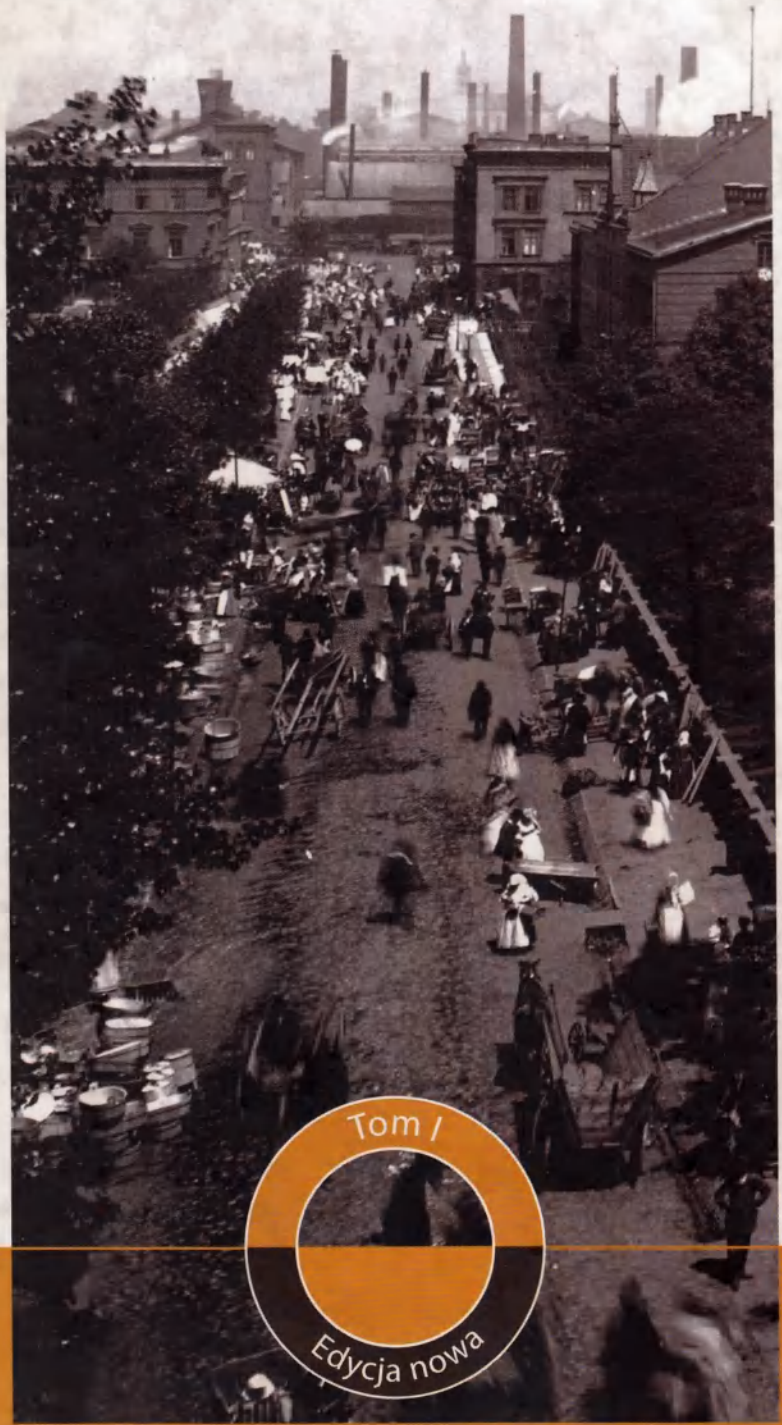
Muzeum Chorzów
BIBLIOTEKA
3987.1
II Chorzów

CHORZOWSKI

SŁOWNIK BIOGRAFICZNY



Tom I

Edycja nowa

CHORZOWSKI
SŁOWNIK BIOGRAFICZNY

EDYCJA NOWA

BEZ BIOGRAFII,
NIE MA OPOWIEŚCI

Stanisław Przybyszewski

Książka sfinansowana
ze środków
Samorządu Miasta Chorzów

Muzeum w Chorzowie

CHORZOWSKI
SŁOWNIK BIOGRAFICZNY

EDYCJA NOWA

Tom 1

Pod redakcją Zbigniewa Kapały

CHORZÓW 2007

Recenzent
prof. zw. dr hab. Maria Wanda Wanatowicz

Redakcja
Olga Nowak
przy współpracy *Danuty Brachaczek* i *Bożeny Grodzińskiej-Ciałowicz*

Korekta
Olga Nowak

Scenariusz, wybór i opis zdjęć
Zbigniew Kapała

Reprodukowanie i skanowanie zdjęć
Dział Ochrony, Konserwacji i Archiwizacji Zbiorów Biblioteki Śląskiej w Katowicach, Muzeum w Chorzowie (*Magdalena Balon*), *Tomasz Szemalikowski*

Opracowanie zdjęć
Ireneusz Olsza

Projekt okładki
Joanna Mikusz



3987

© Copyright by Muzeum w Chorzowie

ISBN 978-83-926587-0-2
ISBN 978-83-926587-1-9 (tom 1)

Wydawca
Muzeum w Chorzowie
41-500 Chorzów, ul. Powstańców 25
tel.: 0-32 241-31-04, fax.: 0-32 241-39-26
e-mail: dyrekcja@muzeum.chorzow.pl
http://www.muzeum.chorzow.pl

Wyd. I.

Skład i łamanie
STUDIO NOA Ireneusz Olsza
e-mail: poczta@studio-noa.com.pl
http://dtp.studio-noa.com.pl
Druk i oprawa
STUDIO NOA

Nasi przodkowie, mieszkańcy tej ziemi, których życie i praca
złożyły się na duchowy i materialny potencjał Chorzowa,
stają się dla nas widocznym znakiem ciągłości dziejów.
Jesteśmy ich częścią. Wiemy, że bez tych, którzy żyli przed nami,
nie moglibyśmy uczestniczyć w dobrodziejstwie wszystkich
wartości, które ukształtowały nas i nasze ziemie...

(z deklaracji *Z tradycją ku przyszłości*,
przyjętej na sesji Rady Miasta w dn. 24 VI 2007)

Słowo wstępne

Chorzowski słownik biograficzny, którego pierwszy tom przekazujemy do powszechnego wykorzystania, wieńczy dzieło obchodów 750-lecia Chorzowa. Jakkolwiek inicjatywa opracowania i wydania tego *Słownika* pojawiła się parę lat wcześniej, to wcale nieprzypadkowo naszym zamierzeniom towarzyszyła sentencja: „Ponieważ z biegiem czasu wymykają się czyny w nim dokonane, jeśli nie zostałyby potwierdzone świadectwem uczciwych mężów albo pismami..."*, wyjęta z historycznego dokumentu Władysława, księcia opolskiego z dn. 24 VI 1257.

Wiele wybitnych postaci związało z chorzowską ziemią swój los. Jedni mieszkali tu od zawsze, drudzy trafili tu zaledwie na chwilę, jeszcze inni zaś tu się urządzili i zostali. Są wśród nich postaci, których dokonania znalazły uznanie w całym świecie. Mając świadomość, że kroczymy w tym orszaku dziejów razem z naszymi przodkami, tym właśnie *Słownikiem* składamy im hołd. To właśnie nam przypadło to szczęście zmierzenia się z tak szczególnym wyzwaniem: aby potwierdzić pismem – nim ulegną zapomnieniu – czyny ludzi, którzy przyczynili się do rozwoju naszego miasta. W ostatnim 10-leciu poszerzyliśmy znacznie naszą wiedzę o Chorzowie. Ukazało się bowiem wiele wydawnictw źródłowych, broszur popularnonaukowych, opracowań naukowych, jak i hobbystycznych. Przeszłość Chorzowa ma już stosunkowo bogatą bibliografię, jednak w całości tych dokonań wyraźnie brakowało pracy przedstawiającej historię miasta przez pryzmat ludzi, którzy tworzyli Chorzów, Królewską Hutę oraz Wielkie i Nowe Hajduki. Tak podana historia miasta jest bowiem często bardziej zrozumiała i bliska. Wprawdzie w 1997 r. ukazała się już popularna, zawierająca 88 biogramów, wersja słownika biograficznego, która spełniła swoje cele edukacji regionalnej, ale marzeniem wielu z nas było wydanie wielkiego słownika biograficznego, opracowanego w sposób naukowy.

Decydując się na opracowanie naukowe dzieła, należało przede wszystkim znaleźć odpowiedniego człowieka, który podjąłby się realizacji tak trudnego zadania. Zredagowania słownika biograficznego podjął się dr Zbigniew Kapała i wywiązał się z tego znakomicie. Wykonał ogromną pracę badawczą w bibliotekach i archiwach, wydobył z zapomnienia wiele postaci związanych z Chorzowem, udostępniając je współczesności. Szczególnie wiele pracy włożył w weryfikację danych i biogramów, między innymi na podstawie źródeł i opracowań w języku niemieckim.

---

* Tekst dokumentu w tłumaczeniu Jana Drabiny w książce *Historia Chorzowa od średniowiecza do 1868 r.* (Chorzów 1998).

Zamieszczone w *Słowniku* życiorysy chorzowian opracowano zgodnie z naukowymi regułami biografistyki, na bazie aktualnego stanu badań i dostępnych źródeł. Wiarygodność każdego hasła jest udokumentowana zestawieniem źródeł bibliograficznych. *Słownik* został przygotowany zgodnie z wszelkimi wymogami sztuki edytorskiej w tym zakresie.

Chorzowski słownik biograficzny jest wydawnictwem wielotomowym. Dotąd zdołano zgromadzić kilkaset biogramów zasłużonych ludzi związanych z Chorzowem. W tym przedsięwzięciu wzięło udział kilkudziesięciu pracowników naukowych z różnych uczelni i instytucji naukowych w Polsce. Poprzez publikowanie w kolejnych tomach biografii ludzi związanych z naszym miastem, z jego powstaniem, rozwojem i funkcjonowaniem będą ukazane jego trudne i złożone dzieje.

Chorzowski słownik biograficzny jest dziełem, które znajdzie swe znaczące miejsce w dorobku historiograficznym miasta. Mając świadomość ważności wykonanej pracy, chciałbym podziękować Redaktorowi Zbigniewowi Kapale, za niezwykle rzetelne wywiązanie się z powierzonego zadania, oraz Irenie Białas – Dyrektor Muzeum w Chorzowie, za całokształt prac związanych z wydaniem tej książki.

Joachim Otte
Z-ca Prezydenta Miasta Chorzowa

Nota redakcyjna

Pomysł przygotowania nowej, znacznie poszerzonej i pogłębionej merytorycznie edycji *Chorzowskiego słownika biograficznego* był nie tylko następstwem faktu, iż wyczerpał się już nakład poprzedniego wydawnictwa, które ukazało się w 1997 r. Przede wszystkim wynikał on z potrzeby opracowania pełniejszego niż dotąd zestawu postaci, które w oryginalny i twórczy sposób zapisały się w dziejach miasta, a ściślej mówiąc – w dziejach jego obecnego obszaru od udokumentowanych czasów najdawniejszych aż po współczesność.

Tak zatem obecna edycja słownika stanowić będzie biograficzną dokumentację lokalnego procesu historycznego, inną formę zaprezentowania i przybliżenia Czytelnikom przeszłości miasta. Program hasłowy każdego z przygotowywanych tomów kształtowany jest w taki sposób, by wydobyć i wprowadzić do społecznej pamięci wszystkie – chociaż w różnych proporcjach – składniki lokalnego procesu dziejowego. Zabieg taki staje się tym bardziej istotny, iż wydarzenia ostatnich kilkunastu lat wywarły duży wpływ na zmianę postaw, świadomości i orientacji społecznych, dokonując także znacznych przewartościowań w dziedzinie historii.

Po przestudiowaniu dotychczasowych wydawnictw dotyczących miasta i Górnego Śląska zestawiono listę nazwisk osób (i w większości przypadków zebrano w odniesieniu do nich podstawowe dane), które powinny zostać odnotowane w planowanym wielotomowym słowniku ze względu na rolę, jaką odegrały one w powstaniu, rozwoju i funkcjonowaniu obecnego miasta Chorzów, tzn. obszaru dawnego miasta Królewska Huta, a także dawnych samodzielnych gmin oraz części innych, czyli Chorzowa wraz z Maciejkowicami, Wielkich i Nowych Hajduk, części Szarlocińca należącej jeszcze do 31 III 1938 r. do Świętochłowic, podobnie jak i należącego dotąd do tejże gminy rejonu obecnych ulic: Beskidzkiej, Śląskiej i Gwareckiej wraz z częścią terenu dawnych koszar, ponadto przyłączonych 12 IX 1953 r. terenów Łagiewnik o powierzchni 71,8725 ha (obszar wzdłuż drogi Chorzów – Bytom, po tor kolejowy Chorzów Stary – Huta Zygmunt, w tym rejon ul. P. Niedurnego, Osiedla Rodziny Oswaldów, zajezdni tramwajowej i supermarketu Media Markt) czy wreszcie włączonych w obręb miasta z dniem 1 I 1968 r. terenów stanowiących część Wojewódzkiego Parku Kultury i Wypoczynku o powierzchni 167, 367 ha oraz część dzielnicy Katowice – Śródmieście – Załęże o powierzchni 7412 m^2 [1].

Wszystkie te tereny, przyłączone w różnym czasie, tworzą obszar współczesnego Chorzowa. W podobny sposób powstało w przeszłości wiele miast w niecce przemysłowej Górnego Śląska. Dla zarządzających i polityków tych ośrodków stwarza to dziś wiele problemów, choćby natury integracyjnej, konieczność scalania, łączenia obszarów o tak różnej przeszłości, niwelowania dawnych historycznych podziałów i dystansów. Z kolei dla redaktorów i autorów tego typu

---

[1] *Przemiany podziału polityczno-administracyjnego na obszarze województwa katowickiego*, pod red. J. Chlebowczyka, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska", t. 10, pod red. K. Popiołka, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 340, 342, 363, 365, 366, 368; „Śląski Kurier Poranny" nr 59 z 28 II 1939). Zob. także Z. Kapała, *Garnizon chorzowski 75 Pułku Piechoty (1922–1939)*, „Zeszyty Chorzowskie", t. 8, Chorzów 2005, s. 112. Tam dodatkowe źródła.

wydawnictw wywołuje to konieczność unikania zbyt ahistorycznego i prezentystycznego podchodzenia do realizowanych zadań.

Jak dotąd, zdołano zgromadzić i w znacznej części opracować przeszło 600 haseł dotyczących osób zasłużonych dla miasta Chorzów w jego obecnym kształcie. W przedsięwzięciu tym wzięło udział około 100 osób, reprezentujących różne uczelnie i instytucje naukowe w kraju. Sporą grupę stanowią wśród nich samodzielni pracownicy nauki.

Kryterium doboru haseł stanowiły: poświadczona źródłowo działalność danej osoby na rzecz miasta, lokalnej społeczności, jak też jej dokonania, a więc nie tylko fakt urodzenia się tutaj czy przebywania przez jakiś czas. O znaczeniu prezentowanej postaci świadczyć miały wyłącznie fakty ilustrujące jej życiowe dokonania, nie zaś narodowość, wyznanie czy środowisko społeczne, polityczne bądź zawodowe. Braki w zestawie haseł wynikają raczej ze stanu badań, a także zachowania się i dostępności źródeł.

Wydawnictwo jest przygotowywane w tzw. systemie holenderskim (każdy tom od litery *A* do *Z*). Zamieszczone w nim życiorysy są opracowane zgodnie z naukowymi regułami biografistyki, a więc podają jedynie najważniejsze fakty z życia danej postaci i najistotniejszą dokumentację, czerpaną z dostępnych źródeł. Informacja o nich stanowi znaczącą część każdego biogramu, pozbawionego subiektywnego i emocjonalnego wartościowania; pozycje w załączonej literaturze dostarczają Czytelnikowi pełnych wiadomości na temat interesującej go osoby.

Prezentowana książka stanowi tom pierwszy *Chorzowskiego słownika biograficznego. Edycji nowej*. Jest opowieścią o ludziach związanych w przeszłości z obszarem obecnego miasta Chorzów – nie tylko tu urodzonych, ale również o tych, którzy pozostawili tutaj trwały ślad. Słownik przybliża te postaci. Choć w jego pierwszym tomie zamieszczono głównie życiorysy osób w zdecydowanej większości z najstarszego okresu dziejów obszaru obecnego miasta Chorzów, sięgające XIII w., i do czasu jego przejęcia przez Polskę w dniach 20, 23 i 26 czerwca 1922 r., to obok nich na zasadzie wprowadzenia do tego wielotomowego i zaplanowanego na wiele lat realizacji wydawnictwa, znalazły się także biogramy ludzi, którymi się miasto szczyci, począwszy od błogosławionych ks. Józefa Czempiela, o. Ludwika Mzyka, laureata nagrody Nobla Kurta Aldera, dwukrotnego laureata Oscara Franza Wachsmanna (Waxmana) czy też wielu osób działających w przeszłości na polu nauki i sztuki, w części wywodzących się z Chorzowa.

W 2008 roku przypada 140. rocznica utworzenia najstarszego organizmu miejskiego na tym obszarze – Królewskiej Huty, przeto przybliżenie jej dziejów poprzez pryzmat jednostkowych biografii ludzi, którzy ją utworzyli, kształtowali, wydaje się jak najbardziej uzasadnione. Wśród prezentowanych postaci znalazły się zarówno osoby należące do ówczesnej ogólnokrajowej, prowincjonalnej czy też lokalnej czołówki, jak i te mniej znane, które mimo wielorakiego zaangażowania nie doczekały się do tej pory należnych im zapisów. W kilkudziesięciu przypadkach są to biogramy niepełne, ale – idąc śladami redaktorów *Słownika artystów polskich i w Polsce działających* – odnotowano je również. Mamy nadzieję, że uda się je w przyszłości uzupełnić.

Obok bożogrobców oraz wielu twórców i menedżerów miejscowego przemysłu, którzy w znaczący sposób przyczynili się do jego rozwoju, jak też do rozbudowy tutejszych osad (obecnych dzielnic miasta Chorzów), sporo miejsca w prezentowanym tomie zajmują biogramy duchownych różnych wyznań, którzy również odegrali znaczącą rolę w formowaniu się miejscowego społeczeństwa, a także architektów i budowniczych licznych obiektów. By nie powracać już do tych spraw w kolejnych tomach, w tomie niniejszym uwzględniono także w kilku przypadkach architektów z lat późniejszych. Dzieła ich wszystkich składają się na obecny kształt i obraz miasta. W otoczeniu zaprojektowanych i zbudowanych przez nich różnych obiektów, m.in. urzędów, świątyń, szkół itp., przestrzeni wytyczonej przez ówczesnych

urbanistów pracowało, mieszkało i wychowywało się wiele pokoleń jego mieszkańców różnej narodowości i wyznań. Obiekty te zresztą wciąż istnieją i wypełniają znaczną część przestrzeni urbanistycznej Chorzowa, składają się na jego tożsamość, dziedzictwo cywilizacyjne tego obszaru. Obecnie odrestaurowane świadczą o jego bogactwie i dziedzictwie kulturowym.

Zamieszczone w niniejszym tomie biogramy dotyczą z grubsza biorąc dwóch pokoleń: pokolenia twórców Królewskiej Huty, budowniczych jego infrastruktury i okolicznych miejscowości oraz pokolenia działaczy narodowych i politycznych, które doprowadziło w 1922 r. do włączenia tego terytorium w obszar odbudowanej w 1918 r. niepodległej Polski i stworzyło podstawy dla jego funkcjonowania w Drugiej Rzeczypospolitej.

W prezentowanym tomie uwzględniono także wszystkich (do 1945 r.) prezydentów (zwanych wcześniej pierwszymi burmistrzami) Królewskiej Huty (Chorzowa) i niemal wszystkich, o ile tylko pozwolił na to stan badań i zachowanych źródeł, naczelników dawnych samodzielnych gmin w różnych okresach przyłączanych do rozrastającego się miasta.

Niniejszy tom obejmuje zaledwie niewielką grupę ludzi związanych i działających w interesującym nas okresie na wzmiankowanym terytorium.

W książce nie dążymy wyłącznie do zrekonstruowania, przypomnienia dawnej wielonarodowej przeszłości miasta Chorzów, nie tak dawnej przeszłości „miasta pogranicza", spotkania różnych kultur, czyli wniknięcia w lokalną przeszłość, ale chcemy przekazać także poprzez prezentowane życiorysy często podstawowe dane na jego temat, przybliżyć współczesnym wiele zapomnianych już postaci, wskazać wiele wzorców i postaw do naśladowania, odnotować największe sukcesy dawnych chorzowian.

Spośród przedstawionych w pierwszym tomie biogramów tylko część stanowią hasła znane z wcześniejszych i innych opracowań. Zaledwie kilku postaciom poświęcono w dotychczasowym piśmiennictwie odrębne książki. Do obecnej edycji wprowadzono 210 haseł nowych, nigdy dotąd niepublikowanych, a w 125 przypadkach – niepublikowanych ani w polskich, ani w niemieckich wydawnictwach.

Publikacja powstała więc głównie na podstawie szerokiej kwerendy przeprowadzonej w dostępnej literaturze polsko- i niemieckojęzycznej, w wielu polskich archiwach (głównie w zasobach archiwów państwowych w Katowicach, Opolu i Wrocławiu oraz w Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie), jak również w zbiorach Biblioteki Śląskiej w Katowicach. Sięgnięto ponadto do źródeł prasowych oraz do zbiorów prywatnych i rodzinnych.

Hasłom starano się nadać podobny układ. Było to jednak zależne od posiadanej bazy źródłowej. W nagłówku, po nazwisku i imieniu, umieszczono daty urodzin i śmierci, ewentualny pseudonim, wykonywany zawód oraz określono funkcję pełnioną w mieście. W kolejnych akapitach znalazły się informacje na temat wykształcenia, aktywności zawodowej, politycznej i społecznej oraz rodziny i posiadanych odznaczeń. W przypadku 75 biogramów nie udało się w pełni zastosować tego schematu ze względu na brak wszystkich danych.

Pod każdym hasłem umieszczono bibliografię. Część biogramów uzupełniono fotografiami, przedstawiającymi bądź prezentowane postaci, bądź – jak w przypadku architektów – obiekty przez nich zaprojektowane.

Mamy nadzieję, że publikacja ta będzie nie tylko wydarzeniem na lokalnym chorzowskim rynku wydawniczym, ale także stanie się ważnym uzupełnieniem dotychczasowych badań nad dziejami Chorzowa bądź przewodnikiem po personaliach osób zaangażowanych w jego powstanie, rozwój i funkcjonowanie, bez którego poruszanie się po tej złożonej materii byłoby bardzo utrudnione; odzwierciedlać też będzie obecny stan badań nad tymi postaciami w polskiej i niemieckiej literaturze historycznej.

*
* *

Na koniec chciałbym podziękować wszystkim, którzy przyczynili się do powstania tej książki, przede wszystkim autorom biogramów. Szczególne wyrazy wdzięczności kieruję pod adresem Pani prof. zw. dr hab. Marii Wandy Wanatowicz, recenzenta książki, z podziękowaniem za wiele cennych uwag. Dziękuję też konsultantom niektórych haseł.

Chciałbym podziękować także Dyrekcjom i Pracownikom instytucji, które udostępniły niezbędne materiały merytoryczne do opracowania biogramów, szczególnie Dyrekcjom i Pracownikom Archiwów Państwowych w Katowicach, Opolu i Wrocławiu oraz Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie.

O przyjęcie słów podziękowania proszę także Dyrekcję i Pracowników Biblioteki Śląskiej w Katowicach, a zwłaszcza Panią mgr Jolantę Mulewicz, Panią dr Lucynę Biały z Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, Panią mgr Barbarę Drobny z biblioteki Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu – za pomoc w wyszukiwaniu i docieraniu do potrzebnych wydawnictw i zdjęć. Dziękuję też pracownikom Muzeum w Chorzowie za wyszukanie i wzbogacenie książki ilustracjami dotyczącymi zabudowy Chorzowa.

Wyrazy wdzięczności przekazuję również Kierownictwu i Pracownikom Urzędu Stanu Cywilnego w Chorzowie. Bez pomocy Pani mgr Justyny Wyciślok ustalenie wielu często podstawowych danych dotyczących poszczególnych osób nie byłoby możliwe.

Pani mgr Joannie Świerczyńskiej składam podziękowanie za pomoc w przygotowaniu części maszynopisu książki oraz udział w wielu pracach i działaniach związanych z jej powstaniem.

Panu dr. inż. Joachimowi Otte, Zastępcy Prezydenta Miasta Chorzów, dziękuję nie tylko za okazaną pomoc, ale także za ogrom zaufania.

Za zaufanie i ciągłe wspieranie wszelkich działań związanych z realizacją tego wielotomowego wydawnictwa dziękuję także Pani mgr Irenie Białas, Dyrektor Muzeum w Chorzowie.

Wszelkie uwagi, sprostowania i uzupełnienia oraz propozycje haseł do kolejnych tomów słownika proszę przesyłać pod adresem Muzeum w Chorzowie.

Zbigniew Kapała

Wykaz współpracowników 1. tomu

Adler Roman, mgr, Chorzów
Bednorz Zbyszko, prof. dr, Opole
Białas Irena, mgr, Muzeum w Chorzowie
Biały Franciszek, prof. dr hab., Uniwersytet Wrocławski
Brożek Krzysztof, dr, Śląski Uniwersytet Medyczny w Katowicach
Brzostowski Robert, Katowice, Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce Oddział w Katowicach
Cimała Bogdan, prof. dr hab., Uniwersytet Opolski, Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski w Opolu
Długajczyk Edward, prof. dr hab., Uniwersytet Śląski w Katowicach
Drabina Jan, prof. zw. dr hab., Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Fazan Mirosław, prof. dr hab., Uniwersytet Śląski w Katowicach
Fertacz Sylwester, dr hab., Uniwersytet Śląski w Katowicach
Gałuszka Marian, mgr, Archiwum Państwowe w Katowicach
Glensk Joachim, prof. dr hab., Uniwersytet Opolski
Głazek Dorota, dr, Akademia Sztuk Pięknych w Katowicach
Greiner Piotr, dr, Archiwum Państwowe w Katowicach, Uniwersytet Śląski w Katowicach
Gruszka Barbara, mgr, Biblioteka Śląskiego Uniwersytetu Medycznego w Katowicach
Gwóźdź Andrzej, prof. dr hab., Uniwersytet Śląski w Katowicach
Hanke Rajmund, mgr, Polski Związek Chórów i Orkiestr Oddział Śląski w Katowicach
Herrmann Roman, mgr, IV Liceum Ogólnokształcące im. Marii Skłodowskiej-Curie w Chorzowie
Heska-Kwaśniewicz Krystyna, prof. zw. dr hab., Uniwersytet Śląski w Katowicach
Hnatyszyn Piotr, mgr, Muzeum Miejskie w Zabrzu
Janeczek Zdzisław, dr hab., Akademia Ekonomiczna w Katowicach
Jędruszek-Sowiżdrzał Stanisława, mgr, Katowice
Janota Wojciech, mgr, Biblioteka Śląska w Katowicach
Jarosz Adam, doc. dr, em. pracownik naukowy Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach
Kaczmarek Ryszard, prof. dr hab., Uniwersytet Śląski w Katowicach
Kaczmarek Zygmunt, prof. dr hab., Akademia Rolnicza im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu
Kaganiec Małgorzata, dr, Muzeum Śląskie w Katowicach
Kapała Zbigniew, dr, Muzeum Górnośląskie w Bytomiu, Muzeum w Chorzowie
Klajmon Barbara, mgr, Śląski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Katowicach
Kowol Ilza, dr, Uniwersytet Śląski w Katowicach
Kozina Irma, dr hab., Uniwersytet Śląski w Katowicach
Krzyżanowski Lech, dr, Uniwersytet Śląski w Katowicach

Kurek Jacek, dr, Uniwersytet Śląski w Katowicach
Kurek Ryszard, mgr, Elektrownia „Chorzów"
Kuzio-Podrucki Arkadiusz, dr, Tarnowskie Góry
o. ***Labudda Alfons Augustyn*** SVD, dr, Misyjne Seminarium Duchowne Księży Werbistów w Pieniężnie, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Linert Andrzej, dr hab., Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Lyszczyna Jacek, prof. dr hab., Uniwersytet Śląski w Katowicach
Markiewicz Leon, prof. dr hab., Akademia Muzyczna w Katowicach
Matuszek Elżbieta, mgr, Archiwum Państwowe w Katowicach
Mauer-Górska Barbara, dr, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Meissner Jan, mgr, Opole
Moska Dionizy, prof. dr hab., Śląski Uniwersytet Medyczny w Katowicach
Musialik Wanda, prof. dr hab., Politechnika Opolska
ks. ***Myszor Jerzy***, prof. zw. dr hab., Uniwersytet Śląski w Katowicach
Nadolski Przemysław, mgr, Bytom
Nitsche Irena, mgr, em. pracownik naukowy Biblioteki Śląskiej w Katowicach
ks. ***Olszar Henryk***, dr, Uniwersytet Śląski w Katowicach
Orłowski Bolesław, prof. dr hab., Instytut Historii Nauki PAN w Warszawie, Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora w Pułtusku
Parysz Janina, mgr, Pedagogiczna Biblioteka Wojewódzka w Katowicach Filia w Chorzowie
Paszta Andrzej, mgr, Pedagogiczna Biblioteka Wojewódzka w Katowicach
ks. ***Pater Józef***, prof. dr hab., Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu
Pater Mieczysław, prof. zw. dr hab., Uniwersytet Wrocławski
Paździora Marek, prof. dr hab., Uniwersytet Śląski w Katowicach
Przybylski Henryk, prof. dr hab., Akademia Ekonomiczna w Katowicach
Recław Damian, mgr, Muzeum w Gliwicach
Rezler Marek, dr, Biblioteka Akademii Medycznej w Poznaniu
Rączka Eugeniusz, mgr inż., Stowarzyszenie Inżynierów i Techników Przemysłu Hutniczego w Polsce
Sieradzka Danuta, prof. dr hab., Uniwersytet Śląski w Katowicach
Skoczek Renata, mgr, Muzeum w Chorzowie
Smoleń Kazimierz, mgr, em. dyr. Państwowego Muzeum w Oświęcimiu-Brzezince
Socha Irena, prof. dr hab., Uniwersytet Śląski w Katowicach
Starczewski Mieczysław, płk doc. dr, Akademia Obrony Narodowej w Warszawie
Steuer Antoni, dr, Muzeum Historii Katowic
Syniawa Mirosław, Elektrownia „Chorzów"
Szczypka-Gwiazda Barbara, dr hab., Uniwersytet Śląski w Katowicach
Szopa Ryszard, mgr, Miejski Konserwator Zabytków w Chorzowie
Ślęzak Władysława, mgr, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Oddział Bytom
Tomanek Adam, Chorzów
ks. ***Trąba Mariusz***, dr, Papieska Akademia Teologiczna w Krakowie
Turek Krystyna, prof. dr hab., Uniwersytet Śląski w Katowicach Filia w Cieszynie
Walczak Jan, prof. zw. dr hab., Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie
Wędzki Andrzej, prof. dr hab., Warszawa
Witkowski Michał Janusz, mgr, doktorant Instytu Historii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach
Zarzycka Zyta, dr, em. kier. Muzeum Czynu Powstańczego w Górze św. Anny
Żyga Stanisław, dr, em. pracownik naukowy Uniwersytetu Wrocławskiego

Wykaz haseł

Adam
Adamek Józef
Alder Kurt Joseph
Alker
Altaner Berthold
Amelung Karl Gustav
Arct Eugeniusz
Artl Heinrich Stanislaus
Aschner Simon

Badura Walenty
Baildon John
Ballenstaedt Adam
Baluch Robert Feliks
Bannerth
Bańczyk Augustyn
Beder Józef
Bełza Stanisław
Berger Michael
Bernhardt Friedrich
Beyerhaus Friedrich
Białasowa Gertruda
Blätterbauer Theodor
Bogatsch (Bogacz) Gotthilf Siegismund
Bojarski Ludwik
Borek Piotr Ignacy
Borkowy Juliusz
Borth Władysław
Borys Franciszek Teofil
Bödcher Gustav Carl Gotlieb
Böttger Ludwig
Brahl Heinrich Theodor
Brandisch
Breslau Adolf (Karl)
Brisker Carl Rudolf
Brock Leopold (Friedrich Gottfried)
Brodziak Wojciech
Bronny Theophil
Bronowski Błażej
Buntzel Alfred
Buonotti
Buydecki (Bujdecki) Mateusz Kasper

Cappogrossi G.
Caro Nikodem
Chłapowski Franciszek
Chorembalski Wincenty
Chrząszcz Johannes
Cieślikówna Klara
Czaja Paweł
Czeczott-Danilewicz Witold Eugeniusz
Czempiel Józef
Czerniejewski Stanisław Kostka

Ćmok
Ćwikliński Edward

Delius (Hans) Walter
Deloch Edward
Długosz Jan
Dombek Paweł
Dombkowa Teodora
Doormann Karl
Drobek Johannes (Johann)
Dubiel Klemens Feliks
Dubiel Paweł

Ebers Josef
Eck Heinrich Adolf von
Eck Karl Ludwig
Ehl Theodor
Ehmke Ferdinand
Elsner (Gronow) Wilhelm Ferdinand
Elsner Gronow Martin von
Endler Friedrich Gottlob

Epstein Max
Erdmann
Esche Fryderyk (Friedrich?)
Eysymontt Witold

Fabiankowski Artur Ludwik
Faerber (Färber) Hirschel (Heinrich)
Fahnroth Joseph (Josef)
Faska Jan
Feigs Rudolf Carl
Feit Paul
Ferche Joseph
Ficek (Fietzek) Stefan (Stephan)
Fihauser-Mieczowski Gustaw (Eugeniusz)
Fischer Paul Gerhard
Freund Louis (Elias)
Friedländer (Friedlaender)-Fuld Friedrich Viktor
Frioné
Fryderyk Wilhelm IV

Gajdzik Karol
Gallus Józef
Gawlina Józef Feliks
Gbur Tomasz
Gerhard Johann Karl Ludwig
Gillern Joseph Eduard August
Girndt Leopold Johann Eduard Emil
Glowalla Leopold
Goetz (Götz) Wilhelm August
Golasiowa (Golaszowa) Petronela
Goldberger Hugo
Goldschmidt Salomon
Goldstein Daniel Wilhelm
Golec Florentyna Paulina
Gorgolewski Zygmunt
Gottgetreu Martin
Gottschall (Gottschalk) Franciszek
Grötschel (Groetschel) Benno Leopold
Grötschel Daniel
Grzbiela Jan
Grzesik Karol
Grześ Franciszek
Guttmann August (Johann)

Hanke Edward
Harald Jerzy, właść. **Liersz Jan Marcin Karol**
Hartmann Arnold
Heinen Reinhold
Heinitz (Heynitz) Friedrich Anton von
Heintzmann Heinrich
Henckel von Donnersmarck Carl Hugo Karl Anton Lazarus Henckel von
Henckel von Donnersmarck Carl Lazarus
Henckel von Donnersmarck Guido
Henryk, prepozyt miechowski
Hildebrandt Paul
Hilger Ewald
Hoberg Reinhold
Holtzhausen (Holzhausen) Johann Justus Friedrich [także **Friedrich August** albo **Friedrich August Wilhelm**]
Horoszkiewicz Kazimierz Andrzej
Huldschinsky (Huldschinski) Salomon (Siegfried)

Idźkowski Antoni
Isaac (Izaak) Salomon

Jackisch Paul Adalbert Emil
Jan, proboszcz chorzowski z końca XV w.
Janiczek Wilhelm
Jaszkowski Tytus
Jonas Anton
Junghann Otto

Kaiser Salo
Kalide Johann Gottlieb
Kalide Theodor Erdmann
Kalide Wilhelm Gottfried
Kalus Józef
Kamiński (Kamieński) Paweł
Kania Franciszek Borgias
Karsten Carl Johann Bernhard
Kazimierz, pierwszy książe bytomski
Keins Martin Paul
Klama Walenty
Klauza Edward
Kleinert Johannes Baptista
Kloeber August von
Knippel Ernst Wilhelm

Koch Gustav
Kollmann Wilhelm
Kopieczny Antoni Andrzej
Koplowitz (Koplowic) Heinrich (Henryk)
Koraszewski Bronisław
Kornke Rudolf
Korpus Jan
Kosterlitz Salo
Koś Marcin
Kotulska Antonina
Kotuła (Kotulla) Ferdynand
Koulhass (także **Koulhaß, Kohlhaas, Koulhacz, Koulhaszcz) Johann Ferdinand**
Kowalski Ludwig Peter
Königsfeld (Koenigsfeld) Heinrich
Kraszewski Józef Ignacy
Krause
Krause Friedrich Conrad Theodor
Krauze (pierwotnie **Krause) Kazimierz**
Kroczek Theo
Krug von Nidda Otto Ludwig
Krzyżankiewicz Włodzimierz
Kubina Teodor Filip
Kucia Jan
Kucianka Jadwiga
Kuryatto Czesław
Kwiatkowski Eugeniusz Felicjan

Lange Karl (Carl) Ludwig
Langer Joseph
Langner Friedrich Carl August
Langner Władysław Aleksander
Lehmann Karl Friedrich
Liebold (Liepold) Heinrich Philipp
Ligoń Adolf
Ligoń Jan
Ligoń Juliusz
Ligoń Stanisław
Lippert Heinrich Gottlieb Benedict
Littmann H.A.
Lobe Hugo
Lompa Józef
Lubarsch Ernst Oskar

Łasicki Stanisław
Łukasz z Lelowa
Łukaszczyk (Lukaszczyk) Paweł

Maack Wilhelm Peter
Maciejewski Józef
Madeyski
Madeyski Józef
Majętny Henryk
Malczewski Rafał
Malinowski Lucjan
Marcinkowa Maria
Martini Ernst
Marx Emil
Mayer Kurt
Meier Max, właśc. **Meier-Graefe Max**
Meiselbach Theophil Johann
Meitzen Volkmar
Mende Edward
Mentzel Carl Rudolph
Menzel Adolph
Miarka Karol
Michejda Tadeusz
Mikusch von Buchberg Anton Ludwig
Mohr Hugo
Mondro Johann
Morkowska Maria
Mościcki Ignacy
Mrozek Jan Piotr
Münzer Michael
Mzyk Ludwik

Nagiel Tadeusz
Naglo Carl Siegmund Wilhelm
Naglo Moritz
Netzel Heinrich
Neuton (Newton) A.U.
Noll Albert
Nowak Ignacy
Nowak Józef

Oeynhausen Carl August Ludwik von
Olszewski Antoni Stefan
Omańkowska Janina Antonina
Oppawski Franz

Paczyński Teofil
Paluchowicz Ryszard
Paner

Panhirsch Peter (Piotr)
Pasch Daniel Gottlieb Heinrich
Passeck Daniel
Paul W.
Pautex Henri Jean
Piec Aleksander
Pietruszka Józef Jan
Pietrzak Jan
Pinaud R.
Piotrowski
Piprek Jan
Plievier Hildegard
Pogrzeba Valentin
Pohle Johann Wilhelm
Pol Wincenty
Poniecki-Ostoja Leon
Porembski Johann
Postrach Adam
Potyka Józef
Przybylski Hilary
Przyniczyński (Przeniczyński) Franciszek Ksawery
Pusłowski Franciszek Ksawery

Radziejewski (Radziejowski) Stanisław
Reden Friedrich Wilhelm von
Reginek Tomasz
Reif Alois
Renc Nikodem
Richter Karl
Rogier Antoni (Anton)
Rose Gustav
Rosiewski
Roszczyk (Rosczyk) Anna Maria
Rumpfelt (Rumpfeldt, Rumpfeld) Wiktor
Rütgers Rudolf
Ryszka Józef

Sage Hugo
Salerou (Saleron) Jean
Samarzewski Wojciech
Sarganek Erdmann Georg
Scharla Constantin
Schayer Karol Julian
Schimmelfennig Gustav Heinrich
Schinkel Karl Friedrich
Schirmeisen Ludwik Jan
Schlag Christian Gottlieb
Schmahel Johann
Schmidt Georg Friedrich (Fritz) Ernst
Schmitz Josef
Schneider Ludwig
Schoekiel (Schökiel, Schökel) Engelbert Max Klemens
Schönfelder
Schroeder Ernst
Schulze Wilhelm
Schwierk (Świerk) August
Seidlin (poprzednio **Koplowitz) Oskar (Salo)**
Sikora Ignacy
Sitarski (Sitowski?)
Siwy Emanuel
Skop Bernard
Skowronek Tomasz Sylwester
Skowronkowa Maria Jadwiga
Skowroński Aleksander
Skubała Rafał Szymon
Smoleń Józef
Sojka Paweł
Solger Hugo
Soller August
Sonsalla Paul August Johann
Spaltenstein (Szpaltowski) Wincenty
Spenner Carl Wilhelm Julius Arnold Theodor
Starzyński Alojzy
Steckel Karl-Ludwig Max
Steinhoff Walther
Stern (Josef)
Sternberg Wilhelm (Wolf)
Stępkowski Stanisław
Stolle Emil Friedrich Ferdinand
Stroh Johann Karl
Strozyk Joseph
Suf[f]in (Ruffin)
Sugg Emil
Superniok Edward
Szabatowski-Stancjo Ludwik
Szafarczyk Józef
Szaflik Juliusz
Szeja Jan
Szeptycki Stanisław Maria

Szreybrowski Mieczysław Wincenty
Szukalska Maria Pelagia

Śliwa Grzegorz

Tabeński Stanisław
Tempel Christoph
Tempka Władysław
Thallner Otto
Thielscher Guido
Tieschowitz Friedrich Adolf Otto Leopold Wilhelm von
Tobias Johann
Treuding (Trauding)
Treutte (Traute) Christoph (Krzysztof)
Tschentscher Julius
Tschentscher Theodor
Tuczynski Franciszek Ksawery
Twardowski Bolesław Włodzimierz
Tylla Franciszek

Uherek Robert
Ulrich Theodor Ferdinand
Urbanowicz Ildefons
Urbanowicz Ludwik

Volkmann Adolf

Wachsmann (Waxman) Franz
Wagner Wilhelm
Wajda Józef
Walesa Emil
Wałdowski (Waldowski) Julian
Watoła Marcin
Wąsowicz Józef Cyryl
Weber Carl Christian
Weczerkowa Józefa
Wedding Johann Friedrich
Werner Heinrich
Wilhelm I (Friedrich Wilhelm Ludwig Hohenzollern)
Winckelmann (Winkelmann) C.R. [Carl Rudolph?]
Winkler Franz von
Winter August
Winter Ferdinand
Wiza Wincenty
Władysław, książe opolski
Włodarski Adrian
Wojtyczko Ludwik
Wysocki Jan

Zawada Martin
Zbigniewicz Stefan
Zielonkowski Emanuel
Ziobro (Ziebro) Antoni (Anton)

Wykaz skrótów bibliograficznych

AAKat.	– Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach
AAN	– Archiwum Akt Nowych
AAWr.	– Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu
APKat.	– Archiwum Państwowe w Katowicach
APOp.	– Archiwum Państwowe w Opolu
APPozn.	– Archiwum Państwowe w Poznaniu
APWr.	– Archiwum Państwowe we Wrocławiu
CAW	– Centralne Archiwum Wojskowe
Arch.	– Archiwum
B.	– Biblioteka
bł.	– błogosławiony
b.m.r.w.	– bez miejsca i roku wydania
b.m.w.	– bez miejsca wydania
b.r.w.	– bez roku wydania
BŚ	– Biblioteka Śląska w Katowicach
dn.	– dzień, dnia
ds.	– do spraw
fot.	– fotografia
k.	– koło (z nazwą miejscowości)
l.	– lata
mjr	– major (przy nazwisku)
mps	– maszynopis
ok.	– około
płk	– pułkownik (przy nazwisku)
pow.	– powiat
pseud.	– pseudonim
pw.	– pod wezwaniem
rkps	– rękopis
r.ż.	– rok życia
SIN	– Śląski Instytut Naukowy
t.r.	– tegoż roku
USC	– Urząd Stanu Cywilnego
woj.	– województwo
z d.	– z domu
Ch.	– Chorzów
Kat.	– Katowice

Kr. – Kraków
Król. Huta – Królewska Huta
Op. – Opole
P. – Poznań
W. – Warszawa
Wr. – Wrocław

Aus der Geschichte der Stadt Königshütte... – *Aus der Geschichte der Stadt Königshütte*, bearb. R. Schmidt, Berlin 1942, s. 57–58

Bericht über die Verwaltung... 1898 bis 1907 – *Bericht über die Verwaltung und den Stand der Gemeinde-Angelegenheiten des Stadtkreises Königshütte O.-S. für die Rechnungsjahre 1898 bis 1907*, [Königshütte 1908?]

Bericht über die Verwaltung... 1910 – *Bericht über die Verwaltung und den Stand der Gemeinde-Angelegenheiten des Stadtkreises Königshütte O.-S. im Rechnungsjahr 1910*, [Königshütte 1911?]

Bimler K., *Die neuklassische Bauschule...* – Bimler K., *Die neuklassische Bauschule in Schlesien*, H. 3: *Die Industrieanlagen in Oberschlesien*, Breslau 1931

Borth W., *Z walk o niepodległość na Górnym Śląsku...* – Borth W., *Z walk o niepodległość na Górnym Śląsku. Plebiscyt i powstanie w Król. Hucie*, Kat. 1928; toż Ch.–Kat. 1962

Bożogrobcy... – *Bożogrobcy. Jerozolima–Miechów–Chorzów. Materiały z sesji naukowej 9 października 1999 r.*, red. J. Kurek, Ch. Batory 2000, s. 85

Bronny Th., *Kronika Świętochłowic...* – Bronny Th., *Kronika Świętochłowic*, [w:] „Rocznik Świętochłowicki", t. 7: *Z badań nad dziejami Świętochłowic*, red. Z. Kapała, Świętochłowice 2006

Brożek K., *Polska służba medyczna...* – Brożek K., *Polska służba medyczna w powstaniach śląskich i plebiscycie 1918–1922*, Op.1973

Brzostowski R., Walerjański D., Zapomniani mieszkańcy... – Brzostowski R., Walerjański D., Zapomniani mieszkańcy Królewskiej Huty (Chorzowa) – ratowanie pamięci historii (mps),

Bytomski słownik biograficzny... – *Bytomski słownik biograficzny*, red. J. Drabina, Bytom 2004

Chorzowski słownik biograficzny... – *Chorzowski słownik biograficzny*, red. J. Modrzyński, Ch. 1997

Chorzów w kulturze Śląska... – *Chorzów w kulturze Śląska. Materiały z sesji naukowej 9–10 października 1996r.*, [red. J. Kurek], Ch. Batory 1997

Chorzów. Wczoraj i dziś... – *Chorzów. Wczoraj i dziś. Materiały sesji popularnonaukowej zorganizowanej 20 kwietnia 2007 r. w ramach obchodów jubileuszu 750-lecia lokacji wsi Chorzów*, red. M. Tracz, Ch. 2007

Chorzów. Zarys rozwoju miasta... – *Chorzów. Zarys rozwoju miasta*, red. J. Kantyka, Kat. 1977

Chrząszcz J.P., *Fest-Schrift zur 50-jährigen Jubel – Feier der katholischen St. Barbara – Pfarrgemeinde...* – Chrząszcz J., *Fest-Schrift zur 50-jährigen Jubel – Feier der katholischen St. Barbara – Pfarrgemeinde in Königshütte O.–S.*, Königshütte OS 1902, s. 29

Czy wiesz, kto to jest?... – *Czy wiesz, kto to jest?*, red. S. Łoza, t. 1, t. 2, W. 1938

Deutsche Biographische Enzyklopädie (DBE)... – *Deutsche Biographische Enzyklopädie (DBE)*, Bd. 1, Hrsg. W. Killy, München–New Providence–London–Paris 1995; Bd. 2, Hrsg. W. Killy, München–New Providence–London–Paris 1995; Bd. 3, Hrsg. W. Killy, München–New Providence–London–Paris 1996; Bd. 4, Hrsg. W. Killy, R. Vierhaus, München–New Providence–London–Paris 1996; Bd. 5, Hrsg. W. Killy, R. Vierhaus, München 1997; Bd. 6, Hrsg. W. Killy, R. Vierhaus, München 1997; Bd. 7, Hrsg. W. Killy, R. Vierhaus, München 1998; Bd. 8, Hrsg. W. Killy, R. Vierhaus, München 1998; Bd. 9, Hrsg. W. Killy, R. Vierhaus, München 1998; Bd. 10, Hrsg. W. Killy, R. Vierhaus, München 1999; Bd. 11/1, Hrsg. W. Killy, R. Vierhaus, München 2000; Bd. 12/1, Hrsg. W. Killy, R. Vierhaus, München 2000; Bd. 11/2, Hrsg. W. Killy, R. Vierhaus, München 2000; Bd. 12/2, Hrsg. W. Killy, R. Vierhaus, München 2000; Bd. 13, Hrsg. W. Killy, R. Vierhaus, München 2003

Die preussische Berg-, Hütten- und Salinenverwaltung 1763–1865... – *Die preussische Berg-, Hütten- und Salinenverwaltung 1763–1865. Die Bestände in den polnischen Staatsarchiven Breslau und Kattowitz*, Bearb. Z. Jedynak, J. Gołaszewski, Bochum 2003

Drabina J., *Historia Chorzowa...* – Drabina J., *Historia Chorzowa od średniowiecza do 1868 r.*, Ch. 1998

Drabina J., *Historia Chorzowa od 1868 do 1945 roku...* – Drabina J., *Historia Chorzowa od 1868 do 1945 roku*, Ch. 1999

Dwie linie, jedno nazwisko... – *Dwie linie, jedno nazwisko*, „Gazeta Wyborcza", 22 X 2004, dodatek katowicki, s. 14–15

Ein bedeutsames Jubiläum... – *Ein bedeutsames Jubiläum. Sechzig Jahre Königshütter Synagoge. Aus der glanzvollen Geschichte der Gemeinde*, „Jüdische Wochenpost mit Wirtschaftsblatt" 1935, Nr. 32

EPŚl. – *Encyklopedia powstań śląskich*, Op. 1982

Friedrich Wilhelm von Reden... – *Friedrich Wilhelm von Reden i jego czasy*, red. Z. Kapała, Ch. 2002

Fuchs K., *Wirtschaftliche Führungskräfte in Schlesien...* – Fuchs K., *Wirtschaftliche Führungskräfte in Schlesien 1850–1914*, „Zeitschrift für Ostforschung Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa" 1972, H. 2

Geisenheimer L., *Festschrift zur funfzigjährigen Jubelfeier...* – Geisenheimer L., *Festschrift zur funfzigjährigen Jubelfeier der Oberschlesischen Bergschule*, Tarnowitz 1889

Głazek D., *Domus Celeberrima...* – Głazek D., *Domus Celeberrima. Architektura sakralna (katolicka) przemysłowej części Górnego Śląska 1870–1914*, Kat. 2003

Głazek D., *Kościół ewangelicki...* – Głazek D., *Kościół ewangelicki im. Elżbiety w Chorzowie*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 2: 1997, Ch. 1998

Gramer F., *Chronik...* – Gramer F., *Chronik der Stadt Beuthen in Oberschlesien*, Beuthen 1863

Grzegorzek J., *Pierwsze powstanie śląskie...* – Grzegorzek J., *Pierwsze powstanie śląskie 1919 roku w zarysie*, Kat. 1935,

Guttmann A., *Zur Geschichte des Königlichen Gymnasiums...* – Guttmann A., *Zur Geschichte des Königlichen Gymnasiums in Königshütte O./S. 1877–1902*, Königshütte 1902

Hanke R., *Polska droga Chorzowa...* – Hanke R., *Polska droga Chorzowa, Opowieści z dziejów Chorzowa*, Ch. 1988

Heiduk F., *Oberschlesisches Literatur-Lexicon...* – Heiduk F., *Oberschlesisches Literatur-Lexicon. Biographisch-bibliographisches Handbuch*, Tl. 1: *A–H*, Berlin 1990; Tl. 3: *Q–Z*, Heidelberg 2000

Janeczek Z., *Od Sancovic do Siemianowic...* – Janeczek Z., *Od Sancovic do Siemianowic. Szkice z dziejów miasta i okolic*, Kat. 1993

Janeczek Z., *Siemianowicki słownik biograficzny...* – Janeczek Z., *Siemianowicki słownik biograficzny. Suplement do monografii „Od Sancowic do Siemianowic"*, Kat. 1996

Jaros J., *Dzieje polskiej kadry technicznej...* – Jaros J., *Dzieje polskiej kadry technicznej w górnictwie (1136–1967)*, W.–Kr. 1978

Jaworski W., *Ludność żydowska...* – Jaworski W., *Ludność żydowska w Chorzowie w latach 1922–1939*, „Zeszyty Chorzowskie", t. 1: 1996, Ch. 1997

Junghann O., *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...* – Junghann O., *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte (Oberschlesien). Festschrift zur 100-jährigen Jubelfeier ihres Betriebes*, Berlin 1902

Kamińska-Kwak J., *Udział elit umysłowych Chorzowa...* – Kamińska-Kwak J., *Udział elit umysłowych Chorzowa (Królewskiej Huty) w życiu społeczno-kulturalnym miasta w XIX wieku*, [w:] *Kultura i obyczajowość mieszkańców Chorzowa w XIX i XX wieku. Materiały z sesji naukowej 7 października 2000 r.*, red. J. Kurek, Ch. Batory 2001

Kapała Z., *Dawna ulica Wolności...* – Kapała Z., *Dawna ulica Wolności*, Ch. 2001

Kapała Z., *Uroczyste objęcie Chorzowa, Królewskiej Huty i Wielkich Hajduk...* – Kapała Z., *Uroczyste objęcie Chorzowa, Królewskiej Huty i Wielkich Hajduk przez Polskę w 1922 roku*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 1: 1996, Ch. 1997

Kapała Z., Klajmon B., *Dawne kolonie królewskohuckie...* – Kapała Z., Klajmon B., *Dawne kolonie królewskohuckie*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 3: 1998, Ch. 1999

Katowice. W 136. rocznicę uzyskania praw miejskich... – *Katowice. W 136. rocznicę uzyskania praw miejskich*, red. nauk. A. Barciak, Kat. 2001

Katowice. W 138. rocznicę uzyskania praw miejskich... – *Katowice. W 138. rocznicę uzyskania praw miejskich*, red. nauk. A. Barciak, Kat. 2003

Katowice. W 141. rocznicę uzyskania praw miejskich... – *Katowice. W 141. rocznicę uzyskania praw miejskich*, red. nauk. A. Barciak, Kat. 2007

Kleines Stadtbuch... – *Kleines Stadtbuch von Königshütte Oberschlesien*, Hrsg. R. Schmidt, Berlin–Königshütte OS 1941

Knossalla J., *Das Dekanat Beuthen...* – Knossalla J., *Das Dekanat Beuthen O/S in seinem schlesischen Teil*, Kat. 1935

Koenig W., *Chronik...* – Koenig W., *Chronik von Siemianowitz, Laurahütte, Fannygrube und Georgshütte. Mit Einschluss des Wichtigsten aus der Kultur-*

geschichte Schlesiens und insbesondere des Oberschlesischen Industriebezirks, Laurahütte 1902

Koeniger E., *Die alten Bau- und Kunstdenkmäler von Königshütte...* – Koeniger E., *Die alten Bau- und Kunstdenkmäler von Königshütte*, [w:] *Kleines Stadtbuch von Königshütte Oberschlesien*, hrsg R. Schmidt, Berlin–Königshütte OS 1941

Kozina I., *Uwagi do dziejów architektury...* – Kozina I., *Uwagi do dziejów architektury dawnego Chorzowa*, [w:] *U przemysłowych źródeł kultury. Z dziejów Chorzowa i Górnego Śląska w XIX i XX wieku*, red. J. Kurek, Ch. 2004

Kozina I., *XIX-wieczny wizerunek...* – Kozina I., *XIX-wieczny wizerunek Królewskiej Huty w sztukach plastycznych i jego twórcy*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 7: 2002, Ch. 2003

Krause W., *Grundriss eines Lexikons...* – Krause W., *Grundriss eines Lexikons bildender Künstler und Kunsthandwerker in Oberschlesien von den Anfängen bis zur Mitte 19. Jahrhunderts,* Bd. 1, Oppeln 1933; Bd. 2, Oppeln 1935

Krawczyk J.A., Kuzio-Podrucki A., *Zamki Donnersmarcków...* – Krawczyk J.A., Kuzio-Podrucki A., *Zamki Donnersmarcków*, Radzionków 2002

Krzonkała H., *Fragmenty z historii Starego Chorzowa...* – Krzonkała H., *Fragmenty z historii Starego Chorzowa (dokończenie)*, „Młody Krajoznawca Śląski" 1938, nr 1–2

Książka polska na Śląsku... – *Książka polska na Śląsku w latach 1900–1922*, red. M. Pawłowiczowa, Kat. 1994

Księga pamiątkowa pracy społeczno-narodowej kobiet... – Księga pamiątkowa pracy społeczno-narodowej kobiet na Śląsku od roku 1880 do roku 1922, Muzeum Górnośląskie, Dział Historii, sygn. H. 3055

Kultura i obyczajowość mieszkańców Chorzowa... – *Kultura i obyczajowość mieszkańców Chorzowa w XIX i XX wieku. Materiały z sesji naukowej 7 października 2000 r.*, red. J. Kurek, Ch. Batory 2001

Kurek J., *Historia Wielkich Hajduk...* – Kurek J., *Historia Wielkich Hajduk*, Ch. Batory–Wielkie Hajduki 2001

Kurek J., Witkowski M.J., *Chorzów (Stary)...* – Kurek J., Witkowski M.J., *Chorzów (Stary) 1257–1934*, Ch. 2007

Kuzio-Podrucki A., *Henckel von Donnersmarckowie...* – Kuzio-Podrucki A., *Henckel von Donnersmarckowie. Kariera i fortuna rodu*, Bytom 2003

Landeskunde des oberschlesischen Industriegebietes... – *Landeskunde des oberschlesischen Industriegebietes,* Hrsg. A. Perlick, Breslau 1943

Literatura polska... – *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 1: *A–M*, W. 1984; t. 2: *N–Ż*, W. 1985

Lubos-Kozieł J., *„Wiarą tchnące obrazy"...* – Lubos-Kozieł J., *„Wiarą tchnące obrazy". Studia z dziejów malarstwa religijnego na Śląsku w XIX wieku*, Wr. 2004

Ludyga-Laskowski J., *Zarys historii trzech powstań śląskich...* – Ludyga-Laskowski J., *Zarys historii trzech powstań śląskich 1919–1920–1921*, red. A. Brożek, W.–Wr. 1973

Łoza S., *Architekci i budowniczowie w Polsce...* – Łoza S., *Architekci i budowniczowie w Polsce*, W. 1954,

Mach H., Dzieje ewangelizmu w Chorzowie... – Mach H., Dzieje ewangelizmu w Chorzowie, (mps) praca magisterska napisana pod kier. ks. dr. H. Czembora w Katedrze Teologii Historycznej Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej, W. 1981

Macha J., Monografia Starego Chorzowa... – Macha J., Monografia Starego Chorzowa, parafii św. Marii Magdaleny, Kr. 1939 [mps w posiadaniu Róży Trojan, siostry ks. Machy zam. w Chorzowie Starym]

Macha J., *Monografia Starego Chorzowa...* – Macha J., *Monografia Starego Chorzowa, parafii św. Marii Magdaleny*, [w:] *Chorzów (Stary). Trzy historie: Tomasz Klenczar „Dotacja kościelna Chorzów-Dąb", ks. Jan Macha „Monografia Starego Chorzowa, parafii św. Marii Magdaleny", Ludwik Musioł, „Chorzów Stary, monografia historyczna"*, Kat. 2007

Mohr H., *Geschichte der Stadt...* – Mohr H., *Geschichte der Stadt Königshütte in Oberschlesien. Aus Urkunden und amtlichen Aktenstücken*, Königshütte O.-S. 1890

Musioł L., Chorzów Batory. Gmina i parafia... – Musioł L., Chorzów Batory. Gmina i parafia. Monografia historyczna, 1954 uzupełniona 1969 [mps, Zbiory Specjalne B. Śląskiej w Katowicach]

Myszor J., *Dzieje akcji charytatywnej...* – Myszor J., *Dzieje akcji charytatywnej na parafii św. Barbary w Królewskiej Hucie w latach 1852–1923*, [w:] *Z dziejów parafii św. Barbary w Chorzowie. Materiały sesji naukowej zorganizowanej 19 X 1996 r. w stulecie drugiej konsekracji kościoła*, red. J. Myszor, Ch. 1998

Neue Deutsche Biographie... – *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 1, Berlin [1953] 1971; Bd. 2, Berlin [1955] 1971; Bd. 3, Berlin [1957] 1971; Bd. 4, Berlin [1959] 1971; Bd. 5, Berlin [1961] 1971; Bd. 6, Berlin [1964] 1971; Bd. 7, Berlin 1966; Bd. 8, Berlin 1969; Bd. 9, Berlin 1972; Bd. 10, Berlin 1974; Bd. 11, Berlin 1977; Bd. 12, Berlin 1980; Bd. 13, Berlin 1982; Bd. 14, Berlin 1985; Bd. 15, Berlin 1987; Bd. 16, Berlin 1990; Bd. 17, Berlin 1994; Bd. 18, Berlin 1997; Bd. 19, Berlin 1999; Bd. 20, Berlin 2001; Bd. 21, Berlin 2003; Bd. 22, Berlin 2005; Bd. 23, Berlin 2007

Ogrodziński W., *Dzieje Dzielnicy Śląskiej „Sokoła"...* – Ogrodziński W., *Dzieje Dzielnicy Śląskiej „Sokoła"*, Kat. 1937

Ogrodziński W., *Dzieje piśmiennictwa śląskiego...* – Ogrodziński W., *Dzieje piśmiennictwa śląskiego*, oprac. L. Brożek, Z. Hierowski, Kat. 1965

Perlick A., *Beuthener Biographien...* – Perlick A., *Beuthener Biographien. Lebensbilder verdienstvoller Persönlichkeiten aus dem Beuthener Stadt- und Landraume*, [w:] *Mitteilungen des Beuthener Geschichts- und Museumsvereins*, H. 14/15, 1954/1955, Dortmund 1955

Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...* – Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute. Lebensbilder aus dem oberschlesischen Industrierevier*, Kitzingen/Main 1953

Pęckowski Z., *Miechów...* – Pęckowski Z., *Miechów. Studia z dziejów miasta i ziemi miechowskiej do 1914 r.*, Kr. 1967

Pęckowski Z., *Ziemia miechowska...* – Pęckowski Z., *Ziemia miechowska. Zarys dziejów osadnictwa do końca XVIII wieku*, Kr. 1992

Piernikarczyk J., *Historia górnictwa i hutnictwa...* – Piernikarczyk J., *Historia górnictwa i hutnictwa na Górnym Śląsku*, t. 1, Kat. 1933; t. 2, Kat. 1936

Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...* – Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty*, Król. Huta 1927

Powiat świętochłowicki... – *Powiat świętochłowicki. Monografia*, red. T. Szaliński, Kat. 1931

PSB – *Polski słownik biograficzny*, t. 1, Kr. 1935; t. 2, Kr. 1936; t. 3, Kr. 1937; t. 4, Kr. 1938; t. 5, Kr. 1939–1946, t. 6, Kr. 1948; t. 7, Kr. 1948–1958; t. 8, Kr. 1959–1960; t. 9, Kr. 1960–1961; t. 10, Kr. 1962–1964; t. 11, Kr. 1964–1965; t. 12, Kr. 1966–1967; t. 13, Kr. 1967–1968; t. 14, Kr. 1968–1969; t. 15, Kr. 1970; t. 16, Kr. 1971; t. 17, Kr. 1972; t. 18, Kr. 1973; t. 19, Kr. 1974; t. 20, Kr. 1975; t. 21, Kr. 1976; t. 22, Kr. 1977; t. 23, Kr. 1978; t. 24, Kr. 1979; t. 25, Kr. 1980; t. 26, Kr. 1981; t. 27, Kr. 1982–1983; t. 28, Kr. 1984–1985; t. 29, Kr. 1986; t. 30, Kr. 1987; t. 31, Kr. 1988; t. 32, Kr. 1989–1991; t. 33, Kr. 1991–1992; t. 34, Kr. 1992–1993; t. 35, Kr. 1994; t. 36, Kr. 1995–1996; t. 37, Kr. 1996–1997; t. 38, Kr. 1997–1998; t. 39, Kr. 1999–2000; t. 40, Kr. 2000–2001; *Uzupełnienia i sprostowania do tomów I–XL*, Kr. 2001; t. 41, Kr. 2002; t. 42, Kr. 2003–2004; t. 43, Kr. 2004–2005

Recław D., *Wielkie postacie górnośląskiego przemysłu...* – Recław D., *Wielkie postacie górnośląskiego przemysłu od końca XVIII wieku do początków XX wieku*, [w:] „Rocznik Muzeum w Gliwicach", T. 10: 1994 – *Ludzie i dzieła*, Gliwice 1995

Rola „Sokoła" w życiu narodowym w Chorzowie... – *Rola „Sokoła" w życiu narodowym w Chorzowie (dawniej Królewskiej Hucie) w ostatnich latach (1901–1936)*, Ch. 1936

Romański J., Skoczek-Kulpa R., *Ewangelicy w Chorzowie...* – Romański J., Skoczek-Kulpa R., *Ewangelicy w Chorzowie 1844–2004*, Ch. 2004

Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...* – Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte Oberschlesien*, Dülmen 1994

Rzewiczok U., *Dzieje Dębu...* – Rzewiczok U., *Dzieje Dębu (1299–1999). Monografia historyczna dzielnicy Katowic*, Kat. 1999

SBKDŚ – *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, red. M. Pater, Katowice 1996

Serlo A., *Beitrag zur Geschichte des Schlesischen Bergbaues...* – Serlo A., *Beitrag zur Geschichte des Schlesischen Bergbaues in den letzten Hundert Jahren*, Breslau–Berlin 1869

Serlo W., *Männer des Bergbaus...* – Serlo W., *Männer des Bergbaus*, Berlin 1937

Sieradzka D., *Królewska Huta – Chorzów w latach 1868–1945...* – Sieradzka D., *Królewska Huta-Chorzów w latach 1868–1945. Szkice do portretu miasta*, Ch. 2001

Sieradzka D., *Z dziejów samorządu komunalnego miasta Chorzowa...* – Sieradzka D., *Z dziejów samorządu komunalnego miasta Chorzowa do 1939 r.*, Ch. 1995

Sieradzka D., *Zarys samorządu komunalnego...* – Sieradzka D., *Zarys samorządu komunalnego Chorzowa do roku 1939*, Ch. 1994

Snoch B., *Górnośląski leksykon biograficzny...* – Snoch B., *Górnośląski leksykon biograficzny*, Kat. 1997; wyd. II (rozszerz. i uzup.), Kat. 2004

Stefańska M., *Parafia św. Marii Magdaleny...* – Stefańska M., *Parafia św. Marii Magdaleny w Chorzowie Starym na przestrzeni dziejów*, Ch. 1992

Syniawa M., *Biograficzny słownik przyrodników śląskich...* – Syniawa M., *Biograficzny słownik przyrodników śląskich*, t. 1, Kat. 2006

Szewczyk G., Szturc J., *Luteranie...* – Szewczyk G., Szturc J., *Luteranie w Górnośląskim Okręgu Przemysłowym*, Kat. 1995

Ślązacy od czasów najdawniejszych... – *Ślązacy od czasów najdawniejszych do współczesności*, red. J. Rostropowicz, t. 1 i 2, Lubowice Op. 2005–2006

ŚSB – *Śląski słownik biograficzny*, red. J Kantyka, W. Zieliński, t. 1, Kat. 1977; t. 2, Kat. 1979; t. 3, Kat. 1981

ŚSB SN – *Śląski słownik biograficzny. Seria nowa*, red. M. Fazan, F. Serafin, Kat. 1999

Tobie Polsko... – *Tobie Polsko. Szkice biograficzne działaczy ruchu niepodległościowego na Górnym Śląsku*, red. W. Lesiuk, W. Zieliński, Op.–K. 1982

Wkroczenie wojsk polskich do Chorzowa... – *Wkroczenie wojsk polskich do Chorzowa w 1922 roku. Materiały sesji naukowej zorganizowanej 22 VI 2002 r. w 80. rocznicę przyjęcia części Górnego Śląska przez Polskę*, red. Z. Kapała, Ch. 2002

Wolny A., Stosunki ogólne i strajki... – Wolny A., Stosunki ogólne i strajki w chorzowskich szkołach w dobie powstań i plebiscytu, Kat. 1970 [mps; praca magisterska napisana pod kierunkiem dr. A. Mrowca w Instytucie Historii Uniwersytetu Śląskiego]

Wrzosek M., *Powstania śląskie...* – Wrzosek M., *Powstania śląskie 1919–1921, Zarys działań bojowych*, W. 1971

Wyglenda J., *Plebiscyt i powstania śląskie...* – Wyglenda J., *Plebiscyt i powstania śląskie*, Op. 1966

Z dziejów oświaty w Chorzowie... – *Z dziejów oświaty w Chorzowie. Materiały z sesji naukowej 8 października 1997*, [red. J. Kurek], Ch. Batory 1988

Zawada M., *Bericht über die Entwickelung...* – Zawada M., *Bericht über die Entwickelung der ev. Kirchengemeinde Königshütte*, Königshütte [1897]

Zieliński W., *Rozwój życia społeczno-politycznego i kulturalnego...* – Zieliński W., *Rozwój życia społeczno-politycznego i kulturalnego w okresie kapitalizmu*, [w:] *Chorzów. Zarys rozwoju miasta*, red. J. Kantyka, Kat. 1977

A

Adam (daty życia nieznane), pierwszy znany w dziejach proboszcz chorzowskiego kościoła, wymieniany w sprawozdaniu finansowym kolektorów papieskich pod 1326 r.

Drabina J., *Historia Chorzowa...*, s. 47; Gramer F., *Chronik...*, s. 329; Knossalla J., *Das Dekanat Beuthen...*, s. 53, 531; Macha J., *Monografia Starego Chorzowa...*, s. LXIX; Stefańska M., *Parafia św. Marii Magdaleny...*, s. 13.

Zbigniew Kapała



Adamek Józef (1875–1947), działacz socjalistyczny i związkowy, poseł do Sejmu Śląskiego i Sejmu RP, radny miejski Królewskiej Huty (obecnie Chorzów).

Ur. 26 II 1875 w Ostrowie Wielkopolskim (Poznańskie), syn Jana i Barbary z Roszków. Gdy ukończył szkołę ludową, rodzice przenieśli się wraz z nim na Łużyce; przez 2 lata pracował w kopalni węgla brunatnego, po czym udał się do Westfalii. Po 2-letniej służbie wojskowej wrócił w 1897 r. do pracy w górnictwie. Wstąpił wówczas do socjaldemokratycznego związku zawodowego górników – Deutscher Bergarbeiterverband (DBV). Uczęszczał na kursy w wyższej szkole związków zawodowych, co umożliwiło mu uzyskanie pracy w centrali związku górników w Bochum. A. działał wśród polskich górników Zagłębia Ruhry; zorganizował polską sekcję DBV. W 1903 r. centrala związku skierowała go na Górny Śląsk jako swego męża zaufania. W lutym 1904 r. A. utworzył Sekretariat Okręgowy DBV, obejmujący powiaty katowicki, pszczyński, rybnicki i raciborski. Jednocześnie działał w Polskiej Partii Socjalistycznej zaboru pruskiego (PPS zp). W styczniu 1904 r. wszedł w skład zarządu nowo powstałego Polskiego Towarzystwa Socjaldemokratycznego w Katowicach.

Był bardzo ruchliwy. Żywo zareagował na rewolucję w Rosji i w Królestwie Polskim; w listopadzie 1904 r. należał do organizatorów i członków Komitetu Pomocy dezerterom z wojska rosyjskiego. Występował na wiecach robotniczych w Zagłębiu Dąbrowskim. Współpracował z miejscową organizacją PPS, pomagał w przerzucie do Zagłębia nielegalnej gazety socjalistycznej „Górnik", drukowanej w Katowicach.

Duża aktywność i polityczny rozsądek przysporzyły A. popularności. Zdobywał coraz większe uznanie; w kwietniu 1905 r. zjazd PPS zp w Katowicach powierzył mu zarząd kasy partyjnej. Na kolejnym zjeździe (w kwietniu 1906 r.) wszedł do komisji prasowej, a 2 miesiące później, po śmierci ogromnie zasłużonego przewodniczącego PPS zp F. Morawskiego, został członkiem zarządu tej partii. Zjazdy PPS zp (w marcu/kwietniu 1907 r., kwietniu 1908 r.) wybrały go przewodniczącym zarządu.

Na zjeździe w 1905 r. A. w znacznym stopniu przyczynił się do wypracowania projektu ugody z SPD. Bardzo złe do tego czasu stosunki między partiami negatywnie wpływały na postępy ruchu socjalistycznego na Górnym Śląsku. SPD zaakceptowała ugodę na swym kongresie w Mannheim (we wrześniu 1906 r.); PPS zp reprezentował A. Poprawa stosunków między obu partiami przyszła jednak zbyt późno, by zwiększyć ich szanse, a ponadto ugoda mocno ograniczyła samodzielność PPS jako części składowej SPD.

Obie partie mimo współpracy doznały poważnej porażki w wyborach do sejmu Rzeszy (Reichstag) w styczniu 1907 r., uzyskując

mniej głosów (6,5%) niż w 1903 r. (11,1%). A. wchodził w skład Centralnego Komitetu Wyborczego na Górnym Śląsku i kandydował w okręgu katowicko-zabrskim. W 1908 r. wraz z innymi przywódcami PPS zp zdecydowanie wystąpił przeciw tzw. ustawie kagańcowej, ograniczającej prawa językowe Polaków.

Po 1905 r. nastąpiło wyraźne umocnienie się organizacji PPS zp, SPD i socjaldemokratycznych związków zawodowych. Z tych ostatnich największe znaczenie miał DBV; w 1905 r. zmienił on nazwę na Związek Górników w Niemczech (Bergarbeiterverband in Deutschland). Na Górnym Śląsku nadal kierował nim A. W 1908 r. zreorganizowano związek, dzieląc Górny Śląsk na 4 okręgi, kierowane przez mężów zaufania. Jednym z nich był A. Ożywiona działalność narażała go na szykany ze strony władz pruskich, sądy nakładały na niego kary grzywny i aresztu. W 1909 r. przeniósł się do Westfalii i zamieszkał w Bochum. Kontynuował działalność w PPS zp i klasowym związku górników, redagował „Gazetę Górniczą". Na początku 1913 r. został przewodniczącym obwodu reńsko-westfalskiego PPS zp.

Narastające w SPD tendencje nacjonalistyczne skłoniły ją do likwidacji PPS zp, uchwałą kongresu w Jenie we wrześniu 1913 r. A. wraz z większością socjalistów potępił tę decyzję, ale ostrzegał przed rezygnacją z możliwości współpracy z SPD w przyszłości. Długo sprzeciwiał się wyjściu polskich członków z niemieckich socjaldemokratycznych związków zawodowych. Zjazd PPS zp w kwietniu 1912 r. w Poznaniu przyjął jego wniosek o utworzenie sekcji polskiej w tych związkach. Gdy nie znalazł on uznania strony niemieckiej, A. i F. Borys skłonili zarząd PPS zp do daremnej jednak próby połączenia się ze Zjednoczeniem Zawodowym Polskim. Zarząd Związku Górników w Niemczech ogłosił 21 XII 1913, że pozbawia A. i Borysa funkcji związkowych. Kilka dni później zjazd PPS zp w Oświęcimiu opowiedział się za utworzeniem odrębnej organizacji zawodowej. Po zamknięciu jego obrad 26 XII 1913 odbyło się zebranie założycielskie Centralnego Związku Zawodowego Polskiego (CZZP). Przewodniczącym zarządu CZZP wybrano A., ponadto redagował on organ prasowy „Wolny Związkowiec".

Po wybuchu I wojny światowej PPS zp i CZZP musiały zaprzestać działalności. A. został powołany do wojska. Gdy w końcu 1918 r. wrócił na Górny Śląsk, natychmiast wziął udział w odbudowie PPS zp i CZZP. PPS zp już w 1919 r. stała się częścią zjednoczonej ogólnopolskiej PPS. A. wszedł w skład kierownictwa okręgowego partii, a na XVIII Kongresie PPS w sierpniu 1921 r. w Łodzi został członkiem jej Rady Naczelnej. Przewodniczył zarządowi CZZP i kierował redakcją „Wolnego Związkowca". Oprócz tego był kierownikiem Oddziału Górników CZZP. W okresie powstań śląskich i plebiscytu CZZP stał się jedną z ważniejszych central związkowych Górnego Śląska. Dzięki zabiegom A. dopuszczono go do Zespołu Pracy Związków Zawodowych (polskich i niemieckich), instancji reprezentującej interesy ogółu robotników wobec pracodawców.

A. uczestniczył we wszystkich poczynaniach, które miały na celu przyłączenie Górnego Śląska do państwa polskiego. Działał w Polskiej Organizacji Wojskowej Górnego Śląska, był członkiem Polskiego Komisariatu Plebiscytowego w Bytomiu i Komitetu Parytetycznego na powiat katowicki. Pisał i podpisywał odezwy, agitował, przemawiał na zebraniach i wiecach. Bronił praw Polski do Górnego Śląska na kongresie Międzynarodowej Federacji Związków Zawodowych w listopadzie 1920 r. w Londynie i na Międzynarodowym Kongresie Pracy w 1921 r. w tym samym mieście. Przed podziałem Górnego Śląska uczestniczył w polskiej delegacji negocjującej górnośląską konwencję genewską.

Po zjednoczeniu części Górnego Śląska z Rzeczpospolitą A. działał w Polsce. Po jakimś czasie zamieszkał w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów). Nadal był członkiem miejscowego kierownictwa PPS – Okręgowego Komitetu Robotniczego (OKR) w Katowi-

cach i nadal kierował CZZP. W ciągu 1923 r. oddziały branżowe CZZP połączyły się ze swymi odpowiednikami w byłych zaborach rosyjskim i austriackim. W maju powstał Centralny Związek Górników (CZG) w Polsce. A. został prezesem Zarządu Głównego CZG. Faktyczne zjednoczenie tych związków nastąpiło później. A. wszedł też w skład Komisji Centralnej Związków Zawodowych (KCZZ). We wrześniu 1922 r. uzyskał mandat poselski w pierwszych wyborach do Sejmu Śląskiego, ale po roku zrezygnował z niego, ponieważ w październiku 1922 r. został także posłem do Sejmu RP.

Po upadku rządu W. Grabskiego w końcu 1925 r. A. należał do tych działaczy KCZZ, którzy stanowczo przeciwstawiali się udziałowi PPS w szerokiej koalicji prawicowo-lewicowej, co jednak nastąpiło. Zamach majowy 1926 r., dokonany przez Józefa Piłsudskiego, A. przyjął z rezerwą; wbrew innym przywódcom PPS i lewicowym związkom zawodowym uważał, że nie należy ufać nowemu rządowi. Zdecydowanie opozycyjne stanowisko wobec sanacji zajmował w KCZZ i w Klubie Poselskim PPS w Sejmie RP.

Na początku 1928 r. w PPS na Górnym Śląsku doszło do otwartego wystąpienia zwolenników sanacji, z przewodniczącym OKR J. Biniszkiewiczem na czele, którzy nie zdołali jednak opanować partii ani związków zawodowych, wskutek czego utworzyli odrębną Śląską Partię Socjalistyczną oraz nowy CZZP. W tej trudnej dla PPS sytuacji konferencja partyjna 17 V 1928 wybrała A. przewodniczącym OKR. Partia, choć z dużymi stratami, została uratowana. Na kongresie partyjnym w listopadzie 1928 r. ponownie wybrano A. do Rady Naczelnej PPS. Zdecydowanie opozycyjny wobec sanacji, jednocześnie A. był przeciwny czynnej walce z dyktaturą Piłsudskiego (Centrolew), co znacznie osłabiło jego osobistą pozycję. Ostatnim większym sukcesem A. było zdobycie mandatu posła do Sejmu Śląskiego w maju 1930 r., ale już we wrześniu tegoż roku władze Sejm ten rozwiązały. Osłabienie PPS i ostre represje władz wobec opozycji spowodowały, że w listopadowych wyborach 1930 r. socjaliści górnośląscy nie dostali ani jednego mandatu. A. wkrótce przestał być przewodniczącym OKR PPS, choć jeszcze kilkakrotnie (do 1933 r.) był wybierany do kierownictwa partii. Skupił się głównie na działalności lokalnej w Królewskiej Hucie, gdzie w l. 1927–1933 był członkiem Rady Miejskiej.

Agresja III Rzeszy na Polskę 1 IX 1939 zmusiła go do schronienia się we Lwowie. Brał udział w ruchu oporu, pomagając w organizacji szlaków kurierskich do Francji i Wielkiej Brytanii. W 1945 r. wrócił do Chorzowa, gdzie zm. 17 I 1947.

Głowacki B., *Polityka Polskiej Partii Socjalistycznej 1929–1935*, W. 1979; Hawranek F., *Józef Adamek*, [w:] *Tobie Polsko...*; tenże, *Polska i niemiecka socjaldemokracja na Górnym Śląsku w latach 1890–1914*, Op. 1977; Lesiuk W., *Polski i niemiecki ruch socjalistyczny w rejencji opolskiej w latach 1918–1922/1923*, Op. 1989; Rechowicz H., *Adamek Józef*, [w:] *Słownik działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 1, W. 1978; Sieradzka D., *Z dziejów samorządu komunalnego miasta Chorzowa...*, s. 38, 56, 68; Tymieniecka A., *Polityka Polskiej Partii Socjalistycznej w latach 1924–1928*, W. 1969; Walczak J., *Polska i niemiecka socjaldemokracja na Górnym Śląsku i w Cieszyńskiem po przewrocie majowym 1926–1939*, Kat. 1980, s. 80, 81, 93, 148, 188, 194, 221; Zieliński W., *Adamek Józef*, [w:] ŚSB, t. 1; tenże, *Polska Partia Socjalistyczna zaboru pruskiego 1890/1893–1914*, Kat. 1982.

Jan Walczak



Alder Kurt Joseph (1902–1958), chemik, profesor uniwersytecki, laureat Nagrody Nobla.

Ur. 10 VII 1902 w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) przy ówczesnej Kaiserstrasse (obecnie ul. Wolności 59) jako syn

Josepha, nauczyciela, i Marii z d. Lammel. W Królewskiej Hucie uczęszczał w l. 1908–1913 do Szkoły Powszechnej nr V (obecnie Gimnazjum nr 1 przy ul. Dąbrowskiego), a następnie w l. 1913–1922 do gimnazjum realnego (Königliche Oberrealschule zu Königshütte, obecnie Zespół Szkół Technicznych i Oglnokształcących nr 4 przy ul. św. Piotra), gdzie w kwietniu 1922 r. zdał maturę. W tym samym roku podjął studia na kierunku: chemia, początkowo na Uniwersytecie Fryderyka Wilhelma (Friedrich-Wilhelms Universität) w Berlinie (pierwszy semestr), a potem na Uniwersytecie Christiana-Albrechta (Christian-Albrechts Universität) w Kilonii. Ukończył je w lipcu 1926 r. obroną przygotowanego pod kierunkiem prof. Otto Dielsa doktoratu, poświęconego zbadaniu przyczyn i przebiegu reakcji estru kwasu azodikarboksylowego. Kontynuował badania naukowe z zakresu chemii organicznej jako nieetatowy asystent naukowo-badawczy O. Dielsa na uniwersytecie kilońskim. W l. 1927–1928 wspólnie dokonali odkrycia syntezy dienowej, która nazywana jest obecnie od nazwisk jej odkrywców reakcją Dielsa–Aldera. Stanowiła ona milowy krok na drodze do wyjaśnienia budowy chemicznej związków naturalnych i przebiegu niektórych procesów życiowych. Badaniom nad syntezą dienową poświęcił A. prawie bez reszty całe swoje naukowe życie. W styczniu 1930 r. habilitował się na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu w Kilonii i uzyskał *venia legendi* z chemii oraz stanowisko docenta prywatnego. We wrześniu 1934 r. został mianowany profesorem nadzwyczajnym kilońskiej uczelni. W 1936 r. przyjął ofertę zatrudnienia w firmie chemicznej Bayer Werke, gdzie został kierownikiem oddziału laboratoriów w Leverkusen, zachowując nadal stanowisko profesora nadzwyczajnego na Uniwersytecie w Kilonii. W 1937 r. przeniósł się na stanowisko nieetatowego profesora nadzwyczajnego na Uniwersytecie w Kolonii. W trakcie 3-letniej pracy w laboratoriach Bayer Werke A. nadal prowadził badania nad syntezą dienową, skupiając się głównie na problemach z zakresu stereochemii tego procesu. Zajął się także badaniami nad polimerami, a szczególnie wiele uwagi poświęcił zagadnieniom związanym z butadienem, podstawowym surowcem do uzyskiwania syntetycznego kauczuku, którego produkcję rozwinięto w zakładach Buna k. Merseburga. W styczniu 1940 r. został kierownikiem Katedry Chemii Eksperymentalnej i Technologii Chemicznej oraz dyrektorem Instytutu Chemii na Uniwersytecie w Kolonii, a w październiku tegoż roku otrzymał nominację na profesora zwyczajnego. Pracę organizacyjną i dydaktyczną prowadził do wiosny 1944 r., kiedy to z powodu zniszczeń wywołanych bombardowaniami miasta stała się ona niemożliwa.

Po zakończeniu działań wojennych wrócił do Kolonii i włączył się do odbudowy życia akademickiego. Jego wybitne zdolności organizacyjne zostały docenione przez uniwersyteckich kolegów, którzy w 1948 r. wybrali go dziekanem Wydziału Filozoficznego; funkcję tę pełnił w roku akademickim 1949/1950. Od tego czasu był też stałym członkiem senatu nadreńskiej uczelni. W 1950 r. otrzymał wspólnie z O. Dielsem Nagrodę Nobla w dziedzinie chemii „za odkrycie i rozwój syntezy dienowej". W l. 50. zaangażował się w działalność publiczną, m.in. w lipcu 1955 r. podpisał, wraz z innymi niemieckimi laureatami Nagrody Nobla, „Apel z Lindau", wzywający do dobrowolnego wyrzeczenia się broni jądrowej.

Laureat Nagrody Nobla za swoje osiągnięcia naukowe został wyróżniony w 1938 r. przez Towarzystwo Niemieckich Chemików (Verein Deutscher Chemiker) Medalem Pamiątkowym im. Emila Fischera (Emil Fischer-Denkmünze), w 1950 r. – doktoratem honorowym Wydziału Medycznego Uniwersytetu w Kolonii, w 1954 r. – doktoratem honorowym Uniwersytetu w Salamance. Był członkiem od 1939 r. Kaiserlich-Leopoldinisch-Karolinischen Deutschen Akademie der Naturforscher w Halle, od 1952 r. hiszpańskiego towarzystwa fizyczno-chemicznego – La Real Sociedad Espagñola de Fisica

y Quimica, od 1955 r. – Bayerische Akademie der Wissenschaft w Monachium. Ponadto od 1953 r. był radcą honorowym hiszpańskiej rady badań naukowych w Madrycie – Consejo Superior de Investigaciones Cientificas. Władze Kolonii nazwały jego imieniem ulicę w dzielnicy Dünnwald, a jeden z wytworzonych dzięki syntezie dienowej środków owadobójczych otrzymał nazwę „Aldrin".

W Chorzowie w 1994 r. odsłonięto tablicę pamiątkową na domu przy ul. Wolności 59, w którym A. przyszedł na świat, a ponadto jego imię upamiętniono na tablicy honorowej Gimnazjum nr 1 przy ul. Dąbrowskiego.

Od 1958 r. był żonaty z Gertrudą z d. Bitzer, która w testamencie powołała fundację jego imienia Kurt-Alder-Stiftung, przyznającą od 1994 r. stypendia dla studentów i doktorantów za osiągnięcia naukowe z zakresu chemii organicznej.

Zm. 20 VI 1958. Został pochowany na Deutzer Friedhof w Kolonii-Poll.

Był autorem ponad 170 prac naukowych z zakresu chemii organicznej, w tym ponad 150 poświęconych syntezie dienowej.

Arch. Szkoły Podstawowej nr 1 im. Janusza Korczaka w Ch., księga *Hauptkatalog Volkschule V*; Arch. Parafii św. Jadwigi w Ch., Księga chrztów 1902 r.; USC w Ch., Księga urodzeń z 1902 r.; Universitätsarchiv Köln, teczki o sygn.: 266, 744, 723. – *Königliche Oberrealschule i E. zu Königshütte*, Jahresberichte 1–4, Schuljahren 1911/12–1914/15, Königshütte 1912–1915; *Nobel Lectures. Including Presentation Speeches and Laureates Biographies. Chemistry 1942–1962*, Amsterdam–London–New York 1964; Fehér F., *Kurt Alder (1902–1958)*, „Chemische Berichte" 1970, Bd. 103; Greiner P., *Kurt Alder (1902–1958). Chorzowski laureat Nagrody Nobla*, Ch. 1998; tenże, *Nobliści z Górnego Śląska*, Wr. 1999; *Kurt Alder (1902–1958) zum Gedächtnis. Ansprachen, gehalten in der Akademischer Trauenfeier der Universität zu Köln am 28.1.1959*, Hrsg. von M. Schwarzbach, G. Stein, O. Bayer, „Kölner Universitätsreden", Neue Folge 1959, Nr. 22; *Laureaci nagrody Nobla urodzeni na Śląsku*, red. P. Greiner, J. Śliwiok, Kat. 2000.

Piotr Greiner

Alker (imię oraz daty życia nieznane), mistrz stolarski.

Pochodził z osady hutniczej Królewska Huta (obecnie Chorzów). Ok. 1860 r. sporządził (za 800 talarów) z drzewa sosnowego – według rysunku zatrudnionego w hucie „Królewskiej" inspektora budowlanego → Treudinga – ołtarz główny do katolickiego kościoła parafialnego pw. św. Barbary w osadzie Królewska Huta.

Należał do założonego 11 X 1869 już w mieście Królewska Huta Gewerbevereins (Towarzystwa Przemysłowego). Przez wiele lat był członkiem jego zarządu; żył jeszcze w 1889 r.

Chrząszcz J.P., *Fest-Schrift zur 50-jährigen Jubel – Feier der katholischen St. Barbara – Pfarrgemeinde...*, s. 29; Krause W., *Grundriss eines Lexikons...*, Bd. 1, s. 136; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 252; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 147.

Zbigniew Kapała



Altaner Berthold Ignaz (1885–1964), śląski historyk Kościoła, wybitny katolicki teolog i patrolog o międzynarodowej sławie, absolwent gimnazjum w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) z 1906 r.

Ur. 10 IX 1885 w Górze Św. Anny, pow. Strzelce Opolskie, syn kupca Ignaza i Anny z d. Glinski. Pochodził z wielodzietnej rodziny, głęboko wierzącej, bardzo pobożnej, do tego blisko związanej z franciszkanami z Góry Św. Anny.

Ojciec A. posiadał zakład kamieni bazaltowych, który dostarczał materiałów szeroko wykorzystywanych w okolicy do umacniania (utwardzania) dróg. Obok tego wspólnie ze swym zięciem trudnił się wyrobem ram do pamiątkowych obrazów świętych, które sprzedawano pielgrzymom przybywającym

do sanktuarium św. Anny. Zarówno dzięki własnemu zakładowi i dodatkowemu zajęciu uzyskiwał on spore dochody. A. pochodził więc z dobrze sytuowanej rodziny. Skutkiem tego jeden z jego braci został wysokim urzędnikiem w administracji państwowej a drugi, który zginął podczas I wojny światowej pod Deniécourt we Francji, pracował w szkolnictwie i został promowany na stopień doktora.

Kiedy podstawy egzystencji rodziny zaczęły się kurczyć z powodu wyczerpywania się kamienia bazaltowego, ojciec A. sprzedał wyeksploatowany już kamieniołom franciszkanom, aby za uzyskane ze sprzedaży środki zorganizować w Królewskiej Hucie, oddalonej o ok. 70 km od Góry Św. Anny, warunki do dalszej egzystencji. W dawnym kamieniołomie franciszkanie zbudowali Grotę, na wzór groty z Lourdes.

Kiedy w okresie tzw. walki kulturalnej (kulturkampfu) franciszkanie musieli opuścić klasztor na Górze Św. Anny dziadek A. zabezpieczył część klasztornej biblioteki, przez co jego ojciec miał okazję zapoznać się z 8-tomową historią świata J. Annegarnsa, lektura której wywarła na nim tak silne wrażenie, że postanowił nabyć ją dla swego syna. Ofiarował mu ją na Boże Narodzenie 1898 r., chociaż ten miał zaledwie 13 lat (chodził wówczas w gimnazjum do quinty).

Do gimnazjum humanistycznego w Królewskiej Hucie A. uczęszczał od 12. r.ż. Wcześniej uczęszczał do szkoły ludowej w Górze Św. Anny. W drugim miejscu zamieszkania ojciec A. trudnił się różnymi zajęciami kupieckimi, m.in. handlem końmi oraz prowadzeniem przedsiębiorstwa przewozowego.

Ojcowski, bożonarodzeniowy podarunek oraz wpływ nauczyciela religii w starszych klasach w gimnazjum, który mu udostępnił „skarby" własnej prywatnej biblioteki oddziaływał na jego zainteresowania, upodobania. Z prywatnej biblioteki szkolnego nauczyciela pożyczał liczne dzieła historyczne i teologiczne, jak również filozoficzne i historyczno-literackie. Jeszcze w gimnazjum A. samodzielnie przestudiował historię papieży oraz prace o życiu i pismach Ojców Kościoła (pisma patrystyczne) oraz zapoznał się z historią greckiej i łacińskiej literatury. Lektury te wywarły istotny wpływ na wybór kierunku studiów i późniejszą działalność naukową i nauczycielską.

Po złożeniu 9 II 1906 egzaminu maturalnego, mógł od letniego semestru zapisać się na studia z zakresu teologii katolickiej na uniwersytecie we Wrocławiu. Odbywał je przez 7 semestrów. Pierwszy egzamin z teologii złożył 31 III 1908, drugi 8 XI 1909. W roku akademickim 1906/1907 był słuchaczem wykładów m.in. profesorów J. Pohlego (dogmatyka), F. Renza (teologia moralna), A. Königa (teologia pastoralna), F. Triebsa (prawo kościelne), J. Nikla (stary testament), J. Sickenbergera (nowy testament), M. Sdralka (historia Kościoła). W kolejnych semestrach uczestniczył też m.in. w wykładach z filozofii i historii ogólnej. Po złożeniu jeszcze raz (przepisowego) egzaminu z teologii wstąpił w październiku 1909 r. do książęco-biskupiego alumnatu we Wrocławiu. Święcenia kapłańskie otrzymał 20 VI 1910 w kościele św. Krzyża we Wrocławiu z rąk ks. abp. Georga Koppa. Od początku marca 1911 do początku grudnia 1912 r. był zatrudniony w parafii Lubań na Dolnym Śląsku jako wikary. W międzyczasie w dn. 14 II 1911 został promowany na doktora teologii. Temat jego pracy doktorskiej, przygotowanej pod kierunkiem pochodzącego z Woszczyc w pow. pszczyńskim, prof. Maxa Sdralka, brzmiał: *Venturino von Bergamo O. P. 1304–1364. Eine Biographie* i poświęcona była postaci mistyka dominikańskiego z Bergamo. Następnie w dniach 15 XII 1911 i 3 VII 1911 zdał również egzaminy upoważniające go do wykładania w szkołach średnich religii, jęz. hebrajskiego, historii i geografii. Od grudnia 1912 do 1 X 1918 był zatrudniony jako nauczyciel religii i częściowo także historii i geografii w prywatnym żeńskim zespole szkolnym w Gliwicach.

Dn. 24 X 1919 jako nieetatowy docent (Privatdozent) historii średniowiecznej i nowożytnej Kościoła odbył kolokwium habilitacyjne na Wydziale Katolickiej Teologii Uniwersytetu we Wrocławiu. Tematem pracy były źródła do życia św. Dominika. Interesował się w tym okresie także dziejami zakonu dominikanów.

Dn. 31 VII 1925 został mianowany profesorem nadzwyczajnym Śląskiego Uniwersytetu Fryderyka Wilhelma we Wrocławiu. Wykładał w tym czasie na Wydziale Teologii Katolickiej literaturę teologiczną i historię dogmatów Średniowiecza. Od r. akademickiego 1925/1926–1926/1927 sprawował na uniwersytecie wrocławskim w zastępstwie kierownictwo Katedry Historii Starożytnej Kościoła i Patrologii. Od 1 XII 1928 do 31 III 1929 komisarycznie zastępował też kierownika Katedry Historii Kościoła i Prawa Kościelnego w Państwowej Akademii w Braniewie (Braunsberg Ostp.). Dn. 6 VIII 1926 został mianowany przez pruskie Ministerstwo Nauki, Sztuki i Oświaty profesorem zwyczajnym. Od 1 X 1929 do 18 XI 1933 był we Wrocławiu profesorem zwyczajnym Historii Starożytnej Kościoła i Patrologii. Od końca maja 1933 r. został jednak zawieszony w zajęciach dydaktycznych przez narodowych socjalistów i od 18 XI t.r. na podstawie § 4 nazistowskiej ustawy o urzędnikach przymusowo emerytowany ze względu na swą pacyfistyczną postawę, działalność w Friedensbund Deutscher Katholiken oraz wielokrotne występowanie publicznie przeciwko militaryzmowi i narodowemu socjalizmowi.

Od 1 III 1934 działał jako wikary przy katedrze (Domvicar an der Kathedrale). Dn. 2 II 1945 został wysiedlony z miasta przez nazistowską służbę bezpieczeństwa, przygotowującą Wrocław przed nadciągającą Armią Czerwoną.

Znalazł się niebawem na obszarze obecnych północnych Czech. Do początku sierpnia pracował tam jako wikary w parafii Dlaškovice k / Litomierzyc, skąd we wrześniu t.r. przedostał się do Bawarii, gdzie w Würzburgu od 1 VIII 1946 był profesorem zwyczajnym na Wydziale Teologicznym miejscowego uniwersytetu.

A. zaliczał się do grona najwybitniejszych katolickich patrologów niemieckich o międzynarodowej sławie. Był jednym z pierwszych niemieckich teologów, którzy po 1945 r. nawiązali kontakt z międzynarodową nauką. Jego głównym dziełem była *Patrologie*, która ukazała się w 5 niemieckich wydaniach i 10 tłumaczeniach (4 hiszpańskich, 3 włoskich, 1 francuskim, 1 węgierskim, 1 angielskim).

W 1934 r. w związku ze swymi badaniami, dotyczącymi życia i dzieła Raymunda Lulla (ok. 1235–ok. 1315), katalońskiego pisarza, filozofa i teologa, polihistora średniowiecznego, został wybrany członkiem Maioricensis Schola Lullista Studiorum Medievalium, mającej swą siedzibę w Palma de Mallorca.

W 1948 r. natomiast został powołany z tytułu swych licznych studiów, dotyczących starochrześcijańskiej literatury do Akademii Niemieckiej w Berlinie. Działał w Komisji Historii Kościoła Późnego Antyku (wcześniej Komisja Ojców Kościoła, która została powołana do życia jeszcze przez A. Harnacka i T. Mommsena). Kierował w niej, zorganizowanym przez siebie działem, przygotowującym wydanie starołacińskich tłumaczeń greckich Ojców Kościoła. Gremium Komisji było międzynarodowe.

W 1960 r. A. otrzymał tytuł *doktora honoris causa* uniwersytetu w Strassburgu we Francji.

Z dn. 1 X 1950 z powodu nadwyrężonego stanu zdrowia przeszedł na emeryturę. Do 1963 r. mieszkał w Würzburgu. Zm. 30 I 1964 w domu starców w Bad Kissingen.

W 1919 r. został odznaczony Verdienstkreuz für Kriegshilfe, a w 1957 r. Bundesverdienstkreuzes.

Deutsche Biographische Enzyklopädie (DBE)..., Bd. 1, s. 96; Guttmann A., *Zur Geschichte des Königlichen Gymnasiums...*; Kopiec J., *Altaner Berthold*, [w:] *Ślązacy od czasów najdawniejszych do współczesności...*, t. 2, Łubowice–Op. 2006, s. 11–15; Kowalczyk-Dudała H., *Młodzież żydowska w dziejach gimnazjum w Królewskiej Hucie w latach 1877–1914*, [w:]

Z dziejów oświaty w Chorzowie..., s. 22; Ziebertz G.J., *Berthold Altaner (1885–1964). Leben und Werk eines schlesischen Kirchenhistorikers*, Köln–Weimar–Wien 1997, passim.

Zbigniew Kapała

Amelung Karl Gustav (1818–1866), starosta górniczy i dyrektor Wyższego Urzędu Górniczego we Wrocławiu, jego imieniem nazwano jeden z szybów kopalni „Król" (Königsgrube) w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. 10 XI 1818 w Arnsberg w Westfalii. Jego ojciec był tam urzędnikiem państwowym w randze sekretarza rejencji (*Regierung-Sekretär*). W 1847 r. przygotował opracowanie na temat złóż miedzi w Stadtberge. W 1855 r. otrzymał nominację na asesora górniczego. Rok później został górmistrzem w Urzędzie Górniczym w Bochum. Później krótko doskonalił swoje umiejętności jako pracownik pomocniczy w Ministerstwie Handlu, gdzie zajmował się redagowaniem fachowego periodyku „Zeitschrift für Berg-, Hütten- und Salinenwesen".

W 1857 r. został mianowany dyrektorem Urzędu Górniczego w Halberstadt, podległego Wyższemu Urzędowi Górniczemu w Halle, a od 1860 r. pracował w berlińskim Ministerstwie Handlu, Przemysłu i Robót Publicznych (Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Arbeiten) na stanowisku radcy (*vortragender Rath*). Otrzymał stopień tajnego radcy górniczego (*Geheimer Bergrath*). Aktywnie uczestniczył w opracowywaniu powszechnej ustawy górniczej (*Allgemeine Berggesetz*).

W 1864 r. został powołany na nowe stanowisko we Wrocławiu. Zastąpił tu starostę górniczego i dyrektora urzędu Augusta Huyssena, przeniesionego do Halle królewskim rozporządzeniem z 13 I 1864.

Początkowo pełnił komisarycznie obowiązki dyrektora urzędu. Dn. 11 V 1864 król Prus Wilhelm I powołał go na stanowisko starosty górniczego (*Berghauptmann*) i dyrektora Wyższego Urzędu Górniczego we Wrocławiu (*Oberbergamts-Direktor*).

W lipcu 1865 r. przebywał na kuracji w uzdrowisku Jastrzębie na Górnym Śląsku. Na początku maja 1866 r. wyjechał w podróż służbową na Górny Śląsk do Tarnowskich Gór, Bytomia i Królewskiej Huty. Wizytował miejscowe urzędy górnicze, zapoznawał się z pracą urzędników, ruchem kopalń i hut.

Był żonaty z Pescatore (?), której brat, adwokat, mieszkał w Gorzowie nad Wartą (Landsberg/Warthe). Po śmierci A. wdowa wyprowadziła się z Wrocławia do brata.

Zm. we Wrocławiu 15 VIII 1866 na tyfus, po 8 dniach ciężkiej choroby.

Opublikował: *Über die Verleihungsfähigkeit manganhaltiger Eisenerze als Manganerze* („Zeitschrift für Bergrecht" 1866, Nr. 17, s. 309–331).

APKat., Zespół: Oberbergamt Breslau, sygn. MF 75642, Acten des Königlichen Ober-Berg-Amtes zu Breslau betreffend die Anstellung des Königlichen Berghauptmanns und Oberbergamts Director Amelung 1864–1866. – Perlick A., *Biographische Studien zur schlesischen? Heimatforschung. Wechselbeziehungen zwischen Ost und West*, Dortmund 1962; Serlo A., *Beitrag zur Geschichte des Schlesischen Bergbaues...*, s. 32.

Przemysław Nadolski



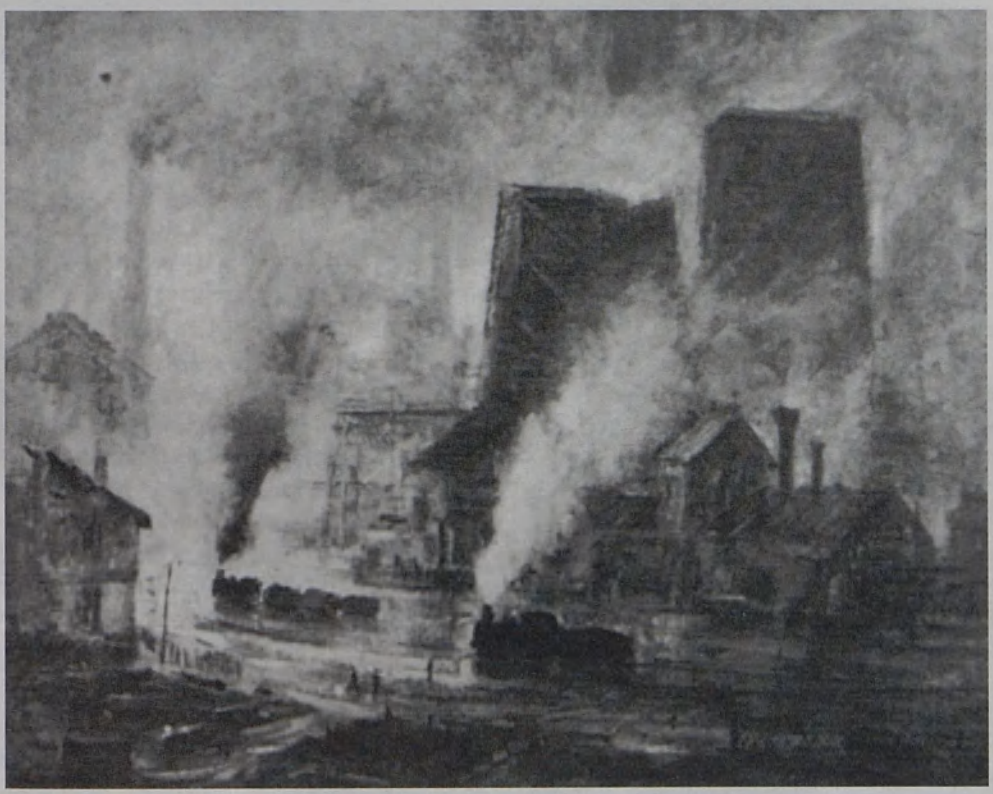
Arct Eugeniusz (1899–1974), malarz i grafik, profesor Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie, twórca obrazu *Huta „Piłsudski" w Chorzowie* (1935, ol., pł., 80,5 × 90,5 cm).

Ur. 24 XII 1899 w Odessie, syn Władysława i Heleny z d. Drudy. W l. 1917–1920 studiował w Kunstgewerbeschule (Szkoła Rzemiosła Artystycznego) w szwajcarskiej Lucernie u J. van Moosa, a następnie,

w l. 1923–1929, w Szkole Sztuk Pięknych w Warszawie w pracowni T. Pruszkowskiego. Po ukończeniu studiów rozpoczął pracę pedagogiczną jako asystent prowadzący zajęcia z rysunku; w 1946 r. został profesorem ASP w Warszawie.

Zdaniem Jana Zanozińskiego: „Dla wychowanków T. Pruszkowskiego charakterystyczne było łączenie się w ugrupowania, z których najwcześniejsze – »Bractwo św. Łukasza« – powstało w 1925. Arct należał do drugiego z kolejnych ugrupowań, mianowicie do »Szkoły Warszawskiej«, założonej w 1929. W przeciwieństwie do »łukaszowców«, którzy – wierni szkolnym jeszcze wskazaniom swego profesora – uprawiali malarstwo nawiązujące do mistrzów XVII w., członkowie »Szkoły Warszawskiej« nawiązywali do późnego impresjonizmu francuskiego, włączając się tym sposobem w nurt koloryzmu, tak aktualny w Polsce w latach trzydziestych dzięki działalności kapistów i malarzy im pokrewnych. Arct należał do najwybitniejszych przedstawicieli ugrupowania. Aktywny jako twórca jeszcze przed wojną zdołał już wtedy wyrobić i określić charakterystyczny dla siebie typ malarstwa, operujący motywem pejzażowym – najchętniej z Warszawy lub z ulubionego Kazimierza nad Wisłą – a realizowany techniką bliską impresjonistycznej, nadającą mu żywą, wibrującą barwność i świetlistość".

Powstały w połowie l. 30. obraz *Huta „Piłsudski"* [obecnie huta „Kościuszko"] *w Chorzowie* jest typowym przykładem twórczości A. Obraz ten przedstawia widok huty. Na pierwszym planie tory kolejowe, po których jadą dwie lokomotywy, ciągnące wagoniki. Wzdłuż torów porusza się kilka osób, szkicowo zaznaczonych. W głębi widoczne są czerwone budynki i zarysy wysokich kominów huty, z prawej – 2 wieże chłodnicze,



E. Arct, *Huta „Piłsudski" w Chorzowie*, 1935

całość przymglona dymami i oparami. Obraz utrzymany jest w szarej tonacji.

A. wiele wystawiał ze „Szkołą Warszawską". Brał też udział w Salonach IPS, wystawach Bloku Związku Zawodowego Artystów Plastyków (w 1934 r. był jego przewodniczącym) oraz w wielu pokazach polskiej sztuki za granicą, organizowanych przez polskie MSZ. Już przed wojną prace A. zakupiono do zbiorów państwowych polskich i włoskich, muzeów w Łodzi, Katowicach i Moskwie. W 1935 r. A. był współzałożycielem tygodnika „Plastyka". Tworzył głównie obrazy, na przełomie l. 1936/1937 także drzeworyty, które uległy zniszczeniu podczas powstania warszawskiego.

A. zdobył wiele nagród i wyróżnień, m.in. honorową nagrodę na XI Olimpiadzie Sztuki w 1936 r. w Berlinie, medal srebrny w 1937 r. na międzynarodowej wystawie w Paryżu. W 1953 r. otrzymał Złoty Krzyż Zasługi, w 1955 r. – Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski.

Zm. w 1974 r. w Warszawie.

Czy wiesz, kto to jest?..., t. 2, s. 5; *Katalog wystawy Malarze z kręgu Tadeusza Pruszkowskiego. Bractwo św. Łukasza, Szkoła Warszawska. Loża Wolnomularska. Grupa czwarta*, Wstęp J. Zanoziński, Muzeum Narodowe w Warszawie, wrzesień–październik 1978, s. 37; *Malarstwo polskie 1800–1939. Katalog zbiorów Muzeum Śląskiego w Katowicach*, oprac. Z. Krzykowska, Kat. 1996, s. 59; Meschnik M., *Galeria malarstwa polskiego dawnego Muzeum Śląskiego w Katowicach. Kalendarium jej tworzenia*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, Sztuka", zesz. nr 8, Bytom 1988, s. 82; *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 1: A–C, W. 1997, s. 213; *Saur. Allgemeines Künstler – Lexikon. Die bildende Künstler*, Bd. 4: *Angelin – Ardon*, München–Leipzig 1992, s. 716; Zanoziński J., *Współczesne malarstwo polskie*, W. 1974, s. 16; *Wielka encyklopedia PWN*, t. 26, W. 2005, s. 444.

Zbigniew Kapała

Artl Heinrich Stanislaus (1853–1921), dziennikarz i polityk.

Ur. 13 XI 1853 w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów). O jego dzieciństwie i wczesnej młodości brak wiadomości. Prawdopodobnie syn kupca F.W. Artla, członka I Rady Miejskiej, wybranej w dn. 12–13 XI 1868, w sali Hotelu Wandel, niepłatnego członka I Magistratu. Z początkiem l. 80. XIX w. został redaktorem liberalnego tygodnika „Anhalter Tageblattes". Swe artykuły podpisywał pseudonimem B.O. Bechter. Tuż przed I wojną był już właścicielem gazety. Nie stronił też od działalności politycznej – w l. 1870–1918 był deputowanym do anhalckiego Landtagu.

Prócz polityki i dziennikarstwa parał się pisarstwem. Pozostawił po sobie następujące utwory: *Liebe und Rhum* (1878), *In Schlesiens Bergen* (1880), *Der Isabellenhengst* (1882), *Bau und Wegeordnung für das Herzogthum Anhalt* (1887), *Ostseebad Zinnowitz* (1887), *Seeluft* (1890), *Kritische Stunden* (1890), *Allerei vom Rathaus zu Dessau* (1902), *Richard Roesicke (Biographie)* (1904).

Heiduk F., *Oberschlesisches Literatur-Lexicon...*, Tl. 1, s. 12.

Małgorzata Kaganiec



Aschner Simon (1829–1887), kupiec handlujący w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) węglem, od kwietnia 1869 do października 1876 r. radca miejski (płatny członek Magistratu), w okresie po zakończeniu wojny francusko-pruskiej (*Gründungszeit*) przewodniczący Gminy Synagogalnej w Królewskiej Hucie. Za jego kadencji przy obecnej ul. Wolności 12 zbudowano synagogę wg projektu → Benno Leopolda Grötschela. Miasto zawdzięczało mu także w dużym stopniu zabudowę rynku.

Ur. w Mikołowie jako syn kupca. W Królewskiej Hucie był właścicielem kamienicy przylegającej do ratusza. W listopadzie 1873 r. został jednym z założycieli stowarzyszenia,

które wspierało zdolnych młodych mieszkańców Królewskiej Huty, uczęszczających do szkół średnich. Zm. 29 XII 1887 w Królewskiej Hucie.

Akta USC w Ch., akt zgonu nr 981/1887/I. – Brzostowski R., Walerjański D., Zapomniani mieszkańcy..., s. 28, 31; *Ein bedeutsames Jubiläum...*; *Handbuch der Provinz Schlesien*, Breslau 1872; Kapała Z., *Dawna ulica Wolności...*, s. 8; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 73, 297; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 24; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 135; Sieradzka D., *Królewska Huta – Chorzów w latach 1868–1945...*, s. 24; Skoczek-Kulpa R., *Atelier fotograficzne rodziny Tschentscher w Królewskiej Hucie*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 3: 1998, Ch. 1999, s. 212–213.

Zbigniew Kapała

Badura Walenty (1894–1976), powstaniec śląski.

Ur. 5 II 1894 w Nowych Hajdukach (obecnie dzielnica Chorzowa) w robotniczej rodzinie Jakuba i Karoliny z d. Szmajduch. Po ukończeniu 8-klasowej szkoły elementarnej w rodzinnej osadzie od 1908 r. pracował w kopalni. Po wybuchu I wojny światowej, od 5 VIII 1914 do 30 XII 1918 był żołnierzem armii niemieckiej. Zdemobilizowany powrócił na Górny Śląsk i zaczął uczęszczać na kurs księgowości. Bezpośrednio po powrocie do Nowych Hajduk wstąpił do królewskohuckiego gniazda Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół". W tym samym czasie wraz z → Janem Mrozkiem zaangażował się w tworzenie konspiracyjnych komórek Polskiej Organizacji Wojskowej Górnego Śląska (POW GŚl.). W organizacji tej pełnił funkcję zastępcy, a od maja do sierpnia 1919 r. komendanta POW GŚl. w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

W momencie wybuchu I powstania śląskiego w Królewskiej Hucie stacjonowały silne pododdziały Grenzschutzu, co uniemożliwiło akcję powstańczą. B. wziął zatem w niej udział w sąsiednich Lipinach. Po klęsce powstańców zdołał opuścić obszar Górnego Śląska i przekroczył granicę z Polską. Razem z wieloma innymi powstańcami przebywał w zorganizowanym przez władze polskie obozie dla uchodźców z Górnego Śląska w Sosnowcu. Po podpisaniu polsko-niemieckiej umowy o amnestii z 1 X 1919 wrócił do rodzinnej miejscowości. Od 20 II 1920 do 25 IV 1921 był kurierem Polskiego Komisariatu Plebiscytowego w Bytomiu. Walczył w II powstaniu śląskim. Brał udział w walkach o Hajduki Wielkie, a następnie Katowice. Po wybuchu III powstania śląskiego od 3 V do 5 VII 1921 pełnił służbę oficera ewidencyjno-gospodarczego w batalionie → Alojzego Starzyńskiego pułku królewskohuckiego → Karola Gajdzika. Po zdobyciu Królewskiej Huty wraz z pułkiem cernował miasto (zabezpieczał, by nie mogły przemieszczać się niemieckie bojówki). Pod koniec maja pułk królewskohucki skierowano na centralny front powstańczy. Tu 2 VI 1921 zajął on pozycje w rejonie: Cisowej, Raszowej, Blachowni Śląskiej, Rokiczy, Bierawy, Januszkowic. Na tej rubieży pułk walczył do momentu rozdzielenia sił polskich i niemieckich przez aliantów. Wycofany z frontu cernował Gliwice, w których dużym zagrożeniem były niemieckie bojówki.

Po rozwiązaniu pułku B. pracował jako prywatny księgowy. W momencie tworzenia polskiej administracji województwa śląskiego został zatrudniony w Wydziale Skarbowym Urzędu Wojewódzkiego Śląskiego w Katowicach, gdzie pracował do 1936 r. W tymże roku przeniósł się do Pszczyny. Tu kierował Działem Rachunkowo-Skarbowym przy Urzędzie Skarbowym. W dn. 1 IX 1939 ewakuował się wraz z dokumentacją Urzędu w kierunku wschodnim; 5 tegoż miesiąca dotarł do Rzeszowa. Tu zdał agendy Urzędu Skarbowego i podjął zakończoną niepowodzeniem próbę przedostania się za granicę. Wraz z żołnierzami polskimi został wzięty do niewoli przez pododdział Wehrmachtu i odstawiony do prowizorycznego obozu

jenieckiego w Kielcach. Tam – po wyjaśnieniu pomyłki – szybko wypuszczono go. Wkrótce dotarł do Pszczyny i podjął pracę w niemieckim urzędzie finansowym. Pracę tę wykonywał do października 1944 r. Wtedy zatrudnił się w kopalni „Böerschächte" („Boże Dary") w Kostuchnie.

W lutym 1945 r., po opuszczeniu Pszczyny przez wojska niemieckie, otrzymał nominację na stanowisko kierownika kasy w ramach formującego się Urzędu Finansowego przy Starostwie Powiatowym w Pszczynie. Po reformie administracji państwowej, podjętej w 1950 r., urząd ten działał przy Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Pszczynie. W 1955 r. B. awansował na głównego księgowego. Sprawował tę funkcję do przejścia na emeryturę z końcem 1959 r.

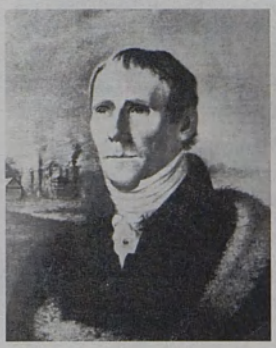
Od 1958 r. był członkiem Związku Bojowników o Wolność i Demokrację.

Zm. 20 VI 1976 w Pszczynie i na tamtejszym cmentarzu został pochowany.

Odznaczony był Śląskim Krzyżem Powstańczym, Srebrnym Krzyżem Zasługi i Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski.

Borth W., *Z walk o niepodległość na Górnym Śląsku...*, s. 51; toż, Ch.-Kat. 1962, s. 82; Cimała B., *Walenty Badura*, ŚSB SN, s. 21, 22; tenże, *Walenty Badura*, [w:] EPŚl., s. 24; Grzegorzek J., *Pierwsze powstanie śląskie...*, s. 77; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 142, 155; *Rola „Sokoła" w życiu narodowym w Chorzowie...*, s. 82; Zieliński W., *Rozwój życia społeczno-politycznego i kulturalnego...*, s. 97.

Bogdan Cimała



Baildon John (1772–1846), inżynier szkocki, specjalista z zakresu hutnictwa żelaza, budowniczy i współbudowniczy wielu hut, w tym w Gliwicach i w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów). Pod jego nadzorem wznoszono nie tylko wielkie piece na koks, ale też przebudowywano wielkie piece opalane drewnem (np. w Stodołach). Już w 1828 r. zbudował pierwszą na Górnym Śląsku pudlingarnię (w Dębie k. Katowic).

Ur. 11 XII 1772 w Lambert k. Edynburga w Szkocji, syn Williama, inżyniera, zatrudnionego w zakładach żelaznych w Carron. Od najmłodszych lat wychowywał się w atmosferze przesiąkniętej myślą techniczną. W młodości studiował, pod okiem wybitnych specjalistów, mechanikę, hydraulikę, rysunek techniczny, uczył się konstruowania maszyn. Natomiast od ojca dowiadywał się o najnowszych osiągnięciach w zakresie wytopu i przeróbki żelaza. → Reden poznał go podczas jednego z pobytów w Anglii i zaprosił do przyjazdu na Śląsk. B. przybył do Gliwic w 1793 r. Pracował tu jako inżynier i współpracownik → Johanna Friedricha Weddinga przy wznoszeniu wielkich urządzeń hutniczych, najpierw w Gliwicach, a potem nieopodal wsi Chorzów (późniejsza osada hutnicza, miasto Królewska Huta). Jego największą zasługą było przeszczepienie na grunt śląski angielskiego systemu wielkich pieców. W 1796 r. wspólnie z Weddingiem zbudował w Gliwicach według planów Ephraima Ludwiga Abta pierwszy na kontynencie europejskim wielki piec opalany koksem. Następnie pracował przy unowocześnianiu huty nad Małą Panwią w Ozimku. Uczestniczył tam w odlewaniu i konstruowaniu pierwszego w Niemczech mostu żelaznego, który wzniesiono na wiosnę 1796 r. na zamówienie hr. Pücklera-Burghausa nad Strzegomką w pobliżu Kęt, niedaleko Wrocławia; łuki mostu odlano w hucie „Mała Panew" w Ozimku (później opracował także konstrukcję wielkiego żelaznego mostu, przewidzianego do postawienia nad Havelą niedaleko Poczdamu, którego wykonanie zlecono hucie „Królewskiej").

W styczniu 1798 r. B. został mianowany doradcą technicznym do spraw rozwoju

przemysłu hutniczego na Górnym Śląsku. Na tym stanowisku przyszło mu realizować największe przedsięwzięcie ówczesnej Europy – budowę królewskiej huty żelaza w obecnym Chorzowie. W 1799 r., kierując się instrukcjami Redena, wspólnie z Weddingiem zaprojektował i opracował kosztorys nowej huty, a potem nadzorował budowę urządzeń technicznych. Huta powstawała w dość szybkim tempie. Już w 1802 r. uruchomiono pierwszy wielki piec („Reden"), a w następnych latach 3 kolejne. Zastosowano szereg nowatorskich rozwiązań, zwłaszcza system chłodzenia. Jego autorem był B., który stworzył plany, szkice pierwszych dmuchaw. Czyniło to hutę „Królewską" nie tylko największym, ale i najnowocześniejszym zakładem metalurgicznym w Europie.

W tych latach B. zaprojektował również obrabiarkę dla odlewni żelaza w Gliwicach oraz pierwszą w Niemczech maszynę napędową, działającą w l. 1800–1824 w królewskiej manufakturze porcelany w Berlinie.

W 1804 r. B. zrezygnował ze służby państwowej. Poświęcił się odtąd zleceniom prywatnym. W l. 1805–1809 zaprojektował i zbudował dla Friedricha Ludwiga zu Hohenlohe-Oehringen hutę żelaza „Hohenlohe" w Bytkowie, obecnie Wełnowiec (unieruchomiona w 1878 r.), inwestując w nią część własnego kapitału (posiadał w niej 1/4 udziałów). Była ona jednym z pierwszych prywatnych zakładów tego typu opalanych koksem. Współpracę z ks. F.L. zu Hohenlohe-Oehringen nawiązał B. już wcześniej. Będąc jeszcze pruskim urzędnikiem państwowym, wybudował dla niego w 1801 r. w Miedarach (Blachownia Śląska) pierwszą na Górnym Śląsku walcownię blachy, jedną z pierwszych w środkowej Europie, a w 1805 r. unowocześnił również hutę w Sławięcicach. B. przebywał przez pewien czas, wraz z bratem Williamem, na Morawach, gdzie przeprowadzał modernizację tamtejszego hutnictwa. Po powrocie na Górny Śląsk i zakończeniu działań wojennych podjął pracę w ponownie uruchomionym zakładzie Hohenlohego w Bytkowie. Później sam został przedsiębiorcą, częściowo jako założyciel zakładu pudlarskiego (późniejsza huta „Baildon", wybudowana w Dębie w l. 1823–1828, której został głównym udziałowcem), częściowo jako jeden z pierwszych budowniczych hut cynku. W 1815 r. uzyskał nadanie Wyższego Urzędu Górniczego na hutę cynku „Helena", a w 1822 r. wspólnie z ks. F.L. zu Hohenlohe-Oehringen – hutę „August".

W 1841 r. także wspólnie z ks. F.A.K. v. Hohenlohe-Oehringen B. uzyskał nadanie na kopalnię „Nowa Helena", niedaleko Szarleja, którą uruchomiono w 1847 r., już po jego śmierci.

B. odegrał także znaczącą rolę w rozwoju górnictwa na terenie Dębu i Wełnowca – zarówno w dobrach należących dawniej do bożogrobców w Dębie, jak i w Wełnowcu, gdzie współpracował z książętami Hohenlohe (uzyskał od ks. Hohenlohe dożywotnie prawo zakładania kopalń na gruncie należącym wówczas do Bytkowa). Był m.in. wspólnie z parafią św. Marii Magdaleny w Chorzowie współwłaścicielem kopalń węgla kamiennego „Arthur" (nadanie z 26 XI 1839) i „Waterloo" (nadanie z 29 XII 1838). B. umiejętnie potrafił połączyć działalność wydobywczą kopalń na terenie Dębu i Wełnowca, w których miał znaczne udziały, z produkcją hutniczą miejscowych zakładów, dla których kopalnie te stanowiły źródło zaopatrzenia w węgiel.

W 1804 r. B. ożenił się z córką pochodzącego z Włoch gliwickiego kupca, Heleną Galli. Miał 7 dzieci. Jego córka Maria wyszła za mąż za hr. Strachwitza, a syn Artur został wpisany do stanu szlacheckiego. W ciągu wielu lat przebywania na Górnym Śląsku dorobił się znacznego majątku. Obok udziałów w licznych zakładach przemysłowych posiadał również dobra ziemskie (Bełk k. Rybnika, Łubie k. Gliwic), a nawet jeden z domów w rynku w Gliwicach.

Zm. 1 VIII 1846 w wieku 74 lat w posiadłości Łubie. Pochowano go na cmentarzu w Gliwicach.

AKP, *John Baildon*, „Kronika Chorzowska", nr 4, 7 VI 2003; Bimler K., *Die neuklassische Bauschule...*, s. 17–77; *Chorzów. Zarys rozwoju miasta...*, s. 15; *Chorzowski słownik biograficzny...*, s. 14–15; Christoph H. (przy współpracy z E. Paduchem), *John Baildon. Zarys biografii*, Kat. 1996; *Deutsche Biographische Enzyklopädie (DBE)...*, Bd. 13 Supplement, s. 21; Frużyński A., *Konserwatyzm i modernizacja. Katowickie hutnictwo żelaza pierwszej połowy XIX wieku*, [w:] *Katowice. W 141. rocznicę uzyskania praw miejskich...*, s. 51–57, 59; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 23, 34; Jaros J., *Słownik historyczny kopalń węgla na ziemiach polskich*, Kat. 1984, s. 25; tenże, *Słownik historyczny hut cynku na ziemiach polskich*, Kat. 1986, s. 5–6; Jedynak Z., Kiereś Z., *Wielkie rody. Wielka własność. Materiały do dziejów wielkiej własności ziemskiej na pruskim Górnym Śląsku 1742–1922 w zasobie Archiwum Państwowego w Katowicach*, Kat. 2006, s. 8; Jedynak Z., *Dzieje górnictwa na terenie dzielnic Dąb, Józefowiec i Wełnowiec do 1922 roku*, [w:] *Katowice. W 141. rocznicę uzyskania praw miejskich...*, s. 41, 43–44; Krause W., *Grundriss eines Lexikons...*, Bd. 2, s. 25–26; Kwaśny Z., *Hutnictwo żelaza na Górnym Śląsku w pierwszej połowie XIX wieku*, Wr. 1968, s. 38, 68, 79, 256, 279, 285; *Landeskunde des oberschlesischen Industriegebietes...*, s. 384; *Neue Deutsche Biographie...*, Bd. 2, s. 544–545; Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 139–140; Piernikarczyk J., *Historia górnictwa i hutnictwa...*, t. 1, s. 183, 186–187; t. 2, s. 6, 21–22, 82, 127, 142, 147, 152, 162–164, 201, 203, 205, 242, 256, 258, 329, 334–336, 338–347, 350; Recław D., *Wielkie postacie górnośląskiego przemysłu...*, s. 119–121; Rzewiczok U., *Dzieje Dębu...*, s. 32–34, 85; Sikora J., *John Baildon i jego dzieło*, Kat. 1984; *Zarys dziejów hutnictwa i naukowo-technicznych stowarzyszeń hutniczych*, Kat. 1972.

Zbigniew Kapała

Ballenstaedt Adam (1880–1942), inżynier architekt, działacz społeczny, projektant kościoła pw. św. Antoniego w Chorzowie.

Ur. 1 X 1880 w Poznaniu, syn Bolesława i Anieli z Ławickich. Po ukończeniu gimnazjum w Poznaniu studiował architekturę na politechnice w Berlinie-Charlottenburgu (1901–1903), a następnie w Karlsruhe, gdzie w 1905 r. uzyskał dyplom. Należał do wybitniejszych przedstawicieli Narodowej Partii Robotniczej na terenie Wielkopolski. Był silnie związany z kołami Związku Młodej Polski. W l. 1919–1932 z ramienia tej partii był członkiem Wydziału Krajowego w Poznaniu, a w l. 1921–1929 – posłem na sejmik województwa poznańskiego. W l. 1923–1925 piastował stanowisko prezesa NPR w woj. poznańskim. W wyborach samorządowych w 1921 i 1925 r. do Rady Miejskiej Poznania uzyskał mandat radnego. Po zamachu majowym 1926 r., w następstwie rozłamu dokonanego w wielkopolskiej NPR, znalazł się w posanacyjnej NPR-Lewicy. Został wówczas prezesem zarządu wojewódzkiego tej partii w Poznaniu. Wchodził też w skład władz naczelnych NPR-Lewicy. Należał do Związku Naprawy Rzeczypospolitej. Był także działaczem SARP.

Dn. 7 VI 1910 ożenił się z Marią Wiewiórowską.

Jako architekt projektował w Niemczech i w Polsce; bezpośrednio po studiach głównie w południowo-zachodnich Niemczech, m.in. kilka obiektów w Mannheim, gdzie przygotował projekty gmachu administracyjnego Nährungsmittel Industrie-Berufsgenossenschaft (1911–1912), rozbudowy kolonii Neu Ostheim pod Mannheimem (1913) i zabudowania browaru badeńskiego (1913). W 1913 r. powstał projekt gmachu Akademii Górniczej w Krakowie, przygotowany wespół z prof. S. Odrzywolskim. W 1912 r. został wyróżniony dyplomem honorowym na Międzynarodowej Wystawie Budowy Miast w Düsseldorfie. W wolnej Polsce stworzył wiele projektów budynków mieszkaniowych, szkolnych i publicznych, m.in. strzelnicy bractwa strzeleckiego w Poznaniu (1921). Do najważniejszych realizacji B. w tym czasie należały: wzniesiony w stylu zmodernizowanego, uproszczonego klasycyzmu gmach Wyższej Szkoły Handlowej w Poznaniu (1927); łączący stylistykę *art déco* z wpływami niemieckiego ekspresjonizmu gmach Urzędu Morskiego i Żeglugi Polskiej (1927–1929) w Gdyni. W tym czasie wzniesionych zostało też wg. jego projektów wiele obiektów sakralnych, wyróżniających się na tle ówczesnej architektury tego typu nowoczesnymi rozwiązaniami: kościół pw. Najświętszej Maryi Panny Wniebowziętej w Puszczykowie (1923), kaplica pw. św. Łazarza w Poznaniu (1924), kościół pw. św. Józefa w Jankowie (1925–1948) i projekt Świątyni Opatrzności Bożej w Warszawie (1931).

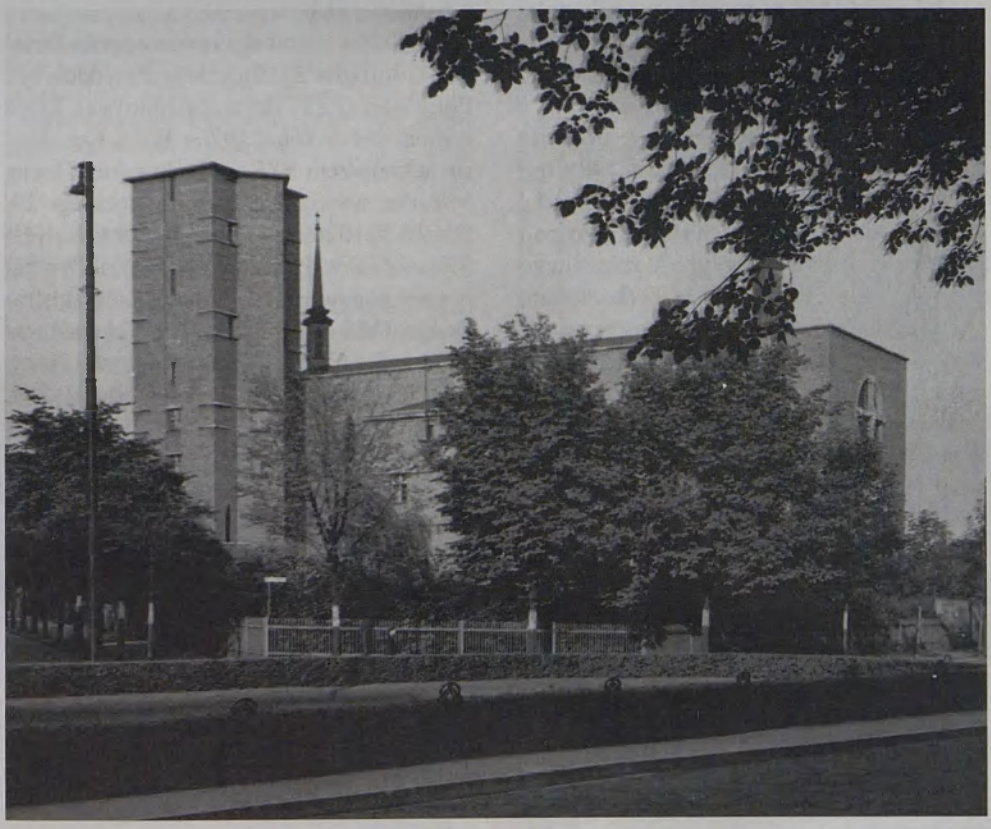
W 1930 r. zaprojektował kościół pw. św. Antoniego w Chorzowie, który – zdaniem B. Szczypki-Gwiazdy – „stanowi unikatowy przykład połączenia architektury ekspresjonistycznej – o wyraźnie niemieckich tendencjach z geometryczną strukturą polskiej sztuki dekoracyjnej".

Ostateczna wersja świątyni krystalizowała się w kilku etapach. B. przedstawił zleceniodawcy 5 projektów. Do realizacji wybrano jednak koncepcję najbardziej ekonomiczną i oszczędną. Budowę prowadzono w okresie wielkiego kryzysu gospodarczego. Prace budowlane rozpoczęto w październiku 1930 r., a zakończono w ciągu 4 lat. Podczas budowy B. sprawował nad nią nadzór techniczny z ramienia władz kościelnych. Dn. 9 IX 1934 odbyło się poświęcenie świątyni.

Po zajęciu we wrześniu 1939 r. Wielkopolski przez Niemców B. został uwięziony w obozie. Tam ciężko zachorował. Po 3 miesiącach został zwolniony i wysiedlony do Generalnego Gubernatorstwa, gdzie zm. 9 VI 1942 w Krakowie.

Czy wiesz, kto to jest?..., t. 1, s. 21; Demel C., Krawulski J., Rzepa K., *Działalność NSR i NPR w Wielkopolsce w latach 1917–1937*, W.–P. 1980, s. 143, 151, 154–155, 162–163, 174–197, 201, 205, 208–209, 211; Kotłowski T., *Zjednoczenie Zawodowe Polskie. Zasięg wpływów i działalność społeczno-polityczna w latach 1918–1939*, P. 1977, s. 68, 79; Łoza S., *Architekci i budowniczowie w Polsce...*, s. 18; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 365–366; Rutowska M., Serwański E., *Losy polskich środowisk artystycznych w latach 1939–1945. Architektura, sztuki plastyczne, muzyka i teatr. Problemy metodologiczne strat osobowych*, P. 1987, s. 31–32; Sroka Z., *Architektura sakralna Adama Ballenstedta 1923–1933*, „Nasza Przeszłość" 1985, nr 64, s. 238–252; Szczypka-Gwiazda B., *Historia budowy kościoła pw. św. Antoniego w Chorzowie*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 7: 2002, Ch. 2003, s. 165–185; *Wielkopolski słownik biograficzny*, W.–P. 1981, s. 34.

Zbigniew Kapała



Kościół pw. św. Antoniego



Baluch Robert Feliks (1878–1936), górnik, działacz narodowy.

Ur. 6 VI 1878 w Nowych Hajdukach (obecnie dzielnica Chorzowa), w rodzinie Feliksa, rodem z Kamionki pod Mikołowem, i Anny z d. Stodołka z Bytomia. Po ukończeniu szkoły ludowej w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), w której mieszkał od października 1886 r., podjął pracę w kopalni „Król". W 1913 r., podczas strajku, został wydalony z pracy. Do 1919 r. pracował w innych kopalniach węgla.

Od młodości uczestniczył w polskim ruchu narodowym. W l. 1902 i 1909 był sekretarzem, a w l. 1911–1912 prezesem Towarzystwa Polskiego Katolickiego pod opieką św. Jadwigi „Kasyno", założonego w Królewskiej Hucie 15 X 1899 (kontynuacja „Kasyna" z l. 1869–1872). Towarzystwo stanowiło ośrodek polskiej pracy społecznej. Od 1908 r. B. był członkiem Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół". W 1910 r. wszedł w skład rady gniazda „Sokoła" w Królewskiej Hucie. W połowie listopada 1918 r. powołano Komitet Polski, przekształcony następnie w Radę Ludową (RL). B. został przewodniczącym Komitetu i członkiem Wydziału Wykonawczego RL. Jako przedstawiciel miasta Królewska Huta uczestniczył w obradach polskiego Sejmu Dzielnicowego w Poznaniu (3–5 XII 1918). Wszedł w skład Naczelnej Rady Ludowej (NRL), wybranej podczas obrad sejmu. Uczestniczył w kursie mówców zorganizowanym przez NRL. W 1919 r. należał do wyznaczonej przez RL komisji, która reprezentowała interesy polskie przy Komisji Koalicyjnej.

Wyróżniający się aktywnością B. w wyborach do Rady Miejskiej (9 XI 1919) otrzymał mandat radnego miasta Królewska Huta, był także komornikiem magistrackim. W lipcu 1921 r. został prezesem miejscowej RL. Wcześniej wchodził w skład Powiatowego Komitetu Plebiscytowego w Królewskiej Hucie. Współorganizował straż ludową, która w okresie powstań śląskich chroniła ludność przez działaniami niemieckich band. Należał do komitetu redakcyjnego „Orędownika na Miasto Królewską Hutę i Okolicę" (potem: „Orędownika Śląskiego"), ukazującego się w l. 1920–1922. Dn. 23 VI 1922 w imieniu stanu górniczego witał na ul. Wolności wkraczające do Królewskiej Huty Wojsko Polskie. W swojej mowie wspominał robotników poległych w powstaniach śląskich i apelował o pamięć o nich.

W 1919 r. został skierowany przez Związek Górników Zjednoczenia Zawodowego Polskiego (ZZP) do pracy biurowej, którą wykonywał do końca 1926 r. Był w tym okresie sekretarzem ZZP w Królewskiej Hucie. Mieszkał wówczas przy ul. Mielęckiego 29. Dn. 10 X 1926 uczestniczył w obradach III Sejmu ZZP w Poznaniu. Od 3 I 1927 objął posadę pomocniczego komornika magistrackiego. Od 2 V 1927 pracował w charakterze pomocnika w Urzędzie Pośrednictwa Pracy. Cieszył się dobrą opinią. We wrześniu 1929 r. z Biura Opieki nad Bezrobotnymi przeniesiony został do Biura Urzędu Opieki nad Ubogimi. Był urzędnikiem miejskim aż do śmierci. Długie lata udzielał się w Stowarzyszeniu Urzędników i Funkcjonariuszy Komunalnych miasta Królewska Huta, którego był wiceprezesem, a także w Polskim Czerwonym Krzyżu na stanowisku prezesa (potem wiceprezesa).

Zm. 6 VI 1936.

Był żonaty z Julianą (jej nazwisko jest nieznane).

Swymi niewysokimi dochodami dzielił się z ubogimi. Był także doradcą sierot i ich opiekunem.

APKat., Akta magistratu miasta Królewska Huta, sygn. Chorz. Pers. B/50–33; PKom.Pleb. I, k. 7; Polizeiverwaltung zu Königshütte Nr. 45, k. 116, 208, 213, 216–220; ŚIN, kartoteka osobowa, sygn. 1/2296 (obecnie w zbiorach APKat.). – Borth W., *Z walk o niepodległość na Górnym Śląsku...*, s. 10, 47; *Chorzów. Zarys rozwoju miasta...*; *Ćwierć wieku pracy dla narodu i robotnika, 1902–1927. Zjednoczenie Zawodowe Polskie*, P. 1927, s. 231, 247, 269 (fot.); Dubiel P., *Dzieje towarzystw „Kasyno" i „Kółko" w Chorzowie*, „Zaranie Śląskie" 1964, z. 4, s. 761; Dubiel P. jun., *Dzieje polskości miasta Chorzów*, Ch. 1935, s. 54; *Dziennik Polskiego Sejmu Dzielnicowego w Poznaniu, w grudniu 1918*, P. 1918, s. 93, 118; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*; *Jednodniówka Śląskiego Związku Akademickiego z okazji wygaśnięcia Konwencji Genewskiej i 15-lecia wkroczenia Wojska Polskiego na Górny Śląsk*, Kat. 1937, s. 21; Kapała Z., *Wkroczenie wojsk polskich do Królewskiej Huty w 1922 roku*, [w:] *Wkroczenie wojsk polskich do Chorzowa...*, s. 57; Piernikarczyk J., *Ilustrowana księga pamiątkowa Górnego Śląska*, Kat. 1923, s. 78; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 68, 78, 191, 193, 208; *Rola „Sokoła" w życiu narodowym w Chorzowie...*, s. 24, 40, 47, 48, 51–54, 63, 66, 67; Sieradzka D., *Królewska Huta – Chorzów w latach 1868–1945...*, s. 85, 87; taż, *Zarys samorządu komunalnego...*, s. 43. – „Gazeta Opolska" 1918, nr 187; 1923, nr 120; „Głos Śląski" 1918, nr 147; „Kurier Śląski" 1918, nr 283; „Nowiny" 1918, nr 187; „Nowiny Codzienne" 1920, nr 10; „Polak" 1918, nr 147; „Polska Zachodnia" 1936, nr 156.

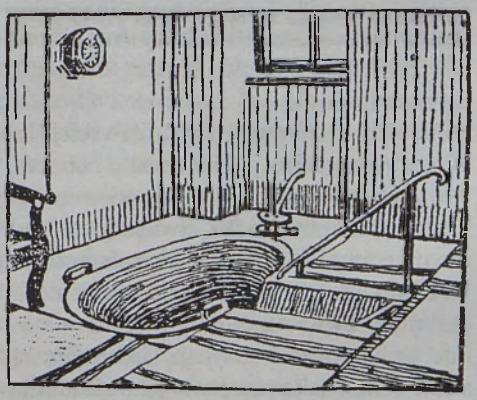
Irena Nitsche

Bannerth (imię oraz daty życia nieznane), lekarz spółki brackiej (Knappschaftsarzt), w l. 20.–40. XIX w. współwłaściciel instalacji kąpielowych w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Niewiele zachowało się o nim informacji. Nie zostały dotąd ustalone jego związki z odnotowanym przez Franza Heiduka w *Oberschlesisches Literatur-Lexicon. Biographisch-bibliographisches Handbuch* (Tl. 1: *A–H*, Berlin 1990, s. 243) dr. Florianem Bannerthem, lekarzem w uzdrowisku Lądek Zdrój (wówczas Bad Landeck), zm. tam 29 VI 1861, a ur. 4 V 1807 w Stodołach, pow. Rybnik; wymagają one zbadania.

W osadzie hutniczej (*Hüttenort*) Królewska Huta B. pracował w miejscowym szpitalu Spółki Brackiej, którego działalność obejmowała wtedy obszar od Brzezinki k. Mysłowic po obecne Zabrze. Królewska Huta zawdzięczała B. odkrycie leczniczych właściwości, czerpanej tu od końca XVIII w. z pokładów kopalni „Król", tzw. kwaśnej wody i utworzenie uzdrowiska, którego był współwłaścicielem.

B. był jednym z bardziej przedsiębiorczych i biegłych w interesach ówczesnych górnośląskich lekarzy. W l. 20. XIX w. zlecił tarnogórskiemu aptekarzowi Cochlerowi przeprowadzenie analizy chemicznej tzw. kwaśnej wody, używanej przez miejscową ludność do kąpieli leczniczych. Okazało się, że woda zawiera siarczany, tlenki żelaza i manganu, kwaśny węglan, sole amonowe, związki żywiczne i in., co pozwalało zaliczyć ją do klasy żelazistych wód mineralnych. Przez dodanie czystej przegotowanej wody nie traciła ona swych właściwości. Po lekkim podgrzaniu, ze względu na łatwość uwalniania związków, znakomicie nadawała się do kąpieli. Oznaczona została jako mineralna woda kwasowęglowa. Była wydobywana każdego dnia za pomocą maszyn parowych z głębokości 160 stóp w kopalni „Król".



Pomieszczenie do kąpieli mineralnych, wg sztychu z początku XIX w.

W 1830 r. B. ogłosił w „Schlesische Provinzial-Blätter" komunikat na ten temat (*Die Eisenbäder zu Königshütte*, Bd. 91, 1830, s. 83–88). Wyliczył w nim, z pewną przesadą, właściwości lecznicze królewskohuckich wód, dowodząc, że pomagają one na reumatyzm, artretyzm oraz choroby skórne i kobiece (jak czytamy w artykule: „Wiele kobiet zosta-

ło uszczęśliwionych macierzyństwem dzięki stosowaniu tych kąpieli"). Jako człowiek bardzo przedsiębiorczy dążył do wykorzystania leczniczych właściwości tych wód. Wspólnie z bytomskim lekarzem powiatowym, późniejszym radcą → dr. Theophilem Johannem Meiselbachem (jego działania w czasie epidemii cholery w Bytomiu w 1831 r. opisuje Franz Gramer w *Chronik der Stadt Beuthen in Oberschlesien*, Beuthen O/S. 1863, s. 207, 308) wybudował w 1829 r. w pobliżu osady hutniczej nowoczesny na owe czasy zakład kąpielowy pod nazwą „Łazienki Amalii" (Amalien-Bad). Stanęły one w rejonie obecnej ul. Chopina (nie jest więc sprawą przypadku, że jedna z ulic w tym zakątku miasta jeszcze dziś nosi nazwę Starego Zdroju).

Nieopodal, przy dzisiejszej ul. Wolności i Jagiellońskiej, spółka wybudowała piękny dom zdrojowy i hotel (dom zajezdny), wyposażony we wszelkie udogodnienia. Potem na obszernym placu między obecnymi ulicami Wolności, Sienkiewicza a dawną Ligotą Górniczą (ul. Truchana) zbudowano muszlę koncertową, a obok gmachu obecnego Chorzowskiego Centrum Kultury wzniesiono niski parterowy budynek, w którym mieściły się biura kurortu.

W 1831 r. uzdrowisko w Królewskiej Hucie, a dokładniej w pobliżu osady hutniczej Królewska Huta, znajdowało się, oprócz Kudowy, Cieplic, Lądka, Świeradowa i in., na oficjalnej liście 15 śląskich uzdrowisk. W 1832 r. w „Schlesische Instanzien Notiz" odnotowano modną wówczas w niemieckich kurortach rosyjską łaźnię parową, a całe uzdrowisko określono jako „Rußische Bad- und Schlacken Bad".

Liczba kuracjuszy w królewskohuckim kurorcie była wówczas skromna. Wg danych z 1830 r. było ich tu wtedy 68, w tym 21 z utworzonego w 1815 r. na Kongresie Wiedeńskim Królestwa Polskiego (Królestwa Kongresowego). Dla porównania, w tym okresie w Kudowie było niewielu ponad 200 kuracjuszy, a w Świeradowie ok. 100. Od początku nowy zdrój borykał się z różnymi utrudnieniami i uprzedzeniami. Konkurencja rozpowszechniała opinie, że królewskohuckie uzdrowisko to kąpielisko w sąsiedztwie wielkich pieców żużlowych, choć nie brakowało i innych, że jest ono niedocenione (m.in. tak twierdził zapomniany dziś śląski pisarz W. Sohr, który bolał, że dobroczynne działanie królewskohuckich kąpieli nie było tak rozpowszechnione, jak na to zasługiwało). Zakład działał prawdopodobnie do połowy l. 50. XIX w. Potem, wraz z wysychaniem źródeł na skutek działalności miejscowego przemysłu górniczego, uległ likwidacji i odszedł w zapomnienie, tak jak i jego twórca.

Bannerth, *Die Eisenbäder zu Königshütte*, „Schlesische Provinzial-Blätter", Bd. 91: 1830, s. 83–88; Drabina J., *Historia Chorzowa...*, s. 196; Dubiel P., *Chorzów „Zdrój"*, „Kurier Polski" 1971, nr 255; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 44–46; tenże, *Na kwaśną wodę do Chorzowa Starego*, „Poglądy" 1982, nr 25; Gałuszka M., *Chorzów Zdrój*, „Kronika", nr 5 z 5 VI 2004; Knie J.G., *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und an dem Orte der Königl. Preuß. Provinz Schlesien nebst beigefügter Nachweißung von der Eintheilung des Landes...*, Breslau 1845, s. 297; *Königshütte – vor 80 Jahren war Badeort*, „Mitteilungen des Beuthener Geschichts- und Museumsvereins", H. 2: 1912, s. 59–61; Kurek R., *Dwa wieki chorzowskiego przemysłu. Pierwsze stulecie. Wybrane zagadnienia*, [w:] *Chorzów. Wczoraj i dziś...*, s. 38; Morysówna K., *Gdy Chorzów był uzdrowiskiem*, „Ogniwa" 1948, nr 41; „Schlesische Instanzien Notiz" 1820, s. 189; 1828, s. 95. Królewskohuckiego uzdrowiska w ogóle nie odnotowano w pracy W. Korzeniowskiej *Kurorty górnośląskie dawniej i dziś* (Op. 1992).

Elżbieta Matuszek



Bańczyk Augustyn, pseud. „Gardawski", „Wons" (1888–1944), od dzieciństwa związany z późniejszymi Hajdukami Wielkimi

(obecnie Chorzów Batory), przywódca powstańczy, oficer AK.

Ur. w Porębie w pow. zabrskim (obecnie dzielnica Zabrza) w rodzinie drobnomieszczańskiej kupca Józefa i Franciszki z Białasów. W dzieciństwie z rodzicami przeniósł się do Hajduk Wielkich. Tam ukończył szkołę elementarną, po czym kontynuował naukę w gimnazjum w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów). Wstąpił w 1903 r. do królewskohuckiego gniazda Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół" oraz do związanej z Narodową Demokracją organizacji młodzieżowej „Zet". Po zdaniu matury przeszedł w okresie od 1 X do 20 XII 1911 przeszkolenie wojskowe w 11. Pułku Grenadierów. Od 1912 r. studiował na uniwersytecie we Wrocławiu. Zaliczył kilka semestrów matematyki, próbował także studiować medycynę i rolnictwo. Studia te przerwał wybuch I wojny światowej.

Dn. 14 VIII 1914 został włączony w struktury 11. Pułku Grenadierów i skierowany na kurs oficerów rezerwy do Biedruska. Po jego ukończeniu otrzymał przydział do 78. Pułku Piechoty (27 II 1915). Od 4 V 1915 jako podporucznik armii niemieckiej objął dowództwo nad kompanią karabinów maszynowych w 148. Pułku Piechoty i walczył na froncie wschodnim. Po demobilizacji pod koniec grudnia 1918 r. przybył na Górny Śląsk i zaangażował się w polską działalność narodowowyzwoleńczą. Od stycznia 1919 r. był członkiem Polskiej Organizacji Wojskowej Górnego Śląska (POW GŚl.). Podróżował w swym oficerskim mundurze po Górnym Śląsku, odnajdywał członków „Sokoła" i znajomych frontowców, by zachęcać ich do wstępowania do POW GŚl. Zagrożony aresztowaniem opuścił Górny Śląsk, kierując się najpierw na ziemie d. zaboru rosyjskiego, a potem do Poznania.

W Poznaniu współpracował z Sekcją Śląską Dowództwa Głównego Wojsk Wielkopolskich. W kwietniu 1919 r. otrzymał rozkaz wstąpienia do organizującego się w Częstochowie VII Batalionu Strzelców – formacji złożonej z Górnoślązaków, powołanej z inicjatywy Sztabu Generalnego Wojska Polskiego, ale utrzymywanej przez armię wielkopolską. Z czasem oddział ten przekształcono w 1. Pułk Strzelców Bytomskich. Dn. 17 V tegoż roku mianowano B. dowódcą III batalionu tego pułku. Na miejsce koncentracji batalionu wybrano Koniecpol. Wraz ze stanowiskiem dowódczym B. otrzymał awans na porucznika. Zorganizował batalion, zdobywając uznanie w oczach dowódcy pułku mjr. Romana Witorzeńca. Po przysiędze i okresowym postoju w Wieluniu baon w drugiej połowie roku pełnił służbę graniczną, a następnie został skoszarowany w Zagłębiu Dąbrowskim. B. sądził, iż pułk weźmie udział w I powstaniu śląskim. Tak się jednak nie stało, chociaż wielu żołnierzy z jego pododdziału zdezerterowało i przedzierało się do powstania. Od stycznia 1920 r. pułk przerzucono do Wielkopolski. Baon B. stacjonował najpierw w Zacharzewie, a później w Raszkowie k. Ostrowa Wielkopolskiego, skąd wiosną 1920 r. skierowany został na front wojny polsko-bolszewickiej. Baon poniósł ciężkie straty w bitwie pod Rybczanami, a jego dowódca słał raporty, wskazując na potrzebę użycia żołnierzy nie na froncie polsko-bolszewickim, lecz na Górnym Śląsku, skąd dochodziły sygnały o narastaniu terroru Sicherheitspolizei. Taka postawa była przejawem wojskowej niesubordynacji, ale nie pociągnięto B. do odpowiedzialności, gdyż został ranny 4 VII 1920 w bitwie pod Filipowem. Po wyleczeniu – wskutek orzeczenia niezdolności do służby frontowej, a przydatności jedynie do zawodowej służby wojskowej z ograniczeniami – 31 VIII 1920 skierowano go Górny Śląsk.

Od września 1920 do stycznia 1921 r. pracował w Polskim Komisariacie Plebiscytowym (PKPleb.). Wojciech Korfanty przekazał mu opiekę nad zdemobilizowanymi z Wojska Polskiego Górnoślązakami. Początkowo czynności B. sprowadzały się do wypłacania żołdu. Z czasem wyrósł na przywódcę tej dość sporej grupy żołnierzy, którzy założyli 14 VI 1920 z inicjatywy Jana Ludygi-La-

skowskiego Związek Hallerczyków, zwany także Związkiem Samopomocy Byłych Jeńców Polaków, który miał siedzibę w bytomskim hotelu „Schlesischer Hof".

Przybycie B. na Górny Śląsk zbiegło się w czasie z likwidacją II powstania śląskiego. Skończyło się ono wprawdzie zwycięsko dla obozu polskiego, lecz całkowicie zdekonspirowało POW GŚl., co wywołało w jej szeregach kryzys. B. w porozumieniu z W. Korfantym zamierzał zaktywizować Związek Hallerczyków, nadając mu cechy organizacji paramilitarnej, mającej w przyszłości zastąpić POW GŚl. Ujawnienie tej koncepcji sprowadziło na B. wiele kłopotów; peowiacy potraktowali go jak zdrajcę i wywrotowca. W atakach przodowali belwederczycy (jak nazywano zwolenników Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego) z Oddziału II Ministerstwa Spraw Wojskowych, którzy także dążyli do opanowania POW GŚl., a postawa B. krzyżowała im plany. Korzystając z poparcia Korfantego, B. odpierał ataki. Został członkiem kierownictwa formalnie rozwiązanej POW GŚl., zakonspirowanej teraz jako Centrala Wychowania Fizycznego (CWF). W walce o wpływy nie do końca panował nad emocjami, zamierzając przy poparciu Związku Hallerczyków kierować zakonspirowaną POW GŚl. Na taki rozwój sytuacji nie zamierzał pozwolić Oddział II Ministerstwa Spraw Wojskowych. Na razie W. Korfantemu udawało się niwelować wpływy belwederczyków, dlatego dowódcą przekształconej z CWF organizacji Obrony Plebiscytu został związany z Dowództwem Okręgu Generalnego w Poznaniu płk Paweł Chrobok – zwolennik endecji, a nie przedstawiciel Warszawy, B. zaś od stycznia do marca 1921 r. był zastępcą dowódcy. Współpraca Chroboka z B. układała się pomyślnie. Obóz belwederski, mimo sukcesów w rozwoju POW GŚl., nie mógł pogodzić się z brakiem wpływów na tę organizację, dlatego w marcu 1921 r. na wniosek ministra spraw wojskowych gen. Kazimierza Sosnkowskiego zmieniono dowództwo OP. Chrobok i B. musieli odejść. Temu ostatniemu zarzucono tworzenie w Sosnowcu jednostki wojskowej (tak nazwano batalion szkolny) bez porozumienia z Ministerstwem Spraw Wojskowych. Wszczęto formalne śledztwo, trwające do 30 VI 1921. B. udzielono nagany służbowej. W nocy z 2 na 3 V t.r. wybuchło III powstanie śląskie. B. w momencie wybuchu powstania miał otrzymać nominację na dowódcę Grupy Operacyjnej „Wschód", ale ostatecznie nie doszło do tego. Dowodząc sformowanym przez siebie w Sosnowcu baonem szkolnym, stanowiącym odwód Naczelnej Komendy Wojsk Powstańczych, B. awansował do rangi majora. Walczył na froncie Grupy „Północ" w rejonie Gorzowa Śląskiego, Olesna i Zębowic.

W l. 1922–1927 pracował w komendzie policji w województwie śląskim. Pełnił służbę jako podinspektor i w maju 1921 r. kilkakrotnie stawał do walki z bojówkarzami z Mordkommissionen. Następnie został komendantem policji województwa śląskiego. W momencie przewrotu majowego z inspiracji W. Korfantego wysłał oddziały policji na pomoc rządowi w Warszawie, jednak nie dotarły one do stolicy z powodu strajku kolejarzy. Po przewrocie majowym B. został zwolniony z pracy w policji. Nie miał stałej posady, utrzymywał się z pracy dorywczej.

Nie prowadził działalności *stricte* politycznej, działał natomiast w ruchu kombatanckim. W 1927 r. zorganizował Koło Bytomiaków, grupujące byłych żołnierzy 1. Pułku Strzelców Bytomskich. W 1929 r. objął funkcję prezesa Zarządu Głównego Związku Obrońców Śląska – organizacji powołanej dla przeciwstawienia się agitacji i działalności podporządkowanego sanacji Związku Powstańców Śląskich.

W latach II wojny światowej przebywał początkowo w Sosnowcu, a następnie w Generalnym Gubernatorstwie. Zaangażował się w działalność konspiracyjną w ZWZ–AK na terenie Kielecczyzny. W marcu 1944 r. został aresztowany, przebywał w więzieniu na Montelupich w Krakowie. Tam 28 V 1944 rozstrzelano go.

Był odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi, Krzyżem Niepodległości z Mieczami.

Bańczyk Augustyn, [w:] EPŚl., s. 25; Biały F., *Okres wojny i okupacji*, [w:] *Chorzów. Zarys rozwoju miasta...*, s. 201; Dubiel P., *Spojrzenie w przeszłość. Wspomnienia działacza śląskiego*, Kat. 1973, s. 171, 191; Guttmann A., *Zur Geschichte des Königlichen Gymnasiums...*, s. 36; Hanke E., *I Pułk Strzelców Bytomskich. Wspomnienia i dokumenty*, Kat. 1968, s. 15, 29, 32; Kayser B., *Policja województwa śląskiego w latach 1922–1939 (zagadnienia organizacyjne)*, [w:] *Województwo śląskie (1922–1939). Zarys monograficzny*, red. F. Serafin, Kat. 1996, s. 466; Ludyga-Laskowski J., *Zarys historii trzech powstań śląskich...*; Musialik W., *W kręgu polityki i władzy. Polskie środowisko przywódcze górnośląskiego obszaru plebiscytowego z lat 1921–1930*, Op. 1999, s. 30, 44, 45; Paździora M., *Górnośląska Narodowa Partia Robotnicza po zamachu majowym 1926–1937*, Kat. 1975, s. 85; Ryżewski W., *Trzecie powstanie śląskie 1921. Geneza i przebieg działań bojowych*, W. 1977, s. 43, 44, 142, 250, 422; Witkowski M.J., *Historia opowiedziana z fotografii. Zmienne losy rodzin Bańczyków wpisane w dzieje Śląska*, „Hajduczanin" 2002, nr 7; Wrzosek M., *Powstania śląskie...*, s. 131; Wyglenda J., *Plebiscyt i powstania śląskie...*, s. 46; Zieliński W., *Augustyn Bańczyk (1888–1944)*, [w:] *Tobie Polsko...*, s. 29–34; tenże, *Bańczyk Augustyn*, [w:] ŚSB, t. 3; *Źródła do dziejów powstań śląskich*, red. K. Popiołek, t. 2: *Styczeń–Grudzień 1920*, oprac. T. Jędruszczak, Z. Kolankowski, Wr.–W.–Kr. 1970, s. 481; toż, t. 3, cz. 1: *Styczeń–maj 1921*, oprac. J. Przewłocki, W. Zieliński, Wr.–W.–Kr.–Gdańsk 1974, s. 42, 364, 375, 376, 378, 407.

Bogdan Cimała

Beder Józef (1773–1855), ksiądz katolicki, proboszcz parafii św. Marii Magdaleny w Chorzowie (obecnie Chorzów Stary).

Ur. 15 III 1773 w Leśnicy k. Góry Świętej Anny. Święcenia kapłańskie przyjął 23 XII 1797 we Wrocławiu. Był kapelanem wojskowym, a następnie proboszczem w Pawonkowie, pow. Lubliniec. Na proboszcza chorzowskiej parafii pw. św. Marii Magdaleny został mianowany 17 VIII 1817 przez bp. księcia Rzeszy Josefa Christiana zu Hohenlohe-Waldenburg-Bartenstein. Był pierwszym proboszczem świeckim w tej parafii. Uroczystość wprowadzenia na urząd odbyła się 17 III 1820. W okresie późniejszym został dziekanem dekanatu bytomskiego i inspektorem szkolnym na jego obszarze (*Schematismus*... diecezji wrocławskiej z 1845 r. nazywa chorzowskiego proboszcza emerytowanym archiprezbiterem, czyli dziekanem, i inspektorem szkolnym. Lata jego urzędowania mogły więc przypaść na okres ok. 1830 r.).

B. bardzo wiele uczynił dla chorzowskiej parafii i gminy. Rozbudował plebanię – podwyższono ją o jedno piętro i wybudowano piwnice. Na folwarku postawił stodoły i chlewy masywne oraz dom dla zarządcy i służby. W dworze dębskim wybudował nowe chlewy i odrestaurował dom mieszkalny. W 1818 r. wybudował w Chorzowie wapiennik przystosowany do opalania węglem kamiennym (stał on przy obecnej ul. Legnickiej), a 4 lata później, w 1822 r., zbudował w Chorzowie za 1050 talarów nową szkołę. (Wg Jana Drabiny: „Składała się ona z jednej sali szkolnej, pokoju dla nauczyciela, masywnej piwnicy i stajni dla bydła. Stała, jak się zdaje, na miejscu dawnej, funkcjonującej w pobliżu kościoła św. Marii Magdaleny od końca średniowiecza"). W 1827 r. B. zbudował drewnianą szkołę w Dębie. W 1821 r. zakupił od księcia Friedricha Ludwiga zu Hohenlohe-Oehringen z dóbr w Bytkowie teren, na którym w 1826 r. założył k. Dębu nową kolonię, którą dla upamiętnienia założyciela nazwano, od jego imienia, Józefowiec, podobnie jak drugą, założoną przez niego kolonię od jego nazwiska – Bederowiec.

Na lata zarządzania przez B. chorzowską parafią przypadają też znaczące zmiany społeczno-gospodarcze w życiu mieszkańców, wynikające z realizacji wydanego przez króla pruskiego edyktu październikowego z 1807 r., który znosił dziedziczne poddaństwo chłopów, dawał im wolność osobistą, a więc możliwość opuszczenia wsi i dysponowania ziemią, czy choćby z recesu z 25 VIII 1835, znoszącego serwituty, a więc wszystkie powinności chorzowskich chłopów na rzecz dotychczasowego pana feudalnego, w tym wypadku proboszcza.

Szczególnie energicznie B. zabiegał jednak o uratowanie dla parafii i dla Kościoła rzymskokatolickiego majątku fundacji Chorzów-Dąb, zarządzanego dotąd przez bożogrobców. Starania o przejęcie majątku bądź przez pań-

stwo, bądź przez parafię i kurię biskupią we Wrocławiu ciągnęły się przez wiele lat, na przeszkodzie stanęła bowiem niejednolita interpretacja jego stanu własności.



Kościół w obecnym Chorzowie Starym rozebrany w 1886 r.

Już w 1825 r. B. wniósł podanie do sądu ziemskiego w Tarnowskich Górach o przepisanie majątku bożogrobców w księdze wieczystej na rzecz kościoła chorzowskiego lub Szpitala Świętego Ducha w Bytomiu. Sąd tego nie uczynił, żądając przedłożenia zaświadczenia urzędowego, że po likwidacji klasztoru bożogrobców w Miechowie majątek Chorzów-Dąb przeszedł na własność wnioskodawcy. Niezrażony tym B. prowadził nadal działalność na rzecz jego rozwoju. W 1827 r. założył przy drodze prowadzącej do Siemianowic nową kolonię, obecny Węzłowiec. Nieopodal utworzył nieistniejącą już w latach 30. XX w. kolonię Łysunik.

Na przełomie 1835/1836 r. wybudował także przy drodze do Siemianowic, obecnej ul. Siemianowickiej, gospodę, późniejszy Katolicki Dom Związkowy (dzisiaj w budynku tym mieści się Starochorzowski Dom Kultury), który potem został powiększony w wyniku dobudowy nowej, większej sali ze sceną. Gospoda ta zyskała na znaczeniu po zbudowaniu obok szosy, ukończonej w 1837 r. Droga ta była przedłużeniem szosy prowadzącej z Gliwic przez Zabrze, Królewską Hutę (w tej ostatniej przez obecne ul. 3 Maja, Metalowców), Chorzów (Stary), Katowice, Mysłowice do wówczas wolnego miasta Krakowa. Tą trasą towary bez cła docierały do Galicji.

Mniej więcej w tym czasie powróciła sprawa praw patronackich. Władze pruskie zarządziły, że po zniesieniu klasztoru bożogrobców w Miechowie wszystkie prawa patronackie przechodzą na nie (zarządzenie z 12 II 1838), a król Friedrich Wilhelm III ponadto zarządził, że wszystkie prawa majątkowe należą także do rządu pruskiego. W następstwie tego skarb pruski zapisano w księdze wieczystej jako właściciela dawnego majątku bożogrobców w Chorzowie-Dębie.

Jednak proboszcz i diecezjalne władze kościelne nie zamierzali rezygnować ze swych starań i w obszernym memoriale przekazanym władzom państwowym 23 XI 1842 twierdzili, że fundacja Chorzów-Dąb nie była własnością klasztoru miechowskiego, tylko beneficjum Szpitala Świętego Ducha w Bytomiu i probostwa chorzowskiego, do tego udzielonym tym instytucjom nie przez Władysława ks. opolskiego w 1257 r., lecz dopiero w r. 1299 przez jego syna → ks. Kazimierza, bytomskiego z wyraźnym przeznaczeniem na utrzymanie Szpitala Świętego Ducha w Bytomiu, z którym złączone było wg ówczesnych zwyczajów duszpasterstwo nad całym tym terenem.

Memoriał odniósł swój skutek, bo król Friedrich Wilhelm IV edyktem z dn. 23 VII 1845 przywrócił prawa szpitala i chorzowskiego proboszcza do majątku i polecił wykreślić z ksiąg wieczystych skarbu państwa te dobra i przenieść tytuł ich własności na Szpital Świętego Ducha w Bytomiu i katolicką parafię w Chorzowie. Odtąd obie instytucje były po połowie ich współwłaścicielami.

B. był zatroskany nie tylko o dobra materialne, ale także duchowe parafii. W 1838 r.

ustanowił fundację – 300 talarów dla ubogich i zdolnych dzieci ze szkoły w Dębie. W l. 40. XIX w. działało w Chorzowie Towarzystwo Mariańskie. Interesował się też katolikami z sąsiadującej z parafią osady hutniczej Królewska Huta; część miejscowych katolików uczęszczała do kościoła Najświętszej Marii Panny w Bytomiu, a część do pobliskiego kościoła pw. św. Marii Magdaleny w Chorzowie. Dn. 28 VIII 1825 B. asystował w poświęceniu przez pastora → Carla Siegmunda Wilhelma Naglo z Tarnowskich Gór i katolickiego dziekana Bartłomieja Włodarskiego z Kamienia cmentarza symultanicznego w Królewskiej Hucie.

W 1842 r. Chorzów liczył 1300 mieszkańców, w tym 35 ewangelików i 25 żydów. W miejscowości była 1 katolicka szkoła dla dzieci z Chorzowa, Górnych i Dolnych Hajduk oraz Erdmannswille, 1 cegielnia, 1 wapiennik, 7 gospód, działało 23 rzemieślników i 9 handlarzy. Do Chorzowa należały jeszcze: kopalnia galmanu „Bogott", huta cynku „Pokój" („Frieden") oraz kopalnia węgla kamiennego „Nowa Jadwiga".

W 1851 r. B. wyraził zgodę na zamianę 3-morgowej parceli, na której później stanął pomnik → hr. Friedricha Wilhelma von Redena (nazwanej Górą Redena), na podobnej wielkości parcelę oferowaną mu przez fiskus (skarb) górniczy.

W 1852 r. ukończono nowy cmentarz, a stary (przy kościele) zamknięto.

Dn. 30 XII 1847 B. obchodził uroczyście 50-lecie kapłaństwa. Rząd pruski nadał mu order Czerwonego Orła IV klasy. Wszyscy okoliczni księża z dekanatu zjechali wtedy do Chorzowa. Do chwili obecnej w miejscowej parafii jest przechowywana monstrancja, którą jubilat otrzymał od konfratrów.

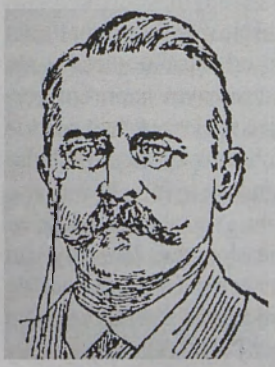
Zachował się dzwon ufundowany przez B. w Leśnicy (ob. wisi w Januszkowicach).

B. zm. 17 II 1855 na udar serca. Pochowany został koło kościoła; obecnie z jego mogiły zachował się tylko krzyż.

Jeszcze za życia B. zostali mianowani 2 administratorzy: → ks. Tomasz Gbur do administrowania dóbr chorzowsko-dębskich (*in temporalibus*) i → ks. Franciszek Kania do spraw duchowych (*in spiritalibus*), który jako wikary był w Chorzowie już od 1841 r.

Borowy R., *Kopalnia „Kleofas"*, Kat. 1992, s. 127; *Chorzów (Stary). Trzy historie: Tomasz Klenczar „Dotacja kościelna Chorzów-Dąb", ks. Jan Macha „Monografia Starego Chorzowa, parafii św. Marii Magdaleny", Ludwik Musioł „Chorzów Stary, monografia historyczna"*, Kat. 2007, s. 22–24, 28, XLVIII, LII–LV, LXXVII, 152, 172–173; Drabina J., *Historia Chorzowa...*, s. 149, 168–171, 187, 195; Gałuszka M., *Beder Józef (1773–1855)*, [w:] *Chorzowski słownik biograficzny...*, s. 19; Janeczek Z., *Siemianowicki słownik biograficzny...*, s. 14; Jedynak Z., *Dzieje górnictwa na terenie dzielnic Dąb, Józefowiec i Wełnowiec do 1922 roku*, [w:] *Katowice. W 141. rocznicę uzyskania praw miejskich...*, s. 43; Klenczar T., *Dotacja kościelna Chorzów-Dąb i rozwój jej górniczych stosunków*, Kat. 1930, s. 40; Knosalla J., *Das Dekanat Beuthen...*, s. 338, 467, 533; Krzonkała H., *Fragmenty z historii Starego Chorzowa...*; Kurek J., Witkowski M.J., *Chorzów (Stary)...*, s. 29–31; Kurek R., *Dwa wieki chorzowskiego przemysłu. Pierwsze stulecie. Wybrane zagadnienia*, [w:] *Chorzów. Wczoraj i dziś...*, s. 41; Musioł L., Chorzów Stary. Monografia historyczna, Kat. 1954 [mps, Zbiory Specjalne B. Śląskiej w Katowicach, sygn. R 868 III], s. 67; Rzewiczok U., *Dzieje Dębu...*, s. 25, 30–31, 36, 85–86; *Schematismus der Geistlichkeit des Bisthums Breslau für das Jahr 1846. Mit näheren statistischen Angaben über geistl. Stellen und Personen*, Breslau [b.r.w.], s. 18; Stefańska M., *Parafia św. Marii Magdaleny...*, s. 18; Szaraniec L., *Osady i osiedla Katowic*, wyd. II zmienione, Kat. 1984, s. 56; Zawada M., *Bericht über die Entwickelung...*, s. 7.

Zbigniew Kapała



Bełza Stanisław (1849–1929), pseud. i krypt.: „Nie wiem kto", S. B., St. B., St. Piast, Stan. B., Stanisław B., Stanisław Piast; adwokat, publicysta, popularyzator prawdy o Śląsku oraz idei zjednoczenia Śląska z Pol-

ską, honorowy obywatel Królewskiej Huty (obecnie Chorzów).

Ur. 3 XI 1849 w Warszawie, syn Józefa, profesora chemii i technologii Instytutu Agronomicznego w Marymoncie, i Bogumiły z Ostrowskich. Uczył się w szkole prywatnej Jana Barszczewskiego. Gimnazjum ukończył w Warszawie w 1866 r. Studiował w Szkole Głównej i na Wydziale Prawa Uniwersytetu Warszawskiego do 1871 r. Po odbyciu aplikantury sądowej otrzymał pracę asesora, a w 1876 r. stanowisko podprokuratora w Sądzie Policji Poprawczej w Warszawie. Jednakże wskutek wzmożonej rusyfikacji Królestwa Polskiego i niechęci podporządkowania się administracji cesarskiej podał się do dymisji i przeszedł na niższe stanowisko – pomocnika sekretarza. Współpracował z „Kurierem Codziennym" i innymi pismami warszawskimi. Dużo podróżował; należał do najbardziej znanych polskich globtroterów. Podróże po Europie, Azji i Afryce opisał w wielu reportażach i ponad 40 książkach.

Z problematyką śląską zetknął się w 1879 r. za sprawą → Karola Miarki, założyciela i przewodniczącego „Komitetu Naczelnego Zbierania Składek dla Głodem Dotkniętych Górnoślązaków" (plaga nieurodzaju), szukającego pomocy w Warszawie. B. niezwłocznie ogłosił odezwę Miarki na łamach „Tygodnika Ilustrowanego", z własnym komentarzem: „[...] w imię ludzkości, w imię sympatii dla słowiańskiego ludu od sześciu wieków nie upadającego pod strasznym naporem germanizmu", wzywając społeczeństwo polskie do składania obfitych darów. A hojność Polaków na rzecz głodujących była zadziwiająca. (Miarka dziękował im: „najszlachetniejszemu narodowi, który nie słowami, lecz czynem dokumentuje swe cnoty"). Odtąd B. stał się najgorliwszym wśród Polaków rzecznikiem zjednoczenia Śląska z Polską. On też najlepiej rozumiał misję Śląska w dziejach ówczesnej Polski – kreowania jej pomyślności. O dramatycznym położeniu Polaków na Śląsku i potrzebie wspierania polskości wydawał dzieła, które zjednywały Śląskowi coraz liczniejszych przyjaciół ze wszystkich ziem polskich. Popularyzował również twórczość śląskich pisarzy: Józefa Lompy, Norberta Bonczyka i Konstantego Damrota.

Z Miarką spotykał się wielokrotnie. W 1880 r. podejmował go w Warszawie ze staropolską gościnnością. W Królewskiej Hucie i innych śląskich miastach przebywał w listopadzie i grudniu 1889 r. Po tej wizycie napisał 100-stronicową książkę *Na Szląsku Polskim* (Kr.–Petersburg 1890), w której wyraził niezłomną wiarę, że „Górny Śląsk, oderwany przed wiekami od wielkiego pnia słowiańskiego, nie zostanie w morzu niemczyzny [...], zachowa od zagłady język i wiarę jego ojców".

Owocne były również kontakty B. z wieloma innymi budzicielami polskości na Śląsku. W wyniku jego spotkań z Pawłem Stalmachem i podróży po ziemi cieszyńskiej powstała książka *Dziesięć lat pracy na kresach. Kartka z dziejów Szląska austryackiego* (W. 1883). → Bronisławowi Koraszewskiemu B. pomagał w założeniu „Gazety Opolskiej" w Opolu (zebrał niezbędne na ten cel fundusze oraz wspierał gazetę własnymi tekstami). W 1897 r. został honorowym członkiem Towarzystwa Akademików Górnoślązaków we Wrocławiu.

W czasie I wojny światowej zaangażował się w działalność Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny. Gdy w ramach tego towarzystwa, które nie zaprzestało swych prac z chwilą zakończenia wojny, powstała w 1919 r. Sekcja Plebiscytu Śląskiego, kierował jej pracami. W 1919 r. zorganizował w Warszawie akademię pod hasłem „Ratujmy Śląsk – Śląsk musi być nasz" (później trzykrotnie ją powtarzano). W 1920 r. w nakładzie 250 tys. egzemplarzy rozkolportowano odezwy do Ślązaków: *Głos znad Wisły do braci znad Odry*, *Młodzież Warszawy do młodzieży Śląska*, *Do wszystkich myślących i czujących na Śląsku po polsku* (tytuły nie wymagają komentarzy). Sekcja Plebiscytu Śląskiego zebrała (głównie z kręgów Polonii amerykańskiej) 3 270 000 mk na „wielki – jak to określił B. – cel włączenia braci Śląza-

ków w ojczyzny granice" (środki wydano na agitację). Na koncercie w Filharmonii Warszawskiej 6 X 1920 B. wygłosił patetyczne przemówienie do rodaków. „Śląsk musi być nasz!". „Stójmy murem wszyscy przy Śląsku!" – wołał do zgromadzonych w Filharmonii. W czasie III powstania śląskiego Sekcja została przekształcona w Towarzystwo Narodowo-Kulturalnej Pracy dla Górnego Śląska.

Prace B. poświęcone Śląskowi odegrały ważną rolę w integrowaniu tych ziem z Polską; wymienić wśród nich należy: *My czy oni na Śląsku Polskim* (W. 1902, wyd. drugie, Kat. 1920), *Śląsk musi być nasz* (W. 1920), *W przededniu plebiscytu na Górnym Śląsku* (W. 1920), *Początki narodowego odrodzenia Śląska* (ten tekst zamieszczony został w pracy zbiorowej *Warszawa Śląskowi*, W. 1920), *Czym będziemy bez Górnego Śląska* (W. 1921), *Przeszłość, teraźniejszość i przyszłość Górnego Śląska* (W. 1922). B. dokumentował związki, jakie łączyły Warszawę ze Śląskiem w okresie zaborów. Broszurka *Warszawa Śląskowi* trafiła do wszystkich redakcji polskich w Europie i obu Amerykach, a zawarte w niej materiały były przedrukowywane w wielu pismach polonijnych, również w „La Plabra Polacca" w Buenos Aires.

B. zaopatrywał Bibliotekę Muzeum Kopernika w Rzymie oraz Bibliotekę Cesarską w Tokio w polskie książki i czasopisma. Założył bibliotekę w Sandomierzu. W Królewskiej Hucie w 1921 r. ufundował Czytelnię Narodową im. Melanii Parczewskiej, przekazując księgozbiór liczący 4 tys. tomów; m.in. za ten dar nadano mu tytuł Honorowego Obywatela Miasta. Zainspirowany przez K. Miarkę B. z niezwykłą (jak na Polaka z innej dzielnicy) pasją uświadamiał Polakom polskość Śląska i stale rozbudzał wiarę Ślązaków w Polskę. Bez wahania określił miejsce Miarki wśród największych budzicieli polskości na Śląsku. Przyczynił się do rozsławienia dobrego imienia Królewskiej Huty.

Za działalność na rzecz Śląska odznaczono go Orderem Polonia Restituta.

Zm. 24 VIII 1929 w Warszawie.

Bełza Stanisław (1849–1929), EPŚl., s. 29; Bełza W., *Bełza Stanisław (1849–1929)*, PSB, t. 1, s. 412; *Chorzowski słownik biograficzny...*, s. 20–22; *Czytelnia Narodowa w Królewskiej Hucie*, „Kurier Warszawski" 1923, nr 84, s. 1; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 84, 86, 331, 335; Nicieja S., *Bełza Stanisław (1849–1929)*, [w:] *Tobie Polsko...*, s. 43–49; Olszewicz W., *Stanisław Bełza*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk" 1930, nr 2, s. 332–336; *Ruch. Kalendarz Encyklopedyczny na r. 1889*, s. 61; *Słownik pracowników książki polskiej*, W.–Łódź 1971, s. 53; *Stan i potrzeby nauki polskiej na Śląsku*, red. R. Lutman, Kat. 1936, s. 257–278, 280.

Rajmund Hanke



Berger Michael (daty życia nieznane), adwokat i notariusz, wieloletni radny i radca sprawiedliwości miasta Królewska Huta (obecnie Chorzów).

Jako doradca prawny zasłużył się także przy powstawaniu w 1903 r. ówczesnej gminy Bismarckhütte (późniejsze Wielkie Hajduki, obecnie Chorzów Batory). Od 1892 r. był przewodniczącym zarządu Królewskohuckiej Gminy Synagogalnej (kadencja trwała 6 lat), w l. 1904–1906 przewodniczył kolegium (zgromadzeniu) reprezentantów (ciału ustawodawczemu tejże gminy), w 1911 r. był jego członkiem. Był osobą bardzo zasłużoną dla Niemców wyznania judaistycznego na Górnym Śląsku przed 1914 r.

W 1888 r. wspólnie z → Salomonem Huldschynskym założył Związek Gmin Synagogalnych Rejencji Opolskiej (Synagogen-Gemeinde-Verband des Regierungsbezirk Oppeln) z siedzibą w Królewskiej Hucie. Był to drugi po wschodniopruskim związek tego typu

w Prusach. Od 1908 r. do Związku należały wszystkie górnośląskie gminy synagogalne. Wspólnie z Huldschynskym B. przewodniczył mu nieformalnie w pierwszym okresie. W 1907 r. został jego formalnym przewodniczącym. W 1893 r. był założycielem żydowskiego sierocińca w Rybniku, wzorcowego dla całych Niemiec. Do placówki przyjmowano także dzieci z rodzin ubogich, dbając o ich zdrowie, wychowanie, naukę, życie religijne. W l. 1908–1915 był przewodniczącym w Królewskiej Hucie miejscowego oddziału Związku Pomocy Niemieckich Żydów (Hilfsverein der Deutschen Juden), organizującego pomoc dla cierpiących Żydów w Rosji i Austro-Węgrzech (głównie w Galicji).

Po 1922 r. B. wyjechał z Królewskiej Huty, która przypadła wtedy Polsce, do Niemiec.

Brzostowski R., Walerjański D., Zapomniani mieszkańcy..., s. 5, 27, 29, 32, 71–72; *Der alte und der neue Gemeinde-Vorstand (Königshütter Brief)*, „Jüdische Wochenpost mit Wirtschaftsblatt" 1935, nr 16 (3 V); *Ein bedeutsames Jubiläum...*; Krzyżanowski L., *Sądownictwo powszechne w Królewskiej Hucie–Chorzowie w okresie międzywojennym*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 8, Ch. 2005, s. 44.

Robert Brzostowski

Bernhardt Friedrich (1878–1945), inżynier, przemysłowiec, dyrektor huty „Królewskiej".

Ur. 26 IX 1878 w St. Ingbert w Nadrenii-Palatynacie. Studiował na politechnice (Technische Hochschule) w Darmstadt, a następnie w akademiach górniczych we Freibergu i Clausthal. Należał do znanej korporacji akademickiej Saxo-Borussia.

Karierę zawodową rozpoczął w Röchling i Völklingen. Następnie pracował w stalowni tomasowskiej należącej do Niederrheinische Hütte w Duisburg-Meiderich, gdzie zdobył bogate doświadczenie zawodowe, stając się jednym z wybitniejszych stalowników branży hutniczej. W 1907 r. przeniósł się na Górny Śląsk. Objął stanowisko kierownika wydziału stalowni koncernu Vereinigte Königs- und Laurahütte AG w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów). Jego zasługą była kompleksowa modernizacja tego zakładu, polegająca na budowie nowoczesnej stalowni martenowskiej. Opracował również i opatentował nową technologię wytopu stali, którą nazwano metodą królewskohucką (*Königshütte Verfahren*). Po zakończeniu I wojny światowej został mianowany dyrektorem huty „Królewskiej". Dn. 9 XI 1919 został wybrany do Rady Miejskiej Królewskiej Huty. Wiele wysiłku włożył w pokonywanie trudności gospodarczych związanych z galopującą inflacją i podziałem Górnego Śląska między Polskę i Niemcy. Dzięki zręcznym posunięciom i energicznemu działaniu zdołał zapobiec większym perturbacjom w działalności zakładu. W 1925 r. objął stanowisko dyrektora generalnego koncernu Vereinigte Königs- und Laurahütte AG, a od 1931 r. kierował również zakładem hutniczym huty „Bismarck" w Hajdukach (późniejsza huta „Batory"). Oba te zakłady zostały połączone w 1929 r. Pod naciskiem polskich władz, dążących do całkowitej polonizacji przemysłu górnośląskiego, w sierpniu 1933 r. B. został zmuszony do rezygnacji z zajmowanego stanowiska. Wyjechał wówczas do Niemiec. Powrócił do Chorzowa jesienią 1939 r., obejmując dawną funkcję. Zajął się rozruchem huty po przerwie spowodowanej wybuchem wojny i zajęciem polskiej części Górnego Śląska przez Niemców. W 1942 r. opuścił Górny Śląsk. Zginął podczas ataku lotniczego w oblężonym Berlinie 8 IV 1945.

Janeczek Z., *Siemianowicki słownik biograficzny...*, s. 14; „Der Schlesier" Jg. 5: 1953, nr 41; Perlick A., *Generaldirektor Friedrich Bernhardt (1878–1945)*, „Mitteilungen des Beuthener Geschichts- und Museumsvereins", H. 21/22: 1960, Dortmund 1960, s. 203–204; Popkiewicz J., Ryszka F., *Przemysł ciężki Górnego Śląska w gospodarce Polski międzywojennej. Studium historyczno-gospodarcze*, Wr. 1959, s. 211; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 225–226, 507; Sieradzka D., *Z dziejów samorządu komunalnego miasta Chorzowa...*, s. 61.

Przemysław Nadolski

Beyerhaus Friedrich (1820–?), artysta modelarz, twórca w cynku 4 neogotyckich głowic dla organów kościoła katolickiego pw.

św. Barbary w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), syn wybitnego modelarza gliwickiej odlewni Friedricha Ludwiga, ożenionego z córką → A.F. Holtzhausena, Henriettą Augustą Karoliną.

Ur. 28 I 1820 w Gliwicach. Po ukończeniu gliwickiego gimnazjum, berlińskiej akademii, jednorocznym pobycie w Paryżu, 3-letniej praktyce u grawera w Poczdamie został drugim modelarzem (do 1865 r.) w hucie gliwickiej. Wykonywał prace grawerskie i cyzelatorskie, a także projekty rysunkowe. Najczęściej jako materiału używał brązu i cynku, rzadziej żelaza.

Bimler K., *Modelleure und Plastik der Königlichen Eisengiesserei bei Gleiwitz*, Gleiwitz 1914, s. 25; Hintze E., *Gleiwitzer Eisenkunstguss*, Breslau 1928, s. 45; Krause W., *Grundriss eines Lexikons...*, Bd. 2, s. 137; Schmidt J., *Hutnicy, artyści medalierze oraz twórcy górnośląscy hutnictwa (cz. I)*, [w:] „Rocznik Muzeum w Gliwicach", t. 10: 1994 – *Ludzie i dzieła*, Gliwice 1995, s. 31–33.

Zbigniew Kapała



Białasowa Gertruda (1890–1981), polska działaczka narodowa i kulturalna w ówczesnej gminie wiejskiej Chorzów (obecnie Chorzów Stary; mieszkała przy ul. Bożogrobców 15).

Ur. 12 XI 1890 w Chorzowie, córka Jana Smolenia i Zuzanny z d. Gopoń, siostra → Józefa Smolenia. Od najmłodszych lat współdziałała z bratem Józefem na polu pracy narodowej i społeczno-kulturalnej. Była członkinią Towarzystwa Śpiewu „Gwiazda". Jako czołowa działaczka Towarzystwa Polek stała się kontynuatorką i następczynią wielkiej trójki miejscowych działaczek tej organizacji: Marii Niestrojowej, Agnieszki Waldowskiej i Marty Matusikowej. Przez wiele lat była sekretarką miejscowego oddziału tego towarzystwa, jego prelegentką i kierowniczką działu oświatowo-kulturalnego.

Po 1920 r. rozwinęła szeroką działalność w Towarzystwie św. Wincentego à Paulo w Chorzowie. W l. 1916–1939 była organizatorką wielu imprez artystycznych w Chorzowie. Brała w nich często osobisty udział jako aktorka amatorka, śpiewaczka i recytatorka. Szczególnie ważną rolę odegrała w okresie strajków szkolnych dzieci polskich w marcu 1920 i maju 1921 r. Prowadziła zajęcia z języka polskiego, uczyła czytania, recytacji wierszy i śpiewania piosenek. Podczas drugiego strajku w 1921 r., po wybuchu III powstania prowadziła całą akcję od strony organizacyjnej.

Była żywą księgą minionych dziejów Chorzowa (Starego). Zm. 31 I 1981 w Chorzowie.

Akta USC w Ch., akt zgonu nr 167/81; Wolny A., Stosunki ogólne i strajki..., s. 7, 10, 17, 19, 37, 53, 55, 66–67.

Irena Białas

Blätterbauer Theodor (1823–1906), śląski rysownik, grafik i malarz, autor ryciny przedstawiającej hutę „Królewską", zamieszczonej w wydanej przez Franza Schrollera ok. 1883 r. publikacji *Schlesien. Eine Schilderung des Schlesierlandes* (Glogau, [b.r.w.]).

Ur. 24 XII 1823 w Bolesławcu, gdzie jego rodzice prowadzili sklep. Po separacji rodziców i wyjeździe ojca do Wiednia, matki zaś do Żagania, a potem do Gaworzyc k. Głogowa, wychowywał się u krewnych mieszkających na wsi k. Kostrzyna nad Odrą. Na życzenie ojca przebywał później u wuja w Pradze. Uczęszczał do tamtejszej Szkoły Tyńskiej (Collegium Marianum). Jego zdolności plastyczne zostały dostrzeżone w czasie wspólnego pobytu z matką u ojca w nadreńskim Reichenbergu. Ojciec wykupił dla niego prywatne lekcje u malarza.

W 1842 r. zgłosił się jako ochotnik do 3-letniej służby wojskowej, podczas której prywatnie studiował malarstwo, dorabiając wykonywaniem portretów znajomych i ich krewnych.

Po odbyciu służby wojskowej wyruszył w podróż czeladniczą jako introligator. W 1845 r. ojciec zafundował mu roczny pobyt w Monachium, B. nie dostał się jednak do tamtejszej akademii i podjął edukację autodydaktyczną. Jesienią 1846 r. wyruszył jako malarz na Węgry, gdzie zatrzymał się w Baja, pracując jako portrecista i nauczyciel rysunku. Stamtąd podróżował do Serbii, zwiedził m.in. Belgrad. W 1848 r. uzupełniał studia malarskie w Monachium. W 1849 r. osiedlił się jako artysta malarz w Głogowie. Po ślubie z mającą 2 dzieci wdową po jubilerze ukończył kurs na berlińskiej Bauakademie, po czym w 1854 r. został przyjęty jako nauczyciel rysunku do Akademii Rycerskiej (Gymnasium Johanneum) w Legnicy. W późniejszym okresie odbywał podróże studyjne do Berlina i Düsseldorfu, a w 1881 r. wyruszył do Włoch.

Swoje dzieła malarskie i graficzne wystawiał głównie we Wrocławiu, Berlinie, Dreźnie, Lipsku, Hamburgu i Antwerpii. Tworzył najczęściej widoki Alp, romantyczne ujęcia krajobrazu polodowcowego, idylliczne obrazy wiejskich chat i pasącego się bydła oraz sceny rodzajowe o tematyce zaczerpniętej z folkloru tyrolskiego.

Po podróżach malarskich B. po Śląsku powstały ilustracje do dzieła Franza Schrollera, a także 47 litografii zamieszczanych w l. 1873–1883 w wielotomowej publikacji Alexandra Dunckera, zatytułowanej *Die ländlichen Wohnsitze, Schlösser und Residenzen der Preussischen Monarchie*. Widoki tworzone przez B. są z reguły realistyczne. Romantyczny nastrój osiągany jest poprzez ożywione ludzkim sztafażem ujęcia przedstawiające przyrodę podczas deszczu, zachmurzenia lub burzy.

B. zm. 30 VI 1906 w Legnicy.

W okresie międzywojennym Muzeum w Legnicy eksponowało prace B. na odrębnej wystawie.

Bojanowski M., *Theodor Blätterbauer*, [w:] *Schlesier des 18. und 19. Jahrhunderts*, Hrsg. F. Andreae, M. Hippe, P. Knötel, O. Schwarzer, Breslau 1926, s. 278–282; Kozina I., *XIX-wieczny wizerunek...*, s. 44; Pfudel E., *Professor Blätterbauer, ein niederschlesischer*



Huta „Królewska" z ok. 1880 r. Szkic T. Blätterbauera

Maler, [w:] *Mitteilungen des Geschichts- und Altertumsvereins zu Liegnitz*, H. 3, 1909/19; Schmilewski V., *Romantisches Schlesien. Bilder von Theodor Blätterbauer*, Würzburg 1993.

Irma Kozina

Bogatsch (Bogacz) Gotthilf Siegismund (1758–1800), pierwszy dyrektor Urzędu Górniczego w Tarnowskich Górach, zaliczał się w tym okresie do czołowych znawców górnictwa i hutnictwa na Górnym Śląsku, współpracował z → Johannem Friedrichem Weddingiem i → Johnem Baildonem przy budowie huty „Królewskiej".

Ur. 12 VII 1758 w Zielęcicach k. Brzegu. Po ukończeniu brzeskiego gimnazjum pracował najpierw w wydziale ekonomicznym Wyższego Urzędu Górniczego w Brzegu. W 1778 r. był uczniem w zakładzie hutniczym w Kluczborku, w 1782 r. pisarzem hutniczym w Ozimku, skąd w 1783 r. został przeniesiony do nowo utworzonej Deputacji Górniczej w Tarnowskich Górach (jej nazwę zmieniono w 1793 r. na Urząd Górniczy), której podporządkowano górnośląskie górnictwo i hutnictwo; tam najpierw był również pisarzem hutniczym zarządzającym specjalną kasą (Haushaltspezialkasse), a od 1785 r. kierował deputacją jako asesor. W 1798 r. został mianowany asesorem Wyższego Urzędu Górniczego.

Pod jego nadzorem i nadinspektora budowlanego Weddinga budowano państwowe huty: w 1796 r. „Gliwicką" (która w l. międzywojennych XX w. została zlikwidowana) i od 1797 r. – „Królewską"; kierownictwo techniczne tych inwestycji spoczywało w rękach Johanna Wilhelma Ottomara Schulzego i → Baildona. Były to pierwsze zakłady hutnicze na kontynencie stosujące koks do wytopu surówki żelaza.

Deutsche Biographische Enzyklopädie (DBE)..., Bd. 13 Supplement, s. 47; *Die preussische Berg-, Hütten- und Salinenverwaltung 1763–1865...*, s. 575, 599; *Hutnictwo na ziemiach polskich*, Kat. 1992, s. 335; Jaros J., *Dzieje polskiej kadry technicznej...*, s. 55; Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 119–120; Piernikarczyk J., *Historia górnictwa i hutnictwa...*, t. 1, s. 186–187; t. 2, s. 3, 21, 28, 142, 335; Snoch B., *Górnośląski leksykon biograficzny...*, s. 39; Wuttke K., *Aus der Vergangenheit des schlesischen Berg- und Hüttenlebens*, Breslau 1913, s. 217, 222, 438, 653–657, 659, 661, 743; *Zarys dziejów hutnictwa i naukowo-technicznych stowarzyszeń hutniczych*, Kat. 1972, s. 28.

Zbigniew Kapała

Bojarski Ludwik (1730–1794), miechowita (członek Zakonu Kanoników Regularnych Reguły św. Augustyna Stróżów Grobu Chrystusowego w Jerozolimie, z siedzibą w Miechowie, znanych też jako bożogrobcy), proboszcz parafii pw. św. Marii Magdaleny w Chorzowie (obecnie Chorzów Stary), odkrywca złóż węgla kamiennego na Wzgórzach Chorzowskich.



Znak bożogrobców

Ur. w marcu 1730 r. w diecezji przemyskiej. Dn. 22 IX 1753 przyjął święcenia kapłańskie z rąk bp. Marcina Ostrowskiego, sufragana płockiego. Dn. 8 V 1782 objął parafię chorzowską i prepozyturę szpitala św. Ducha pod Bytomiem. Obowiązki duszpasterskie pełnił w Chorzowie zapewne już wcześniej. W Chorzowie najpierw odbudował kościół, który spłonął w 1781 r. Kościół murowany, do którego budowy użyto cegieł, został wzniesiony w 1785 r. Znajdowały się w nim 3 ołtarze, czwarty ulokowano w kaplicy Grobu Chrystusowego. W wielkim ołtarzu postawiono figurę Chrystusa Pana Ukrzyżowanego, którą później umieszczono w przedsionku kościoła. Ołtarze boczne wyposażono w obrazy Najświętszej Marii Panny i św. Marii Magdaleny, patronek kościoła. W ocalałej z pożaru w 1781 r. wieży, która stała osobno, były 3 dzwony i sygnaturka.

B. starał się też odtworzyć archiwum parafialne, które spłonęło w 1781 r. wraz z poprzednią świątynią.

Wiele czasu B. poświęcał chorym z należącego do bożogrobców szpitala na bytomskim przedmieściu. Był to budynek jeszcze wówczas drewniany. Nieopodal mieściła się należąca do chorzowskiej parafii kaplica św. Ducha, w której również znajdowały się 3 ołtarze. Główny ołtarz przedstawiał Zesłanie Ducha Świętego, boczne zaś – obraz Matki Boskiej i Pana Jezusa, udającego się z uczniami do Emaus.

W dziejach wsi Chorzów B. upamiętnił się głównie odkryciem na pobliskich wzgórzach złóż węgla kamiennego. W odległości ok. 700 m na wschód od tej miejscowości znalazł miejsce, gdzie na głębokości zaledwie kilku metrów występował węgiel w pokładzie o grubości 1,5 m. Dn. 1 III 1787 B. wystąpił – z upoważnienia klasztoru miechowskiego – do władz górniczych o udzielenie nadania na wydobycie węgla kamiennego. Otrzymał pole górnicze pod nazwą „Księżna Jadwiga" („Fürstin Hedwig") o powierzchni tzw. „pola należcy", czyli 3432,32 m^2. Wkrótce jednak, w 1790 r., zaprzestano wydobywania węgla w tym miejscu z powodu złej jego jakości. Jeszcze w tym samym roku na południe od wsi (przy wzniesieniu, zwanym później Górą Redena) znaleziono pokład węgla lepszej jakości. Nazwano go „Jadwiga". W 1805 r. (już za następcy B., proboszcza → Hilarego Przybylskiego) uruchomiono tam kopalnię pod nazwą „Nowa Jadwiga" („Neue Hedwig"). Robotnikami w tych kopalniach byli przeważnie poddani chorzowskiego pana gruntowego. Od początku wszakże zatrudniano w nich również fachowców. Od 1790 r. sztygarem był niejaki → Christoph (Krzysztof) Treutte (Traute).

W 1792 r. odbyła się w Chorzowie wizytacja kanoniczna.

B. zm. w Chorzowie w 1794 r., przed otwarciem kopalni „Nowa Jadwiga".

Drabina J., *Historia Chorzowa...*, s. 17, 24, 141–145, 148, 149, 200; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 22–24, 32, 33; tenże, *Bożogrobcy sprawcami uprzemysłowienia?*, [w:] *Z dziejów tradycji, historii i kultury Wielkich Hajduk. Materiały z sesji popularnonaukowej 4–5 października 1995*, [red. J. Kurek], Ch. Batory 1996, s. 131–132; tenże, *Bożogrobcy w Chorzowie*, [w:] *Chorzów w kulturze Śląska...*, s. 43–44; tenże, *Bojarski Ludwik (1730–1792)*, [w:] *Chorzowski słownik biograficzny...*, s. 26; Jaros J., *Dzieje najdawniejsze do 1848 roku*, [w:] *Chorzów. Zarys rozwoju miasta...*, s. 12; tenże, *Słownik historyczny kopalń węgla na ziemiach polskich* , wyd. II popr. i zaktualizowane, Kat. 1984, s. 45, 81; Klenczar T., *Dotacja kościelna Chorzów – Dąb i rozwój jej górniczych stosunków*, Kat. 1930, s. 40; tenże, *Dotacja kościelna Chorzów – Dąb i rozwój jej górniczych stosunków (fragmenty)*, [w:] *Chorzów (Stary). Trzy historie...*, s. 20, 21, 29; Knossalla J., *Das Dekanat Beuthen...*, s. 532; Macha J., *Monografia Starego Chorzowa, parafii św. Marii Magdaleny*, [w:] *Chorzów (Stary). Trzy historie...*, s. LXII, LXXV; Musioł L., *Monografia Chorzowa Starego (fragmenty)*, [w:] *Chorzów (Stary). Trzy historie...*, s. 146, 147; Piernikarczyk J., *Historia górnictwa i hutnictwa...*, t. 2, Kat. 1936, s. 254; Rzewiczok U., *Dzieje Dębu...*, s. 86; Sękowski R., *Herbarz szlachty śląskiej. Informator genealogiczno-heraldyczny*, t. 1: *A–C*, Kat. 2002, s. 254; Stefańska M., *Parafia św. Marii Magdaleny...*, s. 15.

Rajmund Hanke

Borek Piotr Ignacy (1897–1940), uczestnik I i II wojny światowej, współorganizator POW GŚl. w Chorzowie Starym, powstaniec śląski, działacz plebiscytowy, obrońca Chorzowa we wrześniu 1939 r., więzień niemieckiego obozu koncentracyjnego Auschwitz.

Ur. 26 I 1897 w Chorzowie, syn górnika Jana i Karoliny z d. Kaszlik. Wychowywał się w rodzinie pielęgnującej śląskie tradycje i podkreślającej swoją polskość. W 1903 r. wstąpił do 8-klasowej szkoły ludowej w Chorzowie. Po jej ukończeniu w 1911 r. został uczniem biurowym w kopalni „Król" w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), a następnie praktykował w tej kopalni. W związku z tym, że jego ojciec był gorliwym Polakiem, zmuszony został do rezygnacji z pracy w biurze i podjęcia jej na dole kopalni.

W 1916 r. został wcielony do armii niemieckiej. Służbę wojskową odbywał na Górnym Śląsku, a od maja 1917 r. w oddziałach okupacyjnych w Zagłębiu Dąbrowskim, w Sosnowcu. Tam nawiązał kontakt z miejscową komórką POW w Kongresówce, któ-

rej przekazywał broń. Kiedy wykryto jego współpracę, został aresztowany i w 1918 r. skazany przez sąd wojenny we Wrocławiu na rok twierdzy.

Po zakończeniu I wojny powrócił do Chorzowa. W pierwszych tygodniach 1919 r. został zaprzysiężony w POW GŚl. Współorganizował jej komórki w Chorzowie i okolicznych miejscowościach. Uczestniczył w I i II powstaniu śląskim, a następnie w akcji plebiscytowej, odpowiadał za akcję propagandową. W początkach 1921 r. został skierowany do oddziału ochronnego Polskiego Komisariatu Plebiscytowego w Bytomiu. W okresie III powstania walczył w batalionie Karola Woźniaka, m.in. w rejonie Lenartowic i Kędzierzyna, uczestniczył w jego zdobyciu. Następnie brał udział w powstrzymaniu natarcia sił niemieckich w rejonie Gogolina, gdzie dostał się do niewoli. Zwolniony w drodze wymiany jeńców, powrócił do szeregów powstańczych. Za wykazane męstwo podczas walk, 7 IV 1922 został odznaczony Krzyżem Walecznych. W l. 1922–1939 pracował na Górnym Śląsku jako drogomistrz, m.in. w powiecie pszczyńskim. Był członkiem ZBP, ZPŚ, ZOKZ, a także Związku Peowiaków i TG „Sokół". Współpracował z II Oddziałem SG WP. Politycznie związany z NChZP, był jego mężem zaufania na okręg chorzowski.

W połowie l. 20. był prezesem chorzowskiej grupy ZPŚ, a w strukturze wojskowej tej organizacji dowódcą VII batalionu. W dniach zamachu majowego z podległą sobie grupą powstańców otrzymał zadanie ochrony Państwowej Fabryki Związków Azotowych. Zakłady te ochraniał przez kilkanaście dni, czyli do odwołania pogotowia przez dowódcę królewskohuckiego garnizonu wojskowego.

Mieszkał w Królewskiej Hucie (Chorzowie) przy ul. Sobieskiego 15, a w l. 30. – przy Bytkowskiej 1.

W ostatnich dniach sierpnia i pierwszych września 1939 r. dowodził 5. kompanią IV batalionu samoobrony powstańczej, walczącej z freikorpsem na przedpolach Chorzowa Starego i Maciejkowic. Podczas okupacji ukrywał się w okolicach Dębicy. Aresztowany 15 VIII 1940 w Dębicy, został uwięziony na Montelupich w Krakowie, a następnie w obozie koncentracyjnym Auschwitz (nr obozowy 9168), gdzie 11 XI 1940 został rozstrzelany.

Odznaczony został m.in.: Krzyżem Walecznych, Krzyżem na Śląskiej Wstędze Waleczności i Zasługi I klasy, Gwiazdą Górnośląską i Medalem „Polska swemu obrońcy".

CAW, P.I. Borek – MN pismo z dn. 27 IV 1938 r. (wszystkie dokumenty w tej teczce); Dubiel P., *Wrzesień 1939 na Śląsku*, Kat. 1960, s. 118, 132, 22; EPŚl., s. 51; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 239; Sieradzka D., *Królewska Huta – Chorzów w latach 1868–1945...*, s. 202; Starzyński-Stawecki A., *Jak Chorzów bił się z Niemcami w sierpniu i wrześniu 1939 r.*, [w:] *Zwycięski Orzeł Biały. Jednodniówka wydana z okazji odsłonięcia statuły Orła Białego na cokole zburzongo przez Niemców pomnika Powstańca Śląskiego*, Ch. 1946, s. 8.

Mieczysław Starczewski

Borkowy Juliusz (1879–1937), powstaniec śląski, działacz Zjednoczenia Zawodowego Polskiego w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. się 16 VII 1879 w Mikołowie jako syn rolnika Franciszka i Zuzanny z d. Kasperczyk. W 1897 r. wstąpił do Związku Wzajemnej Pomocy Chrześcijańskich Robotników Górnośląskich, a w 1918 r. – do Zjednoczenia Zawodowego Polskiego Oddziału Związku Górników w Królewskiej Hucie, którego prezesem został wybrany w 1920 r. W czasie III powstania z ramienia Naczelnej Komendy Wojsk Powstańczych był komendantem drużyny technicznej, której zadanie polegało na ochronie ważniejszych objektów przemysłowych, głównie kopalń i ich wyposażenia przed demontażem.

W czasie akcji przeplebiscytowej organizował wiece propagandowe, na których nierzadko sam przemawiał. Był też członkiem Rady Ludowej. Po przyłączeniu miasta do Polski całkowicie poświęcił się działalności związkowej. W 1922 r. został wybrany prezesem królewskohuckiej filii ZZP. Był też członkiem Zarządu Głównego Zjednoczenia Zawodowego Polskiego.

Zm. na zawał 11 VIII 1937 w Chorzowie. Został pochowany na cmentarzu parafii św. Jadwigi w Chorzowie.

Księga zmarłych parafii św. Antoniego Chorzowie; Kurek J., *Historia Wielkich Hajduk...*, s. 73; „Śląski Kurier Poranny", nr 222 z 14 VIII 1937 (nekrolog i wspomnienie pośmiertne), nr 223 z 15 VIII 1937 (sprawozdanie z pogrzebu).

Małgorzata Kaganiec



Borth Władysław (1892–1968), działacz plebiscytowy, organizator sądownictwa powstańczego oraz zakładów ubezpieczeń społecznych w województwie śląskim, więzień obozu koncentracyjnego.

Ur. 24 VI 1892 w Kozach k. Bielska, syn Karola, urzędnika gminnego. Maturę zdał z odznaczeniem w państwowym gimnazjum w Wadowicach. Prawo i nauki polityczne studiował w Wiedniu i na Uniwersytecie Jagiellońskim. Uzyskał stopień doktora praw. W czasie studiów należał do konspiracyjnej, niepodległościowej organizacji studenckiej „Związek".

Pracę zawodową rozpoczął jako kierownik Referatu Opieki i Gospodarki Wojennej w Nowym Targu, następnie pełnił funkcję podprokuratora przy Sądzie Okręgowym w Ostrowie Wielkopolskim, w sierpniu 1920 r. został urlopowany i oddelegowany przez Ministerstwo b. Dzielnicy Pruskiej do pracy propagandowej i plebiscytowej na Górnym Śląsku. Wojciech Korfanty mianował B. szefem Propagandy Plebiscytowej w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów). B. organizował także wiece plebiscytowe w powiatach: kozielskim, kluczborskim i głubczyckim. Z narażeniem życia (ataki bojówkarzy niemieckich) przemawiał na wiecach. Był pracownikiem Komitetu Plebiscytowego w Królewskiej Hucie. Po plebiscycie prowadził szkolenia działaczy narodowych, których przygotowywał do objęcia urzędów gmin i starostw po przejęciu przez Polskę Górnego Śląska. W III powstaniu śląskim pełnił funkcję szefa sądu polowego Grupy „Wschód" oraz Wydziału Prezydialnego Naczelnej Władzy dla Górnego Śląska, następnie Wydziału Prezydialnego Naczelnej Rady Ludowej na Górnym Śląsku.

Przygotował podwaliny prawne i instytucjonalne rozwiązania spraw socjalno-ubezpieczeniowych w województwie śląskim. Działalność na tym polu rozpoczął w Naczelnej Radzie Ludowej na Górnym Śląsku. W jej aparacie urzędniczo-administracyjnym sprawował kierownictwo nad Wydziałem Pracy i Opieki Społecznej. Przejął odpowiedzialność za unormowanie spraw uchodźców z niemieckiej części Śląska, przyznanie im pracy i mieszkań. Przystąpił do organizowania urzędów rent i emerytur, zaopatrzenia wojskowych. W 1921 r. z jego inicjatywy powstał Zakład Ubezpieczeń Społecznych w Królewskiej Hucie; miał on 3 wydziały: wypadkowy, inwalidzko-starczy i pracowników umysłowych oraz placówki w Świętochłowicach, Tarnowskich Górach i Rybniku. Opracowywał różne ustawy i rozporządzenia dotyczące spraw socjalnych do uchwalenia przez Sejm Śląski. Doprowadził do utworzenia sądów ubezpieczeń społecznych: I instancji – Wyższego Urzędu Ubezpieczeń Społecznych z siedzibą w Mysłowicach, następnie w Katowicach oraz Trybunału Ubezpieczeń Społecznych jako jednostki nadrzędnej, późniejszego Wojewódzkiego Sądu Ubezpieczeń Społecznych w Katowicach. W Urzędzie Wojewódzkim Śląskim utworzył Wydział Pracy i Opieki Społecznej.

Był założycielem Związku Obrony Kresów Zachodnich na terenie Górnego Śląska i jego pierwszym prezesem, a także człon-

kiem Komitetu Pomocy dla Górnego Śląska w Poznaniu.

W l. 1923–1927 przebywał w Ostrowie Wielkopolskim i Grudziądzu, zajmując eksponowane stanowiska w sądownictwie oraz udzielając się w życiu społecznym. Od 1928 r. działał w Królewskiej Hucie; otworzył tu kancelarię adwokacką, był aktywny w wielu organizacjach.

W czasie II wojny światowej był poszukiwany przez gestapo. Przeprowadził się z rodziną do Wielkopolski. Utracił 3-letniego syna. Pod przybranym nazwiskiem więziono go w obozie w Cerkwicy k. Jarocina. Na skutek tortur, którym był poddany, doznał częściowego paraliżu. Na wolność został wypuszczony pod koniec wojny i wysiedlony do Generalnego Gubernatorstwa, do Rzeszowa. Mimo doznanych cierpień, pracując jako kierownik referatu ziemniaczanego przy miejscowym starostwie w Rzeszowie, chronił ludność polską przed nadmiernymi kontyngentami i aresztowaniami.

Do Chorzowa przybył natychmiast po wyzwoleniu. W lutym 1945 r. założył kancelarię adwokacką. Przyczynił się do organizacji życia społeczno-politycznego, działał w Polskim Związku Zachodnim, Związku Bojowników o Wolność i Demokrację, Lidze Morskiej, Towarzystwie Rozwoju Ziem Zachodnich, Polskim Towarzystwie Historycznym. Sprawował honorową opiekę nad Kołem Historii Ziemi Śląskiej Związku Harcerstwa Polskiego w Lipinach.

Prace publicystyczne i o charakterze wspomnieniowym B., ważne dla śląskiej historiografii, powstawały głównie w ostatnim okresie jego życia. Ukazały się drukiem m.in.: *Z walk o niepodległość na Górnym Śląsku. Plebiscyt i powstanie w Król. Hucie* (Król. Huta 1928), *Wspomnienia z okresu powstań śląskich* (Kat. 1961) oraz *Naczelna Rada Ludowa na Górnym Śląsku 1921–1922* (Op. 1980). Pozostawił po sobie kilka prac przygotowanych do druku, m.in. „Polska propaganda plebiscytowa na Górnym Śląsku". Publikacje ogłaszał na łamach „Dziennika Zachodniego", „Słowa Powszechnego", „Katolika" i „Przemian".

Otrzymał m.in. Krzyż na Śląskiej Wstędze Waleczności i Zasługi, Śląski Krzyż Powstańczy, Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski, Złotą Odznakę Harcerskiej Służby Ziemi Śląskiej. Był laureatem Śląskiej Nagrody im. Juliusza Ligonia.

Zm. w Zabrzu 25 XI 1968.

Chorzów. Zarys rozwoju miasta..., s. 100, 171; EPŚl., s. 52; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*; Helik J., Kornecki A., *Władysław Borth (1882–1968), prawnik, działacz plebiscytowy*, Kat. 1982; Helik J., Kornecki A., *Władysław Borth. Nota biograficzna*, [w:] W. Borth, *Naczelna Rada Ludowa na Górnym Śląsku 1921–1922*, Op. 1980, s. 13–28; Waleczek J., *Dr Władysław Borth*, „Wrocławski Tygodnik Katolików" 1966, nr 24.

Rajmund Hanke



Borys Franciszek Teofil (1877–1916), epik i komediopisarz śląski, autor utworu scenicznego *Chorzowianie. Obrazek ludowy w 5 aktach ze śpiewem i tańcem.*

Ur. 1 X 1877 w Świętochłowicach. Pochodził z rodziny robotniczej. Po ukończeniu szkoły poszedł w ślady ojca górnika, podejmując na krótko pracę w kopalni. Potem udał się do Włoch, gdzie rozpoczął naukę w szkole salezjanów. Jednak swych losów nie związał z zakonem, gdyż po 3 lub 4 latach powrócił na rodzinny Śląsk, gdzie znalazł pracę w redakcji „Katolika". Interesowała go tematyka prawna, dlatego utworzył przy redakcji Biuro Obrony Prawnej, które radami miało pomagać czytelnikom w ich problemach i kłopotach. Jednocześnie założył ok. 1900 r. przy obecnej ul. 3 Maja 31 własny zakład fotograficzny, który stał się podstawowym

źródłem jego utrzymania. Pasję społecznika realizował w Towarzystwie Katolickiej Młodzieży św. Stanisława Kostki w Królewskiej Hucie, któremu w 1899 r. przewodniczył, a być może był nawet jego założycielem w tym mieście.

W 1900 r. B., któremu za działalność społeczną wytoczono proces sądowy i ukarano grzywną w wysokości 30 marek, opuścił Śląsk i znalazł się w Milowicach (obecnie dzielnica Sosnowca), gdzie podjął pracę w miejscowej kopalni jako podsztygar. Tam jednak zapewne również naraził się miejscowym władzom, skoro po pewnym czasie został wydalony z Zagłębia Dąbrowskiego na Śląsk. Znów podjął pracę redakcyjną, tym razem w „Gazecie Katolickiej", gdzie podobnie jak wcześniej w „Katoliku" prowadził dział prawny.

W 1909 r. zawarł związek małżeński, wkrótce też doczekał się syna.

Po wybuchu I wojny światowej wcielony został do armii pruskiej i wysłany na front francuski. Dn. 21 I 1916 zginął w bitwie pod Comines.

B. był autorem utworu scenicznego *Chorzowianie. Obrazek ludowy w 5 aktach ze śpiewem i tańcami* oraz poematu *Dzielny ludek. Kilka obrazków z życia Górnoślązaków.* Sztuka *Chorzowianie*, opublikowana po raz pierwszy na łamach „Gazety Katolickiej" w 1899 r., a następnie w 1900 lub 1901 r. jako samodzielna broszura, choć nie należy do wybitnych osiągnięć literatury polskiej na Śląsku, stanowi interesujący dokument życia literackiego i teatralnego tego regionu na przełomie XIX i XX w. Sztuka weszła do repertuaru licznie działających tu amatorskich zespołów teatralnych. Utwór wzorowany był, jak zauważył Wincenty Ogrodziński, na popularnej wówczas farsie *Królowa przedmieścia* Konstantego Krumłowskiego. Nieskomplikowana, schematyczna fabuła opiera się na perypetiach urodziwej sieroty Maryńki i 3 adoratorów, starających się o jej serce i rękę. Autor wprowadza jako kandydatów do ożenku 3 kontrastowo zróżnicowanych bohaterów: zniemczałego urzędnika Gryzmałę, wiejskiego parobka Pietrka, słynącego z awanturniczego charakteru, a także redaktora polskiej gazety Serafina Boryszewskiego.

W 1904 r. B. opublikował własnym nakładem poemat z życia górników *Dzielny ludek. Kilka wypadków z życia Górnoślązaków*, którego akcja toczy się w Świętochłowicach. Inne utwory B., wystawiane kilkakrotnie na scenach amatorskich, m.in. w Chorzowie, Lipinach, Józefowcu i Gliwicach, jak obrazek sceniczny *Zakochany Żyd* i sztuka *Amerykanin, czyli Straszliwy pojedynek*, nieznany bliżej poemat satyryczny i drobne utwory liryczne, nie dochowały się do naszych czasów.

Borys F.T., *Chorzowianie. Obrazek ludowy w 5 aktach ze śpiewem i tańcem*, red., wstęp i oprac. K. Awdziewicz-Rott, Ch. 2002; rec.: Lyszczyna J., *Franciszek Teofil Borys: „Chorzowianie"*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 7: 2002, Ch. 2003, s. 425–427; *Historia Śląska*, t. 3: *1850–1916*, cz. 2: *1891–1918*, red. S. Michalkiewicz, Wr. 1985, s. 731; Mykita-Glensk Cz., *Wydawnictwa repertuarów na Śląsku w okresie niewoli narodowej*, [w:] *Książka polska na Śląsku...*; Obrzud Z., *Polski teatr amatorski w Chorzowie w latach 1868–1918*, „Kwartalnik Opolski" 1968, z. 1–2; Ogrodziński W., *Dzieje piśmiennictwa śląskiego...*, s. 244–246; Olszewski K., *Kronika teatralna Górnego Śląska (1848–1912)*, Wr. 1979; Siuciak M., *Charakterystyka językowa broszurowej edycji dramatu Franciszka Borysa „Chorzowianie"*, [w:] *Książka polska na Śląsku...*

Jacek Lyszczyna



Bödcher Gustav Carl Gotlieb (1836–1899), burmistrz Królewskiej Huty (obecnie Chorzów) w l. 1872–1875.

Ur. 11 VIII 1836 we wsi Gross Warksow k. Putbus na wyspie Rugii w rodzinie ewan-

gelickiej. Jego ojciec był dzierżawcą miejscowego majątku ziemskiego. Matka wpoiła mu od młodości ewangelicką pobożność.

Średnie wykształcenie zdobył w pedagogium (Kgl. Pädagogium) w niedalekim Putbus. W 1856 r. uzyskał świadectwo dojrzałości. Następnie studiował prawo do 1859 r. na uniwersytetach w Greifswald i Berlinie. Na pierwszej uczelni wstąpił do korporacji studenckiej „Pomerania", której członkiem pozostał do końca życia.

Do 1862 r. pracował jako praktykant sądowy w Sądzie Miejskim (Stadtgericht) w Berlinie. Po zdaniu drugiego egzaminu państwowego przeniósł się na krótko do Sądu Powiatowego (Kreisgericht) w Greifswald, później do Sądu Powiatowego w Naumburgu, a w końcu pracował jako asesor sądu apelacyjnego. Zdecydował się jednak opuścić służbę państwową i poświęcić się działalności komunalnej.

W l. 1868–1872 pracował jako syndyk miejski i zastępca burmistrza (*Beigeordnete*) w Gorzowie nad Wartą (Landsberg/Warthe).

Od 3 VII (1 VIII) 1872 r. pełnił urząd burmistrza (*1. Bürgermeister*) w Królewskiej Hucie. Na urząd wprowadził go uroczyście prezydent rejencji opolskiej von Hagemeister.

Za jego urzędowania w 1872 r. miasto przejęło prowadzenie prywatnej dotąd szkoły męskiej (Familien Vereins-Schule), z której później rozwinęło się gimnazjum klasyczne. Rok później podobnie przejęto na etat miasta 2 klasy szkolne dla uczniów żydowskich. Kontynuowano brukowanie obecnych ulic Wolności i Katowickiej oraz 3 Maja. W 1872 r. otwarto katolicki szpital zwany Zakładem św. Jadwigi (St. Hedwigs-Stift) przy Beuthenerstrasse (obecnie ul. Katowicka), obsługiwany przez zakonnice.

W 1873 r. założono w mieście związek kombatantów (Kriegerverein) i freblówkę (przedszkole), powstała ekspedycja pocztowa (w wynajętym domu), a w celu ochrony przed zagrożeniem pożarowym powołano z inicjatywy burmistrza ochotniczą straż pożarną. W następnym roku doszło do podziału powiatu bytomskiego na 4. mniejsze, przy czym Królewska Huta pozostała w składzie pomniejszonego powiatu bytomskiego. Burmistrz Bödcher wszedł w skład bytomskiego sejmiku powiatowego (Kreistag). Był też członkiem komisji stypendialnej dla uczniów średniej szkoły męskiej.

Wiosną 1874 r. władze miejskie musiały zmagać się z epidemią cholery, na którą zmarły 44 osoby. W tym samym roku władze miasta wybudowały w Rynku nowy ratusz miejski projektu → Benno Grötschela, który stał się siedzibą Magistratu. Magistrat Królewskiej Huty wydzierżawił od Spółki Brackiej teren dotychczasowego małego parku na Górze Redena, rozpoczynając jego powiększanie i urządzanie. Już rok wcześniej powstał z inicjatywy dyrekcji huty park Hutniczy (Hüttenpark). W tym samym roku w mieście wprowadzono urzędowe nazwy ulic, oznaczając je stosownymi tabliczkami. Magistrat zatrudnił na etacie pierwszego miejskiego budowniczego (*Stadtbaumeister*), którym został → Heinrich Netzel. Na mocy ustaw państwowych powstał też miejski urząd stanu cywilnego (*Standesamt*). Burmistrz pełnił funkcję urzędnika stanu cywilnego, udzielając osobiście ślubów.

W 1875 r. B. był inicjatorem powstania związku miast górnośląskich (Oberschlesischer Städtetag), skupiającego większe miasta rejencji opolskiej w celu wspólnej reprezentacji ich interesów przed wyższymi władzami. W tym samym roku wybrukowano Rynek (był on już całkowicie zabudowany) i główne ulice, a poszczególnym posesjom nadano numery. Zbudowano również nową szkołę przy obecnej ul. Zjednoczenia (obecnie gmach mieszczący zespół przychodni lekarskich), oddaną do użytku już po opuszczeniu miasta przez B. W l. 1873–1875 miasto wybudowało własny szpital miejski przy Tempelstr. 25 (ul. Powstańców; budynek mieści obecnie Muzeum). Największym problemem społecznym tego roku były w mieście rozruchy z powodu wzmożonej działalności starokatolików, którzy grozili odebraniem du-

chowieństwu rzymskokatolickiemu wpływu na religijne wychowanie młodzieży.

Za kadencji B. w mieście powstały synagoga (1873–1875) oraz kościół katolicki św. Jadwigi (1873–1874). Burmistrz pełnił również od 1874 r. funkcję członka rady kościelnej parafii ewangelickiej.

Dn. 29 VI 1875 Rada Miejska w Halberstadt wybrała B. na stanowisko burmistrza (*1. Bürgermeister*) tego miasta. Wobec tego zrezygnował on 4 X 1875 z dotychczasowej funkcji, a 10 X przeniósł się do Halberstadt. Został uroczyście wprowadzony w nowy urząd 14 X 1875.

Po upływie 12-letniej kadencji w maju 1887 r. radni Halberstadt ponownie wybrali go (14 X t.r.) na drugą kadencję. Tuż przed śmiercią w 1899 r. po raz trzeci został wybrany na następną 12-letnią kadencję, jednak nie zdążył już jej rozpocząć, mimo że nadeszło królewskie zatwierdzenie z Berlina.

W 1893 r. B. wybrany został do sejmiku prowincjalnego (Provinzial-Landtag) w Merseburgu. Był członkiem pruskiej Izby Panów (Herrenhaus) i honorowym członkiem bractwa strzeleckiego (Bürger-Schützenverein), należał też do rady nadzorczej miejscowej kolei (Halberstadt-Blankenburger Eisenbahn). Do jego zasług zaliczyć można wydzielenie miasta z powiatu ziemskiego, budowę miejskiej sieci wodociągowej i kanalizacyjnej oraz budowę koszar dla wojska.

W 1887 r. z jego inicjatywy powstał w Halberstadt oddział Klubu Harceńskiego (Harzklub), który znacząco przyczynił się do rozwoju turystyki w okolicy miasta. Również jemu zawdzięczać należy budowę tamtejszej krytej łaźni i kąpieliska miejskiego. Nie dożył jednak otwarcia tego gmachu w 1900 r.

Był żonaty.

W 1897 r. został odznaczony Orderem Korony (Kronenorden) III klasy.

Z powodu choroby serca leczył się w Karlovych Varach (Karlsbad), jednak z ostatniej kuracji w lipcu 1899 r. powrócił już ciężko chory. Zm. w Halberstadt 16 VIII 1899. Pochowany został tamże na miejskim cmentarzu. Ku jego czci przemianowano w tym mieście w 1913 r. dotychczasową Johannisstr. (przy której stoi łaźnia) na Bödcherstr. Nazwa ta zachowała się do dziś.

Guttmann A., *Zur Geschichte des Königlichen Gymnasiums...*, s. 4; Hartmann W., *Lebensbilder Bürger Halberstadts*, Bd. III (Mschr.) (Informacje przekazał Günter Maseberg ze Städtisches Museum Halberstadt); „Halberstädter Zeitung und Intelligenzblatt", Nr. 192, 17 VIII 1899; Nr. 193, 18 VIII 1899 (Informacje przekazała Gabriele Bremer z Historisches Stadtarchiv Halberstadt); Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 94–101; Chrząszcz J.P., *Fest-Schrift zur 50-jährigen Jubel – Feier der katholischen St. Barbara – Pfarrgemeinde...*, s. 38–39; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 30, 70.

Przemysław Nadolski

Böttger Ludwig (1845–1894), wybitny architekt, twórca kościoła ewangelickiego im. dr. Marcina Lutra w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. 27 IX 1845 w Können nad rz. Saalą jako syn lekarza. Do 20. r.ż. uczęszczał do gimnazjum w Halle. W 1865 r. podjął tam praktykę budowlaną u powiatowego inspektora Wolffa. W roku następnym zapisał się do berlińskiej Bauakademie, którą ukończył, zdając egzamin na kierownika budowy już 2 lata później. Przez wiele lat był zatrudniony w biurach architektonicznych magdeburgsko-lipskiej centrali kolejowej. Uczestniczył w pracach nad wytyczaniem linii kolejowej Halle–Kassel. W 1872 r. powrócił do Berlina, gdzie najpierw podjął pracę w biurze architektonicznym tamtejszych kolei, a następnie zajął się przygotowaniem do egzaminu, który zdał w 1875 r., uzyskując tytuł inspektora budowlanego. Jako inspektor powołany został do urzędu rejencyjnego w Gdańsku, potem krótko przebywał w Malborku i Halle, a od maja 1878 r. ponownie czynny był w Gdańsku, gdzie rozpoczął działalność projektową.

Jedną z pierwszych realizacji architektonicznych B. było gimnazjum w Elblągu. Od 1882 r. pracował w Gdańsku nad renowacją zabytkowych obiektów miejskich, w tym także słynnej Bramy Górnej. Po 1884 r. przeniósł się do rejencji w Koszalinie (Köslin),

a w sierpniu 1887 r. powołany został do Ministerstwa Handlu, Przemysłu i Robót Publicznych. To właśnie wtedy powstawać zaczęły projekty, które przyniosły mu uznanie i sławę. Od 1891 r. stał się głównym architektem departamentu budownictwa sakralnego ministerstwa. Projektował dziesiątki kościołów miejskich i wiejskich. Preferował typ budowli opracowany na podstawie postanowień tzw. Regulatywu z Eisenach z 1861 r., mimo że od 1891 r. znany był już nowy model ewangelickiej świątyni.

W myśl Regulatywu z Eisenach kościół ewangelicki musiał być orientowany, czyli prezbiterium wraz z ołtarzem miało znajdować się od strony wschodniej. Ze względów akustycznych wysokość kościoła powinna odpowiadać mniej więcej 3/4 jego szerokości, a długość korpusu nie powinna zbytnio przekraczać jego szerokości. Ważne stało się nadanie budowli planu krzyża utworzonego przez ramiona transeptu i wysunięte ku wschodowi prezbiterium z zakrystią. Starano się stworzyć przestrzeń centralną, stąd nawy boczne zredukowano do wąskich przejść, a transept, chór i nawa główna tworzyły jedno rozległe wnętrze. W przypadku kościoła w Królewskiej Hucie owo scentralizowanie wnętrza zostało zakłócone wprowadzeniem empor dzielących transept na 2 kondygnacje. Zdecydowano się na nie z uwagi na konieczność uzyskania większej liczby miejsc siedzących.

Zgodnie z zarządzeniem z Eisenach wznoszono wysokie wieże, które stawały się punktem orientacyjnym, informującym wiernych o położeniu kościoła w topografii miasta. Wieża kościoła im. dr. Marcina Lutra w Królewskiej Hucie nie tylko dominowała w terenie jako punkt orientacyjny, lecz stanowiła także ważny punkt odniesienia w codziennym życiu mieszkańców, ponieważ umieszczony w jej szczycie wysokiej klasy zegar, wykonany przez firmę Weule z Bockenem w górach Harzu, wskazywał im dokładny czas.

Przygotowany przez B. projekt królewskohuckiej świątyni, pomimo wielu nawiązań do współczesnej mu architektury, odznaczał się dużymi walorami artystycznymi, stanowiąc wkład do historii budownictwa ewangelickie-



Widok na kościół ewangelicki im. Marcina Lutra

go na naszym terenie, będąc też szczytowym osiągnięciem jego twórcy. Kościół poświęcony został 10 XI 1898.

Kozina I., *Architektura sakralna Chorzowa na łamach „Zentralblatt der Bauverwaltung"*, [w:] *Kultura i obyczajowość mieszkańców Chorzowa...*, s. 65–84; „Zentralblatt der Bauverwaltung", Jg. 14: 1894, s. 244.

Irma Kozina



Brahl Heinrich Theodor (1870–?), inżynier architekt, I burmistrz (prezydent) Królewskiej Huty (obecnie Chorzów) w l. 1917–1923.

Ur. 14 X 1870 we wsi Cumehnen (pow. Fischhausen) w regionie Sambii w Prusach Wschodnich (obecnie Kumaczewo k. Primorska w Rosji w obwodzie kaliningradzkim). Pochodził z ewangelickiej rodziny właściciela miejscowej cegielni Wilhelma Brahla, jego matką była Wilhelmina z d. Eggert.

Ukończył gimnazjum realne (Realgymnasium auf der Burg) w Królewcu, zdając maturę na Wielkanoc 1891 r. Podjął studia z zakresu budownictwa nadziemnego w Wyższej Szkole Technicznej (politechnice) w Berlinie-Charlottenburgu. W lutym 1897 r. zdał egzamin dający uprawnienia kierownika budowy.

Choć nie odbył służby wojskowej, podjął pracę jako architekt w zarządzie budownictwa militarnego, awansując w styczniu 1891 r. do rangi rządowego kierownika budów (*Regierungsbauführer*) w zarządzie budowlanym armii lądowej (*Heeresbauverwaltung*). Latem 1902 r. zdał egzamin na mistrza budowlanego, a 9 VI 1902 osiągnął rangę rządowego mistrza budowlanego (*Regierungsbaumeister*). Dopiero 1 IV 1904 został etatowym urzędnikiem państwowym w randze wojskowego inspektora budowlanego (*Militärbauinspektor*).

W 1909 r. pracował jako wojskowy inspektor budowlany w Trewirze. Dn. 9 VIII t.r. rada miejska Królewskiej Huty wybrała go na 12 lat na stanowisko miejskiego radcy budowlanego.

Dn. 1 X 1909 B. wystąpił ze służby państwowej i objął posadę miejskiego radcy budowlanego (*Stadtbaurat*), czyli architekta miejskiego w Królewskiej Hucie, na którą uroczyście został wprowadzony 6 X t.r. Jednocześnie był etatowym członkiem Magistratu (Stadtrat). Jego poprzednik Glage trafił w rodzinne strony B., obejmując analogiczną posadę w Królewcu. B. projektował nowo wznoszone miejskie budynki i nadzorował budowy.

Już w czasie choroby → Emila Stollego w 1915 r. przejął sprawy zarządzania miastem także i z tego powodu, iż drugi z burmistrzów nie był w stanie podołać obowiązkom. Po śmierci Stollego, 7 II 1917 B. został jednogłośnie i bez ogłaszania konkursu wybrany na stanowisko I burmistrza miasta, 2 III t.r. zatwierdzony przez ministra spraw wewnętrznych, a 24 III t.r. uroczyście wprowadzony przez prezydenta rejencji opolskiej Hergta na ten urząd na 12-letnią kadencję. Na uwagę zasługuje fakt, że posadę tę objął architekt, a nie prawnik, co było zerwaniem z uświęconą tradycją urzędniczą w Prusach. Był to burmistrz „techniczny".

B. był członkiem śląskiego Sejmiku Prowincjalnego (Provinziallandtag) we Wrocławiu oraz – od lipca 1918 r. – zarządu Górnośląskiego Związku Miast (Oberschlesischer Städtetag), jak również zarządu Górnośląskiego Związku Muzealnego (Oberschlesischer Museumsverein).

Dn. 2 VIII 1919 z okazji 50-lecia Królewskiej Huty, na wniosek Rady Miejskiej nadano B. urzędowy tytuł nadburmistrza (*Oberbürgermeister*). Rządził miastem w trudnym czasie powstań i plebiscytu. Jego władza została ograniczona po przybyciu na Górny Śląsk Międzysojuszniczej Komisji Rządzącej i Plebiscytowej, która mianowała przy nad-

burmistrzu alianckiego kontrolera. Funkcję tę pełnili kolejno francuscy oficerowie: mjr → Saleron (Salerou), a potem mjr → Pinaud. Polskim doradcą przy alianckim kontrolerze był → Tomasz Skowronek.

Dn. 7 V 1921 padły w mieście strzały wymierzone w polski pochód patriotyczny. W odpowiedzi polskie oddziały powstańcze obsadziły miasto, biorąc spośród ludności niemieckiej 50 zakładników. Wśród nich znalazł się nadburmistrz B. Jego zwolnienie nakazał jednak → Władysław Borth, gdyż – jak sam przyznawał – był to „człowiek niezwykle prawy".

Po przyznaniu części Górnego Śląska Polsce, 23 VI 1922 w imieniu społeczności miasta nadburmistrz miał powitać na obecnej ul. Katowickiej wkraczające oddziały Wojska Polskiego, jednak zastąpił go w tym radca A. Noll.

B. pełnił swój urząd, korzystając z pomocy polskiego wiceburmistrza → Pawła Dombka, do 15 VII 1923, kiedy został zmuszony do ustąpienia z powodu nieznajomości języka polskiego. Obowiązek używania tego języka w korespondencji urzędowej wprowadzono ustawą Sejmu Śląskiego. B. nie stosował się do niej, co było powodem starć z polskimi radnymi miejskimi. Specjalna komisja doprowadziła do ugody, na mocy której burmistrz zrzekł się swego urzędu w zamian za wypłacenie mu kwoty 200 mln marek polskich. Uchwałę w tej sprawie podjęła Rada Miejska 11 VII 1923, a wypłata umówionej kwoty nastąpiła 17 VII t.r.

Po 1923 r. B. przeniósł się na teren Rzeszy Niemieckiej i osiadł w Kassel przy Parkstr. 50 III. Później zdecydował się na powrót w strony rodzinne i zamieszkał w Królewcu w dzielnicy Rossgarten przy Kalthöfschestr. 27/28 (dane z 1934 i 1941 r.). Zresztą jeszcze w czasie urzędowania najchętniej spędzał urlopy w rodzinnych stronach. Nie zerwał jednak kontaktu z miastem, którym dawniej zarządzał. Przyjeżdżał co roku do Królewskiej Huty na posiedzenia rady nadzorczej tutejszej gazowni.

B. nie ożenił się (dane z 1917 r.).

Data jego śmierci jest nieznana.

Odznaczony został w 1917 r. Krzyżem Zasługi Wojennej (Verdienstkreuz für Kriegshilfe), a w 1920 r. Krzyżem Żelaznym II klasy na biało-czarnej wstędze (wersja za zasługi cywilne).

APOp., Rejencja Opolska, Wydział I, sygn. RO I 7785, Acta personalia des Oberbürgermeisters Heinrich Brahl in Königshütte. – *Adressbuch der Stadt Königsberg/Ostpr.*, 1935 (Erhebung 1934), 1936 (Erhebung 1935), 1937, 1941 (informacja pani Freisem z Patenschaftsbüro für Königsberg w Duisburg); Borth W., *Z walk o niepodległość na Górnym Śląsku...*, s. 9, 47, 54, 55; Kapała Z., *Uroczyste objęcie Chorzowa, Królewskiej Huty i Wielkich Hajduk...*, s. 181; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 70, 96; Sieradzka D., *Z dziejów samorządu komunalnego miasta Chorzowa...*, s. 19, 26, 27 (tu podane błędnie imię: Helmut).

Przemysław Nadolski

Brandisch (imię oraz daty życia nieznane), artysta rzeźbiarz z Wrocławia.

W 1860 r. sporządził (za 80 talarów) 6 figur ołtarza głównego (4 ewangelistów oraz Piotra i Pawła) do pierwszego katolickiego kościoła parafialnego pw. św. Barbary w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Chrząszcz J.P., *Fest-Schrift zur 50-jährigen Jubel – Feier der katholischen St. Barbara – Pfarrgemeinde...*, s. 29; Krause W., *Grundriss eines Lexikons...*, Bd. 1, s. 137; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 147.

Zbigniew Kapała



Breslau Adolf (Karl) (1802–1846), architekt, uczeń i następca → Karla Friedricha Lehmanna w biurze budowlanym huty „Królewskiej", jeden z najzdolniejszych śląskich

architektów tego okresu, budowniczy „Alvenslebenhütte" (wzniesionej w l. 1838–1844 na miejscu starej huty cynku „Lydognia") oraz wykonanej w neoklasycznym, surowym stylu doryckim fasady szkoły królewskohuckiej (1830), w l. 1840–1844 nadzorował wraz z mistrzem budowlanym → Schönfelderem budowę kościoła ewangelickiego im. Elżbiety.

Pochodził z sasko-turyngskiego dystryktu górniczego. Jako uczeń górniczy jest wymieniony już 4 III 1824 w dokumentacji kopalni srebra i ołowiu „Fryderyk". W 1831 r. pojawił się w „Schlesische Instanzien Notiz" jako nadzorca budowy (*Baukondukteur*). Od 1832 do 1842 r. był hutniczym mistrzem budowlanym (*Hüttenbaumeister*), w 1836 r. w hucie „Królewskiej", w 1843/1844 – hutniczym inspektorem budowlanym, a w 1845/1846 – nadinspektorem. W roku następnym jego nazwisko w tym wydawnictwie już nie wystąpiło.

Budował głównie urządzenia przemysłowe, m.in. w Ozimku, Gliwicach, Tarnowskich Górach i Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów). Samodzielnie stanowisko w biurze budowlanym huty „Królewskiej" objął dopiero po przeniesieniu → K.F. Lehmanna do Wyższego Urzędu Górniczego w Brzegu (1831). Jego następcą w Urzędzie Hutniczym w Królewskiej Hucie został Schönfelder.

B. zm. 13 II 1846 na tzw. gorączkę nerwową (*Nervenfieber*), odmianę tyfusu.

Stopniowo B. odchodził od stylistyki swego mistrza, Karla Friedricha Lehmanna, odpowiadającej zaawansowanemu, przejściowemu, neoklasycystycznemu okresowi w twórczości → Karla Friedricha Schinkla. Ideałem dla niego była możliwie niezafałszowana fasada greckiej świątyni. Dobrym tego przykładem był projekt kolumnowego portyku (*Vorhalle*) gliwickiego magazynu w hucie gliwickiej. Było to dalsze rozwinięcie żeliwnych, kolumnowych podpór wrocławskiego magazynu poprzez wprowadzenie głowic doryckich. Z innych prac budowlanych B. trzeba wskazać przede wszystkim hutę „Alvensleben", zbudowaną w l. 1838–1844 na miejscu starszej huty cynku „Lydognia" (il. w książce → O. Junghanna), i 15-osiową fasadę Urzędu Górniczego w Tarnowskich Górach. Jako pełną uroku, pozostającą jeszcze na poły w neoklasycznym doryzmie, a w części w stylistyce zaczerpniętej od Lehmanna, należy wskazać fasadę szkoły w Królewskiej Hucie (zob. ilustracja nr 25 w publikacji K. Bimlera).

Bimler K., *Die neuklassische Bauschule...*, s. 42, 46–74; Junghann O., *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*, s. 31, 37–38; Krause W., *Grundriss eines Lexikons...*, Bd. 1, s. 30; Łoza S., *Architekci i budowniczowie w Polsce...*, s. 37.

Zbigniew Kapała

Brisker Carl Rudolf (1875–1920), hutnik, rektor Akademii Górniczej w Leoben (Austria), pisarz.

Ur. 18 IV 1875 w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), syn Gustava i Olgi z d. Wundratzer. Studiował w Pradze i Berlinie, w 1900 r. ukończył Akademię Górniczą w Leoben. W l. 1900–1903 był asesorem, w l. 1903–1909 – inżynierem hutniczym w Udine (Włochy) i Kladnie (Czechy), następnie od 1909 r. zatrudnił się w Akademii w Leoben jako adiunkt. Jeszcze w tym samym roku habilitował się. W 1912 r. został profesorem nadzwyczajnym, a w 1917 r. – profesorem zwyczajnym hutnictwa w tejże uczelni; od sierpnia 1919 r. był jej rektorem.

Był autorem wielu fachowych wydawnictw, m.in. *Einführung in das Studium der Eisenkunde* (Leipzig 1907), *Die Untersuchung und Brechnung des Eisenhochofens* (Halle 1909, tłum. na jęz. francuski L.E. Gruner). Parał się też twórczością literacką, napisał 1 dramat *Ein Mensch* (1896) oraz 4 komedie: *Politik und Liebe* (Leoben 1913), *Das Familienübel* (Leoben 1916), *Vivat sequens* Leoben (1916) i *Galgenvögel* (Leoben 1917).

Zm. w Leoben 16 V 1920.

Akta USC w Ch., akt urodzenia nr 379/1875/ 1; *Deutsches Literatur-Lexikon. Das 20. Jahrhundert. Biographisch-bibliographisches Handbuch*, Hrsg. K. Feilchfeldt, Bd. 4, Zürich–München 2003, s. 255; Heiduk F., *Oberschlesisches Literatur-Lexicon...*, Tl. 1, s. 12.

Zbigniew Kapała

Brock Leopold (Friedrich Gottfried) (1843–po 1904), doktor filozofii, pierwszy dyrektor gimnazjum klasycznego w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. 21 I 1843 w Gostyniu w południowo-zachodniej Wielkopolsce. Po maturze zdanej w Oleśnicy studiował na wydziale filozoficznym najpierw na uniwersytecie w Berlinie, później we Wrocławiu, tam w 1865 r. otrzymał tytuł doktora filozofii w zakresie filologii klasycznej na podstawie rozprawy *De perfecti et plusquamperfecti usu Aeschyleo.*



Budynek królewskohuckiego gimnazjum klasycznego

Po studiach pracował jako nauczyciel gimnazjalny najpierw w Kępnie, następnie od 1872 r. w Strzelcach Krajeńskich (wówczas Friedeberg N.-M.), gdzie został dyrektorem tamtejszego progimnazjum. Z dn. 1 X 1877 powołano go na stanowisko dyrektora nowo powstałego gimnazjum w Królewskiej Hucie. W chwili otwarcia (15 X 1877, uroczystość odbyła się w sali ratusza) gimnazjum liczyło 176 uczniów. Nie miało najwyższej klasy maturalnej – primy, którą uruchomiono dopiero w roku następnym. W początkowej fazie pobierało w nim naukę 230 uczniów (74 ewangelików, 76 katolików i 80 żydów; 150 z miasta, 80 z zewnątrz). Gimnazjum nie miało własnego budynku. Tymczasowo mieściło się w lokalu prywatnym, w domu przy Krugstr. (obecnie ul. Moniuszki), potem w domu kupca Fränkla. Dzięki poparciu władz i mieszkańców miasta już po kilku latach stanął okazały gmach przy obecnej ul. Powstańców (dawna Tempelstr., później ul. Gimnazjalna), którego architektem i budowniczym był → Benno Leopold Grötschel. Dn. 4 XI 1884 B. wybrano do Rady Miejskiej; był odtąd wybierany do 1890 r. Stanowisko dyrektora gimnazjum w Królewskiej Hucie piastował do 31 III 1895. Z dn. 1 IV 1895 został przeniesiony do Oleśnicy jako dyrektor tamtejszego gimnazjum.

Drugim nurtem jego działalności była praca naukowa. Jego spuścizna obejmuje 13 rozpraw z zakresu filologii klasycznej, historii, pedagogiki, publikowanych głównie w wydawnictwach gimnazjalnych, m.in.: *De perfecti et plusquamperfecti usu Aeschyleo* (Breslau 1865), *Bemerkungen zur Schulordnung* (Kempen 1869), *Über Stellung und Ziel der gehobenen Schule* (Kempen 1871), *Lateinische Grammatik für die unteren und mittleren Klassen der höheren Unterrichtsanstalten* (2 części; Leipzig 1872–1873), *Zweihundert Jahre der Geschichte eines preußischen Regiments* (1874); *Der Tag von Fehrbellin. Zur zweiten Säcularfeier der Schlacht am 18./28. Juni 1875* (Friedeberg 1875), *Über die Teilnahme der brandenburgischen Truppen an der Fahrt Wilhelms von Oranien nach England (1688)* (Königshütte 1878), *Geschichtstabellen* (Königshütte 1883), *Das brandenburgische Heer von 1688 bis 1697*, I–V (Königshütte 1888–1892), *Die Brandenburger bei Szlankamen und im Türkenkriege bis 1679* (Rathenow 1891), *Die Hohenzollern (Ged.)* (Oels 1902), *Der Neubau des Gymnasium* (Oels 1904).

B. zm. po 1904 r., prawdopodobnie w Oleśnicy.

APKat., Zespół 682, sygn. 41, 42, I Państwowe Liceum i Gimnazjum im. Odrowążów w Chorzowie; Guttmann A., *Zur Geschichte des Königlichen Gymnasiums...*, s. 5–7, 11, 13–14; Heiduk F., *Oberschlesisches Literatur-Lexicon...*, Tl. 1, s. 255; Kamińska-Kwak J., *Udział elit umysłowych Chorzowa...*, s. 44 (tu błędna informacja, że przed zatrudnieniem w Królewskiej Hu-

cie B. był dyrektorem gimnazjum w Środzie Śląskiej); Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 103, 104, 110, 298; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 136, 138; Sieradzka D., *Królewska Huta – Chorzów w latach 1868–1945...*, s. 57.

Małgorzata Kaganiec

Brodziak Wojciech (1843–1888), lekarz, działacz narodowy i społeczny, uczestnik powstania styczniowego, radny Królewskiej Huty (obecnie Chorzów).

Ur. 25 III 1843 w Chynowie (pow. ostrowski, Wielkopolska), w rodzinie chłopskiej. Do szkoły powszechnej uczęszczał w rodzinnej miejscowości, do gimnazjum – w Ostrowie Wielkopolskim. Z gimnazjum został wydalony w 1863 r., po wybuchu powstania styczniowego, razem z 60 innymi uczniami za to, że wbrew zakazowi władz szkolnych manifestacyjnie śpiewał *Boże coś Polskę*... Wziął udział w powstaniu. Podczas przekraczania granicy został aresztowany. Po zwolnieniu z aresztu wyjechał do Wrocławia, gdzie ukończył gimnazjum, następnie studiował medycynę w Greifswaldzie. W czasie studiów był działaczem Towarzystwa Górnośląskiego. W l. 1870–1874 był stypendystą Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Po zwolnieniu z aresztu doktora medycyny – za namową doktora → Franciszka Chłapowskiego, w maju 1874 r. – przyjechał na Górny Śląsk, osiedlił się w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów). Dołączył do grona działaczy wywodzących się m.in. z Towarzystwa Górnośląskiego. Wstąpił do „Kółka Towarzyskiego", które powstało w 1872 r. (w 1875 r. pełnił funkcję prezesa). Członkami tej organizacji byli m.in. → Juliusz Ligoń, → dr Franciszek Chłapowski, → Józef Gallus, → ks. Paweł Łukaszczyk, → Bronisław Koraszewski; współpracował z nią → dr Ludwik Urbanowicz. Działalność członków „Kółka Towarzyskiego" ukierunkowana była przede wszystkim na budzenie świadomości narodowej, umacnianie polskości Śląska (poprzez cotygodniowe spotkania, prelekcje, zorganizowanie biblioteki oraz teatru amatorskiego, w którego przedstawieniach B. często brał udział). Za obrazę majestatu króla pruskiego B. został aresztowany i spędził 4 miesiące w bytomskim więzieniu (kwiecień–lipiec 1876 r.); w tym czasie w praktyce lekarskiej zastępował go dr Seredyński. Kilka lat później, 4 XI 1884 został wybrany członkiem Rady Miejskiej w Królewskiej Hucie. Gdy studiujący w Paryżu syn zginął w wypadku, B. kupił kamienicę przy Rynku Starego Miasta w Poznaniu, w której zamieszkał z żoną i córkami.

Zm. 20 IX 1888.

Bartkowiak L., Zasługi Towarzystwa Pomocy Naukowej im. K. Marcinkowskiego w kształtowaniu polskiego środowiska farmaceutycznego i lekarskiego w Wielkim Księstwie Poznańskim w l. 1841–1919. Praca doktorska, P. 1991, s. 200, 201, 301 [mps]; Golachowska B., Lekarze śląscy ze szczególnym uwzględnieniem zasłużonych na polu naukowym i społecznym, Praca doktorska, P. 1946, s. 42 [mps]; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 299 (tu błędny rok śmierci – 1887); *Wielkopolska Szkoła Edukacji Narodowej*, Wr. 1970. – Relacja pisemna dr. Walentego Brodziaka [z ok. 1990 r.].

Barbara Gruszka

Bronny Theophil (1864–1940), świętochłowicki nauczyciel, autor wielu publikowanych w ówczesnej lokalnej prasie artykułów o przeszłości Świętochłowic i Królewskiej Huty (obecnie Chorzów).

Ur. 2 II 1864 w Szerokiej k. Jastrzębia, syn miejscowego rolnika. W 1884 r. ukończył Seminarium Nauczycielskie w Pilchowicach i podjął pracę w 5-klasowej szkole powszechnej w Imielinie. W 1897 r. uzyskał kwalifikacje na rektora (kierownika) szkoły powszechnej. W następnym roku przeniósł się wraz z rodziną z Imielina do Świętochłowic. Tam podjął pracę jako rektor w Szkole Powszechnej nr 2 dla dziewcząt. Od marca 1925 r. kierował również Szkołą Kupiecką w Świętochłowicach.

Jeszcze od czasów przed I wojną światową interesował się dawnymi i współczesnymi dziejami Świętochłowic, w tym także obszarami, które po utworzeniu miasta Królewska Huta w lipcu 1868 r. weszły wtedy w jego skład, takimi jak: kolonia „Szarloty" (tzw.

Szarlociniec), Pniaki, Świętochłowicka Ligota Górnicza. Opublikował w lokalnej i regionalnej prasie szereg tekstów na temat dziejów miasta. Wiele z tych materiałów umieścił potem w opracowanej ostatecznie ok. 1937 r. *Chronik von Swientochlowitz*, udostępnionej czytelnikom w 2006 r. w 7. tomie „Rocznika Świętochłowickiego" (s. 50–160). Praca ta stanowi obecnie jedno z ważniejszych źródeł do dziejów Świętochłowic, ale i dawnej Królewskiej Huty.

B. znany był także jako przyrodnik i krajoznawca. Aktywnie działał w Stowarzyszeniu Geologów Górnego Śląska, a przy szkole, w której pracował, założył jeden z najciekawszych na Górnym Śląsku ogrodów botanicznych oraz muzeum. W 1927 r. zbiory muzealne zostały zakupione przez władze gminy Świętochłowice, a w 1928 r. przekazane do tworzonego wtedy muzeum przy starostwie świętochłowickim. Wśród przekazanych eksponatów znalazły się m.in. obrazy, laska sołtysowska, fajki, mapy przeglądowe geograficzne, gospodarcze i geologiczne oraz zbiory okazów geologicznych i botanicznych. W 1935 r. wraz z pozostałymi eksponatami ówczesnego Muzeum Powiatowego w Świętochłowicach obiekty te zostały przekazane do Chorzowa. B. dał się również poznać jako malarz, który z upodobaniem malował akwarelami, szczególnie zamki i krajobrazy Jury Krakowskiej.

Był żonaty z Marią Pludrzinską, a po jej śmierci z Marią Gąską (M. Syniawa wymienia jeszcze jedno małżeństwo, zawarte w 1925 r. z Anną Lukaschewitz). Dochował się sporej gromadki dzieci (własnych i przysposobionych), z których 5 zostało nauczycielami.

Zm. w Świętochłowicach 18 II 1940 i został pochowany na miejscowym cmentarzu.

APKat., Zespoły: 12/667, Powiatowy Inspektorat Szkolny w Królewskiej Hucie II; sygn. 83, 12/27, Urząd Wojewódzki Śląski w Katowicach – akta osobowe nauczycieli; sygn. B 807, B 808, B 813; 12/83, Akta gminy Świętochłowice; *Landeskunde des oberschlesischen Industriegebietes...*, s. 397; Matuszek E., *Wprowadzenie do tekstu tłumaczenia „Chronik von Schwientochlowitz"* *[Theophila Bronnego]*, [w:] „Rocznik Świętochłowicki", t. 7: *Z badań nad dziejami Świętochłowic*, s. 50–51; Syniawa M., *Biograficzny słownik przyrodników śląskich...*, t. 1, s. 46.

Elżbieta Matuszek

Bronowski Błażej (1550?–1610), proboszcz w Chorzowie (obecnie Chorzów Stary), przełożony szpitala i kaplicy Świętego Ducha w Bytomiu.

Ur. chyba ok. 1550 r. Należał do wspólnoty miechowskiej bożogrobców. Został skierowany do należącej do niej parafii w Chorzowie nie później niż w 1595 r. Tu kontynuował ostry spór, jaki prowadził jego poprzednik, Walenty Sandecz I, z niektórymi poddanymi (bożogrobcy posiadali bowiem nie tylko kościół w Chorzowie, ale także wieś oraz szpital pod Bytomiem z przyznanymi mu nadaniami ziemskimi). Starosta bytomski Bernard Lychnowski stanął po stronie antagonistów proboszcza, kwestionując jego uprawnienia ekonomiczne, ale cesarz Rudolf II 27 V 1605 potwierdził wszystkie dotychczasowe posiadłości i przywileje bożogrobców na ziemi bytomskiej.

Pozycja B. w Bytomiu była dość szczególna, skoro sąsiedni kościół Mariacki należał do protestantów, a bernardyni z miejscowego klasztoru opuścili miasto. Kaplica Świętego Ducha była więc przez pewien czas jedynym miejscem, gdzie sprawowano katolicką liturgię. Historiograf bożogrobców Samuel Nakielski, znający może B. osobiście, wyrażał się o nim bardzo dobrze („mąż pełen dobrych uczynków").

B. zm. 4 IV 1610 w Krakowie, gdzie w podeszłym wieku i chorobie szukał pomocy lekarskiej. Został pochowany w kościele św. Jadwigi należącym do bożogrobców. Jego następcą został Jan Bratkowski.

Drabina J., *Historia Chorzowa...*, s. 89–93; Nakielski S., *Miechovia sive pronptuarium antiquitatum monasteri Miechoviensis*, Kr. 1634–1646, s. 826–834.

Jan Drabina

Buntzel Alfred (1861–1949), górnik i hutnik, w l. 1899–1907 dyrektor kopalni węgla

kamiennego „Król" w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. 20 VIII 1861 w Rudzie (obecnie Ruda Śląska). Pochodził z od dawna osiadłej rodziny urzędników kopalnianych. Jego ojciec, Theodor (1834–1914), był inspektorem górniczym w Rudzie, matka Emilie (1837–1927) pochodziła z Tarnowskich Gór.

B. uczęszczał do Akademii Górniczej i na uniwersytet w Berlinie. W 1891 r. zdał egzamin na asesora górniczego, następnie pracował w państwowych kopalniach w Zabrzu jako decernent do spraw zaopatrzenia w wodę i gospodarki materiałowej. Działalności na tym stanowisku zawdzięczał swój awans w 1895 r. na inspektora górniczego. W l. 1899–1907 był dyrektorem państwowej kopalni węgla kamiennego „Król" w Królewskiej Hucie, potem członkiem urzędów górniczych w Dortmundzie i Wrocławiu.

Zainteresowania B. koncentrowały się na udoskonalaniu metody stosowania podsadzki kamiennej w górnośląskim górnictwie węgla kamiennego, zwłaszcza w odbudowie pokładów o grubości (miąższości) do 10 m. Prowadzone przez niego badania naukowe przyczyniły się do umożliwienia prowadzenia odbudowy pod dużymi budowlami na powierzchni ziemi. W 1917 r. B. został mianowany tajnym radcą górniczym. Po zakończeniu I wojny światowej kierował w berlińskim ministerstwie oddziałem odbudowy zniszczonych obszarów północnej Francji. Prowadził z przedstawicielami Komisji Reparacyjnej w Wersalu i Paryżu liczne rokowania na ten temat. W l. 1920–1922 na polecenie niemieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych (Auswärtiges Amt) reprezentował zarząd niemieckich kopalń przy Międzysojuszniczej Komisji Rządzącej i Plebiscytowej w Opolu. W 1922 r. był zatrudniony jako przewodniczący (prezydent) w dyrekcji państwowych kopalń w Zabrzu. Współdziałał tu m.in. przy podejmowaniu ostatecznej decyzji o przyłączeniu szybów kopalni „Delbrück" do Niemiec. Po przekształceniu niemieckich górnośląskich kopalń państwowych w Preuß-Bergwerks-Hütten AG (Pruskie Kopalnie i Huty Towarzystwo Akcyjne) objął kierownictwo jego filii w Zabrzu.

Przewodniczył Górnośląskiej Spółce Brackiej i był członkiem Rady Kopalń Rzeszy. Wyższa Szkoła Techniczna w Berlinie mianowała go honorowym członkiem senatu uczelni (Ehrensenator). W Wyższej Szkole Technicznej we Wrocławiu został doktorem inżynierem *honoris causa*.

Od 1890 r. B. był żonaty z Marią Weiß z Rudy. Miał jedną córkę.

Deutsche Bibliographische Enzyklopädie (DBE)..., Bd. 2, s. 226; *Neue Deutsche Biographie...*, Bd. 2, s. 20–21.

Zbigniew Kapała

Buonotti (imię oraz daty życia nieznane), włoski malarz.

W 1856 r. namalował (za 700 talarów) Drogę Krzyżową w kościele św. Barbary w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Chrząszcz J.P., *Fest-Schrift zur 50-jährigen Jubel – Feier der katholischen St. Barbara – Pfarrgemeinde...*, s. 26; Drabina J., *Historia Chorzowa...*, s. 193; Krause W., *Grundriss eines Lexikons...*, Bd. 1, s. 173; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 146.

Zbigniew Kapała



Buydecki (Bujdecki) Mateusz Kasper (?–1788), miechowita, doktor teologii, protonotariusz papieski, od 1760 r. proboszcz parafii pw. św. Marii Magdaleny w Chorzowie (obecnie Chorzów Stary), prepozyt generalny w Miechowie w l. 1765–1788.

W parafii chorzowskiej B. był proboszczem w l. 1760–1765. Jego rządy w dużej

części przypadły na lata III wojny śląskiej (1756–1763), znaczonej licznymi kontrybucjami, obciążeniami i świadczeniami, toteż dochody często nie starczały na utrzymanie i konserwację należących do parafii obiektów. Dlatego chcąc znaleźć środki na te cele, B. podjął w 1761 r. akcję poszukiwania rud żelaza we swych włościach. Owe *ius fodiendi* proboszcza zakwestionował w kwietniu 1762 r. starosta bytomski. Do tego doszły konflikty z poddanymi w Chorzowie i Dębie. Po śmierci brata, Floriana Buydeckiego – prepozyta generalnego Zakonu Kanoników Regularnych Reguły św. Augustyna Stróżów Grobu Chrystusowego w Jerozolimie, z siedzibą w Miechowie, B. objął jego funkcję i pełnił ją w l. 1765–1788. Na tym stanowisku uhonorowano go godnością prałata i infułata. Młodych kapłanów wysyłał na studia teologiczne do Rzymu i Akademii Krakowskiej. Starał się uporządkować gospodarkę miasta Miechowa, chronił też interesy cechowe. W 1767 r. wydał dekret dotyczący osiedlania się Żydów w Miechowie.

Zm. w marcu 1788 r.

Drabina J., *Historia Chorzowa...*, s. 111, 133, 147, 152, 168; tenże, *Bożogrobcy w Chorzowie*, [w:] *Bożogrobcy...*, s. 85; Hanke R., *Buydecki (Bujdecki) Mateusz Kasper (?–1788)*, [w:] *Chorzowski słownik biograficzny...*, s. 34; tenże, *Bożogrobcy w Chorzowie*, [w:] *Chorzów w kulturze Śląska...*, s. 47, 48; Knossalla J., *Das Dekanat Beuthen...*, s. 531; Macha J., *Monografia Starego Chorzowa, parafii św. Marii Magdaleny*, [w:] *Chorzów (Stary). Trzy historie...*, s. XXXIII, XXXIV, LXVI, LXXIV; Musioł L., *Monografia Chorzowa Starego (fragmenty)*, [w:] *Chorzów (Stary). Trzy historie...*, s. 146; Pęckowski Z., *Miechów...*, s. 71, 123, 132, 146, 196, 340, 345, 346; tenże, *Ziemia miechowska...*, s. 145, 173.

Rajmund Hanke

C

Cappogrossi G. (daty życia nieznane), Włoch, mjr, dr, prawnik z zawodu, urzędnik aparatu administracyjnego Międzysojuszniczej Komisji Rządzącej i Plebiscytowej (została ona powołana na konferencji pokojowej w Paryżu w czerwcu 1919 r., w celu przeprowadzenia na Górnym Śląsku plebiscytu) w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Borth W., *Z walki o niepodległość na Górnym Śląsku...*, s. 9; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 143; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 176; Zieliński W., *Rozwój życia społeczno-politycznego i kulturalnego...*, s. 99.

Zbigniew Kapała



Caro Nikodem (1871–1935), niemiecki chemik i przedsiębiorca, wybitny specjalista w zakresie chemii, jeden ze współtwórców niemieckiego przemysłu chemicznego, współwynalazca metody syntezy cyjanmidku wapnia, pierwszy dyrektor generalny Bayerische Stickstoff-Werke AG (Bawarskich Zakładów Azotowych Towarzystwa Akcyjnego), współorganizator fabryki związków azotowych w gminie Chorzów (obecnie Chorzów Stary).

Pochodził ze starej sefardyjsko-żydowskiej rodziny rabinackiej osiadłej w Czechach, na Śląsku i w Królestwie Polskim. Według rodzinnej tradycji wywodziła się ona, jak i inne osoby o tym samym nazwisku, od znanego w XVI w. rabina i liturgisty Abrahama ben Avigdora Caro, zm. w 1542 r. w Pradze. C. urodził się 23 V 1871 w Łodzi. Był synem Alberta, niemieckiego wicekonsula w Łodzi, wnukiem rabina Josefa Hayim ben Isaaka Seliga z Włocławka, i Rosy Rubinstein (Stein). Jego kuzyn był profesorem uniwersytetu we

Wrocławiu, badaczem m.in. dziejów Polski. W wieku 17 lat C. złożył w Łodzi maturę w szkole średniej, tzn. w ówczesnej Wyższej Szkole Rzemieślniczej (choć w wydawnictwie Degenera czytamy, że w miejscowym gimnazjum). Po ukończeniu ze złotym medalem tej szkoły (1888) wyjechał na studia do Niemiec. Studiował w Wyższej Szkole Technicznej (Technische Hochschule) i uniwersytecie w Berlinie. Studia ukończył w 1891 r. Rok później doktoryzował się na uniwersytecie w Rostocku. Po dwuletniej działalności w berlińskim uniwersytecie jako asystent prof. Pimera i dalszych 3 latach praktyki w przemyśle chemicznym otworzył w końcu l. 80. XIX w. w Berlinie własne naukowo-techniczne laboratorium, które prowadził przez 8 lat.

C. „zajmował się przede wszystkim katalitycznym utlenianiem amoniaku karbidem i azotem, częściowo kondensacją gazu oraz gazyfikowaniem i produkcją gazu z torfu. Opracował metodę produkcji cyjanmidku do utwardzania nitrogenów".

Wspólnie z Adolphem Frankiem C. odkrył wiązanie azotu poprzez jego reakcję z karbidem, dzięki czemu uzyskano cyjanmidek wapnia (azotniak), ważny nawóz. Dzięki temu wynalazkowi C. uzyskał tytuły profesora i tajnego radcy rządowego (*Geheimer Regierungsrat*). Uczestniczył w budowie zakładów produkujących na przemysłową skalę azotniak. Pierwszy taki zakład powstał w 1905 r. w Piano d'Orto we Włoszech. W 1908 r. zostały założone pod jego kierownictwem w Monachium Bayerische Stickstoff-Werke AG (w tymże roku uruchomiono zakład w Trostberg w Górnej Bawarii z hydroelektrownią wtedy o mocy 16 tys. KM); podczas I wojny światowej powstały kolejne zakłady w Piesteritz i Chorzowie. W chorzowskim zakładzie produkcję azotniaku rozpoczęto w 1917 r.

Podczas I wojny światowej C. odegrał znaczącą rolę w produkcji gazów bojowych zastosowanych w działaniach militarnych przez Niemców. Po zakończeniu działań wojennych kierował produkcją bawarskich fabryk azotu. W 1930 r. został prezydentem International Kalkstickstoff – Sindikat (Międzynarodowego Syndykatu Azotniaka). Przez wiele lat zasiadał w radzie nadzorczej Banku Niemieckiego, eksploatującego jego patenty. Jego badania i wynalazki dokonały przewrotu w dziedzinie intensyfikacji rolnictwa za pomocą nawozów sztucznych. Był autorem wielu prac, m.in.: *Gewinnung von Chlor und Salzaere* (1893), *Landwirtschaftliche Untersuchungen* (1895), *Handbuch für Azetylen* (1904), *Die Torflager als Kraftquellen* (1907).

C. był nie tylko imiennym patronem Caro – Werke (Zakładów Caro), które w 1924 r. zostały wzniesione koło Hirten w Bawarii, późniejsze SKW, lecz także obywatelem honorowym ogółem 18 bawarskich gmin, bułgarskim konsulem generalnym, członkiem korespondentem Akademii Nauk w Leningradzie oraz członkiem honorowym senatów wielu uczelni (*Ehrensenator*).

Po przejęciu władzy w Niemczech przez nazistów w 1933 r. wyemigrował poprzez Szwajcarię do Włoch, gdzie zm. w Rzymie 1 VII (?) 1935 (w wydawnictwie Degenera odnotowano, że zm. 27 VI 1935 w Zurychu i tam został pochowany).

Czajerek A., *Rys historyczny Zakładów Azotowych w Chorzowie*, Ch. 1976; *Deutsche Biographische Enzyklopädie (DBE)*..., Bd. 2, s. 284–285; *Der Große Brockhaus. Handbuch des Wissens in zwanzig Bänden*, Bd. 3: *Ble–Che*, Leipzig 1929, s. 650; *Encyklopedia Judaica*, vol. 5, Jerusalem 1971, s. 201–202; Heiduk F., *Oberschlesisches Literatur-Lexicon*..., Tl. 1, s. 126; Jaworski W., *Ludność żydowska*..., s. 87; Kempa A., Szukalak M., *Żydzi dawnej Łodzi. Słownik biograficzny Żydów łódzkich oraz z Łodzią związanych*, t. 2, Łódź 2002, s. 27; Nekrolog, „Głos Poranny" 1935, nr 128 (tu informacja, że zm. w Merano); *Neue Deutsche Biographie*..., Bd. 3, s. 153; *Państwowa Fabryka Związków Azotowych w Chorzowie*, Ch. 1928; *50 lat Zakładów Azotowych im. Pawła Findera w Chorzowie*, Kat. 1966; Schiper I., Hafftka A., *Żydzi w przemyśle polskim*, [w:] *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, t. 2, W. 1931, s. 502; *Wer ist's? Unsere Zeitgenossen*. Begr. u. herausg. H.A.L. Degener, IX. Ausgabe, Berlin 1928, s. 242 (tu informacja, że ur. 26 V 1871); *Wielka encyklopedia powszechna PWN*, t. 2, W. 1963, s. 303; Wigoder G., *Słownik biograficzny Żydów*, W. 1998, s. 95–96; *Zakłady Azotowe im. Pawła Findera*, red. A. Topol, Kat. 1979.

Zbigniew Kapała



Chłapowski Franciszek (1846–1923), lekarz, profesor Uniwersytetu Poznańskiego, polski działacz narodowy na Górnym Śląsku.

Ur. 18 IX 1846 w Czerwonej Wsi (pow. kościański, woj. wielkopolskie), syn Stanisława, wnuk Dezyderego Adama, uczestnika kampanii napoleońskich, generała powstania listopadowego 1830–1831 r. Szkołę elementarną ukończył w Kolegium Jezuickim w Metzu. Po ukończeniu Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu studiował medycynę na uniwersytetach w Berlinie i Heidelbergu. W 1870 r. na uniwersytecie berlińskim otrzymał dyplom doktora medycyny i chirurgii. W l. 1870–1871 brał udział w wojnie prusko-francuskiej. Po powrocie do cywila i po uzupełnieniu studiów medycznych rozpoczął praktykę lekarską w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów). Mieszkał przy ówczesnej Kaiserstr. (obecnie Wolności 44). Miejsce praktyki wybrał z myślą o umocnieniu polskości wśród mieszkańców Górnego Śląska. Miał duże zdolności organizatorskie, czym wyróżnił się już w czasie studiów jako przewodniczący sekcji medycznej i nauk przyrodniczych Towarzystwa Naukowego Polaków w Berlinie, założonego w 1869 r.

W Królewskiej Hucie stał się dobroczyńcą ubogiej ludności i polskim działaczem narodowym, zyskując wśród Polaków dużą popularność i szacunek. Biednych niejednokrotnie leczył za darmo i nader często udzielał im pomocy materialnej. Rozwinął energiczną działalność w polskim duchu narodowym. Były to lata kulturkampfu, a więc prześladowań Kościoła i radykalnego rugowania języka polskiego ze szkół i administracji. Tak jak → K. Miarka i inni działacze polscy Ch. organizował na Górnym Śląsku wiece w obronie praw Kościoła i języka polskiego. Kiedy w 1884 r., a więc już po zakończeniu kulturkampfu, kanonik kurii biskupiej we Wrocławiu, ks. Adolf Franz, na zjeździe katolickim we Wrocławiu wystąpił z programem germanizacyjnym, Ch. ogłosił w prasie polskiej list otwarty, w którym stanowczo krytykował germanizacyjne pomysły księdza. Odpowiedź Franza na list otwarty Ch., ogłoszona w „Katoliku", była przedmiotem licznych debat prasowych i rozmów prywatnych.

W ciągu kilku lat pobytu w Królewskiej Hucie Ch. założył tam Kasyno Polskie, które władze pruskie zamknęły w 1872 r. Wówczas, wspólnie z Karolem Miarką, utworzył Kółko Towarzyskie, zwane także Kółkiem Katolickim, które dzięki staraniom Ch. będącego jego przewodniczącym w 1872 i 1874 r. nawiązało kontakty z podobnymi organizacjami polskimi w Piekarach, Bytomiu, Zabrzu i innych miejscowościach. Kółko królewskohuckie, kierowane przez Ch., zyskało szeroki rozgłos wśród polskiej ludności Królewskiej Huty i na Górnym Śląsku. Liczyło wówczas 320 członków.

Administracyjne władze pruskie w 1875 r. wyrażały opinię, że Ch. w okresie kulturkampfu stanął po stronie ultramontanizmu i „Katolika", agitował wówczas w Bytomiu w „duchu klerykalnym", usiłując „organizować propagandę" i zakładać polskie czytelnie. W 1874 r. Ch. założył w Bytomiu i innych miejscowościach Górnego Śląska czytelnie ludowe. Czytelnia w Bytomiu stawiała sobie za cel „umożliwianie czytania dobrych, popularnych książek i pielęgnowanie mowy ojczystej". W końcu maja tegoż roku, przy współudziale → ks. Franciszka Przyniczyńskiego, Ch. założył polską czytelnię ludową w Zabrzu, której przyświecał taki sam cel.

Na Górnym Śląsku Ch. przewodniczył wielu polskim towarzystwom. Dla Kółka Katolickiego w Królewskiej Hucie z własnych środków utworzył bibliotekę „z różnymi polskimi książkami", jak stwierdzał prezy-

dent rejencji opolskiej w piśmie do ministra spraw wewnętrznych we wrześniu 1874 r. Burmistrz Bytomia uznał, że czytelnia ludowa w tym mieście ma charakter polityczny, co w świetle obowiązującego w Prusach prawa upoważniało władze do kontrolowania jej działalności, gdyż „katolicko-polska tendencja – jak stwierdzał – przebijała z niej zbyt mocno". Według prezydenta rejencji opolskiej założone przeważnie przez Ch. i rozpowszechnione na Górnym Śląsku czytelnie ludowe popularyzowały pisma działających we Lwowie „w narodowym duchu polskim" stowarzyszeń „Bratnia Pomoc" i „Gwiazda". Kiedy w 1879 r. Poznańskie Towarzystwo Oświaty Ludowej przygotowało dla Górnego Śląska 1000 egzemplarzy elementarza wydanego w Pelplinie, Ch. zajął się jego rozpowszechnianiem.

Zebrania kółek towarzyskich, dla zamaskowania ich polskiej działalności, były zwoływane pozornie w celach rozrywkowych, właściwe wszakże ich zadanie polegało na narodowym uświadamianiu członków. Na zebraniach organizacji wygłaszano pogadanki na temat historii Polski i literatury polskiej. Ch. namówił honorowego członka kółka królewskohuckiego, Idziego Komendzińskiego, do założenia polskiej księgarni przy Kaiserstr. (obecnie ul. Wolności 62) w Królewskiej Hucie. Była to pierwsza polska księgarnia na Górnym Śląsku.

Z inicjatywy Ch. powstało również pierwsze na Górnym Śląsku polskie przedszkole, mieszczące się w pobliżu jego mieszkania, w sąsiedniej kamienicy. Z Krakowa sprowadził wychowawczynię, aby z dziećmi rozmawiała po polsku. Ch. leczył i badał 40 przedszkolaków, a placówce pomagał finansowo. Podobną działalność próbował prowadzić w Zagłębiu, ale z powodu przeszkód stawianych przez rosyjską żandarmerię zamysł nie doczekał się realizacji.

Ch. służył Norbertowi Bończykowi radą w pisaniu jego górnośląskiej epopei *Stary kościół miechowski*. → Juliuszowi Ligoniowi pomagał w przewlekłym procesie o odszkodowanie inwalidzkie i sprowadzał dla niego polskie książki. Józefa Rostka wspierał w działalności polskiej w Raciborzu i na ziemi raciborskiej.

W 1880 r. w polemice między „Katolikiem" a „Gazetą Górnośląską", wydawaną przez braci Przyniczyńskich, Ch. stanął po stronie „Katolika". Ostrzegał przed Przyniczyńskimi, których działalność dyskredytował. Celem załagodzenia sporu 28 V 1880 odbyło się w Bytomiu zebranie z udziałem Ch. i kilku innych działaczy polskich na Górnym Śląsku. O wynikach tej narady Ch. pisał w artykułach do prasy polskiej. Bronił Karola Miarkę i jego „Katolika" przed atakami „Gazety Górnośląskiej".

Przed przeniesieniem się z Królewskiej Huty do Bytomia, w styczniu 1874 r. Ch. wygłosił w Kółku Towarzyskim w Królewskiej Hucie przemówienie, w którym podkreślił, że zachęcając do czytania polskich pism i książek, pragnął „we wszystkich członkach obudzić zamiłowanie do mowy ojczystej i do narodowych pamiątek, pobudzić do pielęgnowania polskich postaw i uczuć".

Po przeniesieniu się do Bytomia Ch. często odwiedzał licznych znajomych w Królewskiej Hucie. Od 1877 r., po wyjeździe Ch. do Wrocławia, czytelniami i towarzystwami przez niego założonymi na Górnym Śląsku zaczął kierować lekarz Władysław Stan z Poznania. Prasa polska na Górnym Śląsku, zwłaszcza „Katolik", często przypominała czytelnikom o działalności Ch.

W 1877 r. Ch. wybrano posłem do sejmu pruskiego. Zamieszkał wówczas we Wrocławiu, a wkrótce potem – w Poznaniu. Praktykę lekarską odbył w Kissingen, dokąd wyjeżdżał latem. Dużo czasu poświęcał pracy naukowej i działalności filantropijnej w Poznaniu. W Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk był prezesem Wydziału Lekarskiego, a następnie Wydziału Przyrodniczego; okazał się niestrudzony w gromadzeniu zbiorów przyrodniczych. Należał do współzałożycieli „Nowin Lekarskich", wychodzących od 1869 r.; przez pewien czas był ich redaktorem.

Obok Bolesława Erzepkiego, wspólnie z bliskimi przyjaciółmi – Heliodorem Święcickim i Bolesławem Wicherkiewiczem – Ch. był animatorem ruchu naukowego w Poznaniu. Kiedy po I wojnie światowej z inicjatywy Święcickiego w 1919 r. powstał Uniwersytet Poznański, Ch. w 73. r.ż. rozpoczął wykłady z geologii i paleontologii. Wkrótce został mianowany profesorem honorowym patologii i terapii szczegółowej chorób wewnętrznych. Pozostawił po sobie bogaty dorobek naukowy w postaci kilkudziesięciu prac z medycyny, historii medycyny, paleontologii, historii nauk przyrodniczych i dziejów filozofii. Najważniejsze z nich opublikował w „Rocznikach Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk", a mianowicie: *Życie i prace ks. J. Rogalińskiego* (t. XXVII, XXXI), *Korespondencja filozoficzna między Józefem Morowskim a Józefem Gołuchowskim* (t. XXII), *O stosunku Cieszkowskiego do nauk przyrodniczych* (t. XXI), *Fizjografia W. Ks. Poznańskiego* (t. XIX).

Ch. pozostawił po sobie duże prywatne archiwum, miał bowiem zwyczaj gromadzenia przez całe życie, począwszy od czasów studenckich, materiałów naukowych i korespondencji z wieloma lekarzami oraz uczonymi. Jego żoną była hr. Łubieńska. Był znany i ceniony zarówno w kołach bogatych ziemian, jak i wśród największej biedoty w Poznaniu. Czynnie uczestniczył w działalności Towarzystwa św. Wincentego à Paulo. W różnych środowiskach cieszył się opinią człowieka o wysokiej kulturze. Darzono go życzliwością i uznaniem. Dla uczczenia 70. rocznicy urodzin Ch. i 40-lecia działalności naukowej jego przyjaciela Święcickiego koledzy wydali jubileuszowy zeszyt „Nowin Lekarskich" z portretami obu uczonych i ich życiorysami.

Ch. był wyróżniany jako członek honorowy Towarzystwa Lekarskiego w Warszawie, Krakowie, Wilnie i Łodzi oraz w Towarzystwie Przyrodników Polskich w Petersburgu. Polskie Towarzystwo Przyrodników im. Mikołaja Kopernika zaszczyciło go członkostwem honorowym. Podobnie uczyniła Akademia Nauk Lekarskich w Warszawie. Rząd pruski obdarzył go honorowym tytułem tajnego radcy. Zgromadzone przez Ch. zbiory przyrodnicze decyzją Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk dały początek Muzeum im. Franciszka Chłapowskiego. Po śmierci Ch. powstało w Poznaniu Towarzystwo Miłośników Przyrody jego imienia.

Cały majątek Ch. przeznaczył na cele dobroczynne i społeczne.

Zm. 10 IV 1923 w Poznaniu.

Brandtowa Z., *Archiwum Franciszka Chłapowskiego i jego znaczenie dla historii medycyny*; Gantkowski P., *Prof. Chłapowski. Szkic biograficzny*, „Nowiny Lekarskie" 1923; *Historia Śląska*, t. 3, cz. 1, 2, red. S. Michalkiewicz, Wr. 1976 i 1985; Pater M., *Polskie postawy narodowe na Śląsku w XIX wieku*, cz. 2: *1871–1890*, Wr. 1993; tenże, *Ruch polski na Górnym Śląsku w latach 1879–1893*, Wr. 1969; tenże, *Centrum a ruch polski na Górnym Śląsku (1879–1893)*, Kat. 1971; Wilczek W., *Franciszek – wnuk Dezyderego*, „Wspólny Chorzów" 2002, nr 4; Wrzosek A., *Chłapowski Franciszek*, [w:] PSB, t. 3, s. 302, 203.

Mieczysław Pater



Chorembalski Wincenty (1890–1960), artysta rzeźbiarz, twórca pomnika Powstańca Śląskiego w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), odsłoniętego 7 X 1927, a wykonanego według projektu krakowskiego artysty, → Stefana Zbigniewicza, zniszczonego w l. II wojny światowej.

Ur. 11 X 1890 w Zawichoście, syn Karola i Bronisławy z Kwiatkowskich, brat malarza Wawrzyńca. Najpierw był zatrudniony w zakładzie kamieniarskim, gdzie jako kilkunastoletni chłopiec uczył się zawodu.

Wykonywał wtedy rzeźby sakralne i nagrobkowe. W l. 1912–1915 studiował we Lwowie anatomię, a po I wojnie światowej rzeźbę i malarstwo w Wiedniu, Niemczech i Paryżu. Potem podróżował po Czechosłowacji, Węgrzech i Austrii. Po powrocie do kraju osiadł w Sosnowcu. Należał do Związku Zawodowego Śląskich Artystów Plastyków; od 1927 r. był członkiem warszawskiego Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych, gdzie wystawiał swe prace w l. 1924–1929, m.in. na *Dorocznym Salonie TZSP* w 1924 czy w 1926 r. na wystawie grupy Zespół. Przed 1939 r. wykonał m.in. pomnik Stanisława Moniuszki w Katowicach, pomniki Powstańca Śląskiego w Królewskiej Hucie (Chorzowie) i Małej Dąbrówce, płaskorzeźbę Tadeusza Kościuszki w parku w Katowicach, a dla miejscowego teatru popiersie Stanisława Wyspiańskiego oraz popiersie Ignacego Paderewskiego i posąg Fauna. Większość tych prac została zniszczona przez Niemców. W l. 1942–1945 Ch. był więziony w obozie pracy na wyspie Rugii. Od 1945 mieszkał w Będzinie. Wykonywał na zamówienie pomniki, m.in. w Będzinie i Sosnowcu. W 1950 i 1953 r. wystawiał swe prace na ogólnopolskich salonach zimowych w Radomiu; w 1950 powstało też popiersie Ludomira Różyckiego. Ch. reprezentował w rzeźbie tradycję naturalistycznej rzeźby XIX-wiecznej.

Zm. 29 IX 1960 w Katowicach.

Indeks artystów plastyków absolwentów i pedagogów wyższych uczelni plastycznych oraz członków ZPAP działających 1939–1996, Gdańsk 1997; Kowalik-Dura D., *Pomniki powstań śląskich*, [w:] *Obraz powstań śląskich, Wszechnica Górnośląska XIV*, Kat.–Op.–Cieszyn 1996, s. 50–51; Ligocki A., *Plastycy Śląska i Zagłębia*, Kat. 1977, s. 8, 17–18, 29; Nadolski P., *Pomniki Królewskiej Huty, Hajduk Wielkich i Chorzowa (do 1945 r.)*, [w:] *Chorzów w kulturze Śląska...*, s. 160–161; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 274–275; *Saur. Allgemeines Künstler–Lexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, Bd. 18, München–Leipzig 1998, s. 632–633; *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 1: *A–C*, Wr.–W.–Kr.–Gdańsk 1971, s. 334; Snoch B., *Górnośląski leksykon biograficzny...*, s. 54; Szczypka-Gwiazda B., *Nieznane oblicze sztuki polskiej. W kręgu sztuki województwa śląskiego w dobie II Rzeczypospolitej*, Kat. 1996, s. 104.

Zbigniew Kapała



Chrząszcz Johannes (1857–1928), ksiądz katolicki, historyk, autor księgi jubileuszowej, wydanej w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) w 1902 r. z okazji 50-lecia powstania w tym mieście katolickiej parafii pw. św. Barbary (*Festschrift zur 50 jährigen Jubelfeier der kathol. St. Barbara-Kirche in Königshütte*, Königshütte 1902).

Ur. 27 IV 1857 w Polnisch Müllmen (Mionów pow. prudnicki). Syn Josepha, właściciela gospodarstwa, i Marianny z d. Hupka. Szkołę ludową ukończył w Mionowie i Głogówku, do gimnazjum uczęszczał w Głubczycach, we Wrocławiu (mieszkał tam w Knabenkonvikt, a uczęszczał do Gimnazjum św. Macieja) i Opolu, gdzie w 1877 r. zdał egzamin dojrzałości. W t.r. rozpoczął studia teologiczne we Wrocławiu. W 1880 r. wstąpił do seminarium duchownego w Pradze, tam w 1881 r. ze względu na toczący się w Niemczech kulturkampf przyjął święcenia kapłańskie. Został nauczycielem domowym (kapelanem) u hr. Strachwitza w Chróścinie k. Opola, gdzie opiekował się tamtejszą parafią pozbawioną proboszcza wskutek toczącej się „walki kulturalnej", w 1882 r. pomagał w duszpasterstwie w Rudzie, a w l. 1883–1890 pełnił obowiązki katechety w gimnazjum w Gliwicach. W 1888 r. na podstawie dysertacji *De evangelio secundem Hebraeos* uzyskał doktorat z teologii na uniwersytecie we Wrocławiu. Od końca 1890 r. był proboszczem w Pyskowicach.

Zachęcony do studiów historycznych przez ks. Augustina Weltzla, wiele publikował, m.in. w „Zeitschrift des Vereins für Geschich-

te und Altertum Schlesiens", „Oberschlesien" i „Oberschlesische Heimat". Do jego najważniejszych prac należą: *Drei schlesische Landesheilige* (Breslau 1897), *Geschichte der Städte Peiskretscham und Tost* (Peiskretscham 1900, 1927), *Kirchengeschichte Schlesiens* (Breslau 1908), *Geschichte der Stadt Neustadt* (Neustadt 1912), *Geschichte der Stadt Zülz* (Zülz 1926). Na uwagę zasługuje też wydawnictwo poświęcone historii parafii św. Barbary w Królewskiej Hucie, w której zgromadził i przypomniał wiele zapomnianych już faktów dotyczących jej powstania i rozwoju; budowy miejscowej świątyni.

Heiduk F., *Oberschlesisches Literatur-Lexicon...*, s. 53; PSB, t. 3, s. 476; Schmidt J., *Johannes Chrząszcz*, „Zeszyty Gliwickie", t. 22, Gliwice 1999, s. 47–53; Szyndzielorz A., *Chrząszcz Johannes, Ślązacy od czasów najdawniejszych do współczesnych*, red. J. Rostropowicz, t. 1, Łubowice–Op. 2005, s. 37–39; Szramek E., *Ks. dr Johannes Chrząszcz*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku", t. 1, Kat. 1929 (tu portret).

Zbigniew Kapała



Cieślikówna Klara (1892–?), działaczka narodowa, organizatorka pierwszych drużyn harcerskich w ówczesnej Bismarckhucie, późniejszych Wielkich Hajdukach (obecnie Chorzów Batory).

Ur. 25 X 1892, w l. 20. XX w. mieszkała w Wielkich Hajdukach przy ul. Jagiellońskiej 5. Najprawdopodobniej w 1919 r. należała do POW GŚl. w tej miejscowości, w I powstaniu śląskim była kurierką, dostarczała m.in. amunicję powstańcom w Goduli, Bobrku i Wielkich Hajdukach. Była także członkinią PCK. Od wiosny 1920 r. zakładała na Górnym Śląsku kółka (drużyny) harcerskie, równocześnie uczestniczyła w polskiej akcji plebiscytowej. Należała wówczas do grona kierowniczek pracy harcerskiej wśród dziewcząt na Górnym Śląsku. W końcu grudnia 1920 r. została wydelegowana wraz z Józefem Bekiem przez Inspektorat Harcerski Górnego Śląska przy Polskim Komisariacie Plebiscytowym w Bytomiu na I Zjazd ZHP w Warszawie. Tam 31 XII t.r. przekazała zebranym „serdeczne życzenia od młodzieży harcerskiej z Górnego Śląska", a ówczesnemu naczelnemu harcerzowi Rzeczypospolitej, gen. Józefowi Hallerowi – „album z fotografiami z życia harcerzy górnośląskich". Podobny album wraz z życzeniami noworocznymi delegacja przekazała następnego dnia, 1 I 1921, na ręce Ignacego Daszyńskiego, Naczelnikowi Państwa.

C. wraz ze swoją drużyną żeńską harcerek odznaczyła się w dniu plebiscytu (20 III 1921), służąc pomocą i radą, przewożąc ułomnych i chorych do urny wyborczej.

Nieznane są dalsze jej losy, czas i miejsce śmierci. Ostatnia o niej wzmianka pochodzi z 1929 r., kiedy to krótko odpowiedziała na skierowane do niej pismo śląskich działaczek, zbierających materiały o pracy społecznej śląskich kobiet w l. 1880–1922 na Powszechną Wystawę Krajową w Poznaniu w tymże roku.

Bethge D., Stankiewicz M., Wesołowska J., *Hajduczanie. Szkice z dziejów harcerstwa chorzowskiego*, Kat. 1986, s. 5; „Harcerz Polski" nr 11 z 1 IV 1921; „Harcerz Śląski" 1921, nr 6 (tu zdjęcie przedstawiające C. w śląskim stroju ludowym wręczającą album gen. J. Hallerowi); Księga pamiątkowa pracy społeczno-narodowej kobiet...; Kurek J., *Historia Wielkich Hajduk...*, s. 99, 138; *Z dziejów harcerstwa na Górnym Śląsku w latach 1920–1945*, Kat. 1985, s. 12, 27.

Zbigniew Kapała

Czaja Paweł (1874–1947), ksiądz katolicki, pierwszy proboszcz parafii św. Józefa w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), dziekan, kanonik.

Ur. 16 II 1874 w Pielgrzymowicach, syn Hiacynta (Jacka), rzeźnika, i Anny z d. Kromer. Do szkoły powszechnej uczęszczał

najpierw w Pielgrzymowicach, a później w Raciborzu. Wykształcenie średnie zdobywał we Wrocławiu (mieszkał w konwikcie biskupim dla chłopców – Knabenkonvikt). Maturę zdał w 1894 r. we wrocławskim Katolickim Gimnazjum im. św. Macieja. Studia teologiczno-filozoficzne odbył na Wydziale Teologii Katolickiej Uniwersytetu Wrocławskiego. Podczas studiów pełnił funkcje: sekretarza, wiceprezesa i prezesa Zarządu Kółka Polskiego, które działało od 1895 r. w książęco-biskupim konwikcie teologicznym i miało na celu „kształcenie członków w języku polskim".

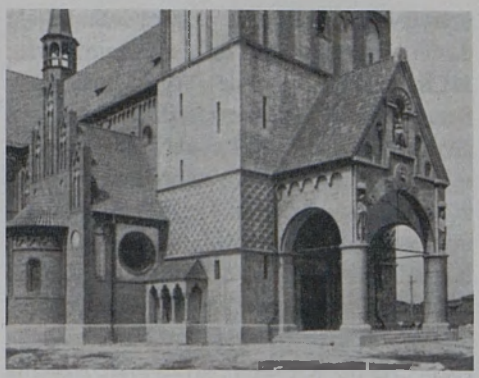
Święcenia kapłańskie przyjął 21 VI 1899 we Wrocławiu z rąk kard. Georga Koppa. Jako neoprezbiter podjął obowiązki wikarego w parafii Mariackiej w Katowicach i katechety w tamtejszej Miejskiej Szkole Realnej. Krótko pracował także jako katecheta w Rybniku. W kwietniu 1911 r. został kuratusem kuracji św. Józefa w Królewskiej Hucie. Pod jego kierownictwem zakończono proces przekształcania kuracji w samodzielną parafię i wyodrębnienia jej z parafii św. Barbary. W styczniu 1913 r. został pierwszym proboszczem nowo utworzonej parafii św. Józefa.

Przez lata jego proboszczowania w parafii erygowanych zostało około 30 organizacji: bractw, kongregacji, towarzystw i sodalicji. Część spośród nich prowadziła równolegle działalność dla polskich i niemieckich parafian. Cz. przewodniczył kolegium redakcyjnemu gazetki parafialnej i był asystentem Akcji Katolickiej. Zasługą proboszcza było doprowadzenie w kwietniu 1915 r. do uroczystej konsekracji świątyni przez bp. Adolfa Bertrama oraz ubogacenie wystroju kościoła o stacje drogi krzyżowej i nowe ołtarze boczne. Liczącej 16 tys. wiernych parafii służył także Katolicki Dom Parafialny przy obecnej ul. Pudlerskiej, w którym organizowano uroczystości religijne oraz imprezy kulturalne.

Cz. angażował się w różnej formie w życie miasta. Wchodził w skład deputacji nadzorującej sprawy szkół powszechnych. Przez krótki czas był kapelanem więzienia w Królewskiej Hucie. Ponadto aktywnie udzielał się w Komitecie Miejskim Pomocy Zimowej dla Bezrobotnych.



Kościół pw. św. Józefa



Główne wejście do kościoła pw. św. Józefa

Po utworzeniu Administracji Apostolskiej na Górnym Śląsku został w 1923 r. sędzią prosynodalnym (nominację przedłużano jeszcze 2-krotnie w 1934 i 1944 r.). W tymże 1923 r. bp A. Hlond mianował Cz. przewodniczącym sekcji charytatywnej II Śląskiego Zjazdu Katolickiego, który odbył się w Królewskiej Hucie. W następnych latach kolejni biskupi katowiccy powierzyli mu funkcję wiceprzewodniczącego Komisji Muzyki Kościelnej (Cz. dobrze grał na fortepianie) i zaakceptowali jego wybór na prezesa Związku Niemieckich Chórów Kościelnych oraz delegata do zasiłkowej kasy emerytalnej.

Chociaż Cz. starał się po 1922 r. przestrzegać w duszpasterstwie zasad postępowania wynikających z konwencji genewskiej, w parafii św. Józefa częściej niż w innych parafiach na terenie miasta dochodziło do napięć na tle narodowościowym.

W 1930 r. w uznaniu ofiarnej pracy na rzecz parafii i kościoła lokalnego Cz. został mianowany radcą duchownym. W takim stopniu, na ile było to możliwe, starał się uczestniczyć w życiu Kościoła powszechnego. Odbył pielgrzymki do Lourdes i Rzymu, a w 1938 r. uczestniczył w Kongresie Eucharystycznym w Budapeszcie.

We wrześniu 1939 r. decyzją władz okupacyjnych został powołany do komisarycznej Rady Miejskiej (wchodził w jej skład do 1941 r.). W 1940 r. został kanonikiem honorowym katowickiej kapituły katedralnej. Po aresztowaniu ks. J. Czempiela przejął obowiązki dziekana chorzowskiego. W 1941 r. wszedł w skład Rady Diecezjalnej przy Wikariuszu Generalnym. W tym samym roku, po usunięciu biskupów z diecezji, otrzymał zezwolenie Stolicy Apostolskiej na udzielanie sakramentu bierzmowania. Wypełnianie w realiach okupacyjnych obowiązków wynikających ze wszystkich sprawowanych funkcji doprowadziło do pogorszenia jego stanu zdrowia.

W kwietniu 1945 r. bp Stanisław Adamski zwolnił Cz. z pełnienia obowiązków proboszczowskich, które powierzył wikaremu adiutorowi ks. Janowi Nicie. Nowe władze wywierały naciski, aby Cz. wyjechał z Polski, a przynajmniej z Chorzowa. Po interwencji Kurii Diecezjalnej zaniechano tych nacisków. Od października 1946 r. ze względu na stan zdrowia Cz. celebrował msze św. wyłącznie we własnym pokoju.

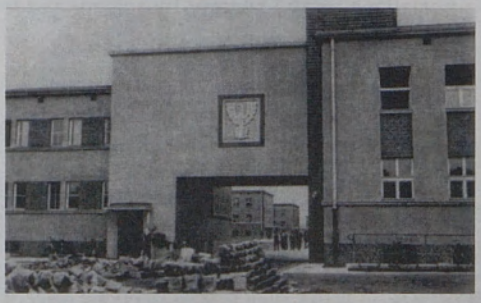
Zm. 13 X 1947 w Szpitalu św. Jadwigi w Chorzowie w wieku 74 lat, w 49. roku kapłaństwa. Został pochowany na przykościelnym cmentarzu. W testamencie swoją prywatną bibliotekę zapisał Kurii Diecezjalnej, a posiadane szaty i sprzęty liturgiczne przeznaczył na potrzeby misji wśród pogan.

AAKat., Królewska Huta, Św. Józef, ogólne, vol. 1 i vol. 2. – Drabina J., *Historia Chorzowa...*; Herrmann R., *Ksiądz kanonik Paweł Czaja w 50-tą rocznicę śmierci*, „Oremus. Pismo parafii św. Józefa w Chorzowie" 1997, nr 11 i 12; Kurek J., *Historia Wielkich Hajduk...*; Maroń F., *Historia diecezji katowickiej*, „Nasza Przeszłość" 1975, t. 44; Myszor J., *Historia diecezji katowickiej*, Kat. 1999; tenże, *Stosunki Kościół – państwo okupacyjne w diecezji katowickiej 1939–1945*, Kat. 1992; Olszar H., *Duchowieństwo katolickie diecezji śląskiej (katowickiej) w Drugiej Rzeczypospolitej*, Kat. 2000; tenże, *Działalność pozaduszpasterska duchowieństwa chorzowskiego w Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Kultura i obyczajowość mieszkańców Chorzowa...*; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*; *Przygody z opatrznością. Z biskupem Ignacym Jeżem rozmawiają Alina Petrowa-Wasilewicz i ks. Krystian Kukowka*, Kat. 2004; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 364–365; Sieradzka D., *Królewska Huta – Chorzów w latach 1868–1945...* – „Gość Niedzielny"; „Rocznik Diecezji Katowickiej"; „Rocznik Diecezji Śląskiej"; „Rozporządzenia Administracji Apostolskiej Śląska Polskiego"; „Schematyzm Diecezji Śląskiej"; „Wiadomości Diecezjalne".

Roman Herrmann

Czeczott-Danilewicz Witold Eugeniusz (1895–1943/ 1944?), inżynier architekt, budowniczy koszar wojskowych 75. Pułku Piechoty w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), w okresie od 21 VI 1934 do 31 VII 1935 kierownik budowy domów Towarzystwa Osiedli Robotniczych (TOR) w Chorzowie, a od 1 I 1937 do wybuchu II wojny światowej – kierownik referatu budowlanego w chorzowskim Magistracie.

Ur. 6 IX 1895 w Nowogródzkiem (wg innych dokumentów – w Warszawie), syn ziemianina Stanisława Zygmunta Wacława Alojzego, zamieszkałego w Warszawie, i Heleny Zofii z Suchodolskich. Wykształcenie średnie otrzymał w 8-klasowym polskim Gimnazjum im. Adama Mickiewicza w Warszawie, które ukończył w 1915 r. Wkrótce potem zagarnięty przez ustępujące wojska rosyjskie znalazł się w głębi Rosji. Tam zmobilizowany służył początkowo w rosyjskich oddziałach technicznych, wykonujących różne prace drogowe i budowlane na froncie zachodnim, a potem, już w 1918 r., w I Korpusie Polskim, gen. Józefa Dowbor-Muśnickiego.



Budynki chorzowskich koszar

Do Warszawy powrócił w 1918 r. Rozpoczął studia na politechnice, w trakcie których uczestniczył w różnych konkursach architektonicznych, m.in.: w 1925 r. na projekt pawilonu wystawowego działu polskiego na Międzynarodowej Wystawie Sztuki Dekoracyjnej w Paryżu (I nagroda), a wcześniej w 1924 r. – w konkursie na projekt domów robotniczych, rozpisanym przez Magistrat w Łodzi (I nagroda), w tymże też roku – na projekt gmach Sądu Okręgowego w Warszawie (I nagroda), rok później – na projekt domu ludowego w Łodzi (wspólnie z arch. J. Lisieckim; IV nagroda). Wyróżniony przez Senat Politechniki Warszawskiej, uzupełniał studia na koszt rządu Republiki Francuskiej w Paryżu. W 1929 r. otrzymał dyplom inżyniera architekta. Dn. 19 XI 1930 uzyskał uprawnienia do kierowania wszelkimi robotami budowlanymi oraz do sporządzania projektów (planów) robót budowlanych.

Samodzielną praktykę architektoniczną rozpoczął już w 1928 r., wykonując zlecenia Ministerstwa Sprawiedliwości i Ministerstwa Robót Publicznych. Opracował wówczas m.in. zrealizowane potem projekty gmachów Sądu Okręgowego w Nowogródku oraz sądów grodzkich w Kowlu i Krzemieńcu, a także niezrealizowany projekt przebudowy gmachu Ministerstwa Sprawiedliwości. Od początku 1929 r. został zatrudniony w Departamencie Budownictwa Ministerstwa Spraw Wojskowych, skąd w 1931 r. został delegowany do Królewskiej Huty i Katowic jako przedstawiciel tegoż Ministerstwa przy miejscowych magistratach. Od tego czasu pracował stale na polskim Górnym Śląsku, projektując i nadzorując w l. 1930–1933 z ramienia V DOK w Krakowie budowę koszar i innych obiektów dla 73. Pułku Piechoty w Katowicach (rozbudowa koszar) i 75. Pułku Piechoty w Królewskiej Hucie. W tym okresie wykonał szereg projektów dla innych instytucji oraz osób prywatnych, m.in.: projekt kaplicy-pomnika walk z bolszewikami w Radzyminie pod Warszawą, projekt kościoła garnizonowego w Równem, kilku szkół powszechnych w Lgocie, Rokitnie Szlacheckim, Chruszczobrodzie, Jaworniku, fabryki Standard Gips w Jędrzejowie i domu Stowarzyszenia Sióstr Marii w Katowicach.

Od 21 VI 1934 był kierownikiem budowy domów TOR w Chorzowie. Od 1 VIII 1935 do 31 XII 1936 pracował w referacie budowlanym Starostwa w Będzinie. Powrócił do Chorzowa z początkiem 1937 r. Z dn. 1 I 1937 objął w miejscowym Magistracie stanowisko kierownika referatu budowlane-

go. Zamieszkał wówczas w Chorzowie przy ul. Urbanowicza 32. Uczestniczył w pracach związanych z rekonstrukcją drewnianego, rozebranego już i przeniesionego do Chorzowa kościółka pw. św. Wawrzyńca z Knurowa. Jak wynika z aktu poświęcenia kościółka, sporządzonego dn. 16 X 1938, C. opracował jego plan sytuacyjny i rekonstrukcji (składanie kościółka rozpoczęto już w 1936 r.).

Dn. 1 IX 1934 zawarł związek małżeński z nauczycielką, Janiną Stefanią Stróż (ur. 25 V 1909 w Podgórzu, pow. Kraków).

Nie są znane dalsze jego losy oraz dokładna data i miejsce śmierci.

APKat., Zespół 12/646 – Akta miasta Chorzowa, sygn. 312- B 50. – Kapała Z., *Garnizon chorzowski 75. Pułku Piechoty*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 8: 2005, Ch. 2005, s. 113; Łukowski M., *Peregrynacje św. Wawrzyńca*, „Wspólny Chorzów" 1996, nr 5, s. 10; Matuszczak J., *Kościoły drewniane na Śląsku*, Wrocław 1975; tenże, *Studia nad drewnianymi kościołami na Górnym Śląsku*, Bytom 1988; Mrówczyński T., *Pamięci polskich architektów ofiar drugiej wojny światowej 1939–1945*, „Komunikat SARP" 1979, nr 8–9; Pilarska-Świerszcz E., Szopa R., *Kościół pw. św. Wawrzyńca w Chorzowie*, Chorzów [b.r.,w.]; Profesorowie, absolwenci i studenci Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej. Ofiary wojny i okupacji 1939–1945, oprac. T. Mrówczyński, W. 1999 (mps na prawach rkps, w zbiorach M. Leśniakowskiej); Rutowska M., Serwański E., *Losy polskich środowisk artystycznych w latach 1939–1945. Architektura, sztuki plastyczne, muzyka i teatr. Problemy metodologiczne strat osobowych*, P. 1987, s. 33 (tam jego nazwisko zapisano jako: Czeczot).

Zbigniew Kapała



Czempiel Józef (1883–1942), ksiądz, proboszcz parafii pw. WNMP w Wielkich Hajdukach (obecnie Chorzów Batory), dziekan chorzowski.

Ur. 21 IX 1883 w Józefce k. Piekar. Jego ojciec Piotr był pracownikiem kopalnianym i właścicielem niewielkiego sklepu kolonialnego. Matka Gabriela z Oparów opiekowała się domem. Cz. wychowywał się wraz z 5 rodzeństwa: 3 braćmi – Edwardem, Franciszkiem i Augustynem, oraz 2 siostrami – Marią i Martą. Czempielowie byli ludźmi prostymi i pracowitymi. W 6. r.ż. Cz. rozpoczął naukę w szkole ludowej w Józefce. Od 1895 r. przez 10 lat był uczniem gimnazjum klasycznego w Bytomiu, gdzie 12 III 1904 zdał maturę. Jesienią tego samego roku rozpoczął studia na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Wrocławskiego. Tu uczestniczył w pracach Kółka Polskiego – był jego wiceprezesem, a potem ostatnim prezesem. Kółko rozwiązano na mocy dekretu kard. Georga Koppa w 1906 r. Cz. działał także w Związku Młodzieży Polskiej „Zet". Zainteresowany językiem polskim, uczęszczał m.in. na seminarium slawistyki prof. Władysława Nehringa. Już wtedy zaczął gromadzić bibliotekę klasyki polskiej i powszechnej.

Po zakończeniu studiów wstąpił do alumnatu, gdzie przygotowywał się do święceń, które przyjął 22 VI 1908 w kościele św. Krzyża we Wrocławiu z rąk kard. Georga Koppa. Dn. 25 VI 1908 odprawił mszę św. prymicyjną w kościele parafialnym w Niemieckich Piekarach (Piekarach Śląskich). Na obrazku prymicyjnym Cz. znalazł się cytat z Ewangelii wg św. Łukasza: „Oto ja, służebnica Pańska, niech mi się stanie według słowa Twego" (Łk 1,38).

Pracę duszpasterską rozpoczął w parafii św. Józefa w Rudzie. Dał się poznać jako dobry spowiednik i zwolennik częstego przystępowania wiernych do komunii św. oraz czciciel eucharystii. Często wczesnym rankiem otwierał kościół, by umożliwić wiernym skorzystanie z sakramentu pokuty i eucharystii. Był opiekunem młodzieży. Jeden z jego rudzkich wychowanków, Henryk Grzondziel, wówczas ministrant, został później biskupem sufraganem opolskim. W Rudzie po raz pierwszy Cz. zetknął się z duszpa-

sterskim problemem alkoholizmu. Walkę z pijaństwem uczynił swym najważniejszym celem. Z uwagą przyglądał się działalności ks. Jana Kapicy. Abstynencji pozostał wierny do końca życia.

W Rudzie Cz. wznowił aktywność Stowarzyszenia Wstrzemięźliwości. Do powołanego przez niego Stowarzyszenia Abstynentów należało ok. 800 parafian. W 1910 r. z jego inicjatywy powstała jedna z pierwszych na Śląsku poradni dla alkoholików. W parafii rudzkiej przyczynił się do wyleczenia ok. 70 alkoholików. W 1915 r. zaczął dojeżdżać z posługą duszpasterską do wsi Turze k. Raciborza, gdzie na rok został administratorem przy tamtejszym proboszczu. W roku następnym duszpasterzował w Miedźnej k. Pszczyny. Stąd przeniesiono go do parafii w Wiśniczach k. Toszka, gdzie pomagał swojemu wujowi ks. S. Łebkowi. W 1918 r. otrzymał skierowanie do Baborowa w parafii Dziećmarowy (pow. głubczycki). Tam natknął się na trudności o podłożu narodowościowym. Część mieszkańców parafii wystosowała przeciwko niemu skargę do dziekana w związku z wprowadzeniem języka polskiego do nauk przygotowawczych przed I Komunią św. Dziekan z kolei wniósł oskarżenie przeciwko Cz. do Wikariatu Generalnego we Wrocławiu.

W 1919 r. – dzięki pomocy → ks. Józefa Wajdy – Cz. został lokalistą w Żędowicach, przynależnych do parafii kielczańskiej. Ks. Wajda był swego czasu polskim posłem do sejmu niemieckiego i obrońcą języka polskiego. Wpłynął na formację duchową Cz., który zaangażował się w konsolidację polskich organizacji społecznych w powiecie oraz działalność Zjednoczenia Zawodowego Polskiego. Prowadził także kursy przygotowujące kandydatów do pracy pedagogicznej, mające na celu umożliwienie zdania egzaminu wstępnego do seminariów nauczycielskich. Z jego inicjatywy zaczęło działać Towarzystwo Polek i gniazdo „Sokoła". Opiekował się nielicznym, ale aktywnym Towarzystwem Śpiewu św. Cecylii oraz teatrem amatorskim. W 1919 r. wraz z ks. Emilem Szramkiem pod pseud. Makkabaeus wydał w Opolu książkę *Das Recht auf Muttersprache im Lichte des Christentums*. Wypowiadał się w niej na temat prawa człowieka do posługiwania się językiem ojczystym. W Żędowicach został przewodniczącym gminnego Polskiego Komitetu Plebiscytowego.

Żędowice, mimo zwycięstwa Polaków w plebiscycie 20 III 1921, przypadły Niemcom. W tej sytuacji delegat biskupi ks. Jan Kapica skierował Cz. do Wielkich Hajduk (wcześniej Bismarckhütte, obecnie Chorzów Batory) jako administratora parafii pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny. Tutaj już 26 VI 1922 Cz. witał Wojsko Polskie wkraczające do gminy. Niebawem dołączył do niego ks. Wajda, który w Hajdukach spędził ostatnie miesiące życia (zm. w lutym 1923 r.). Oficjalna nominacja proboszczowska dla nowego administratora nadeszła wiosną 1923 r.

W Hajdukach Cz. pozostał aż do aresztowania przez władze hitlerowskie w 1940 r. Tu najpełniej rozwinął swoją działalność duszpasterską. Zasłynął jako kapłan aktywny, energiczny i otwarty; czasami szorstki i bezkompromisowy, ale zawsze życzliwy. Cechowały go poczucie humoru, a jednocześnie kontemplacyjna pobożność. Podczas jego proboszczowania na terenie parafii działało przeszło 30 towarzystw i bractw kościelnych (w tym 9 niemieckich). Od 1936 r. w Hajdukach bardzo aktywną działalność prowadziła Akcja Katolicka, której pozostawał asystentem kościelnym. Prężne były tu także chóry (w tym parafialny). Cz. organizował dziesiątki przedstawień teatralnych, katechez, wykładów, kursów, liczne rekolekcje (m.in. dla bezrobotnych, dla młodzieży). W 1923 i 1931 r. przeprowadzono misje parafialne.

Wielką wagę Cz. przykładał do organizowania w parafii Dni Myśli Społecznej i Dni Dobrej Książki. W kiosku przy kościele można było nabyć literaturę katolicką. W Katolickim Domu Związkowym działało kino. Parafia należała do pierwszej dziesiątki w czytelnictwie „Gościa Niedzielnego".

Mimo swoich patriotycznych przekonań i stanowczo propolskiej działalności Cz. dbał o niemieckojęzycznych parafian. Aż do wybuchu wojny korzystali oni z nabożeństw odprawianych w języku niemieckim, a wikarzy zobowiązani byli do głoszenia kazań również po niemiecku. Od 1929 r. ukazywały się dwujęzyczne „Wiadomości Parafialne", będące lokalnym dodatkiem do „Gościa Niedzielnego". Cz. zaprowadził kartotekę parafialną. Szczególną troską objął rodziny dotknięte nędzą i bezrobociem, małżeństwa niesakramentalne, alkoholików i młodzież. Wiele uwagi poświęcał odwiedzinom duszpasterskim. Od najuboższych nigdy nie brał pieniędzy. W czasach jego proboszczowania z parafii wyszło 18 księży i 40 zakonnic. Zapewnił młodzieży hajduckiej regularną katechezę nie tylko w szkołach powszechnych, lecz także zawodowych. Był członkiem Komitetu Powiatowego ds. Bezrobocia, a także prezesem Komitetu Lokalnego w Wielkich Hajdukach. W pierwszej połowie l. 30. gminna kuchnia dla bezrobotnych wydawała niejednokrotnie ponad 1000 obiadów dziennie. Był pierwszym prezesem Katolickiego Związku Abstynentów (od 1923 r.), powołanego na Zjeździe Katolickim w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów). Prezesował katowickiemu Kołu Księży Abstynentów (od 1924 r.), przewodził Śląskiej Lidze Przeciwalkoholowej. Wchodził w skład Zarządu Głównego Związku Stowarzyszeń Katolików Abstynentów (1924). W 1925 r. współorganizował w Katowicach VI Kongres Przeciwalkoholowy. W 1931 r. na X Kongresie Przeciwalkoholowym zaproponowano mu wygłoszenie referatu nt. „Ratowanie alkoholików w parafii". Opiekował się klerykami abstynentami w Śląskim Seminarium Duchownym w Krakowie. Był członkiem Komisji dla Zarządu Majątku Seminarium Duchownego (1927). W parafii wydał *Zbiór pieśni przeciwalkoholowych, religijnych, narodowych i towarzyskich*, mający charakter podręcznego śpiewnika na wszelkie okazje: od liturgicznych po typowo biesiadne.

Do bliskich współpracowników dziekana należał młody wówczas wikary ks. Ignacy Jeż (późniejszy biskup koszalińsko-kołobrzeski), zwany w Hajdukach „księdzem Aniołem". Dn. 6 I 1926 Cz. został radcą duchownym i wicedziekanem dekanatu królewskohuckiego (chorzowskiego). Od września 1931 r. piastował urząd dziekana. W 1928 r. został wizytatorem katechetycznym dla szkół powszechnych w dekanacie królewskohuckim. Za zasługi w działalności społecznej odznaczono go w 1932 r. Złotym Krzyżem Zasługi.

Jego najbardziej znaczącą inicjatywą gospodarczą była budowa w Hajdukach nowego kościoła pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa (1937–1939). Po wybuchu II wojny za radą otoczenia na kilka dni wyjechał z parafii, ale szybko wrócił i mimo ostrzeżeń władz niemieckich pozostał w parafii. Uznał, że w trudnej sytuacji wojennej jego miejsce jest wśród parafian. Został aresztowany 13 IV 1940 w ramach akcji wyniszczania polskiej inteligencji (*Maiaktion*). Wywołano go wprost z konfesjonału. Proboszcza żegnały matka i siostra Marta (była jego gospodynią już od czasów żędowickich). Po aresztowaniu Cz. przewieziono do obozu koncentracyjnego w Dachau, gdzie przebywał w kwietniu i maju 1940 r. Potem przeniesiono go do obozu Mauthausen-Gusen, gdzie pracował w kamieniołomach i został inwalidą (znajdował się tam do grudnia 1940 r.). Wówczas znowu przewieziono go do Dachau. W obozie zachował pogodę ducha. Bardzo tęsknił do parafian. Zachowały się jego 34 listy obozowe.

Najbardziej prawdopodobną datą śmierci Cz. jest 4 lub 5 V 1942. Został zagazowany. Prochy rozsypano.

Na 228. Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski w 1988 r. uchwalono, że proces kanonizacyjny bł. Michała Kozala odbędzie się w formie *cum sociis*, a więc „z towarzyszami". Odtąd też trwały prace przygotowawcze do procesu beatyfikacyjnego, który objął 108 osób z całego kraju, w tym Cz. Postępowanie

beatyfikacyjne otwarto w 1992 r. Dyskusję teologiczną podsumowano w listopadzie 1998 r. Wyniesienie męczenników i świadków wiary Chrystusa nastąpiło podczas wizyty papieża Jana Pawła II w Polsce 13 VI 1999. W kościele pw. Wniebowzięcia NMP w Chorzowie znajduje się kaplica poświęcona Cz. z rzeźbą autorstwa Gerarda Grzywaczyka. W parafii zorganizowano też Izbę Pamięci, w której zgromadzono pamiątki po Cz., m.in. zdjęcia, dokumenty, rzeczy osobiste.

Hojka Z., Kurek J., *Czempiel Józef*, [w:] ŚSB SN; Kurek J., *Błogosławiony ks. Józef Czempiel*, Seria „Męczennicy 1939–1945", z. 19, Włocławek 2001; tenże, *Historia Wielkich Hajduk...*; tenże, *Ksiądz Józef Czempiel. Błogosławiony pośród męczenników za wiarę wyniesionych przez Ojca Świętego Jana Pawła II 13 czerwca 1999 roku*, Ch.–Piekary Śląskie 1999; tenże, *Ksiądz Józef Czempiel w świetle listów obozowych*, [w:] *Sto lat kościoła Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Chorzowie Batorym*, red. J. Kurek, Ch. Batory 2002; tenże, *Śląski Machabeusz. Ksiądz Józef Czempiel kapłan i męczennik*, „Śląsk" 1999, nr 6 (tekst ten w nieco szerszej formie został opublikowany w: „Wiadomości Archidiecezjalne" [Katowice] 1999, nr 4: *Józef Czempiel. Kapłan – męczennik – Ślązak*); Kurek J., Hojka Z., *Śląski Machabeusz. Ksiądz Józef Czempiel i jego parafia*, Ch. Batory–Wielkie Hajduki 1997; Meixner H., *Ks. Dziekan Józef Czempiel. Duszpasterz, działacz społeczny i narodowy*, Ch. 1991; Myszor J., *Czempiel Józef*, [w:] SBKDŚ, s. 73, 74; tenże, *Proces kanonizacyjny błogosławionego Michała Kozala „cum sociis"*, „Wiadomości Diecezjalne" [Katowice] 1991, nr 5; tenże, *Ruch trzeźwości na Górnym Śląsku (1844–1914)*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne", t. 14: 1981; tenże, *Sługa Boży ks. Józef Czempiel (1883–1942)*, [w:] *Męczennicy za wiarę 1939–1945. Duchowni i świeccy z ziem polskich, którzy prześladowani przez nazizm hitlerowski dali Chrystusowi ofiarą życia świadectwo miłości*, W. 1996; tenże, *Listy ks. Józefa Czempiela z obozów koncentracyjnych Mauthausen-Gusen i Dachau (1940–1942). Edycja tekstów źródłowych i komentarz*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne", t. 25–26: 1992–1993; *Nowenna do błogosławionego Józefa Czempiela kapłana i męczennika*, oprac. J. Kurek, I. Jeż.

Jacek Kurek

Czerniejewski Stanisław Kostka (1836–1903), wydawca i redaktor „Gazety Katolickiej" w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. w Poznaniu, syn Stanisława, właściciela restauracji, i Franciszki z Albowskich. Po ukończeniu szkół wybrał zawód księgarza. Praktykę zawodową odbył w Poznaniu. W 1881 r. zamieszkał w Częstochowie, gdzie wspólnie z Maciejem Stochelskim prowadził jakiś czas drukarnię. Niebawem za namową Franciszka Świdra przeniósł się do Piekar. Wspólnie z nim założył pismo „Gwiazda Piekarska. Pismo ludowe poświęcone sprawom politycznym, społecznym i oświatowym". Redaktorem odpowiedzialnym „Gwiazdy Piekarskiej" został → Franciszek Ksawery Tuczyński. Pierwszy numer ukazał się 1 I 1888. W maju 1889 r. Świder i Cz. kupili drukarnię Teofila Nowackiego, w której drukowano gazetę. Niebawem jednak spółka rozpadła się. Cz. odtąd sam kierował drukarnią i wydawnictwem. Prócz „Gwiazdy Piekarskiej" wydawał także „Gwiazdę Górnośląską". Na ich łamach przedrukowywał z innych gazet artykuły dotyczące obrony robotników polskich, za co kilkakrotnie odsiadywał wyroki sądowe w bytomskim więzieniu. „Gwiazda Górnośląska" drukowana była początkowo w Piekarach, w 1889 r. – w Bytomiu, od 1893 r. – w Królewskiej Hucie. W l. 1888–1891 ukazywał się dodatek „Przyjaciel Domowy". Prócz gazet Cz. wydawał literaturę dewocyjną, głównie cieszące się dużą popularnością modlitewniki. Publikował również krótkie szkice historyczne, wśród których na szczególną uwagę zasługuje tekst *Kruszce srebrne albo opis zamordowania księży w Bytomiu w 1361 roku*, który ukazał się w Bytomiu w 1890 r.

W 1900 r. Cz. zlikwidował wydawnictwo i od 1 X 1900 objął po → Adolfie Ligoniu funkcję redaktora odpowiedzialnego „Gazety Katolickiej". Drukowano ją w drukarni św. Jadwigi w Królewskiej Hucie. Mimo poparcia ze strony kleru nie cieszyła się ona uznaniem czytelników. W 1902 r. Cz. został oskarżony o złamanie prawa prasowego i skazany na 4 miesiące więzienia. Wyrok ostatecznie nadwyrężył jego zdrowie. Wkrótce po wyjściu na wolność Cz. zmarł 22 I 1903 w Królewskiej Hucie. Został pochowany na cmentarzu przy

kościele św. Barbary, gdzie do dziś zachował się jego nagrobek.

Wydał m.in.: *Historya Bytomia i Piekar oraz opis cudownego obrazu i kościoła w Piekarach zebrane z autentycznych podań ludu w dwóch częściach* (Bytom 1890; drugie wydanie – 1891); *Prawdziwa koronka Szkaplerza świętego zwana rzymską, z historyą Szkaplerza świętego i nabożeństwem na uroczystości odpustowe do Najświętszej Panny Maryi z dodatkiem kilku litanii i pieśni* (Bytom 1890).

Był trzykrotnie żonaty. O dwóch pierwszych jego żonach nic nie wiadomo. Jego trzecią żoną została Wanda Maria z Łyskowskich, która przez jakiś czas była właścicielką dużego sklepu galanteryjnego mieszczącego się w Bytomiu przy Banhofstr. (obecnie ul. Dworcowa) 26.

Księga zmarłych Urzędu Stanu Cywilnego w Chorzowie; Glensk J., *Chorzowski ośrodek prasowy (do 1945)*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 1: 1996, Ch. 1997; Janeczek Z., *Siemianowicki słownik biograficzny...*, s. 29; tenże, *Od Sancovic do Siemianowic...*, s. 101; Kudera J., *Dziennikarstwo polskie na Śląsku*, Bytom 1912; Ogrodziński W., *Czerniejewski Stanisław Kostka*, [w:] PSB, t. 4, s. 342; *Powiat świętochłowicki...*, s. 338; *Słownik pracowników książki polskiej*, W. 1972; Snoch B., *Górnośląski leksykon biograficzny...*; Wycisło J., *Sanktuarium Matki Bożej w Piekarach Śląskich*, t. 1, Kat. 1991.

Małgorzata Kaganiec

Ć

Ćmok, nieznany z imienia przedsiębiorca, postać legendarna?, który jakoby w 1888 r. założył w Hajdukach Górnych (obecnie Chorzów Batory) destylarnię smoły, a po 2 latach odkupił ją od niego → Rudolf Rütgers, syn Juliusza, założyciela w Niemczech przemysłu destylacji smoły. W źródłach i literaturze brak o nim bliższych informacji.

Chemiczna fabryka w Hajdukach, [w:] *Związek Koksowni SP. z ogr. odp. Katowice*, b.r.m.w. [druk powstał prawdopodobnie po 1928 r., znajduje się w zbiorach Pracowni Śląskiej B. Śląskiej w Katowicach; sygn. II 136 906]; Kisza Z., Kula J., *75-lecie istnienia zakładów koksochemicznych „Hajduki"*, „Chemik" 1963, nr 5 (Dodatek); Kurek J., *Historia Wielkich Hajduk...*, s. 60; *75 lat Zakładów Koksochemicznych „Hajduki" 1888–1963*, oprac. J. Surowiński, Kat. 1963, s. 21.

Zbigniew Kapała



Ćwikliński Edward (1878–1958), aptekarz, działacz społeczno-narodowy, właściciel drogerii w Hajdukach Wielkich (obecnie Chorzów Batory).

Ur. 21 XII 1878 w Jasieniu (pow. kościański, woj. poznańskie). Po ukończeniu gimnazjum, w 1897 r. rozpoczął praktykę w aptece Edmunda Karłowskiego w Kępnie. Po 3-letniej praktyce aptecznej zdał egzamin przed Okręgową Komisją Egzaminacyjną w Poznaniu i uzyskał dyplom pomocnika aptekarskiego. Wyższe studia farmaceutyczne odbył w Heidelbergu w l. 1904–1906. Po zdaniu egzaminu państwowego w Karlsruhe w listopadzie 1906 r. uzyskał tytuł aprobowanego aptekarza, uprawniający do samodzielnego kierowania apteką. Jako dyplomowany aptekarz pracował we Frankfurcie nad Menem, w Neu-Isenburgu, Opolu i Hajdukach Wielkich. W 1910 r. uruchomił własną drogerię w Hajdukach Wielkich przy Kaiserstr. (obecnie ul. Stefana Batorego), którą prowadził przez 11 lat.

Brał udział w akcji plebiscytowej i działaniach powstańczych na Górnym Śląsku. Należał do współzałożycieli Chóru Śpiewaczego i Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół" w Wielkich Hajdukach. Był prezesem Polskiego Czerwonego Krzyża, współpracownikiem Komisariatu Plebiscytowego

w Bytomiu, radnym gminy Wielkie Hajduki. Współpracował z lekarzami, działaczami polskimi: Andrzejem Mielęckim, Wincentym Styczyńskim, Feliksem Urbanowiczem i in. Był współzałożycielem jednego z pierwszych klubów sportowych – „Ruchu". W czasie III powstania śląskiego proponowano, by został naczelnikiem Wielkich Hajduk. Za działalność społeczno-narodową odznaczono go później Śląską Wstęgą Waleczności i Srebrnym Krzyżem Zasługi. Z przyczyn społeczno-politycznych i z powodu nagonki szowinistów niemieckich Ć. w 1921 r. opuścił Górny Śląsk. Osiedlił się w województwie poznańskim. Przy pomocy rodziny został współwłaścicielem drogerii w Sarnowej (pow. rawicki, obecnie dzielnica Rawicza). Drogerię prowadził przez 18 lat (1921–1939). Jednocześnie jako uprawniony, aprobowany aptekarz podejmował zastępstwa w okolicznych aptekach (w Bojanowie, Krotoszynie, Rawiczu, Skalmierzycach). Dn. 13 XII 1939 okupant hitlerowski wysiedlił go wraz z rodziną do Generalnego Gubernatorstwa. Transportem w zatłoczonych wagonach towarowych, w antysanitarnych warunkach dotarł do Baranowa (pow. tarnobrzeski); nie znalazł stałego zatrudnienia. W lutym 1941 r. wydzierżawił aptekę w Grębowie (pow. tarnobrzeski). Na skutek działań wojennych i przemarszu wojsk, apteka została doszczętnie ograbiona. W marcu 1945 r. Ć. powrócił do Sarnowej. Ciężko zachorował. W lipcu 1946 r. objął kierownictwo apteki w Krobi (pow. gostyński). W listopadzie 1948 r. przeniósł się do Wolsztyna, gdzie objął kierownictwo apteki sukcesorów Piechocka. W aptece pracował do listopada 1951 r., po czym przeszedł na emeryturę.

Zm. 26 VIII 1958 w Wolsztynie.

Brożek K., *Polska służba medyczna...*, s. 27, 28; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 167; Kaganiec M., *Apteki i drogerie medycynalne w Królewskiej Hucie do 1922 r.*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 6: 2001, Ch. 2002, s. 27; Nowak F., *Edward Ćwikliński – działacz plebiscytowy*, „Farmacja Polska" 1964, nr 21–22, s. 848, 849; tenże, *Materiały do historii aptekarzy śląskich i ich udział w walkach narodowowyzwoleńczych*, W. 1964, s. 24. – „Kalendarz Farmaceutyczny na rok 1939". W. 1938, s. 368; „Rocznik Farmaceutyczny" 1949/1950 (wyd. 1950), s. 372, 415.

Dionizy Moska

D

Delius (Hans) Walter (1884–1945), dr praw, urzędnik, polityk, od popołudnia 5 września do końca października 1939 r. komisaryczny burmistrz (*Bürgermeister*) okupowanego Chorzowa.

Ur. 1 III 1884 w Siegen (Nadrenia – Północna Wesfalia). Od 1903 r. studiował nauki prawnicze w Tybindze, w 1907 r. wstąpił do pruskiej służby administracyjnej i był zatrudniony od 1910 r. w starostwie w Gnieźnie. Od 1912 r. był syndykiem w Bremie, od 1914 r. zastępował tam dyrektora administracyjnego miasta, w 1917 r. objął stanowisko burmistrza m. Geestemünde, gdzie w 1919 r. został nadburmistrzem. Doprowadził do zjednoczenia Geestemünde z sąsiednim Leke. Od 1924 r. miasta te występowały jako Wesermünde. D. był członkiem pruskiego i ogólnokrajowego sejmiku miast. Tuż przed wybuchem II wojny światowej został włączony w skład personelu Zarządu Cywilnego (Zivilverwaltung) przy 14. Armii Niemieckiej, gen. Walthera von Reichenau. Po zajęciu polskiej przemysłowej części Górnego Śląska został wyznaczony na komisarycznego burmistrza Chorzowa. D. przybył do Chorzowa w godzinach popołudniowych 5 IX 1939 r. Urzędowanie swoje rozpoczął od objęcia budynków Magistratu oraz innych podległych mu agend i instytucji komunalnych, a także objazdu miasta. Jeszcze 5 IX wraz ze swym zastępcą, dr. Franzem Killingiem, oraz z kilkoma innymi przybyłymi do Chorzowa z Niemiec urzędnikami komunalnymi, przystąpił do kompletowania personelu zarządu miasta, gdyż poprzedni został ewakuowany w ostatnich dniach sierpnia i pierwszych dniach

września 1939 r. w głąb Polski. W dn. 6 IX 1939 D. wydał do mieszkańców Chorzowa odezwę, w której poinformował ich o objęciu urzędu prezydenta miasta oraz wzywał ich do zachowania spokoju i przystąpienia do pracy. Obok przywrócenia spokoju, bezpieczeństwa i porządku najpilniejszymi zadaniami nowego zarządu miasta było zaopatrzenie ludności w środki niezbędne do życia, zabezpieczenie opuszczonych mieszkań, objęcie opuszczonych zakładów kupieckich, rzemieślniczych i przemysłowych oraz zabezpieczenie osób starszych, chorych i potrzebujących pomocy. Już za czasów jego rządów w mieście rozpoczęło się usuwanie wszelkich śladów polskości. Dn. 12 IX 1939 D. wydał zarządzenie o przemianowaniu nazw ulic. Przywrócił też na swoje stanowisko usuniętego przez władze polskie ewangelickiego proboszcza Chorzowa, ks. Johannesa Schichę.

Pod koniec października 1939 r. powrócił do Wesermünde na dawny urząd w celu przeprowadzenia zjednoczenia tej miejscowości z Bremerhaven. Władze nazistowskie wykorzystały jego doświadczenie administracyjne także podczas kolejnych agresji. W 1940 r. po zajęciu Belgii został wysłany do Antwerpii, a w 1941 r. przeniesiony jako kierownik oddziału Zarządu Wojskowego na Ukrainę. Później znowu był zatrudniony w Bremerhaven – Wesermünde. W 1945 r. został przez aliantów zwolniony z urzędu i uwięziony. Zm. 18 XII 1945 w Bremie.

Był autorem m.in. *Niedersachsen im Rahmen der Neugliederung Deutschlands* (1928).

APKat., Zespół 12/646 – Akta miasta Chorzowa, sygn. 322–350; Biały F., *Okres wojny i okupacji*, [w:] *Chorzów. Zarys rozwoju miasta...*, s. 187–188; *Deutsche Biographische Encyklopädie (DBE)...*, Bd. 2, s. 478; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 250; Kaczmarek R., *Powiat miejski Królewska Huta (Stadtkreis Königshütte) w latach II wojny światowej*, [w:] *Z dziejów tradycji historii i kultury Wielkich Hajduk. Materiały z sesji popularnonaukowej 4–5 października 1995 r.*, Ch. Batory 1996, s. 73; *Kleines Stadtbuch...*, s. 154–155, 174, 176, 182; Mach H., Dzieje ewangelizmu w Chorzowie..., s. 71; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 454–455, 476.

Zbigniew Kapała



Deloch Edward (1830–1883), ksiądz katolicki, radca duchowny, działacz społeczny i centrowy, organizator polskich towarzystw w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), popularny wśród Polaków na całym Górnym Śląsku.

Ur. 10 X 1830 w Grodzisku (pow. kozielski), syn Ludwika, rolnika, i Karoliny z d. Mende. Gdy D. miał 2 lata, zmarł jego ojciec, a 12 lat później stracił matkę. W l. 1842–1850 uczęszczał do katolickiego gimnazjum w Głubczycach, a studia teologiczne na Uniwersytecie Wrocławskim ukończył w 1853 r. Zaraz potem wstąpił do alumnatu, a święcenia kapłańskie przyjął 1 VII 1854. Jako wikary pracował w Królewskiej Hucie, w parafii św. Barbary, wyodrębnionej z parafii NMP w Bytomiu w 1852 r.

Przez 3 lata pracował w Opolu jako duszpasterz pod kierunkiem proboszcza H. Gleicha, późniejszego biskupa sufragana. Tam zaprzyjaźnił się z ks. W. Porsche. Po śmierci proboszcza → R. Uherka został od 27 XI 1861 administratorem królewskohuckiej parafii św. Barbary, a nieco później jej proboszczem. Pracował tam do końca życia. W listopadzie 1870 r. biskup mianował go radcą duchownym, 2 X 1882 – dziekanem archiprezbiteriatu (dekanatu) bytomskiego, a 4 XI – komisarzem biskupim na okręg pszczyński.

W związku z gwałtownym rozwojem przemysłu królewskohucka parafia rozrastała się szybko. Należały do niej okoliczne gminy, dlatego liczba wikarych w parafii za rządów D. wzrosła do 5. Jego działalność duszpasterska była bardzo bogata. W kościele św.

Barbary zbudował główny ołtarz i 2 boczne. Zwiększył liczbę mszy św. Były one odprawiane po polsku i po niemiecku, jednak z przewagą polskich. Nabożeństwa paraliturgiczne odbywały się po polsku. W Lipinach przy tamtejszej szkole D. urządził salę modlitw, w której odbywały się msze św. w niedziele i niektóre dni powszednie. Stanowiło to zaczątek później wyodrębnionej parafii św. Augustyna w Lipinach-Chropaczowie. Doszło do tego również dzięki staraniom D. Przy pomocy wikariuszy tworzył on liczne stacje duszpasterskie i zakładał bractwa religijne. Jego staraniem powstały w parafii: Bractwo Różańcowe i Szkaplerzne, Bractwo Przenajświętszego Sakramentu, Bractwo św. Serca Jezusa i Maryi, Bractwo św. Józefa, Towarzystwo św. Karola Boromeusza wraz z bogatą biblioteką książek polskich i niemieckich, Stowarzyszenie Czeladników (Gesellen-Verein), Bractwo Pogrzebowe. W 1866 r. D. założył niemiecką Konferencję Pań św. Wincentego à Paulo w Królewskiej Hucie, a wkrótce potem – polską w Królewskiej Hucie i Lipinach. Wszystkie te organizacje D. otaczał staranną opieką duszpasterską. W lutym 1864 r. objął stanowisko inspektora szkolnego w części pow. bytomskiego (tzw. stary pow. bytomski), troszcząc się o nauczycieli, budynki szkolne i o dobre warunki nauczania. Jego staraniem wybudowano 10 szkół. W czasie kulturkampfu pozbawiono go stanowiska inspektora szkolnego (11 VII 1873), a wkrótce potem zakazano mu nawet wstępu do szkół w jego parafii.

Kiedy po wojnie prusko-austriackiej w 1866 r. wybuchła epidemia cholery i ospy, D. wspólnie z miejscowym Stowarzyszeniem św. Wincentego à Paulo sprowadził do parafii 3 siostry miłosierdzia św. Karola Boromeusza w celu pielęgnowania chorych w domach. Zamierzał zatrudnić je na stałe. Po wielu trudnościach uzyskał dom, w którym w 1867 r. urządził szpital na 14 łóżek. Starał się o rozwój tego zakładu, tworząc fundację św. Jadwigi. Na fali kulturkampfu władze zakazały siostrom działalności w 1874 r.

W latach kulturkampfu i później D. działał energicznie po stronie Centrum, gwałtownie występując przeciw antykościelnym przepisom wyjątkowym oraz przeciw decyzjom władz państwowych, godzących w język polski. Na terenie pow. bytomskiego przewodził wówczas centrowcom. Do polskiej agitacji w duchu narodowym miał niechętny stosunek, ale po nasileniu się kulturkampfu pod koniec l. 70. był jednym z najbardziej czynnych popularyzatorów polskości, organizatorem polskiego życia i polskiej myśli o charakterze narodowym, zyskując sobie popularność Polaków górnośląskich zarówno w Królewskiej Hucie, jak i na całym Górnym Śląsku.

Bardzo blisko współpracował z → Karolem Miarką, redaktorem „Katolika". W 1869 r., wspólnie z Miarką, założył w Królewskiej Hucie Kasyno Polskie, od 1872 r. działające pod nazwą Kółka Towarzyskiego. Po osiedleniu się Miarki w Królewskiej Hucie plebania D. była przez miejscowe władze pruskie uważana za „główną kwaterę budzącego się politycznego ruchu ludowego na Górnym Śląsku". W opinii biurokracji państwowej uchodził za głównego agitatora „Katolika". Istotnie D. propagował to pismo bardzo energicznie, popierał materialnie i drukował w nim swoje artykuły. Z „Katolikiem" związany był do końca życia. Władze pruskie podejrzewały go, podobnie jak Miarkę, o inspirowanie wystąpień robotniczych w Królewskiej Hucie w 1871 r.

Przełomowe znaczenie dla zaangażowania się D. po stronie spraw polskich miało wygłoszone przez niego w dniu Bożego Narodzenia 1880 r. kazanie, w którym wzywał parafian do czytania wyłącznie „Katolika", z pominięciem innych gazet. Podobnie jak inni duchowni, stanowczo zwalczał „Gońca Wielkopolskiego", o wyraźnie zarysowanej polskiej orientacji narodowej, zyskującego na Górnym Śląsku pewną popularność od końca l. 70.

W czasie kulturkampfu D. był członkiem katolickiej resursy mieszczańskiej w Kró-

lewskiej Hucie. Na zebrania tej organizacji przybywał wraz z innymi duchownymi. Miał opinię znakomitego mówcy, kaznodziei. Kazania wygłaszał zarówno po polsku, jak i po niemiecku. W 25-lecie jego święceń kapłańskich w 1879 r. miasto Królewska Huta było iluminowane, a w uroczystym pochodzie z tej okazji wzięło udział ok. 30 tys. osób. W 1872 r. prezydent rejencji opolskiej charakteryzował D. jako człowieka wielkich zdolności i ambicji, „który wszystko, co postanowi, realizuje z zapałem, a w realizowaniu jest przezorny i mądry".

Zm. 19 V 1883.

AAWr., APD 275; Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, do niedawna w Merseburgu, obecnie Berlinie-Dahlem, Rep. 77. CB, Tit. 343 A, Nr. 122, Bd. 25, k. 154–156. – Chrząszcz J.P., *Historia parafii św. Barbary w Królewskiej Hucie*, Król. Huta 1902, s. 21; Knossalla J., *Das Dekanat Beuthen...*; Meer A., *Charakterbilder aus dm Clerus Schlesiens NF*, Breslau 1898, s. 339–354; Myszor J., *Duszpasterstwo parafialne na Górnym Śląsku w latach 1821–1914*, Kat. 1991; Pater M., *Deloch Edward*, [w:] SBKDŚ, s. 81, 82; Szramek E., *Deloch Edward*, [w:] PSB, t. 5, s. 60 (bibliografia).

Mieczysław Pater



Długosz Jan (1415–1480), najwybitniejszy dziejopis polskiego średniowiecza, pierwszy historiograf, przekazujący – najwcześniej – informacje o Chorzowie.

Ur. na ziemi wieluńskiej. Po nauce w Nowym Mieście Korczynie i studiach uniwersyteckich w Krakowie, których jednak nie ukończył, pracował w kancelarii biskupa krakowskiego, późniejszego kardynała Zbigniewa Oleśnickiego. To jemu zawdzięczał potem wiele beneficjów i urzędów kościelnych, m.in. kanonię katedralną w Krakowie. Był wychowawcą synów królewskich, a na rok przed śmiercią otrzymał nominację na arcybiskupa lwowskiego (stolicy tej nie zdołał objąć przed śmiercią).

Spośród jego wielu dzieł historycznych w języku łacińskim – stanowiących ogromny postęp w dziejopisarstwie europejskim, napisanych bowiem na podstawie rzetelnej analizy przekazów źródłowych – na uwagę zasługują przede wszystkim *Dziejów Polski ksiąg XII*.

Natomiast dla badaczy przeszłości Chorzowa bezcenne są zapiski zawarte w *Księdze uposażeń diecezji krakowskiej*, w której wśród dokładnych informacji o biskupstwie krakowskim oraz o funkcjonujących w niej zakonach i parafiach, odnajdujemy stosunkowo obszerne wzmianki o Charzowie (tak, zgodnie z ówczesnym zwyczajem, zapisał jego nazwę). Stąd wiemy, że należąca do bożogrobców wioska obejmowała w połowie XV w. 25 łanów kmiecych, a nadto folwark, las i łąki, chłopi zaś zobowiązani byli świadczyć na rzecz zakonnych właścicieli szereg prac i danin – również finansowej natury, że w 1300 r. przeniesiono stąd szpital pod Bytom, który na swe utrzymanie otrzymał wieś Dąb, a także dochody z młyna oraz z trzech łanów ziemi opodal miasta.

Dokładność, z jaką D. odnotował wszystkie szczegóły, które znalazły potwierdzenie w późniejszych źródłach, każe postawić pytanie, czy odwiedził wioskę, o której nie był najlepszego mniemania. z racji jej oddalenia od miasta Bytomia i nieurodzajności tamtejszej ziemi. Nie można tego wykluczyć, skoro potwierdzony jest jego pobyt w Bytomiu w 1460 r. w ramach misji dyplomatycznej z ramienia króla Kazimierza Jagiellończyka mającej na celu zawarcie przymierza z królem czeskim Jerzym z Podiebradu. Przy tej okazji D. mógł rzeczywiście odwiedzić należący do bożogrobców szpital, położony tuż za murami miejskimi, i zasięgnąć informacji od ich właścicieli, którzy 2 razy w tygodniu w Bytomiu przebywali. Bardziej prawdopodobne jednak

wydaje się domniemanie, że zgodnie z przyjętą przez niego metodą pracy większym zaufaniem darzył źródła pisane, w pierwszej kolejności dokumenty, do których z racji pracy w kancelarii biskupa krakowskiego miał stały dostęp. Informacjami o zakonnikach z podwójnym czerwonym krzyżem służyć mu mogli zarówno bożogrobcy z Miechowa, których sam klasztor i posiadłości bardzo dokładnie opisał, jak i bożogrobcy z podkrakowskiego wówczas Stradomia. Warto tu zacytować zdanie D. z pierwszych stron jego *Dziejów...*: „Znajomość przeszłości oraz spraw, jakie rozgrywały się wewnątrz i na zewnątrz kraju [...] równa jest cnocie i mędrcy uważają ją za mistrzynię życia". Nie ulega bowiem wątpliwości, że dzięki ciekawości poznawczej i wnikliwości dziejopisa wiemy więcej o średniowiecznym Chorzowie.

Joannis Dlugossi seu Longini Canonici Cracoviensis, Opera omnia, ed. A. Przezdziecki, Cracoviae 1863–1887; tu *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*, które doczekały się kilku polskich przekładów, np.: *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, W. 1981–1985. Natomiast wydana z oryginalnego łacińskiego rękopisu trzytomowa *Księga uposażeń diecezji krakowskiej – Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis* nie została przetłumaczona. – Bobrzyński M., Smolka S., *Jan Długosz, jego życie i stanowisko w piśmiennictwie*, Kr. 1893; *Długossiana. Studia historyczne w pięćsetlecie śmierci Jana Długosza*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego", nr 65, W. 1980; Drabina J., *Historia Chorzowa...*; tenże, *Historia Chorzowa 1257–2000*, Ch. 2007.

Jan Drabina



Dombek Paweł (1865–1925), działacz narodowy, dziennikarz, burmistrz Królewskiej Huty (obecnie Chorzów).

Ur. 15 VIII 1865 w Rozbarku (obecnie dzielnica Bytomia) w niezamożnej rodzinie, jako syn majstra szewskiego Wincentego i Marii z d. Stefańskiej. W l. 1877–1884 uczęszczał do gimnazjum w Bytomiu. Po jego ukończeniu wstąpił do szkoły górniczej. Półtoraroczną praktykę górniczą odbył w kopalni „Neue Helene" („Nowa Helena") pod Szarlejem k. Piekar. Śmierć ojca i brak środków materialnych uniemożliwiły mu podjęcie studiów górniczych. Za radą prof. J. Broeckerhoffa wstąpił do redakcji „General Anzeiger für Schlesien und Posen" w Raciborzu, a następnie „Oberschlesische Grenzzeitung" w Bytomiu. Tam zdobywał pierwsze dziennikarskie doświadczenia. W 1885 r. poznał Adama Napieralskiego, właściciela „Katolika", którego wkrótce został redaktorem, a od 1898 r. współudziałowcem. Angażował się w pracy narodowej. Przyczynił się do założenia organizacji zawodowych (Związek Wzajemnej Pomocy Chrześcijańskich Robotników Górnośląskich), organizował wiece, zebrania, uświadamiając robotników polskich w walce z niemieckimi pracodawcami. W Bytomiu w l. 1896–1897 oraz w 1905 r. był prezesem Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół", a także wieloletnim członkiem Towarzystwa Górnośląskich Przemysłowców. W Siemianowicach prezesował Bankowi Ludowemu. Za pracę redakcyjną miał 30 procesów politycznych. W 1911 r. wszedł w skład Stronnictwa Polskiego na Śląsku. W 1912 r. – wybrany do parlamentu niemieckiego – domagał się tam poszanowania praw ludu polskiego.

W 1916 r. D. wraz z żoną przeniósł się z Bytomia do Leszna, gdzie reaktywował tygodnik „Kraj", w czasie I wojny światowej opowiadający się po stronie państw centralnych. Czasopismo finansowała grupa ugodowych ziemian wielkopolskich i ukazywało się do 1918 r. Przebywając w Lesznie, D. utrzymywał kontakty ze swoimi wyborcami z Górnego Śląska. Po upadku monarchii Hohenzollernów, w dniach rewolucji niemieckiej D. zorganizował wiece polskiej ludności

w kilku miastach górnośląskich (Bytom, Królewska Huta, Zabrze), żądając szybkiego połączenia Górnego Śląska z Polską. W tym czasie współpracował z działaczami narodowymi skupionymi wokół Domu Polskiego „Ul" w Bytomiu. Po tym burzliwym okresie wrócił do Leszna, gdzie podjął działalność narodową i społeczną. Jako członek Polskiej Rady Ludowej wraz z innymi działaczami został internowany przez niemieckie władze wojskowe (od 28 V–8 VII 1919). Najpierw był przetrzymywany w obozie Grünthal (osada Zielona Dolinka pod Żaganiem – obecnie w granicach miasta), a następnie w szpitalu wojskowym w Żaganiu.

Po zakończeniu I wojny światowej i powstaniu państwa polskiego D. wraz z innymi członkami Koła Polskiego w Reichstagu w Berlinie wszedł do I Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej. Z mandatu zrezygnował wkrótce, ponieważ od 13 VII 1920 został wiceburmistrzem Leszna, a od 1 IX 1920 burmistrzem. Przywrócił miastu polski charakter. Należał do wielu tamtejszych stowarzyszeń i fundacji. W marcu 1922 r. wybrany został drugim burmistrzem Królewskiej Huty, a po 2 latach prezydentem miasta. Przyczynił się do rozwoju polskiego szkolnictwa, bibliotek i instytucji kulturalno-oświatowych; egzekwował język polski w administracji samorządowej. Rozbudował targowisko i rzeźnię miejską, opiekował się bezrobotnymi, chorymi i ubogimi, a zwłaszcza inwalidami z okresu powstań i plebiscytu. Był dobrym organizatorem i inicjatorem wielu akcji służących interesom mieszkańców gminy, zarówno Polaków, jak i Niemców.

Miał 2 żony. Pierwszą była Waleska z d. Kawurek (zm. w 1896 r.). Z tego związku miał 2 dzieci: Małgorzatę i Wojciecha. Drugą żoną była Teodora Szafarkiewicz (1875–1950). Miał z nią 4 dzieci: Juliana, Anielę, Mariana i Zofię.

Zm. nagle w szpitalu Uniwersytetu Jagiellońskiego z 10 na 11 X 1925. Pochowany został na cmentarzu parafii św. Jadwigi w Królewskiej Hucie.

APKat., tzw. Śląska Kartoteka Biograficzna, biogram Pawła Dombka autorstwa F. Białego; UWŚl., sygn. 595; Arch.MCh., sygn. 2943. – *Chorzowski słownik biograficzny...*, s. 41, 42; Drabina J., *Historia Chorzowa...*, s. 146, 147; EPŚl., s. 96; Godula F., *Materiały do dziejów parafii*, z. 2 (mps w zbiorach specjalnych B. Śląskiej w Katowicach); Hemmerling Z., *Posłowie polscy w parlamencie Rzeszy Niemieckiej i Sejmie Pruskim 1907–1914*, W. 1968; Kapica J., *Kazania, mowy, odezwy*, Kat. 1933, s. 101–106; *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. J.M. Majchrowski, W. 1994, s. 266; Nawrocki W., *Leszno w dziejach polskich*, Leszno 1947, s. 63; Ogrodziński W., *Dzieje Dzielnicy Śląskiej „Sokoła"...*, s. 54, 59; Orzechowski M., *Narodowa Demokracja na Górnym Śląsku (do 1918 roku)*, Wr.–W.–Kr. 1965, s. 58; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 58, 59; Prus K., „Silesiana" 1923, nr 1, s. 20; PSB, t. 5, s. 312; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 248, 249, 272, 583; Rzepecki T., *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919*, P. 1920; Sieradzka D., *Królewska Huta – Chorzów w latach 1868–1945...*, s. 17, 18, 24, 26–28, 59; taż, *Miasta województwa śląskiego i ich reprezentacje samorządowe 1922–1939*, Kr. 1996, s. 31, 68, 85, 114, 175; taż, *Paweł Dombek – pierwszy polski burmistrz Królewskiej Huty (1922–1925)*, [w:] *Wkroczenie wojsk polskich do Chorzowa...*, s. 89–109; taż, *Z dziejów samorządu komunalnego miasta Chorzowa...*; Smogorzewska M., *Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Słownik biograficzny*, t. 1, W. 1998; Snoch B., *Górnośląski leksykon biograficzny...*, s. 44, 45; *Strajk szkolny na Górnym Śląsku w 1906 r.*, „Szkoła Śląska" 1933; Szramek E., *Śp. Adam Napieralski*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku" 1930, t. 2, s. 315; Świderski B., *Ilustrowany opis Leszna i ziemi leszczyńskiej*, Leszno 1928. – „Der Oberschlesische Kurier", 11 III 1922, Nr. 58; „Orędownik Śląski", 11 III 1922, nr 58. – Biogram red. A. Podsiadło udostępniony autorce.

Danuta Sieradzka



Dombkowa Teodora (1875–1950), działaczka społeczno-narodowa, radna Rady

Miejskiej w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. 5 XII 1875 w Kępnie, córka adwokata i notariusza Juliana Szafarkiewicza, powstańca z 1848 r. i komisarza Rządu Narodowego z 1863 r., oraz Anieli z Łukomskich. Od 1879 r. mieszkała wraz z rodziną w Ostrowie Wielkopolskim, gdzie Julian Szafarkiewicz został sędzią. Wychowana została przez swoich rodziców w duchu czynnego i ofiarnego patriotyzmu – jak to określiła w lutym 1929 r. autorka wspomnienia o niej, Janina Giżycka – w poszanowaniu katolickich i polskich tradycji. „Pod okiem rozumnej i postępowej matki" D. pobierała staranne wykształcenie w domu oraz skończyła w l. 1890–1894 wzorową pensję p. Danyszówny w Poznaniu, potem razem z siostrami prowadziła tajną szkołę polską w Ostrowie Wielkopolskim.

Dn. 27 IV 1898 r. wyszła w Ostrowie Wielkopolskim za mąż za redaktora „Katolika", → Pawła Dombka, którego była drugą żoną, i wtedy przeniosła się na Górny Śląsk, do Bytomia. Tam 25 II 1900 z jej inicjatywy zawiązało się pierwsze na Górnym Śląsku polskie Towarzystwo Kobiet. Towarzystwo posiadało zrazu charakter tajny, a od r. 1901 działało legalnie. Celem Towarzystwa było „wzajemne, wszechstronne kształcenie się, pomoc naukowa i dobroczynna, powołanie do życia czytelni i biblioteki, urządzanie wieczorów pieśni i deklamacji itd." Honorowe przewodnictwo Towarzystwa objęła Ludwika Radziejewska. D. została jego przewodniczącą (urząd ten piastowała do 1916 r.).

Założenie pierwszego Towarzystwa Kobiet na Górnym Śląsku stanowiło niemałe zaskoczenie dla władz niemieckich, gdyż w środowisku niemieckim nie było analogicznych organizacji. Już w pierwszym okresie Towarzystwo skupiło w swoich szeregach ponad 100 członkiń. Wobec takiego rozmachu spadły na organizację od samego początku przeróżne szykany i represje. Świadczą o tym najlepiej kolejne procesy wytaczane zarządowi. Na każdym posiedzeniu zjawiał się radca kryminalny Mädler, który skrzętnie notował jego przebieg. W procesie, który wytoczono wkrótce po powstaniu zarządowi Towarzystwa Kobiet o szerzenie wszechpolskiej agitacji, największą winą obciążono przewodniczącą. Proces toczył się długo, przechodził różne instancje, ostatecznie władze policyjne go przegrały. Tymczasem Towarzystwo rozrastało się dalej – urządzano wiece, różne wieczorki towarzyskie, przedstawienia teatralne, a pod pretekstem prób odbywały się lekcje języka polskiego. D. była współzałożycielką towarzystw kobiecych w Lipinach, Rudzie, Mikulczycach, Radzionkowie i innych miejscowościach..

Obok dziaalności ściśle organizacyjnej D. zdobyła sobie dużą popularność jako prelegentka na polskich zebraniach, szczególnie w okręgu przemysłowym.

Od 1916 r. mieszkała z rodziną w Lesznie w Wielkopolsce. Będąc wówczas żoną posła do parlamentu niemieckiego (Reichstagu), prowadziła podobną działalność jak w Bytomiu: zakładała tajne polskie szkoły dla dzieci obojga płci, dorastających dziewcząt, urządzała amatorskie przedstawienia. Po objęciu Leszna przez Polskę założyła w mieście Towarzystwo Młodzieży Żeńskiej. Będąc założycielką Polskiego Czerwonego Krzyża w mieście, objęła sekcję szpitalną. Pracowała równocześnie w miejscowym „Ognisku dla Żołnierzy" i w „Misji Dworcowej". Za działalność tę otrzymała od Zarządu Głównego Polskiego Czerwonego Krzyża dyplom honorowy, a od lokalnych władz PCK wyrazy uznania za niestrudzoną pracę i działalność w powiecie leszczyńskim.

Miała z P. Dombkiem 4 dzieci: Juliana (1899); Anielę (1903), Mariana (1908) i Zofię (1915).

Po wyborze w 1922 r. męża na II burmistrza Królewskiej Huty przeprowadziła się w tym samym roku do tego miasta, osiedlając się na ul. Wolności 40. Tu już we wrześniu 1923 r. utworzyła przy parafii św. Józefa oddział Towarzystwa Polek. W następnym roku założyła w południowej części miasta Towa-

rzystwo św. Wincentego à Paulo. Roztoczyła w tej części miasta opiekę nad najbiedniejszymi, organizowała imprezy kulturalno-oświatowe. W 1924 r. zorganizowała też Tanią Kuchnię dla tej części miasta, a następnie objęła przewodnictwo Centralnego Komitetu Tanich Kuchni w Królewskiej Hucie. Brała udział także w pracach miejscowych placówek Narodowej Organizacji Kobiet, Towarzystwa Czytelni Ludowych, Polskiego Czerwonego Krzyża i różnych instytucji religijnych. W wyborach komunalnych z 14 XI 1926 została radną jako członkini NOK z listy Polskiego Zjednoczenia Stronnictw Chrześcijańskich (Polskie Stronnictwo Chrześcijańskiej Demokracji i Narodowa Partia Robotnicza). W dn. 3 V 1927 została odznaczona Orderem Odrodzenia Polski (Polonia Restituta). Po śmierci męża w 1925 r. zamieszkała przy ul. H. Dąbrowskiego 16/7 (obecnie nr 46/7). Przed wybuchem II wojny światowej była czynna w organizacjach kościelno-religijnych. Kiedy wybuchła wojna pozostała w mieście. Miała wtedy 64 lata. Nie podpisała volkslisty, legitymowała się polską „palcówką". Pomimo grożącego jej z tego tytułu niebezpieczeństwa, konspiracyjnie nauczała zaufane osoby języka polskiego, matematyki, historii i religii.

Zm. 28 VIII 1950 w Bytnicy Odrzańskiej, gdzie mieszkała córka Zofia. Tam też została pochowana. Natomiast na grobie Pawła Dombka w Chorzowie umieszczono pamiątkową tablicę poświęconą Teodorze.

Gałuszka M., *Dombkowa Teodora (z d. Szafarkiewicz)*, [w:] *Chorzowski słownik biograficzny...*, s. 43; Kamińska-Kwak J., *Polskie organizacje kobiece w Chorzowie w latach 1922–1939*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 2: 1997, Ch. 1998, s. 213, 220; Księga pamiątkowa pracy społeczno-narodowej kobiet... (tu biogram T. Dombkowej oprac. przez J. Giżycką); Mazurek S., *Z dziejów polskiego ruchu kobiecego na Górnym Śląsku w latach 1900–1907*, Op. 1969, s. 20–21, 23, 27, 65, 66; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 70; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 252; Sieradzka D., *Z dziejów samorządu komunalnego miasta Chorzowa...*, s. 34, 64; taż, *Królewska Huta – Chorzów w latach 1868–1945...*, s. 208. – Informacje M. Henclewskiego.

Zbigniew Kapała

Doormann Karl (daty życia nieznane), dr, nauczyciel matematyki w królewskohuckim Gimnazjum Klasycznym (Königliche Gymnasium zu Königshütte), później w Wyższej Szkole Realnej (Königliche Oberrealschule zu Königshütte), nowoczesnym gimnazjum o profilu matematyczno-przyrodniczym, utworzonym w 1911 r., gdzie uczył przyszłego noblistę → Kurta Aldera. Był czołowym działaczem Freisinnige Volkspartei (Wolnomyślnej Partii Ludowej) na Śląsku. W l. 1903–1918 zasiadał jako poseł w parlamencie Rzeszy (Reichstag).

Przed przybyciem do Królewskiej Huty (obecnie Chorzów), gdzie od 1 IV 1900 zaczął uczyć w miejscowym gimnazjum klasycznym, pracował w Bolesławcu na Dolnym Śląsku. W dn. 27 IV 1919 uczestniczył obok nadburmistrza → Heinricha Brahla, tajnego radcy sanitarnego dr Heriberta Hartmanna, radcy sądowego → Engelberta Schoekiela i późniejszego radcy szkolnego Janochy w wielkiej manifestacji królewskohuckich Niemców, w której zgromadzeni opowiedzieli się za pozostawieniem Królewskiej Huty w granicach Niemiec.

Po 1922 r. przeniósł się do Niemiec. W sierpniu 1925 r., przebywając w miejscowości kuracyjnej Wernigerode (Sachsen-Anhalt), opracował i następnie opublikował we Wrocławiu rozprawę *Halley und Fermat. Beiträge zur Geschichte der Statisstik mit einem Anhang über das Fermatsche Problem*.

Greiner P., *Kurt Adler – chorzowski noblista*, [w:] *Chorzów w kulturze Śląska...*, s. 172; tenże, *Kurt Adler (1902–1958). Chorzowski laureat Nagrody Nobla*, Ch. 1998; tenże, *Nobliści z Górnego Śląska*, Wr. 1999; Guttmann A., *Zur Geschichte des Königlichen Gymnasiums...*, s. 14, 21; Kamińska-Kwak J., *Udział elit umysłowych Chorzowa...*, s. 44; Pabisz J., *Wyniki wyborów do parlamentu Związku Północnoniemieckiego i parlamentu Rzeszy Niemieckiej na terenie Śląska w latach 1867–1918*, [w:] „Studia i Materiały z Dziejów Śląska", t. 7, Wr. 1966, s. 340; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 174.

Zbigniew Kapała

Drobek Johannes (Johann) (1887–1951), niemiecki malarz i konserwator, po-

chodził z Królewskiej Huty (obecnie Chorzów).

Ur. 14 V 1887 w Królewskiej Hucie jako syn nadsztygara. Najpierw uczył się zwykłego rzemiosła malarskiego, potem od 1904 r. studiował w Królewskiej Szkole Sztuki i Rzemiosła Artystycznego we Wrocławiu. Był uczniem Hansa Roßmanna, który kierował wówczas w Szkole pracownią malarstwa dekoracyjnego. Jeszcze jako student pomagał przemalować Piwnicę Świdnicką we wrocławskim ratuszu. Dla Hansa Poelziga, ówczesnego dyrektora Szkoły, przygotował w 1912 r. plakat na wystawę stulecia. W 1914 r. wziął udział wraz z innymi studentami tejże uczelni w wystawie Werkbundu w Kolonii. W tych też latach znany wrocławski kupiec Jakob Molinari zlecił mu wymalowanie ścian w swoim wiejskim domu w Międzygórzu. Później pracował jako restaurator, m.in. dokonał konserwacji malowideł na suficie jednej z kaplic kościoła Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Raciborzu, w kościołach w Krapkowicach, Gogolinie, Koźlu, Kamienicy k. Nysy, średniowiecznych fresków w wieży mieszkalnej w Siedlęcinie k. Jeleniej Góry. Już wtedy był znany ze swych dużych umiejętności, wielkiej sprawności manualnej. Prace konserwatorskie poprzedzał skrupulatnymi studiami.

W l. 20. XX w. współpracował z Hansem Poelzigiem przy opracowywaniu kolorystyki wnętrza przebudowywanego Domu Koncertowego w Bytomiu oraz przy przebudowie Teatru im. Gerharta Hauptmanna i Teatru „Delio" we Wrocławiu. W Opolu namalował dla wielkiej sali Prowincjonalnego Kolegium Szkolnego widok Góry Świętej Anny.

Po 1933 r. głównym polem działania D. były kościoły i zamki. W kaplicy elektorskiej, zbudowanej we wrocławskiej katedrze przez wybitnego austriackiego architekta Fischera von Erlacha, konserwował freski Carlo Carlonesego, natomiast w klasztorze pocysterskim w Lubiążu odnowił na suficie freski barokowego malarza Michaela Lucasa Leopolda Willmanna. D. był wybitnym znawcą jego malarstwa. W kościele w Małujowicach (Mollwitz) odczyścił pochodzące z XV w. późnogotyckie malarstwo ścienne. Z kolei w kościele klasztornym na Legnickim Polu (Wahlstatt) oczyścił freski bawarskiego malarza Cosmy Damiana Asama, a w kaplicy św. Anny w Starych Bogaczowicach k. Wałbrzycha – malarstwo Martina Heigla.

Znaczące prace konserwatorskie przed II wojną światową D. przeprowadził w Krzeszowie (Grüssau) k. Świdnicy. W roku szkolnym 1937/1938 konserwował tam, w kościele św. Józefa, freski M.L.L. Willmanna *Jezus w świątyni* i *Adoracja Trzech Króli,* a dla kościoła opactwa w Krzeszowie namalował 12 z 14 stacji *Drogi Krzyżowej*, wzorowanych na malowidłach Willmanna. Pracował także w zamkach w Leśnicy k. Wrocławia i Książu (Fürstenstein) k. Wałbrzycha. Po 1945 r. konserwował we Wrocławiu kościół św. Macieja.

W październiku 1947 r. D. opuścił Śląsk. Zamieszkał w Bawarii, w Monachium. Jako znany malarz i konserwator szybko znalazł zatrudnienie. W l. 1948–1949 kierował konserwacją fresków Giambattisty Tiepolo w klatce schodowej i w sali cesarskiej zamku w Würzburgu. Dał tam kolejny dowód swoich umiejętności i wielkiego kunsztu konserwatorskiego, podobnie jak w nowym zamku Schleißheim, gdzie odnowił malowidła na suficie wenecjanina Jacopo Amigoni.

Zm. 21 XII 1951 w Monachium. Został pochowany w kościele pw. św. Marii na wyspie w Frauenchiemsee.

Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler des XX. Jahrhunderts. Unter Mitwirkung von Fachgelehrten des In- und Auslandes, Bearb., Redig., Hrsg. von H. Vollmer, Bd. I: *A–D*, Leipzig 1953, s. 595; Gross H., *Bedeutende Oberschlesier. Kurzbiographien,* Dülmen 1995, s. 564–565; *Hans Poelzig we Wrocławiu. Architektura i sztuka 1900–1916,* red. J. Wilkosz, B. Störtkuhl, Wr. 2000, s. 28, 31, 53, 291; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 534; *Saur. Allgemeines Künstler-Lexikon. Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker,* Bd. 29, München–Leipzig 2001, s. 466; Scheuermann G., *Das Breslau Lexikon A–L,* Dülmen 1994, s. 232 (tu informacja, że zm. 21 II 1951 i został pochowany na małym przyklasztornym cmentarzu na wyspie kobiet na jeziorze Chiem); Wienicke A., *Königshütter Malerei,* [w:] *Kleines Stadtbuch...*, s. 198–199.

Zbigniew Kapała



Dubiel Klemens (wg USC **Klemenc**) **Feliks**, pseud. Karol Bulla (1887–1958), hutnik, działacz narodowy.

Ur. 19 XI 1887 w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) jako 12. dziecko w rodzinie górniczej Kacpra i Franciszki z d. Tyluszek. Pod wpływem starszego brata Pawła, który odegrał znaczącą rolę w życiu społeczno-politycznym na Górnym Śląsku, zaangażował się w polski ruch narodowy.

Najwcześniej nawiązał kontakty z utworzonym 25 XI 1901 w Królewskiej Hucie gniazdem Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół" i został jego najmłodszym członkiem. Od 2 VI 1914 należał tamże do Oddziałów Metalowców, Hutników, Robotników Fabrycznych i Pokrewnych Zawodów Zjednoczenia Zawodowego Polskiego.

W czasie I wojny światowej pracował w hucie „Królewskiej" jako maszynista lokomotywy hutniczej. W pierwszych wyborach do rady zakładowej huty, w grudniu 1918 r., wybrano go jej przewodniczącym. W tym okresie wstąpił do Niezależnej Socjalistycznej Partii Niemiec (Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands – USPD), głoszącej hasła wyzwolenia narodowego i społecznego. Podczas wyborów komunalnych, odbywających się 9 XI 1919 na Górnym Śląsku, kandydował z listy USPD i wszedł w skład Rady Miejskiej Królewskiej Huty.

Aktywnie włączył się w nurt prac na rzecz przyłączenia Górnego Śląska do Polski. Uczestniczył w licznych wiecach ludności polskiej. Z ramienia Polskiego Komitetu Plebiscytowego w Królewskiej Hucie pełnił funkcję zastępcy przewodniczącego Komitetu Parytetycznego przy Międzysojuszniczej Komisji Rządzącej i Plebiscytowej Górnego Śląska (MKRiP), zajmującego się sprawami głosowania plebiscytowego. Był również doradcą i członkiem Rady Przybocznej MKRiP, złożonej z 2 Polaków i 2 niemieckich mieszkańców Królewskiej Huty. W 1922 r. został sekretarzem komisji, ustalającej z nakazu MKRiP szkody powstałe w okresie powstań śląskich.

W czasie III powstania śląskiego jako przewodniczący rady zakładowej huty „Królewskiej" oraz delegat Wydziału Przemysłowo-Handlowego Naczelnej Władzy Powstańczej przy tej hucie był upoważniony do kontroli gospodarki przedsiębiorstwa. Wspomagał powstańców sprzętem, którym dysponowała huta, dzięki czemu m.in. przerabiano zwykłe lokomotywy na pancerne. W połowie maja 1921 r. udał się do Opola i Wrocławia, a następnie do Warszawy i Poznania celem nawiązania kontaktów, które miały poprawić sytuację aprowizacyjną załóg przemysłowych.

W lipcu 1921 r. wszedł w skład Komisji Finansowej miejscowej Rady Ludowej (RL). Został członkiem utworzonego przez RL Towarzystwa Obrony Kresów Zachodnich, którego celem była obrona interesów polskich. W 1922 r. wybrano go ławnikiem RL w Królewskiej Hucie. Dn. 23 VI 1922 w imieniu hutników witał przed bramą triumfalną na obecnej ul. Wolności, wkraczające do Królewskiej Huty Wojsko Polskie.

W okresie międzywojennym pracował w Zakładzie Ubezpieczeń Społecznych w Królewskiej Hucie. W l. 1923–1927 pełnił funkcję drugiego zastępcy członków aktywnych Rady Administracyjnej jako przedstawiciel ubezpieczonych. W 1926 r., kiedy władze Narodowej Partii Robotniczej przystąpiły do konsolidacji narodowego ruchu robotniczego, powstał kartel tego ruchu, obejmujący wszystkie jego placówki w Królewskiej Hu-

cie, Klimzowcu, Nowych Hajdukach. D. został wówczas wybrany prezesem kartelu.

Po wybuchu II wojny światowej uszedł do Częstochowy. Tam ukrywał się pod nazwiskiem Karol Bulla.

W 1945 r. wrócił do Chorzowa. Założył Firmę Stróżowania Mienia „Argus" (1945–1948). Nadal udzielał się społecznie. Działał m.in. w komitecie organizacyjnym Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Sowieckiej (potem Radzieckiej). Był członkiem Związku Weteranów Powstań Śląskich.

Ok. 1948 r. wyjechał do Dzierżoniowa. Tam m.in. zajmował się zielarstwem i pomagał chorym. Ze względu na zły stan zdrowia w 1956 r. powrócił do Chorzowa i zamieszkał u najstarszej córki.

Zm. 8 II 1958. Pochowany został na cmentarzu przy parafii św. Barbary.

Był żonaty z Anną Marią Pietrzak (1890–1951). Miał 5 dzieci: córki Elżbietę, Gertrudę, Klarę, Różę oraz syna Stanisława.

Uhonorowany został dyplomem (z datą 3 V 1921) „Za działalność i wierną służbę Ojczyźnie", podpisanym przez Wojciecha Korfantego.

Chorzów. Zarys rozwoju miasta...; Dubiel K., *Na miarę Kmicicową. Autentyczne opowiadanie z czasów powstań śląskich*, „Powstaniec Śląski" 1939, nr 22–27; tenże, *W radzie zakładowej huty Królewskiej*, [w:] *Pamiętniki powstańców śląskich*, t. 1, Kat. 1957, s. 11–20; Fertacz S., *Zakład Ubezpieczeń Społecznych w Chorzowie (1922–1939)*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 6: 2000, Ch. 2001, s. 173; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*; *Jednodniówka Śląskiego Związku Akademickiego z okazji wygaśnięcia Konwencji Genewskiej i 15-lecia wkroczenia Wojska Polskiego na Górny Śląsk*, Kat. 1937, s. 21; Kapała Z., *Wkroczenie wojsk polskich do Królewskiej Huty w 1922 roku*, [w:] *Wkroczenie wojsk polskich do Chorzowa...*, s. 57; Paździora M., *Narodowa Partia Robotnicza w Królewskiej Hucie (1920–1934)*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 4: 1999, Ch. 2000, s. 74; Pierniarczyk J., *Ilustrowana księga pamiątkowa Górnego Śląska*, Kat. 1923, s. 78; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 78, 195, 196, 208; *Powstania śląskie i plebiscyt w dokumentach i pamiętnikach. Wybór tekstów*, oprac. F. Hawranek, Op. 1980, s. 171–173; *Rola „Sokoła" w życiu narodowym w Chorzowie...*, s. 53, 55, 63, 64, 66. – B. Śląska w Kat., Zbiory Specjalne, sygn. R 2715 III, Dokumenty osobiste K. Dubiela; Informacje wnuczki Ewy Kurasz.

Irena Nitsche



Dubiel Paweł (1879–1941), górnik, działacz związkowy, plebiscytowy i społeczny, II burmistrz (wiceprezydent) Królewskiej Huty (Chorzowa), więzień obozów koncentracyjnych.

Ur. 25 I 1879 w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), syn górnika Kaspra i Franciszki z Tyluszków. Po ukończeniu szkoły powszechnej w 15. roku życia podjął pracę w kopalni „Król".

Działał na niwie narodowej: od 1897 r. w Towarzystwie Młodzieży pw. św. Stanisława Kostki (był jego współzałożycielem, sekretarzem i wiceprezesem), od 1900 r. w Kółku Towarzyskim, jednakże nie mógł pogodzić się z jego ugodową polityką wobec Centrum. Doprowadził więc do utworzenia w Królewskiej Hucie Kasyna (w 1869 r. organizację o tej nazwie założył → Karol Miarka), które do władz przedstawicielskich typowało kandydatów polskich z własnej listy. Był prezesem tej organizacji w 1902 i 1909 r. Wspierał działalność Związku Śląskich Kół Śpiewaczych. W Zabrzu utworzył Towarzystwo Śpiewu „Chopin", którego prezesem był aż do wybuchu I wojny światowej. W 1913 r. zorganizował tam Święto Pieśni Polskiej. Był za to represjonowany przez władze pruskie, podobnie jak wcześniej za działalność w innych organizacjach polskich – stawał przed sądem pod zarzutem działalności antypaństwowej.

Działał w polskim ruchu zawodowym – najpierw w Związku Wzajemnej Pomocy Chrześcijańskich Robotników Górnoślą-

skich. W 1909 r. w Zjednoczeniu Zawodowym Polskim (ZZP) objął przewodnictwo Oddziału Górników w Królewskiej Hucie. W 1910 r. przeniósł się z rodziną do Zabrza, gdyż na zjeździe Związku Górników ZZP został wybrany etatowym sekretarzem na okręg zabrsko-toszecko-gliwicki. Następnie powierzono mu funkcję wiceprezesa Oddziału Górników ZZP. W 1912 r. został członkiem władz naczelnych ZZP na Górnym Śląsku. Od 1914 r. kierował również ruchem związkowym w rejonie Rybnickiego Zagłębia Węglowego. Był m.in. głównym organizatorem trwającego od 19 IV do 10 V 1913 strajku górników na Górnym Śląsku.

W czasie I wojny światowej został zmuszony do wypełnienia obowiązku służby w armii niemieckiej. Został do niej zmobilizowany, mimo że uzyskał kategorię trwale niezdolnego do służby wojskowej; nie pomogła interwencja w tej sprawie Wojciecha Korfantego u pruskiego ministra spraw wojskowych ani reklamacja Koła Polskiego w Reichstagu, wniesiona do ministra wojny Rzeszy.

Wrócił z wojska z początkiem listopada 1918 r. w czasie rewolucji antykajzerowskiej. Wszedł do rady robotniczo-żołnierskiej w Zabrzu jako delegat polskich robotników, równocześnie został wybrany na wiceprzewodniczącego Polskiej Rady Ludowej na powiat zabrski. Był członkiem Naczelnej Rady Ludowej w Poznaniu. Ponownie podjął pracę w ZZP. W 1919 r. objął przewodnictwo Zarządu Głównego Związku Górników (funkcję tę sprawował do 1922 r.). Redagował „Głos Górnika", będący organem prasowym związku. Związany był również z Narodową Partią Robotniczą (NPR), najpierw noszącą nazwę Narodowego Stronnictwa Robotników – został prezesem jej zarządu dzielnicowego. W Korfantowskim gabinecie Polskiego Komisariatu Plebiscytowego w 1920 r. powierzono mu funkcję przewodniczącego Sekcji Związków Zawodowych i kierownika Wydziału Socjalno-Politycznego. Prowadził ożywioną działalność agitacyjną na rzecz sprawy polskiej. W parytetycznej komisji plebiscytowej w Zabrzu zasiadł jako polski przedstawiciel. Wszedł w skład delegacji polskiej, która w 1921 r. wyjechała do Paryża i Rzymu z materiałami dokumentującymi polskość Zabrza i Gliwic oraz konieczność przyłączenia ich do Polski. W 1922 r. po dokonaniu podziału Śląska opuścił Zabrze, gdy grupy terrorystyczne (tzw. *Rollkommando*) dokonały napadu na jego rodzinę. Z powrotem przeniósł się wraz z rodziną do Królewskiej Huty.

W swoim rodzinnym mieście objął kierownictwo w Związku Pracowników Umysłowych ZZP, a od 1923 r. został dyrektorem Spółki Spożywców „Zjednoczenie". Reprezentował polski ruch spółdzielczy Górnego Śląska na zjazdach i wystawach w Kopenhadze, Londynie, Paryżu i Brukseli.

W 1927 r. rozpoczął 12-letnią służbę na stanowisku wiceprezydenta Królewskiej Huty – do przejścia na emeryturę.

Był członkiem Śląskiej Rady Wojewódzkiej z ramienia Narodowej Partii Robotniczej, Komitetu Budowy Gmachu Urzędu Wojewódzkiego Śląskiego i Sejmu Śląskiego, Zarządu Towarzystwa Osadniczego „Ślązak" w Katowicach, Śląskich Linii Autobusowych, Rady Naczelnej Związku Powstańców i Byłych Żołnierzy, Zarządu Głównego Związku Obrońców Śląska, Stowarzyszenia Niewidomych Województwa Śląskiego (prezes) i innych.

Był autorem sztuk: *Antek Kamasznik przed sądem* i *Prosta droga,* grywanych przed I wojną światową przez polskie teatry amatorskie.

Odznaczony został m.in. Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski „za zasługi nad rozbudzeniem ducha narodowego wśród mas robotniczych i organizację Zjednoczenia Zawodowego na Śląsku" oraz Medalem Niepodległości „za pracę w dziele odzyskania niepodległości".

W czasie II wojny światowej aresztowano go 24 IV 1940 w Chorzowie. Przebywał w obozach koncentracyjnych Sachsenhausen

i Dachau, gdzie zginął 5 VIII 1941 po otrzymaniu zastrzyku z fenolu.

Jego żoną była Maria z Lubojańskich (ur. 4 IV 1879 w Chorzowie, zm. w tym mieście 28 XI 1945) – należała do „Sokoła" i Towarzystwa Matek Polek działającego przy NPR. Miał 2 synów: Pawła Mikołaja (1902–1980) i Józefa (1914–1994), który po wyzwoleniu spod okupacji hitlerowskiej był prezydentem Chorzowa.

W Zabrzu jego imieniem nazwano ulicę, przy której mieszkał i w swoim mieszkaniu skupiał patriotów polskich.

Dubiel P.M., *Spojrzenie w przeszłość. Wspomnienia działacza śląskiego*, Kat. 1973, s. 9–31; EPŚl., s. 106; Hanke R., *Paweł Dubiel – człowiek, publicysta, polityk*, W. 1987; tenże, *Polska droga Chorzowa...*; tenże, *Śląsk śpiewa*, Kat. 1991, s. 119; Szymiczek F., *Dubiel Paweł*, [w:] ŚSB, t. 1, s. 55–57 (bibliografia).

Rajmund Hanke

E

Ebers Josef (1845–1923), architekt.

Ur. 1845 w Hildesheim (Dolna Saksonia), zm. 14 VII 1923 we Wrocławiu. W l. 1864–1869 studiował architekturę u Conrada Wilhelma Hasego na politechnice w Hannowerze, gdzie prowadzono systematyczne badania nad architekturą historyczną, przede



Kościół pw. św. Marii Magdaleny

wszystkim gotycką, będące podstawą nauczania studentów. Po studiach, przed 1883 r., E. zdał egzamin państwowy na budowniczego rejencyjnego. Odtąd był zatrudniony jako budowniczy diecezjalny diecezji wrocławskiej. Prowadził na jej terenie nadzór architektoniczny nad budową i konserwacją gmachów kościelnych (prace przy katedrze wrocławskiej 1908–1922), a także tworzył nowe projekty kościołów, klasztorów i innych budynków wznoszonych przez parafie decezji wrocławskiej. Konsekwentnie projektował budowle neogotyckie, ceglane, eksperymentując jednocześnie z proporcjami i podziałami przestrzeni wewnętrznych kościołów. Wprowadzał do nich również nowe typy dekoracji, np. inspirowane sztuką ludową. Jest autorem wielu kościołów, np. we Wrocławiu pw. NSPJ, św. Henryka, św. Elżbiety, św. Bonifacego, klasztoru Franciszkanów w Karłowicach, archiwum diecezjalnego, kościołów w Dusznikach Zdroju, Nowej Rudzie.

W regionie przemysłowym Górnego Śląska zaprojektował 3 kościoły: pw. św. Marii Magdaleny w Chorzowie Starym (1888), pw. św. św. Piotra i Pawła w Katowicach (1898), pw. św. Jerzego w Mszanie (1897) oraz internat dla chłopców w Bytomiu (1902).

Kościół pw. św. Marii Magdaleny jest ceglaną bazyliką, której architektura odwołuje się do zasad stylu gotyckiego, widocznych w konstrukcji i rzucie świątyni oraz zredukowanych dekoracjach neostylowych. Kościół ma rozbudowaną w rzucie część prezbiterialną i bryłę zdominowaną przez duże połacie dwuspadowych dachów korpusu nawowego oraz wieżę, tworzącą ryzalit w fasadzie. Jego elewacje pozbawione są, poza fasadą, dekoracji. Opinają je wydatne, uskokowe skarpy, których rytm stanowi podstawowy element podziałów zewnętrznych. Wieża, niewysoka w stosunku do kalenicy dachów, nakryta jest czterospadowym smukłym hełmem, o proporcjach odwołujących się do tradycji architektury drewnianej, podgórskiej. Architekt dążył do stworzenia we wnętrzu jednorodnej przestrzeni, co osiągnął przez wprowadzenie kolumn w miejsce filarów międzynawowych oraz dzięki szerokim, wysokim arkadom, którymi otwierają się do siebie poszczególne części: nawy, transept, przebiterium, kaplice boczne.

Brzezicki S., *Ebers Josef*, [w:] *Saur, Allgemeines Künstler-Lexikon. Die bildende Künstler aller Zeiten und Völker*, Bd. 31, München–Leipzig 2002, s. 571; Głazek D., *Domus Celeberrima...*; Grzegorczyk B., *Ebers Joseph*, [w:] *Encyklopedia Wrocławia*, Wr. 2000, s. 169; Zabłocka-Kos A., *Katolickie kościoły Wrocławia w XIX wieku*, [w:] *Architektura Wrocławia – Świątynia*, Wr. 1997, s. 228–232.

Dorota Głazek



Eck Heinrich Adolf von (1837–1925), wybitny znawca górnośląskiego triasu.

Ur. 13 I 1837 w Gliwicach, w rodzinie mistrza hutniczego Karla Ludwiga Ecka (1796–1852) i jego żony Liny z d. Bönisch. Jego ojciec pochodził z Kisielic w ówczesnych Prusach Zachodnich. Nim trafił na Górny Śląsk, próbował swych sił jako aptekarz i chemik. Pracując w hutach „Fryderyk", „Gliwickiej" i „Królewskiej", wniósł duży wkład w rozwój górnośląskiego przemysłu i zasłynął jako konstruktor pieca do rafinacji surówki, nazywanego piecem Ecka.

Po ukończeniu szkoły elementarnej w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) uczęszczał do gimnazjum w Świdnicy, skąd jednak, z uwagi na swe uzdolnienia w dziedzinie techniki, przeniósł się do Królewskiej Szkoły Realnej w Berlinie. Po uzyskaniu świadectwa dojrzałości pracował w l. 1855–1858 jako praktykant górniczy w państwowych kopalniach w Tarnowskich Górach i Królewskiej Hucie. W 1858 r. rozpoczął 3-letnie studia na

Uniwersytecie Wrocławskim pod kierunkiem prof. Ferdinanda Roemera.

Bezpośrednio po ukończeniu studiów, chociaż nie uzyskał jeszcze doktoratu, Pruski Krajowy Zakład Geologiczny włączył go, wraz z Roemerem, Halfarem, Dondorffem, Janikiem i Degenhardtem, w skład zespołu pracującego nad mapą geologiczną Górnego Śląska w skali 1 : 100 000. Powierzono mu opracowanie terenów między wschodnią granicą pruskiego Śląska i Krapkowicami. W trakcie pracy na tym obszarze zdobył renomę wybitnego znawcy formacji triasowej (*Der Opatowitzer Kalkstein des oberschlesischen Muschelkalks*, Zeitschr. Deutsch. Geol. Ges. 14, 1862; *Über die Stellung des Mikultschützen Kalks im Muschelkalk Oberschlesiens*, Zeitschr. Deutsch. Geol. Ges. 15, 1863; *Conchylien im buntem Sandstein*, Zeitschr. Deutsch. Geol. Ges. 17, 1865). Badając następstwo utworów geologicznych, wyróżnił na obszarze Górnego Śląska m.in. dolomity kruszconośne, dolomity retu, warstwy gorazdeckie, warstwy mikulczyckie, warstwy terebratulowe, wapienie opatowickie i warstwy z Chorzowa. Nazwa, dzięki której Chorzów trafił do nazewnictwa geologicznego, dziś ma już znaczenie wyłącznie historyczne, gdyż z powodu zaniku klasycznych odsłonięć tych warstw w chorzowskich kamieniołomach w trakcie dalszych badań górnośląskiej formacji triasowej zostały one przemianowane najpierw na dolny wapień falisty, a później na warstwy gogolińskie.

Wyniki badań nad górnośląskim triasem E. zawarł w monografii *Über die Formationen des bunten Sandstein und des Muschelkalk in Oberschlesien und ihre Versteinerungen* (Berlin 1865), na podstawie której uzyskał w Akademii Górniczej w Berlinie stopień doktora filozofii. W 1866 r. habilitował się na tej samej uczelni w dziedzinie geologii i do 1870 r. prowadził tam działalność naukową i pedagogiczną.

W 1871 r. powołany został na Katedrę Mineralogii i Geologii Politechniki w Stuttgarcie. Zajmował się tam nadal formacją triasową Niemiec (*Über Seesterne des Muschelkalks bei Sondershausen*, Zeitschr. Deutsch. Geol. Ges. 21, 1869; *Zur Kenntnis des süddeutschen Muschelkalks*, Zeitschr. Deutsch. Geol. Ges. 32, 1880; *Gliederung des unteren Muschelkalks am Odenwalde*, Neues Jb. f. Miner., 1890), opracowując jej szczegółowy podział stratygraficzny, który doskonale zdał egzamin podczas prac kartograficznych. Poza tym zainteresował się masywem Schwarzwaldu o skomplikowanej budowie geologicznej. Efektem prowadzonych w l. 1874–1884 badań była przeglądowa mapa geognostyczna Schwarzwaldu w skali 1 : 200 000, w której po mistrzowsku rozwiązał wszystkie tektoniczne zawiłości. Od tektoniki przeszedł później do sejsmologii i zapoczątkował pod względem organizacyjnym systematyczne badania wstrząsów sejsmicznych, zakładając w 1886 r. wraz z prof. Hammerem Komisję ds. Trzęsień Ziemi. W uznaniu zasług dla nauki w 1884 r. został nobilitowany i odznaczony Krzyżem Zasługi Korony Württemberskiej, w 1888 r. – odznaczony Krzyżem Rycerskim I klasy Książęcego Badeńskiego Orderu Lwa, w 1894 r. – Krzyżem Komandorskim tegoż orderu.

Jego ostatnim wielkim dziełem był obszerny wykaz literatury mineralogicznej, geognostycznej, archeologicznej i balneologicznej związanej z obszarami Badenii, Württembergii i Hohenzollernu, wydany przez Badeński Krajowy Zakład Geologiczny w 2 tomach w l. 1890–1901 (*Verzeichnis der mineralogisch-geognostischen, urgeschichtlichen und balneographischen Literatur von Baden, Württemberg und Hohenzollern*, Heidelberg).

W 1910 r. jako członek honorowy wszedł w skład Górnoreńskiego Towarzystwa Geologicznego, w 1915 r. na uniwersytecie w Getyndze uroczyście obchodzono 50-lecie jego promocji doktorskiej, w 1917 r. został członkiem honorowym Verein für vaterländische Naturkunde in Württemberg, w 1921 r. – członkiem honorowym Niemieckiego Towarzystwa Geologicznego.

Był żonaty z Fryderyką Marią, córką Christiana Friedricha Augusta Eduarda Kannabicha, nadradcy rządowego w Sondershausen w Turyngii. Jego małżeństwo było bezdzietne.

Zm. 11 III 1925 w Stuttgarcie.

Nazwisko E. upamiętnione zostało w nazwie „horyzont Ecka", nadanej górnemu zlepieńcowi w pstrym piaskowcu, w nazwie rodzajowej triasowego liliowca *Eckicrinus* Hagdorn et Głuchowski oraz w takich nazwach gatunkowych triasowej fauny, jak *Cassianella ecki* Böhm, *Pleuromya ecki* Philippi, *Worthenia ecki* Assmann i *Cidaris ecki* (Assmann). W zbiorach Muzeum Geologicznego Uniwersytetu Wrocławskiego zachowały się ramienionogi zebrane przez E. w 1861 r. z utworów triasowych w Mikulczycach (obecna dzielnica Zabrza).

Budowa geologiczna Polski, t. 2: *Katalog skamieniałości*, cz. 2: *Mezozoik*, red. L. Karczewski, W. Rühle, W. 1970, s. 12, 13, 15, 16; *Prof. Dr. Heinrich v. Eck*, „Oberschlesien" 1916–1917, Bd. 15, s. 490; Berner K.G.H., *Schlesische Landesleute*, Leipzig 1901, s. 260; Gorczyca-Skała J., Solecka J., *Muzeum Geologiczne im. Henryka Teisseyre Instytutu Nauk Geologicznych Uniwersytetu Wrocławskiego. Zbiory paleontologiczno-faunistyczne z obszaru Polski*, Wr. 1993, s. 7, 20; Hagdorn H., Głuchowski E., Boczarowski A., *The crinoid fauna of the Diplopora dolomite at Piekary Śląskie in Upper Silesia*, Geol. Paläont. Mitt. Innsbruck 1996, Bd. 21, s. 61–64; Kotański Z., hasła: *chorzowski wapień* (tu błędnie podana nazwa i autor – J. Ahlburg 1907), *gorazdeckie warstwy*, *kruszconośne dolomity*, *mikulczyckie warstwy*, *retu dolomity*, *terebratulowe warstwy*, [w:] *Słownik stratygraficzny*, W. 1968, s. 83, 148, 149, 251, 297, 398, 471; *Landeskunde des oberschlesischen Industriegebietes...*, s. 395 (portret); Perlick A., *Dr. Phil. Heinrich Adolf von Eck*, [w:] tenże, *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 217, 218, 285; tenże, *Eck, Heinrich Adolf v.*, [w:] *Neue Deutsche Biographie...*, Bd. 4, s. 276, 277; tenże, *Ludwig Eck*, [w:] tenże, *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 125, 262; Rzymełka J.A., *Dzieje poznawania geologicznego Górnośląskiego Zagłębia Węglowego do roku 1870*, Kat. 1988, s. 181; Sauer A., *Zur Erinnerung an Heinrich von Eck*, „Jahreshefte des Vereins für vaterländische Naturkunde in Württemberg" 1925, Bd. 81, s. 29–33 (portret); Syniawa M., *Biograficzny słownik przyrodników śląskich...*, t. 1, s. 75–77; Syniawa M., Syniawa R., *Eck, Roemer i „warstwy z Chorzowa"*, „Goniec Górnośląski" 1998, nr 7.

Mirosław Syniawa



Eck Karl Ludwig (1796–1852), hutnik, kierownik wielkich pieców w hucie „Królewskiej" w l. 1838–1852, wynalazca.

Ur. 7 XI 1796 w Kisielicach w Prusach Zachodnich. Wzrastał w Warszawie, gdzie jego ojciec był zatrudniony po III rozbiorze Polski jako urzędnik w pruskiej administracji. Tam też zdobywał podstawowe, elementarne wykształcenie. Do gimnazjum uczęszczał w Kwidzynie na Powiślu. Po jego ukończeniu uczył się zawodu aptekarza. Jako aptekarz brał udział w wojnach Prus z Francją Napoleońską. Po zawarciu w 1815 r. pokoju był przez dłuższy czas asystentem w Laboratorium Hermbstädta w Berlinie. Od 1817 r. studiował przez kilka lat na otwartym w 1810 r. uniwersytecie w Berlinie. Z tych lat pochodzi jego pierwszy wynalazek – wprowadzenie bezołowiowej glazury do emaliowania żeliwnych naczyń kuchennych (1821). W 1823 r. zatrudnił się jako praktykant hutniczy w Wyższym Urzędzie Górniczym we Wrocławiu, od 1827 r. był zatrudniony w hucie „Fryderyk" w Strzybnicy. Kilka lat później przeniesiono go do odlewni żelaza w Gliwicach. W obydwóch zakładach osiągał w pracy doskonałe wyniki. W 1838 r. powierzono mu kierownictwo wydziału wielkich pieców w hucie „Królewskiej" w miejsce mistrza hutniczego Moritza Naglo, pracującego tu w l. 1820–1838, który opuścił służbę państwową, by przejąć dyrekcję nowo zbudowanej w l. 1835–1838

prywatnej, nowocześniejszej, pobliskiej huty „Laura". Wraz z nim do nowego zakładu odeszła duża liczba doświadczonych hutników, toteż huta „Królewska" wpadła w poważne kłopoty kadrowe.

Do wszystkich tych trudności doszły dodatkowo problemy z masowo napływającą do Niemiec znacznie tańszą szkocką surówką, która zaczęła docierać również na Górny Śląsk, wypierając miejscową surówkę (tylko w odlewni żelaza w Gliwicach przerobiono w 1842 r. ok. 9 tys. cetnarów szkockiej surówki). W tych nadzwyczaj trudnych warunkach E. przejął kierownictwo wielkich pieców w hucie „Królewskiej". Jednak po kilku latach udało mu się opanować sytuację. Od końca l. 30. XIX w. rozpoczął się okres rozbudowy i modernizacji urządzeń już istniejących oraz budowy nowych obiektów w hucie „Królewskiej".

W l. 1838–1844 wybudowano nowy, drugi wydział huty – pudlarsko-walcowniczy, tzw. hutę „Alvensleben". Zmienił się wówczas cały cykl produkcji. Dotąd końcowym produktem była surówka, którą celem dalszej obróbki wysyłano do Gliwic. Z chwilą uruchomienia pudlingarni wraz z walcownią huta podjęła od 1843 r. produkcję gotowych wyrobów, specjalizując się w wytwarzaniu szyn kolejowych.

E. wiele podróżował, swą wiedzę i doświadczenie zdobywał w różnych krajach, głównie w Anglii. Uwagi i spostrzeżenia z tych podróży zamieszczał m.in. w wydawanym przez Karstena *Archiv für Bergbau und Hüttenwesen*. Wiele zaobserwowanych i sprawdzonych w innych krajach rozwiązań technicznych zastosował w hucie „Królewskiej". Jego zasługą było zbudowanie pieców do rafinacji surówki. Uzyskiwana w hucie surówka była silnie nakrzemowana i przed przystąpieniem do procesu pudlarskiego musiała przejść przez proces oczyszczania. Do rafinacji surówki E. skonstruował piec płomienny, opalany węglem kamiennym. Pod względem konstrukcji był to pewien rodzaj pieca Sefströma (bez rusztu). Otrzymywana płynna surówka spuszczana była bezpośrednio z wielkich pieców rafinacyjnych i przedmuchiwana w nich wysokoprężnym powietrzem dmuchu ogrzanego, który utleniał zawartą w niej siarkę i krzem. Wprowadzając nową metodę, E. osiągnął duży sukces i znalazł uznanie ze strony państwa.

Nadal pracował również naukowo, zamieszczając w ówczesnych pismach fachowych swoje publikacje. Dotyczyły one w znacznym stopniu przeprowadzanych przez niego doświadczeń w hucie „Królewskiej", np.: *Vorläufige Nachricht von den auf der Königshütte in Oberschlesien angestellten Versuchen des Roheisens-Feines im Flammenofen mit Gasen* (1843), *Über das Raffinieren des Coaches-Roheisens im Gasflammenofen auf der Königshütte* (1846), *Nachricht von der fast 6 jährigen Hüttenreise des Wedding-Hochofens an der Königshütte* (1847), *Über den Einfluß des erhöhten Abfluss der Schlacken über den Wallstein auf den Gang der Eisenbahnöfen* (1848), *Über den Betrieb der Kokshochöfen in Belgien, mit besonderer Beziehung auf die Königshütte Oberschlesien* (1850), *Über die Bildung des Cyankaliums bei den Hochöfen auf der Königshütte und über den Kaligehalt der verschiedenen Schmelzmaterialien* (1851), *Über das Verschmelzen der Thoneisens im gerösteten und umgerösteten Zustande* (1851).

E. ożenił się z Liną Bönisch. Miał syna, → Heinricha Adolfa, późniejszego profesora mineralogii i geologii na politechnice w Stuttgarcie.

Huta „Królewska" wiele zawdzięcza E., m.in. szybkie przyswojenie zapożyczonych i wypróbowanych w hutnictwie innych krajów urządzeń i metod, ale także wprowadzenie licznych ulepszeń, będących wynikiem jego własnych badań. Tuż przed śmiercią E. zamierzał także zmienić cały ruch wielkopiecowy w hucie „Królewskiej". Nie zdołał ukończyć planów przekształcenia huty w jeden wielki zakład.

Zm. na cholerę w 1852 r. w Gliwicach, gdzie wezwano go jako przysięgłego.

Die preussische Berg-, Hütten- und Salinenverwaltung 1763–1865..., s. 606; Junghann O., *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*, s. 32–33; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 54; Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 125–125; Piernikarczyk J., *Historia górnictwa i hutnictwa...*, t. 2, s. 154, 354; Schmidt J., *Hutnicy, artyści modelierze oraz twórcy górnośląskiego hutnictwa (cz. 1)*, [w:] „Rocznik Muzeum w Gliwicach", t. 10: *Ludzie i dzieła*, Gliwice 1995, s. 34–35; Wirska-Parachoniak M., *Dzieje huty „Królewskiej". Aspekty techniczne*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 1: 1996, Ch. 1997, s. 63–64.

Zbigniew Kapała

Ehl Theodor (1876–1946), architekt, budowniczy hal fabrycznych i laboratoriów w hucie „Batory".

Ur. 19 IV 1876 w Opolu. Był synem miejscowego fabrykanta mebli i członka magistratu Fedora. Po studiach w Królewskiej Szkole Rzemiosł Budowlanych (Königliche Baugewerbeschule) we Wrocławiu oraz na politechnice (Technische Hochschule) w Berlinie-Charlottenburgu pracował w biurach architektonicznych Wilhelma Trosta w Szczecinie oraz Felixa Henry'ego we Wrocławiu. Od 1912 r. mieszkał w Bytomiu. Prowadził tu samodzielną działalność projektową. Projektował m.in. budowle pałacowe, willowe, bloki mieszkaniowe, szkoły, hale sportowe, kaplice, hale fabryczne i laboratoria, w tym dla huty „Bismarck" (od 1933 r. „Batory").

Dał się jednak poznać przede wszystkim jako twórca projektów 31 kościołów i plebanii w miastach i wsiach w pow. bytomskim, gliwickim, raciborskim, opolskim, oleskim i kluczborskim. Po zakończeniu II wojny światowej został wysiedlony z Bytomia. Zamieszkał w Halle, w sowieckiej strefie okupacyjnej Niemiec, próbując kontynuować działalność projektową.

Tam zm. 27 II 1946.

Głazek D., *Domus Celeberrima...*, s. 91, przyp. 299; Perlick A., *Beuthener Biographien...*, s. 90; *Theodor Ehl*, wstęp M.R. Möbius, Berlin–Leipzig–Wien 1929 (Der deutsche Architekt); Tofilska J., *Emil i Georg Zillmanowie, architekci z Charlottenburga*, [w:] *Katowice. W 141. rocznicę uzyskania praw miejskich...*, s. 217.

Przemysław Nadolski

Ehmke Ferdinand (daty życia nieznane), właściciel drukarni, zamieszkały przy ówczesnej Kaiserstrasse (obecnej ul. Wolności), założyciel w 1869 r. w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) pierwszego lokalnego pisma w języku niemieckim „Königshütter Anzeiger", które na początku kwietnia 1870 r. zmieniło tytuł na „Königshütter Stadtbote". Ukazywało się ono w formacie A4.

Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 73, 81; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 25.

Zbigniew Kapała

Elsner (Gronow) Wilhelm Ferdinand (1786–1846), właściciel dóbr w Górnych Hajdukach (obecnie część Chorzowa Batorego) w l. 1841–1848, znany na Górnym Śląsku hodowca owiec i producent ziemniaków.

Ur. 28 I 1786 r. w Tarnowskich Górach, syn Ferdinanda, radcy sądowego i notariusza w Gliwicach i Julii z d. Rosenstiel. Elsnerowie wywodzili się ze starego czeskiego rodu Hovora, który po bitwie pod Białą Górą w 1620 r. wywendrował do Polski i osiadł na terenie Wielkopolski. Na Górnym Śląsku ich obecność datuje się od połowy XVIII w. Na podstawie renowacji z 12 I 1807 ród posiadał tymczasowy dyplom szlachecki.

E. początkowo pracował w Raciborzu jako sędzia górniczy (*Bergrichter*), potem jako syndyk prowincjonalny (Landschaftssyndikus). W stopniu kapitana uczestniczył w wojnie przeciwko Francji Napoleońskiej. W bitwie pod Waterloo został ranny. Był żonaty z Julią, wdową po mistrzu górniczym (Bergmeister) Pochhamerze, szwagierką słynnego rzeźbiarza Gottfrieda Schadowa.

E. w 1818 r. odkupił od Wilhelma von Blacha zaniedbaną posiadłość wiejską w Kalinowicach i Dąbrowie w pow. strzeleckim, którą w krótkim czasie przekształcił we wzorcowe gospodarstwo. Wprowadził w nim wiele innowacji, m.in. wiele nowych roślin, przede wszystkim na wielką skalę rozwinął hodowlę owiec. Rozwinął także uprawę ziemniaków,

wyprodukował nowe odmiany. Biografowie E. twierdzą, że dzięki jego działalności na tym polu można uznać Kalinowice, a tym samym Górny Śląsk, za kolebkę uprawy tej rośliny. Jego zasługą było także wyhodowanie w Kalinowicach ulepszonego jęczmienia, tzw. Kalinagerste.

W historii gospodarczej Górnego Śląska zapisał się także jako przedsiębiorca. W 1836 r. założył w Tarnowskich Górach pierwszą w państwie pruskim wytwórnię cementu. W 1841 r. nabył od spadkobierców → Erdmanna Georga Sarganka dobra górnohajduckie. W 1845 r. założył tu kopalnię „Kalina", która samodzielnie funkcjonowała jednak krótko – szybko ją zamknięto, a pola górnicze przyznano później, w 1901 r., kopalniom „Kleofas" i „Deutschland" (potem „Polska").

Należy też przypomnieć jego działalność społeczną i polityczną. Jako jeden z pierwszych zbudował w swych dobrach z własnych środków szkołę. W l. 1832–1835 był landratem pow. strzeleckiego. Był także członkiem Zgromadzenia Narodowego (Nationalversammlung) w Berlinie.

Zm. 6 IV 1848 w Kalinowicach. Jego dobra odziedziczył syn Martin).

Jaros J., *Słownik historyczny kopalń węgla na ziemiach polskich*, wyd. II popraw. i zaktualizowane, Kat. 1984, s. 62; Kurek J., *Historia Wielkich Hajduk...*, s. 31 (Autor pisze, że E. był starostą bytomskim, faktycznie funkcję tę pełnił dopiero jego wnuk, zob. H. Mohr, *Geschichte der Stadt Königshütte in Oberschlesien...*, s. 33); Petersdorf H. von, *Wilhelm Ferdinand Elsner*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 55, Leipzig 1910, s. 738; Rostropowicz P., *Elsner Wilhelm Ferdinand*, [w:] *Ślązacy od czasów najdawniejszych do współczesności...*, t. 2, Łubowice–Op. 2006, s. 66–68; Strachwitz L., *Gross Strehlitz. Geschichte des Annaberglandes. Ein Chronik*, Hagen 1968, s. 58, 94, 96, 107.

Zbigniew Kapała

Elsner Gronow Martin von (1817–1866), śląski ekonomista, rolnik, w folwarku w Górnych Hajdukach (obecnie część Chorzowa Batorego) prowadził doświadczenia związane z uprawą roli i hodowlą, miłośnik i protektor rodzimego rolnictwa.

Ur. 29 X 1817 w Gliwicach. Był synem → Wilhelma Ferdinanda, w l. 1832–1835 starosty powiatu strzeleckiego, od 1818 r. właściciela Kalinowic w powiecie strzeleckim, a w l. 1841–1848 Górnych Hajduk. Po ukończeniu szkół w Gliwicach i następnie kolońskiego gimnazjum realnego (Kölnisches Real-Gymnasium) w Berlinie, dokąd wyjechał z matką w obawie przed epidemią cholery, podjął studia nad naukami przyrodniczymi i prawnymi w Berlinie. Najprawdopodobniej ich nie ukończył, gdyż zawezwany przez ojca do powrotu do domu zajął się gospodarowaniem w majątku Kalinowice. W 1841 r. (P. Rostropowicz podaje, że dwa lata później) rozpoczął własną działalność gospodarczą w dworze w Górnych Hajdukach (znajdował się u wylotu obecnej ul. Wolności od strony Świętochłowic), gdzie zorganizował wzorcowe gospodarstwo. Był założycielem wielu zrzeszeń gospodarczych i sędzią konkursowym na krajowych i zagranicznych wystawach rolniczych. W 1843 r. założył Beuthener Landwirtschaftlicher Verein (Bytomski Związek Rolniczy), który miał istotne znaczenie dla rozwoju rolnictwa w starym pow. bytomskim. Związek, mając poparcie ówczesnego landrata → F.A.O.L.W. von Tieschowitza, organizował wystawy zwierząt, kwiatów, owoców oraz różne imprezy rolnicze, z udziałem miejscowych rolników i właścicieli majątków. Pierwszy taki pokaz odbył się 28 IX 1844 w Szarlocińcu, kolejne – na terenach między Nomiarkami i Szarlocińcem, m.in. k. Kolonii Dworcowej (obecnie w Świętochłowicach). Od 1860 r. imprezy te organizowano najczęściej w Nakle.

E. był niestrudzony w powoływaniu do życia różnych organizacji. Jemu trzeba przypisać założenie m.in. Związku Śląskich Hodowców Owiec (Verein für schlesische Schafzüchter) i Związku Urzędników Rolnych (Verein der Landwirtschaftlichen Beamten), przekształconego później w Związek Leśniczy i Rolniczy (Land- und Forstwirtschaftlicher Verein). Wniósł też istotny wkład w powstanie Prowincjonalnej Ubezpieczalni na Wypa-

dek Pożaru (Provinzial-Feuerversicherung), Śląskiej Kasy Pożyczkowej (Schlesische Darlehns Kasse) i Muzeum Rolniczego (Landwirtschaftliches Museum) w Berlinie.

W 1848 r. E. przejął majątek w Kalinowicach. Tak jak za czasów jego ojca Kalinowice słynęły z hodowli owiec. Ich stada dochodziły do 11 tysięcy sztuk. Jemu natomiast należy przypisać powstanie i rozpowszechnienie gatunku ziemniaków, tzw. Brennerkartoffel, stosowanego do celów gorzelniczych.

W 1850 r. według A. Perlicka (*Landeskunde des oberschlesischen Industriegebietes...*, s. 394) wybrano go starszym powiatu (Landesälteste), a według P. Rostropowicza E. w tym roku został starostą powiatu strzeleckiego i deputowanym powiatu. Dn. 15 IX 1852 został podniesiony do stanu szlacheckiego i od tej pory nosił nazwisko Elsner von Gronow. W 1854 r. zasiadał już w sejmiku prowincjonalnym, a w 1855 r. w parlamencie pruskim (Landtag). W 1866 r. powołano go na członka Krajowego Kolegium Ekonomicznego (Landes – Ökonomie – Kollegium).

Zm. 18 VI 1886 (u Perlicka, że 7 IV 1866). Został pochowany na terenie parku zamkowego w Kalinowicach.

APKat., Kronika Świętochłowic, Miasto Świętochłowice nr 89; Bronny [T.], *Zur Geschichte des Landwirtschaftlichen Vereins in Beuthen*, „Mitteilungen des Beuthener Geschichts- und Museumsvereins", H. 5/6, Dezember 1924, s. 65–66; *Dawno temu w Hajdukach... Kaplica zamkowa*, „Hajduczanin" 1999, nr 11; Jarczyk F. I., Historia parafii św. Jadwigi w Chorzowie, Ch. [b.r.], (mps), s. 95 (tu podano, że G. ur. 28 X 1817, a zm. 18 IX 1886); *Landeskunde des oberschlesischen Industriegebietes...*, s. 394; Musioł L., Chorzów Batory. Gmina i parafia..., s. 33–34; Perlick A., *Beuthener Biographien...*, s. 77; Nita M., *Początki przemysłu na terenie późniejszego miasta Królewskiej Huty i okolic do połowy XIX wieku*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 3: 1998, Ch. 1999, s. 40; Rostropowicz P., *Elsner von Gronow Martin*, [w:] *Ślązacy od czasów najdawniejszych do współczesnych...*, t. 2, Łubowice–Op. 2006, s. 64–65.

Zbigniew Kapała

Endler Friedrich Gottlob (1763–ok. 1830), rysownik śląskiej przyrody, autor 2 miedziorytów dot. Królewskiej Huty (obecnie Chorzów), wykonanych na podstawie rysunków → Johanna Sehmahela, które zostały opublikowane w 1806 i 1808 r. w „Der Breslauische Erzähler".

Ur. 12 III 1763 w Lubinie (Lüben), w rodzinie ogrodnika. Zamierzał pójść w ślady ojca, wykazywał jednak talent plastyczny, wobec czego w wolnych chwilach ojciec uczył go rysunku.

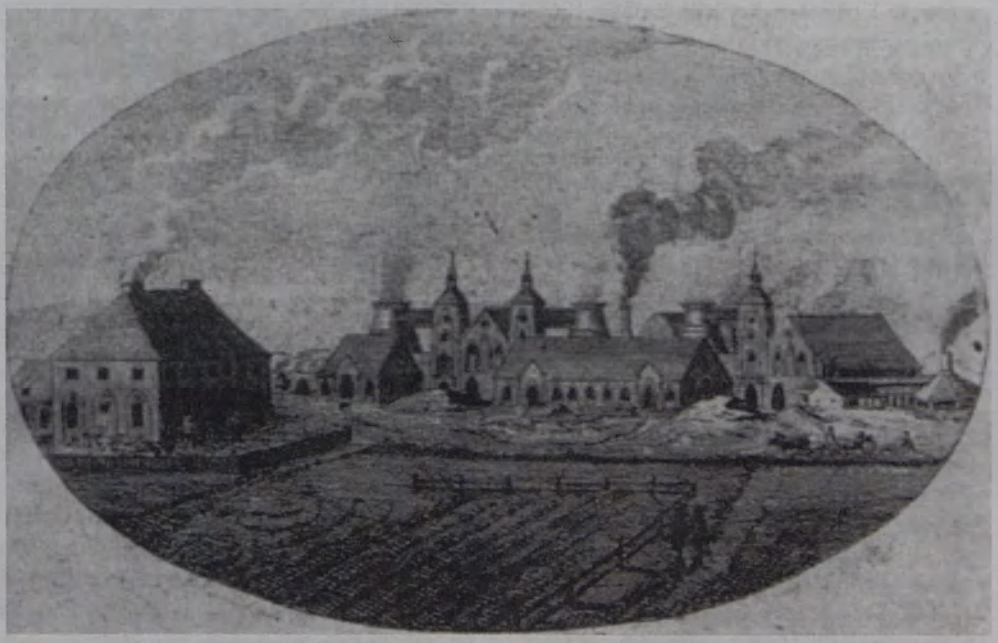
Podczas pobytu we Wrocławiu, by zarobić na życie, musiał udzielać lekcji pisania, rachunków i rysunku. W okresie tym bez żadnych wskazówek zaczął malować akwarelami, za temat obierając ptaki. Jego obrazy spodobały się syndykowi Bornerowi, który poszukiwał malarza zwierząt dla utworzonego przez siebie Śląskiego Gabinetu Historii Naturalnej. W zamian za sowite wynagrodzenie E. wykonał dla owego gabinetu ponad 300 wizerunków ptaków, owadów i innych zwierząt, które sporządził na podstawie okazów. To źródło zarobków nie było pewne, dlatego zwrócił się ponownie ku architekturze. Zatrudnił go ówczesny konduktor kamery królewskiej Carl Gotthard Langhans z Kamiennej Góry (Landeshut), pionier klasycyzmu w architekturze Wrocławia, który zasłynął pięknymi budowlami sakralnymi i świeckimi na Śląsku. Jego najpopularniejszym dziełem stała się Brama Brandenburska w Berlinie. U boku Langhansa E. przepracował 5 lat, jednak z trudem mógł wyżyć ze swych poborów. Złożył dymisję, gdy nie otrzymał żądanej podwyżki, i znów bez żadnych wskazówek zajął się miedziorytem.

Już pierwsze próby E. w tej dziedzinie, które przedłożył ministrowi von Hoymowi i kamerze królewskiej, spotkały się z dużym uznaniem, którego dowodem było przyznanie mu premii w wysokości 100 talarów. Odtąd całkowicie poświęcił się drukarstwu i miedziorytnictwu. W wolnym czasie uprawiał w niewielkim ogrodzie kilkaset gatunków egzotycznych roślin.

Oprócz portretów i scen historycznych na swych miedziorytach utrwalał również żywiołowo rozwijający się przemysł Górnego Śląska oraz piękno przyrody. Pejzaże



Osada Królewska Huta w 1806 r. („Der Breslauische Erzähler. Eine Wochenschrift" 1806, nr 14)



Widok na hutę „Królewską" („Der Breslauische Erzähler. Eine Wochenschrift" 1806, nr 40)

przedstawiały okolice Jeleniej Góry, Cieplic, Wrocławia i Kłodzka, a niektóre z nich z krótkimi opisami wydawano w niewielkich książeczkach. Wkrótce E. przyswoił sobie umiejętność kolorowego druku „w manierze angielskiej", tj. barwnego miedziorytu odbijanego z jednej płyty. Pierwszy taki miedzioryt wydał w 1791 r. Był zawsze nadzwyczaj skromny i zwykle mawiał, że „brakuje mu godności artysty, który natchnienie przedkłada nad zarobek".

Większość późniejszych biografów E. opierała się na wydanych między 1794 a 1808 r. biogramach Zimmermanna, J.G. Schummela i Nenckego; niewiele wiadomo o jego życiu po 1808 r. W l. 1809–1824 E. powrócił do rysowania zwierząt, wydając wraz z Franzem Paulem Scholzem czasopismo dla miłośników przyrody „Der Naturfreund, oder Beitrüge zur schlesischen Naturgeschichte", dla którego wykonał 575 kolorowych miedziorytów. Po 1825 r. w gazetach i czasopismach nie pojawiły się już żadne wzmianki na jego temat.

Zm. w biedzie, w znacznym stopniu zapomniany już za życia, prawdopodobnie w 1830 r.

Kozina J., *XIX-wieczny wizerunek...*, s. 26–30; Pax F., *Die Zoologische Kenntnis Schlesiens*, s. 174, 175; Schummel J.G., *Breslauer Almanach zur den Anfang des neunzehnten Jahrhunderts*, Breslau 1801, s. 112–118; Strauss S., *Życie i działalność sztycharska Fryderyka Bogumiła Endlera we Wrocławiu na przełomie XVIII i XIX w.*, „Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego", Ser. A, 1974, s. 42, 43; Syniawa M., *Endler Friedrich Gottlob (1763–ok. 1830). Rysownik piękna śląskiej przyrody*, [w:] tenże, *Biograficzny słownik przyrodników śląskich...*, t. 1, s. 81–82; Ziolko K.H., *Friedrich Gottlob Endler. Ein schlesischer Kupferstecher der Goethezeit*, München 1994.

Mirosław Syniawa

Epstein Max, pseud. George Gotthardt, Max Muth (1873–1948), prawnik, nauczyciel akademicki, literat, publicysta, organizator życia teatralnego w Berlinie.

Ur. 9 III 1873 w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) w rodzinie żydowskiego kupca Jacoba Georga Epsteina i jego żony Selmy z d. Friedmann. W 1896 r. przyjął chrzest w kościele ewangelickim. W l. 1885–1893 uczęszczał do gimnazjum w Berlinie, a w l. 1893–1896 studiował prawo na uniwersytecie w tym mieście. W 1897 r. uzyskał tamże stopień doktora na podstawie pracy *Der Landesverrat in historischer, dogmatischer und rechtsvergleichender Darstellung* (Berlin 1897, rozszerzone wyd. Breslau 1898). Jego żona, z d. Hoffmann, była córką znanego berlińskiego krawca.

E. żył głównie w Berlinie, gdzie prowadził kancelarię adwokacką i notarialną oraz był profesorem na uniwersytecie. Ok. 1902 r. przez rok przebywał w celach naukowych w Londynie. Efektem tego pobytu była praca *Die englische Goldminem-Industrie* (Dresden 1904). Miał bardzo rozległe zainteresowania – od muzyki, poprzez teatr i literaturę aż po pedagogikę i ekonomię. Od ojca przejął dzierżawę garderób i barów niemal we wszystkich berlińskich teatrach. Z uzyskiwanych z tego dochodów finansował jako współwłaściciel liczne sceny, wywierając wpływ na ich repertuar. Był założycielem i właścicielem berlińskiego Deutsches Künstlertheater przy Nürnbergerstr. 70 (obecnie Budapesterstr. 35). Jako członek Verband Deutsche Dramatiker był w l. 1919–1921 wydawcą, a w l. 1921–1929 współwydawcą tygodnika literackiego „Das Blaue Heft" (wcześniej: „Freie Deutsche Bühne"). Po dojściu do władzy nazistów w 1935 r. otrzymał zakaz wykonywania zawodu. Wyemigrował do Anglii. Pracował tam nad wspomnieniami, które jednak w Niemczech nie zostały wydane.

Do grona jego przyjaciół zaliczał się m.in. Giacomo Puccini.

Zm. w Londynie w kwietniu lub maju 1948 r.

Spośród jego utworów wymienić należy m.in.: *Mit Lieb bei Sang und Klang*, tomik wierszy (Dresden 1893); *Suzette*, operetka w 3 aktach (prapremiera w 1909 r. w Mannheim); *Das Theater als Geschäft* (Berlin 1911); *Der Herzog von Parma*, komedia w 5 aktach (prapremiera w 1912 r. w Eisenach); opr. *Ein stolzer Kaufmann*, sztuka w 5 aktach

Emila Farbe (prapremiera w 1912 r. w Friedrichsroda); *Theater und Volkswirtschaft* (Berlin 1914); *Max Reinhardt* (Berlin 1918); *Das Buch der Erziehung*, Bd. 1–3 (współpr.; Karlsruhe 1922); *Immanuel Kant. Kritik der reinen Vernunft. In deutschen Stanzen* (Berlin 1923); przekł. F.M.A. Voltaire, *Das Herrenrecht*, komedia w 3 aktach (Berlin 1926); *Das Geschäft als Theater* (Berlin–Charlottenburg 1927); *Mit dem Pfeil, dem Bogen* (Berlin 1929); *Man spielt Theater. Roman hinter den Kulissen* (Wiedeń 1932); ... *For all* (Chicago 1941).

E. jest ponadto autorem licznych rozproszonych artykułów w pracach zbiorowych i w czasopismach, m.in. w „Die Schaubühne".

Deutsche Biographische Enzyklopädie (DBE)..., Bd. 3, s. 133 (encyklopedia podaje rok urodzenia Epsteina 1874); *Lexikon deutsch-jüdischer Autoren*, Bd. 6, München 1998, s. 408–414; Heiduk F., *Oberschlesisches Literatur-Lexicon...*, Tl. 1, s. 98.

Ilza Kowol

Erdmann, Francuz, kpt., urzędnik aparatu administracyjnego Komisji Międzysojuszniczej w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Borth W., *Z walk o niepodległość na Górnym Śląsku...*, s. 9; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 143; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 176; Zieliński W., *Rozwój życia społeczno-politycznego i kulturalnego...*, s. 99.

Zbigniew Kapała

Esche Fryderyk (Friedrich ?) (daty życia nieznane), górnik – wiertacz z kopalni „Król", wynalazł nowy typ świdra, który zastosowano w 1861 r. przy głębieniu szybów.

Jaros J., *Historia kopalni „Król" w Chorzowie 1791–1945*, Kat. 1962, s. 73; tenże, *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnośląskim do 1914 r.*, Wr.–W. 1965, s. 200.

Zbigniew Kapała

Eysymontt Witold (1897–1940), inżynier architekt, ppor. rez. Wojska Polskiego, w l. 1927–1929 według opracowanych przez niego i → Karola Juliana Schayera planów został rozbudowany i przebudowany ratusz w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. 18 VII 1897 w miejscowości Sterlitamak k. Ufy w Rosji, syn Jana i Marii z Gottliebów. W Rosji ukończył szkołę powszechną, a dalszą naukę kontynuował w szkole średniej handlowej w Sosnowcu. Tam też w 1916 r. zdał maturę. Dn. 1 XI 1918 wstąpił jako ochotnik do Wojska Polskiego. Skierowany został do 1. pułku artylerii w Krakowie. Po przeszkoleniu uczestniczył z tym pułkiem w walkach na froncie polsko-ukraińskim, a następnie w wojnie polsko-bolszewickiej 1920 r. Jesienią 1920 r. został skierowany na kurs do Szkoły Podchorążych Artylerii w Poznaniu. Po jego ukończeniu w grudniu t.r. został awansowany do stopnia podporucznika. W 1921 r. przeszedł do rezerwy. Wkrótce potem rozpoczął studia na Politechnice Warszawskiej na Wydziale Architektury. Po ich ukończeniu został inżynierem architektem. Do 1930 r. mieszkał w Sosnowcu. W l. 1927–1929 według jego i K.J. Schayera, absolwenta Politechniki Lwowskiej, planów przeprowadzano rozbudowę i przebudowę wspomnianego ratusza w Królewskiej Hucie. O jego późniejszych pracach brak informacji. Przed wybuchem II wojny światowej pracował w Dyrekcji Okręgowej Lasów Państwowych w Poznaniu, prawdopodobnie jako projektant obiektów wojskowych (Maria Rutowska i Edward Serwański zaliczają go do grona projektantów obiektów wojskowych). Od 2 III 1939 był wiceprzewodniczącym Oddziału SARP w Poznaniu. W 1930, 1932 i 1935 r. był powoływany na 6-tygodniowe ćwiczenia oficerów rezerwy. W maju 1935 r., po wcześniejszym przeniesieniu z artylerii do służby samochodowej, skierowano go na 6-tygodniowy kurs samochodowy do Centrum Wyszkolenia Broni Pancernych. Po jego ukończeniu został przydzielony do kadry 8. dywizjonu samochodowego. W sierpniu 1939 r. zmobilizowano go do 1. batalionu czołgów lekkich 7 TP w Warszawie. W połowie września 1939 r. znalazł się w Ośrodku Broni Pancernej w Łucku. Podczas wycofywania się tego pododdziału dostał się do niewoli sowieckiej. Przebywał

w obozie w Kozielsku. Zginął wiosną 1940 r. w Katyniu.

Był żonaty z Marią z Malinowskich. Miał 2 synów: Jana i Krzysztofa.



Nowy ratusz

CAW, AP 387 – Witold Eysymontt; *Katyń. Księga cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, W. 2000, s. 132; *Księga pochowanych żołnierzy polskich poległych w II wojnie światowej*, t. 5: *Polscy jeńcy wojenni i internowani*, Pruszków 1996; Mrówczyński T., *Pamięci polskich architektów ofiar drugiej wojny światowej 1939–1945*, „Komunikat SARP" 1979, nr 8–9; Profesorowie, absolwenci i studenci Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej. Ofiary wojny i okupacji 1939–1945, oprac. T. Mrówczyński, W. 1999 (mps na prawach rkps, w zbiorach M. Leśniakowskiej); *Rocznik oficerski rezerw 1934*, W.–Londyn 2003; Rutowska M., Serwański E., *Losy polskich środowisk artystycznych w latach 1939–1945. Architektura, sztuki plastycznej, muzyka i teatr. Problemy metodologiczne strat osobowych*, P. 1987, s. 46; Sieradzka D., *Królewska Huta – Chorzów w latach 1868–1945...*, s. 122; *Warszawska Szkoła Architektury 1915–1965*, W. 1967.

Zbigniew Kapała

F

Fabiankowski Artur Ludwik (daty życia nieznane), prawnik, notariusz (był również adwokatem), od 1875 r. związany był z Królewską Hutą (obecnie Chorzów).

Przybył do Królewskiej Huty z Kępna w Wielkopolsce, gdzie również prowadził profesjonalną kancelarię notarialną. Był pochodzenia szlacheckiego. W Królewskiej Hucie prowadził przez jakiś czas kancelarię w hotelu „Zur Schwarzer Adler".

APKat., Kancelaria notariuszy w Chorzowie, sygn. 151, 152; Kaganiec M., *Hotele w Królewskiej Hucie (Chorzowie)*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 3: 1998, Ch. 1999, s. 182; Kamińska-Kwak J., *Udział elit umysłowych Chorzowa...*, s. 46; Staszków A., *Akta notariuszy w Chorzowie jako źródło do historii miasta i regionu*, „Archeion", t. 71, W. 1985, s. 217–218; toż, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 2: 1997, Ch. 1998, s. 298. – „Katolik" 1881, nr 18.

Zbigniew Kapała

Faerber (Färber) Hirschel (Heinrich) (daty życia nieznane), kupiec, właściciel sklepu z przyprawami korzennymi, łokciowizną, potem też syndyk i rzeczoznawca sądowy, zasłużony radny miejski; dn. 27 XI 1876 po raz pierwszy został wybrany do Rady Miejskiej Królewskiej Huty (obecnie Chorzów) i odtąd przez 40 lat był do niej wybierany.

Dopóki w 1876 r. nie zakończono budowy ratusza, w jego domu przy ówczesnej Ringstr. 3 (późniejszej, nieistniejącej obecnie ul. Rynkowej, potem Faski) odbywały się prace władz niedawno utworzonego miasta Królewska Huta.

Brzostowski R., Walerjański D., Zapomniani mieszkańcy..., s. 4; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 76, 299.

Robert Brzostowski

Fahnroth Joseph (Josef) (1838–1895), malarz scen religijnych, przedstawiciel późnego nazarenizmu, autor zachowanych, sygnowanych obrazów w kościele pw. św. Jadwigi Śląskiej w Chorzowie, w tym wielkoformatowego przedstawienia Matki Boskiej Różańcowej, umieszczonego na lewo od ołtarza głównego, oraz znajdujących się w pomieszczeniach parafialnych obrazów i feretronów z wizerunkami: Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej, św. Anny Samotrzeć (obraz obecnie częściowo zamalowany), Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny, św. Jadwigi Śląskiej, Matki Boskiej Różańcowej (wersja mniejszych rozmiarów).

Ur. 23 VII 1838 w Głuchołazach. Jako nastolatek podjął naukę malarstwa u Franza Plachetki w Prudniku, a następnie w Królewskiej Szkole Sztuki, Budownictwa i Rzemiosła we Wrocławiu. W l. 1862–1866 studiował malarstwo pod kierunkiem Johanna von Schraudolpha w Akademii Sztuk Pięknych w Monachium. Po ukończeniu studiów otworzył własną pracownię, wkrótce jednak wstąpił ponownie na akademię, wybierając tym razem pracownie Karla von Piloty'ego i Wilhelma von Dietza. W 1874 r. powrócił do rodzinnych Głuchołazów i rozpoczął samodzielną działalność artystyczną. Pod koniec l. 70. XIX w. przeniósł się do Wrocławia. W 1880 r. złożył propozycję podjęcia działalności artystycznej na ręce przebywającego w Javorniku bp. Heinricha Förstera. Od tego momentu rozpoczął się najświetniejszy okres w funkcjonowaniu jego pracowni. Artysta otrzymywał bardzo wiele zleceń na wykonanie obrazów do kościołów Dolnego i Górnego Śląska. Jego liczne Drogi Krzyżowe, feretrony oraz obrazy ołtarzowe z Marią i świętymi znalazły się m.in. w kościołach we Wrocławiu, Prudniku, Zabrzu, Gliwicach, Gorzycach k. Wodzisławia, Imbramowicach k. Świdnicy, Jasionej k. Zdzieszowic, Głogówku, Miechowicach, Głubczycach, Strzelcach Opolskich, Siemianowicach Śląskich, Katowicach, Bytomiu i wielu jeszcze miejscowościach na Śląsku. Działalność pracowni przerwała jego śmierć we Wrocławiu 30 VII 1895.

Obrazy F. zawierały elementy charakterystyczne dla wczesnego i późnego malarstwa religijnego utrzymanego w nurcie zwanym nazarenizmem. Z pierwszymi nazareńczykami łączyła malarza skłonność do przedstawiania wyraziście gestykulujących postaci w sztywnych pozach, w obficie drapowanych szatach, na tle zaznaczonym często schematycznie. Wiele dzieł F. ujawnia wszakże wpływy maniery mniej tradycyjnej, nacechowanej bogatszą fakturą malarską, osłabieniem linearności konturu, nasyconym ciepłym kolorytem i efektami światłocieniowymi, inspirowanymi malarstwem baroku.

Lubos-Kozieł J., *„Wiarą tchnące obrazy"...*, s. 128–132, 174–176, 307–310; tu również bogata bibliografia (autorce tej pozycji nie są znane dzieła chorzowskie).

Irma Kozina



Faska Jan, pseud. dr Eisenberg (1893–1953), agronom, powstańczy dowódca, komendant obrony Katowic we wrześniu 1939 r.

Ur. 28 VIII 1893 w Klimzowcu (obecnie dzielnica Chorzowa), w rodzinie górnika Marcelego i Franciszki z d. Hanke. Ukończywszy miejscową szkołę powszechną w 1905 r., podjął naukę w gimnazjum w Bytomiu. Po jego ukończeniu w l. 1911–1913 studiował w Wyższej Szkole Rolniczej w Turyngii. Po wybuchu I wojny światowej, 2 IX 1914 powołany został w szeregi armii niemieckiej. Ogólne wyszkolenie wojskowe zdobył w garnizonie w Offenbach, po czym w lutym 1915 r. skierowano go na front zachodni. Brał udział m.in. w walkach nad Sommą; 15 V 1916 zdezerterował z armii niemieckiej i oddał się w niewolę Anglikom.

W l. 1916–1918 studiował ekonomię w Akademii Nauk Powszechnych w Londynie. W marcu 1919 r. przybył do Francji, gdzie wstąpił w szeregi armii gen. Józefa Hallera. W czerwcu 1919 r. powrócił z „błękitną armią" do kraju. W szeregach armii gen. Hallera uczestniczył w wojnie z bolszewikami na Wołyniu. Pod koniec maja 1920 r. został reklamowany z Wojska Polskiego do pracy plebiscytowej na Górnym Śląsku.

Po przyjeździe do Królewskiej Huty (obecnie Chorzów), w czerwcu 1920 r. włączył się do pracy w Polskiej Organizacji Wojskowej

Górnego Śląska (POW GŚl.). Początkowo był zastępcą komendanta organizacji na powiat prudnicki Brunona Wycisły, natomiast w grudniu 1920 r. objął po nim komendę powiatu jako „dr Eisenberg". Wobec aktywności i przewagi bojówek niemieckich na tym terenie przeniósł komendę powiatową do Głogówka, pod opiekę sympatyzujących z Polakami oficerów francuskich z załogi wojsk koalicyjnych stacjonujących na obszarze plebiscytowym. Dn. 10 III 1921 został aresztowany na podstawie fałszywych oskarżeń strony niemieckiej i osadzony w miejscowym więzieniu. Następnie przewieziono go do Opola i postawiono przed sądem Międzysojuszniczej Komisji Rządzącej i Plebiscytowej. Został uniewinniony.

W obawie przed bojówkami niemieckimi, które już raz przygotowały na F. zamach, żołnierze francuscy odwieźli go do Wielkich Strzelec (obecnie Strzelce Opolskie). Zamieszkał w hotelu „Deutsches Haus", gdzie mieściło się konspiracyjne dowództwo jednego z peowiackich oddziałów. W komendzie powiatowej śląskiej organizacji bojowej pozostał do wybuchu III powstania. W kwietniu 1921 r. dowództwo Obrony Plebiscytu awansowało go do stopnia podporucznika. W przededniu wybuchu III powstania dowództwo śląskiej organizacji bojowej wydało rozkaz, aby wszyscy peowiacy powiatów zaodrzańskich w chwili wybuchu powstania przedostali się na prawy brzeg Odry i dołączyli do miejscowych oddziałów. Tym samym peowiacy z powiatu prudnickiego znaleźli się w powiecie strzeleckim, a dowództwo nad nimi objął F. Jednocześnie został zastępcą dowódcy i adiutantem w podgrupie „Harden" (nazwa od pseud. Krzysztofa Konwerskiego), wchodzącej w skład powstańczej Grupy Operacyjnej „Północ". W nocy z 2 na 3 V 1921 podgrupa rozpoczęła walki o opanowanie powiatu strzeleckiego. Dowódca podgrupy 5 V udał się do Strzelec na rokowania z włoskimi oficerami sił alianckich stacjonujących w mieście. Został przez nich aresztowany. Na froncie pod Strzelcami zapanował chaos, poskromiony przez nowego dowódcę, kpt. Teodora Kulika („Bogdana"). Od jego pseudonimu podgrupa przyjęła nazwę „Bogdan".

Oddziały powstańcze 6 V opanowały Strzelce. Był pośród nich baon F. Po zdobyciu miasta F. wsławił się czynem świadczącym nie tylko o jego nieprzeciętnej odwadze, ale i fantazji, co przysporzyło mu popularności wśród powstańców. F. aresztował płk. Sattelę, dowódcę oddziałów włoskich, za pogwałcenie neutralności sił alianckich: udzielenie oficjalnej pomocy stronie niemieckiej, skierowanie podległych sobie Włochów do walki z powstańcami i aresztowanie dowódcy podgrupy kpt. „Hardena". Po tym incydencie F. wyruszył ze swoim baonem zdobywać Górę Świętej Anny, którą opanowano po walce z Selbstschutzem 7 V 1921. Nazajutrz śmiałym kontratakiem zajęto Żyrową. Dn. 15 V F., zgodnie z rozkazem, udał się ze swoim baonem pod Obrowiec i Gogolin. Zajął Obrowiec, dotarł do Odry. Podczas tych walk ujawniły się jego nieprzeciętne zdolności. Aż do 20 V baon odpierał próby niemieckich ataków wzdłuż linii obrony: Krępna – Obrowiec – Gogolin; 20 V odcinek ten przekazano 8. Pułkowi Piechoty wojsk powstańczych z I Dywizji, baon F. przesunięto zaś na północ w rejon Krośnica – Izbicko. Na tej linii obrony dowodzeni przez F. powstańcy uczestniczyli w walkach rozpoczętych niemiecką ofensywą nad ranem 21 V. W nocy 29 V Niemcy rozwinęli ataki na pozycje obronne podgrupy „Bogdan". F. ze swoim baonem znalazł się w centrum natarcia, przyjmując ciężar uderzenia Selbstschutzu. Dn. 1 VI 1921 wyczerpany w walkach baon F. wycofał się w rejon Szymiszowa. Po zawieszeniu walk i utworzeniu strefy neutralnej baon opuścił pierwszą linię frontu; 6 VI na wieść, iż Niemcy złamali warunki rozejmu i wtargnęli do strefy neutralnej, baon powrócił na front.

W walce pod Grodziskiem F. został ciężko ranny. Mimo strzaskanej nogi nie opuścił pola bitwy. Kazał się nieść na noszach, aby dowodzić osobiście kontratakiem. Po zakończeniu działań orężnych powstania powrócił do Królewskiej Huty. W l. 1922–1926 pracował jako

komisarz Straży Celnej w Rudzie Śląskiej i w Rybniku. Dn. 27 VIII 1922 podczas uroczystości powstańczych na katowickim rynku otrzymał z rąk marszałka J. Piłsudskiego krzyż Orderu Virtuti Militari klasy V. W 1925 r. w stopniu porucznika przeniesiony został do korpusu oficerów rezerwy 75. Pułku Piechoty.

W 1926 r. wyjechał do Francji, skąd wyemigrował do Urugwaju. W 1929 r. przeniósł się wraz z rodziną do Brazylii. Zamieszkał w okolicach São Paulo.

W kwietniu 1939 r. powrócił z rodziną do kraju. Rozpoczął pracę jako kierownik administracji nieruchomości w zakładach Hohenlohego w Wełnowcu. Ukończył przeszkolenie w dywersji pozafrontowej, prowadzone przez wybranych powstańczych dowódców w Urzędzie Wojewódzkim Śląskim w Katowicach „pod płaszczykiem" kursów administracji. Dn. 1 IX 1939 objął komendę powstańczej obrony Katowic. Po opuszczeniu miasta przez oddziały 23. Dywizji Piechoty wraz z oddziałami byłych powstańców i harcerzami bronił Niemcom wstępu do Katowic. Kiedy obrona miasta stała się bezskuteczna, opuścił Katowice. Dotarł, tak jak inni powstańcy śląscy, do Lwowa. Tam podjął pracę w Towarzystwie Ubezpieczeniowym „Patria".

Po zajęciu przez Niemców Lwowa w 1941 r. został rozpoznany na ulicy. Musiał uciekać z miasta. Od 1941 do marca 1944 r. przebywał w Kamionce Strumiłłowej, a następnie w Busku. Trudnił się handlem, rolnictwem, udzielaniem lekcji języków obcych.

Po uwolnieniu Śląska powrócił do Chorzowa. Rozpoczął pracę w Wojewódzkim Urzędzie Ziemskim jako inspektor rolny na powiat tarnogórski. Wstąpił wówczas do Polskiej Partii Robotniczej. Od 1946 r. był kierownikiem gospodarczym w Rudzkim Zjednoczeniu Przemysłu Węglowego. Pracował także w Polskim Związku Zachodnim. Jednocześnie został kierownikiem Organizacji Masowych Komitetu Wojewódzkiego PPR w Katowicach. W l. 1948–1950 był zatrudniony w Centrali Mięsnej w Bytomiu, skąd z dn. 30 IX 1950 odszedł na emeryturę.

Był niezwykle czynny w życiu społecznym. Działał w Komisji Kontroli Społecznej oraz Komisji Odznaczeń przy Wojewódzkiej Radzie Narodowej. Był wiceprezesem Zarządu Okręgu Ligi Morskiej, członkiem Rady Naczelnej Związku Byłych Powstańców, a następnie Związku Weteranów Powstań Śląskich, wiceprezesem powiatowego zarządu Polskiego Związku Zachodniego.

W 1926 r. poślubił nauczycielkę Marię z d. Terach, z którą miał 4 dzieci: Marcelego, Mariana, Mirosława i Janinę.

Zm. 8 X 1953 w Chorzowie. Pochowany został w alei zasłużonych na miejscowym cmentarzu. W pamięci dowódców i kolegów powstańców pozostał jako człowiek o ogromnej fantazji na miarę sienkiewiczowskich bohaterów. Oprócz krzyża Orderu Virtuti Militari odznaczony był: Krzyżem Walecznym, Krzyżem Niepodległości, Krzyżem na Śląskiej Wstędze Waleczności i Zasługi, Gwiazdą Górnośląską. Po II wojnie światowej uhonorowano go Krzyżem Kawalerskim Orderu Polonia Restituta, Śląskim Krzyżem Powstańczym oraz wieloma odznakami.

Opublikował wiele artykułów, m.in.: *Z minionych dni*, *Dalekie drogi prowadzą do Polski*, *Udział bojowy powstańców i peowiaków śląskich w sierpniu i wrześniu 1939*.

CAW, Jan Faska, teczka personalna 2122. – Cimała B., *Jan Faska*, [w:] *Tobie Polsko...*, s. 135–139; Dubiel P., *Wrzesień 1939 na Śląsku*, Kat. 1960; Faska J., *Dalekie drogi prowadzą do Polski*, „Powstaniec Śląski" 1939, nr 20; tenże, *Udział bojowy powstańców i peowiaków śląskich w sierpniu i wrześniu 1939 roku*, „Ogniwa" 1947, nr 37; tenże, *Z minionych dni*, [w:] *Pamiętniki powstańców śląskich*, t. 2, Kat. 1961, s. 47–84; Horoszkiewicz R., *W trzecim powstaniu śląskim*, W. 1936; tenże, *Z III powstania śląskiego*, [w:] *Pamiętniki powstańców śląskich*, t. 1, Kat. 1957, s. 167–175; Kulik T., *Godzina druga, hora secunda, walki pod Górą św. Anny w czasie trzeciego powstania na Górnym Śląsku w 1921 r. (Wspomnienia uczestników)*, W. 1959, s. 112–133; Kwiatek A., *Faska Jan*, [w:] EPŚl., s. 123; Ludyga-Laskowski J., *Zarys historii trzech powstań śląskich...*; Ryżewski W., *Działania zaczepne grupy „Północ" na Opolszczyźnie w III powstaniu śląskim*, „Kwartalnik Opolski" 1971, nr 1, s. 23–45; tenże, *Trzecie powstanie śląskie 1921. Geneza i przebieg działań bojowych*, W. 1977; Wrzosek M., *Powstania śląskie...*; tenże, *Powstańcze działania zbrojne w 1921 w opolskiej części Górnego Śląska*,

Op. 1981; Wyglenda J., *Działalność Grupy „Północ"*, „Powstaniec Śląski" 1936, nr 5; tenże, *Plebiscyt i powstania śląskie...*; Zarzycka Z., *Faska Jan*, [w:] ŚSB, t. 3, s. 88–91. – Jackowski J., Od grupy „Wawelberg" do Armii Krajowej, relacja, (mps); Kulik T., Podgrupa „Bogdan" w bitwie pod Górą św. Anny, (mps, Muzeum Czynu Powstańczego w Górze św. Anny, Rozkazy operacyjne podgrupy „Bogdan"); Informacje ustne kpt. T. Kulika; Informacje uzyskane od żony Marii i córki Janiny Swirszcz.

Zyta Zarzycka

Feigs Rudolf Carl (1843–1875), ksiądz ewangelicki, pierwszy proboszcz parafii ewangelickiej w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. 11 III 1843 we wsi Zielona (pow. lubliniecki; obecnie dzielnica miasta Kalety) w rodzinie ewangelickiej. Jego ojcem był Carl Feigs, pełniący w Zielonej obowiązki aktuariusza sądowego (Gerichts-Actuarius), a matką Pauline z d. Heinke. F. ochrzczony został w kościele ewangelickim w Piasku (Ludwigsthal); do tej parafii należała Zielona.

Rodzina przeprowadziła się później do Koszęcina, gdzie ojciec F. pełnił obowiązki radcy kancelarii książęcej (*Fürstl. Kanzleirath*) w zarządzie dóbr księcia Hohenlohe-Ingelfingen.

Wychowany na wsi górnośląskiej, F. od dzieciństwa władał językiem polskim (a właściwie gwarą śląską), mimo że niemiecki był jego językiem ojczystym. Naukę rozpoczął w koszęcińskiej katolickiej szkole elementarnej, do której uczęszczał przez 6 lat (nie było tam wówczas szkoły ewangelickiej). Dodatkowo uczył go prywatnie wynajęty nauczyciel.

W wieku lat 14 rozpoczął trwającą przez 6,5 roku naukę w gimnazjum klasycznym w Brzegu, które ukończył egzaminem dojrzałości, zdanym 18 IX 1863. Następnie immatrykulował się na Uniwersytecie Fryderyka Wilhelma we Wrocławiu, na którym studiował w l. 1863–1866.

Zdał egzamin na kaznodzieję (*pro venia concionandi*) 22 X 1867. Przebywał wtedy w Strzybnicy k. Tarnowskich Gór. Zwolniony został z obowiązkowej służby wojskowej z powodu „ogólnej słabości ciała".

W 1868 r. objął stanowisko pomocniczego kaznodziei (*Hilfsprediger*) w Ostrzeszowie (Schildberg) w prowincji poznańskiej. Do powierzenia mu tej placówki przyczyniła się jego znajomość języka polskiego, gdyż w regionie tym brakowało pastorów mówiących po polsku. Dn. 3 V 1869 w Poznaniu zdał egzamin na duchownego (*pro ministerio*), a później odbył wymagany od przyszłych pastorów kurs pedagogiczny w seminarium nauczycielskim w Koźminie.

Dn. 13 XI 1870 został przez parafian wybrany na stanowisko proboszcza parafii ewangelickiej w Królewskiej Hucie. Pokonał w rywalizacji dotychczas pracującego tam kaznodzieję Schwarzera. Nominację od konsystorza otrzymał 15 XII 1870, a objął swój nowy urząd z dn. 1 I 1871, kiedy utworzono odrębną parafię w Królewskiej Hucie. Tym samym został pierwszym pastorem nowej gminy ewangelickiej w tym mieście. Uroczyste wprowadzenie do parafii nastąpiło 8 I t.r.

W Królewskiej Hucie F. zamieszkał w domu konfirmantów (nie istniała jeszcze plebania). Był to jeden z budynków pierwotnej osady hutniczej Królewska Huta, zlokalizowany obok apteki. Po sprzedaży przez państwo huty hrabiemu Hugo I Henckel von Donnersmarckowi budynek ten, o wartości 6 tys. talarów, w 1870 r. został w darze przekazany miejscowej parafii ewangelickiej jako pamiątka po czasach państwowego zarządu nad miejscowym przemysłem. Zamieszkał w nim proboszcz i sługa kościelny. Jednak z powodu zawilgocenia tego obiektu sprzedano go za 21 tys. marek i wybudowano w l. 1874–1877 na dotychczasowym placu ćwiczeń gimnastycznych, służącym pobliskiej szkole, nową plebanię w pobliżu cmentarza (budynek ten zachował się, choć pełni obecnie inną funkcję). Umieszczono tam również kancelarię parafialną. Fiskus podarował w tym samym czasie budynek parafii katolickiej, w którym urządzono szpital prowadzony przez zakonnice. Sam cmentarz został w 1874 r. powiększony.

W 1871 r. F., podobnie jak jego katolicki odpowiednik ks. Deloch, starał się po-

wstrzymywać swych parafian od udziału w rozruchach ulicznych. Jego zasługą było również wznowienie nabożeństw w kaplicy ewangelickiej w Wirku. Zaczął myśleć o budowie nowego kościoła w mieście, gdyż dotychczasowy przestał wystarczać na potrzeby wciąż rozrastającej się parafii. Liczyła ona wówczas już 4500 dusz. Wzrost liczby parafian był związany z napływem do miasta ewangelickich robotników, którzy znajdowali zatrudnienie w gwałtownie rozwijającym się przemyśle. Przybywali głównie z zachodniej części Górnego Śląska, z okolic Głubczyc, Opola i Kluczborka.

Ewangelicy, choć będący wówczas w mniejszości, mieli decydujący wpływ na sprawy miasta. W skład pierwszej Rady Miejskiej, wybranej w 1868 r., wchodziło 18 ewangelików i 12 katolików, co było wynikiem niedemokratycznej ordynacji wyborczej.

Pastorowi udało się w 1872 r. doprowadzić do założenia ewangelickiej szkoły w Świętochłowicach, należących do królewskohuckiej parafii; 3 lata później w Lipinach było już 2 ewangelickich nauczycieli, a w Wirku – jeden.

W 1873 r. rozpoczęto odprawianie nabożeństw ewangelickich w cechowni w hucie „Laura" (Laurahütte). Był to początek przyszłej samodzielnej parafii w Siemianowicach; 2 lata później rozpoczęło się tam udzielanie okolicznym dzieciom nauki konfirmacyjnej.

Dn. 10 IX 1873 wprowadzono w życie nowy porządek kościelny dla parafii w Królewskiej Hucie, który dawał wiernym wolność wyboru rady kościelnej i zastępstwa kościelnego. Od tej pory parafia zarządzana była w pełni demokratycznie. Pierwszy skład rady wybrano 4 I następnego roku. Na czele rady kościelnej stanął burmistrz Królewskiej Huty → Gustav Bödcher, który był ewangelikiem (podobnie jak wszyscy jego poprzednicy i następcy aż do 1923 r.).

Na uwagę zasługuje udostępnienie przez gminę i pastora w 1874 r. miejscowego kościoła ewangelickiego na nabożeństwa dla nowo powstałej w lutym t.r. (liczącej ok. 500 osób) królewskohuckiej gminy starokatolickiej (podlegającej jako filia parafii katowickiej, kierowanej przez ks. Pawła Kamińskiego), niedysponującej własną świątynią. Takie same decyzje podejmowały też gminy ewangelickie w innych miejscowościach. Królewska Huta, podobnie jak miasta całego regionu, stała się 10 V 1875 widownią rozruchów skierowanych przeciwko starokatolikom, którzy cieszyli się poparciem władz i grozili wpływaniem na wychowanie młodzieży w szkołach.

Stały wzrost liczby wiernych doprowadził do przyznania F. wikarego do pomocy. W 1873 r. przybył do Królewskiej Huty ks. Lieberschaar (późniejszy pastor w Lutyni k. Środy Śląskiej), a w 1874 r. zastąpił go na tym stanowisku ks. Dehmel (późniejszy diakon w Świdnicy), po którym przejęli tę funkcję kolejno → Spenner i Gemberg.

W 1874 r. proboszcz ciężko zachorował, a jego dolegliwości wciąż się nasilały. Po niespełna 5 latach pracy 5 VII 1875 F. zm. na raka żołądka.

Pochowany został 2 dni później na cmentarzu ewangelickim w Królewskiej Hucie. Pozostawił żonę i syna.

APWr., Śląski Konsystorz Ewangelicki, sygn. IV/399; Anstellung, Besoldung... in Königshütte 1869–1875, sygn. V/1060, Akta personalne Rudolpha Carla Feigsa. – Chrząszcz J.P., *Fest-Schrift zur 50-jährigen Jubel – Feier der katholischen St. Barbara – Pfarrgemeinde...*, s. 34–36, 40, 41; Mach H., Dzieje ewangelizmu w Chorzowie..., s. 20–27, 34, 40; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 99, 100, 104; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 59, 60; Romański J., Skoczek-Kulpa R., *Ewangelicy w Chorzowie...*, s. 10; Szewczyk G., Szturc J., *Luteranie...*, s. 37; Zawada M., *Bericht über die Entwickelung...*, s. 6 i n.

Przemysław Nadolski

Feit Paul (1850–?), dr, od 27 VI 1895 do 1 IV 1900 dyrektor królewskohuckiego gimnazjum i zarazem nauczyciel historii.

Ur. w Berlinie w 1850 r., tam ukończył gimnazjum oraz uniwersytet, na którym w 1873 r. złożył egzamin nauczycielski. Przed przybyciem do Królewskiej Huty (obecnie Chorzów) pracował jako nauczyciel gimnazjalny w Lubece oraz jako dyrektor Gimnazjum św. Michała w Oławie. Był autorem

rozprawy doktorskiej pt. *De Germanorum nornibus propriis compositis*, ogłoszonej drukiem w 1875 r. Inne jego publikacje podejmowały przede wszystkim tematykę kultury ludowej. W 1892 r. ogłosił w t. 26 „Zeitschrift für Geschichte Schlesiens" rozprawę o Jakubie Sobieskim jako Panu Oławy (*Jakob Ludwig Sobieski, Prinz von Polen, Pfandherr von Ohlau*).

Od 1 IV 1900 był dyrektorem Friedrichs-Gymnasium we Wrocławiu. Dalsze jego losy są nieznane.

APKat., Zespół 282, sygn. 41, 42, I Państwowe Liceum i Gimnazjum im. Odrowążów w Chorzowie. – Guttmann A., *Zur Geschichte des Königlichen Gymnasiums...*, s. 6–7, 13–14; Kamińska-Kwak J., *Udział elit umysłowych Chorzowa...*, s. 44, 50; Kowalczyk H., *Nauczanie historii w gimnazjum klasycznym w Królewskiej Hucie w II poł. XIX wieku i na początku XX wieku*, [w:] *Chorzów w kulturze Śląska...*, s. 85–86.

Zbigniew Kapała



Ferche Joseph (1888–1965), biskup tytularny Viny, sufragan wrocławski w l. 1940–1946, sufragan koloński w l. 1947–1965, w l. 1914–1922 wikary parafii św. Jadwigi w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. 9 IV 1888 w Pszowie k. Rybnika, syn Karola i Anny z d. Pilar. Gimnazjum ukończył w Gliwicach. W tym czasie miasto przeżywało gwałtowny rozwój przemysłowy. Studia filozoficzno-teologiczne odbył na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Wrocławskiego w l. 1907–1910 i po rocznym przygotowaniu duszpastersko-liturgicznym w alumnacie wrocławskim 22 VI 1911 otrzymał święcenia kapłańskie z rąk kard. Georga Koppa w kościele Świętego Krzyża.

Mimo iż nie znał języka polskiego, władze kościelne skierowały go do pracy duszpasterskiej do Szombierek k. Bytomia, liczących wówczas ponad 6 tys. wiernych. Miał więc początkowo znaczne trudności z przygotowaniem i wygłaszaniem kazań w języku polskim.

Dn. 18 IX 1914 otrzymał nominację na wikarego w parafii św. Jadwigi w Królewskiej Hucie, liczącej wówczas 34 tys. wiernych i należącej do najbardziej uprzemysłowionych na Górnym Śląsku. Tam pracował przez 8 lat, przeszedł następnie na stanowisko kuratusa tej parafii. Przyczynił się do ożywienia ruchu liturgicznego, który wywarł znaczny wpływ na jego osobowość kapłańską.

Po plebiscycie w 1921 r. i przyznaniu Królewskiej Huty wraz z częścią Górnego Śląska Polsce F. jako duchowny niemiecki opuścił dotychczasową parafię i mianowany został proboszczem w Oławie, gdzie panowały zupełnie inne warunki duszpasterskie. W parafii liczącej 15 tys. mieszkańców tylko trzecią część stanowili katolicy. Ponadto należało do niej 11 wiosek, które trzeba było obsłużyć duszpastersko. Po 6 latach pracy w Oławie F. objął probostwo w Koźlu, w parafii liczącej 9 tys. wiernych. Zawsze pragnął być duszpasterzem, a nie biuralistą. Stało się jednak inaczej.

W 1931 r. przeniesiono go do Wrocławia, gdzie został kanonikiem kapituły katedralnej oraz radcą wikariatu generalnego i radcą Tajnej Kancelarii Biskupiej. Ponadto ustanowiono go kuratorem Sióstr Marii, Sióstr Urszulanek i Sióstr Serca Bożego, kierownikiem diecezjalnego Stowarzyszenia św. Bonifacego i Akcji Katolickiej. W związku z pełnionymi obowiązkami wiele podróżował. W 1932 r. brał udział w Światowym Kongresie Eucharystycznym w Dublinie.

W 1939 r. został komisarzem biskupim dekanatów na Zaolziu, które w 1939 r. przyłączono do Rzeszy Niemieckiej. Na wniosek ordynariusza wrocławskiego papież Pius XII mianował go 16 VIII 1940 biskupem tytularnym Viny i sufraganem wrocławskim. Sakry biskupiej udzielił mu 29 IX 1940 w ka-

tedrze wrocławskiej kard. Adolf Bertram przy współudziale bp. Josepha Godeharda Machensa z Hildesheimu i bp. Heinricha Wienhena z Miśni. Dn. 30 I 1941 F. został mianowany radcą Kancelarii Kurialnej, stając się tym samym najbliższym współpracownikiem kard. Bertrama.

Jako biskup sufragan szczególną troskę pasterską roztaczał nad wiernymi narodowości polskiej i czeskiej, wygłaszał również w ich językach kazania i słuchał spowiedzi. Naraził się tym tajnej policji niemieckiej, która zabroniła mu głoszenia kazań na terenie całych Niemiec. Protest kard. Bertrama i zabiegi bp. Wienhena sprawiły, że zakaz ten cofnięto.

Kiedy pod koniec II wojny światowej Wrocław został ogłoszony twierdzą i w związku z tym kard. Bertram wyjechał do rezydencji w Janowej Górze, F. pozostał na miejscu, spełniając mimo niebezpieczeństw wszystkie posługi biskupie i duszpasterskie. Przeżył m.in. bombardowanie Ostrowa Tumskiego w drugim dniu świąt wielkanocnych w 1945 r. Celebrował świąteczną mszę św. w prowizorycznej krypcie biskupiego pałacu, gdy bomby rujnowały prastarą katedrę. Wraz z wikariuszem generalnym Josephem Kramerem i protestanckimi proboszczami Ernstem i Joachimem Konradami udał się 5 V 1945 do komendanta miasta gen. Hansa Niehoffa, aby nakłonić go do kapitulacji, która nastąpiła 8 V 1945. Nie oznaczało to jednak kresu prześladowań Kościoła śląskiego. W 1945 r. zginęło ok. 120 kapłanów, a w 1946 r. – prawie 50.

Po śmierci kard. Bertrama (6 VII 1945) członkowie kapituły wybrali na wikariusza kapitulnego ks. Ferdinanda Piontka, co było dla F. bolesnym przeżyciem, bo okazano mu w ten sposób brak zaufania. Wkrótce władzę kościelną we Wrocławiu przejęła polska administracja z ks. infułatem Karolem Milikiem na czele. F. miał niebawem opuścić diecezję wrocławską i wyjechać do Niemiec. Do tego czasu odwiedzał miasta i wioski w Kotlinie Kłodzkiej, udzielając sakramentu bierzmowania i głosząc kazania pozostałej tam jeszcze ludności niemieckiej, która podobnie jak on przygotowywała się do wyjazdu. W Bystrzycy przywitał biskupa miejscowy starosta. Biskup odpowiedział wówczas pięknym polskim podziękowaniem, czym – jak zanotowano – oszołomił całe miasto.

Starania F. o polskie obywatelstwo zakończyły się niepowodzeniem, dlatego 15 IX 1946 wyjechał do Niemiec, gdzie 27 III 1947 otrzymał z inicjatywy kard. J. Fringsa nominację na sufragana diecezji kolońskiej. Tam mianowano go również kanonikiem Kapituły Katedralnej, radcą biskupim i sędzią prosynodalnym. W 1950 r. został przewodniczącym Caritasu. W diecezji kolońskiej, podobnie jak we wrocławskiej, udzielał sakramentu bierzmowania i przeprowadzał wizytacje kanoniczne parafii. Poświęcił też wiele kościołów i konsekrował ołtarze, które odbudowano po zniszczeniach wojennych. Latem 1947 r. został mianowany radcą arcybiskupim i kolońskim sędzią prosynodalnym.

Nie zapominał o rodakach ze Śląska. Dzieląc z nimi los wygnańca, służył im dobrą radą i konkretną pomocą. Uczestniczył w dorocznych pielgrzymkach Ślązaków ku czci św. Jadwigi. Przypominał im historię Śląska, a zwłaszcza postać kard. Bertrama. W 1954 r. został honorowym kanonikiem kapituły katedralnej w Tarbes-Lourdes, a w 1956 r. – członkiem rycerskiego zakonu maltańskiego. W 1963 r. został odznaczony Wielkim Krzyżem Zasługi, a papież Jan XXIII mianował go „asystentem tronu papieskiego".

W trakcie przygotowań do srebrnego jubileuszu biskupstwa zm. 23 IX 1965 w Kolonii. Został pochowany w krypcie katedry kolońskiej.

Brzoska E., *Bischöfe der kath., Kirche aus Oberschlesien*, Augsburg 1965, s. 9–19; Engelbert K., *Weihbischof Josef Ferche (1888–1965)*, [w:] *Schlesische Priesterbilder*, Hrsg. J. Gottschalk, Bd. 5, Aalen/Württ. 1967, s. 29–36; Przybyła A., *Wspomnienia wrocławskie 1945–1947*, „Chrześcijanin w Świecie" 1970, R. 2, nr 5, s. 24 i n.; Sauer A., *Bischof und Vater. Zum 70. Geburtstag von Weihbischof Joseph Ferche*, „Der Volksbote" 1958, s. 330–333; Stasiewski B., *Ferche Joseph (1888–1965)*, [w:] *Die Bischöfe der deutschsprachigen Länder*, Hrsg. E. Gatz, Berlin 1983, s. 184.

Józef Pater



Ficek (Fietzek) Stefan (Stephan) (1843–1911), właściciel młyna, ostatni honorowy (niepłatny) naczelnik gminy Chorzów (obecnie Chorzów Stary), zarządzający nią w l. 1879–1907.

Ur. w 1843 r. w Rozbarku (obecnie dzielnica Bytomia), syn Tomasza i Katarzyny z d. Labik. Zapewne pierwsze lata dzieciństwa, a nawet młodości spędził w Rozbarku, potem przeniósł się do pobliskiego Chorzowa.

Okres pełnienia przez F. funkcji naczelnika charakteryzuje się dynamicznym rozwojem miejscowości. W tym czasie zbudowano nowy kościół (F. od 1876 r. był członkiem Zarządu Kościelnego), doprowadzono wodociągi, wybudowano 2 szkoły, przeprowadzono elektryfikację (po uruchomieniu w 1898 r. przez firmę Oberschlesische Elektrizitätswerke pierwszej na Śląsku elektrowni o bardzo dużej, jak na tamte czasy, mocy 840 kW), doprowadzono także linię tramwajową, wybrukowano główną ulicę i ustalono plan budowlany miejscowości.

Dn. 15 X 1882 uruchomiono na dworcu kolejowym urząd pocztowy, po dwóch latach zainstalowano w gminie stację telegraficzną. W 1903 r. utworzono Urząd Pocztowo-Telegraficzny. W t.r. w domu Suchana, położonym przy probostwie, otworzono pierwszą w Chorzowie aptekę i wtedy w gminie osiedlił się na stałe lekarz. W 1904 r. wybudowano obecne probostwo i lecznicę gminną przy ówczesnym pl. F.W. von Redena (obecnie pl. Piastowski), w której były zatrudnione ss. boromeuszki (30 IX 1933 lecznica została zamknięta, a po połączeniu Chorzowa z Królewską Hutą na nowo otwarta 1 X 1936. Umieszczono w niej wówczas oddział chorób zakaźnych. W l. 70. i 80. XX w. znajdował się tam internat dla pielęgniarek chorzowskiego ZOZ-u. Obecnie w budynku mieści się Dom Pomocy Społecznej Polskiego Czerwonego Krzyża w Chorzowie). W 1904 r. założono też w Chorzowie wodociągi. Wodę pobierano z szybu „Adolfa" pod Tarnowskimi Górami.

W okresie 1902–1911 wybudowano liczne kamienice, a liczba mieszkańców gminy przekroczyła 5 tys. W 1907 r., po 28-letnim „panowaniu", F. złożył swój urząd. Po rezygnacji z funkcji naczelnika w 1908 r. został wybrany pierwszym ławnikiem w Radzie Gminnej. Funkcję tę pełnił do śmierci. 10 VIII 1868 r. poślubił Agathę z d. Chorzela, córkę Jakuba i Józefy z d. [w źródłach zapisano jako nazwisko rodowe matki to samo nazwisko, które później nosiła po mężu tylko w innej pisowni: Horzella]. Dn. 10 III 1877 ur. im się syn Jan Grzegorz (Johann Gregor), o innych dzieciach F. w źródłach brak wiadomości.

F. zm. w Chorzowie 13 IV 1911 w zbudowanej przez siebie lecznicy, w 4 lata po przekazaniu swego urzędu pierwszemu płatnemu naczelnikowi gminy Chorzów, → Johannowi Tobiasowi.

AAKat., Księgi Metrykalne Parafii pw. św. Marii Magdaleny w Chorzowie (Starym), sygn. KM 522, k. 175 oraz sygn. 138, k. 69; Akta USC w Ch., akt zgonu nr 57/1911/3, akt zgonu żony nr 180/1905/3; Junghann O., *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*, s. 62 (fot.); Krzonkała H., *Fragmenty z historii Starego Chorzowa...*; Kurek J., Witkowski M.J., *Chorzów (Stary)...*, s. 32; Musioł L., Chorzów Stary. Monografia historyczna, Kat. 1970

(mps w Zbiorach Specjalnych B. Śląskiej w Kat.); Pudłowski L. *Zarys dziejów Chorzowa Starego*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 1: 1996, Ch. 1997, s. 38–39; Sieradzka D., *Królewska Huta – Chorzów w latach 1865–1945...*, s. 76.

Michał J. Witkowski

Fihauser-Mieczowski Gustaw (Eugeniusz) (1874–1938), dr, pisarz, autor pieśni religijnej *My chcemy Boga*, nauczyciel Państwowego Gimnazjum Klasycznego w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. w marcu 1874 r. w Klikuszowej, syn Konrada Fihausera i Eugenii ze Stadnik Stadnickiej herbu Szreniawa. Konrad Fihauser był właścicielem Bruśnika z przyległościami, posłem nowotarskim na sejm lwowski w 1867 r., 2-krotnie został wybrany (1867 i 1869) do Rady Państwa w Wiedniu.

Rodzina F.-M. była zaangażowana w sprawy społeczne i narodowe. Jego dziad, Ludwik Fihauser, za swoją gorliwość narodową został w 1846 r. skazany na 12 lat więzienia w Spielbergu. W takiej też atmosferze wzrastał F.-M. oraz ośmioro jego rodzeństwa. W 1893 r. wstąpił do zakonu jezuitów w Nowym Sączu i tam rozpoczął studia teologiczne, które kontynuował w Krakowie. Dn. 22 VI 1902 otrzymał święcenia kapłańskie. Śluby wieczyste złożył na przełomie 1906 i 1907 r., a następnie jeszcze przez 2 lata studiował na Uniwersytecie Jagiellońskim filologię klasyczną.

Był człowiekiem gruntownie wykształconym, o szerokich zainteresowaniach historycznych, literackich i teologicznych, rozmiłowanym w kulturze starożytnej. Współpracował z takimi czasopismami, jak „Przegląd Powszechny", „Sodalis Marianus", „Nasze Wiadomości", „Intencje Apostolatu Modlitwy". Publikował kazania, przekłady, wiersze. Szybko dał się poznać jako znakomity translator: przetłumaczył m.in. św. Cypriana *Dziełka pobożne, Godzinki o sercu Pana Jezusa*. W tym właśnie okresie powstał hymn *My chcemy Boga,* będący właściwie wolnym przekładem pieśni francuskiej napisanej przez F.X. Moreau, w niewielkim stopniu odpowiadającym francuskiemu oryginałowi, gdyż tak silnie został nasycony polskimi treściami. Pieśń szybko zdobyła popularność.

Pieśń w pierwotnym kształcie składała się z 8 zwrotek, ale powszechnie znane są tylko 3. Całość utrzymana jest w jednolitym nastroju, wywołanym nakładającymi się na siebie strofami lirycznymi i dramatycznymi oraz nutami litanijnymi, tworzącymi specyficzną atmosferę emocjonalną.

W 1908 r. F.-M. z powodu choroby nerwowej opuścił zakon jezuitów. Zmienił imię i nazwisko na Eugeniusz Mieczowski (podobno na pamiątkę Miaczowa). Przebywał w Nowym Sączu i w Krakowie, oddając się pracy społecznej i literackiej. Napisał wówczas wiele dzieł literackich i naukowych, które są już zupełnie niedostępne. Były wśród nich hymny, dramaty, fraszki. Dużo pisał o Krakowie, mieście, które szczególnie ukochał. Do dziś w rękopisie przetrwały *Bajeczki krakowskie* (BŚ, sygn. R. 1924).

Lata I wojny światowej przeżywał w uniesieniu, przeczuwając w nich zapowiedź wolności. Przemawiał na wiecach, pisał pełne radości hymny: *Zadzwońcie w święty Zygmunta Dzwon*, *Veni, Rex Gloriae*, *Hymn dziękczynny za Zmartwychwstanie Polski*. Napisał wówczas także niezwykle odważny wiersz w języku niemieckim *Deutsche Wirtschaft*, w którym wyliczył Niemcom i ich cesarzowi wszystkie krzywdy, jakich doznał naród polski. Wiersz ten w formie ulotki, podpisanej nazwiskiem F.-M., był bardzo znany u kresu wojny. Za ten wiersz na wiosnę 1918 r. autora uwięziono i osadzono w twierdzy ołomunieckiej.

Po wyjściu z więzienia F.-M. opuścił Małopolskę i zamieszkał w Jarocinie (obecne woj. wielkopolskie). Poznań bardzo żywo zareagował na powstania śląskie. Tu zawiązał się Komitet Pomocy dla Górnego Śląska, tu zbierano fundusze na cele plebiscytowe oraz odzież, żywność i broń dla walczących Ślązaków. Na licznych wiecach w całym Poznańskiem wyrażano „podziw i hołd walczącym Górnoślązakom". Śląsk też miał stać się ostatnią fascynacją F.-M. Zawsze aktywny

i pełen patriotycznego zapału oddał swoje siły i umiejętności akcji plebiscytowej. W czasie III powstania śląskiego, podczas napadu bojówki niemieckiej na Dobrodzień został ciężko ranny. Po powrocie do zdrowia zamieszkał w Królewskiej Hucie i w tamtejszym Państwowym Gimnazjum Klasycznym uczył języków łacińskiego i greckiego, a także polskiego, niemieckiego oraz historii w klasach polskich i niemieckich. Z Wielkopolską nadal utrzymywał bliskie kontakty. Wygłaszał tam odczyty oraz wydawał książki. W Kaliszu w 1925 r. wydał kilkutomową powieść poetycką *Książę Północy*, poświęconą książętom pomorskim. Utwór ten, dziś już niedostępny, był wyrazem głębokich zainteresowań historycznych pisarza regionem, który przez wieki znajdował się poza polskim organizmem państwowym.

Nauczycielskie obowiązki traktował sumiennie i z pasją. Swe zamiłowanie do kultury starożytnej zaszczepiał wychowankom przez wszystkie lata pracy w szkole, był wymagający, lecz nie bezwzględny. Leon Leszczyński napisał o nim: „[...] wzbudzał zapał do polskiej pieśni i kultury, a równocześnie jako wybitny filolog torował drogę do poznania łacińskiego i greckiego języka oraz skarbów antycznego piśmiennictwa. Otaczał opieką materialną i moralną uboższych uczniów. Serce miał jakby na dłoni, uśmiechnięty, pobłażliwy, dla wszystkich miał wiele wyrozumienia".

Z literatury polskiej najchętniej wykorzystywał powieści Sienkiewicza *Quo vadis* oraz *Trylogię*, porównywał cechy charakteru bohaterów sienkiewiczowskich i starożytnych.

W 1933 r. mijała 250. rocznica wyprawy Jana III Sobieskiego na Wiedeń. Postać króla, który idąc na odsiecz wiedeńską, zatrzymał się na Górnym Śląsku i w Piekarach modlił przed cudownym obrazem Matki Boskiej Piekarskiej, była na Śląsku popularna. To wydarzenie działało inspirująco na wyobraźnię pisarzy i historyków, ponieważ powstała wówczas szansa odzyskania Śląska i ponownego przyłączenia go do Polski. Król Sobieski tej szansy, niestety, nie wykorzystał.

Wątek ten podjął F.-M. w utworze scenicznym w 3 obrazach i 5 odsłonach *Piekary – dramat z czasu wyprawy wiedeńskiej króla Jana Sobieskiego*, wydanym przez Drukarnię Karola Miarki w Królewskiej Hucie w 1933 r. Akcja toczy się w Tarnowskich Górach i Piekarach w końcu sierpnia 1683 r. Utwór jest interesujący, może nie tyle z powodu walorów scenicznych, choć i tych nie jest pozbawiony, ile przede wszystkim ze względu na dobrą znajomość realiów historycznych i geograficznych, oryginalną próbę interpretacji wydarzeń i pełen ekspresji sposób ukazania zbiorowości śląskiej jako społeczności patriotycznej, narodowo uświadomionej i wartościowej moralnie. Prawdopodobnie F.-M. korzystał z książki Marcina Kopca *Król Sobieski na Śląsku w kościołach na drodze pod Wiedeń*, ale nie jest wykluczone, że sam prowadził badania źródłowe. W *Piekarach* bowiem znajdują się szczegóły historyczne, wykraczające poza obiegową wiedzę o dziejach Śląska. Pojawia się np. postać zupełnie zapomnianej ostatniej Piastówny śląskiej, Magdaleny von Hohenstein (w utworze jako Karolina Holsztyńska), o której F.-M. podaje dość dużo ważnych szczegółów. *Piekary*, choć poświęcone jednemu wydarzeniu historycznemu, ukazują skrót całej historii Śląska, którą przywołuje pojawiające się widmo Gabriela Herburta, śląskiego rycerza z czasów Zygmunta Starego.

Utwór nie został prawdopodobnie nigdy zrealizowany na scenie, choć – jak wynika z informacji zamieszczonej w podtytule – autor pisał go na jakiś konkurs. Dla zespołów amatorskich był zbyt trudny, dla teatru zawodowego mało atrakcyjny (tak samo ocenił *Piekary* Piotr Śmietana-Sokólski w *Śląskich utworach scenicznych*). Być może sam autor o to specjalnie nie zabiegał, bo w końcu teatr katowicki wystawiał sztuki na dużo niższym poziomie. Tekst utworu musiał być jednak znany, o czym świadczył fakt, że Franciszek Popiołek w artykule *Potrzeba wiedeńska*, zamieszczonym w „Zaraniu Śląskim" (1933, z. 3), wymienił dramat wśród utworów po-

święconych przejściu Sobieskiego przez Śląsk.

Pisarstwo F.-M. nie przetrwało próby czasu poza pieśnią *My chcemy Boga*. Część spuścizny pozostała do dzisiaj w rękopisach, a spośród utworów drukowanych ani *Książę Północy*, ani *Piekary* nie zaistniały w odbiorze czytelniczym czy opracowaniach historycznoliterackich.

W lipcu 1918 r. F.-M. zawarł związek małżeński z Heleną Dulanką, ur. 16 VI 1895 w m. Zalas, pow. Chrzanów, nauczycielką z zawodu. Po śmierci męża pracowała w jednostce wojskowej, prowadziła kasyno. Potomstwa nie mieli. Mieszkali przy ul. Wolności 58.

Zm. 11 V 1938 w Chorzowie i tam spoczął na miejscowym cmentarzu.

Arch. Prowincji Małopolskiej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie; APKat., zesp. 27UWS-Nauczyciele, sygn. 748; Materiały chorzowskiego oddziału Związku Kombatantów RP i Byłych Więźniów Politycznych, ankieta wstąpienia do ZBoWiD-u H. Fihauser-Mieczowskiej (tu odpis dyplomu odznaki pamiątkowej więźniów ideowych z l. 1914–1921 nr 2918, wystawionego w Warszawie 31 XII 1931, podpisanego przez J. Piłsudskiego, nadanego dr fil. Fihauser-Mieczowskiemu Gustawowi Kazimierzowi Pawłowi Eugeniuszowi, więzionemu w Ołomuńcu i Dobrodzieniu). – Heska-Kwaśniewicz K., *Gustaw (Eugeniusz) Fihauser-Mieczowski*, [w:] *Zapomniani. Z dziejów literatury polskiej na Śląsku*, red. J. Malicki, G. Szewczyk, Kat. 1992, s. 108–118; Heska-Kwaśniewicz K., *My chcemy Boga*, „Gość Niedzielny" 1982, nr 29, s. 6, 7. – Zbiory specjalne B. Śląskiej w Kat., sygn. R. 1293 I; zbiory i relacje rodzinne.

Krystyna Heska-Kwaśniewicz

Fischer Paul Gerhard (1881–1920), nauczyciel śpiewu, kierownik muzyczny znanego na Śląsku niemieckiego nauczycielskiego towarzystwa śpiewaczego (Lehrergesangverein) w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), założyciel w tym mieście przy ówczesnej ul. Girndta 5 (później Jahna, obecnie Sobieskiego) Instytutu Muzycznego (Musik-Institut).

Ur. w Bürghof k. Büchen (pow. Lauenburg; prawdopodobnie Lębork na Pomorzu). Syn Johanna i Emmy z d. Landeck. Jego działalność rozpoczęła w końcu 1906 r. właściwe niemieckie śpiewaczo-kulturalne życie w Królewskiej Hucie. Instytut Muzyczny i niemieckie nauczycielskie towarzystwo śpiewacze po przerwie w l. I wojny światowej i w okresie powstań śląskich wznowiły swoją działalność ok. 1927 r.

Po przedwczesnej śmierci F. (zm. 19 III 1920 w Królewskiej Hucie) kierownictwo Instytutu i towarzystwa przejął Franz Kauf.

Akta USC w Ch., akt zgonu nr 188/1920/1; *Kleines Stadtbuch...*, s. 90; *Lehrergesangverein Königshütte*, „Der Oberschlesier", Jg. 3: 1921, s. 120; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 155, 408.

Zbigniew Kapała

Freund Louis (Elias) (1845–1893), właściciel domu i firmy przewozowej „Louis Freund-Gruben-Vekturanz" – została założona ok. 1830 r., istniała w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) ponad 100 lat; jeden z pierwszych radnych miejskich.

Ur. w Królewskiej Hucie. Syn Eliasa i Friederike z d. Feige. Zm. w Królewskiej Hucie 4 XII 1893 w wieku 48 lat. Po jego śmierci firmą spedycyjną i będącą jego własnością cegielnią zarządzała jego druga żona Flora z d. Roth (ur. 27 VI 1860 w Lublińcu), długoletnia, bardzo zasłużona przewodnicząca Izraelickiego Związku Pań, znana z działalności charytatywnej (pomagała biednym i chorym członkom miejscowej Gminy Żydowskiej).

Akta USC w Ch., akt zgonu 914/93/1; Brzostowski R., Walerjański D., Zapomniani mieszkańcy..., s. 3, 23, 31, 76–77, 80, 107, 115; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 298.

Zbigniew Kapała



Friedländer (Friedlaender)-Fuld Friedrich Viktor (1858–1917), przedsiębiorca,

wielki hurtownik węgla, współzałożyciel górnośląskiego przemysłu koksowniczego i zakładów azotowych w Chorzowie (obecnie Chorzów Stary).

Ur. 30 VIII 1858 w Gliwicach, syn Emanuela, właściciela pierwszej na Górnym Śląsku, założonej w l. 60. XIX w., hurtowni węgla. F. działalność gospodarczą rozpoczął w wieku 17 lat w przedsiębiorstwie ojca, które przejął w 1880 r. po jego śmierci. Zasługi F. dla Górnego Śląska polegały głównie na stworzeniu tu przemysłu koksowniczego i jego pochodnych, a także na rozbudowie odziedziczonej hurtowni węgla w Gliwicach, przystosowaniu jej do wysyłania surowca koleją do odległych odbiorców. Było to możliwe, gdyż F. udało się doprowadzić do korzystnego kontraktu z miejscowymi producentami (w l. 1906–1907 m.in. z koncernami Donnersmarcków, Schaffgotscha, Ballestrema i Borsiga), co gwarantowało mu stały, z góry ustalony zysk za pośrednictwo, niezależny od koniunktury. Większość zarobionych w ten sposób pieniędzy inwestował w górnictwie węgla, w szczególności interesował się możliwościami chemicznej przeróbki węgla, finansując badania w tym zakresie.

W 1883 r. wzniósł na własny koszt obok szybów w Porembie k. Zabrza koksownię, która przerabiała węgiel z kopalni „Królowa Luiza". Przy pomocy fachowców, sprowadzonych z Westfalii, pokonano pierwsze niepowodzenia i w 1890 r. założono drugą koksownię w Zabrzu (Skalley). Wkrótce oba zakłady F. przekazał założonej przez siebie w 1890 r. spółce akcyjnej Górnośląskie Koksownie i Fabryki Chemiczne (Oberschlesische Kokswerke und Chemische Fabriken) z siedzibą w Berlinie, zachowując pakiet kontrolny akcji. W 1891 r. do spółki włączono wzniesioną w tym roku przy hucie „Julia" w Bobrku (obecnie dzielnica Bytomia) pierwszą na Górnym Śląsku fabrykę benzolu. Z czasem spółka – zakładając, dzierżawiąc lub wchłaniając kolejne koksownie i fabryki tego rodzaju – objęła prawie całość produkcji i handlu koksem oraz jego pochodnymi na Górnym Śląsku.

Wiele z założonych przez F. zakładów działało w rejonie Zabrza–Gliwic. W Zabrzu w 1903 r. F. nabył hutę żelaza „Reden".

Chcąc się uniezależnić od innych producentów, F. dążył również do posiadania własnych kopalń. Już jego ojciec nabył parę pól górniczych. F. zakupił szereg dalszych nadań, głównie w rejonie rybnickim, m.in. kopalnię „Emma" (później „Marcel") w Radlinie, którą uruchomił w 1883 r. W 1903 r. założył Rybnickie Gwarectwo Węglowe, które objęło 3 czynne kopalnie („Emma", „Anna" i „Römer") oraz nieeksploatowane jeszcze nadania na węgiel kamienny. W powiatach rybnickim i raciborskim nabył ponadto szereg dóbr ziemskich o łącznej powierzchni ok. 1,5 tys. hektarów. Był współzałożycielem kopalni „Eminencja" w Dębie (obecnie dzielnica Katowic).

Wiele uwagi poświęcał pozyskiwaniu dla górnośląskiego węgla nowych rynków zbytu. Wraz ze swym przyjacielem z lat młodzieńczych i wspólnikiem Rudolfem Hegenscheidtem stworzył w 1905 r. Wspólnotę Górnośląskich Kopalń Węgla Kamiennego, mającą na celu wyeliminowanie konkurencji w sprzedaży węgla kamiennego. Troszczył się o to, by uzyskiwane na Górnym Śląsku związki pochodne węgla były przerabiane na miejscu. Interesował się pozyskiwaniem syntetycznego azotu, toteż uczestniczył w ostatnich latach przed śmiercią, w pracach przygotowawczych do założenia Górnośląskich Zakładów Karbidu i Azotu (Oberschlesische Karbid- und Stickstofferke) w Chorzowie (obecnie Chorzów Stary).

Swój kapitał angażował również poza Górnym Śląskiem. W 1896 r. zakupił gwarectwo węglowe „Maria Anna" na Morawach. W Dolnych Łużycach założył spółkę akcyjną przemysłu węgla brunatnego (Braunkohlen- und Brikett-Industrie A.G.). Był także współzałożycielem Kopalni Węgla Kamiennego „Grodziec" w Zagłębiu Dąbrowskim, w ówczesnym zaborze rosyjskim. Ponadto uczestniczył w budowie kopalni rudy w Norwegii.

Przyjęcie chrztu i poślubienie córki bankiera z Amsterdamu Emilii Antoniny Fuld ułatwiło mu prowadzenie interesów, a także umożliwiło nawiązanie kontaktów na najwyższym szczeblu hierarchii państwowej. Przez pewien czas pełnił obowiązki honorowego konsula Holandii. Dzięki temu miał możność nawiązania kontaktów z niemiecką rodziną cesarską i sferami rządowymi, a w 1906 r. otrzymał tytuł barona i przyjął nazwisko Friedländer-Fuld.

Zm. 16 VII 1917 w zamku Lanke k. Bernau. Został pochowany w Berlinie. Olbrzymi majątek odziedziczyła jego jedyna córka Marie Anne, późniejsza baronowa Goldschmidt-Rotschild. W 1922 r. z jej inicjatywy powstał we Wrocławiu, zaplanowany jeszcze przez F., instytut prowadzący badania nad węglem (Kohlenforschungsinstitut).

Deutsche Biographische Enzyklopädie (DBE)..., Bd. 3, s. 454; Fuchs K., *Zur Rolle des schlesischen Judentums bei der wirtschaftlischen Entwicklung Oberschlesiens*, „Zeitschrift für Ostforschung", Jg. 28, H. 2, 1970; tenże, *Gestalten und Ereignisse aus Schlesiens Wirtschaft, Kultur und Politik*, Dortmund 1992, s. 74–90; Jaros J., *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnośląskim do 1914 r.*, Wr.–W.–Kr. 1965, s. 61, 280–282, 288; tenże, *Wiadomości o Żydach czynnych w polskim przemyśle węglowym*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego", t. 35: 1960, s. 87–99; Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*; tenże, *Zur Geschichte der Firma Friedländer*, „Mitteilungen des Beuthener Geschichts- und Museumsvereins", H. 15/16, Dortmund 1955, s. 39–42; Piernikarczyk J., *Historia górnictwa i hutnictwa...*, t. 2, s. 159, 270, 277; Recław D., *Wielkie postacie górnośląskiego przemysłu...*, s. 154–155.

Zbigniew Kapała

Frioné (imię oraz daty życia nieznane), Francuz, kpt., dowódca francuskiego poddoddziału XXIV Batalionu 46. Dywizji Strzelców Alpejskich, kwaterującego w l. 1920–1922 (do końca II dekady czerwca tego roku) w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), w budynku obecnego Gimnazjum nr 1.

Borth W., *Z walk o niepodległość na Górnym Śląsku...*, s. 9; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 144, 151; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 176; Zieliński W., *Rozwój życia społeczno-politycznego i kulturalnego...*, s. 99.

Zbigniew Kapała



Fryderyk Wilhelm IV (1795–1861), król Prus.

Ur. 15 X 1795 w Berlinie. Jego ojcem był król Prus Fryderyk Wilhelm III, matką księżniczka Luise von Mecklenburg-Strelitz, znana jako królowa Luiza (zm. w 1810 r.). Był ich najstarszym synem.

Wychowywany był przez późniejszego ministra spraw zagranicznych Frederica Ancillon. Po klęsce Prus w wojnie z Napoleonem pod Jeną i Auerstädt rodzina królewska uciekła w 1806 r. z Berlina do Kłajpedy.

Od młodości przejawiał zdolności artystyczne i naukowe. Reprezentował mistyczno-romantyczny pogląd na świat. Jego romantyzm miał silne podłoże religijne. Za cel życia uważał wzmocnienie królestwa jako siły integrującej naród. W tym celu stosował nowoczesne środki działania, za pomocą których chciał wprowadzać w życie anachroniczne już w owym czasie treści. Nazywano go romantykiem na tronie. Znany był z ironii wyrażanej często w berlińskim dialekcie. Po 1815 r. stanął na czele komisji wprowadzającej instytucje prowincjonalnego samorządu stanowego. Uważał, że prawo współrządzenia i samorządności ludności wypływa wyłącznie z łaski królewskiej. Z prowincjalnych landtagów chciał utworzyć zgromadzenie przedstawicieli Rzeszy, którego jedyną kompetencją miał być jednak tylko głos doradczy w sprawach budżetu państwa.

Jako następca tronu pruskiego w 1819 r. złożył wizytę na Górnym Śląsku, odwiedza-

jąc m.in. Królewską Hutę (obecnie Chorzów). Na jego cześć przemianowano ukończoną w 1830 r. szosę gliwicką (Gleiwitzer Chaussee) na Drogę Następcy Tronu (Kronprinzenstr. – obecnie ul. 3 Maja w Chorzowie, ul. Chorzowska w Świętochłowicach, ul. Zabrzańska w Rudzie Śląskiej, ul. Wolności w Zabrzu oraz ul. Chorzowska w Gliwicach).

W 1823 r. pojął za żonę księżniczkę Elżbietę (1801–1873). Małżeństwo to pozostało bezdzietne. Na cześć małżonki króla oddany do użytku w 1844 r. kościół ewangelicki w Królewskiej Hucie otrzymał imię Elżbiety. W 1828 r. władca udał się w podróż do Włoch, które wówczas były celem romantyków z całej Europy.

Po śmierci ojca w 1840 r. Fryderyk Wilhelm objął tron Prus. Niedługo później zrehabilitował potępianych dotąd bojowników o wolność Prus – H. v. Boyena, E.M. Arndta, J.F.L. Jahna i braci Grimm. Podczas składania hołdu zmarłemu królowi wygłosił znamienną mowę utrzymaną w duchu liberalnym.

Na tym stanowisku promował sztukę będącą syntezą antyku i chrześcijaństwa. Jego ulubionym architektem był → Karl Friedrich Schinkel. Osobiście był inwestorem m.in. Starego Muzeum (Altes Museum), nowej kopuły zamku królewskiego w Berlinie, i kościoła Pokoju w Poczdamie. Popierał sprawę ukończenia budowy średniowiecznej katedry w Kolonii, co stanowiło przełom w dziejach ówczesnej architektury niemieckiej i europejskiej. Król ustanowił specjalny order za zasługi na polu sztuki i nauki (Pour le Merite für Künste und Wissenschaften).

W dziedzinie religii forsował program reform kościoła ewangelickiego, którego podstawy stworzyli F.D.E. Schleiermacher, Ch.K.J. Bunsen i bracia E.L. i L. Gerlach. Chciał zakończyć proces reformacji i wyjąć kościół spod dominującego wpływu władzy państwowej.

W polityce obce mu było stosowanie przemocy i przewrotu. Swój urząd traktował jako dany mu przez Boga.

Dn. 30 X 1846 król złożył wizytę na Górnym Śląsku, gdzie dokonał otwarcia nowo wybudowanej linii kolejowej ze Świętochłowic do Mysłowic (niektóre źródła podają datę 1 lub 3 X). Uroczystość odbyła się na dworcu w Świętochłowicach, który leżał na terenie ówczesnej gminy Hajduki.

W wyniku rewolucji w lutym 1848 r. zmuszony był do spełnienia żądań liberałów w sprawie powołania ogólnopaństwowej reprezentacji parlamentarnej – Zgromadzenia Narodowego (Nationalversammlung) i wprowadzenia konstytucji. Poparł też ideę zjednoczenia Niemiec. Dn. 21 III 1848 został konstytucyjnym księciem. W 1849 r. odrzucił jednak niemiecką koronę ofiarowywaną mu przez Zgromadzenie Narodowe. Wkrótce zlikwidował parlament i oktrojował Prusom własny projekt konstytucji. Przyznał liberalne koncesje, ale zachowana została rozstrzygająca pozycja prawna króla. Państwem rządziła zasada monarchiczna.

W 1850 r. pod naciskiem rosyjsko-austriackim zakończył politykę zjednoczenia prowadzoną przez katolika J.M. von Radowitza. W wojnie krymskiej w l. 1853–1856, którą sam Fryderyk Wilhelm uważał za niesprawiedliwą, Prusy zachowywały ścisłą neutralność. Władca chciał emancypacji chrześcijaństwa w Turcji, a zwłaszcza w Ziemi Świętej. Działania na arenie międzynarodowej podejmował w sojuszu z Anglią, pozostając neutralnym wobec Rosji i Austrii. Korespondował z wieloma władcami na całym świecie.

Pod koniec życia na dworze umocniła się kamaryla wokół podupadającego na zdrowiu władcy. Duże wpływy zyskali pietyści.

Dn. 29 VIII 1853 Fryderyk Wilhelm złożył wizytę w Królewskiej Hucie, podczas której odsłonił osobiście pomnik → hr. Friedricha Wilhelma von Redena. Odsłonięcie miało nastąpić już w roku poprzednim, w 50. rocznicę rozpalenia pierwszego wielkiego pieca w hucie „Królewskiej". Przełożono jednak tę uroczystość z powodu wybuchu epidemii cholery. Tłumy widzów wypełniły plac wokół pomnika. Król przyjechał specjalnym

pociągiem na dworzec w Świętochłowicach, a następnie konnym zaprzęgiem udał się na późniejszą Górę Redena.

Po odsłonięciu monumentu władca spotkał się także ze starym sztygarem Schatzem, który był obecny w 1784 r. na szybie „Rudolphine" k. Tarnowskich Gór przy odkryciu złoża rudy. Autor pomnika, → Theodor Kalide został wyróżniony przez władcę. Po odsłonięciu pomnika król zwiedził rozbudowujące się przyszłe miasto.

Kiedy w 1858 r. Fryderyk Wilhelm zachorował na różę na twarzy, rządy przejął jego brat Wilhelm (później panował jako Wilhelm I).

Fryderyk Wilhelm IV zm. 2 I 1861 na zamku Sanssouci w Poczdamie. Pochowany został w tamtejszym ewangelickim kościele Pokoju (Friedenskirche).

Carnall R. von, *Das Denkmal des Staats-Ministers Grafen von Reden bei der Königshütte in Oberschlesien*, Berlin 1854 (Nadbitka z „Zeitschrift für das Berg-, Hütten- und Salinenwesen in dem Preussischen Staate", Bd. 1), s. 20–26; *Neue Deutsche Biographie...*, Bd. 5, s. 563–565; *Deutsche Biographische Enzyklopädie (DBE)...*, Bd. 3, s. 471.

Przemysław Nadolski

G



Gajdzik Karol (1883–1955), powstaniec śląski, dowódca 4.(10.) Królewskohuckiego Pułku Piechoty podczas III powstania śląskiego.

Ur. 4 XI 1883 w Przełajce, w pow. katowickim, syn Karola i Brygidy Wicik. W 1898 r., po ukończeniu szkoły elementarnej, rozpoczął pracę zarobkową, najpierw w hucie „Laura", później w kopalni „Maks", uzyskując status nadgórnika. Dn. 4 VIII 1914 został wcielony (jako kapral rezerwy) do 4. baterii artylerii ciężkiej 6. pułku armii niemieckiej, w której 25 IX 1914 awansował do stopnia sierżanta liniowego, a 1 X 1915 – do stopnia sierżanta sztabowego. Za udział w walkach na froncie wschodnim otrzymał Krzyż Żelazny i austriacki medal „Za dzielność". Dn. 30 XI 1916 był reklamowany z wojska przez kopalnię „Ficinus". W tym czasie jako górnik należał do Zjednoczenia Zawodowego Polskiego. Działał także w Zarządzie Towarzystwa Śpiewaczego „Gwiazda" oraz w Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół", które w październiku 1918 r. powstało z miejscowego koła niemieckiej organizacji gimnastycznej „Turnverein". Polacy zdobyli w nim większość i przegłosowali Niemców. Prezesem został wybrany Antoni Białas, naczelnikiem G. Pod koniec 1920 r. gniazdo w Przełajce liczyło 64 członków. Wkrótce potem G. został przewodniczącym Polskiego Komitetu Plebiscytowego w Przełajce.

Dn. 21 I 1919 został zaprzysiężonym członkiem Polskiej Organizacji Wojskowej Górnego Śląska (POW GŚl.) z nominacją na komendanta placówki w Przełajce. W przygotowaniach do I powstania śląskiego uczestniczył jako dowódca kompanii siemianowickiej. W jego domu znajdował się m.in. skład broni. Podczas rewizji przeprowadzonej przez Sicherheitspolizei znaleziono w jego obejściu ponad 100 karabinów. W tej sytuacji, aby uniknąć aresztowania, 15 II 1920 G. zbiegł do Czeladzi, gdzie objął stanowisko komendanta obozu powstańczego. Jego żona Rozalia, zagrożona surowymi represjami, również musiała z małymi dziećmi ukrywać się po drugiej stronie granicy.

Podczas II powstania kierował baonem w walkach pod Siemianowicami i Michałkowicami. Był wreszcie jednym z „rejono-

wych", czyli komendantem kilku miejscowości w obrębie VII okręgu (katowickiego) POW GŚl. Powierzony mu 27 VII 1920 rejon 3. obejmował: Przełajkę, Bańgów, Siemianowice, Michałkowice i Maciejkowice.

W nocy z 2 na 3 V 1921 wybuchło III powstanie śląskie poparte strajkiem powszechnym. Zadaniem oddziałów tzw. grupy przejściowej dowodzonej przez G. było przede wszystkim opanowanie gmin: Huta Laura i Siemianowice, a następnie Królewskiej Huty, Chorzowa, Nowych i Wielkich Hajduk oraz Lipin, Chropaczowa i Łagiewnik.

Po zajęciu tych miejscowości pododdziały pułku zaciągnęły w nich posterunki i warty, prowadziły szkolenie, uzupełniały swe stany. A po rozruchach z 7 V 1921, podczas których doszło do zdemolowania pomieszczeń Hotelu Polskiego przy ul. Wolności i lokalu ZZP przy pl. Wagnera (obecnie w tym miejscu znajduje się wybudowany w l. 30. budynek Banku Śląskiego) wkroczyły do miasta bataliony J. Lehnerta i H. Majętnego. Wkrótce potem dokonano podziału Królewskiej Huty na część kontrolowaną przez powstańców oraz drugą przez stacjonujących tu od 1920 r. żołnierzy francuskich. Odtąd przez kilka tygodni miasto, za zgodą władz międzysojuszniczych znajdowało się częściowo pod kontrolą królewskohuckiego pułku powstańczego, a potem po włączeniu go w skład 1 Dywizji Powstańczej, chorzowskiego batalionu Marcina Watoły, wchodzącego w skład katowickiego 1pp Walentego Fojkisa, który został tu skierowany po ciężkich walkach u stóp Góry Świętej Anny.

Na początku drugiej dekady maja grupa taktyczna G. zgodnie z rozkazem dowódcy Grupy Operacyjnej „Wschód" z 10 V 1921, została przekształcona w 4 pułk „Czwartaków". W momencie wyruszania na front w Kotlinie Kłodnickiej w dn. 2 VI t.r. 4 pułk liczył około 2400 żołnierzy, wyposażonych w 1854 karabinów i 7 karabinów maszynowych. Pułk przejął obronę na wysokości Lichyni, Zalesia Śląskiego, Zimnej Wódki i Jaryszowa, dalej na południe – 4 pułk zajął obronę na lewym skrzydle 1 Dywizji Powstańczej, wzdłuż rubieży: Januszkowice, Krasowa, Raszowa, Łąki Kozielskie. Pozycje te już w dniu przejmowania ich przez siły pułku zostały zaatakowane przez nieprzyjaciela, który przystąpił do kolejnej, ostatniej już podczas powstania, ofensywy przeciwko powstańcom. Celem jej było oskrzydlenie i zniszczenie sił 1 Dywizji, a następnie we współdziałaniu z siłami zablokowanymi w okręgu przemysłowym, opanowanie tego regionu.

Do przeprowadzenia operacji wydzielono doborowe oddziały dwóch brygad sformowanych z kozielskiej oraz krapkowickiej grupy taktycznej. W pasie bronionym przez 4 pułk, na odcinku od Zdzieszowic po Krasową i Łąki Kozielskie, rozwijały natarcie główne siły brygady płk. Magnisa. Początkowo bataliony G. stawiały twardy opór i śmiałymi kontratakami zadawały Niemcom dotkliwe straty. Walki w tym rejonie były niezwykle gwałtowne, Kozielskie Łąki przechodziły dwukrotnie, a Cisowa – jak wynika z meldunków bojowych – aż pięciokrotnie z rąk do rąk.

Potem z dużymi stratami pułk zaczął się cofać. Była to cena, za jaką udało się powstańcom powstrzymać niemieckie natarcie w centrum frontu, mające na celu przełamanie polskiej obrony i dotarcie w ten sposób do serca zagłębia przemysłowego.

Dn. 9 VI 1921 pułk skierowano do Szywałdu (obecnego Bojkowa), gdzie do 25 VI t.r. brał udział w cernowaniu Gliwic. Tam uzupełniono jego stany. W tym też czasie zmieniono jego numerację z 4 na 10.

Po zakończeniu III powstania G. 15 VII 1921 wstąpił w stopniu podporucznika do 3. baterii dac Wojska Polskiego. Od 16 X 1921 do 20 VII 1922 służył w 23. Pułku Artylerii Polowej w Będzinie. W czerwcu 1922 r. witał na czele powstańców wkraczające do Katowic Wojsko Polskie. Rozkazem Ministerstwa Spraw Wojskowych 22 VII 1922 został przeniesiony do rezerwy. Jako znany na tym terenie działacz narodowy otrzymał stanowisko naczelnika gminy Przełajka. Gdy 26 VIII 1922 przybył na Górny Śląsk mar-

szałek Polski Józef Piłsudski, G. znalazł się w gronie powstańców dekorowanych przez Komendanta na katowickim Rynku najwyższymi odznaczeniami państwowymi (nadano mu Krzyż Virtuti Militari).

W okresie międzywojennym były dowódca „czwartaków" był aktywnym działaczem Związku Powstańców Śląskich, a w 1935 r. został wybrany na posła do IV Sejmu Śląskiego z ramienia Narodowo-Chrześcijańskiego Zjednoczenia Pracy. Prowadził również działalność gospodarczą. Na terenie swojego gospodarstwa rolnego w Przełajce uruchomił cegielnię. Dla usprawnienia cyklu produkcyjnego wydzierżawił maszynę parową, tzw. lokomobilę, która wcześniej była zainstalowana na szybie „Granicznym" w miejscowej kopalni węgla kamiennego.

W przededniu wybuchu wojny w 1939 r. zorganizował spośród byłych powstańców oddział samoobrony, którego komendę objął osobiście mimo zaawansowanego wieku. Grupa G. od końca sierpnia 1939 r. kontrolowała rejon Bańgowa, Przełajki i wieży ciśnień, uzupełniając w ten sposób nadgraniczny pas obrony, obejmujący także Michałkowice. Podczas odwrotu G. dotarł wraz z swoimi powstańcami do Gołonoga, gdzie rozwiązał oddział i polecił zakopać sztandar powstańczy.

Już we wrześniu 1939 r. został aresztowany przez gestapo w okolicach Czeladzi, dotkliwie pobity i osadzony w siemianowickim więzieniu, a następnie przewieziony do Rawicza, skąd 24 IX 1939 skierowano go do obozu koncentracyjnego w Buchenwaldzie; 8 IV 1945 został wyprowadzony z grupą więźniów do obozu w Allach. Wolność odzyskał 30 IV 1945, przeżywszy ewakuację obozu w Buchenwaldzie i pamiętny marsz śmierci. Życie zawdzięczał opiece i wsparciu kolegów powstańców oraz dwóm współwięźniom: Ludwikowi Rynuszce i Janowi Masiewiczowi, którzy chorego i wycieńczonego G. prowadzili pod ręce i chronili przed wzrokiem esesmanów. W punkcie repatriacyjnym w Koźlu zameldował się 5 V 1945.

Po zakończeniu II wojny światowej uczestniczył w uroczystych obchodach 25-lecia wybuchu III powstania śląskiego, zorganizowanych 19 V 1946 na Górze Świętej Anny. Został wówczas udekorowany Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski. W nowej rzeczywistości politycznej, niezbyt przychylnej dla weteranów polskich walk niepodległościowych, próbował go osłaniać i wspomagać wicewojewoda śląski Jerzy Ziętek. Dla schorowanego byłego dowódcy „czwartaków" zabrakło nawet miejsca w szpitalu, skąd został usunięty mimo protekcji Ziętka. Dom G. nachodzili funkcjonariusze nowej władzy, którzy podczas jednej z wizyt zarekwirowali m.in. skrywany przez całą wojnę przed Niemcami motocykl. W tym trudnym dla siebie okresie, w 1947 r. zorganizował komitet budowy kościoła pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Siemianowicach. Jako prezes komitetu kierował także zbiórką funduszy, ponadto ofiarował na ten cel grunty, będące wspólną własnością Karola i Rozalii Gajdzików.

Z poślubioną 11 XI 1907 Rozalią Krajuszek miał 3 córki: Wiktorię (ur. w 1909 r.), Genowefę (ur. w 1921 r.), Helenę (ur. w 1924 r.) oraz syna Gustawa (ur. 11 XI 1912).

Zm. w rodzinnej miejscowości 30 VIII 1955 i został pochowany na cmentarzu parafialnym kościoła pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny.

Odznaczony: Krzyżem Orderu Virtuti Militari, Krzyżem Niepodległości, Krzyżem Walecznych, Krzyżem na Śląskiej Wstędze Waleczności i Zasługi, Gwiazdą Górnośląską, Śląskim Krzyżem Powstańczym, Złotym i Srebrnym Krzyżem Zasługi.

Ankieta personalna i odpisy dokumentów rodzinnych Gustawa Gajdzika. – EPŚl., s. 133; Janeczek Z., *Od Sancovic do Siemianowic...*, s. 415–417; tenże, *Siemianowicki słownik biograficzny...*, s. 55–59; tenże, *Śląskie szkice historyczne*, Kat. 1998, s. 148–152; Ludyga-Laskowski J., *Zarys historii trzech powstań śląskich...*, s. 270, 280, 292, 293, 357, 358, 385, 386; Wyglenda J., *Plebiscyt i powstania śląskie...*, s. 188, 203, 216, 217.

Zdzisław Janeczek



Gallus Józef (1860–1945), pisarz ludowy, drukarz i działacz kulturalny.

Ur. 27 XI 1860 w Chorzowie Starym w rodzinie górniczej jako syn Baltazara i Marii z Goponów. Po ukończeniu szkoły ludowej został zatrudniony w kopalni „Król" (później „Prezydent"). W 1879 r. podczas katastrofy w kopalni uległ poważnej kontuzji i musiał zrezygnować z pracy w górnictwie.

Wybrał zawód drukarza. Pracę rozpoczął w „Gazecie Górnośląskiej", gdzie był przez 3 lata zecerem, potem pół roku praktykował w Wiedniu, skąd nadsyłał korespondencje do „Gazety". Po powrocie, w maju 1883 r., przyjęto go do drukarni „Katolika", gdzie pracował aż do likwidacji pisma w 1932 r. kolejno jako: zecer, pracownik w dziale ogłoszeń, pomocnik redakcyjny i tłumacz.

Był znanym działaczem kulturalno-oświatowym, werbował młodzież do Kółka Towarzyskiego w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), którego był członkiem od 1878 r. Miłośnik teatru amatorskiego z aktywnego widza stał się wkrótce aktorem. W Kółku poznał → Juliusza Ligonia oraz zaprzyjaźnił się z jego synem → Janem. Tam także poznał swoją przyszłą żonę → Florentynę Golec, znaną aktorkę sceny chorzowskiej. Gdy podjął pracę w „Katoliku", osiedlił się w Bytomiu. Był członkiem honorowym Towarzystwa Alojzjanów, natomiast w Towarzystwie Górnośląskich Przemysłowców (1890), którego był współzałożycielem i długoletnim prezesem, prowadził ożywioną działalność narodową. Organizował akcje odczytowe i sam wygłaszał referaty o szerokim zakresie tematycznym. Materiały do odczytów czerpał z lektury wielu czasopism wydawanych na Śląsku, w Krakowie, Lwowie i Berlinie, a także z własnych doświadczeń zdobywanych podczas licznych podróży zagranicznych, m.in. do Austrii, Czech, Danii, Francji, Włoch i Palestyny. Wrażenia z podróży stanowiły też literacki materiał krótszych i dłuższych powiastek oraz reportaży, drukowanych od 1887 r. przede wszystkim w wydawnictwach „Katolika", jak również w „Gazecie Opolskiej" i tygodnikach poznańskich: „Praca" i „Przewodnik Katolicki".

Początki pisarstwa G. przypadają na 1882 r., kiedy to ogłosił w „Gazecie Górnośląskiej" kilkanaście artykułów i korespondencji, głównie z terenu Chorzowa Starego, gdzie wówczas mieszkał. Donosił o różnych wydarzeniach, najczęściej społeczno-oświatowych. W okresie późniejszym powstały większe samodzielne publikacje. Dużą popularność przyniosła mu działalność zbieracko-edytorska. Opracowane lub zgromadzone przez G. materiały z pogranicza etnografii służą do dnia dzisiejszego jako podstawowy materiał źródłowy nie tylko badaczom folkloru, lecz także historykom literatury. Na uwagę zasługują dwa wydawnictwa, które cieszyły się na Śląsku olbrzymią poczytnością, o czym świadczy spora liczba ich wydań.

Drukiem szczególnie popularnym były *Pieśni polskie używane na Górnym Śląsku* (Bytom 1890–1892), wielokrotnie wznawiane i poszerzane. Zbiór zawierał utwory klasyków, pieśni anonimowe, ludowe (m.in. ze zbioru Juliusza Rogera) oraz śląskich poetów samorodnych. Przeznaczony był dla szerokiego kręgu odbiorców. Ważną pozycją wydawniczą był *Starosta weselny, czyli zbiór przemówień, piosnek i wierszy do użytku starostów, drużbów i gości przy godach weselnych* (Bytom 1892), wydany później jako *Wielki zbiór powinszowań* (Bytom 1908). Książeczka cieszyła się ogromną popularnością i miała kilka wydań. W późniejszym okresie melodie do tekstów *Starosty weselnego*

spisał Feliks Musialik, a kilkadziesiąt pieśni weszło w skład fundamentalnej pozycji, tj. *Pieśni ludowych z polskiego Śląska*. Dużym zainteresowaniem cieszył się również *Śpiewnik polski* (1905), surowo zakazany przez cenzurę pruską. Materiałów do publikacji dostarczyli G. m.in. czytelnicy „Katolika", zachęcani do współpracy napisaną przez niego odezwą, wykorzystał także teksty uzyskane z ustnych i pisemnych relacji ludowych starostów weselnych. Działalność zbieracko-edytorska G. sprawiła, że teksty ludowe docierały do szerokich kręgów społeczeństwa górnośląskiego, utwierdzając je stale w polskości. Należy wspomnieć, iż w twórczości prozaicznej G. folklor zajmował również ważne miejsce. G. w swych opowiadaniach chętnie sięgał do wzorów i motywów ludowych, które prezentował na łamach „Katolika" (nieco notatek ludoznawczych pozostało jeszcze w rękopisach).

Zasługi G. w dziedzinie szerzenia oświaty na Śląsku są dziś oceniane bardzo wysoko. Jego wydawnictwa i publikacje stanowią podstawowy materiał źródłowy do badań folklorystycznych, szczególnie bogaty w przypadku obrzędu weselnego. Większość badaczy akcentowała jego wkład w utrzymanie pieśni rodzimej wśród ludu śląskiego, szerzenie oświaty oraz pielęgnowanie dawnych zwyczajów.

G. z zamiłowaniem uprawiał również fotografikę, ilustrując swoje relacje z podróży własnymi zdjęciami. Oprócz pokaźniej liczby fotografii zgromadził także wartościowy księgozbiór silesiaków, które po jego śmierci zasiliły częściowo zbiory Biblioteki Śląskiej w Katowicach.

Od 1884 r. był żonaty z Florentyną Golec. Z małżeństwa tego urodziło się kilkoro dzieci.

Zm. 26 II 1945 w Bytomiu.

W 1937 r. odznaczony został przez Polską Akademię Literatury Srebrnym Wawrzynem Literackim.

B. Śląska, Zbiory Specjalne, tam: J. Gallus, Różne zdarzenia (terminarzyk bez numeracji stron). – Bednorz Z., *Ludowe żniwo literackie*, Wr. 1966, s. 59–62; Gallus J., *Z błogiej przeszłości Kółka*, [w:] *Pamiętnik 50-letniego jubileuszu Kółka Towarzyskiego w Królewskiej Hucie 1872–1922*, Król. Huta 1922; Koraszewski B., *O języku i poezji Górnoślązaków*, „Wędrowiec" 1901, nr 1; tenże, *Poezja górnośląska*, „Praca" [P.], 14 I 1900, s. 71; Kucianka J., *Gallus Józef*, [w:] ŚSB, t. 3, s. 107, 108; taż, *Śląscy pisarze ludowi (1800–1914). Antologia poezji i prozy, wybór i oprac...*, Wr. 1968, s. 250–272; taż, *Śpiewniki towarzyskie w latach 1870–1920*, „Zaranie Śląskie" 1965, z. 3, s. 627–645; Kudera J., *Uwagi i myśli. Józef Gallus* (rkp); Ludomir [E. Szramek], *Historia zbiorów pieśni ludowych na Górnym Śląsku*, [w:] *Księga pamiątkowa VI Ogólnośląskiego Zjazdu Śpiewaków i śląskich uroczystości Moniuszkowskich w Katowicach w czerwcu 1930 roku*, red. S.M. Stoiński, Kat. 1930, s. 37; tenże, *O zbiorach pieśni ludowych na Górnym Śląsku*, Bytom 1914, s. 12, 13; Pośpiech J., *Tradycje folklorystyczne na Śląsku w XIX i XX wieku (do roku 1939)*, W.–Wr. 1977, s. 93, 94; Szczudło K., *Józef Gallus (75-lecie urodzin)*, „Śpiewak" 1935, nr 11, s. 158; Turek K., *Sylwetki zbieraczy i badaczy muzycznego folkloru Śląska*, Kat. 2001, s. 63, 64; taż, *Z dziejów folklorystyki śląskiej*, [w:] *Z zagadnień śląskiej kultury muzycznej*, red. L. Markiewicz, Kat. 1996, s. 46, 47; Wallis S., *Gallus Józef (1860–1945)*, [w:] PSB, t. 7, s. 238.

Krystyna Turek



Gawlina Józef Feliks (1892–1964), biskup polowy Wojska Polskiego, od VII 1931 do II 1933 r. proboszcz parafii pw. św. Barbary, honorowy obywatel miasta Królewska Huta (obecnie Chorzow).

Ur. 18 XI 1892 w Strzybniku, pow. raciborski, na Śląsku Opolskim w rodzinie Franciszka i Joanny z d. Banaś. Po ukończeniu szkoły ludowej w rodzinnej miejscowości uczył się w gimnazjum niemieckim w Raciborzu, z którego został usunięty przez władze pruskie za propolskie przekonania. Gimnazjum ukończył w Rybniku. W marcu 1914 r. otrzymał świadectwo dojrzałości.

Rozpoczął studia na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Wrocławskiego, przerwane w kwietniu 1915 r. z powodu powołania do Armii Pruskiej. Został ranny na froncie francuskim w listopadzie 1915 r. i odesłany do służby garnizonowej we Wrocławiu. We wrześniu 1917 r. skierowano go na front bliskowschodni. W październiku 1918 r. pod Damaszkiem trafił do niewoli angielskiej. Zwolniony w listopadzie 1919 r., wrócił do Wrocławia i w lipcu 1920 r. ukończył studia teologiczne. Dn. 19 VI 1921 otrzymał święcenia kapłańskie z rąk kard. Adolfa Bertrama. Pracował jako wikariusz kolejno w Dębieńsku (od 1921 r.) i Tychach (od 1922 r.). W lipcu 1924 r. został mianowany przez ks. bp. Augusta Hlonda sekretarzem generalnym Ligi Katolickiej Administracji Apostolskiej Górnego Śląska. Od września 1924 r. do marca 1927 r. kierował redakcją „Gościa Niedzielnego".

Z polecenia prymasa Hlonda podjął się organizacji Katolickiej Agencji Prasowej (1927–1929). Po powrocie do Katowic w marcu 1929 r. objął kierownictwo diecezjalnej Akcji Katolickiej. Ks. bp Arkadiusz Lisiecki przedstawił jego kandydaturę na pierwszego sufragana diecezji katowickiej. Po śmierci bp. Lisieckiego na własne życzenie powrócił do duszpasterstwa parafialnego. W lipcu 1931 r. został proboszczem parafii św. Barbary w Królewskiej Hucie. W swojej parafii zasłużył się na polu działalności dobroczynnej – założył m.in. biuro „Caritas", ochronkę dla dzieci, kuchnię ludową. W 1932 r. z jego inicjatywy zaczął wychodzić tygodnik „Wiadomości Parafialne".

Po rezygnacji bp. Stanisława Galla 14 II 1933 został mianowany biskupem tytularnym Mariamme w Syrii (Krak des Chevaliers) i biskupem polowym Wojsk Polskich. Sakrę biskupią otrzymał 19 III 1933 w Królewskiej Hucie z rąk kard. Hlonda. Wcześniej, na uroczystym posiedzeniu Magistratu zgodnie z uchwałą Rady Miejskiej z dn. 22 II 1933 uchwalono nadanie ks. J. Gawlinie obywatelstwa honorowego miasta Królewska Huta.

W nocy z 6 na 7 IX 1939 na rozkaz Naczelnego Wodza marszałka Edwarda Śmigłego-Rydza opuścił Warszawę i przez Brześć nad Bugiem, Łuck, Kołomyję, Kosów i Kuty dotarł do granicy polsko-rumuńskiej, którą przekroczył 18 IX.

Po krótkim pobycie w Bukareszcie 5 X przybył do Rzymu. Został przyjęty (dwukrotnie) przez papieża Piusa XII na audiencji prywatnej. Dn. 12 X Sekretariat Stanu przedłużył mu jurysdykcję biskupa polowego, co pośrednio oznaczało uznanie ciągłości państwa polskiego i jego armii. Po przybyciu do Paryża 18 X formalnie podjął obowiązki biskupa polowego Wojsk Polskich (Polskich Sił Zbrojnych na Uchodźstwie). Jednocześnie od października 1939 r. pełnił funkcję wiceprzewodniczącego Zarządu Głównego, wiceprzewodniczącego Rady Głównej Polskiego Czerwonego Krzyża (od sierpnia 1940 r.). Od stycznia 1940 r. był członkiem Rady Naczelnej Światowego Związku Polaków z Zagranicy. Dekretem prezydenta W. Raczkiewicza 21 XII 1939 został mianowany członkiem I Rady Narodowej RP, a potem zastępcą członka Komisji Wojskowej, członkiem Komisji Prawno-Konstytucyjnej i przewodniczącym Komisji Spraw Zagranicznych.

Jako biskup polowy starał się być wszędzie tam, gdzie walczyły polskie oddziały. Jego jurysdykcji podlegali żołnierze Polskich Sił Zbrojnych we Francji, w Wielkiej Brytanii, Kanadzie, na Bliskim Wschodzie, w Afryce i w ZSRR – od 1942 r., a we Włoszech, w Belgii, Holandii i Niemczech – od 1944 r.

Dn. 27 I 1942 z Londynu przez Gibraltar i Afrykę Zachodnią G. udał się w podróż do Egiptu i Palestyny, 26 III przystąpił do wizytacji obozów uchodźców polskich ewakuowanych z ZSRR do Iranu, zaś 19 IV przekroczył granicę ZSRR i po krótkim pobycie w Moskwie rozpoczął 3-miesięczną wizytację oddziałów Armii Polskiej w ZSRR gen. dyw. Władysława Andersa w Uzbekistanie, Tadżykistanie, Kirgizji i Kazachstanie.

Udzielił bierzmowania ok. 5,5 tys. żołnierzy i polskich uchodźców cywilnych. W połowie października 1942 r. przeniósł się z Iranu do Iraku, a następnie na początku listopada do Jerozolimy w Ziemi Świętej. Na mocy dekretu papieża Piusa XII z 3 X 1942 został mianowany biskupem ordynariuszem dla polskich uchodźców cywilnych na Wschodzie.

Dn. 15 II 1943 wyruszył w podróż do USA, gdzie spotkał się z prezydentem Franklinem D. Rooseveltem. Za pośrednictwem prasy amerykańskiej apelował o pomoc dla dzieci polskich znajdujących się w ZSRR. Brał udział w kampanii włoskiej (od 20 III 1944): w bitwie pod Monte Cassino, bitwie o Loreto i Ankonę. W Ankonie 31 VII 1944 z rąk Naczelnego Wodza gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego otrzymał Krzyż Srebrny Orderu Wojennego Virtuti Militari.

Dn. 8 II 1945 został mianowany opiekunem (protektorem) emigracji polskiej na czas niemożności wykonywania tych zadań przez prymasa Polski, a 5 VI Stolica Apostolska powierzyła mu opiekę nad uchodźcami polskimi w Niemczech i Austrii. Po śmierci kard. Hlonda 28 I 1949 Pius XII mianował G. opiekunem duchowym Polaków na uchodźstwie, czyli protektorem emigracji polskiej. Od połowy 1947 r. G. zamieszkał jako rektor przy polskim kościele św. Stanisława w Rzymie.

W l. 1949–1952 złożył wizyty w polskich ośrodkach emigracyjnych w 11 krajach Europy, Ameryki Północnej i Ameryki Południowej. Brał udział w tworzeniu polskich misji katolickich w Argentynie, Australii, Brazylii, Chile, Danii, Hiszpanii, Holandii, Luksemburgu, Republice Południowej Afryki, Szwajcarii, Szwecji i Tanzanii. Jego zasługą było także zbudowanie polskiej kaplicy w podziemiach Bazyliki św. Piotra w Rzymie. Troszczył się także o powołania kapłańskie; w czasie wojny założył seminaria duchowne w Bejrucie (Liban) i w Glasgow (Wielka Brytania).

Pod jego patronatem w 1947 r. w Londynie powstał Katolicki Ośrodek Wydawniczy „Veritas". W 1947 r. założył Instytut Wydawniczy „Hozjanum" (Edizioni Hosianum) przy Hospicjum S. Hozjusza. Od 1949 r. do końca życia był wydawcą i redaktorem naczelnym „Duszpasterza Polskiego Zagranicą". W 1954 r. zainicjował edycję rocznika „Sacrum Poloniae Millenium".

Dn. 29 XI 1952 został mianowany arcybiskupem tytularnym Madito, od 1953 r. zasiadał w Radzie Emigracyjnej przy Kongregacji Konsystorialnej i był członkiem jej Komitetu Wykonawczego, a od 1954 r. do końca życia – dyrektorem Światowej Federacji Kongregacji Mariańskich. W związku z pracami przygotowawczymi do Soboru Watykańskiego II papież Jan XXIII powołał go do Sekretariatu Komisji Przygotowawczej ds. Biskupów i Zarządu Diecezjami. Od 1962 r. G. brał udział w dwóch pierwszych sesjach soboru jako sekretarz Komisji ds. Biskupów i Diecezji.

Zm. 21 IX 1964 w Rzymie. Uroczystości pogrzebowe odbyły się na cmentarzu Campo Verano w Rzymie z udziałem 200 biskupów, w tym 25 biskupów polskich przybyłych na Sobór Watykański. Kilka miesięcy później, 8 IV 1965, jego zwłoki przeniesiono – zgodnie z wolą zmarłego – na polski cmentarz wojenny na Monte Cassino.

Bańka J., *Arcybiskup Józef Gawlina (1892–1964)*, Kat. 1992; Borkowicz J., *Duszpasterska i charytatywna działalność biskupa Polowego Wojska Polskiego Józefa Gawliny w latach 1939–1945*, cz. 1, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne", t. 19–20: 1986/1987, s. 212–228; cz. 2: toż, t. 21: 1988, s. 191–213; Chrostowski M., *Ks. biskup J. Gawlina wśród Wojska Polskiego w Rosji*, Brighton [b.r.w.]; *Dziennik biskupa polowego Wojska Polskiego Józefa Gawliny (1937–1939). Fragmenty*, oprac. W.J. Wysocki, [w:] *Kapelani wrześniowi*, s. 357–451; Gawlina J., *Wspomnienia*, oprac. J. Myszor, Kat. 2004; *Korespondencja Augusta Hlonda i Józefa Gawliny w latach 1924–1948*, wyd. i oprac. J. Myszor, J. Konieczny, Kat. 2003; Kotkowski Z., *Biskup polowy ks. Józef Gawlina*, Bagdad–Londyn 1964; Nitecki P., *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 1965–1999*, W. 2000; Pater J., *Józef Gawlina*, [w:] SBKDŚ, s. 111, 112; *Przemówienia – pisma – rozkazy 1939–1945. Józef Feliks Gawlina Biskup Polowy Polskich Sił Zbrojnych*, [w:] *Emigracyjna Rzeczpospolita 1939–1990*, t. 3, oprac. A.K. Kunert, W. 2002; Serwański J., Dopierała K., *Józef Gawlina*, [w:] *Encyklopedia polskiej emigracji i Polonii*, red. K. Dopierała, t. 2, Toruń 2003, s. 81, 82; *Żywe ka-*

mienie i kamyczki. Szkice z dziejów parafii św. Barbary w Chorzowie, red. S. Juraszek, Ch. 2003.

Jerzy Myszor

Gbur Tomasz (1809–1887), ksiądz katolicki, administrator Książęco-Biskupich Dóbr (dawnego majątku bożogrobców) w Chorzowie-Dębie oraz z ramienia kurii biskupiej we Wrocławiu, zarządca i reprezentant kopalni „Nowa Jadwiga" wobec Wyższego Urzędu Górniczego we Wrocławiu, naczelnik Urzędu Okręgowego (Amtsvorsteher), sprawującego w tych posiadłościach m.in. funkcje policyjne.

Ur. 10 XII 1809 w Bogucicach (obecnie dzielnica Katowic). Święcenia kapłańskie otrzymał 26 III 1837. Zatrudniony został w chorzowskiej parafii pw. św. Marii Magdaleny na życzenie → ks. Józefa Bedera jeszcze za jego życia w 1851 r. Po jego śmierci współpracował z jego następcą, → ks. Franciszkiem Borgiasem Kanią, któremu pomagał w budowie kościoła filialnego w Dębie. Był chyba jedynym naczelnikiem okręgu w całych Prusach w stroju duchownego, który sprawował swój urząd przez cały okres kulturkampfu. Wykonywał funkcje policji porządkowej i budowlanej. Zapewne z tych względów był postrachem dla miejscowej ludności. Zazwyczaj objeżdżał dobra karetą zaprzężoną w kare konie, która okolicznym chłopom kojarzyła się z diabelskim zaprzęgiem.

Zm. 18 VI 1887 w Chorzowie, został pochowany obok kościoła.

Die preussische Berg-, Hütten- und Salinenverwaltung 1763–1865..., s. 451, 459, 507; Hanke R., *Kania Franciszek (1818–1900)*, [w:] *Chorzowski słownik biograficzny...*, s. 78; Janeczek Z., *Siemianowicki słownik biograficzny...*, s. 61 (tu, za Józefem Knosałą, rok urodzenia: 1810); Klenczar T., *Dotacja kościelna Chorzów-Dąb i rozwój jej górniczych stosunków*, Kat. 1930; Knossalla J., *Das Dekanat Beuthen...*, s. 533 (tu rok urodzin: 1810); Macha J., *Monografia Starego Chorzowa...*, s. XLVIII, LVI, LXXXIX, XC; Rzewiczok U., *Dzieje Dębu...*, s. 38, 86, 87 (tu rok urodzin: 1814); *Schematismus des Bisthums Breslau und seines Delegatur-Bezirks für das Jahr 1867*, Breslau 1867, s. 22 (tu rok urodzenia: 1809); Stefańska M., *Parafia św. Marii Magdaleny...*, s. 18.

Zbigniew Kapała



Gerhard Johann Karl Ludwig (1765–1835), pruski nadstarosta górniczy (*Oberberghauptmann*), bardzo zasłużony dla górnictwa, wspierający rozwój huty „Królewskiej"; jego imię nosił czwarty wielki piec zbudowany w tym zakładzie w l. 1819–1820 (w literaturze występują 3 różne daty: 1818 r., 1819 r., 1820 r. zbudowania tego pieca).

Ur. 23 I 1765 w Berlinie. Był absolwentem jednego z berlińskich gimnazjów (Joachimstalschen Gymnasium). Za przykładem swego ojca, tajnego nadradcy finansowego (*Geheimen Oberfinanzrates*), Carla Abrahama, poświęcił się górnictwu. W 1874 r. został prawdopodobnie uczniem górniczym (*Bergeleve*), a w 1876 r. kadetem górniczym (*Bergkadett*), założonego w Berlinie jeszcze przez → Friedricha Antona von Heinitza przy departamencie górnictwa, tzw. Haupt Eleveninstitut, potem akademii górniczej we Freibergu (Saksonia). Z zawodem górnika zapoznawał się od strony praktycznej podczas pracy w halberstadzko-magdeburgskim Wyższym Urzędzie Górniczym (został tam zatrudniony w 1789 r. przez Heinitza jako asesor) oraz w urzędach górniczych w Wettin i Rotenburg nad Saalą. Został tam najpierw w 1792 r. zastępcą wyższego inspektora górniczego (*Vizeoberbergmeister*) i radcą górniczym (*Bergrat*), a w 1793 r. inspektorem górniczym (*Oberbergmeister*). Zapoznał się także z saynkirchenerskimi i westfalskimi kopalniami. W 1802 r. został nadradcą górniczym, a w 1806 r., po mianowaniu tajnym nadradcą górniczym, kierownikiem halberstadzko-magdeburskiego Wyższego Urzędu Górniczego. W t.r. organizował urzędy gór-

nicze w Westfalii. Już jako nadsztygar tego dystryktu zwiedzał na zaproszenie → Friedricha Wilhelma von Redena śląskie kopalnie. W 1810 r. objął ogólne kierownictwo nad pruskim górnictwem, hutnictwem i warzelniami soli. Władzę swą sprawował poprzez urzędy górnicze, którym podlegały m.in. huty państwowe. Wydana przez niego 15 XII 1811 instrukcja przyczyniła się do umocnienia pozycji śląskiego górnictwa. Podczas wojny przeciwko Napoleonowi troszczył się o dostarczenie wojsku potrzebnego sprzętu. Wspierał m.in. budowę kopalń węgla i rud ołowiu na Górnym Śląsku. Już w kilka dni po śmierci Redena, 13 VII 1815 wystąpił z propozycją wzniesienia pomnika tego niezwykłego człowieka. Pomnik odsłonięto dopiero 29 VIII 1853 w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), w kilkanaście lat po śmierci inicjatora. Dn. 30 VII 1822 G. wyznaczył granice (obszar) kop. „Król".

Od jego imienia został nazwany nie tylko czwarty wielki piec w hucie „Królewskiej", ale także pokład węgla kamiennego na Górnym Śląsku, kopalnia „Gerhard" w Zagłębiu Saary oraz sztolnia i most w Rüdersdorf.

Junghann O., *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*, s. 25, 27; *Kleines Stadtbuch...*, s. 18; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 44; Nadolski P., *Dzieje pomnika hrabiego Friedricha Wilhelma von Redena w Królewskiej Hucie (Chorzowie)*, [w:] *Friedrich Wilhelm von Reden...*, s. 117–119; Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 92; Serlo W., *Männer des Bergbaus...*, s. 52; Wirska-Parachoniak M., *Dzieje huty „Królewskiej" do roku 1869. Aspekty techniczne*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 1: 1996, Ch. 1997, s. 46.

Zbigniew Kapała

Gillern Joseph Eduard August (1794–1845), czynny na Śląsku w latach 1819–1821 malarz i grafik, twórca uznanego za dzieło zaginione jeszcze przed 1931 r. obrazu olejnego z widokiem Królewskiej Huty (obecnie Chorzów). Jego praca znana jest dzięki podkolorowanej litografii B. Consadiera, o wymiarach 0,68 × 0,50 m, znajdującej się niegdyś w zbiorach radcy Wyższego Urzędu Górniczego, Wittego.



J.E.A. Gillern, *Widok huty „Królewskiej" w 1820 r.*

G. urodził się 3 VIII 1794 w Wojnowicach w powiecie głubczyckim, zmarł 1 IV 1845. Po ukończeniu szkoły w Rudach Wielkich kształcił się jako malarz pokojowy w Nysie, a następnie został przyjęty do szkoły budowlanej we Wrocławiu. W 1813 r. wstąpił do pułku huzarów i podróżował po Ukrainie i Krymie. W 1814 r. uczył się leśnictwa i górnictwa, a następnie zapisał się do Akademii Sztuk Pięknych w Wiedniu, gdzie studiował pod kierunkiem Johanna Baptisty Lampiego. W 1817 r. wyjechał do Włoch, odwiedził tam Genuę, Florencję, Rimini i Wenecję. Lato 1818 r. spędził w Monachium, gdzie przez pewien czas uczęszczał do akademii oraz kopiował obrazy w galerii w Schleissheimie. Następnie podróżował po Szwajcarii i Nadrenii. Zimą 1818–1819 studiował na akademii w Dreźnie. Wiosną 1819 r. osiadł w Nysie. W okresie śląskim wykonał obraz *Zabójstwo św. Stanisława* z 1820 r. do ołtarza w kaplicy bocznej kościoła katolickiego pw. Matki Boskiej Szkaplerznej w Chrząszczowicach k. Opola oraz przechowywany na plebanii tegoż kościoła obraz *Matka Boska Szkaplerzna* również z 1820 r. W t.r. sportretował też właściciela fabryki fajansów w Prószkowie, J. Rampola oraz jego żonę. W 1821 r. wystawił we Wrocławiu obraz olejny przedstawiający zmarłą córkę radcy rejencyjnego, Neumanna z Opola. W katalogach wystawowych Wrocławskiego Stowarzyszenia Artystów z l. 1819–1831 występuje jako autor portretów. W 1819 r. wystawił tam też obraz historyczny wyobrażający powrót z pola (bitwy?), który krytyka odrzuciła jako „nieobyczajny". W 1822 r. przeniósł się do

Poznania, gdzie prowadził prywatną szkołę malarstwa. Był honorowym członkiem Towarzystwa Sztuk Pięknych we Wrocławiu, a także Towarzystwa im. Albrechta Dürera w Norymberdze. Mieszkając w Poznaniu, tworzył portrety, pejzaże i obrazy o treści religijnej. W 1825 r. wykonał 3 obrazy ołtarzowe do kościoła katolickiego w Nowym Lesie, które uległy zniszczeniu w 1945 r. Próbował swych umiejętności także w dziedzinie litografii. Szczególnie ceniono jego portrety, odzwierciedlające cechy fizjonomiczne i psychikę pozujących. Podziwiano też jego biegłość techniczną, przydając mu opinię jednego z najwybitniejszych malarzy Wielkopolski.

Z małżeństwa z Anną May pozostawił 3 dzieci.

Bimler K., *Die neuklassische Bauschule...*, s. 7–11; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 7: *Województwo opolskie*, z. 11: *Miasto Opole i powiat opolski*, oprac. T. Chrzanowski, M. Kornecki, W. 1968, s. 396; Krause W., *Grundriss eines Lexikonn...*, t. 1, s. 181; Lubos-Kozieł J., *„Wiarą tchnące obrazy"...*, s. 316–317; *Słownik artystów polskich i w Polsce działających*, 2, 1975, s. 345–347; Snoch B., *Górnośląski leksykon biograficzny...*, s. 65; Warkoczewska M., *Malarstwo i grafika epoki romantyzmu w Wielkopolsce. Dzieje i funkcje*, Biblioteka „Kroniki Wielkopolski", W.–P. 1984, s. 17, 19–20; Załęska H., *Edward Gillern malarz poznański z I połowy XIX wieku*, „Rocznik Muzeum w Toruniu" 1967, s. 35–69.

Irma Kozina



Girndt Leopold Johann Eduard Emil (1834–?), I burmistrz Królewskiej Huty (obecnie Chorzów) w l. 1876–1897.

Ur. 26 VII 1834 w miasteczku Bobrowice (Bobersberg) k. Krosna Odrzańskiego. Pochodził z ewangelicko-reformowanej rodziny Johanna Carla Augusta Girndta, burmistrza tego miasta i deputowanego do drugiej izby pruskiego parlamentu (zm. 1850). Matką G. była Ulrike Louise Emilie z d. Schuchard (zm. 1858). Był jednym z dwojga rodzeństwa – miał siostrę.

Początkowo uczył się w miejskiej szkole w Bobrowicach i pobierał prywatne lekcje. Do 1853 r. uczęszczał do gimnazjum we Frankfurcie nad Odrą, po czym w l. 1853–1856 studiował prawo na uniwersytecie w Berlinie. Podjął pracę w Cottbus w tamtejszym departamencie sądu apelacyjnego z Frankfurtu nad Odrą. W l. 1860–1861 pracował jako praktykant sądowy i referendarz departamentu królewskiego sądu kameralnego w Berlinie.

Pierwszym szczeblem jego kariery była posada burmistrza małego miasteczka Wusterhausen/Dosse w pow. Ruppin, którą objął 1 VIII 1861. Pracował tam do 28 II 1869. W dn. 1 III 1869 został burmistrzem w pobliskim niewielkim mieście Havelberg w pow. West Priegnitz. Zasłużył się tam podczas gaszenia wielkiego pożaru w 1870 r.; udało mu się wówczas ściągnąć z Berlina oddział straży pożarnej, który przybył specjalnym pociągiem. G. pracował w mieście Havelberg do 31 XII 1871.

Bezpośrednio potem, 1 I 1872, został burmistrzem miasta Żary na Dolnych Łużycach (Sorau). Zasłużył się dla Żar budową zakładu wodociągowego, szkoły średniej, otwarciem szkoły dokształcającej oraz uzyskaniem pożyczki z funduszu inwalidów.

Dn. 16 VIII 1876 G. wybrany został na burmistrza Królewskiej Huty (stosunkiem głosów 18 : 9), a 4 X t.r. uzyskał zatwierdzenie na to stanowisko przez cesarza Wilhelma II, 25 X t.r. złożył swój urząd w Żarach, a 2 XI t.r. został uroczyście wprowadzony przez prezydenta rejencji opolskiej von Hagemeistera na nowe stanowisko. Zamieszkał w ratuszu w służbowym bezpłatnym mieszkaniu.

Już na początku jego kadencji w 1876 r. w celu usprawnienia opieki społecznej mianowano w Królewskiej Hucie miejskich radców sierot (*Waisenräthe*), oddano też do użytku

gmach nowej Szkoły Miejskiej nr 5 przy obecnej ul. Zjednoczenia (dzisiejszy zespół przychodni zdrowia). Z uwagi na rozwój miasta, liczbę członków Rady Miejskiej zwiększono z 30 do 36 osób. W 1877 r. z osobistej inicjatywy burmistrza otwarto w mieście kuchnię ludową (*Volksküche*) w celu dożywiania najuboższej ludności.

Zaangażowanie G. w znacznym stopniu przyczyniło się do otwarcia 15 X 1877 Męskiego Gimnazjum Klasycznego w Królewskiej Hucie, a 2 lata później prywatnej średniej szkoły żeńskiej. G. był członkiem wydziału obwodowego (Bezirksausschuss), wydziału powiatowego (Kreisausschuss) i deputowanym powiatowym, czyli zastępcą landrata (*Kreisdeputierte* – od 1879 r.). Już w l. 1882 i 1883 Rada Miejska złożyła wniosek o mianowanie G. nadburmistrzem, wniosek ten jednak odrzucono z powodu nieskonsolidowania się jeszcze stosunków miejskich.

Dzięki staraniom burmistrza w l. 1878–1879 wybudowano nieistniejący już gmach sądu rejonowego (Amtsgericht) naprzeciw ratusza. G. pełnił w tym sądzie osobiście aż do 1889 r. funkcję prokuratora (*Kgl. Amtsanwalt*), dopóki nie zastąpił go na tym stanowisku zawodowy prawnik. W 1881 r. ukończono budowę więzienia sądowego, a miasto opuścił dotychczas stacjonujący tu oddział wojska (Militair-Wachtkommando). W 1889 r. G. wzorem swego poprzednika musiał ponownie sprowadzić wojsko do miasta dla nadzoru nad strajkującymi robotnikami na Bahnschacht (późniejsza kopalnia „Król–Pole Zachodnie").

Kolejnym osiągnięciem G. było uruchomienie wybudowanego w l. 1882–1884 wodociągu, doprowadzającego do miasta wodę z szybu „Adolf" („Staszic") k. Tarnowskich Gór. Nitkę tę wybudowano z budżetu państwa w rekompensacie za pozbawienie mieszkańców wody przez kopalnię „Król". W 1886 r. doprowadzono wodociąg do kolonii Klimzowiec.

W 1884 r. istniejące już gimnazjum zostało upaństwowione, a w l. 1889–1891 powstał na koszt miasta nowy gmach szkoły przy obecnej ul. Powstańców. Na uroczystość położenia kamienia węgielnego pod ten budynek udało się burmistrzowi sprowadzić z Berlina pruskiego ministra oświaty von Gosslera. W l. 1886–1887 powstał budynek 14-klasowej Szkoły Powszechnej nr VII przy obecnej ul. 11 Listopada (dziś Szkoła Podstawowa nr 39) w Południowych Łagiewnikach, w 1888 r. otwarto preparandię (Präparanden-Anstalt) w gmachu Szkoły Powszechnej nr V, w 1889 r. uruchomiono nowe szkoły: nr VIII (w gmachu szkoły nr VII) i nr IX w wynajętych pomieszczeniach przy Karlstrasse (ul. Mielęckiego), a w 1894 r. zbudowano nieistniejący już budynek Szkoły Powszechnej nr X przy obecnej ul. Katowickiej. Kolejną placówką oświatową była średnia szkoła realna (Oberrealschule), utworzona w 1896 r. Rok później założono w mieście bibliotekę ludową.

W 1884 r. powstała nowa ulica Bismarckstr. (obecnie ul. 11 Listopada i Stalmacha), łącząca tereny należące do Średnich i Południowych Łagiewnik. Miejską Kasę Oszczędności utworzono w 1892 r., w tym samym czasie zbudowano gmach poczty. Linię tramwaju parowego doprowadzono do miasta w 1894 r.

W 1886 r. G. obchodził uroczyście 25. rocznicę swego urzędowania na stanowisku burmistrza różnych miast. Liczbę radnych Królewskiej Huty zwiększono w tym czasie z 36 do 42 osób. Kadencja G. upływała 31 X 1888, a już 14 VI t.r. wybrany został przez Radę Miejską jednogłośnie na następne 12 lat urzędowania; 19 VIII t.r. król zatwierdził ten wybór, a ponowne uroczyste wprowadzenie na urząd przez prezydenta rejencji opolskiej von Bittera nastąpiło 7 XI t.r. Tytuł nadburmistrza uzyskał G. w 1890 r. podczas wizyty cesarza Wilhelma II na Śląsku. G. był przewodniczącym komisji rewizyjnej, szkolnej, pożarniczej, cmentarnej, sanitarnej, szpitalnej i wodociągowej w Radzie Miejskiej.

W 1893 r. wybrany został przez połączone powiatowe synody gliwicki i pszczyński do Śląskiego Synodu Prowincjalnego Kościoła ewangelickiego. Podejmował działania na

rzecz budowy w mieście drugiego kościoła ewangelickiego im. Marcina Lutra w l. 1897–1898. Jeszcze wcześniej, w 1884 r., powstał zakład opieki Lutherstift, który w 1888 r. wprowadził się do własnego budynku. G. był członkiem rady kościelnej (Gemeinde-Kirchenrat) miejscowej parafii ewangelickiej.

Dn. 20 VI 1884 miasto zostało oficjalnie przemianowane ze Stadt Königshütte na Königshütte Oberschlesien. Jednym z ważniejszych osiągnięć nadburmistrza było wydzielenie 1 IV 1898 (już po jego odejściu ze stanowiska) miasta Królewskiej Huty ze składu ziemskiego powiatu bytomskiego i uzyskanie przez nie praw powiatu miejskiego, co bardzo upraszczało załatwianie żywotnych spraw u władz zwierzchnich. Stało się tak dzięki osiągnięciu wymaganej liczby mieszkańców i niezmordowanym staraniom G. od 1882 r.

Pod koniec urzędowania G. z powodu słabego zdrowia zaniedbał finansowe sprawy miasta, dlatego chciano go przenieść na emeryturę już od 1 X 1897 z gwarancją wypłacania pensji do upływu kadencji, co miało nastąpić 1 XI 1900. Ostatecznie G. zdecydował się na odejście ze stanowiska z dn. 31 XII 1897.

Po przejściu na emeryturę osiadł w Halensee pod Berlinem, gdzie mieszkał jeszcze w 1907 r.

Poślubił 20 V 1862 Jenny Antonie Sidonie z d. Schuchard (prawdopodobnie daleką krewną ze strony matki), pochodzącą z Cottbus. Ur. im się 6 dzieci: Lea Sidonie Käthe (ur. 25 II 1864), Lea Sidonie Anna (ur. 16 IV 1865), Leo Sidonia Hans (ur. 11 X 1869), Lea Sidonia Grete (ur. 13 XII 1870), Leo Sidonia Curt (ur. 23 XII 1871) i Leo Sidonia Paul (ur. 15 III 1873; zdał maturę w Królewskiej Hucie w 1894 r., został później lekarzem i praktykował w Niesky na Łużycach).

Data śmierci G. nie jest znana. Był patronem ulicy w Królewskiej Hucie, którą po 1922 r. przemianowano na ul. Sobieskiego.

G. odznaczony został w 1884 r. Orderem Czerwonego Orła IV klasy.

APOp., zespół Rejencja Opolska Wydział I, sygn. RO I 7801, Acta personalia des Oberbürgermeisters Leopold Girndt in Königshütte. – Altrichter K., *Geschichte der Stadt Wusterhausen an der Dosse*, Neu-Ruppin 1888, s. 256; *Bericht über die Verwaltung... 1898 bis 1907*, s. 2; Fenske G., *Persönlichkeiten der Geschichte Wusterhausens*, [w:] „Ostprignitz-Ruppin Jahrbuch 2003", s. 99–104 (dane dzięki informacji Gerharda Fenske z Wusterhausen/Dosse); Guttmann A., *Zur Geschichte des Königlichen Gymnasiums...*, s. 6–10; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 102–302; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 30, 31, 70; Zoellner K., *Chronik der Stadt Havelberg. Geschichte der Stadt, des Domes und des Bisthumes Havelberg*, Bd. 1, Rathenow 1893, s. 51, 338, 344 (informacje Antje Reichel z Prignitz-Museum Havelberg).

Przemysław Nadolski



Glowalla Leopold (1858–1917), lekarz i radny miasta Królewska Huta (obecnie Chorzów).

Ur. w 1858 r. w Głogówku, wyznania ewangelickiego. W Królewskiej Hucie odnotowany został jako praktykujący lekarz w 1886 r. W tym czasie mieszkał przy obecnej ul. Wolności 2. W 1896 r. został radnym miejskim. Był autorem broszury *Die Auscheidungsfrage der Stadt Königshütte aus dem Landkreise Beuthen O-S.*, wydanej drukiem w wydawnictwie Juliusa Herlitza w Katowicach w 1896 r. Jako datę napisania rozprawy podał dzień 29 V 1896. Tekst ukazał się w formie broszury jako przedruk z gazety „Oberschlesichen Tageblatt". Jako radny miejski włączył się w polityczną dyskusję dotyczącą wyłączenia miasta Królewska Huta z powiatu bytomskiego i utworzenia samodzielnej jednostki administracyjnej (*Stadkreis*). Procedura wyłączenia miasta z powiatu bytomskiego rozpoczęła się w sierpniu 1882 r. i przeciągała się aż do 1898 r. Przyczyną tak

długiego przedłużania się tej kwestii była różnica zdań pomiędzy burmistrzem → Leo Girndtem a częścią Rady Miejskiej, która była przeciwna wyłączeniu miasta z powiatu. W 1882 r. powstała specjalna komisja do zbadania sprawy wyłączenia miasta z powiatu bytomskiego. W skład komisji wchodzili m.in. burmistrz Leo Girndt i przewodniczący Rady Miejskiej radca górniczy → Hugo Lobe. Komisja nie wypracowała zgodnego stanowiska w tej sprawie. Burmistrz Leo Girndt przedstawił opracowanie, z którego wynikało, że miasto zyska duże korzyści finansowe na skutek wydzielenia z powiatu bytomskiego i ustanowienia odrębnej jednostki administracyjnej podległej bezpośrednio prezydentowi rejencji opolskiej. Przewodniczący Rady Miejskiej Hugo Lobe przedstawił własne opracowanie, z którego wynikało, że realne korzyści finansowe dla miasta będą bardzo małe, optował zatem pozostaniem miasta w ramach powiatu bytomskiego. Rada Miasta przychyliła się w 1882 r. do wniosku przewodniczącego, toteż sprawa ta została oddalona na czas nieokreślony. Po 14 latach ponownie rozpoczęła się na ten temat dyskusja, której efektem była właśnie publikacja G. Autor nie oparł się na szacunkowych korzyściach finansowych, które miało zyskać miasto, ale wziął pod uwagę dane statystyczne z l. 1882–1896 i dokonał ich wnikliwej analizy. Przedstawił zasadniczą tezę, że miasto na skutek funkcjonowania w ramach powiatu bytomskiego poniosło ogromne straty finansowe. Szczególnie akcentował fakt, że musi ono partycypować w ogromnych kosztach funkcjonowania administracji powiatu bytomskiego. Środki finansowe, które przeznaczane są do wspólnej kasy powiatu, nie mogą być wykorzystywane na inwestycje miejskie. Jako przykład podał fakt, że miasto dofinansowywało budowę nowego gmachu dla władz powiatu, wybudowanego w tym czasie w Bytomiu. Przedstawił także inne argumenty. Burmistrz miasta wchodzącego w skład powiatu był zobowiązany do licznych wyjazdów do Bytomia (50 razy w roku), aby brać udział w posiedzeniach Rady Powiatowej i Komisji Powiatowej. Narażało to miasto na dodatkowe koszty związane z wyjazdami oraz utrudniało urzędowanie burmistrza Królewskiej Huty. W opinii G. ustanowienie odrębnej jednostki administracyjnej dałoby szansę na szybszy rozwój gospodarczy młodego organizmu miejskiego. Apelował, aby Rada Miejska podjęła korzystną decyzję dla mieszkańców Królewskiej Huty. Po publikacji tekstu G. sprawa wydzielenie miasta z powiatu bytomskiego faktycznie znalazła swój finał. W dn. 30 XII 1896 Rada Miejska Królewskiej Huty uchwaliła, że przychyla się pozytywnie do tej kwestii. Sprawa zakończyła się definitywnie w 1898 r. Z dn. 1 IV 1898 na mocy rozporządzenia ministra spraw wewnętrznych z dn. 12 III t.r. Królewska Huta została wyłączona z powiatu bytomskiego.

W l. 1886–1905 G. był członkiem Männer-Turn-Verein Königshűtte. W 1913 r. odnotowany został w księdze adresowej miasta jako praktykujący lekarz i radny miejski, który mieszkał przy obecnej ul. Wolności 40.

Zm. 13 I 1917 w Królewskiej Hucie.

Akta USC w Chorzowie, Księga zgonów; Fotografie portetowe w zbiorach Muzeum w Ch.: MChHF/3122, MChHF/3129; Mitglieder-Verzeichnis des Männer-Turn-Vereins zu Königshütte O.S., Muzeum w Ch., MChHP/15. – *Adressbuch umfassend den Stadkreis Königshütte...* 1913; Drabina J., *Historia Chorzowa od 1868 do 1945 roku...*, s. 75; Glowalla L., *Die Ausscheidungsfrage der Stadt Königshütte aus dem Landkresie Beuthen O.-S.*, Kattowitz 1896; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 31–33.

Renata Skoczek



Goetz (Götz) Wilhelm August (1835 lub 1834–1909), pierwszy z wyboru bur-

mistrz Królewskiej Huty (obecnie Chorzów) w l. 1870–1872.

Ur. w 1835 lub 1834 r. prawdopodobnie w okolicach Bydgoszczy. Pochodził z rodziny ewangelickiej. Odbył służbę wojskową, wieńcząc ją stopniem kapitana rezerwy.

Prawdopodobnie uzyskał wykształcenie wyższe jako prawnik. W 1857 r. rozpoczął praktykę w sądzie. W lutym 1864 r. pracował na stanowisku asesora sądowego (*Gerichts Assessor*) w Łobżenicy (z niejasnych wzmianek w źródłach wynika, że był tam burmistrzem). W dn. 2 I 1867 objął stanowisko zastępcy burmistrza (*Beigeordneter*) w Bydgoszczy (tamtejsza rada miejska wybrała go na ten urząd 3 XII 1866).

Po upływie 3 lat G. został wybrany przez Radę Miejską Królewskiej Huty na stanowisko burmistrza tego miasta. Był pierwszym, który pełnił tę funkcję z wyboru. Swe stanowisko objął 6 I 1870, wprowadzony uroczyście na urząd przez prezydenta rejencji opolskiej von Viebahna. Stosunkowo młody wiek i dość duże doświadczenie zawodowe ułatwiały mu realizację wielu trudnych zadań w tworzącym się dopiero mieście.

Niezwykle ważnym wydarzeniem dla miasta była sprzedaż przez państwo huty „Królewskiej" w ręce → hr. Hugona Henckla von Donnersmarck z Nakła za 1,5 mln talarów. Ten z kolei sprzedał ją wraz z hutą „Laura" nowo założonej spółce akcyjnej Vereinigte Königs- und Laurahütte, która działała od 1 VII 1871. Odtąd fiskus pruski stracił decydujący wpływ na sprawy miasta.

W lutym 1870 r. dla ułatwienia zarządzania nową strukturą podzielono miasto na 8 obwodów administracyjnych (*Stadtbezirke*); każdym z nich kierowali komisarz i jego zastępca, a nad bezpieczeństwem publicznym czuwał sierżant policji miejskiej. W l. 1870–1871 wybudowano gmach 16-klasowej szkoły powszechnej przy Kronprinzenstr. (obecna ul. 3 Maja) późniejsza Szkoła Powszechna nr IV.

Za czasów G. wytyczono i urządzono nowy rynek, który odtąd stał się urbanistycznym centrum miasta. Ponadto w l. 1870–1873 za zezwoleniem Magistratu powstał staw hutniczy, który znacznie upiększył Królewską Hutę; wybraną ziemię zużyto do urządzenia pierwszego parku miejskiego – parku Hutniczego, który pozostawał jednak własnością zakładową. W październiku 1870 r. zadaszono budynek miejskiego więzienia, a w 1871 r. wybrukowano Schwientochlowitzerstr. (obecnie ul. Wolności) i fragmenty Bahnhofstr. (obecnie ul. Dworcowa).

Szczególnie trudne do opanowania były rozruchy robotnicze w dn. 26 i 27 VI 1871; burmistrz przed budynkiem Magistratu osobiście uspokajał wtedy wzburzony tłum i rozmawiał z pojedynczymi uczestnikami zamieszek, później usiłował robić to samo przy urzędzie górniczym, w końcu został zmuszony do ucieczki przed tłumem. Wobec niemożności powstrzymania robotników przed rabunkiem sklepów burmistrz wezwał na pomoc wojsko. Wprowadzono stan oblężenia, trwający od 4 VII do 15 VIII 1871.

Ważnym wydarzeniem w dziejach miasta było uruchomienie w 1872 r., w dużym stopniu dzięki staraniom burmistrza, pasażerskiego ruchu kolejowego ze Świętochłowic przez Królewską Hutę do Bytomia, co nastąpiło jednak dopiero 27 X t.r., już po odejściu G. ze stanowiska. W tym samym roku władze miasta zaciągnęły pożyczkę na cele inwestycji komunalnych w wysokości 200 tys. talarów w Preussische-Boden-Credit-AG w Berlinie. Pierwszy jarmark miejski odbył się 13 oraz 14 III t.r. Przystąpiono też do brukowania rynku i ul. Katowickiej. Dn. 1 IV t.r. odbyło się pierwsze posiedzenie sądu (Kgl. Gerichts-Commission), którego działalność umożliwił Magistrat, wynajmując dlań lokal od fiskusa górniczego.

Swoją funkcję sprawował G. do 24 VI 1872, odszedł wówczas na równorzędne stanowisko do stolicy rejencji, Opola. Już w lutym 1872 r. został wybrany na nowe stanowisko przez tamtejszą Radę Miejską (stosunkiem głosów 15 : 8), nowy urząd objął 27 VI t.r. Został następcą zmarłego

wkrótce potem burmistrza Franza Goretzkiego. Przysługiwało mu mieszkanie służbowe w ratuszu, był też zobowiązany prowadzić miejskie księgi stanu cywilnego. Prawdopodobnie był również członkiem śląskiego sejmiku prowincjalnego.

Dn. 18 XII 1879 wybrano G. na 12-letnią kadencję płatnym członkiem zarządu miasta (besoldeter Stadtrat) i syndykiem miejskim Wrocławia. W lutym 1880 r. przeprowadził się z Opola do Wrocławia i objął urząd.

W jego gestii pozostawały sprawy prawne (*Rechtsverständiger*) i zarządzanie miejską oświatą oraz nieruchomościami będącymi własnością miasta. Pełnił ponadto funkcję drugiego kuratora zarządu fundacji dr. Johanna Nepomuka Rusta. W 1891 r. wybrany został przez Radę Miejską jednogłośnie na kolejną 12-letnią kadencję w zarządzie miasta. Jednak 1 VI 1900 G. poprosił o zwolnienie z piastowanego urzędu z powodów zdrowotnych.

Był żonaty z Agnes Hedwig z d. Hoyer (ur. 1842, zm. 1925), którą poślubił w 1864 r. w Bydgoszczy. Miał z nią jedyną córkę, która zm. na dyfteryt w 1889 r.

Zm. 21 III 1909 w Trzebnicy. Pochowany został we Wrocławiu na starym cmentarzu parafii św. Marii Magdaleny w dzielnicy Lehmgruben (Glinianki). Po wojnie cmentarz zniszczono i zamieniono w park XXX-lecia PRL (obecnie Władysława Andersa).

APOp., Zespół: Akta miasta Opola, sygn. 512, 513; APWr., Zespół: Akta miasta Wrocławia, sygn. III/2458, Acten des Magistrats zu Breslau betreffend die Personalien des Stadt Syndikus Wilhelm Götz. – *Adressbuch der Stadt Breslau (lata 1880–1907)*; Chrząszcz J.P., *Fest-Schrift zur 50-jährigen Jubel – Feier der katholischen St. Barbara – Pfarrgemeinde...*, s. 36, 37; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 80–94; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 27, 28, 70.

Przemysław Nadolski

Golasiowa (Golaszowa) Petronela (1851–1935), działaczka narodowo-społeczna.

Ur. 28 V 1851 w Dziewkowicach k. Strzelec Opolskich, córka Józefa Michalskiego i Ewy z d. Żyłka. W Dziewkowicach w 1857 r. zaczęła chodzić do szkoły. W 1871 r. wyszła za mąż i przeniosła się do Klimzowca, od lipca 1868 r. dzielnicy Królewskiej Huty (obecnie Chorzów), która na początku XX w. liczyła ok. 3 tys. mieszkańców. Należeli oni do parafii św. Jadwigi a pochodzili z różnych stron Górnego Śląska. Jak pisze Juliusz Grządziel: „Gdy klimzowianki szły do kościoła, sunął przed oczyma cały folklor śląski. Inaczej nosiły się niewiasty spod Raciborza i Koźla, inaczej od Strzelec i Olesna, a jeszcze inaczej »pscyniorki«, bo kobiety z powiatu pszczyńskiego mazurzyły i okrywały się tylko jedną chustą, podczas kiedy tamte chustą dużą i małą chustką na głowie. Życie społeczne i sąsiedzkie nie było nudne, bo każdy powiat wnosił w zwyczaje klimzowskie barwny szczegół".



W Klimzowcu G. spędziła resztę swego długiego i aktywnego życia. Jej dom położony przy starym młynie, na tzw. Starym

Klimzowcu, murowany, dwupiętrowy był ogniskiem życia polskiego i katolickiego w osadzie. Dwukrotnie owdowiała, przez wiele lat mieszkała tu z bratem i siostrą. Jak wspominała po latach, poważny wpływ na kształtowanie się jej świadomości narodowej i społecznej wywarło zetknięcie się z działalnością czołowych wtedy działaczek polskiego ruchu kobiecego na Górnym Śląsku: Ludwiki Radziejewskiej, Franciszki Koraszewskiej i Karoliny Hagerowej. Na terenie Klimzowca prowadziła we własnym domu tajne nauczanie języka polskiego dla dzieci i młodzieży, u niej odbywały się też zebrania chóru „Wanda" oraz próby przedstawień teatralnych. Jej dom był również miejscem zebrań kobiet, członkiń założonego przez nią Katolickiego Związku bł. Bronisławy, który w okresie plebiscytu liczył ok. 600 osób. Niemcy nazywali ją „królową polską". Niejednokrotnie była szykanowana, wiele razy przeprowadzano w jej domu rewizje.

W 1889 r. przemawiała w Nomiarkach do strajkujących górników, solidaryzując się z ich postulatami, później występowała też przeciwko pruskiej ustawie kagańcowej. W dn. 23 VI 1922 uczestniczyła w uroczystym powitaniu wojsk polskich wkraczających do Królewskiej Huty, podczas którego wygłosiła płomienne przemówienie.

W 1929 r., gdy śląskie działaczki zbierały materiały do „Księgi pamiątkowej pracy społeczno-narodowej kobiet na Śląsku od roku 1880 do roku 1922", która miała być zaprezentowana na organizowanej w tym roku w Poznaniu Powszechnej Wystawie Krajowej, ukazującej 10-letni dorobek niepodległej Polski, napisała krótkie wspomnienie (życiorys); zostało ono dołączone do pozostałych materiałów. Przesyłając je pod adres komitetu redakcyjnego księgi, królewskohuckie działaczki dołączyły opinię: „Chociaż wiek przywalił ją – jednak duch jej zawsze młody i kochający Polskę. Pracą swą dalej przysparza Polsce wiele dobra. Czy zimno, czy mroczno, czy deszczowo staruszka zawsze chętnie bierze udział w pracy społecznej, czy też charytatywnej śpiesząc z dalekiego Klimzowca do Królewskiej Huty, pracując jednak gorliwie i bezinteresownie". Na koniec dodały: „Tutejszy komitet prosi, aby szczególnie podać to niniejsze sprawozdanie z załączonem wspomnieniem p. Golasiowej, gdyż cieszy się ona tutaj wielkim poważaniem nie tylko w Król.-Hucie, ale i w całej okolicy".

Jak podaje J. Grządziel, G. była dwukrotnie mężatką. Pierwszy mąż zm. na gruźlicę, drugi, znany w dokumentach jako Golasz (Golasch), zginął w kopalni. Wprawdzie oficjalnie nosiła ona nazwisko Golasz (bo jak urzędnik czy też proboszcz w państwie niemieckim miał zapisać nazwisko Golaś), to jednak w polskim środowisku była znana i sama występowała jako Golasiowa (zob. jej życiorys z 8 II 1929 w znajdującej się w Muzeum Górnośląskim w Bytomiu „Księdze pamiątkowej pracy społeczno-narodowej kobiet na Śląsku od roku 1880 do roku 1922"). Przeżyła też śmierć wszystkich swoich 16 dzieci, które zmarły w niemowlęctwie. Przez wiele lat mieszkała z siostrą Julią i bratem Józefem, którzy również zmarli przed nią.

Po przyłączeniu części Górnego Śląska do Polski G. była honorową członkinią Towarzystwa Polek w Królewskiej Hucie.

Zm. 26 XI 1935, w wieku 84 lat. Doczekała się jeszcze poświęcenia kościoła pw. św. Franciszka i powstania parafii w Klimzowcu, na rzecz której zapisała swój majątek.

Akta USC w Ch., akt zgonu 557/1935/1. – Bojdoł P., *Wierszem i kwiatami. 75 lat temu na Górnym Śląsku*, „Nasza Gazeta", czerwiec–lipiec–sierpień 1997; Borth W., *Z walk o niepodległość na Górnym Śląsku...*, s. 17; EPŚl., s. 146; Gałuszka M., *Golasiowa Petronela (1851–1935)*, [w:] *Chorzowski słownik biograficzny...*, s. 62; Grządziel J., *Ślązacy. Opis procesji dziejowej ludu śląskiego poprzez ziemię piastowską i Polskę do ojczyzny niebieskiej*, t. 1–3, Rzym 1965, s. 122–127, 345–347; tenże, *Rodzice z Klimzowca*, „Tygodnik Powszechny" z 31 I 1960; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 170 (tu: Golaszowa); Kapała Z., *Uroczyste objęcie Chorzowa, Królewskiej Huty i Wielkich Hajduk...*, s. 176–178; tenże, *Wkroczenie wojsk polskich do Królewskiej Huty w 1922 roku*, [w:] *Wkroczenie wojsk polskich do Chorzowa...*, s. 53–55; Karczyńska H., *Kobiety w polskim ruchu narodowym na Górnym Śląsku*

w okresie plebiscytu i powstań śląskich, Op. 1996; Księga pamiątkowa pracy społeczno-narodowej kobiet...; Mazurek S., *Z dziejów polskiego ruchu kobiecego na Górnym Śląsku w latach 1900–1907,* Op. 1969, s. 67 (tu: Golaszowa); Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 207; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*; Sieradzka D., *Zarys samorządu komunalnego...*, s. 14; Szramek E., *Uroczyste objęcie części Górnego Śląska przez Polskę w 1922 roku,* [w:] *1922–1937. Jednodniówka Śląskiego Związku Akademickiego z okazji wygaśnięcia Konwencji Genewskiej i 15-lecia wkroczenia Wojska Polskiego na Górny Śląsk,* Kat. 1937, s. 20–22. – „Kuryer Śląski", nr 142 z 24 VI 1922, nr 143 z 25 VI 1922.

Zbigniew Kapała

Goldberger Hugo (1860–?), kupiec wyznania mojżeszowego, właściciel założonego w 1884 r. w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) sklepu z towarami galanteryjnymi i luksusowymi, szkłem, porcelaną (Haus- und Küchenbedarf).

Ur. 22 VII 1860. Dn. 23 IX 1898 został przyjęty do elitarnego wówczas miejscowego towarzystwa gimnastycznego (Männer-Turn-Verein). Był żonaty z Berthe z d. Steinitz, z którą miał kilkoro dzieci. Jeden z synów, Fritz, zmarł 13 X 1915 w szpitalu w Rethel z powodu ran odniesionych na froncie. W sierpniu 1934 r. w okolicznościowym artykule *50-lecie firmy „Hugo Goldberger"*, który ukazał się na łamach bielskiego czasopisma „Jüdische Wochenpost mit Wirtschaftsblatt", czytamy: „Gdy Hugo Goldberger zakładał swój interes, na Kaiserstraße stały jeszcze domy, w większości podobne willom, oddzielone od przodu, od nasypu, ogrodami". Późniejszy okazały, zachowany do dzisiaj dom nieopodal nieistniejącej już synagogi, na rogu obecnych ulic Wolności i Dworcowej, G. wybudował około 1901 r.

Nie znamy daty jego śmierci. Firmę po G. przejął jego syn Arthur, który prowadził ją w tym samym miejscu pod dotychczasową nazwą do wybuchu II wojny światowej. W okresie po I wojnie światowej firma była wiodącą, jeśli chodzi o sprzedaż szerokiej gamy towarów galanteryjnych, szkła, por-



Budynek Hugo Goldbergera przy ul. Wolności

celany, artykułów kuchennych itp., udowadniając, że sklep specjalistyczny może być konkurencyjny wobec powstających domów towarowych.

Brzostowski R., Walerjański D., Zapomniani mieszkańcy..., s. 55, 79, 95; Guttmann A., *Zur Geschichte des Königlichen Gymnasiums...*, s. 32; Kapała Z., *Dawna ulica Wolności...*, s. 11.

Zbigniew Kapała

Goldschmidt Salomon (1865–1933), dr filozofii, w l. 1890–1924 rabin w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. w 1865 r. we Wrześni w Wielkopolsce, absolwent Rabbiner-Seminar zu Berlin. Pracował najpierw w Pniewach (także w Poznańskiem), a potem w Królewskiej Hucie, gdzie przez 34 lata sprawował swój urząd. W 1924 r. wyjechał do Niemiec, do obecnego Wrocławia, gdy w zarządzie gminy doszło do konfliktu na tle narodowościowym i gdy w gminie coraz większą rolę zaczęli odgrywać napływowi syjoniści i ortodoksi, przybyli na ten teren po 1922 r.

W latach pobytu w Królewskiej Hucie działał m.in. w miejscowej deputacji szkolnej. Od wiosny 1891 r. nauczał religii judaistycznej w królewskohuckim gimnazjum. Opracował własny program nauczania, charakteryzujący się rozbudowaną częścią historyczną. Pełnił obowiązki wykładowcy religii dla młodzieży żydowskiej najdłużej w gimnazjum klasycznym, bo do 1914 r. Religii mojżeszowej nauczał również w innych tutejszych szkołach średnich. Ponadto był kierownikiem lokalnego Zakładu Nauki Hebrajskiej (Hebräische Unterrichts-Anstalt), przewodniczącym miejscowych organizacji Izraelickiego Związku przeciwko Wędrownemu Żebractwu (Israelischer Verein gegen Wanderbettelei) i Związku dla Popierania Rzemiosła wśród Izraelitów (Verein für Förderung des Handwerks unter Israeliten). Oprócz tego był autorem różnych publikacji, m.in. *Zur Geschichte der Synagogen-Gemeinden des Reg. Bez. Oppeln. Festschrift* (Oppeln 1915).

Zasiadał także w zarządzie założonego na początku lipca 1922 r. Verband Synagogen- und Kulturgemeinden der Wojewodschaft Oberschlesien, mającego stanowić odpowiednik Synagogen Gemeinde-Verband des Regierungsbezirk Oppeln w nowych realiach politycznych.

Jak czytamy we wspomnieniu zamieszczonym w 1935 r. w ukazującym się w Bielsku „Jüdische Wochenpost mit Wirtschaftsblatt": „[...] był wspaniałym mówcą i utalentowanym nauczycielem młodzieży, postacią wielkiego ducha".

Żona rabina, Rahel z d. Fränkel (Fraenkel), była przez długie lata przewodniczącą założonego w Królewskiej Hucie w 1863 r. Izraelickiego Związku Pań (Israelitischer Frauen-Verein). Należała także do elitarnego Ojczyźnianego Związku Pań (Vaterländischer Frauen-Verein), do którego należały również Niemki pochodzenia żydowskiego. Miał z nią 2 dzieci: Ernsta Daniela (ur. 9 XII 1895 w Królewskiej Hucie), prymusa miejscowego gimnazjum, i Albrechta (ur. 30 III 1900 w Królewskiej Hucie).

G. mieszkał w Królewskiej Hucie przy ówczesnej Kaiserstr. 26 (obecnie Wolności), w domu będącym własnością → Josefa Sterna, właściciela młyna zbożowego.

Zm. w Berlinie 20 X 1933.

Akta USC w Ch., akt urodzenia Albrechta Goldschmidta, nr 336/1900/1; *Abschied vom jüdischen Königshütte*, „Jüdische Wochenpost mit Wirtschaftsblatt" 1934, nr 25 (10 VIII); Brzostowski R., Walerjański D., Zapomniani mieszkańcy..., s. 7, 9, 11, 37, 54, 56, 76, 80; „Der Oberschlesische Kurier" z 25 X 1933; *Ein bedeutsames Jubiläum...*; *Encyklopedia Judaica*, vol. 7, Jerusalem 1971, s. 727–728; Guttmann A., *Zur Geschichte des Königlichen Gymnasiums...*, s. 6, 23–29; Heiduk F., *Oberschlesisches Literatur-Lexicon...*, Tl. 1, s. 126; Jaworski W., *Ludność żydowska...*, s. 86–99; tenże, *Żydowskie gminy wyznaniowe w województwie śląskim (1922–1939)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego" 1993, nr 1–2, s. 66; tenże, *Ludność żydowska w województwie śląskim w latach 1922–1939*, Kat. 1997, s. 106, 114; Kamińska-Kwak J., *Udział elit umysłowych Chorzowa...*, s. 45; Kowalczyk-Dudała H., *Ludność żydowska w Królewskiej Hucie do początków XX wieku*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 3: 1998, Ch. 1999, s. 237; taż, *Nauczanie historii w gimnazjum klasycznym w Królewskiej Hucie w drugiej połowie XIX w. i na początku XX w.*, [w:] *Chorzów w kulturze Śląska...*, s. 88; Kowalczyk-Dudała H., *Młodzież żydowska*

w dziejach gimnazjum w Królewskiej Hucie w latach 1877–1914, [w:] *Z dziejów oświaty w Chorzowie...*, s. 19, 22; Maser P., Weiser A., *Juden in Oberschlesien*, Tl. 1, *Historischer Überblick. Jüdische Gemeinden*, Berlin 1992, s. 123, 124; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 61; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 344–345; Sieradzka D., *Królewska Huta – Chorzów w latach 1868–1945...*, s. 57, 151; *Zum Tode des Rabbiners Dr. Salomon Goldschmidt*, „Jüdische Zeitung" 1933, Nr. 42 (27 X).

Zbigniew Kapała

Goldstein Daniel Wilhelm (1850–?), redaktor i wydawca tygodnika „Berliner Börse" w Berlinie.

Ur. 8 II 1850 w obecnym Chorzowie Starym. Był zapewne synem miejscowego karczmarza Pinkusa Goldsteina. Nie tylko uprawiał zawód dziennikarza, ale był także autorem kilku utworów scenicznych: *Im Dienste der Freundschaft* (komedia, 1885); *Sklaven* (dramat, 1890); *Nächstenliebe* (dramat, 1882).

Miejsce i data jego śmierci pozostają nieznane.

Heiduk F., *Oberschlesisches Literatur-Lexicon...*, Tl. 1, s. 126; Nadolski P., *Dzieje pomnika hrabiego Friedricha Wilhelma von Redena w Królewskiej Hucie (Chorzowie)*, [w:] *Friedrich Wilhelm von Reden i jego czasy*, red. Z. Kapała, Ch. 2002, s. 129.

Zbigniew Kapała

Golec Florentyna Paulina (1859–1953), krzewicielka kultury polskiej na deskach scenicznych.

Ur. 14 VI 1859 w obecnym Chorzowie Starym, córka Daniela, górnika, i Heleny z d. Fritsch. Wsławiła się występami na scenie amatorskiej w Kasynie Polsko-Katolickim w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), następnie w Kółku Towarzyskim, w którym głównymi postaciami byli Ligoniowie z Juliuszem – kowalem poetą. Na deski sceniczne przenosiła umiłowanie piękna języka polskiego i dumę z polskiej kultury. Dzięki talentowi aktorskiemu G. i grupy współwykonawców, do których należeli: poeta → Jan Ligoń, syn → Juliusza, oraz zbieracz śląskich pieśni ludowych → Józef Gallus, królewskohuckie Kółko Towarzyskie zyskało wielką sławę; scena amatorska tak pięknie się rozwinęła, że mogła konkurować z niemieckim teatrem zawodowym. Kółko wysunęło się na czoło wszystkich śląskich towarzystw polskich, a występy utalentowanych aktorów ściągały do Królewskiej Huty mieszkańców Chorzowa, Szopienic, Mysłowic, Piekar Śląskich, Lipin, Wirku, Bytomia i Laurahuty (Siemianowic); nierzadko przybywali oni na polskie imprezy sceniczne konnymi wozami. G. wystąpiła po raz pierwszy 16 I 1870 w dwuaktowym dramacie → K. Miarki *Żuawi* oraz dwuaktowej komedii *Mosiek spekulant*. Jej scenicznym partnerem był najczęściej Jan Ligoń; m.in. w 1881 r. wystąpili w sztukach W.J. Wdowiszewskiego (*Takich więcej*), → Adolfa Ligonia (*Telefon*), S. Dobrzańskiego (*Podejrzana osoba*) i E. Jacobsona (*Słowiczek*). Liczba widzów na przedstawieniach przekraczała 400 osób.

W 1884 r. wyszła za mąż za Józefa Gallusa, któremu pomagała w działalności wydawniczej nad zbiorami pieśni.

Zm. w Bytomiu 24 II 1953.

Hanke R., *Chorzowskie flirty z Melpomeną*, „Goniec Górnośląski" 1992, nr 27; tenże, *Polska droga Chorzowa...*; Kucianka J., *Scena amatorska w Królewskiej Hucie*, „Zaranie Śląskie" 1967, nr 3, s. 548–563; taż, *Śląscy pisarze ludowi (1800–1914)*, Wr.–W.–Kr. 1968, s. 251; Obrzud Z., *Polski ruch teatralny na Górnym Śląsku (1862–1918)*, Wr. 1972, s. 28; Olszewski K., *Kronika teatralna Górnego Śląska 1848–1914*, Kr. 1979, s. 59, 72; *Pamiętnik 50-letniego jubileuszu Kółka Towarzyskiego w Królewskiej Hucie 1872–1922*, Król. Huta 1922, s. 7–11.

Rajmund Hanke

Gorgolewski Zygmunt (1845–1903), architekt, projektant gmachu więzienia sądowego w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), jeden z najznakomitszych przedstawicieli polskiej sztuki architektonicznej, twórca wielu budowli, m.in. Teatru Wielkiego we Lwowie i mostu Wilhelma w Berlinie.

Ur. 14 II 1845 w Solcu Kujawskim (pow. Bydgoszcz), syn Karola i Tekli z Lethnerowskich. W Poznaniu ukończył gimnazjum realne. W 1866 r. rozpoczął studia z zakresu architektury oraz inżynierii w Akademii

Budownictwa w Berlinie. Egzamin dyplomowy złożył w 1874 r., do 1881 r. był wykładowcą w tejże akademii. Praktykę odbył w Berlinie. W 1872 r. stanął do pierwszego konkursu na gmach parlamentu Rzeszy. Jego projekt został zakwalifikowany do ściślejszego konkursu. Na drugim, tym razem międzynarodowym konkursie na gmach parlamentu, zorganizowanym w 1882 r., otrzymał IV nagrodę. Projektował liczne obiekty na terenie Niemiec, m.in. pracował przy budowie Lehrter Bahnhof w Berlinie. Wykonał także projekt mostu cesarza Wilhelma, odznaczony I nagrodą. W l. 1885–1886 przebywał w Halle nad Saalą, gdzie był inspektorem budownictwa; wykonał tam projekty gmachu Instytutu Fizycznego, pierwszej w Prusach kliniki psychiatrycznej, nowego muzeum archeologicznego; przebudował klinikę chirurgiczną i gmach sądu Rzeszy w Lipsku (1885).



Grobowiec Gorgolewskich
na cmentarzu Łyczakowskim

Niewiele, zaledwie kilka prac G. wykonał na terenie Śląska. Były to projekty gmachów: sądu w Opolu oraz więzień w Królewskiej Hucie i Świdnicy. Projekt więzienia w Królewskiej Hucie powstał najprawdopodobniej jeszcze podczas studiów G. w Akademii Budowlanej w Berlinie. Jak wynika z informacji Hugo Mohra (*Geschichte der Stadt Königshütte in Oberschlesien. Aus Urkunden und amtlichen Aktenstücken,* Königshütte O.-S. 1890, s. 82), w październiku 1870 r. budynek był już zadaszony (S. Łoza wymienia to zadanie wśród prac niedatowanych). Był to obiekt dwupiętrowy. Został zburzony w I połowie l. 70. XX w.

W 1893 r. G. przeniósł się do Lwowa, gdzie objął stanowisko dyrektora Szkoły Przemysłowej. W 1896 r. otrzymał I nagrodę w ogólnopolskim konkursie na projekt gmachu nowego teatru we Lwowie (zrealizowany w l. 1897–1900).

Zm. we Lwowie 6 VII 1903, pochowany został na cmentarzu Łyczakowskim.

Encyklopedia sztuki polskiej, Słowo wstępne J.K. Ostrowski, Kr. 2001, s. 176; Łoza S., *Architekci i budowniczowie w Polsce...*, s. 99; Nicieja S.S., *Cmentarz Łyczakowski we Lwowie w latach 1786–1986*, wyd. II popr., Wr.–W.–Gdańsk–Łódź 1989, s. 335–336 (na s. 337 zdjęcie grobowca Gorgolewskich); *Wielkopolski słownik biograficzny*, P.–W. 1981, s. 213.

Zbigniew Kapała

Gottgetreu Martin? (daty życia nieznane), inspektor budowlany (*Bauinspektor*) w hucie „Królewskiej", w 1850 r. wykonał projekt pierwotnego kościoła pw. św. Barbary.



Pierwotny kościół pw. św. Barbary

Był najprawdopodobniej związany ze szkołą → Schinkla. Bliższą identyfikację owego projektanta utrudnia fakt, iż pośród działających w XIX w. przedstawicieli berlińskiego środowiska architektonicznego pojawiają się 3 osoby noszące nazwisko Gottgetreu: Martin – architekt poczdamski, z którym łączony jest też projekt górnośląskiego pałacu w Dobrej, Gustav Adolf – urzędnik budowlany w Poznaniu, czynny jako nauczyciel we wrocławskiej Szkole

Sztuk Pięknych, a także jako inspektor budowlany w Opolu, Münster i Kolonii, oraz Rudolph Wilhelm – ur. w 1821 r. W 1856 r. G. zaprojektował również dach kościoła św. Krzyża w Opolu.

Börsch-Supan E., *Berliner Baukunst nach Schinkel 1840–1870*, „Studien zur Kunst des Jahrhunderts", Bd. 25, München 1977, s. 575; Chrząszcz J.P., *Fest-Schrift zur 50-jährigen Jubel – Feier der katholischen St. Barbara – Pfarrgemeinde...*, s. 22; Drabina J., *Historia Chorzowa...*, s. 193; Koeniger E., *Die alten Bau- und Kunstdenkmäler von Königshütte...*, s. 220; Kozina I., *Uwagi do dziejów architektury...*, s. 42; Krause W., *Grundriss eines Lexikons...*, Bd. 1, s. 45; Łoza S., *Architekci i budowniczowie w Polsce...*, s. 172; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 146.

Irma Kozina

Gottschall (Gottschalk) Franciszek (1764–1818), jeden z pierwszych nauczycieli i w l. 1791–1793 kierownik szkoły ludowej w Chorzowie (obecnie Chorzów Stary); był jednym z ostatnich absolwentów seminarium w Rudach Wielkich Klasztornych.

Hermann Krzonkalla, korzystając z kroniki szkoły nr 27 w Chorzowie (zaginionej dziś), podaje, iż G. był pierwszym po reformie pruskiej nauczycielem i kierownikiem szkoły wybudowanej w 1790 r. przy obecnym placu św. Jana i prowadził ją od 1791 do 1818 r. Informacje na temat powstania szkoły przy placu św. Jana nie znajdują potwierdzenia w źródłach, a daty nauczania G. w Chorzowie i inne szczegóły są błędne.

W końcu XV w. prawie każda większa parafia wiejska na Śląsku posiadała już szkółkę powszechną, chociaż odczuwano jeszcze braki kadry nauczycielskiej, tzw. klechów-kleryków (od łac. *clericus*). Podobna placówka działała również w Chorzowie. Jej celem było przede wszystkim przygotowanie chłopców do ministrantury i chóru. Możliwe, że jej początki sięgają daty wzniesienia pierwszej świątyni, ale przekazy źródłowe są znacznie późniejsze. Pierwsze potwierdzone informacje pochodzą z 1598 r.

Pruska reforma szkolna z 1765 r. zapoczątkowała na Śląsku nowy etap w powszechnym nauczaniu młodzieży wiejskiej. Reforma ta wprowadziła w nauczaniu młodzieży na Śląsku szereg nieznanych dotąd nowości. Formalnie rząd przejął kuratelę nad szkolnictwem. Była to istotna zmiana, gdyż dotychczas nauczanie pozostawało wyłącznie w gestii Kościoła. Szkoła miała być w zamierzeniu świecka. Jednakże zmiana ta dokonała się początkowo raczej tylko na papierze. Państwo bowiem mianowało inspektorami szkolnymi proboszczów katolickich i pastorów protestanckich. Tylko w powiatach funkcje wizytatorów pełnić mieli miejscowi landraci.

Nowością była powszechność nauczania i obowiązek szkolny, obejmujący dzieci obojga płci, natomiast dawniejsza szkoła parafialna była zamknięta dla dziewcząt. Nieznane było dotąd specjalne pedagogiczne szkolenie nauczycieli i przepisana metoda nauczania (tzw. metoda żagańska). Polecono reformę programów nauczania oraz dodano nowe przedmioty nauczania. Religia pozostała jednak dominującym elementem nauczania. Od nauczyciela wymagano znajomości języka niemieckiego, tego też języka obowiązkowo miała uczyć się i młodzież szkolna. Ten warunek był nieosiągalny dla większości organistów na Górnym Śląsku. Dlatego stopniowo następowała wymiana kadry nauczycielskiej w miejscowych szkołach.

Ostatnim organistą przed pruską reformą szkolną z 1765 r. był w Chorzowie Paweł Barański, zm. 5 IV 1775 w wieku lat 34. Od 1778 r. jako organista pracował Józef Olejarczyk, chorzowianin. Później urząd organisty pozostawał w rękach miejscowego nauczyciela.

Pierwszym nauczycielem królewsko-pruskim po reformie był w Chorzowie do 1780 r. Anton Rogier z Bytomia („Burger aus Beuthen und zu Charzow approbierter Schulmeister"). Zm. 11 I 1780 w wieku 48 lat.

Jego następcą został G., który w Chorzowie 30 IV 1792 wziął ślub z Joanną Gogolanką z Piekar. Tutejszy kowal Leopold Perkacz i organista Józef Olejarczyk byli świadkami na ich ślubie. G. prowadził szkołę od 1790 do 1793 i pomagał organiście.

Proboszcz chorzowski → ks. Bojarski w spisie stosunków w parafii chorzowskiej z 1792 r. tak opisał szkołę: „Szkoła według artykułów podanych od Prześwietnej Kamery Śląskiej na modę żagańskich szkół ustanowiona. Nauczyciel jest świecki, aprobowany: po niemiecku i polsku dzieci edukuje, podług podanych przepisów Kraju Śląskiego".

G. przeniósł się jednak wnet do Michałkowic, gdzie zastąpił swojego ojca Jana na stanowisku rektora szkoły i organisty. Po śmierci pierwszej żony poślubił Teresę Jurecką. W Michałkowicach mieszkał i działał od 1795 r. do swojej śmierci 10 IX 1818.

Od 1793 r. i jeszcze w 1809 r. stanowisko nauczyciela w Chorzowie zajmował Jan Kornke (Schullehrer, „scholiregа"). W XIX w. oba urzędy: organisty i nauczyciela, były ponownie organicznie ze sobą złączone. W l. 1820–1857 nauczycielem i organistą był Józef Stokowy.

W protokole pierwszej wizytacji szkoły, przeprowadzonej przez inspektora szkolnego Schneiderskiego z Tarnowskich Gór i wizytatora Przybilskiego z ramienia hr. Henkel v. Donnersmarcka, stwierdzono, że w chorzowskiej szkole było 82 uczniów, w tym 48 z Chorzowa, 19 z Dębu i 15 z Hajduk. Wizytacja szkoły w następnym roku odnotowała już 165 dzieci: 100 z Chorzowa, 50 z Dębu, 15 z Hajduk. Do tak wielkiego powiększenia liczby dzieci w ciągu jednego roku, przyczyniła się prawdopodobnie poprzednia wizytacja, po której zarządzono, by obowiązek szkolny był lepiej przestrzegany.

Krzonkalla pisze, przywołując zagubioną dzisiaj kronikę szkoły nr 27: „Brak miejsca dla powiększonej liczby dzieci, a może też nieodpowiednie ubikacje, spowodowały budowę nowej szkoły z drzewa przy kościele na miejscu, gdzie dziś stoi Szkoła nr 27. Obejmowała ona 2 sale wykładowe i zabudowania gospod. Jedna sala szkolna służyła równocześnie nauczycielowi za mieszkanie. (Od 1816 r. była to szkoła już dwuklasowa). Drugi nauczyciel nazywał się Korutke. Podczas wizytacji był tak pijany, że musiano go trzymać przy organach, by nie spadł. Szkołę poświęcono i oddano do użytku w 1823 r."

Opis ten nie pokrywa się z dotychczasowymi ustaleniami badaczy. Zgodny jest tylko fakt ukończenia i oddania do użytku nowego budynku szkoły na przełomie 1822/1823 r. Z całą pewnością wiemy, iż w 1822 r. dzięki staraniom pierwszego świeckiego proboszcza chorzowskiego → ks. Józefa Bedera powstała szkoła za 1050 talarów. Składała się z jednej [!] sali szkolnej, pokoju dla nauczyciela, masywnej piwnicy i stajni dla bydła. Stała prawdopodobnie na miejscu dawnej, funkcjonującej w pobliżu kościoła. W budynku tym mieściła się szkoła jednoklasowa. Uczył w niej tylko jeden [!] nauczyciel na kilka setek dzieci. Johann Georg Knie w alfabetyczno-statystyczno-topograficznym przeglądzie podaje, iż w 1845 r. do katolickiej szkoły w Chorzowie należały Górne i Dolne Hajduki oraz Erdmannswille. Nowy, masywny budynek szkoły w Chorzowie został zbudowany dopiero w 1860 r. Wówczas było już jednak 3 nauczycieli i 400 uczniów tylko z samego Chorzowa.

Arch. Parafii św. Marii Magdaleny w Chorzowie, sygn. B/II-G: Rechnungs-Buch über das Vermögen der Pfarr-Kirche zu Chorzów. Tu spisane ręką ks. Józefa Bedera informacje o inwentarzu (fol. 16–18), o stanie parafii (fol. 4–15), o dochodach i wydatkach (fol. 20–90) od 1829 r. Informacje na temat szkół chorzowskich w osobnym zapisie „Zustand der Schulen in Chorzów und Domb" – sygn. B/II-G, fol. 14. – Drabina J., *Historia Chorzowa...*, s. 195; Gerlic H., *Gimnazjum cysterskie w Rudach. Program nauczania i wychowania*, [w:] *Kultura edukacyjna na Śląsku*, red. A. Barciak, Kat. 2002, s. 82–105; Janeczek Z., *Od Sancovic do Siemianowic...*, s. 82; Knie J.G., *Alphabetisch-statistisch-topographische Übersicht der Dörfer, Städte und andere Orte der königl. Preuss. Provinz Schlesien*, Breslau 1845, s. 77; Koenig W., *Chronik...*, s. 217; Kwak J., *Z dziejów szkolnictwa parafialnego na Górnym Śląsku w czasach nowożytnych (do połowy XIX wieku)*, [w:] *Z dziejów oświaty w Chorzowie...*, s. 11–15; Musioł L., Chorzów Stary, Monografia historyczna, Kat. 1970 (mps w zbiorach specjalnych B. Śląskiej w Kat.), s. 69–70, 210; tenże, *Michałkowice. Gmina i parafia. Monografia historyczna*, Siemianowice 2004, s. 121; Triest F., *Topographisches Handbuch von Oberschlesien. Erste Hälfte*, Breslau 1864, s. 338; Zbiory biblioteczne Muzeum w Chorzowie, sygn. 1807, Odpis kroniki Chorzowa Starego, s. 41 (oryginał na parafii św. Marii Magdaleny w Chorzowie Starym).

Michał J. Witkowski

Grötschel (Groetschel) Benno Leopold (1835–1902), mistrz murarski (Mauermeister) i budowniczy (Baumeister) w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), twórca czołowych budowli w mieście, pięknej synagogi i ratusza, gmachu sądu i gimnazjum klasycznego oraz wielu innych, istniejących do dzisiaj, okazałych budynków mieszkalnych i handlowo-usługowych w śródmieściu obecnego Chorzowa (ul. Jagiellońska 5, Katowicka 52, 66, 173, Powstańców 21, Wolności 7, Wolności 20/Sienkiewicza 1, Pocztowa 2).

Ur. w 1835 r., syn budowniczego → Daniela i Ottiliae z d. Herbst. Zawodu uczył się zapewne u boku swego ojca. Nie wykluczone jednak, że oprócz tego ukończył jakąś szkołę budowlaną średnią lub wyższą. Wskazują na to jego dojrzałe dzieła, wymagające znajomości nie tylko różnych technik budowlanych czy też stylów, ale także posiadania dużej wiedzy inżynierskiej.



Nieistniejący już gmach sądu w Królewskiej Hucie

Niewątpliwie obok ratusza, najwybitniejszą spośród jego budowli była zbudowana w l. 1873–1875 w stylu mauretańskim królewskohucka synagoga, wzorowana na projekcie synagogi z dzielnicy Wiednia – Leopoldstadt, autorstwa Ludwiga von Förstera, z 1853 r. Nieomal równolegle, w 1874 r., powstał budynek wspomnianego ratusza. Zapewne i w tym przypadku autorem projektu był ktoś inny a G. tylko jego budowniczym (Erbauer, jak czytamy w książce Hugo Mohra *Geschichte der Stadt Königshütte in Oberschlesien...*, s. 251). Najprawdopodobniej projekt ratusza opracował wybitny architekt niemiecki, Carl Bogislav Johann Lüdecke (por. zachowane zdjęcia starego ratusza w Królewskiej Hucie z projektami C.B.J. Lüdeckego, znajdującymi się w Uniwersytecie Technicznym w Berlinie-Charlottenburgu). W l. 1927–1930 budynek został rozbudowany i przebudowany wg planów polskich inżynierów architektów, → Karola Juliana Schayera i → Witolda Eysymontta z Katowic.

G. był także budowniczym gmachu gimnazjum klasycznego (obecnie Zespół Szkół Technicznych i Ogólnokształcących nr 2) przy obecnej ul. Powstańców, ponadto zbudowanego w 1889 r. nieopodal, naprzeciwko domu, w którym w tym okresie mieszkał, niedaleko od nieistniejącego już dziś, również przez niego wykonanego w 1879 r. gmachu sądu, eleganckiego na owe czasy hotelu „Parkowy" z salą taneczną i teatralną (jeszcze w l. 70. i 80. XX w. mieściła się w tym budynku kawiarnia „Delta" i kino „Pionier"). W ten sposób Królewska Huta, czwarte już wówczas co do wielkości miasto w prowincji śląskiej uzyskała hotel I klasy.

W kilka lat później, w roku 1892 wzniósł w Królewskiej Hucie przy ówczesnej ul. Parkowej 7 (obecnej ul. Henryka Dąbrowskiego) budynek Männer–Turn–Verein (męskiego zrzeszenia gimnastycznego), którego członkiem był od 12 III 1889 r.; do niedawna mieścił się tam Miejski Dom Kultury „Centrum". We wnętrzu budynku znalazły się m.in. duża sala gimnastyczna, dwa pomieszczenia ze sprzętem gimnastycznym, dwie przebieralnie a obok na zewnątrz plac dla uprawiania sportów lekkoatletycznych i gier z piłką.

Zasługą jego było także zbudowanie w 1892 r. prawie sąsiadującego wówczas z synagogą dwupiętrowego domu Królewskohuckiej Gminy Synagogalnej przy obecnej ul. Kazimierza Wielkiego 6 (dawnej Schim-



Stary ratusz w Królewskiej Hucie



Dawna synagoga w Królewskiej Hucie (Chorzowie)

melfennigstr). Przebudowany w l. 1955–1956 mieści odtąd lokalną stację Sanepidu, a niegdyś w różnych okresach mieścił on m.in.: biura władz Gminy, gminną salę posiedzeń, Bejt Ha-Midrasz z gminną biblioteką judaistyczną, salę modlitwy, łaźnię rytualną – mykwę, miejsce rytualnego uboju, kuchnię z piekarnią macy oraz mieszkania dla pracowników gminy. Ważną instytucją mieszczącą się tutaj od 1892 r. była szkoła żydowska (po 1922 r. Powszechna Szkoła Żydowska nr 6).

G. wznosił także różne obiekty poza Królewską Hutą. Pod jego nadzorem wybudowano np. synagogę w Wirku, poświęconą 26 XII 1891. Na początku XX w. prowadził w mieście z Maxem Schillerem firmę budowlaną: Grötschel und Schiller Bau-Geschäft.

Dn. 8 XI 1880 został wybrany do Rady Miejskiej Królewskiej Huty, do której był wybierany odtąd aż do 1892 r. Pracował w niej najczęściej w dwóch komisjach: budowlanej (Bau-Deputation) i pożarniczej (Städte-Feuer--Socitäts Commission).

Był chrześcijaninem, ewangelikiem, natomiast jego żona, Elisabeth Ottilie z d. Fröhlich, wyznania judaistycznego. Mieli tylko jedną córkę, Ottilie, ur. w Królewskiej Hucie 17 XII 1873 i zm. tutaj 22 IV 1880 r.

Zm. w Królewskiej Hucie 11 IX 1902.

Akta USC w Ch., akt zgonu nr 492/1902/1, akt zgonu córki Ottilie nr 266/1880/1; Mitglieder – Verzeichnis der Männer–Turn–Vereins in Königshütte O.–S., MCh/H/P-15; Bergman E., *Synagoga w Chorzowie*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 1: 1996, Ch. 1997, s. 119–120, 123; Brzostowski R., Walerjański D., Zapomniani mieszkańcy..., s. 4, 68; Dworski M., *Wie Königshütte Stadt wurde?*, „Der Oberschlesische Kurier" 1925, Nr. 296; *Ein bedeutsames Jubiläum...*; Kaganiec M., *Hotele w Królewskiej Hucie (Chorzowie)*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 3: 1998, Ch. 1999, s. 173; Kapała Z., *Dawna ulica Wolności...*, s. 8; Kozina I., *Uwagi do dziejów architektury...*, s. 43–44; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 234, 251, 298, 303, 305; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 160; Skoczek-Kulpa R., *Atelier fotograficzne rodziny Tschentscher w Królewskiej Hucie*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 3: 1998, Ch. 1999, s. 213; Szopa R., *Prostota i funkcjonalizm*, „Wspólny Chorzów" 2002, nr 5; tenże, *Kamienice Chorzowa*, Ch. 2002, s. 15, 35, 38, 42, 48, 61, 63.

Zbigniew Kapała

Grötschel Daniel (nieznane jest miejsce oraz daty jego urodzin i śmierci), mistrz murarski z Królewskiej Huty (obecnie Chorzów).

Był budowniczym pierwszych 18–20 domów kolonii robotniczej Górnołagiewnickiej Ligoty Górniczej (obecna ul. Truchana), które wzniósł w l. 1842–1843 po wygraniu przetargu ogłoszonego przez Górnośląski Urząd Górniczy w marcu 1841 r. Zaprojektował je według wskazówek zawartych w dokumentach przetargowych. Był również budowniczym kościołów zaprojektowanych przez → Augusta Sollera – kościoła ewangelickiego im. Elżbiety w Królewskiej Hucie (1840–1844) i kościoła rzymskokatolickiego Krzyża Świętego w Miechowicach, w obecnej dzielnicy Bytomia (1856–1865), przy którego budowie współpracował z mistrzem kamieniarskim Johannem Kirsteinem. Dn. 21 X 1841 podjął się, wraz ze swym uczniem Millerem, sporządzenia planu oraz kosztorysu dużego murowanego kościoła pw. Najświętszej Maryi Panny w obecnych Piekarach Śląskich. Jako przykład posłużyły świątynie w Brzegu i w Karniowie-Cvilinie (choć W. Krause pisze, że kościół zamkowy w Javorniku). W jego obecności 31 V 1842 położono kamień węgielny pod budowę świątyni. G. był ewangelikiem. Podczas budowy udzielił ks. A. Fickowi znacznego wsparcia finansowego, wpłacając do kasy budowlanej kościoła 50 talarów i składając obietnicę ufundowania zaprzęgu konnego wraz z platformą transportową. Jego synem był → Benno Leopold.

Chojecka E., Gorzelik J., Kozina I., Szczypka-Gwiazda B., *Sztuka Górnego Śląska*, Kat. 2004, s. 187–188, 227–228; Fietzek A., *Kurze Erzählung über Ursprung und Enstehung der Marienkirche Deutsch-Piekar*, Breslau 1849, s. 12; Głazek D., *Kościół ewangelicki...*, s. 179 (tu dalsze odnośniki); Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 41; Kapała Z., Klajmon B., *Dawne kolonie królewskohuckie...*, s. 101 (tu dalsze odnośniki); Kozina I., *Uwagi do dziejów architektury...*, s. 43–44; Krause W., *Grundriss eines Lexikons...*, Bd. 1, s. 45–46; Łoza S., *Architekci i budowniczowie w Polsce...*, s. 104; Wycisło J., *Sanktuarium Matki Bożej w Piekarach Śląskich*, Kat. 1991, s. 88–89.

Barbara Klajmon



Grzbiela Jan (1902–1989), powstaniec śląski, działacz harcerski, komendant Chorągwi Śląskiej w l. 1930–1935, w l. 1935–1939 naczelnik gminy Wielkie Hajduki (obecnie Chorzów Batory) (do 1 IV 1939).

Ur. 24 I 1902 w Wójtowej Wsi k. Gliwic. Szkołę powszechną ukończył w rodzinnej miejscowości w 1915 r. Podczas trwającej kilka miesięcy nieobecności ojca, który walczył na frontach I wojny światowej, G. podejmował różne prace, aby pomóc matce w utrzymaniu licznej rodziny. W lutym 1916 r. zaczął pracę biurową w Gliwicach. Jesienią 1917 r. wstąpił do gniazda Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół" w Gliwicach, którym kierował Stanisław Mastalerz. Od 1919 r. był członkiem, a od 1921 r. sekretarzem Towarzystwa Śpiewaczego „Jutrzenka" w Wójtowej Wsi.

Do harcerstwa, noszącego wtedy nazwę Polskie Pogotowie Młodzieży – Skauting, wstąpił 4 IV 1920, w rodzinnej miejscowości zakładając wspólnie z Janem Bekiem drużynę im. T. Kościuszki (jedną z dwu pierwszych na Górnym Śląsku).

Z drużyną im. T. Kościuszki brał udział w akcji plebiscytowej i III powstaniu śląskim. Harcerze zajmowali się ochroną polskich wieców, prowadzili akcję propagandową w celu rozbudzania świadomości narodowej, czynili starania, by zdobyć broń i amunicję.

Za udział w powstaniu G. odznaczony został przez Naczelnego Komendanta Wojsk Powstańczych Górnego Śląska Śląską Wstęgą Waleczności i Zasługi I klasy.

Po plebiscycie i podziale Śląska Wójtowa Wieś pozostała po stronie niemieckiej. Z terenów tych, zwanych Śląskiem Opolskim, wyemigrował aktywniejszy element polski. Przez kilka miesięcy trwała fala terroru, dotykająca represjami ludzi opowiadających się za polskością. G. pozostał na miejscu. Wznowił po pewnym czasie pracę w swej drużynie. Był wykładowcą na kursie drużynowych i zastępowych zorganizowanym w Bytomiu w gmachu hotelu „Lomnitz", w którym mieścił się wtedy Konsulat Polski.

Na przełomie lipca i sierpnia 1921 r. brał udział – jako jedyny reprezentant Górnego Śląska – w kursie instruktorskim w Piwnicznej, zorganizowanym przez Naczelnictwo ZHP.

Od września 1921 r. był zastępcą kierownika Sekcji Drużyn Męskich przy Inspektoracie Harcerskim w Bytomiu. Po przeniesieniu Inspektoratu we wrześniu 1922 r. do Katowic i powołaniu Komendy Chorągwi Śląskiej, obejmującej jeszcze wówczas w jednej organizacji harcerki i harcerzy, objął obowiązki zastępcy komendanta Chorągwi (była nim Wanda Jordan), czyli *de facto* był komendantem chorągwi męskiej. Od jesieni 1923 r. pełnił ponadto funkcję hufcowego katowickiego.

W 1929 r. uczestniczył w Zlocie Narodowym w Poznaniu oraz Jamboree w Anglii, gdzie pełnił funkcję przybocznego komendanta grupy polskiej.

Z dn. 5 X 1930 objął funkcję komendanta Śląskiej Chorągwi Harcerzy. Po przekazaniu jej Józefowi Bielcowi (1935) został członkiem Zarządu Oddziału Śląskiego ZHP oraz przewodniczącym Honorowej Rady Starszyzny przy Komendzie Chorągwi. Od 1927 r. był członkiem komitetów redakcyjnych pism harcerskich wydawanych w Katowicach – „Na tropie" i „Harcerza".

Po zaliczeniu wieczorowych kursów maturalnych świadectwo dojrzałości uzyskał w 1927 r. Studia na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego ukończył w 1934 r. Pracował w administracji państwo-

wej. Był naczelnikiem gminy w Piotrowicach (obecnie dzielnica Katowic) i Wielkich Hajdukach w l. 1935–1939. Dn. 1 IV 1939 objął stanowisko burmistrza Tarnowskich Gór. W chwili wybuchu wojny był komendantem Samoobrony Miasta. Po wycofaniu się wojska wyjechał do Krakowa, gdzie przebywał przez całą okupację. Pod przybranym nazwiskiem ukrywał się przed poszukującym go gestapo.

Od grudnia 1939 r. utrzymywał stały kontakt z kolejnymi komendantami śląskiego okręgu ZWZ-AK – Józefem Korolem i inż. Józefem Szmechtą, oraz komendantami tajnych chorągwi harcerskich. Od lipca 1942 r. był współpracownikiem i pełnomocnikiem Głównej Kwatery Szarych Szeregów („Pasieka") na obszar tzw. Śląska Katowickiego, Opolskiego, Cieszyńskiego. Przejmował od kurierek materiały akcji „N" i przerzucał je na zachód. Kurierzy harcerscy ze Śląska mieli w jego mieszkaniu punkt etapowy.

Po wyzwoleniu G. pełnił wiele odpowiedzialnych funkcji, m.in. był wiceprezydentem Bielska (od 2 III 1945), kierownikiem wydziału w WRN w Opolu (od 1951 r.), zastępcą przewodniczącego Prezydium MRN w Bielsku (od 1956 r.), zastępcą przewodniczącego MRN w Katowicach (od 1957 r.). W 1969 r. przeszedł na emeryturę. Był posłem na Sejm w kadencji 1969–1972. W l. 1958–1973 przewodniczył Wojewódzkiemu Komitetowi Stronnictwa Demokratycznego w Katowicach.

Zm. 1 XII 1989 r. w Bielsku-Białej.

Został uhonorowany: Złotym Krzyżem Zasługi (1947), Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski, Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski, Orderem Sztandaru Pracy I klasy (1973).

Hanke R., *Słownik demokratów śląskich. Biogramy działaczy Klubów Demokratycznych i Stronnictwa Demokratycznego na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim z lat 1937–1975*, Kat. 1988, s. 79–81; Grzbiela J., *W harcerskich szeregach*, [w:] *Wspomnienia Ślązaków i Zagłębiaków*, wybór i oprac. K. Popiołek, Kat. 1970, s. 107–123; Murek M., *Z kart Stronnictwa Demokratycznego w regionie węgla i stali 1937–1974*, W. 1977, s. 172–173; Sieradzka D., *Z dziejów samorządu komunalnego miasta Chorzowa...*, s. 58; Snoch B., *Górnośląski leksykon biograficzny...*, s. 107; *Z dziejów harcerstwa śląskiego. Rozwój i działalność harcerstwa na Górnym Śląsku w latach 1920–1945*, Kat. 1985, s. 285–287.

Stanisława Jędruszek-Sowiżdrzał



Grzesik Karol (1890–1939?), powstaniec śląski, naczelnik Wielkich Hajduk, od 16 XII 1934 r. prezydent miasta Chorzowa, marszałek Sejmu Śląskiego.

Ur. 30 V 1890 w Siedliskach (pow. raciborski), w rodzinie budowniczego Franciszka i Albiny z d. Kocur. Od 6. do 14. r.ż. uczęszczał do szkoły ludowej w Siedliskach, potem praktykował u swojego brata, budowniczego Antoniego, w Kuźni Raciborskiej. W wieku 17 lat rozpoczął naukę w prywatnym gimnazjum w Gliwicach. Po roku został przyjęty do III klasy Gimnazjum św. Macieja we Wrocławiu. W 1913 r. przerwał naukę z powodu choroby. Maturę zdał rok później w Gimnazjum Humanistycznym w Schwedt nad Odrą w Brandenburgii i podjął studia teologiczne na Uniwersytecie Wrocławskim. Z chwilą wybuchu I wojny dostał powołanie do wojska. Wcielony do 54. Pułku Artylerii w Kostrzyniu, w listopadzie 1914 r. wyruszył na front zachodni nad Sommę, gdzie pozostawał do kwietnia następnego roku. Przerzucony na front wschodni, wziął udział w ofensywie na odcinku Gorlice–Tarnów i w ataku na Pińsk. W okresie od sierpnia do listopada 1916 r. pozostawał w okopach na Pińszczyźnie, skąd wysłano go na 2-miesięczny kurs oficerski artylerii do Rembertowa

i pod Berlin. Wrócił stamtąd na front do Francji, gdzie przebywał do stycznia 1918 r., potem do kwietnia leczył się w szpitalu we Wrocławiu. Podjął wtedy studia prawnicze na Uniwersytecie Wrocławskim, które następnie godził z zajęciami instruktora wojskowego w kadrze i kontynuował po zakończeniu wojny (zaliczył 4 semestry we Wrocławiu i jeden w Krakowie). Udział w wojnie zakończył w stopniu porucznika, odznaczony Krzyżem Żelaznym II klasy.

Z początkiem 1919 r. jako student prawa zaangażował się w działalność konspiracyjną na Górnym Śląsku. Po A. Zgrzebnioku objął kierownictwo POW Górnego Śląska w powiecie kozielskim. Wkrótce został referentem artylerii w Dowództwie Głównym POW GŚl. Od września do października 1919 r. przebywał w więzieniach w Katowicach i Raciborzu. Rozkazem organizacyjnym z 27 VI 1920 powierzono mu dowództwo okręgu V POW, obejmującego powiaty kozielski, prudnicki i głubczycki. Występował wtedy pod ps. „Lerch". Po II powstaniu wstąpił do nowo utworzonej Policji Plebiscytowej (Apo), w której objął komendę drugiej sotni w Gliwicach, a następnie na wniosek W. Korfantego przeszedł do sztabu głównego w Opolu jako adiutant generała alianckiego G. Bonneta i przedstawiciel strony polskiej. Awansowany na stopień kapitana, z chwilą wybuchu III powstania, występując pod ps. „Hauke", został dowódcą Grupy Operacyjnej „Wschód". Dn. 2 VI 1921 najbliższe otoczenie mianowało go naczelnym wodzem, co wywołało sprzeciw dyktatora powstania Wojciecha Korfantego i postawiło inicjatorów zamachu przed sądem polowym.

Po zakończeniu powstania G. znalazł się w ścisłym kierownictwie (II wiceprezes) Związku Byłych Powstańców. Z ramienia organizacji wyjechał do Stanów Zjednoczonych w celu zbierania pieniędzy na pomoc socjalną dla powstańców. Przeciwnicy polityczni insynuowali, jakoby nie rozliczył się z zebranych sum, co nie znajduje potwierdzenia w dokumentach. Gdy w 1923 r. doszło do zjednoczenia rozbitego ruchu kombatanckiego i założenia Związku Powstańców Śląskich, G. został prezesem Zarządu Głównego. Uchodził już wtedy za rzecznika orientacji piłsudczykowskiej. Związek i jego prezes, uwikłani w niefortunną działalność gospodarczą, ponownie stali się obiektem ataków przeciwników z prawej strony sceny politycznej, z Wojciechem Korfantym na czele. W 1925 r. G. poczuł się zmuszony ustąpić z zajmowanego stanowiska.

Po przewrocie majowym G. należał do filarów obozu sanacyjnego na Śląsku w wydaniu powstańczo-naprawiackim. Był współtwórcą sanacyjnego bloku wyborczego, przekształconego w 1928 r. w odrębną organizację polityczną – Narodowe Chrześcijańskie Zjednoczenie Pracy. Znalazł się wśród tych, którzy powołali na Śląsku sanacyjny związek zawodowy – Generalną Federację Pracy. Nie utracił kontaktu ze Związkiem Powstańców Śląskich. Stale zasiadał w jego władzach.

Rada Gminna w Wielkich Hajdukach (obecnie Chorzów Batory) 8 IV 1926 głosami 29 radnych wybrała G. naczelnikiem gminy. Jego rywal, inspektor policji → Augustyn Bańczyk, uzyskał 13 głosów. W uznaniu zasług na polu gospodarczego rozwoju gminy (budowa domów mieszkalnych, oświetlenie ulic, urządzenie piekarni mechanicznej „Manna"; ta ostatnia inicjatywa była krytycznie oceniana przez opozycję) i z uwagi na faktycznie miejski charakter gminy (ponad 28 tys. mieszańców) minister spraw wewnętrznych na wniosek Rady Gminnej, zatwierdzony przez starostę świętochłowickiego i wojewodę, 5 XI 1928 nadał G. tytuł burmistrza *ad personam*.

G. próbował przyciągnąć do obozu sanacyjnego również Niemców. Na początku 1929 r. grono urzędników huty „Bismarck" nie bez inspiracji burmistrza „zbuntowało się" przeciwko volksbundowym kierownikom i założyło Niemiecki Związek Kulturalno-Gospodarczy (Deutscher Kultur- und Wirtschaftsbund). Inicjatywa okazała się nietrwała. W 1928 i 1930 r. G. został wy-

brany posłem do Sejmu RP. We wrześniu 1935 r. na podstawie niedemokratycznej ordynacji wszedł z okręgu wyborczego nr 4 w Chorzowie do Sejmu Śląskiego. Na pierwszym posiedzeniu tego sejmu wyznaczono go marszałkiem. Komisaryczna Rada Miejska Chorzowa 16 XII 1934 powierzyła G. na 12 lat stanowisko prezydenta.

Był wyrazicielem etatyzacji życia gospodarczego i spolszczenia przemysłu. Należał do Rady Nadzorczej Wspólnoty Interesów Górniczo-Hutniczych. Swoim nazwiskiem firmował liczne prorządowe organizacje gospodarcze (Związek Regulacji Rawy, Towarzystwo Osadnicze „Ślązak"), społeczne i kulturalne. Wszedł w skład utworzonego w 1933 r. Komitetu Wydawnictw Śląskich Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie. Po ustąpieniu Konstantego Wolnego zasiadał w kuratorium Instytutu Śląskiego w Katowicach. W 1936 r. uczestniczył w zjeździe z okazji 50-lecia „Zetu", organizacji narodowej, do której należał jeszcze podczas studiów we Wrocławiu. Dzięki niemu obóz sanacyjny na Śląsku zatrzymał lewicujących syndykalistów. G. utworzył nową organizację – Zjednoczone Związki Zawodowe, której został prezesem. Po samorozwiązaniu się Narodowego Chrześcijańskiego Zjednoczenia Pracy objął funkcję prezesa Okręgu Śląskiego Obozu Zjednoczenia Narodowego, którą pełnił do 17 XI 1938.

Z chwilą wybuchu wojny opuścił Śląsk. Zatrzymał się w Lublinie, a gdy wojska niemieckie zbliżały się do miasta, udał się do Lwowa. Zm. w bliżej nieznanych okolicznościach.

G. zapamiętano przede wszystkim jako wyższego dowódcę powstańczego. Docenia się także jego zasługi dla rozwoju Chorzowa. W 2001 r. jego imię nadano Szkole Podstawowej nr 37 przy ul. Ratuszowej w Chorzowie.

Uhonorowany został odznaczeniami: Krzyżem Żelaznym II klasy (niemieckim), Virtuti Militari IV klasy (1922), Krzyżem Niepodległości z Mieczami (1931), Krzyżem na Śląskiej Wstędze Waleczności i Zasługi, Gwiazdą Górnośląską.

CAW, Akta personalne 4507, 6191, 9851; Instytut J. Piłsudskiego w Nowym Jorku, Powstania górnośląskie (mikrofilm w Arch.PKat.). – Grajewski A., *Karol Grzesik (1890–1939)*, [w:] *Tobie Polsko...*, s. 173–178; Hass L., *Karol Grzesik*, [w:] *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 2: *E–J*, W. 1987, s. 421, 422; PSB, t. 9, s. 102, 103; Snoch B., *Górnośląski leksykon biograficzny...*, s. 108; Zarzycka Z., *Karol Grzesik*, [w:] ŚSB, t. 3, s. 119–122.

Edward Długajczyk



Grześ Franciszek (1879–1939), rzemieślnik, działacz narodowy, wieloletni członek Rady Miejskiej Królewskiej Huty (obecnie Chorzów).

Ur. 9 I 1879 w rodzinie chłopskiej w miejscowości Rosko, obecnie gmina Wieleń (pow. czarnkowsko-trzcianecki, woj. wielkopolskie). Szkołę powszechną ukończył w rodzinnych stronach. Oddany do nauki krawiectwa, po 3 latach został czeladnikiem.

Po odbyciu służby wojskowej w Metzu przybył na Górny Śląsk i od 1906 r. zamieszkał w Królewskiej Hucie. Znalazł zatrudnienie jako czeladnik krawiecki w pracowni → Wojciecha Samarzewskiego. Tu zdał jeszcze w pierwszej dekadzie XX w. rzemieślniczy egzamin mistrzowski i prowadził odtąd przy obecnej ul. Mickiewicza 66 własny warsztat krawiecki.

Wiedzę i doświadczenie w działalności narodowej G. zaczął zdobywać w Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół". W grudniu 1906 r. na walnym zebraniu tej organizacji został prezesem miejscowego gniazda. Funkcję tę pełnił przez kilka następnych lat. Ponieważ był krawcem z zawodu specjalnością jego zakładu krawieckiego były m.in. ubrania sokole.

Z inicjatywy działaczy „Sokoła" i Kółka Towarzyskiego 21 VIII 1908 w Królewskiej Hucie powstało Towarzystwo Śpiewu „Lutnia". G., m.in. z Pawłem Karugą, Jerzym Skowronkiem, należał do współzałożycieli i aktywnych członków tej zasłużonej w szerzeniu polskiej pieśni organizacji.

Po powrocie z frontu I wojny światowej G. stanął w 1919 r. do służby narodowej w „Sokole". Rozpoczął też działalność w Związku Metalowców Zjednoczenia Zawodowego Polskiego i miejscowej polskiej Radzie Ludowej. W wyniku wyborów komunalnych w listopadzie 1919 r. wszedł w skład prezydium Rady Miejskiej; wraz z Aleksandrem Piecem pełnił w niej funkcję wiceprzewodniczącego. Na walnym zebraniu Związku Metalowców, Hutników, Robotników Fabrycznych i Pokrewnych Zawodów ZZP w październiku 1920 r. został wybrany do Zarządu Głównego jako zastępca sekretarza. Ponownie wybrano go również na członka Rady Nadzorczej spółdzielni Bank Ludowy.

Podczas II powstania śląskiego należał do miejscowego sztabu. Był członkiem Polskiego Komitetu Plebiscytowego w Królewskiej Hucie. Po wybuchu III powstania zaciągnął się w szeregi wojsk powstańczych, uczestnicząc w walkach w rejonie Kędzierzyna. W trakcie obrony pociągu sanitarnego k. Sławęcic został ranny w głowę.

W powołanej po zakończeniu walk powstańczych miejscowej Radzie Ludowej G. podjął pracę w komisji finansowej. Podczas głównych uroczystości związanych z przejmowaniem miasta przez polską administrację przemawiał 23 VI 1922 przed ratuszem w imieniu Rady Miejskiej. Rok później w uznaniu dotychczasowych zasług został na 12 lat wybrany płatnym radnym miejskim. W ramach powierzonych mu na tym stanowisku obowiązków był przewodniczącym liczącej 17 osób deputacji szkolnej, która zajmowała się przekazywaniem dotacji Magistratu na utrzymanie szkół powszechnych. Pełnił też funkcję prezesa wspieranego finansowo przez władze miejskie Związku Ochotniczej Straży Pożarnej. Po utworzeniu w październiku 1922 r. na terenie miasta Związku Obrony Kresów Zachodnich został jego prezesem. Należał do Narodowej Partii Robotniczej. Uczestniczył w dokonanym po zjeździe listopadowym 1924 r. rozłamie w środowisku powstańczym, popierając Alfonsa Zgrzebnioka, Walentego Fojkisa, Stanisława Krzyżowskiego i innych przeciwników Zarządu Głównego.

Od 1924 r. był również członkiem komitetu budowy Miejskiego Domu Ludowego w Królewskiej Hucie. Podczas uroczystości otwarcia MDL w dn. 4 III 1934 był jednym z 4 głównych mówców (obok wojewody M. Grażyńskiego, prezydenta miasta → W. Spaltensteina i → E. Hankego).

Od 1928 do 1932 r. był członkiem przewodnictwa Dzielnicy Śląskiej „Sokoła". W jubileuszowym dla chorzowskiego „Sokoła" 1936 r. był wiceprezesem miejscowej organizacji (prezesem był W. Spaltenstein). Działał w tym okresie także w miejscowej Akcji Katolickiej.

Jako współzałożyciel powstałego w 1909 r. w Katowicach Towarzystwa Samodzielnych Krawców G. został kilkanaście lat później mistrzem honorowym Izby Rzemieślniczej, a jego nazwisko umieszczono w wydanej w 1932 r. *Księdze pamiątkowej rzemiosła śląskiego*.

Ze względu na pogarszający się stan zdrowia 12 IX 1935 G. przeszedł na emeryturę. W pierwszych dniach po wybuchu II wojny światowej pozostawał w Chorzowie. Następnie wyjechał do Sosnowca, gdzie wsiadł w pociąg ewakuacyjny udający się w kierunku Kielc. W trakcie jazdy, w wyniku bombardowania tego pociągu, w okolicy Wolbromia został poważnie ranny. Przewieziony do Chorzowa nie odzyskał już zdrowia. Zm. 26 X 1939 w szpitalu miejskim.

Jak napisał w opinii o nim 13 XII 1939 szef miejscowego Kreisleitung der NSDAP, G. znany był w Chorzowie jako „eifriger Pole".

Z małżeństwa z Marią ze Swobodów nie pozostawił potomstwa.

APKat., Miasto Chorzów, Pers. B/50, sygn. 412. – *Chorzów. Zarys rozwoju miasta...*, s. 163; Długajczyk E., *Sanacja śląska 1926–1939. Zarys dziejów politycznych*, Kat. 1983, s. 34; *Ćwierć wieku pracy dla narodu i robotnika 1902–1927*, P. 1927, s. 163; Drabina J., *Historia Chorzowa...*, s. 146 (tu błędnie podane późniejsze stanowisko: burmistrz); *Dzieje Związku Metalowców, Hutników, Robotników Fabrycznych i Pokrewnych Zawodów Zjednoczenia Zawodowego Polskiego wydane z okazji 20-letniej rocznicy istnienia ZZP*, Król. Huta 1922; Hanke R., *Dzieje rzemiosła polskiego na Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim od przełomu XIX i XX wieku do 1948 roku*, W. 1980, s. 31, 32, 72 (tu błędnie podane okoliczności śmierci); tenże, *Polska droga Chorzowa...*, s. 107, 109, 165, 171, 175; *Księga pamiątkowa rzemiosła śląskiego 1922–1932*, red. E. Niebrój, Kat. 1932, s. 241; *Księga pamiątkowa rzemiosła 1922–1947*, Kat. 1948, s. 94, 202; Maciejewski J., *Dwudziestopięciolecie istnienia spółdzielni: Bank Ludowy. Spółdzielnia z odpowiedzialnością nieograniczoną. Królewska Huta 1901–1926*, Tarnowskie Góry 1926, s. 15, 29, 30; Nadolski P., *Z dziejów straży pożarnych w Królewskiej Hucie, Hajdukach i Chorzowie (do 1945 r.)*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 6: 2001, Ch. 2002, s. 44; Obrzud Z., *Polski ruch teatralny na Górnym Śląsku (1862–1918)*, Wr. 1972, s. 24; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*; *Rola „Sokoła" w życiu narodowym w Chorzowie...*, s. 18–20, 22–24, 40, 47, 48, 51–53, 60, 63–67; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 293, 323, 327, 329, 494; Sieradzka D., *Królewska Huta – Chorzów w latach 1868–1945...*, s. 85, 87, 102, 115, 153; taż, *Zarys samorządu komunalnego...*, s. 12, 14, 18, 43, 44; *Towarzystwo Śpiewu „Lutnia" w Królewskiej Hucie założone dnia 21 sierpnia 1908 r. Na pamiątkę 25-letniego jubileuszu założenia*, Król. Huta 1933, s. 2, 6. – „Wzajemna Pomoc" 1907, nr 3.

Andrzej Paszta

Guttmann August (Johann) (1844–?), dr, nauczyciel gimnazjum klasycznego w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), autor monografii szkoły.

Ur. 30 IV 1844 w Górce Sobockiej (pow. Strzelin). Ukończył gimnazjum w Brzegu. Studia w zakresie filologii klasycznej odbył we Wrocławiu i Greifswaldzie. Na uniwersytecie w Greifswaldzie uzyskał w 1869 r. stopień doktora. Początkowo pracował w greifswaldzkich szkołach, a od 1874 r. był nauczycielem w Strzelcach Krajeńskich (Friedeberg N.-M.). Z dn. 1 X 1877 objął posadę nauczyciela w nowo otwartym gimnazjum w Królewskiej Hucie. Był autorem pierwszej monografii szkoły *Zur Geschichte des Königlichen Gymnasiums in Königshütte O/S 1877–1902* (Königshütte 1902). Wcześniej opublikował rozprawę *Zur Handschriftenkunde der Orphischen Agronautica I* (Beuthen O/S 1887).



Zdjęcie z okładki książki A. Guttmanna *Zur Geschichte des Königlichen Gymnasiums in Königshütte...*

W królewskohuckim gimnazjum przez kilkadziesiąt lat uczył łaciny. Data i miejsce jego śmierci nie są znane.

Guttmann A., *Zur Geschichte des Königlichen Gymnasiums...*, s. 14; Heiduk F., *Oberschlesisches Literatur-Lexicon...*, Tl. 1, s. 137; Tl. 3, s. 288; Mohr H., *Geschichte der Stadt Königshütte...*, s. 320.

Małgorzata Kaganiec

H



Hanke Edward (1895–1975), lekarz, reumatolog, historyk medycyny, działacz niepodległościowy i społeczny, wiceprzewodniczący

Rady Miejskiej w Chorzowie, honorowy obywatel miasta.

Ur. 14 I 1895 w Bytomiu. Reprezentował drugie pokolenie lekarzy śląskich zaangażowanych w walce o polskość tej ziemi, był bowiem synem znanego działacza narodowego na Górnym Śląsku dr. Maksymiliana Hankego (1866–1939) i Heleny z d. Neyman. Gimnazjum ukończył w 1915 r. w Bytomiu. Medycynę studiował we Wrocławiu, Monachium i Berlinie. Dyplom uzyskał w 1921 r. we Lwowie.

Podczas studiów w niemieckich uczelniach był działaczem tajnych związków polskich studentów: w 1916 r. wstąpił do Grupy Narodowej i Związku Młodzieży Polskiej („Zet"), należał do wrocławskiego, później do monachijskiego koła tej organizacji, a w 1918 r. był przewodniczącym koła w Berlinie.

W 1918 r., nie mając jeszcze dyplomu, podjął pracę w Szpitalu Miejskim w Gliwicach. Pod koniec roku przedostał się przez front niemiecki ze Śląska do Wielkopolski. Uczestniczył w powstaniu wielkopolskim 1918/1919 jako lekarz podporucznik w 10. Pułku Strzelców Wielkopolskich oraz jako ochotnik w obronie Lwowa. Z chwilą utworzenia Pułku Strzelców Bytomskich został jego oficerem oświatowym. Walczył na froncie wojny polsko-radzieckiej. W czerwcu 1920 r. został odkomenderowany z wojska do pracy plebiscytowej na Górnym Śląsku. Pracował w Wydziale Statystycznym Polskiego Komisariatu Plebiscytowego w Bytomiu jako kierownik Sekcji Wydawniczej. Był autorem 14 prac propagandowych dotyczących pracy kulturalno-oświatowej i sytuacji gospodarczej Górnego Śląska, wykorzystanych w akcji plebiscytowej. Prowadził kursy sanitarne Polskiego Czerwonego Krzyża w Bytomiu i Zabrzu, przygotowując średni personel sanitarny do pracy w służbie zdrowia. Powierzono mu bardzo odpowiedzialne i niebezpieczne stanowisko komisarza Polskiego Komitetu Plebiscytowego na powiat prudnicki z siedzibą w Strzeleczkach. Podczas II powstania śląskiego w 1920 r. prowadził punkt sanitarny w Koszęcinie. W III powstaniu pracował w punkcie sanitarnym w Sośnicy pod Gliwicami. W dn. 6–10 V był adiutantem szefa sanitarnego Naczelnej Komendy Wojsk Powstańczych Górnego Śląska lekarza mjr. Alfreda Kolszewskiego.

W 1922 r. po podziale Górnego Śląska rodzinne miasto H. znalazło się w granicach Niemiec. H. osiedlił się więc w sąsiedniej Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów). Pracował jako lekarz kas chorych oraz kolejowej Spółki Brackiej. Ze służbą zdrowia Chorzowa związany był przez blisko 50 lat (z przerwą podczas okupacji hitlerowskiej). W l. 1922–1923 uzupełniał studia z zakresu higieny w USA na Uniwersytecie w Baltimore jako stypendysta Fundacji Rockefellera. Po zamachu 18 IV 1922 bojówkarza niemieckiego na lekarza Wincentego Styczyńskiego w Gliwicach wraz z K. Hesskiem, z upoważnienia Towarzystwa Lekarskiego Polaków na Śląsku, zamieścił w „Oberschlesische Genzzeitung" list otwarty lekarzy polskich do Feliksa Calondera, potępiający zbrodnię gliwicką.

W l. międzywojennych brał czynny udział w działaniach administracji służby zdrowia oraz stowarzyszeń lekarskich: był delegatem Wydziału Zdrowia Publicznego w Wydziale Pracy i Opieki Społecznej w Śląskim Urzędzie Wojewódzkim, a potem kierował Działem Opieki Społecznej tegoż Wydziału, jako delegat reprezentował Ministerstwo Zdrowia Publicznego w Zakładzie Ubezpieczeń Społecznych w Chorzowie; od 1923 r. pełnił funkcję przewodniczącego Sekcji Lekarzy Spółki Brackiej w Związku Gospodarczym Lekarzy Polaków na Śląsku; od 1927 r. był członkiem Zarządu, a w l. 1931–1937 – przewodniczącym Związku Gospodarczego (od 1933 r. Związek wchodził jako Okręg Śląski do Związku Lekarzy Państwa Polskiego), do 1939 r. – członkiem Zarządu Głównego w Warszawie Związku Lekarzy Państwa Polskiego; w organie Związku „Nowiny Społeczno-Lekarskie" – opublikował wiele artykułów nt. zawodu lekarskiego i medycyny społecznej. H. jako przewodniczący Sekcji,

a później Związku Lekarzy Spółki Brackiej zasłużył się w spolszczeniu największej kasy chorych górników Spółki Brackiej w Tarnowskich Górach. Od 1935 r. wchodził w skład Zarządu Śląskiej Izby Lekarskiej i był jej stałym delegatem przy Naczelnej Izbie Lekarskiej w Warszawie. Czynnie udzielał się w Towarzystwie Lekarzy Polaków na Śląsku; publikował artykuły w organie Towarzystwa – „Gazecie Lekarskiej Śląska Polskiego"; na I Zjeździe Lekarzy Polaków na Śląsku w 1926 r. wygłosił referat: „Choroby zawodowe i gruźlica w Państwowej Fabryce Związków Azotowych w Chorzowie". Był członkiem Zarządu Okręgu Śląskiego PCK. Opracował kilka broszur do bezpłatnego rozdawnictwa, takich jak: *Gruźlica i jej leczenie*, *Choroby weneryczne*, *Podręcznik dla członków drużyn ratownictwa PCK*. Przez 8 lat wchodził w skład Rady Miejskiej w Chorzowie. Od 1934 r. przez 3 lata pełnił funkcję zastępcy przewodniczącego tej Rady. Przewodniczył radzie nadzorczej stowarzyszenia kierującego budową Domu Ludowego z nowoczesną salą teatralną, otwartą w 1934 r. Będąc członkiem Związku Seniorów Organizacji Młodzieży Narodowej, w 1936 r. uczestniczył w Zjeździe 50-lecia „Zetu" w Warszawie. W połowie sierpnia 1939 r. na uroczystości odsłonięcia pomnika ku czci poległych żołnierzy Pułku Strzelców Bytomskich w Orzegowie przemawiał jako przewodniczący Związku Bytomiaków (byłych żołnierzy Pułku Strzelców Bytomskich).

W 1939 r., po powrocie z ewakuacji do Lwowa, pracował w Chorzowie. Jeszcze w 1939 r. aresztowało go gestapo. Przebywał w obozie w Sosnowcu, a następnie został wysiedlony do Generalnego Gubernatorstwa. Mieszkał w Częstochowie, gdzie pracował jako lekarz fabryki włókienniczej „Warta". Wykładał anatomię w Filii Tajnego Uniwersytetu Ziem Zachodnich w Częstochowie.

Po II wojnie światowej aktywnie uczestniczył w organizowaniu służby zdrowia na Górnym Śląsku; już 2 II 1945 został mianowany organizatorem zrzeszeń lekarskich, a od 6 IV 1945 był komisarzem organizacyjnym służby zdrowia na terenie Śląska Opolskiego. Lecznictwo ubezpieczeniowe na Górnym Śląsku zorganizowano według opracowanego przez niego systemu, obowiązującego do 1948 r. System ów opierał się na wolnym wyborze lekarza przez pacjentów i wynagradzaniu lekarzy za wykonaną pracę. H. był komisarzem Okręgowej Izby Lekarskiej w Katowicach, a następnie po wyborze jej Zarządu pełnił w l. 1945–1950 funkcję zastępcy przewodniczącego Izby. W l. 1945–1949 przewodniczył Związkowi Zawodowemu Lekarzy Województwa Śląsko-Dąbrowskiego, który w 1946 r. wszedł w skład Okręgu Śląskiego Związku Zawodowego Pracowników Służby Zdrowia (ZZPSZ). H. objął wówczas funkcję przewodniczącego Rady Lekarskiej Związku. W 1951 r. został powołany na zastępcę przewodniczącego Rady Miejscowej ZZPSZ w Chorzowie. Współpracował z redakcjami „Śląskiej Gazety Lekarskiej" (1945–1947) i „Medycyny Pracy" (1948), prowadząc referat spraw górnośląskich. Po przeniesieniu redakcji „Medycyny Pracy" do Łodzi został w 1949 r. redaktorem miesięcznika „Biuletyn Rady Lekarskiej Okręgu Śląskiego Związku Zawodowego Pracowników Służby Zdrowia".

W 1951 r. zorganizował chorzowskie koło Polskiego Towarzystwa Lekarskiego (PTL). Do 1971 r. był jego sekretarzem oraz członkiem Zarządu Oddziału Katowickiego PTL. Założył Oddział Katowicki Polskiego Towarzystwa Reumatologicznego, którego był sekretarzem do 1958 r. Należał również do Międzynarodowej Ligi do Walki z Chorobami Reumatycznymi. W 1965 r. zaangażował się w organizację Oddziału Katowickiego Polskiego Towarzystwa Historii Medycyny i do 1968 r. był pierwszym przewodniczącym oraz wielokrotnym prelegentem na zebraniach Towarzystwa.

Od 1945 r. pracował w społecznej służbie zdrowia Chorzowa: w 1950 r. zorganizował Poradnię Przeciwreumatyczną oferującą usługi medyczne na wysokim poziomie, w 1956 r. podjął się zorganizowania Oddziału

Reumatologicznego w Szpitalu Miejskim im. dr. Andrzeja Mielęckiego. Oddziałem tym kierował do 1971 r., kiedy przeszedł na emeryturę. Posiadał specjalizację II stopnia z zakresu chorób wewnętrznych, medycyny przemysłowej i reumatologii.

Był autorem ok. 30 artykułów z zakresu medycyny pracy, medycyny społecznej, historii medycyny, ruchu narodowowyzwoleńczego, m.in.: *1. Pułk Strzelców Bytomskich. Wspomnienia i dokumenty* (Katowice 1968) oraz *Trudy i oczekiwania* (Warszawa 1965). Ta ostatnia publikacja jest jedną z najbardziej wartościowych śląskich pozycji pamiętnikarskich dotyczących l. 1903–1945. W maszynopisie pozostały: wielotomowe wspomnienia pisane na bieżąco, będące w posiadaniu rodziny; „Założyciele Towarzystwa Lekarzy Polaków na Śląsku" z 20 fot. oraz „Lekarze z terenu Śląsko-Dąbrowskiej Izby Lekarskiej – ofiary wojny 1939–1945" (w zbiorach Głównej Biblioteki Lekarskiej w Warszawie); „Przyczynki do historii Związku Zawodowego Służby Zdrowia w województwie śląsko-dąbrowskim w latach 1947–1955" oraz „Z historii śląskiego stanu lekarskiego" (Ch. 1957, w posiadaniu autora). Prace H. są cennym źródłem historii medycyny na Śląsku.

W 1922 r. ożenił się z Emilią z d. Wojciechowską (1895–1984), lekarką, uczestniczką powstania wielkopolskiego i działaczką społeczną. Miał 3 dzieci: syna Janusza (lekarz) i córki Irenę (lekarka) oraz Krystynę.

W uznaniu zasług H. otrzymał m.in.: Order Sztandaru Pracy II klasy, Śląski Krzyż Powstańczy, Wielkopolski Krzyż Powstańczy. Był honorowym członkiem PTL, PTHM i honorowym obywatelem miasta Chorzowa.

Zm. 28 X 1975 w Chorzowie. Został pochowany na miejscowym cmentarzu.

Arch. Zakładowe Urzędu Wojewódzkiego w Kat., teczka personalna. – EPŚl.; ChSB; PSB, t. 41; SMiFGŚl. – Brożek K., *Polska służba medyczna...*; tenże, *Dr med. Edward Hanke (1895–1975), członek honorowy Polskiego Towarzystwa Historii Medycyny*, „Archiwum Historii Medycyny", t. 39: 1976, z. 2, s. 121–123 (fot., bibliogr. prac z zakresu historii medycyny); tenże, *Lekarze w życiu społecznym województwa śląsko-dąbrowskiego (1945–1950)*, „Rocznik Katowicki", t. 12: 1984, s. 138, 141, 145–152; tenże, *Polskie Towarzystwo Lekarskie w Katowicach. 35 lat działalności*, „Rocznik Katowicki", t. 14: 1984, s. 41; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*; Hasik J., Juszczyk J., *Dzieje Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Poznańskiego i Akademii Medycznej (1919–1979)*, P. 1979, s. 163; Kierat J., *Zasłużył się ziemi śląskiej jako lekarz i patriota. W pierwszą rocznicę śmierci dra med. Edwarda Hanke*, „Goniec Górnośląski" 1976, nr 41 (fot.); *Polski almanach medyczny na rok 1956*, oprac. Z. Woźniewski, W. 1957, s. 104; Puzio A., *Dwudziestolecie Oddziału Polskiego Towarzystwa Historii Medycyny i Farmacji w Katowicach (1965–1985)*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny" 1988, t. 51, z. 2, s. 267, 268, 270; Rechowicz H., *Powstańcy śląscy w Polsce Ludowej 1945–1949*, Kat. 1970, s. 126, 127; Szymiczek F., *Stowarzyszenia akademickie polskiej młodzieży górnośląskiej we Wrocławiu 1863–1918*, Wr. 1963, s. 130; Zajdel E., *Edward Hanke – lekarz i społecznik*, „Kwartalnik Opolski" 1964, nr 1, s. 75–83.

Krzysztof Brożek



Harald Jerzy, właśc. **Liersz Jan Marcin Karol** (1916–1965), pianista, skrzypek, kompozytor, aranżer i dyrygent muzyki rozrywkowej.

Ur. 12 XI 1916 w Poznaniu. Od 1926 r., po przeniesieniu się rodziny na Śląsk, zamieszkał w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), przy ul. Lwowskiej 1, gdzie w l. 1926–1932 uczył się gry na fortepianie. Po ukończeniu gimnazjum studiował w l. 1933–1938 w Śląskim Konserwatorium Muzycznym w Katowicach w klasie fortepianu Stanisława Bielickiego. Pracę artystyczną rozpoczął już w 1934 r. w amatorskich zespołach rozrywkowych. W tym czasie powstały jego pierwsze utwory, m.in. opracowywane dla Zespołu Rewelersów Śląskich. Od 1937 r. był akompaniatorem

i członkiem Orkiestry Rozgłośni Polskiego Radia w Katowicach. Tuż przed wojną zmobilizowany do Wojska Polskiego, został ranny w kampanii wrześniowej. Podczas okupacji niemieckiej utrzymywał się, występując jako akordeonista w lokalach rozrywkowych w Krakowie i Krynicy; był także organistą.

Po wyzwoleniu Katowic H. już w lutym 1945 r. powrócił do pracy w Rozgłośni Katowickiej Polskiego Radia – objął stanowisko kierownika sekcji muzyki rozrywkowej (1945–1947). Pod pseudonim „Jerzy Harald" zorganizował zespół muzyki tanecznej „Melodie Świata", przekształcony w 1956 r. w Orkiestrę Taneczną Rozgłośni Śląskiej, oraz zespół wykonujący muzykę do cyklicznych audycji *Ze skarbca melodii ludowych*, w których prezentował własne opracowania muzyki ludowej z udziałem solistów. W cyklu audycji *Koncerty muzyki rozrywkowej* aranżował wykonania światowych przebojów, emitowane bezpośrednio na antenę. Od 1952 r. prowadził również Małą Orkiestrę Rozgłośni Śląskiej, wykonującą repertuar rozrywkowy, operetkowy, popularny i filmowy. Wszystkie te zespoły pod jego dyrekcją brały udział w publicznych koncertach estradowych.

Z zespołami H. występowało wielu solistów, np. śpiewacy Opery Śląskiej: Jerzy Sergiusz Adamczewski, Wiera Grabowska, Włodzimierz Hiolski, Barbara Kostrzewska, Antoni Majak, Stanisława Marciniak, Bogdan Paprocki, Natalia Stokowacka, Krystyna Szczepańska, Krystyna Szostek-Radkowa, W. Wolańska, instrumentaliści: Barnard Biegoń, członkowie Wielkiej Orkiestry Symfonicznej Polskiego Radia: Wiktor Gadziński, Stanisław Lewandowski, Franciszek Międlar, Karol Procner, Maksymilian Ronczka. Jego piosenki często śpiewali Maria Koterbska, Janusz Gniatkowski, Jerzy Połomski, Irena Santor, tercet „Nastroje", Maryla Rodowicz, Andrzej Rosiewicz. W zespołach H. debiutowali tacy aranżerzy i kompozytorzy, jak K. Deckart, Zbigniew Kalemba, Czesław Płaczek, Włodzimierz Romanowski, Józef Szwed, Ireneusz Wikarek i in.

H. był członkiem Związku Kompozytorów Polskich, ZAKR-u i ZAIKS-u. Pozostawił olbrzymi dorobek kompozytorski i aranżerski. Spośród ponad 100 jego piosenek wiele stało się powszechnie znanymi przebojami, zwłaszcza utwory do słów jego żony E. Wnukowskiej: *Twoja piosenka*, *Brzydula i rudzielec*, *Mój chłopiec*, *Parkiem idę znów*, *Własny domek*, *Wrocławska piosenka*, *Zachodzi słoneczko*, *Żaby i sport*, a także do tekstów T. Urgacza, L. Starskiego, J. Baranowicza, A. Baumgardtena, L. Galena, J. Jurandota i in. H. dokonał aranżacji ponad 200 utworów, w tym takich kompozytorów, jak E. Curtis, P. Czajkowski, I. Dunajewski, A. Dworzak, R. Frimml, E. Grieg, M. Karłowicz, F. Lehar, S. Moniuszko, S. Niewiadomski, Z. Noskowski, F. Nowowiejski, S. Rachmaninow, M. Rimski-Korsakow, D. Szostakowicz. W swej tece kompozytorskiej pozostawił kilkadziesiąt opracowań pieśni i tańców ludowych polskich, czeskich, białoruskich, rosyjskich, gruzińskich.

Jako współpracownik Wytwórni Filmów Fabularnych w Łodzi i Wytwórni Filmów Rysunkowych w Bielsku-Białej H. skomponował muzykę do 13 filmów fabularnych, m.in. *Trzy starty* (1951), *Sprawa pilota Maresza*, *Nikodem Dyzma* (1956), *Skarb kapitana Martensa*, *Kapelusz Pana Anatola* (1957), *Deszczowy Lipiec* (1958), oraz 5 filmów rysunkowych i kilkunastu krótkometrażowych. Dużym powodzeniem cieszyły się zwłaszcza piosenki z pierwszego po wojnie filmu komediowego *Skarb* (1949): *Jest taki jeden skarb* oraz *Warszawa, ja i ty*. Był również twórcą muzyki do kilku sztuk teatralnych i ponad 200 słuchowisk radiowych dla dzieci, audycji masowych, regionalnych i programów telewizyjnych.

Drukiem ukazały się 43 utwory H., w tym 29 w Polskim Wydawnictwie Muzycznym. Wiele kompozycji i aranżacji nagrano na płytach.

Zm. 18 VIII 1965 w Katowicach. Został pochowany w tym mieście na cmentarzu przy ul. Francuskiej.

B. Akademii Muzycznej w Katowicach, Wykaz twórczości Jana Liersza (Jerzego Haralda), (mps autorstwa Zbigniewa Kalemby, sygn. 13661C). – Błaszczyk L.T., *Liersz Jan*, [w:] *Dyrygenci polscy i obcy działający w Polsce w XIX i XX wieku*, Kr. 1964, s. 166; DMich [Michalski D.], *Harald Jerzy*, [w:] *Encyklopedia muzyczna PWM*, red. E. Dziębowska, Kr. 1993, s. 75; Prosnak J., *Działalność muzyczna Polskiego Radia*, [w:] *Kultura muzyczna Polski Ludowej*, red. J. Chomiński, Z. Lissa, Kr. 1957; Sawicka A., *Z życia Związku Kompozytorów Polskich*, „Muzyka" 1955, nr 5/6, s. 92; Sievert T., *Muzyka rozrywkowa w okresie dziesięciolecia Polski Ludowej*, „Muzyka" 1956, nr 2, s. 36; Terpiłowski L., *Muzyka rozrywkowa i taneczna*, [w:] *Kultura muzyczna Polski Ludowej*, red. J. Chomiński, Z. Lissa, Kr. 1957, s. 233; Waschko R., *Muzyka jazzowa i rozrywkowa*, [w:] *Przewodnik „Iskier"*, W. 1970; ZK [Kułakowska Z.], *Liersz Jan*, [w:] *Słownik muzyków polskich*, Kr. 1964, t. 1, s. 329, 330.

Leon Markiewicz

Hartmann Arnold (1861–1919), architekt niemiecki, twórca wybudowanego w Nowych Hajdukach (obecnie Chorzów) w pierwszych l. XX w. zespołu szpitalnego, ufundowanego przez gwarectwo górnicze (wznoszonego pod nazwą Knappschaftslazarett Königshütte), który jest jednym z najwybitniejszych przykładów architektury secesyjnej na terenie Górnego Śląska.

Ur. 24 IV 1861 w miejscowości Brüssow, położonej w okręgu Prenzlau in der Uckermarkt w Brandenburgii. Rzemiosła budowlanego uczył się od podstaw, zaczynając edukację jako czeladnik u posadzkarza. Studia architektoniczne odbywał pod kierunkiem Friedricha Adlera, Johannesa Otzena i Hermanna Endego w Technische Hochschule w Berlinie-Charlottenburgu. W 1891 r. otrzymał Wielką Akademicką Nagrodę Państwową, połączoną ze stypendium fundującym dwuletni pobyt we Włoszech. Po okresie włoskim przez pewien czas mieszkał w Szczecinie. Sławę i uznanie uzyskał uczestnicząc w prestiżowych konkursach na pomnik Bitwy Narodów w Lipsku, pomnik Bismarcka w Hamburgu, Królewską Operę, hotele i domy towarowe w Berlinie. Jedną z najwcześniejszych monumentalnych realizacju według projektu H. (z l. 1900–1902) był



Szpital Górnośląskiej Spółki Brackiej przy obecnej ul. Strzelców Bytomskich w Chorzowie

kościół ewangelicki Prinz Wilhelm-Gedächtniskirche w Pisarzowicach k. Sycowa (dziś budowla w ruinie), ufundowany przez Gustava Biron von Curland jako votum ku czci przedwcześnie zmarłego syna. Mniej więcej z tego samego okresu pochodzą: część architektoniczna pomnika cesarza Wilhelma w Bonn, cokół pomnika hrabiego Albrechta von Roon w Berlinie oraz wieża Bismarcka (oddana w 1903 r., w 1907 r. podłączona do miejskiego oświetlenia gazowego) w Bayenthal w Kolonii.

Na początku XX w. H. został głównym architektem biura projektowego Dyrekcji Huty Donnersmarcków w Zabrzu, dla której wzniósł jej główną siedzibę, domy urzędników, łaźnię, szkoły i zabudowę kolonii robotniczej Donnersmarckhütte (z monumentalną remizą). Przebudował też siedzibę starostwa powiatowego w tym mieście (ok. 1906 r.). Jako architekt działający na zlecenie Gwarectwa Górniczego zaprojektował lazarety (najczęściej z nietynkowanej czerwonej cegły) w Zabrzu, Rudzie Śląskiej (Kuźnica Rudzka, Bielszowice), Bytomiu, Mysłowicach, Katowicach, Petrkovicach k. Hulczyna i obecnym Chorzowie.

Wychodząc od form stylistycznych neoromanizmu czasów Wilhelmińskich, H. wypracował odmianę niemieckiego stylu ojczyźnianego (*Heimatstil*), łączącą tradycję średniowieczną z drewnianą architekturą fachwerkową niemieckiego renesansu i klasycyzującym neobarokiem, zwanym stylem ok. 1800 r. Stosował efekt malowniczości, wzbogacając bryły budowli wieżami, wykuszami i plastyczną ozdobą elewacji. Z czasem opowiedział się po stronie secesji. Czerpiąc z wzorów niemieckich i amerykańskich, stworzył wnętrza secesyjne jakością i formą dorównujące najbardziej prestiżowym osiągnięciom Art Nouveau. Do najlepszych wnętrz secesyjnych H. należą: hall z niszą kominkową oraz sala posiedzeń rady w siedzibie starostwa powiatowego (dziś Muzeum Górnictwa Węglowego) w Zabrzu, sala biblioteczna tamtejszej kolonii robotniczej Donnersmarckhütte, a także reprezentacyjne sale zabrskiego budynku Dyrekcji Donnersmarcków i ratusza w Katowicach-Zawodziu. Ów zrealizowany ok. 1906 r. ratusz ma elewacje klasycystyczno-modernistyczne, zapowiadające stylistykę Nowej Rzeczowości. W Muzeum Miejskim w Zabrzu przechowywane jest krzesło, zaprojektowane przez H. do sali posiedzeń starostwa. Dokumentacja projektowa krzesła przetrwała do dzisiaj w aktach archiwum w Gliwicach. W okresie berlińskim architekt mieszkał w kolonii architektów, w podmiejskiej dzielnicy Grunewald, gdzie według jego projektu wzniesiono kilka secesyjnych willi.

Zm. 15 V 1919 w Berlinie.

Architekt Arnold Hartmann, B.D.A., Grunewald Berlin, „Neudeutsche Bauzeitung", Jg. 9: 1913, s. 61–62; *Arnold Hartmann*, „Berliner Architekturwelt", Jg. 17: 1915, s. 362–392; Hartmann A., *Das Knappschafts – Lazarett Königshütte des oberschlesischen Knappschafts – Vereins*, „Deutsche Bauzeitung", Jg. 44: 1910, s. 141–145; Hartmann A., *Neubauten auf dem Gebiete der Wohlfahrtspflege*, Berlin [b.d.]; Kozina I., *Działalność architektoniczna Arnolda Hartmanna w Katowicach, Zabrzu i innych miastach górnośląskich*, [w:] *Oblicze secesji w Katowicach i na obszarze województwa śląskiego. Materiały z sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki Oddziału Górnośląskiego w Katowicach 24 listopada 2005 roku*, red. T. Dudek-Bujarek, Kat. 2006, s. 27–39; Łoza S., *Architekci i budowniczowie w Polsce...*, s. 110; *Ratusze województwa śląskiego i ziem przygranicznych*, Kat. 2000, s. 43; Thieme U., Becker F., *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, Bd. 16, Leipzig 1923, s. 76.

Irma Kozina

Heinen Reinhold (1894–1969), wydawca, dziennikarz, na przełomie 1917/1918 r. redaktor naczelny ukazującego się w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) „Der Oberschlesische Kurier".

Ur. 7 I 1894 w Düsseldorfie. Studiował w Królewcu (Königsberg), Bonn i we Wrocławiu nauki społeczne i polityczne. W 1919 r. został promowany na doktora nauk politycznych. Na przełomie 1917/1918 r. był redaktorem naczelnym „Der Oberschlesische Kurier" w Królewskiej Hucie, a na przełomie 1918/1919 r. – dyrektorem „Der Oberschlesische Volkszeitung", ukazującego się

w Raciborzu. W 1919 r. został redaktorem naczelnym akwizgrańskiego „Volksfreude". W l. 1921–1933 w partii „Centrum" wydawał „Kommunalpolitische Blätter". W 1930 r. prowadził wykłady z nauk komunalnych na Uniwersytecie w Kolonii. W 1933 i na przełomie 1941/1942 r. był dwukrotnie aresztowany i umieszczony w obozie koncentracyjnym w Sachsenhausen. Po 1945 r. zaliczał się do przyjaciół Konrada Adenauera i założycieli CDU. Na przełomie 1945/1946 r. był landratem w Monschau, następnie naczelnym redaktorem i współwłaścicielem „Kölnische Rundschau". Pracował jako tłumacz z języka flamandzkiego i pisarz; opublikował m.in. *Das Heimbacher Gnadenbild* (1912).

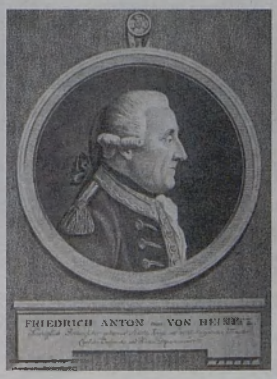


Redakcja „Der Oberschlesische Kurier"

Zm. 23 VII 1969 w Kolonii.

Deutsche Biographische Enzyklopädie (DBE)..., Bd. 4, s. 515.

Zbigniew Kapała



Heinitz (Heynitz) Friedrich Anton von (1725–1802), pruski minister, dyrektor departamentu górnictwa, hutnictwa i salin.

Ur. 14 V 1725 w Dröschkau w okręgu Torgau w Saksonii. Otrzymał bardzo staranne i rozległe wykształcenie, m.in. biegle władał kilkoma językami, w tym polskim. Od najmłodszych lat studiował zagadnienia związane z mineralogią, geologią, a także górnictwem i hutnictwem. W celu pogłębienia wiedzy w tym zakresie odbył również szereg podróży naukowych, m.in. do Czech, Szwecji i na Węgry. W 1747 r. został asesorem górniczym w Brunszwiku. Odtąd nieustannie awansował. Od 1764 r. jako generalny komisarz kierował organizowaniem i budową przemysłu górniczego Saksonii. W tym celu m.in. założył w 1766 r. Akademię Górniczą we Freibergu. W uznaniu zasług w 1771 r. otrzymał tytuł tajnego radcy, ale już w 1774 r. zrezygnował z urzędowania, poświęcając się nauce. W l. 1775–1776 udał się w kolejną podróż naukową, tym razem do Francji i Anglii, aby na miejscu zapoznać się z osiągnięciami tych krajów w zakresie rozwoju przemysłowego. W Paryżu nawiązał kontakty z miejscowymi uczonymi i artystami, z którymi planował utworzyć niezależne, międzynarodowe stowarzyszenie górnicze. Sam zamierzał stanąć na jego czele. Natomiast w Anglii spotkał swego bliskiego krewnego → Friedricha Wilhelma Redena (H. był wujem Redena), z którym zwiedził wiele tamtejszych ośrodków przemysłowych, takich jak: Bristol, Salisbury, Birmingham. Obu, pomimo sporów, jakie ze sobą prowadzili, połączyła fascynacja dokonaniami angielskiej myśli i praktyki w zakresie industrializacji. Rozumieli bowiem, że intensyfikacji rozwoju przemysłowego we własnych krajach mogą dokonać tylko wówczas, gdy w umiejętny sposób zaczerpną, a następnie udoskonalą dokonania narodów bardziej rozwiniętych w tej dziedzinie. W późniejszym zatem okresie obaj zgodnie wysłali na przeszkolenie do Anglii zdolniejszych inżynierów, by mogli oni zapoznać się z konkretnymi tam zastosowanymi rozwiązaniami techniczno-organizacyjnymi, a następnie przeszczepić je na gruncie śląskim. Początkowo H. nie chciał wstąpić na

służbę pruską, ale po kilkakrotnych prośbach Fryderyka II przyjął stanowisko ministerialne w Berlinie, otrzymując w 1777 r. zarząd kopalń i hut. Faktycznie kierował także salinami (warzelniami) państwowymi. Ambicją H. było ogólne podniesienie gospodarki pruskiej, a szczególnie górnictwa i hutnictwa. Zamierzał tego dokonać, korzystając z wzorów wypracowanych w Anglii, która długo jeszcze uchodziła za kraj przodujący pod względem rozwoju przemysłowego. Nie było to jednak zadanie łatwe, ponieważ w tym czasie Prusy organizowały się dopiero jako nowoczesne państwo, stanowiąc zlepek różnych terytoriów (np. Nadrenia, Westfalia, Marchia Brandenburska, Pomorze, Śląsk) o odmiennej tradycji i różnym stopniu rozwoju gospodarczego. Wszelkie prace należało więc przeprowadzić od podstaw. Wkrótce po objęciu urzędowania H. energicznie przystąpił do wdrażania swoich planów, oczywiście po ich zaakceptowaniu przez króla. Podstawą przeprowadzonej przez niego reformy górnictwa była ustanowiona jeszcze w 1769 r. nowa ustawa górnicza, która uściślała charakter i zasięg regale górniczego. Opierając się na niej, H. powołał do życia, w różnych prowincjach Prus, rozbudowany system urzędów górniczych, które z ramienia państwa miały czuwać nad właściwym kierunkiem prac przy budowie, a następnie funkcjonowaniu kopalń i hut na poszczególnych ziemiach. Na czele śląskiego starostwa górniczego stanął Friedrich Wilhelm Reden, wraz z którym H. w 1779 r. objechał wszystkie czołowe niegdyś, wówczas zaś podupadłe ośrodki przemysłowe tej dzielnicy. Poza nielicznymi zakładami, np. w Ozimku, większość z nich znajdowała się w rękach prywatnych, głównie miejscowej szlachty i arystokracji. Te grupy społeczne nie były na razie zainteresowane zwiększaniem produkcji, a tym samym inwestowaniem w rozwój techniczny. H. uważał, że będzie można to zmienić dzięki pobudzaniu prywatnej przedsiębiorczości, m.in. przez zmniejszanie ingerencji państwa w gospodarce. Opowiadał się także za wprowadzeniem niezbędnych reform społecznych i ekonomicznych, w tym za stopniowym likwidowaniem pańszczyzny. Jego wkład w rozwój przemysłowy Śląska polegał m.in. na tym, że choć nie zgadzał się z Redenem, pozostawiał mu wolną rękę w kierowaniu miejscowymi sprawami gospodarczymi, a także firmował wszystkie dokonane za jego życia na podległym Redenowi obszarze inwestycje, np. budowę Kanału Kłodnickiego. O szerokich zainteresowaniach i kompetencjach H. świadczy powierzenie mu w 1786 r. opieki nad Akademią Sztuk Pięknych w Berlinie.

Zm. w Berlinie 15 V 1802 po krótkiej chorobie, jeszcze przed uruchomieniem królewskohuckich wielkich pieców.

Junghann O., *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*, s. 2–10, 19; Koenig W., *Chronik...*, s. 430–432; Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 89–90, 249–250; Schwemann A., *Friedrich Anton von Heinitz*, „Beiträge zur Geschichte der Technik und Industrie. Jahrbuch des Vereins Deutscher Ingenieure", Bd. 12: 1922; Schmidt W., *Ein Lebensbild des Staats ministers von Heinitz*, „Der Oberschlesier", Bd. 14: 1932, s. 250–253; Serlo W., *Männer des Bergbaus...*, s. 67; Weber W., *Innovationen im Frühindustrellen deutschen Bergbau- und Hüttenwesen. Friedrich Anton von Heynitz*, Göttingen 1976; Wuttke K., *Aus der Vergangenheit des schlesischen Berg- und Hüttenlebens*, Breslau 1913, s. 25–90.

Damian Recław



Heintzmann (Johann) Heinrich (1778–1858), [królewski inspektor górniczy], nadsztygar kopalni „Król" w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), osoba zasłużona zarówno dla górnośląskiego, jak i dla nadreńsko-westfalskiego górnictwa.

Ur. 30 IX 1778 w Gute Weile k. Hattingen w Westfalii, syn pruskiego radcy górnicze-

go, Juliusa Philippa Heintzmanna, i wnuk Johanna Friedricha, reformatora pruskiego górnictwa w Zagłębiu Ruhry, twórcy ustawy górniczej z 1769 r. Pochodził z wielodzietnej rodziny. Po ukończeniu gimnazjum w Hamm poświęcił się górnictwu, pracował w miejscowych kopalniach, „Trappe" i „Adler". Po praktyce w najstarszych nadreńsko-westfalskich okręgach górniczych, 27 II 1799 wstąpił, w celu dalszego kształcenia, najprawdopodobniej do Haupt Eleveninstitut w Berlinie. Dn. 12 III 1800 otrzymał skierowanie na Śląsk. Najpierw pracował w Wałbrzychu, a potem w hrabstwie kłodzkim.

W kopalni „Król" zatrudnił się w 1803 r. Dn. 22 X 1803 otrzymał awans na nadsztygara i został członkiem kierownictwa kopalni „Król". W tym samym roku opracował memoriały dotyczące wprowadzenia podziemnego transportu konnego w kopalni oraz użycia maszyn parowych do wyciągu szybowego. Rok później zastosował w kopalni kosze niższe i o większej średnicy, wygodniejsze do ładowania urobku. W kopalni odkryto wówczas nowy, bogaty i łatwo dostępny pokład, który nazwano na jego cześć „Heintzmannflätz".

W 1805 r. został członkiem Urzędu Górniczego w Tarnowskich Górach. Zmienił wówczas miejsce zamieszkania, przenosząc się z osady Królewska Huta (obecnie Chorzów) do Tarnowskich Gór. W październiku 1807 r., już jako przysięgły górniczy (*Berggeschworene*), został przeniesiony do obecnego Zabrza, gdzie w 1811 (1812) r. jako górmistrz objął kierownictwo państwowej kopalni, która otrzymała wówczas nazwę „Królowa Luiza" („Königin Louise"). Również w 1807 r. zawarł związek małżeński z Leopoldine von Paczenski und Tenczin. Od 1817 r. H. wykładał w szkole górniczej w Tarnowskich Górach, gdzie jednym z jego uczniów był → Carl von Oeyenhausen.

W 1819 r. na polecenie ówczesnego nadstarosty górniczego → J.K.L. Gerharda odbył podróż inspekcyjną po kopalniach Dolnego Śląska, w trakcie której dokonał wielu porównań między metodami pracy w tamtejszym górnictwie i na Górnym Śląsku. Spostrzeżenia swoje zawarł w obszernym raporcie, przesłanym do wrocławskiego Wyższego Urzędu Górniczego w pierwszej połowie 1820 r., zatytułowanym *Ueber Vorrichtung und Abbau von Kohlenflötzen. Mit besonderer Beziehung auf Oberschlesien* („O przygotowaniu i eksploatacji pokładów węgla kamiennego. Ze szczególnym uwzględnieniem Górnego Śląska"). Raport – obejmujący l. 1818–1819 – szczegółowo, wraz z rysunkami i planami, omawia metody pracy stosowane wówczas w kopalniach węgla kamiennego na Śląsku, począwszy od udostępnienia pokładu oraz budowy szybów i przykopów aż po sposoby wybiórki węgla z chodników bądź filarów, a także sposoby zabezpieczania kopalń przed pożarami. Już w 1820 r. skrócona wersja raportu została wydrukowana w 2. tomie czasopisma „Archiv für Bergbau und Hüttenwesens" (H. 2, s. 34–94), wydawanego w Berlinie przez → Carla Johanna Bernharda Karstena, a w r. 1958 przedrukowana przez Jerzego Jarosa w 2. tomie *Studiów z dziejów górnictwa i hutnictwa* (zob. J. Jaros, *Henryka Heintzmanna „O przygotowaniu i eksploatacji pokładów węgla kamiennego w śląskich okręgach górniczych ze szczególnym uwzględnieniem Górnego Śląska"*, [w:] *Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa*, t. 2, red. J. Pazdur, W. 1958, s. 277–357).

Kopalnią „Królowa Luiza" H. kierował do chwili swego przeniesienia do Essen w 1821 r. W Essen został dyrektorem Urzędu Górniczego okręgu Essen-Werden, na którym to stanowisku pozostał aż do śmierci, 17 II 1858 r. Zdobywał tutaj kolejne stopnie służbowe: *Bergrat* (1822), *Oberbergrat* (1837), *Geheimer Bergrat* (1852). Na Górnym Śląsku imię tego zasłużonego człowieka nosił duży pokład węgla kamiennego, a w Essen jedna z ulic. Dn. 29 III 1828 stanął na czele najstarszego w Essen stowarzyszenia – Gesselschaft Verein.

Jaros J., *Henryka Heintzmanna „O przygotowaniu i eksploatacji pokładów węgla kamiennego w śląskich okręgach górniczych ze szczególnym uwzględnieniem*

Górnego Śląska", [w:] *Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa*, t. 2, red. J. Pazdur, Wr. 1958; tenże, *Historia kopalni „Król" w Chorzowie (1791–1945)*, Kat. 1962; tenże, *Dwa wieki Kopalni Węgla Kamiennego „Zabrze-Bielszowice"*, Zabrze 1991; Mews K., *Heinrich Heintzmann 1778–1858, ein Bergmanns- und Beamtenleben*, „Beiträge zur Geschichte von Stadt und Stift Essen", H. 48, Essen 1930; Serlo W., *Männer des Bergbaus...*, s. 62.

Roman Adler



Henckel von Donnersmarck Hugo I Karl Anton Lazarus (26 IV 1811–4 X 1890), właściciel huty „Królewskiej".

Syn Eugenii z Węgierskich (1790–1857) i Carla Boromäusa Josepha Franza de Paula (1784–1813), właściciela fideikomisu i alodium siemianowicko-bytomskiego (w 1805 r. powiększonego o dobra Lasowice i Sowice), radcy legacyjnego króla Fryderyka Wilhelma III, kapitana wojsk pruskich oraz adiutanta G.L. von Blüchera, zm. w Dreźnie 7 V 1813 z powodu ran odniesionych w bitwie pod Gross-Goerschen. Dzięki zasługom ojca D. otrzymał tytuł królewskiego szambelana. Po osiągnięciu pełnoletności (23 III 1832) poślubił hrabiankę Laurę von Hardenberg i zajął się powiększaniem fortuny kosztem śląskich chłopów i bytomskich mieszczan. Uchodził za twórcę potęgi linii siemianowickiej i głównego konkurenta kuzyna → Guidona ze Świerklańca. Jego działalności sprzyjały decyzje rządowe podejmowane w Berlinie. Na mocy edyktu regulacyjnego z 14 IX 1811 chłop posiadający ok. 50 morgów ziemi mógł uzyskać prawo własności do użytkowanej ziemi, jeżeli zaspokoił pretensje pana, oddając mu 1/2 lub 1/3 gruntów. Chłop ponadto musiał przejąć wszystkie ciężary gminne i długi obciążające cały grunt, zarówno część oddaną panu, jak i własną, a ponieważ grunty na Górnym Śląsku przeciętnie były zadłużone do 43% ogólnej wartości, zadłużenie części chłopskiej sięgało do 86% wartości. Poza tym chłopa obowiązywało wykupienie się od danin i ciężarów gotówką, względnie zbożem. Rezygnował on także z pomocy gospodarczej dziedzica, z prawa do wypasania bydła w lesie i do zbierania chrustu. Miał ponadto jeszcze przez pewien czas pełnić służbę pańszczyźnianą w czasie zasiewów i żniw. Na wniosek D. zagrodnik górnośląski został zobowiązany do oddania większej części posiadanego gruntu, zostawiono mu tylko chatę z ogrodem i 4–5 mórg, jako wolną własność bez zobowiązań i powinności. Dzięki zabiegom Donnersmarcków w czerwcu 1847 r. specjalne prawo ograniczyło regulację do tych gospodarstw, których właściciele odrabiali pańszczyznę własnym sprzężajem i mieli co najmniej 25 mórg gruntu. Reformy rządowe wprawdzie pozbawiły D. darmowej robocizny i innych świadczeń byłych poddanych, lecz w zamian przyniosły mu znaczne sumy z odszkodowań za utracone uprawnienia, a ponadto umożliwiły zagarnięcie części chłopskiej ziemi i akumulację kapitału. W nowej, kapitalistycznej rzeczywistości D. miał nieograniczony dostęp do wolnego rynku pracy i taniej siły roboczej. Po stłumieniu w 1811 r. powstania, mimo edyktu regulacyjnego, „uwłaszczeni" chłopi uciekali z zadłużonych zagród i szli do kopalń czy hut budowanych na terenie dóbr D. Razem z nimi ciągnęły gromady wygłodzonych kobiet i dzieci. W siemianowickiej kopalni „Eugeniensglück" w 1861 r. pracowało 631 mężczyzn, 340 kobiet i 582 dzieci. Gdy rząd pruski zakazał zatrudniania pod ziemią dzieci, Donnersmarckowie złożyli protest przeciwko nowemu prawu, godzącemu w wolność kapitału. W ich imieniu sprawę prowadził radca górniczy Ficinus, domagający się zniesienia zakazu. Liczba kobiet zatrudnionych przy wielkich piecach i w walcowni huty „Laura" wynosiła w l. 80. XIX w. od kilkudziesięciu

do stu kilkudziesięciu, przy czym do 1886 r. w dziale wielkich pieców pracowały także dziewczęta mające poniżej 16 lat. Otrzymywały też tu najniższe płace. W ciągu kilkunastu lat dzień pracy wydłużono do 17 godzin.

Na efekty nie trzeba było długo czekać. Z traktu bytomskiego w dobrach siemianowickich D. można było oglądać coraz to nowe kominy na południu i południowym wschodzie. D. zaczął od modernizacji zbudowanej w Wirku w l. 1801–1805 przez Lazarusa III huty żelaza „Antonina" (Antonienhütte, jednej z pierwszych opalanych koksem). Dn. 1 IV 1835 zawarł umowę z braćmi Georgem Moritzem i Karlem Danielem Oppenfeldami, bankierami z Berlina. Na mocy umowy wydzierżawiał im na 18 lat 80 mórg gruntów z dóbr siemianowickich na budowę huty żelaza, która po upływie uzgodnionego terminu dzierżawy miała przejść na jego własność. Na wniosek Oppenfeldów 9 IV 1836 podpisano nową umowę obowiązującą do 1 VII 1858. Znowelizowany kontrakt zakładał rozkład kosztów budowy (350 tys. talarów) i zysków po połowie. Nowej hucie nadano imię „Laura" na cześć małżonki D. Laury von Hardenberg. Uruchomiony w lutym 1839 r. zakład – jeden z najnowocześniejszych na Śląsku – był największą inwestycją D., wokół której powstała nowa osada przemysłowa Huta Laura. Instalacje mechaniczne „Laury" napędzane były wyłącznie przez maszyny parowe. Węgla dostarczała miejscowa kopalnia „Eugeniensglück", będąca również własnością D. Surowiec energetyczny dowożono kolejką konną. Także rudy pochodziły z kopalń należących do D. Mimo to huta „Laura" nie przynosiła oczekiwanych korzyści. D. musiał zmagać się z konkurencją brytyjską, która dostarczała do Berlina wyroby żelazne o 30% tańsze od górnośląskich. W magazynach D. rosły zapasy niesprzedanej surówki, których wartość w 1842 r. szacowano na 126 tys. talarów. Kłopoty finansowe zmusiły D. do zaciągnięcia we wrześniu 1842 r. w Królewskim Zakładzie Kredytowym dla Śląska 3 pożyczek (na 5%) o łącznej wysokości 480 tys. talarów zabezpieczonych na hipotece „Laury". Uzyskane kredyty D. wykorzystał do zwiększenia swego stanu posiadania, inwestując w huty cynku i kopalnie węgla. Pożyczki umożliwiły mu przetrwanie kryzysu. W 1844 r. podwyższone cła na zagraniczne żelazo pozwoliły D. przełamać złą passę i zwiększyć produkcję żelaza. W 1849 r. połączył w jeden zakład: „Hugo-Zwang" założone wcześniej w dzisiejszych Kochłowicach 2 kopalnie węgla kamiennego. Inwestował także w siemianowickie kopalnie węgla „Carlshoffnung" i „Eugeniensglück" oraz huty cynku w Kochłowicach i Wirku: „Liebehoffnung" i „Hugo" – rozbudował m.in. walcownie blachy cynkowej i wytwórnie bieli cynkowej. Do 1870 r. konkurował na rynku producentów żelaza z hutą „Królewską" w pobliskiej Królewskiej Hucie. Produkowała ona więcej surówki, natomiast „Laura" zdobyła przewagę w produkcji wyrobów walcowanych, którą utrzymywała do czasu uruchomienia w „Królewskiej" nowych walcowni: „Alvensleben I" i „Alvensleben II". Huta „Królewska" jako firma państwowa górowała nad zakładem D., dysponując zamówieniami publicznymi i środkami pochodzącymi z funduszy fiskalnych. Wykorzystując krytykę prasową i kampanię polityczną prowadzoną z pozycji liberalizmu gospodarczego, D. na mocy umowy z 3 I 1870 za kwotę 1 306 000 talarów nabył od rządu pruskiego hutę „Królewską" wraz z częścią pola górniczego państwowej kopalni „König" („Król") oraz prawo do eksploatacji rud żelaza, piasku i wapienia z pobliskich rejonów. W ten sposób stał się głównym producentem żelaza na Górnym Śląsku. Jego zakłady wytwarzały 1/3 pochodzącej stąd surówki oraz 40% stali i wyrobów stalowych. Celem ułatwienia sprzedaży produkcji zbudował prywatną sieć dróg. Oprócz bocznic kolejowych otwarto wówczas szosę z Bytomia do Huty Laura i z Królewskiej Huty (obecnie Chorzów) do Wirku (Antonienhütte), tzw. Actien-Chaussee. Dalszą jego ekspansję w tym kierunku powstrzymała bariera inwestycyjna. Zabrakło mu pieniędzy

na dalszą modernizację i rozbudowę firmy. Zaciąganie kolejnych pożyczek hipotecznych stawało się ryzykowne. Już w 1865 r. pobrał on w Banku Północnoniemieckim w Hamburgu pożyczkę 1 mln 50 tys. talarów, mając jeszcze niespłacone długi w Królewskim Zakładzie Kredytowym dla Śląska. Kupując hutę „Królewską", wpłacił tylko 331 tys. talarów. Zobowiązał się zapłacić resztę w 6 ratach rocznych. W tej sytuacji wykorzystał dobrą koniunkturę gospodarczą jednoczących się Niemiec. W 1871 r. przy udziale berlińskiego domu bankowego Bleichroedera założył spółkę akcyjną „Vereinigte Königs- und Laurahütte" (Zjednoczone Huty „Królewska" i „Laura") z siedzibą w Berlinie. Kapitał zakładowy spółki wynosił 6 mln talarów, podzielonych na 30 tys. akcji po 200 talarów. Udział D. wynosił 4,6 mln talarów. Sprzedał on spółce akcyjnej: huty „Królewską" i „Laurę", kopalnię rud cynkowo-ołowiowych „Wilhelm" w Łagiewnikach oraz kopalnię „Hrabina Laura", którą utworzył z pól górniczych kopalni „Król" i „Huta Laura". Ponadto odstąpił uprawnienia do eksploatacji złóż rud żelaza na terenie Łagiewnik, Chorzowa, Tarnowskich Gór i Radzionkowa. Spółka przejęła także ciążące na nabytych nieruchomościach długi hipoteczne D. w wysokości 1,4 mln talarów. Zjednoczone Huty „Królewska" i „Laura" do 1890 r. przeżywały okres rozkwitu. Nastąpił wzrost wartości kapitałów i ekspansji rynkowej. Spółka akcyjna wykupiła m.in. siemianowickie kopalnie węgla kamiennego, kopalnię „Dębieńsko" w Czerwionce, hutę „Zgoda" w Świętochłowicach, kopalnie rud żelaza na Węgrzech i Dolnym Śląsku, wydzierżawiła hutę „Blachownia" pod Częstochową i wybudowała hutę „Katarzyna" w Sosnowcu. W wielu miastach utworzyła przedsiębiorstwa filialne, które zbywały jej wyroby i skupowały złom, m.in. w: Dreźnie, Wrocławiu, Zgorzelcu, Berlinie, Poznaniu, Bydgoszczy i Częstochowie. Spółka miała także swoje udziały w Fitznerowskiej Fabryce Śrub i Nitów w Siemianowicach oraz Związku Górnośląskich Walcowni.

Pozbywszy się długów i osiągnąwszy zysk po przekształceniu siemianowicko-chorzowskiego kompleksu hutniczo-górniczego, D. niestety nie zachował dla siebie pakietu kontrolnego akcji spółki Zjednoczone Huty. Przystąpił więc do budowy nowego ośrodka przemysłowego w Radzionkowie k. Bytomia. W l. 1871–1877 uruchomił tam kopalnię węgla „Radzionków", a w l. 1883–1884 hutę cynku „Lazy". Z wiekiem tracił jednak siły i koncept. Zaciągnięte na budowę nowego kompleksu kredyty spłacili dopiero jego spadkobiercy.

D. miał także liczne majątki ziemskie w: Bielszowicach, Bytkowie, Bobrku, Bujakowie, Chorzowie, Małej Panwi, Wielkiej Dąbrówce, Małej Dąbrówce, Hajdukach Górnych, Kamieniu, Chropaczowie, Kozłowej Górze, Łagiewnikach, Lasowicach, Maciejkowicach, Miechowicach, Mikulczycach, Wielkiej Panwi, Ptakowicach, Starych Reptach, Rokitnicy, Rybnej, Orzegowie, Siemianowicach, Bańgowie, Nakle, Piasecznie, Przełajce (gdzie uruchomił młyn parowy, jeden z pierwszych na Górnym Śląsku), Radzionkowie, Stolarzowicach, Starych Tarnowicach, Opatowicach, Żyglinku, Truszczycach i Dąbiu. Łączny areał jego dóbr ziemskich sięgał 14 540 ha, z tego na fideikomis bytomski przypadło ogółem 6289 ha (4770 ha gruntów ornych i 1519 lasów). Były to dobra rycerskie i alodialne. Równie imponująco przedstawiały się węglowe pola górnicze, będące wyłączną własnością D. W 1867 r. należały do niego: w Halembie „Alina", w Bielszowicach „Bielszowice", w Nowej Wsi „Błogosławieństwo Boże" oraz kombinat „Nanette", „Łazarz" i „Antonia", w Radoszowach „Dwór Niedźwiedzi", „Karol", „Radoszowy", „Konrad", „Kochłowice", w Bytomiu „Heinitz", w Rozbarku „Rozbark". Siemianowicki kompleks D. tworzyły kopalnie: „Szczęście", „Eugenia", „Nadzieja Karola", „Leokadia", „Dobry Artur", „Dobry Alfons", „Wandakomm", „Jung Anna", „Lazy", „Obfite Błogosławieństwo Boże", „Emiliusz", „Bańgów" i „Noch für Laura".

Tak duży kapitał stwarzał nieograniczone możliwości działania. D. był doskonałym organizatorem, znawcą spraw przemysłu i handlu. W 1890 r. w zakładach D. zatrudnionych było 49 708 robotników, wartość produkcji zaś szacowano na 80 971 688 marek. W kopalniach hrabiego wydobywano 168 628 760 metercentner rocznie cennego surowca energetycznego. Niskie płace oraz stosowanie innowacji technicznych sprawiły, że malały koszta produkcji i rosły możliwości konkurowania z innymi fabrykantami. O swoje racje D. potrafił procesować się z kupcami, gminami i hrabiami. Nawet z kuzynem świerklanieckim Guidonem Hencklem wiódł długi spór o prawa do dolomitów i działów z l. 1665–1670. W l. 1882–1889 sądził się z synami stryja Lazarusa Nepomuka, którzy wnieśli skargę, roszcząc sobie prawa do tytułu współudziałowców spadku po Lazarusie III. Jako katolik wspólnie z Schaffgotschami nie popierał bismarckowskiej polityki kulturkampfu i sympatyzował z „Centrum". W 1884 r. zadeklarował, iż zatrudni wszystkich, którzy utracili pracę z powodu postawy wyrażającej sprzeciw wobec ustaw antykościelnych.

O arystokratycznych skłonnościach D. świadczyły nie tylko monumentalne budowle, nieco przypominające dawne zamki rycerskie (neogotycki pałac w Nakle i siemianowicki przebudowany podobno wg projektu → K.F. Schinkla; ten ostatni po śmierci D. przeznaczono na siedzibę kolejnych dyrektorów Zjednoczonych Hut), ale także umieszczone w nich zbiory dzieł sztuki, zbroje rycerskie i broń z odległych epok. W Nakle i w Wolfsbergu D. miał rozległe tereny łowieckie z gustownymi pałacykami myśliwskimi. Podczas jego pobytów w Wolfsbergu urządzano wystawne uczty i polowania.

Drugą pasją D. była hodowla koni. Jego klacze zakwalifikowały się na derby w Anglii. Nagrody sięgały sumy 2 tys. gwinei. Konie ze stajni w Nakle, przygotowywane w siemianowickiej ujeżdżalni, z powodzeniem rywalizowały na europejskich torach.

Wkład D. w rozwój przemysłu oraz liczne fundacje religijne zostały dostrzeżone w Rzymie, Wiedniu i Berlinie. Został kawalerem Wielkiego Krzyża Papieża Grzegorza XVI, austriackiego Wielkiego Krzyża Franciszka Józefa I oraz orderów Pruskiej Korony II klasy i Czerwonego Orła III klasy ze wstęgą. Jego zasługi dla oświaty były natomiast znacznie mniejsze. Gdy obejmował dominium, w dobrach funkcjonowało 6 szkół, mieszczących się w 6 starych, drewnianych domach; zatrudniano w nich 7 nauczycieli. W 1890 r. szkolnictwo dysponowało wprawdzie 23 budynkami i 98 nauczycielami, jednak w tym czasie gwałtownie wzrosła liczba ludności. Przywiązany do katolicyzmu D., podobnie jak jego dziad Łazarz III, upiększał stare świątynie i łożył na wznoszenie nowych. Na budowę kościoła w Antonienhütte (Wirek) wyasygnował 80 750 marek. Patronował także budowie wielkich neogotyckich kościołów w Radzionkowie, Halembie i Siemianowicach.

Zm. w 1890 r. Został pochowany w rodzinnym mauzoleum w Wolfsbergu, wzniesionym w stylu neoromańskim przez architekta Stülera. Spoczął obok żony Laury von Hardenberg, dla której sarkofag wykonał słynny rzeźbiarz August Kiss.

Był żonaty: 1-o Laura von Hardenberg (1812–1857), 2-o Laura von Kaszonyi (1836–1905).

Z pierwszego małżeństwa miał 3 synów: Hugona II (1832–1908), Lazarusa IV (1835–1914), Arthura (1836–1921), z których pierworodny Hugo II poślubił hr. Wandę, dziedziczkę fortuny Gaszynów.

Blažek C., *Der Abgestorbene Adel der preussischen Provinz Schlesien. Der Adel von Oesterreichisch Schlesien*, Neumberg 1885–1887, t. 4, s. 25–26; Doerr A., *Der Adel der boehmischen Kronlaender. Ein Verzeichnis derjenigen Wappenbriefe und Adelsdiplome welche in den Boehmischen Saalbuechern des Adelsarchives*, Prag 1900, s. 199; Dorst L., *Schlesisches Wappenbuch oder die Wappen des Adels*, Bd. 2, Goerlitz 1847; *Dwie linie, jedno nazwisko...*, s. 14–15; *Genealogiches Reichs- und Staatshandbuch*, Frankfurt am Main 1805, s. 607–612; *Guido Graf Henckel Fürst von Donnersmarck*, [w:] Gross H., *Bedeutende Oberschlesier. Kurzbiographien*,

Dülmen 1995, s. 207–209; *Hugo Reichsgraf Henckel Freiherr von Donnersmarck und die Geschichte seines Hauses*, Wien 1891; *Huta „Jedność"*, red. A. Topol, Kat. 1978; Janeczek Z., *Od Sancovic do Siemianowic...*, s. 20, 42, 43, 44, 45, 46, 56, 58, 59, 60, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 77, 84, 113, 364, 366, 400, 407, 441; tenże, *Siemianowicki słownik biograficzny...*, s. 37–44; Jaros J., *Historia kopalni „Król" w Chorzowie (1791–1945)*, Kat. 1962; tenże, *Tajemnice górnośląskich koncernów*, Kat. 1988, s. 55–59; Koenig W., *Chronik...*; Korzeniowska W., *Ziemiaństwo na Górnym Śląsku w XIX i XX wieku*, Op. 1997, s. 36, 51–52, 54, 113, 132, 148, 156, 200; Krane A., *Wappen- und Handbuch des in Schlesien (einschliesslich der Oberlausitz) landgessenen Adels*, Goerlitz 1901–1904, s. 42–44; Krawczyk J.A., Kuzio-Podrucki A., *Zamki Donnersmarcków...*; Kuzio-Podrucki A., *Henckel von Donnersmarckowie...*; Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 41–42; Piernikarczyk J., *Historia górnictwa i hutnictwa...*, t. 1, s. 180; t. 2, s. 74, 80, 98, 162, 165, 168, 187, 190, 192, 198, 211, 213, 239, 240, 277, 285, 286, 288, 290, 292, 293, 296, 297; *Przyczynki do historii i genealogii rodu Henckel von Donnersmarck*, „Zeszyty Tarnogórskie", z. 10: 1990; Recław D., *Wielkie postacie górnośląskiego przemysłu...*, s. 129–130; Sękowski R., *Herbarz szlachty śląskiej. Informator genealogiczno-heraldyczny*, Kat. 2003, t. 3, s. 92–97; Ślęzak W., *Bytom za rządów Hohenzollernów i Hencklów von Donnersmarck 1532–1742. Dzieje i zabytki*, Bytom 2000; Zedlitz-Neukirch L., *Neues preussisches Adels-Lexicon*, Bd. 2, Leipzig 1836–1839, s. 365–369.

Zdzisław Janeczek



Henckel von Donnersmarck Carl Lazarus (1772–1864), baron i hrabia cesarstwa, 9. wolny pan stanowy Bytomia, magnat przemysłowy

Ur. 5 III 1772 w Świerklańcu, syn Erdmanna Gustava i baronówny Rudolfiny von Dyherrn und Schönau. W czasie wojen napoleońskich walczył na czele ufundowanego przez siebie regimentu śląskiej husarii. Po śmierci brata Gustava Adolfa (1813) odziedziczył dobra wokół Świerklańca. Później dokupił ziemie wokół Starych Tarnowic, Rept, Chropaczowa, Kamienia, Makoszów, Zabrza, Zaborza, Sośnicy, Świętochłowic, Mikulczyc, Wieszowej, Stolarzowic i Ożarowic.

Od 9 X 1828 właściciel Świętochłowic, w tym należących wówczas do nich, a od 1868 r. do Królewskiej Huty (obecnie Chorzów) ich części: Szarlocińca i Pniaków. Te ostatnie powstały na leśnym karczowisku, od którego wzięły swą nazwę. H. w l. 1836–1838 wydzierżawił tu 25 osadnikom 139 mórg. Parcele miały powierzchnię 3–7 mórg. Każdy osadnik zobowiązany był do płacenia za 1 morgę 1,5 talara rocznego czynszu, a po wybudowaniu domu ponadto 1 talara czynszu od każdego komornika (lokatora). Do 1841 r. kolonie Pniaki i Szarlociniec stanowiły część gminy Świętochłowice. Prawa dominialne miał dwór świętochłowicki. Oddzielenie kolonii od macierzystej wsi i nadanie im statusu samodzielnych gmin nastąpiło 28 IX 1841.

Podstawą jego fortuny był przemysł. W 1834 r. uzyskał prawo pierwszeństwa wydobywania wszelkich złóż galmanu i węgla na terenach do niego należących. W wyniku zawartej ugody z kuzynem → Hugo I z Siemianowic, zagwarantował sobie prawo wydobywania bogactw naturalnych na rodzinnych terenach. W bytomskim Czarnym Lesie uruchomił hutę cynku „Clara", w Lipinach kopalnię „Quintoforo", w Świętochłowicach hutę „Bethlen-Falva" (później „Florian"), w Zabrzu kopalnię „Concordia".

W 1827 r. przejął godność 9. wolnego pana stanowego Bytomia, choć była ona już tylko tytularna. Ostatecznie przywileje feudalne (np. sądownictwo patrymonialne) zostały zniesione w okresie Wiosny Ludów. W l. 1848–1850 przekazał majątek synowi → Guido.

Był odznaczony Orderem Pour le Mérite oraz najwyższym pruskim Orderem Orła Czarnego z Brylantami. Był komturem i Seniorem Zakonu Joannitów (protestancki od-

powiednik Zakonu Maltańskiego). W 1840 r. został dziedzicznym wyższym podczaszym krajowym w Księstwie Śląskim z tytułem „Ekselencja". Jako wolny pan stanowy był członkiem pruskiej Izby Panów.

Żonaty był z hrabianką Julią von Bohlen.

Zm. 12 VII 1864 we Wrocławiu. Został pochowany w Świerklańcu w mauzoleum rodowym (zniszczone). Spośród jego dzieci najbardziej znany był Guido (1830–1916), późniejszy 13. wolny pan stanowy Bytomia i 1. książę von Donnersmarck.

Kuzio-Podrucki A., *Henckel von Donnersmarckowie...*; Kuzio-Podrucki A., Woźnicki D., *Herb i barwy powiatu tarnogórskiego*, Tarnowskie Góry 2002; Jaros J., *Tajemnice górnośląskich koncernów*, Kat. 1988; Kapała Z., Klajmon B., *Dawne kolonie królewskohuckie...*, s. 99–100.

Arkadiusz Kuzio-Podrucki



Henckel von Donnersmarck Guido – Georg Friedrich Erdmann Heinrich Adalbert (10 VIII 1830–19 XII 1916), młodszy syn pułkownika Carla Lazarusa (1772–1864) i Julii von Bohlen (1800–1866), twórca imperium finansowego linii świerklanieckiej; w krótkim czasie stał się właścicielem 11 kopalń, 4 hut, 9 fabryk, 3 gorzelni, 5 browarów i 22 dominiów rolno-leśnych; ogółem posiadał 21 947 ha ziemi (ok. 1,5% obszaru Górnego Śląska).

Odebrał staranne wykształcenie w szkołach i salonach zachodnioeuropejskich, gdzie zapoznał się m.in. z nowoczesnymi metodami gospodarowania; utrzymywał kontakty z finansistami francuskimi i belgijskimi, przy których pomocy w 1853 r. założył pierwszą na Śląsku spółkę akcyjną „Schlesische A.G. für Bergbau und Zinkhüttenbetrieben" (Śląskie Kopalnie i Cynkownie) z siedzibą w Lipinach. W jej skład weszło wiele kopalń rud cynkowo-ołowiowych i węgla kamiennego oraz hut cynku (m.in. kopalnie węgla „Matylda", „Andaluzja", „Karsten-Centrum", kopalnie rud cynku „Cecylia", „Jenny Otto" i częściowo „Szarlej" oraz huta cynku „Thurzo"). W Lipinach spółka zbudowała wielki kombinat hutnictwa cynkowego „Silesia"; jego zasługą było oddłużenie, rozbudowa i modernizacja huty „Bethlen-Falva", którą w 1898 r. wraz z kopalnią rud żelaza k. Tarnowskich Gór i łomami dolomitu w Suchej Górze przekazał nowo założonej spółce akcyjnej „Eisen- und Stahlwerk Bethlen-Falva" w Świętochłowicach z kapitałem 6,5 mln marek. W 1906 r. firma ta została wchłonięta przez spółkę „Bismarckhütte", przy czym huta „Bethlen-Falva" stała się zakładem surowcowym dla huty „Bismarck" („Batory"), pozostała jednak nadal uzależniona od księcia Guidona, który dostarczał jej węgiel ze swojej kopalni w Świętochłowicach. Ze sprzedaży swoich udziałów w spółce „Bethlen-Falva" uzyskał on ponadto 2,8 mln marek. Kolejnym obszarem jego działalności gospodarczej był rejon Zabrza, gdzie w 1851 r. powiększył kopalnię „Concordia" o pole „Michael", a następnie uruchomił przy niej hutę żelaza wraz z koksownią. W 1872 r. zakłady te wchłonęła spółka „Donnersmarck" z kapitałem 18 mln marek (Henckel sprzedał jej swoje udziały podobno za 21,7 mln marek). W 1873 r. swoje pola górnicze w rejonie Świętochłowic D. połączył w jedną kopalnię, której z okazji zjednoczenia Niemiec nadał nazwę „Deutschland" (po r. 1922 „Polska"). Natomiast w 1883 r. w Chropaczowie uruchomił kopalnię „Schlesien" („Śląsk"), przy której założył później hutę cynku „Guidotto". Kolejną inwestycją była zbudowana w l. 1903–1906 w Chwałowicach kopalnia „Donnersmarck", a w l. 1913–1915 szyby „Blücher" („Jankowice"). Do najważniejszych inwestycji poza Śląskiem należała zbudowana w l. 90. XIX w.

k. Szczecina huta żelaza „Kraft" zaopatrywana w śląski węgiel i szwedzką rudę. Poza tym D. posiadał udziały w wielu firmach działających we Francji, Sardynii, Morawach, na Węgrzech i w Królestwie Polskim. W Karyntii, Szwecji i zachodnich Niemczech nabył kopalnie rud żelaza. W Królestwie był właścicielem dóbr ziemskich Tąpkowice i Dobieszowice, połączonych przejściem granicznym ze Świerklańcem (które po 1884 r. sprzedał wielkiemu księciu Mikołajowi Aleksandrowiczowi, najstarszemu synowi Aleksandra II). W 1883 r. uruchomił w Sosnowcu hutę żelaza „Puszkin" („Staszic"), a ponadto był jednym z akcjonariuszy Grodzieckiego Towarzystwa Kopalń Węgla i Zakładów Przemysłowych, które w l. 1899–1901 zbudowało nowoczesną kopalnię węgla w Grodźcu k. Czeladzi. Miał udziały w wielu przedsiębiorstwach krajowych i zagranicznych, m.in. w fabrykach zbrojeniowych i zakładach chemicznych, oraz nieruchomości w Berlinie, Stuttgarcie i wielu innych miastach niemieckich. Uchodził za jednego z najbogatszych obywateli Rzeszy (drugi po Alfredzie Kruppie). Na początku XX w. roczny dochód Henckla wzrósł z 6,7 mln marek do 12 mln marek. Wartość jego majątku ciągle rosła (w l. 1910–1915 odnotowano wzrost z 197 do 250 mln marek), na co miał wpływ wybuch wojny światowej.

D. był także współpracownikiem O. Bismarcka i przyjacielem A. Kruppa, dyplomatą i uczestnikiem rokowań pokojowych prusko-francuskich (1871), oraz gubernatorem twierdzy Metz; podobno za jego doradztwem Bismarck zamiast 1 mld franków zażądał od Francuzów 5 mld kontrybucji. Należał do najbardziej wpływowych polityków pruskich, odrzucił jednak propozycję przyjęcia teki ministra skarbu. W 1871 r. poślubił legendarną Blanche Aranjo de Paîvę (z pochodzenia Żydówkę Paulinę Teresę Lachmann), dla której dokonał modernizacji świerklanieckiego kompleksu pałacowego, ozdobionego rzeźbami Emanuela Fremieta (rys. obiektu zachował się w Musee d'Orsay w Paryżu); zadanie to zlecił Hektorowi Lefnelowi (przy współudziale takich mistrzów, jak: Fremiet, Rossigneux, Cain i Hiolle). Odtąd zamek nazywany był „Małym Wersalem" (firma Siemensa zbudowała pałacową elektrownię); w głównym korpusie pałacu mieściły się 34 komnaty i 6 apartamentów z łazienkami oraz 99 pokoi wyposażonych według gustów francuskich. Pałac był dobrze wkomponowany w krajobraz parku zaprojektowanego w 1865 r. w stylu angielskim przez berlińskiego architekta Gustawa Mayera. Po śmierci Paîvy (zm. 1884 r.) w myśl dewizy *memento vivere* 11 V 1887 w Wiesbaden poślubił Rosjankę Katarzynę Slepcow, dla której w świerklanieckim pałacu urządził prawosławną kaplicę z ikonami. Zbudował neorenesansowy zamek na „Zwierzyńcu" (Repty St.) i neobarokowy Domek Kawalerski (zrealizowany w Świerklańcu w l. 1903–1906 wg projektu Ernesta von Ihne z wszelkimi wygodami: posadzkami z istryjskiego marmuru, amerykańskimi wannami typu „Royal", wykonanymi z jednego kawałka fajansu, podłogami z dębowego parkietu i centralnym ogrzewaniem), w którym gościł cesarz Wilhelm II. W l. 1895–1897 wzniósł w świerklanieckim parku, wg projektu Juliusa Raschdorffa, Mauzoleum Donnersmarcków – neogotycki kościół ewangelicki z kaplicą grobową, wzorowany na berlińskiej świątyni Monbijou. Ponadto był właścicielem pałaców w Paryżu (w centrum miasta przy Champs Elyses), Berlinie oraz Rottach-Egern nad jeziorem Tegern w Bawarii; dla Paîvy zakupił zamek niedaleko Rambouillet. Od 18 I 1901 był księciem; tytuł dziedziczny Fürst otrzymał z okazji 200. rocznicy proklamacji Królestwa Prus i 30. rocznicy ogłoszenia II Rzeszy w Wersalu. Kiedy został księciem, mówiono o nim, że jest księciem między kupcami, a kupcem między książętami. Był deputowanym Śląskiego Sejmu Prowincjonalnego, członkiem Rady Państwa, dziedzicznym reprezentantem w pruskiej Izbie Panów oraz doktorem *honoris causa* Politechniki w Charlottenburgu. Jak przystało

na zaufanego współpracownika kanclerza Bismarcka należał do grona przeciwników liberalizmu politycznego, ultramontanizmu, niepokojów społecznych i ruchów narodowych. Tępił wszelkie przejawy polskości, zwalczając ostro → Józefa Lompę. Kryzys polityczny 1870 r., którego świadkami byli Guido i → Hugo Donnersmarckowie, ponownie spowodował zaostrzenie sytuacji społecznej i narodowościowej na Śląsku. Miejsce J. Lompy zajął → Karol Miarka, pojawiła się też nowa ideologia – socjalizm. Hencklowie wspierani przez posła von Kardorffa (później zaprzysięgłego przeciwnika Wojciecha Korfantego), → C. Richtera, generalnego dyrektora Hut „Królewskiej" i „Laura" oraz Weigelta generalnego dyrektora Zarządu Dóbr i Przedsiębiorstw księcia pszczyńskiego próbowali w tej walce posłużyć się dwujęzycznym pismem „Schlesier – Szlązak" (redagowanym przez Jana Norasa z Jaroszowic); był to w l. 1872–1879 ich „kampfblatt", na który nie żałowali środków. Zjednoczone Huty „Królewska" i „Laura" dały 1500 talarów, drugie tyle dołożył Guido Henckel ze Świerklańca. Wkrótce okazało się jednak, że na 2000 egzemplarzy polskiego i 500 niemieckiego wydania „Schlesier – Szlązak" zabrakło nabywców. Śląscy górnicy i hutnicy strajkowali i protestowali, gdyż niektórzy po wszystkich potrąceniach zarabiali niecałe 30 marek miesięcznie. Zarobki kobiet były mniejsze o ponad 50%. Donnersmarck oprócz miejscowych chłopów i strajkujących robotników niechęcią darzył także miejscową starą śląską szlachtę, w tym pszczyńskich Hochbergów. Nowe problemy i wyzwania społeczno-polityczne przyniosła I wojna światowa, której jednak końca D. nie doczekał. Zm. 19 XII 1916. Został pochowany w krypcie grobowej świerklanieckiego Mauzoleum Donnersmarcków.

Żonaty: 1-o Blanche Aranjo de Paîva (l. 1871–1884), 2-o Katarzyna Slepcow (4/16 II 1862–10 II 1929). Z drugiego małżeństwa miał 2 synów: Guidotta (1888–1959), który poślubił Annę Luisę Konstancję zu Sayn Wittgenstein, i bezżenngo Kraffta Paula Raoula (1890–1977).

Bitta J., *Guido Graf Henckel Fürst von Donnersmarck*, „Schlesier des 19. Jahrhundert (Schlesische Lebensbilder, B. 1)" 1922; Blażek C., *Der Abgestorbene Adel der Preussischen Provinz Schlesien. Der Adel von Oesterreichisch Schlesien*, Neumberg 1885–1887, Bd. 4, s. 25–26; Boulenger M., *La Paiva*, Paryż 1930; Czaja M., *Der industrielle Aufstieg der Beuthen-Siemianowitzer und Tarnowitz-Neudecker Linie der Henckel von Donnersmarck bis zum Weltkrieg*, München 1936; Doerr A., *Der Adel der boehmischen Kronlaender. Ein Verzeichnis derjenigen Wappenbriefe und Adelsdiplome welche in den Boehmischen Saalbuechern des Adelsarchives*, Prag 1900, s. 199; tenże, *Beiträge zur Geschichte der Familie Henckel von Donnersmarck*, Goerlitz 1908; Dorst L., *Schlesisches Wappenbuch oder die Wappen des Adels*, Bd. 2, Goerlitz 1847; *Dwie linie, jedno nazwisko...*, s. 14–15; Fuchs K., *Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schlesiens*, Dortmund 1985; *Genealogiches Reichs- und Staatshandbuch*, Frankfurt am Main 1805, s. 607–612; *Guido Graf Henckel Fürst von Donnersmarck*, [w:] Gross H., *Bedeutende Oberschlesier. Kurzbiographien*, Dülmen 1995, s. 207–209; Hutten-Czapski B., *60 lat życia towarzyskiego i politycznego*, W. 1936; Janeczek Z., *Od Sancovic do Siemianowic...*, s. 36–45; tenże, *Siemianowicki słownik biograficzny...*, s. 37–44; Jaros J., *Tajemnice górnośląskich koncernów*, Kat. 1988, s. 64–75; Jończyk J., *Strajk górników w 1871 r. w Królewskiej Hucie na tle sytuacji klasy robotniczej na Górnym Śląsku (1869–1879)*, [w:] *Studia Śląskie*, P. 1952; Korzeniowska W., *Ziemiaństwo na Górnym Śląsku w XIX i XX wieku*, Op. 1997, s. 70, 88, 89, 91–94, 96, 101, 132, 139, 149, 189; Krane A., *Wappen- und Handbuch des in Schlesien (*einschliesslich *der Oberlausitz) landgessenen Adels*, Goerlitz 1901–1904, s. 42–44; Krawczyk J.A., Kuzio-Podrucki A., *Zamki Donnersmarcków...*; Kuzio-Podrucki A., *Henckel von Donnersmarckowie...*; *Landeskunde des oberschlesischen Industriegebietes...*; Lohse U., *Guido Graf Henckel Fürst von Donnersmarck und seine industriellen Schöpfungen*, „Stahl und Eisen" 1917/37, s. 156–161; Loliee F., *La Paiva*, Paryż 1920; Martin R., *Unter dem Scheinwerfer*, Berlin 1910; tenże, *Jahrbuch des Vermögens und Einkommens der Millionäre in der Provinz Schlesien*, Berlin 1913; Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 42–44, 236; Piernikarczyk J., *Historia górnictwa i hutnictwa...*, t. 1, s. 438; t. 2, s. 57, 74, 80, 81, 84, 183, 190, 198, 213, 243, 285, 287–290, 292, 296, 297; Sękowski R., *Herbarz szlachty śląskiej. Informator genealogiczno-heraldyczny*, Kat. 2003, t. 3, s. 92–97; Szewczyk W., *Skarb Donnersmarcków*, Kat. 1978; Ślęzak W., *Bytom za rządów Hohenzollernów i Henclów von Donnersmarck 1532–1742. Dzieje i zabytki*, Bytom 2000; Zedlitz-Neukirch L., *Neues preussisches Adels-Lexicon*, Bd. 2, Leipzig 1836–1839, s. 365–369.

Zdzisław Janeczek

Henryk (?–1260), prepozyt miechowski, uzyskał zgodę na lokację Chorzowa.

Data i miejsce jego narodzin nie są znane. Był z pochodzenia Ślązakiem. Nie wiadomo, w którym roku wstąpił do wspólnoty bożogrobców w Miechowie, założonej przez Jaksę herbu Gryf. W 1233 r. został wybrany piątym z kolei, a drugim rodzimego pochodzenia prepozytem w Miechowie po śmierci Michała. Historiograf miechowski, Samuel Nakielski, wystawia mu dobre świadectwo, określając go słowami: „[...] człowiek pokój czyniący, najpobożniejszy, mądry i wykształcony, godny następca swego poprzednika, podobny do niego życiem i obyczajami". Znane są jego dokonania w ciągu 27 lat przewodzenia nie tylko wspólnocie miechowskiej, lecz także podległym jej prepozyturom lokalnym. Kronikarz odnotował jednak tylko jego osiągnięcia na polu administracyjnym i ekonomicznym, wystawiające mu dobre świadectwo jako gospodarzowi.

W 1239 r. dzięki jego zabiegom klasztor miechowski otrzymał od biskupa wrocławskiego Tomasza zbudowany wcześniej szpital pod Nysą. Potem, w 1243 r., książę wielkopolski Przemysław I z bratem Bolesławem i matką Jadwigą wybudował klasztor i szpital na przedmieściach Gniezna, ofiarując go prepozyturze miechowskiej. W 1257 r. Bolesław Wstydliwy zbudował klasztor św. Marka w Krakowie i ofiarował go bożogrobcom. H. zadbał też o zatwierdzenie przez książąt Mieszka Otyłego (1243), Konrada Mazowieckiego (1243), Bolesława Pobożnego (1254) i Bolesława Wstydliwego (1257) przywilejów i immunitetów przyznanych klasztorowi przez poprzednich książąt.

W 1247 r. H. uzyskał od papieża Innocentego IV wyjęcie Miechowa spod jurysdykcji duchowieństwa diecezjalnego i zlecenie skierowane do biskupa krakowskiego, by bronił praw bożogrobców, a następca Innocentego, Aleksander IV (1254–1261), zatwierdził wszystkie ich przywileje. Być może dzięki jego zabiegom Urban IV (1261–1264), który był wcześniej legatem papieskim w Polsce, po przywdzianiu tiary udzielił bożogrobcom miechowskim tzw. egzempcji, czyli wyjął ich spod jurysdykcji biskupiej (1262).

Analizując źródła, trudno nie dostrzec wyjątkowej aktywności H. w powiększaniu posiadłości zakonu. Na mocy darowizny otrzymał wsie: Dzierżkówek i Twarogowa Wola k. Radomia (1230, 1233, 1235), Lancko (1251), Burkowe (1253), Swierzchowice (1237), Smrokow, Nieszkowa w ziemi sądeckiej (1255), Chotla na Kujawach (1245). Zakupił wsie Świerkowice (1237) i Łącko na ziemi sądeckiej (1251). Otrzymał zwolnienie od powinności feudalnych dla Kolanowic i Mechnic k. Koźla (1243) oraz zezwolenie na lokację posiadanych już wsi Grodziska k. Pleszewa (1255) i Crapsco (1259).

W tej sytuacji nie dziwi otrzymane przezeń również przyzwolenia od Władysława, księcia opolskiego na lokację Chorzowa na prawie magdeburskim (24 VI 1257). Najpewniej już wcześniej wieś ta należała do wspólnoty miechowskiej. Nie wiadomo, komu H. zlecił przeprowadzenie lokacji, nie są również znane imiona pierwszego proboszcza i jego wikariusza, posłanych tam przez prepozyta. Należy bowiem mniemać, że H. nie zwlekał z samą lokacją i budową kościoła, a może i szpitala, który ok. 1300 r. został przeniesiony pod Bytom. Nie wiadomo, czy jednak zdążył przed śmiercią, która nastąpiła już w 1260 r.

Data dzienna jego zgonu nie jest znana, przypuszczalnie H. zm. przed drugim najazdem tatarskim. Został pochowany w kościele miechowskim. Jego następcą został Gerard z Pragi, były kapelan Bolesława Wstydliwego.

Nakielski S., *Miechovia sive promptuarium antiquitatum monasterii Miechoviensis*, Kr. 1634–1646 (rządy prepozyta Henryka – s. 157–181). Lakoniczne informacje o prepozycie Henryku w opracowaniach: Pęckowski Z., *Miechów...*; Drabina J., *Historia Chorzowa...*

Jan Drabina



Hildebrandt Paul (1872–?), fotograf, właściciel znanego zakładu fotograficznego w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. 20 XII 1872, wyznania ewangelickiego. Ok. 1895 r. otworzył zakład fotograficzny w Królewskiej Hucie w lokalu usytuowanym przy obecnym Rynku 4 (dawniej Ring 3). Ok. 1900 r. przeniósł zakład do lokalu przy obecnej ul. Powstańców 7 (dawniej Tempelstr. 8). Atelier mieściły się w specjalnie wybudowanych do tego celu lokalach, w których wcześniej pracował fotograf Julius Tschentscher. Od 1906 r. zakład fotograficzny mieścił się w kamienicy przy obecnej ul. Wolności 24 na I piętrze (dawniej Kaiserstr. 24). Było to pierwsze atelier w Królewskiej Hucie, które nie mieściło się na ostatniej kondygnacji budynku i nie posiadało specjalnie wybudowanych dużych okien. W nowym lokalu fotograf zaczął wykonywać zdjęcia, wykorzystując sztuczne światło, i mógł w ogłoszeniach reklamowych podkreślać, że „zdjęcia wykonuje przy każdej pogodzie". Zakład fotograficzny posiadał filię przy obecnej ul. 3 Maja 31, prowadził ją fotograf Bruno Seamann. W 1904 r. H. poślubił Margaretę Krause. Z małżeństwa urodziło się 2 dzieci: córka Margot (ur. 1905) i syn Heinz (ur. 1912). Fotograf mieszkał z rodziną przy obecnej ul. Wolności 30. Specjalizował się w fotografii portretowej, szczególnie w portretach ślubnych. Fotografował także widoki miasta Królewska Huta i wydawał pocztówki według własnych fotografii. Od 1898 r. był członkiem istniejącego do 1922 r. niemieckiego stowarzyszenia Männer-Turn-Verein Königshütte, do którego należeli najbardziej wpływowi i zamożni mieszkańcy miasta. W 1933 r. był członkiem Rady Parafialnej parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Królewskiej Hucie. Od 1931 r. członek Przymusowego Cechu Fotografów w Katowicach. Pracował nieprzerwanie przez 50 lat w Chorzowie. Pod koniec II wojny światowej wyjechał prawdopodobnie do Niemiec.

Nie są znane data i miejsce jego śmierci.

APKat., Krajowa Rada Kościoła Ewangelicko-Unijnego na Górnym Śląsku, sygn. 325; Mitglieder-Verzeichnis der Männer-Turn-Vereins in Königshütte O.-S., sygn. MCh/H/P – 15. – *Adressbuch Königshütte O.S. 1906/1907*; *Königshütter Adressbuch 1893*; *Adressbuch Königshütte O/S 1899*; *Księga pamiątkowa rzemiosła śląskiego 1922–1932*, Kat. 1932; Księgi Konfirmantów parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Chorzowie.

Renata Skoczek



Hilger Ewald (1859–1934), tajny radca górniczy, dyrektor generalny Zjednoczonych Hut „Królewska" i „Laura".

Ur. 13 VI 1859 w Essen, w rodzinie przemysłowca. W 1877 r. odbył roczną praktykę w kopalni „Herkules" k. Essen. Następnie podjął studia uniwersyteckie w Lozannie, Strasburgu i Berlinie. Naukę kontynuował na Akademii Górniczej w Berlinie oraz w École des Mines w Mons. Egzamin specjalistyczny z zakresu górnictwa zdał w 1882 r. z wyróżnieniem. Przez kolejne dwa lata odbywał praktykę w różnych kopalniach europejskich. W 1884 r. został powołany na stanowisko królewskiego komisarza zdrojowego (*Königlicher Bade-Kommisär*) w kurorcie Bad

Oeynhausen. Egzamin na asesora górniczego złożył w 1887 r., po czym powierzono mu zarząd nad kopalniami w Sulzbach oraz Friedrichsthal w Zagłębiu Saary. Nader szybko awansował, osiągając najpierw stopień inspektora górniczego, a następnie w 1893 r. radcy górniczego. W 1894 r. mianowany został królewskim dyrektorem górniczym (*Königlicher Bergwerksdirektor*). Dwa lata później już jako starszy radca górniczy stanął na czele Königliche Bergwerksdirektion (Królewskiej Dyrekcji Górniczej) w Zabrzu. Uzyskawszy tytuł tajnego radcy górniczego, powołany został na stanowisko prezesa Königliche Bergwerksdirektion w Saarbrücken. Po konflikcie z przełożonymi zrezygnował ze służby państwowej i został w 1905 r. dyrektorem generalnym koncernu Vereinigte Königs- und Laurahütte, Aktiengesellschaft für Bergbau und Hüttenbetrieb (Zjednoczone Huty „Królewska" i „Laura", Spółka Akcyjna dla Górnictwa i Hutnictwa). Za jego kadencji koncern został drugim co do wielkości, po zakładach Kruppa, niemieckim przedsiębiorstwem górniczo-hutniczym, zatrudniającym w 1912 r. ok. 18 tys. robotników. Kapitał zakładowy wynosił wówczas 36 mln marek. Zjednoczone Huty „Królewska" i „Laura" rozwijały się intensywnie i w 1921 r. zatrudniały już 26,6 tys. pracowników.

H. był długoletnim członkiem zarządu stowarzyszenia Oberschlesische Berg- und Hüttenmännischer Verein (Górnośląski Związek Przemysłowców Górniczo-Hutniczych). Należał również do Industrie- und Handelskammer für die Provinz Oberschlesien (Izba Przemysłowo-Handlowa dla Prowincji Górnośląskiej). Ponadto pełnił funkcję przewodniczącego wschodniej grupy stowarzyszenia Verein Deutscher Eisen- und Stahlindustriellen (Związek Niemieckich Przemysłowców Żelaza i Stali).

Jako skrajny nacjonalista brał aktywny udział w życiu politycznym Królewskiej Huty (obecnie Chorzów) i Siemianowic. Był protektorem licznych skrajnie prawicowych ugrupowań, m.in. Deutscher Ostmarkenverein (Niemiecki Związek Marchii Wschodniej), Deutscher Flottenverein (Niemiecki Związek Ligi Morskiej) i Deutsche Kolonialgesellschaft (Stowarzyszenie Niemieckich Kolonii).

Po wybuchu I wojny światowej, w wieku 55 lat, H. zgłosił się jako major rezerwy do pułku ułanów w Saarbrücken.

Jego syn, także oficer tego pułku, poległ na froncie zachodnim. Po zakończeniu działań wojennych H. był gorącym rzecznikiem powołania do życia przez Związek Przemysłowców Oberschlesischen Freiwilligen-Korps (Górnośląskiego Korpusu Ochotniczego), którego zadanie miało się sprowadzać do walki z Polakami oraz ugrupowaniami lewicowymi. W pierwszych tygodniach 1919 r. na 4 tys. ochotników zasilających tę formację zbrojną ok. 1 tys. osób pochodziło z Królewskiej Huty. Wspierał też później niemieckie formacje zbrojne (Freikorps), które walczyły z powstańcami polskimi na Górnym Śląsku.

H. został członkiem niemieckiej delegacji pokojowej i uczestniczył w konferencji wersalskiej, a następnie w konferencjach pokojowych w Spa, w Brukseli oraz w Paryżu. Był zdecydowanym przeciwnikiem podejmowania rozmów z negocjatorami polskimi. Stanowczo potępiał decyzję Rady Ambasadorów z 12 X 1921 o podziale obszaru plebiscytowego między Polskę a republikę weimarską.

Do 1923 r. mieszkał na zmianę w Berlinie i w Siemianowicach. Po złożeniu w tymże roku urzędu dyrektora generalnego zamieszkał w swej posiadłości, zwanej „Haus Kynast", w miejscowości Zitzschewig k. Kötzenbroda w Saksonii. Nadal jednak pozostał członkiem rady nadzorczej koncernu Vereinigte Königs- und Laurahütte, Aktiengesellschaft für Bergbau und Hüttenbetrieb.

W 1931 r. został honorowym senatorem politechniki w Berlinie-Charlottenburgu. Otrzymał również tytuł *doktora inżyniera honoris causa* Politechniki Wrocławskiej.

Zm. 20 VIII 1934 w Zitzschewig, tam też został pochowany.

Biały F., *Górnośląski Związek Przemysłowców Górniczo-Hutniczych 1854–1914*, Kat. 1963; tenże, *Górnośląski Związek Przemysłowców Górniczo-Hutniczych 1914–1932*, Wr.–W.–Kr. 1967; tenże, *Niemieckie ochotnicze formacje zbrojne na Śląsku 1918–1923*, Kat. 1976, s. 31, 32; *Encyklopedia historii gospodarczej Polski*, t. 2, W. 1981, s. 448; Fuchs K., *Wirtschaftliche Führungskräfte in Schlesien...*, s. 275–276; Perlick A., *Verdiente Persönlichkeiten im oberschlesischen Industrieraum*, Breslau [b.r.w.], s. 391; Serlo W., *Männer des Bergbaus...*, s. 68. – „Oberschlesische Wirtschaft" 1927, H. 8, s. 476, 477; 1934, H. 9, s. 429; „Zeitschrift des Oberschlesischen Berg- und Hüttenmännischen Vereins" 1921, H. 2–3, s. 65.

Franciszek Biały

Hoberg Reinhold (?–1891), kotlarz i ludwisarz, odlał dzwony dla kościoła pw. św. Jadwigi w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Do kolonii hernhutów Gnadenfeld (Pawłowiczki) k. Koźla przybył w 1853 r. z Gnadenfrei (Piława Górna koło Dzierżoniowa). W 1878 r. był obecny przy spisywaniu testamentu przez → Heinricha Liebolda (1798–1878), po którym przejął warsztat.

Dla Królewskiej Huty warsztat Hoberga odlał za kwotę 5114 marek, które od 1884 r. zebrano wśród parafian, dzwony kościoła św. Jadwigi, które przybyły do Królewskiej Huty 10 X 1885, a poświęcono je uroczyście dnia następnego. Wciągnięto je na wieżę 15 X t.r., a poświęcił je tutejszy administrator parafii św. Barbary, do której należał wówczas kościół św. Jadwigi, ks. Paweł Łukaszczyk, w imieniu biskupa wrocławskiego. Dwa dni później zadzwoniły po raz pierwszy.

Dzwony nosiły imiona: św. Jadwigi („St. Hedwig" – waga ok. 1200 kg), świętych Piotra i Pawła („St. Peter und Paul" – waga 658 kg) oraz Najświętszej Maryi Panny („St. Maria" – waga 336 kg). Zakład ludwisarski H. w 1885 r. odlał dla tej samej świątyni jeszcze sygnaturkę o wadze 72 kg, bez żadnych inskrypcji, służącą jako dzwon pogrzebowy. Szczęśliwie ocalała ona podczas obydwu wojen światowych.

H. zm. w 1891 r.

AAKat., Akta dotyczące dzwonów. – Chrząszcz J.P., *Fest-Schrift zur 50-jährigen Jubel – Feier der katholischen St. Barbara – Pfarrgemeinde...*, s. 48–49; Krause W., *Grundriss eines Lexikons...*, Bd. 2, s. 17; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 148–149.

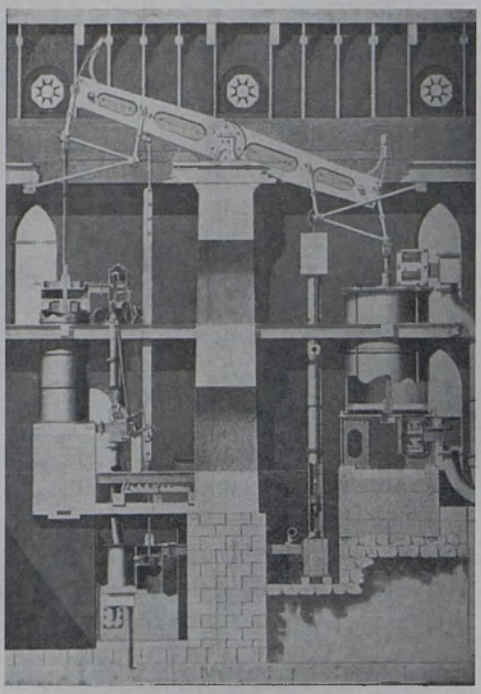
Przemysław Nadolski



Holtzhausen (Holzhausen) Johann Justus Friedrich [tak się podpisywał, natomiast w pracach o nim oraz na tablicach pamiątkowych występuje jako: **Friedrich August** albo **Friedrich August Wilhelm**] (1768–1827), pierwszy budowniczy maszyn parowych na Górnym Śląsku, w 1802 r. zbudował w Gliwicach dla huty „Królewskiej" dmuchawę parową, urządzenie zasilające wielki piec powietrzem; urządzenia te miały istotny wpływ na wielkość produkcji pieca. Do XIX w. dmuchawy o różnej konstrukcji napędzane były silnikami wodnymi. Wielkie piece były wówczas prowadzone na węglu drzewnym. Użycie koksu umożliwiło budowę wielkich pieców o większej objętości i wysokości, dla których stosowane dotychczas dmuchawy okazały się za słabe. Dopiero zainstalowanie dmuchaw tłokowych stworzyło możliwość zwiększenia sztucznego dmuchu.

Pierwszą hutą na kontynencie europejskim, która wprowadziła maszynę parową do napędzania dmuchawy, była huta „Królewska". Użycie maszyny parowej do napędu dmuchaw wielkopiecowych wpłynęło na zmianę lokalizacji hut. Odtąd budowano je w pobliżu pokładów węgla, co spowodowało koncentrację przemysłu hutniczego. Dzięki maszynie parowej uzyskano większe ciśnienie powietrza, a to pozwoliło na budowę

większych pieców. Dlatego w hucie „Królewskiej" były wyższe wielkie piece niż w innych hutach żelaza na Górnym Śląsku.



Maszyna parowa zbudowana w 1802 r. dla huty „Królewskiej"

Ur. 4 III 1768 w Ellrich k. Nordhausen w południowym Harzu. → Reden poznał go w 1790 r. podczas wizytowania kopalni srebra w Andreasbergu, gdzie H. pracował jako ślusarz. Już wówczas był znany jako zdolny mechanik. Reden zaproponował mu pracę na Śląsku. H. przyjął tę propozycję. Został wówczas wysłany w celu pogłębienia wiedzy do Karla Friedricha Bücklinga, który wcześniej w przebraniu robotnika poznał w Anglii budowę maszyny parowej. Po powrocie zbudował w Niemczech pierwszą maszynę parową, którą uruchomił 23 VIII 1785 w kopalni w Hettstedt. U Bücklinga H. uczył się wykonywania rysunków, modeli oraz budowy maszyn.

Już w marcu 1792 r. H. został wezwany na Górny Śląsk, do Tarnowskich Gór, by dokończyć prace montażowe przy jednej z zakupionych za granicą maszyn parowych. Został wtedy mianowany mistrzem maszyn parowych (*Feuermaschinenmeister*). Powierzono mu nadzór nad pracującą w Strzybnicy „maszyną ogniową". Wkrótce po przyjeździe na Górny Śląsk podjął próbę zbudowania maszyny parowej według własnego projektu. Udało mu się to dopiero w l. 1794–1796, kiedy poznał wszystkie tajniki wynalazku Jamesa Watta. Potrzebnych do maszyny części, podobnie jak do następnych budowanych maszyn, dostarczyła huta żelaza w Ozimku, a później również odlewnia żelaza w Gliwicach. Maszynę uruchomiono w jednej ze sztolni kopalni srebra i ołowiu „Fryderyk".

W 1806 r. H. został mianowany inspektorem maszynowym i kierownikiem uruchomionego przy odlewni żelaza w Gliwicach zakładu budowy maszyn. Kierował odtąd całością spraw związanych z budową maszyn na Górnym Śląsku i w wałbrzyskim zagłębiu węglowym. W ciągu swej 35-letniej pracy zbudował ponad 50 maszyn parowych, których moc wynosiła 4–75 koni mechanicznych. Wśród nich znajdowały się także dwie pierwsze maszyny dymarskie, zainstalowane przy piecach w hucie „Królewskiej". W uznaniu wielkich zasług król Friedrich Wilhelm III mianował H. 9 III 1825 dyrektorem maszynowym.

H. był ewangelikiem. W 1795 r. ożenił się w Tarnowskich Górach z córką lekarza powiatowego dr. Zweigla – Christianą Johanną Wilhelminną (1778–1835). Miał córkę Henriettę Augustę Carolinę (ur. 1801), która wyszła za Friedricha Ludwiga Beyerhausa, wybitnego modelarza gliwickiej odlewni. Ich drugi syn → Friedrich wykonał pewne prace artystyczne dla kościoła św. Barbary w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

H. zm. na atak serca w Kłodzku 1 XII 1827. Pochowano go na cmentarzu hutniczym w Gliwicach.

Beck L., *Die Geschichte der Eisens*, Bd. 4, Braunschweig 1899, s. 180; Junghann O., *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*, s. 6; Kania J., *Holtzhausen der Altmeister der deutschen Maschinenbaukunst und seine Bedeutung für die oberschlesische Industrie*, [b.m.w.] 1909; *Kleines Stadt-*

buch..., s. 22–23, 35, 42; *Landeskunde des oberschlesischen Industriegebietes...*, s. 137; Mackensen L., *A.F. Holtzhausen*, Berlin 1972; Matschos C., *A.F. Holtzhausen und seine Bedeutung für den deutschen Maschinenbau*, Kattowitz 1907; tenże, *Grosse Ingenieure. Lebensbensbeschreibungen aus der Geschichte der Technik*, München 1942, s. 111–114; tenże, *Die Entwicklung der Dampfmaschine*, Berlin 1908, s. 560; tenże, *50 Jahre Ingenieur-Arbeit in Oberschlesien. Ein Gedenkschrift zur Feier des 50 jährigen Bestehens des Oberschlesischen Bezirksvereins deutscher Ingenieure*, Berlin 1907, s. 9 i n., 116; *Neue Deutsche Biographie...*, Bd. 9; Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 137 (tu informacja, że zm. 30 XI 1827); Piernikarczyk J., *Historia górnictwa i hutnictwa...*, t. 1, s. 188–191; Radwan M., *Rudy, kuźnice i huty żelaza w Polsce*, W. 1963, s. 182; Recław D., *Wielkie postacie górnośląskiego przemysłu...*, s. 124 (tu informacja, że zm. 1 XII 1827 w Gliwicach); Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 20; Schmidt J., *Hutnicy, artyści modelierzy oraz twórcy górnośląskiego hutnictwa (cz. I)*, [w:] „Rocznik Muzeum w Gliwicach", t. 10: 1994 – *Ludzie i dzieła*, Gliwice 1995, s. 39–58; Serlo W., *Männer des Bergbaus...*, s. 71; Wirska-Parachoniak M., *Dzieje huty „Królewskiej" do roku 1869. Aspekty techniczne*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 1: 1996, Ch. 1997, s. 46.

Zbigniew Kapała



Horoszkiewicz Kazimierz Andrzej (1867–1942), generał brygady, tytularny generał dywizji WP, związany kilkunastoma latami pracy i życia (1922–1939) przede wszystkim z Katowicami, a także z Królewską Hutą (obecnie Chorzów) jako dowódca wkraczających w czerwcu 1922 r. do tego miasta pododdziałów Wojska Polskiego, dowódca 23. Dywizji Piechoty, a tym samym zwierzchnik stacjonujących także w Chorzowie batalionów 75. Pułku Piechoty.

Ur. 3 III 1867 w rodzinie Mikołaja i Kamili z Babireckich, w dzierżawionym przez rodziców majątku Bajmaki (pow. złoczowski w Galicji Wschodniej). Po ukończeniu w 1888 r. gimnazjum w Brzeżanach studiował prawo na Uniwersytecie we Lwowie. W l. 1889–1890 odbył roczną obowiązkową służbę wojskową w armii austro-węgierskiej i uzyskał stopień porucznika. W 1895 r. zdecydował się na rozpoczęcie zawodowej służby wojskowej, służył kolejno w jednostkach we Lwowie, Rzeszowie i ponownie we Lwowie.

W początkowej fazie I wojny światowej dowodził w stopniu kapitana kompanią na froncie galicyjskim i we wrześniu 1914 r. został ciężko ranny pod Miżyńcem k. Przemyśla. Po powrocie w 1915 r. ze szpitala w Wiedniu na front wschodni dowodził batalionem (w stopniu majora) oraz pułkiem piechoty (podpułkownik z 1917 r.). Służbę w wojsku austro-węgierskim zakończył w 1918 r. jako komendant garnizonu w Winnicy (Podole), organizując ewakuację rodzin polskich do Krakowa i współdziałając z III Korpusem Polskim gen. Eugeniusza Henniga-Michaelisa. Od listopada 1918 r. – już w Wojsku Polskim – dowodził baonem 13. Pułku Piechoty w Krakowie, a od stycznia 1919 r. – w stopniu pułkownika – 1. Pułkiem Strzelców Podhalańskich w Nowym Sączu. Uczestniczył w walkach na froncie polsko-bolszewickim w Grupie Operacyjnej płk. Józefa Rybaka i podczas odwrotu z Kijowa został ponownie ranny. W trakcie bitwy o Warszawę w 1920 r. brał udział z pułkiem w kontrofensywie znad Wieprza. W l. 1921–1922 był dowódcą piechoty dywizyjnej 22. DP w Przemyślu i 21. DP w Bielsku. Został zweryfikowany w 1922 r. jako generał brygady ze starszeństwem od 1 VI 1919.

Po ukończeniu kursu dla wyższych dowódców w kwietniu 1922 r. został mianowany dowódcą 23. DP, która miała stacjonować na Górnym Śląsku. Jako dowódca tej dywizji w piątek 23 VI 1922 w południe prowadził, wraz z ppłk. W. Langnerem, wkraczające do Królewskiej Huty ul. Katowicką pododdziały 75. Pułku Piechoty (2 baony piechoty, kompanię ciężkich karabinów maszynowych,

baterię artylerii lekkiej) i obejmował ten rejon Górnego Śląska w polskie posiadanie. U bram miasta, na terenie obecnego Górnego Tysiąclecia (Bederowiec), należącego wówczas do gminy wiejskiej Chorzowa, H. witała 300-osobowa grupa byłych powstańców śląskich i działacze plebiscytowi, którzy następnie – jako kompania honorowa – poprowadzili pododdziały Wojska Polskiego ku bramie powitalnej na obecnej ul. Katowickiej, gdzie zgromadzili się przedstawiciele województwa, pow. świętochłowickiego, władz miasta, goście z Włoch, Anglii i Francji, przedstawiciele prasy z różnych miast Polski i Śląska oraz niezliczone tłumy mieszkańców. Po przemówieniach powitalnych wojewody Józefa Rymera i starosty → Józefa Potyki w imieniu mieszkańców i władz miasta H. i → ppłk. Langnera powitał w języku niemieckim – w zastępstwie nieobecnego w mieście burmistrza → Heinricha Brahla – radca miejski dr → A. Noll, wyrażając przy tym pewne obawy niemieckiej i indyferentnej narodowo ludności miasta, czy nie będzie ona traktowana w państwie polskim gorzej niż Polacy (w czasie plebiscytu większość mieszkańców Królewskiej Huty opowiedziała się za Niemcami). Jak relacjonują ks. Emil Szramek i – bardziej oszczędnie – Adam Pobóg-Rutkowski, H. odpowiedział na powitanie dr. Nolla najpierw po polsku, wyrażając zdziwienie, „że to Niemcy witają Wojsko Polskie tylu sztandarami polskimi, zielenią i kwiatami, i zakończył po niemiecku zapewnieniem, iż Polska chronić będzie swych lojalnych obywateli bez względu na ich język. Z przekąsem dodał, że dowodem wyższości charakteru polskiego nad niemieckim jest fakt, że on jako generał polski odpowiada po niemiecku, a żaden generał niemiecki nie zdobyłby się na to, by przemawiać do Polaków po polsku".

W imieniu polskich mieszkańców Królewskiej Huty żołnierzy powitali: radca miejski → Antoni Idźkowski oraz 71-letnia → Petronela Golasiowa, która powiedziała m.in.: „W imieniu niewiast Górnego Śląska, w szczególności kobiet Królewskiej Huty, witam Cię, szlachetny Panie Generale, wraz ze wszystkimi wodzami i zacnymi rycerzami oraz przyszłymi obrońcami ziemi śląskiej i narodu polskiego. Witajcie zbawcy i oswobodziciele uciskanych nas, biednych Górnoślązaków [...] Dziesięć pokoleń czekało waszego przyjścia, dziesięć pokoleń nadaremnie wyciągało ręce i błagało niebiosa o tę drogą, szczęśliwą chwilę, która nam przypadła w udziale [...]". Po słowach Golasiowej, które do głębi wzruszyły zebranych, do H. podeszła mała dziewczynka, córka → Marii Marcinkowej, Pelagia i wręczyła mu bukiet kwiatów. Generał, poruszony tak serdecznym powitaniem, podziękował Golasiowej za miłe słowa, za chleb i sól, a – jak relacjonuje „Gazeta Robotnicza" – odpowiadając wszystkim mówcom, zaznaczył, „że Polska traktować będzie zawsze z równą miłością wszystkich swoich obywateli, pomna swej dziejowej tradycji, według której tolerancja wobec innych przekonań jest zaszczytnie znana. Generał dziękował za słowa powitalne, zapewniając, że zadaniem jego będzie stać na straży spokoju i porządku".

Dalsza część uroczystości odbyła się na bogato przystrojonym Rynku, gdzie do gości dołączył → gen. Stanisław Szeptycki, dowódca grupy wojsk polskich wyznaczonej do zajęcia przyznanej Polsce części Górnego Śląska, a następnie przy kilkupiętrowej bramie triumfalnej, zbudowanej na wysokości budynku przy obecnej ul. Wolności 23. Oficjalna część uroczystości została zakończona polową mszą św. dziękczynną za powrót ziemi śląskiej do Polski oraz defiladą wojskową na ul. Gneisenaua (Dąbrowskiego), którą odbierał gen. Szeptycki.

Na stanowisku dowódcy 23. DP pozostawał H. do czerwca 1926 r. Wówczas został przeniesiony w stan spoczynku jako tytularny generał dywizji, jednak pozostał w Katowicach, gdzie mieszkał do wybuchu wojny. We wrześniu 1939 r. wyjechał z rodziną do Lwowa; przebywał tam incognito. Wraz z wieloma innymi Polakami w czerwcu 1940 r. został zesłany do okręgu Chanty-Mansyjskiego i zapędzony do wyrębu tajgi.

W 1941 r. – po podpisaniu układu Sikorski–Majski – zwolniono go z zesłania. Otrzymał wizę do Iranu. W czasie podróży rzeką Ob zachorował i – pozbawiony przez NKWD wizy – pozostał na dłużej w Tobolsku, gdzie po wyzdrowieniu sprzątał ulice.

Zm. 12 XII 1942 w Tobolsku. Wkrótce zm. tam jego żona, natomiast córka i wnuk generała wrócili w 1946 r. do Polski.

H. był odznaczony Krzyżem Virtuti Militari V klasy (2-krotnie), Krzyżem Walecznych (2-krotnie) i Krzyżem Oficerskim francuskiej Legii Honorowej.

Kapała Z., *Uroczyste objęcie Chorzowa, Królewskiej Huty i Wielkich Hajduk...*, s. 174–187; tenże, *Wkroczenie wojsk polskich do Królewskiej Huty w 1922 roku*, [w:] *Wkroczenie wojsk polskich do Chorzowa...*, s. 42–65; Kosk H.P., *Generalicja polska*, t. 1: *A–K*, Pruszków 1998, s. 182, 183; Kryska-Karski T., Żurakowski S., *Generałowie Polski niepodległej*, W. 1991, s. 39; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*; PSB, t. 10, s. 11 (biogram H. pióra Jana Ciałowicza); Szramek E., *Uroczyste objęcie części Górnego Śląska przez Polskę w 1922 roku*, [w:] *1922–1937. Jednodniówka Śląskiego Związku Akademickiego z okazji wygaśnięcia Konwencji Genewskiej i 15-lecia wkroczenia Wojska Polskiego na Górny Śląsk*, Kat. 1937, s. 20–22. – „Gazeta Robotnicza" 1922, nr 14.

Sylwester Fertacz



Huldschinsky (Huldschinski) Salomon (Siegfried) (daty życia nieznane), kupiec, przewodniczący zarządu Królewskohuckiej Gminy Synagogalnej (w 1879 r.), jeden z pierwszych radnych miasta Królewska Huta (obecnie Chorzów), wiceprzewodniczący okręgu wyborczego Synagogen-Stadtbezirk, a następnie wieloletni radca miejski.

Ur. w Gliwicach, gdzie w 1866 r. uruchomił razem z A. Hahnem pierwszą walcownię rur stalowych na Górnym Śląsku „Huldschinsky & Co.". Gdy po kilku latach Hahn wycofał swe udziały, zakład stał się firmą rodzinną. Po rezygnacji A. Hahna ze spółki nosiła ona nazwę „S. Huldschinsky u. Söhne". Produkty tej walcowni cieszyły się później uznaniem na całym świecie. W 1905 r., już jako spółka akcyjna Huldschinskysche Hüttenwerke AG. (od 1894 r.), została wchłonięta przez koncern „Oberbedarf". Prawdopodobnie pod koniec l. 60. H. przekazał zakład synom i przeniósł się do niedawno powstałego i dynamicznie rozwijającego się miasta Królewska Huta, w którym wybudował okazały dom przy późniejszej Kaiserstr. 14 (obecnej ul. Wolności). Kilka lat później w sąsiedztwie zbudowano synagogę. W Królewskiej Hucie posiadał firmę „Bergwerks- und Hüttenproducte". Już dn. 28 XI 1870 został wybrany do Rady Miasta, a 21 XII 1876 radcą miejskim (członkiem Magistratu). Ostatni raz na członka zarządu miasta wybrano go na okres do 1893 r. Był nim do 1891 r., pracował w tym okresie w deputacji budowlanej.

Działał także w środowisku miejscowych wyznawców judaizmu. W 1871 r. został wybrany członkiem Kolegium Reprezentantów, a w 1879 r. znalazł się w zarządzie miejscowej Gminy Synagogalnej (jako jej przewodniczący).

W 1888 r. wspólnie z → Michaelem Bergerem założył Związek Gmin Synagogalnych Rejencji Opolskiej (Synagogen-Gemeinde-Verband des Regierungsbezirk Oppeln), którego siedziba mieściła się w Królewskiej Hucie. W pierwszym okresie działalności tego Związku był wspólnie z Bergerem nieformalnym jego współprzewodniczącym.

Po 1891 r. powrócił do rodzinnych Gliwic, gdzie dożył sędziwego wieku.

Bąk K., *Huta 1 Maja w Gliwicach 1867–1945*, „Zeszyty Gliwickie", t. 20: 1991, s. 25; Bergman E., *Synagoga w Chorzowie*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 1: 1996, Ch. 1997, s. 130–131; Brzostowski R., Walerjański D., Zapomniani mieszkańcy..., s. 28, 32, 71–72, 122–123; *Handbuch für die Provinz Schlesien*, Breslau

1876–1881; Małusecki B., *Rodziny gliwickich przemysłowców pochodzenia żydowskiego – ich udział w życiu i rozwoju miasta,* [w:] *Żydzi gliwiccy. Materiały z konferencji Muzeum, 17–18 listopada 2005,* Gliwice 2006, s. 66 (tu: Huldschinsky i Huldschinski); Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 297 (tu: Huldschinski), s. 299 (tu: Huldschinsky), s. 303 (tu: Huldschinsky); Recław D., *Wielkie postacie górnośląskiego przemysłu...*, s. 152 (tu: Huldschinsky).

Zbigniew Kapała

I



Idźkowski Antoni (1872–1936), drogerzysta, radny miejski.

Ur. 31 XII 1872 w Ostrzeszowie.W 1897 r. osiadł w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), otwierając w sierpniu tegoż roku drogerię „Pod Krzyżem", przy dzisiejszej ul. Jagiellońskiej 1. Prócz pracy zawodowej angażował się w działalność społeczną polskich organizacji społeczno-kulturalnych, m.in. Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół".

W 1919 r. został członkiem zarządu nowo powstałego Towarzystwa Kupców w Królewskiej Hucie. Aktywnie włączył się też w działalność polityczną. W wyborach 9 XI 1919 otrzymał mandat królewskohuckiej rady miejskiej. W 1920 r. wszedł w skład Komitetu Plebiscytowego na miasto Królewska Huta. W czasie kolejnych powstań dostarczał walczącym oddziałom lekarstwa i środki opatrunkowe. Jako jeden z najbardziej zasłużonych królewskohuckich działaczy polskich został wydelegowany do zawiązanego 18 VI 1922 w Katowicach 44-osobowego Komitetu Przyjęcia Wojska Polskiego. Kilka dni później w imieniu królewskohuckiej Rady Ludowej witał Wojsko Polskie wkraczające do miasta.

Jako radny aktywnie uczestniczył w polonizacji władz miejskich. W pierwszych miesiącach w Magistracie często dochodziło do ostrych starć na tle narodowym między Polakami a burmistrzem → H. Brahlem i popierającymi go Niemcami. W 1923 r. konflikt zaostrzył się do tego stopnia, że 23 III t.r. burmistrz Brahl złożył na ręce I. swój urząd, co jednak nie rozładowało napięcia. Dopiero w lipcu t.r. po żmudnych negocjacjach, w których ze strony polskiej brał udział I., udało się ostatecznie zażegnać konflikt.

W 1926 r. I. był członkiem Komisji Przygotowawczej do nowych wyborów municypalnych, sam jednak w nich nie kandydował. Dopiero w kolejnych wyborach w maju 1930 r. został ponownie radnym miejskim z ramienia Narodowej Partii Robotniczej, której był aktywnym działaczem. W Radzie Miejskiej podlegały mu sprawy szkolnictwa i miejscowej Ochotniczej Straży Pożarnej. Nie zaprzestał też działalności społecznej, przez pewien czas pełniąc funkcje prezesa Związku Drogistów Obwodu Śląskiego. W 1927 r. wszedł w skład Rady Opiekuńczej Miejskiego Instytutu Kształcenia Handlowego.

Żonaty z Heleną z Małeckich (1880–1943), miał syna i córkę.

Zm. 15 VIII 1936 w czasie kuracji w Ustroniu. Uroczysty pogrzeb z udziałem władz miejskich i delegacji towarzystw społeczno-gospodarczych odbył się w Chorzowie 19 VIII. Został pochowany na cmentarzu Świętej Jadwigi, gdzie zachował się jego nagrobek. W nekrologu Urzędu Miasta czytamy: „Był znanym działaczem na niwie narodowo-społecznej, a zaletami i prawością charakteru zasłużył się dobrze miastu i Ojczyźnie".

Odznaczony Srebrnym Krzyżem Zasługi.

Drogeria I. w czasie wojny znalazła się pod zarządem niemieckim: jej zarządcą był G. Pietsch. W 1946 r. jako właściciel był wymieniany w spisie abonentów sieci telefonicz-

nych syn I., Witold, a w 1949 r. jego córka, Maria Eleonora (żona Wiktora Ludwika Urbanowicza, zamordowanego wiosną 1940 r. w Lesie Katyńskim). W 1950 r. drogeria nie została już wymieniona.

Amtliches Fernsprechbuch für den Bezirk den Reichspostdirektion, Oppeln 1942; Birek A., *Towarzystwo Kupców w Królewskiej Hucie*, „Wspólny Chorzów" 2000, nr 11(62); Borth W., *Z walk o niepodległość na Górnym Śląsku...*; Brożek K., *Polska służba medyczna...*, s. 317; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 167; Jerzykiewicz W., *Drogiści w walce o wolność Śląska*, Kat. 1939, s. 91; Kaganiec M., *Apteki i drogerie medycynalne w Królewskiej Hucie do 1922 r.*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 6: 2001, Ch. 2002, s. 17–35; Nadolski P., *Z dziejów Straży Pożarnej w Królewskiej Hucie, Hajdukach i Chorzowie (do 1945 r.)*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 6: 2001, Ch. 2002; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 304; Sieradzka D., *Z dziejów samorządu komunalnego miasta Chorzowa...*; taż, *Królewska Huta – Chorzów w latach 1868–1945...*; *Spis abonentów sieci telefonicznych Dyrekcji Okręgu Poczt i Telegrafów w Katowicach na 1946 r.*, Kat. 1946. – „Katolik" nr 100 z 26 VIII 1897 (anons o otwarciu drogerii); „Polonia" z 18 VIII 1936 (nekrolog); z 20 VIII 1936 (sprawozdanie z pogrzebu); „Śląski Kurier Poranny" nr 224 z 18 VIII 1936 (sprawozdanie z pogrzebu).

Małgorzata Kaganiec

Isaac (Izaak) Salomon (brak dokładnych danych o miejscu i roku urodzenia oraz śmierci, najprawdopodobniej ur. ok. 1730 r., a zm. po 1794 r.), odkrywca ogromnych pokładów węgla w pobliżu Chorzowa i Zabrza, gdzie później powstały wzorcowe państwowe kopalnie węgla „Król" („König") i „Królowa Luiza" („Königin Luise"), jeden z pionierów uprzemysłowienia Górnego Śląska, ściśle związany z historią obecnego Chorzowa i kopalni „Król".

Pochodził najprawdopodobniej z Brabantu (prowincja w środk. Belgii). Ostatnio mieszkał w Pszczynie (Pless), stąd pojawiające się w niektórych publikacjach nazwisko → Plessner. Na polecenie → Friedricha Wilhelma v. Redena prowadził w końcu XVIII w. intensywne badania geologiczne na terenach Górnego Śląska. Efektem jego poszukiwań było znalezienie pokładów węgla kamiennego. W 1779 r., gdzieś pod obecnymi Brzozowicami-Kamieniem, zetknął się z podróżującym po Śląsku baronem Friedrichem Antonem v. Heinitzem, zarządzającym wówczas pruskim Departamentem Górniczo-Hutniczym. Zapewne od tego czasu datują się jego związki z pruskimi władzami górniczymi. Jak wynika z zachowanych dokumentów, jeszcze w tym samym roku został przysięgłym w utworzonej w 1779 r. deputacji górniczej w Tarnowskich Górach. Powierzono mu wówczas nadzór nad kopalniami ołowiu, srebra i żelaza. Wkrótce potem znalazł się w ścisłym gronie osób, dzięki którym została uruchomiona kopalnia ołowiu i srebra „Fryderyk" w Strzybnicy k. Tarnowskich Gór. Uwagę zwraca fakt, że wśród kilkunastu szybów tej kopalni znalazł się m.in. szyb „Isaac", w którym zastosowano konny „kunszt", czyli urządzenie napędzane przez konie. Gdy we wrześniu 1790 r. w Tarnowskich Górach przebywał książę Karl August v. Weimar, z którym podróżował jako radca dworu Johann Wolfgang Goethe, z polecenia Redena po podziemiach tarnogórskich kopalń oprowadzał ich właśnie I., jako znawca górnictwa. Jako przysięgły górniczy stał na czele okręgu górniczego, na które podzielone były rejony podległe poszczególnym deputacjom. Bezpośrednio kontrolował kopalnie w swoim okręgu. W końcu października 1788 r. Reden zlecił I. poszukiwania złóż węgla na Górnym Śląsku. Złoża takie odkrył najpierw, jeszcze w 1788 r., na obszarze obecnej Rudy Śląskiej i Zabrza, a we wrześniu 1790 r. na należących później do Królewskiej Huty (obecnego Chorzowa) Nomiarkach. Zgłoszenia odkrycia k. ówczesnej wsi Chorzów dokonał faktor (czyli wyższy urzędnik rachuby) → Johann Gottlieb Kalide w styczniu 1791 r. Po paru miesiącach wykopano tam 2 pierwsze szyby „Schuckmann" i „Prinzessin". Na odkrytych wówczas złożach górniczych powstały później wzorcowe kopalnie państwowe „Królowa Luiza" na obszarze obecnego Zabrza i „Król" (do 1800 r. „Książę Karol Heski") – Chorzowa, a kilka lat później huta „Królewska". Od 1791 r. I. nadzorował wraz z J.G. Kalidem pracę tych kopalń.

Nieznane są dalsze jego losy. Najprawdopodobniej po konflikcie z Redenem, którego echa odnajdujemy w różnych publikacjach, wyjechał z Górnego Śląska, ale dokąd i kiedy – nie wiemy.

Chorzów. Zarys rozwoju miasta..., s. 13; Dyba M., Warczok U., *Z dziejów kopalni „Dębieńsko"*, Kat. 1988; Fechner H., *Geschichte des schlesischen Berg- und Hüttenwesen in der Zeit Friedrich des Grossem, Friedrich Wilhelm II und Friedrich Wilhelm III*, Berlin 1903; *Historia Tarnowskich Gór*, red. J. Drabina, Tarnowskie Góry 2000, s. 286; Greiner P., *Właściciele dóbr katowickich 1799–1830: J.F. Koulhass i J. Wedding*, „Kronika Katowicka" 2005, nr 2; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 32; Jaros J., *Wiadomości o Żydach czynnych w polskim przemyśle węglowym*, „Biuletyn Historyczny Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce" 1960, nr 3, s. 88; tenże, *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnośląskim do 1914 roku*, Wr.–W.–Kr. 1965, s. 82; tenże, *Dzieje polskiej kadry technicznej...*, s. 55; tenże, *Dwa wieki Kopalni Węgla Kamiennego „Zabrze-Bielszowice"*, Zabrze 1991; Maser P., Weiser A., *Juden in Oberschlesien*, Tl. 1: *Historischer Überblick Jüdische Gemeinden (I)*, Berlin 1992; Musioł L., Kamień-Brzozowice. Z dziejów kościoła i parafii, Kat. 1965 (rkps w zbiorach specjalnych B. Śląskiej w Kat.); tenże, *Pszczyna. Monografia historyczna*, Kat. 1936; Ogger G., *Geniusze i spekulanci. Jak rodził się kapitalizm*, W. 1993; Piernikarczyk J., *Historia górnictwa i hutnictwa...*, t. 2, s. 39, 268, 358; Recław D., *Wielkie postacie górnośląskiego przemysłu...*, s. 153; Zaleski W., *Dzieje górnictwa i hutnictwa na Górnym Śląsku do roku 1806*, Madryt 1967.

Roman Adler

J



Jackisch Paul Adalbert Emil (1825–1912), budowniczy kościołów i obiektów komunalnych, w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) przebudowywał m.in. kościół św. Barbary.

Ur. 17 VII 1825 w Opolu. Był synem mistrza murarskiego i budowniczego Augusta Jackischa oraz Marianny z d. Schwarz. Ochrzczony 24 VII t.r. w kościele św. Krzyża w Opolu.

Nie używał nigdy tytułu architekta, co pozwala przypuszczać, iż nie miał wykształcenia akademickiego. Przeszedł jedynie cechową drogę do tytułu mistrza budowlanego (*Baumeister*). W późniejszych latach nadano mu tytuł królewskiego radcy budowlanego (*Königlicher Baurat*).

Nie wiadomo, w którym roku osiedlił się w Bytomiu. Z tym miastem związał większą część swego życia. W Bytomiu zachowało się do dziś najwięcej projektowanych przez niego budowli.

Jeszcze przed 1862 r. wybrany został do Rady Miejskiej Bytomia (Stadtverordneten-Kollegium). Pod koniec 1869 r. powołano go w skład Magistratu jako nieetatowego członka (*unbesoldeter Stadtrat*) na kadencję 1870–1875. Wybór ten był ponawiany (i to przeważnie jednogłośnie) w 1875, 1881, 1887, 1893 oraz 1899 r. Zatwierdzała go każdorazowo rejencja opolska. W 1903 r. J. z powodu podeszłego wieku złożył ten urząd (podobnie jak inne) i wycofał się z życia publicznego.

Dn. 8 V 1890 w uznaniu zasług dla miasta z okazji 20-lecia piastowania funkcji członka Magistratu nadano mu tytuł „starszego miasta Bytomia" (*Stadtältester*). Pięć lat później, z okazji 70. urodzin, władze miasta obdarzyły go najwyższą godnością – honorowym obywatelstwem (*Ehrenbürger*).

Był kierownikiem komisji budowlanej (Baudeputation) Rady Miejskiej, podlegały mu sprawy budownictwa z ramienia Magistratu. Był również wieloletnim członkiem zarządu kościelnego bytomskiej parafii.

Talent J. najlepiej odzwierciedlają liczne obiekty sakralne, budowane przeważnie w stylu neogotyckim, najbardziej „modnej" formie architektonicznej drugiej połowy

XIX w. W 1877 r. powstał kościół ewangelicki w Mysłowicach. Inną budowlą była świątynia w Dąbrówce Wielkiej, wzniesiona w 1882 r., później rozbudowana przez → Ludwiga Schneidera. Wymienić można też mały kościółek św. Józefa z 1885 r. na tzw. Otylii pomiędzy Zgodą a Nowym Bytomiem (obecnie Ruda Śląska), rozebrany przed II wojną światową z powodu szkód górniczych. Poza tym J. zaprojektował kościół św. Marii Magdaleny w Lubomii k. Raciborza, wybudowany w 1886 r. Najokazalszymi i zdecydowanie najlepszymi świątyniami jego autorstwa są kościoły: Świętego Krzyża w Siemianowicach (1884), Świętej Trójcy w Bytomiu (1888) i Najświętszego Serca Pana Jezusa w Mysłowicach (1892). Każdy z nich stał się dominantą architektoniczną i symbolem danego miasta. W 1891 r. w Świętochłowicach powstał kościół św.św. Piotra i Pawła, a w 1894 r. w Bogucicach (obecnie dzielnica Katowic) kościół św. Szczepana.

Architekt zaprojektował dwie świątynie w Królewskiej Hucie. Na zakupionym w 1870 r. gruncie przy ul. Wolności w l. 1873–1874 powstał drugi w mieście kościół św. Jadwigi. J. wykonał szczegółowy projekt, opierając się na istniejących już szkicach nadradcy budowlanego Salzenbergera. Inicjatorem wzniesienia budowli był proboszcz parafii św. Barbary → ks. Edward Deloch. Budowę świątyni rozpoczęto wiosną 1873 r., 22 VI t.r. uroczyście wmurowano kamień węgielny. Kwotę 10 tys. talarów (30 tys. marek) na budowę podarował biskup wrocławski Heinrich Förster, a całkowity koszt wynosił 180 tys. marek. Poświęcenie nowej świątyni przez ks. kanonika H. Gleicha z Wrocławia nastąpiło 18 X 1874. W 1889 r. do nawy wschodniej świątyni dobudowano kaplicę boczną wg projektu J. Kościół rozbudowano jeszcze w 1908 r. wg projektu → Ludwiga Schneidera.

W parafii św. Barbary J. projektował rozbudowę istniejącego już od 1852 r. kościoła (podwojony transept i nowe prezbiterium). Było to konieczne, gdyż mimo odłączenia Lipin, parafii św. Jadwigi w Królewskiej Hucie oraz Świętochłowic parafia liczyła 24 tys. mieszkańców. Dotychczasowa świątynia, projektu architekta → Gottgetreua, miała powierzchnię tylko 360 m^2 i była stale przepełniona. Rozbudowę, podjętą z inicjatywy ówczesnego proboszcza → ks. Pawła Łukaszczyka, rozpoczęto poświęceniem kamienia węgielnego 21 X 1894. Wyburzono prezbiterium, poszerzono istniejący transept o przęsło wschodnie i przedłużono kościół w kierunku wschodnim, budując nowe prezbiterium. Podwyższono nawę główną, wykonano nowe zadaszenie, poszerzono chór muzyczny. Do prac użyto bloków piaskowca, jak w starej części budynku, dzięki czemu nadano całości jednolity charakter. Podczas przebudowy nabożeństwa odbywały się w starej części świątyni. Rozbudowany kościół został poświęcony 28 X 1895 przez dziekana Viktora Schmidta z Katowic. Później konsekrował go uroczyście biskup wrocławski kard. Georg Kopp 21 X 1896. Całość sfinansowano z ofiar parafian oraz funduszu wolnych kuksów, daru kard. Koppa, dotacji spółki Vereinigte Königs- und Laurahütte oraz osobistego wkładu finansowego proboszcza. Rozbudowa kosztowała 200 tys. marek. J. zaprojektował też budynek plebanii przy kościele św. Barbary. Ostatnimi świątyniami, które J. projektował, były obiekty z 1893 r. w Ornontowicach k. Orzesza, z 1894 r. w Mikulczycach (obecnie dzielnica Zabrza), z 1896 r. w Wieszowej (kościół pw. Trójcy Świętej) i w Łagiewnikach (kościół św. Jana Nepomucena). Liczne realizacje obiektów sakralnych przyniosły mu zasłużone miano „górnośląskiego budowniczego kościołów" (*Oberschlesischer Kirchenerbauer*).

J. był odznaczony: Orderem Korony (Kronenorden) IV klasy, Orderem Czerwonego Orła (Roter Adlerorden) IV klasy oraz papieskim Orderem św. Grzegorza III klasy.

Był żonaty z Marią z d. Wallitzek. Nie pozostawił po sobie potomstwa.

U schyłku życia mieszkał w kamienicy przy Dyngosstr. 39 (obecnie ul. Katowicka 4) w Bytomiu.

Zm. na uwiąd starczy 27 XI 1912 (dotychczas w publikacjach naukowych jako datę śmierci podawano 1913 r.). Miasto wyprawiło mu uroczysty pogrzeb. J. został pochowany u boku żony na cmentarzu Mater Dolorosa przy ul. Piekarskiej.

APKat., Zespół: Akta miasta Bytomia, Akta personalne Paula Jackischa; Arch. Parafialne Parafii Trójcy Świętej w Bytomiu, Księga zgonów za rok 1912. – Chrząszcz J.P., *Fest-Schrift zur 50-jährigen Jubel – Feier der katholischen St. Barbara – Pfarrgemeinde...*, s. 36, 39, 40, 59–61, 71; Głazek D., *Kościół Świętej Barbary i inne kościoły Pawła Jackischa*, [w:] *Z dziejów parafii św. Barbary w Chorzowie*, red. J. Myszor, Ch. 1998, s. 32–39; Krause W., *Grundriss eines Lexikons...*, Bd. 1, s. 54; Kurek J., *Z dziejów kościoła i parafii św. Jadwigi w Chorzowie*, Ch. 1999; Perlick A., *Beuthener Biographien...*, s. 53; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 49, 54. – „Beuthener Zeitung", H. 1: 1900–1912.

Przemysław Nadolski

Jan (?–8 XI 1501), proboszcz chorzowski z końca XV w., potem prepozyt generalny bożogrobców w Miechowie.

Najbardziej znany w świetle źródeł proboszcz chorzowski z XV w. Po rezygnacji Jana z Pękosławia został obrany prepozytem klasztoru miechowskiego. Musiał prezentować nie tylko walory moralne i intelektualne, ale również odpowiednią postawę polityczną. Od połowy XV w., po ostrym konflikcie ze Stolicą Apostolską, król Kazimierz Jagiellończyk wywalczył sobie prawo do obsady biskupstw, próbując tę praktykę przenieść także na najwyższe stanowiska zakonne. Stąd po wyborze każdorazowego zwierzchnika klasztoru miechowskich bożogrobców, cieszącego się od 1428 r. tytułem prepozyta generalnego, protokół z jego kanonicznej elekcji wysyłany był do biskupa krakowskiego z prośbą o konfirmację i inwestyturę. Ten jednak nie mógł jej dokonać bez oficjalnej zgody królewskiej. Nie dziwi więc, że w dokumencie wystawionym 23 XII 1493 z okazji wprowadzenia na najwyższy urząd chorzowskiego proboszcza czytamy, iż stało się to za specjalną zgodą „Najłaskawszego króla Polski Jana Olbrachta" i poprzez kardynała Fryderyka Jagiellończyka, biskupa krakowskiego. J. był 20. prepozytem miechowskim. Rządził 8 lat, do 1501 r.

Dzięki temu niezwykłemu awansowi wiemy więcej o zaletach umysłu i ducha byłego plebana. XVII-wieczny kronikarz miechowskich bożogrobców, wykorzystując wcześniejsze przekazy źródłowe zdeponowane w archiwum klasztornym, zanotował: „Jan, mąż wykształcony i dojrzały wiekiem... z racji szczególnego umiarkowania i powagi zyskał wielką chwałę nie tylko u swoich, lecz i obcych, którzy go poznali... był osobą ceniącą sobie najbardziej pokój ze wszystkimi..." Nie omieszkał też zauważyć, że J. pobudził zakonników do Bożego kultu.

Zm. 8 XI 1501.

Drabina J., *Historia Chorzowa...*, s. 47–48; Nakielski S., *Miechovia...*, Kr. 1634, s. 561–567.

Jan Drabina



Janiczek Wilhelm (1882–1957), lekarz ogólny, w III powstaniu śląskim lekarz naczelny 4. (10.) Pułku Królewskohuckiego im. Czwartaków.

Ur. 9 I 1882 w Bieńkowicach (pow. raciborski), syn chłopa Fabiana i Florentyny z d. Hasse. Gimnazjum ukończył w Raciborzu. W l. 1902–1905 studiował teologię we Wrocławiu, potem w l. 1905–1906 prawo w Krakowie. Ukończył studia lekarskie we Wrocławiu, gdzie w 1918 r. otrzymał dyplom lekarza, nostryfikowany w 1922 r. w Krakowie. Podczas I wojny światowej był zmobilizowany do służby sanitarnej w wojsku niemieckim. W l. 1918–1921 pracował jako lekarz asystent w Szpitalu Spółki Brackiej w Nowych

Hajdukach (obecnie dzielnica Chorzowa). Podczas akcji plebiscytowej był działaczem Związku Chrześcijańskiej Dobroczynności, założonego w styczniu 1920 r. w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów). W Związku prowadził kurs sanitarny. W III powstaniu śląskim był lekarzem naczelnym 4. (10.) Pułku Królewskohuckiego im. Czwartaków.

W l. międzywojennych J. był lekarzem domowym Kas Chorych w Piekarach Śląskich i Królewskiej Hucie. Należał do Towarzystwa Lekarzy Polaków na Śląsku, Związku Gospodarczego Lekarzy Polaków Województwa Śląskiego i Śląskiej Izby Lekarskiej.

W 1939 r. był na liście ściganych przez hitlerowców. W l. 1939–1941 więziono go w obozach koncentracyjnych w Dachau, Sachsenhausen, Buchenwaldzie. W l. 1942–1945 pracował jako lekarz Kasy Chorych w Chorzowie.

Od 1945 r. pracował jako lekarz domowy Ubezpieczalni Społecznej, a po jej likwidacji jako lekarz rejonowy w społecznej służbie zdrowia w Chorzowie.

Ożeniony był z Małgorzatą Marcinek. Miał 3 dzieci: Witolda, Wandę i Stefanię.

Zm. 9 V 1957 we wsi Pomiany, gdzie przeprowadził się na emeryturze; pochowany został w sąsiedniej Trzcznicy k. Kępna w Wielkopolsce.

Główna B. Lekarska w Warszawie, Zbiory Specjalne, zespół: Śląska Izba Lekarska, teczka personalna W. Janiczka. – Brożek K., *Polscy żołnierze na Śląsku Opolskim w Niemczech w latach 1922–1939*, „Annales Academiae Medicae Silensiensis" 2004, vol. 58, nr 1, s. 66; tenże, *Polska służba medyczna...*, s. 27, 40, 87, 230, 247, 255, 282; EPŚl., s. 181, 660; Hanke E., *Trudy i oczekiwania. Wspomnienia lekarza*, W. 1965, s. 318; *Polski almanach medyczny na rok 1956*, oprac. Z. Woźniewski, W. 1957, s. 119; *Rocznik lekarski Rzeczpospolitej Polskiej na rok 1936*, W. 1936, rubr. 125; *Rocznik... na rok 1948*, W. 1949, rubr. 160; Smreka J., *Polacy na studiach lekarskich we Wrocławiu w latach 1811–1918*, Wr. 1939, s. 110, 132; *Spis lekarzy, lekarzy specjalistów, lekarzy dentystów, lekarzy weterynaryjnych, techników dentystycznych, położnych, szpitali, aptek i kas chorych województwa śląskiego*, Kat. 1932, s. 15; *Spis...*, Kat. 1939, s. 9; *Sprawozdanie Związku Gospodarczego Lekarzy Polaków na Śląsku*, [b.m.w.] 1939, s. 7. – Informacja ustna z 2005 r. Michała Marcinka, zam. w Chorzowie.

Krzysztof Brożek



Jaszkowski Tytus (1870–1963), działacz narodowy, powstaniec śląski.

Ur. 4 I 1870 w Ostrowie Wielkopolskim jako syn robotnika (mistrza malarskiego). Do Królewskiej Huty (obecnie Chorzów) przeniósł się w 1892 r. Założył gniazdo Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół", które nie ograniczało swych zadań do ćwiczeń gimnastycznych, lecz kładło także nacisk na pielęgnowanie języka polskiego i znajomość historii Polski. W okresach 1901–4 XII 1904 i 5 XI 1905–23 XII 1906 był prezesem gniazda, po czym powierzono mu godność prezesa honorowego Towarzystwa.

Pod jego kierunkiem gniazdo „Sokoła" nawiązało bliskie kontakty z wybitnymi działaczami narodowymi: Józefem Dreyzą, Michałem Wolskim, Józefem Tucholskim, a nawet Wojciechem Korfantym. Przygotowało swoich członków do uczestnictwa w zjazdach „sokołów" we Lwowie i Szczakowej, a także do obchodów 500. rocznicy zwycięstwa pod Grunwaldem, uczczonej w Krakowie odsłonięciem pomnika Władysława Jagiełły.

J. był pod stałą obserwacją policji, został ukarany za rzekomą zniewagę władz pruskich i zawieszenie w lokalu gniazda obrazu *Bitwa pod Racławicami*. Kontakty z Dreyzą zaowocowały w ruchu konspiracyjnym: podczas zakładania Straży Obywatelskiej dla Górnego Śląska, przygotowującej Górnoślązaków do przejęcia władzy na tym terenie w razie przewrotu politycznego w Niemczech i korzystnego dla Polski rozwoju wydarzeń, a także

podczas zakładania Związku Wojackiego, legalnego polskiego stowarzyszenia kombatanckiego, rekrutującego żołnierzy I wojny światowej narodowości polskiej (współkierowanego przez działaczy „Sokoła").

W 1919 r. J. organizował Polską Organizację Wojskową Górnego Śląska w Lipinach, gdzie zamieszkał i założył gniazdo „Sokoła". W agitacji wyborczej do sejmu Rzeszy i sejmu pruskiego angażował się na rzecz obozu polskiego.

Należał do pierwszej Rady Ludowej w Lipinach. W czasie III powstania śląskiego był w tej miejscowości członkiem Komendy Placu. Założył Związek Obrony Kresów Zachodnich, działał w Związku Powstańców Śląskich. Po wybuchu II wojny światowej w 1939 r. (w wieku 69 lat) zgłosił się do miejscowej kompanii samoobrony powstańczej Józefa Czarnynogi. Podczas okupacji utrzymywał kontakty z działaczami ruchu oporu.

Został odznaczony Śląskim Krzyżem Powstańczym.

Zm. z Lipinach 14 III 1963.

Brzozowski E., Helik J., *Tytus Jaszkowski – działacz Sokoli (przyczynek do historii „Sokoła" na Górnym Śląsku)*, [w:] „Rocznik Katowicki", t. 13, Kat. 1988, s. 162–163; *Garść wspomnień z życia „Sokoła" w Król. Hucie z okazji 25-lecia istnienia*, Król. Huta, s. 3 (zdj.), 4–6, 11; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 66, 107, 108, 113; Helik J., *Tytus Jaszkowski – działacz „Sokoli" (przyczynek do historii „Sokoła" na Górnym Śląsku)*, [w:] *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół" na Górnym Śląsku*, red. H. Przybylski, J. Ślężyński, Kat. 1986, s. 95–96; Ogrodziński W., *Dzieje Dzielnicy Śląskiej „Sokoła"...*, s. 60, 65, 157, 159, 202; *Rola Sokoła w życiu narodowym w Chorzowie...*, s. 7, 8, 10, 11, 13, 14, 17, 47; Zieliński W., *Rozwój życia społeczno-politycznego i kulturalnego...*, s. 91.

Rajmund Hanke

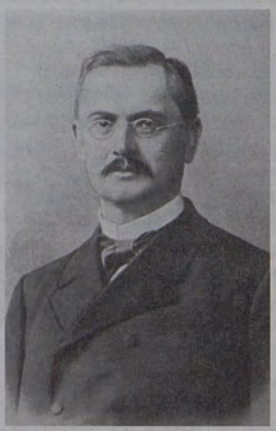
Jonas Anton (1777–1841), poborca cła i akcyzy z Bytomia, właściciel huty cynku „Pokój" („Frieden") w Chorzowie, nadanej mu w 1815 r. (od 1816 r. należała ona do drobnych udziałowców, potem nabył ją i rozbudował radca von Löbbecke z Wrocławia, za którego czasów była wydzierżawiona Śląskiej Spółce Akcyjnej – Schlesische AG für Bergbau und Zinkhüttenbetrieb w Lipinach; produkowała wtedy rocznie 10 tys. cetnarów cynku i zatrudniała 56 robotników. Huta została rozebrana wg Jerzego Jarosa ok. 1860 r., a wg Hermana Krzonkały – w 1843 r. Ślady po niej były widoczne jeszcze w l. międzywojennych XX w. na stokach Góry Redena; jest też zaznaczona na XIX-wiecznych mapach, nieopodal kopalni „Jadwiga").

J. był poborcą cła i akcyzy w Bytomiu do 24 IV 1819 r., potem został wybrany burmistrzem Raciborza. Ponownie wybierany w l. 1825 i 1831 pełnił tę funkcję przez 22 lata, przyczyniając się do rozbudowy i rozwoju Raciborza i okolic. Doprowadził m.in. do uregulowania finansów miasta, w l. 1825–1826 budowy ratusza, a później także stworzenia towarzystwa odpowiedzialnego za wybudowanie linii kolejowej w dolinie Odry itd.

Zm. 20 IV 1841 w Raciborzu na zapalenie płuc.

Gramer F., *Chronik...*, s. 205; Jaros J., *Dzieje najdawniejsze do 1848 roku*, [w:] *Chorzów. Zarys rozwoju miasta...*, s. 23; tenże, *Słownik historyczny hut cynku na ziemiach polskich*, Kat. 1986, s. 5; Krzonkała H., *Fragmenty z historii Starego Chorzowa...*, s. 16; „Mitteilungen des Beuthener Geschichts – und Museumsvereins", H. 15/16: 1954/1955, Dortmund 1955, s. 50; Piernikarczyk J., *Historia górnictwa i hutnictwa...*, t. 2, s. 153; Skoczek-Kulpa R., *750 lat Chorzowa Starego*, Ch. 2007, s. 23; Złoty A., *Chorzów w dawnej kartografii*, Kat. 2006, s. 12, 13, 109, 111.

Zbigniew Kapala



Junghann Otto (1836–1920), górnik, dyrektor kopalni „Gräfin Laura" („Hrabina

Laura"), a następnie zastępca i później generalny dyrektor Zjednoczonych Hut „Królewska" i „Laura", honorowy obywatel miasta Królewska Huta (obecnie Chorzów).



Zdjęcie z okładki książki O. Junghanna *Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*

Ur. 5 IX 1836 w Drakenstedt, gdzie jego ojciec był pastorem. Przed podjęciem studiów na uniwersytetach w Berlinie i Wrocławiu praktykował w urzędach hutniczych w Rybniku, Królewskiej Hucie i Gliwicach. Po ukończeniu studiów został zatrudniony jako asesor górniczy w Urzędzie Hutniczym w Królewskiej Hucie. Gdy w 1872 r. został dyrektorem należącej do Zjednoczonych Hut „Królewska" i „Laura", kopalni „Hrabina Laura" (później „Chorzów"), pożegnał się ze służbą państwową i poświęcił następne 40 lat pracy zawodowej temu największemu górniczo-hutniczemu przedsiębiorstwu Górnego Śląska. Dążył do stworzenia dla hut wchodzących w skład koncernu własnego i silnego zaplecza surowcowego. W dużym stopniu właśnie jego zasługą była budowa i rozbudowa kopalni „Dębieńsko", przez co koncern uzyskał potrzebne mu złoża węgla koksującego. Od 1883 r. J. był zastępcą generalnego dyrektora koncernu → Carla Richtera. Po śmierci Richtera w 1893 r. przejął kierownictwo całego przedsiębiorstwa, którego siedziba władz mieściła się w Berlinie.

W 1895 r. J. został mianowany radcą górniczym, a w 1902 r. – tajnym radcą górniczym. Przygotował wartościową księgę pamiątkową *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte (Oberschlesien). Festschrift zur 100-jährigen Jubelfeier ihres Betriebes* (Berlin 1902). Na posiedzeniu Rady Miasta 21 XI 1893 otrzymał tytuł honorowego obywatela Królewskiej Huty. Jego imieniem nazwano jedną z ulic w mieście (obecnie ul. Juliusza Słowackiego). Dn. 20 XI 1903 został wybrany z ramienia Partii Narodowo-Liberalnej posłem do Sejmu Pruskiego. W 1905 r. przeszedł w stan spoczynku.

Zm. 6 X 1920 w Berlinie-Schlachtensee.

Deutsche Biographische Enzyklopädie (DBE)..., Bd. 13 Supplement, s. 189; Geisenheimer L., *Festschrift zur funfzigjährigen Jubelfeier...*, s. 71, 160; Junghann O., *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*, s. 65; *Kleines Stadtbuch...*, s. 52; Koenig W., *Chronik...*, s. 275; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 96, 147; Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 187; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 80, 113; Recław D., *Wielkie postacie górnośląskiego przemysłu...*, s. 153; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 57; Surman Z., *Sejm Pruski (1848–1918)*, [w:] „Studia i Materiały z Dziejów Śląska", t. 7, red. A. Galos, K. Popiołek, Wr.–W.–Kr. 1966, s. 129.

Zbigniew Kapała

K

Kaiser Salo (1865–1927), dr medycyny, królewski radca sanitarny, wieloletni radca miejski (członek Magistratu), w l. 1904–

1906 zastępca przewodniczącego kolegium reprezentantów, w l. 1911–1912 członek, a w l. 1922–1923 przewodniczący zarządu Izraelickiej Gminy Wyznaniowej w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), zasłużony dla ludności tego miasta lekarz, jeden z dwóch na całe miasto lekarzy opiekujących się ubogimi. Jego rejon obejmował w l. 1906–1912 obszar Królewskiej Huty na południe od torów kolejowych. Po 1922 r. był także prezesem Stowarzyszenia Humanitarnego im. Michaela Sachsa B'nei B'rith (Synowie Przymierza), skupiającego elitę finansowo-intelektualną miejscowej ludności żydowskiej. Celem B'nei B'rith było utrzymywanie wspólnoty żydowskiej oraz jej solidarności ponadklasowej i ponadterytorialnej, opartej na etycznej postawie oraz systematyczne podnoszenie poziomu etycznego członków nazywających się braćmi. Organizację założono 13 X 1843 w Nowym Jorku. Zbudowano ją na wzór wolnomularski pod nazwą Niezależny Zakon B'nei B'rith – „Bracia Przymierza" (Independent Order B'nei B'rith). Nowo utworzona organizacja przyjęła od wolnomularzy uroczysty sposób prowadzenia obrad, rytuały, symbole i stopnie. Natomiast zrezygnowano z mistyki wolnomularskiej. Na członków przyjmowała wyłącznie osoby wyznania mojżeszowego. Królewskohucką (Chorzowską) lożę B'nei B'rith założono w 1903 r.

Ur. 30 IX 1865 w Gliwicach, syn Michaela i Berty z d. Böhm (rodzice zm. w Zabrzu).

Był żonaty z Johanną z d. Cohn. W Królewskiej Hucie mieszkał najpierw przy ul. Powstańców 12, a przed śmiercią przy ul. Wolności 26.

Zm. w Królewskiej Hucie 21 IX 1927.

Akta USC w Ch., akt zgonu nr 325/1927/1; Brzostowski R., Walerjański D., Zapomniani mieszkańcy..., s. 9, 29, 32, 96; Chajn L., *Wolnomularstwo w II Rzeczypospolitej*, W. 1975, s. 566; *Ein bedeutsames Jubiläum...*; Jaworski W., *Ludność żydowska...*, s. 108; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 61, 109; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 321, 344.

Zbigniew Kapała



Kalide Johann Gottlieb (?–1835), ojciec rzeźbiarza → Theodora E. Kalidego, faktor hutniczy. Kierował ruchem wielkich pieców w hucie „Królewskiej", równocześnie w charakterze mistrza zmianowego (*Schichtmeister*) nadzorował wydobycie w rejonie Tarnowskich Gór rudy żelaza, przeznaczonej dla huty „Królewskiej" i odlewni żelaza w Gliwicach. Później w randze inspektora hutniczego zarządzał gospodarką materiałową w rozwijającej się hucie „Królewskiej". Utrzymywał bliskie kontakty towarzyskie z Johannem Ferdinandem Koulhaaßem.

K. pochodził z obecnych Popowic (dawniej Pfaffendorf) k. Środy Śląskiej. Nieznana jest jego wcześniejsza kariera zawodowa. Po 1793 r. był zatrudniony w Urzędzie Hutniczym przy Hucie Ołowiu i Srebra „Fryderyk" k. Tarnowskich Gór. W 1793 r. dostał tam mieszkanie w domu dla urzędników Kopalni Ołowiu i Srebra „Fryderyk".

Gdy Johann Wolfgang Goethe odwiedzał Kopalnię Ołowiu i Srebra „Fryderyk" w Strzybnicy, by zapoznać się z działającą tam pierwszą na kontynencie maszyną parową do wypompowywania wody z podziemi, K. był mistrzem zmianowym i jedną z osób oprowadzających wielkiego poetę po kopalni. Ok. 1800 r., po wybudowaniu dwóch pierwszych wielkich pieców huty „Królewskiej", został przeniesiony z kopalni „Fryderyk" do powstającego zakładu przemysłowego. Powierzono mu wtedy kierownictwo wielkich pieców i nadzór nad wydobyciem rud żelaza

w rejonie Tarnowskich Gór dla huty „Królewskiej" i odlewni żelaza w Gliwicach. Później przejął zarząd nad gospodarką materiałową w hucie „Królewskiej". W osadzie hutniczej Królewska Huta (obecnie Chorzów) posiadał własny dom na tzw. kolonii górniczej przy skrzyżowaniu obecnych ulic 3 Maja i Teodora Kalidego (w II połowie XIX w. ul. Kolonii – Kolonienstr.), na terenie należącym dawniej do Łagiewnik Średnich.

Był żonaty z Charlotte Wilhelmine z d. Beck, córką administratora dóbr Donnnersmarcków w Świerklańcu, a po jej przedwczesnej śmierci – z Luise z d. Scheurich.

Zm. 17 VIII 1835 w osadzie hutniczej Królewska Huta.

Oprócz Theodora Erdmanna (ur. w Królewskiej Hucie w 1801 r., wybitnego rzeźbiarza), Wilhelma Gottfrieda (ur. w 1795 r., późniejszego kierownika odlewni gliwickiej), córki Alvine Albertine (ur. w 1803 r.), która wyszła za Franza Winklera, późniejszego właściciela Mysłowic, Katowic i Miechowic, w testamencie ogłoszonym 3 X 1836 wymieniono także 2 innych synów K.: Friedricha i Alexandra (prawdopodobnie również z pierwszego małżeństwa). K. został pochowany na cmentarzu ewangelickim w Królewskiej Hucie, najprawdopodobniej obok pierwszej żony.

APKat., Zespół 1521: Parafia Ewangelicka w Tarnowskich Górach, sygn. 1 (mikr. F. 3866), s. 104–105; Oberschlesische Bergamt Tarnowitz, sygn. 2; Hüttenamt Friedrichshütte, sygn. 1110, 1137. – Bimler K., *Der Bildhauer Theodor Kalide*, Kattowitz 1919, s. 4–7 (na s. 5 inne dane o rodzeństwie K.); *Die preussische Berg-, Hütten- und Salinenverwaltung 1763–1865...*, s. 423, 582, 588; Jedynak Z., *Życie i twórczość Teodora Kalidego, wybitnego rzeźbiarza pochodzącego z Królewskiej Huty oraz późniejsze losy jego dzieł w świetle materiałów archiwalnych*, [w:] „Zeszyty Gliwickie", t. 28–29, Gliwice 1999–2001, s. 94–95; Junghann O., *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*, s. 20; Mandel K., *Theodor Kalide – Königshütter berühmtester Sohn*, [w:] *Kleines Stadtbuch...*, s. 192; Perlick A., *Zur Geschichte des oberschlesischen Reviers (Forts.) 8. Kgl. Kommissionsrat Johann Ferdinand Koulhaaß (+1808)*, „Mitteilungen des Beuthener Geschichts- und Museumsvereins", Bd. 34/35: 1972/1973, Dortmund 1973, s. 65; Piernikarczyk J., *Historia górnictwa i hutnictwa...*, t. 2, s. 51 (tu jako Kalyda, i informacja, że wraz z innym urzędnikiem huty „Królewskiej", Freytagiem, przyjmował do pracy Antoniego Ziobro <Ziebro>, późniejszego cynkmistrza huty „Lydognia"); Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 157.

Zdzisław Jedynak, Zbigniew Kapała



Kalide Theodor Erdmann (1801–1863), rzeźbiarz pochodzący z Królewskiej Huty (obecnie Chorzów).

Ur. 8 II 1801 w osadzie hutniczej Królewska Huta jako syn faktora hutniczego Johanna Gottlieba Kalide i jego żony Charlotte Wilhelmine z d. Beck. Po ukończeniu szkoły brackiej (Knappschaftsschule) w Królewskiej Hucie uczęszczał od 1816 r. do utworzonego w tym roku gimnazjum w Gliwicach. Zamieszkał wówczas u pracującego w gliwickiej odlewni starszego brata Wilhelma. Wkrótce jednak przerwał naukę i w 1817 r. podjął pracę jako elew (uczeń) najpierw w hucie „Królewskiej", a potem w Królewskiej Odlewni Żeliwa (Königliche Eisengießerei) w Gliwicach, w której został przyjęty do modelarni. Kształcił się w warsztacie Friedricha Wilhelma Ludwiga Beyerhausa, który rozbudził w nim chęć podjęcia nauki w Berlinie. Zdolności plastyczne K. zwróciły uwagę goszczącego na Górnym Śląsku od 30 IX do 2 X 1817 ówczesnego nadstarosty górniczego, stojącego na czele pruskiego górnictwa, hutnictwa i warzelni soli (*warzelnictwa*), → Johanna Karla Ludwiga Gerharda, który wyraził przekonanie, iż K. powinien kontynuować naukę rzeźby w stolicy Prus. K. pozostał jednak na Górnym Śląsku do 1819 r.

Do Berlina przybył 25 III 1819. W Berlinie pierwszym nauczycielem K. był pochodzący z Ozimka Wilhelm August Stilarsky.

W kwietniu 1819 r. pojawiły się pierwsze źródłowe wzmianki, poświadczające jego obecność w pracowni Johanna Gottfrieda Schadowa w berlińskiej Akademii Sztuk Pięknych. W 1821 r. sprawujący opiekę nad górnośląskim stypendystą Wyższy Urząd Górniczy przeniósł K., zgodnie z jego własnym życzeniem, do pracowni Christiana Daniela Raucha.

W 1824 r. fundująca stypendium odlewnia gliwicka zażądała powrotu rzeźbiarza na Górny Śląsk i podjęcia pracy na rzecz dotychczasowego benefaktora. K. zawarł z hutą nowy kontrakt i zaczął posyłać z Berlina gipsowe i metalowe modele, według których można było wykonywać formy odlewnicze. Tym sposobem odlewnia poszerzyła asortyment o różne statuetki, a także o modele do monumentalnych rzeźb odpoczywającego i śpiącego lwa. Pierwowzór śpiącego lwa został wykonany na grób generała Gerharda Scharnhorsta na Cmentarzu Inwalidów (Invalidenfriedhof) w Berlinie. Inny *Odpoczywający lew,* wykonany przez odlewnię wg modelu Schadowa, był monumentalny i dostojny. Unosił ku górze usytuowaną na osi tułowia głowę i wspierał się na symetrycznie, sztywno rozstawionych przednich łapach. Pozostający pod wpływem Raucha K. ukształtował pozę zwierzęcia tak, że lew łbem zwracał się w bok, a łapy zakładał jedne na drugie. *Śpiący lew* K. miał łeb opadający bezwładnie na łapę, która zwisała poza postument pomnika. Te znaczące różnice pozwalają zrozumieć decyzję rzeźbiarza o opuszczeniu pracowni Schadowa, tkwiącej w skostniałej manierze klasycystycznej i przejściu do nowocześniejszej, zwracającej się ku studiom z natury pracowni Raucha.

Z 1826 r., a więc z okresu pracy K. u Raucha, pochodzi także statuetka z brązu przedstawiająca króla Fryderyka Wilhelma III na koniu. Było to pierwsze samodzielne dzieło K. – projekt pomnika, który miał stanąć we Wrocławiu. Nigdy do tego nie doszło. Także późniejszy projekt pomnika Friedricha Wilhelma IV (niezachowany) nie został zrealizowany.

W 1831 r. K. jako rzeźbiarz i cyzelator został uznany „artystą rzeźbiarzem akademickim" i rozpoczął w Berlinie samodzielną działalność. Współpracował nadal z odlewnią w Gliwicach, która wykonywała odlewy jego znanych rzeźb, takich jak nagrodzony na światowej wystawie w Londynie w 1851 r. *Chłopiec z łabędziem* (zaprojektowany w 1833 r.) bądź spopularyzowana wieloma replikami *Dziewczyna z lirą.* Pierwowzór tej ostatniej wykonano na zlecenie króla Fryderyka Wilhelma III na tzw. pawią wyspę (Pfaueninsel) k. Poczdamu. W 1848 r. powstało główne dzieło K. – wykonana z kararyjskiego marmuru rzeźba *Bachantka na panterze.* Od 1878 r. znajduje się ona w Galerii Narodowej w Berlinie, której stała się odtąd ozdobą. W 1860 r. wykonał z marmuru kararyjskiego *Madonnę z Dzieciątkiem* dla kościoła pw. Świętego Krzyża w Miechowicach (obecnie dzielnica Bytomia).

Jedyne pomniki wykonane przez K., które doczekały się realizacji, to zaprojektowany w formie obelisku z plakietą i odsłonięty w 1852 r. pomnik (niezachowany) jego szwagra Franza von Winklera w dawnym parku zamkowym w Katowicach i figuralne przedstawienie Friedricha Wilhelma hr. Redena (1752–1815). Ten ostatni ustawiono w 1853 r. w Królewskiej Hucie, na wzgórzu zwanym później wzgórzem Redena, dominującym nad zakładem i miejscowością, które zawdzięczały mu swoje powstanie. K. przedstawił Redena jako człowieka pracy, zajętego zakładaniem jednej z kopalń – jedna ręka wspiera się na lasce zakończonej toporkiem (tzw. żelazkiem), a w drugiej trzyma plan górniczy wsparty na kolanie. Obok nóg leży bryła węgla. Nie ma czapki, płaszcza ani jakichkolwiek innych atrybutów przydających postaci majestatu i dostojeństwa.

W Królewskiej Hucie znalazła się też jedna z wersji *Chłopca z łabędziem,* którą zainstalowano wówczas, gdy zakładano miasto, czyli ok. 1870 r. Fontanna jest zaznaczona na planie miasta dołączonym do książki Hugo Mohra (*Geschichte der Stadt*

Königshütte in Oberschlesien. Aus Urkunden und amtlichen Aktenstücken, Königshütte O.-S. 1890). Przypuszczalnie w l. 90. XIX w. rzeźba została usunięta z Rynku i schowana w jakimś magazynie. Dopiero w 1902 r., gdy zaplanowano rozbudowę miasta w kierunku południowo-wschodnim, w rejonie obecnego pl. Jana Matejki (wówczas Blücherplatz), przypomniano sobie o niej i przewidziano jej ustawienie we wspomnianym miejscu, na planie sporządzonym przez → Gustava Kocha. Fontannę zamontowano w 1912 r. Samą rzeźbę odnowił Zakład Konserwacji Zabytków Gladenbecka (Gladenbeck's Institut für Denkmalspflege) w Friedrichhagen k. Berlina. W 1940 r. podczas renowacji podniesiono ją na wyższy postument.



Swój związek z rodzinną miejscowością i zakładem, który dał jej początek, rzeźbiarz potwierdził, wykonując żeliwną plakietkę przedstawiającą widok Królewskiej Huty w 1819 r.

W l. 1831–1856 utrzymywał K. w Berlinie własną pracownię. Mieściła się ona w pobliżu Bramy Brandenburskiej, na rogu Unter den Linden oraz Pariser Platz.

Zm. w Gliwicach 23 VIII 1863, dokąd przyjechał z Goczałkowic, gdzie się leczył. Został pochowany na cmentarzu hutniczym w Gliwicach. Miał 2 córki. Starsza Beatrice, po mężu Schaller, mieszkała jeszcze w latach I wojny światowej w Żarach.

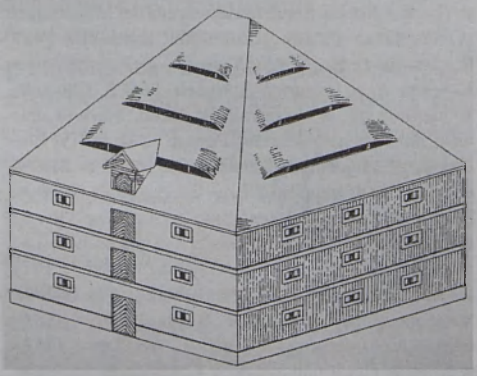
W rodzinnym mieście pamięć o K. utrwala tablica z napisem po polsku, niemiecku i angielsku, ufundowana 23 VIII 1993 przez Stowarzyszenie Miłośników Chorzowa z okazji 130-lecia śmierci artysty. Poprzednia tablica, umieszczona 8 II 1886 na jego rodzinnym domu, została odsłonięta w 85. rocznicę jego urodzin. Postać tę upamiętnia również nazwa ulicy, przy której dom stoi. Wprowadzono ją w 1886 r., jednocześnie z ufundowaniem pierwotnej tablicy. W 1958 r. przemianowano ją na ul. Rogowskiego. Dn. 10 II 1992 uchwałą Rady Miejskiej przywrócono poprzednią nazwę.

APKat., Zespół 1521: Parafia Ewangelicka w Tarnowskich Górach – Kirchenbuch der evangelischen Kirche in Tarnowitz-Geburten 1800–1805, sygn. 1 (mikr. F. 3866), s. 104–105. – *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 15, Leipzig 1882, s. 22–23; Bimler K., *Der Bildhauer Theodor Kalide.* Sonderausdruck aus der Monatschrift „Oberschlesien", Hrsg. P. Knötel, Kattowitz 1917; Börsch-Supan H., *Die Staffage der architektonischen Entwürfe Karl Friedrich Schinkels,* [w:] E. Chojecka, T. Jakimowicz, W. Juszczak, W. Okoń, *Marmur dziejowy. Studia z historii sztuki,* Poznań 2002, s. 319; *Chorzowski słownik biograficzny...*, s. 75; *Deutsche Biographische Enzyklopädie (DBE)...*, Bd. 5, s. 412; Gross H., *Bedeutende Oberschlesier. Kurzbiographien,* Dülmen 1995, s. 549–550; *Große Schlesier. Geistestaten-Lebensfahrten-Abenteuer,* Hrsg. A. Hayduk, München 1971, s. 134–138; Grundmann G., *Deutsche Kunst im befreiten Schlesien. 2., erweiterte Aufl.,* Breslau 1944, s. 218 (tu zdjęcie nieistniejącego pomnika F. Winklera z 1852 r. w dawnym parku zamkowym w Katowicach); Hintze E., *Gleiwitzer Eisenkunstguss,* Breslau 1928, s. 47–48, 105; Jedynak Z., *Życie i twórczość Teodora Kalidego, wybitnego rzeźbiarza pochodzącego z Królewskiej Huty oraz późniejsze losy jego dzieł w świetle materiałów archiwalnych*, [w:] „Zeszyty Gliwickie", t. 28–29, Gliwice 1999–2001, s. 94–95; Kalyta J., *Teodor Kalide – rzeźbiarz śląski*, [w:] „Zeszyty Gliwickie", t. 21, Gliwice 1992, s. 79–95; Koeniger E., *Die alten Bau- und Kunstdenkmäler von Königshütte...*, s. 222–223; Kozina I., *XIX-wieczny wizerunek...*, s. 30–32; Krause W., *Grundriss eines Lexikons...*, Bd. 1, s. 146; Bd. 2, s. 143; Kwiecień A., *Teodor Erdmann Kalide 1801–1863,* [b.m.r.w.]; *Landeskunde des oberschlesischen Industriegebietes...*, s. 401–402; Mandel K., *Theodor Kalide – Königshütter berühmtester Sohn,* [w:] *Kleines Stadtbuch...*, s. 192–193; Maurer F.S., *Gliwickie pamiątki*

po Johnie Baildonie i Teodorze Kalidzie, „Zaranie Śląskie" 1962, z. 1, s. 106–107; tenże, *Cmentarz dla zasłużonych hutników w Gliwicach. Pomniki: Johna Baildona i Teodora Kalidy*, [w:] „Zeszyty Gliwickie", t. 18/19, Gliwice 1987/1988, s. 134–137; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 155–157, 299; *Niemcy górnośląscy. Leksykon biograficzny*, Gliwice–Opole 2004, s. 111; *Panne's Biographisches Lexikon. Nach den neuesten Qullen bearbeitet...*, Reudnitz bei Leipzig 1886, s. 238; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 157–159; Scheuermann G., *Das Breslau Lexikon A–L*, Dülmen 1994, s. 738; Schmidt J., *Ludzie i dzieła. Artyści plastycy związani z Gliwicami*, cz. VII, Gliwice 2002, s. 165–166; Snoch B., *Górnośląski leksykon biograficzny...*, s. 146 (tu: Kalida); *Teodor Erdman Kalide 1801–1863*, Ch. 2001.

Zdzisław Jedynak, Zbigniew Kapała

Kalide Wilhelm Gottfried (1795–1870), starszy brat rzeźbiarza → Theodora E. Kalidego, autor wizerunku królewskohuckiego spichlerza na zboże, który wykonał w 1809 r. – przedstawia on trzykondygnacyjny budynek o dwuokapowym dachu z rozmieszczonymi na każdym piętrze otworami wentylacyjnymi.



Wykonany przez W.G. Kalidego rysunek spichlerza w Królewskiej Hucie

Po ukończeniu działającej przy hucie „Królewskiej" w osadzie hutniczej szkoły brackiej (Knappschaftsschule) uczęszczał do szkoły miejskiej w Bytomiu. Potem zgłosił się jako ochotnik do wojska, w l. 1813–1815 brał udział w walkach z wojskami napoleońskimi. Wrócił z pokonanej Francji w stopniu porucznika. W 1816 r. praktykował w hucie kluczborskiej. Od 1817 r. pracował w gliwickiej hucie, w której przejął nadzór nad odlewnią. Zapewne o skierowaniu go do odlewni zadecydowały jego zdolności plastyczne. W 1824 r., właśnie z jego rysunkami, ukazał się 14-tablicowy album, będący pierwszym katalogiem jej wyrobów. Prawdopodobnie i kolejny katalog wyrobów gliwickiej odlewni (Preis Courant) z 1848 r. został wzbogacony rysunkami K. Ostatnio przypomniano jego gliwickie rysunki na wystawie zatytułowanej *Rysunki Wilhelma Kalide (1795–1870)*, zorganizowanej 6 V–15 XII 1994 przez Oddział Odlewnictwa Artystycznego Muzeum w Gliwicach.



Dom rodzinny T.E. Kalidego

W 1835 r. K. został mistrzem hutniczym (*Hüttenmeister*). W 1845 r., wspinając się po kolejnych stopniach kariery hutniczej, został inspektorem, przejął wtedy kierownictwo huty, a w 1857 r. – radcą górniczym. Gdy w 1861 r. przeszedł na emeryturę, miasto przyznało mu honorowe obywatelstwo.

Od 1819 r. był żonaty z Charlotte z d. Dziallas.

Bimler K., *Der Bildhauer Theodor Kalide*, Kattowitz 1917, s. 4–7; tenże, *Die neuklassische Bauschule...*, s. 52; Jedynak Z., *Huta Gliwicka – geneza jej powstania i jej dzieje do połowy XIX wieku w świetle akt Wyższego Urzędu Górniczego we Wrocławiu*, [w:] „Rocznik Muzeum w Gliwicach", t. 18, Gliwice 2003, s. 74; Krause W., *Grundriss eines Lexikons...*, Bd. 1, s. 55; Schmidt J., *Ludzie i dzieła. Artyści plastycy związani z Gliwicami*, cz. VII, Gliwice 2002, s. 166; *Wystawy Muzeum w Gliwicach 1993–1995*, [w:] „Rocznik Muzeum w Gliwicach", t. 11–12, Gliwice 1997, s. 268–269.

Zbigniew Kapała

Kalus Józef (1846–1920), robotnik, potem kupiec, polski działacz narodowy w gminie wiejskiej Chorzów (obecnie Chorzów Stary).

Ur. 13 I 1846 w Chorzowie, syn Jana i Joanny z d. Marzetz. Szkołę ludową ukończył w rodzinnej miejscowości jeszcze przed 1872 r., kiedy to wydane zostało zarządzenie, rugujące prawie całkowicie ze szkolnictwa język polski na wszystkich stopniach nauczania i we wszystkich przedmiotach (z wyjątkiem nauki religii na najniższym stopniu), a ustanawiające obowiązkowym język niemiecki. K. utrzymywał się początkowo z pracy fizycznej. W tym okresie należał m.in. do Związku Wzajemnej Pomocy Chrześcijańskich Robotników Górnośląskich, a potem do Zjednoczenia Zawodowego Polskiego, później założył w Chorzowie przy dzisiejszej ul. Bożogrobców 9 (ówczesnej Kirchstr.) Sklep Towarów Krótkich, w którym można było kupić również wszystkie czasopisma polskie ukazujące się na Górnym Śląsku. Był jednym z aktywniejszych i bardziej zasłużonych polskich działaczy narodowych w miejscowości. Nie doczekał powrotu Chorzowa do Polski.

Zm. 10 I 1920. W 1922 r., gdy Chorzów został przyłączony do Polski, Rada Gminna nadała ulicy biegnącej obok cmentarza jego imię.

Akta USC w Ch., akt zgonu nr 7/1920/3; Gałuszka M., *Kalus Józef (1846–1920)*, [w:] *Chorzowski słownik biograficzny...*, s. 77; Kurek J., Witkowski M.J., *Chorzów (Stary)...*, s. 36; Wolny A., Stosunki ogólne i strajki..., s. 15, 53; Zieliński W., *Rozwój życia społeczno-politycznego i kulturalnego...*, s. 87.

Marian Gałuszka



Kamiński (Kamieński) Paweł, krypt. K.P. (1834–1907), inicjator i przywódca ruchu starokatolickiego na Górnym Śląsku.

Ur. 16 VIII 1834 w Częstochowie, nieślubny syn Bernarda Steinmanna i Róży Wartenberger, późniejszej żony Borucha Schäfera, karczmarza w Józefowcu k. Katowic. Przy matce i ojczymie miał ciężkie dzieciństwo. Po ukończeniu szkoły elementarnej uciekł z domu do Bytomia, gdzie znalazł zatrudnienie u piekarza. Potem tułał się w Piekarach, gdzie 23 II 1851 został ochrzczony przez ks. A.J. Ficka. Nazwisko Kamieński przyjął za radą ks. Ficka, gdyż chciał zostać księdzem. Po otrzymaniu od księdza piekarskiego listu polecającego, K. udał się pieszo do Wiednia, a stamtąd do Rzymu, gdzie został przyjęty do nowicjatu zmartwychwstańców przez ks. Kajsiewicza. Tam zdobył średnie wykształcenie. Z powodu nazbyt skrupulatnego sumienia został wydalony z zakonu w 1858 r. W czerwcu t.r. udał się do Paryża, wstąpił do zgromadzenia Księży Misjonarzy i podjął studia teologiczne. W grudniu przybył do Warszawy. Przyjął u tamtejszych misjonarzy święcenia kapłańskie 26 II 1860. W l. 1860–1861 był nauczycielem filozofii i matematyki w seminarium przy kościele Świętego Krzyża w Warszawie.

W pierwszej połowie 1860 r. zabiegał u władz pruskich o wydanie mu paszportu emigracyjnego. Jednak nie otrzymał go z powodu praktykowanego wówczas handlu bronią dla powstańców w Królestwie. Zrzekł się więc poddaństwa pruskiego, przyjmując zapewne rosyjskie. W tym czasie zyskał sobie rozgłos płomiennymi polskimi kazaniami patriotycznymi. Po wygłoszeniu kazania w Zielone Święta w Warszawie w 1861 r. został aresztowany, ale w drodze z Płocka do Mogilna zbiegł. W sierpniu 1861 r. przez Katowice dostał się do Paryża. W styczniu 1862 r. opublikował tam broszurę *Appel au clergé et à la nation française par un prêtre polonais exilé*, nawołując społeczeństwo francuskie do popierania sprawy polskiej. Kazaniami wygłoszonymi w kościele Assomption zraził do siebie emigracyjne środowisko polskie. W czasie pobytu w Rzymie w 1862 r. został przyjęty na audiencji u papieża, którego pro-

sił o poparcie spraw polskich. Po uzyskaniu paszportu w ambasadzie rosyjskiej zmierzał do Warszawy, ale w drodze zatrzymał się w Krakowie.

Po wybuchu powstania styczniowego udał się do Królestwa, agitując wśród Polaków i zachęcając ich do udziału w walkach powstańczych. Pełnił tam obowiązki kapelana i przemycał broń z Prus do Królestwa. W duchu programu „czerwonych" ogłaszał ulotki powstańcze. Udział w powstaniu i kontakty z komitetem rewolucyjnym dały władzom kościelnym powód do zawieszenia go w obowiązkach kapłańskich. W sierpniu 1863 r. został aresztowany przez policję austriacką. Wywieziono go do Ołomuńca. Jesienią tegoż roku zbiegł do Londynu.

Dzięki nielegalnym zabiegom na początku 1864 r. otworzył w Paryżu prywatne gimnazjum z internatem (avenue St. Cyond 25), a wkrótce potem uzyskał probostwo w diecezji Bourges. Z publicznych ofiar kupił dom dla polskiej młodzieży emigracyjnej w Tuluzie. Zrezygnował z probostwa, aby zająć się urządzaniem tego domu. Skłócony z emigracją polską, postanowił wrócić na Śląsk.

W październiku 1867 r. wysłał z Tuluzy do władz prowincji śląskiej i diecezji wrocławskiej prośbę o naturalizację w Prusach i zatrudnienie go jako duchownego na Śląsku. Wkrótce zjawił się we Wrocławiu, przedstawiając się: „Dr Paul Kaminsky" i zmieniając niektóre szczegóły życiorysu w celu zdobycia przychylności władz pruskich, które jednak zorientowały się co do jego polskiej przeszłości, toteż odmówiły mu zgody na naturalizację w Prusach. Po długich staraniach, przy poparciu bp. H. Förstera, udało mu się uzyskać akt naturalizacji w sądzie we Wrocławiu 11 VIII 1869.

Władze biskupie we Wrocławiu, po przedłożeniu przez K. odpowiednich dokumentów i złożeniu egzaminu na „mniej niż średnim poziomie", zgodziły się zatrudnić go w Rychtalu w diecezji wrocławskiej. Przychylne dla K. stanowisko ks. Edwarda Delocha, proboszcza w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), zadecydowało o tym, że generalny wikariat zadekretował go jako wikariusza w parafii królewskohuckiej, na co jednak nie zgodził się landrat bytomski.

W trakcie starań o naturalizację i stałe zatrudnienie, tj. w l. 1867–1870, K. podejmował rozmaite obowiązki: przez kilka miesięcy był tłumaczem w kurii biskupiej we Wrocławiu, przez krótki czas administrował parafią w pow. prudnickim w zastępstwie chorego proboszcza, potem był kapelanem zamkowym i nauczycielem domowym u hr. Seherr-Thossa w Nysie, przez krótki czas przebywał w Monachium, bezskutecznie zabiegając o przyjęcie do benedyktynów. Przypuszczalnie starał się o przyjęcie do zakonu księży reformistów w Wieliczce, ale został wydalony z Galicji przez policję austriacką. Ostatecznie władze biskupie we Wrocławiu skierowały go jako tymczasowego wikarego do Rychtalu w pow. namysłowskim. Stamtąd często wyjeżdżał do Katowic i Królewskiej Huty na wiele dni. W Rychtalu był zatrudniony przez 6 miesięcy, do połowy 1870 r. W tamtejszym Związku Czeladniczym prowadził agitację, która z powodów trudnych do ustalenia budziła zastrzeżenia miejscowych duchownych. W wyniku ich skargi do kurii wrocławskiej K. został zwolniony z duszpasterskich obowiązków w Rychtalu. Władze biskupie udzieliły mu upomnienia i ostrzegły, że jeśli jeszcze raz wpłyną na niego skargi, zwierzchnicy kościelni przestaną interesować się jego losem.

W l. 1869–1870 K. współpracował z → Karolem Miarką w Królewskiej Hucie. Współpraca zbliżyła ich i przerodziła się w przyjaźń, również przejściową. Z powodu artykułu *O edukacji*, ogłoszonego w „Zwiastunie Górnośląskim" w 1869 r., potępiającego praktyki germanizatorskie, Miarka stał się przedmiotem krytyki ze strony duchownych archiprezbiteriatu (dekanatu) gliwickiego. Wówczas K. wystąpił w obronie Miarki na łamach „Katolika" (1869, nr 28).

W tym czasie mieszkał u swojej ciotki w Katowicach. Wówczas nic jeszcze nie zdradzało jego przejścia na starokatolicyzm.

K. przetłumaczył bowiem z niemieckiego i wydał *Mały katechizm katolicki o nieomylności* (Kat. 1870), zajmował się także organizacją pielgrzymek z okolic obecnego Chorzowa i Katowic na Górę Świętej Anny, w czasie których wygłaszał kazania w pięknej polszczyźnie. Dzięki temu stał się znanym i popularnym kapłanem. Uchodził ponadto za reformatora Kościoła. W marcu 1871 r. przeszedł na starokatolicyzm i przez podstawioną osobę za pożyczone pieniądze kupił nieużywany już kościół należący do parafii Mariackiej w Katowicach. Z powodu przekonań i dążeń starokatolickich został suspendowany 16 IV 1871 przez biskupa wrocławskiego. Odpowiedział na to listem otwartym do biskupa, ten zaś ekskomunikował go 27 V 1871. Decydując się na orientację starokatolicką, K. od początku szukał poparcia czynników rządowych, zdając sobie sprawę z rysującego się konfliktu między państwem a Kościołem. Od razu skierował się do najwyższych władz. Wystosował do Bismarcka petycję podpisaną przez 400 osób, domagając się przekazania zakupionego kościoła, zamkniętego przez policję. W kolejnej petycji do Berlina K. deklarował się jako zwolennik ruchu starokatolickiego. W wyniku odgórnych interwencji miejscowe władze zdecydowały się otworzyć kościół, a K. odprawił w nim 23 VII 1871 pierwsze na terenie Prus polskie i niemieckie nabożeństwo starokatolickie, przy licznym udziale zainteresowanych. W wyniku jego starań do Katowic przybył z Bonn starokatolicki bp J. Reinkens, który dokonał poświęcenia przejętego od katolików kościoła.

Od początku K. bardzo aktywnie uczestniczył w ogólnoniemieckim ruchu starokatolickim. Brał udział w pierwszym kongresie starokatolickim w Monachium we wrześniu 1871 r. W swym wystąpieniu na tym forum powoływał się na 3 tys. swoich zwolenników i zapowiadał, że w ciągu 6–7 miesięcy cały Górny Śląsk oderwie się od Rzymu. W samych Katowicach początkowo przyłączyło się do niego ok. 300 Polaków.

Władze państwowe oficjalnie zatwierdziły założoną przez K. gminę starokatolicką (4 XI 1874), przeznaczając dla niej dotację w wysokości 150 talarów. K. odprawiał nabożeństwa w Katowicach, Siemianowicach i Królewskiej Hucie w językach polskim i niemieckim. Liczba parafian gminy starokatolickiej systematycznie malała. Porzucali ją zwłaszcza Polacy. Początkowo przyciągała ich znakomita polszczyzna kazań K., ale po pewnym czasie coraz bardziej zrażała ich jego prorządowa orientacja. W 1876 r. gmina K. miała już tylko 210 parafian, w tym najwięcej urzędników, a także przedstawicieli średniozamożnych warstw, wśród których Polacy byli reprezentowani w znikomej liczbie.

Instrumentem propagandy starokatolicyzmu na Górnym Śląsku była „Prawda", w podtytule: „Tygodnik kultury historycznej dla oświaty ludu", wydawana przez K. w Katowicach od początku 1871 r. jako organ Kółka Prawdy. Początkowo pismo nie zdradzało stanowiska starokatolickiego. Miało charakter religijny, ale katolicki i cieszyło się niemałą poczytnością. Część nakładu rozdawano bezpłatnie. Potem „Prawda" stała się organem gminy starokatolickiej na Górnym Śląsku.

W celu spopularyzowania pisma K. starał się o dotację władz państwowych, decydując się na wydawanie „Prawdy" w wersjach polskiej i niemieckiej. Pisma w tej sprawie kierował do czynników nadrzędnych w Berlinie, te zaś kontaktowały się z nadprezydentem rejencji we Wrocławiu, aby zasięgnąć informacji o całym przedsięwzięciu i uczynić pismo narzędziem swoich własnych celów. Sprawa była bardzo delikatna, gdyż ze względu na opinię publiczną władze państwowe nie mogły jawnie subwencjonować „Prawdy". Dlatego nadprezydent wrocławski w piśmie do pruskiego ministra spraw wewnętrznych Eulenburga z 2 VI 1872 komunikował o odmownej odpowiedzi na prośbę K. o subwencję. Informował jednak, że zdecydował się wejść prywatnie w porozumienie z K. za pośrednictwem hr. Bethusy-Huca. Hrabia podjął się roli pośrednika, działając na

własną rękę tak, że K. mógł się jedynie domyślać, iż występuje on nie tylko w swoim imieniu. W wyniku rozmów K. zdecydował się na całkowite podporządkowanie pisma wyznaczonemu opiekunowi. Ustalono ponadto, że zasiłki na pokrycie kosztów wydania „Prawdy", niezależnie od kaucji, będą przekazywane co miesiąc. Wg obliczeń K. roczny koszt wydawania pisma, niezależnie od 1300 talarów kaucji, miał wynosić 1500 talarów. Nadprezydent wrocławski prosił ministra o przyznanie tej subwencji, zaznaczając, że należałoby ją przekazać za pośrednictwem hrabiego, głęboko zainteresowanego ruchem niemieckim na Górnym Śląsku. Nadprezydent zaznaczał, że należy unikać nawet pozorów, iż udzielono K. państwowej pomocy pieniężnej. Nadzorowania pisma w imieniu władz państwowych podjął się historyk, prof. Uniwersytetu Wrocławskiego Jakub Caro. W połowie 1873 r. Caro opowiedział się za zerwaniem z K. i za cofnięciem mu subwencji. Minister Eulenburg zgodził się na to, ale na prośbę K. minister Falk przyznał mu dalsze fundusze na wydawanie „Prawdy" w przekonaniu, że jest to jedyne pismo będące ośrodkiem propagandy antyklerykalnej na Górnym Śląsku wśród polskiej ludności. Pośrednikiem w przekazywaniu K. pieniędzy państwowych był teraz hr. Thiele-Winkler.

Od lipca 1872 r. pismo ukazywało się jako dwujęzyczne i z podwójnym tytułem: „Wahrheit – Prawda"; w takiej postaci dotrwało do końca grudnia 1876 r. Nigdy nie zyskało sobie większej poczytności. Liczba prenumeratów malała nieustannie. W 1871 r. drukowano je w nakładzie 2,5 tys. egz., a 1873 r. – tylko 1 tys. egz. W 1876 r. „Prawda" miała zaledwie 160 abonamentów, kolejne 300 egz. rozdawano za darmo. Do upadku pisma przyczyniły się następujące okoliczności: wyraźnie prorządowe i proniemieckie stanowisko „Prawdy" i jej wydawcy, gwałtowne zwalczanie pisma i gminy starokatolickiej przez „Katolika" Miarki oraz księży katolickich.

We wrześniu 1876 r. K. opuścił Katowice, udając się w głąb Niemiec, gdzie obejmował kolejne gminy starokatolickie w Koblencji, Stühlingen (Badenia) i Tingen (Górna Nadrenia).

W 1879 r. ożenił się z aktorką niemiecką. Miał z nią 5 dzieci, które wychowywano w duchu niemieckim. K. również uległ wynarodowieniu.

Zm. 6 XI 1907.

AAWr., APD 163. – Abmeier H.-L., *Über die Anfänge des Altkatholizismus in Oberschlesien*, „Oberschlesisches Jahrbuch" 1987, Bd. 3, s. 70–101; Bar A., *Karol Miarka. Studium z dziejów Górnego Śląska*, Kat. 1938; Bieniek J., *Parafia tzw. starokatolicka w Katowicach w omówieniu historyczno-prawnym*, Kat. 1934; Gröschel B., *Die Presse Oberschlesiens, von den Anfängen bis zum Jahre 1945. Dokumentation und die Strukturbeschreibung*, Berlin 1993; *Historia Śląska*, t. 3, cz. 1; Kudera J., *Dziennikarstwo polskie na Śląsku. Zarys historyczny*, Bytom 1912; Kwiatek A., *Przywódca i przywództwo narodowe na Górnym Śląsku*, Op. 1991; Lechicki Cz., *Kamiński Paweł*, [w:] PSB, t. 11, s. 578, 579; Mohr H., *Geschichte der Stadt Königshütte in Oberschlesien...*, s. 99 (Wedug Mohra królewskohucka filia katowickiej gminy starokatolickiej w 1874 r. liczyła od 4 do 500 członków. Wśród działających w Królewskiej Hucie w 1890 r. stowarzyszeń wymienia on: Altkatholischer Verein, s. 299); Pater M., *Kamiński Paweł*, [w:] SBDŚl., s. 161–164; Schmidt V., *Festschrift zur 50-jährigen Jubelfeier der katholischen St. Maria Pfarrgemeinde in Kattowitz*, Kattowitz 1910; Surman Z., *Ksiądz Paweł Kamiński. Powstanie i upadek ruchu starokatolickiego na Górnym Śląsku*, Wr. 1991, s. 5–34; Zakrzewski B., *„Spowiednicy" Mickiewicza i Fredry*, Wr. 1994, s. 43–72.

Mieczysław Pater



Kania Franciszek Borgias (1818–1900), ksiądz katolicki, proboszcz parafii św. Marii Magdaleny w Chorzowie (Starym).

Ur. 7 X 1818 w rodzinie młynarza w miejscowości Mokre k. Mikołowa (pow. pszczyń-

ski). W l. 1832–1837 uczęszczał do gimnazjum w Gliwicach, następnie odbywał studia na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Wrocławskiego, które ukończył w 1840 r. Święcenia kapłańskie przyjął 28 X 1841 w kościele św. Krzyża we Wrocławiu. Wkrótce potem, 8 XII 1841, został zatrudniony jako wikary w chorzowskiej parafii. Tutaj od początku wykazywał się różnymi uzdolnieniami oraz dużą przedsiębiorczością; był założycielem wielu bractw i stowarzyszeń. Niebawem dzięki swojej sumienności i nienagannej postawie stał się bliskim współpracownikiem miejscowego proboszcza, → ks. Józefa Bedera, toczącego w tych latach „trudne boje" ze skarbem państwa o przejęcie dawnego majątku bożogrobców w Chorzowie-Dębie. Dlatego nie przypadkiem właśnie K. powierzono nadzorowanie budowy pierwszego kościoła rzymskokatolickiego pw. św. Barbary w sąsiedniej osadzie hutniczej Królewska Huta (obecnie Chorzów); kościół ten został udostępniony wiernym już 20 XI 1852. W części publikacji zwykło się przyjmować, że K. miał być pierwszym proboszczem parafii erygowanej przy tym kościele, a ponieważ odmówił, Kuria Biskupia we Wrocławiu mianowała go proboszczem chorzowskiej parafii dopiero 15 XII 1870, po 29 latach sumiennej pracy duszpasterskiej. Jak było naprawdę, nie wiemy. Warto jednak zauważyć, że Kuria, po poświęceniu 20 XI 1852 kościoła pw. św. Barbary, dwukrotnie w 1853 r. odrzuciła starania K. o objęcie kolejnych probostw, najpierw w kwietniu, kiedy starał się o probostwo w Lubomii, uzyskując nawet poparcie ówczesnego nadprezydenta prowincji śląskiej, i potem pod koniec grudnia, kiedy zgłosił swą kandydaturę do obsadzenia wakującego probostwa w Prószkowie k. Opola. Wówczas pismo odmowne Kurii podpisał osobiście ówczesny ordynariusz wrocławski, bp Heinrich Förster. W piśmie znalazły się słowa, że Kuria docenia dotychczasową pracę K., ale zaleca cierpliwość. Po tym piśmie K. więcej starań o probostwo już nie czynił. Jeszcze za życia ks. J. Bedera (w 1853 r.) został administratorem ds. duchowych (*in spiritualibus*), później także (po śmierci ks. Tomasza Gbura) *in temporalibus* (ds. administracji dóbr chorzowskim, do czasu przejęcia tych obowiązków przez Jana Holubka). Po śmierci ks. Bedera w 1855 r. K. został samodzielnym administratorem parafii, którą przekazał mu ówczesny dziekan bytomski, ks. Leopold Markiefka, proboszcz z Bogucic. Gdy 15 XII 1870 nadeszła wreszcie zasłużona nominacja na proboszcza w Chorzowie, K. był już po pięćdziesiątce, wciąż jednak żywotny, pełen nowych pomysłów. Ponieważ w tym czasie liczba wiernych w parafii zwiększyła się, zamyślał o nowym kościele. Najpierw, żeby odciążyć stary, wzniósł tymczasowy kościół filialny w Dębie. Prace budowlane w Dębie rozpoczęto w 1873 r. K. nadzorował je wraz z administratorem majątku Chorzów-Dąb z ramienia kurii wrocławskiej, → ks. Tomaszem Gburem. Prowadzono je nie bez trudności finansowych. Świątynię ostatecznie ukończono w 1875 r.

W l. 1886–1892 realizował budowę nowego neogotyckiego kościoła parafialnego w Chorzowie wg projektu wrocławskiego architekta diecezjalnego, → Josepha Ebersa. Prace wstępne rozpoczęto po odpuście Matki Boskiej Różańcowej w 1886 r. W uroczystej procesji przeniesiono wówczas Najświętszy Sakrament do wybudowanego na pl. św. Jana kościoła zastępczego, a po procesji symbolicznie rozpoczęło się burzenie starego kościoła przez miejscowych gospodarzy i ich synów. W sierpniu 1888 r. K. położył kamień pod nowy kościół. Dn. 19 XII 1892 nastąpiło uroczyste poświęcenie nowej świątyni. W sierpniu 1894 r. erygowana została parafia w Dębie, który od XIII w., tj. od czasu objęcia tego obszaru przez bożogrobców, był związany z chorzowską parafią.

Z inicjatywy K. zostało też założone 21 VI 1891 Towarzystwo św. Alojzego w Chorzowie. Wykazywało ono ożywioną działalność w ruchu teatralnym.

Od 1883 r. K. był dziekanem dekanatu bytomskiego, a po jego podziale, od 1 VI

1883 dekanatu mysłowickiego. Urząd dziekana złożył w 1890 r. z powodu przeciążenia pracą i różnych dolegliwości starszego wieku.

Zm. jako radca duchowny i kawaler Orderu Czerwonego Orła IV klasy 1 I 1900 w wieku 82 lat z powodu udaru. Pochowany został 4 I 1900 obok kościoła.

Die preussische Berg-, Hütten- und Salinenverwaltung 1763–1865..., s. 520; Drabina J., *Historia Chorzowa...*, s. 171; Hanke R., *Kania Franciszek (1818–1900)*, [w:] *Chorzowski słownik biograficzny...*, s. 78; tenże, *Polska droga Chorzowa...*, s. 102; Knossalla J., *Das Dekanat Beuthen...*, s. 340, 471, 533; Kurek J., Witkowski M.J., *Chorzów (Stary)...*, s. 31; Macha J., *Monografia Starego Chorzowa...*, s. XVI, XXXIX, XLVIII; Olszewski K., *Kronika teatralna Górnego Śląska 1848–1914*, Kr. 1979, s. 110; Rzewiczok U., *Dzieje Dębu...*, s. 38, 87; *Schematismus des Bisthums Breslau und seines Delegatur-Bezirks für das Jahr 1867*, Breslau 1867, s. 22; Stefańska M., *Parafia św. Marii Magdaleny...*, s. 18, 19.

Zbigniew Kapała



Karsten Carl Johann Bernhard (1782–1853), jeden z pionierów górnośląskiego przemysłu, znawca górnictwa i hutnictwa, właściwy twórca górnośląskiego przemysłu cynkowego, budowniczy huty cynku „Lydognia" w obrębie huty „Królewskiej" w ówczesnej osadzie hutniczej Królewska Huta (obecnie Chorzów).

Ur. 26 XI 1782 w Bützow na należącym obecnie do Niemiec Pomorzu Przednim (Vorpommern), tworzącym wraz z Meklemburgią jedną prowincję (Land). Był drugim synem profesora uniwersytetu w Rostocku Franza Christiana Lorenza Karstena, pracującego w tej uczelni od 1789 r. W Rostocku K. pobierał pierwsze nauki, 21 IX 1799 w wieku niespełna 17 lat został zapisany na tutejszy uniwersytet, na którym studiował prawo i medycynę, a od 1801 r. w Berlinie mineralogię, górnictwo i hutnictwo. Gdy obronił pracę doktorską *De affinitate chemica*, podjął pracę w hutach żelaza w Marchii Brandenburskiej i na Górnym Śląsku. W 1804 r. uruchomił w hucie „Gliwickiej" pierwszą w Niemczech instalację do otrzymywania smoły z węgla kamiennego. W tymże roku został referendarzem i zaraz potem asesorem w Urzędzie Górniczym we Wrocławiu.

W 1805 r. otrzymał polecenie poznania prowadzonych przez Johanna Christiana Ruberga w hucie szkła w Wesołej doświadczeń z destylacją cynku i przeprowadzenia własnych badań z zastosowaniem galmanu. W hucie w Wesołej zebrał zarówno dane techniczne o budowie pieców, jak i ich eksploatacji, które następnie wykorzystał przy budowie huty cynku „Lydognia" przy hucie żelaza w osadzie hutniczej Królewska Huta.

Przy budowie huty „Lydognia" wykorzystał umiejętności i praktyczną wiedzę → Antoniego Ziobro (Ziebro), które tenże zdobył, pracując u boku J.Ch. Ruberga w Wesołej. Uruchomienie produkcji nastąpiło w 1809 r. Hutę nazwano „Lydognia", jakoby w uznaniu zasług K., którego małżonka miała na imię Lyda (zdrobnienie od Adelheid), choć istnieje też inne wytłumaczenie, że nazwę utworzono z połączenia słów *Lidii* i *ognia*. K. okazał się dobrym organizatorem. Nakłady poniesione na uruchomienie produkcji cynku zwróciły się już po roku, dokonano też pewnych modyfikacji w konstrukcji pieców, obniżając koszty produkcji.

K. jako pierwszy zastosował do produkcji cynku galman (wcześniej używano do tego celu odpadów wielkopiecowych osadzających się w gardzieli pieca, tzw. spieku, które z czasem ulegały wyczerpaniu). Pierwsze próby wykorzystania galmanu do produkcji cynku K. podjął już w 1805 r. w hucie ołowiu i srebra „Fryderyk". Nadzór nad nimi sprawował

wówczas, według jego wskazówek, inspektor hutniczy Boutherweck. W 1806 r. zostały one przerwane. Rok później wznowiono je, ale tym razem już pod nadzorem K. na terenie huty „Królewskiej", w północno-zachodniej części placu hutniczego. Od 1810 r. galman stał się na długie lata podstawowym surowcem do produkcji cynku. Huta „Lydognia" reprezentowała wówczas najwyższy poziom techniczny wśród górnośląskich hut cynku. Wzorowały się na niej inne zakłady, m.in. przedsiębiorstwa Giesches Erben (Spadkobierców Gieschego), hr. Ballestrema, Karola Goduli, jak również hr. Schaffgotscha, hr. Henckel von Donnersmarcka czy ks. Hohenlohe-Oehringen.

Wkrótce obok huty powstała pierwsza na Górnym Śląsku walcownia cynku. Mniej więcej w tym samym czasie K. równocześnie ze Strohmeyerem odkrył kadm (metal barwy srebrzystej), dla którego zaproponował nazwę melinum. W l. 1805–1812 K. prowadził, uwieńczone sukcesem, badania nad możliwościami powlekania naczyń żeliwnych emalią, aby umożliwić ich stosowanie w gospodarstwach domowych. W 1812 r. uruchomiono w hucie „Królewskiej" nowy oddział produkujący naczynia emaliowane, który wkrótce stał się jednym z największych producentów tego typu naczyń w ówczesnych Niemczech. W późniejszych latach produkcję tę przeniesiono do huty „Silesia" w Paruszowcu (obecnie dzielnica Rybnika).

W 1810 r. K. został radcą hutniczym (*Hüttenrath*), a w 1811 r. nadradcą hutniczym (*Oberhüttenrath*), powierzono mu wówczas nadzór nad wszystkimi hutami górnośląskimi (tak podaje A. Perlick, wg C. Schiffnera nastąpiło to już w 1804 r.), zastosował w tych hutach wiele ulepszeń. Po 1815 r. zwiedzał w tym celu m.in. zakłady metalurgiczne w Belgii, Nadrenii i Westfalii. W czasie wojen napoleońskich sprawował w hutach w Ozimku i Gliwicach nadzór nad produkcją uzbrojenia dla armii pruskiej. Został za to odznaczony Krzyżem Żelaznym na białej wstążce. W 1814 r. awansował na nadradcę górniczego (*Oberbergrat*). Ustawicznie zabiegał o postawienie hutnictwa na podstawach naukowych. W 1818 r. prowadził na uniwersytecie wrocławskim wykłady z hutnictwa.

Pomimo wielu propozycji ze strony prywatnych przemysłowców, przez kilkadziesiąt lat pracował w sektorze państwowym, najpierw w Wyższym Urzędzie Górniczym we Wrocławiu, a od 1819 r. w ministerstwie w Berlinie. W 1817 r. był dodatkowo dyrektorem mennicy we Wrocławiu. W 1819 r. został mianowany tajnym radcą górniczym, w 1821 r. objął ogólne kierownictwo nad górnictwem, hutnictwem i warzelnictwem w państwie pruskim. Był też członkiem komisji przeprowadzającej rewizję prawa górniczego.

Jego rozległa wiedza i doświadczenie znalazły wyraz w dużej liczbie publikacji. W czasie, gdy pracował we Wrocławiu, wydał w 1814 r. przetłumaczoną przez siebie i opatrzoną jego uwagami i uzupełnieniami pracę szwedzkiego autora, Svena Rinmanna: *Historia żelaza i jego zastosowania przez artystów i rzemieślników.* Jego podręcznik hutnictwa żelaza (I wyd. w 1816 r., II – w 1827 r., III – w 1841 r.) ukazał się w 5 tomach. Natomiast wydany w 1827 r. zarys metalurgii w 1831 r. miał już formę pełnego podręcznika. W 1828 r. K. przedstawił zarys nauki prawa górniczego, w 1846 r. jego wykład o warzelnictwie ukazał się w 2 tomach. Dużą sławą cieszyło się redagowane przez niego wydawnictwo *Archiv für Bergbau und Hüttenkunde*, a po zmianie nazwy „Archiv für Mineralogie, Geognosie und Bergbau- und Hüttenkunde" (1829–1855). W 26 tomach zamieścił wiele tekstów dotyczących żelaza, ołowiu, miedzi, cynku, kadmu, koksu itd., także zagadnień chemicznych, fizycznych, prawa górniczego i gospodarki. Pierwsze tomy dotyczyły bardziej problemów praktycznych, późniejsze głównie zagadnień naukowych.

Dn. 23 XII 1850, po 46-letniej służbie, przeszedł w stan spoczynku. Był wówczas posłem (deputowanym) do Sejmu Pruskiego, wybranym z drugiego opolskiego okręgu wyborczego. Działał w stronnictwie li-

beralnym. W 1851 r. zamknął wydawanie swojego *Archiv für Mineralogie, Geognosie und Bergbau- und Hüttenkunde*, ponieważ władze założyły wówczas *Zeitschrift für Berg-, Hütten- und Salinenwesen in Preußischen Staate*. Ukazały się jeszcze 2 tomy, zawierające w większości jego własne prace. W ostatnim zamieścił indeks rzeczowy do całego wydawnictwa.

Krótko przed śmiercią, która nastąpiła 22 VIII 1853, obchodził jeszcze złoty jubileusz swojego doktoratu.

Na Górnym Śląsku przypominały go wielki piec „Karsten" w Gliwicach i kopalnia węgla kamiennego „Karsten-Zentrum" w Bytomiu.

Allgemeine Deutsche Biographie, Bd. 15, Leipzig 1882, s. 427–430; *Aus der Geschichte der Stadt Königshütte...*, s. 43–44; *Die preussische Berg-, Hütten- und Salinenverwaltung 1763–1865...*, s. 61, 65, 240, 306, 599; Jamrozy T., Rączka E., *Johann Christian Ruberg*, Kat. 1999, s. 73; Jaros J., *Dzieje najdawniejsze do 1848 roku*, [w:] *Chorzów. Zarys rozwoju miasta...*, s. 16; tenże, *Dzieje polskiej kadry technicznej...*, s. 57; *Landeskunde des oberschlesischen Industriegebietes...*, s. 184; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 57; *Panne's Biographisches Lexikon. Nach den neuesten Qullen bearbeitet...*, Reudnitz bei Leipzig 1886, s. 243; Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 102–103; Piernikarczyk J., *Historia górnictwa i hutnictwa...*, t. 2, s. 27, 50–51, 359; Rączka E., Jamrozy T., *Huta cynku „Lydognia"*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 8: 2005, Ch. 2005, s. 202–206; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 28; Serlo A., *Beitrag zur Geschichte des Schlesischen Bergbaues...*, s. 34, 46, 82; Schiffner C., *Männer des Metallhüttenwesens*, Freiberg Sa. 1942, s. 79–81; Serlo W., *Männer des Bergbaus...*, s. 82–83; Wilczok E., *Przemysł cynkowy na Górnym Śląsku do 1970 roku*, „Ziemia Śląska", t. 6, red. L. Szaraniec, Kat. 2005, s. 161.

Eugeniusz Rączka

Kazimierz (?–1312), pierwszy książę bytomski, założyciel szpitala w Chorzowie.

Był drugim synem Eufemii i Władysława, księcia opolskiego. Być może urodził w 1257 r., gdy jego ojciec zezwolił na lokację wsi Chorzów na prawie teutońskim, lub zaledwie kilka lat wcześniej. Niczego nie można powiedzieć o jego żonie ani ustalić daty zawarcia z nią małżeństwa. Znamy jedynie jej imię – Helena, stąd trwają żywe dyskusje w historiografii, czy była ona ruską księżniczką. Nie wiemy, czy K. przerastał pod względem intelektualnym swych braci: najstarszego Mieszka oraz młodszych Bolka i Przemysława, ani czy posiadał więcej od nich przymiotów potrzebnych księciu. Nie można też orzec, czy cieszył się większym niż oni zaufaniem rodziców. Po śmierci ojca (w 1281 lub 1282 r.), najpewniej z jego woli, przypadły mu ziemie: bytomska, gliwicka, toszecka i kozielska wraz z miastami Bytom, Toszek, Gliwice i Siewierz. Nieprzypadkowo osiadł w Bytomiu, bo było to miasto na tym obszarze najstarsze, lokowane z woli jego ojca już w 1254 r.

Spośród 17 zachowanych dokumentów, jakie w ciągu 30 lat władania tymi ziemiami wystawił, na uwagę zasługuje szczególnie jeden z 9 I 1289, mocą którego, po złożonym hołdzie w Pradze, książę uznał się lennikiem króla czeskiego Wacława II. Czy można na tej podstawie oceniać jego postawę i umiejętności dyplomatyczne? Historycy nie są zgodni, co skłoniło go do takiej decyzji – obawy o utratę własnych posiadłości czy motywy rodzinne. Niepodobna jednak przeoczyć faktu, że jako pierwszy z Piastów śląskich włączył swe ziemie w granice państwa czeskiego i odtąd był popleczníkiem działań Wacława II skierowanych przeciw Władysławowi Łokietkowi. Niebawem tą samą polityczną drogą podążyli za nim wszyscy jego bracia, a potem inni książęta śląscy, co przesądziło o przejściu tej rozległej dzielnicy państwa piastowskiego do królestwa czeskiego.



Bytomskie kwartniki przypisywane Kazimierzowi

Książę swoje stołeczne miasto Bytom otoczył murami i zbudował w nim zamek. Bił własną monetę. W Chorzowie zaś przed

1300 r. wybudował szpital, a raczej przytułek dla biednych, który powierzył bożogrobcom. Potem jednak przeniósł go pod Bytom na Rozbark, pod bramę miejską przy drodze wiodącej na Kraków, dodatkowo wyposażając go w młyn, 3 łany ziemi i wieś Dąb. Wydaje się, że dopiero za rządów tego księcia bożogrobcy z Miechowa przeprowadzili lokację wsi Chorzów, chociaż otrzymali na to zezwolenie już kilkadziesiąt lat wcześniej, 24 VI 1257, od jego ojca Władysława, księcia opolskiego.

Na podstawie dokumentów, jakie książę wystawił, można ustalić osoby z najbliższego jego otoczenia, występują one bowiem w nich z reguły na liście świadków. Byli nimi: Sobiesław, sędzia księstwa bytomskiego (1287–1295); Brosław, kasztelan kozielski; Krystian, podkomorzy książęcy (1283–1292); Grzymisław (Gruntsław), stolnik książęcy (1287–1289), potem kasztelan (1292–1295), komes Stefan zwany Kleszczybok; Piotr zwany Jojko, komes Błażej – podkomorzy księżnej (1287–1294); Jesko, kasztelan bytomski; Henryk, kleryk księcia; Michał, marszałek książęcy; Dominik, notariusz dworski (1290–1294) i wychowawca synów księcia; Jan, kasztelan bytomski; Jan, podskarbi księcia; Krystyn, sędzia nadworny; rycerze: Belik, Wernhard, Imbram i Teodoryk, oraz dostojnicy: Leonard, Paweł, Zeschon, Stefan i Stefan Budziwoj. Chociaż wśród świadków brak bożogrobców rezydujących stale w Chorzowie przy tamtejszym kościele, można zakładać, że K. pozostawał z nimi w dobrych stosunkach, skoro – tak jak jego ojciec – sowicie ich obdarowywał.

Pierwszy Piast bytomski, w którego księstwie znajdowała się również wieś Chorzów, zm. 10 III 1312. Miał 5 synów: Bolesława i Mieszka, którzy po otrzymaniu sakry biskupiej weszli w skład episkopatu węgierskiego, Władysława, i Siemowita, którzy podzielili się ojcowizną, oraz przedwcześnie, jak się zdaje, zmarłego Jerzego, a także jedną córkę, Marię, która poślubiła króla węgierskiego Karola Roberta.

Bytom średniowieczny. Przekazy źródłowe 1123–1492, wyd. J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynak, Op. 1985, nr 43, 44, s. 69 n.; Horwat J., *Księstwo bytomskie i jego podziały do końca XV w.*, Gliwice 1993; tenże, *O hołdzie praskim Kazimierza księcia bytomskiego w 1289 r.*, „Zaranie Śląskie", t. 51: 1988; Jasiński K., *Rodowód Piastów śląskich*, t. 3: *Piastowie opolscy, cieszyńscy i oświęcimscy*, Wr. 1977, s. 35–38; Jedynak Z., Horwat J., *Kazimierz książę bytomski*, [w:] „Rocznik Muzeum w Gliwicach", t. 2, 1986, s. 55–60; Kasperlik M., *Kasimir Herzog von Beuthen und Miecislaus Herzog von Teschen*, Brünn 1859; *Książęta i księżne Górnego Śląska*, red. A. Barciak, Kat. 1995, s. 71 n.; Pieradzka K., *Kazimierz ks. bytomski*, PSB, t. 12, s. 278; Wójcik M.L., *Przyczynek do dziejów kancelarii bytomskiej na przełomie XIII i XIV wieku*, [w:] *Bytom. Wykopaliska – zabytki – dokumenty – wspomnienia*, red. J. Drabina, Bytom 1997, s. 100–108.

Jan Drabina



Keins Martin Paul (1883–1941?), kupiec, właściciel renomowanej firmy meblowej, były radny miejski Królewskiej Huty (obecnie Chorzów), ostatni przewodniczący Izraelickiej Gminy Wyznaniowej w Chorzowie.

Ur. 20 III 1883 w Królewskiej Hucie, syn kupca Isaaca S. [Salomona?] i Ernestine z d. Glücksmann. W 1908 r. odziedziczył po ojcu duże przedsiębiorstwo handlujące w Królewskiej Hucie meblami, założone w 1868 r. i odnotowywane od 1876 r. w rejestrach handlowych jako znaczące. Poszerzył je o fabrykę mebli oraz atelier architektury wnętrz i ich wyposażenia. Dn. 7 XII 1903 wstąpił do Männer-Turn-Verein. Przed 1922 r. działał głównie w Kaufmännischer Verein (Związku Kupieckim). W sierpniu 1914 r., na fali patriotycznego uniesienia w Niemczech, zgłosił się jako ochotnik do wojska; został odznaczony za walki na froncie. W l. 1923

i 1929, już po przyłączeniu Królewskiej Huty do Polski, był wybierany do kolegium reprezentantów Izraelickiej Gminy Wyznaniowej na kolejne kadencje. Od 9 III 1930 do 12 III 1934 był jego prezesem. Mniej więcej w tym samym czasie został prezesem Stowarzyszenia Humanitarnego im. Michaela Sachsa B'nei B'rith w Królewskiej Hucie. Od powstania w 1928 do 1933 r. przewodniczył miejscowemu Związkowi Kupców Żydowskich. Działał również na szerszym forum miasta, m.in. w tutejszym oddziale Deutscher Volksbund. W wyborach z 14 XI 1926 i z 8 V 1930 został wybrany z listy Deutsche Wahlgemeinschaft der Katholischen Volkspartei und der Deutschen Partei. W Radzie Miejskiej, wybranej 8 V 1930, działał do momentu jej rozwiązania w dn. 1 VII 1934.

Był ostatnim przewodniczącym Izraelickiej Gminy Wyznaniowej w Chorzowie. Jeszcze w 1939 r. wywieziono z miasta większość wyznawców judaizmu do Zagłębia Dąbrowskiego. Na początku maja 1940 r. przebywało w Chorzowie, według ówczesnych danych, jedynie 506 Żydów pozbawionych wszelkich praw. W styczniu 1942 r. było ich, wg zachowanych informacji, tylko 11, prawdopodobnie wywodzących się z tzw. rodzin mieszanych. Ostatni zachowany dokument gminy żydowskiej, podpisany przez K., nosi datę 23 VII 1941. Później ginie po nim wszelki ślad.

K. był żonaty z pochodzącą z Bytomia Hildegardą Krebs. Miał z nią 2 dzieci: Gerarda Alfreda (ur. 24 X 1906 w Królewskiej Hucie) i Ingeborgę (ur. tamże 31 III 1911).

Brzostowski R., Walerjański D., Zapomniani mieszkańcy..., s. 8, 11, 29, 30, 33; Chajn L., *Wolnomularstwo w II Rzeczypospolitej*, W. 1975, s. 566; *Der alte und der neue Gemeinde-Vorstand. Königshütter Brief*, „Jüdische Wochenpost mit Wirtschaftsblatt" 1935, nr 16 (3 V); Jaworski W., *Ludność żydowska...*, s. 71, 78, 83; Mitglieder – Verzeichnis der Männer-Turn-Vereins in Königshütte O.-S., MCh/H/P-15; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 71; Sieradzka D., *Z dziejów samorządu komunalnego miasta Chorzowa...*, s. 63, 66; taż, *Królewska Huta – Chorzów w latach 1868–1945...*, s. 164.

Zbigniew Kapała



Klama Walenty (1879–1942), polski działacz narodowy i społeczny w ówczesnej gminie wiejskiej Chorzów (obecnie Chorzów Stary).

Ur. 15 II 1879 w Olszynie (pow. lubliniecki), syn rolnika. Tam ukończył szkołę ludową. Na początku XX w. mieszkał już w Chorzowie. Pracował w pobliskiej hucie „Królewskiej". Tam zetknął się z ruchem robotniczym. W 1906 r. wstąpił do Zjednoczenia Zawodowego Polskiego. Działał w Oddziale Metalowców. W I połowie 1920 r. chorzowski Oddział Metalowców, którego był w tym czasie prezesem, skupiał metalowców, maszynistów, walcowników i niektórych rzemieślników. W Chorzowie należał także do Towarzystwa Śpiewu „Gwiazda". W 1920 r. działał na rzecz polskiej szkoły. W wyborach komunalnych z 9 XI 1919 został wybrany do Rady Gminy Chorzów. Od 1921 r. był sekretarzem obwodu ZZP w Rybniku. Tam w okresie plebiscytu i III powstania śląskiego organizował wiece narodowe. W działalności tej uczestniczyli z nim jego synowie – Jan i Ludwik, członkowie TG „Sokół" (późniejsi hufcowi harcerzy w Rybniku i Lublińcu). W l. 1922–1939 K. działał nadal w ZZP, był też członkiem Związku Powstańców Śląskich. Tuż przed wybuchem II wojny światowej jako niebezpieczny Polak znalazł się w osławionej *Sonderfahndungsbuch Polen*. Już 2 IX 1939 został aresztowany. Poprzez miejscowe areszty i obóz koncentracyjny w Auschwitz trafił do obozu w Dachau (nr obozowy 31 002), gdzie został zamęczony 25 VII 1942.

Chart E., *Spis pomordowanych Polaków w obozie koncentracyjnym w Dachau,* Dachau-Monachium-Dillingen 1946; Domagała J., *Ci, którzy przeszli przez Dachau,* W. 1957; EPŚl., s. 209; „Katolik" nr 45 z 13 IV i nr 69 z 8 VI 1920; Libura J., *Z dziejów domowych powiatu. Gawęda o ziemi rybnickiej.* Do druku przygotował J. Meissner, Op. 1984, s. 296–297; Mrowiec A., *Ślązacy zamęczeni w Dachau,* [w:] *Prace historyczne,* nr 1, Kat. 1970, s. 114, 117, 121, 141; Musiolik L., *Rybniczanie. Słownik biograficzny,* Rybnik 2000, s. 77; Sieradzka D., *Z dziejów samorządu komunalnego miasta Chorzowa...*, s. 16; Wolny A., Stosunki ogólne i strajki..., s. 15, 19; *Zespół śpiewaczy „Gwiazda" przy Domu Kultury Zakładów Azotowych im. P. Findera w Chorzowie. 50 lat w służbie pieśni polskiej,* [Ch. 1960], s. 5 i 10 nlb.

Zbigniew Kapała

Klauza Edward (1892–1939), wieloletni prezes i dyrygent Towarzystwa Śpiewu „Gwiazda" w ówczesnej gminie wiejskiej Chorzów (obecnie Chorzów Stary).

Ur. 12 IX 1892 (prawdopodobnie w Chorzowie). Był dyrygentem „Gwiazdy" i wieloletnim jej prezesem. Brał udział w II i III powstaniu śląskim. Należał także do grona uczestników strajków szkolnych w Chorzowie w dobie powstań śląskich i plebiscytu, zwłaszcza pierwszego z marca 1920 r. Zajęcia zespołu chóralnego prowadził często w prymitywnych warunkach, za stodołami, w lesie, na łąkach itp. Niejednokrotnie zebrania, próby zespołu lub kółka teatralnego odbywały się w jego własnym mieszkaniu. Tamże organizował polskie wieczory dyskusyjne i szkoleniowe.

We wrześniu 1939 r. wyjechał w głąb Polski. Po schwytaniu przez Niemców został rozstrzelany. Dokładna data jego śmierci nie jest znana.

Jego synem był Jan Klauza, pierwszy komendant Katowickiego Inspektoratu Rejonowego ZWZ, który zginął z rąk gestapowca na ulicy w Katowicach 8 XII 1940.

Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 244 (tu: Kluza Edward); Szefer A., *Losy powstańców śląskich w latach okupacji hitlerowskiej,* Kat. 1970, s. 103 (tu informacja, że ur. 10 IX 1892); Wolny A., Stosunki ogólne i strajki..., s. 19, 24, 27, 53, 55, 69, 78, 91; *Zespół śpiewaczy „Gwiazda" przy Domu Kultury Zakładów Azotowych im. P. Findera w Chorzowie. 50 lat w służbie pieśni polskiej,* [Ch. 1960], s. 5, 10 nlb.

Irena Białas

Kleinert Johannes Baptista (1820–1876), pierwszy proboszcz-administrator parafii św. Barbary w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. 14 VIII 1820 w Strzelcach Opolskich, wyświęcony 17 VI 1848. Ponad rok po prymicjach został wyznaczony na proboszcza-administratora nowo powstałej parafii św. Barbary w Królewskiej Hucie. W jej skład prócz mieszkańców osady hutniczej Królewska Huta, odłączonych od parafii chorzowskiej, wchodzili jeszcze katolicy mieszkający w koloniach leżących na obszarze Górnych i Średnich Łagiewnik, w Hajdukach, Erdmanswille oraz Szarlocińcu, Świętochłowicach, Chropaczowie i Lipinach, wyłączeni z bytomskiej parafii WNMP. W 1849 r. K. rozpoczął budowę świątyni i organizację parafii, spłacając przy tym jeszcze część długów z poprzedniej parafii (WNMP). Wymagało to od proboszcza i wiernych olbrzymiego wysiłku finansowego i organizacyjnego. K., zniechęcony trudnościami, w kilka miesięcy po poświęceniu w dn. 21 XI 1852 wybudowanej części kościoła, zrezygnował ze stanowiska. Był potem kapelanem pałacowym w Koszęcinie (dekanat lubliniecki), administratorem parafii w Szerokiej (dekanat żorski), w Tychach (dekanat mikołowski) oraz w Brzezince k. Łabęd (dekanat gliwicki).

Zm. 27 IV 1876 w Brzezince.

Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty,* Król. Huta 1927, s. 50; *Schematismus des exemten Bisthums Breslau für das Jahr 1857,* Breslau [1857], s. 86; *Schematismus... für das Jahr 1861,* ..., s. 125; tamże... 1863, ..., s. 126; tamże... 1867, ..., s. 95; tamże... 1871, ..., s. 45; tamże... 1876, ..., s. 105.

Zbigniew Kapała

Kloeber August von (1793–1864), malarz, autor obrazu ołtarzowego, przedstawiającego Chrystusa, znajdującego się w kościele ewangelickim im. Elżbiety w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. 21 VIII 1793 we Wrocławiu. Od 1808 r. uczył się w Królewskiej Szkole Sztuki, Budownictwa i Rzemiosła (Königliche Kunst und Handwerkschule). Następnie, od 1810 r.,



Obraz A. von Kloebera w ołtarzu kościoła ewangelickiego im. Elżbiety

studiował malarstwo w Berlinie. W l. 1813–1814 uczestniczył jako ochotnik w działaniach wojennych, po zakończeniu których kontynuował studia w akademii w Wiedniu. W l. 1821–1828 przebywał we Włoszech. Po powrocie do Niemiec był czynny w Berlinie – od 1829 r. był członkiem, a od 1834 r. profesorem tamtejszej akademii.

Zm. 31 XII 1864 w Berlinie.

Lubos-Kozieł J., *„Wiarą tchnące obrazy"...*, s. 342; *Oblicza sztuki protestanckiej na Górnym Śląsku* (katalog wystawy, Muzeum Śląskie, Katowice, 1993), Kat. 1993, s. 58–59, il. 2, 4; *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart begründet von Ulrich Thieme und Felix Becker...*, hrsg. H. Vollmer, Bd. 20, Leipzig 1927, s. 530–532.

Zbigniew Kapała

Knippel Ernst Wilhelm (1811–1900), artysta rysownik krajobrazów i litograf, przedstawiciel tzw. grupy kowarskiej rozwijającej swą działalność od końca XVIII w. do 1920 r., zaliczany do bodaj najzdolniejszych artystów tej grupy, autor widoków górnośląskich zakładów przemysłowych, w tym 3 dotyczących huty „Królewskiej" i jej otoczenia.

Ur. 24 IV 1811 w Ściegach k. Karpacza w Karkonoszach. Tajniki litografii poznawał w Kowarach w wydawnictwie graficznym Friedricha Augusta Tittla (Verlag A. Tittel, Schmiedeberg), rysownika, sztycharza i litografa. Po śmierci Tittla K. został wspólnikiem jego następcy, C.T. Mattisa (Matthisa), by następnie od 1840 r. prowadzić zakład ze swoim przyjacielem, Carlem Juliuszem Riedenem, pod firmą: Steindruckerei und Litographischer Verlag von Rieden und Knippel in Schmiedeberg. K. współpracował z Riedenem do momentu jego śmierci w 1858 r. Na ten okres przypada najbujniejszy rozkwit i najwyższy poziom artystyczny firmy, jako że obaj artyści i współpracownicy doskonale się uzupełniali i wzajemnie wzbogacali. Obaj też kontynuowali postanowione jeszcze przez F.A. Tittla zadanie utrwalania architektury śląskiej. Zakład wykonywał ryciny wielkoformatowe, a także pocztówki i papiery listowe z krajobrazowymi winietami. Prace swe prowadzili w Karkonoszach, na Górnym Śląsku i w Sudetach czesko-morawskich.

Najcenniejsze pod względem artystycznym i ikonograficznym były prace obrazujące górnośląskie huty. Powstały one w l. 1840–1860 na zamówienie śląskich magnatów, urzędników hutniczych, a nawet samego króla Fryderyka Wilhelma IV. W sumie K. wykonał w tych latach przeszło 60 rozmaitych widoków przemysłowych Górnego Śląska, starannie wyrysowanych, jednobarwnych i kolorowanych. Opracowanie każdej litografii poprzedzały skrupulatne studia rysunkowe, starające się jak najdokładniej odtworzyć rejestrowaną rzeczywistość, w sposób niemal fotograficzny, zarówno jeżeli chodzi o szczegóły krajobrazu, układ wzajemny rysowanych przedmiotów, jak i ich detale dekoracyjne. Tak przygotowane ryciny są dzisiaj cennym dokumentem ikonograficznym, pokazującym, jak wyglądały w owym czasie zakłady przemysowe, np. huta „Królewska" i jej otoczenie, zwłaszcza że zakład ten uległ później licznym przebudowom i rozbudowom, a i w jego otoczeniu zaszło wiele zmian. To dążenie do fotograficznego naśladowania natury było specyficzną cechą rodzącego się ok. 1848 r. realizmu, który to styl wprowadzili do prac grupy kowarskiej Knippel i Rieden.

Do czasów współczesnych cykl górnośląskich litografii nie przetrwał w całości. W muzeach, w tym w Chorzowie, znajdują się tylko pojedyncze ryciny (odbitki). Te obiekty, które znamy obecnie, wyraźnie zdradzają fascynację artystów zjawiskami luministycznymi, kontrastami świateł i cieni, żywiołem ognia, buchającym płomieniem z gorących wytopów bądź też iskrzącym się złotym blaskiem u wierzchołków wielkich pieców; fascynacji owym światem kominów i wielkich pieców. Stanowiący sztafaż ludzie nie są heroicznymi bohaterami pracy fizycznej, lecz zajętymi własnymi sprawami mieszkańcami okolic zakładów bądź też wykonującymi swe prace hutnikami, woźnicami, wózkarzami itp.

Artyści podziwiają krajobrazowe walory romantycznie wystylizowanych pejzaży przemysłowych. Natomiast nie wydaje się, by dostrzegali konstatowaną z punktu widzenia mieszkańców Śląska z początku XXI w. siłę dewastacyjnego oddziaływania fabryk i kopalń. Traktowane są one raczej jako dominanty architektoniczne obrazowanej przestrzeni, punkty ciężkości, wokół których koncentruje się życie okolicy.

Od śmierci Riedena datuje się zmierzch firmy i grupy kowarskiej. Po 1870 r. K. przestał się rozwijać i jego działalność graficzna ustała niemal zupełnie. Niewątpliwie wiązało się to ze spadkiem zainteresowania sztuką litograficzną, wypieraną przez rozwój fotografii, która w sposób znacznie bardziej realistyczny przedstawiała naturę. Poza tym była znacznie tańsza niż litografia, gdyż cena jednej ryciny równała się w ówczesnych warunkach prawie wysokości miesięcznego zarobku górnika i wynosiła 7–9 talarów za ręcznie kolorowaną odbitkę, zbliżając się tym samym do wartości akwareli. Mniejsze litografie kosztowały 4–6 talarów, niebarwione – 1–3 talary. Jeżeli litografia była sztuką dla burżuazyjnego odbiorcy, to fotografia już dla szerszych warstw społeczeństwa.

Od 1858 do 1900 r. K. sam prowadził wydawnictwo, a ostatnim jego sukcesem była zorganizowana w Jeleniej Górze w 1897 r. wystawa własnych obrazów przedstawiających Karkonosze, która nie wzbudziła jednak u odbiorców takiego zainteresowania, jak poprzednio litografie.

Artysta zm. w zapomnieniu dn. 26 IV 1900. Pochowano go na cmentarzu ewangelickim w Kowarach. Jego grób zniwelowano, porządkując cmentarz w 1941 r.

Od 1839 r. Knippel był żonaty z Augustą Tschirnhaus. Po jego śmierci w 1900 r. kierownictwo przedsiębiorstwa objął jego syn Ludwig (Louis). W 1908 r. bardzo podupadła firma przeszła na własność księgarza Wilhelma Müllera, a w 1920 r. zakończyła definitywnie swą działalność.

Bimler K., *Die neuklassische Bauschule...*, s. 7–10, 22–23, 28, 45; Grundmann G., *Deutsche Kunst im befreiten Schlesien.* 2., erweiterte Aufl., Breslau 1944, s. 205–207; Kincel R., *Z życia i działalności grafików szkoły kowarskiej (nieznane materiały i nowe ustalenia)*, „Rocznik Jeleniogórski", t. 25/26: 1987/1988; Kozina I., *XIX-wieczny wizerunek...*, s. 35–37; Krause W., *Grundriss eines Lexikons...*, Bd. 1, s. 192, 205–206; Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 226–227; Rylska I., *Krajobraz śląski w grafice grupy kowarskiej XIX w.*, „Roczniki Sztuki Śląskiej", t. 1: 1959, s. 97–106; Salewski W., *Alte Eisenwerke in Schlesien und Mähren*, Holzminden 1962; Schmidt E., *E. W. Knippel, einer der ersten Maler des oberschlesischen Industriegebietes*, „Der Oberschlesier", Jg. 18: 1936, s. 11; taż, *Lob der Heimat. Schlesiens Landschaft in Gemälden, Graphik und Handzeichnungen des 19. Jahr-*



Litografia E.W. Knippla *Widok na hutę „Królewską*, z ok. 1850 r.

hunderts, Breslau 1942; Schmidt J., *Ludzie i dzieła. Artyści-plastycy związani z Gliwicami*, cz. IV, Gliwice 2001, s. 109; Snoch B., *Górnośląski leksykon biograficzny...*, s. 161; Szczypka-Gwiazda B., *Pomiędzy mitem a rzeczywistością – obraz Górnego Śląska w sztuce XIX i XX w.*, [w:] *Marmur dziejowy. Studia z historii sztuki*, P. 2002, s. 467; Ullmann K., *Schlesien-Lexikon für alle, die Schlesien lieben*, Mannheim 1979, s. 163–164.

Zbigniew Kapała

Koch Gustav (daty życia nieznane), mistrz murarski (*Mauermeister*), projektant i budowniczy wielu kamienic mieszczańskich w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), m.in. przy obecnych ulicach: Miechowicka 1 / Katowicka 119 (1902), Wolności 3 (1900), 50 (1902), 3 Maja 12 (1899), Powstańców 32 (1902), Sobieskiego 22 (1901), Armii Krajowej 73.

Kamienicę przy ul. Powstańców 32 (róg Chrobrego) wzniesiono w 1902 r. Jej osobliwością jest płaskorzeźba na elewacji przedstawiająca postać półnagiej kobiety, która w związku z posiadanymi rekwizytami stanowi prawdopodobnie elegorię sztuki.

Brak bliższych informacji o jego personaliach, poza tą, że mieszkał w Królewskiej Hucie. Budował w różnych stylach, najczęściej w obowiązującym wówczas stylu eklektycznym.

Szopa R., *Chorzowskie kamienice z lat 1868–1918*, Ch. 2002, s. 15; *Perełki architektury*, „Wspólny Chorzów" 2003, nr 1 (88).

Irena Białas



Kollmann Wilhelm (1839–1913), hutnik żelaza, przemysłowiec, budowniczy i wieloletni dyrektor generalny huty „Bismarck" (od 1933 r. „Batory") w Wielkich Hajdukach (obecnie Chorzów Batory), na czas kierowania przez niego hutą przypada jej rozwój i światowe znaczenie.

Ur. 14 III 1839 w Wehringhausen k. Hagen (Westfalia), syn Wilhelma, nauczyciela szkoły ludowej i Friederike z d. Staubsand.

Wspierany przez Friedricha Wilhelma Harkorta, znanego wówczas przemysłowca i polityka, autora wielu prac poświęconych problematyce społecznej, uczęszczał do Wyższej Szkoły Obywatelskiej w Hagen. Po 3 latach pobytu w tej szkole przeniósł się do okręgowej szkoły rzemieślniczej w tym samym mieście (Hagen'er Provinzial-Gewerbeschule; szkołę tę założył Christian Wilhelm Beuth, któremu przypisuje się rozkwit przemysłu pruskiego po 1815 r., w l. 1818–1845 kierował on sekcją handlu, rzemiosła i budownictwa w pruskim ministerstwie finansów). Po zdaniu końcowego egzaminu, w 1857 r. K. w wieku 18 lat podjął pracę w nowo założonej hucie żelaza firmy Funcke & Elbers w Hagen. Wkrótce powierzono mu kierownicze stanowisko w tej firmie. W tym okresie został wysłany do Belgii i północnej Francji w celu studiowania osiągniętego tam postępu w procesie pudlingowania. W l. 1863–1865 był zatrudniony w jednym z zakładów w Grazu (Austria). W 1865 r. przybył na Górny Śląsk. Został pozyskany tutaj przez pochodzącego również z Westfalii ówczesnego właściciela huty „Baildon" Wilhelma Hegenscheidta, który zaproponował mu stanowisko kierownika tej huty. K. miał wówczas 26 lat. W krótkim czasie przekształcił przestarzały już zakład w nowoczesne przedsiębiorstwo. Przyczynił się do jego rozbudowy. Doceniając jego dokonania, w 1872 r. kierownictwo Kattowitzer AG für Eisenhüttenbetrieb (Katowicka Spółka Akcyjna dla Hutnictwa) zleciło mu zbudowanie nowego zakładu hutniczego w Górnych Hajdukach i objęcie jego kierownictwa. K. realizował to zadanie w trudnych warunkach. Zaraz po postawieniu pierwszych zabudowań ciężki kryzys z 1873 r. objął także niemiecki przemysł hutnictwa żelaza.

Pomimo trudności budowa postępowała dalej, powstawały kolejne obiekty: pudlingarnia, młotownia, walcownia wyrobów drobnych, w l. 1889–1890 nowa walcownia (pięcioklapkowy zespół blachówek), w 1890 r. 2 stalownie (martenowska i stali zlewnej, tzw. jakościowa), później, w II połowie l. 90. XIX i na początku XX w. obiekty tzw. Zakładu Górnego, m.in. w 1897 r. zainstalowano w hucie najnowocześniejszą wówczas w Europie walcownię do produkcji wyrobów grubych. Na życzenie K. zakład w kilka lat po założeniu nazwano: „Huta Bismarcka. S.A. Hutnictwo Żelaza w Hajdukach Górnych przy dworcu w Świętochłowicach".

Od samego początku huta „Bismarck" była nastawiona na dalsze przerabianie zakupywanych półwyrobów hutniczych i wytwarzanie stali najwyższej jakości. Jej stal tyglowa była znana na świecie. Systematycznie poszerzał się także asortyment innych wyrobów. Coraz większe znaczenie uzyskiwała produkcja żelaza taśmowego (bednarki), a szczególnie cienkiej blachy. Wzrastał też eksport, przy czym – pomimo wysokich ceł ochronnych – głównym rynkiem zbytu wyrobów huty była Rosja. Ponieważ produkcja własnej stalowni dla nowo wybudowanej walcowni nie wystarczała, K. zmuszony był brać wlewki z sąsiedniej, będącej własnością → ks. Guido Henckel von Donnersmarcka, huty „Falva" w Świętochłowicach. Doprowadził do jej kupna w 1907 r.

Nawet w czasach niesprzyjającej koniunktury huta „Bismarck" była w stanie regularnie wypłacać dywidendy, należała do najbardziej dochodowych zakładów w Niemczech.

K. był także czynny na polu gospodarczym i politycznym. Zwalczał politykę wolnego handlu ery Delbrücka-Camphausena. Dzięki przyjaźni z Bismarckiem miał wielki wpływ na kształtowanie się polityki celnej Niemiec, uczestniczył w ponownym wprowadzeniu zniesionych w 1873 r. ceł na żelazo. Jego starania o założenie syndykatu żelaza doprowadziły w 1886 r. do powstania na Śląsku Gauverband für Handelseisen (Okręgowego Związku Handlu Żelazem), w 1887 r. Verband deutscher Walzwerke für Handelseisen (Związku Niemieckich Walcowni dla Handlu Żelazem), a w 1888 r. Westdeutscher Feinblech-Verband (Zachodnioniemieckiego Związku Blachy Cienkiej). K. był ekspertem w dziedzinie wypracowywania umów handlowych z Rosją, Austrią i Rumunią, współdziałał przy tworzeniu niemieckiego ustawodawstwa patentowego. Był współzałożycielem i wieloletnim członkiem Izby Handlowej w Opolu. Wykazywał dużą troskę o załogę. Dla robotników i urzędników oraz emerytów i chorych huty „Bismarck" założył m.in. Kasę Zapomogową. Zbudował szpital i dom robotniczy. Cieszył się dużym uznaniem władz, które nadały mu tytuł tajnego radcy handlowego (*Geheimer Kommerzienrat*).

K. był ewangelikiem. Od 1899 r. wchodził w skład Komitetu Budowy Kościoła w sąsiadujących z Hajdukami Świętochłowicach (wspierając społeczność ewangelicką Świętochłowic i Hajduk; huta „Bismarck" wydała na ten cel 20 tys. marek).

Kiedy zakładano hutę, Hajduki liczyły ok. 2 tys. mieszkańców, gdy K. przechodził w stan spoczynku, mieszkało tu już przeszło 20 tys. osób, z których większa część była bezpośrednio związana z hutą. Oprócz dyrektorowania hutą K. sprawował równocześnie, przez ok. 30 lat, funkcję naczelnika Urzędu Okręgowego (Amtsvorsteher), był także inspektorem szkolnym oraz honorowym obywatelem gminy.

Dn. 30 V 1908 K. zrezygnował z funkcji dyrektora huty „Bismarck", którą przez wiele lat sprawował wraz z zięciem, → Emilem Marxem (zm. 1907), i został członkiem Rady Nadzorczej. Po przejściu na emeryturę podarował gminie 100 tys. marek.

Ostatnie lata spędził w Berlinie-Charlottenburgu i Baden-Baden, gdzie zm. 23 VIII 1913. Został pochowany na cmentarzu ewangelickim w Katowicach.

APKat., Zespół 12/83, Akta gminy Świętochłowice, sygn. 114: Chronik von Schwientochlowitz. – *Chorzów.*

Zarys rozwoju miasta..., s. 39; *Deutsche Biographische Enzyklopädie (DBE)...*, Bd. 6, s. 18; Fuchs K., *Wirtschaftliche Führungskräfte in Schlesien...*, s. 278–279; tenże, *Wilhelm Kollmann und seine Bedeutung für die oberschlesische Eisen- und Blechindustrie*, [w:] *Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schlesien*, Dortmund 1985, s. 15–168; tenże, *Die Bismarckhütte in Oberschlesien. Ein Beitrag zur oberschlesischen Industriegeschichte in den achtziger Jahren des 19. Jahrhun*, „Tradition. Zeitschrift für Firmengeschichte und Unternehmerbiographie", Bd. 15: 1970, s. 255–272; Gross H., *Bedeutende Oberschlesier. Kurzbiographien*, Dülmen 1995; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 60–65, 127, 320; Kurek J., *Historia Wielkich Hajduk...*, s. 56–60, 63; *Landeskunde des oberschlesischen Industriegebietes...*, s. 391–392; Loch A., Sędzielorz G., *Kartki z dziejów huty Batory*, Kat. 1956; tenże, *Sto lat huty Batory 1872–1972*, Ch. Batory 1972, s. 15–20, 22–23, 25, 30–36, 38–39, 69; Musioł L., Chorzów Batory. Gmina i parafia...; *Neue Deutsche Biographie...*, s. 465–466; Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 188; Recław D., *Wielkie postacie górnośląskiego przemysłu...*, s. 152; Widuch B., Sędzielorz G., Kędzierzawski T., Kurek R., *Huta Batory*, Ch. 1993, s. 18–20, 56–58.

Zbigniew Kapała

Kopieczny Antoni Andrzej (1881–1929), inż., budowniczy, powstaniec śląski.

Ur. 24 XII 1881 w Mysłowicach, syn Andrzeja, zamieszkałego w Mikołowie, i Antoniny z d. Albrecht. W l. 1920–1921 pracownik etatowy biura plebiscytowego w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów). Równocześnie działał w zakonspirowanej POW GŚl. W III powstaniu śląskim, od 3 V 1921 przez pierwsze tygodnie walk w stopniu sierżanta sztabowego był adiutantem w batalionie → Henryka Majętnego 4(10) królewskohuckiego pułku piechoty (po nim funkcję tę w batalionie pełnili Ludwik Wróbel i Szafranek). Uczestniczył w rozmowach z dowódcami przebywających w Królewskiej Hucie wojsk francuskich w sprawie wypadków w mieście w dniu 7 V 1921 i jego podziału na dwie części: pierwszą – obsadzoną i kontrolowaną przez oddziały powstańcze, i drugą – przez Francuzów. Podczas przygotowań do przejęcia miasta w dn. 23 VI 1922 przez Polskę zaprojektował i zajął się stroną techniczną zbudowania na ul. Wolności bramy triumfalnej, jednej z najokazalszych i najpiękniejszych w przejmowanej przez Polskę części Górnego Śląska. W l. 20. K. prowadził w Królewskiej Hucie przy ówczesnej ul. Gimnazjalnej 19 (potem ul. Powstańców) przedsiębiorstwo budowlane.

Był żonaty z Anielą Teresą z d. Ożóg.

Zm. 23 IV 1929 w Królewskiej Hucie.

Akta USC w Ch., akt zgonu nr 142/1929/1; CAW, Nazwa zespołu: III powstanie śląskie, 130. 17/8, Rozkaz dzienny nr 174 pp Gajdzika z 21 V 1921: Borth W., *Z walk o niepodległość na Górnym Śląsku...*, s. 11, 51; Kapała Z., *Uroczyste objęcie Chorzowa, Królewskiej Huty i Wielkich Hajduk...*, t. 1, s. 179; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 207.

Zbigniew Kapała

Koplowitz (Koplowic) Heinrich (Henryk) (1872–1938), kupiec, miejscowy potentat finansowy, od. l. 1911–1912 jeden z głównych udziałowców firmy – tartaku parowego „W. Sternberg" w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) oraz – wspólnie z braćmi Nathanem i Moritzem – cegielni w Królewskiej Hucie, Wirku i Niedźwiedzińcu, od 1920 r. wchodził w skład dwuosobowego zarządu królewskohuckiej gazowni, przed 1914 r. członek Rady Miejskiej, w l. 1923 i 1932 w Kolegium Reprezentantów, a w 1933 r. w Zarządzie Izraelickiej Gminy Wyznaniowej w Królewskiej Hucie, w l. 1935–1938 przewodniczący Komitetu Lokalnego Organizacji Syjonistów w Chorzowie.

Ur. 25 IV 1872 w Bykowinie (obecnie Ruda Śląska), syn Salomona i Henrietty z d. Tichauer. Odgrywał znaczącą rolę w miejscowym życiu gospodarczym. W 1920 r. K. założył Królewsko-Hucką Gazownię Towarzystwo Akcyjne (potem „Chorzowska Gazownia Sp. Akc.") z kapitałem zakładowym 2,6 mln ówczesnych marek. W 1935 r. posiadał w nim 2721 akcji.

Bezpośrednio po 1922 r. był zaliczany wśród miejscowych wyznawców religii mojżeszowej do proniemieckich asymilantów. W 1926 r., nie chcąc uznać wyników wyborów do Kolegium Reprezentantów, w których prawie połowę mandatów uzyskali Żydzi



Brama triumfalna przy ul. Wolności w Królewskiej Hucie

pochodzący z Polski, wystąpił wraz z częścią dotychczasowych jej członków z miejscowej Izraelickiej Gminy Wyznaniowej, zakładając odrębny Izraelicki Związek Modlitewny, istniejący przez kilka miesięcy. Po ponownym zjednoczeniu, w 1931 r. Izraelicka Gmina Wyznaniowa w Królewskiej Hucie liczyła 1181 członków, z czego 1072 było opodatkowanych; największą kwotę opłacał K.

W następnych latach działał aktywnie w założonej w 1928 r. w Królewskiej Hucie Organizacji Syjonistycznej. W 1935 r. należało do niej już w Chorzowie (czyli Królewskiej Hucie powiększonej o Nowe Hajduki i wieś Chorzów) 122 członków. Celami partii były odbudowa państwa żydowskiego w Palestynie i kształtowanie świadomości narodowej wśród ludności wyznania mojżeszowego. W l. 1935–1938 K. był przewodniczącym lokalnej Organizacji Syjonistycznej w Chorzowie. W 1935 r. uczestniczył w XIX Światowym Kongresie Syjonistycznym w Lucernie. Wraz z Louisem Goldsteinem, właścicielem hotelu w Wielkich Hajdukach, odwiedził w tych latach Palestynę. W 1938 r. K. był prezesem Stowarzyszenia Humanitarnego im. Michaela Sachsa B'nei B'rith (Bracia Przymierza) w Chorzowie.

Był żonaty z Joanną Seidler, z którą miał syna – Salo (potem Oskar), ur. 17 II 1911 w Królewskiej Hucie, późniejszego pracownika naukowego wielu amerykańskich uczelni.

Zm. w Chorzowie 20 VI 1938.

Akta USC w Ch., akt zgonu nr 316/1938/1; Brzostowski R., Walerjański D., Zapomniani mieszkańcy..., s. 10, 30, 32, 33, 50, 57, 85, 88, 97, 99, 108; Chajn L., *Wolnomularstwo w II Rzeczypospolitej*, W. 1975, s. 566; *Der alte und der neue Gemeinde-Vorstand (Königshütter Brief)*, „Jüdische Wochenpost mit Wirtschaftsblatt" 1935, Nr. 16 (3 V); Heiduk F., *Oberschlesisches Literatur-Lexikon...*, Tl. 3, s. 95; Jaworski W., *Ludność żydowska...*, s. 92, 94–95; tenże, *Ludność żydowska w województwie śląskim w latach 1922–1939*, Kat. 1997; Nadolski P., *Gazownia w Królewskiej Hucie (Chorzowie)*, tamże, t. 8, s. 223, 226, 229–230; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 97; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 246–247, 344.

Zbigniew Kapała



Koraszewski Bronisław (1864–1924), redaktor, wydawca, działacz społeczno-kulturalny.

Ur. 15 II 1864 w Kijewicach na Kujawach. Był synem Dominika, ziemianina, i Marianny z Białkowskich, która – jako uczestniczka akcji wspomagającej powstanie styczniowe – wywarła znaczny wpływ na wychowanie patriotyczne syna. Naukę pobierał początkowo w domu, a następnie uczył się w Gnieźnie, Poznaniu, najdłużej – bo aż 2 lata – w Zgorzelcu, gdzie ukończył gimnazjum. Kilka dni spędzonych w Raciborzu, gdzie ze względów politycznych nie pozwolono mu kontynuować nauki gimnazjalnej, wykorzystał na poznanie dr. Józefa Rostka.

Po ukończeniu edukacji K. podjął pracę w księgarni B. Twardowskiego w Poznaniu. W 1888 r. Twardowski powierzył mu kierownictwo filii w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), a wkrótce potem również redakcję „Górnoślązaka". Działał tu także w miejscowym Kółku Towarzyskim, gdzie współpracował z → J. Ligoniem i → J. Szaflikiem. Z końcem tegoż roku objął redakcję „Głosu Ludu Śląskiego", zdobywając – wskutek procesu prasowego – przysłowiowe „ostrogi dziennikarskie", choć karę 10-dniowego aresztu odsiadywał już w Bytomiu od 26 XI do 6 XII 1889 jako odpowiedzialny redaktor „Katolika". Właściwie został ukarany grzywną w wysokości 100 marek i miał pokryć koszty sądowe za artykuł skierowany głównie przeciwko nowemu prawu

o zabezpieczeniu robotników na starość, regulującemu również kwestie niezdolności do pracy. Prokuratura dopatrzyła się w inkryminowanym artykule, zamieszczonym w nr 33 królewskohuckiego „Głosu" z 26 IV 1889 „podburzania jednych klas naprzeciw drugim". Wprawdzie, zdaniem M. Tobiasza, „zapłacenie grzywny za ubogiego redaktora było drobnostką dla ks. Radziejewskiego, wolał jednak, by Koraszewski naocznie zapoznał się z dolą polskiego dziennikarza". Kiedy 6 XII redaktor opuścił więzienie, na stole w mieszkaniu zastał kilka listów od dawnych czytelników i przyjaciół, witających go prozą i wierszem. K. podziękował szczególnie górnikom i hutnikom za słowa otuchy dopingujące go do dalszej pracy; to obrona ich interesów pozbawiła go na kilka dni wolności.

W Królewskiej Hucie K. zapoznał się z problemami górnośląskimi, nawiązał kontakt z miejscowymi działaczami zarówno Kółka Towarzyskiego, jak i innych organizacji, wprawiał się w pracy organizatorskiej. W Bytomiu jako redaktor „Katolika" zetknął się z najbardziej palącymi problemami ludu śląskiego, zakładając wraz z A. Napieralskim Związek Wzajemnej Pomocy Chrześcijańskich Robotników Górnośląskich. Przygotowany w ten sposób redaktor mógł czuć się powołany do ożywienia piastowskiej przeszłości opolskiego grodu, by od murów zamku – jak pisał – odbijało się znów echo polskiej mowy, polskiego żywiołu. W Opolu więc, w stolicy rejencji, wydawał i redagował w l. 1890–1921 swą „Gazetę Opolską", narażając się na różne represje, m.in. 8-miesięczne uwięzienie, internowanie na początku I wojny światowej, a w 1920 r., w czasie pogromu Polaków w Opolu, ledwo uniknął śmierci. W takim samym stopniu był idealistą i dyplomatą, urodzonym publicystą i działaczem społeczno-politycznym, a przede wszystkim kulturalnym (zakładał niezliczone chóry i teatry amatorskie, prowadził osobiście akcję odczytową), gorącym patriotą i niespożytym organizatorem, związał swój los z urzędniczym miastem, stolicą Górnego Śląska, gdzie jedynie na jarmarkach i Zaodrzu brzmiała mowa, w której odważył się wydawać swą gazetę, nieświadom zresztą, iż mógł ją podobno założyć jedynie dzięki funduszom carskiej ochrany, penetrującej w l. 1890–1894 kresy zachodnie. Jako wytrawny animator życia społeczno-kulturalnego i mecenas mimo woli pobudził do działania miejscowych opolan, którzy już w 1911 r. założyli konkurencyjną gazetę lokalną pt. „Nowiny", ukazującą się – już jako organ Związku Polaków w Niemczech – do wybuchu II wojny światowej.

Zm. 14 IV 1924 w Katowicach jako podrzędny rzecznik prasowy PKP.

Dereżyński M., *Działacz śląski z niwy kujawskiej...*, „Zaranie Śląskie" 1939, z. 1; Glensk J., *Ograniczenie wolności prasy polskiej na Górnym Śląsku na przełomie XIX i XX w.*, Op. 1989; Koraszewski J., *Redaktor Bronisław Koraszewski (1864–1924)*, „Kalendarz Opolski" 1964, Op. 1963; Mykita-Glensk Cz., *Koraszewski jako inicjator polskiego życia kulturalnego na Śląsku Opolskim*, „Studia Śląskie", t. 45: 1987; Targ A., *Koraszewski Bronisław (1864–1924)*, [w:] PSB, t. 14; tenże, *Koraszewski Bronisław (1864–1924)*, [w:] ŚSB, t. 1; Tobiasz M., *Na froncie walki narodowej w Opolskim – Bronisław Koraszewski*, Kat. 1938.

Joachim Glensk



Kornke Rudolf (1884–1958), górnik, powstaniec i działacz powstańczy, senator.

Ur. 28 IX 1884 w Zagórzu (pow. będziński), syn małżonków Antoniego i Ludwiki z Piegackich. Od 11. do 14. r.ż. uczył się w szkole ludowej w Rennsdorf pod Wiedniem, potem w przyfabrycznej szkole Zakła-

dów Hulczyńskiego w Sosnowcu. W 1904 r. osiadł na Śląsku w kolonii robotniczej Buchacz k. Radzionkowa. Był kolejno robotnikiem w fabryce kwasu siarkowego w Radzionkowie i górnikiem w Łagiewnikach. W l. 1905–1907 dopełnił obowiązku służby w wojsku pruskim. Po jej zakończeniu zatrudnił się na kopalni w Szarleju. Wtedy też zainicjował swoją działalność społeczno-narodową, zwłaszcza w miejscowym „Sokole". W 1913 r., wydalony z pracy za udział w strajku, przeniósł się w głąb Niemiec. Pracę dostał w kopalni „Rosenblumendelle". W Mühlheim-Heissen skupił wokół siebie grono rodaków i założył gniazdo „Sokoła", któremu prezesował, należał do Zjednoczenia Zawodowego Polskiego. Z chwilą wybuchu wojny dostał powołanie do wojska. Zgodnie ze swoją poprzednią specjalnością służył w 6. Pułku Artylerii Ciężkiej jako telegrafista w Prusach Wschodnich, na terenie Polski i Litwy. W 1916 r. został ranny nad Sommą. Po wyleczeniu przerzucono go do Galicji Wschodniej i Rumunii, skąd po roku wrócił na front francuski. Po wybuchu rewolucji załoga fortu „Graf Hässler" pod Metzem wybrała kaprala K. (odznaczony Krzyżem Żelaznym II klasy) przewodniczącym rady żołnierskiej.

Dn. 25 XI 1918 K. wrócił na Śląsk. Znalazł się u boku Jana Przybyłka wśród odnowicieli „Sokoła" i pierwszych założycieli konspiracji wojskowej, w Piekarach i okolicy. W marcu 1919 r. Przybyłek zaprzysiągł do Polskiej Organizacji Wojskowej (POW) Jana Jasińskiego, powierzając mu obowiązki komendanta miasta Lubliniec i północnej cześci powiatu lublinieckiego, podczas gdy południową część powiatu powierzył pieczy K. Podczas I powstania występował w potyczkach pod Szarlejem i Brzozowicami. Odznaczył się podczas ataku na koszary Grenzschutzu w Bytomiu. Dn. 28 V 1920 znalazł się, choć przypadkowo, wśród obrońców bytomskiego hotelu „Lomnitz", siedziby Polskiego Komisariatu Plebiscytowego. Rozkazem organizacyjnym z 27 VI 1920 powierzono mu kierownictwo okręgu VII POW, obejmującego powiaty bytomski i tarnogórski. Występował wtedy pod pseud. Rudko. W lutym 1921 r. przeniesiono go do Głównego Inspektoratu w Dowództwie Obrony Plebiscytu. Rozkazem Ministra Spraw Wojskowych mianowany został z dn. 1 II 1921 podchorążym, a następnie dekretem z 27 IV t.r. – podporucznikiem Wojska Polskiego.

Podczas III powstania śląskiego K. przebywał zrazu na froncie, potem występował w ewidencji Intendentury Dowództwa Grupy „Wschód". Należał też do zespołu redakcyjnego „Powstańca". Na zebraniu założycielskim Związku Byłych Powstańców 26 VI 1921 powierzono mu obowiązki I prezesa. Wprawdzie na walnym zebraniu 18 XII t.r. oddał prezesostwo Janowi Wyglendzie, ale już 23 II 1923 kombatanci znów wybrali go prezesem tymczasowego zarządu jednoczącego się Związku Powstańców Śląskich (ZPŚl.). K. i → Karol Grzesik stanowili trzon kierownictwa, które uwikłało Związek w niefortunne przedsięwzięcia gospodarcze i stanęło w opozycji do Wojciecha Korfantego. Sam K. utrzymywał się wtedy z prowadzenia restauracji, a wkrótce także hurtowni tytoniu w Królewskiej Hucie. Kiedy w lutym 1925 r. zaczął wychodzić tygodnik „Polska Zachodnia", organ ZPŚl., K. na przemian z Janem Makoszem podpisywał go jako redaktor odpowiedzialny. Na łamach „Polski Zachodniej", zamienionej następnie w dziennik, i „Powstańca Śląskiego" zamieszczał artykuły, zwykle pod kryptonimem „Insurgent". W kwietniu 1926 r. znalazł się w składzie delegacji ZPŚl., która złożyła wizytę Józefowi Piłsudskiemu w Sulejówku. Wkrótce potem, po przewrocie majowym, głównie za sprawą K. jako prezesa ZPŚl. organizacja weszła do obozu sanacyjnego, w województwie śląskim stała się jego awangardą i ostoją rządów wojewody Michała Grażyńskiego. ZPŚl. zgłosił akces do założonego prorządowego Związku Naprawy Rzeczypospolitej. K. stale zasiadał we władzach śląskiej odmiany monopartii sanacyjnej – Narodowego Chrześci-

jańskiego Zjednoczenia Pracy. Z jej ramienia dwukrotnie posłował do Sejmu Śląskiego. Dwukrotnie też, w 1935 i 1938 r., wybierano go senatorem.

Po wybuchu II wojny światowej K. schronił się do Rumunii, skąd dotarł na Bliski Wschód i dalej do Afryki Południowej, gdzie pracował na plantacjach tytoniu. W 1947 r. wrócił do kraju, ale jako czołowy przedwojenny aktywista sanacyjny bez szansy wznowienia publicznego działania. Z pomocą ówczesnego wicewojewody Jerzego Ziętka dostał pracę w Centrostalu we Wrocławiu, potem przeniósł się do Zabrzańskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych w Zabrzu (1949–1956), w końcu prowadził kiosk Związku Inwalidów Głuchoniemych w Chorzowie. W 1957 r. przeszedł na emeryturę.

K. był odznaczony: Krzyżem Żelaznym II klasy (niemieckim), Virtuti Militari IV klasy (1922), Krzyżem Walecznych (1923), Krzyżem Niepodległości z Mieczami (1931), Krzyżem na Śląskiej Wstędze Waleczności i Zasługi, Gwiazdą Górnośląską.

W 1919 r. ożenił się z Anastazją Hanusówną (za udział w akcji powstańczo-plebiscytowej odznaczona w 1933 r. Medalem Niepodległości). Miał 2 synów: Bolesława i Zygmunta.

Zm. 24 IV 1958 w Chorzowie.

APKat., Urząd Wojewódzki Śląski, sygn. 36, k. 67; CAW, Akta personalne, sygn. 17057; Instytut Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku, sygn. 317, k. 204–205 (mikrofilm w Arch.PKat.). – *Czy wiesz, kto to jest?...*, s. 362; Snoch B., *Górnośląski leksykon biograficzny...*, s. 172; Szymiczek F., *Kornke Rudolf*, [w:] PSB, t. 14, s. 89; Zieliński W., *Rudolf Kornke (1884–1958)*, [w:] *Tobie Polsko...*, s. 254–259.

Edward Długajczyk

Korpus Jan (1867–1925), górnik, działacz narodowy i związkowy, redaktor.

Ur. 21 III 1867 w Strzegowie k. Ostrowa Wielkopolskiego, syn rolnika Józefa. Szkołę ludową ukończył w rodzinnych stronach. Prawdopodobnie przed 1890 r. wyjechał w celach zarobkowych do Bochum w Zagłębiu Ruhry, gdzie znalazł zatrudnienie w przemyśle węglowym. Tam wstąpił do Zjednoczenia Zawodowego Polskiego (ZZP) i zaangażował się w pracy społeczno-narodowej wśród polskiej emigracji zarobkowej. Na II Walnym Zebraniu ZZP w marcu 1905 r. został wybrany na etatowego sekretarza Zarządu Głównego. Powierzono mu również obowiązki obrońcy prawnego robotników. Z ramienia Zjednoczenia w czerwcu 1908 r. wraz z Wojciechem Sosińskim i Józefem Rymerem uczestniczył w Paryżu w międzynarodowym kongresie górniczym, podczas którego wypowiadał się w sprawie projektu uchwały dotyczącej kwestii ustalania płacy minimalnej dla zatrudnionych w kopalniach węgla. Przyczynił się do połączenia 3 związków: ZZP na terenie Westfalii i Nadrenii, Polskiego Związku Zawodowego w Wielkopolsce i Związku Wzajemnej Pomocy Chrześcijańskich Robotników Górnośląskich oraz do utworzenia na zjeździe w Bochum (2–6 V 1909) nowej centrali polskich związków zawodowych – Zjednoczenia Zawodowego Polskiego. Zjednoczenie pod względem organizacyjnym podzielono wówczas na 3 oddziały zawodowe, w tym Oddział Metalowców ZZP z siedzibą w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów). W 1909 r. objął stanowisko etatowego sekretarza jednego z trzech oddziałów branżowych – Oddziału Metalowców ZZP z siedzibą w Królewskiej Hucie, dokąd przeniósł się z rodziną. Jednocześnie do 1924 r. (z kilkumiesięczną przerwą) pełnił obowiązki redaktora odpowiedzialnego czasopisma związkowego „Wzajemna Pomoc". Lata poprzedzające I wojnę światową wypełnił szczególnie wytężoną pracą związkową oraz działalnością społeczno-narodową w polskich towarzystwach oświatowych. Brał udział w licznych zebraniach związkowych i wiecach wyborczych, w czasie których nawoływał m.in. do wstępowania w szeregi ZZP, wskazując na rolę tej organizacji w dążeniu do poprawy warunków bytowych robotników. Na terenie Królewskiej Huty był współzałożycielem i członkiem zarządu Towarzystwa Czytelni Ludowych. W 1. 1912–1924

wchodził w skład Rady Nadzorczej Banku Ludowego. Należał także do miejscowego gniazda Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół". Jego wielostronne zaangażowanie w sprawy narodowe i związkowe wywarło istotny wpływ na rozwój organizacyjny Oddziału Metalowców, Hutników i Pokrewnych Zawodów ZZP, który w połowie 1913 r. skupiał 12 tys. członków. W okresie I wojny światowej nadal działał w ZZP i w różnych organizacjach społecznych.

Podczas kampanii plebiscytowej, podobnie jak inni funkcjonariusze Zjednoczenia, przewodził zebraniom związkowym oraz uczestniczył w organizowanych najczęściej wspólnie z Narodową Partią Robotniczą wiecach i manifestacjach. Redagowany przez niego związkowy organ prasowy „Wzajemna Pomoc", publikując odezwy, artykuły polityczne i agitacyjne, zwalczał szkodliwe dla sprawy polskiej hasła propagandy niemieckiej, głoszącej jakoby w przypadku przyznania Górnego Śląska Polsce robotnicy mieli stracić prawa do rent i innych świadczeń. Dlatego w czasie III powstania śląskiego jedna z bojówek niemieckich zdemolowała (7 V 1921) w Królewskiej Hucie siedzibę Zarządu Głównego Związku Zawodowego Metalowców ZZP.

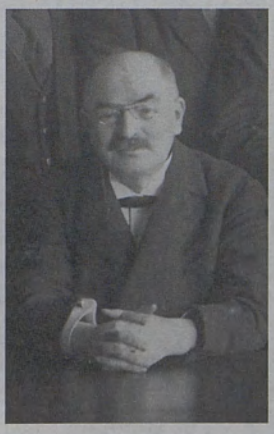
Po przejęciu części Górnego Śląska przez władze polskie K. skoncentrował swą działalność związkową głównie na płaszczyźnie społecznej, domagając się dla robotników poprawy warunków pracy i rozszerzenia zakresu świadczeń socjalnych. W czasie wyborów do Sejmu RP w 1922 r. wszedł w skład Okręgowej Komisji Wyborczej dla okręgu nr 38 (Królewska Huta, Tarnowskie Góry, Lubliniec i Świętochłowice).

Był żonaty z Katarzyną z Marciniaków. Miał 3 synów: Jana (poległ we wrześniu 1914 r. we Francji), Józefa i Pawła (powstaniec śląski) oraz 3 córki: Helenę, Marię i Wiktorię.

Zm. 7 II 1925 w Lipinach. Pochowany został w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzowie).

APKat., Landratura Katowice, sygn. 315; USC w Świętochłowicach, Odpis aktu zgonu. – *Ćwierć wieku pracy dla Narodu i Robotnika*, P. 1927, s. 66, 76, 81, 88, 89, 116, 119, 146, 152, 166, 201, 202, 303, 305, 308, 313, 486; *Dzieje ZZP 1889–1939*, Kat. 1939, s. 91, 239, 241, 243, 248, 253; EPŚl., s. 634 (tu błędnie podano nazwisko: Horpus); Hass L., *Czasopiśmiennictwo polskiego ruchu zawodowego w latach 1918–1939*, „Rocznik Biblioteki Narodowej", t. 10: 1974, s. 157; *Historia ruchu zawodowego hutników*, t. 1, Kat. 1968, s. 305 (tu mylna data pełnienia funkcji sekretarza: do 1926); Kieszczyński L., *Kronika ruchu zawodowego w Polsce 1808–1939*, W. 1972, s. 89, 91, 93, 155, 198, 199; Kotłowski T., *Zjednoczenie Zawodowe Polskie. Zasięg wpływów i działalność społeczno-polityczna w latach 1819–1939*, P. 1977, s. 41 (tu błędnie podana funkcja: prezes); Maciejewski J., *Dwudziestopięciolecie istnienia spółdzielni Bank Ludowy. Spółdzielnia z odpowiedzialnością nieograniczoną. Królewska Huta 1901–1926*, Tarnowskie Góry 1926, s. 15, 23; Piernikarczyk J., *Ilustrowana księga pamiątkowa Górnego Śląska*, Kat. 1923, s. 11–12; *Rola „Sokoła" w życiu narodowym w Chorzowie...*, s. 63; *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 3, W. 1992, s. 303–304. – „Dziennik Śląski" 1922, nr 207, s. 3; „Gazeta Urzędowa Województwa Śląskiego" 1922, nr 12; „Głos Robotnika" 1925, nr 19 (wspomnienie pośmiertne); „Górnoślązak" 1908, nr 138; „Katolik" 1925, nr 19; „Polak" 1925, nr 35 (nekrolog, wspomnienie pośmiertne); „Wiarus Polski" 1905, nr 4, 52; „Wzajemna Pomoc" 1910, nr 14; 1911, nr 8, 12; 1912, nr 2; 1920, nr 15; „Związkowiec Polski" [Kat.] 1925, nr 5, 6 (wspomnienie pośmiertne). – Materiały ŚSB. – Informacje uzyskane od córki Marii Zyski, wnuczki Bogumiły Tłasnacz i wnuka, prof. dr. hab. Bronisława Zyski, zamieszkałego w Chorzowie.

Andrzej Paszta



Kosterlitz Salo (1866–1928), adwokat i notariusz, praktykował w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) do 1928 r.

Ur. 5 X 1866 w Woźnikach, syn Salomona i Fanny z d. Stein.

Od 1906 do co najmniej 1919 r. był prezesem (przewodniczącym) zarządu Królewskohuckiej Gminy Synagogalnej (po 1922 r. – Izraelicka Gmina Wyznaniowa). W 1925 r. został prezesem, a w 1926 r. wiceprezesem jej zarządu.

Po 1922 r. był również adwokatem Sądu Apelacyjnego w Katowicach. W wyborach niepłatnych ławników (radców) 27 IV 1927 wszedł do Magistratu z listy Deutsche Wahlgemeinschaft der Katholischen Volkspartei und der Deutschen Partei.

Był żonaty z Margarethe z d. Goerke. W Królewskiej Hucie mieszkał przy ul. Wolności 22.

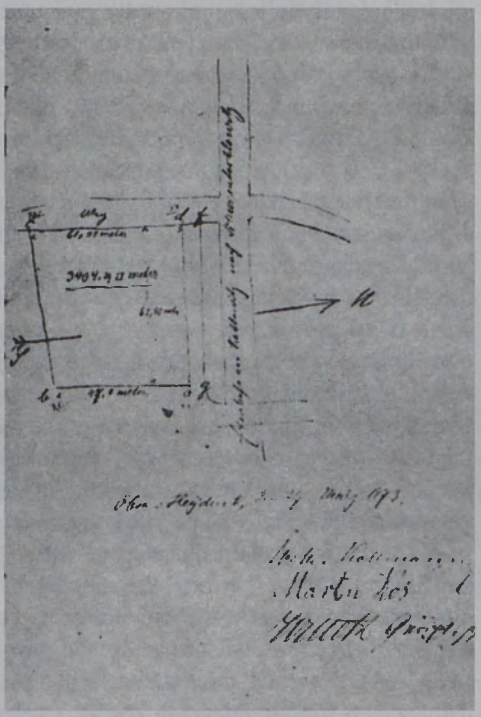
Zm. w Królewskiej Hucie 2 X 1928.

Akta USC w Ch., akt zgonu nr 359/1928/1; Brzostowski R., Walerjański D., Zapomniani mieszkańcy..., s. 29, 30, 32; *Ein bedeutsames Jubiläum...*; *Kalendarz prawniczy na rok 1925*, red. J. Fidler, W. 1925, s. 199; Krzyżanowski L., *Sądownictwo powszechne w Królewskiej Hucie–Chorzowie w okresie międzywojennym*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 8, Ch. 2005, s. 44; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 109; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 344; Sieradzka D., *Z dziejów samorządu komunalnego miasta Chorzowa...*, s. 40–41.

Zbigniew Kapała

Koś Marcin (1839–1911), gospodarz z Górnych Hajduk (obecnie Chorzów Batory).

Ur. 11 XI 1839. Wilhelm Kollmann zakupił od niego ziemię pod budowę założonej w 1872 r. huty, nazwanej niebawem „Bismarck" (od 1933 r. „Batory"). K. nie znał języka niemieckiego. Umowę spisano z udziałem tłumacza po polsku i po niemiecku. Także następna umowa (Kollmann sukcesywnie rozszerzał teren pod budowaną hutę) z 27 III 1873 spisana została bardzo złą polszczyzną. Aktu kupna dopełniono u notariusza w Bytomiu. A. Loch podkreśla, że umowę zawarto w karczmie Moritza Heilborna „na wydmuchowisku" (obecnie ul. Racławicka 2), a Kollmann, by uzyskać jak najkorzystniejszą cenę oraz przełamać lęk K. przed przeciwną sprzedaży ziemi żoną, posłużył się przy tym alkoholem. Ta opowieść nie znajduje jednak potwierdzenia w źródłach.



Szkic odsprzedanego przez M. Kosia gruntu

W trakcie spisywania tej umowy budowano już walcownię, co świadczyć może o tym, że nie była to pierwsza transakcja. Za grunt o powierzchni 34 arów i 4,29 m^2 K. otrzymał 1550 talarów i gwarancję pracy przy budowie (z furmanką zaprzężoną w 2 konie).

Kollmann zastrzegał sobie prawo pierwokupu pozostałych gruntów i obiektów, których właścicielem był K. Jednocześnie gwarantował K., że jego dzieci znajdą zatrudnienie w hucie, i wywiązał się z tej obietnicy. Dzięki otrzymanym pieniądzom K. stał się zamożnym gospodarzem. W jednej z przytaczanych przez L. Musioła relacji czytamy, że mimo zamożności „pozostał [...] prawdziwym typem śląskiego gospodarza i zachowywał wiernie obyczaje swoich przodków. Zbudował sobie zagrodę przy drodze ze Świętochłowic do Załęża. Naprzeciw miejsca, gdzie później w 1913 r. stanął hajducki dworzec".

W 1909 r. zakupiono od K. teren pod budowę ratusza w Hajdukach.

Wraz z rodzinami Kowaczów, Nagelów, Wittków, Lazarów, Malców, Tomeckich, Kralików, Kiołbasów i Chlondów Kosiowie zaliczani byli do elity obu hajduckich gmin. Należeli do zamożnych gospodarzy. Posiadali ok. 10 ha gruntu po prawej stronie torów kolejowych.

K. zm. 7 IX 1911. Wraz z o 10 lat młodszą żoną Albiną z d. Janas (zm. 17 VI 1919) spoczął we wspólnym grobie na starym cmentarzu przy obecnej ul. Granicznej w Chorzowie Batorym. Obok znajduje się wspólny grób: Błażeja (1876–1906), Józefa (1885–1912) oraz Zofii (1889–1914) Kosiów.

Arch. Parafii Wniebowzięcia NMP w Chorzowie, Księgi chrztów i zgonów. – Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*; K.G., *Apel o opiekę nad najstarszymi grobami*, „Hajduczanin" 2000, nr 5 (53); Kurek J., *Historia Wielkich Hajduk...*; Loch A., Szendzielorz G., *Kartki z dziejów Huty Batory*, Stalinogród [Kat.] 1956; ciż, *100-lat Huty Batory 1872–1972*, Ch. Batory 1972; Musioł L., Chorzów Batory. Gmina i parafia...; *Pochowani na hajduckim cmentarzu*, „Hajduczanin" 1997, nr 12 (24); Widuch B., Szędzielorz G., Kędzierzawski J., Kurek R., *Huta Batory*, Ch. 1993.

Jacek Kurek

Kotulska Antonina (1881–1952), drogerzystka, działaczka narodowa.

Ur. 13 I 1881 w Jasieniu k. Kościana jako córka Maksymiliana i Emilii Ćwiklińskich.

W 1910 r. osiedliła się w Hajdukach Wielkich (obecnie Chorzów Batory). Tu założyła Towarzystwo Polek, była też członkinią miejscowego koła Polskiego Czerwonego Krzyża i Towarzystwa Czytelń Ludowych. Brała czynny udział w przygotowaniach do powstań, organizując kursy sanitarne dla kobiet. W trakcie przygotowań do plebiscytu organizowała wiece propagandowo-agitacyjne.

W 1922 r. założyła drogerię w Hajdukach Wielkich.

Zm. 12 VI 1952 w Chorzowie Batorym. Została pochowana na tamtejszym cmentarzu parafialnym.

Odznaczona była Krzyżem na Śląskiej Wstędze Waleczności II Klasy.

USC w Ch., akta zgonów. – EPŚl., s. 246; Brożek K., *Polska służba medyczna...*, s. 318; Jerzykiewicz W., *Drogiści w walce o wolność Śląska*, Kat. 1939, s. 105.

Małgorzata Kaganiec

Kotuła (Kotulla) Ferdynand (1845–przed 1906), mistrz krawiecki, polski działacz narodowy w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), długoletni prezes miejscowego Kółka Towarzyskiego.

Ur. w 1845 r. w Chorzowie (Starym), syn Antoniego i Julii z d. Gojny. W l. 1883–1891 kierował pracami Kółka Towarzyskiego. Z okresu jego prezesury warto wspomnieć boje, jakie stoczono o wystawienie polskich sztuk teatralnych. W 1891 r. K. wystosował w tej sprawie skargę do ministra oświecenia i spraw medycznych. Pismo poskutkowało, już bowiem wkrótce towarzystwo przygotowało nowe przedstawienie.

Z tego okresu wspominał go → Bronisław Koraszewski: „Prezesem Kółka był za moich czasów śp. Ferdynand Kotuła, mistrz krawiecki, zamieszkały przy Cesarskiej ulicy. Kotuła był wzrostu tęgiego i wysokiego, samą już postawą swoją wzbudzał respekt, ale najważniejsze, że był gorliwym Polakiem, nie tylko na zewnątrz w życiu publicznym, ale także na wewnątrz, jako ojciec i głowa rodziny, gdyż wychowywał swe dzieci, których była spora gromadka [*licentia poetica*, gdyż w rzeczywistości miał ich troje, z których dwoje zmarło w wieku dziecięcym], bardzo patriotycznie. Trzeba to z uznaniem podnieść, gdyż wiadomo, że mieliśmy niestety jeszcze na G. Śląsku działaczy, którzy umieją głośno, a nawet skutecznie pracować dla sprawy społecznej i narodowej na arenie publicznej, a jednak brak im siły i energii do wychowania dzieci po polsku. [...] Kotuła, Ligoń i wielu podobnych z prostego stanu umieli z takimi przeciwnościami walczyć, nie zrażały ich dotkliwe niejednokrotnie straty materialne. Świecili oni przykładem, bojaźliwym rodakom z wyższych stanów i zawstydzali ich pod tym względem".

K. był jednym ze współzałożycieli w Królewskiej Hucie Towarzystwa Polsko-Chrześcijańskich Przemysłowców, zwanego też krócej Towarzystwem Chrześcijańskich Przemysłowców, utworzonego 26 I 1893 r. przez drobnych kupców i rzemieślników. Został wybrany jego II przewodniczącym. Organizacja „przemysłowców" królewskohuckich stawiała przed sobą głównie cele towarzyskie, oświatowe i wzajemnej pomocy. W roku założenia liczyła 101 członków. Z czasem liczba jej członków zmniejszyła się. W 1902 r. skupiała zaledwie 21 członków i wkrótce, w 1905 r., uległa samolikwidacji.

Inną inicjatywą, w którą włączył się K. była utworzona w grudniu 1888 r. spółka wydawnicza. W styczniu 1889 r. przystąpiła do wydania w Królewskiej Hucie pisma „Głos Ludu Górnośląskiego". Reprezentowało ono polską postawę narodową. Jego redaktorem był Bronisław Koraszewski. Z powodu trudności finansowych szybko przeszło jednak w ręce niemieckie.

Był żonaty. Dn. 10 V 1875 zawarł związek małżeński z urodzoną w Ozimku Marią Breitscheidel, zmarłą 28 VII 1906 r. w Królewskiej Hucie. Po ślubie mieszkał w ówczesnej parafii św. Marii Magdaleny przy ul. Sztygarskiej, a ostatnio w parafii św. Barbary przy ul. św. Piotra. Był ojcem Józefa (ur. 26 IX 1876, zm. 1 XII 1948), Ferdynanda (ur. 20 II 1878, zm. jako dziecko) i Marii (ur. 9 XII 1879, zm. w wieku 2 lat).

K. zm. przed 1906 r.

Akta USC w Ch., akt ślubu Ferdynanda Kotuli – nr 66/1875/1, akty urodzenia: syna Józefa – nr 1092/1876/1, syna Ferdynanda – nr 200/1878/1, córki Marii – nr 1384/1879/1 oraz akty zgonu: córki Marii – nr 34/1881/1 i żony F. Kotuły – nr 678/06/2; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 66, 77, 103; tenże, *Dzieje rzemiosła polskiego na Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim od przełomu XIX i XX wieku do 1948 roku*, W. 1980, s. 22; Kamińska-Kwak J., *Udział elit umysłowych Chorzowa...*, s. 46; Ogrodziński W., *Dzieje piśmiennictwa śląskiego...*, s. 163–164; *Pamiętnik 50-letniego Jubileuszu Kółka Towarzyskiego 1872–1922*, Król. Huta 1922, s. 4, 5, 9, 13, 14, 19; Zieliński W., *Rozwój życia społeczno-politycznego i kulturalnego...*, s. 60–61, 70, 72–73.

Zbigniew Kapała



Koulhass (także **Koulhaß, Kohlhaas, Koulhacz, Koulhaszcz) Johann Ferdinand** (?–1808), sławny, legendarny hutnik górnośląski, należał do grona tych, którzy w XVIII w. dokonali przewrotu w hutnictwie i wyrobie stali na Górnym Śląsku, w 1778 r. podjął pierwsze udane próby produkcji surówki na koksie; w 1799 r. był właścicielem Maciejkowic (obecnie miejscowość ta należy do Chorzowa).

Uchodził za fachowego doradcę Fryderyka Wielkiego i → Friedricha Antona von Heinitza przy zakładaniu górnośląskiego hutnictwa. Blisko współpracował z dyrektorem Wyższego Urzędu Górniczego we Wrocławiu, → Friedrichem Wilhelmem v. Redenem. Według Hansa-Wilhelma Büchsela zaliczał się do osób przecierających drogę górnośląskiemu przemysłowi. Działał jako przedsiębiorca prywatny, najpierw w Pyskowicach, a potem w Kuczowie-Kaletach k. Tarnowskich Gór.

Jego pochodzenie nie jest znane. A. Perlick twierdzi, że prawdopodobnie był ostatnim męskim potomkiem starego brandenburskiego rodu, którego jedna gałąź wywędrowała na Morawy i tam zmieniła nazwisko. Z rodziny tej miał pochodzić bohater znanego dramatu Heinricha von Kleista (1777–1811) *Michael Kohlhaas*. Natomiast według R. Sękowskiego był to śląski ród szlachecki wywodzący się z patrycjatu wrocławskiego. W 1645 r. nobilitowany i wpisany w stan rycerski został Adam

Kohlhass. Na mieszczańskie pochodzenie tego rodu zwraca też uwagę R. Kubiciel.

W l. 70. XVIII w. K. mieszkał już w Kaletach. Od 1777 r. prowadził tam doświadczenia ze skoksowaniem węgla kamiennego. Przebudował tu zakład produkujący zwyczajne żelazo, tzw. ognisko lupowe (Luppenfeuer), na piec koksowy, w którym próbował skoksować węgiel kamienny. Już w 1777 r. nosił się z myślą o produkcji stali. Wkrótce potem zbudował w Kaletach fabrykę, a w 1781 r. uzyskał na 10 lat wyłączną koncesję na produkcję z miejscowych materiałów tzw. stali nawęglanej (cementowanej), z której potem produkował kosy i sierpy oraz z czasem inne drobne towary, takie jak guziki, noże i widelce, dotąd importowane z zagranicy (głównie z Austrii). Zbudował na Górnym Śląsku pierwszą fryszarkę do produkcji stali. W 1783 r. uruchomił nowy wielki piec i nowy zakład fryszerski, a obok wapiennik wraz z zakładem szlifierskim. Od 1792 r. produkował, poprzez spawanie żelaza ze stalowymi sztabkami, tzw. stal damasceńską.

Często powoływano go jako rzeczoznawcę w sprawach przemysłu hutniczego. Jego bogate doświadczenie wykorzystano przy zakładaniu zakładów w Osowcu Śląskim (Königshuld). W 1790 r. otrzymał tytuł radcy komisyjnego. Tytuł ten bardzo rzadko przyznawano w Prusach osobie prywatnej.

Johann Gottlieb Schummel, profesor Gimnazjum św. Elżbiety we Wrocławiu, autor obszernej relacji z podróży po Śląsku z 1791 r., znanej pod tytułem *Schummels Reisen durch Schlesien im Julius und August 1791,* scharakteryzował K. następująco: „Nie jest już młodzieńcem, ale zawsze jeszcze pełen ognia i wigoru [...] bez majątku dzięki sile umysłu, poprzez pracowitość, uczciwość i zaufanie w opatrzność stał się osobistością posiadającą doskonałą wiedzę w zakresie produkcji żelaza i stali".

Gros swego życia K. spędził w Kaletach. Działał głównie w hutnictwie. W 1789 r. czynił starania o koncesję na eksploatację kopalni „Salomon" w Bytomskim Lesie. W 1799 r. nabył od kapitana pruskiego Bernharda von Mletzko dobra maciejkowickie, a potem także dobra katowickie, w których przeżył swe ostatnie lata. W Katowicach (w Brynowie) w 1801 r. założył kopalnię „Beata", która jednak jeszcze w 1803 r. odnotowywana była jako kopalnia doświadczalna.

K. był żonaty. Rodowe nazwisko żony brzmiało Horzela. Miał z nią 4 dzieci: 3 córki: Christiane, która w 1788 r. wyszła za mąż za późniejszego radcę górniczego Reichardta, Theresę Berthę Carolinę, pierwszą żonę → Johanna Friedricha Weddinga (zm. 15 XI 1792), i Henriettę Eleonorę, drugą żonę J.F. Weddinga, oraz najprawdopodobniej syna Hansa, który popełnił samobójstwo.

Zm. w 1808 r. Został pochowany w rodzinnym grobie w Tarnowskich Górach.

Po śmierci K. katowickie dobra przypadły w 1809 r. w drodze dziedziczenia jego żyjącym córkom: Christiane, od 1788 r. żonie radcy górniczego Reichardta, ówczesnego dyrektora kłodzko-ziębickiego urzędu górniczego, i Henrietcie Eleonorze, drugiej żonie naczelnego dyrektora budowlanego śląskich hut i dyrektora huty „Królewskiej", który po jej śmierci w 1810 (1812?) r. i po spłaceniu szwagierki przejął je w swoje posiadanie wraz z 6 dzieci. Dzieci i wnuki Weddinga sprzedały w 1832 r. te ziemie dawnemu jego bliskiemu współpracownikowi, nadradcy → Karlowi Friedrichowi Lehmannowi, który z kolei odsprzedał je w 1838 r. → Franzowi Winklerowi.

... *Bogucice, Załęże et nova villa Katowice. Rozwój w czasie i przestrzeni*, scenariusz i koncepcja edytorska J. Moskal, Kat. 1993, s. 21; Büchsel H.-W., *Rechts- und Sozialgeschichte der oberschlesischen Berg- und Hüttenwesens 1740–1806*, Breslau–Kattowitz 1941, s. 109–110; Chmiel P., *Wkład Niemców w rozwój potencjału przemysłowego Katowic w XIX i XX w.*, [w:] *Katowice. W 138. rocznicę uzyskania praw miejskich...*, s. 148; *Deutsche Biographische Enzyklopädie (DBE)...*, Bd. 6, s. 56; Hoffman G., *Geschichte der Stadt Kattowitz*, Kattowitz 1895, s. 36; Janeczek Z., *Siemianowicki słownik biograficzny...*, s. 29; Jedynak Z., *Rozwój górnictwa w okolicach Katowic (do roku 1922) i jego wpływ na przemiany ludnościowe regionu*, [w:] *Katowice. W 138. rocznicę uzyskania praw miejskich...*, s. 140; Komarek E., *Industrialisierung Oberschlesiens*,

Bonn 1998, s. 134–135; Kubiciel R., *Właściciele Katowic*, [w:] *Katowice. W 136. rocznicę uzyskania praw miejskich...*, s. 71; Kwaśny Z., *Hutnictwo żelaza na Śląsku w drugiej połowie XVIII i na początku XIX w.*, [w:] *Friedrich Wilhelm von Reden...*, s. 37; *Neue Deutsche Biographie...*, Bd. 12, s. 626–627; Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 74–75; tenże, *Zur Geschichte des oberschlesischen Reviers (Forts) 8. Kgl. Kommissionsrat Joh. Ferdinand Koulhaaß (†1808)*, „Mitteilungen des Beuthener Geschichts- und Museumsvereins", H. 34/35: 1972/1973, Dortmund 1973, s. 52–73; Piernikarczyk J., *Historia górnictwa i hutnictwa...*, t. 1, s. 457, t. 2, s. 19, 138–140, 333; *Schummels Reise durch Schlesien im Julius und August 1791*, Hrsg. u. kom. von W. Kunicki, Berlin 1995, s. 87–88 (*Schriften der Stiftung Haus Oberschlesien, Literaturwissenschaftliche Reihe*, Bd. 5); Sękowski R., *Herbarz szlachty śląskiej. Informator genealogiczno-heraldyczny*, t. 4, Kat. 2005, s. 19–20 (tu: Kohlhaas).

Zbigniew Kapała



Kowalski Ludwig Peter (1891–1967), niemiecki malarz, projektant form dekoracyjnych (witraży, gobelinów, mozaik i fresków).

Ur. 1 VIII 1891 w Nowych Hajdukach (obecnie Chorzów), w rodzinie nauczycielskiej. Jego przodkowie przywędrowali do Nowych Hajduk z ziemi nyskiej. W l. 1909–1913 studiował we wrocławskiej ASP u Hansa Poelziga i Eduarda Kaempffera, u którego przygotowywał dyplom. Lata I wojny światowej spędził na różnych frontach, m.in. nad Sommą i Prypecią. W trakcie jednego z ataków gazowych przejściowo utracił wzrok. Odzyskał go po dłuższej hospitalizacji. Od 1919 r. działał już jako wolny twórca. W latach następnych wielokrotnie wyjeżdżał do Włoch w celach studyjnych (1925, 1927, 1934). Powstało wówczas wiele pejzaży, aktów, portretów, malowanych najczęściej w stylu zbliżonym do *Neue Sachlichkeit* (Nowej Rzeczowości), m.in. obraz *Siena* (obecnie w zbiorach Muzeum Narodowego we Wrocławiu). Wielki wpływ na ówczesną jego twórczość wywarło spotkanie, a później przyjaźń z przedstawicielem niemieckiego ekspresjonizmu, znanym malarzem i grafikiem Otto Muellerem, który od 1919 r. był zatrudniony we wrocławskiej Akademii jako docent.

W 1927 r., po dłuższym pobycie we Włoszech K. objął kierownictwo jednego z działów Kunstgewerbe- und Handwerkerschule (miejskiej Szkoły Rzemiosła i Przemysłu Artystycznego) we Wrocławiu. Pracował tam do 1934 r. Po dojściu nazistów do władzy został zwolniony jako „niepożądany" (*unerwünscht*) i *entarter Maler*, reprezentujący sztukę zdegenerowaną, zwyrodniałą. Odtąd utrzymywał się z różnych doraźnych prac, zleceń. Dlatego swoistym paradoksem było przyznanie mu w 1942 r. Górnośląskiej Nagrody Kulturalnej. We Wrocławiu K. mieszkał do lata/jesieni 1945 r., kiedy to musiał pozostawić tu wielką część swych dzieł, pozostałe zostały zniszczone.

Na ASP poznał urodzoną w Manilii na Filipinach, gdzie jej ojciec przez wiele lat był sekretarzem niemieckiego konsulatu, zdolną graficzkę Paquitę Tannert, z którą się ożenił. Na początku l. 20. K. był członkiem grupy artystycznej „Gruppe 1922", skupionej wokół prof. Karla Hanuscha, zrzeszającej studiujących i pracujących we Wrocławiu plastyków z Górnego Śląska, m.in. Thomasa Myrtka i Georga Nerlicha. Po 1945 r., po krótkim pobycie w Berlinie Wschodnim (pracował tam w Wyższej Szkole Sztuki), a następnie

w Saksonii i Brandenburgii, w 1948 r. K. osiedlił się w Berlinie Zachodnim. Zm. tam po ciężkiej chorobie 5 VII 1967. W 1969 r. w galerii Künstlergilde w Esslingen zorganizowano wielką wystawę jego prac.

Specjalizował się w malarstwie monumentalnym (jego obrazy znajdują się m.in. w kościele rzymskokatolickim św. Piotra i Pawła w Oławie; 1934 r.), projektował poza tym witraże i gobeliny (do 1945 r., jego prace znalazły się m.in. w ratuszu w Świdnicy oraz w gmachu Berg und Hüttenmännischen Verein [Stowarzyszenia Górniczo-Hutniczego] w Gliwicach). Po II wojnie światowej projektował witraże dla różnych berlińskich kościołów, m.in. St. Rita-Kirche, Luisenkirche, Herz-Jesu-Kirche, dla Marine-Gedächtniskirche w Wilhelmshaven czy kaplicy cmentarnej w Wolfsburgu. Dla kościoła St. Felipe w Limie w Peru zaprojektował mozaikę, natomiast dla kościoła pw. św. Ansgara w dzielnicy Hansa w Berlinie – *Drogę Krzyżową*. K. rozpoczął swoją działalność od wykonywania akwareli, w czym osiągnął nadzwyczajne mistrzostwo, z czasem jednak stał się jednym z wielkich projektantów witraży ubiegłego stulecia.

Allgemeines Lexikons der bildenden Künstler des XX. Jahrhunderts, Hrsg. H. Vollmer, Bd 3: *K–P*, Leipzig 1956, s. 106; *Encyklopedia Wrocławia*, red. J. Harasimowicz, współpraca W. Suleja, Wr. 2000, s. 414; Gajewska-Prorok E., *Katalog wytwórni i projektantów na Górnym Śląsku*, [w:] Witraże *na Śląsku*, red. T. Dudek-Bujarek, Kat. 2002, s. 155–175; Gajewska-Prorok E., Oleszczuk S., *Witraże na Śląsku XIX i pierwsza połowa XX wieku*, Leipzig 2001, s. 14, 15, 21, 27, 59, 134; Gross H., *Bedeutende Oberschlesier. Kurzebiographien*, Dülmen 1995; *Kleines Stadtbuch...*, s. 204–206; Ławicka M., *Zapomniana pracownia. Wrocławski Instytut witrażowy Adolpha Seilera (1846–1945)*, Wr. 2002, s. 42, 87, 143; Mueller-Hofstede C., *Ludwig Peter Kowalski*, „Schlesien" 1940 (März), s. 58–59; tenże, *Monumentale Glasgemälde von Ludwig Peter Kowalski in Schlesien*, „Schlesische Stimme" 1940, 3. Heft März, s. 65–73; tenże, *Ausstelung von fünf Glasmalereien mit verschiedenen Entwurfen für Gobelins und Mosaiken einer Applikationsarbeit und ausgewählter Gemälde von L. P. Kowalski anlässlich seines fünfzigsten Geburtstages*, Breslau 1941; Muschler R.C., *Ludwig Peter Kowalski*, „Der Oberschlesier" 1926, s. 16–20; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 536; Scheuermann G., *Das Breslau Lexikon A–L*, Dülmen 1994, s. 781; Schmidt J., *Ludzie i dzieła – plastycy związani z Gliwicami*, cz. II, Gliwice 2000, s. 93–136; Schulz W., *Große Schlesier*, Berlin 1984, s. 80–81; Snoch B., *Górnośląski leksykon biograficzny...*, s. 180; Ullmann K., *Schlesien – Lexikon für alle, die Schlesien lieben*, Mannheim 1979.

Ryszard Szopa

Königsfeld (Koenigsfeld) Heinrich (1868–1938), kupiec, właściciel firmy handlującej drewnem i hurtowni materiałów budowlanych w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), jeden z najbogatszych członków miejscowej społeczności żydowskiej, przed 1938 r. osoba bardzo zasłużona dla miejscowych Niemców wyznania mojżeszowego, w l. 1920–1921 przewodniczący Niemieckiego Komitetu Plebiscytowego w Królewskiej Hucie.

Ur. 1 VIII 1868 w Kobiórze (pow. Pszczyna), syn miejscowego oberżysty Samuela i Rebeki z d. Riesenfeld. W Królewskiej Hucie aktywny na polu gospodarczym. Dn. 1 III 1899 K. odkupił od poprzedniego właściciela Mendla (?) Adlera znajdującą się przy ówczesnej Kirchstr. 13 (po 1922 r. ul. Kościelna, obecnie Miechowicka) 13 firmę handlującą drewnem, którą w krótkim czasie rozbudował i przekształcił w przedsiębiorstwo nie tylko handlujące drewnem, ale będące także hurtownią materiałów budowlanych.

Był bardzo aktywny na polu społecznym i politycznym. Przez jakiś czas był członkiem Kolegium Reprezentantów (ciała ustawodawczego) Królewskohuckiej Gminy Synagogalnej. Aktywnie działał nie tylko wśród Niemców wyznania mojżeszowego. W l. 1920–1921 był przewodniczącym Niemieckiego Komitetu Plebiscytowego w Królewskiej Hucie, później, po r. 1922, członkiem miejscowego zarządu Deutscher Volksbund i Deutsche Partei. Kilkakrotnie był wybierany do Rady Miejskiej w Królewskiej Hucie: 9 XI 1919, 14 XI 1926 i 8 V 1930. W wyborach, które odbyły się 14 XI 1926 i 8 V 1930 wszedł do Rady z listy Deutsche Wahlgemeinschaft der Katholischen Volkspartei und der Deutschen Partei. Po ostatnich

został niepłatnym radcę miejskim (członkiem zarządu miasta – Magistratu).

Przed 1927 r. był członkiem Rady Opiekuńczej gimnazjum żeńskiego, zarządzającej sprawami zewnętrznymi szkoły.

Zm. 12 VIII 1938 w Chorzowie, w 2 tygodnie po obchodach 70. urodzin.

Akta USC w Ch., akt zgonu nr 425/1938/II; Brzostowski R., Walerjański D., Zapomniani mieszkańcy..., s. 8–9, 98; Jaworski W., *Ludność żydowska...*, s. 88, 90–91; tenże, *Ludność żydowska w województwie śląskim w latach 1922–1939*, Kat. 1997, s. 60, 65, 78, 89; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 69, 71, 159; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 252, 255, 415, 418; Sieradzka D., *Z dziejów samorządu komunalnego miasta Chorzowa...*, s. 34, 38, 48, 49, 61, 63,66; taż, *Królewska Huta – Chorzów w latach 1868–1945...*, s. 164.

Zbigniew Kapała



Kraszewski Józef Ignacy, pseud. B. Bolesławita i in. (1812–1887), wielki polski pisarz, autor realistycznych powieści historycznych (*Stara baśń*, cykl saski) i współczesnych, m.in. ludowych, oraz prac historycznych (*Polska w czasie trzech rozbiorów*) i historycznoliterackich; wydawca źródeł, publicysta.

Ur. 28 VII 1812 w Warszawie, zm. 19 III 1887 w Genewie. Przypadek sprawił, że w grudniu 1863 r. Józef Ignacy Kraszewski otarł się o Królewską Hutę (obecnie Chorzów). Jadąc z Niemiec pod fałszywym nazwiskiem, chciał w nadgranicznych Mysłowicach wsiąść do pociągu, by dotrzeć do ogarniętego powstaniem styczniowym Królestwa Polskiego. Okazało się, że współdziałająca z carską pruska policja mocno zaostrzyła kontrole. Pisarzowi nakazano czekać, aż z głębi Prus nadejdzie potwierdzenie jego tożsamości. Dekonspiracja groziła więzieniem. Pełne niepokoju godziny tamtej dramatycznej nocy utkwiły mu w pamięci. Grozę sytuacji oddał znakomicie we wspomnieniu napisanym 13 lat później.

Wydostał się ostatecznie z Mysłowic, wynajmując potajemnie jednokonną bryczkę, którą odbył ze swym towarzyszem nocną podróż do Gliwic.

A oto, jak pisarzowi jawił się obraz górnośląskiego przemysłu w okolicy Królewskiej Huty: „Część ta Szląska, którąśmy przebywać mieli, cała jest zasiana zakładami hutniczymi, piecami, żelaznymi fabrykami. Wśród ciemności zimowego pochmurnego wieczora te porozpalane ze wszech stron ogromne ogniska, świecące dymy, dalekie łuny jakby olbrzymich pożarów, płomienie dobywające się na widnokręgu jakby z wnętrzności ziemi, a z pośrodka ich sterczące wysokie kominy i mury białe przedstawiały obraz fantastyczny, straszny, dziwny, jakby widzenie Dantejskiej Dite – grodu piekieł, które mnie tak uderzało w poemacie nieśmiertelnego florenckiego wieszcza. Ten gród piekieł miałem przed sobą.

Mimo osobistych moich smutnych uczuć i wrażeń, widowisko to tak było wspaniałe, poetyczne, wielkie, żem zapomniawszy o trwodze, mimowolnie zachwycać się nim musiał. Po dosyć długim spokoju i cichej pracy nad stołem, przeniesiony nagle w świat jakichś czarów i dziwadeł, czułem się jakbym zstąpił w piekło, od którego wspomnienia tego, co się naówczas na świecie naszym działo wcale nie odrywały. Jechaliśmy tak powolnie, a przed nami coraz nowe wyrastały budowy ogniste, ziejące płomieniami piece, przy których żadnej żywej nie widać było duszy. Milczenie nocy, cisza tych pożarów niemych, których purpurowe odblaski świeciły na chmurach najrozmaitsze barwy ogniów niebieskawych, pomarańczowych, czerwonych, żółtych robiły dziwne wrażenie. Byłem jakby w kraju czarów. Jak zajrzeć

płonął kraj ten cały – płonął nie wydając jęku ani krzyku, był to ogień życiodawczy. Niestety! Wcale inną pożogą płonęły sioła i miasta nasze. Bodajby i ta była nowego życia zadatkiem – myślałem.

Wlekliśmy się tak szosą boczną, której rogatki co milę opłacać było potrzeba i stawać przed wszystkimi szlagbanami aż do Königshütte, gdzieśmy zatrzymać się mieli staruszkowi siwoszowi, który nas ciągnął. Zajechaliśmy tu do hotelu, nadspodziewanie wspaniałego i wygodnego.

Pokój, który nam wydzielono był prawie wytwornie urządzony, przekąska i wino doskonałe, a jak na takim bocznym trakcie, prawdziwie zadziwiające".

Warto zapamiętać tę pierwszą pochwałę królewskohuckiego (chorzowskiego) hotelarstwa. Uciekinierzy rozważali tymczasem, czy zmylili już ewentualne pogonie i czy mogą wsiąść do pociągu w niedalekich już Świętochłowicach. Uznano jednak, że trzeba odjechać jeszcze dalej.

„Gdy nareszcie siwy staruszek został popasiony, puściliśmy się milcząc w coraz trudniejszą do Gliwic (Gleiwitz) drogę, zawsze otoczeni hutami ziejącymi płomienie, ciągle wśród tych piekielnych ogni złowrogich – wolniej a wolniej, bo koń był znużony, a śnieg z deszczem sypiący drogę psuł i utrudniał. Sypało coraz gęściej i ziemia wkrótce grubą się warstwą okryła... Z Königshütte do Gliwic podróż była niesłychanie powolną a wydawała się nieskończenie długą".

Janota W., *Królewska Huta w opisach i literaturze pięknej (od połowy wieku XIX do roku 1939)*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 2: 1997, Ch. 1998, s. 88–89; *Literatura polska...*, t. 1, s. 504–506; *Z trzeciego na czwarty grudnia 1863. Urywek z pamiętnika Bolesławity*, [w:] Album Muzeum Narodowego w Rapperswyllu. Rok 1876, Lwów 1876.

Wojciech Janota

Krause (imię i daty życia nieznane), pierwszy aptekarz na obszarze obecnego Chorzowa.

W 1847 r. założył w Erdmannswille aptekę (później mieściła się w tym miejscu apteka „Pod Lwami"), którą 1 IV 1865 nabył od niego Georg Böhm. Wówczas nie tak znowu często apteka powstawała w miejscowości niebędącej miastem. Przez prawie 20 lat, dopóki nie powstała apteka Steinera (obecna apteka „Pod Orłem") na rogu obecnych ulic Katowickiej i 3 Maja, była ona jedyną w mieście. K. był też w Erdmannswille właścicielem kilku parcel i nieruchomości. Jego nazwisko znajdujemy (obok chorzowskiego proboszcza → Franciszka Kani, rektora → Heinricha Wernera i conzipienta, tzn. referenta biurowego Zakrzowskiego z Erdmannswille) wśród subskrybentów książki Franza Gramera (*Chronik der Stadt Beuthen in Ober-Schlesien*, Beuthen O/S 1863).

Historia Śląska, t. 2: *1763–1850*, część 2: *1807–1850*, red. S. Michalkiewicz, Wr.–W.–Kr., s. 321; Kaganiec M., *Apteki i drogerie medycynalne w Królewskiej Hucie do 1922 roku*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 6: 2001, Ch. 2002, s. 19; Kapała Z., Klajmon B., *Ulica Wolności w Chorzowie – jej dzieje i architektura*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 2: 1997, Ch. 1998, s. 135; ciż, *Dawne kolonie królewskohuckie...*, s. 125; Kapała Z., *Dawna ulica Wolności...*, s. 6; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 66; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 20.

Małgorzata Kaganiec

Krause Friedrich Conrad Theodor (1790–ok. 1860), specjalista w zakresie komunikacji lądowej i budownictwa wodnego, radca rządowy, projektant i współbudowniczy Drogi Następcy Tronu (Kronprinzen-Chaussee) z Królewskiej Huty (obecnie Chorzów) do Gliwic.

Ur. 9 XI 1970 w Königsborn k. Unny (Zagłębie Ruhry). Od 1811 r. jako podinżynier (*Sous-Ingenieur*), a potem inżynier budowlany był zatrudniony w Centralnym Zarządzie Górnictwa, Hutnictwa i Warzelnictwa Obszaru Wezery w Karlshafen. Na Górnym Śląsku rozwijał godne uwagi inicjatywy w zakresie drogownictwa: pod jego kierownictwem wybudowano główną drogę Opole–Bieruń, w 1821 r. zaprojektował mapę dróg rejencji opolskiej, w 1829/1830 r. współdziałał przy budowie Kronprinzen-Chaussee z Królewskiej Huty do Gliwic. Aby umożliwić w zimie lepsze odśnieżanie dróg, zastosował do tego

celu pług śnieżny. Jego starania o polepszenie sieci dróg przynosiły nie tylko wymierne korzyści materialne, ale także społeczne i kulturalne. Już od 1816 r. władze zastanawiały się nad możliwościami wykorzystania w trakcji szynowej nie tylko siły koni, ale także siły parowej do transportu produktów górniczych oraz hutniczych i to nie tylko z Wałbrzycha do Malczyc nad Odrą, lecz również z Królewskiej Huty do Wrocławia. K. wytrwale propagował ideę budowy kolei żelaznej. W pierwszym projekcie z 1831 r. proponował stworzenie szynowego połączenia kopalń rudy z rejonu Tarnowskich Gór i Nakła, jak również obszaru kopalń węgla k. Zaborza przez Tworóg–Żędowice–Chrząstowice–Lędziny k. Opola–Gosławice do Opola lub Dobrzynia nad Odrą. Kolej miała przewozić produkty górnicze i hutnicze. O komunikacji osobowej wówczas jeszcze nie myślano. W 1834 r. K. przedłożył władzom memoriał „O założeniu drogi szynowej z Wrocławia przez Tarnowskie Góry do granicy krakowsko-galicyjskiej". Wierzył, że wraz z wybudowaniem tej drogi transportowej uda się uaktywnić stary szlak handlowy, prowadzący od Morza Czarnego przez Wołoszczyznę, Galicję, Śląsk do zachodnich i północnych Niemiec. Jego trzeci projekt przedłożony władzom w 1836 r. odnosił się do planu tras: jednej z Wrocławia przez Frankfurt nad Odrą do Berlina, drugiej z Wrocławia i Drezna, aby stworzyć połączenia przez Berlin z Hamburgiem, a przez Drezno ze środkowymi Niemcami i Nadrenią.

K. był jednym z pierwszych, którzy wskazywali, że Górny Śląsk z powodu swojego niekorzystnego położenia wewnętrznego musi szukać dróg wyjścia na zewnątrz – by jego bogactwa naturalne mogły być wykorzystane, konieczne jest stworzenie możliwości przetransportowania ich na inne rynki. To, że tak się stało, choć częściowo w innej formie, niż planował, było jego zasługą. W 1835 r. K. został przeniesiony z Opola do Legnicy, gdzie w 1856 r. przeszedł na emeryturę.

Zm. w Legnicy ok. 1860 r.

Deutsche Biographische Enzyklopädie (DBE)..., Bd. 5, s. 80; *Neue Deutsche Biographie...*, Bd. 12, s. 700–701; Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 210–211; Schyma L.G., *Die Begründung und Ausgestaltung der oberschlesischen Eisenbahnnetzes bis zur Jahre 1870*, „Mitteilungen des Beuthener Geschichts- und Museumsvereins", H. 11/12: 1928/1929, s. 16 i n.

Zbigniew Kapała



Krauze (pierwotnie **Krause**) **Kazimierz** (1882–1958), drogerzysta, działacz narodowy.

Ur. 3 III 1882 w Ostrowie (pow. Kępno) jako syn rzemieślnika Aleksandra i Cecyli z d. Cieplik. Zawodu drogerzysty uczył się w Berlinie, uczestnicząc jednocześnie w życiu tamtejszej Polonii. W 1904 r. osiadł w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów); w 1906 r. otworzył drogerię „Pod Murzynem" przy Kronprinzenstrasse 11 (obecnie ul. 3 Maja). Był działaczem miejscowych polskich organizacji społecznych i członkiem Rady Nadzorczej królewskohuckiego Banku Ludowego.

W styczniu 1918 r. został powołany do armii niemieckiej. Po powrocie do Królewskiej Huty zaangażował się w walkę o przyłączenie Górnego Śląska do Polski. W końcu 1918 r. był współzałożycielem Towarzystwa Kupców w Królewskiej Hucie, a w l. 1919–1920 jego prezesem. W kwietniu 1919 r. został zaprzysiężony w POW G. Śl. W listopadzie 1919 r. z ramienia frakcji polskiej wszedł w skład Rady Miejskiej. W czasie powstań dostarczał do oddziałów środki opatrunkowe i medyczne. Był też członkiem miejscowego Polskiego Komitetu Plebiscytowego.

W sierpniu 1921 r. nabył od O. Sachsa kamienicę przy Rynku nr 6, gdzie w następnym roku otworzył drogerię zwaną „Starą", a poprzednią sprzedał Antoniemu Białasowi. W l. międzywojennych był aktywnym działaczem powstałego w lipcu 1922 r. Stowarzyszenia Samodzielnych Kupców Polskich w Królewskiej Hucie i Związku Obrony Kresów Zachodnich.

Po wybuchu II wojny światowej jego drogeria została skonfiskowana i przekazana Niemcowi Helmutowi Glatterowi. Od 13 IV 1940–6 VI 1941 był więźniem obozu koncentracyjnego w Dachau.

Po wojnie ponownie uruchomił drogerię, którą prowadził do 1956 r. Był też honorowym przewodniczącym Zrzeszenia Prywatnego Handlu i Usług w Chorzowie.

Miał syna Mieczysława (ur. 4 XII 1923) i 2 córki (Stefanię, ur. 12 XII 1925, i Irenę, ur. 8 VIII 1927).

Zm. 25 V 1958 w Piekarach Śląskich. Pochowany został w Chorzowie na cmentarzu parafii św. Jadwigi, obok kaplicy.

Odznaczony był Śląskim Krzyżem Powstańczym i Gwiazdą Górnośląską.

Księga zmarłych parafii św. Jadwigi. – *Adressbuch aller zu-um abgezogenen Personen von Gleiwitz und Verzeichniss der Teilnehmer an den Fernsprechnetzen Beuthen*, Gleiwitz–Kattowitz–Königshütte–Breslau 1909; *Adressbuch des Stadtkreises Königshütte O-S und der Gemeinden Bismarckhütte und Neu Heiduck für 1911/1912* (b.m.r.w.); *Adressbuch für Königshütte, Bismarckhütte und Schwientochlowitz 1906/7*; *Amtliches Fernsprechbuch für den Bezirk der Reichspostdirektion Oppeln*, Oppeln 1942; Borkowska E., *Rola Wielkopolan w polskim życiu narodowym Królewskiej Huty do końca XIX i na początku XX wieku*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 3: 1998, Ch. 1999, s. 256–282; Brożek K., *Polska służba medyczna...*, s. 318; EPŚl., s. 254; Jerzykiewicz W., *Drogiści w walce o wolność Śląska*, Kat. 1939, s. 106; Kaganiec M., *Apteki i drogerie medycynalne w Królewskiej Hucie do 1922 r.*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 6: 2001, Ch. 2002, s. 17–35; *Księga adresowa przemysłu handlu i finansów polskiego Górnego Śląska 1924/25* (b.m.r.w.); *Księga informacyjna przemysłu, handlu, rzemiosła i wolnych zawodów województwa śląskiego 1939/1940*, Kat. 1939; Materiały Związku Kombatantów RP i b. Więźniów Politycznych, ankieta wstąpienia do ZBoWiD-u z 28 V 1950 r. Kazimierza Krausego; *Schlesischesbuch Brauchen Fernsprechbuch für die Provinz Schlesien 1924*, Breslau 1924; Sieradzka D., *Królewska Huta – Chorzów w latach 1868–1945...*; taż, *Z dziejów samorządu komunalnego miasta Chorzowa...*; *Spis abonentów sieci telefonicznej Dyrekcji Okręgu Poczt i Telegrafów w Katowicach 1946* (b.m.r.w.); *Spis abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce 1932/33*, W. 1932. – „Der Oberschlesische Kurier" Nr. 242 z 20 X 1921.

Małgorzata Kaganiec

Kroczek Theo (1868–po 1938), nestor niemieckich dziennikarzy w Polsce przed 1939 r., tłumacz polskiej i rosyjskiej literatury, od 1920 r. redaktor odpowiedzialny „Der Oberschlesische Kurier" w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. 27 IV 1868 w Raciborzu. Już od 1890 r. był współpracownikiem licznych górnośląskich czasopism. Był znany także z tłumaczeń dzieł literackich Henryka Sienkiewicza, takich jak *Krzyżacy, Quo vadis* oraz *W pustyni i w puszczy*. Tłumaczył także książki innych polskich pisarzy oraz pisarzy rosyjskich. W l. 1920–1921 współpracował z Niemieckim Komisariatem Plebiscytowym w Katowicach. Przez wiele lat był korespondentem „Der Oberschlesische Kurier", później został zatrudniony jako redaktor odpowiedzialny. Wiele razy stawał przed sądem i trafiał do więzienia, ostatni raz w 1934 r. Nieznane są data i miejsce jego śmierci.

Heiduk F., *Oberschlesisches Literatur-Lexicon...*, Tl. 1, s. 75; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 427–428.

Michał J. Witkowski



Krug von Nidda Otto Ludwig (1810–1885), światowej sławy górnik niemiecki,

nadstarosta górniczy, przyczynił się do powstania miasta Królewska Huta (obecnie Chorzów).

Ur. 16 XII 1810 w Sangerhausen w Saksonii, w rodzinie o dużych tradycjach górniczych. Syn Ludwiga, pruskiego landrata Gatterstädt, i Henrietty z d. Stutterheim. Był wybitnym zarządcą śląskiego i pruskiego górnictwa oraz hutnictwa. Po ukończeniu gimnazjum w znanym wtedy zakładzie wychowawczym Schulpforta (obecnie Landesschule Pforta a.d. Saale, 60 km od Lipska; jego absolwentem był m.in. Friedrich Nietzsche), gdzie otrzymał gruntowne humanistyczne wykształcenie, rozpoczął w 1828 r. górniczą karierę w mansfeldzkim zagłębiu miedziowym. Do 1830 r. uczęszczał do Szkoły Górniczej w Eisleben. Jego dalsza edukacja odbywała się w hutach mansfeldzkich oraz zakładach górnictwa węgla kamiennego w Wettin i Löbejun. W 1831 r. podjął studia górnicze na uniwersytecie w Berlinie. Po odbyciu służby wojskowej (1832/1833) prowadził badania w Islandii nad tamtejszymi pokładami siarki. Ich wyniki opublikował w kilku rozprawach. W 1834 r. rozpoczął praktyczną edukację, którą odbywał przede wszystkim w śląskich kopalniach i urzędach górniczych, najpierw od 1837 r. w Wałbrzychu, a od 1841 r. w Tarnowskich Górach. W 1843 r. został mianowany mistrzem górniczym i członkiem Urzędu Górniczego w Tarnowskich Górach. Zarządzał odtąd jako samodzielny urzędnik służby ruchu rewirami kopalń w Raciborzu, Rybniku, Mikołowie i Zabrzu (od 1846 r. także rewirem metalowym w Tarnowskich Górach). W tych latach pracował również w Szkole Górniczej w Tarnowskich Górach.

W 1850 r. mianowano go asesorem górniczym. Bezpośrednio potem został radcą górniczym i dyrektorem urzędu górniczego w Halberstadt, w l. 1851–1853 był dyrektorem urzędu górniczego w Siegen. W kwietniu 1853 r. przeniesiono go jako nadradcę górniczego do Wyższego Urzędu Górniczego we Wrocławiu. Pracował tu przez krótki czas, już w lipcu 1853 r. bowiem zatrudniono go w Ministerstwie Handlu, Przemysłu i Robót Publicznych w Berlinie. We wrześniu 1854 r. został awansowany na tajnego radcę górniczego, a w 1856 r. – na radcę referującego sprawy (*zum Vortragender Rat*). W maju 1860 r. przejął jako dyrektor ministerialny i rzeczywisty tajny nadradca górniczy (*Wirkl. Geh. Oberbergrat*) oddział górnictwa, hutnictwa i warzelnictwa, którym następnie kierował przez 18 lat. W 1865 r. został mianowany nadstarostą górniczym (*Oberberghauptmann*). W 1875 r. objął funkcję przewodniczącego Kuratorium Krajowego Instytutu Geologicznego i Akademii Górniczej w Berlinie. W 1878 r. przeszedł w stan spoczynku.

Za czasów K. została zniesiona w górnictwie tzw. zasada dyrekcyjna (*Direktionsprinzip*), stworzona pierwotnie dla licznych małych zakładów, nieposiadających fachowo wyszkolonych kadr, ostatnio zaś krępująca ich działalność. Dn. 24 VI 1865 weszło w życie *Das Allgemeine Berg-Gesetz für die Preuß. Staaten*, które następnie zostało przyjęte przez prawie wszystkie państwa niemieckie, stwarzając podstawy do szybkiego rozwoju niemieckiego górnictwa.

Wraz z R. Carnallem, z którym przyjaźnił się od czasu pobytu w Tarnowskich Górach, wydawał czasopismo „Bergmänisches Taschenbuch für alle Freunde der Bergwerks-Industrie im besonderen derjenigen Oberschlesiens". Napisał ponadto wiele artykułów naukowych, m.in. dla specjalistycznego „Archiv für Bergbau und Hüttenwesen", wydawanego od 1819 r. w Berlinie przez → C.J.B. Karstena, odnoszących się także do Górnego Śląska.

K. zasłużył się dla Królewskiej Huty, wspierając starania ówczesnego starosty powiatu bytomskiego, → Hugo Solgera, o utworzenie miasta. Udało mu się pozyskać, jak niegdyś → Redenowi, dużej klasy fachowców, którzy dokonali ulepszeń w ruchu wielkich pieców w hucie „Królewskiej". Dzięki nim zmniejszono koszty własne, podwyższono produkcję; w walcowni pomnożono liczbę

pieców pudlingowych. Staraniem K. w hucie „Królewskiej" wprowadzono także wyrób stali bessemerowskiej.

K. był żonaty z Eisabeth Treutler, z którą miał 2 synów i 2 córki.

Zm. 8 II 1885 w Berlinie.

Imię K. nosiło kilka szybów na Górnym Śląsku (m.in. wydrążony w 1868 r. na polu wschodnim szyb w kopalni „Król"), w Zagłębiu Saary i innych regionach; w Zagłębiu Mansfeldzkim jego imię nosiła jedna z hut (Krughütte).

K. był odznaczony Orderem Czerwonego Orła I kl.

Deutsche Biographische Enzyklopädie (DBE)..., Bd. 6, s. 127; *Die preussische Berg-, Hütten- und Salinenverwaltung 1763–1865...*, s. 240, 475, 491, 521, 540; Geisenheimer L., *Festschrift zur fünfzigjährigen Jubelfeier...*, s. 38–39, 62, 85; Jaros J., *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnośląskim do 1914 r.*, Wr.–W.–Kr. 1965, s. 197, 302; Junghann O., *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*; *Kleines Stadtbuch...*, s. 49; *Landeskunde des oberschlesischen Industriegebietes...*, s. 388; Matschos C., *Männer der Technik. Ein Biographischen Handbuch*, Berlin 1925, s. 189; *Neue Deutsche Biographie...*, Bd. 13, s. 116–117; Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 92–93, 256; Piernikarczyk J., *Historia górnictwa i hutnictwa...*, t. 2, s. 156–157, 352; Recław D., *Wielkie postacie górnośląskiego przemysłu...*, s. 118; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 101; Sieradzka D., *Królewska Huta – Chorzów w latach 1868–1945...*, s. 21; Serlo A., *Beitrag zur Geschichte des Schlesischen Bergbaues...* , s. 32; Serlo W., *Männer des Bergbaus...*, s. 91.

Zbigniew Kapała



Krzyżankiewicz Włodzimierz (1878–1942), pseudonim okupacyjny „Twardy", prawnik, działacz społeczno-polityczny.

Ur. 23 I 1878 we Wronkach (woj. wielkopolskie) w rodzinie kupca i właściciela hotelu Józefa oraz Magdaleny ze Szczygłowskich. Nauki z zakresu szkoły powszechnej pobierał w wyższej szkole dla chłopców we Wronkach, a następnie od 1889 r. uczęszczał do Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu, gdzie otrzymał świadectwo maturalne w 1896 r. Maturę zdawał razem z późniejszym prezydentem Poznania Cyrylem Ratajskim i przewodniczącym Rady Miejskiej Witoldem Hedingerem. W l. 1896–1897 studiował teologię w Münster w Niemczech, następnie przeniósł się do seminarium duchownego w Poznaniu. W 1897 r. podjął studia prawnicze na uniwersytetach w Berlinie, Monachium i we Wrocławiu. W 1903 r. we Wrocławiu uzyskał tytuł doktora obojga praw. W 1906 r. zdał egzamin sędziowski w Berlinie, poczem rozpoczął praktykę adwokacką w Grodzisku Wlkp. (u adwokata J. Mottego) i w Stargardzie. W l. 1906–1913 osiadł w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów). Mieszkał tutaj przy ówczesnej Lobestr. 1 (obecnie ul. Henryka Sienkiewicza).

Po osiedleniu się w Królewskiej Hucie brał czynny udział w życiu polskiej społeczności, zwłaszcza miejscowego „Sokoła". Od lipca 1912 r. do połowy 1913 r. był nawet prezesem tutejszego gniazda. Bronił je podczas wytoczonego mu w 1908 r. procesu. Najczęściej na forum lokalnego gniazda TG „Sokół" i innych polskich organizacji występował z odczytami i służył im pomocą prawną.

W 1913 r. przeniósł się do Torunia, gdzie był adwokatem przy Sądzie Okręgowym. W 1917 r. powołany został do służby wojskowej w armii niemieckiej. Służbę odbywał na terenie Karlsruhe. W sierpniu 1919 r. przeniósł się do Poznania, gdzie otworzył kancelarię adwokacką i biuro notarialne.

Przez lata te utrzymywał żywy kontakt z Królewską Hutą. W dn. 23 VI 1922 uczestniczył w uroczystości obejmowania miasta przez władze polskie jako przedstawiciel Poznania.

W l. 1919–1925 K. poświęcił się wyłącznie pracy zawodowej i społecznej w korpo-

racjach prawniczych, położył duże zasługi w organizowaniu zrębów organizacyjnych polskiej adwokatury. K. należał do wybitnych działaczy samorządowych. Przez 12 lat zasiadał w Radzie Miejskiej Poznania (1921–1933), desygnowany doń przez Narodową Demokrację. Był członkiem 3 komisji: prawnej, wyborczej i deputacji teatralnej. Do jego obowiązków należało przygotowanie i opiniowanie aktów prawnych wychodzących z Magistratu Poznania. W 1929 r. był sygnatariuszem wniosku Rady Miejskiej, dyscyplinującej radnych występujących przeciwko porządkowi obrad, na których miano nakładać kary pieniężne lub których zamierzano wykluczać z posiedzeń. Dn. 1 VII 1934 przeniósł się do Chorzowa.

Po napaści hitlerowskiej na Polskę, już 11 IX 1939 został zatrzymany przez władze niemieckie i przetrzymywany wraz z innymi przedstawicielami inteligencji, kupiectwa i rzemiosła jako zakładnik w poznańskim ratuszu. Wypuszczono go na wolność 13 XI 1939. W 1940 r. zatrudniony został w kancelarii adwokackiej W. Mühringa, polskiego adwokata pochodzenia niemieckiego. Należał do kierownictwa konspiracyjnego Zarządu Okręgowego Stronnictwa Narodowego (SN), powołanego jesienią 1939 r. w Poznaniu. Dn. 26 VIII 1941 K. został przedstawicielem SN w Poznaniu w Porozumieniu Stronnictw Politycznych (PSP), które było reprezentacją partii politycznych przy Głównym Delegacie Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na ziemie wcielone do Rzeszy. K. wszedł na miejsce aresztowanego 21 I 1941 przedstawiciela SN Stefana Piotrowskiego. Przy poparciu K. zebranie PSP w dn. 26 VIII 1941 podjęło uchwałę popierającą układ Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Uchodźstwie z ZSRR, wezwano Mariana Seydę (przedstawiciel SN w rządzie emigracyjnym, który sprzeciwiał się układowi) do powrotu do rządu. W wyniku dekonspiracji PSP K. został aresztowany przez gestapo, w miejscu pracy 12 XII 1941. Był więziony w siedzibie gestapo w Domu Żołnierza w Poznaniu, a następnie przewieziony do obozu w Forcie VII w Poznaniu, gdzie zginął 8 II 1942 (w akcie zgonu podano osłabienie serca i wyczerpanie).

K. był żonaty od 23 IV 1912 z Gabrielą Marszałek, pochodzącą z rodziny ziemiańskiej, która wniosła w wiano 2 mln marek. Pozostawił dzieci: Janusza (ur. 15 III 1913 w Królewskiej Hucie, adwokat), Zbigniewa (ur. 6 III 1915, zaopatrzeniowiec), i Danutę (ur. 28 IX 1919, pielęgniarka).

APPozn., Akta osobowe; Akta USC w Ch., akt urodz. syna Janusza, nr 261/1913/1. – *Wielkopolski słownik biograficzny*, W.–P. 1981; Brygier J., *Tak było w moim życiu*, P. 1988; *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej 1939–1945*, red. M. Woźniak, P. 1998; *Einzug der polnischen Truppen in Königshütte*, „Der Oberschlesische Kurier", Nr. 143, 25 VI 1922; *Garść wspomnień z życia „Sokoła" w Królewskiej Hucie z okazji 25-lecia istnienia*, Król. Huta 1926, s. 12, 15; Kapała Z., *Wkroczenie wojsk polskich do Królewskiej Huty w 1922 roku*, [w:] *Wkroczenie wojsk polskich do Chorzowa...*, s. 60; Łuczak Cz., *Dzień po dniu w okupowanym Poznaniu*, P. 1989; Olszewski M., *Fort VII w Poznaniu*, P. 1974; Przybecki M., *Z dziejów Staro-Klasycznego Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu*, P. 1990, s. 87; *Rola „Sokoła" w życiu narodowym w Chorzowie...*, s. 19, 20, 24, 28; Serwański E., *Wielkopolska w cieniu swastyki*, W. 1970; Terej J.J., *Rzeczywistość i polityka*, W. 1971; tenże, *Idee, mity, realia. Szkice do dziejów Narodowej Demokracji*, W. 1971, s. 175; *Władze miasta Poznania*, t. 2: *1793–2003*, P. 2003, s. 75 (fot.); Zakrzewski Z., *Ulicami mojego Poznania*, P. 1985. – „Kurier Poznański" nr 238 z 27 V 1931. – Informacje żony Gabrieli.

Zygmunt Kaczmarek



Kubina Teodor Filip (1880–1951), pierwszy biskup częstochowski, działacz społeczny i narodowy, absolwent królewskohuckiego gimnazjum, w l. 1909–1910 wikary w para-

fii św. Barbary, pierwszy redaktor „Gościa Niedzielnego".

Ur. 6 IV 1880 w Świętochłowicach jako 8. dziecko górnika Macieja i Joanny z d. Rolek. Do szkoły powszechnej K. uczęszczał w Świętochłowicach. W 1892 r. podjął naukę w gimnazjum w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów). Dane o tym okresie jego życia podaje jedynie ks. J. Kowalski, który jednak opiera się na bliżej niesprecyzowanych źródłach. Wg niego matka K. była przeciwna dalszej edukacji syna w gimnazjum państwowym w Królewskiej Hucie. Z pomocą K. przyszli: proboszcz parafii pw. św. Jadwigi w Królewskiej Hucie → ks. Franz Tylla oraz nauczyciel, którzy przekonali matkę, aby jednak zezwoliła synowi na kontynuowanie nauki. W trakcie edukacji K. nie korzystał ani z internatu, ani ze stancji, pokonując codziennie drogę z domu rodzinnego w Świętochłowicach do Królewskiej Huty i z powrotem. Chcąc wspomóc materialnie rodzinę, od II klasy liceum udzielał korepetycji, za które pobierał opłatę w wysokości 20 fenigów za lekcję. Zdarzało się, iż lekcji takich dawał 5–6 dziennie. Świadectwo dojrzałości uzyskał 8 III 1901. Jako jeden z dwóch abiturientów został zwolniony z egzaminów ustnych.

W 1901 r. K. rozpoczął studia na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Wrocławskiego, skąd po pierwszym semestrze został przez wrocławskiego bp. G. Koppa skierowany na studia do Rzymu. Studia uwieńczone zostały uzyskaniem przez niego 2 stopni doktora: z filozofii na Uniwersytecie Angelicum (25 VI 1904) i z teologii na Uniwersytecie Gregorianum (29 VII 1907). Święcenia kapłańskie K. przyjął w Rzymie (27 X 1906), mając za manduktora ks. A. Sapiehę. Po powrocie do diecezji wrocławskiej został skierowany jako wikariusz do Mikołowa (wrzesień 1907–lipiec 1909), a następnie do parafii św. Barbary w Królewskiej Hucie (lipiec 1909–wrzesień 1910).

Posiadamy bardzo niewiele wiadomości o działalności K. jako wikariusza w parafii królewskohuckiej. Wynika to głównie z bardzo krótkiego okresu jego pobytu w tym mieście. W opracowaniach, które pojawiły się tuż po jego śmierci, odnotowywano, iż jako wikariusz w Królewskiej Hucie pomagał zakładać robotnikom, zwłaszcza zaś Polakom, chrześcijańskie związki zawodowe. Miało to narazić go na konflikt z Kurią Biskupią we Wrocławiu, która popierała tworzenie katolickich związków robotniczych przy stowarzyszeniach oświatowych (ks. Jan Piwowarczyk). Wg informacji ks. M. Lewka K. w Królewskiej Hucie zajmował się także organizacjami młodzieżowymi. Żadne z tych stwierdzeń nie znalazło – jak do tej pory – potwierdzenia w innych źródłach.

Jednak już po kilkanastu latach od tych wydarzeń na Górnym Śląsku istniała mocna świadomość, iż odwołanie młodego K. z Królewskiej Huty i przeniesienie go do pracy duszpasterskiej na tzw. piaski brandenburskie, czyli tereny Książęco-Biskupiej Delegatury Brandenburgii i Pomorza, było skutkiem jego zaangażowania w prace społeczne i narodowe. Poseł F. Roguszczak w swym przemówieniu z okazji pożegnania biskupa-nominata K. przez górnośląski narodowy ruch robotniczy w 1925 r. mówił: „Z chwilą ukończenia studiów stanął wśród naszych szeregów, a następstwem tego było, że z dala od rodziny i swej ziemi ukochanej, dzielić musiał razem z tysiącami swych rodaków los wychodźcy".

Z Królewskiej Huty K. został przeniesiony przez bp. Koppa na stanowisko wikariusza w Kołobrzegu (wrzesień 1910–listopad 1911), a następnie w parafii św. Piusa (listopad 1911–kwiecień 1913) i św. Jadwigi w Berlinie (kwiecień 1913–lipiec 1917).

W 1914 r. został mianowany proboszczem parafii św. Jadwigi w berlińskiej dzielnicy Pankow. Działając w Berlinie, roztaczał opiekę duszpasterską nad Polakami.

Od 10 VII 1917 był proboszczem parafii NMP w Katowicach. Kontynuował tu aktywną i szeroką działalność duszpasterską oraz narodową. Zakładał i rozwijał działalność wielu stowarzyszeń katolickich. Należał do

inicjatorów powstania Śląskiego Związku Akademickiego (założonego 20 VII 1919) i stał na jego czele. Był jednocześnie wiceprzewodniczącym Sekcji Teologicznej Związku. Współorganizował Towarzystwo Przyjaciół Nauk na Śląsku (założone 26 IV 1920) oraz działał aktywnie w Komitecie Organizacyjnym Śląskiej Biblioteki Krajowej, Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół" oraz w Towarzystwie Czytelni Ludowych.

W okresie powstań śląskich z polecenia Sekcji Teologicznej wydał broszurę *Die Stellung der Geistlichen in der oberschlesischen Frage* (Mikołów 1920). W kwietniu 1921 r. wszedł w skład misji wysłanej przez Polski Komisariat Plebiscytowy do Rzymu. Od lipca 1921 do czerwca 1922 r. był członkiem Naczelnej Rady Ludowej na Górnym Śląsku, gdzie zajmował się m.in. problemami szkolnictwa oraz domen państwowych. Od czerwca do października 1922 r. był członkiem Tymczasowej Rady Wojewódzkiej. Dn. 16 VII 1922 podczas uroczystości zjednoczenia Górnego Śląska z Polską wygłosił uroczyste kazanie w parku Kościuszki.

W drugiej połowie 1919 r. z inicjatywy J. Brzeskota i F. Roguszczaka K. wstąpił w szeregi Narodowej Partii Robotniczej i aktywnie działał w niej do 1926 r. W 1919 i 1922 r. strona polska starała się, aby K. objął stanowisko generalnego wikariusza na Górnym Śląsku, a następnie kierownika Administracji Apostolskiej dla polskiego Górnego Śląska. Starania te nie przyniosły rezultatu na skutek protestów kard. A. Bertrama i strony niemieckiej. W ramach Administracji Apostolskiej dla polskiego Górnego Śląska K. sprawował funkcje wicedziekana kolegium księży konsultorów diecezjalnych, promotora i obrońcy węzła małżeńskiego w Sądzie Biskupim oraz egzaminatora prosynodalnego. Był także w l. 1923–1924 pierwszym redaktorem „Gościa Niedzielnego".

Po erygowaniu diecezji częstochowskiej przez Piusa XI (28 X 1925) K. został mianowany jej pierwszym biskupem ordynariuszem (14 XII 1925). Wiele troski poświęcił organizacji oraz rozwojowi katolickich stowarzyszeń w swej diecezji, z których najważniejsze grupowała początkowo Liga Katolicka, w 1931 r. przekształcona w Akcję Katolicką. Staraniem K. odbyło się w diecezji częstochowskiej 7 diecezjalnych kongresów eucharystycznych. K. brał udział w międzynarodowych kongresach eucharystycznych (1926 – Chicago, 1934 – Buenos Aires, 1936 – Manila). W Episkopacie był jednym z najlepszych znawców kwestii społecznej. Swe poglądy wyłożył najdobitniej w pracy *Akcja Katolicka a akcja społeczna* (P. 1930), wnikliwie i silnie krytykując ustrój kapitalistyczny. W 1933 r. kard. A. Hlond powołał K. do Rady Społecznej przy Prymasie Polski, w której tenże działał do 1939 r. Z polecenia Rady prowadził od 1937 r. pracę nad zjednoczeniem ZZP i ChZZ. W ramach Episkopatu był członkiem Komisji Społecznej (1928–1939) i Komisji dla Spraw Akcji Katolickiej (1928–1938). Wiele uwagi poświęcał położeniu polskiej emigracji. Kilkakrotnie wizytował polskie parafie za granicą (1926 – USA, 1928, 1933 – Holandia, Belgia, Francja, 1934/1935 – Argentyna, Urugwaj, Brazylia). W 1927 r. K. wraz z kard. Hlondem podjął starania w Watykanie w celu otoczenia lepszą opieką duszpasterską Polaków w USA, m.in. poprzez liczniejsze mianowania biskupów polskiego pochodzenia. W trosce o emigrantów z terenów swej diecezji powołał do życia Stowarzyszenie Wychodźców Polskich pod opieką Królowej Korony Polskiej (1931). W 1930 r. rząd polski przedstawił K. jako swego kandydata na biskupstwo śląskie.

W okresie II wojny światowej K. rezydował w Częstochowie, usiłując organizować życie religijne w diecezji podzielonej na skutek rozporządzeń niemieckich na 3 części. Z jego inicjatywy zwołano konferencje biskupów polskich w Krakowie, w których sam uczestniczył (14 XI 1940, 5 V 1941, 1 VI 1943). Był współautorem memoriału biskupów polskich, który wraz z bp.bp. J.K. Lorkiem i Cz. Kaczmarkiem wręczył H. Frankowi (25 V 1940).

Po zakończeniu wojny opracował nowy podział diecezji częstochowskiej, zreorganizował Kurię Biskupią oraz konsekrował katedrę częstochowską (1950). Od 1949 r. w ramach Episkopatu był członkiem Komisji „Caritas" oraz Komisji Studiów Konferencji Episkopatu. Po pogromie kieleckim w lipcu 1946 r. K. ostro wystąpił w obronie Żydów, w wielu wystąpieniach potępiając masowy mord.

Zm. 13 II 1951 w Częstochowie. Został pochowany 17 II w krypcie katedry częstochowskiej.

Pozostawił po sobie liczącą ok. 200 pozycji spuściznę pisarską. Został odznaczony Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski. W 1931 r. nadano mu doktorat *honoris causa* Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego.

XXIV. Jahres-Bericht zu der am 28. März 1901 stattfinden den Schlussfeierlichkeit [Königliches Gymnasium zu Königshütte O.-S.], Königshütte O.-S. 1901, s. 22; Czajowski J., *Kardynał Adam Stefan Sapieha*, Wr. 1997, s. 50, 75, 126, 127, 130, 144; Długajczyk E., *Polskie władze i organy przedstawicielskie na Śląsku w latach 1918–1922*, „Kronika Katowic" 1993, t. 4, s. 19–23; Falęcki T., *O narodowe oblicze katolickiego życia kościelnego na Górnym Śląsku. Polska – Stolica Apostolska – Niemcy 1919–1922*, Kr. 2003; Gajewski S., *Kubina T. F.*, [w:] *Słownik biograficzny katolicyzmu społecznego w Polsce*, t. 2, Lublin 1994, s. 60–62; Galewicz F., *Działalność społeczna ks. bp. T. Kubiny*, „Ład" 1981, nr 6, s. 1, 6, 7; Grzybek S., *Śp. Biskup T. Kubina*, „Polonia Sacra" 1951, z. 4, s. 106–116; *Handbuch des Bistums Breslau und seine Delegatur Bezirks für das Jahr 1908–1922*, Breslau 1908–1922; Kowalski J., *Biskup T. Kubina – człowiek wyprzedzający swoją epokę*, [w:] *Chrześcijanie*, t. 6, red. B. Bejze, W. 1981, s. 25–51; tenże, *Nauka społeczna bp. T. Kubiny*, „Częstochowskie Studia Teologiczne" 1983, t. 9, s. 47–59; Krasowski K., *Biskupi katoliccy II Rzeczypospolitej. Słownik biograficzny*, P. 1996, s. 133–139; tenże, *Episkopat katolicki w II Rzeczypospolitej. Myśl o ustroju państwa – postulaty – realizacja*, W.–P. 1992; Kubina T., *W podniosłych chwilach i doniosłych sprawach*, t. 1–2, Częstochowa 1931; Lewek M., *Górnośląski plebiscyt z roku 1921 oraz udział w nim duchowieństwa katolickiego*, „Sacrum Poloniae Millenium" (Rzym) 1960, t. 7, s. 14, 15; Mandziuk J., *Kubina T. F.*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 6, red. L. Grzebień, W. 1983, s. 253–262 (bibliogr.); Piwowarczyk J., *Śp. Ks. biskup Kubina*, „Tygodnik Powszechny" 1951, nr 10; „Polak" 1926, nr 15, 17, 18; Sikora M., *Bibliografia prac ks. biskupa T. Kubiny pierwszego biskupa diecezji częstochowskiej (1880–1951)*, „Częstochowskie Studia Teologiczne" 1975, t. 3, s. 133–144; Tomczyk Cz., *Diecezja częstochowska w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, „Studia z Historii Kościoła w Polsce" 1978, t. 4, s. 207–515; Trąba M., *Katolicka wizja ustroju społecznego Polski u progu II Rzeczypospolitej w programach partii politycznych autorstwa ks. S. Adamskiego i ks. T. Kubiny*, „Nasza Przeszłość" 2003, t. 99, s. 281–218; tenże, *Ks. biskup Teodor Kubina jako działacz społeczny i narodowy*, [w:] „Ziemia Śląska", t. 5, red. L. Szaraniec, Kat. 2001, s. 89–104; tenże, *Ks. dr Teodor Kubina. Działalność narodowa i społeczna w latach 1905–1925*, Świętochłowice 2002; Wilk S., *Episkopat Kościoła katolickiego w Polsce w l. 1918–1939*, W. 1992; Wolny J., *Kubina T.F.*, [w:] PSB, t. 16, s. 28–30; Wrona Z., *Kościół wobec pogromu Żydów w Kielcach w 1946 roku*, [w:] *Pamiętnik świętokrzyski. Studia z dziejów kultury chrześcijańskiej*, Kielce 1991, s. 295, 296; Związek J., *Działalność duszpasterska na pograniczu Generalnej Guberni i tzw. ziem wcielonych do III Rzeszy w latach 1939–1945. Diecezja częstochowska w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Saeculum Christianum" 1995, z. 1, s. 47–61; tenże, *Dzieje diecezji częstochowskiej w okresie II Rzeczypospolitej*, Częstochowa 1990; tenże, *Kubina Teodor Filip*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 10, Lublin 2004, s. 136, 137; tenże, *Kubina T.F.*, [w:] SBKDŚ, s. 207–211; tenże, *Misja dziejowa wychodźstwa polskiego według biskupa T. Kubiny*, [w:] *Kościół i społeczności. Rewolucje – demokracje – totalitaryzmy*, red. J. Walkusz, Lublin 1993, s. 171–184; tenże, *Życie i działalność biskupa Teodora Kubiny (1880–1951)*, [w:] „Rocznik Świętochłowicki" 1999, t. 1, s. 7–31.

Mariusz Trąba



Kucia Jan (1858–1937), polski działacz narodowy i społeczny w ówczesnej gminie wiejskiej Chorzów (obecnie Chorzów Stary).

Ur. 25 VIII 1858 w Chorzowie, syn Karola i Franciszki z d. Siwica. Wychowany w duchu

polskim stał się, po ukończeniu niemieckiej szkoły ludowej w 1873 r., aktywnym członkiem licznych polskich towarzystw. W 16. r.ż. rozpoczął pracę w hucie „Królewskiej" jako odlewnik, z czasem zaczął działać w związkach zawodowych jako agitator, mąż zaufania i skarbnik. Już od 1892 r., w 34. r.ż., na skutek ciężkiego wypadku przy pracy, stał się inwalidą, odtąd utrzymywał się z renty, a mając wiele czasu, poświęcał się całkowicie sprawie polskiej.

Aby utrzymać rodzinę, jak również z pobudek patriotycznych, stał się aktywnym kolporterem licznych wydawnictw „Katolika". Rozprowadzał też pisma wychodzące w Mikołowie, Raciborzu, Opolu i Cieszynie oraz setki książek drukowanych w tych wydawnictwach, w tym także dzieła klasyczne literatury polskiej. Ale nade wszystko lubił pracę z polską młodzieżą.

W okresie strajków szkolnych prowadził dla starszej młodzieży wykłady z historii Polski, przybliżał jej sylwetki polskich pisarzy i poetów, spośród których najwyżej cenił Henryka Sienkiewicza, Bolesława Prusa, Marię Konopnicką, Adama Mickiewicza i Juliusza Słowackiego.

Jeszcze przed I wojną światową zaczął działać w Chórze Mieszanym „Gwiazda", kierował w nim referatem oświaty.

Od maja 1920 r. był członkiem lokalnej placówki Narodowej Partii Robotniczej. Po objęciu Chorzowa przez polską administrację, w uznaniu zasług otrzymał posadę dozorcy ulic, dbał o ich czystość i estetyczny wygląd miejscowości. W 1929 r., w 71. r.ż., na skutek postępującej choroby oczu, Urząd Gminny przyznał K. emeryturę w wysokości 100 zł.

Zm. 27 IV 1937 w Chorzowie.

„Katolik" z 29 IV 1937; Wolny A., Stosunki ogólne i strajki..., s. 7, 15, 19, 20, 24, 30, 37, 39, 47, 49, 50, 53, 55, 57, 58, 70, 71, 79, 81, 84, 87, 88, 89, 93; „Wzajemna Pomoc" 1934, nr 9–10 (1 X); *Zespół śpiewaczy „Gwiazda" przy Domu Kultury Zakładów Azotowych im. Pawła Findera w Chorzowie. 50 lat w służbie pieśni polskiej 1910–1960*, [Ch. 1960], s. 8.

Irena Białas



Kucianka Jadwiga (1924–1970), historyk piśmiennictwa polskiego na Śląsku, bibliotekarz, nauczyciel akademicki.

Ur. 11 X 1924 w Chorzowie (obecnie Chorzów Stary), w śląskiej rodzinie robotniczej o bogatych tradycjach patriotycznych. Jeden z jej dziadków był kowalem, drugi – maszynistą; obaj byli działaczami oświatowymi, babki zaś występowały na scenach amatorskich. Młodsze pokolenie angażowało się w „Sokole" i harcerstwie. Cała rodzina była głęboko patriotyczna i prawdziwie religijna. Taka atmosfera kształtowała K. w dzieciństwie oraz młodości. Zaciążyło to znacząco zarówno na jej biografii, jak i pisarstwie, w którym równolegle biegną dwa nurty: śląskoznawczy i religijny. Ojciec K., Józef Kucia, od 1915 r. pracujący w kopalni „Gräfin Laura" („Hrabina Laura", po 1922 r. „Chorzów"), w l. międzywojennych był wielokrotnie bezrobotny, jednak zawsze dawał przykład postawy obywatelskiej. Matka, Paulina z d. Bernhardt, pochodziła z rodziny załęskich działaczy narodowych. Do szkoły powszechnej K. uczęszczała w l. 1931–1938, następnie kontynuowała naukę w Miejskim Liceum i Gimnazjum Ogólnokształcącym w Chorzowie. Czynnie działała w harcerstwie, co stało się przyczyną wielu jej kłopotów w okresie

okupacji. W 1942 r. zesłano ją na roboty do fabryki sprzętu wojennego do Görlitz (Zgorzelec). Po roku, dzięki staraniom rodziny, udało jej się stamtąd wrócić. Od 1943 r. uczestniczyła w tajnym nauczaniu. Po ukończeniu wojny wstąpiła do ówczesnej Trzyletniej Szkoły Średniej w Chorzowie, w której po roku uzyskała świadectwo dojrzałości.

We wrześniu 1946 r. została studentką filologii polskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Wybrała seminarium prof. Stanisława Pigonia, który zlecił jej opracowanie bibliografii prac → Juliusza Ligonia. Następną rozprawę, dotyczącą twórczości tego poety, profesor uznał za pracę magisterską. Zapowiadała ona przyszłe zainteresowania badaczki i ujawniała podstawowe cechy warsztatu: wielką wnikliwość, przywiązanie do szczegółów oraz umiejętność docierania do źródeł, a także pisarski polot.

W czerwcu 1950 r. K. ukończyła studia i otrzymała nakaz pracy w Zasadniczej Szkole Zawodowej w Mysłowicach. Po wygaśnięciu nakazu, w listopadzie 1952 r. podjęła pracę w Bibliotece Śląskiej w Katowicach. Pracowała m.in. w Pracowni Śląskiej. Zbiory silesiaków otwierały przed nią ogromne możliwości badawcze, a znakomite kierownictwo Alojzego Targa zapewniało cenne konsultacje.

K. była inicjatorką i organizatorką dużych wystaw w Bibliotece Śląskiej: *Śląskie pisarstwo samorodne* (1954) oraz *Literatura piękna na Śląsku w okresie dwudziestolecia PRL* (1965). Współpracowała także przy organizacji wystawy *Gustaw Morcinek w 70-lecie urodzin i 40-lecie pracy twórczej* (1961). W Bibliotece Śląskiej wygłosiła kilka referatów szkoleniowych, m.in.: *Z dziejów bibliotek śląskich*, *Powieść młodzieżowa Gustawa Morcinka*, *Śląskie śpiewniki towarzyskie*. Z Biblioteką Śląską związana była do 1966 r.

W 1962 r. podjęła pracę naukową, wstępując na seminarium doktorskie prof. dr. Jana Zaremby przy Wyższej Szkole Pedagogicznej w Katowicach. W dn. 18 XI 1964 Rada Wydziału Filologiczno-Historycznego Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Katowicach otwarła jej przewód doktorski i zatwierdziła temat rozprawy: *Wśród pisarzy samorodnych Górnego Śląska XIX i XX wieku*. Promotorem jej pracy był prof. dr Jan Zaremba, recenzentami: prof. dr Stanisław Pigoń i doc. dr Jacek Koraszewski. Obrona odbyła się 10 XII 1965, a promocja 18 IV 1966. Z dn. 1 X 1966 K. otrzymała etat adiunkta w Katedrze Historii Literatury Polskiej Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Katowicach i rozstała się z Biblioteką Śląską. Jako adiunkt uzyskała możliwość popularyzowania wśród studentów tematyki śląskiej. Wkrótce została członkiem Komisji Historycznoliterackiej Oddziału Krakowskiego Polskiej Akademii Nauk, co było dla niej tak ważne ze względu na szerokie kontakty z krakowskim światem nauki. Prowadziła zajęcia z literatury ludowej i regionalnej, romantyzmu i pozytywizmu. Była przez młodzież lubiana za wyrozumiałość, dobroć i pasję, która cechowała jej wykłady, seminaria i ćwiczenia.

Pisać zaczęła, mając 21 lat. Początkowo tworzyła beletrystykę oraz popularne ujęcia tematów religijnych i śląskich, świadczące o jej łatwości pisania i dużej wiedzy. Publikowała w „Dzwonku Maryi", „Naszej Drodze", „Gościu Niedzielnym"; pod pseud. Jadwiga Bernhardt (nazwisko panieńskie matki) opublikowała swe pierwsze opowiadanie *Boże Ciało w Emaus*. Wśród jej pierwszych utworów były głównie opowiadania oparte na motywach *Starego* i *Nowego Testamentu*, legendy hagiograficzne, często związane z życiem i działalnością polskich świętych, a zwłaszcza św. Jacka Odrowąża. Tworzyła także teksty poświęcone dziejom kultu religijnego na Śląsku; świadczyły one o dużej kulturze literackiej, a także erudycji religijnej autorki oraz jej talencie.

W „Gościu Niedzielnym" publikowała popularyzatorskie szkice i drobne eseje poświęcone śląskiej historii i kulturze. Często były to pierwsze zarysy opracowanych później artykułów naukowych. Tu także pojawiła się po raz pierwszy późniejsza teza doktorska K. w postaci artykułu *Samorodni pisarze Śląs-*

ska („Gość Niedzielny" 1951, nr 41, s. 25). Opisywała także dzieje kościołów śląskich (np. w Rudzie Śląskiej), uroczystości religijne, przypominała postaci śląskich duszpasterzy. Pisała również o Norbercie Bonczyku, → Józefie Gallusie, Józefie Rostku, Konstantym Prusie, Maksymilianie Jasionowskim, Danielu Szędzielorzu i innych. Teksty drukowane w „Gościu Niedzielnym" trafiały do szerokiego grona czytelników śląskich, którzy znajdowali w nich zrozumienie własnych problemów, a także poszerzali swą wiedzę o historii, literaturze i kulturze ojczystej. W dorobku K. najwięcej miejsca zajmują publikacje ogłaszane właśnie w „Gościu Niedzielnym" (ponad 120 prac), współpracowała także z „Poglądami", „Przekrojem", „Zaraniem Śląskim", „Sobótką", „Kwartalnikiem Opolskim" i innymi czasopismami oraz wydawnictwami ogólnopolskimi.

Pierwszym tekstem naukowym *sensu stricto* K. był polemiczny artykuł o autorstwie tekstów poetyckich Juliusza i → Jana Ligoniów, używających tych samych kryptonimów „J.L.", ogłoszony dopiero w 1963 r. w „Zaraniu Śląskim" (1963, z. 2, s. 219–226). Stanowił on sprostowanie ustaleń Witolda Nawrockiego zawartych w rozprawie *Kilka uzupełnień do biografii i twórczości Juliusza Ligonia*. Z inspiracji prof. Pigonia K. napisała w 1964 r. dwie rozprawy: *Listy Gustawa Morcinka do Władysława Orkana* i *Nieznana odezwa śląska Marii Konopnickiej*; oba teksty wnosiły istotne informacje do wiedzy o związkach pisarzy polskich ze Śląskiem. Cenny był zwłaszcza tekst o Orkanie, gdyż rzucał światło na kształtowanie się warsztatu twórczego G. Morcinka. Od tej chwili, jakby z chęci nadrobienia straconych lat, K. pracowała niezwykle intensywnie i dużo publikowała. W l. 1964–1967 opracowała wiele ważnych zagadnień, m.in. stworzyła katalog polskich pieśni i śpiewników zakazanych na Śląsku. Kontynuacją tego problemu było opracowanie śpiewników towarzyskich na Górnym Śląsku. W 1968 r. powróciła do badań nad dziejami i spuścizną rodziny Ligoniów. Ta tematyka obecna była w jej warsztacie badawczym aż do końca życia. Opublikowała rozprawę o Janie Ligoniu (1851–1917), otwierającym „krąg drugiej generacji pisarzy ludowych, do którego wchodzą twórcy urodzeni w drugiej połowie XIX wieku". Obszernie opracowywała tematykę teatrów amatorskich na Śląsku, nie pominęła również bibliotek oraz prasy. Przygotowywała antologię śląskiej samorodnej twórczości scenopisarskiej, pominiętej w rozprawie doktorskiej. Badania planowała przeprowadzić dla poszczególnych miejscowości, poczynając od Królewskiej Huty, Siemianowic i Chorzowa.

W 1968 r. Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu wydał książkę *Śląscy pisarze ludowi 1800–1914. Antologia poezji i prozy*, opartą na dysertacji doktorskiej, która stała się wydarzeniem na skalę nie tylko regionu. Składała się ona z dwóch części: wstępu, będącego zarazem charakterystyką zagadnienia, oraz antologii zawierającej teksty 26 śląskich samorodnych pisarzy ludowych. Antologia nie obejmuje pisarstwa okresu powstań i plebiscytu na Śląsku. Utwory poprzedzane są zwięzłą biografią oraz bibliografią przedmiotową autora. K. bardzo precyzyjnie określiła zasady doboru autorów, obszernie scharakteryzowała tło polityczne i kulturalne, opisała działalność polskich stowarzyszeń i rolę prasy.

Problematyce śląskiej miała też być poświęcona rozprawa habilitacyjna K. na temat: „Obraz Śląska w oczach podróżników polskich XVIII i XIX wieku", przy czym bardzo interesowały ją relacje rękopiśmienne. Szczegółowy konspekt rozprawy oraz opinia prof. Pigonia pozostały w archiwaliach po K. Można z nich wywnioskować, że autorka pragnęła ukazać „[...] osiemnasto- i dziewiętnastowieczny Śląsk pod względem społecznym, ekonomicznym, politycznym i kulturalnym, jak on się odsłania poprzez relacje ówczesnych podróżników polskich, przy czym szczególnie wyeksponowane zostaną problemy narodowe, świadczące o polskości tych ziem tudzież polityczne,

ujawniające warunki jej utrzymania. Ważność zagadnienia wyznacza sama tematyka oraz fakt, że w badaniach dotychczasowych nie zostało ono kompleksowo ujęte. O jego nowości świadczy między innymi i to, że znaczny zespół materiałów źródłowych stanowią rękopisy dotąd nie publikowane lub znane tylko we fragmentach". Ramy czasowe książki wyznaczały l. 1875–koniec XIX w.; zasięg terytorialny obejmował cały historyczny Śląsk, a więc zarówno Śląsk Górny, jak i Dolny. Bibliografia obejmowała ponad 60 pisarzy. Powstały także: szczegółowy plan rozprawy i zarysy poszczególnych rozdziałów pierwszej części. Natomiast część druga miała zawierać wybór tekstów opatrzonych komentarzami i notami bibliograficznymi oraz sporo załączników wraz z mapą.

W 1969 r. ukazała się opracowana przez Antoniego Gładysza antologia poświęcona Młodej Polsce na Śląsku. Z autorem antologii K. podjęła zasadniczy i ostry spór, w którym – broniąc swoich racji – ujawniła talent polemistki. Bardzo cenna była też jej współpraca z redakcjami *Polskiego słownika biograficznego*, *Słownika pracowników książki polskiej* oraz *Śląskiego słownika biograficznego*, w których ogłosiła łącznie 17 biogramów bibliofilów, bibliotekarzy, działaczy kulturalno-oświatowych, a także pisarzy pochodzących ze Śląska.

Ważne prace poświęciła K. swoim profesorom: Zenonowi Klemensiewiczowi i Stanisławowi Pigoniowi, którym w ten sposób spłacała dług wdzięczności, a zarazem wskazywała ważne dla siebie autorytety naukowe. Dotyczy to zwłaszcza Stanisława Pigonia, którego rozprawy o literaturze ludowej zostały przez K. drobiazgowo i z wielkim zrozumieniem przeanalizowane. Na krakowskiej sesji ku czci Stanisława Pigonia zorganizowanej 19 XII 1969 przez Katedrę Historii Literatury Polskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego wygłosiła referat „Stanisław Pigoń jako badacz literatury ludowej".

Oprócz tych zasadniczych kierunków badań K. miała zwyczaj publikowania ciekawostek odnalezionych w trakcie kwerend. W ten sposób powstawały popularne rozprawki o pobycie na Śląsku C. K. Norwida, L. Rydla, o kapitanie Klossie w Szwajcarii.

W dn. 4 III 1970, wracając z posiedzenia Rady Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Śląskiego, została zamordowana. Okoliczności tej tragedii nigdy nie zostały w pełni wyjaśnione.

Fazan M., *Jadwiga Kucianka*, [w:] ŚSB, t. 3, s. 93; Gawor J., *Śp. Jadwiga Kucianka*, „Gość Niedzielny" 1971, nr 11, s. 112; Hennelowa J., *Dwa lata temu. Wspomnienie o Jadwidze Kuciance*, „Tygodnik Powszechny" 1972, nr 8; Heska-Kwaśniewicz K., *Bibliografia prac Jadwigi Kucianki*, „Śląskie Studia Teologiczno-Historyczne" 1971, t. 4, s. 300–308; taż, *Habilitacja Jadwigi Kucianki w świetle dokumentów archiwalnych*, [w:] „Śląskie Miscellanea", t. 17, „Prace Komisji Historyczno-literackiej", nr 27, Kat. 2004, s. 87–97; taż, *Jadwiga Kucianka (1924–1970)*, „Biuletyn Informacyjny B. Śląskiej" 1970, s. 1; taż, *Jadwiga Kucianka (1924–1970)*, „Studia Śląskie", Seria Nowa 1970, t. 18, s. 120; taż, *Jadwiga Kucianka (1924–1970) – miłośniczka i badaczka spraw śląskich*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 7: 2002, Ch. 2003, s. 258–328; taż, *Nieznane Pigoniana Śląskie*, „Ruch Literacki" 2004, z. 3 (264), s. 353–360; taż, *„Ze stali są nasze duchy". Pamięci Jadwigi Kucianki*, „Gość Niedzielny" 1981, nr 50; Jarosz A., *Jadwiga Kucianka (11 X 1924–4 III 1970)*, „Biuletyn Polonistyczny" 1970, z. 39; Tałuć K., *Jadwiga Kucianka – badaczka literatury śląskiej*, [w:] „Śląskie Miscellanea", t. 9, „Prace Komisji Historyczno-Literackiej", nr 19, Kat. 1996, s. 91–101; *Z wyznań śląskich Stanisława Pigonia*, „Poglądy" 1969, nr 3. – Archiwum Jadwigi Kucianki w posiadaniu autorki.

Krystyna Heska-Kwaśniewicz



Kuryatto Czesław (1902–1951), artysta malarz.

Ur. 14/27 VII 1902 we wsi Kurczyce (pow. Zwiahel, na Wołyniu). Jego ojciec, Aleksan-

der, z zawodu leśnik, zm. wcześnie, matka Rozalia z Dobrowolskich podjęła trud wychowania 5 dzieci. Od 14. r.ż. K. pomagał materialnie rodzinie, malując portrety na zamówienie. W 1921 r. (wg PSB w 1918 r.) nielegalnie przekroczył granicę, udając się do Warszawy, gdzie rozpoczął studia w prywatnej szkole malarskiej Konrada Krzyżanowskiego. W 1922 r. wstąpił do Akademii Sztuk Pięknych (ówczesnej SSP). Studiował w pracowni Tadeusza Pruszkowskiego. Dyplom uzyskał w 1926 r. Pobyt w Warszawie sprzyjał rozwojowi twórczemu K., który włączył się w wir życia artystycznego stolicy. Został członkiem Towarzystwa Sztuk Pięknych Zachęta, uczestniczył w licznych wystawach. W wyniku intensywnej działalności artystycznej zdobył uznanie, został uhonorowany nagrodami, wyróżnieniami i pochlebnymi recenzjami w prasie.

W 1931 r. K. przeniósł się na Śląsk. Zamieszkał w Katowicach. Rok później ożenił się z Leonią Dziewicką, dekoratorką Teatru im. S. Wyspiańskiego w Katowicach., absolwentką Szkoły Przemysłu Artystycznego w Krakowie. W l. 1936–1938, aby uzupełnić wykształcenie artystyczne, powrócił do SSP w Warszawie. Kontynuował studia u swego dawnego mistrza T. Pruszkowskiego, ówczesnego rektora uczelni. Zafascynowany folklorem Beskidu Śląskiego w 1938 r. przeniósł się do własnej willi „Światło–Cień" położonej w centrum Wisły. Tu spędził okres II wojny światowej. Ze względu na wyraźnie polski charakter jego sztuki władze niemieckie zarekwirowały ok. 200 jego prac i zakazały wykonywania zawodu.

Po 1945 r. K. czynnie włączył się w prace na rzecz organizowania nowego życia kulturalnego Beskidu Śląskiego. Od 1947 r. należał do Związku Zawodowego Artystów Plastyków.

Zm. nagle 12 III 1951. Został pochowany na cmentarzu w Wiśle.

Był artystą niezwykle płodnym. Odnotowanych jest ok. 2 tys. jego obrazów. Większą część spuścizny K. przejęło w 1971 r. Muzeum Beskidzkie w Wiśle. Willę „Światło–Cień" wdowa Leonia przeznaczyła na Dom Pracy Twórczej. K. był malarzem realistą. Malował głównie pejzaże i portrety. Tworząc, dokonywał ciągłej konfrontacji ze światem zewnętrznym. Jego obrazy nie naśladowały wiernie rzeczywistości. Malarz z elementów danych mu przez naturę kreował nowe wartości estetyczne. W okresie katowickim, zafascynowany nowoczesnym przemysłem, malował tętniące własnym życiem, monumentalne, masywne kopalnie i huty oraz ludzi żyjących w nowej, industrialnej rzeczywistości. Rejestrowane z fotograficzną dokładnością kadry przemysłowych budowli cechowała optyczna realność, niepozbawiona jednak wartości emocjonalnych. W obiektywnym przekazie artystycznym zawarta została swoista mitologia postępu technicznego, wydobywająca patetyczną, monumentalną naturę kopalń i hut. Wśród tworzonych przez K. w owym czasie postaci śląskich odnaleźć można także żyjących na hałdach bezrobotnych. Uznany za znawcę specyfiki śląskiej malarz otrzymywał liczne zamówienia z kraju i zagranicy (Belgia, Francja, Włochy, Niemcy).



Ukoronowaniem zmagań K. z przemysłowym pejzażem był namalowany prawdopodobnie już po II wojnie obraz *Walcownia huty „Kościuszko"* (wcześniej huta „Królewska", a w l. 1935–1939 huta „Piłsudski"), nagrodzony i zakupiony przez Ministerstwo Kultury i Sztuki, przeznaczony jako dar dla zbiorów państwowych Chińskiej Repub-

liki Ludowej. Artysta podjął wielokrotnie interpretowany przez sztukę dawną temat huty „Królewskiej" w Królewskiej Hucie. Heroiczną wizję „cyklopowego świata nowoczesnej techniki" w interpretacji Adolpha Mentzla (*Walcownia żelaza*) zastąpił chłodną rejestracją wnętrza ukształtowanego przez gigantyczne formy szkieletowych, stalowych konstrukcji, pośród których poruszają się figurki małych, anonimowych robotników. Dzieło jest jeszcze jednym przekazem precyzyjnie oddanych, dynamicznych kształtów przemysłowej budowli, urastającej do miana przestrzeni symbolicznej.

Oczarowany pięknem Beskidu Śląskiego K. zmienił wyraz estetyczny swojej sztuki. Natchnienia poszukiwał w osobistym przeżyciu pejzażu, interpretowanego w tradycji postimpresjonistycznego koloryzmu. Motywy natury stały się pretekstem do kreowania nastrojowych studiów światła, barwy, przestrzeni.

Artysta był także wytrawnym portrecistą-psychologiem. Interesował go człowiek i jego środowiskowe piękno. Tworząc, nawiązywał psychologiczny kontakt z modelem. Skrępowany żądaniami klientów, niechętnie malował portrety na zamówienie. Z pasją natomiast utrwalał ginący folklor ziemi cieszyńskiej (typy góralskie, np. *portret Jana Wantuły*), ludzi ze świata kultury i polityki (*portrety Zofii Kossak-Szczuckiej, Ignacego Paderewskiego*), podbarwione związkami emocjonalnymi portrety rodzinne (*Czerwone korale, Portret żony w białym kapeluszu, Drzemiąca, Portret żony z jamnikiem, Portret matki, Czytająca*). W autoportretach wydobywał różnorodność własnych nastrojów i przeżyć. Kulminacją owych osobistych emocji jest kompozycja *Nieuchwytność sztuki*, w której śmiało kładziona plama barwna oraz utkana ze światła i koloru forma oddają jednocześnie wartości duchowe. Po II wojnie światowej tworzył cykle portretowe przodowników pracy i wodzów rewolucji, obrazy przedstawiające pracę górników i hutników.

Artysta wielokrotnie eksponował swoje prace: w l. 1926–1939 – na corocznych wystawach Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych w Warszawie, w l. 1933–1934 – indywidualne ekspozycje w Chorzowie, Bielsku, Cieszynie, Pszczynie, Rybniku, w 1934 r. – wystawa zbiorowa w Pałacu Sztuki w Krakowie, w 1936 r. – 4 ekspozycje w Salach Recepcyjnych gmachu Urzędu Wojewódzkiego w Katowicach, w 1937 r. – wystawa zbiorowa w Katowicach, w 1938 r. – wystawa zbiorowa w Pałacu Sztuki w Krakowie, w 1938 r. – wystawa zbiorowa w salach Ligi Morskiej w Gdyni, w 1950 r. na I Ogólnopolskiej Wystawie Plastyków w Muzeum Narodowym w Warszawie. Po śmierci artysty odbyło się szereg jego wystaw w: Cieszynie, Zabrzu (1956), Ustroniu (1957), Wiśle (1960, 1971, 1976, 1977, 1981, 1982, 1986), Gliwicach, Bytomiu i Katowicach.

Został uhonorowany: I nagrodą na Międzynarodowym Konkursie Portretu Polskiego w Towarzystwie Sztuk Pięknych Zachęta (1934) oraz tamże srebrnym medalem za portret gen. Józefa Zająca (1936).

Obrazy K. znajdują się w zbiorach muzealnych i kolekcjach prywatnych w kraju i za granicą (Chiny, Belgia, Francja, Niemcy, Włochy). W Polsce znaczna część jego dorobku (227 obrazów) zgromadzona została w Muzeum Beskidzkim w Wiśle (oddział Muzeum w Cieszynie).

Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler des XX Jahrhunderts, Hrsg. H. Vollmer, Bd. 3, Leipzig 1956, s. 143; Fiolek M., *W atelier Cz. Kuryatty*, „Polska Zachodnia" 1935, nr 317; *Czesław Kuryatto malarstwo*. Katalog wystawy Muzeum Beskidzkiego w Wiśle, wrzesień–grudzień 1986; *Czy wiesz, kto to jest?...*, s. 401; *Historia Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie 1904–1964*, Wr.–W.–Kr. 1965; PSB, t. 16, s. 286–287 (E. Wichura-Zajdel); *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.). Malarze, rzeźbiarze i graficy*, t. 4: *Kl–La*, Wr. 1986, s. 388–389; Szczypka-Gwiazda B., *Nieznane oblicze sztuki polskiej. W kręgu sztuki województwa śląskiego w dobie II Rzeczypospolitej*, Kat. 1996, s. 117–120; Wichura-Zajdel E., *Wspomnienie pośmiertne. Czesław Kuryatto*, „Zaranie Śląskie" 1958, z. 1–2, s. 87–90; tenże, *Malarz ziemi śląskiej*, „Katolik" 1958, nr 10; *Zacni Wiślanie. Słownik biograficzny*, cz. 1, Wisła 2000, s. 63–64.

Barbara Szczypka-Gwiazda



Kwiatkowski Eugeniusz Felicjan (1888–1974), inżynier chemik, działacz gospodarczy, mąż stanu, naczelny dyrektor Zjednoczonych Fabryk Związków Azotowych w Chorzowie i Mościcach.

Ur. 30 XII 1888 w Krakowie, syn Jana, prawnika, urzędnika kolei galicyjskich i Wincentyny Maszczyńskiej. Dzieciństwo spędził w majątku rodzinnym w Czernichowicach k. Zbaraża. W 1907 r. ukończył prywatne gimnazjum oo. jezuitów w Bąkowicach k. Chyrowa i rozpoczął studia na wydziale chemii technicznej Szkoły Politechnicznej we Lwowie, gdzie związał się z ruchem niepodległościowym; wstąpił do Związku Młodzieży Polskiej „Zet", a następnie do Organizacji Młodzieży Niepodległościowej „Zarzewie". Od 1910 r. kontynuował studia w Königliche Bayerische Technische Hochschule w Monachium, specjalizując się w dziedzinie barwników syntetycznych. Dyplom uzyskał 3 VIII 1912. Praktykę odbył w 1913 r w laboratoriach gazowni miejskich we Lwowie i w Łodzi, zajmując się chemią węgla i pokrewnych surowców. W październiku 1913 r. rozpoczął pracę zawodową na stanowisku wicedyrektora prywatnej gazowni inż. Bańkowskiego w Lublinie.

W kwietniu 1916 r. K. wstąpił do Legionów i przez pewien czas działał w biurze werbunkowym w Chełmie, gdzie współtworzył czasopismo „Głos Ziemi Chełmskiej", a w 1917 r. jako oficer werbunkowy we Włocławku i w Łukowie, prowadząc jednocześnie działalność konspiracyjną w Polskiej Organizacji Wojskowej (POW) (niebawem jako komendant okręgu w Łukowie). W listopadzie 1918 r. uczestniczył w rozbrajaniu wojsk niemieckich.

Starszym referentem w Sekcji VI Mechanicznej Ministerstwa Robót Publicznych został mianowany 28 II 1919; w marcu 1920 r. wszedł w skład delegacji do Berlina. W 1920 r. związał się z warszawską Spółką Akcyjną Polskie Towarzystwo Gazownicze, która prowadziła Fabrykę Chemiczną Produktów Suchej Destylacji Drzewa w Hajnówce. Podczas wojny polsko-bolszewickiej pracował jako kierownik wydziału Sekcji VI Chemicznej Głównego Urzędu Zaopatrzenia Armii przy Ministerstwie Spraw Wojskowych. Objeżdżał wówczas zakłady chemiczne, m.in. w Toruniu, Chełmnie, Chełmży, Grudziądzu, Tczewie i Bydgoszczy, by zintensyfikować ich świadczenia na rzecz wojska.

Po opuszczeniu czynnej służby wojskowej K. zajął się intensywnie kwestią przyszłości polskiego przemysłu chemicznego, publikując artykuły na ten temat, m.in. poświęcone zagadnieniu racjonalnego wykorzystywania krajowej bazy surowcowej. Ogłosił wówczas m.in.: *Znaczenie gospodarcze gazu ziemnego w Polsce* (1920), *Znaczenie i próby organizacji przemysłu chemicznego w Polsce* (1920), *Znaczenie górnośląskiego przemysłu przetwórczo-węglowego dla Polski* (1920), *Węgiel kamienny jako surowiec chemiczny* (1921), *Przemysł chemiczny. Jego znaczenie i początki organizacji w Polsce* (1921), *Sprawa azotowa w czasie wojny, jej znaczenie dla Polski* (1922), *Zagadnienie przemysłu chemicznego na tle wielkiej wojny* (1923). Doceniając znaczenie Śląska dla polskiej gospodarki, K. zaangażował się we współpracę z Polskim Komisariatem Plebiscytowym, a szczególnie jego komisją propagandową. W 1922 r. na zaproszenie Rady Wydziału Chemii Politechniki Warszawskiej rozpoczął wykłady z zakresu chemii węgla i gazownictwa.

Dyrektor generalny Spółki Akcyjnej „Azot" i administrator Państwowej Fabryki

Związków Azotowych w Chorzowie → prof. Ignacy Mościcki 9 I 1923 zaproponował K. objęcie w tej fabryce stanowiska dyrektora technicznego i szefa oddziału ekonomicznego. K. uczynił to w kwietniu 1923 r. Kontynuował dzieło Mościckiego, który przejął z rąk niemieckich ów nowoczesny zakład, zbudowany podczas I wojny światowej, i uruchomił go pomimo braku dokumentacji i informacji technicznej (niemiecki wykwalifikowany personel opuścił fabrykę), na przekór utrudnieniom, szykanom i sabotażom. Dzięki fachowości i talentom organizacyjnym K. rozwinięto w Chorzowie produkcję nawozów azotowych na większą skalę (w 1925 r. produkcja była już o 16 tys. ton wyższa niż w czasach niemieckich), uruchomiono nowe działy i technologie (w tym oparte na patentach Mościckiego), m.in. produkcję koncentrowanej wody amoniakalnej, skroplonego amoniaku, kwasu azotowego, azotanu amonu, saletrzaku oraz syntetycznej saletry sodowej „nitrofos". Udało się też rozpropagować na polskim rynku nieznane wcześniej nawozy sztuczne; w krótkim czasie zapotrzebowanie krajowe przekraczało możliwości produkcyjne fabryki, co spowodowało jej dalszą rozbudowę oraz skłoniło do zwiększenia polskiego potencjału przemysłowego w tej dziedzinie.

Pracując w Chorzowie, K. mógł gruntownie zapoznać się z problemami gospodarczymi i społecznymi Śląska. W tym okresie interesował się też już żywo problematyką morską, mającą – zwłaszcza w ówczesnej sytuacji Polski – ogromne znaczenie gospodarcze.

Gdy po przewrocie majowym prof. Ignacy Mościcki został prezydentem, mianował wówczas 9 VI 1926 K. ministrem przemysłu i handlu w rządzie K. Bartla. Na tym stanowisku K. dbał o sprawy Górnego Śląska, przede wszystkim jednak popierał budowę portu w Gdyni, co zapamiętano jako jedną z głównych jego zasług (wypada dodać, że K. wielokrotnie publicznie stwierdzał, iż człowiekiem, który zlokalizował, zaprojektował i realizował tę inwestycję, był inż. Tadeusz Wenda). Wiązało się to z poprawą koniunktury, zwłaszcza dla polskiego węgla, oraz koniecznością rozwijania handlu morskiego wobec złych stosunków gospodarczych z Niemcami. W listopadzie 1926 r. utworzył Przedsiębiorstwo Państwowe „Żegluga Polska". W t.r. przyznano Gdyni prawa miejskie, opracowano dla niej plan zabudowy i uruchomiono pomoc kredytową dla miejscowego ruchu budowlanego. K. dbał o szerokie propagowanie polityki morskiej państwa, wygłaszał na ten temat odczyty (np. 9 XII 1928 na Uniwersytecie Poznańskim), na jego polecenie powstawały też filmy, m.in. *Praca Polski na morzu* (1928), *Nasza praca na morzu* (1930). Związane z tym inwestycje, a zwłaszcza rozbudowa komunikacji publicznej i przemysłu zbrojeniowego, doprowadziły do zwiększania sumy zamówień państwowych, choć K. wielokrotnie deklarował się jako przeciwnik etatyzmu. Usiłowano przyciągnąć do Polski kapitał zagraniczny, oferując mu znaczne ulgi (m.in. grupę Harrimana). K. dbał też o zrównoważenie budżetu i stabilizację złotego. Jednym z jego sukcesów była Powszechna Wystawa Krajowa w Poznaniu w 1929 r. Od 1928 r. był posłem na Sejm z listy Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem. Kiedy kryzys światowy zaciążył również na polskiej gospodarce, oskarżano K. o „radosną twórczość gospodarczą", a ponieważ niechętny mu był marszałek Józef Piłsudski, mimo poparcia Mościckiego K. utracił stanowisko 4 XII 1930.

Z dn. 1 II 1931 został naczelnym dyrektorem zbudowanej w 1928 r. nowoczesnej Państwowej Fabryki Związków Azotowych w Mościcach k. Tarnowa, a w 1933 r. – naczelnym dyrektorem Zjednoczonych Fabryk Związków Azotowych w Chorzowie i Mościcach. Na tym stanowisku udało mu się przezwyciężyć problemy ze zbytem wynikłe z kryzysowej sytuacji – czynił to poprzez uruchomienie eksportu, wprowadzenie ulg dla rolników i szeroką akcję propagandową (zapraszanie do zwiedzania poletek doświad-

czalnych). Pod jego kierownictwem przygotowywano nową technologię produkcji sody i salmiaku oryginalną polską metodą inż. Tadeusza Hoblera, którą wprowadzono w 1936 r. Od 1932 r. K. był członkiem Rady Banku Polskiego oraz jego Komisji Walutowej. Nie przestawał też myśleć całościowo o problemach gospodarczych Polski, czego wyrazem były publikacje, m.in.: *Bałtycka orientacja gospodarcza i polityczna współczesnej Polski* (1933), *Bałtycka polityka Polski* (1933), *Dziesięć historycznych prawd polskich* (1935), *Kryzys współczesny i zagadnienie odbudowy życia gospodarczego* (1935), *Polityka morska Polski* (1935); najważniejszy wszakże był esej *Dysproporcje. Rzecz o Polsce przeszłej i obecnej* (1931), w którym K. przedstawił swoje poglądy na temat spraw społecznych i gospodarczych kraju. Opowiedział się w nim za reformą rolną oraz za polityką ewolucyjnego postępu społeczno-gospodarczego. Publikacja ta wywołała szeroki odzew nie tylko w sferach gospodarczych, lecz także w środowiskach twórczych. W 1934 r. powołano go na członka Akademii Nauk Technicznych w Warszawie, w 1936 r. został członkiem honorowym Polskiego Towarzystwa Chemicznego, a w 1937 r. – członkiem zwyczajnym Towarzystwa Naukowego Warszawskiego i prezesem rady naukowej Chemicznego Instytutu Badawczego w Warszawie.

Śmierć marszałka Piłsudskiego, niepowodzenia deflacyjnej polityki gospodarczej rządów „pułkownikowskich" oraz niska frekwencja wyborcza we wrześniu 1935 r. umożliwiły Mościckiemu (mimo oporów kilku wpływowych osób) odpowiednie wykorzystanie talentów gospodarczych K.; 13 X 1935 został on powołany na stanowisko wicepremiera ds. gospodarczych i ministra skarbu w gabinecie Z. Kościałkowskiego. W konsekwencji aż do końca l. 30. praktycznie kierował życiem gospodarczym kraju. Zaczął od publicznego przyznania się do błędu zbytniego wzrostu inwestycji w okresie koniunktury gospodarczej 1927–1929. W październiku 1935 r. przedstawił zarys programu, uwzględniającego m.in. konieczność zahamowania spadku konsumpcji (przede wszystkim na wsi), obronę polskiego stanu posiadania w przemyśle przed ekspansją kapitału zagranicznego, reformę podatkową, oddłużenie rolnictwa, rewizję świadczeń ubezpieczeniowych. Przeprowadził reformę polityki finansowo-skarbowej, wyprowadzając budżet państwowy z deficytu. Dążył do modernizacji przemysłu i aktywizacji obszarów zacofanych gospodarczo. Z jego inicjatywy w 1936 r. rząd ogłosił 4-letni plan inwestycyjny, mający na celu zwiększenie obronności kraju, a jednocześnie zmniejszenie dysproporcji gospodarczych oraz społecznych. Jego dziełem było zainicjowanie w 1937 r. tworzenia Centralnego Okręgu Przemysłowego, czyli rozbudowy przemysłu w tzw. trójkącie bezpieczeństwa w widłach Wisły, Dunajca i Sanu. O takiej lokalizacji decydowały względy zarówno obronne (znaczna odległość od zagrożonych granic), jak i surowcowe (złoża kamienia, glin ceramicznych, rud żelaza i fosforytów znajdujące się na tym terenie), energetyczne (bliskość źródeł ropy naftowej i gazu oraz siłowni wodnych), wreszcie demograficzno-społeczne (przeludnienie wsi i bezrobocie występujące na części tego obszaru i w jego najbliższym sąsiedztwie). W ramach tych inwestycji w 1937 r. powstał kombinat w Stalowej Woli, w którym już w 1938 r. rozpoczęto produkcję nowoczesnych dział i stali szlachetnej (zastosowano w nim, po raz pierwszy w Europie, gaz ziemny jako paliwo w piecach martenowskich), rozbudowywano fabryki broni w Radomiu i Starachowicach, powstała wytwórnia celulozy w Niedomicach (1938), w Dębicy budowano kombinat mający wytwarzać sztuczny kauczuk i opony. W ramach tych prac budowano też elektrownie, m.in. wodną w Rożnowie na Dunajcu, linie wysokiego napięcia, gazociągi, linie kolejowe i drogi, regulowano rzeki. Był to więc wielki plan naprawy państwa i zwiększenia jego potencjału obronnego.

Przed wybuchem II wojny światowej nie zdążono jednak w pełni go zrealizować. Był on przejawem sensownego interwencjonizmu i ograniczonego, racjonalnego planowania państwowego.

W 1938 r. K. przedłożył Sejmowi perspektywiczny 15-letni plan inwestycyjny, który w kolejnych etapach miał rozwiązać podstawowe problemy gospodarcze kraju. Chodziło o: rozbudowę potencjału obronnego (1939–1942), rozbudowę komunikacji (1942–1945), poprawę położenia wsi (1945–1948), urbanizację i uprzemysłowienie kraju (1948–1951), zatarcie różnic pomiędzy Polską A i B (1948–1954).

Podczas II wojny światowej K. był internowany w Rumunii (w kampanii wrześniowej zginął jego syn Jan). Pracował naukowo; powstał wówczas rękopis książki *Zarys dziejów gospodarczych świata*, której pierwszy tom został wydany w Warszawie w 1947 r., natomiast drugi nie uzyskał zgody cenzury na druk.

K. wrócił do kraju na zaproszenie władz 8 VII 1945 i objął stanowisko Delegata Rządu ds. Wybrzeża. Działalność kierowanej przez niego Delegatury walnie przyczyniła się do szybkiego przywrócenia bardzo zniszczonym portom Gdańska, Gdyni i Szczecina zdolności przyjmowania statków. Autorytet K. przyciągnął do pracy na Wybrzeżu wielu specjalistów, także z emigracji. Z zapałem kreślił on w nowych warunkach plany budowy potęgi morskiej Polski, m.in. publikując w 1945 r. *Budujemy nową Polskę nad Bałtykiem* oraz *O przyszłości Polski nad morzem*. Na posiedzeniu komisji morskiej Krajowej Rady Narodowej w Gdańsku w 1945 r. postulował opracowanie kompleksowego programu rozbudowy krajowego wodnego systemu komunikacyjnego, w tym regulacji Wisły i jej dopływów, budowy kanału łączącego Odrę z Dunajem, a także m.in. rozbudowy bazy rybołówstwa morskiego oraz budowy portu do przeładunku ropy naftowej i towarzyszącej mu rafinerii. W tym okresie wykładał w Wyższej Szkole Handlu Morskiego w Sopocie i w Szkole Nauk Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. W l. 1947–1952 był też posłem na Sejm. Przez pewien czas pracował w Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego.

Delegatura została zlikwidowana 31 I 1948, a K. – pozbawiony stanowiska ze względów politycznych – nie otrzymał już żadnej propozycji zatrudnienia. Jego poglądy dotyczące rozwoju gospodarki morskiej i kompleksowego zagospodarowania Wybrzeża przez utworzenie związku miast traktowane były niechętnie lub wręcz wrogo, gdyż nie mieściły się w programie realizowanym przez gospodarkę centralistyczną. Ukuty został termin „kwiatkowszczyzny". Wokół osoby K. narastała nieprzychylna atmosfera. Zmuszony do opuszczenia Wybrzeża i przejścia na emeryturę, pozbawiony w 1950 r. kupionego w 1935 r. majątku Owczary w Olkuskiem (wcześniej decyzją władz nieobjętego reformą rolną), mając zakaz wykładania na uczelniach, K. przeniósł się z rodziną do Krakowa, gdzie w skromnych warunkach zajął się pisaniem książek, głównie z zakresu technologii chemicznej. Opublikował m.in. następujące pozycje: *Zarys technologii chemicznej węgla kamiennego* (1954), *Nowoczesna chemia przemysłowa* (1957), *Dzieje chemii i przemysłu chemicznego* (1962). Przez kilka lat współpracował z Komitetem Elektryfikacji Polski PAN.

Z czasem doczekał się oficjalnego uznania swych zasług: w 1956 r. przyznano mu emeryturę dla zasłużonych, a 19 VII 1974 Uniwersytet Gdański nadał mu doktorat *honoris causa* nauk ekonomicznych.

K. zm. 22 VIII 1974 w Krakowie.

Ciemiński R., *Eugeniusza Kwiatkowskiego myśl morska i pomorska*, Gdańsk 1983; Drozdowski M., *Eugeniusz Kwiatkowski*, „Kultura" 1979, nr 820; tenże, *Eugeniusz Kwiatkowski – człowiek i dzieło*, Kr. 1989; *Inżynierowie polscy w XIX i XX wieku*, t. 7, W. 2001; Klewżyc L., *Eugeniusz Kwiatkowski*, „Problemy Ekonomiczne" 1978, nr 4; *Pisma o Rzeczypospolitej morskiej: Eugeniusz Kwiatkowski*, Szczecin 1985; Rakowski J., *Eugeniusz Kwiatkowski. Szkic biograficzny młodych lat na tle ruchu niepodległościowego Zetu i Zarzewia 1886–1920*, Londyn 1977; *Słownik biograficzny techni-*

ków polskich, z. 1, W. 1989; *Słownik polskich pionierów techniki*, Kat. 1986; Zieliński R., *Eugeniusz Kwiatkowski (1888–1974)*, „Więź" 1975, nr 4.

Bolesław Orłowski

L



Lange Karl (Carl) Ludwig (1831–1897), pierwszy komisaryczny burmistrz Królewskiej Huty (obecnie Chorzów).

Ur. 3 II 1831 (wg innych źródeł w 1830 r.) w miasteczku Königsberg (obecnie Chojna) w Nowej Marchii (wg innych źródeł w Soldin – obecnie Myślibórz), w rodzinie ewangelickiej. Z wykształcenia był prawdopodobnie prawnikiem. Odbył też służbę wojskową. Do 1857 r. pełnił funkcję członka zarządu miasta (*Beigeordneter*) w Nauen k. Berlina. Dn. 1 IV 1857 objął urząd burmistrza miasta Bernau k. Berlina. Sprawował go przez 12-letnią kadencję aż do 6 lub 31 III 1869. W 1869 r. został nominowany przez władze państwowe na stanowisko komisarycznego burmistrza Królewskiej Huty, w której pozostawał krótko: od 9 III 1869 do 1 I 1870. W tym czasie zajmował się głównie tworzeniem struktur administracji nowo powstałego miasta, a tym samym realizacją wszystkich postanowień królewskiego dekretu o powołaniu tej struktury administracyjnej. Od 1 V 1869 – wg królewskiego dekretu z 18 VII 1868 – miało funkcjonować nowe miasto. Pierwsze posiedzenie Magistratu odbyło się 14 IV 1869. L. zwołał też pierwszą sesję wybranej już w listopadzie 1868 r. 30-osobowej Rady Miejskiej i czuwał nad wyborem jej komisji problemowych. Za jego kadencji miasto uzyskało w lipcu i sierpniu 1869 r. od miejscowej kopalni i huty prawo własności budynków oraz gruntów użyteczności publicznej (szkół, placów i ulic). Dn. 18 X 1869 król Prus nadał Królewskiej Hucie herb miasta. Władze urzędowały wówczas w wynajętych pomieszczeniach w domu kupca → Färbera przy Ringstr. 3 (obecnie ul. Faski). Przy dużym zaangażowaniu burmistrza powstała wtedy policja miejska, która podjęła służbę porządkową na ulicach Królewskiej Huty. W tym czasie zaczęła się również ukazywać pierwsza prywatna gazeta lokalna: „Königshütter Anzeiger", a w jednym z domów dawnej kolonii Królewska Huta otwarto szkołę męską (Familien-Vereins Schule für Knaben), stanowiącą zaczątek późniejszego gimnazjum klasycznego. Pierwszą organizacją społeczną było bractwo strzeleckie (Scheiben-Schiess-Verein), założone 1 X 1869 (późniejszy Schützen-Verein). Choć burmistrz był ewangelikiem, bardzo pozytywnie odnosił się do katolickiej części ludności miasta i starał się spełniać jej postulaty.

Po zakończeniu swej misji w Królewskiej Hucie L. pełnił funkcję sekretarza powiatu (*Kreissekretär*) w Hagen w Westfalii. W 1875 r. wybrany został na 12 lat burmistrzem (czyli zastępcą nadburmistrza) miasta Bochum w Zagłębiu Ruhry (za kadencji nadburmistrza Karla Bollmanna). L. objął swój urząd 26 XI t.r. W tym mieście położył szczególne zasługi na polu opieki społecznej. Jako polityk był zwolennikiem umiarkowanych reform społecznych w stylu O. Bismarcka. Zajmował się również sprawami podatkowymi i miejską kasą oszczędności. Udzielał się w życiu miejscowej parafii ewangelickiej. Do śmierci pozostawał na swoim stanowisku (ponownie wybrano go na 12-letnią kadencję prawdopodobnie w 1887 r.).

L. był żonaty. Miał 2 synów i 2 córki.

Zm. w Bochum 29 I 1897. Został pochowany na tamtejszym Blumenfriedhof. Do dziś istnieje w tym mieście Karl-Lange-Str.

Był autorem sprawozdania *Die Wohnungsverhältnisse der ärmeren Volksklassen in Bochum*.

Chrząszcz J.P., *Fest-Schrift zur 50-jährigen Jubel – Feier der katholischen St. Barbara – Pfarrgemeinde...*, s. 36; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 73, 76, 77; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 25, 69; Wernicke, *Bernauer Stadt-Chronik*, [b.m.w.] 1894, s. 29, 83, 171, 277, 450–453. – „Märkischer Sprecher", 30 I 1897 (informacje przekazane przez K. Sandmeier ze Stadtarchiv Bochum).

Przemysław Nadolski



Langer Joseph (1865–1918), malarz, dekorator wnętrz i konserwator, działający głównie we Wrocławiu, hołdujący konwencjom typowym dla czasów historyzmu, dobrze obeznany z manierami charakterystycznymi dla neogotyku, neorenesansu, neobaroku i innych tendencji stylowych przełomu XIX i XX w.

Ur. 15 III 1865 w Ziębicach (wówczas Münsterberg). Studiował malarstwo pod kierunkiem Heinricha Ottona Irmanna i Paula Schobelta w Kunst- und Kunstgewerbeschule we Wrocławiu. Od 1894 r. pracował w tej szkole jako nauczyciel pomocniczy, a potem nauczyciel w klasie malarstwa dekoracyjnego i projektowania. Od 1898 r. poznawał techniki rzemieślnicze (haft, mozaika i emalia), których później nauczał w warsztacie założonym we wrocławskiej szkole. Zm. we Wrocławiu 3 XII 1918. W 1934 r. wdowa po nim, Martha Langer-Schlaffke, przekazała jego archiwum do zbiorów obecnego Muzeum Sprzętu Gospodarstwa Domowego w Ziębicach. W jego bogatej spuściźnie znalazły się m.in. 2 kartony do dekoracji freskowej w prezbiterium i projekt ołtarza głównego, przygotowane w 1910 r. dla kościoła pw. św. Jadwigi w Chorzowie.

Do najważniejszych prac konserwatorskich L. należą m.in.: restauracja wnętrza kościoła parafialnego w Oleśnicy (1900), wnętrza kościoła ewangelickiego w Świdnicy (1900–1902), konserwacja fresków Mauzoleum Piastów w Legnicy (1900–1908), wnętrza fary w Głogówku (1906–1908), biblioteki w klasztorze cysterskim w Lubiążu (1908) oraz wrocławskiej Auli Leopoldina (1900–1910). Wykonał m.in. neogotyckie malowidła w kościele parafialnym w Kamiennej Górze w 1894 r., neobarokowe freski w Krzyżownikach w 1905 r. oraz malowidła w chórze fary oleśnickiej i w kościele pw. św. Wincentego we Wrocławiu w 1915 r. Wśród polichromii autorstwa L. znalazły się także malowidła we wnętrzach świeckich, np. w pałacu w Pawłowicach (1906). Dla budynku „Schlesische Zeitung" we Wrocławiu L. namalował ufundowany przez rodzinę Kernów obraz olejny, przedstawiający *Wjazd Fryderyka Wielkiego do Wrocławia* (1904). W l. 1888–1917 powstały jego liczne portrety, akty, obrazy rodzajowe i martwe natury, z których 47 znajduje się w ziębickim muzeum. W zbiorach tych są też liczne studia z podróży malarza do Tunisu (1890) i do Włoch (1903). L. był autorem rysunków do katalogu zabytków śląskich, opracowanego przez Hansa Lutscha, wydanego w l. 1886–1903.

Organisty A., *Die wiederentdeckte Sammlung des Breslauer Malers Joseph Langer (1865–1918) im Museum für historischen Hausrat in Münsterberg (Ziębice)*, [w:] *Hansestadt, Residenz, Industristandort. Beiträge der 7. Tagung des Arbeitskreises deutscher und polnischer Kunsthistoriker in Oldenburg*, Hrsg. B. Störtkuhl, München 2002, s. 379–388; tenże, *Projekty witraży autorstwa śląskiego malarza Josepha Langera*, [w:] *Polska sztuka witrażowa*, red. J. Budyn-Kamykowska, K. Pawłowska, Kr. 2002, s. 107–114 (w obydwu pozycjach liczne dalsze odsyłacze bibliograficzne).

Irma Kozina



Langner Friedrich Carl August (1867–?), ksiądz ewangelicki, proboszcz królewskohuckiej parafii.

Ur. w Gliwicach 3 I 1867 jako najstarszy z 4 rodzeństwa w rodzinie ewangelickiej. Jego ojcem był zawodowy wojskowy sierżant (*Sergeant*) Carl Friedrich Langner, służący w Śląskim Pułku Ułanów nr 2 (ułani Katzlera), a matką Auguste z d. Niegisch. Od 5. do 10. r.ż. L. uczęszczał do katolickiej szkoły elementarnej w Orzeszu (nie było tam wówczas szkoły ewangelickiej), gdzie jego ojciec po dymisji z wojska od 1868 r. był wachmistrzem żandarmerii i dokąd przeprowadziła się rodzina. Wykształcenie średnie zdobył w państwowym ewangelickim gimnazjum klasycznym (Kgl. Ev. Fürstenschule „Hochbergianum") w Pszczynie, do którego uczęszczał przez ponad 9 lat od 1877 r. Naukę gimnazjalną ukończył egzaminem dojrzałości 9 IX 1886. Podjął następnie studia w zakresie teologii ewangelickiej na uniwersytecie w Greifswaldzie (4 semestry w l. 1886–1888) i we Wrocławiu (3 semestry w l. 1888–1890).

Po ukończeniu studiów do 1891 r. przebywał w Biedrzychowicach k. Lubania (Friedersdorf a/Queis). Z racji wychowywania się na Górnym Śląsku władał biegle językiem polskim. Swe próbne kazanie napisał i wygłosił w 2 językach. Egzamin na kaznodzieję (*pro candidatura*) zdawał bez sukcesu 16 III 1891. Dopiero 27 VII 1891 z powodzeniem przeszedł tę próbę i objął posadę nauczyciela domowego w rodzinie dyrektora dóbr Konopackiego w Kujawach k. Prudnika, gdzie pracował do 1 X 1893. W 1892 r. odbył obowiązkowy 6-tygodniowy kurs pedagogiczny w seminarium nauczycielskim w Kluczborku. Pomagał w duszpasterstwie w okolicznych kościołach ewangelickich, głosząc kazania i odprawiając nabożeństwa w Głogówku i Krapkowicach.

Egzamin na duchownego (*pro ministerio*) zdał 25 IX 1893, a następnie objął wikariat (tzw. *Lehrvikariat*) w Pszczynie, gdzie pracował w oczekiwaniu na ordynację od 1 X 1893. Ordynowany został na duchownego 14 II 1894. Nadal pracował w Pszczynie jako wikary (ord. *Pfarrvikar*) do 1 X 1894. Następnie objął zastępstwo w parafii w Żorach, szybko uzyskując nominację 24 X 1894 na pełnoprawnego proboszcza tej parafii. Pracował tam do końca 1905 r. Z powodu wilgoci w mieszkaniu w starym budynku plebanii nabawił się reumatyzmu. Leczył się, wyjeżdżając wraz z żoną co roku do nadmorskich uzdrowisk. Na wyjazdy kuracyjne uzyskiwał zapomogi z konsystorza, gdyż jego sytuacja materialna była trudna, a pomagał jeszcze finansowo rodzeństwu. Nowy budynek plebanii wzniesiono w Żorach dopiero w 1907 r., a więc po wyjeździe L.

Dn. 8 X 1905 L. został wybrany przez parafian spośród 2 kandydatów na drugiego pastora (czyli zastępcę proboszcza) w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów). Nominację otrzymał 14 XII t.r. (z ważnością od 1 I roku następnego), a swe nowe stanowisko objął 7 I 1906. Był również wiceprzewodniczącym rady parafialnej (*ev. Gemeindekirchenrat*). Z racji znajomości języka polskiego odprawiał po polsku nabożeństwa w sąsiednich parafiach: w Bytomiu i Katowicach. Poza pełnieniem obowiązków duchownego uczył od 1906 r. religii ewangelickiej w średniej szkole żeńskiej (Cecilienschule – obecnie IV LO) w Królewskiej Hucie. W 1906 r. mieszkał przy Kaiserstr. 40 (obecnie ul. Wolności). W 1921 r. został członkiem Kolegium Ewangelicko-Kościelnej Komisji ds. Górnośląskich Terenów Odłączonych, przygotowującej powstanie samodzielnego Ewangelickiego Kościoła Unijnego na polskim Górnym Śląsku. W l. 20. odprawiał polskie nabożeństwa

ewangelickie w Bytomiu, Katowicach, Świętochłowicach i Wirku. Sprawował również kierownictwo nad sierocińcem ewangelickim („Lutherstift") przy obecnej ul. Katowickiej, będąc przewodniczącym rady tej instytucji. Mieszkał wówczas w Królewskiej Hucie przy ul. Rejtana 4 (obecnie ul. Dąbrowskiego). Był członkiem niemieckiej organizacji mniejszościowej Deutscher Volksbund.

Od 1 VII 1930, po przejściu na emeryturę ks. Schmidta, objął (bez przeprowadzania konkursu) stanowisko pierwszego proboszcza (1. *Pfarrstelle*) parafii w Królewskiej Hucie. Uczył wówczas religii w mniejszościowych klasach niemieckich miejscowego Państwowego Gimnazjum Klasycznego.

Z dn. 1 XII 1930 władze wojewódzkie, dążąc do polonizacji szkolnictwa, zwolniły L. ze stanowiska nauczyciela i mianowały na jego miejsce pochodzącego spoza Górnego Śląska Polaka ks. Alfreda Figaszewskiego, duchownego Kościoła ewangelicko-augsburskiego. Był on pierwszym polskim duchownym ewangelickim – katechetą w polskiej części Górnego Śląska.

W l. 1930–1931 L. przeprowadził remont plebanii ewangelickiej. W tym czasie – wraz ze wzrostem liczby polskojęzycznych wiernych – w parafii uwidaczniały się problemy narodowościowe. Domagano się poszerzania zakresu polskich nabożeństw kosztem niemieckich. W święta narodowe rozpoczęto odprawianie specjalnych nabożeństw dla polskich ewangelików. Parafia skupiała w 1933 r. 4100 wiernych, a ich liczba wciąż malała. Wiązało się to z odpływem do Rzeszy ewangelików narodowości niemieckiej, stanowiących trzon parafii, czego nie wyrównywała liczba ewangelickich przybyszów ze Śląska Cieszyńskiego bądź Kongresówki. Zgodnie z regulaminem odpowiednio zmniejszono też liczbę członków rady parafialnej (z 40 do 32 osób).

W ostatnich latach swej pracy L. chorował na arteriosklerozę, co skłoniło go do odejścia z parafii. Dn. 1 X 1933 przeszedł na emeryturę. Przeniósł się wówczas na Śląsk niemiecki i zamieszkał we Wrocławiu przy Gabitzstr. 132 (obecnie ul. Gajowicka). Wystąpiły wówczas pewne trudności w przywróceniu mu obywatelstwa Prus, które utracił po 1922 r., pozostając na terenie przyłączonym do Polski. L. mieszkał pod adresem wrocławskim jeszcze w 1943 r. Dalsze jego losy są nieznane.

Dn. 23 II 1895 wziął ślub z Liną Christine Friedą Wilhelmine Kreis (ur. 12 IV 1872), córką emerytowanego urzędnika sądowego Johannesa Kreisa. Miał z nią synów: Johannesa (ur. 28 VIII 1896) i Waltera (ur. 6 I 1901).

W 1920 r. został odznaczony cywilnym Krzyżem Zasługi za Pomoc Wojenną (Verdienstkreuz für Kriegshilfe).

APKat., Krajowa Rada Kościoła Ewangelicko-Unijnego na Górnym Śląsku, sygn. 325, Ewangelicki Urząd Parafialny Królewska Huta (Chorzów) 1924–1937; APWr., Śląski Konsystorz Ewangelicki, sygn. IV/400; Anstellung... Königshütte 1876–1906, sygn. IV/401; Anstellung... Königshütte 1906–1924, sygn. V/2020, akta personalne Friedricha Carla Augusta Langnera. – *Adressbuch für Königshütte, Bismarckhütte und Schwientochlowitz 1906/1907*; *Breslauer Adressbuch für das Jahr 1935, 1939*; Czembor H., *Ewangelicki Kościół Unijny na Polskim Górnym Śląsku (1922–1939)*, Kat. 1993, s. 30, 31, 144; Mach H., Dzieje ewangelizmu w Chorzowie..., s. 41, 45, 61, 63; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty*..., s. 60; Romański J., Skoczek-Kulpa R., *Ewangelicy w Chorzowie*..., s. 15 (tu błędna informacja o dacie śmierci); Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte*..., s. 340–341; Sieradzka D., *Królewska Huta – Chorzów w latach 1868–1945*..., s. 150 (tu błędna informacja o kierowaniu przez L. parafią od 1906 r.); Szewczyk G., Szturc J., *Luteranie*..., s. 39.

Przemysław Nadolski



Langner Władysław Aleksander (1896–1972), generał dywizji, w l. 1920–

1923 dowódca skoszarowanego od 1922 r. w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) 75. Pułku Piechoty.

Ur. 18 VI 1896 w Jaworowie (Galicja Wsch.) w rodzinie Gustawa i Malwiny z d. Baza. W l. 1907–1914 uczęszczał do gimnazjów w Złoczowie i Tarnowie, natomiast egzamin maturalny zdał w 1915 r. w Nowym Targu. Zanim los zetknął go z Górnoślązakami, zdążył prowadzić działalność niepodległościową i odbyć służbę wojskową w Polskich Drużynach Strzeleckich, I Brygadzie Legionów, różnych pułkach armii austro-węgierskiej na froncie włoskim i ponownie – od listopada 1918 r. – w armii polskiej, w 1. Pułku Piechoty Legionów. Na frontach I wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej dosłużył się stopnia kapitana. Dał się poznać nie tylko jako dobry żołnierz i dowódca, lecz także świetny organizator.

Związki L. z Górnym Śląskiem datują się od 6 VI 1920, kiedy objął dowództwo 167. Bytomskiego Pułku Piechoty (były Bytomski Pułk Strzelców), walczącego od maja na froncie polsko-bolszewickim w składzie VII Brygady Rezerwowej w rejonie Nowoświęcian. W dn. 2 VI 1920 pułk stoczył największą zwycięską potyczkę z czerwonoarmistami pod Rybczanami i rozpoczął pościg za nieprzyjacielem. Kiedy 6 VI L. przybył do pułku, aby objąć dowództwo po Górnoślązaku, por. Pawle Urbanie, spotkał się z nieprzychylnym przyjęciem ze strony żołnierzy. Jednak nieufność i rezerwa wobec nowego dowódcy nie trwały długo. Jak wspomina Edward Hanke, nie mogło być inaczej. L. okazał się człowiekiem niezwykłym, „jakby stworzonym dla ujęcia psychiki śląskiej. [...] Ślązacy byli dumni z nabycia pewnych pruskich cech spartańskich, jak sumienność, punktualność i staranność. Instynktownie nie lubili oficerów wygalowanych, obwieszonych sznurkami i świecidełkami, otoczonych świtą, wyrażających się górnolotnie, o manierach salonowych, pyszałkowatych i niedostępnych. Kapitan Langner jest jakby antytezą takiego oficera – dworaka. Fanatycznie oddany służbie i żołnierzowi, skromny do przesady, niedbający o zewnętrzne formy, w wypowiedziach prosty i krewki, nieczuły na zmęczenie i niewygody. Cóż znaczy dla niego ładna kwatera, kiedy najczęściej śpi na sianie obok swego konia. Cóż zabawy i rozrywki, gdy kocha wojnę nade wszystko i najchętniej nocą obchodzi posterunki. Zna teren walk jak własną kieszeń, bo od lat tu wojuje. Jest fachowcem niezrównanym. Z żalem i smutkiem żegnają »Bytomiacy« por. Urbana, który odjeżdża na Śląsk, lecz z zapałem i entuzjazmem przywiązują się szybko do kapitana Langnera". Nowy dowódca przeżył wkrótce z pułkiem ciężkie dni walk odwrotowych w czasie lipcowej ofensywy bolszewickiej. Idąc najczęściej w tylnej straży, ochotnicy śląscy osłaniali odwrót, dając dowody męstwa, wytrwałości i ratując tym honor VII Brygady Rezerwowej. Po bitwie warszawskiej, w czasie której pułk bohatersko bronił fortyfikacji Dębe, „bytomiacy" brali udział w kontrofensywie w kierunku na Pułtusk, kończąc działania bojowe w końcu sierpnia 1920 r. w Ostrowi Mazowieckiej (Komorowo), skąd zostali przetransportowani do różnych miast Wielkopolski, pozostając nadal w składzie VII Brygady Rezerwowej, przemianowanej w grudniu 1920 r. na 23. Dywizję Piechoty. Dn. 5 VI 1921 stacjonujący wtedy w Ostrzeszowie 167. Pułk Piechoty (bytomski) został przemianowany na 75. Pułk Piechoty w składzie 23. DP.

Po oficjalnym przekazaniu Polsce przyznanej jej części Górnego Śląska pierwszą strefą, do której 20 VI 1922 wkroczyli żołnierze polscy, było miasto Katowice i powiat katowicki z gminą Chorzów. Na moście pod Sosnowcem obejmujący w posiadanie Wojska Polskiego Górny Śląsk → gen. Stanisław Szeptycki przejechał kordon graniczny, mając u boku sztab oficerów z → gen. K. Horoszkiewiczem, dowódcą 23. DP. Za nimi maszerował 1. baon 75. Pułku Piechoty na czele z L. Drugą strefą, którą objęło w posiadanie Wojsko Polskie, była Królewska Huta, gdzie

23 VI ul. Katowicką uroczyście wkroczyły do miasta pododdziały 75. Pułku Piechoty, prowadzone przez gen. Horoszkiewicza i L. Dn. 26 VI pułk formalnie objął w posiadanie m.in. Hajduki Wielkie i Nowe, a 4 VII obsadzono ostatnie strefy: Rybnik, powiat rybnicki i część powiatu raciborskiego. Królewska Huta wyznaczona została na miejsce skoszarowania 75. Pułku Piechoty.

Pierwsze lata pokojowej służby pułku wymagały od jego dowództwa, w tym od L., ogromnego trudu i wysiłku organizacyjnego, ponieważ poszczególne jednostki były rozlokowane w różnych miejscowościach i w nieprzystosowanych do potrzeb koszar miejscach. W samej Królewskiej Hucie, w Szkole nr 5 przy zbiegu ulic Dąbrowskiego i Hajduckiej umieszczono batalion sztabowy, dowództwo 75. Pułku Piechoty i komendę garnizonu Królewska Huta, natomiast II batalion – w Szkole nr 4, między ul. św. Piotra a Szkołą nr 14 (ul. 3 Maja). Pułk dzierżawił nieruchomości na terenie rzeźni miejskiej przy ul. Krakusa (m.in. stajnie, suszarnię skór, magazyn na paszę, remizę, ambulatorium, ubikacje) i place do ćwiczeń przy ulicach Dąbrowskiego i Łagiewnickiej. Wymienione nieruchomości pułk opuszczał sukcesywnie do końca 1934 r., kiedy oddano do użytku (17 III 1934) nowe koszary na Nomiarkach. III batalion 75. Pułku Piechoty był skoszarowany w Hajdukach Wielkich w szkole przy obecnej ul. Armii Krajowej, a I batalion – w Rybniku na terenie Śląskiego Zakładu Psychiatrycznego.

Cieszący się zaufaniem i sympatią żołnierzy L. już na początku 1923 r. opuścił Królewską Hutę i ukończył kurs dowódców pułków w Rembertowie. Służył na stanowiskach dowódczych w różnych jednostkach wojskowych. W l. 1928–1934 pracował w Ministerstwie Spraw Wojskowych m.in. jako zastępca wiceministra spraw wojskowych. W 1924 r. awansowano go na stopień pułkownika, natomiast 1 I 1933 – na stopień generała. W sierpniu 1934 r. objął dowództwo OK IV Łódź, a od 14 II 1938 był dowódcą OK VI Lwów.

We wrześniu 1939 r. kierował obroną Lwowa i po 10 dniach bohaterskich walk podjął decyzję o poddaniu miasta „luzującym" Niemców czerwonoarmistom. Dn. 18 XI 1939, myląc czujność radzieckich służb bezpieczeństwa, samotnie przedostał się do Rumunii, a stamtąd do Francji. Już na terenie Wielkiej Brytanii dowodził 3. Brygadą Strzelców w I Korpusie i Brygadą Szkolną oraz pracował w sztabie Inspektora Wyszkolenia Wojska.

Po demobilizacji osiedlił się w Anglii. Dn. 11 XI 1964 został awansowany do stopnia generała dywizji.

Zm. 29 IX 1972 w Newcastle on Tyne. Został pochowany na cmentarzu All Saints.

Odznaczony był m.in. Złotym i Srebrnym Krzyżem Orderu Wojennego Virtuti Militari, Krzyżem Walecznych (4-krotnie), Krzyżem Niepodległości, Złotym Krzyżem Zasługi, wieloma odznaczeniami zagranicznymi. Jego żona Zofia zginęła w powstaniu warszawskim na Mokotowie. Imieniem L. nazwano jedną z ulic w Tarnowie.

APKat., Akta miasta Chorzowa, sygn. 646/1879, k. 53–64, 90–93; sygn. 646/1880, k. 1, 6, 16, 23–25, 98, 302–320. – Bartosz W., *Generał dywizji Władysław Langner (1897–1972)*, „Zeszyty Wojnickie" 1995, nr 11, s. 8, 9; *Czy wiesz, kto to jest?...*, s. 411; Fertacz S., *Generał brygady Władysław Langner (1896–1972)*, [w:] *Wkroczenie wojsk polskich do Chorzowa...*, s. 66–88; Hanke E., Historia 1. Pułku Strzelców Bytomskich, Ch. 1958 (mps w Muzeum Górnośląskim w Bytomiu), s. 128–130; Kosk H.P., *Generalicja polska*, t. 1: *A–Ł*, Pruszków 1998, s. 278; Kryska-Karski T., Żurakowski S., *Generałowie Polski Niepodległej*, wyd. 2, W. 1991, s. 46; *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. J.M. Majchrowski, t. 1, W. 1994, s. 132, 133; Langner W., *Ostatnie dni obrony Lwowa (1939)*, „Niepodległość" 1978, t. 11, s. 180–221; Mierzwiński Z., *Generałowie II Rzeczypospolitej*, W. 1990, s. 159–165; Stawecki P., *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939*, W. 1994, s. 191, 192; Walancik M., *Dowódcy jednostek wojskowych w Chorzowie (1922–1988)*, Ch. 2004, s. 17–19.

Sylwester Fertacz

Lehmann Karl Friedrich (daty życia nieznane), uczeń, bliski współpracownik i następca → Johanna Friedricha Weddinga w biurze budowlanym huty „Królewskiej",

budowniczy drogi prowadzącej z osady hutniczej Królewska Huta (obecnie Chorzów) przez Zabrze do Gliwic.

Droga ta na pamiątkę przejazdu tędy w dn. 20 VI 1819 z Gliwic do osady hutniczej ówczesnego następcy tronu, a późniejszego króla pruskiego Friedricha Wilhelma IV otrzymała następnie nazwę Drogi Następcy Tronu (Kronprinzen-Chaussee, a w obrębie późniejszego miasta Królewska Huta – Kronprinzenstr., obecnie ul. 3 Maja). Była to fiskalna droga bita. Powstała w samym środku dzisiejszego obwodu przemysłowego. Z ówczesnej osady Królewska Huta przewożono nią do Gliwic transporty węgla i wyrobów hutniczych. Tam też zaczynał się Kanał Kłodnicki i następowało przeładowanie części frachtów na drogę wodną. Zanim nie wybudowano trakcji kolejowej, była to główna arteria komunikacyjna w obwodzie przemysłowym. W obrębie obecnego miasta Chorzowa do budowy tej drogi przystąpiono już w 1818 r. Dn. 9 VII 1818 Wyższy Urząd Górniczy zawarł – przez swego pełnomocnika, ówczesnego zarządcę huty „Królewskiej", J.F. Weddinga – umowę dziedziczno-dzierżawną z właścicielem Świętochłowic Johannem Porembskim, dotyczącą odstąpienia z obszaru świętochłowickiego odcinka ziemi długości 441 prętów (1658 m), a wielkości łącznej 13,5 morgów (po 40 talarów za morgę) w celu urządzenia drogi bitej, która przecinała północną część ówczesnego obszaru gminy Świętochłowice. W przyszłości przy tej drodze powstało wiele zakładów przemysłowych i kolonii robotniczych. Jedną z pierwszych kolonii była Świętochłowicka Ligota Górnicza (od 1868 r. w obrębie Królewskiej Huty, obecnego Chorzowa), którą rozpoczęto budować jeszcze w 1818 r. również na ziemi nabytej od J. Porembskiego.

Daty urodzin i śmierci L. nie są znane. W 1808 r. – według reskryptu (zarządzenia wyższych władz) z 2 III 1808 – był on już nadzorcą budowlanym (*Baukondukteur*). W końcu 1811 r. został inspektorem budowlanym, od 1817 r. ze stałym dochodem 600 talarów. W 1830 r. został nadradcą górniczym, dyrektorem budowlanym (*Baudirektor*) przy Wyższym Urzędzie Górniczym w Brzegu. W związku z tym zmienił miejsce zamieszkania z Królewskiej Huty na Brzeg. W tych latach był właścicielem huty cynku „Hennriette" w Brynowie k. Katowic, wybudowanej według jego projektu na gruncie zakupionym w 1832 r. od spadkobierców J.F. Weddinga (według innych źródeł hutę tę zbudował już w 1823 r. Wedding). Zakupił wtedy m.in. za 40 950 talarów fryszerkę, którą gruntownie przebudował. W 1834 r. zakończył wznoszenie wielkiego pieca opalanego węglem drzewnym. Obok niego powstały obiekty towarzyszące: hala lejnicza, wieża namiarowa, budynek dmuchawy wielkopiecowej, magazyny rudy i węgla. Wszystkie zainstalowane urządzenia były wprawiane w ruch kołami wodnymi. Dn. 1 II 1839 L. odsprzedał katowicką posiadłość Franzowi Winklerowi. Ostatni raz został odnotowany w „Schlesische Instanzien Notiz" w 1843/1844 r.

Według „Schlesische Provinzial-Blätter" jego żoną była Jeanette von Kulawa (chyba von Sallawa?; wówczas byłaby to córka lub siostra właściciela kopalni „Beata" w l. 1835–1839, Alberta von Sollawy; poprzednio kopalnia ta należała do J.F. Koulhaassa, J.F. Weddinga i w końcu do L.).

Obszar działalności budowlanej L. obejmował – jak w przypadku J.F. Weddinga – zarówno budownictwo użytkowe, jak i projektowanie oraz budowę urządzeń hutniczych, jak np. w okolicach Miedzianki w Jeleniogórskiem, a potem Ciechanowic k. Kamiennej Góry, gdzie zaprojektował w 1822 r. piece dla hut miedzi i ołowiu, czy w 1826 r. we Wrocławiu, gdzie według jego projektu powstał żuraw obrotowy dla miejscowego kantoru produktów górniczych. Przygotowywał rysunki techniczne i wznosił budowle także m.in. w Ozimku (zasłynął tam z dokończenia nowatorsko zaprojektowanego przez Weddinga pieca; zaprojektował również tamtejszy kościół), Paruszowcu i Gliwicach. Wiele prac wykonywał wspólnie z Weddin-

giem bądź pod jego nadzorem. W 1829 r. zaprojektował neogotycki kościół ewangelicki im. Elżbiety w Królewskiej Hucie, jednak jego projekt został odrzucony przez pruską deputację budowlaną po negatywnej ocenie → Karla Friedricha Schinkla.

Bimler K., *Die neuklassische Bauschule...*, s. 42, 46–74; *Die preussische Berg-, Hütten- und Salinenverwaltung. Der Bestand Ministerium für Handel und Gewerbe. Abteilung Berg-, Hütten- und Salinenverwaltung im Geheimen Staatsarchiv Preußischer Kultur Besitz*, Bearb. F. Althoff u. S. Brockfeld, Berlin 2003, s. 362; Głazek D., *Kościół ewangelicki...*, s. 178–179; Frużyński A., *Konserwatyzm i modernizacja. Katowickie hutnictwo żelaza pierwszej połowy XIX wieku*, [w:] *Katowice. W 141. rocznicę uzyskania praw miejskich...*, s. 61–62; Grundmann G., *Schlesien*, [w:] *Karl Friedrich Schinkel*, Hrsg. von der Akademie des Bauwesens, Berlin 1941, s. 8, 169, 176, 189–191, 216; Hoffman G., *Geschichte der Stadt Kattowitz*, Kattowitz 1895, s. 37; Koeniger E., *Die alten Bau- und Kunstdenkmäler von Königshütte...*, s. 220; Krause W., *Grundriss eines Lexikons...*, Bd. 1, s. 62–63; Kubiciel R., *Właściciele Katowic*, [w:] *Katowice. W 136. rocznicę uzyskania praw miejskich...*, s. 71; Łoza S., *Architekci i budowniczowie w Polsce...*, s. 172; Musioł L., Świętochłowice. Miasto i parafia św. Piotra i Pawła. Monografia historyczna (mps, 1969, w Zbiorach Specjalnych B. Śląskiej w Kat., sygn. R 764/III), s. 76–77; Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 75; Serlo A., *Beitrag zur Geschichte des Schlesischen Bergbaues...*, s. 35.

Zdzisław Jedynak, Zbigniew Kapała

Liebold (Liepold) Heinrich Philipp (1798–1878), ludwisarz, twórca dzwonów dla królewskohuckich kościołów.

Ur. 18 X 1798 we fryderycjańskiej kolonii Gnadenfeld (obecnie Pawłowiczki) k. Koźla. Osada została założona przez tzw. braci morawskich, zwanych hernhutami (od miasta Herrnhut w Saksonii, gdzie mieściła się główna siedziba tego odłamu protestantyzmu). L. był synem pończosznika i wychowywał się w ubóstwie. Ok. 1811 r. udał się do Gnadenberg (Godnów) k. Bolesławca, innej kolonii hernhutów, w celu nauki rzemiosła metalowego w warsztacie Pühlera. Następnie uczył się rzemiosła ludwisarskiego w odlewniach w Kassel, Frankfurcie nad Menem, Stuttgarcie, Ulm, Monachium i Dreźnie. W 1825 r. założył własny warsztat ludwisarski we wsi Pawlowitzke niedaleko rodzinnej osady Gnadenfeld. Pierwszego odlewu dzwonów dla kościoła w Zauditz (Sudice) dokonał – z braku odpowiedniego budynku – na wolnym powietrzu.

Odlał dzwony m.in. dla kościołów w Mokrem k. Głubczyc (1833), Włodzieninie i Równem (1834), ewangelickiej świątyni w Opolu (1837), kościołów w Szerokiej k. Jastrzębia, Rydułtowach i Żorach (1838), Krapkowicach, Nowej Cerekwi i Raciborzu (1840), Mysłowicach i Starej Wsi k. Raciborza (1841), Branicach (1842), Racławicach Śląskich (1847), Wojnowicach i Suchej Psinie (1848), Prudniku (1849), Głubczycach i Szonowie (1850), Lewicach (1853), Bieruniu Starym (1854), Rozumicach i Beneszowie (1856), Jędrychowicach (1858), Bieńkowicach (1860), Sławikowie (1861), kaplicy w Żerdzinach i kościoła ewangelickiego w Wodzisławiu (1863).

W 1852 r. L. odlał zestaw 3 dzwonów dla kościoła ewangelickiego im. Elżbiety w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów). Żaden z nich nie dotrwał do dziś: 2 zabrano na cele wojenne w 1917 r., a 3. – w 1942 r. Miały one napisy: „Wer aus der Wahrheit ist, der höret meine Stimme; Ev. Joh. 18. 37", „Lass meinen Mund deines Ruhmes und deines Preises voll sein täglich; Psalm 71. 8" oraz „Ehre sei Gott in der Höhe; Ev. Luc. 2.14".

Z kolei w 1860 r. powstały 3 dzwony dla katolickiego kościoła św. Barbary, noszące imiona świętych: Henryka (Heinrich – ku czci ówczesnego biskupa wrocławskiego Förstera), Melchiora (ku czci zmarłego biskupa wrocławskiego kard. Diepenbrocka) i Jadwigi (Hedwig), patronki Śląska. Ten ostatni, o wadze 1100 kg, wieńczył napis: „St. Hedwigis – Laudate Dominum in Excelsis Ps. 148 – H.P. Liebold in Gnadenfeld". Dzwony zostały poświęcone przez kanonika Jana Alojzego Ficka z Piekar i wciągnięte na wieżę kościoła 4 VI 1860. Niestety, 2 z nich zostały skonfiskowane na cele wojenne w 1917 r., a 3. (Jadwiga) – w 1942 r.

Na wieżyczce zbudowanego w 1935 r. tymczasowego kościoła oo. Franciszkanów

w Klimzowcu umieszczono dzwon z warsztatu L. o wadze 106 kg. Nosił on jedynie sygnaturę firmy: „H. Liebold, Gnadenfeld, 1851". Nieznane jest jego miejsce pochodzenia, prawdopodobnie został odkupiony lub otrzymany w darze od jakiejś innej parafii. W 1942 r. dzwon ten został skonfiskowany przez okupanta.

W 1834 r. L. nabył ogród w Pawłowiczkach, który służył mu odtąd (podobnie jak jego następcy → Hobergowi) za odlewnię. Interes rozkwitał, L. mógł więc pozwolić sobie w 1836 r. na nabycie domu.

Ożenił się z Henriette Friederike Gotz.

Zm. 7 IV 1878 w Gnadenfeld (Pawłowiczki). Jego majątek odziedziczyła macierzysta gmina wyznaniowa, a warsztat przejął jako następca Reinhold Hoberg (zm. 1891).

Chrząszcz J.P., *Fest-Schrift zur 50-jährigen Jubel – Feier der katholischen St. Barbara – Pfarrgemeinde...*, s. 14; Krause W., *Grundriss eines Lexikons...*, Bd. 2, s. 21, 22; Zawada M., *Bericht über die Entwickelung...*, s. 6 i n.

Przemysław Nadolski



Ligoń Adolf (1855–1931), działacz społeczny, redaktor, wydawca i pisarz ludowy.

Ur. 20 II 1855 w Zawadzkiem (pow. strzelecki na Opolszczyźnie), syn kowala-poety → Juliusza i Teresy z d. Kawka. Szkołę ludową – podobnie jak bracia – uzupełniał samouctwem i własną pracą oraz lekturą książek polskich i gazet, które prenumerował ojciec. W zakresie rozwoju intelektualnego i ukształtowania świadomości narodowej L. wiele zawdzięczał → dr. Franciszkowi Chłapowskiemu.

Wcześnie zaczął działalność literacką od przeróbek niemieckich komedyjek dla teatru amatorskiego, m.in. były to *Telefon bez drutu, czyli Kiszkomówca, Opętany Walek, Pijak przed sądem*. Niektóre komedyjki, np. *Śmierć za życia*, były drukowane w odcinkach w „Gazecie Górnośląskiej" (1881). Wszystkie jego utwory z tego okresu wystawiano na scenach amatorskich. L. tłumaczył także powieści z języka niemieckiego. Pod okiem ojca zaprawiał się do pracy społeczno-narodowej, toteż spotykał się z trudnościami ze strony władz pruskich. Założoną w 1883 r. Księgarnię św. Jacka w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) przy ul. św. Krzyża musiał po roku zamknąć ze względu na spory z władzami.

Na kilka lat opuścił Śląsk i wraz z braćmi Robertem i → Janem osiadł w Małopolsce. Trudno ustalić ich kolejne zajęcia i miejsca zatrudnienia, m.in. w Muszynie, gdzie L. pracował jako sekretarz sądowy, i w Truskawcu. Jeszcze w 1889 r. przebywał w Krynicy w służbie sądowej.

Z czasem L. powrócił na Śląsk, osiadł w Królewskiej Hucie i ponownie zamierzał otworzyć księgarnię, tym razem w Piekarach, co skończyło się niepowodzeniem. Wówczas za radą Franciszka Świdra postanowił wydawać gazetę lokalną, którą jednak przejął sam Świder. L. prowadził żywą działalność społeczną, wygłaszając prelekcje, zajmując się działalnością wydawniczą i pisarską. Pisywał dydaktyczne obrazki obyczajowe, np. *Dwa śluby, czyli modlitwa rodziców ściąga błogosławieństwo boskie* („Rodzina", dodatek do „Katolika" 1888), które ukazywały się w ówczesnych pisemkach śląskich i w dodatkach do nich. Wielokrotnie podejmował redakcję różnych efemerycznych pisemek klerykalnych. Przez pewien okres redagował m.in. centrową „Gazetę Katolicką" (Król. Huta 1896), później był redaktorem tygodników „Rodzina Chrześcijańska" (dodatek do „Górnoślązaka") oraz „Straż z nad Odry". Wydawał też m.in. „Dzwonek Marii", a później tygodnik „Opiekun Katolicki".

Jako sekretarz Związku Wzajemnej Pomocy Chrześcijańskich Robotników Górnośląskich był jednocześnie sekretarzem redakcji jego organów: „Praca", a następnie „Wzajemna Pomoc". W styczniu 1920 r. rozpoczął wydawanie ilustrowanego miesięcznika pod nazwą „Ognisko Domowe", który istniał bardzo krótko. Ukazał się specjalny numer „Ogniska Domowego" z nadpisem: „Zeszyt okazowy poświęcony pamięci Juliusza Ligonia" (Kat. 1919). Wydrukował serię pocztówek z podobiznami wybitnych Polaków. Był autorem obszernego życiorysu swego ojca Juliusza. W 30. rocznicę jego śmierci ukazał się z napisanym przez niego wstępem śpiewnik z nutami, zawierający piosenki ułożone przez ojca *Iskra miłości z Górnego Śląska, czyli Odłamek śpiewu historyczno-narodowego* (Kat. 1919).

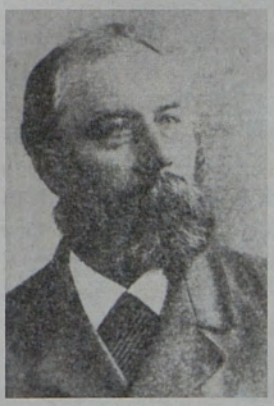
L. pełnił szereg funkcji w różnych organizacjach polskich, w kółkach towarzyskich, w organizacjach „Sokoła", w robotniczych organizacjach samopomocowych, w czytelniach ludowych. Był prezesem Kółka Towarzyskiego w Królewskiej Hucie (1899–1900), skarbnikiem „Sokoła" (1902), prezesem Koła Śpiewaczego „Harmonia" w Katowicach (1906), skarbnikiem Polskiego Komitetu Wyborczego dla Śląska (1907–1908), generalnym skarbnikiem Związku Wzajemnej Pomocy Chrześcijańskich Robotników Górnośląskich, sekretarzem Zjednoczenia Zawodowego Polskiego (1910), sekretarzem Banku Ludowego (1911), członkiem Komitetu Oświatowego Towarzystwa Czytelni Ludowych (1918). Przez wiele lat wchodził w skład Polskiego Komitetu Wyborczego i brał udział w organizowaniu wieców przedwyborczych na Górnym Śląsku. W okresie plebiscytu czynnie włączył się w działalność polityczną, uczestniczył w pracach Polskiego Komisariatu Plebiscytowego w Bytomiu. Gromadził książki, pierwodruki i rękopisy oraz materiały rękopiśmienne i urzędowe do biografii literackiej ojca Juliusza oraz brata Jana.

Był żonaty z Wiktorią Kawecką. Miał 2 synów: Kazimierza i Zygmunta, którzy kształcili się w Seminarium Księży Misjonarzy w Krakowie. Kazimierz został pisarzem i redaktorem.

L. zm. w Katowicach 2 IX 1931.

Śląski Instytut Naukowy w Katowicach [nieistniejący obecnie]: Materiały „Śląskiego Słownika Biograficznego", biogramy Adolfa Ligonia, oprac. W. Koraszewska, J. Kucianka. – Florian W., *Czasopiśmiennictwo polskie na ziemiach śląskich w okresie walki o narodowość (1845–1921)*, [w:] *Oblicze ziem odzyskanych*, t. 2, Wr. 1948, s. 672, 696; Kucianka J., *Scena amatorska w Królewskiej Hucie 1870–1884*, „Zaranie Śląskie" 1967, nr 3, s. 548–563; Ksiądz [Kudera J.], *Dziennikarstwo polskie na Śląsku*, Bytom 1912, s. 44, 45, 48; Ligoń K., *Poeci Górnego Śląska. Krótki zarys historii literatury ludowej na Górnym Śląsku*, przedmowa J. Kasprowicz, Lwów 1920, s. 20, 53, 54; *Literatura polska...*, t. 1, s. 568 (biogram L. autorstwa A. Jarosza); Ogrodziński W., *Dzieje piśmiennictwa śląskiego...*; PSB, t. 17 (biogram L. autorstwa A. Jarosza); *Śląscy pisarze ludowi (1800–1914)*, oprac. J. Kucianka, Wr. 1968. – „Gazeta Opolska" 1899, nr 92; 1902, nr 93; 1912, nr 122; 1918, nr 180; „Gazeta Robotnicza" 1903, nr 42; 1911, nr 15; „Głos Śląski" 1903–1918; „Górnoślązak" 1904–1911; „Katolik" 1884, nr 37; 1900, nr 54; 1901, nr 12; 1907, nr 111, 140.

Adam Jarosz



Ligoń Jan, krypt. J.L. (1851–1917), działacz społeczno-kulturalny, poeta ludowy.

Ur. 27 XII 1851 w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), najstarszy syn → Juliusza i Teresy z d. Kawka, brat → Adolfa. Wkrótce po urodzeniu syna Ligoniowie ze względów materialnych przenieśli się do Zawadzkiego (pow. strzelecki na Opolszczyźnie). Jako 12-letni chłopiec L. zetknął się z powstańcami z 1863 r., którym ojciec udzielił schronienia, i od nich też nauczył się – na wyraźne

życzenie ojca – 2 pieśni narodowych: *Boże coś Polskę...* i *Z dymem pożarów...*, utworów surowo zakazanych przez zaborców. W Zawadzkiem wraz z rodzeństwem, m.in. młodszym bratem Adolfem, L. ukończył 3-klasową szkołę ludową. W wieku 14 lat został pomocnikiem w kotłowni, później był kowalem i ślusarzem. Pod kierunkiem ojca jako najstarszy syn nauczył się zawodu kowala i ślusarza hutniczego.

W 1870 r. Ligoniowie z powodu patriotycznej działalności ojca musieli po 20-letnim pobycie w Zawadzkiem przenieść się do Królewskiej Huty, gdzie ojciec i syn znaleźli zatrudnienie w hucie. L. zdobył z czasem kwalifikacje i stanowisko mechanika-maszynisty. Przez kilka lat był jedynym żywicielem licznej rodziny, gdyż ojciec ponownie został pozbawiony pracy.

Po odbyciu 3-letniej służby wojskowej w Nysie L. powrócił do domu i zajął się działalnością kulturalną. W Kółku Towarzyskim był przez kilka lat bibliotekarzem, działał jako reżyser sceny amatorskiej i aktor. Ze sceną amatorską był związany przez 10 lat. W tym czasie przygotowano 30 premier z jego udziałem. L. zajął się też pisarstwem. W 1877 r. ukazał się w „Gazecie Górnośląskiej" jego wiersz napisany z okazji srebrnego wesela rodziców. Właściwy debiut przypadł na 1882 r. – ukazało się kilka jego wierszy w „Gazecie Górnośląskiej", m.in. *Śmierć* (nr 64), *Zabobon* (nr 77), *Módl* się *i pracuj* (nr 78). Odtąd w prasie, kalendarzach i innych drukach L. ogłaszał swoje wiersze, ale ciekawsze i dojrzalsze pod względem treści i formy były 2 rękopiśmienne zbiorki: *Diarium* (25 tekstów, w posiadaniu rodziny Ligoniów w Katowicach) i *Dumki z ojczystego kraju* (10 wierszy w zbiorach Kurii Diecezjalnej w Katowicach). Wiersze L. mają charakter patriotyczny (wiele zawdzięczał → Wincentemu Polowi). Pisał również wiersze religijne i autobiograficzne. Ze względu na używany przez niego kryptonim „J.L.", identyczny z kryptonimem ojca, wiersze L. są niekiedy przypisywane Juliuszowi Ligoniowi.

Do 1884 r. L. działał w Kółku Towarzyskim jako bibliotekarz, sekretarz oraz utalentowany aktor amator i reżyser królewskohuckiej sceny amatorskiej, z którą był związany przez blisko 10 lat. W przedstawieniach brali udział także ojciec Juliusz i brat Adolf.

Prześladowany za działalność organizacyjną i oskarżony o wysyłanie politycznych informacji do prasy polskiej w innych zaborach, L. został zwolniony z pracy w 1884 r. i przez kilka miesięcy nie mógł znaleźć zatrudnienia w przemyśle jako „polski agitator". Wówczas udał się do Małopolski wschodniej, śladem swych młodszych braci, którzy wyemigrowali tam ze Śląska w poszukiwaniu zatrudnienia. L. otrzymał pracę maszynisty przy szybach naftowych w Pomiarkach k. Truskawca. Stamtąd pisywał listy do ojca przebywającego w Królewskiej Hucie, niektóre rymowane. Opisując piękno górskiej okolicy, dawał wyraz tęsknocie za Śląskiem. Ok. 1887 r. pracował krótko w Rajsku w organizowanych właśnie kopalniach nafty.

W 1889 r. L. na krótko przed śmiercią ojca powrócił na Śląsk. Pracował najpierw w Chropaczowie w kopalni „Schlesiengrube" (później „Śląsk"), a potem znalazł stałe zajęcie w bytomskiej kopalni „Heinitzgrube" (po 1945 r. „Rozbark"). Pobyt w ówczesnym Bytomiu, który był miastem „najgłośniej tętniącym polskością", zaowocował powstaniem wierszy patriotycznych *O polska mowo!, O śląska mowo!, Śląsko nasze!, Na grobie ojca.* Wtedy L. napisał też teksty antyhakatystyczne, pełne ironii. Jego wiersze ukazywały się głównie w „Gazecie Górnośląskiej" i „Katoliku".

Dn. 4 XI 1878 ożenił się z Reginą Podstawą (Postawą) (1856–1919), pochodzącą, podobnie jak matka L., z Opolszczyzny ze wsi Osowiec. Miał synów: Stanisława (1879–1954), artystę malarza i pisarza, Jana, Franciszka i Kazimierza, który zginął w 1915 r. w czasie I wojny światowej, oraz córki Helenę i Marię. Śmierć ukochanego syna utrwalił L. w wierszu *Do mojej lutni.*

L. zm. 19 IX 1917.

Śląski Instytut Naukowy w Katowicach [nieistniejący obecnie]: Materiały „Śląskiego Słownika Biograficznego" dotyczące Jana Ligonia, oprac. W. Koraszewska, J. Kucianka, B. Podolecki. – Gallus J., *Śp. J.L.*, wspomnienie pośmiertne, „Katolik" 1917, nr 116; Kucianka J., *J.L. 1851–1917*, „Zeszyty Naukowe WSP w Katowicach, Prace Historycznoliterackie" 1967, z. 4; taż, *J.L. (1851–1917)*, [w:] *Studia nad piśmiennictwem śląskim*, Kat. 1967 s. 215–240; taż, *J.L. 1851–1917*, [w:] *Śląscy pisarze ludowi (1800–1914). Antologia poezji i prozy*, oprac. J. Kucianka, Wr. 1968, s. 209–224 (tu bibliogr. podmiotowa i przedmiotowa); taż, *Scena amatorska w Królewskiej Hucie 1870–1884*, „Zaranie Śląskie" 1967, z. 3, s. 548–563; Ligoń K., *Poeci Górnego Śląska. Krótki zarys historii literatury ludowej na Górnym Śląsku*, przedmowa J. Kasprowicz, Lwów 1920, s. 54, 55; *Literatura polska...*, t. 1 (biogram Jana Ligonia autorstwa K. Heskiej-Kwaśniewicz); PSB, t. 17 (biogram L. autorstwa A. Jarosza); ŚSB, t. 2 (biogram L. autorstwa J. Kucianki, 1979); *Życie i twórczość rodu Ligoniów*, Ch. 1979. – Materiały rodzinne w posiadaniu Zygmunta Ligonia z Poznania.

Adam Jarosz



Ligoń Juliusz, krypt. J.L., (1823–1889), kowal hutniczy, pisarz ludowy, działacz społeczno-narodowy.

Ur. 23 II 1823. Tę datę przyjęło się podawać w polskich słownikach biograficznych od l. międzywojennych XX w., choć jak wynika z zachowanej księgi chrztów sadowskiej parafii, do której Prądy (Prondy) należały, ojciec L. zgłosił urodziny syna 23 II 1823, informując przy tym, że żona powiła syna 22 II 1823 o godz. 12.00, ale czy w południe, czy w nocy tego już nie odnotowano. Jan Myrcik, autor tego uzupełnienia, podaje niekonsekwentnie w jednej publikacji, że urodziny L. miały miejsce 22 II 1823 (zob. J. Myrcik, *Poeci ziemi lublinieckiej*, [b.m.w. 1999], s. 57), a w innej, że 23 II 1823 (*Słowo o patronie*, [w:] *II Liceum Ogólnokształcące im. Juliusza Ligonia w Chorzowie. 50 lat tradycji*, Ch. 2007, s. 8). Pojawiająca się zaś w niektórych publikacjach data urodzin 28 II 1823 wynika zapewne z zatarcia się na grobowcu cyfry „3". Przyszedł na świat w folwarku Prądy k. Koszęcina (pow. lubliniecki) jako syn Franciszka, dworskiego kowala w majątku księcia Hohenlohe-Ingelfingen, i jego pierwszej żony z d. Skibianki (Skiba), zm. we wczesnej młodości Juliusza. Ojciec – szczerze przywiązany do patriotycznych tradycji walk niepodległościowych Kościuszki – był uczestnikiem wojen napoleońskich. Pewną rolę w młodości L. odegrał rektor szkoły elementarnej w Strzebiniu, Hadrosek. Zobowiązany do nauczania w języku niemieckim, zapoznawał jednak młodzież z historią Polski, zachęcając do czytania polskich książek. Od ojca L. nauczył się rzemiosła kowalskiego. Służbę wojskową odbył w Nysie w 22. Pułku Piechoty.

Ok. 1844 r. L. przybył do Królewskiej Huty (obecnie Chorzów), gdzie został kowalem hutniczym. W tymże roku rozpoczął działalność społeczną w Towarzystwie Wstrzemięźliwości, założonym na Śląsku przez ks. A. Ficka. W poszukiwaniu stałego i lepiej płatnego zajęcia udał się do huty hr. Renarda w Zawadzkiem (w pow. strzeleckim na Opolszczyźnie), w której w 1863 r. powołał kółko czytelnicze. Mimo ciężkiej wielogodzinnej pracy fizycznej w hucie, L. organizował w swoim środowisku życie kulturalne, był kolporterem gazet i książek polskich. Jednocześnie wiele pracował nad sobą. Czytał pisma wielkopolskie, pomorskie i galicyjskie. Zdobył rozległą wiedzę przez samokształcenie. Z czasem zaczął publikować swoje prace literackie.

Wierszowane utwory okolicznościowe zaczął tworzyć niewątpliwie przed 1858 r. L. debiutował w „Gwiazdce Cieszyńskiej" (1858, nr 25) wierszem pt. *Kilka słów do pisarzy polskich i do ludu*, w którym wy-

raził swą troskę o upowszechnienie książki i czytelnictwa wśród ludu śląskiego. Uwagi władz pruskich nie uszła działalność kulturalno-oświatowa L., a szczególnie jego kontakty z prasą wielkopolską. Obserwowano różnorodne formy działalności społecznej L., m.in. współdziałanie przy założeniu w 1869 r. przy pomocy pomorskich i poznańskich działaczy polskiego Towarzystwa Pożyczkowego w Zawadzkiem. L. został jego sekretarzem. Towarzystwo miało za zadanie, obok celów finansowych, przeciwdziałać postępującej germanizacji ludu i umacniać pozycję języka polskiego na Śląsku. Współpracujący z Towarzystwem działacze, przeważnie ludzie zamożni, przekazywali polskie książki i prenumerowali czasopisma, dzięki czemu powstała – obok prywatnej biblioteki L. – pierwsza społeczna biblioteka w Zawadzkiem, którą opiekował się poeta-kowal. W końcu oskarżono L. o działalność wywrotową. Został usunięty z pracy w hucie „Andrzeja" po blisko 20-letnim okresie pobytu w Zawadzkiem.

Prześladowany i zwolniony z pracy za patriotyczną działalność L. zmuszony był w 1870 r. przenieść się wraz z rodziną do Królewskiej Huty. Było to wówczas ważne centrum życia umysłowego i ruchu narodowego na Górnym Śląsku, co nie pozostało bez pozytywnego wpływu na dalsze życie i działalność L. W tym ruchliwym środowisku miejskim rozwijał – obok działalności politycznej i kulturalno-oświatowej – niezwykle bujnie swą twórczość literacką.

Włączył się do pracy organizacyjnej w Kółku Polskim, zwanym także Kółkiem Towarzyskim, kierowanym najpierw przez → Karola Miarkę, a później przez pewien czas przez → dr. F. Chłapowskiego, który otaczał opieką pisarza i jego rodzinę. W Kółku L. pełnił kolejno funkcje sekretarza, bibliotekarza i wiceprezesa. Szczególnie duże zasługi położył dla rozwoju czytelnictwa i organizacji biblioteki Kółka Towarzyskiego. W pracy bibliotecznej pomagał mu syn → Jan.

W 1873 r. wydelegowano L., znanego już działacza i pisarza ludowego, na obchód 25-lecia Towarzystwa Przemysłowego w Poznaniu. W czasie uroczystości wygłosił wiersz pt. *Uczucie miłości braterskiej*, oświadczając w nim m.in. w imieniu królewskohuckiego Kółka Towarzyskiego, iż „jednej matki dzieci jesteśmy". Nawiązał w Poznaniu nowe kontakty, ale odtąd był specjalnie obserwowany przez policję pruską.

Obok działalności społecznej rozwijał twórczość literacką. Jego utwory pojawiały się w prasie śląskiej, wielkopolskiej, pomorskiej i galicyjskiej, a także warszawskiej oraz w kalendarzach. Współpracę z chełmińskim „Przyjacielem Ludu" rozpoczął w 1863 r. artykułem utrzymanym w tonie patriotycznym pt. *Pisanie wiarusa z Górnego Śląska do braci wiarusów i czytelników „Przyjaciela Ludu"...*, w którym informował o stanie czytelnictwa wśród ludności Zawadzkiego, wzywając jednocześnie do szerzenia oświaty ludowej. Dał też świadectwo umiłowania mowy ojczystej w wierszu *Mowa ludu śląskiego*, o incipicie: „Nasza polska mowa, to mowa kochana..." („Przyjaciel Ludu" 1867, nr 15). W „Przyjacielu Ludu" drukował też rymowane opowiadania, w których obok tendencji moralizatorskich przebijały echa protestu społecznego („pany gnębią chłopów uciążliwie"). W l. 1864–1867 ogłaszał w lwowskim „Dzwonku" wiersze i artykuły zwrócone przeciwko pijaństwu i rozwiązłości, a zachęcające do oświaty. Były tam też rady gospodarskie, opowiadania dla ludu, zagadki itp. Zawierały one również pierwiastki folklorystyczne. Ponadto pisywał do „Warty", „Oświaty" i „Kuriera Poznańskiego", w którym w 1875 r. opublikował wiersz poświęcony pamięci K. Libelta i P. Wilkońskiej.

W 1868 r. L. rozpoczął bardzo żywą współpracę ze „Zwiastunem Górnośląskim", publikując liczne korespondencje oraz dialogi informujące o pracy społecznej, które także przyniosły wiele akcentów autobiograficznych, jak np. o przygotowaniach do założenia polskiego Towarzystwa Oszczędności dla hutników w Zawadzkiem na wzór podobnych

organizacji w Poznańskiem („Zwiastun Górnośląski" 1869, nr 11).

W Mikołowie w 1874 r. nakładem L. ukazał się dialog wierszowany na modłę średniowiecznych moralitetów pt. *Walka Smutku z Pociechą w sercu chorego człowieka, czyli Myśli duszy mogące służyć ku pokrzepieniu w każdym utrapieniu*. Parę lat później ukazał się anonimowo nakładem redaktora „Gazety Górnośląskiej" → ks. Franciszka Przyniczyńskiego (być może przy jego współudziale autorskim) tomik wierszy pt. *Piosnki zabawne, po części górnośląskie* (Bytom 1877). Tomik przypisywany jest L. Drugi zbiorek, liczący 15 tekstów, przygotowany do druku i przesłany jeszcze w 1868 r. wydawcy J. Chociszewskiemu, opublikowany został dopiero w 1919 r. przez → Adolfa Ligonia pt. *Iskra miłości z Górnego Śląska, czyli Odłamek śpiewu historyczno-narodowego*.

Natomiast w rękopisie pozostał do dziś przygotowany do druku zbiór 61 wierszy, zawierający utwory religijne, moralne, powinszowania i wiersze okolicznościowe pod znamiennym tytułem *Ziarnko dla zasiłku ducha zebrane w gumnie serca, ręką od młota, z miłości Boga, bliźnich i własnej duszy, przez Górnoślązaka J.*[uliusza] *i L.*[igonia], w Królewskiej Hucie (w zbiorach Archiwum Kurii Diecezjalnej w Katowicach).

Idąc wzorem → Józefa Lompy, z którego pism wiele korzystał, napisał L. cykl dialogowych gawęd, podzielonych na 15 wieczorów, w których przedstawił Śląsk jako jedną z ziem polskich. Zbiór ten opublikował najpierw w „Gazecie Górnośląskiej" w l. 1878 i 1879 pt. *O dawnych czasach Górnego Śląska, czyli Pogadanki wieczorne pomiędzy nauczycielem, obywatelem i górnikiem*. Pod zmienionym tytułem ogłosił te gawędy → ks. Radziejewski w wydanym przez siebie w Królewskiej Hucie kalendarzu („Katolik", Kalendarz górnośląski), w 3 kolejnych rocznikach: 1883, 1884, 1885, co zapewniło gawędom ogromną popularność.

W znacznym na owe czasy nakładzie 6 tys. egzemplarzy ukazał się w Poznaniu w 1883 r. poemat pt. *Obrona Wiednia, czyli niemieckiego państwa i chrześcijaństwa przez Jana Sobieskiego, króla polskiego*, który „skreślił dla braci Ślązaków Juliusz Ligoń". Patriotyczną wymowę utworu podkreślały jeszcze dwa wiersze liryczne dołączone do niego i zatytułowane: *Śpiew o zwycięstwach Jana III* oraz *Śpiew na 200-letnią rocznicę obrony Wiednia*, nawiązujące do doświadczeń pisarskich Juliana Ursyna Niemcewicza i jego *Śpiewów historycznych*.

Wspierał L. swym piórem także amatorski teatr ludowy. Napisał kilka sztuk: *Nawrócony, czyli Rozmowa dwóch młodych Górnoślązaków, to jest Johana Zniemczałkowskiego i Wojciecha Bogobojskiego* (Bytom 1877), *Dobry syn* (Bytom 1878), *Prawda zwycięża* („Gazeta Górnośląska" 1878, nr 96–97), *Los sieroty, czyli Niewinność zwycięża* („Katolik" 1882, nr 30–56). Niektóre z nich były nawet wznawiane, inne wystawiane tylko raz. L. brał czynny udział w organizowaniu amatorskiego teatru, przerabiał i adaptował sztuki innych autorów, wprowadzając do nich własne i cudze pieśni, komponując nawet muzykę. Pieśni te bardzo szybko rozpowszechniały się na Górnym Śląsku. Pomagał też swemu synowi Janowi Ligoniowi w reżyserowaniu sztuk. L. był obok → Miarki współtwórcą regionalnego dramatu ludowego na Górnym Śląsku. Przy ogromnych zasługach organizacyjnych położonych wokół teatru ludowego talent dramaturgiczny miał raczej mierny. Mimo że sztuki były pełne tendencji moralizatorskich, to jednak cieszyły się dużym powodzeniem wśród ludowej publiczności polskiej i odegrały w swoim czasie wielką rolę.

Działalność oświatowa i polityczna L. była skrupulatnie śledzona przez pruskie władze policyjne i stała się powodem dalszych prześladowań, a wreszcie zwolnienia z pracy. Na przełomie 1874/1875 r. L. ciężko chorował. W dn. 14 IV 1875 pod nieobecność L. wtargnęli do jego mieszkania przedstawiciele policji i – brutalnie potraktowawszy żonę – skonfiskowali książki, materiały literackie, a nawet papier listowy. W obronie L. wystąpi-

ła prasa polska, a jego przyjaciel i znany działacz dr Chłapowski opublikował w tej sprawie list w prasie poznańskiej. Sam poszkodowany nie omieszkał wystąpić w korespondencji do „Kuriera Poznańskiego" (z 24 IV 1875, nr 94), którą przedrukowały liczne gazety polskie i (z innego powodu) berlińska „Germania" w przekładzie na język niemiecki. Sugestywny opis postępowania policji spowodował proces, przegrany jednak przez redaktora „Kuriera Poznańskiego" i L.; ten ostatni skazany został na 100 marek grzywny.



Pomnik J. Ligonia autorstwa T.R. Domina w Chorzowie

W 1877 r., gdy L. ponownie został zatrudniony, uległ rychło wypadkowi, co w połączeniu z czynnym udziałem w agitacji wyborczej po stronie polskiej stało się powodem zwolnienia go z pracy, tym razem już po raz ostatni. Przez wiele lat L. był zmuszony prowadzić proces o odszkodowania z Kasą Bracką (Knappschaftsverein), który ostatecznie dzięki pomocy przyjaciół i Chłapowskiego wygrał w 1883 r. Był to bardzo ciężki okres dla schorowanego już pisarza, mimo to w czasie klęski głodu w 1879 r. pomagał braciom Przyniczyńskim w organizowaniu pomocy dla potrzebujących. Współdziałał także przy założeniu polskiego Konsumu i Towarzystwa Wzajemnej Pomocy – katolickiej organizacji zawodowej robotników w Królewskiej Hucie (1877).

Niepowodzenia życiowe nie załamały L., wręcz przeciwnie: pogłębił się jego krytycyzm w stosunku do polityki Centrum i takich działaczy, jak Miarka. Jako działacz polityczny L. występował podczas kulturkampfu w obronie katolicyzmu i narodowości polskiej. Wkrótce jednak naraził się Centrum i skupionym wokół niego księżom przez opowiedzenie się za wybieraniem na Górnym Śląsku tylko posłów polskich. Krytyczny stosunek L. do umiarkowanej i lojalistycznej postawy Miarki doprowadził do zerwania przez niego z „Katolikiem" oraz do wystąpienia z Kółka Towarzyskiego. Przez blisko 10 lat, tj. od chwili założenia Kółka w 1872 r., należał do jego aktywnych członków. Z żalem zmuszony był Kółko opuścić m.in. dlatego, że → ks. Lukaszczyk, prezes w l. 1877–1883, licznemu już wówczas stowarzyszeniu narzucał kierunek polityczny polskiego i niemieckiego Centrum oraz pragnął zbliżenia ze zniemczonym duchowieństwem. Bliższe stały się wówczas L. pozycje ideowe Przyniczyńskich, najbardziej narodowo radykalne, stąd też jego związek z „Gazetą Górnośląską". W 1881 r. wspólnie z Przyniczyńskimi L. założył Komitet Wyborczy Katolicko-Polski. Ówczesne stanowisko ideowe L. świadczyło o jego dużej dojrzałości politycznej. W sposób wyraźny i bez żadnych niedopowiedzeń głosił w swej pracy pisarskiej i działalności politycznej pogląd o jedności historycznej i narodowej Śląska z Polską. Był jednym z najbardziej konsekwentnych pod względem narodowym działaczy śląskich.

W licznym na Śląsku kręgu twórców ludowych L. był pierwszym poetą wywodzącym się z kręgu robotników fabrycznych, przemysłowych. Jako pisarz był bardzo wszechstronny i niezwykle pracowity. Uprawiał wszystkie niemal ważniejsze gatunki pisarskie. Pisał na

zamówienie gazet, kółek towarzyskich, dla przywołania wielkiej tradycji historycznej Polski, nawiązując do doświadczeń pisarskich Niemcewicza, a swoją „krzątaninę pisarską" traktował jako najlepszą formę działalności społecznej. Był typem moralisty, agitatora w tym najlepszym rozumieniu tego słowa. Niemal wszystko, co napisał, było przepojone szlachetną intencją i dydaktyzmem. Uzdolnień wielkich nie miał, ale w jego rozległej twórczości można z całą pewnością znaleźć utwory bądź ustępy epickie dobrze świadczące o samorodnym ludowym talencie. W pisarstwie L. dominuje temat patriotyczny, pojęty bardzo szeroko jako zespół postulatów i aspiracji narodowo-wyzwoleńczych ludu śląskiego.

L. obchodził 25-lecie działalności pisarskiej 19 VI 1883. Była to bardzo skromna uroczystość. Nawet w prasie, z którą tak rozlegle i systematycznie współpracował, nie było należytego odzewu („Gazeta Górnośląska" 1883, nr 35/36; „Przyjaciel", dodatek do „Gazety Toruńskiej" 1883, nr 24; „Katolik" 1883, nr 45/46; „Gazeta Toruńska" 1883, nr 140). Spracowany człowiek, znękany walką i trudnościami, powoli wycofywał się z życia i działalności literacko-publicystycznej.

Od 1851 r. żonaty był z Teresą Kawką. Miał synów: Jana, Adolfa i Rudolfa oraz córkę Matyldę.

Zm. 17 XI 1889 w Królewskiej Hucie. Został pochowany na cmentarzu parafii św. Barbary.

AAKat.; Arch. rodziny Ligoniów w Katowicach (Helena Ligoń-Mieczkowska); Ligoń J., Listy do syna Jana z l. 1886–1888, ok. 20 listów; Listy do syna Rudolfa z l. 1878–1883, 1886–1889 – razem 56 listów; List do nieznanego adresata z 26 V 1887 w BŚ, rkp. 121/II; sygn. R. 125 II (Historia kościoła w Koszęcinie), sygn. R. 645 I (Iskra miłości...), sygn. R. 122 II (Podobieństwo życia ludzkiego z rokiem), R. 121 II, R. 124 II; Ligoń J., Moje pamiętniki skreślone dla rodziny, dobrodziejów i przyjaciół, autograf sprzed 1877 r., zaginiony; tenże, Listy do dr. F. Chłapowskiego z l. 1876–1880 – 10 listów w odpisie, list do tegoż z 1889 r., autograf, B. Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, rkp. 825/2. – *Album pisarzy śląskich*, nr 10; Baranowicz J., *Juliusz Ligoń. Śląski działacz i poeta*, Kat. 1960; *Bibliografia twórczości Juliusza Ligonia 1858–1868*, oprac. J. Kucianka, „Studia Śląskie", t. 18: 1970; Gładysz A., *Pisarze śląscy*, [w:] *Obraz literatury polskiej*, t. 4, cz. 4; Hierowski Z., *Życie literackie na Śląsku w latach 1922–1939*, Kat. 1969; *Juliusz Ligoń*, oprac. S. Wilczek, rys. Jerzy Moskal, „Poglądy" 1969, nr 17; *Juliusz Ligoń 1823–1889*, [w:] *Śląscy pisarze ludowi (1800–1914). Antologia poezji i prozy*, oprac. J. Kucianka, Wr. 1968, s. 54–94 (biografia, bibliogr., wybór tekstów); Kobiela L., *Poeta śląski na cześć powstania listopadowego*, „Polska Zachodnia" 1927, nr 289; [Kucianka J.], Bernhardt J. [pseud.], *Moralitet w śląskim piśmiennictwie ludowym*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne" 1970, z. 2; Kucianka J., *Ligoniowej spuścizny niesłuszne pomnożenie*, „Zaranie Śląskie" 1963, z. 2; taż, *Współpraca Juliusza Ligonia z lwowskim „Dzwonkiem" w latach 1864–1867*, „Zaranie Śląskie" 1969, z. 2, s. 255–261; [Kudera J.] Ks. Jacek [pseud.], *Juliusz Ligoń, jego życie i zasługi względem Górnego Śląska*, Op. 1918; tenże, *Obrazy Ślązaków wspomnienia godnych*, t. 1, Mikołów 1920 (uzup. w rkp. BŚ, rkp. 103/II); *Literatura polska...*, t. 1 (biogram Juliusza Ligonia autorstwa K. Heskiej-Kwaśniewicz); *Mały słownik pisarzy polskich*, cz. 1, wyd. 2, W. 1969, s. 114; Mayer J., *Zapomniany wiersz J. z 1855 r.*, [w:] *Studia nad piśmiennictwem śląskim*, Kat. 1967, s. 203–213; Nawrocki W., *Działalność oświatowa i literacka Juliusza Ligonia. Zarys naukowo-popularny*, Kat. 1962; tenże, *Echo powstania styczniowego w prozie i literaturze polskiej na Śląsku*, „Zaranie Śląskie" 1963, z. 1, s. 80–86; tenże, *Kilka uzupełnień do biografii twórczości Juliusza Ligonia*, „Zaranie Śląskie" 1962, z. 3, s. 615–623; tenże, *O nowe spojrzenie na Juliusza Ligonia*, „Zaranie Śląskie" 1961, z. 4; Obrzud Z., *Juliusz Ligoń (1832–1889)*, [w:] *Pisarze śląscy XIX i XX wieku*, red. Z. Hierowski, Wr. 1963, s. 264–283 (biografia, wybór tekstów); Ogrodziński W., *Dzieje piśmiennictwa śląskiego...*; PSB, t. 17, s. 327–328 (biogram Juliusza Ligonia autorstwa A. Jarosza); *Słownik folkloru polskiego*, red. J. Krzyżanowski, W. 1965; *Słownik pisarzy śląskich*, t. 1, red. J. Lyszczyna, D. Rott, Kat. 2005, s. 81–83; *Słownik pracowników książki polskiej*, W.–Łódź 1972; Szewczyk W., *Trzynaście portretów śląskich*, Kr. 1953, s. 159–174; Szramek E., *Znaczenie Juliusza Ligonia. Kartka pamiątkowa z powodu 30. rocznicy śmierci*, „Głosy znad Odry" 1919, z. 4; ŚSB, t. 1, s. 147–152 (biogram Juliusza Ligonia autorstwa A. Jarosza); Tobiasz M., *Pionierzy odrodzenia narodowego i politycznego na Śląsku (1863–1914)*, Kat. 1945, s. 69, 78–80; *Życie i twórczość rodu Ligoniów*, Ch. 1979. – „Dziennik Poznański" 1889, nr 271; „Dziennik Śląski" 1919, nr 245; „Gazeta Ludowa" 1919, nr 118; „Głosy znad Odry" 1919, z. 4 [nadpis] Zeszyt poświęcony pamięci Juliusza Ligonia; „Goniec Wielkopolski" 1889, nr 260; „Gwiazda Piekarska" 1889, nr 93–95; „Gwiazdka Cieszyńska" 1889, nr 48; „Katolik" 1889, nr 93, 94, 96, 99; „Kurier Poznański" 1889, nr 267; „Nowiny Raciborskie" 1889, nr 67–70; „Ognisko Domowe" 1919 [nadpis] Zeszyt okazowy poświęcony pamięci Juliusza Ligonia; „Orędownik" 1889, nr 267; „Prawda" (Częstochowa) 1919, nr 21, 22.

Adam Jarosz



Ligoń Stanisław, krypt. i pseud.: St.L., Karlik, Karlik z „Kocyndra" (1879–1954), artysta malarz, literat, działacz kulturalno-oświatowy i polityczny.

Ur. 27 VII 1879 w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), syn → Jana, maszynisty kopalnianego, i Rozalii z Podstawów, wnuk Juliusza, zasłużonego dla polskości Śląska poety ludowego i niezłomnego działacza patriotycznego. L. był zatem sukcesorem tradycji rodzinnych, pielęgnowanych pieczołowicie przez ojca, również czynnego działacza narodowego, który położył duże zasługi w rozwoju amatorskiego ruchu artystycznego oraz piśmiennictwa regionalnego. Ze środowiska rodzinnego L. wyniósł w pełni wykrystalizowaną polską świadomość narodową. W l. 1884–1889 uczęszczał do szkoły powszechnej w Samborze, dokąd przenieśli się jego rodzice zmuszeni do opuszczenia Śląska na skutek bezrobocia, które dotknęło ojca L. za postawę i działalność narodową. Na Śląsk L. powrócił w 1889 r., zamieszkał wraz z rodzicami w Rozbarku (obecnie dzielnica Bytomia), gdzie ukończył szkołę powszechną. Nie mogąc kształcić się dalej, zarobkował jako goniec w księgarni. Jednocześnie uczył się malarstwa u bytomskiego majstra Z. Majchrzakowskiego. Po 2 latach terminowania w Bytomiu rozpoczął naukę malarstwa dekoracyjnego i kościelnego u J. Szpetkowskiego w Poznaniu, a następnie w Szkole Artystyczno-Przemysłowej w Krakowie, której jednak nie ukończył z powodu braku środków materialnych. Nie zrezygnował z dalszej nauki. W 1900 r. wyjechał do Berlina w celu kontynuacji studiów malarskich. Tam dzięki miejscowej Polonii, w której życiu kulturalno-oświatowym czynnie uczestniczył, znalazł możliwości zarobkowania i kształcenia się. W Berlinie, nawiązawszy zażyłą znajomość z Franciszkiem Morawskim – działaczem Polskiej Partii Socjalistycznej zaboru pruskiego i redaktorem „Gazety Robotniczej", poznał wielu wybitnych wówczas działaczy politycznych (Esterę Golde-Stróżecką, Stanisława Wojciechowskiego, Emila Caspariego) oraz pisarzy i artystów (m.in. Stanisława Przybyszewskiego, Stanisława Wierusz-Kowalskiego).

W 1903 r. powrócił na Śląsk, osiadł w Bytomiu i pracował jako ilustrator książek. Jednocześnie rozwijał pracę kulturalno-oświatową, głównie na terenie bytomskiego „Ula", gdzie organizował przedstawienia teatru amatorskiego i występy chórów. W 1909 r. przeniósł się do Mikołowa i do 1911 r. pracował w wydawnictwie Karola Miarki-syna w charakterze grafika. Prowadził działalność kulturalną i oświatową, był m.in. prezesem Towarzystwa Śpiewaczego „Harmonia". W kwietniu 1912 r. zamieszkał w Krakowie i w Akademii Sztuk Pięknych kontynuował studia malarskie pod kierunkiem Józefa Mehoffera. Nadal utrzymywał ścisłe związki ze Śląskiem, m.in. pomagał w organizowaniu wycieczek Górnoślązaków do Krakowa. Wybuch I wojny światowej zastał go w Truskolasach k. Częstochowy, gdzie pracował nad polichromią kościoła. Tam pozostawał do 1917 r., kontynuując pracę twórczą i prowadząc wspólnie z żoną pracę oświatową (m.in. organizował amatorskie przedstawienia teatralne i bibliotekę). W 1917 r. jako poddany pruski został wcielony do wojska niemieckiego i skierowany na front we Flandrii.

Po zakończeniu wojny wrócił na Śląsk i od 1921 r. pracował w Wydziale Prasowym Polskiego Komisariatu Plebiscytowego w Bytomiu, zajmując się działalnością propagandową jako twórca plakatów, ulotek,

pocztówek itp. Głównym jednak forum jego działalności plebiscytowej stało się, redagowane przez Jana Przybyłę, czasopismo satyryczne „Kocynder".

Działalność ta, także w zakresie satyry literackiej, przyniosła mu szeroką popularność i uznanie, co świadczyło o jej skuteczności. Na łamach „Kocyndra" celował bowiem w ciętej, złośliwej karykaturze i rysunku, uzupełnionych podobnymi, równie ciętymi i dosadnymi podpisami antypruskimi, sygnowanymi najczęściej kryptonimem: „St.L." lub pseudonimem Karlik, który odtąd w formie: Karlik z „Kocyndra" stał się bardziej popularny niż właściwe nazwisko. Praca ta stanowiła, z jednej strony, cenny wkład w polską agitację plebiscytową, z drugiej – wpłynęła decydująco na dalszą działalność artystyczną i społeczną L., ujawniając skalę jego talentu, możliwości twórczych i zainteresowań.

Po plebiscycie, w l. 1923–1929 pracował w Gimnazjum im. A. Mickiewicza w Katowicach jako nauczyciel rysunku, a następnie do 1934 r. kierował Związkiem Śląskich Teatrów Ludowych przy Wydziale Oświaty Pozaszkolnej Kuratorium Szkolnego w Katowicach. Od 1934 r. aż do wybuchu II wojny światowej był dyrektorem katowickiej rozgłośni Polskiego Radia.

Jako artysta malarz położył duże zasługi dla rozwoju środowiska i życia plastycznego na Śląsku. W 1929 r. zorganizował w Katowicach Związek Zawodowy Artystów Plastyków na Śląsku i aż do wybuchu wojny był jego prezesem. Zabiegał usilnie o środki finansowe i organizował liczne wystawy środowiskowe, na których eksponował także własne prace, m.in. w 1929 r. na I Wystawie obrazów i rzeźb w Katowicach, w 1931 r. na Wystawie sztuki religijnej w Katowicach, w 1933 r. wspólnie z Pawłem Stellerem, Adamem Bunschem i Józefem Kidoniem, w 1935 r. na wystawie zorganizowanej z okazji Targów Jesiennych w Katowicach. W l. 1924–1927 wystąpił z cyklem wystaw w Chorzowie, Rudzie Śląskiej i Siemianowicach Śląskich, w 1929 r. eksponował swe obrazy w warszawskiej „Zachęcie". Twórczość malarska L. jest jednak stosunkowo mało znana, większość jego prac uległa zniszczeniu w czasie wojny i okupacji. Dominowało w niej malarstwo sakralne, wykonywane najczęściej na zlecenie, np. polichromie i obrazy w kościołach w Konopiskach, Blachowni, Krzepicach i Truskolasach. Uprawiał także malarstwo portretowe oraz podejmował tematy i motywy regionalne. Był scenografem w Teatrze im. S. Wyspiańskiego w Katowicach. Niezwiązany z żadnym kierunkiem artystycznym, do końca ulegał daleko idącym wpływom swego mistrza – Józefa Mehoffera.

Kontynuował również pracę literacką, rozpoczętą w okresie współpracy z „Kocyndrem". Twórczość literacka, choć w świadomości współczesnych przesłoniła inne kierunki aktywności artystycznej L., jednak ani nie jest objętościowo bogata, ani nie reprezentuje większych wartości artystycznych. Służyła zresztą innym sferom działalności pisarza i z nich wyrastała: sztuka sceniczna *Wesele na Górnym Śląsku*, napisana wspólnie z Aleksandrem Kubiczkiem (Kat. 1934), oraz wydana w 1935 r. *Inscenizacja warzywnicza ze śląskiego ogródka* wiązały się integralnie z uczestnictwem L. w pracach amatorskiego ruchu teatralnego oraz Teatru im. S. Wyspiańskiego i Towarzystwa Przyjaciół Teatru Polskiego na Śląsku, a 2-tomowy zbiór anegdot i opowieści gwarowych *Bery i bojki śląskie* (Kat. 1931–1932) był wynikiem cyklu audycji radiowych prowadzonych przez L. pod analogicznym tytułem przed mikrofonami katowickiej rozgłośni Polskiego Radia. Plebejski, osadzony w realiach regionalnych humor *Berów i bojek śląskich* zapewnił im stałą żywotność w kulturze regionalnej.

Z amatorskim ruchem teatralnym L. był związany przez wiele lat i położył w tej dziedzinie niezaprzeczalne zasługi, będąc m.in. organizatorem biblioteki repertuarowej objazdowego teatru kukiełkowego, docierającego także na Opolszczyznę, i kostiumerii. Żywo interesował się też sceną zawodową. Z Teatrem Polskim im. S. Wyspiańskiego

w Katowicach współpracował jako scenograf i autor. Uczestniczył w pracach Towarzystwa Przyjaciół Teatru Polskiego na Śląsku – początkowo jako członek zarządu, a od 1934 r. jako wiceprezes. W teatrze tym 22 II 1930 wystawił *Wesele na Górnym Śląsku* we własnej scenografii i w reżyserii współautora sztuki A. Kubiczka. Sztuka odniosła sukces – osiągnęła 115 przedstawień, obiegła także liczne sceny amatorskie. Dziś ma jedynie wartość historyczną jako typ widowiska folklorystycznego, charakterystycznego dla śląskiej literatury regionalnej okresu międzywojennego, realizującego wiele postulatów tzw. regionalizmu śląskiego. Pozbawiona intrygi i dramaturgii, właściwej sztuce scenicznej, prezentowała zwyczaje, obrzędy i śpiew, tańce i muzykę ludową Górnego Śląska.

Podobnymi walorami prezentacji folkloru śląskiego nacechowane były audycje radiowe L., szczególnie cykl słuchowisk regionalnych „Przy żeleźnioku" (później „U Karlika gro muzyka"). Ta słowno-muzyczna audycja, w której redagowaniu uczestniczyli także m.in. Anzelm Gorywoda, A. Poloczek, a przede wszystkim poeta ludowy z Opolszczyzny Franciszek Pilarek, cieszyła się ogromną popularnością w całym kraju, także na Śląsku Opolskim, przede wszystkim ze względu na jej antyhitlerowskie nastawienie. Działalność radiowa L. nacechowana była głębokim zaangażowaniem propagandowo-politycznym. Miała też szeroki odbiór społeczny. W 1935 r. L. został wybrany na posła do Sejmu RP z ramienia Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem.

Okres II wojny światowej i okupacji L. spędził początkowo na Węgrzech i w Jugosławii, gdzie do 1941 r. pracował w Komitecie ds. Uchodźców Polskich, a później w Turcji i Jerozolimie, gdzie – trudniąc się głównie twórczością malarską i literacką – doczekał zakończenia wojny. Do kraju wrócił we wrześniu 1946 r., osiadł w Katowicach i zajął się pracą literacką. Powrócił też do pracy radiowej – zorganizował „Czelodkę Radiową", z którą występował przed mikrofonami radia i na estradach w audycjach: „U Karliczka brzmi pieśniczka" oraz „Przy sobocie po robocie". W 1949 r. został członkiem Związku Literatów Polskich.

Odznaczony był m.in. Śląskim Krzyżem Powstańczym, Medalem Niepodległości, Złotym Krzyżem Zasługi oraz Złotym Wawrzynem Polskiej Akademii Literatury. W listopadzie 1977 r. jego imię nadano katowickiej rozgłośni Polskiego Radia.

Od 1903 r. żonaty z Wandą Geelhaar. Miał córki: Irenę (1904), Helenę (1906), Wandę (1908), Stanisławę (1911) i Krystynę (1912).

Zm. 17 III 1954 w Katowicach.

Asanka-Japołł M., *Twórca śląskiej fraszki St. Ligoń*, „Nowiny Opolskie" 1947, nr 43; Daescher H., *Die Polen von Berlin. Deutschland in Spiegel der polnischen Kriegspropagande*, Kr. 1940; Fazan M., Nawrocki W., *Katowickie środowisko literackie w latach 1945–1967*, Kat. 1969, s. 196–198 (tu bibliografia oraz podobizna L.); Hierowski Z., *25 lat literatury na Śląsku 1920–1945*, Kat.-Wr. 1947; tenże, *Życie literackie na Śląsku w latach 1922–1939*, Kat. 1969; Jesionowski A., *Kilka uwag o współczesnej literaturze śląskiej*, „Wiadomości Literackie" 1936, nr 48; tenże, *„Wesele na Śląsku" St. Ligonia*, „Zaranie Śląskie" 193?, z. 4; *Karlik z „Kocyndra". Wspomnienia o Stanisławie Ligoniu*, wybór C. Kwiecień, W. 1980; Kraszewski T., *Słowo wstępne*, [w:] Ligoń S., *Bery i bojki śląskie*, Kat. 1957; Ligoń S., *Prawda o autorstwie „Wesela na Górnym Śląsku"*, „Polska Zachodnia" 1934, nr 331; Motyka M., *Stanisław Ligoń*, [w:] *Pisarze śląscy XIX i XX wieku*, red. Z. Hierowski, Wr. 1963, s. 510–518; *„Na śląskiej fali" 1927–1977*, Kat. 1977; *O polskiej sztuce religijnej*, Kat. 1932; Odorkiewicz E., *„Żeleźniok Karlika"*, „Katolik" 1958, nr 39; Pilarek F., *Moje wspomnienia o Karliku*, „Słowo Powszechne na Śląsku" 1954, nr 14; Ponitycki J., *Wspomnienia o Stanisławie Ligoniu*, „Śląsk Literacki" 1954, nr W/II; PSB, t. 17, s. 329, 330; *Słownik współczesnych pisarzy polskich*, t. 2, W. 1964, s. 370; Wilczek S., *Karlik z „Kocyndra"*, „Poglądy" 1963, nr 24; Zajdel-Wichura E., *Stanisław Ligoń. (Karlik z „Kocyndra")*, Kat. 1969.

Mirosław Fazan

Lippert Heinrich Gottlieb Benedict (1804–1851), ksiądz ewangelicki, proboszcz parafii w Bytomiu wraz z Królewską Hutą (obecnie Chorzów).

Ur. w lutym 1804 r. w Lipsku. Jego ojciec był kupcem jedwabnym żydowskiego pochodzenia, właścicielem domu handlowego w Gdańsku. Stracił swój majątek podczas

wojen napoleońskich. Miał 22 synów i jedną córkę.

W 1823 r. L. ukończył studia uniwersyteckie w Lipsku, wieńcząc je doktoratem z filozofii. Władał językami polskim, francuskim i angielskim.

Dn. 28 X 1829, jeszcze przed swoją ordynacją, został wybrany przez wiernych proboszczem parafii ewangelickiej w Cieślach (Zessel) k. Oleśnicy. Wybór zatwierdził patron parafii, którym był książę oleśnicki. Nominację na proboszcza otrzymał 16 XI t.r.

Mimo wielkich oporów proboszcza tarnogórskiego, 10 XI 1835 doszło do oddzielenia się od jego parafii Bytomia wraz z Królewską Hutą. Gminy te odtąd jako samodzielne i z własnymi kościołami parafialnymi (*Mutterkirchen*) oraz zarządami kościelnymi tworzyły wspólną parafię z proboszczem, którym został L.

Dn. 18 XI 1835 L. został wybrany głosami parafian polskich i niemieckich, na pastora połączonych gmin ewangelickich, w Bytomiu i Królewskiej Hucie. Nominację na to stanowisko otrzymał 27 XI t.r. Królewska Huta była własnością państwową, a więc stało się to za zgodą patrona, czyli państwa pruskiego, reprezentowanego przez rejencję opolską i Wyższy Urząd Górniczy w Brzegu.

L. do obsłużenia miał 2 kościoły: nabyty 2 lata wcześniej od miasta kościół pofranciszkański w Bytomiu i tymczasowy kościół w Królewskiej Hucie. Po przeprowadzeniu się z Cieśli L. zamieszkał w Bytomiu. Nowo utworzona parafia sięgała od Halemby na zachodzie przez Katowice i Bogucice aż do Dąbrówki Małej. Liczyła ok. 900 dusz. Na tym terenie była tylko jedna szkoła ewangelicka i jeśli rodzice nie chcieli zapisywać swoich dzieci do wiejskich szkół katolickich, gdzie nauczano w języku polskim, musieli je posyłać do jedynej placówki w Królewskiej Hucie. Powszechny był analfabetyzm wśród konfirmantów, zupełnie zaniedbanych pod względem nauczania.

Dn. 27 III 1836 odbyło się poświęcenie kościoła bytomskiego, połączone z oficjalnym wprowadzeniem L. na urząd pastora. Dokonał tego generalny superintendent Ribbeck z Wrocławia.

Zarówno w Bytomiu, jak i w Królewskiej Hucie gminy dzieliły się na polską i niemiecką, a L. odprawiał nabożeństwa dla obu grup. Jednak członkowie polskiej gminy w Bytomiu skarżyli się na jego słabą znajomość języka polskiego. W 1836 r. L. rozpoczął prowadzenie ksiąg metrykalnych oddzielnie dla każdej z parafii.

Kamień węgielny pod nowy kościół w Królewskiej Hucie położono dopiero 13 XI 1840, w dzień obchodów pierwszych urodzin królowej pruskiej po jej wstąpieniu na tron. Zaprojektowanej przez → Augusta Sollera i wykonanej przez → D. Groetschela świątyni nadano imię królowej (Elisabeth-Kirche). Pierwotnie kościół chciano wybudować bliżej szosy, jednak w tym wypadku opór władz państwowych okazał się później zbawienny. Nową świątynię uroczyście poświęcono 13 XI 1844. Aktu tego dokonał superintendent Jacob z Gliwic. Do budowy przyczyniły się znacznie władze państwowe, dotując to przedsięwzięcie większą sumą pieniędzy.

Po wybudowaniu nowej świątyni do gminy ewangelickiej zwrócili się miejscowi katolicy, pragnący uzyskać możliwość odprawiania w kościele w określonych godzinach nabożeństw katolickich. Parafia ewangelicka nie zgodziła się jednak na udostępnienie budynku na potrzeby innego wyznania.

W 1841 r. powierzono L. opiekę nad nieletnią córką zmarłego gońca powiatowego Niegela. Pomagał ludziom również w l. 1847–1848, kiedy szalał na Górnym Śląsku tyfus głodowy. Zaangażował się bardzo w ruch trzeźwościowy, który za przykładem katolickiego proboszcza ks. A. Ficka z Piekar rozwinął się również wśród górnośląskich ewangelików.

L. angażował się osobiście w sprawy nauczania młodzieży. Zasłużył się bardzo dla powstania szkoły ewangelickiej w Bytomiu; w 1843 r. zaangażowano nauczyciela ewan-

gelickiego i wynajęto lokal na szkołę. Sam pastor osobiście uczył tam religii.

W 1845 r. L. dążył do zniesienia akcydencji, czyli opłat za posługi kościelne (śluby, chrzty, pogrzeby). Ich bezpłatność (w przeciwieństwie do Kościoła katolickiego) miała być jednym z głównych wyróżników luteranizmu. Jednak sprzeciw urzędu hutniczego w Królewskiej Hucie, który nie chciał wyrównać proboszczowi strat wynikłych z tego zaniechania, doprowadził do upadku szczytnej idei.

W 1848 r., w trakcie Wiosny Ludów, L. zaangażował się w działalność sił postępowych jako członek bytomskiego niemieckiego Klubu Demokratycznego i jeden z przywódców obozu reform. Na początku 1849 r. kandydował w wyborach do parlamentu pruskiego w Berlinie, wszedł też w skład bytomskiego komitetu wyborczego. Przysporzyło mu to licznych wrogów, a jego przeciwnicy napisali donos do władz rejencji opolskiej.

W marcu 1849 r. sytuacja stała się dla L. tak nieznośna, że poprosił o przeniesienie do innej parafii, a najchętniej chciał się poświęcić wychowaniu młodzieży w jakimś zakładzie naukowym, ponieważ miał zdolności w tym kierunku. Brakowało mu środków materialnych do życia. W tym czasie pogorszył się jego stan zdrowia, nasiliły się bóle w piersiach i bóle gardła. Lekarz stwierdził koklusz (krztusiec) i podejrzewał suchoty.

Na realizację planów związanych z pracą w szkolnictwie L. nie mógł liczyć, więc zdecydował się na emigrację za ocean, do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. Ze swej parafii zrezygnował 6 IX 1849, a 4 dni wcześniej pożegnał się ze swymi wiernymi z Królewskiej Huty. W Stanach chciał założyć prywatną szkołę, którą mógłby kierować i pracować zgodnie ze swym powołaniem. L. wyemigrował z całą rodziną.

Był żonaty z Emilie Louise Clementine Auersbach, ur. w Wierzbicy Górnej (Polnisch Würbitz) k. Kluczborka 22 (20?) III 1808 w rodzinie pastora ewangelickiego Christiana Gottloba (1779–1852), oraz z Louise Wilhelmine z d. Liebich, zm. w Cincinnati 12 XII 1891 i pochowaną na Wesleyan Cemetery. Z tego małżeństwa miał liczne potomstwo.

L. zm. w Stanach Zjednoczonych w Cincinnati w stanie Ohio 14 III 1851. Pochowany został na tamtejszym Wesleyan Cemetery.

APWr., Śląski Konsystorz Ewangelicki, sygn. IV/54, Anstellung..., Beuthen 1828–1849, II/4334, Anstellung..., Zessel 1815. – Bigdon R., *Religijność mieszkańców Bytomia w dobie industrializacji*, Op. 2004, s. 79; Chrząszcz J.P., *Fest-Schrift zur 50-jährigen Jubel – Feier der katholischen St. Barbara – Pfarrgemeinde...*, s. 14; Hiller K., *Die evangelische Volksschule in Beuthen O.-S.*, Beuthen 1927; Koelling J.J.G.C.H., *Presbyterologie, das ist ausführliche Geschichte der Pastoren und Prediger des Kirchenkreises Creuzburg*, Kreuzburg, s. 160, 161; Mach H., Dzieje ewangelizmu w Chorzowie..., s. 16–17; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 64; Popiołek K., *Miasto Bytom w czasie rewolucji 1848 roku*, [w:] *Dziewięć wieków Bytomia. Szkice z dziejów miasta i ziemi bytomskiej*, red. F. Ryszka, Stalinogród 1956, s. 226, 228; Romański J., Skoczek-Kulpa R., *Ewangelicy w Chorzowie...*, s. 7, 8; Zawada M., *Bericht über die Entwickelung...*, s. 6 i n. – Strona internetowa: http://freepages.genealogy.rootsweb.com/~lipperts/project/heinrich/.

Przemysław Nadolski

Littmann H.A. (daty życia nieznane), niemiecki grafik, ok. r. 1870 wykonał szereg szkiców dotyczących huty „Królewskiej" (zob. *Kleines Stadbuch von Königshütte...*, s. 61, 63; Rother P., *Chronik der Königshütte...*, s. 49).

Zbigniew Kapała

Lobe Hugo (1830–1915), przysięgły górniczy, wieloletni przewodniczący Rady Miejskiej Królewskiej Huty (obecnie Chorzów).

Ur. 28 IX lub 8 X 1830. W górnictwie pracował od 1850 r. (?). Był początkowo urzędnikiem rewiru górniczego (*Revierbeamte*). W 1859 r. (?) otrzymał nominację na stopień oficerski. Walczył jako oficer w wojnie Prus z Austrią w 1866 r. W 1868 r. wystąpił jako królewski przysięgły górniczy (*Kgl. Berggeschworener*). Przed 1885 r. otrzymał godność królewskiego radcy górniczego (*Kgl. Bergrath*).

W 1889 r. L. przeszedł na emeryturę, a jego stanowisko objął królewski inspektor

górniczy Pfeiffer, któremu podlegał też odtąd nadzór nad kopalniami → hr. Guidona Henckel von Donnersmarcka. L. był wieloletnim generalnym pełnomocnikiem księcia Henckla von Donnersmarcka i dopiero na kilka lat przed śmiercią zrezygnował z tej funkcji. W 1906 r. mieszkał we własnym domu przy Kaiserstr. 17 (obecnie ul. Wolności, budynek nie istnieje), utrzymując własnego woźnicę (był nim Johann Bregulla). Posiadał prywatny telefon, co wówczas było rzadkością. Do niego należał również pobliski dom przy Kaiserstr. 23.

L. był radnym miejskim Królewskiej Huty od czasu założenia miasta w 1868 r. Wówczas wybrano go wiceprzewodniczącym Rady Miejskiej. Dn. 2 I 1871 został jej przewodniczącym; pokonał zdecydowanie innych kandydatów na to stanowisko, wśród których był m.in. polski działacz i redaktor → Karol Miarka. Przez 43 lata L. pełnił funkcję przewodniczącego Rady Miejskiej. Ze stanowiska zrezygnował w styczniu 1914 r. z powodu choroby; jego następcą został → Engelbert Schoekiel. W Radzie był członkiem wielu komisji: podatkowej, dochodów miejskich, finansowej, hali targowej i prawnej.

W 1873 r. został członkiem bytomskiego Sejmiku Powiatowego (Kreistag) jako reprezentant Królewskiej Huty. Był członkiem organu wykonawczego władz powiatu, tj. wydziału powiatowego (*Kreisausschuss*), a także komisji stypendialnej dla uczniów średniej szkoły męskiej. Reprezentował Królewską Hutę w śląskim Sejmiku Prowincjonalnym (Schlesischer Provinziallandtag) we Wrocławiu. Pracował w zarządach kupieckiej szkoły dokształcającej, żeńskiej szkoły handlowej oraz Verkehrsausschuss.

W 1882 r., przy okazji rozważania przez Radę Miejską możliwości wyłączenia Królewskiej Huty z wiejskiego powiatu bytomskiego, L. zlecono opracowanie referatu na temat ewentualnych korzyści bądź strat, jakie poniosłoby miasto przy usamodzielnieniu. L. twierdził, że dochód z tego będzie niewielki i radził pozostawić miasto w dotychczasowej strukturze administracyjnej, choć zdanie nadburmistrza → Leopolda Girndta w tej sprawie było odmienne.

Rada przychyliła się do opinii swego przewodniczącego i sprawa wówczas upadła, a miasto pozostało w powiecie bytomskim. Jak się okazało po kilku latach, błąd L. kosztował miasto przeszło 200 tys. marek, które mogły trafić dodatkowo do budżetu miasta lub w nim pozostać. Do wydzielenia Królewskiej Huty z powiatu bytomskiego doszło dopiero w 1898 r.

Od 1874 r. L. był członkiem zastępstwa gminnego miejscowej parafii ewangelickiej. Działał w Górnośląskim Związku Przemysłowców Górniczo-Hutniczych (Oberschlesischer Berg- und Hüttenmännischer Verein) oraz był mężem zaufania Niemieckiego Związku Floty (Deutscher Flottenverein), założonego w 1898 r., pomagał również Związkowi Kombatantów (Kriegerverein).

Jeszcze za życia L. w lipcu 1885 r. Rada Miejska Królewskiej Huty uhonorowała jego zasługi nazwą ulicy (Lobestr., obecnie ul. H. Sienkiewicza). Z kolei 28 I 1895 Rada Miejska w uznaniu dotychczasowych zasług nadała mu tytuł honorowego obywatela Królewskiej Huty. Z okazji 75. urodzin 18 X 1905 zawieszono uroczyście jego portret w sali posiedzeń Magistratu Królewskiej Huty.

L. odznaczony był wieloma orderami, m.in. Orderem Korony III klasy w 1889 r. i Orderem Czerwonego Orła III klasy ze wstęgą w 1906 r.

Był żonaty z Emilie z d. Tempel, ur. 9 VI 1838, a zm. 12 V 1902. Miał syna Waldemara, ur. w 1873 r. w Królewskiej Hucie, który został urzędnikiem (referendarzem) we Wrocławiu.

Zm. w Królewskiej Hucie 3 IX 1915 jako emerytowany radca górniczy (*Kgl. Bergrat*) w wieku 84 lat. Pochowany został na cmentarzu ewangelickim przy kościele im. Elżbiety po południowej stronie; nagrobek zachował się do dziś.

Akta USC w Ch., akt zgonu nr 575/1915/1. – *Bericht über die Verwaltung... 1898 bis 1907*, s. 6, 28,

34; *Bericht über die Verwaltung... 1910*, s. 2; Biały F., *Górnośląski Związek Przemysłowców Górniczo-Hutniczych 1854–1914. Z dziejów kapitalizmu monopolistycznego na Śląsku*, Kat. 1963; Geisenheimer L., *Festschrift zur fünfzigjährigen Jubelfeier...*, s. 57; Guttmann A., *Zur Geschichte des Königlichen Gymnasiums...*, s. 70; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 72, 96, 147, 270; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 24, 32, 33, 80; Sieradzka D., *Z dziejów samorządu komunalnego miasta Chorzowa...*, s. 12. – „Oberschlesien" 1915, Jg. 14, H. 7, s. 351.

Przemysław Nadolski



Lompa Józef (1797–1863), działacz społeczny i narodowy na Górnym Śląsku, nauczyciel, autor podręczników szkolnych, poradników rolniczych, artykułów etnograficznych; współredaktor „Dziennika Górnośląskiego"; autor pierwszej polskiej wzmianki o Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), którą znajdujemy w jego podręczniku szkolnym, noszącym tytuł *Krótki rys jeografii Szlązka dla nauki początkowej* (Głogówek 1847).

Spod jego pióra wyszedł też pierwszy obszerniejszy opis Królewskiej Huty, który ukazał się w polskiej prasie pozaśląskiej, w warszawskim dzienniku „Kronika Wiadomości Krajowych i Zagranicznych" (1856, nr 210). W opublikowanym na jego łamach tekście *Ustęp z podróży po Szlązku (powiat bytomski)* czytamy: „O milę od Bytomia ku południowi leży Królewska Huta. Tu dopiero jest w hutach żelaznych wiele do oglądania, na co by osobnego i bardzo obszernego opisu potrzeba. Piece żelazne wyrabiają rocznie do 70 000 centn. surowego żelaza i przeszło 10 000 lanych kruszcowych wyrobów. Huta Lydognia [huta cynku przy hucie „Królewskiej"] dostarcza rocznie do 15 tysięcy cynku. Na wielką skalę założona cegielnia zatrudnia dziennie do 800 ludzi i dostarcza na całą okolicę bardzo mocnych cegieł. Na gruncie pobliskiej wsi Łagiewnik nie przestawają nigdy dymić się wapienne piece. W Królewskiej Hucie mają ewangelicy od r. 1840 [od 1844 – W.J.] piękny kościół z dwiema wieżami; katolicy także mają swój kościół parafialny przed kilkoma laty wystawiony, wież jeszcze nie mający. Dla górników jest tu szpital na 100 chorych wystawiony [...]. W dwóch miejscach ciągną tu węgle kamienne rocznie nad 24 tysiące skrzyń. Miejsce przyjemne jest nieprzestannym dymem zachmurzone, ale pomimo tego są tu piękne, po części żywymi płotami ogrodzone ogrody, zaczem cmentarz ewangelicki prawdziwym kwiatowym ogrodem nazwać można. Co tydzień we wtorki i soboty bywają tu znaczne targi i wtedy wielki natłok przedających i kupujących.

I tu panuje zawsze najżwawszy ruch. Co dwa miesiące odbywa tu towarzystwo gospodarczo-rolnicze powiatu bytomskiego swoje posiedzenia i co dwa lata konne wyścigi. To wszystko zawdzięcza Królewska Huta założycielowi swemu, hrabi i ministrowi → Reden, któremu niedawno potomność pomnik okazały z żelaza wystawiła [...]".

Ur. 26 VI 1797 w Oleśnie, zasłużony dla polskiej sprawy narodowej na Górnym Śląsku autor wielokrotnie odwiedzał Królewską Hutę, zafascynowany miejscowym przemysłem. Przez wiele lat (1820–1858) pracował jako nauczyciel w Lubszy k. Woźnik (pow. lubliniecki).

Zm. 23 III 1863 w Woźnikach.

Janota W., *Królewska Huta w opisach i literaturze pięknej (od połowy wieku XIX do roku 1939)*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 2: 1997, Ch. 1998, s. 86–87; *Literatura polska...*, t. 1, s. 593.

Wojciech Janota

Lubarsch Ernst Oskar (1845–1887), nauczyciel w gimnazjum w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. 17 III 1845 w obecnym Słońsku (dawnym Sonnenburgu) jako syn lekarza. Po ukończeniu gimnazjum we Frankfurcie nad Odrą studiował filologię w Berlinie. Potem był nauczycielem gimnazjalnym w Kołobrzegu i Pyrzycach na Pomorzu Zachodnim, następnie uczył w prywatnym gimnazjum w Dreźnie. Krótko pracował jako prywatny nauczyciel w Gałaczu w Rumunii, a po powrocie do Niemiec w 1875 r. w gimnazjum we Frankfurcie nad Odrą. Od 1876 r. aż do śmierci przebywał w Królewskiej Hucie. Tu czynnie uczestniczył w miejscowym życiu społeczno-kulturalnym.

Był autorem kilku książek, w większości podręczników do języka francuskiego.

Heiduk F., *Oberschlesisches Literatur-Lexicon...*, Tl. 3, s. 327; Guttmann A., *Zur Geschichte des Königlichen Gymnasiums...*, s. 6–7, 14.

Zbigniew Kapała

Ł

Łasicki Stanisław (daty życia nieznane), doktor teologii, proboszcz parafii pw. św. Marii Magdaleny w Chorzowie (obecnie Chorzów Stary) i kaplicy szpitalnej Świętego Ducha w Bytomiu w l. 1655–1676 (prawdopodobnie do 1678 r., gdy urząd ten objął Wojciech Kowalski). Jak wynika z ostatnio uporządkowanego zbioru dokumentów Archiwum Miejskiego w Bytomiu, Ł. objął probostwo w Chorzowie już w 1655 r. Na podstawie dostępnych do tej pory źródeł Jan Drabina (*Bytomski słownik biograficzny*, red. J. Drabina, Bytom 2004, s. 148) przypuszczał, że miało to miejsce później.

Po opuszczeniu placówki chorzowskiej i bytomskiej Ł. został wybrany kustoszem w klasztorze miechowskim. Pełniąc tę funkcję, przyczynił się do budowy pomnika fundatora zakonu w XII w. Jaksy z Kopanicy, herbu Gryf oraz pamiątkowej tablicy poświęconej Samuelowi Nakielskiemu, XVII-wiecznemu historiografowi zakonu. Żadne z tych dzieł się nie zachowały.

Podczas pobytu w Chorzowie latami toczył z chłopami spory o zawłaszczanie gruntów. W 1671 r. skarżył nawet swoich poddanych w wyższym urzędzie (*Oberamt*) we Wrocławiu. W l. 1672–1676 procesował się zwłaszcza z Pawłem Kawką, chłopem z należącego do chorzowskich dóbr bożogrobców Dębu. Z powodu tego konfliktu popadł w zatarg z Radą Miejską w Bytomiu, do której chłop zwrócił się o pomoc. Toczył też spory z okoliczną szlachtą, m.in. z Barbarą Trzcińską, właścicielką sąsiedniego Bytkowa. Odznaczył się też w zwalczaniu nadużyć finansowych Rady Miejskiej w Miechowie. Był gorliwym poborcą daniny od tamtejszych mieszczan.

APKat., Zespół 650: Zbiór dokumentów Arch. Miejskiego w Bytomiu, sygn. 138, 189, 198, A 276; Gramer F., *Chronik...*, s. 156, 222; Knossalla J., *Das Dekanat Beuthen...*, s. 531; Kurek J., Witkowski M.J., *Chorzów (Stary)...*, s. 21–22; Pęckowski Z., *Miechów...*, s. 82, 259, 455–456; także uwagi i informacje o Ł. w biogramie *Łaski Stanisław* Jana Drabiny w: *Bytomski słownik biograficzny...*, s. 148.

Zdzisław Jedynak

Łukasz z Lelowa, według pierwszej zachowanej informacji w sprawozdaniu z wizytacji kanonicznej z 1598 r. nauczyciel we wsi Chorzów (obecnie Chorzów Stary). Pełnił też funkcję zakrystianina i dzwonnika w miejscowym kościele. Obowiązki te pełnił za czasów proboszcza → Błażeja Bronowskiego. Mieszkał w szkole i korzystał z ziemi szkolnej. Proboszcz opłacał go, dając mu rocznie 2 grzywny groszy (grzywna po 48 groszy czeskich). Ponadto miał wolne utrzymanie u proboszcza. Innych informacji na jego temat brak.

Kwak J., *Z dziejów szkolnictwa parafialnego na Górnym Śląsku w czasach nowożytnych (do połowy XIX wieku)*, [w:] *Z dziejów oświaty w Chorzowie...*, s. 13; Musioł L., *Monografia Chorzowa Starego (fragmenty)*, [w:] *Chorzów (Stary). Trzy historie...*, s. 148.

Zbigniew Kapała

Łukaszczyk (Lukaszczyk) Paweł (1842–1905), ksiądz, gorący zwolennik i działacz partii centrowej, starszy od ks. Pawła Łukaszczyka, ur. w 1878 r.

Ur. 21 III 1842 w miejscowości Wachów w pow. oleskim, syn chałupnika Błażeja i Julii z d. Opiela, ochrzczony 25 III t.r. Gdy miał 6 lat zmarła jego matka, rok później – ojciec. Do szkoły elementarnej uczęszczał w rodzinnej miejscowości. W gimnazjum w Opolu uczył się 8 lat.

Studia na Wydziale Teologii Katolickiej Uniwersytetu Wrocławskiego rozpoczął 30 X 1862, dyplom ich ukończenia otrzymał w październiku 1866 r. W czasie studiów uczęszczał na wykłady z zakresu literatury polskiej prowadzone przez ks. Wincentego Kraińskiego. Święcenia kapłańskie przyjął 27 VI 1867. W alumnacie biskupim sylwetkę Ł. scharakteryzowano następująco: „[...] utrakwista, żywy, usłużny, otwarty, niemieckie i polskie kazania wygłasza zadowalająco, w katechezie przeciętny".

Po święceniach objął obowiązki wikarego w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), w kościele św. Barbary, gdzie duszpasterzował do końca życia. Od 15 VII 1886 był tam proboszczem. W 1867 r., w związku ze staraniami Ł. o dopuszczenie go do konkursu proboszczowskiego, ówczesny proboszcz parafii św. Barbary w Królewskiej Hucie → Edward Deloch w opinii o wikarym pisał: „[...] świetny katecheta, cierpliwy spowiednik, z ogromną pilnością przygotowuje się do kazań w języku polskim i niemieckim, z zaangażowaniem działa w różnych towarzystwach, cechuje go zmysł praktyczny w zarządzaniu różnymi sprawami, w sposób szczególny troszczy się o szpital pod wezwaniem Jadwigi Śląskiej, jego stosunek do innych księży jest wzorowy".

Od początku kulturkampfu Ł. związał się z partią Centrum. Należał do gorliwych jego zwolenników i działaczy, zwalczając antykościelne ustawy wyjątkowe. W tym okresie zbliżył się na pewien czas do → Karola Miarki i redagowanego przezeń „Katolika", broniącego Kościoła przed wrogą mu polityką rządów bismarckowskich oraz domagającego się prawa używania języka polskiego w szkołach.

Uczestniczył w wiecach organizowanych przez Miarkę, za co w 1872 r. wytoczono mu, a także innym księżom i świeckim, proces.

Po zaprzestaniu kulturkampfu Ł. nadal działał w ramach Centrum, będąc jednym z najbardziej czynnych jego zwolenników. Wrogo odnosił się wówczas do polskości i do polskich dążeń na Górnym Śląsku. Wyróżniał się zwłaszcza w kierowaniu organizacjami religijnymi i dobroczynnymi.

Między Ł. a Kółkiem Polskim założonym jeszcze przez Karola Miarkę i ks. Delocha w Królewskiej Hucie utrzymywało się ciągłe napięcie, którego apogeum przypadło na 1881 r., gdy nazwał członków Kółka „polskim motłochem" z powodu ich przekonań, dając w ten sposób wyraz swojemu antypolskiemu nastawieniu. Czynił przy tym wysiłki, aby doprowadzić Kółko do upadku. W czasie wizytacji bp. Georga Koppa w 1888 r. krytycznie przedstawił mu działalność Kółka. W lipcu tegoż roku na zebraniu robotniczym w Królewskiej Hucie przestrzegał przed wpływami polskich działaczy narodowych, nazywając ich „Wielkopolanami", co w ówczesnym żargonie oznaczało polskich działaczy narodowych na Górnym Śląsku. W tym samym miesiącu na zjeździe centrowym w Bytomiu (17–19 VII 1888) wypowiadał się jako zwolennik germanizacji ludności polskiej. W grudniu 1887 r. został przewodniczącym Związku Chrześcijańskich Robotników w Królewskiej Hucie. Było to jedno z najbardziej aktywnych tego typu stowarzyszeń. Ideą Ł. było rozszerzenie działalności związku na cały Górny Śląsk. Staraniem Ł. tworzono jego filie, a ich delegaci mieli uczestniczyć w zebraniach związku macierzystego. Zamiaru tego jednak zaniechano. Ostatecznie Ł. próbował tworzyć odrębne, ale w założeniach pokrewne organizacje robotnicze. Po rozwiązaniu przez bp. Koppa Towarzystwa św. Alojzego w Królewskiej

Hucie jego bibliotekę Ł. przekazał Związkowi Chrześcijańskich Robotników w tym mieście. Należał do założycieli i fundatorów sierocińca w Królewskiej Hucie, utworzonego w 1886 r.

W 1898 r. Ł., obok ks. Schirmeisena i ks. Schaeffera, uczestniczył w zbieraniu podpisów księży pod oświadczeniem skierowanym przeciw „Katolikowi" i jego polskiej działalności. Znamienne, że przed wyborami parlamentarnymi w 1893 r. Ł. początkowo popierał kandydaturę Juliusza Szmuli, reprezentanta obozu polskiego, potem jednak agitował przeciw niemu.

Języka polskiego na Górnym Śląsku Ł. nie kojarzył z narodowością polską. Kiedy pod koniec XIX w. ludność polska w tym regionie skierowała się ku polskim aspiracjom, Ł. uznał za możliwe zawrócenie jej z tej drogi. Był przekonany, że Polacy na Górnym Śląsku, głęboko religijni, poddadzą się kierownictwu duchownych i zawrócą z drogi polskich aspiracji narodowych. Z tą myślą rozpoczął w 1896 r. z ramienia Centrum energiczną działalność, mającą na celu zwalczanie zwłaszcza narodowej prasy polskiej na Górnym Śląsku. Z tego powodu strona polska zaliczała go do nielicznej grupy księży hakatystów.

Ł. należał do współzałożycieli „Gazety Katolickiej", wychodzącej od marca 1896 r. w Królewskiej Hucie i mającej na celu zwalczanie narodowej prasy polskiej, zwłaszcza najbardziej wpływowego na Górnym Śląsku „Katolika". Ł. powierzono kierowanie pismem, gdyż był stanowczym zwolennikiem Centrum, lojalnym wobec państwa, a przy tym cieszył się zaufaniem bp. Koppa. Wśród parafian w Chorzowie nie był jednak lubiany ze względu na szorstkość charakteru. Ł. nie miał ani przygotowania, ani zdolności publicystycznych, ani też rozeznania w nastrojach ludności polskiej. Przyjmując redakcję „Gazety Katolickiej", działał w interesie Centrum, a nie Kościoła, dążąc do podporządkowania tej partii ludności polskiej. Pismo wegetowało, bo nie znalazło czytelników wśród ludności polskiej.

W kwietniu 1896 r. Ł. wydał w nakładzie 8 tys. egzemplarzy broszurę zredagowaną w duchu pruskiego patriotyzmu. Przekazał jej egzemplarz ministrowi oświaty z prośbą o pieniądze na pokrycie kosztów druku „Gazety Katolickiej". Zasiłku nie otrzymał. Broszura była bowiem napisana nieporadnie, bez wyczucia sytuacji i nastrojów ludności; nie znalazła więc uznania w wysokich urzędach pruskich.

Na początku marca 1897 r. na zebraniu Związku Katolickich Robotników w Królewskiej Hucie z okazji urodzin cesarza niemieckiego Ł. wygłosił okolicznościowe przemówienie nacechowane pruskim patriotyzmem. W listopadzie t.r. ukazał się 134. numer „Gazety Katolickiej" w odświętnej szacie graficznej wraz z hołdowniczym adresem do cesarza na pierwszej stronie pisma, zredagowanym przez Ł. w imieniu „zespołu wydającego" pismo, jak też „Górnoślązaków polskiego języka".

Zm. 8 III 1905.

AAWr., sygn. 1156–1157. – Kwiatek A., *Przywódca i przywództwo narodowe na Górnym Śląsku*, Op. 1991, s. 86; Myszor J., *Duszpasterstwo parafialne na Górnym Śląsku w latach 1821–1914*, Kat. 1999, s. 142, 183, 210, 232; Pater M., *Centrum a ruch polski na Górnym Śląsku (1879–1893)*, Kat. 1971; tenże, *Duchowieństwo katolickie wobec spraw polskich na Górnym Śląsku (1891–1914)*, Kat. 2004; tenże, *Polskie postawy narodowe na Śląsku w XIX wieku*, cz. 2: *(1871–1914)*, Wr. 1993; tenże, *Ruch polski na Górnym Śląsku w latach 1879–1893*, Wr. 1969.

Mieczysław Pater

M

Maack Wilhelm Peter (1879–1954), lekarz chirurg.

Ur. 12 XII 1879 w Limburgu n. rzeką Lahn (Hesja), w Niemczech, syn Heinricha Cristopha, właściciela fabryki. Szkołę powszechną, następnie gimnazjum ukończył w rodzinnej miejscowości. Po złożeniu

egzaminu dojrzałości w 1899 r. rozpoczął studia medyczne na Uniwersytecie w Kilonii, w 1901 r. przeniósł się na Uniwersytet do Monachium, gdzie w 1904 r. uzyskał tytuł aprobowanego lekarza. W 1906 r. otrzymał promocję doktorską (tytuł zawodowy lekarza). Kolejne 2 lata pracował w różnych szpitalach w Niemczech, a w październiku 1906 r. przyjechał do Nowych Hajduk (od 1 VII 1934 Chorzów, wówczas Neu-Heiduck) i podjął pracę w Szpitalu Spółki Brackiej jako st. asystent na Oddziale Chirurgicznym. Budynek (Pawilon I), w którym mieścił się m.in. Oddział Chirurgiczny, został oddany do użytku w 1904 r. Była to najbardziej okazała i nowoczesna budowla wśród szpitalnych zabudowań. W 1914 r. M. został powołany do wojska jako lekarz sztabowy w stopniu kapitana chirurga; do 1918 r. pełnił służbę we Francji, następnie w Koźlu i Opolu. Po zakończeniu działań wojennych wrócił do szpitala w Nowych Hajdukach. W 1919 r. szpital został przejęty przez Spółkę Bracką z siedzibą w Tarnowskich Górach; na stanowisko dyrektora szpitala i ordynatora Oddziału Chirurgicznego powołano M., który cieszył się opinią znakomitego chiruga: jako jeden z pierwszych w Polsce (po prof. Maksymilianie Rutkowskim z Krakowa) wykonał resekcję żołądka. Zajmował się również ortopedią i interną. W tych latach szpital był centralną lecznicą chirurgiczną dla Spółek Brackich, posiadał aparat rentgenowski oraz liczne urządzenia terapeutyczne. W 1923 r. powstała nowoczesna klinika ginekologiczna na 95 łóżek z nowoczesną salą operacyjną, oddziałem dla noworodków, zwierzętarnią (do wykonywania prób ciążowych). Pierwszym ordynatorem oddziału położniczego był → dr Ignacy Nowak. W l. 1929–1934 w szpitalu funkcjonowała szkoła dla pielęgniarek, organizowane były szkolenia dla personelu medycznego. W l. 30. szpital dysponował 767 łóżkami, zatrudniano w nim znakomitych lekarzy. Wychowankami M. byli m.in. lekarze Antoni Bekier i Zbigniew Sałaciński. W okresie II wojny światowej szpital znajdował się pod komisarycznym zarządem wojskowego lekarza niemieckiego. M. nadal pełnił funkcję ordynatora Oddziału Chirurgicznego. W 1945 r. odmówił wyjazdu z cofającymi się wojskami niemieckimi. Po zakończeniu wojny nie uzyskał prawa do pracy w szpitalu. W l. 1945–1949 był lekarzem wolno praktykującym w Chorzowie. W lutym 1949 r. wyjechał do Brzegu Dolnego; tam w Szpitalu Rejonowym pełnił funkcję dyrektora (do września 1953 r.) oraz ordynatora Oddziału Chirurgicznego.

Był żonaty, miał 3 dzieci. Po jego śmierci rodzina wyjechała do Niemiec.

Zm. 18 VIII 1954 we Wrocławiu. Pochowany został w Chorzowie, na cmentarzu ewangelickim, przy parafii im. Elżbiety.

Arch. Szpitala Rejonowego w Wołowie, Akta osobowe. – Kamińska J., Caus I., Naworska B., Szopa R., Kamiński B., Mazurek M., *Development of hospitals in Silesia – on the example of A. Mielęckiego* [sic!] *hospital in Chorzów*, Ann. Univ. Mariae Curie-Skłodowska 2003, vol. 58, suppl. 107, p. 2, sect. D, 5–10; *Maack Wilhelm*, [w:] *Słownik medycyny i farmacji Górnego Śląska*, red. A. Puzio, t. 2, Kat. 1995. – Relacja pisemna Barbary Sokołowicz – kier. Działu Ekonomiczno-Administracyjnego Szpitala Miejskiego w Brzegu Dolnym [z 1995 r.].

Barbara Gruszka



Maciejewski Józef (1871–1934), dyrektor Banku Ludowego w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. 17 III 1871 w Kobylinie, pow. Krotoszyn jako syn Michała i Joanny z d. Hentsche. Z dn. 30 III 1903 wszedł w skład zarządu

Banku Ludowego w Królewskiej Hucie. Po kilku latach został wybrany jego prezesem. Godność tę piastował przeszło 30 lat. Był autorem krótkiej monografii banku *25 lecie istnienia spółdzielni: Bank Ludowy. Spółdzielnia z odpowiedzialnością nieograniczoną. Królewska Huta 1901–1926* (Tarnowskie Góry 1926).

Był żonaty z Marią Hebdzyńską. Mieszkał przy obecnej ul. Sobieskiego 8.

Zm. 4 III 1934 w Królewskiej Hucie. Został pochowany 7 III 1934 na cmentarzu parafii św. Jadwigi.

Akta USC w Ch., akt zgonu nr 43/1934/1; Księga zmarłych parafii św. Jadwigi w Chorzowie; „Polonia" z 5 III 1934 (nekrolog) i z 6 III 1934 (nekrolog i życiorys).

Małgorzata Kaganiec

Madeyski (imię oraz daty życia nieznane), artysta malarz.

W 1789 r. przemalował cały kościół św. Marii Magdaleny w obecnym Chorzowie Starym, włącznie z ołtarzami i figurami. Murowany kościół wzniesiony został w 1785 r. przez bożogrobców. Przetrwał zaledwie 100 lat.

Drabina J., *Historia Chorzowa...*, s. 143 (zdjęcie kościoła); Krause W., *Grundriss eines Lexikons...*, Bd. 1, s. 197.

Zbigniew Kapała

Madeyski Józef (1798–1843?), mistrz hutniczy przy wielkich piecach w hucie „Królewskiej".

Ur. 6 IX 1798 w Krakowie. Ze Śląskiem związał się poprzez swoją matkę, Dorotę z Birnbaumów, która po śmierci męża przeniosła się wraz z synem do brata, hutmistrza w Złotym Stoku. W 1817 r. M. zatrudnił się w Wyższym Urzędzie Górniczym we Wrocławiu jako tzw. ekspektant (kandydat do służby w państwowym górnictwie i hutnictwie). Wcześniej zapewne ukończył któraś ze szkół średnich. Wskazuje na to fakt, że po odbyciu skróconej służby wojskowej studiował na Uniwersytecie Wrocławskim. Z przyszłym zawodem zapoznał się bliżej podczas praktyk w hutach w Miedziance na Dolnym Śląsku, Kluczborku (Zagwiździu) i Gliwicach, a od 1822 r. w prywatnych hutach cynku. W 1825/1826 r. zarządzał odlewnią żeliwa w „Carlshütte" w Starym Zdroju k. Wałbrzycha. W roku następnym pracował w hucie „Małapanew" w Ozimku. Kierował tam budową żeliwiaka. W tym czasie awansował na st. mistrza hutniczego, a później pisarza hutniczego. W 1828 r. przebywał w sprawach rodzinnych na Ukrainie. Po powrocie był zatrudniony w hutach w Rybniku i Królewskiej Hucie (w tej ostatniej przy wielkich piecach). W 1832 r. wyjechał ponownie na Ukrainę. Do wiosny 1834 r. kierował w państwowej hucie żelaza w Ługańsku budową wielkiego pieca opalanego koksem. Ostatnie kilka lat przed śmiercią spędził na Górnym Śląsku, pracując w hucie ołowiu i srebra „Fryderyk" w Strzybnicy k. Tarnowskich Gór i odlewni żelaza w Gliwicach. W 1838 r. został mianowany hutmistrzem i członkiem Urzędu Górniczego w Tarnowskich Górach. W 1842 r. ze względu na problemy zdrowotne, przeszedł w stan spoczynku.

Zm. prawdopodobnie w 1843 r.

Die preussische Berg-, Hütten- und Salinenverwaltung 1763–1865..., s. 226–227, 229, 429; *Hutnictwo na ziemiach polskich*, Kat. 1992, s. 353; Jaros J., *Madeyski Józef (1798–1843?)*, [w:] PSB, t. 19, s. 122; tenże, *Dzieje polskiej kadry technicznej...*, s. 55; Snoch B., *Górnośląski leksykon biograficzny...*, s. 209.

Zbigniew Kapała



Majętny Henryk (1883–1948), ppor. Wojska Polskiego, mistrz ślusarski, powstaniec

śląski, dowódca II batalionu 4 (10) królewsko-huckiego pułku w III powstaniu śląskim.

Ur. 30 XII 1883 w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), syn hutnika Józefa i Franciszki z d. Wróbel. Po ukończeniu 6 lat w 1889 r. rozpoczął naukę w szkole ludowej, którą ukończył w 1897 r. Od tego roku do 1900 uczył się zawodu ślusarza w warsztacie prywatnym Donsaty w Królewskiej Hucie. Następnie pracował przez trzy lata w biurze technicznym Zakładów Hutniczych, jednocześnie uczył się w średniej szkole technicznej w Katowicach.

Dn. 13 X 1903 został powołany do odbycia obowiązkowej służby wojskowej w armii niemieckiej. Służbę pełnił w kompanii karabinów maszynowych 6. pułku strzelców w Oleśnicy. W 1904 r. awansował do stopnia starszego szeregowca, a w 1905 r. – kaprala. W czasie służby wojskowej 7 VI 1907 zawarł związek małżeński z Marią Piątek, córką kowala Urbana Piątka. Po zakończeniu służby wojskowej 1 X 1907 podjął pracę w późniejszej Wytwórni Wagonów i Mostów, w której pracował do wybuchu I wojny światowej jako urzędnik techniczny.

Działał w tym okresie w wielu polskich organizacjach, zwłaszcza w Kółku Towarzyskim i Towarzystwie Śpiewu „Moniuszko".

W l. 1910, 1911 i 1913 był powoływany na ćwiczenia wojskowe do pułku w Oleśnicy. Jednocześnie od 1912 r. kontynuował naukę w średniej szkole technicznej w Gliwicach, którą ukończył po dwóch latach z tytułem technika. Z chwilą wybuchu I wojny światowej został zmobilizowany do 46. PP i wysłany na front zachodni. Uczestniczył w działaniach wojennych w rejonie Longery, Verdun i nad Marną. Uzyskał stopień sierżanta.

W marcu 1915 r. został ranny. Po wyjściu ze szpitala przez krótki czas szkolił rekrutów 47. PP. Dnia 8 V 1945 powrócił do 46. PP, walczącego wówczas na froncie karpackim. Został tam awansowany do stopnia sierżanta sztabowego i odznaczony Krzyżem Żelaznym II klasy. Potem znowu uczestniczył w walkach na froncie zachodnim.

Od czerwca 1916 r. brał udział w walkach na linii rzeki Stochód przeciwko ofensywie wojsk rosyjskich. Po ustabilizowaniu się linii frontu powrócił w początkach 1917 r. jeszcze raz ze swą jednostką na front zachodni, gdzie go też zastał koniec wojny. W tym okresie został odznaczony Krzyżem Żelaznym I klasy. Z końcem listopada 1918 r. dotarł do Królewskiej Huty. Podjął pracę we wspomnianej Wytwórni Wagonów i Mostów.

W kilka tygodni po przyjeździe nawiązał kontakt z członkami kierownictwa POW Górnego Śląska i z ich polecenia przystąpił do organizowania w północnej i zachodniej części Królewskiej Huty konspiracyjnych ogniw tej organizacji. Po I powstaniu śląskim M. został zdekonspirowany jako przywódca miejscowej POW GŚL. Przed niemiecką policją ukrywał się u → Marcina Watoły w pobliskim Chorzowie. Po ogłoszeniu w dn. 1 X 1919 amnestii dla powstańców powrócił do konspiracyjnej działalności w POW GŚL., przyczyniając się znakomicie do jej rozwoju w Królewskiej Hucie. W okresie plebiscytu zwerbowani przez niego peowiacy utworzyli grupy bojowe, które chroniły polskie wiece i paraliżowały akcje bojówek niemieckich. Aktywna działalność M. zwróciła na niego uwagę dowództwa POW GŚL. Ppor. Wiktor Przedpełski, ówczesny komendant I Inspektoratu tej organizacji (wówczas występującej już pod nazwą Obrony Plebiscytu), obejmującego powiaty: Katowice – miasto i wieś, Bytom – miasto i wieś oraz Zabrze i Królewską Hutę, wystąpił do przełożonych z wnioskiem o awansowanie M. do stopnia podporucznika. Stosowny egzamin dla ubiegających się o awans na stopień oficerski M. zdał 7 IV 1921 w Poznaniu: awans otrzymał 7 V 1921, już po wybuchu III powstania. W momencie wybuchu powstania stanął na czele organizowanego i szkolonego przez siebie w konspiracji po II powstaniu śląskim batalionu. Batalion M. jako II wszedł w skład 4 (10) królewskohuckiego pułku powstańczego, dowodzonego przez → Karola Gajdzika. Wraz z innymi pododdziałami powstańczymi

opanował on we wczesnych godzinach rannych 3 maja 1921 Królewską Hutę. Nie na długo jednak, bowiem wkrótce na stanowcze życzenie Komisji Międzysojuszniczej, domagającej się zachowania neutralności miasta, zmuszony był je opuścić. Przeniósł się wówczas do niedalekich Lipin a Królewską Hutę otoczono kordonem powstańczych posterunków. Po naruszeniu spokoju przez Niemców w dn. 7 V 1921 pododdziały powstańcze ponownie wkroczyły do Królewskiej Huty. Doszło wówczas do podziału obszaru miasta na dwie części, jedną kontrolowaną przez powstańców i drugą przez przebywających w mieście żołnierzy francuskich. Batalion M. stacjonował odtąd w szkole nr XIV przy obecnej ul. 3 Maja, pilnował porządku i bezpieczeństwa w zajmowanej części miasta, sprawując jednocześnie kontrolę nad przemieszczającymi się przez królewskohucki dworzec kolejowy transportami z uzbrojeniem i aprowizacją dla wojsk powstańczych Grupy „Wschód".

Dn. 2 VI 1921 batalion wyruszył na front pod Górę Świętej Anny i toczył walki obronne pod Raszową, Cisową, Łąkami Kozielskimi, Rokiciem, Pogorzelcami i Januszkowicami. Szczególnie ciężkie walki stoczył on w dniu 4 czerwca przeciwko brygadzie hr. Magnisa. Walki były niezwykle gwałtowne i walczące strony poniosły znaczące straty. Batalion M. osaczony został w gęstwinach tzw. lasu nyskiego przez przeważające siły Selbstschutzu. Doszło do walki na białą broń. Batalion wyszedł z okrążenia dzięki ogromnemu poświęceniu powstańców i ich dowódcy. Za tę postawę w walkach w czasie III powstania i wcześniejszą działalność konspiracyjną odznaczono M. Krzyżem Virtuti Militari V klasy.

Po zakończeniu III powstania M. wstąpił do zawodowej służby wojskowej, w której pozostawał przez pewien czas. W dn. 23 VI 1922, w dniu przejmowania Królewskiej Huty przez Polskę przypadł mu zaszczyt dowodzenia grupą miejscowych uczestników ostatniego powstania, poprzedzającą wkraczający do miasta oddział Wojska Polskiego. Do rezerwy został zwolniony dn. 31 VII 1922. Zatrudniony został wówczas jako kierownik ruchu oddziału budowy mostów w Wytwórni Wagonów i Mostów w Królewskiej Hucie. W początkach l. 30. pracował tam jako technik rachmistrz. Był zaangażowany w działalności społecznej. Założył w Królewskiej Hucie Związek Powstańców Śląskich. Przez kilka lat był jego prezesem.

Wraz z powstańcami bronił miasta we wrześniu 1939 r. Po zakończeniu walk w Polsce znalazł się w Rumunii, skąd przez Jugosławię i Włochy przedostał się do Francji a potem w czerwcu 1940 r. do Anglii. Zarówno we Francji, jak i w Anglii pracował w fabryce samolotów. Do kraju powrócił w grudniu 1945 r. i podjął pracę w dawnym swoim zakładzie na stanowisku inspektora montażowego.

Zm. 8 I 1948 w Chorzowie. Został pochowany na cmentarzu parafii św. Barbary. Miał troje dzieci: Jerzego (ur. 31 III 1908), Brunona (Bronisława) (ur. 19 IX 1909) i Alojzego (15 V 1911).

Był odznaczony m.in. Krzyżem Virtuti Militari V klasy, Krzyżem Niepodległości, Krzyżem na Śląskiej Wstędze Waleczności i Zasługi, Srebrnym Krzyżem Zasługi, Gwiazdą Górnośląską oraz w czasie służby w armii niemieckiej w latach I wojny światowej Krzyżem Żelaznym I i II klasy.

CAW, AP (akta personalne) 4598; tamże, VM – 78. – Borth W., *Z walk o niepodległość na Górnym Śląsku...*, s. 41, 44; *Chorzów. Zarys rozwoju miasta...*, s. 109, 110; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 151, 152, 155, 170, 321; tenże, *Majętny Henryk (1883–1948)*, [w:] *Chorzowski słownik biograficzny...*, s. 108–109; Kapała Z., *Wkroczenie wojsk polskich do Królewskiej Huty w 1922 roku*, [w:] *Wkroczenie wojsk polskich do Chorzowa...*, s. 49; Kula R., *Opis wybuchu III powstania w Chorzowie*, [w:] „Powstaniec Śląski" 1936, z. 5; Mielżyński M., *Wspomnienia i przyczynki do historii III powstania górnośląskiego*, Mikołów 1931; *O wolność Śląska. W dziesięciolecie III powstania 1921–1931. Pamiętnik wydany przez Komitet uroczystości*, Katowice 1931; Ryżewski W., *Trzecie powstanie śląskie 1921. Geneza i przebieg działań bojowych*, Warszawa 1977.

Rajmund Hanke, Mieczysław Starczewski



Malczewski Rafał (1892–1965), artysta malarz, literat.

Był synem młodopolskiego malarza Jacka i Marii z Gralewskich. Studiował architekturę, filozofię, agronomię. W 1914 r. rozpoczął na wiedeńskiej Akademii Sztuk Pięknych studia artystyczne, których jednak nie ukończył. Był w znacznym stopniu samoukiem. Duży wpływ na jego rozwój twórczy wywarła osobowość ojca, który był przeciwny, aby syn został malarzem. Wyobraźnię M. kształtowały przede wszystkim symboliczno-patriotyczne obrazy ojca: *Melancholia, Błędne Koło, Wigilia powstańców,* a także wyniesione z tradycji rodzinnej zamiłowanie do romantycznej poezji. W 1917 r. ożenił się z Bronisławą Dziadosz – Polką zamieszkałą w Stanach Zjednoczonych. Po ślubie osiadł z żoną w Zakopanem. Jako zamiłowany taternik i narciarz był jednym z pierwszych członków Ochotniczego Pogotowia Ratunkowego. Miał syna Krzysztofa (1917, Kraków) i córkę Zofię (1921, Zakopane). W 1937 r. rozstał się z żoną. Po wybuchu II wojny światowej, w grudniu 1939 r. przez Słowację, Węgry przedostał się do Francji, stamtąd do Ameryki Południowej. Przez 2 lata mieszkał w Rio de Janeiro, później w Stanach Zjednoczonych. W 1942 r. osiedlił się w Kanadzie, w Montrealu. Towarzyszką ostatnich, wypełnionych chorobą lat jego życia była Zofia z Jakubowskich Mikucka. W 1959 r., częściowo sparaliżowany, na krótko powrócił do Polski.

Zm. 15 II 1965 w Montrealu.

Malował obrazy olejne i akwarele. Indywidualny styl jego wypowiedzi artystycznej skrystalizował się w l. 1919–1924. Wczesne dzieła zdradzają fascynacje kubizmem i sztuką abstrakcyjną. Wpływy owych kierunków są wyczuwalne w całym jego dorobku twórczym. Od 1929 r. był członkiem stowarzyszenia artystów polskich „Rytm" (wg PSB – od 1932). Zafascynowany potęgą Tatr, Bałtyku, wrażliwy na piękno prowincjonalnych zakątków Polski, uprawiał przede wszystkim malarstwo pejzażowe. Jego dzieła są plastyczną opowieścią o świecie potężnej natury i małych ludzi żyjących na jej skraju. Żywioł gór, morza, poetyka pejzażu prowincji, opuszczone domy, za których oknami zieje pustka, bezludne stacyjki, staroświeckie wagoniki, dróżnicze budki z miniaturowym ogródkiem tworzą wyraźnie metafizyczny klimat jego obrazów, w których rzeczowo zarysowana forma stanowi jedynie pretekst do ucieczki w magiczny, zbudowany na nowo świat sztuki. W l. 1927–1929 styl jego obrazów uległ zmianie. Artysta stworzył cykl pejzaży jugosłowiańskich i z południowej Francji. Oschłość rzeczowej formy, świadome geometryzowanie, prymityzowanie kształtów, płaskie, linearno-dekoracyjne układy zastąpione zostały pełnymi światła i koloru, malowanymi grubo, pastowo, wrażeniowymi wizjami natury, osadzonymi w klimacie postimpresjonistycznego koloryzmu.

W l. 1934–1935 artysta przebywał na Śląsku. Jego pobyt sfinansowano z funduszy wojewódzkich w ramach propagowanego przez wojewodę Michała Grażyńskiego regionalnego rozwoju sztuki i nauki. W okresie tym powstał cykl obrazów *Czarny i Zielony Śląsk,* który wydaje się być sumą wieloletnich poszukiwań twórczych artysty. Śląsk ukazany został w całej swej różnorodności krajobrazowej – od panoramicznie ujętych górskich widoków zielonego Beskidu, aż po

piekielną ziemię hut, fabryk i kopalń. Uczuciowy stosunek M. do „Czarnego Śląska" był skomplikowany. Współczesny przemysł fascynował go, ale zarazem napawał lękiem. Artystyczny przekaz zawierał nowe jakościowo treści, niosące specyficzne wartości emocjonalne. Złożony stosunek do nowoczesnego świata techniki egzemplifikowały obrazy przekazujące potęgę cyklopowego świata przemysłu (*Wielkie Piece*, *Huta Cynku*), wizje bebechowato wynaturzonej, zdławionej przez huty i kopalnie ziemi (*Stare hałdy, Śląsk, Po pracy*), poetyckie kreacje zdrowej, wegetatywnej natury, niedającej się wyeliminować poza nawias przemysłowej rzeczywistości (*Ranek*, *Górnośląska sielanka*, *Wiosna*, *Hałda*, *Księżycowy pejzaż*).

Jednym ze źródeł inspiracji twórczych M. był przemysłowy pejzaż Chorzowa. Artysta dwukrotnie podjął motyw monumentalnych kondensatorów Państwowej Fabryki Związków Azotowych. W obrazie *Kondensatory w Chorzowie* (Muzeum w Chorzowie) ciemne masywy groźnie najeżonych budowli podświetla intensywna, przywodząca na myśl łunę pożaru, pomarańczowo-czerwona poświata. W agresywnie wydobytej przez ekspresyjną kolorystykę przestrzeni, pośród „pokracznych świątyń ludzkiej mocy" spaceruje mała, anonimowa postać. Wyobrażenie o człowieku jako harmonijnej części natury zastąpione zostało wizją człowieka bezradnie poddającego się nieprzyjaznej mu rzeczywistości. Fascynacja M. potęgą chorzowskiej fabryki musiała być ogromna, skoro ponownie podjął ten sam temat w obrazie *Śląski pejzaż przemysłowy* (lub *Kondensatory w Chorzowie* – Muzeum Śląskie w Katowicach). Tym razem mroczne, skubizowane bloki kondensatorów, nad którymi unoszą się obłoki białej pary, ujęte zostały w chłodnej, szaro-różowej tonacji. Ich uproszczone kształty tworzą linearno-dekoracyjne układy. Powraca motyw osamotnionego człowieka. Stojąca na pierw-



R. Malczewski, *Kondensatory w Chorzowie*, 1934–1935

szym planie kobieta z pieskiem ginie pośród patetycznych form architektury. Jedynym ciepłym akcentem kompozycji jest rosnące przy starej szopie drzewko, obsypane pożółkłymi liśćmi. Ten jesienny motyw wzmaga klimat zagubienia. W obydwu obrazach M. akcentuje relacje pomiędzy człowiekiem a żywiołem przemysłu. Pokazuje „zmrówczenie" ludzi, którym przyszło żyć w realiach nowoczesnego świata techniki.

Prostota geometrycznych form w obrazach M. łączy naiwność widzenia pokrewną malarstwu Henri Rousseau ze sztuką *Neue Sachlichkeit*. Szczególnie widoczne są związki z emanującymi atmosferą tajemniczego, na poły realnego, onirycznego niepokoju krajobrazami Aleksandra Kanoldta. Punkty styczne odnaleźć można z twórczością Franza Radziwilla. Obaj kreują faktograficznie wierny, zarazem jednak opustoszały, zastygły, tchnący melancholią i zagrożeniem obraz świata. W malarstwie M. pobrzmiewają także echa włoskiego *pittura metafisica*, zwłaszcza miejskich krajobrazów Mario Sironiego, ukazującego miasto jako przemysłową pustynię.

Równolegle z malarstwem M. uprawiał działalność literacką. Twórczość plastyczną dokumentował słowem. Na temat swoich obrazów wypowiadał się w artykule *Moje malarstwo* („Plastyka" 1930, nr 1). Dzięki dużej wrażliwości artystycznej potrafił wyrazić słowem indywidualne przeżycia ojczystej przyrody. Scenerią jego utworów były przede wszystkim Tatry i Podhale. W 1921 r. powstał cykl sonetów o tematyce tatrzańskiej (*Taternik*). Powszechne uznanie przyniosły mu tom sensacyjnych opowiadań *Narkotyk Gór* (1928) i monografia *Tatry i Podhale* (1935, w serii „Cuda Polski"). Fascynacje artystyczne nowo poznanym Śląskiem przelał na papier w szkicu-wyznaniu *Plastyk na Śląsku*, opublikowanym w „Wiadomościach Literackich" (1936, nr 48). Był też cenionym felietonistą. Swoich sił M. próbował także w twórczości dramatycznej. We współpracy z F. Goetlem napisał „groteskę fantastyczno-satyryczną" poruszającą problemy polityczno-obyczajowe *Król Nikodem* (wystawiona przez L. Schillera we Lwowie, 1930). Był autorem scenariusza do filmu *Biały Ślad* (1932) i słuchowiska radiowego *Lawina* (1938). W 1937 r. został odznaczony Złotym Wawrzynem Polskiej Akademii Literatury z dziedzinie sztuki. Po II wojnie światowej pisywał do paryskiej „Kultury" (*Wspomnienia o ojcu*, 1956) i londyńskich „Wiadomości". Nie zerwał kontaktów z krajem. Publikował na łamach „Przekroju" i „Tygodnika Powszechnego". Wydał malownicze, napisane w formie pamfletu wspomnienia o Zakopanem *Pępek Świata* (1960). Ich plotkarski charakter wywołał liczne protesty i sprostowania. W 1964 r. ukazał się w Londynie tom szkiców i opowiadań *Późna Jesień*. Jego farsa *Piwo w proszku* pozostała w rękopisie.

Twórczość M. cieszyła się dużą popularnością w kraju i za granicą. Zrealizował wiele ekspozycji indywidualnych w Polsce i na świecie. Za swoją twórczość został uhonorowany licznymi nagrodami.

Obrazy Rafała Malczewskiego znajdują się w zbiorach muzealnych i kolekcjach prywatnych, m.in.: w Ermitażu w Leningradzie, National Gallery of Kanada w Ottawie. W Polsce jego dzieła znaleźć można m.in. w Muzeum Górnośląskim w Bytomiu, Muzeum Śląskim w Katowicach, Muzeum Literatury w Warszawie, Muzeum Narodowym w Warszawie, Krakowie, Poznaniu i Szczecinie, Muzeum Sztuki w Łodzi, Muzeum im. T. Chałubińskiego w Zakopanem oraz w Muzeum w Chorzowie. Kolekcję 40 obrazów posiada jego syn Krzysztof.

Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler des XX Jahrhunderts, Hrsg. H. Vollmer, Bd. 3, Leipzig 1956, s. 304 (A. Ryszkiewicz); Benezit, t. 5; Choromański M., *Rafał Malczewski*, „Wiadomości Literackie" 1932, nr 16; Dobrowolski T., *Wystawa cyklu obrazów Rafała Malczewskiego pt. Śląsk*, „Zaranie Śląskie" 1936, z. 1, s. 27–31; Górski K., *Literatura podróżnicza*, „Rocznik Literacki" 1935; Grabowski Z., *Tatry w oczach malarza o „Tatrach i Podhalu"*, „Gazeta Polska" 1935, nr 207; Grzegorczyk P., *Rafał Malczewski*, „Rocznik Literacki" 1967; Grzybowska T., *Nowa Rzeczowość i jej polskie refleksy*, [w:] *Sztuka dwudziestolecia międzywo-*

jennego. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Warszawa, październik 1980, W. 1982; Janta A., *Rafał, którego nie znamy*, „Wiadomości" (Londyn) 1966, nr 1044/5; Koloniecki R., *Premiery radiowe*, „Plon" 1938, nr 12; Kott J., *Zakopane Rafała Malczewskiego*, „Przegląd Kulturalny" 1960, nr 42, nr 47; Koziecki W., *Z teatru „Rozmaitości"*, „Słowo Polskie" (Lwów) 1930, nr 301; Krzykowska Z., *Malarstwo polskie 1800–1939. Katalog zbiorów Muzeum Śląskiego w Katowicach*, Kat. 1996; Lechoń J., *Dziennik*, Londyn 1973; Marczyński A., *Losy polskich plastyków w USA*, „Przekrój" 1957, nr 64; Miernowski J., *Rozmowa z Rafałem Malczewskim*, „Plon" nr 21; Parandowski J., *Góry i niziny*, „Słowo Polskie" (Lwów) 1928, nr 165; Pawlikowski J.G., *Geografia, krajoznawstwo, podróże, przewodniki, mapy i plany (o Tatrach i Podhalu)*, „Nowa Książka" 1935, z. 9; Pawlikowski M., *Nóżki na stół! Panu Rafałowi Malczewskiemu do sztambucha*, „Prosto z mostu" 1935, nr 24; PSB, t. 19, s. 290–292 (J. Puciata-Pawłowska); Puciata-Pawłowska J., *Sport w sztuce*, „Plon" 1936, nr 18; taż, *Wystawa w IPS*, „Pion" 1935, nr 24; R.M., „Przekrój" 1959, nr 736 (życiorys, wywiad z żoną artysty); Radwańska-Paryska Z., *Straszna książka*, „Tygodnik Powszechny" 1967, nr 1; Reichmann J., *Peleryna, ciupaga i znak tajemny*, Kr. 1971; Samotyhowa N., *Krajobrazy Rafała Malczewskiego*, „Praca Obywatelska" 1934, nr 14; taż, *Rafał Malczewski. Wystawa w domu sztuki*, „Kobieta Współczesna" 1928, nr 25; 1929, nr 47; Sterling M., *Rafał Malczewski*, [w:] *Polskie malarstwo współczesne*, z. 8, W. 1933; Stradecki J., *Zakopaneptikon Rafała Malczewskiego*, „Nowa Kultura" 1960, nr 49 (rec. *Pępka świata*); Szczepański J.A., *Tatry i Podhale*, „Taternik" 1936, nr 2; Szczypka-Gwiazda B., *Śląski pejzaż Rafała Malczewskiego*, [w:] *Sztuka a natura. Materiały Sesji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki, listopad 1989*, Kat. 1991, s. 251–261; taż, *Nieznane oblicze sztuki polskiej – W kręgu sztuki województwa śląskiego w dobie II Rzeczypospolitej*, Kat. 1996, s, 66–70; Szewczyk W., *Plastycy w plenerze górnośląskim. Rafał Malczewski, Bronisław Linke, Stanisław Szukalski*, [w:] *Syndrom Śląski*, Kat. 1985, s. 99–128; Terlecki T., *Król Nikodem*, „Świat Kobiety" (W.–Lwów) 1930, nr 22; tenże, *„Król Nikodem" – przed premierą w Rozmaitościach*, „Słowo Polskie" (Lwów) 1930, nr 297; tenże, *Zakopane na cenzurowanym*, „Wiadomości" (Londyn) 1961, nr 17; Wallis M., *Czarny Śląsk Rafała Malczewskiego*, „Wiadomości Literackie" 1935, nr 22; tenże, *Poezja Czarnego Śląska*, „Wiadomości Literackie" 1935, nr 22, s. 22; tenże, *Rafał Malczewski*, „Sztuki Piękne" 1933, t. 9, s. 9–25; tenże, *Sztuka Polska dwudziestolecia*, W. 1959; Wielopolski M.J., *Niesforne czyżyki w Belwederze*, „Kurier Poranny" 1939, nr 202; Zawodziński K.W., *Narkotyk gór*, „Wiadomości Literackie" 1928, nr 25. – „Plastyka" 1930, nr 1, s. 3; „Tygodnik Ilustrowany" 1929, nr 48, s. 919–920; „Wiadomości Literackie" 1929, nr 48, s. 2; 1932, nr 16; „Wiek Nowy" (Lwów) 1930, nr 8813.

Barbara Szczypka-Gwiazda



Malinowski Lucjan (1839–1898), językoznawca, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, członek Akademii Umiejętności, pionier dialektologii polskiej, autor krytycznych wydań zabytków staropolskich; w dn. 6–7 VI 1869 przebywał w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. 27 V 1839 w Jaroszewicach (Lubelskie). Zm. 15 I 1898 w Krakowie. Po ukończeniu w 1867 r. Wydziału Filozoficzno-Historycznego Szkoły Głównej w Warszawie, studia filologiczne uzupełniał w Jenie, Berlinie i Petersburgu oraz na Uniwersytecie Jagiellońskim. Doktoryzował się w 1872 r. w Lipsku u A. Leskiena na podstawie pracy o dialekcie na Śląsku Opolskim *Beiträge zur slavischen Dialektologie. I. Über die Oppelnsche Mundart in Oberschlesien* (1873), która zapoczątkowała naukowe badania gwar polskich.

M., młodemu podówczas językoznawcy i zbieraczowi tekstów folklorystycznych, zawdzięczamy opis Królewskiej Huty powstały w czerwcu 1869 r., w niespełna rok po erygowaniu miasta. Był chyba pierwszym z polskich uczonych, który przybył na Górny Śląsk w celu przeprowadzenia sprecyzowanych badań naukowych. Efektem kilkumiesięcznego pobytu M. na Śląsku w 1869 r. były zrazu *Listy z podróży etnograficznej po Szląsku*, ogłoszone w publikacji *Na dziś. Pismo zbiorowe, poświęcone literaturze, naukom, sztuce, gospodarstwu krajowemu, handlowi i przemysłowi* (Kr. 1872), a później *Zarysy życia ludowego na Szląsku* (w czasopiśmie „Ateneum", W. 1877), a także zebrane część-

ciowo materiały do rozprawy doktorskiej. Wartość zapisków M. dotyczących Królewskiej Huty jest tym większa, że przewodnikiem był mu tu → Karol Miarka – redaktor „Katolika" i wybitny działacz narodowy.

A oto jego zapiski na ten temat: „Huty Królewskie [tak w oryginale] (Königshütte), dnia 6 czerwca [1869] Około godziny jedenastej przybyliśmy [pociągiem z Wrocławia] do Hut Królewskich. Jest to osada, równocześnie z Katowicami, zamieniona na gminę miejską. Huty Królewskie liczą do 18 tysięcy mieszkańców. Wzrost tej liczby zawdzięczają kopalniom węgla kamiennego, żelaza i galmanu. Fabryki tutejsze należą do korony. Nowo erygowane miasto, powstałe ze wsi, zabudowane jest w kilka długich ulic. Każdy odcinek otoczony ogrodem. Ulice oświetlone gazem, co stanowi dziwny kontrast z ogólnym wioskowym charakterem osady.

Królewskie Huty, zwane też podług źródeł urzędowych Heiduk (ludność miejscowa tej nazwy nie używa, ja przynajmniej nie słyszałem), posiadają dwa kościoły, katolicki i protestancki. Ostatni mało uczęszczany, gdyż oprócz nieznacznej liczby urzędników górniczych, cała masa ludności jest katolicka. Przed niedawnym czasem założył tu Karol Miarka księgarnię i czytelnię polską i począł wydawać polski tygodnik pod tytułem »Katolik«.

Jak już wspomniałem, do Hut Królewskich przyjechaliśmy w nocy. Ognie hutnicze żywo oświecając okolicę, nadawały całemu widokowi oryginalny charakter.

Dnia 7 czerwca

Wczorajszy dzień, niedziela, ciekawy był dla mnie, gdyż masa okolicznego ludu w świątecznych, a więc typowych strojach, zbiera się do kościoła. Stąd pole do spostrzeżeń. W Hutach Królewskich znaleźć można przedstawicieli wszystkich okolic Górnego Śląska, gdyż zarobki przy fabrykach zgromadzają ze wszystkich stron robotników. Spory kościółek, w stylu prostym, lecz dość ładnym, nie mógł pomieścić pobożnych. Pogoda była cudna, czerwcowa. Kazanie na cmentarzu. Kilkotysięczny tłum polskiego ludu w świetnych strojach, ksiądz mówiący po polsku – wszystko to dziwne na mnie czyniło wrażenie. Zapomniałem, że znajduję się w prowincji, należącej do Związku Północno-Niemieckiego.

Po kazaniu nastąpiła wielka msza. Jak w całych Niemczech, tak i w Prusach jednym z ważnych przedmiotów jest nauka śpiewu. Każdy człowiek jest tu do pewnego stopnia muzykalny. Nic więc trudnego podczas nabożeństwa urządzić chór z całej masy ludności, znajdującej się w kościele. I tutaj więc śpiewali wszyscy podczas mszy przy towarzyszeniu organów. Nie były to jednak przeraźliwe krzyki, dające się słyszeć po naszych wiejskich kościółkach, lecz śpiew poważny i uroczysty.

Po nabożeństwie wielu ludzi zachodziło do księgarni, jeszcze wyglądającej niezbyt okazale. Jedni brali »Katolika«, inni »Zwiastuna Górnośląskiego«; kupowali książki, prawie wyłącznie do nabożeństwa i płacili za nie nawet po dwa talary".

W obszernym zapisie pod tą datą są m.in. uwagi o strojach ludowych w okręgu bytomskim. Kolejny fragment opisuje ważne wydarzenie w dn. 6 VI 1869: „Przed wieczorem zaprosił mnie Miarka na posiedzenie towarzystwa, które właśnie pod nazwą: kasyno katolickie zawiązywało się w Hutach. Udaliśmy się do głównej oberży. Tu w obszernej sali na piętrze zastaliśmy zgromadzonych kilkuset ludzi. Oczekiwano proboszcza – a jak tu nazywają fararza. Wkrótce nadszedł w towarzystwie dwu kapelanów i rektora, tj. organisty-nauczyciela [był nim → Heinrich Werner].

Posiedzenie się zaczęło – ksiądz → Deloch wszedł na stół i przemówił do zgromadzonych – objaśnił i przedstawił mi znaczenie i doniosłość zawiązać się mającej instytucji, wskazał na przykład Niemców ewangelików, którzy już od dawna zawiązali towarzystwo mające rozrywkę i naukę i wezwał do licznego udziału w nowo tworzącym się kasynie [...].

Po księdzu zabrał głos Miarka. Jak w wielu innych przedsięwzięciach, tak i tu jest on głównym popieraczem, a nawet wyłącznym założycielem. Po przemowie odczytał projekt do statutu przyszłego towarzystwa.

Według statutu, kasyno ma być miejscem zabawy dla miejscowej i okolicznej ludności polskiej – program obejmował koncerta, odczyty, przedstawienie sceniczne, wycieczki wspólne. Pomysł i przeprowadzenie przejął Miarka od cieszyńskiego stowarzyszenia, które już istnieje od lat kilku pod nazwą Czytelnia ludowa. [...]

Po zamknięciu posiedzenia zostałem w sali jeszcze jakiś czas z Miarką, zbliżając się do gwarzących i przysłuchując się rozmowom. Miarka rozmawiał ze wszystkimi. Żartował i widać było, że we wszystkich kołach cieszy się uznaniem i szacunkiem. Mnie najwięcej zajmowała mowa poczciwych Szlązaków".

Heiduk F., *Oberschlesisches Literatur-Lexicon...*, Tl. 3, s. 328; Janota W., *Królewska Huta w opisach i literaturze pięknej (od połowy wieku XIX do roku 1939)*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 2: 1997, Ch. 1998, s. 89–91; *Literatura polska...*, t. 1, s. 631; Malinowski L., *Listy z podróży etnograficznej po Szląsku*, Kr. 1872; PSB, t. 19, s. 348–350.

Wojciech Janota



Marcinkowa Maria (1880–1953), kupcowa, właścicielka sklepu obuwniczego przy obecnej ul. Katowickiej 10, pierwsza kobieta radna w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. 20 X 1880 w Chorzowie Starym, w rodzinie Józefa Janczera, górnika zatrudnionego w kopalni „Król", oraz Joanny z d. Sorychta. Ojciec, który był weteranem wojny prusko-francuskiej, chętnie dzielił się swoimi przeżyciami z przeszłości, m.in. opowiadał, jak pruskie orkiestry (kapele) wojskowe przygrywały wyruszającym do walki śląskim i poznańskim pułkom polskie marsze i wojskowe piosenki.

Na przełomie XIX i XX w., w latach poprzedzających I wojnę światową w Królewskiej Hucie nastąpił rozkwit polskich stowarzyszeń oświatowych i związków zawodowych, do których zgłaszali się pracujący w kopalniach i hutach mężczyźni, oraz kółek towarzyskich, śpiewaczych i teatralnych. M. aktywnie uczestniczyła w działalności wielu z nich, należała m.in. do Towarzystwa Polek, Kółka Towarzyskiego, Towarzystwa Śpiewu „Lutnia", była współzałożycielką Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół", które powstało ok. 1901 r. Mimo powiększającej się rodziny do 1914 r. była członkiem grupy gimnastycznej, brała udział w zawodach odbywających się podczas corocznych zjazdów na Zadolu. Zawody były świętem rodzinnym. Wśród gości tych zjazdów zapamiętano m.in. wydawcę „Gazety Ludowej" ks. Pawła Pośpiecha oraz naczelnika Dzielnicy Śląskiej Józefa Dreyzę.

Mężem M. był Zygfryd Marcinek, górnik, który po wypadku w kopalni uzyskał kwalifikacje mistrza szewskiego, właściciel warsztatu rzemieślniczego; mieli 8 dzieci: synów Brunona (lekarz), Stefana i Stanisława (szewcy), Zygmunta (mgr ekonomii), córki Gertrudę (żona lekarza, dr. Edmunda Cymbrowskiego), Małgorzatę (żona lekarza → dr. Wilhelma Janiczka), Pelagię Bojdoł (mgr chemii, profesor gimnazjalny chorzowskich szkół ekonomicznych) i Helenę.

Po wybuchu wojny w 1914 r. mężczyźni zostali wcieleni do wojska pruskiego, nastąpiły aresztowania, aktywnych działaczy niepodległościowych wywieziono do twierdzy w Nysie. Życie polskich organizacji początkowo zamarło: pozostali tylko starsi mężczyźni i kobiety, które zajęły się przede wszystkim zabezpieczaniem sztandarów,

ukryciem zakupionych ze składek organizacyjnych książek, broszur i śpiewników. W mieszkaniu M. (gdzie powstał duży magazyn książek) odbywały się coniedzielne spotkania, w których brali udział m.in. Musialski, → Franciszek Grześ, Franciszek Tuszyński, Tomasz Kowalczyk (z Katowic), Józef Dreyza (z Siemianowic). Pod koniec 1917 r. zaczęli przychodzić młodzi, wśród nich student teologii z Wrocławia J. Tomala (później proboszcz parafii w Niedobczycach). Grono uczniów gimnazjum zawiązało grupę „Śląscy Filareci", a jej pierwszym prezesem został Brunon – najstarszy syn M.

Po zakończeniu I wojny towarzystwa wznowiły działalność, powstały również nowe. M. wraz z → Marią Szukalską była najbardziej zaangażowana w działalność Towarzystwa Polek, do którego licznie wstępowały żony rzemieślników, drobnych kupców i robotników, pragnące usłyszeć polskie słowa, patriotyczne pieśni; wszystkich łączyła wiara w lepszą przyszłość w wolnej Polsce.

Z końcem 1918 r. mąż M., Zygfryd, kandydował do Sejmu Dzielnicowego w Poznaniu (drugim kandydatem był Franciszek Grześ). Dn. 9 XI 1919 władze niemieckie zorganizowały w Królewskiej Hucie wybory komunalne: po raz pierwszy została przedstawiona lista polska, na której znalazło się nazwisko M. W wyniku wyborów Polacy uzyskali 21 mandatów. Wśród 13 osób reprezentujących Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół" w skład nowo powołanej rady weszła M. jako jedyna i pierwsza kobieta w tym gronie.

Trwały przygotowania do plebiscytu, którego wynik przyniósł rozczarowanie, a wieści o zamiarze niekorzystnego podziału Górnego Śląska wywołały rozgoryczenie i oburzenie. Dn. 3 V 1921 wybuchło III powstanie śląskie, w mieście narastały trudności gospodarcze i aprowizacyjne. M. z pełnym zaangażowaniem podjęła pracę w zorganizowanym przez Marię Szukalską PCK. Niezwykła ofiarność wielu kobiet sprawiła, że udało się pokonać trudności, pomóc ludziom, najbardziej potrzebującym rozdzielić mleko i żywność. Społeczność polska Królewskiej Huty z niecierpliwością czekała na rozstrzygnięcie losów Górnego Śląska w Lidze Narodów. Zapanowała radość, gdy okazało się, że miasto zastało przyznane Polsce. Kiedy 23 VI 1922 Wojsko Polskie pod dowództwem → gen. brygady Kazimierza Horoszkiewicza wkroczyło do Chorzowa, chlebem i solą witała dowodzącego sędziwa Polka z Klimzowca → Petronela Golasiowa a wierszem (Władysława Bełzy) i wiązanką kwiatów 13-letnia córka M., Pelagia. Wśród licznie zgromadzonych mieszkańców Królewskiej Huty były członkinie Towarzystwa Polek w strojach ludowych.

W następnych latach M. nadal pracowała w Radzie Miejskiej, nie zaprzestając działalności w Towarzystwie Polek, Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół", PCK i w nowo powstałym Związku Obrony Kresów Zachodnich. Gdy 14 XI 1926 odbyły się kolejne wybory komunalne, M. jako kandydatka Polskiego Zjednoczenia Stronnictw Chrześcijańskich weszła ponownie w skład nowo wybranej Rady Miejskiej; tym razem wśród radnych były 4 kobiety. Jednak M., nie mogąc pogodzić się z rozbijaniem dotychczasowej jedności społeczności polskiej, zajęła się przede wszystkim działalnością charytatywną: za pośrednictwem Caritas, Towarzystwa św. Wincentego à Paulo, Komitetu Pomocy Bezrobotnym pomagała biednym, chorym, bezrobotnym. Jej działalność uhonorowano przyznaniem Krzyża Niepodległości.

W czasie II wojny światowej była przesłuchiwana przez gestapo. Po wojnie, schorowana i zawiedziona, nie odzyskała dawnej siły. Zm. 5 VII 1953.

Arch. rodzinne wnuka, dr. Michała Marcinka, mieszkającego w Chorzowie. – Bojdoł P. (d. Marcinek), *Wierszem i kwiatami*, „Nasza Gazeta" 1997, nr VI–VII–VIII, s. 13–14; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*; Księga pamiątkowa pracy społeczno-narodowej kobiet...; Marcinek B., Uświadomienie narodowe wśród mieszkańców Królewskiej Huty, Ch. [po 1953 r.], (mps na prawach rękopisu); Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*; Sieradzka D., *Królewska Huta – Chorzów w latach 1868–1945...*; taż, *Miasta województwa śląskiego i ich reprezentacje samorządowe 1922–1939*,

Kr. 1996; taż, *Z dziejów samorządu komunalnego miasta Chorzowa...*

Barbara Gruszka



Martini Ernst (1775–1843), znawca górnictwa i hutnictwa, od końca 1819 r. do 30 VIII 1843 zarządca huty „Królewskiej".

Ur. w 1775 r. w Tarnowskich Górach. Swe wykształcenie górnicze odebrał w departamencie górniczym. Pod koniec XVIII w. uczestniczył w zakładaniu górnośląskich kopalń węgla kamiennego. Następnie działał w hutnictwie, w 1801 r. był już pisarzem w hucie ołowiu i srebra „Fryderyk" w Strzybnicy k. Tarnowskich Gór. W 1803 r. w Tarnowskich Górach pełnił obowiązki inspektora górniczo-hutniczego. W 1811 r. w Urzędzie Górniczym w Tarnowskich Górach był urzędnikiem odpowiedzialnym „głównie za sprawy węgla kamiennego". W urzędzie tym spędził kilka lat, potem, do 1814 r., był zatrudniony jako urzędnik służby ruchu (*Betriebsbeamte*) w hucie „Fryderyk". W 1815 r. ufundował z własnych środków w hucie „Fryderyk" tablicę pamiątkową poświęconą niedawno zmarłemu twórcy górnośląskiego przemysłu → hr. Friedrichowi Wilhelmowi von Redenowi. W następnych latach jego wiedza z zakresu hutnictwa metali nieżelaznych pozwoliła mu przejąć kierownictwo huty cynku „Lydognia". Gdy z końcem 1819 r. dyrektor budowy hut → Johann Friedrich Wedding złożył swój urząd jako zarządca huty „Królewskiej", jego stanowisko, już jako nadinspektor hutniczy, objął M. Równocześnie dobiegło końca podporządkowanie zarządu huty „Królewskiej" Urzędowi Hutniczemu w Gliwicach. Odtąd w osadzie hutniczej, potem mieście Królewska Huta (obecnie Chorzów) działał samodzielny Urząd Hutniczy. Kierownictwo zarówno tego urzędu, jak i huty „Królewskiej" do 30 VIII 1843 sprawował M. W czasie swojej wieloletniej służby przyczynił się do znacznego rozwoju huty. Już w 1819 r. ukończono budowę 4. pieca („Gerhard") z 3. dmuchawą. Rozbudowa zakładu osiągnęła taki stopień, że produkcja huty, która w l. 1809–1818 wynosiła rocznie ok. 28–38 tys. cetnarów surówki, do połowy l. 30. XIX w. wzrosła do 80–90 tys. cetnarów. W 1827 r. świętował M., w obecności nadstarosty górniczego, hr. F. Einsiedela, 25-lecie zakładu. Działały jeszcze wtedy wszystkie 4 wielkie piece („Reden", „Heinitz", „Wedding", „Gerhard"). M. przyczynił się też do rozbudowy osady hutniczej Królewska Huta, jej infrastruktury oraz do powstania kolonii robotniczej „Szarlota" (obecnie ul. Wandy). Spowodował, że w 1820 r. w osadzie hutniczej powstała stacja pocztowa, której pierwszym poczmistrzem został nauczyciel → Daniel Passeck. Wybudowany już w 1810 r. budynek lazaretu został znacznie poszerzony, tak samo budynek szkoły. Po 1819 r., po wizycie w Królewskiej Hucie następcy tronu pruskiego (*Kronprinza*), Friedricha Wilhelma, wszczęto też prace nad zbudowaniem w osadzie hutniczej świątyni ewangelickiej. Już w 1825 r. oddano do użytku cmentarz symultaniczny. Zbudowano również zajazd dla młodzieży studiującej górnictwo i hutnictwo. Stał się on na wiele lat centrum życia towarzyskiego osady hutniczej Królewska Huta i okolic.

Te dokonania M. zostały docenione przez władze, które nadały mu tytuł nadradcy hutniczego. Zm. 30 VIII 1843 w Królewskiej Hucie.

Aus der Geschichte der Stadt Königshütte..., s. 44–45; *Deutsche Biographische Enzyklopädie (DBE)...*, Bd. 13 Supplement, s. 230; *Die preussische Berg-, Hütten- und Salinenverwaltung 1763–1865...*, s. 409, 544, 562, 564, 570, 592; Junghann O., *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*,

s. 26–28; Nadolski P., *Dzieje pomnika hrabiego Friedricha Wilhelma von Redena w Królewskiej Hucie (Chorzowie)*, [w:] *Friedrich Wilhelm von Reden...*, s. 118; Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 126–127; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 37–38.

Zdzisław Jedynak, Zbigniew Kapała

Marx Emil (1858–1907), generalny dyrektor ds. technicznych (*der technische Generaldirektor*) huty „Bismarcka" (od listopada 1933 r. huta „Batory").

Ur. 28 I 1858 w Szonowie, pow. Głubczyce. Najpierw chciał zostać nauczycielem, potem zmienił zamiar i uczęszczał do szkoły przemysłowej w Gliwicach (egzamin końcowy zdał z wyróżnieniem w 1875 r.). Po odbyciu praktyki w hucie „Gliwickiej" został zatrudniony w hucie „Reden" w Zabrzu jako mistrz walcowni. W 1879 r. był już w wieku 21 lat starszym mistrzem walcowni huty „Bismarcka". Później, po zdaniu egzaminów końcowych w Akademii Górniczej, przejął jako szef zakładu stalownię thomasowską w hucie „Pokój". W 1886 r. ożenił się z Anną Kollmann, córką dyrektora huty „Bismarcka". W 1889 r. Kollmann zatrudnił zięcia u swego boku jako dyrektora generalnego ds. technicznych. Połączenie huty „Bethlen-Falva" w Świętochłowicach z hutą „Bismarcka" w 1906 r. było głównie zasługą M. W 1904 r. został mu przyznany tytuł radcy handlowego. Był założycielem Związku Hut Żelaza Górnego Śląska oraz honorowym przewodniczącym Górnośląskiego Robotniczego Związku Śpiewaczego.



Willa dyrektora E. Marxa w Chorzowie Batorym

Zm. 16 VI 1907 podczas kuracji w Międzygórzu w Kotlinie Kłodzkiej. Został pochowany na cmentarzu w ówczesnej Bismarckhucie (po 1922 r. Wielkie Hajduki, obecnie Chorzów Batory). Był katolikiem. Jego grób, choć mocno zniszczony i pozbawiony opisu, zachował się do dziś.

Fuchs K., *Wirtschaftliche Führungskräfte in Schlesien...*, s. 272–273; Kurek J., *Historia Wielkich Hajduk...*, s. 85 (tu informacje, że ur. w 1857 r. pod Głogówkiem, a funkcję dyrektora ds. technicznych objął w 1888 r.); Loch A., Szczędzielorz G., *Sto lat Huty Batory 1872–1972*. Ch. Batory 1972, s. 69; Matyja M., *Perełki przeszłości...* „Hajduczanin" 2000, nr 12; *Neue Deutsche Biographie...*, Bd. 12, s. 466 (hasło: Kollmann Wilhelm); Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 188–189; Szopa R., *Willa dyrektora*, „Hajduczanin" 1998, nr 8.

Zbigniew Kapała



Mayer Kurt (1879–1958), polityk, ślusarz z zawodu, czołowy działacz niemieckich chrześcijańskich związków zawodowych w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), tu też wiceprzewodniczący Rady Miejskiej w l. 1927–1929, przewodniczący frakcji niemieckiej w Radzie, poseł do I Sejmu Śląskiego oraz w l. 1922–1927 senator RP z ramienia Bloku Mniejszości Narodowych w woj. śląskim.

Ur. 17 II 1879 w Katowicach, w rodzinie urzędniczej. Ukończył szkołę ludową, a następnie zawodową, gdzie uczył się ślusarstwa i tokarstwa. W l. 1897–1901 praktykował w fabrykach maszyn w Prusach, Saksonii i Bawarii, potem pracował w hu-

tach: „Bismarcka" w późniejszych Wielkich Hajdukach, „Katarzyna" w Sosnowcu i „Królewska" w Królewskiej Hucie. Od wczesnej młodości uczestniczył w działalności związków zawodowych, m.in. kierował – w l. 1902–1919 – organizacją zawodową w hucie „Królewskiej". W czasie I wojny światowej służył w piechocie na froncie wschodnim i we Flandrii. W l. 1920–1921 brał aktywny udział w pracach Niemieckiego Komisariatu Plebiscytowego w Katowicach. Działał też w tym czasie aktywnie w królewskohuckiej gminie teatralnej (Theatergemeinde), do której należał od l. przedwojennych; był zresztą jej pierwszym przewodniczącym. W 1922 r. został przewodniczącym Deutsche Partei w Królewskiej Hucie. Jako jej przedstawiciel został w 1922 r. wybrany do I Sejmu Śląskiego, w którym był wiceprezesem klubu niemieckiego. W l. 1922–1927 z listy Bloku Mniejszości Narodowych w Województwie Śląskim piastował mandat do Senatu RP. Był współtwórcą i członkiem zarządu Deutscher Volksbund (DVB), który stał się reprezentantem i obrońcą interesów niemieckiej społeczności na polskim Górnym Śląsku. Od 1922 r. należał do czołowych działaczy chrześcijańskich związków zawodowych w woj. śląskim. W wyborach komunalnych z 14 XI 1926 został wybrany do Rady Miejskiej Królewskiej Huty. Od 30 VIII 1927 był jej wiceprzewodniczącym i przewodniczącym frakcji niemieckiej w tejże. Mieszkał w Królewskiej Hucie przy ówczesnej ul. Bytomskiej 13. W 1929 r. wyjechał na Dolny Śląsk do Oleśnicy. Po II wojnie światowej zamieszkał w RFN. Aktywnie działał w ruchu ziomkowskim.

Zm. 13 IX 1958.

Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej, red. J.M. Majchrowski przy współprac. G. Mazura, K. Stepana, W. 1994, s. 533; Rechowicz H., *Sejm Śląski 1922–1939*, Kat. 1971, s. 344; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 280; Rzepeccy T. i W., *Sejm i Senat 1922–1927*, P. 1923, s. 399; Sieradzka D., *Z dziejów samorządu komunalnego miasta Chorzowa...*, s. 29, 38, 42, 43, 64.

Zbigniew Kapała

Meier Max, właśc. **Meier-Graefe Max** (1863–1919), hutnik, w l. 1908–1919 generalny dyrektor ds. technicznych w hucie „Bismarcka" (Bismarckhütte, od listopada 1933 r. huta „Batory").

Ur. 2 X 1863 w m. Resita (Banat, obecnie w Rumunii), syn Eduarda Meiera, późniejszego dyrektora huty „Pokój" w Nowym Bytomiu. Studiował hutnictwo w Wyższej Szkole Górniczej w Leoben i w Berlinie (uczeń Hermanna Weddinga). Już jako młody inżynier zwrócił na siebie uwagę w czasie budowy stalowni thomasowskiej w St. Ingbert (Zagłębie Saary). W l. 1895–1898 dozorował jako kierownik techniczny budowę stalowni i walcowni dla Société Anonyme des Aciéries de Micheville, potem doradzając przy budowie dużego zakładu hutniczego w Differdingen (Luksemburg), przyczynił się do budowy w nim uniwersalnej walcowni dźwigarów budowlanych (Universal-Trägerwalzwerk) systemu Henry'ego Greya, z którym zapoznał się w czasie podróży studyjnej w Stanach Zjednoczonych. Zbudowanie tego typu walcowni w Differdingen umożliwiło produkcję przez ten zakład rur o różnej szerokości pierścienia. M. został za to wyróżniony w 1908 r. Medalem Carla Luega w uznaniu za pionierską pracę przy zastosowaniu wielkich maszyn w zakładach hutniczych i za wprowadzenie do niemieckiego hutnictwa walcowni Greya. Z Ameryki przywiózł także informacje o możliwości stosowania w hutnictwie silników gazowych. Był współzałożycielem Południowo-zachodnioniemiecko-Luksemburskich Hut Żelaza. Zatrudniony od 1908 r. jako generalny dyrektor ds. technicznych w hucie „Bismarcka", przeprowadził na szeroką skalę odnowę zakładu, w efekcie doprowadzając do znacznego wzrostu produkcji i wzrostu poziomu technicznego zakładu. Wcześniej przyjęto go do zarządu Związku Niemieckich Hutników, a Wyższa Szkoła Techniczna w Charlottenburgu (obecnie Berlin) nadała mu tytuł doktora inżyniera *honoris causa* za wybitne osiągnięcia i zasługi w dziedzinie hutnictwa.

Zm. 4 III 1919 w obecnym Chorzowie Batorym. Został pochowany na miejscowym cmentarzu.

Deutsche Biographische Enzyklopädie (DBE)..., Bd. 7, s. 31–32; Kurek J., *Historia Wielkich Hajduk...*, s. 85; *Landeskunde des oberschlesischen Industriegebietes...*, s. 189–190; Loch A., Szędzielorz G., *Sto lat Huty Batory 1872–1972*. Ch. Batory 1972, s. 38–39 (tu Graef); Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 189–190; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 424. – Informacje inż. B. Widucha.

Zbigniew Kapała

Meiselbach Theophil Johann (?–1860), dr med., bytomski lekarz powiatowy, w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) współzałożyciel i (do 1850 r.) lekarz zdrojowy w miejscowych Łazienkach Amalii (Amalien-Bad), do których przyjeżdżali w l. 1816–1850 kuracjusze z różnych stron (także ze znajdującego się pod zaborem rosyjskim Królestwa Polskiego) na tzw. kwaśną wodę, bogatą w siarczany, tlenki żelaza, sole amonowe, związki żywiczne i in., leczące reumatyzm, artretyzm, choroby skórne i kobiece; woda później zanikła z powodu rozwijającego się górnictwa.

Sławę zyskał głównie dzięki swojej pracy w czasie epidemii cholery w 1831 r. w Bytomiu, gdzie prowadził w klasztorze szpital dla chorych na tę chorobę. Razem z → dr. Bannerthem wybudował w Królewskiej Hucie Łazienki „odpowiadające wymogom współczesności" i wspierał wysiłki zmierzające do dalszej ich rozbudowy. W związku z tym napisał artykuł *Nachricht über das Amalien-Bad bei Königshütte* („Oberschlesischer Wanderer", Jg. 8:1835, s. 70). Do 1850 r. pracował tu również jako lekarz zdrojowy, a w 1851 r. został radnym miejskim w Bytomiu. Był blisko zaprzyjaźniony z rodziną miejscowego aptekarza Samuela Schulza (jego wnukiem był kompozytor niemiecki Heinrich Schulz-Beuthen).

Zm. w 1860 r. we Wrocławiu. Przedtem zapisał 300 talarów założonemu w Bytomiu domowi dla sierot.

Gramer F., *Chronik...*, s. 308; Perlick A., *Beuthener Biographien...*, s. 64.

Ilza Kowol



Meitzen Volkmar (1822–1900), górnik, sztygar, przysięgły górniczy, inspektor i dyrektor kopalń, m.in. w l. 1856–1892 kopalni „Król" w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), radca, st. radca, a pod koniec życia tajny radca górniczy, lider ewangelickiej większości w pierwszej Radzie Miasta Królewska Huta.

Ur. 20 V 1822 w Krapkowicach pod Opolem. Jego ojciec, poborca podatkowy, chciał zapewnić mu średnie wykształcenie, więc wysłał go do gimnazjum w Gliwicach. Jednak po 3 latach M. musiał przerwać naukę ze względu na złą sytuację finansową spowodowaną śmiercią ojca i w wieku 16 lat podjął pierwszą pracę jako robotnik, zwykły płukacz, w kopalni rud ołowiu i srebra „Fryderyk" w Strzybnicy pod Tarnowskimi Górami. Wkrótce został ładowaczem, a następnie rębaczem-uczniem. W 1839 r. M. zapisał się do szkoły górniczej w Tarnowskich Górach. Po skończeniu szkoły z dobrym świadectwem pracował w różnych kopalniach, wreszcie w 1844 r. został sztygarem, a w 1848 r. nadsztygarem w kopalni „Król".

Od 1849 do 1852 r. był przysięgłym górniczym w królewskohuckim okręgu górniczym. Przeniesiony, od 1852 r. pełnił urząd ostatniego przysięgłego w zabrzańskim okręgu górniczym kopalni „Królowa Luiza". W 1856 r. został pierwszym inspektorem górniczym kopalni „Królowa Luiza". W okresie, gdy M. nadzorował ową kopalnię, nastąpił w niej skokowy wzrost wydobycia węgla.

Po przekształceniu w 1856 r. zarządu kopalni „Król" w I Inspekcję Górniczą M. został tam przeniesiony na stanowisko inspektora

kopalni. Do tego roku działały w niej szyby „Bülow" i „Joseph" w pokładzie 507 Pola Wschodniego, do których dołączył głęboki na 154 m główny szyb wyciągowy „Erbreich I".

W 1858 r. M. opracował, opublikował w prasie górniczej i polecił stosować w pokładzie 507 Pola Wschodniego – w miejsce dotychczasowej wybierki filarowej z zawałem – wybierkę szachownicową. Polegała ona na tym, że między wybranymi zabierkami pozostawiano na przemian filary podporowe długości i szerokości 6 m, a pod stropem zabierek oraz chodników zostawiano warstwę przypiętego węgla grubości 1,5 m. Powodowało to wprawdzie wzrost strat węgla z 6 do 40%, ale – zdaniem M. – były one równoważone oszczędnościami na drewnie do obudowy, której nie stosowano w ogóle, oraz korzyściami wynikającymi ze wzrostu wydajności pracy: rębacz zamiast dotychczasowego urobku do 3,5 t na dniówkę wydobywał ok. 4 t. Ponadto łatwiej było odgradzać stare zroby, aby uniknąć pożarów.

W 1857 r. M. reprezentował fiskusa górniczego przy kupnie od Michaela Frenzla ze Zbrosławic za 8 tys. talarów obszaru młyńskiego Klimzy pod budowę kolonii robotniczej, a w l. 1859–1863 przeprowadził jego podział na działki budowlane.

Rok 1860 był szczególny dla M.: w Polu Zachodnim uruchomiono tzw. szyby kolejowe, którymi wydobywano węgiel przeznaczony do wywozu koleją. M. odbył wówczas podróż instruktażową do Anglii i Szkocji. W następnym roku przy głębieniu szybów zastosowano w kopalni świder wiertniczy, którego ulepszenia podjął się miejscowy wiertacz → Fryderyk Esche, i otamowano pole pożarowe w pokładzie 507.

Od końca 1861 do 1866 r. M. pracował ponownie w zabrzańskiej kopalni „Królowa Luiza", gdzie w 1864 r. został radcą górniczym, a rok później – dyrektorem kopalni.

Pod nieobecność M. w kopalni „Król" zaczęto odczuwać skutki wybierania w tzw. szachownicę: w 1862 r. zanotowano pierwsze niebezpieczne dla górników nagłe obwały z pozostawionych filarów, a w 1864 r. zapadło się 6,5 morgi gruntu w pobliżu szybów kolejowych.

Rok później M. odbył drugą podróż służbową do Anglii i Szkocji. Kiedy w 1866 r. wrócił do kopalni „Król", przesiewano tam już prawie cały węgiel i rozdzielano go na 6 sortymentów. Jednak oprócz tych udoskonaleń od 1865 r. trwały niebezpieczne próby z nitrogliceryną, kończące się wypadkami, nawet śmiertelnymi. Dlatego w 1868 r. M. wydał zakaz przeprowadzania takich prób. Jednocześnie w celu przyspieszenia prowadzenia chodników nakazał wprowadzenie 4-godzinnych zmian. Kosztem zwiększonego wysiłku robotników M. uzyskał w ten sposób 2-krotny wzrost postępu chodników z ok. 25–30 m do 50–62 m miesięcznie. Od 1866 r. przy robotach w kamieniu zaczęto też z powodzeniem stosować dynamit.

M. odegrał znaczącą rolę w staraniach o przekształcenie osady hutniczej (Hüttenort) Królewska Huta i rozmieszczonych wokół niej osiedli robotniczych w związek komunalny (gminę miejską). Od 1853 do 1865 r. na skutek oporu zarządu huty „Królewskiej", obawiającego się zwiększonych kosztów i wydatków na rzecz samorządu gminnego, starania te były skutecznie blokowane przez jej kierownictwo. Dopiero gdy w 1865 r. sprawą zajął się Wyższy Urząd Górniczy we Wrocławiu, landrat → Hugo Solger wystąpił do ministerstwa z gotowym planem utworzenia nowej gminy.

W aktach Państwowej Inspekcji Górniczej w Królewskiej Hucie zachowały się materiały z l. 1868–1869 dotyczące sprzedaży państwowej huty „Królewskiej". Wynika z nich, że od 1868 r. M. pilotował negocjacje z → hr. Hugonem Hencklem von Donnersmarckiem. W ich wyniku odsprzedano mu w 1869 r. z dotychczasowego obszaru kopalni „Król" pole przyszłej kopalni „Gräfin Laura" (później „Chorzów"). Osłabiło to pozycję przetargową zarządu huty i tym samym otwarło drogę do przekształcenia wspomnianej osady i sąsiednich osiedli w miasto Królewska Huta.

Po pierwszych wyborach komunalnych w Królewskiej Hucie, które odbyły się 12–13 XI 1868, M. wszedł do Rady Miejskiej jako radca górniczy i urzędnik państwowy. Do pierwszej Rady Miejskiej 10 radnych mianował skarb górniczy spośród wyższych urzędników. Ci dobrali 10 kolejnych radnych, a dopiero 10 pozostałych wybrali mieszkańcy.

W 1869 r. M. wprowadził do kopalni „Król" wzorowane na narzędziach z Westfalii kliny górnicze o wymiennych ostrzach stalowych. Sprowadził też 6 robotników z Piemontu, którzy byli znani z wykonania tuneli w Alpach. Mieli oni wydrążyć w kopalni pierwszą przecznicę. Jednak już w 1870 r. prace te załamały się, gdy Piemontczycy natrafili na warstwy piaskowca przesycone wilgocią, wówczas porzucili oni kopalnię. Budowę przecznicy dokończyli miejscowi robotnicy. W tym czasie sprowadzono do kopalni pierwsze wiertarki typu Lisbeth, które – według obliczeń M. – 2-krotnie, czyli do pół godziny skracały wykonanie otworu wiertniczego. Na ten sam rok przypadły też pierwsze próby brykietowania miału węglowego. W roku następnym podjęto próby z wystrzeliwaniem wrębu, co w konsekwencji doprowadziło do „detronizacji" pyrlika i szpicoka, najważniejszych do tej pory narzędzi pracy pod ziemią.

W 1871 r. M. przeżył trudne chwile jako urzędnik. Jednym z powodów zaogniania się sytuacji w kopalni były jego „eksperymenty" z czasem pracy. Chodziło o próbę wprowadzenia w kopalni „Król" tzw. marek kontrolnych, co zakończyło się znanymi i opisanymi obszernie w literaturze zamieszkami w Królewskiej Hucie i sprowadzeniem wojska, które po spacyfikowaniu wystąpień robotników kop. „Król" przebywało potem w mieście przez kilkanaście lat.

W następnych latach pod kierunkiem M. wprowadzano w kopalni „Król" kolejne innowacje: w 1872 r. – w szybie „Krug" zastosowano mechaniczne urządzenia do przetaczania wagonów za pomocą lokomobili, które zastąpiły pracę 8–10 robotników, rok później sprowadzono do kopalni stosowane w Anglii narzędzia strzelnicze i nowe rodzaje klinów górniczych, tzw. loski. W 1874 r. M. został tajnym radcą górniczym. W 1875 r. rozpoczęto na poziomie 169 m drążenie najważniejszej przecznicy łączącej szyb „Bismarck II" z szybem „Friedensschacht". W tym czasie kopalnia zaczęła odprowadzać do Rawy zanieczyszczone ścieki kopalniane. Kiedy w 1877 r. doszło na Polu Wschodnim, przy szybie „Bülow" do zapadnięcia się 8,5 ha powierzchni oraz do zawalenia domów, skrzywienia szybów „Krug II" i „Erbreich", załamania się pokładu 507 i wydostania na powierzchnię dymów oraz gazów z otamowanego w 1861 r. pola pożarowego, pociągających za sobą śmiertelne wypadki, dyrekcja kopalni całkowicie zarzuciła stosowanie wybierki szachownicowej. Mimo to ruchy górotworu trwały nadal i jeszcze w 1889 r. na jednej z ulic miasta powstało nagle zapadlisko o rozmiarach 5 × 5 m, sięgające głębokości ok. 14 m.

M. miał nieustępliwy charakter i był bardzo stanowczy: za nieprzestrzeganie przepisów górniczych kierował sprawy do prokuratury. Jednak pod jego kierownictwem liczebność załogi kopalni „Król" wzrosła z 630 do 6700 górników, a wydobycie węgla – ze 150 872 t w 1856 r. do 1 256 904 t w l. 1891–1892. Powstały szyby: „Kolejowy" I i II (późniejsza kopalnia „Barbara"), „Krug" I i II (później znane jako kopalnia „Prezydent"), „Bismarck" („Piast") i „Erbreich" („Wojciech"). Trzeba też pamiętać o roli dyrekcji kopalni „Król" w inwestowaniu w zaopatrzenie osiedli robotniczych, a następnie miasta w wodę, zwłaszcza w l. 1867–1888, gdy w wyniku eksploatacji górniczej wyschły studnie w całej okolicy.

Dn. 18 V 1892 na posiedzeniu Rady Miasta Królewska Huta w uznaniu wielkich zasług dla uzyskania przez gminę praw miejskich i rozwoju wspólnoty miejskiej, jak również wymiernych korzyści uzyskiwanych przez miasto dzięki jego działalności, M. zostały nadane prawa honorowego mieszkańca.

Do momentu przejęcia miasta przez Polskę w 1922 r. jego imię nosiła obecna ul. Jagiellońska.

W 1892 r. M. odszedł w stan spoczynku i przeniósł się do Wrocławia. Zm. tam 5 XI 1900 w wieku 78 lat.

Był kawalerem wielu orderów, m.in. Orderu św. Stanisława, nadanego mu przez cara. Zgodnie z jego ostatnią wolą pochowano go 8 XI na cmentarzu ewangelickim w Królewskiej Hucie obok żony i dzieci.

APKat., sygn. 707; Poprawska S., Inwentarz „Die Staatliche Berginspektion zu Königshütte [Państwowej Inspekcji Górniczej w Królewskiej Hucie z l. 1799–1922]; sygn. Berginsp KH 181. – *Chorzów. Zarys rozwoju miasta...*; *Die preussische Berg-, Hütten- und Salinenverwaltung 1763–1865...*, s. 83, 136, 439, 507, 509, 520, 523; Geisenheimer L., *Festschrift zur fünfzigjährigen Jubelfeier...*, s. 57, 70, 99; Guttmann A., *Zur Geschichte des Königlichen Gymnasiums...*, s. 1, 4; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*; Jaros J., *Dwa wieki Kopalni Węgla Kamiennego „Zabrze-Bielszowice"*, Zabrze 1991; tenże, *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnośląskim do 1914 roku*, Wr.–W.–Kr. 1965; tenże, *Historia kopalni „Król" w Chorzowie (1791–1945)*, Kat. 1962; tenże, *Rozwój techniczny kopalni „Król" od połowy XIX w. do roku 1918*, odbitka z: „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 1955, t. 3, nr 1; tenże, *Problem wybitnych jednostek w dziejach polskiego górnictwa*, [w:] *Wybitni i przeciętni przywódcy a lud i społeczeństwo w dziejach*, red. S. Michałkiewicz, Kat. 1985; Jońca K., *Strajk na Górnym Śląsku w roku 1889*, „Przegląd Zachodni" 1952, z. dodatkowy „Studia Śląskie"; Jończyk J., *Strajk górników w 1871 r. w Królewskiej Hucie na tle sytuacji klasy robotniczej na Górnym Śląsku (1869–1878)*, „Przegląd Zachodni" 1952, z. dodatkowy „Studia Śląskie"; Kapała Z., Klajmon B., *Dawne kolonie królewskohuckie...*; *Landeskunde des oberschlesischen Industriegebietes...*; Meitzen V., *Pfeilerbau im Sattelflotz der Königsgrube*, „Zeitschrift für das Berg-, Hütten- und Salinenwesen" 1858; tenże, *Über den schachbrettformigen Abbau auf Königsgrube und die daselbst zur Sicherung gegen Grubenbrad getroffen Massregeln*, „Zeitschrift für das Berg-, Hütten- und Salinenwesen" 1858; 1861; Michalkiewicz S., *Rozbrzękły się szabliska ciężkie. (Od pierwszych wystąpień robotników do masakry w Laurahucie w 1903)*, Kat. 1987; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 72, 85–86, 88, 96, 187, 223, 226; Nadolski P., *Wodociągi i kanalizacja Królewskiej Huty*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 3: 1998, Ch. 1999; Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*; Recław D., *Wielkie postacie Górnośląskiego przemysłu...*

Roman Adler



Mende Edward, pseud. Sanctus, Polonizator (1884–1934), działacz narodowy i plebiscytowy, wikariusz w parafii św. Barbary w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), kuratus i budowniczy kościoła w Pawłowie.

Ur. 19 IX 1884 w Reńskiej Wsi (Reinschdorf; pow. kozielski). Był synem rolnika Jana Mende i Franciszki z d. Migocz. Po skończeniu szkoły ludowej uczył się w gimnazjum w Gliwicach, gdzie w 1908 r. zdał egzamin dojrzałości. W tym samym roku rozpoczął studia na Wydziale Teologii Katolickiej Uniwersytetu Wrocławskiego. Święcenia kapłańskie przyjął 22 VI 1912 we Wrocławiu. Jako wikariusz duszpasterzował kolejno w parafiach: św. Marii Magdaleny w Lubomii, Najświętszego Serca Pana Jezusa w Szombierkach, Najświętszej Maryi Panny Wspomożenia Wiernych w Kluczborku, św. Michała Archanioła w Dziećmarowie i św. Barbary w Królewskiej Hucie, gdzie od 1914 r. pomagał proboszczowi, → ks. Aloisemu Reifowi. Na stanowisku drugiego wikariusza „przez przeszło siedem lat tu się poświęcał – pisał autor jego nekrologu – tu głosił słowo Boże, [...] tu otaczał swoją opieką ten lud, który wabiły do siebie kominy, ale który wtłoczony w życie miejskie szybko puszczał w zapomnienie nie tylko wiejską chatę rodzinną, ale i jej zwyczaje i jej mowę". M. działał czynnie w organizacjach polskich i w ruchu trzeźwości. Brał udział w akcji plebiscytowej na rzecz przyłączenia Górnego Śląska do Polski. Dn. 23 VI 1922 po wkroczeniu pododdziałów 75. Pułku Piechoty do Królewskiej Huty, na placu przy obecnej

ul. Dąbrowskiego, przy ołtarzu polowym, celebrował mszę św. „Ja sam miałem zaszczyt w Królewskiej Hucie, przy objęciu Górnego Śląska, witać generała Wojsk Polskich [Stanisława Szeptyckiego] – mówił w kazaniu 3 V 1931 – który przyrzekł mi, że żołnierz polski będzie stawał w obronie wiary katolickiej". Na jego cześć odśpiewał hymn państwowy i hymn województwa śląskiego *Spełniony marzeń wielki cud.* Następnie przez krótki czas przebywał jako administrator w Miedźnej, ale – jak zanotował abp Józef Gawlina – został stamtąd „przegnany" przez parafian, co było następstwem wojny i plebiscytu. W 1923 r. administrator apostolski polskiego Śląska, ks. August Hlond, mianował go kuratusem w Pawłowie. Dwa lata później, po utworzeniu tam nowej parafii św. Pawła, M. otrzymał nominację na jej pierwszego proboszcza. W dekanacie rudzkim pełnił funkcję wizytatora nauki religii dla szkół powszechnych w Bielszowicach i Kończycach. W Pawłowie rozpoczął budowę nowego kościoła, której jednak, ze względu na przedwczesną śmierć, nie zdołał ukończyć.

W uznaniu zasług został odznaczony Złotym Krzyżem „Pro Ecclesia et Pontifice".

Zm. 11 I 1934 w Pawłowie i tam został pochowany. Odszedł do wieczności w 50. r.ż. i 22. roku kapłaństwa. Autor nekrologu odnotował: „Zdrowie swoje ks. Mende nadwyrężył już w Królewskiej Hucie. W Pawłowie zaś mieszkał w warunkach nader skromnych. Z wynikami pracy swej apostolskiej nigdy się nie chwalił, ale kto zajrzał do parafii jego w sobotę lub czas wielkanocny, ten widział te długie, przez cały kościółek ciągnące się ogonki penitentów przy konfesjonale. [...] Poświęcił zdrowie i mienie, bo wszystko szło na kościół [...], był miły i zawsze serdeczny. [...] W chorobie cierpliwy mimo wielkich cierpień wynikłych z wady organicznej serca".

AAKat., Akta personalne ks. Edwarda Mende, t. 1: 1908–1934. – Gawlina J., *Wspomnienia*, Kat. 2004, s. 35; *Handbuch des Bistums Breslau und seines Delegaturbezirks für das Jahr 1921*, Breslau [b.r.w.], s. 57; Kapała Z., *Uroczyste objęcie Chorzowa, Królewskiej Huty i Wielkich Hajduk...*, s. 174–186; Nalepa E., *Zmarli kapłani Kościoła katowickiego*, t. 1: *Kapłani wyświęceni do 1922 roku*, cz. 2: *Kapłani wyświęceni w latach 1901–1922*, Kat. 1999, s. 176; Olszar H., *Duchowieństwo katolickie diecezji śląskiej (katowickiej) w Drugiej Rzeczypospolitej*, Kat. 2000, s. 505 i 509; *Rocznik Diecezji Śląskiej (Katowickiej)*, Kat. 1934, s. 70; Sieradzka D., *Królewska Huta – Chorzów w latach 1868–1945...*, s. 101–103; Wyglenda E., *Mende Edward (1884–1934), proboszcz, działacz narodowy i plebiscytowy*, [w:] SBKDŚ, s. 270. – „Gość Niedzielny" 1934, nr 3, s. 29; „Wiadomości Diecezjalne" (Katowickie) 1934, nr 2, s. 42, 43.

Henryk Olszar



Mentzel Carl Rudolph (1799–1856), starszy inspektor huty „Królewskiej", kolekcjoner skamieniałości.

Ur. 24 XII 1799 w Wałbrzychu, w rodzinie lekarza Johanna Gottlieba Mentzla i jego żony Karline, z d. Roell. Spośród jego rodzeństwa znany jest starszy brat Wolfgang (1798–1873), literat, historyk i religioznawca (*Die Geschichte der Deutschen*, Stuttgart 1825–1827; *Christliche Symbolik*, Regensburg 1854; *Die Naturkunde im christlichen Geiste aufgefasst*, Stuttgart 1856; *Geschichte der deutschen Dichtung von der ältesten bis auf die neueste Zeit*, Stuttgart 1858–1859), oraz młodszy brat Oswald (1801–1874), ceniony hodowca, autor wznawianego kilkakrotnie podręcznika *Handbuch der rationellen Schafzucht* (Berlin 1859).

Osierocony przez ojca w wieku 3 lat, M. dorastał po okiem matki w Wałbrzychu, a potem, od 1810 r., w majątku Karnków (pow. świdnicki). W wieku 16 lat został zatrudniony jako praktykant w kopalni „Fuchs" w Białym Kamieniu k. Wałbrzycha, jednak ze względu na swoje zainteresowanie chemią oraz mineralogią postanowił w 1816 r. poświęcić się

hutnictwu. Zwrócił się do Wyższego Urzędu Górniczego we Wrocławiu z prośbą o przyjęcie do służby państwowej.

Jako królewski elew hutniczy po roku studiów na Uniwersytecie Wrocławskim odbył w l. 1817–1821 praktykę w hucie „Mała Panew" w Ozimku, przerywając ją tylko raz, w semestrze zimowym 1818/1819, kiedy wrócił na uniwersytet. Od 1821 r. jako królewski wychowanek hutniczy odbywał praktykę w odlewni w Gliwicach. Studia ukończył na Akademii Górniczej we Freibergu, gdzie zdał wymagane egzaminy z oceną *cum laude*, następnie zaś uzupełnił swoją wiedzę, zwiedzając ośrodki przemysłowe północnych Niemiec.

Od 1824 r. z ramienia Urzędu Górniczego w Tarnowskich Górach M. jako królewski starszy mistrz hutniczy w Urzędzie Hutniczym w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) nadzorował górnośląski przemysł cynkowy. Wynalazł sposób otrzymywania metalicznego kadmu jako ubocznego produktu przy wytopie cynku (*Beschreibung der Kadmium-Bereitung auf der Zinkhütte Lydognia in Oberschlesien*, „Archiv. für Bergbau und Hüttenwesen", Bd. 19: 1829) i pracował nad jego zastosowaniem, m.in. do wyrobu farb.

W 1830 r. objął kierownictwo huty „Fryderyk" w Strzybnicy k. Tarnowskich Gór. Próbował tam uzyskać metaliczny cynk w piecach szybowych używanych do prażenia rud (*Über die auf der Friedrichshütte bei Tarnowitz angestellten Versuche, die Glätte unmittelbar vor dem Teilofen zu reducieren*, „Archiv. für Miner. Geogn. Bergbau und Hüttenkunde", Bd. 9: 1836). Próby te skończyły się niepowodzeniem, gdyż jako produkt można było uzyskać jedynie tlenek cynku. Ostatecznie jednak M. opatentował metodę otrzymywania bieli cynkowej.

W 1842 r. M. wraz z Rudolfem von Carnallem i Jakobem Noeggerathem wszedł w skład tzw. komisji bońskiej, która na zaproszenie cara Aleksandra zwiedzała w towarzystwie Georga Gottlieba Puscha zakłady przemysłowe Królestwa Polskiego, by zaproponować ulepszenia mające na celu podniesienie ich wydajności. Za pracę w tej komisji M. został odznaczony przez cara Orderem św. Stanisława III klasy.

W 1844 r., po śmierci → Ernsta Martiniego, M. został dyrektorem Urzędu Hutniczego w Królewskiej Hucie i królewskim starszym inspektorem hutniczym huty „Królewskiej", w której kierował przebudową i rozbudową wielkich pieców, uruchomił wybudowany przez Martiniego wydział pudlersko-walcowniczy „Alvensleben I" i wybudował wydział walcowniczy „Alvensleben II". Praca M. w hucie „Królewskiej" przypadła na okres burzliwego rozwoju kolei, w związku z czym w 1846 r. z jego inicjatywy uruchomiono produkcję szyn kolejowych. M. prowadził badania mające na celu udoskonalenie procesu wytopu cynku (*Über eine bei dem Zinkdestillationsöfen auf der Lydogniahütte in Oberschlesien eingeführte Vorrichtung zur vollständigerem Benutzung des Brennmaterials*, „Arch. f. Miner. Geogn. Bergbau u. Hüttenkunde", Bd. 22: 1848; *Über das auf der Lydogniahütte eingeführte Verfahren zur Benutzung des Gas-Flammenofens beim Zinkdestillationsprocess*, „Arch. f. Miner. Geogn. Bergbau u. Hüttenkunde", Bd. 23: 1850). Pozyskał dla huty „Królewskiej" bogate złoża rud żelaza w okolicy Nakła i Tarnowskich Gór.

Na zakupionych przez hutę terenach rozpoczął budowę domów mieszkalnych dla pracowników huty, a prócz tego przyczynił się do upiększenia Królewskiej Huty, zakładając tzw. nowy park, zlokalizowany najprawdopodobniej w pobliżu pierwotnego centrum osady, zapoczątkowując przekształcanie Góry Redena w teren o charakterze rekreacyjnym. Brał udział w pracach komitetu budowy pomnika → hr. Redena w Królewskiej Hucie i z okazji odsłonięcia tegoż gościł w 1853 r. w swym domu króla Prus Fryderyka Wilhelma IV.

Od młodych lat M. zajmował się geologią, na Górnym Śląsku zaś interesowały go głównie utwory triasowe. Z kamieniołomów wapieni triasowych w Krapkowicach, Sobiszowicach, Chorzowie, Łagiewnikach,

Rybnej, Laryszowie, Opatowicach i Starych Tarnowicach zebrał dużą kolekcję skamieniałości, którą opracowali Hermann von Meyer z Frankfurtu nad Menem (kręgowce) i Bernhard Dunker z Kassel (bezkręgowce). Ostatecznie znalazła się ona w zbiorach Królewskiej Akademii Górniczej w Berlinie. M. opisał nowy gatunek triasowego ramienionoga i znalezione wraz z nim skamieniałości (*Delthyris rostratus in Muschelkalk Schlesiens und dessen Gesellschaft*, „Neues Jb. für Miner.", 1842) oraz poprzedził wstępem pierwszy szkic Meyera o skamieniałościach z jego kolekcji (*Einleitung zu der von H. von Meyer gelieferten Übersicht der im Muschelkalke Oberschlesiens vorkommendem Tiere*, „Übers. Arb. Schles. Ges. vaterl. Kultur", 1847). W rękopisach pozostawił pracę o górnośląskich rudach żelaza („Zusammenstellung der Oberschlesien vorkommenden Eisenerze und Eisensteine") i propozycje dokładnego zbadania górnośląskiej formacji wapienia muszlowego („Vorschläge zur genaueren Untersuchung der oberschlesischen Muschelkalkformation").

Dokonania M. w dziedzinie paleontologii upamiętnione zostały przez Meyera w nazwie gatunkowej triasowej ryby *Hemilopas mentzeli* oraz przez Dunkera i Leopolda von Bucha w nazwach gatunkowych triasowych ramienionogów *Spirifer mentzeli* i *Terebratula mentzeli*. Meyer upamiętnił ponadto Chorzów w nazewnictwie paleontologicznym, nadając jednej z triasowych ryb z kolekcji M. nazwę *Nephrotus chorzowensis*.

M. był żonaty z siostrą radcy komercjalnego Carla Treutlera z Wałbrzycha. Miał 5 dzieci.

Zm. 2 II 1856 w Królewskiej Hucie i tu został pochowany na cmentarzu ewangelickim przy kościele im. Elżbiety.

APKat., Zespół: Królewski Urząd Hutniczy w Królewskiej Hucie – 12/723/30, Anstellung und sonstige Verhältnisse des Königl. Ober-Hütten-Inspektor Herrn Mentzel bei dem Königl. Hütten-Amte zu Königshütte; Buch L. v., *Über Terebratula Mentzeli von Tarnowitz*, „Neues Jb. f. Miner." 1843, s. 253–256; *Die preussische Berg-, Hütten- und Salinenverwaltung 1763–1865...*, s. 543, 589; Dunker B., *Über die von ihm untersuchten vom Ober-Hütten-Inspektor Mentzel zu Königshütte in der oberschlesische Muschelkalk entdeckten Mollusken*, „Übers. Arb. Schles. Ges. vaterl. Kultur" 1848, s. 70–75; tenże, *Über die im Muschelkalk von Oberschlesien bis jetzt gefundenen Mollusken*, „Palaeontographica" 1851, Bd. 1, s. 283–310; Eck H., *Über die Formationen des bunten Sandstein und des Muschelkalks in Oberschlesien und ihre Versteinerungen*, Berlin 1865, s. 9; Fischer H., *Mentzel Wolfgang*, [w:] „Allgemeine Deutsche Biographie", Bd. 21, Leipzig 1885, s. 382–384; Fuchs K., *Mentzel Rudolph*, [w:] *Neue Deutsche Biographie...*, Bd. 17, s. 91, 92; Haushofer H., *Mentzel Oswald*, [w:] *Neue Deutsche Biographie...*, Bd. 17, s. 91; Junghann O., *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*, s. 38–39; Kleinwächter M., *Rudolf Mentzel, ein Bahnbrecher im schlesische Hüttenwesen*, „Schlesische Bergland-Kalender" 1940, s. 64–67 (portret); *Landeskunde des oberschlesischen Industriegebietes...*, s. 386; Meyer H. v., *Vorläufige Übersicht der in dem Muschelkalke Oberschlesiens vorkommendem Saurier, Fische, Crustaceen und Echinodermen*, „Übers. Arb. Schles. Ges. vaterl. Kultur" 1847, s. 59–68; tenże, *Zur Fauna der Vorwelt*, Bd. 2: *Die Saurier des Muschelk mit Rücksicht auf die Saurier aus buntem Sandstein und Keuper*, Frankfurt 1847–1855, s. 113–133; tenże, *Fische, Crustaceen, Echinodermen und andere Versteinerungen aus dem Muschelkalke Oberschlesiens*, „Palaeontographica" 1851, Bd. 1, s. 216–279; Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 127, 128, 263 (portret); Rzymełka J.A., *Dzieje poznawania geologicznego Górnośląskiego Zagłębia Węglowego do roku 1870*, Kat. 1988, s. 122; Syniawa M., *Biograficzny słownik przyrodników śląskich...*, t. 1, s. 127–128; Syniawa M., Syniawa R., *Starszy inspektor hutniczy Mentzel*, „Goniec Górnośląski" 1987, nr 31; Weber J., *Mentzel Wolfgang*, [w:] *Neue Deutsche Biographie...*, Bd. 17, s. 92–94.

Mirosław Syniawa



Menzel Adolph, von (1815–1905), autor obrazu *Walcownia żelaza. Nowocześni cyklopi* (Das Eisenwalzwerk), namalowanego wg ok. 150 szkiców i rysunków powstałych

podczas pobytu malarza w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) w 1872 r. Przypuszcza się, że to ukończone w Berlinie w 1875 r. dzieło zamówił generalny dyrektor Zjednoczonych Hut w Chorzowie i Siemianowicach lub niemiecki bankier Adolph Liebermann, od którego obraz odkupiła berlińska Nationalgalerie.

Ur. 8 XII 1815 we Wrocławiu, w nieistniejącym już Domu pod Złotą Muszlą (Haus zur goldenen Muschel przy Albrechtstrasse, obecnie ul. Wita Stwosza), upamiętnionym tablicą (usunięta po 1945). Był synem nauczyciela Carla Erdmanna i Charlotte z d. Okrusch, córki Jana Bogumiła, nauczyciela rysunku w gimnazjum elżbietańskim we Wrocławiu.

Słowiańskie pochodzenie matki mogło wpłynąć na jego zamiłowanie do tematyki polskiej, widoczne zwłaszcza w dziełach powstałych na zlecenie Radziwiłłów i Raczyńskich. Od 1818 r. ojciec M. prowadził we Wrocławiu prywatny warsztat graficzny. M. był początkowo przygotowywany do kariery urzędniczej, dość wcześnie jednak pomagał ojcu. W 1828 r. na wystawie „Kunstsachen, Fabrikwaren und Naturerzeugnisse" wystawiał rysunek kredą wyobrażający karmiącą tygrysicę, w 1829 r. zamieścił 7 litografii w wydanej przez ojca *Geschichte des preussischen Staates* J.A. Kutzena.

W 1830 r. rodzina M. przeniosła się do Berlina. Ojciec otworzył tam warsztat litograficzny i wydał m.in. *Luthers Leben. Ein Bilderbuch für die Jugend*. Carl Erdmann zm. w 1832 r., pozostawiając rodzinę na utrzymaniu 16-letniego M. W 1833 r. M. uczęszczał do prowadzonej przez Johanna Gottfrieda Schadowa klasy gipsów przy berlińskiej Akademii Sztuk Pięknych. Otrzymał też pierwsze wielkie zlecenie na 11 ilustracji do *Künstlers Erdenwallen* J.W. Goethego. W 1836 r. namalował pierwszy obraz olejny, zatytułowany *Grający w szachy*. Studiował też dzieła malarzy holenderskich XVII i XVIII w. W 1839 r. lipski drukarz J.J. Weber złożył u niego zamówienie na ponad 400 ilustracji do dzieła Franza Kuglera pt. *Geschichte Friedrichs des Grossen*. W l. 1840–1857 artysta wykonał ok. 600 litografii do dzieła *Die Armee Friedrichs des Grossen in ihrer Uniformierung*, a w 1843 r. rozpoczął pracę nad 200 drzeworytami do cyklu *Werke Friedrichs des Grossen*, wydawanego w Berlinie w l. 1846–1857. Od 1845 r. tworzył impresyjne szkice i obrazy: *Pokój z balkonem* (1845), *Widok na park przy pałacu księcia Albrechta* i *Plac budowy* (oba z 1846 r.), *Linia kolejowa Berlin – Poczdam* (1847), a także cykl obrazów olejnych poświęconych dziejom Fryderyka Wielkiego: *Koncert na flet* (1849), *Hołd stanów śląskich we Wrocławiu* (1855), *Spotkanie Fryderyka II z Józefem II w Nysie* (1857) i in. Rewolucję 1848 r. M. spędził w Kassel; tuż po powrocie, poruszony atmosferą tragicznych wydarzeń w Berlinie, namalował obraz *Uroczysty pogrzeb ofiar Marca*.

Od 1852 r. był członkiem towarzystwa literackiego „Tunnel über der Spree", do którego należeli też Paul Heyse, Theodor Fontane i Theodor Storm. Dn. 8 XI 1853 został przyjęty do Królewskiej Akademii Sztuk, gdzie w 1856 r. otrzymał profesurę. W 1854 r. na zamówienie Fryderyka Wilhelma IV wykonał album pamiątkowy dla jego siostry, żony rosyjskiego cara, Aleksandry. W 1866 r. udał się na front wojny austriacko-pruskiej, gdzie rysował żołnierzy rannych i umierających w lazaretach. Ze względu na zły stan zdrowia od 1869 r. wyjeżdżał na letnie kuracje do Hofgarten i Kissingen. W 1870 r. otrzymał order „Pour le Merite". W 1872 r. został honorowym członkiem Akademii Sztuk Pięknych w Monachium. W 1884 r. w Berliner Nationalgalerie odbyła się jego pierwsza wielka wystawa, kolejne były organizowane w 1894 r. w Hamburgu i Dreźnie. W 1898 r. M. został mianowany kawalerem Wysokiego Orderu Orła Czarnego i otrzymał tytuł szlachecki.

Zm. 9 II 1905 w Berlinie. Pochowany został na cmentarzu przy Bergmannstr.; uczestniczący w pogrzebie cesarz Wilhelm II polecił umieścić na jego grobie kopię popiersia artysty, wykonanego jeszcze za jego życia przez rzeźbiarza Reinholda Begasa.

W dorobku artystycznym M. można wyróżnić dwa odrębne nurty: impresyjny i realistyczny. Na jego twórczość wpłynęła oglądana jeszcze w l. 40. XIX w. wystawa prac J. Constable'a oraz pobyty w Paryżu w l. 1855 i 1867, podczas których zetknął się z francuskim realizmem G. Courbeta i protoimpresjonizmem E. Maneta. W scenach wykonywanych dla zleceniodawców królewsko-cesarskich z drobiazgowym realizmem przedstawiał detale historycznych strojów i wnętrz (*Kolacja z balem*, *Spotkanie na dworze cesarskim Wilhelma I*). Malując widoki zapamiętane z podróży (*Wspomnienie z Ogrodu Luksemburskiego*), sceny wiejskie (*Procesja Bożego Ciała w Hofgastein*) oraz wnętrza własnego domu (*Sypialnia artysty*), chętniej posługiwał się dynamicznymi pociągnięciami pędzla, zacierającymi kontur przedstawianych przedmiotów, podkreślającymi walory barwy i światła. Za szczególnie nowatorskie uważa się w jego dorobku wprowadzenie tematów społecznych, takich jak praca robotników w walcowni (*Das Eisenwalzwerk*) oraz los biedoty w dużych miastach (*Targowisko w Weronie*). W obydwu wypadkach M. był jednak bardziej zainteresowany problemami malarskimi niż wymową społeczną dzieł.

Adolph von Menzel. Abbildungen seiner Gemälde und farbigen Studien auf Grund der von der National-Galerie 1905 veranstalteten Ausstellung von E. Schwedeler-Meyer u. G.J. Kern, Hrsg. H. von Tschudi, München 1905; Andrae F., Hippe M., Schwarzer O., Wendt H., *Schlesier des 19. Jahrhunderts*, Breslau 1922, s. 1–8; Bock E., *Adolph Menzel. Verzeichnis seines graphischen Werkes*, Berlin 1923; Fabiański J., *Tematyka polska w twórczości Adolfa Menzla*, „Śląski Kwartalnik Historyczny »Sobótka«" 1978, nr 1, s. 45–53; *Grosse Deutsche aus Schlesien*, Hrsg. von H. Hupka, München 1969, s. 139–146; Grummt Ch., *Adolph Menzel. Zwischen Kunst und Konvention. Die Allegorie in der Adressenkunst des 19. Jahrhunderts*, Berlin 2001; Hütt W., *Adolph Menzel*, Leipzig 1981; Jensen J.Ch., *Adolph Menzel*, Köln 1982; tenże, *Adolph Menzel*, [w:] *Grove dictionary of art*, ed. J. Turner [b.m., b.r.], s. 139–143; Kaiser K., *Adolph Menzels Eisenwalzwerk, Veröffentlichung der Deutschen Akademie der Künste*, Berlin 1953; Krieger E., *Ostdeutsche Charakterköpfe*, Bad Homburg 1959; Mackowsky H., *Adolph Menzel 1815–1905*, [w:] *Die grossen Deutschen*, Hrsg. W. Andreas, W. Scholz, Bd. 3, Berlin 1936; Ryszkiewicz A., *Książka o „Walcowni żelaza" Menzla*, „Materiały do Studiów i Dyskusji z Zakresu Teorii i Historii Sztuki,



A. Menzel *Walcownia żelaza. Nowocześni cyklopi*

Krytyki Artystycznej oraz Badań nad Sztuką" 1955, nr 1/2, s. 388–399; Scheffler K., *Adolph Menzel. Der Mensch. Das Werk, (Berlin 1922)*, München 1956; Schulz W., *Grosse Schlesier*, Berlin 1984, s. 70–72.

Irma Kozina



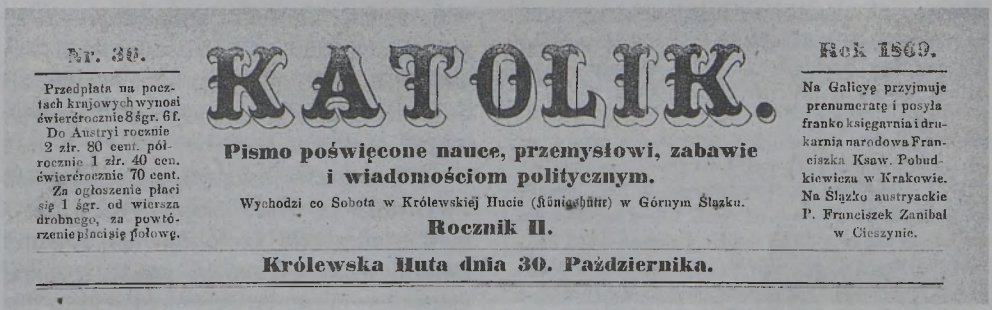
Miarka Karol (1825–1882), nauczyciel, pisarz ludowy, wydawca i redaktor, księgarz, działacz społeczno-polityczny.

Ur. 22 X 1825 w Pielgrzymowicach w pow. pszczyńskim. Był najstarszym synem Antoniego, tamtejszego nauczyciela i organisty, oraz Karoliny z Borówków. Początkowo pobierał naukę domową od ojca, w l. 1835–1837 uczęszczał do niemieckiej szkoły w Pszczynie, którą musiał przerwać z powodu ciężkich warunków materialnych rodziny. Do gimnazjum przygotował go ks. Ignacy Wawretzko, a dzięki pomocy finansowej wuja ks. Borówki mógł podjąć naukę w gimnazjum gliwickim. Po śmierci wuja dobroczyńcy znów był zmuszony przerwać naukę w klasie IV i w wieku 16 lat podjąć pracę zarobkową; początkowo jako pomocnik nauczyciela w Ornontowicach w powiecie pszczyńskim. W 1842 r. wstąpił do seminarium nauczycielskiego w Głogówku. Po jego ukończeniu w 1846 r. sprawował funkcję pomocnika nauczyciela w Lędzinach, a następnie – już jako nauczyciel – w Urbanowicach i Piotrowicach.

Po śmierci ojca objął po nim 1 IV 1850 posadę nauczyciela i organisty w rodzinnych Pielgrzymowicach; jednocześnie został pisarzem gminnym oraz sędzią polubownym. Po początkowych niepowodzeniach w działalności pedagogicznej, szkoła w Pielgrzymowicach zdobyła w 1857 r. opinię najlepszej w dekanacie. Konflikt z gminą doprowadził natomiast do utraty przezeń wszystkich płatnych stanowisk; odebrano mu nawet prawo do nauczania religii z powodu posądzenia o zamiar laicyzacji szkoły.

M. był dokształcającym się samoukiem i wyróżniał się wśród miejscowych nauczycieli wiedzą oraz szerokimi horyzontami umysłowymi; początkowo zresztą kształcił się wyłącznie w języku niemieckim. Poważny wpływ na jego zainteresowania językiem polskim wywarł ks. Bernard Bogedain, ówczesny wizytator szkolny, a późniejszy biskup sufragan. Muzykalność i dobry głos pozwoliły mu nie tylko na wzorowe pełnienie funkcji nauczyciela śpiewu, lecz także na zainteresowanie się gromadzeniem polskich pieśni religijnych. Nawet kiedy M. już mówił i pisał po polsku, wciąż myślał jeszcze w duchu niemieckim. Swoje pierwsze utwory literackie pisywał też w tym języku; za pieśni szkolne otrzymał nawet z rejencji opolskiej nagrodę pieniężną.

Za debiut literacki M. uważa się powiastkę historyczną dla ludu pt. *Górka Klemensowa* (1861). W tym okresie decydującą rolę w uświadomieniu narodowym M. odegrał Paweł Stalmach, redaktor „Gwiazdki Cieszyńskiej", który adiustował jego nieudolne jeszcze teksty, by nadawały się do druku. *Górka* ukazała się w „Gwiazdce Cieszyńskiej", a w wydaniu książkowym w 1870 r. w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów). Cieszyła się niesłabnącą popularnością wśród ludu. W Cieszynie M. poznał J. Chociszewskiego, który – prześladowany przez policję w Cieszynie – ukrył się w Pielgrzymowicach. W wyniku owej edukacji narodowej w 1863 r. M. opublikował na łamach „Gwiazdki" swój słynny *Głos wołającego na puszczy górnośląskiej, czyli o stosunkach ludu polskiego na pruskim Śląsku*, w którym zamanifestował swą polskość, przeciwstawiając się zdecydowanie germanizacji. Wkrótce ukazała się na łamach „Gwiazdki" pierwsza sztuka dramatyczna pt. *Kultura* (grywana częściej pt. *Kulturnik*, 1864), która cieszyła się



Nr. 30. Rok 1869.

Przedpłata na pocztach krajowych wynosi ćwierćrocznie 8 śgr. 6 f. Do Austryi rocznie 2 złr. 80 cent. półrocznie 1 złr. 40 cen. ćwierćrocznie 70 cent. Za ogłoszenie płaci się 1 śgr. od wiersza drobnego, za powtórzenie płaci się połowę.

KATOLIK.

Pismo poświęcone nauce, przemysłowi, zabawie i wiadomościom politycznym.

Wychodzi co Sobota w Królewskiej Hucie (Königshütte) w Górnym Śląsku.

Rocznik II.

Na Galicyę przyjmuje prenumeratę i posyła franko księgarnia i drukarnia narodowa Franciszka Ksaw. Pobudkiewicza w Krakowie. Na Śląsko austryackie P. Franciszek Zanibal w Cieszynie.

Królewska Huta dnia 30. Października.

wielkim powodzeniem na śląskich scenach amatorskich, mimo że miała charakter agitacyjny, antygermanizatorski. Zacieśniła się współpraca M. z „Gwiazdką Cieszyńską", na której łamach zamieszczał korespondencje *Z pruskiego Śląska* i reportaż z wycieczki do Wielkopolski.

Śmierć żony, która pozostawiła mu 7 dzieci, przerwała na kilka miesięcy jego owocną pracę literacką i publicystyczną. W 1866 r. M. ożenił się powtórnie z Emilią Zanibalówną z Cieszyna. Powstały powieści *quasi*-historyczne *Husyci na Górnym Śląsku* (1865), *Szwedzi w Lędzinach* (1868).

Z początkiem 1869 r. M. porzucił posadę nauczycielską w Pielgrzymowicach i przeniósł się do Królewskiej Huty, gdzie zajął się przede wszystkim redagowaniem „Zwiastuna Górnośląskiego". Nieustanne sprzeczki – głównie na tle finansowym – z wydawcą, Teodorem Heneczkiem, skłoniły M. do założenia tu księgarni i odkupienia od Chociszewskiego „Katolika", wydawanego w Chełmnie na Pomorzu. Zamiarem M. było stworzenie nowoczesnego pisma lokalnego dla ludu, bez ambicji politycznych. Dopiero wybuch kulturkampfu doprowadził go do związania się z Centrum, co w konsekwencji uczyniło z religianckiego pisemka organ tej partii, uwzględniający w swym programie interesy językowe ludności polskiej. Walka z liberałami niemieckimi sprowokowała nawet do ostrej reprymendy w parlamencie (9 II 1872) samego Bismarcka, co z kolei nakłoniło królewskohuckiego redaktora – którego żelazny i niedoinformowany kanclerz zresztą uważał za księdza – do odpowiedzi w liście otwartym do księcia Bismarcka, w którym ukazał ciężką sytuację ludności polskiej na Górnym Śląsku, domagając się sprawiedliwości dla Górnoślązaków, będących – jak utrzymywał – wzorem lojalności wobec państwa pruskiego. Ów nagłośniony spór spopularyzował „Katolika", podnosząc jego nakład z 1200 do 7 tys. egzemplarzy. Oczywiście, te utarczki wzmogły represje.

W l. 1869–1870 M. cieszył się u władz pruskich opinią lojalnego redaktora. Z wytoczonych mu wówczas procesów prasowych wychodził zwycięsko; agitację przypisano 3 dziennikarzom spoza Prus, których wydalono.

W l. 1872–1874 władze próbowały zneutralizować „Katolika" poprzez zakładanie lub dofinansowanie pism w języku polskim („Prawda", „Szlązak"), usiłując przekupić M. i wreszcie starały się go unieszkodliwić nękającymi procesami prasowymi.

W l. 1875–1879 kilkakrotnie podjęto próby (2-krotnie udane) uwięzienia jednocześnie wszystkich redaktorów, włącznie z wydawcą i drukarzem.

W l. 1880–1881, kiedy wobec nieskuteczności procesów prasowych i prób wyeliminowania z redakcji księży Wielkopolan → Franciszka Przyniczyńskiego, → Stanisława Radziejewskiego i Franciszka Reszki, przy wciąż rosnącym nakładzie i zwiększajcym się znaczeniu gazety, władze zdecydowały się zniszczyć M. w procesie kryminalnym, naznaczając wybitnego działacza śląskiego piętnem oszusta.

W sumie M. przesiedział w więzieniu ponad 3 lata, toteż w chwilach rozpaczy

opowiadał się za wprowadzeniem cenzury prewencyjnej, jak w Rosji. Aby zaś drukować „Katolika" we własnej drukarni, a przede wszystkim uciec spod kurateli królewskohuckiego wymiaru sprawiedliwości w 1875 r. osiadł w Mikołowie (pow. pszczyński). Okazało się, że warunki w więzieniu pszczyńskim były o wiele gorsze.

Zm. przedwcześnie 13 VIII 1882 w Cieszynie.

Okres królewskohucki uważa się za szczytowe osiągnięcie we wszechstronnej działalności M. jako budziciela polskości na Górnym Śląsku. Nie zaprzestał działalności literackiej, publikując swe utwory na ogół na łamach „Katolika": *Żłobek* (1873) i *Bóg widzi* (1874). Kontynuował również twórczość dramatyczną: w *Żuawach* (1869) propagował ideę obrony państwa kościelnego, w *Dzwonku Jadwigi* (1870) i *Błogosławieństwie matki* (1872) dawał upust uczuciom patriotycznym i narodowym. Obok *Kulturnika* największą popularnością cieszyła się na scenach amatorskich komedia *Mosiek spekulant* (1870). Już w 1869 r. założył w Królewskiej Hucie prężne stowarzyszenie Kasyno Katolickie, znane m.in. z urządzania wycieczek do Krakowa i Wieliczki. Prócz „Katolika" i literatury dla ludu M. wydawał co roku kalendarz. W 1879 r. rodacy z Kongresówki powierzyli mu fundusze na rzecz głodujących Ślązaków, założył wtedy w Mikołowie Komitet Głodowy. W l. 1871–1874 (wznowienie w 1879 r.) wydawał pismo dla rolników „Poradnik Gospodarski", później zaś (1876–1878) – „Monikę", tygodnik dla rodziców o chrześcijańskim wychowaniu dzieci.

Najpełniej wypowiadał się jednak M. w publicystyce politycznej, często wykorzystując retorykę religijną (np. *Jezus, Maria, Józef, ratujcie nas z ręki nieprzyjaciół, bo zginiemy*, 1872).

M. jako pierwszy na Górnym Śląsku budował nie tylko zręby świadomej polskości w okresie kulturkampfu, lecz także wypracował przez 12 lat swej działalności dziennikarsko-redaktorskiej nowoczesny warsztat dziennikarski, który wpajał licznym młodym adeptom, zastępującym go w redakcji podczas długich miesięcy więziennego odosobnienia. Stworzył więc swoistą szkołę dziennikarską, która miała przetrwać do wybuchu II wojny światowej. Jako rodowitemu Górnoślązakowi nie można mu było zarzucić, że szerzy agitację wielkopolską. Przecież nawet niemieckie Centrum (np. wrocławska „Schlesische Volkszeitung") wspierało go finansowo w czasie kulminacyjnych momentów kulturkampfu.

Bar A., *Karol Miarka*, Kat. 1938; Biliński K., *Miarka Karol (1825–1882)*, [w:] *Słownik pisarzy śląskich*, t. 1, Kat. 2005; Homola I., *Miarka Karol*, [w:] PSB, t. 20; *Karol Miarka a odrodzenie narodowe Śląska*, red. J. Glensk, S. Sochacka, Op. 1987; Smak S., *Miarka Karol (1825–1882)*, [w:] ŚSB, t. 1.

Joachim Glensk



Michejda Tadeusz (1895–1955), architekt, projektant budynku Miejskiego Domu Ludowego w Chorzowie.

Ur. 23 V 1895 w Olbrachcicach na Śląsku Cieszyńskim. Pochodził ze znanej na Śląsku Cieszyńskim rodziny ewangelickich działaczy patriotycznych i społecznych. Ukończył polskie gimnazjum w Cieszynie. Studiował w Akademii Górniczej w Leoben oraz architekturę na Politechnice Lwowskiej. W maju 1924 r. uzyskał tam dyplom.

Walczył w II i III Brygadzie Legionów oraz – po zmobilizowaniu w 1918 r. – w wojsku austiackim, uczestnicząc w kampanii włoskiej. W 1919 r. brał udział w walkach

o Śląsk Cieszyński. Był również zaangażowany w przygotowania do plebiscytu na Górnym Śląsku. Walczył w III powstaniu śląskim.

Do 1939 r. pracował w Katowicach, początkowo w kierownictwie budowy gmachu Urzędu Wojewódzkiego Śląskiego. W 1926 r. otworzył własne biuro architektoniczno-budowlane. Przygotowywał nie tylko projekty architektoniczne, lecz także projekty wyposażenia wnętrz. Był założycielem i pierwszym prezesem najpierw (w 1925 r.) Oddziału Związku Architektów, a potem (od 1934 r.) koła Stowarzyszenia Architektów RP na Śląsku. Zorganizował I Konferencję Towarzystwa Urbanistów Polskich na Śląsku. Położył ogromne zasługi jako organizator środowiska architektonicznego na Górnym Śląsku w trudnej dla przedstawicieli tego zawodu sytuacji, ponieważ obowiązywały tutaj do listopada 1938 r. przepisy pruskiej ustawy budowlanej, która nie wymagała, by projektantami byli zawodowi architekci.

Poza architekturą M. zajmował się malarstwem; pozostawał pod wpływem sformułowanej w *Nowych formach w malarstwie* teorii Stanisława Ignacego Witkiewicza, z którym się przyjaźnił. Malował przede wszystkim akty i pejzaże. Był współzałożycielem (w 1936 r.) Wolnej Szkoły Sztuk Plastycznych im. Aleksandra Gierymskiego w Katowicach, w której uczyli Józef Jarema, Edward Matuszczak, Józef Mroszczak, Czesław Rzepiński. Działał społecznie w związkach i organizacjach twórczych i społecznych na Śląsku; od 1928 r. był członkiem Okręgowej Komisji Konserwatorskiej, a od 1933 r. – Rady Muzealnej Muzeum Śląskiego w Katowicach.

W czasie II wojny światowej dom M. został skonfiskowany, a jego wraz z rodziną osadzono w obozie w Sosnowcu, a następnie w Tarnowie. Po zwolnieniu mieszkał w Radomiu i Warszawie.

Po wojnie M. wrócił do Katowic, włączając się w miejscowe życie społeczne (należał do Stronnictwa Demokratycznego) i artystyczne jako członek ZPAP, ale w zasadzie przestał projektować, poświęcając się pracy malarza. Jego obrazy pozostają w rękach rodziny i przyjaciół oraz w zbiorach Muzeum w Cieszynie. Jest jednym z nielicznych architektów działających na Śląsku w okresie międzywojennym, którego prace są w miarę rozpoznane i opisane. Zaprojektował liczne gmachy użyteczności publicznej, domy czynszowe, wille, kościoły. Prowadził również nadzory budowlane gmachów projektowanych przez innych architektów, np. budynku poczty w Katowicach Szopienicach; stąd na wielu projektach zostały umieszczone pieczątki z jego nazwiskiem.



T. Michejda w mundurze Legionów Polskich

W swoich projektach odwoływał się do klasycyzmu, ale projektował również budowle nowoczesne, zarówno z elementami ekspresjonizmu (ratusz w Wirku, obecnie dzielnica Rudy Śląskiej), jak i funkcjonalistyczne, o nowatorskich konstrukcjach. Jako

jeden z pierwszych architektów w Polsce zastosował np. szkielet stalowy do budowy małego domu mieszkalnego (Katowice, ul. Bratków 4).

Jest autorem m.in. gmachu Syndykatu Polskich Hut Żelaza, budynku zarządu lotniska na Muchowcu, własnej willi, willi brata Wita, willi dr. Kaźmierczaka, domu czynszowego DOKP, domu czynszowego inż. Zahaczewskiego – wszystkie te budowle zlokalizowane są w Katowicach; ratusza w Janowie (obecnie część Katowic), ratusza w Wirku, gimnazjum polskiego w Raciborzu, pensjonatu „Idylla" w Wiśle, kościołów ewangelickich w Istebnej, Studzionce i Trzanowicach na Śląsku Cieszyńskim.

Spuścizna archiwalna M., jego projekty, obrazy i szkice malarskie znajdują się w Muzeum Architektury we Wrocławiu. W Chorzowie zaprojektował Dom Ludowy (obecnie Chorzowskie Centrum Kultury) i szkołę w Maciejkowicach. Pierwszy projekt Domu Ludowego (z 1928 r.) powstał we współpracy z L. Sikorskim; zakładał powstanie gmachu złożonego z 3 części, z których środkowa miała być budynkiem teatru, w jednym skrzydle bocznym planowano otwarcie restauracji, a w drugim, wschodnim, wielopiętrowym miały znajdować się biblioteka, sale odczytowe, sale posiedzeń oraz mieszkania. Ich elewacje, przede wszystkim wysokiego, wielofunkcyjnego skrzydła, nawiązywały do architektury barokowej. W kolejnych latach M. przygotowywał inne wersje projektu, z których ostatecznie zbudowano w 1934 r. salę teatralną, a w l. 1936–1939 – skrzydło wschodnie, którego elewacje, wykonane z cegły klinkierowej, nawiązują do architektury ekspresjonistycznej. Szkoła w Maciejkowicach jest gmachem zbudowanym w stylu funkcjonalistycznym, o przewadze podziałów poziomych w tynkowanych elewacjach, co podkreśla też dach, wysunięty nad znajdujące się w elewacji bocznej wejście.

M. zm. 18 II 1955 w Iwoniczu Zdroju.

Głazek D., Linert A., Krzyżanowska-Rubin K., *Miejski Dom Ludowy w Chorzowie w latach 1934–1939. Zarys działalności*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 7: 2002, Ch. 2003, s. 66–137; Leszczyńska U., *Michejda Tadeusz*, [w:] *Słownik artystów polskich*, t. 5, W. 1993, s. 522, 523; Odorowski W., *Architektura Katowic w latach międzywojennych 1922–1939*, Kat. 1994; *SARP 1925–1995. 70 lat działalności organizacji architektonicznych na Górnym Śląsku*, Kat. 1998; Stachura E., *Tadeusz Michejda – śląski architekt dwudziestolecia międzywojennego*, „Ziemia Śląska" 1989, t. 2; taż, *Życie i twórczość Tadeusza Michejdy*, [w:] *O polski Śląsk – Tadeusz Michejda, Władysław Michejda*, Kat. 2000; Szymiczek F., *Michejda Tadeusz*, [w:] PSB, t. 20; *Tadeusz Michejda 1895–1955. Architektura. Katalog wystawy Muzeum Architektury we Wrocławiu*, Wr. 1987.

Dorota Głazek

Mikusch von Buchberg Anton Ludwig (?–1817), właściciel Dolnych i Średnich Łagiewnik (Nieder- und Mittel Lagiewnik), na gruntach wydzierżawionych wieczyście z jego dóbr wiosną 1798 r., zaczęto budowę osady hutniczej (*Hüttenort*) Królewska Huta, która stworzyła podstawę pod późniejsze miasto Królewska Huta (obecnie Chorzów).



Ród Mikuschów wywodził się z ziemi karniowskiej (obecnie Republika Czeska). W XVII w. Mikuschowie przybyli na Śląsk i nabyli posiadłości w księstwie nyskim i w okolicach Bytomia. Posiadali tam m.in. Łagiewniki Średnie (do 1847 r.). Do nich należały również przejściowo Maciejkowice. Pierwszy z Mikuschów, Johann Ignaz, występuje w dokumentach dotyczących ziemi bytomskiej już w 1657 r. jako właściciel części Łagiewnik. W 1532 r. wieś Łagiewniki podzielona była na 2 działy: Łagiewniki Górne i Łagiewniki Dolne. Z górnego działu wyodrębnił się w 1592 r. trzeci: Łagiewniki Średnie. Pozostały one niemal do połowy

XIX w. w rękach rodziny Mikuschów. Należały do niej także Hajduki Dolne, powstałe w XVII w. na obszarze łagiewnickim. Przy dziedziczeniu lub sprzedaży działu średniołagiewnickiego dziedziczono i sprzedawano również Hajduki Dolne, które stanowiły integralną część dóbr średniołagiewnickich. Choć Mikuschowie nie posiadali całych Łagiewnik, Anton Ferdinand Georg Mikusch tytułował się już w 1751 r. dziedzicem na Łagiewnikach i Hajdukach („Erbherr auf Lagiewnig und Haydug"). Dn. 23 IV 1776 dokupił on za 2066 talarów dział dolnołagiewnicki.

Obszary łagiewnickie, które później (po 1868 r.) znalazły się w obrębie Królewskiej Huty, a od 1 VII 1934 obecnego Chorzowa, były wówczas terenami leśnymi. Jeszcze na początku XIX w., przed wielką wyprzedażą łagiewnickich obszarów dominialnych kopalni „Król" i hucie „Królewskiej", las łagiewnicki miał powierzchnię ok. 200 ha (800 mórg); pierwotnie Łagiewniki sięgały na południu do samej Rawy.

M. był synem Antona Ignaza, zm. 10 X 1791, po którym 6 III 1792 odziedziczył dobra. Właśnie od niego Wyższy Urząd Górniczy we Wrocławiu nabył wiosną 1798 r. z dawnego obszaru dolnołagiewnickiego 16 mórg pod budowę osady hutniczej Królewska Huta, która rozwijała się stosunkowo szybko. Kolejne domy wznoszono na nowym terenie wydzierżawionym od M. 15 IX 1800. W sumie odstąpił on zarządowi fiskalnej (skarbowej, czyli państwowej) huty „Królewskiej" w wieczystą dzierżawę ze swego obszaru średnio- i dolnołagiewnickiego kawałek gruntu o pow. 24 mórg i 170 prętów kwadratowych. W kontrakcie zastrzegł sobie jednak, że gdyby na tym terenie powstała karczma, wówczas musiałaby prowadzić wyszynk wyłącznie z jego gorzelni i browaru. Dn. 2 VIII 1804 M. odstąpił również Urzędowi Hutniczemu w osadzie hutniczej Królewska Huta prawa do wyszynku.

Siostra M., Anna Josephine, była żoną Franza von Schalscha und Ehrenfeld, właściciela sąsiednich Łagiewnik Górnych. Żoną M. była Franziska z d. Ziemiecka, z którą posiadał 5 dzieci: Antona Gregora, Josephine Franziskę, Johanna Gustava, Carla Antona i Amelię Apolonię. M. zm. 24 IV 1817.

Dobra średnio- i dolnołagiewnickie oraz dolnohajduckie znajdowały się w posiadaniu rodziny Mikuschów jeszcze do 1847 r., kiedy stały się własnością Eduarda Wilhelma Schlabitza.

APKat., Zespół 650: Zbiór dokumentów Archiwum Miejskiego w Bytomiu, sygn. 1579; Zespół 768: Zbiór akt gruntowych sądów w Chorzowie, sygn. 1751, k. 1, 92, 153, 161v–162, 170v; Drabina J., *Historia Chorzowa...*, s. 174; Gerlic H., *Górnośląska młodzież rycerska w Gimnazjum cysterskim w Rudach*, [w:] „Rocznik Muzeum w Gliwicach", t. 11–12: 1997, s. 170; Kapała Z., Klajmon B., *Dawne kolonie królewskohuckie...*, s. 71–73; *Kleines Stadtbuch...*, s. 55–56; Kuzio-Podrucki A., Nadolski P., Woźnicki D., *Herbarz bytomski*, Bytom 2003, s. 32; Musioł L., Chorzów Batory. Gmina i parafia..., s. 32; tenże, Łagiewniki. Monografia historyczna, 1968 (mps), Zbiory Specjalne BŚ w Kat., s. 57–58; Pilnaček J., *Rody starého Slezska*, Brno 1991, s. 788; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 95; Ślęzak W., *Łagiewniki*, „Magazyn Bytomski", t. 8: 1991, s. 172.

Zdzisław Jedynak, Zbigniew Kapała

Mohr Hugo (1841?–1914), pierwszy sekretarz miasta Królewska Huta (obecnie Chorzów) i autor jego pierwszej monografii.

Ur. prawdopodobnie w 1841 r. w Opolu w rodzinie katolickiej, syn Jakoba, niższego urzędnika pocztowego i Louise z d. Antlauf. Pracował w Opolu w biurach tamtejszej rejencji jako *Regierungs-Diätar* (urzędnik rejencji wynagradzany od dnia pracy, pobierający wynagrodzenie dzienne [diety]). W 1869 r. został sekretarzem miasta (*Stadt-Sekretair*) Królewska Huta. Później, w 1874 r. objął stanowisko sekretarza nowo utworzonego urzędu stanu cywilnego (*Standesamt*). Do 1877 r. zajmował się też Kgl. Stempel i wydawaniem ówczesnych dowodów osobistych (*Legitimationsschein*).

W dziejach Chorzowa zasłużył się przede wszystkim jako autor pierwszej monografii miasta Królewska Huta (obecnego śródmieścia Chorzowa) pt. *Geschichte der Stadt Königshütte in Oberschlesien. Aus Urkunden*

und amtlichen Aktenstücken (Königshütte O.-S. 1890), obecnie jednego z głównych źródeł umożliwiających poznanie historii Chorzowa, zwłaszcza jego centralnej i północnej części: Chorzowa I i II. Obok skrupulatnie wykorzystanego memoriału → Hugo Solgera i innych materiałów, dotyczących starań ówczesnych władz administracyjnych o utworzenie z okolicznych osad i kolonii związku komunalnego, miasta Królewska Huta, zamieścił w niej kronikę jego rozwoju w l. 1868–1900, ukazując nie tylko jego rozwój urbanistyczny, ale także tworzenie się różnych instytucji miejskich, niezbędnych dla jego funkcjonowania, ważniejsze wydarzenia.


Geſchichte
der
Stadt Königshütte
in Oberſchleſien.
Aus Urkunden und amtlichen Aktenſtücken
bearbeitet von
Hugo Mohr,
Stadt-Secretair.
Königshütte O.-S.
Druck von Franz Ploch.
1890.

Zdjęcie strony tytułowej książki H. Mohra

M. był żonaty z Marie z d. Vieweger, wyznania ewangelickiego. Miał z nią 4 dzieci. W Królewskiej Hucie mieszkał – kolejno – najpierw w Rynku, potem przy Kaiserstr. (obecnie ul. Wolności), a ostatnio, w l. 1906–1914, przy Meitzenstr. (obecnie ul. Jagiellońska).

Zm. 12 X 1914 w Królewskiej Hucie.

Akta USC w Ch., Akta urodzenia Ericha Gustava Hugo nr 1163/1875/1, Margarethy Clary nr 1363/1876/1, Hugo nr 1211/1881/1, Elfriedy Marie nr 1085/1884/1, Akt zgonu Hugo Mohra nr 519/1914/1. – *Adressbuch für Königshütte, Bismarckhütte und Schwientochlowitz 1906/1907*; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 76, 98, 103.

Zbigniew Kapała

Mondro Johann (daty życia nieznane) litograf, autor znanego widoku huty „Królewskiej", datowanego na 1820 r.

O M. wiadomo niewiele, tyle tylko, że był autorem litografii i że wykonywał także portrety rodzinne (*Familienporträtist*). W 1830 r. zamieszkał w Gliwicach, gdzie 12 X t.r. został wpisany przez Magistrat do rejestru mieszkańców miasta. Dwa dni później zamieścił w miejscowej prasie ogłoszenie o otwarciu zakładu litograficznego. W Gliwicach musiał dojść do znaczącej pozycji społecznej i majątkowej, skoro 3 XII 1843 został uroczyście zaprzysiężony jako radca miejski (*Ratsherr*).

M. przyjął dla wizerunku huty „Królewskiej" format niezmiernie wydłużonego horyzontalnie prostokąta, przedstawiając zabudowę osady hutniczej znacznie oddaloną od zakładu. Jego uwaga koncentrowała się na neogotyckim detalu architektonicznym, a wyznacznikiem proporcji tego wyludnionego krajobrazu stały się umieszczone na pierwszym planie drzewa.



Na grafice M. został oparty miedzioryt z ok. 1820 r., który atrybuje się nieznanemu bliżej artyście o nazwisku Nickel (P. Rother, *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 38).

Bimler K., *Die neuklassischen Bauschule...*, s. 7–9, 22; *Kleines Stadtbuch...*, s. 39; Kozina I., *XIX-wieczny wizerunek...*, s. 32; taż, *Uwagi do dziejów architektury...*, s. 40; Krause W., *Grundriss eines Lexikons...*, Bd. 1, s. 209; Małusecki B., *Dokument odnaleziony w gałce wieży ratusza podczas remontu w 2002 roku*, [w:] „Rocznik Muzeum w Gliwicach", t. 18: 2003, s. 456 (tu podano, że był kupcem). – „Der Oberschlesier" 1932, H. 2.

Zbigniew Kapała



Morkowska Maria (1868–1934), zasłużona polska działaczka kobieca w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), w l. 1920–1925 przewodnicząca Towarzystwa Polek w północnej części miasta.

Ur. 19 III 1868 w Ostrowie Wielkopolskim, córka Szymona Waldowskiego i Joanny z d. Sonntag. Do Królewskiej Huty przybyła z Ostrowa Wielkopolskiego wraz z mężem dentystą, Kazimierzem Nepomucenem Morkowskim (od 9 XI 1919 członkiem Rady Miejskiej w Królewskiej Hucie), w 1899 r. i zamieszkała przy ówczesnej Kronprinzenstr. (obecnie ul. 3 Maja) 15. Od 1909 r. brała czynny udział w pracach miejscowego Towarzystwa Polek. Z czasem okazało się, że jedno koło Towarzystwa Polek w mieście nie wystarcza. Utworzono więc w 1920 r. drugie, w północnej części miasta. M. została jego przewodniczącą. Brała też czynny udział w pracach założonego w 1919 r. przez → ks. Tomasza Reginka Związku Chrześcijańskiej Dobroczynności. Z inicjatywy tego Towarzystwa zostały zorganizowane w mieście pierwsze polskie ochronki. M. podjęła się bezinteresownie przysposobić dziewczęta, które ukończyły niemieckie szkoły ochroniarek. Wraz z córkami uczyła je czytać i pisać po polsku, polskich gier i piosenek. Już w połowie 1920 r. utworzono w Królewskiej Hucie 3 polskie ochronki, nad którymi M. miała nadzór.

W II połowie 1919 r. była też w Królewskiej Hucie współzałożycielką i przewodniczącą Towarzystwa Opieki nad Powstańcami, uczestnikami I powstania śląskiego, ich żonami, wdowami i sierotami po nich. M. działała na tym polu również w latach następnych, zwłaszcza w czasie III powstania, a po zakończeniu walk opiekowała się także uchodźcami z Opolszczyzny w Królewskiej Hucie (zostali umieszczeni przejściowo w Szkole Powszechnej nr 15 przy ul. 3 Maja). Wcześniej brała aktywny udział w akcji plebiscytowej. Po przyłączeniu w czerwcu 1922 r. części Górnego Śląska do Polski, pracowała jako przewodnicząca w założonym w 1923 r. przy parafii św. Barbary w Królewskiej Hucie Towarzystwie św. Wincentego à Paulo. Czynnie uczestniczyła w zakładaniu w mieście tanich kuchni dla biednych i bezrobotnych.

Była matką kilkorga dzieci. Jej syn, Edmund Ignacy, ppor. rez., ur. 18 XI 1900 w Królewskiej Hucie, uczestnik wojny 1920 r. i III powstania śląskiego, referendarz Wyższego Urzędu Ubezpieczeń w Poznaniu, zginął w Katyniu.

M. zm. w Królewskiej Hucie 21 VI 1934.

Akta USC w Ch., akt zgonu nr 214/1934/II; *Katyń. Księga cmentarna polskiego cmentarza wojennego*, W. 2000, s. 411; Księga pamiątkowa pracy społeczno-narodowej kobiet....

Zbigniew Kapała



Mościcki Ignacy (1867–1946), wynalazca, fizykochemik, inżynier technolog, profesor Politechniki Lwowskiej, prezydent Rzeczypospolitej, od lipca 1922 r. do połowy 1926 r. administrator Państwowej Fabryki Związków Azotowych w Chorzowie.

Ur. 1 XII 1867 w Mierzanowie k. Ciechanowa, syn Faustyna, właściciela ziemskiego, powstańca styczniowego, i Stefanii Bojanowskiej. Kształcił się początkowo w gimnazjum

w Płocku, ukończył szkołę realną Babińskiego w Warszawie, a następnie studiował w l. 1886–1891 na wydziale technologii chemicznej Politechnische Schule w Rydze, gdzie należał do korporacji „Welecja" i związał się z polską konspiracją niepodległościową, najpierw Związkiem Młodzieży Polskiej „Zet", a od stycznia 1890 r. z socjalistycznym II Proletariatem. Zagrożony aresztowaniem za współudział w zamachu na warszawskiego generała-gubernatora I. Hurkę, nie zdążył uzyskać dyplomu (pracę dyplomową wykonał pod kierunkiem D. Bischoffa) i w lipcu 1892 r. przedostał się wraz z poślubioną w tymże roku żoną (Michaliną Czyżewską) do Prus Wschodnich, a stamtąd przez Berlin i Rotterdam do Londynu.

Od sierpnia 1892 r. przebywał w Londynie, imał się rozmaitych zajęć (m.in. fryzjerstwa, stolarki), by zapewnić byt coraz liczniejszej rodzinie. Wolne chwile spędzał w Patent Library, uczęszczał też na wieczorowe kursy chemiczne, pogłębiając wiedzę z fizykochemii, m.in. w laboratorium Technical College Finsbury. W Londynie przebywał w kręgu osób związanych z Centralą Związku Zagranicznego Socjalistów Polskich i redakcją „Przedświtu"; w grudniu 1894 r. zetknął się tam z J. Piłsudskim, z którym połączyła go zażyłość i długoletnia współpraca polityczna.

M. skorzystał z propozycji profesora fizyki uniwersytetu we Fryburgu Józefa Wieruszа-Kowalskiego i pracował jako jego asystent w l. 1897–1901, pogłębiając wiedzę, zwłaszcza w zakresie chemii fizycznej. W 1900 r., w związku z narastającym w skali światowej deficytem saletry, której chilijskie złoża wyczerpały się i związaną z tym potrzebą znalezienia innego surowca soli azotowych, niezbędnych do produkcji nawozów mineralnych oraz materiałów wybuchowych, zainteresował się problemem wiązania azotu z powietrza. Zaczął eksperymentować ze znaną od początku XIX w. i stosowaną w skali laboratoryjnej metodą utleniania azotu w łuku elektrycznym, z myślą o wdrożeniu jej do praktyki przemysłowej. Wyniki okazały się na tyle obiecujące, że w listopadzie 1901 r. M. zrezygnował z asystentury i objął kierownictwo spółki Société de l'Acide Nitrique à Fribourg. W trakcie prowadzenia pionierskich prac musiał uporać się z rozmaitymi problemami z zakresu technologii oczyszczania i absorpcji gazów, zatężania roztworów, a nawet elektrotechniki wysokich napięć. Rozwiązał je, konstruując wieże absorpcyjne własnego pomysłu, które z czasem znalazły zastosowanie także w innych dziedzinach przemysłu chemicznego. W 1903 r. uruchomił we Fryburgu próbną wytwórnię kwasu azotowego, a jesienią tegoż roku większą fabrykę w Vevey. Zaprzestano jednak rozwijania tej produkcji, gdyż w tym samym roku Norwegowie K.O. Birkeland i S. Eyde wynaleźli lepszą i tańszą przemysłową metodę wytwarzania kwasu azotowego. Niezrażony tym M. przystąpił do opracowywania metody jeszcze doskonalszej i wydajniejszej. Jej kluczowym elementem stał się specjalny piec wyposażony w układ wielu łuków elektrycznych, zapewniający pracę ciągłą i prawie całkowicie zautomatyzowaną. Próba techniczna tego urządzenia odbyła się we Fryburgu w 1905 r. Dalszym ulepszeniem było umieszczenie palnika gazowego między elektrodami, co wywoływało zjawisko jonizacji, potęgujące efekt wyładowania elektrycznego, a kolejnym – płomień łuku elektrycznego wirujący w polu magnetycznym, zapewniający wysoką i równomierną temperaturę we wnętrzu pieca. Urządzenie to M. zastosował także w syntezie i przeróbce związków cyjanowych, których niewielkie wytwórnie uruchomił we Fryburgu i w Neuhausen.

Ulepszona metoda M. wymagała zastosowania niezwykle wysokonapięciowych (rzędu kilkudziesięciu tysięcy woltów) kondensatorów elektrycznych, które musiał w tym celu skonstruować. W 1904 r. zaczęło je wytwarzać we Fryburgu Société Générale des Condensateurs Electriques Systéme Moscicki. W 1905 r. M. zasugerował wykorzystanie ich jako bezpieczników przesyłowych linii energetycznych wysokiego napięcia, a nie-

bawem zaczęto je stosować w nadajnikach stacji radiotelegraficznych (w 1907 r. ich baterię na napięcie 100 tys. V zainstalowano w tym celu w Paryżu na wieży Eiffla). Takie oto znakomite produkty uboczne przyniosło doskonalenie przemysłowej metody produkcji kwasu azotowego.

Najważniejszym wynalazkiem M. zainteresowała się firma Aluminium Industrie A.G. Neuhausen, która w 1907 r. zawarła umowę z Towarzystwem Kwasu Azotowego w celu wykorzystania jego patentów. Na jej zlecenie M. wybudował w Chippis dużą fabrykę, od 1910 r. produkującą 98-procentowy kwas azotowy, w tym także na eksport, głównie do Niemiec. W 1912 r. uruchomiono w niej, na bazie patentów M., nową linię produkcyjną, o pięciokrotnie większej wydajności niż dotychczasowa.

W Szwajcarii wokół M. zaczęli grupować się polscy współpracownicy, m.in. Jan Modzelewski, prowadzący we Fryburgu pierwszą wytwórnię kondensatorów. M. założył wraz z nimi Towarzystwo dla Eksploatacji Przypadających Polsce Patentów. Miało ono czynić to bezpłatnie, gdyż sprzedając patenty firmom zachodnim M. wyłączał z tych licencji ziemie polskie, żeby nie ograniczać możliwości wykorzystywania swych wynalazków w ojczyźnie po odzyskaniu przez nią niepodległości. Często odwiedzał go w Szwajcarii Piłsudski.

Po przyjęciu zaproszenia Szkoły Politechnicznej we Lwowie, M. 19 VIII 1912 powołany został na katedrę elektrochemii technicznej i chemii fizycznej oraz mianowany profesorem zwyczajnym *ad personam*; rozwiązano w ten sposób delikatny problem braku stopni naukowych (dodatkowo, w uznaniu dotychczasowych zasług, przyznano mu z czasem doktorat *honoris causa*). Obowiązki M. objął na początku 1913 r. Do Lwowa przywiózł kilka wagonów aparatury naukowej i sprzętu, które nabył od Towarzystwa Kwasu Azotowego. Ofiarował je uczelni jako wyposażenie Instytutu Elektrochemicznego, który zorganizował.

Okres I wojny światowej spędził M. we Lwowie, w l. 1915–1917 jako dziekan wydziału chemicznego, zajmując się też budową zaprojektowanej przez niego fabryki „Azot" w Borach k. Jaworzna (1917–1921), w związku z czym opatentował w 1917 r. różne metody wytwarzania żelazocyjanków, amoniaku i kwasu azotowego. Miał kontakty z miejscową organizacją POW, działał również w Lidze Niezawisłości Polski. Dwaj jego synowie (Józef i Franciszek) służyli w Legionach i uczestniczyli w listopadzie 1918 r. w walkach z Ukraińcami o Lwów. Aktywnie działała społecznie w ruchu niepodległościowym żona M., Michalina. Była jedną z założycielek lwowskiego koła Ligi Kobiet Galicji i Śląska przy Naczelnym Komitecie Narodowym, kierując w nim sekcją pomocy legionistom i ich rodzinom, przewodniczącą Komitetu Obywatelskiego Polek, kurierką I Brygady, a także siostrą miłosierdzia w lazarecie wojskowym (później została radną miasta Lwowa i ubiegała się o urząd senatora RP).

Wykładowcą M. był miernym, wykazywał natomiast, także w okresie lwowskim, wybitny talent do naukowego rozwiązywania problemów technicznych. Po nawiązaniu w 1916 r. współpracy z galicyjskim przedsiębiorcą naftowym, organizatorem przemysłu gazu ziemnego inż. Władysławem Szaynokiem, z jego inspiracji stworzył we Lwowie Instytut Badań Naukowych i Technicznych „Metan", rodzaj spółki utrzymującej się z opracowywania patentów, wydający od 1917 r. miesięcznik „Metan" (od 1921 r. ukazujący się pod nazwą „Przemysł Chemiczny").

W trakcie prowadzonych w l. 1916–1922 badań M. opracował i opatentował wiele metod i urządzeń, które znalazły bardzo szybko zastosowanie w galicyjskim (i nie tylko) naftciarstwie oraz gazownictwie. Jednym z pierwszych patentów zrealizowanych w „Metanie" była „Metoda chlorowania metanu lub węglowodorów zawierających metan", zapobiegająca eksplozjom. Trzy patenty dotyczyły utylizacji naturalnych emulsji wodnych ropy naftowej; miały na celu wydzielenie z owych

odpadów zanieczyszczających cieki wodne wysokogatunkowej ropy. Metodę ciśnieniową M. zastosowano w Tustanowicach, a na wielką skalę – w rządowej Fabryce Olejów Mineralnych w Drohobyczu (gdzie dawała 800 ton ropy rocznie z zanieczyszczeń rzek Łoszeni i Tyśmienicy). Licencję na nią zakupiło Karpackie Towarzystwo Naftowe i podjęło w swych warsztatach w Glinniku Mariampolskim produkcję urządzeń do jej stosowania. M. opracował metody regeneracji zużytych olejów smarowych; produkcję umożliwiającej to aparatury podjęły Zakłady L. Zieleniewskiego w Krakowie. Opatentował również metodę ekstrakcji wosku ziemnego z jego pokładów w okolicach Borysławia (dającą się też zastosować do ekstrakcji oleju z nasion, żywicy, trocin itp.).

Bardzo ważnym wynalazkiem M. była oryginalna metoda frakcjonowanej kondensacji w procesie destylacji ropy naftowej, doskonalona w ciągu kilku lat (6 patentów), zastosowana w 1921 r. w rafinerii w Jedliczu. Okazała się ona jednak nieopłacalna w polskich warunkach, natomiast była wykorzystywana i rozwinięta w USA. Zajmował się też M. uzyskiwaniem i stabilizacją gazoliny, opracowując kilka patentów, m.in.: „Metoda i aparat do rozdzielania mieszanin lotnych cieczy" (1917), „Metoda wydzielania płynnych składników z mieszanin ich par z gazami trwałymi, jak np. gazoliny z gazów ziemnych za pomocą absorpcji w olejach chłonnych" (1922). Tę ostatnią zastosowano z dobrym skutkiem w Tustanowicach.

W okresie lwowskim zgrupowało się wokół M. grono uzdolnionych współpracowników, z których najwybitniejsi zrobili samodzielne kariery naukowe (i nie tylko), m.in. Kazimierz Kling, Kazimierz Drewnowski, Wojciech Świętosławski, → Eugeniusz Kwiatkowski. W 1922 r. z inicjatywy M. „Metan" przekształcono w Chemiczny Instytut Badawczy (w 1928 r. przeniesiony do Warszawy). Rozpoczęto w nim badania zmierzające do wyzyskania zasobów krajowych surowców w celu ograniczenia importu, m.in. nad otrzymywaniem glinu metalicznego z glin krajowych, koksowaniem węgla kamiennego, wytwarzaniem kauczuku syntetycznego. W 1919 r. M. uczestniczył w pracach Komisji Stabilizacyjnej Politechniki Warszawskiej. W tymże roku pojechał też do Szwajcarii, gdzie udało mu się nakłonić Gabriela Narutowicza do powrotu do Polski i objęcia w 1920 r. stanowiska ministra robót publicznych.

Bardzo istotnym wkładem M. w odbudowę odrodzonej Polski była jego praca związana z przejmowaniem z rąk niemieckich zbudowanych w trakcie I wojny światowej w Chorzowie dużych państwowych zakładów produkujących związki azotowe. Zakłady zatrudniały ponad 4 tys. pracowników. Niemiecki personel techniczny opuścił fabrykę, zabierając całą dokumentację techniczną, ustał też dowóz surowca zza niemieckiej granicy – uruchomienie jej miało w ówczesnej sytuacji znaczenie nie tylko gospodarcze, lecz także prestiżowe. Mianowany przez władze państwowe administratorem fabryki, M. objął stanowisko 3 VII 1922; wraz z kilkoma przywiezionymi ze Lwowa współpracownikami odtworzył nieznaną mu technologię (w czym dopomógł zwłaszcza Feliks Zaleski), zmobilizował robotników do strzeżenia urządzeń produkcyjnych przed podejmowanymi aktami sabotażu, po dwóch tygodniach doprowadził do rozruchu zakładów, a po kilku miesiącach do produkcji na poziomie osiąganym pod zarządem niemieckim. Ten epizod barwnie opisał Melchior Wańkowicz (*Sztafeta – książka o polskim pochodzie gospodarczym*, 1939). Z inicjatywy M. w Państwowej Fabryce Związków Azotowych w Chorzowie otwarto nowe działy i wprowadzono nowoczesne technologie (częściowo oparte na jego patentach), m.in. uruchomiono produkcję koncentrowanej wody amoniakalnej, skroplonego amoniaku oraz syntetycznej saletry sodowej. Jako dyrektor generalny Spółki Akcyjnej „Azot" i administrator chorzowskich zakładów w styczniu 1923 r. M. powołał na ich dyrektora technicznego i szefa działu ekonomicznego →

Eugeniusza Kwiatkowskiego, który rozwinął następnie produkcję i rozpropagował wyroby fabryki, zwłaszcza azotowe nawozy sztuczne, na polskim rynku rolnym. M. kierował zakładami w Chorzowie do połowy 1926 r.

W czerwcu 1925 r. M. został rektorem Politechniki Lwowskiej, ale niebawem zrezygnował z tej godności, by 1 października t.r. objąć katedrę elektrochemii technicznej Politechniki Warszawskiej. Przewrót majowy w 1926 r. obudził w nim chęć odegrania roli politycznej, a długoletnia przyjaźń z Piłsudskim bardzo mu to ułatwiła.

Wybrany na urząd prezydenta przez Zgromadzenie Narodowe 1 VI 1926, był do końca życia Marszałka – którego uważał za męża opatrznościowego ojczyzny – jego bezwzględnie lojalnym współpracownikiem, co niekiedy zmuszało go do posunięć ograniczających swobody konstytucyjne, których z urzędu powinien strzec; czynił to jednak w przekonaniu, iż nikt lepiej od Piłsudskiego nie dba o interesy Polski. Ponownie wybrany na urząd prezydenta 8 V 1933, stał się po śmierci Marszałka (1935) najważniejszą osobą w państwie, dzieląc się wszakże władzą z Edwardem Rydzem-Śmigłym i pozostawiając sprawy polityki zagranicznej w kompetencji Józefa Becka.

Bardzo intensywnie zajmował się problemami gospodarczymi, dbał o rozwój nowoczesnego przemysłu, czego wyrazem było m.in. zbudowanie kombinatu azotowego w Mościcach k. Tarnowa (1927–1930), a zwłaszcza popieranie inicjatyw E. Kwiatkowskiego, od 1935 r. wicepremiera ds. gospodarczych i ministra skarbu (Gdynia, Centralny Okręg Przemysłowy). Nadal w miarę możności zajmował się pracą naukową, głównie zagadnieniami związanymi z oczyszczaniem powietrza i klimatyzacją pomieszczeń (szpitalnych, mieszkalnych), wynajdując urządzenie do wytwarzania zjonizowanego („górskiego") powietrza. Jednak zajęcia państwowe nie pozwalały mu na intensywniejsze pomnażanie dorobku, na który składało się ok. 40 oryginalnych patentów wynalazczych i prawie 60 publikacji naukowych. Był członkiem Polskiej Akademii Umiejętności i Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, a także członkiem honorowym Akademii Nauk Technicznych w Warszawie, Polskiego Towarzystwa Chemicznego. Doktoraty honorowe przyznało mu 17 uczelni, m.in.: Politechnika Lwowska, Politechnika Warszawska (dwukrotnie), Sorbona, Uniwersytet Warszawski, Uniwersytet Wileński, uniwersytety w Dorpacie i Fryburgu; był też profesorem honorowym obu polskich politechnik.

W ostatnich latach przed wybuchem II wojny światowej M. zmuszony był do podejmowania, zwykle z udziałem Rydza-Śmigłego i Becka, czasem też Felicjana Sławoja-Składkowskiego i Eugeniusza Kwiatkowskiego, doniosłych decyzji, starając się utrzymać postulowaną przez Józefa Piłsudskiego linię polityki lawirowania pomiędzy Niemcami a Rosją, m.in. dwukrotnie (7 I i 26 III 1939) odrzucano niemieckie żądania w sprawie Gdańska i eksterytorialnej komunikacji z Prusami Wschodnimi. Doprowadzono też do podpisania 25 VIII 1939 sojuszu z Wielką Brytanią.

Po napaści niemieckiej M. wydał 1 IX 1939 orędzie do narodu, nocą z 6 na 7 września przeniósł się wraz z rządem z Warszawy do Ołyki na Wołyniu, a następnie do Załucza k. Śniatynia (14 września) i Kut, gdzie 17 września zdecydowano się na przekroczenie granicy rumuńskiej. Internowany w Rumunii, ostatecznie zrzekł się prezydentury 30 IX i dotarł do Szwajcarii 25 XII 1939.

Zamieszkał wraz z drugą żoną, poślubioną w 1934 r. Marią z Dobrzańskich (siostrą legendarnego majora Hubala), początkowo we Fryburgu, gdzie powitano go ciepło, nie otrzymał natomiast żadnych propozycji zatrudnienia ani na uniwersytecie, który przyznał mu doktorat honorowy, ani w fabryce kondensatorów, która dzięki niemu powstała. W 1940 r. zaczął pisać niedokończoną *Autobiografię* (wydaną w Warszawie w 1993 r.). Zmuszony sytuacją finansową, znalazł w 1941 r. na 2 lata pracę w laboratorium chemicznym firmy Hydro Nitro S.A.

w Genewie. Kontynuował tam badania nad jonizacją (ozonowaniem) powietrza, dążąc do zmniejszenia rozmiarów przeznaczonego do tego urządzenia. Zajmował się też problematyką konserwacji żywności. Pod koniec wojny skromną dożywotnią rentę przyznał mu rząd brytyjski.

M. zm. 2 X 1946 w Versoix k. Genewy i tam został pochowany (nie respektowano jego woli, by spoczywał w miejscu nieoznaczonym); 13 IX 1993 jego doczesne szczątki złożono w krypcie Katedry Warszawskiej.

Album Academicum Politechnicum zu Riga 1862–1912, Riga 1912; Cepnik H., *Ignacy Mościcki. Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej. Zarys życia i działalności*, W. 1932; *Ignacy Mościcki Prezydent RP – Autobiografia*, red. M. Drozdowski, W. 1993; *Inżynierowie polscy w XIX i XX wieku*, t. VII, W. 2001 (Piłatowicz J.); Lichocka H., *Ignacy Mościcki – badacz praktycystyczny*, „Analecta" 2000, z. 1, s. 145–190; Nowinowski S.M., *Prezydent Ignacy Mościcki*, W. 1994; *Pan Prezydent. Rzecz o Ignacym Mościckim*, Ciechanów 1996; *Profesor dr Ignacy Mościcki, życie i działalność na polu nauki i techniki*, W. 1934; PSB, t. 22, s. 143–148 (Brzozowski S.M., Jędruszczak T.); *Słownik biograficzny techników polskich*, z. 1, W. 1989 (Kubiatowski J., Jakubowska A.); *Słownik polskich pionierów techniki*, Kat. 1986 (Orłowski B.); Stolarzewicz L., *Włodarz Rzeczypospolitej Polskiej: Ignacy Mościcki. Człowiek – uczony*, W. 1937; Ścisłowski C., *Prezydent Rzeczypospolitej prof. Ignacy Mościcki jako badacz naukowy i wynalazca*, Płock 1935. – Informacje uzyskane od małżonki, Marii Mościckiej, w 1977 r. w Versoix.

Bolesław Orłowski



Mrozek Jan Piotr, pseud. Frost (1885–1941), pracownik umysłowy, powstaniec śląski, działacz narodowy.

Ur. 27 VII 1885 w Świętochłowicach, syn Józefa, górnika, i Moniki z d. Smolka. Po ukończeniu szkoły powszechnej pracował jako górnik w kopalni „Deutschland" („Niemcy"). Wskutek wypadku (złamanie kręgosłupa) musiał opuścić kopalnię. Po wyjściu ze szpitala został praktykantem biurowym w Urzędzie Gminnym w Świętochłowicach. Za przynależność do polskich organizacji został zwolniony z pracy. W tym czasie ukończył 2-letnią szkołę handlową w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów). Otrzymał posadę referenta w Banku Ludowym w Królewskiej Hucie, a następnie w Banku Wymiany w Mysłowicach. I tutaj jego przekonania oraz działalność narodowa wzbudziły niechęć pracodawców. W 1912 r. podjął pracę jako robotnik w Fabryce Wagonów i Mostów w Królewskiej Hucie.

M. od wczesnej młodości udzielał się w Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół". W grudniu 1906 r. wszedł do rady gniazda w Królewskiej Hucie. Wyróżniał się aktywnością i ofiarnością. W 1907 r. wziął udział w zlocie sokolim okręgu krakowskiego. Za uczestnictwo w tym zlocie władze pruskie wytoczyły królewskohuckiej organizacji proces. W l. 1908–1911 był naczelnikiem okręgu śląskiego „Sokoła", w 1912 r. – zastępcą naczelnika. Piastując to stanowisko, organizował ogólnośląskie zloty sokole. Był inicjatorem i kierownikiem wycieczki Polaków na uroczystości odsłonięcia pomnika Grunwaldzkiego w Krakowie (15 VII 1910).

W 1915 r. został wcielony do armii pruskiej. Po zdemobilizowaniu wrócił do pracy w fabryce. W l. 1916–1921 zaangażował się w działalność społeczno-polityczną, pracował jednie dorywczo.

W czasie I wojny światowej w mieszkaniu M. odbywały się konspiracyjne zebrania „Sokoła" okręgu śląskiego. W 1918 r., po wznowieniu działalności Towarzystwa, M. został członkiem rady oraz zastępcą prezesa gniazda królewskohuckiego.

Po zakończeniu I wojny światowej wszedł w skład powołanego w połowie listopada 1918 r. Komitetu Polskiego, przekształconego później w Radę Ludową. Po apelu M. skierowanym do wszystkich organizacji o opodatkowanie się na cele narodowe Rada Ludowa uchwaliła „podatek narodowy". Z jej ramienia M. był delegatem na polski Sejm Dzielnicowy w Poznaniu (3–5 XII 1918). Zasiadał w Podkomisariacie Naczelnej Rady Ludowej w Bytomiu.

Z polecenia Józefa Dreyzy w 1918 r. utworzył na terenie Królewskiej Huty Straż Obywatelską. Mianowany jej komendantem, ochraniał polskie wiece, zebrania i przedstawienia. W 1919 r. przystąpił do organizowania na swoim terenie Polskiej Organizacji Wojskowej Górnego Śląska (POW GŚl.). Wkrótce został jej komendantem na okręg królewskohucki. W jego mieszkaniu odbywały się konspiracyjne spotkania sekcyjnych i plutonowych, podczas których ustalano plany i taktykę działania. W maju 1919 r. Niemcy, w poszukiwaniu broni, przeprowadzili w mieszkaniu M. rewizję. W wyniku nakazu aresztowania, wydanego przez Niemców, M. musiał schronić się w Sosnowcu.

Przed wybuchem I powstania śląskiego, nocą z 16 na 17 VIII 1919 M. przekradł się przez granicę i wrócił do Królewskiej Huty. Zebrawszy 90 ochotników, utworzył i uzbroił oddział. Wskutek liczebnej przewagi wroga odstąpił od planowanego ataku. Organizował powstanie w rejonie Królewska Huta – Świętochłowice – Lipiny – Chropaczów. Po jego stłumieniu musiał uchodzić przed Niemcami do byłej Kongresówki. Wkrótce powrócił, by czynnie uczestniczyć w kolejnych powstaniach. Podczas kampanii plebiscytowej należał do współpracowników Wojciecha Korfantego.

Po przejęciu części Górnego Śląska przez Polskę pracował w Wydziale Skarbowym Urzędu Wojewódzkiego Śląskiego w Katowicach, a od 1924 r. do wybuchu II wojny światowej – w Urzędzie Skarbowym w Królewskiej Hucie (Chorzowie), w charakterze kierownika Działu Rachunkowo-Kasowego. Nadal też działał w TG „Sokół". W 1936 r. należał do komisji rewizyjnej w zarządzie gniazda. Był jednym z założycieli Związku Obrony Kresów Zachodnich, działał w Związku Powstańców Śląskich. Należał do Towarzystwa „Kasyno" oraz Towarzystwa Śpiewu „Lutnia".

Dn. 2 IX 1939 M., urzędowo ewakuowany, dotarł do Buska Zdroju. Tam Niemcy rozbili uchodźców. W poszukiwaniu pracy przedostał się do Krakowa. Ze względów rodzinnych na krótko powrócił do Chorzowa, gdzie 23 I 1940 został aresztowany przez gestapo. Najpierw więziony był w bunkrze w Chorzowie, potem w więzieniu sądowym w Bytomiu, następnie został przetransportowany do obozu koncentracyjnego w Dachau. Dn. 5 VII 1941 przewieziono go do Buchenwaldu, gdzie zm. 5 IX 1941 na skutek eksperymentów medycznych jako więzień nr 7703.

Od 1912 r. był żonaty z Marią Kansy. Miał z nią 2 synów: Jana (lekarz) i Tadeusza (prawnik).

Za zasługi na rzecz przyłączenia części Górnego Śląska do Polski został oznaczony m.in.: Złotym Krzyżem Niepodległości, Gwiazdą Górnośląską, Medalem Niepodległości, Odznaką Sokolą „Za Długoletnią Służbę".

APKat., Zespół: PKom.Pleb. nr 1, k. 7; nr 228, k. 26; Polizeiverwaltung zu Königshütte nr 179, k. 5, 109, 115, 116; SIN, Kartoteka osobowa, sygn. 1/2328. – *Chorzów. Zarys rozwoju miasta...*; Dubiel P., *Wrzesień 1939 na Śląsku*, wyd. 2, Kat. 1963, s. 74; *Dziennik polskiego Sejmu Dzielnicowego w Poznaniu*, P. 1918, s. 118; EPŚl., s. 312; *Garść wspomnień z życia „Sokoła" w Król[ewskiej] Hucie z okazji 25-lecia istnienia*, Król. Huta 1926, s. 16, 20; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 109, 142; Ogrodziński W., *Dzieje Dzielnicy Śląskiej „Sokoła"...*, s. 83, 85, 87, 91, 92, 98; *Rola „Sokoła" w życiu narodowym w Chorzowie...*, s. 18, 19, 27, 35, 39, 47, 48, 51, 60, 72, 75, 77, 80, 81, 83, 85–87, 115; Sieradzka D., *Królewska Huta – Chorzów w latach 1868–1945...*, s. 85; Szefer A., *Losy powstańców śląskich w latach okupacji hitlerowskiej*, Kat. 1970, s. 153. – „Dziennik Śląski" 1910, nr 193; „Głos Śląski" 1908, nr 62; 1910, nr 193; „Kurier Śląski" 1908, nr 118. – Materiały wnuka prof. Mariana Mrozka oraz Angeliki Kałuży, krewnej Marii Kansy.

Irena Nitsche



Münzer Michael (1866– ok. 1941), pedagog, twórca oryginalnego regionalnego systemu w kulturze fizycznej, przez kilkadziesiąt lat mieszkający w Wielkich Hajdukach (dawniej Bismarckhütte, obecnie Chorzów Batory).

Ur. w Białej Prudnickiej, w rodzinie chłopskiej; w rodzinnej miejscowości przeszedł wszystkie etapy edukacji szkolnej. Absolwent Seminarium Nauczycielskiego w Głogówku. Od 1888 r. pracował w szkolnictwie na terenie Wielkich Strzelec (obecnie Strzelce Opolskie), skąd w 1896 r. przybył do Wielkich Hajduk. Tam dał się poznać jako twórca zakrojonego na szeroką skalę ruchu Volks- und Jugendspiele. Program tego ruchu został oparty na grach ludowych i młodzieżowych, głównie z pragermańskim rodowodem, za które uznał: palanta, piąstkówkę oraz piłkę nożną (z rodowodem brytyjskim) i tamburyno (z rodowodem włoskim), a także włączył do niego takie zabawy, jak dwa ognie, gimnastyka wg systemu Friedricha Jahna (turnerska), biegi terenowe i uliczne, wędrówki. Ruch ten był oparty na strukturach niemieckich organizacji: Spiel- und Eislaufverein, oraz Spiel- und Turnverein. M. dostrzeżony przez Emila von Schreckendorfa ze Zgorzelca, w 1900 r. został powołany na członka tymczasowego zarządu organizacji występującej pod nazwą Volks- und Jugendspiele, z zadaniem zorganizowania jej placówek w okrgu przemysłowym. Jako jedna z pierwszych powstała w 1902 r. grupa miejscowa w Wielkich Hajdukach. Dała ona początek założonej w 1904 r. centrali regionalnej ruchu, który dzięki pomocy wielkich koncernów i junkierstwa w krótkim czasie zrzeszył w 720 stowarzyszeniach lokalnych około 40 tys. członków. Ruch ten spotkał się też z poparciem władz szkolnych. M. w 1904 r. został mianowany przez władze szkolne rejencji opolskiej górnośląskim inspektorem gier. Poparcie udzielone mu przez tę instytucję spowodowało, że zainicjowana przez niego akcja została włączona do programów szkół ludowych.

Ruch ten w założeniach miała być przeciwwagą dla polskiej agitacji, zwłaszcza zaś dla rodzącego się ruchu sokolego. Służyła zatem celom germanizacyjnym; jednocześnie była ona wymierzona przeciwko ideom spędzania wolnego czasu preferowanym przez środowiska mieszczańskie (M. był przeciwny dyscyplinom sportu przeniesionym do Niemiec z Wielkiej Brytanii, takim jak: tenis, kolarstwo, wioślarstwo, musiał jednak ulec popularnej w środowisku młodzieżowym piłce nożnej).

Do największych jego osiągnięć należało wprowadzenie do szkół ludowych obowiązkowej 1 godziny wychowania fizycznego dziennie (1911), a w godzinach popołudniowych gier i zabaw. M. był organizatorem różnych imprez o charakterze zawodów.

Po podziale Górnego Śląska M. nadal mieszkał w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów). Prowadził działalność na rzecz odbudowy akcji Volks- und Jugendspiele w zreorganizowanej rejencji opolskiej. Był pierwszym przewodniczącym związku, założycielem i kierownikiem górnośląskiego związku łyżwiarstwa figurowego w Gliwicach. Dwukrotnie organizował łyżwiarskie mistrzostwa Niemiec, a także mistrzostwa tego kraju w palanta (w 1926 r. w Kolonii i w 1930 r. we Wrocławiu).

W 1938 r. władze polskie wydaliły M. do III Rzeszy, gdzie zm. przed 1941 r.

Okupacyjne władze Chorzowa nazwały jego nazwiskiem jedną z ulic miasta. Pamiątkową tablicę umieszczono na ścianie domu rodzinnego w Białej Prudnickiej (usunięta po 1945).

APKat., Oddział Terenowy Gliwice, Zespół: Miasto Gliwice; APKat., Oddział Terenowy Pszczyna, Zespół: Archiwum Książąt Pszczyńskich XIII, 1041, p. 14; *Festschrift zu den Deutschen Eiskunstlaufmeisterschaften und zur 30 Jahrfeier des Oberschlesischen Spiel- und Eislaufverbandes (Sitz Gleiwitz den 14 und Sonntag den 15 Januar 1933 in Oppeln Oberschl.*, S. 9 (foto); Fieber K., *Michael Münzer, der oberschlesische „Spielvater"*, [w:] *Kleines Stadtbuch...*; Münzer M., *Aus Zug aus dem Hauptbericht 1905 über die deutsche Jugend und Volksspielbewegung in Oberschlesien*, Kattowitz 1905; H. Raydt, *Der X deutsche Kongress für Volks- und Jugendspiele in Gleiwitz vom 2–5 Juli 1909*, Leipzig und Berlin 1910; *Festschrift Erster Oberschlesische Olympiade am 13.09.1925 in Ratibor*; Steuer A., Ruch sportowy w województwie śląskim (1922–1939) [Praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Bogdana Cimały na Wydziale Historyczno-Pedagogicznym Uniwersytetu Opolskiego], Op. 2004 (wydruk komputerowy w posiadaniu autora).

Antoni Steuer



Mzyk Ludwik (1905–1940), bł., werbista, doktor teologii.

Ur. 22 IV 1905 w Chorzowie (obecnie Chorzów Stary) przy ówczesnej Redenstr. (obecnie ul. Mazurska) w rodzinie Ludwika i Franciszki z d. Hadasz. Jego ojciec w poszukiwaniu pracy przybył do Chorzowa spod Koszęcina. Pracował w ówczesnej kopalni „Król" Pole Wschodnie jako sztygar. Należał do ekipy ratowników. Podczas wielkiego pożaru w 1908 r. uległ zatruciu, co przyczyniło się do jego przedwczesnej śmierci w wieku 52 lat. Matka pochodziła z Bytkowa. M. był spokojnym i pilnym chłopcem. Jako 12-letni ministrant przysłuchiwał się kazaniom misyjnym ojca werbisty z Nysy. Zrobiły one na nim tak wielkie wrażenie, że postanowił zostać misjonarzem. Oznajmił swą wolę rodzicom. Nie stać ich jednak było na kształcenie syna. Szukali pomocy u krewnych i u księdza proboszcza. Ks. Karol Namysło, obserwując codzienne zachowanie chłopca, poparł jego starania. W ten sposób M. rozpoczął w 1918 r. naukę w gimnazjum misjonarzy werbistów w Domu św. Krzyża w Nysie. W czasie wakacji pomagał w utrzymaniu rodziny, podczas ostatnich wakacji pracował nawet w kopalni, by zarobić na własne wydatki szkolne. W 1926 r. uzyskał maturę. W tym samym roku rozpoczął nowicjat, a potem kontynuował studia filozoficzne w misyjnym seminarium duchownym werbistów w Domu św. Augustyna k. Bonn. Na studia teologiczne przełożeni skierowali go na Uniwersytet Gregoriański do Rzymu. Pod koniec studiów 30 X 1932 przyjął święcenia kapłańskie. Dn. 5 II 1935 zwieńczył swe studia doktoratem. Jego marzeniem była praca misyjna w Chinach albo w Japonii, ale przełożeni skierowali go do Polski. We wrześniu 1935 r. objął obowiązki mistrza nowicjatu w Chludowie k. Poznania. Był to pierwszy rok nowicjatu werbistów w Polsce. W lipcu 1939 r. został ponadto przełożonym domu nowicjackiego. Na tym stanowisku zastało go wojna. W pierwszych tygodniach wojny mógł się uratować, podpisując vokslistę lub opuszczając Chludowo. Pozostał jednak na miejscu. Nie rozesłał również nowicjuszy i kleryków do domów rodzinnych. Był przekonany, że nic im nie zagraża. W październiku zarządził kontynuowanie studiów. Warunki jednak ciągle się pogarszały. Prawdziwy dramat rozpoczął się 25 I 1940, gdy przywieziono do Chludowa i internowano ok. 30 księży z Poznańskiego. Internowani zostali również wszyscy zakonnicy, w tym klerycy i nowicjusze. M. zabrano do obozu w Poznaniu, VII Fort. Bezpośrednią przyczyną jego aresztowania była wcześniejsza rozmowa z komendantem Chludowa, kpt. Wehrmachtu Hankem, byłym adiutantem H. Himmlera. M. nie wiedział, że jego rozmówca jest gestapowcem. Podczas tej rozmowy M. wyraził się, że do wojska niemieckiego nie ma za-

strzeżeń, ale najgorsze jest gestapo. W obozie trafił do celi 69, w której więzieni byli księża. Było ich razem 9, wśród nich znajdowali się: niewidomy ks. Franciszek Olejniczak, były dyrektor gimnazjum w Gostyniu Wlkp., o. Edward Franciszek Frankiewicz OFM, po wojnie gwardian w Opolu, ks. Sylwester Marciniak, prefekt z Leszna, oraz ks. Narcyz Putz, kanonik i proboszcz parafii św. Wojciecha w Poznaniu. Ks. Marciniak tak opisał męczeńską śmierć M.: „W nocy 20 lutego około 21.00 obudził nas straszny krzyk. Było dla nas jasne, że esesmani z obsady obozowej zaczęli swoje okropności... Na koniec dał słyszeć krzyk: Teraz do klechów! Drzwi celi otworzyły się i jeden z esesmanów krzyknął: Wszyscy wyjść, w celi pozostaje tylko niewidomy... Pełni strachu wybiegliśmy boso lub w pończochach na główny korytarz... Zatrzymano trzech więźniów to jest o. Mzyka, proboszcza Gałkę i mnie. Pozostałych Diebus posłał z powrotem do celi. Nam trzem rozkazał Diebus biec po wąskim korytarzu bocznym. Myśleliśmy, że esesmani będą do nas strzelać, jak to było 30 stycznia... Do nas jednak gestapowcy nie strzelali. Podczas biegu prosił mnie o. Mzyk o absolucję, jak gdyby przeczuwał bliską śmierć. Dotarliśmy do schodów na końcu korytarza. Proboszcz Gałka i ja stanęliśmy przed schodami. O. Mzyk natomiast wstąpił jeszcze na drugi lub trzeci stopień schodów. W tym momencie osiągnęli nas ścigający esesmani z Diebusem na czele. Najpierw zaczęli bić o. Mzyka, krzycząc, że »chciał uciec«. Potem powstało wielkie zamieszanie, którego dziś nawet nie mogę opisać. W tym zamieszaniu nas rozdzielono. Jednak mogłem usłyszeć okropne jęki z miejsca, gdzie znajdował się o. Mzyk i proboszcz Gałka. Po pewnym czasie odprowadził mnie Rottenführer Lange na główny korytarz... Nadszedł Diebus prowadząc przed sobą o. Mzyka. Kazał nam ustawić się w kącie bramy, wiodącej na plac apelowy. Potem wziął od Langego naboje, zbliżył się do o. Mzyka i oddał strzał w tył głowy. Gdy ojciec osunął się na ziemię, wystrzelił drugi raz... Jako przyczynę śmierci o. Mzyka podano urzędowo niskie ciśnienie krwi".

Dn. 13 VI 1999 w Warszawie papież Jan Paweł II beatyfikował M. w gronie 108 męczenników. W liturgii jego pamięć czczona jest 12 VI.

Doctrina Cardinalis Mathaei ab Aquasparta de Incarnatione, de dolore et de morte Christi. Exponitur et comparatur cum doctrina respectiva S. Bonaventurae, S. Thomae, Ricardi de Mediavilla et Scoti, Roma 1934. [Praca doktorska napisana pod kierunkiem R.P. Hocedez SJ, mps], s. 122; Appendix, s. 12. – *Servus Dei Ludwik Mzyk (1905–1940) sacerdos professus Societatis Verbi Divini*, [w:] *Congregatio de Causis Sanctorum P.N. 1844. Vladislavien. et aliarum beatificationis seu declarationis martyrii servorum et servarum Dei Antoni Juliani Nowowiejski Archiepiscopi, Henrici Kaczorowski et Aniceti Kopliński sacerdotum, Mariae Annae Biernacka laicae et centom trium sociorum in odium fidei, uti fertur, annis 1939–1945 interfectorum. Positio super martyrio*, Roma, Tipografia Guerra s.r.l. Piazza di Porta Maggiore 2, 1997, vol. II p. 833–840; vol. III, 2 p. 1973–1987. – Arlik J., SVD, *Sługa Boży o. Ludwik Mzyk SVD (1905–1940)*, [w:] *Męczennicy za wiarę 1939–1945*, W. 1996, s. 566–571; tenże, *Cichy świadek Chrystusa*, „Misjonarz" 1994, nr 1, s. 21–22; toż w: *Nasi misjonarze męczennicy – Słudzy Boży*, Pieniężno–Nysa 1994, s. 10–14; Arlik J., Słomski W., *P. Ludwik Mzyk 1905–1940*, [w:] *So waren sie. Steyler Missionare aus 17 Ländern*, Hrsg. J. Fleckner SVD, Bd. 3, Sankt Augustin 1996, s. 53–55; Arlik J., Śliwka E., *Mzyk Ludwik*, [w:] SBKDŚ, s. 290–291; Banaś K., *Święci spośród nas. Msza dziękczynna w Chorzowie Batorym*, „Katowicki Gość Niedzielny", nr 35, 29 VIII 1999, s. 17, 19; *Błogosławieni Werbiści. Męczennicy lat wojny 1939–1945. Materiały duszpasterskie*, Pieniężno 1999; *Błogosławiony O. Ludwik Mzyk męczennik II wojny światowej. Misjonarz Werbista*, red. E. Śliwka SVD, Pieniężno 1999; Bocheński B., Żółty W., *Błogosławiony ojciec Ludwik Mzyk*, [w:] *Męczennicy 1939–1945*, t. 107, Włocławek 2001; Cebulski S., *Sługa Boży o. Ludwik Mzyk*, „Antoni" 1999, nr 6, s. 7; tenże, *Szkoła z historią*, „Katowicki Gość Niedzielny", nr 37, 12 IX 1999, s. 18; tenże, *Męczennik rodem z Chorzowa*, „Katowicki Gość Niedzielny", nr 17, 25 IV 1999, s. 22; Frankiewicz E., *Człowiek poza nawiasem*, W. 1955; Jacewicz W., Woś J., *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939–1945*, t. 5, W. 1981, s. 431–452; Labudda A.A., *Ojciec Ludwik Mzyk*, „Misjonarz" 1999, nr specjalny, s. 13–15; tenże, *Wielki chorzowianin błogosławiony Ludwik Mzyk SVD (1905–1940)*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 6: 2001, Ch. 2002, s. 5–16; Nowak J., *Pamięć o Ojcu Mzyku*, „Wspólny Chorzów" 1999, nr 5(44), s. 9; *P. Ludwig Mzyk, Rektor in Chludowo, + 23. Februar 1940*, [w:]

Beiträge zur Geschichte der Provincia Polonica Societatis Verbi Divini, zusammengestellt von Bruno Kozieł und Fritz Bornemann, Romae 1872, s. 189–223; toż (w przekładzie na język polski): *O. Ludwik Mzyk, Magister i rektor w Chludowie, + 23 II 1940*, [w:] *Wspominamy...*, tłum. ks. B. Kozieł SVD, Pieniężno 1994, s. 123–146; Turbański S., *Bem – Aventurado Ludovico Mzyk 1905–1940*, [w:] *Testemunhas do Verbo. 4 Verbitas poloneses entre 108 beatificados*, Curitiba – PR [2000], s. 549; Tyczka J., *Zarys dziejów Domu Misyjnego w Chludowie*, Chludowo 1994; Żelazek M., *O. Magister*, „Kalendarz Słowa Bożego" 1948, s. 51–52.

Alfons Augustyn Labudda SVD

N

Nagiel Tadeusz (1900–?), powstaniec wielkopolski i śląski.

Ur. w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), w rodzinie inteligenckiej. Uczył się w szkole handlowej w Królewcu. W 1917 r. został wcielony do wojska niemieckiego i skierowany na front francuski. Od stycznia 1919 r. walczył w powstaniu wielkopolskim w 10. pułku powstańczym. W końcu 1920 r. oddelegowany został do Polskiej Misji Wojskowej w Wiedniu i Budapeszcie. W marcu 1921 r. powrócił do kraju i wziął udział w plebiscycie. Zaprzysiężony w POW GŚl. w Królewskiej Hucie, tamże 2 V 1921 przydzielony został do obrony siedziby miejscowego Polskiego Komitetu Plebiscytowego, a następnie oddelegowany do zorganizowania w Lipinach powstańczej podoficerskiej szkoły; pełnił w niej funkcję szefa kancelarii. Był uczestnikiem III powstania w szeregach pułku królewskohuckiego → Karola Gajdzika. W okresie międzywojennym i w Polsce Ludowej pracował jako urzędnik. Podczas okupacji czynnie działał w ruchu oporu.

Odznaczony Śląską Wstęgą Waleczności i Zasługi, Krzyżem Walecznych, Wielkopolskim Krzyżem Powstańczym, Śląskim Krzyżem Powstańczym.

EPŚl., s. 326.

Jan Meissner

Naglo Carl Siegmund Wilhelm (1766–1832), ksiądz ewangelicki, proboszcz parafii ewangelickiej w Tarnowskich Górach, do której należały wówczas m.in. Bytom i osada hutnicza Królewska Huta (obecnie Chorzów).

Ur. 7 IX 1766 w Dobiercicach (Wilmsdorf) k. Kluczborka (F. Bojanowski: *Die Geschichte...* podaje błędnie Laskowice k. Oławy; ta błędna informacja została powtórzona w *Historii Tarnowskich Gór* pod redakcją J. Drabiny). Był synem Adama Wilhelma, miejscowego pastora ewangelickiego, i Charlotte Wilhelmine z d. Hentschel. Ojciec N. był pastorem w Dobiercicach w l. 1762–1774. Później rodzina przeniosła się do Laskowic (Laskowitz). Był krewnym inspektora hutniczego Naglo, związanego przez długie lata z państwową hutą żelaza w Ozimku. Inny z jego krewnych zarządzał zakładem wielkich pieców w hucie „Królewskiej", a później był pierwszym dyrektorem huty „Laura". N. ukończył w Królewcu studia w zakresie teologii ewangelickiej. Egzamin na duchownego zdał i ordynowany został w 1790 r. Zaraz potem mianowano go kaznodzieją w zakładzie dla inwalidów (*Invaliden-Institut*), urządzonym w dawnym zamku w Rybniku. Kolejną jego placówką były Marusze (Dyherngrund) k. Wodzisławia, gdzie rozpoczął pracę w 1793 r. Proboszczem parafii ewangelickiej w Tarnowskich Górach został w 1801 r. Dn. 7 IX t.r. został uroczyście wprowadzony na swój nowy urząd, a 26 IX zatwierdzony przez władze państwowe. Jego poprzednik, pastor → Johann Wilhelm Pohle, uczczony został portretem zawieszonym w tarnogórskim kościele za zgodą konsystorza w 1820 r. N. władał językiem polskim, co było zresztą warunkiem objęcia posady w okręgu przemysłowym Górnego Śląska. Pełnił też funkcję kaznodziei górniczego i brackiego. Z tego tytułu opieką duszpasterską obejmował również ewangelickich górników i hutników z tworzącej się wówczas przy państwowej kopalni i hucie osady Królewska Huta oraz okolicznych kolonii robotniczych.

Ludzie ci napływali tutaj często z dalekich stron w poszukiwaniu lepiej płatnej pracy. Miejscowi ewangelicy przez wiele lat musieli uczęszczać na nabożeństwa do kościoła w Tarnowskich Górach. Parafia tarnogórska obejmowała wówczas cały powiat bytomski (z którego w 1874 r. wyłoniły się 4 powiaty: bytomski, tarnogórski, zabrzański i katowicki). N. odprawiał nabożeństwa nie tylko w Tarnowskich Górach (kościół Salwatora – St. Salvator Kirche) i Bytomiu, lecz także w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), w miejscowym domu modlitwy (*Bethaus*), w Gliwicach (w 1809 r. udało się tamtejszym ewangelikom uzyskać w użytkowanie katolicki kościółek św. Barbary) i w Zabrzu. Dorywczo musiał również jeździć w zastępstwie do Piasku (w l. 1818–1827) i Strzelec Opolskich, a nawet do Dąbrowy Górniczej po wschodniej stronie Brynicy (przed 1807 r. należała do Prus). Z powodu tych zobowiązań często nabożeństwa nie odbywały się w macierzystym kościele. W Królewskiej Hucie pierwsze niedzielne nabożeństwa zaczęto odprawiać w 1801 r. w sali posiedzeń ówczesnego urzędu hutniczego (*Hüttenamt*), który mieścił się w nieistniejącym już budynku na terenie huty. Dn. 27 XII 1804 uroczyście otwarto w Królewskiej Hucie nową salę modlitwy, na którą adaptowano jedną z klas nowego budynku szkolnego przy obecnej ul. Moniuszki. Budynek ten, choć opuszczony, istnieje do dziś. Za ambonę służyła tam katedra szkolna, a na prowizorycznym stole ołtarzowym ustawiono krucyfiks i 2 świeczniki. Nabożeństwa odprawiano w 2 językach: niemieckim i polskim. Opieki duszpasterskiej wymagali również pacjenci szpitala Spółki Brackiej, który obsługiwał górników kopalń rozrzuconych od Zabrza do Brzezinki k. Mysłowic. Głównie dla zmarłych tam chorych założono w Królewskiej Hucie, na terenie podarowanym przez fiskalne władze hutnicze 28 VIII 1825, cmentarz bracki. Był on początkowo symultaniczny, czyli przeznaczony zarówno dla katolików, jak i ewangelików. Poświęcili go wspólnie w obecności 2 tys. osób pastor N., katolicki dziekan Bartłomiej Włodarski z Kamienia i proboszcz chorzowski → Józef Beder. Chowano na nim bezpłatnie członków Spółki Brackiej i ich rodziny, a od pozostałych pobierano opłatę.

W 1817 r. powstały pierwsze plany podziału zbyt wielkiej obszarowo parafii tarnogórskiej. Nikt wówczas jeszcze nie myślał poważnie o usamodzielnieniu się Królewskiej Huty. N. był przeciwnikiem tego typu rozwiązań z uwagi na spodziewaną utratę dochodów, które były dla niego istotne z racji utrzymywania licznej rodziny. W 1819 r. przy okazji odwiedzin w Królewskiej Hucie następcy tronu, późniejszego króla → Fryderyka Wilhelma IV, po raz pierwszy podniesiono kwestię budowy kościoła ewangelickiego w tej miejscowości. Brak duchownego na miejscu powodował wielkie trudności w przypadku pogrzebów bądź udzielania młodzieży nauki konfirmacyjnej. W 1824 r. parafianie z Królewskiej Huty wraz z bytomskimi podjęli uchwałę o oddzieleniu się od Tarnowskich Gór, która jednak pozostała na papierze. W sprawę zaangażowali się najaktywniejsi parafianie: nadsztygar Beindorff, mistrz maszynowy Nagel, urzędnik kameralny Kern z Bytkowa, lekarz bracki → Schulze i tajny radca Grundmann z Katowic. Co prawda w l. 1828–1829 zgromadzono drewno na budowę kościoła, lecz później je sprzedano. Wykonane już projekty budowli autorstwa → Karla Friedricha Schinkla nie zostały zrealizowane. W tym samym roku król w imieniu państwa jako patrona zgodził się pokryć koszty opłacenia osobnego duchownego dla Królewskiej Huty. Pastorowi N. udało się bez większego oporu ze strony parafian wprowadzić nową liturgię unijną po odgórnym zjednoczeniu w 1817 r. kościołów luterańskiego i kalwińskiego w Prusach. W tym czasie liczba ewangelików w Królewskiej Hucie, Siemianowicach i Katowicach wynosiła ok. 400 osób. Z powodu małych dochodów N. myślał w 1815 r. o przeniesieniu się do wiejskiej parafii w Michałowie

(Michelau) k. Brzegu. Nie doszło to jednak do skutku. W 1826 r. rozpoczął działalność gospodarczą w górnictwie, nabywając udziały w kopalni Beschertglück. Korzystał przy tym z kapitałów swej żony, która też formalnie była właścicielką udziałów. Mieszkańcy Królewskiej Huty nie mogli co tydzień uczestniczyć u siebie w nabożeństwach. W 1827 r. w Królewskiej Hucie N. odprawiał rocznie tylko 3 nabożeństwa w dni świąteczne, 4 w niedziele i 5 w dni powszednie. Brak duchownego na miejscu uniemożliwiał odprawianie pogrzebów i udzielanie dzieciom nauki przedkonfirmacyjnej, również dzieci do chrztu trzeba było wozić do Tarnowskich Gór.

N. pełnił też funkcję inspektora szkolnego (już w 1800 r. w Królewskiej Hucie powstała szkoła utrzymywana przez Spółkę Bracką).

Tarnogórski proboszcz był uzdolniony literacko, często deklamował na różnych uroczystościach okolicznościowe wiersze własnego autorstwa. Należał do Towarzystwa Popierania Nauk Przyrodniczych i Przemysłu Śląska (Gesellschaft zur Beförderung der Naturkunde und Industrie Schlesiens) we Wrocławiu, do którego zbiorów przesyłał znalezione stare monety, skamieliny i muszle.

Był żonaty z Charlotte z d. Beer, z którą miał 12 dzieci (8 synów).

Zm. 30 VIII (IX?) 1832 w Tarnowskich Górach. Pochowany został prawdopodobnie na miejscowym cmentarzu ewangelickim.

APWr., Zespół: Śląski Konsystorz Ewangelicki, sygn. IV/255, Anstellung..., Tarnowitz 1806–1835. – Bojanowski F., *Die Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde Tarnowitz. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte Oberschlesiens...*, Tarnowitz 1892, s. 28–42; Koelling J.J.G.C.H., *Presbyterologie, das ist ausführliche Geschichte der Pastoren und Prediger des Kirchenkreises Creuzburg*, Kreuzburg [b.r.w.], s. 15; Mach H., Dzieje ewangelizmu w Chorzowie..., s. 12–13; Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 119, 212, 213; Romański J., Skoczek-Kulpa R., *Ewangelicy w Chorzowie...*, s. 5–7; Szewczyk G., Szturc J., *Luteranie...*, s. 35; Zawada M., *Bericht über die Entwickelung...*, s. 6 i n.

Przemysław Nadolski



Naglo Moritz (?–1864), hutnik, mistrz hutniczy (*Hüttenmeister*) w hucie „Królewskiej", w l. 1838–1864 dyrektor huty „Laura" (potem „Jedność") w obecnych Siemianowicach Śląskich.

W l. 1820–1838 sprawował nadzór nad ruchem wielkich pieców w hucie „Królewskiej". Był bliskim współpracownikiem zarządzającego wówczas hutą → Ernsta Martiniego, a także krewnym pastora → Carla Wilhelma Naglo, proboszcza parafii ewangelickiej w Tarnowskich Górach. Najprawdopodobniej był synem inspektora hutniczego Naglo z Ozimka, tam też się urodził. Początkowo pracował w hucie „Gliwickiej". W 1820 r. przejął nadzór nad ruchem wielkich pieców w hucie „Królewskiej". Wprowadził tam kilka innowacji. Po podróżach instruktażowych do Belgii ulepszył najpierw urządzenie do mielenia węgla kamiennego przez zainstalowanie dodatkowych podajników, a później w zakładzie wielkich pieców wzmocnił ciąg wiatru przez wprowadzenie dmuchawy z rozgrzanym powietrzem.

W 1830 r. N. został mianowany pisarzem hutniczym i członkiem urzędu hutniczego w Królewskiej Hucie, a w 1832 r. mistrzem hutniczym. W l. 1835–1838 współpracował z → hr. Hugo Henckel von Donnersmarckiem przy budowie przyszłej huty „Laura". Plan inwestycji opracował Johann Wilhelm Wedding, syn → Johanna Friedricha Weddinga, współbudowniczego huty „Królewskiej", a całością prac z Królewskiej Huty do 1837 r. kierował N., który w 1838 r. zrezygnował

ze służby państwowej i został pierwszym dyrektorem nowo powstającego zakładu. Kierował nim do 1864 r. Jego miejsce w hucie „Królewskiej" zajął mistrz hutniczy → K.L. Eck, który w 1838 r. został przeniesiony tu z huty „Gliwickiej".

Żoną N. była Lina Harnisch. Miał z nią kilkoro dzieci. Dwaj jego synowie, Emil (Ottomar) i Wilhelm, byli założycielami w 1872 r. w Berlinie firmy elektrotechnicznej Gebrüder Naglo (telegrafy, telefony, elektryczne urządzenia sygnalizacyjne, pomiarowe i kontrolne). Starszy Emil po sprzedaży w 1897 r. firmy został jej dyrektorem. Był wydawcą *Die erste 25 Jahre des Elektrotechnisches Vereins* (Berlin 1904).

Deutsche Biographische Enzyklopädie (DBE)..., Bd. 7, s. 336; Heiduk F., *Oberschlesisches Literatur-Lexicon...*, Tl. 1, s. 126; *Huta Jedność*, red. A. Topol, Kat. 1978, s. 14; Janeczek Z., *Od Sancovic do Siemianowic...*, s. 68; tenże, *Siemianowicki słownik biograficzny...*, s. 155 (fot.); Junghann O., *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*, s. 27 (fot.), 32; Koenig W., *Chronik...*, s. 294–295; Mach H., Dzieje ewangelizmu w Chorzowie..., s. 21; *Neue Deutsche Biographie...*, Bd. 18, s. 718; Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 128–129; *Siemianowice. Zarys rozwoju miasta*, oprac. H. Rechowicz, Kat. 1969, s. 45 (tu: Nagło).

Zdzisław Janeczek



Netzel Heinrich (1825–1895), architekt, mistrz budowlany (*Städtischer Baumeister*) w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), ewangelik.

Ur. w 1825 r. w Kłodzku, syn Heinricha i Karline z d. Klossmann. W Królewskiej Hucie mieszkał przy rynku (Ring 23). Był pierwszym architektem miejskim, który nadał kształt urbanistyczny Królewskiej Hucie w początkowym okresie zabudowy. Stanowisko swoje objął 15 VI 1874. Z jego znaczącym współudziałem w 1875 r. wzniesiono domy okalające wytyczony wówczas plac zwany Ringiem i ustalono numerację budynków. Jeszcze w lecie 1874 r. królewskohuckie ulice otrzymały swoje nazwy i tablice. Połączono też środkową i południową część Łagiewnik, wyznaczając bieg ówczesnej ul. Bismarcka. Od początku l. 80. XIX w. w szybkim tempie zakładano liczne nowe ulice, zabudowując je kamienicami. Najprawdopodobniej wg projektu budowniczego N. zbudowano w l. 1876–1878 w stylu neorenesansowej willi plebanię przy kościele ewangelickim im. Elżbiety.

N. zm. w Królewskiej Hucie 28 X 1895 w wieku 70 lat.

Akta USC w Ch., akt zgonu nr 950/1895/1; Chojecka E., Gorzelik J., Kozina I., Szczypka-Gwiazda B., *Sztuka Górnego Śląska*, Kat. 2004, s. 187; Dworski M., *Wie Königshütte-Stadt wurde?* „Der Oberschlesische Kurier" 1925, Nr. 296; Głazek D., *Kościół ewangelicki...*, s. 176; Kozina I., *Uwagi do dziejów architektury...*, s. 43; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*

Zbigniew Kapała

Neuton (Newton) A.U., Anglik, nadporucznik, urzędnik aparatu administracynego Komisji Międzysojuszniczej w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Borth W., *Z walk o niepodległość na Górnym Śląsku...*, s. 9, 45; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 143; *Rola „Sokoła" w życiu narodowym w Chorzowie (dawniej Królewskiej Hucie) w ostatnich latach (1901–1936)*, Ch. 1936, s. 59,; P. Rother, *Chronik der Stadt Königshütte Oberschlesien*, Dülmen 1994, s. 176; Zieliński W., *Rozwój życia społeczno-politycznego i kulturalnego...*, s. 99.

Zbigniew Kapała

Noll Albert (1883–1922), dr praw, radca miejski, w czerwcu 1922 r. członek Magistratu (Zarządu Miasta) Królewskiej Huty (obecnie Chorzów).

Ur. w Berlinie, w Królewskiej Hucie mieszkał przy ówczesnej Kaiserstr. (obecnie ul. Wolności) 38. W dn. 23 VI 1922, w chwili przejmowania Królewskiej Huty oficjalnie przez władze polskie, witał w zastępstwie nie-

obecnego w mieście ówczesnego nadburmistrza → Heinricha Brahla, w imieniu miejscowych władz oraz społeczności niemieckiej, wkraczające do Królewskiej Huty pododdziały Wojska Polskiego na czele z → gen. Kazimierzem Andrzejem Horoszkiewiczem.

Zm. w Królewskiej Hucie kilka miesięcy po tych uroczystościach, 10 XI 1922. Był kawalerem. W ostatnim okresie życia, w l. 1920–1922, poza działalnością w Zarządzie Miasta, był członkiem rady nadzorczej miejscowej gazowni.

Akta USC w Ch., akt zgonu nr 513/1922/1; *Einzug der polnischen Truppen in Königshütte*, „Der Oberschlesische Kurier" 1922, nr 143 z 25 VI; „Gazeta Robotnicza" 1922, nr 141 z 25 VI; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 170–171; Kapała Z., *Uroczyste objęcie Chorzowa, Królewskiej Huty i Wielkich Hajduk...*, t. 1, s. 182; tenże, *Wkroczenie wojsk polskich do Królewskiej Huty w 1922 roku*, [w:] *Wkroczenie wojsk polskich do Chorzowa...*, s. 50–51; Nadolski P., *Gazownia w Królewskiej Hucie (Chorzowie)*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 8, Ch. 2005, s. 223–224; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 207–208; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 216.

Zbigniew Kapała



Nowak Ignacy (1887–1966) lekarz, działacz polityczny i społeczny.

Ur. 11 VII 1887 w miejscowości Mądre (pow. Środa Wielkopolska), w rodzinie chłopskiej. Ukończył szkołę powszechną w Mądrem, a następnie gimnazjum humanistyczne w Śremie. Egzamin maturalny złożył w 1908 r., po czym rozpoczął w Lipsku studia medyczne, które kontynuował w Monachium. Zakończył je egzaminem lekarskim, złożonym w 1913 r. Rok później obronił w Monachium pracę doktorską na temat: „Czy istnieją pierwotne czerniaki (melanosarcoma) jajnika?" Po zakończeniu nauki podjął pracę zawodową, początkowo w Dreźnie, a od 1916 r. w Wiesbaden.

Od wczesnej młodości N. zaangażował się w działalność polityczną. W 1904 r. wstąpił do Towarzystwa Tomasza Zana, a w 1908 r. do Związku Młodzieży Polskiej „Zet". W czasie studiów brał aktywny udział w życiu polonijnym. Należał do Związku Towarzystw Polskich w Niemczech „Unitas".

W 1918 r. został wcielony do wojska pruskiego. Pełnił funkcję pielęgniarza w szpitalu polowym w Poznaniu. Po wybuchu powstania wielkopolskiego włączył się aktywnie w działalność polskich struktur wojskowych. Jako lekarz mianowany został naczelnym chirurgiem frontu północnego, po czym delegowano go do pracy w I Szpitalu Wielkopolskim. Z tą placówką medyczną w 1919 r. wysłany został do Lwowa w celu niesienia pomocy medycznej polskim obrońcom miasta. We Lwowie i w Gródku Jagiellońskim przebywał do czerwca 1919 r.; następnie powrócił do Poznania. Podjął pracę w Krajowej Klinice dla Kobiet. W czerwcu 1920 r. przybył na Górny Śląsk i stanął na czele Wydziału Kulturalnego Polskiego Komisariatu Plebiscytowego. Brał udział w III powstaniu śląskim, pełniąc funkcję naczelnego lekarza 1 Dywizji Górnośląskiej oraz szefa sanitarnego Grupy „Środek". Po zakończeniu działań zbrojnych na krótko wrócił do Poznania, po czym na stałe przeniósł się na Górny Śląsk. Zatrudniony został w należącym do Spółki Brackiej szpitalu ginekologicznym w Nowych Hajdukach (obecnie Chorzów).

Niemal od początku swej pracy zawodowej w Nowych Hajdukach zaangażował się czynnie w różne inicjatywy polityczne i narodowe. Aktywnie włączył się w nurt walki o polskie oblicze zarządu Spółki Brackiej, jak i ogólnie, lecznictwa na Górnym Śląsku. W 1925 r. został wybrany do zarządu Spółki Brackiej, co stworzyło mu sposobność do

stopniowego usuwania lekarzy Niemców z tej instytucji. Pracę narodową prowadził również w Towarzystwie Lekarzy Polaków, którego był prezesem w l. 1924–1933. Sprawował także funkcję przewodniczącego Związku Gospodarczego Lekarzy Polaków na Śląsku, a w l. 1935–1939 stał na czele Śląskiej Izby Lekarskiej. Należał do Związku Powstańców Śląskich, Związku Oficerów Rezerwy i Związku Obrony Kresów Zachodnich (od 1934 r. Polski Związek Zachodni). W tej ostatniej organizacji był członkiem Rady Naczelnej, a w l. 1930–1939 prezesem zarządu okręgu śląskiego. Pod względem politycznym jego poglądy bliskie były obozowi Józefa Piłsudskiego. Dał temu dowód po przewrocie majowym, aktywnie uczestnicząc w budowie struktur organizacyjnych śląskiej sanacji. Był współorganizatorem Związku Naprawy Rzeczypospolitej oraz członkiem Rady Naczelnej Polskiego Zjednoczenia Pracy, przekształconego następnie w Narodowo-Chrześcijańskie Zjednoczenie Pracy. W listopadzie 1930 r. uzyskał mandat poselski do Sejmu RP, jednak już w sierpniu 1931 r. zrezygnował z tej funkcji, nie godząc się z polityką sanacji wobec tzw. więźniów brzeskich. Posłem został ponownie w 1935 r., a w 1938 r. kandydował nawet do funkcji marszałka Sejmu, jednak bez powodzenia. Na forum parlamentu działał w komisjach: spraw zagranicznych oraz zdrowia. Od 1936 r. zasiadał w Parlamentarnym Związku Działaczy Społecznych. Od 1930 r. obowiązki posła łączył z funkcją członka Rady Miasta Królewskiej Huty – Chorzowa. Po utworzeniu, w 1934 r., Komisarycznej Rady Miejskiej stanął na jej czele jako przewodniczący. Był inicjatorem wielu uchwał dotyczących polityki zdrowotnej władz miejskich. Po wybuchu II wojny światowej przebywał początkowo w Rumunii, następnie we Francji, a po jej upadku w Szkocji, w obozie wojskowym Crafford, gdzie aż do 1944 r. był lekarzem wojskowym. Od listopada 1944 r. pracował w Inspektoracie do Spraw Zarządu Wojskowego w Londynie, a na początku 1945 r. został starszym oficerem w Wydziale do Spraw Cywilnych przy Głównej Kwaterze Sprzymierzonych Sił Europejskich. W maju 1946 r. powrócił do Polski, obejmując ponownie stanowisko ordynatora Oddziału Ginekologiczno-Położniczego Szpitala nr 3 w Chorzowie. W tym czasie działał w Śląsko-Zagłębiowskiej Izbie Lekarskiej oraz w Związku Zawodowym Służby Zdrowia. W 1953 r. podjął pracę w przychodni zakładowej Huty „Kościuszko", a w 1957 r. przeszedł na emeryturę. Zamieszkał wówczas w Wiśle-Jaworniku. W 1963 r. powrócił do rodzinnej Wielkopolski.

W uznaniu jego zasług w dziedzinie ochrony zdrowia przyznano mu w 1965 r. honorowe członkostwo w Polskim Towarzystwie Ginekologicznym.

Od 1922 r. był żonaty z Marią z d. Stroińską; miał syna Andrzeja (ur. w 1926 r.).

Zm. 30 XII 1966 w Poznaniu; pochowany został na cmentarzu Junikowskim.

Spuściznę pisarską N. tworzą: wspomnienia: *Pisałem sobie i młodzieży*, złożone w Bibliotece Polskiej Akademii Nauk, Zakładu im. Ossolińskich; *Kartki z powstań i plebiscytu*, [w:] *Pamiętniki powstańców śląskich*, Kat. 1961; *Nie żałuję*, [w:] *Pamiętniki lekarzy*, red. K. Bidakowski, T. Wójcik, W. 1964; publikacje na łamach czasopism: „Brzask", „Sprawa Polska", „Przegląd Poranny". N. był autorem prac naukowych (poza doktoratem drukowanym w „Archiv für Ginekologie" i w polskiej wersji w „Nowinach Lekarskich"): *Zarys nauki położnictwa*, *Przepisy dla położnych*; jego liczne artykuły naukowe ukazały się na łamach „Nowin Lekarskich". Przekazał wiele dokumentów i pamiątek z czasu plebiscytu i powstań śląskich do zbiorów Muzeum w Chorzowie.

Arch. Śląskiej Izby Lekarskiej, akta osobowe, sygn. 154; APKat., Zespół: Akta miasta Chorzowa, protokoły posiedzeń Rady Miasta Królewskiej Huty – Chorzowa za lata 1930–1939, sygn. 2951 do 2959. – Baron J., *Dr med. Ignacy Nowak*, „Ginekologia Polska" 1967, nr 7, s. 697–699; Brożek K., *Polska służba medyczna...*; tenże, *Rys życia społecznego i naukowego polskich lekarzy na Śląsku w czasach najnowszych (1900–1951)*, „Zaranie Śląskie" 1976, nr 4, s. 707; *Chorzowski słownik*

biograficzny..., s. 121–122; *Czy wiesz, kto to jest?...*, t. 1, s. 525; Długajczyk E., *Sanacja śląska 1926–1939. Zarys dziejów politycznych*, Kat. 1983; Ergetowski R., *Studenckie organizacje Polaków w Uniwersytecie Lipskim w latach 1872–1919*, Wr. 1982; Krzyżanowski L., *Dr Ignacy Nowak (1887–1966) – lekarz, społecznik, działacz polityczny. Rys biograficzny zasłużonego chorzowianina*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 6: 2002, Ch. 2003, s. 179–197; Mroczko M., *Związek Obrony Kresów Zachodnich 1921–1934. Powstanie i działalność*, Gdańsk 1977; Musialik W., *W kręgu polityki i władzy. Polskie środowiska przywódcze górnośląskiego obszaru plebiscytowego z lat 1921–1939*, Op. 1999; Pordzik P., Dr med. Ignacy Nowak, lekarz, działacz narodowy, społeczny i polityk 1887–1966 [niepublikowana praca doktorska złożona w Bibliotece Głównej Śląskiego Uniwersytetu Medycznego w Katowicach]; *Pozostaną w naszej pamięci. Dr med. Ignacy Nowak*, „Służba Zdrowia" 1967, nr 9 (foto); PSB, t. 23, s. 258; *Słownik medycyny i farmacji Górnego Śląska*, red. A. Puzio, Kat. 1993, t. 1, s. 196–198 (foto); Snoch B., *Górnośląski leksykon biograficzny...*, s. 166.

Lech Krzyżanowski



Nowak Józef (1889–1946), działacz plebiscytowy, pierwszy i ostatni naczelnik Nowych Hajduk (obecnie Chorzów).

Ur. 3 II 1889 w Kozłowej Górze (pow. Tarnowskie Góry), syn Pawła i Stanisławy z d. Giemza. Do 14. r.ż. uczęszczał do katolickiej szkoły ludowej w Kozłowej Górze, potem w Szarleju, dokąd jego rodzice przeprowadzili się w 1902 r. Po ukończeniu szkoły ludowej był zatrudniony jako robotnik w kopalni, w l. 1903–1906 uczęszczał do szkoły dokształcającej w Szarleju.

Od 11 X 1910–23 IX 1912 odbywał służbę wojskową w 23. Pułku Piechoty w Nysie, potem przez 2 lata pracował w kopalni. Dn. 3 VIII 1914 w następstwie mobilizacji został zaciągnięty do 156. Pułku Piechoty. Brał udział w walkach na froncie zachodnim. Dn. 18 IV 1915 odznaczono go Krzyżem Żelaznym II klasy. W marcu 1916 r. został podoficerem sanitarnym. Wkrótce potem pod Verdun przeżył atak gazowy. Przez 4 miesiące przebywał w szpitalu w Szczawnie na Dolnym Śląsku. Po wyjściu ze szpitala w lipcu 1916 r. pełnił służbę garnizonową w 156. Pułku Piechoty zapasowym. W lutym 1917 r. został awansowany na sierżanta sanitarnego. W kwietniu 1918 r., mając 20-procentowy ubytek zdrowia, został zwolniony z wojska; skutki ataku gazowego odczuwał jeszcze przez wiele lat. Najprawdopodobniej w tym okresie przeprowadził się do Nowych Hajduk. Tutaj był jednym z organizatorów założonego 7 III 1920 gniazda Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół"; został jego prezesem. Liczyło ono pod koniec tego roku 38 druhów i 10 druhen. Włączył się w działalność plebiscytową. Od 15 VI 1920 był zatrudniony w zarządzie gminy Nowe Hajduki, najpierw jako pomocnik biurowy (asystent), potem od 1 VII 1920 do 12 IV 1922 – sekretarz gminy.

Pod koniec 1922 r. starostwo świętochłowickie powierzyło mu sprawowanie funkcji komisarycznego naczelnika gminy. Od początku 1923 r. pełnił już tę funkcję jako naczelnik gminy wybrany na 12-letnią kadencję. Oficjalnie na urząd ten został wprowadzony 10 III 1923.

N. był pierwszym płatnym naczelnikiem gminy Nowe Hajduki. Uchwałę w sprawie ustanowienia w gminie funkcji płatnego naczelnika Rada Gminna podjęła dn. 10 X 1922 7 głosami przeciwko 6 głosom. Dotąd tutejsza gmina miała tylko sołtysa honorowego. Po wyborach komunalnych 9 XI 1919, które wykazały w gminie pokaźną większość ludności polskiej, sołtysem Nowych Hajduk został wybrany górnik, właściciel domu, Andrzej Gogolak. Objął on ten urząd 10 V 1920. Jego urzędowanie było jednak krótkotrwałe. Dn. 5 III 1921 uległ śmiertelnemu wypadkowi na kopalni „Król", gdzie był zatrudniony

jako rębacz. Od tego czasu w zastępstwie funkcję sołtysa sprawował I ławnik, mistrz rzeźnicki Hugon Tunk z pomocą II ławnika, Tomali.

N. sprawował funkcję naczelnika w trudnych warunkach. Ciężkie położenie finansowe gminy pogorszyło się jeszcze bardziej po likwidacji działającej w Nowych Hajdukach kopalni „Piast". Dlatego już w 1928 r. Rada Gminna Nowych Hajduk wystąpiła z propozycją połączenia ich z Królewską Hutą, co nastąpiło kilka lat później – dn. 1 VII 1934. Dn. 26 X 1931 N. został wyznaczony komisarzem spisowym gminy. Po przyłączeniu do Królewskiej Huty przez kilkanaście miesięcy pozostawał na etacie miasta Chorzów, potem z dn. 1 XII 1935 został przeniesiony w stan spoczynku.

Od 10 IX 1917 był żonaty z Anną Czornik z Rozbarku (obecnie dzielnica Bytomia) (ur. 18 XI 1892).

Zm. w Chorzowie 14 XII 1946. Mieszkał wówczas przy ul. Wolności 144.

Akta USC w Ch., akt zgonu 1144/1946/1; APKat., Zespół 12/646 – Akta miasta Chorzowa, sygn. 23-B50; *Nowe Hajduki połączyły się z Król. Hutą*, „Śląski Głos Poranny", nr 109, 11 V 1928; Ogrodziński W., *Dzieje Dzielnicy Śląskiej „Sokoła"*..., s. 208.

Zbigniew Kapała



Oeynhausen Carl August Ludwig von (1795–1865), autor pierwszego geognostycznego opisu Górnego Śląska i planu kopalni „Król".

Ur. się, wraz ze swym bratem bliźniakiem, Friedrichem, 4 II 1795 w ojcowskich dobrach Grevensburg k. Steinheim w Westfalii. Już we wczesnej młodości obaj bracia chętnie zwiedzali kopalnie w okręgu mansfeldzkim oraz w górach Harzu i postanowili zająć się górnictwem. Po ukończeniu liceum w Mannheim i gimnazjum w Stuttgarcie trafili w 1811 r. do Eisleben, gdzie odbyli roczną praktykę górniczą. W 1812 r. zdali egzaminy dla elewów górniczych i w Getyndze zaczęli studiować nauki matematyczno-przyrodnicze pod kierunkiem Hausmanna, Blumenbacha, Stromeiera i Gaussa.

Celem dalszego kształcenia O. w 1816 r. został wysłany do Wyższego Urzędu Górniczego w Brzegu, skąd skierowano go na praktykę w Urzędzie Górniczym w Wałbrzychu, później zaś, w 1817 r., do Tarnowskich Gór, gdzie jego nauczycielem i przyjacielem został ówczesny górmistrz → Heinrich Heintzmann. O. starał się zrobić w okręgu górnośląskim jak najlepszy użytek ze swej wiedzy, w związku z czym zwiedził kopalnie rud i węgla na Górnym Śląsku, kopalnie węgla w Zagłębiu Dąbrowskim i Galicji oraz kopalnię soli w Wieliczce, a następnie poprowadził badania geologiczne w okolicach Raciborza i wykonał plan kopalni „Król" k. Chorzowa. Prace te spotkały się z tak dużym uznaniem, że już w listopadzie 1817 r. mianowany został referendarzem Wyższego Urzędu Górniczego. Na tym stanowisku badał efektywność środków transportu w kopalniach, zwracając uwagę na możliwość zwiększenia dochodowości kopalń przez wprowadzanie nowych rozwiązań technicznych (*Über den Effekt der Wagen auf Schienenwegen bei der Grubenförderung*, „Archiv für Bergbau und Hüttenwesen", Bd. 4: 1821). Prowadził ponadto barometryczne pomiary wysokości w różnych miejscach na Górnym Śląsku i regularne terenowe badania geognostyczne, dzięki którym w 1819 r. ukończył pracę nad mapą Górnego Śląska i obszarów przygranicznych (*Geognostische*

Karte von Ober-Schlesien und den angränzenden Ländern, Essen 1821), a w 1822 r., za namową Hausmanna i Schlotheima, opublikował *Zarys geognostycznego opisu Górnego Śląska* (*Versuch einer geognostischer Beschreibung von Oberschlesien und der nächst angrenzenden Gegenden von Polen, Galizien und Österreich Schlesien*, Essen 1822). W pracy tej dla wypiętrzonego ciągu wychodni karbonu między Zabrzem i Mysłowicami po raz pierwszy użył określenia „siodło główne" (*Hauptsattel*), a ponadto wprowadził pojęcie „górotworu piaskowca węglowego Górnego Śląska" (*Kohlensandstein Gebirge Oberschlesiens*), które było odpowiednikiem dzisiejszego pojęcia „karbonu produktywnego". Wyróżnił wiele innych, nowych jednostek stratygraficznych (m.in. cieszyńskie łupki i wapienie). Poprawnie określił wiek górnośląskiej formacji węglonośnej – jako co najmniej równy lub starszy od czerwonego spągowca. W *Zarysie...*, wydanym w tym samym roku, w którym angielski lekarz i przyrodnik Gideon Mantell znalazł pierwsze szczątki iguanodona, zamieszczona została najstarsza wzmianka o kościach występujących w wapieniach w Chorzowie, Łagiewnikach, Tarnowicach i Opatowicach. Ponieważ nie wiedziano wówczas jeszcze niczego o gadach żyjących w odległych epokach, O., kierując się wskazówkami Ernsta Friedricha von Schlotheima, uznał te kości za szczątki fok i wielorybów. Do problematyki geologicznej Górnego Śląska powrócił w wydanej w 1824 r. pracy porównującej górnośląskie złoża rud ze złożami w innych obszarach Niemiec (*Galmei-, Eisenstein- und Bleiglanzformationen in der Gegend von Aachen mit Bezug auf ähnliche Bildungen in Westfalen und Oberschlesien*, [w:] J. Noeggerath, *Das Gebirge in Rheinland-Westphalen 3*, Bonn 1824).

Po zdaniu państwowego egzaminu we Wrocławiu w 1820 r. zatrudniony został w Wyższym Urzędzie Górniczym w Bochum. Kolejne lata spędził m.in. na naukowych podróżach z Dechenem, później zaś, awansowany na starostę górniczego, przeniósł się do pracy w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych w Berlinie. Po podróży po Anglii i Szkocji w l. 1826–1827 pracował jako nadradca górniczy w Bonn, Dortmundzie i Halle. Liczne jego publikacje z tego czasu poświęcone były m.in. geologii nadreńskich obszarów między Bazyleą i Moguncją (*Geognostische Umrisse der Rheinländer zwischen Basel und Mainz mit besonderer Berücksicht auf das Vorkommen des Steinsalzes*, Bd. 2, Essen 1825; z H. v. Dechenem i H. La Roche), geologii Pomorza (*Bemerkungen auf einer mineralogischen Reise durch Vor- und Neu-Pommern*, „Archiv für Bergbau und Hüttenwesen", Bd. 14: 1827) i pierwszej angielskiej kolei (*Über Schienenwege in England: Bemerkungen gesammelt auf einer Reise in den Jahren 1826 und 1827*, Berlin 1829; z H. v. Dechenem). Nadzorował w tym czasie szereg prac wiertniczych, których celem było poszukiwanie złóż soli. Udoskonalił tradycyjny świder wiertniczy, konstruując tzw. nożyce Oeynhausena. Dzięki nim wiercenie k. Rehme osiągnęło rekordową na owe czasy głębokość 2220 stóp. Nawiercone wówczas gorące wody solankowe dały początek uzdrowisku, któremu nadano nazwę „Bad Oeynhausen".

W 1841 r. O. mianowany został tajnym radcą górniczym i radcą Ministerstwa Finansów w Berlinie. Z okresu berlińskiego pochodzi jego najwybitniejsze dokonanie kartograficzne – mapa okolic kalderowego jeziora Laach w Nadrenii-Palatynacie (*Geognostisch-orographische Karte der Umgebung des Laacher See's*, Berlin 1847). Swoje związki ze śląskim górnictwem odnowił w 1847 r., gdy jako naczelnik górniczy i dyrektor Wyższego Urzędu Górniczego w Brzegu stanął na jego czele, a rok później, dzięki swemu opanowaniu i roztropności, zapobiegł gwałtownym wydarzeniom w podległych mu kopalniach. Na Dolnym Śląsku odkrył występowanie trzeciorzędowej flory w Kątach Wrocławskich (*Über die Tertiärflora von Canth*, „Zeitschrift der Deutschen Geologischen Gesellschaft", Bd. 4: 1852),

a w 1850 r. kierował przeprowadzką Wyższego Urzędu Górniczego z Brzegu do Wrocławia. Od 1852 r. zaczął chorować na astmę, jednak nie zrezygnował z pracy i w 1855 r. przeniesiony został na równorzędne stanowisko do Dortmundu. W 1864 r. odznaczony Orderem Czerwonego Orła II kl. z Liściem Dębu przeszedł w stan spoczynku.

Zm. 1 II 1865. Pochowany został na cmentarzu w Grevensburgu.

Cieśliński S., *Słownik stratygraficzny*, W. 1968, s. 86; Gümbel W., [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 25, München–Leipzig 1887, s. 31–33; Kroker W. [w:] *Neue Deutsche Biographie...*, Bd. 19, s. 478–479; Meyer H., *Zur Fauna der Vorwelt*, Bd. 2, Frankfurt 1847–55, s. 113; Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 95–96, 252–253; tenże, *Biographische Studien zur schlesischen Heimatforschung*, Dortmund 1962, s. 164–166; Rzymełka J.A., *Dzieje poznawania geologicznego Górnośląskiego Zagłębia Węglowego do 1870 roku*, Kat. 1988, s. 96–112; Serlo W., *Männer des Bergbaus...*, s. 109; Syniawa M., *Biograficzny słownik przyrodników śląskich...*, t. 1, s. 263–264; portret z: „Glück auf", Nr. 28: 1892, s. 568.

Mirosław Syniawa

Olszewski Antoni Stefan (1897–1954), inżynier architekt, w l. 1927–1932 kierownik Oddziału Budownictwa Naziemnego w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. (po śmierci ojca) 20 V 1897 r. w Warszawie. Pochodził z rodziny ziemiańskiej. W l. 1914–1915 uczył się w szkole technicznej Wawelberga i Rotwanda. W 1915 r. ewakuowany w głąb Rosji, pracował jako technik w urzędzie ziemstwa w Charkowie, a następnie służył w armii rosyjskiej w oddziałach technicznych. Brał udział w rewolucji lutowej 1917 r., działał potem w Polskiej Organizacji Wojskowej na Ukrainie. Walczył przeciwko bolszewikom. Uwięziony w początkach 1918 r. przez bolszewików, zbiegł do Polski. W październiku 1918 r. wstąpił na Wydział Architektury Politechniki Lwowskiej. W listopadzie t.r. brał udział w walkach o Lwów jako komendant placówki „Remiza" (Cytadela). Jeszcze w r. 1918 i 1919 brał udział w walkach o Wilno, Dźwinsk i Połock. W 1920 r. przydzielono go do Sztabu Generalnego i Sztabu Naczelnego Wodza. Od 1921 do 1926 r. kontynuował przerwane studia na Politechnice Lwowskiej. W marcu 1926 r. uzyskał dyplom inżyniera architekta. Po dyplomie podjął pracę, jak wielu absolwentów lwowskiego Wydziału Architektury, w Katowicach w Wydziale Komunikacji i Robót Publicznych Urzędu Wojewódzkiego Śląskiego. Jako urzędnik VIII stopnia pracował tam od 1 VI 1926, a zwolnił się z dn. 1 I 1927, zatrudniając się wówczas na stanowisku kierownika oddziału Budownictwa Naziemnego w Magistracie w Królewskiej Hucie. Pracował tu do 1932 r. Wraz z → Karolem Julianem Schayerem projektował budynek szkoły przy obecnej ul. Farnej. Wraz z Wojciechem Soboniem projektował szkołę przy ul. 3 Maja, Komunalny Instytut Kształcenia Handlowego przy ul. Urbanowicza, budynek mieszkalny dla urzędników Magistratu przy ul. Cmentarnej, wreszcie nadzorował przebudowę i rozbudowę królewskohuckiego ratusza.



Budynek obecnego Zespołu Szkół Ogólnokształcących nr 2

W l. 1932–1934 zatrudniony był we Lwowie w tamtejszym urzędzie miejskim jako dyrektor wydziału budownictwa. Od 12 XI 1934 był dyrektorem Wydziału Technicznego w Zarządzie Miejskim m. st. Warszawy. Na tym stanowisku współdziałał w realizacji szeroko zakrojonych planów rozbudowy stolicy, zainicjowanych prze nowego prezydenta miasta, Stefana Starzyńskiego.

Podczas obrony Warszawy we wrześniu 1939 r., O. został wyznaczony jako jeden

z zastępców komisarza cywilnego przy Dowództwie Obrony Warszawy S. Starzyńskiego na kierownika Pogotowia Technicznego, które zajmowało się ochroną dróg i mostów oraz całością akcji ratowniczej zbombardowanych domów i obiektów, m. in. Zamku Królewskiego, oraz ludzi zasypanych przez walące się gruzy. Podczas okupacji pracował na dawnym stanowisku w zarządzie miejskim. Był prawdopodobnie związany z konspiracją. Aresztowany przez gestapo 18 II 1943, był więziony na Pawiaku, a potem m.in. w obozach koncentracyjnych w Auschwitz, Neuengamme i Bergen – Belsen. Odzyskał wolność 15 IV 1945, niemniej przez jakiś czas przebywał na leczeniu w Szwecji.



Budynek obecnego III Liceum Ogólnokształcącego im. Stefana Batorego

Po powrocie ze Szwecji do kraju w październiku 1945 r. pracował przy odbudowie Gdańska, Gdyni, Sopotu i Elbląga. W 1954 r. został, konsultantem przy Naczelnej Radzie Odbudowy stolicy.

Zm. 15 XII 1954 w Warszawie po dłuższej chorobie. Był odznaczony m.in. Srebrnym Krzyżem Virtuti Militari, Krzyżem Walecznych i Krzyżem Kawalerskim Orderu Polonia Restituta.

Małżeństwo O. z Janiną Łuszczewską było bezdzietne.

AP Kat., Zespół 27: UWŚl. – Osobowe (pracownicy), sygn. O/70; PSB, t. 24, s. 14–15; Szopa R., *Szkoła powszechna w Wielkich Hajdukach*, „Wspólny Chorzów" 2002, nr 4 (79).

Dorota Głazek



Omańkowska Janina Antonina (1859–1927), działaczka niepodległościowa i społeczna w Wielkopolsce i na Górnym Śląsku, organizatorka narodowo-chrześcijańskiego ruchu kobiecego, redaktorka i publicystka prasy górnośląskiej, nauczycielka, posłanka na Sejm Śląski, pisarka.

Ur. 12 VI 1859 w Srebrnikach (pow. Wąbrzeźno) na Pomorzu, w rodzinie nauczycielskiej Roberta Omańkowskiego i Elżbiety z Karlińskich, w której otrzymała staranne wychowanie patriotyczne i katolickie. Zanim rozwinęła wieloraką działalność na Górnym Śląsku, stając się w l. międzywojennych jedną z najbardziej zasłużonych i szanowanych postaci życia publicznego, doświadczenie organizatora ruchu kobiecego, działacza społecznego i polityka, redaktora i publicysty prasy polskiej, nauczycielki i autorki książek dla dzieci, ale także protagonisty w zmaganiach z aparatem pruskiej cenzury zdobyła na terenie Pomorza i Wielkopolski. Prezydent policji poznańskiej charakteryzował ją w raporcie jako jedną z tych „bezczelnych polityk ujących polskich kobiet, niezwykle zręczną w działaniu i w mowie, która wtyka swój nos wszędzie, zakładając stowarzyszenia, pisząc broszury, agitując, która przysporzy państwu pruskiemu sporo kłopotów".

Początkowo pracowała jako nauczycielka domowa w polskich dworach w Poznańskiem, angażując się w pracę oświatowo-filantropijną wśród ludności wiejskiej i rzemieślniczej. W l. 90. XIX w., gdy zamieszkała w Po-

znaniu, działała w instytucjach społeczno-oświatowych, prowadzących tajne nauczanie i samokształcenie, akcję biblioteczną, odczytową i podręcznikową dla obrony przed germanizacją dzieci i rodzin polskich, zwłaszcza ubogich. Były to: „Warta" Towarzystwo Przyjaciół Wzajemnego Pouczania się oraz Opieki nad Dziećmi, którego była jedną z najaktywniejszych działaczek, Towarzystwo Czytelni Ludowych, „Samopomoc" oraz przez nią założony „Promień", którego celem było rozbudzenie życia umysłowego i narodowego wśród robotnic. Równocześnie działała w tworzącym się wówczas narodowym ruchu kobiecym, uczestnicząc w pracach poznańskiej Czytelni dla Kobiet, a na przełomie XIX/XX w. – w zjazdach tajnej trójzaborowej organizacji – kół kobiet Korony, Litwy i Rusi we Lwowie, w Zakopanem i Krakowie. Proces, jaki wytoczyły jej w październiku 1900 r. władze pruskie za tajne nauczanie polskich dzieci i rozdawanie elementarzy, którego konsekwencją był kilkudniowy pobyt w więzieniu, uczynił jej nazwisko głośnym symbolem narodowego oporu. Wśród licznych wyrazów hołdu i solidarności, jakie wówczas otrzymała – m.in. od Jana Kasprowicza – były również „wyrazy szczerego uznania i czci głębokiej" z Górnego Śląska, gdzie niebawem, w 1902 r. przybyła jako emisariuszka dla animowania pracy patriotycznej tworzącego się na początku XX w. polskiego ruchu kobiecego. Już w 1903 r. została członkinią zarządu Towarzystwa Kobiet w Bytomiu, pierwszej na Śląsku organizacji kobiecej, a także uczestniczyła w pracach katowickiej Czytelni dla Kobiet, w 1904 r. założyła Czytelnię „Iskra" w Bytomiu oraz dziewczęce Towarzystwo Śpiewacze „Sobótka", w 1909 r. brała udział w zjeździe delegatek Związku Towarzystw Kobiecych w Poznaniu.

Od 1914 r., gdy powstał Związek Górnośląskich Towarzystw Kobiecych z siedzibą w Bytomiu, jednoczący koła działające wcześniej oddzielnie, do końca życia formalnie przewodziła temu ruchowi (od 1920 r. pod nazwą Związek Towarzystw Polek), wnosząc istotny wkład w ukształtowanie jego struktury organizacyjnej (zakładanie kół, organizowanie wieców i manifestacji) oraz jego ideologii (łączącej idee narodowe z socjalno-demokratycznymi hasłami społecznej sprawiedliwości) i pedagogiki (w której równie ważne były masowe wiece integrujące środowiska kobiece i demonstrujące ich siłę, jak i aktywna praca małych autonomicznie działających kół; zadania polityczno-narodowe obok oświatowych, kulturalnych i towarzyskich; uniwersalne treści chrześcijańskie i narodowe obok tradycji rodzinnych i lokalnych).

W latach I wojny światowej współorganizowała Komitet Niesienia Pomocy Rodakom w Królestwie Polskim. Brała udział, jako przedstawicielka Sekcji Towarzystw Kobiecych, w pracach Polskiego Komisariatu Plebiscytowego – organizowała wiece, wygłaszała prelekcje, zakładała szkoły języka polskiego, podczas III zrywu powstańczego organizowała pracę kobiet przyjmujących zadania kurierek i sanitariuszek, aprowizację dla walczących oddziałów, a dla ich rodzin zapomogi materialne i wsparcie duchowe, uczestniczyła w tworzeniu struktur niepodległego państwa (Naczelna Rada Ludowa Górnego Śląska, Powiatowa Rada Ludowa w Bytomiu, Komitet Polski dla Górnego Śląska – przedstawicielstwa Polaków w niemieckiej jego części).

Jedną z głównych dziedzin działalności społecznej i narodowej O. była praca dziennikarska i publicystyczna. W okresie wielkopolskim związana była z czasopismami: „Goniec Wielkopolski" i „Praca", na Śląsku współpracowała początkowo z „Gwiazdą" pod redakcją Zygmunta Marwega i z „Głosem Śląskim" w Gliwicach, redagowała „Ziarno" – dwutygodniowy dodatek rolniczy do „Straży nad Odrą". Największą jednak, bo w znacznej mierze autonomiczną niwę jej dziennikarskiej pracy stanowił bytomski „Katolik" (od 1905 r. do ostatnich lat życia). O. redagowała „Rodzinę" – dodatek dla kobiet, i „Dzwonek" – przeznaczony dla dzieci, kształtując pożądane wzory osobowe

kobiety (obywatelki, światłej, podejmującej pracę społeczną i zawodową, ale i praktycznej gospodyni) oraz narodowy program edukacyjno-wychowawczy na potrzeby śląskich rodzin. W czasie akcji plebiscytowej była współzałożycielem i redaktorem „Głosu Polek", wydawanego pod redakcją H. Stęślickiej przez Polski Komisariat Plebiscytowy.

Jako pisarka i publicystka największe zasługi położyła dla sprawy wychowania dzieci śląskich – patriotycznego i chrześcijańskiego, kształtując zawartość przeznaczonych dla nich periodyków: „Promyka" (dodatek do „Gwiazdy"), „Przyjaciela Dziatwy" (dodatek do „Głosu Śląskiego"), a zwłaszcza najdłużej wychodzącego „Dzwonka" (dodatek do „Katolika" i wielu innych gazet śląskich). Zapoznawała młodych odbiorców z historią Polski, z fragmentami utworów ulubionych przez siebie pisarzy – Klementyny z Tańskich Hoffmanowej i Marii Konopnickiej, a także Teofila Lenartowicza, Adama Mickiewicza, Władysława Syrokomli, zamieszczała również własne gawędy i powiastki. Teksty te były nierzadko inkryminowane, a O. – pozywana przed pruski sąd.

Talent literacki O. ujawnił się w samoistnie wydanych dziełkach. W 1900 r. opublikowała *Maryi Konopnickiej hołd z wielkopolskiej ziemi* (nakładem Księgarni Chrzanowskiego i Kucnera, w drukarni „Pracy" w Poznaniu) z fotografią pisarki, aby – jak pisała we wstępie – przyczynić się do pomnożenia „czci i miłości" dla „wieszczki narodowej", zwłaszcza wśród ludu polskiego. Ludowy bohater, dziecko jako adresat, idee społecznej równości oraz umiłowanie polskiego krajobrazu i tradycji – kwestie dla O. przewodnie, decydowały o poczuciu więzi z pisarką; w 1902 r. podpisała odezwę Komitetu Poznańskiego w sprawie uczczenia jej jubileuszu. Dla dzieci napisała, wydane nakładem i drukiem znanej oficyny M. Arcta w Warszawie, żywe i barwne gawędy przyrodniczo-literackie *Miłe śpiewaki naszych pól, gajów i ogrodów, ich życie i obyczaje* (1903). Istotne miejsce w jej programie wychowawczym zajmował śpiew narodowy; w tym celu opracowała obszerny *Śpiewniczek dla dziatwy polskiej* z przewagą pieśni ludowych (Poznań, Księgarnia św. Wojciecha 1902).

O. była również cenionym mówcą i prelegentem, organizatorką i autorką licznych odczytów. Jej oracje miały wielką siłę oddziaływania i zapadały w pamięć słuchaczy. Świadczą o tym sprawozdania prasowe, np. na temat oświaty i samokształcenia kobiet na wiecu śląskich towarzystw kobiecych w Bytomiu w 1904 r., na wiecu przedwyborczym w Katowicach w 1907 r. w obronie prawa do polskiej szkoły, liczne prelekcje w czasie plebiscytowej akcji propagandowej, aż po pamiętną mowę inaugurującą pierwsze posiedzenie Sejmu Śląskiego, w której czcząc pamięć rzesz bohaterów – działaczy, nauczycieli i powstańców poległych w zmaganiach o polskość Śląska, wzywała do zaprzestania partyjnych sporów, porzucenia partykularnych opcji i podjęcia wspólnej pracy dla dobra Polski i Górnego Śląska.

W czerwcu 1922 r. O. zamieszkała w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), ponieważ została wyrzucona z Bytomia, gdzie nadal pracowała w redakcji „Katolika", jako *persona non grata* w państwie niemieckim. Zamieszkała najpierw przy ul. Sienkiewicza 11, a następnie, już na stałe, przy ul. Wolności 22. Tutaj spędziła najowocniejsze lata swego życia publicznego, w których działalność polityczna, społeczna, publicystyczna i nauczycielska zyskała najszerszy społecznie wymiar dzięki udziałowi w pracach ustawodawczych Sejmu Śląskiego, w centrali ruchu kobiecego, dzięki współpracy z Wojciechem Korfantym i Chrześcijańską Demokracją, lata, które przyniosły również uwieńczenie jej działań, wyrazy uznania i nagrody.

Do Sejmu Śląskiego w pierwszych wyborach (24 IX 1922) O. weszła, wraz z Bronisławą Szymkowiakówną, z listy Bloku Narodowego, skupiającego ugrupowania chadeckie i endeckie oraz organizacje kobiece, podlegające ich ideowemu oddziaływaniu, w okręgu wyborczym Świętochłowice – Tar-

nowskie Góry – Lubliniec. Pracowała bardzo aktywnie w licznych komisjach sejmowych (socjalnej, szkolnej, regulaminowej, petycyjnej) z ramienia Klubu Poselskiego Chrześcijańskiego Zjednoczenia Ludowego. Jako najstarszą wiekiem z grona posłów powołano ją na honorową przewodniczącą pierwszego uroczystego posiedzenia Sejmu 10 X 1922. Sejmowa działalność O. była poświęcona w dużej mierze realizacji tych samych w istocie społecznych idei sprawiedliwości i kwestii socjalnych, które wyznaczały kierunek jej działań w latach wcześniejszych: troska o zapomogi i obniżkę czynszów dla inwalidów, zwłaszcza ofiar powstań śląskich oraz rodzin osieroconych przez powstańców, odszkodowania dla uchodźców z niemieckiej części Śląska, gdzie pozostały ich dobra, interwencja w sprawie więzionych przez władze niemieckie byłych powstańców i działaczy politycznych oraz w sprawie robotnic zwolnionych z huty „Pokój" w Nowym Bytomiu, wniosek o wprowadzenie ustawy antyalkoholowej, liczne wnioski dotyczące poprawy uposażenia nauczycieli, dotacji dla szkół, pomocy szkolnej dla ubogiej młodzieży itp.; poparła również kontrowersyjną ustawę przyjmującą zasadę celibatu nauczycielek.

W 1927 r. kierowany przez nią Związek Towarzystw Polek (od czerwca t.r. określający się w nazwie jako Katolicki) osiągnął szczyt swego rozwoju, liczył ok. 10 tys. członkiń w ponad 110 kołach, a ponadto miał swoje koła na terenie Zagłębia, w Sosnowcu. Nie doświadczyła ideowo-politycznego rozłamu współtworzonego przez nią przez lata Związku, który nastąpił niebawem po jej śmierci.

Zm. 24 VIII 1927 w Królewskiej Hucie. Została pochowana na cmentarzu parafii św. Jadwigi. Pogrzeb O. był wyrazem wdzięczności miejscowego społeczeństwa i przedstawicieli władz, zwłaszcza środowisk narodowych, które uczyniły zeń, w przededniu jawnego starcia z obozem sanacyjnym, demonstrację swoich wpływów. Udział bp. Arkadiusza Lisieckiego, Konstantego Wolnego – marszałka Sejmu, Wojciecha Korfantego, działaczek i delegatek Związku Katolickich Towarzystw Polek oraz rzesz Ślązaków odbił się głośnym echem na łamach prasy regionu. Pamięć o O., jak świadczyły rocznicowe publikacje „Młodego Krajoznawcy Śląskiego", pielęgnowała chorzowska młodzież.

O. wyróżniona została odznaką gen. J. Hallera „Za służbę narodową" (1921) oraz Krzyżem Kawalerskim Orderu Polonia Restituta. Jej imieniem nazwano jedną z ulic w Chorzowie.

APKat., Zespół: Sejm Śląski, *Śmierć posłanki Omańkowskiej* [1927], sygn. 700; APPozn., Prezydium Policji w Poznaniu, sygn. 3627. – Bieda S., *Janina Omańkowska (1859–1927). Z cyklu „Budziciele polskości Śląska"*, „Młody Krajoznawca Śląski" [Król. Huta] 1938, R. 5, nr 12(32–33); Czapliński M., *Adam Napieralski 1861–1928*, Wr. 1974; Eckertowa S., *Janina Omańkowska. (W 10-tą rocznicę jej zgonu)*, Instytut Śląski w Katowicach, Komunikat nr 48, Seria II, Kat. 1937; EPŚl., s. 335, 666, 667; Glensk J., *Ograniczenia wolności prasy polskiej na Górnym Śląsku (na przełomie XIX i XX wieku)*, Op. 1989; Hanke R., *Omańkowska Janina (1859–1927)*, [w:] *Chorzowski słownik biograficzny...*, s. 126, 127; Kamińska-Kwak J., *Polski ruch kobiecy w województwie śląskim w latach 1922–1939*, Kat. 1998; *Katolik 1914* [album], fot. nr 5; Kolska K.L., *Tajne organizacje kobiet w byłym zaborze pruskim*, [w:] *Pamiętnik I. Zjazdu Niepodległościowców byłej dzielnicy pruskiej, w Poznaniu 14 I 1934 r.*, red. M. Jabczyński, P. 1935, s. 63–68; Księga pamiątkowa pracy społeczno-narodowej kobiet...; Lisiecki A., *[Wspomnienie pośmiertne]*, „Gość Niedzielny" 1927, R. V, nr 36; Malec-Masnyk B., *Jannina Omańkowska (1859–1927)*, [w:] *Tobie Polsko...*, s. 347–351; Mazurek S., *Z dziejów polskiego ruchu kobiecego na Górnym Śląsku w latach 1900–1907*, Op. 1969; *Ostatnia posługa zasłużonej działaczce. Uroczysty, manifestacyjny pogrzeb śp. Janiny Omańkowskiej*, „Polonia", 28 VIII 1927, nr 235; Piernikarczyk J., *Ilustrowana księga pamiątkowa Górnego Śląska*, Kat. 1923, s. 93–95 (fot.); Skopowski Cz., *Towarzystwo „Warta" w Poznaniu w latach 1894–1939*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza", t. 6, z. 2(12): 1960, s. 173–208; Snoch B., *Górnośląski leksykon biograficzny...*; Socha I., *Działalność społeczna i publicystyczna Janiny Omańkowskiej (1859–1927)*, [w:] *Udział kobiet w polskim ruchu narodowym na Górnym Śląsku i Śląsku Cieszyńskim w XIX i XX wieku*, red. H. Karczyńska, Op. 1996, s. 137–151; taż, *Program edukacyjno-wychowawczy śląskiego „Katolika" – „Rodzina" 1886–1917*, [w:] „Studia Bibliologiczne", t. 12, red. I. Socha, Kat. 2000, s. 144–156; Szymiczek F., *Omańkowska Janina*, [w:] PSB, t. 24, s. 56–60; *Śp. Janina Omańkowska*, „Rodzina". Bezpłatny dodatek

[do „Katolika"], 28 VIII 1927, nr 195; *W 1-szą rocznicę śmierci ś.p. posłanki Omańkowskiej*, „Polska Zachodnia", 24 VIII 1928, nr 234; Wawrzykowska-Wierciochowa D., *Kobiety wielkopolskie w działalności narodowej, społecznej i wyzwoleńczej (1788–1918)*, P. [1975].

Irena Socha

Oppawski Franz (1861–?), kupiec, hotelarz, właściciel hotelu „Graf Reden" w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. 27 II 1861 w Bielsku. Był synem majstra kowalskiego Franza i Karline z d. Schmidt. W 1875 r. rozpoczął naukę zawodu kupieckiego u restauratora J. Glogera w Rozbarku k. Bytomia, gdzie przebywał 3 lata. Potem odbywał służbę wojskową w Świdnicy. W 1883 r. osiadł w Królewskiej Hucie, gdzie otworzył niewielki „sklep kolonialny, żelaza i towarów łokciowych" (pasmanteria). W 1889 r. ożenił się z Marią Werner, córką miejscowego nauczyciela i organisty w kościele pw. św. Barbary. W następnym roku nabył podupadły hotel Wandla wraz z destylarnią. W jednym skrzydle uruchomił w 1891 r. nowy sklep kolonialny i destylarnię pod własnym zarządem. Hotel zaś został wydzierżawiony. W 1895 r. kupił sąsiednią parcelę z zamiarem budowy okazałego nowoczesnego hotelu. Autorem projektu obiektu i jego budowniczym był O. Muecke. W 1896 r. część obiektu była już gotowa, całość (w stanie surowym) – w 1899 r. Koszt budowy wyniósł pół miliona marek, dalszych kilkadziesiąt tysięcy pochłonęły prace wykończeniowe i wyposażenie.

Hotel, nazwany „Graf Reden", otwarto 1 I 1900. Rok później (1 I 1901) oddano do użytku przylegającą do hotelu wielką salę teatralną ze sceną i obszernym zapleczem, mogącą jednocześnie pomieścić 2,5 tys. osób. Hotel przez wiele lat był centrum życia kulturalnego miasta. Odbywały się tu koncerty, spektakle teatralne, zarówno niemieckie, jak i polskie imprezy sportowe, a w czasie kampanii wyborczych – mityngi polityczne. Z dn. 1 X 1919 O. oddał zarząd hotelu swym synom: Franzowi juniorowi i Erwinowi. W 1929 r. z nieznanych powodów sprzedał hotel niemieckiemu Volksbundowi. Sam mieszkał jeszcze do 1933 r. w Królewskiej Hucie, później przeniósł się wraz z rodziną do Wrocławia i zamieszkał przy ul. Augusty 60. Jego syn Erwin w 1935 r. objął hotel przy sąsiedniej



ul. Neudorf 4, natomiast syn Franz przez jakiś czas prowadził hotel w Bytomiu. W 1936 r. bracia Erwin i Franz junior objęli hotel „Hubertus Hof" przy Gartenstr. 79 (naprzeciw dworca głównego), po raz ostatni uwzględniony we wrocławskiej księdze adresowej z 1943 r. W tej samej księdze został też wymieniony O. senior, nadal zamieszkały przy ul. Augusty 60. Dalsze jego losy są nieznane.

APKat., Zespół: Akta miasta Chorzowa; Arch. Urzędu Miasta Chorzowa, Akta budowlane; USC we Wr., Akta – brak adnotacji o dacie zgonu. – *Adressbuch des Stadtkreis Königshütte O-S und die Gemeinden Bismarckhütte und Neu Heyduck für 1911/1912*; *Adressbuch für Breslau und Umgegend*, Jg. 1934, Th. I, s. 504; Jg. 1936, Th. I, s. 516; Th. III, s. 35; Jg. 1943, Th. I, s. 530; Th. III, s. 56; *Aus der Geschichte der Stadt Königshütte...*, s. 251; Kaganiec M., *Hotele w Królewskiej Hucie (Chorzowie)*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 3: 1998, Ch. 1999, s. 163–195; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 419. – „Katolik" 1888, nr 159; 1930, nr 8; „Katolik Polski" 1929, nr 233.

Małgorzata Kaganiec

P



Paczyński Teofil (1876–?), kupiec, polski działacz narodowy i niepodległościowy w Wielkich Hajdukach (obecnie Chorzów Batory), współorganizator tamże komórki Polskiej Organizacji Wojskowej Górnego Śląska, w l. 1918–1919 przewodniczący Rady Ludowej, a od stycznia 1920 r. kierownik Polskiego Komitetu Plebiscytowego w Wielkich Hajdukach.

Ur. 27 IV 1876 w Śremie, syn Jana. Po ukończeniu szkoły ludowej dalszą naukę kontynuował w miejscowym gimnazjum, w którym uzyskał promocję do 6 klasy. Z powodu trudności finansowych rodziny musiał przerwać naukę w gimnazjum i przejść do szkoły handlowej. Po jej ukończeniu specjalizował się w branży tekstylnej.

W 1896 r. został powołany do wojska; obowiązkową służbę wojskową odbywał w 47. Pułku Piechoty w Poznaniu. Po zwolnieniu z wojska pracował w Śremie w zawodzie kupieckim. W 1903 r. przeniósł się na Górny Śląsk, w 1905 r. zamieszkał w ówczesnej Bismarckhütte (od 1922 r. Hajdukach Wielkich) przy późniejszej ul. 16 lipca 17 (wówczas ul. Wilhelma Kollmanna). Nadal zajmował się kupiectwem. Aktywnie działał społecznie. Był członkiem Towarzystwa Śpiewaczego „Słowik" oraz gniazda Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół", zorganizował też komórkę Zjednoczenia Zawodowego Polskiego (ZZP) w tej miejscowości. Działalność tę przerwał wybuch I wojny światowej.

Dn. 4 VIII 1914 został zmobilizowany i skierowany na front wschodni. Po ukończeniu szkoły podoficerskiej awansowano go na kaprala, a następnie na kolejne stopnie podoficerskie (do sierżanta włącznie). W pierwszych dniach rewolucji listopadowej 1918 r. w Niemczech współtworzył w Gdańsku wraz z innymi żołnierzami Związek Żołnierzy Polaków. Stamtąd wydelegowany został 2 XII 1918 do Poznania na Zjazd Dzielnicowy. Po zakończeniu Zjazdu przyjechał na Śląsk i założył jeszcze w grudniu 1918 r. Radę Ludową w Hajdukach Wielkich. W pierwszych tygodniach 1919 r. w „Ulu" w Bytomiu złożył przysięgę przed Józefem Dreyzą, Adamem Całką i → Wincentym Wizą. Został członkiem POW GŚl. Przystąpił do werbowania członków, gromadzenia broni i prowadzenia wywiadu w Hajdukach Wielkich i Świętochłowicach. Kontynuował też działalność propagandową prowadzoną od grudnia 1918 r. w ramach Rady Ludowej. Zagrożony aresztowaniem, w marcu 1919 r.

schronił się w Sosnowcu. Tam wstąpił do VII batalionu strzelców, przekształconego później w 1. Pułk Strzelców Bytomskich. Z pułku tego skierowany został do Ekspozytury NRL w Sosnowcu. Pracował w referacie spraw wojskowych. Przed I powstaniem śląskim przedostał się do Świętochłowic i uczestniczył w walkach w tej miejscowości. Po jego zakończeniu powrócił do Sosnowca na poprzednie stanowisko. W październiku 1919 r. awansował na podporucznika.

Po ogłoszeniu w październiku amnestii powrócił w grudniu 1919 r. do Wielkich Hajduk i z początkiem 1920 r. objął kierownictwo miejscowego Polskiego Komitetu Plebiscytowego. Odtąd organizował i koordynował polską akcję plebiscytową w Hajdukach. Równolegle nadal był czynny w POW GŚl. Od lipca 1920 r. stał się pierwszym prezesem KS „Ruch". W czasie III powstania objął funkcję zastępcy komendanta placu w tej miejscowości.

W dn. 26 VI 1922 jako ławnik gminy witał przed ratuszem pododdział Wojska Polskiego, obejmujący Wielkie Hajduki w imieniu Polski.

Po III powstaniu wrócił do pracy w zawodzie kupca. Działał w tym okresie w ruchu śpiewaczym i sokolim, był opiekunem, należącej do hufca królewskohuckiego, robotniczej MDH im. ks. Józefa Poniatowskiego w Wielkich Hajdukach (zał. 1 XII 1921). W l. 30. XX w. należał do niemal wszystkich działających tam organizacji paramilitarnych. Był m.in. założycielem i członkiem zarządu lokalnego koła Ligi Obrony Powietrznej Kraju oraz Ligi Morskiej i Kolonialnej. W tej ostatniej pełnił funkcję wiceprezesa i jako jej delegat uczestniczył w VII Walnym Zjeździe w Poznaniu w dn. 5–8 V 1937. W 1928 r. stanął na czele komisarycznego zarządu Powiatowej (pow. świętochłowickiego) Kasy Chorych z siedzibą w Wielkich Hajdukach. Od 1916 do 1926 r. był ponadto prezesem Rady Nadzorczej Banku Ludowego w Królewskiej Hucie. P. był także członkiem miejscowych władz Związku Powstańców Śląskich.

Kierownictwo tego Związku wystąpiło w II połowie 1930 r. z wnioskiem o odznaczenie go Medalem Niepodległości. Medal ten otrzymał 9 XI 1931. Był odznaczony także Krzyżem Walecznych, Krzyżem na Śląskiej Wstędze Waleczności i Zasługi, Gwiazdą Górnośląską, Srebrnym Krzyżem Zasługi, Medalem „Polska swemu obrońcy" oraz odznaką honorową za pracę plebiscytową.

Dalsze losy P. oraz miejsce i okoliczności śmierci są nieznane.

CAW, T. Paczyński-MN z 29 XI 1931. – Długajczyk E., *Wywiad polski na Górnym Śląsku 1919–1922*, Kat. 2001; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 163; Kurek J., *Historia Wielkich Hajduk...*, s. 104; Maciejewski J., *Dwudziestopięciolecie istnienia spółdzielni: Bank Ludowy. Spółdzielnia z odpowiedzialnością nieograniczoną. Królewska Huta 1901–1926*, Tarnowskie Góry 1926, s. 29–31, il.; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 184 (wklejka); *Powiat świętochłowicki...*, s. 267; Sieradzka D., *Z dziejów samorządu komunalnego miasta Chorzowa...*, s. 20.

Mieczysław Starczewski

Paluchowicz Ryszard (1896–1941), technik kolejowy, w czasie III powstania śląskiego adiutant II batalionu 4. (10.) królewskohuckiego pułku powstańczego im. Czwartaków.

Ur. 3 IV 1896. We wrześniu 1939 r. uszedł ze Śląska. Zm. 17 XII 1941 w Skierniewicach na skutek utraty zdrowia, spowodowanej tułaczką wojenną.

Borth W., *Z walk o niepodległość na Górnym Śląsku...*, s. 51; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 155; Szefer A., *Losy powstańców śląskich w latach okupacji hitlerowskiej*, Kat. 1970, s. 171.

Zbigniew Kapała

Paner (imię oraz daty życia nieznane), przysięgły mierniczy, autor pierwszego planu wytyczającego granice przyszłego miasta Królewska Huta (obecnie Chorzów) (*Übersichtsplan der neuen städt. Feldmark Königshütte im Kreise Beuthen O/S*), datowanego na 10 IV 1866.

Plan wykonany został w skali 1:3200. Po raz pierwszy określono w nim sposób użytkowania terenów przyszłego miasta, dzieląc je na obszary wyłączone na zawsze z zabudowy, czasowo wyłączone, do zabudowy włącznie



Plan przyszłego m. Królewska Huta z 1866 r.

z przewidzianymi pod place publiczne i ulice, względnie przeznaczonymi pod uprawę ogrodniczą. Na planie zaznaczono też ówczesne stosunki własnościowe, bieg istniejących na tym obszarze dróg, traktów, według podziału na główne, boczne i zabudowane. Następny plan sporządzono w l. 1873–1874 (w skali 1:1000), jego autorem był przysięgły mierniczy Aust. Kolejny, wykonany w 1897 r. (w skali 1:1000), sporządził P.

Szopa R., *Chorzowskie kamienice z lat 1868–1916*, Ch. 2002, s. 9–10. Zdjęcia planu Panera z 1866 r. w: Z. Kapała, *Dawna ulica Wolności...*, s. 20; *Kleines Stadtbuch...*, s. 75; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 102; Stasiak A., *Miasto Królewska Huta. Zarys rozwoju społeczno-gospodarczego i przestrzennego w latach 1869–1914*, W. 1962.

Ryszard Szopa

Panhirsch Peter (Piotr) (1876–1933), właściciel drukarni w Wielkich Hajdukach (obecnie Chorzów Batory).

Ur. 30 I 1876 w ówczesnych Hajdukach (obecnie Chorzów Batory). Drukarnia P. tłoczyła książki oraz czasopisma przeznaczone dla niemieckiej i polskiej ludności. Założono ją w 1903 r. Początkowo mieściła się ona przy Bismarckstr. (obecnie ul. Armii Krajowej). Po kilku latach P. przeniósł ją na Kaiserstr. (późniejsza ul. Kościelna, dziś ul. Stefana Batorego).

W l. 1903–1917 w drukarni P. wydawano m.in. „Bismarckhütte-Zeitung" (początkowo ukazywała się jako „Bismarckhütter Anzeiger". Pierwszy numer wydrukowano 2 IV 1904. Pismo wychodziło 2 razy w tygodniu. Na jego łamach zamieszczano przede wszystkim ogłoszenia naczelnika gminy. Po części odgrywało ono także rolę gazety parafialnej. Na jego łamach pojawiały się ogłoszenia o spotkaniach stowarzyszeń kościelnych, a także intencje mszy św.), a w okresie 1929–1930 – „Gazetę Hutniczą Huty Bismarcka i Huty Falwy. Werkszeitung der Bismarck- und Falvahütte". Przed wojną, w l. 1938–1939, tłoczono tu „Gazetę Powiatową" powiatu świętochłowickiego. W l. międzywojennych P. był również wydawcą wielu pocztówek związanych z gminą oraz obszarem Górnego Śląska.

Zm. w obecnym Chorzowie Batorym 28 VII 1933. Po śmierci właściciela firmę przejęła jego żona Maria i prowadziła ją do 1945 r. Następnie kierownictwo firmy przeszło w ręce jej syna, Herberta.

Kurek J., *Historia Wielkich Hajduk...*, s. 79; Sieradzka D., *Drukarstwo województwa śląskiego w latach 1920–1939. Zarys dziejów*, Kat. 2001, s. 28, 107–108.

Jacek Kurek

Pasch Daniel Gottlieb Heinrich (1815–1902?), ksiądz ewangelicki, proboszcz parafii ewangelickiej w Bytomiu – Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) w l. 1850–1870.

Ur. 18 VII 1815 we Wrocławiu. Jego ojciec był starszym cechu rzeźnickiego (zm. w 1837 r.), matka pochodziła z rodziny Lampe. P. uczęszczał do Szkoły Elementarnej nr 2 we Wrocławiu. Od 9. r.ż. kontynuował naukę we wrocławskim Gimnazjum Marii Magdaleny. Następnie studiował teologię ewangelicką na uniwersytetach we Wrocławiu (1833–1835) i w Halle (od 1835 r.). Egzamin na kaznodzieję (*pro venia concionandi*) zdał wiosną 1837 r. Dość dobrze władał językiem polskim, jednak później, ponieważ nie używał go zbyt często, jego kazania głoszone w tym języku były trudne do zrozumienia dla parafian w Królewskiej Hucie i w Bytomiu.

Egzamin na duchownego zdał na początku 1840 r. Dn. 17 XII 1841 został ordynowany.

Od 1 X 1841 pełnił funkcję proboszcza parafii ewangelickiej w Cieślach.

Dn. 6 I 1850, spośród 4 kandydatów wygłaszających próbne kazania, P. został wybrany przez wiernych zdecydowaną większością głosów na proboszcza parafii w Bytomiu i Królewskiej Hucie. Na swój nowy urząd został uroczyście wprowadzony 28 IV t.r. Przy okazji objęcia parafii przez nowego pastora królewskohuccy parafianie wysunęli projekt, by P. przeprowadził się z Bytomia do Królewskiej Huty, w której mieszkało wówczas 1,3 tys. ewangelików, podczas gdy

w Bytomiu było ich tylko 700. Królewska Huta leżała ponadto w geograficznym środku parafii i posiadała szpital Spółki Brackiej, w którym leczyli się ewangelicy. Prowadzono nawet pertraktacje z superintendentem, lecz zakończyły się one fiaskiem.

W 1850 r. ewangelicy z Królewskiej Huty uzyskali na wyłączną własność symultaniczny dotąd (użytkowany wspólnie z katolikami) cmentarz. Było to możliwe, ponieważ katolicy założyli swoją osobną nekropolię koło planowanego katolickiego kościoła św. Barbary (ewangelicy zresztą zaangażowali się w prace komitetu budowy katolickiej świątyni, ukończonej w 1852 r.). W 2 lata później w kościele ewangelickim zawieszono 3 dzwony odlane w wytwórni → Liebolda w ewangelickiej osadzie Pawłowiczki (Gnadenfeld) k. Koźla. W 1854 r. ufundowano do kościoła obraz ołtarzowy, zachowany do dzisiaj, dzieło berlińskiego profesora → A. von Kloebera.

Ok. 1854 r. zbudowano pomiędzy szosą do Bytomia a kościołem i cmentarzem 2 budynki szkoły ewangelickiej w Królewskiej Hucie (późniejsza szkoła nr 1) – zburzono je dopiero w l. 60. XX w. W 1856 r., po zbudowaniu szkoły katolickiej obok kościoła św. Barbary, odeszły do niej wszystkie dzieci katolickie.

W 1857 r. z parafii w Bytomiu – Królewskiej Hucie wyodrębniono osobną parafię ewangelicką w Katowicach. W 1863 r. rozważano możliwość zamieszkania w Królewskiej Hucie wikarego (*Hilfsprediger*), który mógłby również nauczać religii w nowo powstałej tutejszej szkole ewangelickiej. Duchowny ten miał pracować w obydwu gminach i podlegać bytomskiemu proboszczowi. Nabożeństwa byłyby odprawiane na przemian w Bytomiu i w Królewskiej Hucie. Ponieważ wikary obowiązkowo miał władać językiem polskim, nabożeństwa w tym języku byłyby powierzane wyłącznie jemu. Projekt ten doczekał się realizacji. W dn. 1 I 1865 na stanowisko wikarego został powołany → Martin Zawada, ale już rok później (1 X 1866) przeniesiono go do Gliwic. W tym czasie parafia, i to po oddzieleniu się Katowic, liczyła już 3,5 tys. wiernych. Nabożeństwa odprawiano co drugą niedzielę.

Nowym wikarym miał zostać ks. Schulze, przeniesiony z Niemodlina. Okazało się jednak, że nie władał on językiem polskim. Z tego powodu pozostawał na tym stanowisku tylko przez miesiąc: od 1 X do 1 XI 1866. Potem został pastorem w Wałbrzychu. Od 1 XI 1866 do 1 IV 1869 w Królewskiej Hucie pracował pochodzący z Wielkopolski i świeżo ordynowany ks. Roman Müller, który później odszedł jako diakon do Kluczborka, gdzie został superintendentem. Za jego czasów, w 1867 r., z inicjatywy wikarego i → Volkmara Meitzena, powstał Ewangelicki Związek Pań i Panien (ev. Frauen- und Jungfrauen-Verein), który zajmował się działalnością charytatywną na rzecz ludzi biednych i chorych. W 1868 r. udało się wprowadzić naukę religii ewangelickiej w Górnych Hajdukach (obecnie Chorzów Batory).

W 1868 r. członkowie gminy w Królewskiej Hucie rozpoczęli starania o usamodzielnienie się i powołanie własnego proboszcza. Sprawa była coraz bardziej nagląca, gdyż ewangelików w Królewskiej Hucie było więcej niż w Bytomiu, a konfirmacja odbywała się nadal tylko w tym mieście.

Ostatecznie dn. 16 IX 1870 został zatwierdzony statut nowej parafii w Królewskiej Hucie, który wszedł w życie 1 I 1871. Tym samym P. był proboszczem Bytomia i Królewskiej Huty tylko do 31 XII 1870, a od 1 I 1871 był już tylko pastorem parafii w Bytomiu. Pełnił tę funkcję do przejścia na emeryturę z dn. 1 I 1882.

P. miał żonę i co najmniej 4 dzieci. Zmarł prawdopodobnie w 1902 r. we Wrocławiu.

APWr., Zespół: Śląski Konsystorz Ewangelicki, sygn. IV/55, Anstellung..., Beuthen 1850–1863, sygn. IV/56, Anstellung..., Beuthen 1863–1869; sygn. IV/57, Anstellung..., Beuthen 1870–1908; sygn. II/4334, Anstellung..., Zessel 1815. – *Adress-Geschäfts-Handbuch der kgl. Haupt- und Residenzstadt Breslau für das Jahr 1884, 1892, 1898, 1899, 1902, 1903*; Chrząszcz J.P., *Fest-Schrift zur 50-jährigen Jubel – Feier der katholischen St. Barbara – Pfarrgemeinde...*, s. 15; Mach H., Dzieje ewangelizmu w Chorzowie..., s. 18, 23, 33;

Romański J., Skoczek-Kulpa R., *Ewangelicy w Chorzowie...*, s. 8, 9; Szewczyk G., Szturc J., *Luteranie...*, s. 36, 37; Zawada M., *Bericht über die Entwickelung...*, s. 6 i n.

Przemysław Nadolski

Passeck Daniel (daty życia nieznane), pierwszy nauczyciel w osadzie hutniczej Królewska Huta (obecnie Chorzów).

Był wyznania ewangelickiego. Uczył w szkole brackiej (*Knappschaftsschule*), w l. 1804–1829 był organistą podczas nabożeństw dla miejscowych i okolicznych ewangelików, które odbywały się od 27 XII 1804 w budynku szkoły. Postać wielce zasłużona dla królewskohuckiej oświaty. O początkach jego życia, w tym zawodowego, wiemy niewiele. Pod koniec XVIII w. pracował jako nauczyciel w szkole ewangelickiej w Częstochowie, znajdującej się wówczas pod zaborem pruskim. Gdy na początku XIX w. wynikła nagła potrzeba zatrudnienia w nowo powstałej osadzie hutniczej Królewska Huta nauczyciela władającego językami polskim i niemieckim, wówczas zwrócono się do niego jako odpowiedniego kandydata. Jeszcze przed objęciem posady musiał uzupełnić swe wykształcenie w seminarium we Wrocławiu. W osadzie hutniczej Królewska Huta był zatrudniony od 1802 r. ze stałą roczną pensją 170 talarów (z czego 50 talarów zapewniał fundusz bracki). Szkoła, w której pracował, założona w 1800 r., utrzymywana była przez Spółkę Bracką i miała charakter szkoły brackiej. Do obowiązków P. należało udzielanie nauki dzieciom pracowników huty „Królewskiej" oraz pobliskiej kopalni „Król". W 1805 r. uczył 37 dzieci (według innych źródeł było ich 87). Przez swych zwierzchników był chwalony jako sumienny nauczyciel, angażujący się zawodowo bardziej, niż wymagały tego jego obowiązki. Kiedy w 1804 r. powstał budynek szkoły brackiej (zob. zdjęcie), położony przy obecnej ul. Moniuszki (budynek, choć opuszczony, istnieje do dziś), w którym jedną z sal przysposobiono dla odprawiania nabożeństw ewangelickich, P. przeprowadził się tam ze swoimi uczniami z dotychczas użytkowanych, wynajmowanych pomieszczeń. Szkoła miała charakter symultaniczny, uczęszczały do niej zarówno dzieci ewangelickie, jak i katolickie. P. pracował tu do 1829 r. Jego następcą został Gottlieb Steinberg. Również później, mimo podeszłego wieku, P. uczył prywatnie młodzież z okolicznych, zamożniejszych rodzin, a miejscową młodzież – języków obcych. To właśnie w dużej mierze P. swą karierę zawdzięczał późniejszy biskup sufragan wrocławski, → Adrian Włodarski (1807–1875), gdyż to P. namówił jego ojca, Tomasza, właściciela młyna górnego w Hajdukach Dolnych, do dalszego kształcenia syna w gliwickim gimnazjum.



Pierwsza szkoła ewangelicka w Królewskiej Hucie

W l. 1803–1805 P. uczył też młodych górników po szychcie dziennej lub nocnej czytania, pisania i rachunków, a następnie elementów wiedzy górniczej i miernictwa (w tym umiejętności posługiwania się kompasem) w dokształcającej szkole górniczej w Królewskiej Hucie. Zajęcia odbywały się w l. 1804–1805 w jednym z pomieszczeń szkoły brackiej. Dokształcające szkoły górnicze w Królewskiej Hucie i Tarnowskich Górach powołano równocześnie zarządzeniem Wyższego Urzędu Górniczego z dn. 6 I 1803. W Królewskiej Hucie otwarcie szkoły nastąpiło 14 II 1803. Do szkoły uczęszczało wówczas 20 młodych górników. Nauka odbywała się nieodpłatnie. Szkoła działała tutaj do początków 1805 r., potem z braku chętnych zaprzestała funkcjonowania.

P. był też pierwszym poczmistrzem w Królewskiej Hucie. Urząd pocztowy powstał tu

w 1804 r. i początkowo mieścił się w gmachu późniejszego urzędu hutniczego (obecnie teren huty), później w domach nr 6 i 11 na kolonii, a potem przy późniejszej Gleiwitzerstr. 3 (obecnie ul. 3 Maja) w wynajętym lokalu w domu Cieślika. Królewskohucka poczta podlegała wówczas urzędowi pocztowemu w Gliwicach.

Büchsel H-W., *Rechts- und Sozialgeschichte des Oberschlesischen Berg- Hüttenwesens 1740 bis 1806.* Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Schlesien. III. Reihe: Forschungen zur schlesischen Wirtschaftsgeschichte, Bd. 1, Breslau–Kattowitz 1941, s. 170–171; *Die preussische Berg-, Hütten- und Salinenverwaltung 1763–1865...*, s. 522; Geisenheimer L., *Festschrift zur fünfzigjährigen Jubelfeier...*, s. 22–23; Kapała Z., Klajmon B., *Dawne kolonie królewskohuckie...*, s. 79–80; ks. Kiełbasa A., *Biskup Adam Włodarski 1807–1875,* Trzebnica 1995, s. 22; Knossalla J., *Das Dekanat Beuthen...*, s. 355, 356; Mach H., Dzieje ewangelizmu w Chorzowie..., s. 13; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 66; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 20–21; Romański J., Skoczek-Kulpa R., *Ewangelicy w Chorzowie...*, s. 20–21; Szurman T., *Rola ewangelicyzmu w kształtowaniu wielkoprzemysłowego charakteru miasta Chorzowa,* [w:] *Chorzów w kulturze Śląska...*, s. 67; Zawada M., *Bericht über die Entwickelung...*, s. 7.

Przemysław Nadolski



Paul W. (?–1873), jeden z budowniczych i pierwszy kierownik nowego wydziału huty „Królewskiej", tzw. huty „Alvensleben", pierwszej większej inwestycji w hucie od czasu jej powstania na początku XIX w., w l. 1856–1867 dyrektor huty „Królewskiej" (po śmierci → Carla Rudolpha Mentzla).

W zawodzie hutniczym kształcił się w Głównym Instytucie Elewów i na Uniwersytecie w Berlinie. W 1825 r. w hucie kluczborskiej zapoznawał się z urządzeniami fryszerskimi. W 1826 r. został wysłany do nadreńskich i niderlandzkich zakładów pudlarskich, które budowano i prowadzono na wzór angielski, w celu dokładnego poznania ich urządzeń. Po powrocie powierzono mu kierownictwo Rybnickiej Kuźni. Prowadził tu doświadczenia ze świeżeniem surówki. Z pomyślnym wynikiem świeżono tam surówkę na węglu drzewnym i kamiennym oraz przerabiano ją w piecu fryszerskim na żelazo sztabowe. Wyniki huty rybnickiej upoważniły jej kierownictwo do wysunięcia sugestii w sprawie założenia pudlingarni w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), w pobliżu kopalń węgla kamiennego i wielkich pieców. W połowie l. 30. XIX w. przeniesiono P. z Rybnika do Królewskiej Huty, gdzie powierzono mu budowę huty „Alvensleben" (jej nazwa pochodzi od nazwiska ówczesnego ministra finansów, hr. Albrechta von Alvenslebena). W realizacji tego zadania P. współpracował z architektem Adolfem (Karlem) Breslauem, kierownikiem biura budowlanego huty „Królewskiej". Wybudowana w l. 1838–1844 huta „Alvensleben" przyniosła już wkrótce – pod fachowym kierownictwem P. – rezultaty, które przerosły oczekiwania władz hutniczych. W międzyczasie mianowano P. inspektorem hutniczym. W 1850 r. przeniesiono go z powrotem do Rybnika, do tamtejszego Urzędu Hutniczego. Był już wtedy nadinspektorem hutniczym. Po śmierci C.R. Mentzla w 1856 r. P. został ponownie zatrudniony w hucie „Królewskiej", aby tu dokończyć rozpoczęte przez poprzednika inwestycje. W 1867 r. po mianowaniu go radcą górniczym został przeniesiony do Ozimka jako następca Ludwiga Wachlera.

Zm. w 1873 r.

Junghann O., *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*, s. 43–44, 46, 55, 58–59; Kwaśny Z., *Hutnictwo żelaza na Górnym Śląsku w pierwszej połowie XIX wieku*, Wr. 1968, s. 58 (tu informacja, że wyjazd P. do Nadrenii odbył się w 1831 r.); Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 133.

Zbigniew Kapała



Pautex Henri Jean (1899–1941), powstaniec, działacz społeczny, obywatel francuski.

Ur. 11 XI 1899 w Machilly – Departament Haute Savoie (Górnej Sabaudii; Alpy francuskie), syn Jacques'a (rolnik – plantator winorośli). Uzyskał wykształcenie rolnicze (dyplomowany agronom). Od 1917 r. do listopada 1918 r. brał udział w I wojnie światowej, a następnie do 1920 r. służył w Pułku Strzelców Alpejskich. W l. 1920–1922 przebywał na Górnym Śląsku w ramach alianckich sił zbrojnych w Gliwicach. Zgłosił się ochotniczo do III powstania śląskiego za zgodą gen. H. Le Ronda. Pierwotnie szkolił oddziały powstańcze – 7. pułk gliwicko-toszecki, a następnie przydzielony został do 7. kompanii II baonu pułku zabrskiego P. Cymsa. Walczył pod Gliwicami, Sławięcicami, Starym Koźlem.

Dn. 2 XII 1922 P. ożenił się z Polką Franciszką z d. Kneifel (ur. 27 II 1898 w Gliwicach), działaczką ruchu kulturalno-oświatowego. Pod koniec grudnia t.r. przeniósł się do Królewskiej Huty (obecnie Chorzów). W l. 1923–1933 pracował w Spółce Akcyjnej „Skarboferm" w dziale Statystyki Gruntów i Lasów. Zarządzał majątkiem rolnym na folwarku w gminie Chorzów (obecnie dzielnica Chorzowa) w l. 1926–1929. Na przełomie 1929/1930 r. rozpoczął budowę ośrodka rekreacji i wypoczynku pod nazwą „Dolina Szwajcarska" (obecnie część Wojewódzkiego Parku Kultury i Wypoczynku), gdzie następnie prowadził restaurację. Był członkiem Związku Obrony Kresów Zachodnich, Stowarzyszenia b. Armii Polskiej we Francji i lokalnych stowarzyszeń polityczno-społecznych.



Henri Jean Pautex w mundurze armii francuskiej

W czasie II wojny światowej, 25 I 1941 P. został aresztowany przez gestapo i wywieziony do obozu koncentracyjnego Auschwitz (numer obozowy 9538). Zm. tamże 6 V 1941. Osierocił 2 dzieci: René Franciszka (20 X 1923–12 III 2001) i Henryka Józefa (29 VII 1925–7 III 2005).

EPŚl., s. 375; Materiały chorzowskiego oddziału Związku Kombatantów RP i Byłych Więźniów Politycznych„ ankieta wstąpienia do ZBoWiD-u Franciszki Pauteks (Pautex) z 9 VIII 1966 r.; Sieradzka D., *Królewska Huta – Chorzów w latach 1868–1945...*, s. 91, 202. – Informacje wnuczki P., Ireny Jedynak z Chorzowa.

Danuta Sieradzka



Piec Aleksander (1881–1940), urzędnik, komisarz plebiscytowy, działacz narodowy.

Ur. 11 VII 1881 w Dąbrowie Górniczej, syn Mikołaja i Józefy z d. Gacmęga. W l. 1887–1895 uczęszczał do szkoły ludowej w Dębie pod Katowicami, skąd pochodził jego ojciec, następnie 3 lata do szkoły dokształcającej. Wyuczył się tokarstwa. W l. 1901–1903 służył w wojsku pruskim w 6. Pułku Artylerii Polnej we Wrocławiu.

Po wyjściu z wojska P. oddał się pracy narodowej. Przewodniczył wiecom politycznym w miastach górnośląskich, przemawiał na zebraniach, przedstawiając sytuację klasy robotniczej. Rozwinął działalność w Zjednoczeniu Zawodowym Polskim (ZZP), do którego należał od 15 XI 1911 – został wiceprezesem Oddziału Hutników, Metalowców i Pokrewnych Zawodów ZZP z siedzibą w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów). Dn. 25 III t.r., jako delegat z terenu Górnego Śląska, uczestniczył w I walnym zebraniu Oddziału Górników ZZP w Dortmundzie. Na walnym zjeździe przedstawicieli Oddziału Hutników, Metalowców i Pokrewnych Zawodów ZZP w Essen (18–19 V 1913) wygłosił przemówienie i wszedł w skład zarządu jako skarbnik.

Podczas I wojny światowej walczył na froncie zachodnim. Po wojnie wrócił do pracy w związkach zawodowych jako etatowy pracownik. Wraz z przedstawicielami Związku Pracodawców i Robotników opracował pierwszą umowę zbiorową, obowiązującą długie lata w górnośląskim przemyśle ciężkim. Na posiedzeniu Rady Nadzorczej ZZP w Berlinie (23 IX 1919) został prezesem Oddziału Metalowców ZZP w Królewskiej Hucie.

Dn. 9 XI 1919 P. został wybrany członkiem Rady Miejskiej Królewskiej Huty, 6 XII t.r. został zastępcą przewodniczącego Rady, a 28 I 1920 r. niepłatnym radcą miejskim Magistratu.

W lutym 1920 r. P. powołano na stanowisko komisarza Powiatowego Komitetu Plebiscytowego w Królewskiej Hucie, miał więc nadzór nad pracami związanymi z plebiscytem. Był sekretarzem biura plebiscytowego. Wchodził również w skład komisji, powołanej przez Radę Ludową (RL) celem reprezentowania interesów polskich przed Komisją Koalicyjną. Wobec nowych obowiązków zawiesił działalność w ZZP (w lutym 1920 r.). W lipcu 1921 r. wszedł w skład miejscowej RL, był także ławnikiem w jej wydziale. W l. 1920–1922 należał do komitetu redakcyjnego „Orędownika na miasto Królewską Hutę i okolicę" (potem „Orędownika Śląskiego").

Po zakończeniu kampanii plebiscytowej i III powstania śląskiego otrzymał posadę kasjera w nowo powstałym Banku Przemysłowców w Królewskiej Hucie (1 VII 1921–31 XII 1922), następnie w Polskim Banku Handlowym (1 I 1923–31 XII 1924). P. stale pogłębiał wiedzę. Uczęszczał do miejscowej szkoły handlowej. Uczył się ekonomii społecznej i spraw komunalnych. Zasiadając w różnych komisjach, zdobył wiadomości z dziedziny administracji miejskiej. Uczęszczał na kurs sędziów pokoju. Był ławnikiem sądu polubownego i sądu ds. mieszkaniowych. W 1924 r. był sędzią niezawodowym przy Izbie Karnej w Królewskiej Hucie. Zdobył ogromne doświadczenie. W 1930 r. został wiceprezesem Związku Pracowników Komunalnych Województwa Śląskiego. Od 14 X 1924 do 31 VIII 1925 pracował w Urzędzie Rachunkowym Magistratu miasta Królewska Huta, następnie został sekretarzem miejskim

(potem st. sekretarzem) w tej placówce (1 IX 1925–31 I 1927). Mieszkał wówczas przy ul. Wolności 30. Dn. 29 III 1926 powierzono mu stanowisko inspektora Szpitala Miejskiego, a od 15 V 1933 inspektora Hali Targowej. Jednocześnie był przedstawicielem Towarzystwa Asekuracyjnego „Riunione Adriatica di Sicurta" na okręg królewskohucki. Wchodził ponadto w skład rady nadzorczej Spółki Spożywczej „Zjednoczenie" z siedzibą w Katowicach, był także prezesem rady nadzorczej Spółki Wspólnych Zakupów „Byt" w Królewskiej Hucie. W 1935 r. na wniosek Magistratu został urzędnikiem policji miejskiej. W 1938 r. mieszkał przy ul. Hajduckiej 33.

P. udzielał się także na polu oświaty. W grudniu 1919 r. powstały na Górnym Śląsku Uniwersytety Ludowe. Wykłady prowadzono w większych miastach. P. został sekretarzem Zarządu Głównego Uniwersytetów Ludowych na Śląsku, następnie dyrektorem lokalnym, kierującym placówką w Królewskiej Hucie (1920–1921). Wygłaszał odczyty, uczestniczył w zebraniach kółek oświatowych. W dn. 2–3 II 1925 był delegatem Komitetu Towarzystwa Czytelni Ludowych (TCL) na Sejmik Oświatowy TCL w Poznaniu. W l. 1921–1922 był współzałożycielem Związku Obrony Kresów Zachodnich (ZOKZ) oraz Komitetu Polskiego dla Górnego Śląska. W dn. 9–10 XI 1925 uczestniczył w I Ogólnopolskim Zjeździe Delegatów ZOKZ w Warszawie. Wchodził w skład zarządu ZOKZ (w 1926 r.). Ok. 1927 r. pełnił funkcję wiceprezesa tego Związku na powiat świętochłowicki. W 1939 r. został prezesem Polskiego Związku Zachodniego w Dębie. Jako prezes Stowarzyszenia Zrzeszeń Polskich w Królewskiej Hucie energicznie wspomagał inicjatywę budowy w tym mieście Domu Ludowego. Działał w komitecie budowy oraz w zarządzie Towarzystwa Domu Ludowego (był wiceprezesem). Placówka ta częściowo otworzyła podwoje 4 III 1934.

P. był także aktywny w ruchu śpiewaczym. Od 1912 r. należał do Towarzystwa Śpiewu „Lutnia". Od listopada 1918 r. przewodniczył zarządowi tego Towarzystwa. Po rezygnacji z tej funkcji w 1920 r. został honorowym prezesem, w uznaniu zasług dla powstania i rozwoju „Lutni". Udzielał się również w Towarzystwie Śpiewu „Harmonia" w Katowicach, którego był w 1907 r. wiceprezesem, w Towarzystwie Śpiewu „Harmonia" w Józefowcu oraz w Chórze im. św. Cecylii. W 1909 r. wspólnie z I. Kandorą założył chór mieszany. Należał także do Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół". W 1926 r. wchodził w skład grona technicznego wydziału „Sokoła" w Królewskiej Hucie.

P. był żonaty z Anną Czają. Miał 3 dzieci: córki Urszulę i Wandę oraz syna Kazimierza.

Dn. 16 III 1937 został odznaczony Medalem Niepodległości za pracę w dziele odzyskania niepodległości.

Po wybuchu II wojny światowej P. podzielił los wielu wybitnych działaczy polskich. Zaraz na początku okupacji hitlerowskiej został aresztowany i osadzony w bunkrze gestapo, potem w więzieniu politycznym w Chorzowie. Stamtąd przetransportowano go do Sachsenhausen, gdzie zm. 9 IV 1940.

APKat., Akta Magistratu miasta Królewska Huta, sygn. MChorz Pers. B/50-673; PKomPleb. nr 116, k. L, nr 139 k. 91; ŚIN, Kartoteka osobowa, sygn. 1/2335. – Borth W., *Naczelna Rada Ludowa na Górnym Śląsku 1921–1922*, Op. 1980, s. 142; tenże, *Z walk o niepodległość na Górnym Śląsku...*, s. 10, 11; *Chorzów. Zarys rozwoju miasta...*; *Ćwierć wieku pracy dla narodu i robotnika, 1902–1927, Zjednoczenie Zawodowe Polskie*, P. 1927, s. 105, 152, 159, 166, 304, 305; Dubiel P., *Wrzesień 1939 na Śląsku*, wyd. 2, Kat. 1963, s. 150; Dubiel P. jun., *Dzieje polskości miasta Chorzowa*, Ch. 1935, s. 42; *Dzieje Zjednoczenia Zawodowego Polskiego 1889–1939*, Ch. 1939, s. 241, 243; *Garść wspomnień z życia „Sokoła" w Król[ewskiej] Hucie z okazji 25-lecia istnienia*, Król. Huta 1926, s. 24; Gawrych J., *Hotel Lomnitz*, Kat. 1947, s. 19; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*; tenże, *Słownik polskiego śpiewactwa Górnego Śląska od Wiosny Ludów do przełomu tysiącleci*, Kat. 2001, s. 64; Karuga W., *Organizacja Polskiego Komisariatu Plebiscytowego dla Górnego Śląska*, Op. 1966, s. 26; Linert A., *Polskie życie teatralne Chorzowa w latach 1922–1939*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 6: 2001, Ch. 2002, s. 76; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 74, 190–192, 211, 212; *Rola „Sokoła" w życiu narodowym w Chorzowie...*, s. 51, 52, 54, 63; Sieradzka D., *Królewska Huta – Chorzów w latach 1868–1945...*, s. 87; taż, *Zarys samorządu*

komunalnego..., s. 12; Szefer A., *Losy powstańców śląskich w latach okupacji hitlerowskiej*, Kat. 1970, s. 176; *Towarzystwo Śpiewu „Lutnia" w Królewskiej Hucie założone dnia 21 sierpnia 1908 r.*, Król. Huta 1933, s. 18–20, 29 (fot.) po s. 31. – „Dziennik Śląski" 1907, nr 268; „Gazeta Ludowa" 1911, nr 38; „Głosy z nad Odry" 1920, nr 4, s. 191; 1921, nr 4, s. 125; „Kurier Śląski" 1910, nr 159, 223; 1913, nr 118; 1920, nr 12, 208, 261; „Nowiny" 1919, nr 299; 1920, nr 10, 21, 48; „Nowiny Raciborskie" 1919, nr 155; „Polak" 1911, nr 43; 1920, nr 49; „Polonia" 1927, nr 115; 1926, nr 84, 127, 130; 1930, nr 2025; „Polska Zachodnia" 1939, nr 15.

Irena Nitsche



Pietruszka Józef Jan, pseud. Jan Piaszczyński (1893–?), inż., kpt. rez. Wojska Polskiego, komendant Królewskiej Huty (obecnie Chorzów) w czasie III powstania śląskiego.

Ur. 21 VIII 1893 w Strzelcach Opolskich, syn Wincentego i Marianny z d. Niesporek. Po ukończeniu szkoły powszechnej i 6 klas gimnazjalnych w Bytomiu i w Katowicach jako praktykant rozpoczął pracę w kopalni „Wujek". Równocześnie uczęszczał do szkoły górniczej (przygotowawczej). W dn. 19 IV 1914 podjął studia w Wyższej Szkole Technicznej (Technische Hochschule) we Wrocławiu. Uczęszczał na zajęcia do chwili powołania do służby w armii niemieckiej (rozpoczęte przed wybuchem wojny studia uzupełnił prawdopodobnie w okresie późniejszym, we wszystkich dokumentach wojskowych z l. 30. występuje jako inżynier).

Do armii niemieckiej został zaciągnięty dn. 15 VIII 1914. Walczył na froncie zachodnim, osiągając stopień aspiranta. Na początku września 1915 r. został wzięty do niewoli francuskiej. Aż do powstania Armii Polskiej we Francji w obozie jenieckim był sekretarzem zarządu Stowarzyszenia „Bratnia Pomoc Jeńców Polaków". Dn. 10 I 1918 wstąpił w szeregi Armii Polskiej we Francji. Do zawieszenia broni dowodził w stopniu oficerskim kompanią techniczną w 1. pułku strzelców, biorąc udział we wszystkich jego walkach w Szampanii, m.in. pod Chemin de Dames i St. Hilaire. Za ocalenie w dn. 14 VII 1918 sztandaru pułku został odzna-



Miejskie Zakady Elektryczne i Wodociągowe

czony Croix de Guerre z palmami. Dn. 20 XI 1918 został mianowany oficerem gospodarczym, a w jakiś czas potem oficerem administracyjnym 1. Dywizji Strzelców.

Po powrocie w maju 1919 r. wraz z armią gen. J. Hallera do kraju uczestniczył jako oficer sztabowy 43 Pułku Strzelców Kresowych w walkach na froncie bolszewickim. Za udział w tych walkach został odznaczony Krzyżem Walecznych.

Dn. 30 VIII 1920 został odkomenderowany do prac plebiscytowych na Górnym Śląsku. Skierowano go do służby w Policji Górnego Śląska – Abstimmungspolizei (została utworzona 24 VIII 1920 przez Międzysojuszniczą Komisję i składała się wyłącznie z osób urodzonych na Górnym Śląsku, a jej skład narodowościowy był parytetyczny, tj. jedną połowę stanowili funkcjonariusze narodowości polskiej, drugą zaś – niemieckiej). Pełnił służbę najpierw w powiecie opolskim, a następnie w Królewskiej Hucie i części powiatu katowickiego. W nocy z 2 na 3 V 1921 polscy członkowie Policji Plebiscytowej w Królewskiej Hucie pod jego dowództwem rozbroili i aresztowali niemieckich kolegów, rozpoczynając tym samym w mieście III powstanie śląskie.

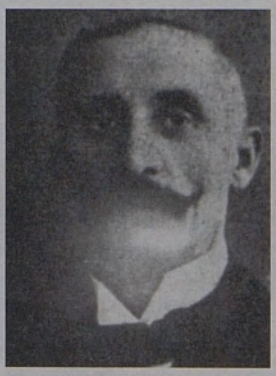
Bezpośrednio po zakończeniu powstania, w którym P. brał czynny udział jako komendant miasta Królewska Huta, działając w ramach Grupy „Wschód", wyjechał do Francji, by w Le Puy (departament Górnej Loary) zawrzeć w dn. 28 VII 1921 związek małżeński z Laurencie Rosalie Marie Chapon. W Le Puy założył w 1923 r. towarzystwo pod nazwą „Sté Force et Lumière du Velay", w którym pracował w charakterze inżyniera, kierownika budowy fabryki hydraulicznej oraz sieci elektrycznej wysokiego i niskiego napięcia. Pracował tam do grudnia 1930 r. Potem aż do listopada 1933 r. był dyrektorem w towarzystwie „Union électrique du Centre". Wskutek przejścia towarzystwa w inne ręce i redukcji obcokrajowców w lipcu 1934 r. zmuszony był opuścić je i powrócić do kraju. Wkrótce po powrocie do Polski zatrudnił się w Zakładach Elektrycznych i Wodociągowych (później noszących nazwę: Miejskie Zakłady Użyteczności Publicznej) w Chorzowie, których kierownikiem był przed wybuchem wojny. Od 7 IX do 30 XI 1936 uczestniczył w Łodzi w kursie pożarniczym dla kandydatów do Korpusu Technicznego Związku Straży Pożarnych RP. W lipcu 1935 r. został prezesem chorzowskiej placówki Stowarzyszenia Weteranów Armii Polskiej we Francji. Dn. 26 VIII 1939 zmobilizowano go do służby wojskowej w charakterze kierownika miejscowej Straży Pożarnej. Dalsze jego losy są nieznane.

Od lipca 1921 r. był żonaty z L.R.M. Chapon. Miał z nią 2 dzieci: córkę Lucynę Marię Annę (ur. 13 I 1924 w Le Puy) i syna Jana Piotra Wincentego (ur. tamże 4 XII 1927).

Został odznaczony: Krzyżem Niepodległości, Krzyżem Walecznych, Śląską Wstęgą Waleczności i Zasługi I klasy oraz francuską Legią Honorową i Croix de Guerre za udział w walkach we Francji.

APKat., Zespół 12/646 – Akta miasta Chorzowa, sygn. 676–B50; CAW, Ap – Pietruszka Józef Jan 14870; tamże, KN z 22 III 1932 r. – Borth W., *Z walk o niepodległość na Górnym Śląsku...*, s. 41; EPŚl., s. 256 (fot.); Schuster W., *Ein vergewaltiges Volk. Der polnische Maiaufstand 1921 in Oberschlesien*, Gleiwitz 1922, s. 274–275, 277.

Zbigniew Kapała



Pietrzak Jan (1877–1940), działacz polityczny i związkowy.

Ur. 17 V 1877 w Jankowie Przygodzickim (pow. Odolanów) w rodzinie włościańskiej Jana i Elżbiety z Grzegorztowskich. Po ukończeniu szkoły elementarnej, na wezwanie

swego starszego brata, Antoniego, wyjechał do Nadrenii i Westfalii. Otrzymał pracę w hucie miedzi w Duisburgu, gdzie zaangażował się w działalność polskich stowarzyszeń społecznych, a szczególnie Zjednoczenia Zawodowego Polskiego (ZZP). Jako założyciel Związku Metalowców ZZP w Duisburgu został pierwszym jego prezesem. Następnie przeniósł się do Essen, gdzie pracował w Zakładach Kruppa. W 1912 r. został wybrany sekretarzem Związku Metalowców ZZP na okręg nadreńsko-westfalski, hanowersko-hamburski i Saksonię. W przededniu I wojny światowej otrzymał powołanie do wojska. Po odbyciu służby wojskowej przeniósł się wraz z rodziną do Dortmundu. Działalność związkową rozwinął jako przewodniczący Związku Metalowców ZZP w Bochum. Będąc współzałożycielem i redaktorem wychodzącego tam „Wiarusa Polskiego", organu patriotycznie nastawionych kół polskich związków zawodowych, naraził się na szykany władz niemieckich. Aby uchronić P. od prześladowania, centrala ZZP przeniosła go służbowo na Górny Śląsk.

Przybył na Górny Śląsk w 1920 r., tuż przed wybuchem II powstania śląskiego. Zamieszkał w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów). Wkrótce dołączyła do niego także rodzina, która jako polscy optanci została wysiedlona z Niemiec. P. jako członek Zarządu Głównego Związku Metalowców ZZP, wszedł w skład Polskiego Komisariatu Plebiscytowego, kierowanego przez Wojciecha Korfantego. Rozwijał szeroko działalność propagandową. Mszcząc się za udział P. w akcji plebiscytowej i w III powstaniu śląskim, bojówka niemiecka wrzuciła do jego mieszkania bombę.

Dn. 10–11 X 1920 Walne Zebranie Związku Metalowców, Hutników, Robotników Fabrycznych i Pokrewnych Zawodów ZZP w Królewskiej Hucie dokonało wyboru P. na wiceprezesa Związku. W październiku 1921 r. uczestnicy I Sejmiku ZZP w Poznaniu wybrali go do Rady Naczelnej, która delegowała go do Wydziału Rady ZZP. W 1933 r. Rada powołała P. także na przewodniczącego Komisji Rewizyjnej, którym był do 1935 r. Dn. 26 IX 1926 V Walne Zebranie Związku Metalowców wybrało go na prezesa Związku. W tym charakterze od 1930 r. brał regularnie udział w międzynarodowych zjazdach Związku Chrześcijańskich Organizacji Robotników Metalurgicznych z siedzibą w Utrechcie.

P. był patriotycznie nastawionym działaczem ZZP z Nadrenii i Westfalii, który za polityczną reprezentację uznawał Narodową Partię Robotniczą (NPR) i został jej działaczem, lecz nie wyobrażał sobie ostrej walki z władzami Polski. Kiedy NPR przeszła po zamachu majowym do opozycji wobec rządzącej sanacji, długo wahał się, czy poprzeć jej politykę, zanim ostatecznie – nie wypowiadając się przeciwko swej partii – przeszedł do współpracy z rządem. Kiedy zatem P. został w 1928 r. prezesem Śląskiego Zarządu Wojewódzkiego NPR, znalazł się w sytuacji, w której najchętniej współpracowałby z ugrupowaniami prorządowymi, lecz jako członek Śląskiej Rady Wojewódzkiej, reprezentujący opozycyjny NPR-owski klub w Sejmie Śląskim, musiał występować przeciwko decyzjom wojewody Michała Grażyńskiego. Kiedy 15 VIII 1929 IX Walny Zjazd NPR na Górnym Śląsku podjął radykalne uchwały, rozpoczynając jawną walkę z rządem, P. złożył godność prezesa. Otwarcie stanął po stronie sanacji w 1935 r. – nie tylko kandydował w wyborach bojkotowanych przez opozycję, lecz także wybrany został do Sejmu Rzeczypospolitej z okręgu nr 38 (Królewska Huta, Świętochłowice, Tarnowskie Góry, Lubliniec). Jako poseł pracował w Komisji Budżetowej. Wybrany został również do Sejmu V kadencji (1938–1939). Uczestniczył w działalności Komisji Budżetowej, Inwestycyjnej, Zdrowia i Opieki Społecznej oraz był zastępcą przewodniczącego Komisji Pracy.

W 1937 r. zgłosił akces do „miejskiego sektora" Obozu Zjednoczenia Narodowego (Ozon), organizacji powołanej przez sanację do wsparcia polityki rządu. Dn. 28 VIII 1939 wszedł do Międzyorganizacyjnej Rady Pra-

cowniczej, która skupiła 3 związki zawodowe: ZZP, Chrześcijańskie Zjednoczenie Zawodowe RP i Zjednoczenie Polskich Związków Zawodowych. Były to tzw. polskie związki zawodowe – wszystkie o charakterze umiarkowanym, narodowym i chrześcijańskim.

P. miał ogromne zasługi dla Królewskiej Huty jako członek Rady Miejskiej oraz Zarządu Zakładu Ubezpieczeń Społecznych i Kasy Chorych, współorganizator Teatru Miejskiego, współzałożyciel „Kuriera Polskiego" i „Śląskiego Głosu Porannego".

Od 1902 r. był żonaty z Marianną z Adamkiewiczów. Miał 5 dzieci. We wrześniu 1939 r., ewakuując się z Chorzowa, wyjechał do córki Katarzyny Łach, zamieszkałej w Mielcu.

Zm. w Mielcu 17 IX 1940. W styczniu 1946 r. rodzina sprowadziła jego zwłoki na cmentarz chorzowski.

Album: Skorowidz Senatu i Sejmu 1935–1940 (fot.); *Czy wiesz, kto to jest?...* (fot.); Hass L., *Organizacje zawodowe w Polsce 1918–1939*, W. 1963; *Izby Ustawodawcze*, „Przekrój" 1939, nr 1 (fot.); Kotłowski T., *Zjednoczenie Zawodowe Polskie*, P. 1977; Kleszczyński L., *Pietrzak Jan*, [w:] PSB, t. 26, s. 189–190; *50 lat w służbie Narodu i pracownika polskiego, Dzieje Zjednoczenia Zawodowego Polskiego 1889–1939*, Kat. 1939; Przybyłski H., *Chrześcijańska Demokracja i Narodowa Partia Robotnicza w latach 1926–1937*, W. 1980; tenże, *Front Morges w okresie II Rzeczypospolitej*, W. 1972; *Trzydziesty czwarty rok pracy ZZP*, P. [b.r.w.]; *Zjednoczenie Zawodowe Polskie. Ćwierć wieku pracy dla Narodu i Robotnika*, P. 1927.

Henryk Przybyłski

Pinaud R. (daty życia nieznane), mjr, drugi z kolei kontroler z ramienia Komisji Międzysojuszniczej w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).



Borth W., *Z walk o niepodległość na Górnym Śląsku...*, s. 9; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 143; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 176; Zieliński W., *Rozwój życia społeczno-politycznego i kulturalnego...*, s. 99.

Zbigniew Kapała

Piotrowski (imię oraz daty życia nieznane), malarz, który ok. 1895 r. wykonał prace dla kościoła pw. św. Barbary w Chorzowie.

Namalował przedstawienie *Święta Rodzina* (według kompozycji Franza Ittenbacha) oraz obrazy do ołtarzy bocznych: *Najświętsza Maria Panna* i *Serce Jezusa* (wszystkie zachowane), a także odnowił obrazy ołtarza głównego.

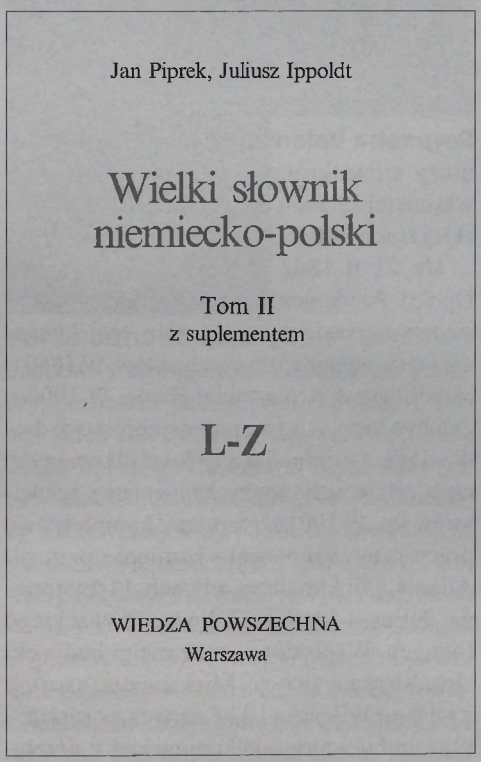
Lubos-Kozieł J., *„Wiarą tchnące obrazy"...*, s. 373; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 53.

Zbigniew Kapała

Piprek Jan (1887–1970), germanista, polityk, pedagog, dyrektor Gimnazjum Klasycznego w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) w l. 1922–1925.

Ur. 20 X 1887 w Gorzyczkach (pow. rybnicki), w rodzinie Jana i Magdaleny, miejscowych rolników. W Gorzyczkach uczęszczał do szkoły powszechnej, następnie do gimnazjum klasycznego, początkowo w Głogowie, później w Duisburgu, gdzie w marcu 1908 r. złożył egzamin dojrzałości. Studia rozpoczął we Wrocławiu na filologii klasycznej. Równocześnie uczęszczał na wykłady z germanistyki, slawistyki, językoznawstwa, a nawet sanskrytu. W 1912 r. P. przeniósł się na uniwersytet monachijski. Wcześniej pobierał także naukę w szkołach wyższych w Lipsku i Pradze. W 1912 r. na uniwersytecie w Monachium uzyskał tytuł doktora filozofii na podstawie pracy *Slawische Brautwerbungs- und Hochzeitsgebräuche*. Praca ta ukazała się drukiem w Stuttgarcie w 1914 r. W 1920 r., gdy ważyły się losy przyszłości politycznej Górnego Śląska, P. powrócił w swe strony rodzinne i zaangażował się w działalność Polskiego Komisariatu Plebiscytowego. Szczególnie bliska była mu

górnośląska ludność polskiego pochodzenia, która na skutek nacisku germanizacyjnego przestała już na co dzień posługiwać się językiem polskim. Sądząc, iż ją także można pozyskać dla sprawy polskiej, redagował i wydawał w Bytomiu adresowaną do niej gazetę „Oberschlesische Grenzzeitung". Aktywnie działał także w propolskiej Oberschlesische Volkspartei. Czynnie uczestniczył w III powstaniu śląskim. Brał udział w tworzeniu pierwszych struktur administracji polskiej na Górnym Śląsku. Główną rolę w tym procesie odgrywała Naczelna Rada Ludowa, powołana do życia 30 VII 1921. Wśród jej założycieli, obok przedstawicieli Chrześcijańskiego Zjednoczenia Ludowego, Narodowej Partii Robotniczej, Polskiej Partii Socjalistycznej i Polskiego Stronnictwa Ludowego, znaleźli się także działacze Oberschlesische Volkspartei (występujący po zmianie suwerenności państwowej pod szyldem Śląskiej Partii Ludowej [Schlesische Volkspartei]). Z jej ramienia początkowo do NRL weszli dr Karl Ogorek (adwokat) i Augustyn Potempa (redaktor). Dn. 29 XII 1921 z pracy w NRL zrezygnował K. Ogorek. W jego miejsce członkiem tego gremium został P. Dn. 17 VI 1922, w chwili oficjalnego przejmowania przez Polskę i Niemcy przyznanych im części Górnego Śląska, rozpoczęła swą działalność następczyni NRL – Tymczasowa Rada Wojewódzka. P. działał w jej strukturze do chwili rozwiązania, w październiku 1922 r. Uznając, iż walka narodowa o Górny Śląsk tym samym zakończyła się, P. na trwałe rozstał się z działalnością polityczną. Podjął się zadań pedagogicznych, co było wyzwaniem tym ważniejszym, iż należał do bardzo nielicznej grupy polskich, miejscowych nauczycieli posiadających najwyższe kwalifikacje zawodowe. Jeszcze w 1922 r. osiadł w Królewskiej Hucie, przejmując obowiązki dyrektora Gimnazjum Klasycznego w tym mieście. Funkcję tę pełnił do 1925 r. Wówczas, nie mogąc realizować w Królewskiej Hucie swych ambicji naukowych, podjął decyzję o przeniesieniu się do Warszawy. Wybuch wojny zastał go w Warszawie. Jeszcze w 1939 r. został aresztowany przez Niemców i przez kilka tygodni był przetrzymywany w więzieniu na Pawiaku. Po odzyskaniu wolności zaangażował się w działalność tajnych kompletów. Uczył w Miejskiej Szkole Handlowej. Przez pewien czas przebywał w Krakowie, skąd powrócił do stolicy jeszcze przed wybuchem powstania warszawskiego. Zryw powstańczy przeżył w Warszawie, skąd później został wywieziony do Niemiec. Powrócił do kraju wraz z pierwszą grupą polskich naukowców, w maju 1945 r. Zaangażował się w odbudowę Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu we Wrocławiu – zorganizował tam Zakład Filologii Germańskiej. Został jego pierwszym kierownikiem. Pełnił funkcję prodziekana Wydziału Filologicznego, używając od 1957 r. tytułu docenta. Odbudowywał bibliotekę wydziałową, pracował w Komisji Filologii Zachodnioeuropejskiej Polskiej Akademii Umiejętności, był członkiem Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. We wrześniu



1960 r. przeszedł na emeryturę, jednak nadal prowadził zajęcia dydaktyczne. Wiele publikował, m.in. w l. 1969–1971 ukazały się przygotowane razem z Juliuszem Ippoldtem *Wielki słownik niemiecko-polski* i *Wielki słownik polsko-niemiecki*. Dużą popularnością cieszyła się również jego monografia *Wacław Scherffer von Scherffenstein poeta śląski i polonofil XVII wieku*. Po II wojnie światowej nie wykazywał żadnej aktywności politycznej, aczkolwiek formalnie należał do Stronnictwa Demokratycznego.

Był trzykrotnie żonaty, miał 3 synów: Mieczysława, Jana oraz Krzysztofa.

Zm. 3 II 1970. Pochowany został we Wrocławiu na cmentarzu przy ul. Grabiszyńskiej.

Odznaczony był m.in.: Śląską Gwiazdą Powstańczą, Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski.

Arch. Parafialne Parafii Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryii Panny w Katowicach, sygn. A9. – Borth W., *Naczelna Rada Ludowa na Górnym Śląsku. Wspomnienia*, Op. 1980, s. 55; Długajczyk E., *Z problemów organizacyjnych Naczelnej Rady Ludowej na Górnym Śląsku 1921–1922*, „Zaranie Śląskie" 1971, z. 1, s. 138; tenże, *Oblicze polityczne i własnościowe prasy polskiej w województwie śląskim 1922–1939*, Kat. 1990, s. 59, 61; Heiduk F., *Oberschlesisches Literatur-Lexicon...*, Tl. 3, s. 343; Hojka Z., *Józef Rymer. Biografia polityczna*, Kat. 2002, s, 87, 100; Piprek J., *Wspomnienia wrocławskie*, „Germanica Wratislaviensia" 1959, nr 20, z. 3, s. 15–19, życiorys, s. 4–6; *Uczeni wrocławscy (1945–1979)*, red. J. Trzynadlowski, t. 1, Wr. 1980, s. 33–34; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 162; *Protokoły posiedzeń Naczelnej Rady Ludowej na Górnym Śląsku: teksty źródłowe (1921–1922)*, przyg. E. Dlugajczyk, Op. 1977; Przewłocki J., *Zarys działalności Naczelna Rada Ludowa na Górnym Śląsku (lipiec 1921–czerwiec 1922)*, „Zaranie Śląskie" 1969, z. 2, s. 171; PSB, t. 26/3, z. 110, s. 528–529; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 332.

Lech Krzyżanowski

Plievier Hildegard (1900–1970), aktorka, pisarka pochodząca z Królewskiej Huty (obecnie Chorzów).

Ur. 8 II 1900 w Królewskiej Hucie. Była pierwszą żoną Erwina Piscatora (1893–1966), wybitnego reżysera niemieckiego, twórcy teatru politycznego, opartego na nowoczesnych osiągnięciach technicznych, w którego teatrze w Berlinie grała najpierw. W 1933 r. z drugim mężem, Theodorem Plievier, pisarzem, dziennikarzem, tłumaczem, wywędrowała poprzez Pragę, Paryż, Szwecję do Związku Radzieckiego. W 1941 r. znalazła się w Taszkiencie. W 1945 r. wróciła do Niemiec, zamieszkała najpierw w Weimarze, a od 1947 r. w Wallhausen nad Jeziorem Bodeńskim, później zaś w Monachium. W swoich powieściach, m.in. *Meine Hunde und ich* (1957) i autobiograficznym dziele *Flucht nach Taschkent*, 1960) przedstawiła życie niemieckich pisarzy na emigracji w Związku Radzieckim.

Deutsche Biographische Enzyklopädie (DBE)..., Bd. 8, s. 2.

Andrzej Linert



Pogrzeba Valentin (1862–1930), budowniczy wielu królewskohuckich kamienic, właściciel zakładu budowlanego w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. 21 II 1862 w Czarnowąsach (pow. Opole). Po ukończeniu szkoły ludowej uczył się zawodu budowniczego, m.in. projektowania i wznoszenia różnych obiektów. W 1889 r. osiedlił się w Królewskiej Hucie. W 1900 r. założył tutaj własne przedsiębiorstwo budowlane, zatrudniające wykwalifikowanych rzemieślników: murarzy, kamieniarzy, sztukatorów itp. W 1901 r. rozpoczął kompleksowe prace przy wznoszeniu kamienic przy pl. Adama Mickiewicza, ulicach 11 Listopada, Juliusza Ligonia, Juliusza Słowackiego i innych. Wzniesiony przez niego budynek, zlokalizowany przy pl. Mickiewicza, narożny z ulicami Wileńską i 23 Czerwca, w sąsiedztwie architektury wielkomiejskiej z przeło-

mu XIX i XX w., należy do największych w obecnym Chorzowie.

Budynki wznoszone przez P. charakteryzowały się starannym wykonaniem cokołów z gruboziarnistego piaskowca, pochodzącego z kamieniołomów k. Wadowic. P. był wykonawcą ok. 50 budynków mieszczańskich, wzniesionych w Królewskiej Hucie i Katowicach, także jednym z fundatorów kościoła św. Józefa w Królewskiej Hucie. Do końca l. 40. jego portret – jako malowidło ścienne – widniał na ścianie prawej nawy głównej tego kościoła.

Był żonaty z Katarzyną z d. Stasch. Miał 6 synów i 5 córek.

Zm. 11 IX 1930 w Królewskiej Hucie. Pochowany został na cmentarzu przykościelnym parafii św. Józefa.

Szopa R., *Chorzowskie kamienice z lat 1868–1918*, Ch. 2002, s. 15, 46.

Adam Tomanek



Pohle Johann Wilhelm (1725–1801), duchowny ewangelicki, kaznodzieja górniczy, proboszcz parafii ewangelickiej w Tarnowskich Górach, obejmującej wtedy także obszar obecnego Chorzowa. Właśnie do Tarnowskich Gór pierwsi ewangeliccy mieszkańcy Królewskiej Huty i okolic udawali się na nabożeństwa, tam chrzcili swoje dzieci, tam też byli chowani na miejscowym cmentarzu.

Ur. 25 VI 1725 w Bierutowie na Dolnym Śląsku. W l. 1757–1801 był pastorem gminy ewangelickiej w Tarnowskich Górach i jednocześnie kaznodzieją górniczym. Zasłynął jako odważny obrońca Górnoślązaków. Kazania w kościele wygłaszał po polsku i niemiecku. Johann Gottlieb Schummel, kiedy odwiedził P. podczas pobytu w Tarnowskich Górach w 1791 r., tak o nim pisał: „Jest już w podeszłym wieku, ale zawsze jeszcze pełen sił i przy tym [jest] poczciwym Niemcem, przyjacielem przyrody, któremu na sercu nadzwyczajnie leży jego ogród; ranny ptaszek, którego pianie koguta znajduje już zbudzonego". W 1791 r. P. opublikował książeczkę *Der Oberschlesier verteidigt gegen seine Widersacher*. W 1875 r. wydano drukiem w Berlinie jego kazanie – zatytułowane *Die Emfindungen des Freundes der gutem Sache...* – wygłoszone podczas otwarcia w 1784 r. tarnogórskiej kopalni. Począwszy od 1784 r., w dn. 16 VII, w rocznicę odkrycia pierwszych pokładów kruszców, odprawiano corocznie w Tarnowskich Górach uroczyste nabożeństwa w kościołach ewangelickim i katolickim.

P. zm. w Tarnowskich Górach 3 V 1801. Został pochowany na miejscowym cmentarzu ewangelickim.

Bojanowski F., *Die Geschichte der evangelischen Kirchengemeide Tarnowitz. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte Oberschlesiens. Festschrift zur 150 jährigen gedenkfeier der Wiedereinrichtung der evangelischen Kirche zu Tarnowitz*, Tarnowitz 1892, s. 64; Mach H., Dzieje ewangelizmu w Chorzowie..., s. 12; Nowak J., *Kronika miasta i powiatu Tarnowskie Góry*, Tarnowskie Góry 1927, s. 102–104, 114, 170; Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 141; Snoch B., *Górnośląski Leksykon biograficzny...*, s. 258.

Zbigniew Kapała



Pol Wincenty (1807–1872), poeta, geograf, profesor pierwszej w Polsce katedry geografii

na Uniwersytecie Jagiellońskim, członek Akademii Umiejętności, w 1847 r. odwiedził Królewską Hutę (obecnie Chorzów).

Ur. 20 IV 1807 w Lublinie, jako syn Niemca w służbie austriackiej. Wcześnie osierocony przez ojca, dojrzewał w atmosferze polskości w kręgu rodziny matki. Po ukończeniu w l. 1824–1827 gimnazjum we Lwowie studiował tamże na Uniwersytecie Jana Kazimierza. Jesienią 1830 r. objął posadę zastępcy lektora języka niemieckiego na Uniwersytecie Wileńskim. Od kwietnia 1831 r. brał udział w powstaniu na Litwie. Przekroczywszy w połowie lipca tego roku granicę z Prusami, do lata 1833 r. przebywał najpierw w pobliżu Królewca, a następnie w Lipsku i Dreźnie, gdzie organizował pomoc dla żołnierzy powstania listopadowego, ciągnących przez Niemcy do Francji. Późnym latem 1833 r. wrócił przez Wielkopolskę do Galicji. Przebywał tam do śmierci, zamieszkując w różnych miejscowościach. Zm. 2 XII 1872 w Krakowie.

Obok twórczości poetyckiej i dzieł naukowych P. zostawił też utwory literackie pisane prozą: opowiadania, szkice, wspomnienia, wrażenia z podróży.

Królewską Hutę odwiedził w 1847 r. Od 1846 mieszkał we Lwowie, gdzie w l. 1847–1848 redagował „Bibliotekę Zakładu Narodowego im. Ossolińskich". Z tą funkcją związana była jego podróż do Wrocławia. Wrażenia z tej peregrynacji zawarł w cyklu listów do żony, opublikowanych już wkrótce w 4 numerach „Biblioteki" (w 1847 r. i następnym). Odcinek z Mysłowic do Gliwic (skąd wtedy odchodził pociąg do Wrocławia) przebył powozem. Dotyczący Królewskiej Huty i okolic fragment jego relacji brzmi: „Okolica Gliwic i Królewskiej Huty należy na Szląsku do najbardziej ożywionych przemysłem. Gdzie tylko okiem rzucisz, wznoszą się po polach samotne domy fabryczne, kuźnie i warsztaty, i wysokie kominy parowych maszyn, i długie koszary robotników, a obok nich sterczą wszędzie mogiły rudy, żużla i węgli kamiennych. Żużelicą wysypane drogi, dymami napełniona nieraz cała okolica; a sadzą okopcone domy, pola, a nawet i lasy na znacznej przestrzeni dokoła tych kuźnic nadają dziwnie ponury wyraz tym okolicom, gdzie człowiek pod ziemią nurkuje tylko za rudą i węglem, a na ziemi zajmuje się tylko wyrobem żelaza".

„Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich" 1847–1848; Janota W., *Królewska Huta w opisach i literaturze pięknej (od połowy wieku XIX do roku 1939)*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 2: 1997, Ch. 1998, s. 87; *Literatura polska...*, t. 2, s. 195.

Wojciech Janota



Poniecki-Ostoja Leon (1873–1945), kapelmistrz, dyrygent, działacz śpiewaczy.

Ur. 29 V 1873 w Gołańczy (pow. Wągrowiec), syn nauczyciela Władysława i Augustyny z Sobiesiańskich. Z zawodu był malarzem pokojowym, z zamiłowania – muzykiem amatorem. Ok. 1902 r. został dyrygentem małej orkiestry Towarzystwa Muzycznego w Poznaniu, występującej w Teatrze Polskim. W grudniu 1908 r. za namową Wojciecha Korfantego przeniósł się na Śląsk. W Katowicach zorganizował własną orkiestrę i nawiązał kontakt z chórami. Dyrygował licznymi zespołami. W kwietniu 1909 r. objął dyrygenturę chóru mieszanego „Lutnia" w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów). P. dostarczał zespołom potrzebne nuty, udzielał lekcji śpiewu. Nie mogąc osobiście czuwać nad pracą wielu chórów, zdolniejszych członków swojej orkiestry zapoznawał z zasadami dyrygentury i wysyłał ich w zastępstwie

do bardziej odległych miejscowości. Rozwój chórów zaniepokoił władze pruskie. Zwrócono uwagę na działalność P., zakazując mu pod karą 300 marek udzielania lekcji osobom poniżej 21. r.ż. Niezrażony tym P. musiał jednak przychodzić na lekcje po kryjomu. Po długich zabiegach policja aresztowała go na dworcu w Katowicach. Dzięki zbiórce zorganizowanej przez M. Wolskiego wśród zespołów wpłacono 600 marek grzywny i P. wrócił do zajęć. W październiku 1909 r. z jego inicjatywy odbył się na Zadolu pod Katowicami pierwszy na Śląsku koncert chórów polskich. Na P. posypały się nowe kary, które wiosną 1910 r. wynosiły kilka tysięcy marek. Na skutek groźby aresztowania musiał opuścić Śląsk. Przeniósł się do Oświęcimia, potem do Czortkowa we wschodniej Małopolsce, gdzie pracował jako nauczyciel śpiewu. Następnie osiadł we Lwowie. Tam do 1920 r. był dyrygentem w miejscowym Teatrze Wodewilowym.

W okresie przygotowań do plebiscytu P. wrócił na Śląsk. Zamieszkał w Katowicach, następnie w Królewskiej Hucie. Pracował początkowo w Polskim Komisariacie Plebiscytowym i był dyrygentem orkiestry Komisariatu. W 1920 r. wspólnie z K. Murawskim prowadził w Bytomiu kurs dyrygencki. Ukończyło go 20 Polaków, którzy następnie kierowali chórami i przedstawieniami amatorskimi. Jednocześnie P. pełnił funkcję dyrygenta chóru mieszanego „Harmonia" w Nowych Hajdukach (obecnie Chorzów), potem chóru mieszanego „Wanda" w Klimzowcu. Dyrygował również orkiestrą Teatru Górnośląskiego w Katowicach. W grudniu 1921 r. wszedł w skład trupy L. Frankowskiego. Zespół ten wystąpił m.in. w bytomskim „Ulu" z wieczorem teatralnym.

Po podziale Śląska P. założył orkiestrę przy Dyrekcji Kolei Państwowych w Katowicach, a we wrześniu 1923 r. przy jego współpracy powstało przy wymienionej Dyrekcji Kolejowe Kółko Śpiewacze, którego był pierwszym dyrygentem. W Królewskiej Hucie zorganizował stałą orkiestrę, która grała polską muzykę ludową.

Na II Wszechpolskim Zjeździe Śpiewaczym w Poznaniu, w czerwcu 1924 r., P. dyrygował połączonymi chórami męskimi. Mianowany kierownikiem Wydziału Kulturalnego przy Dyrekcji Polskich Kopalń Skarbowych w Królewskiej Hucie, pełnił funkcję dyrygenta szeregu chórów zakładowych: chóru męskiego „Piasta" w Nowych Hajdukach, będącego chórem zakładowym kopalni „Król" (Pole Południowe); chóru męskiego „Echo" przy kopalni „Bielszowice" w Bielszowicach; chóru męskiego w Czerwionce (kopalnia „Dębieńsko"); Chóru Męskiego im. F. Nowowiejskiego w Królewskiej Hucie (do 1937 r. Kółko Śpiewacze „Kopalni Skarbowej" – Pole Wschodnie); Chóru Męskiego im. F. Chopina w Królewskiej Hucie (kopalnia „Król" – Pole Północne); Chóru Męskiego im. Ignacego Paderewskiego w Królewskiej Hucie (kopalnia „Król" – Pole Zachodnie); chóru męskiego górniczego „Dzwon" w Wełnowcu. Wymienione zespoły wielokrotnie uczestniczyły w zjazdach śpiewaczych i koncertach. Wśród zespołów, którymi kierował P., wyróżniał się chór męski „Rota" z Królewskiej Huty, utworzony przy Dyrekcji Polskich Kopalń Skarbowych. W l. 1924–1939, kiedy chórem dyrygował P., zorganizowano wiele koncertów z udziałem Feliksa Nowowiejskiego. Wykonywano tegoż kompozytora utwory kantatowe: *Testament Bolesława Chrobrego*, *Skargi Jeremiasza* i *Tryptyk śląski* na solo, chór męski i orkiestrę.

W l. 1924–1939 P. był dyrygentem Okręgu Chorzowskiego Związku Śląskich Kół Śpiewaczych.

P. wielokrotnie zasiadał w jury zjazdów śpiewaczych. Był autorem i nakładcą pieśni, wykonywanych przez śląskie chóry. O losach P. w okresie okupacji brak bliższych danych.

Był żonaty z Julią Urszulą Paszke.

Zm. 20 VIII 1945 w Chorzowie. Został pochowany na cmentarzu parafii św. Jadwigi.

P. był odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi oraz Honorową Odznaką Śpiewaczą I stopnia.

APKat., Zespół: Polizeiverwaltung zu Königshütte Nr. 109, k. 93; ŚIN, Kartoteka osobowa, sygn.1/2337. – Błaszczyk L.T., *Dyrygenci polscy i obcy w Polsce działający w XIX i XX wieku*, Kr. 1964, s. 226; *Chorzów. Zarys rozwoju miasta...*; *Dziesięć wieków Poznania*, t. 2: *Kultura umysłowa, literatura, teatr i muzyka*, P.–W. 1956, s. 265; EPŚl.; Fojcik J., *Materiały do dziejów ruchu śpiewaczego na Śląsku*, Kat. 1961; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*; tenże, *Słownik polskiego śpiewactwa Górnego Śląska, od Wiosny Ludów do przełomu tysiąclecí*, Kat. 2001, s. 40, 46–47, 49, 56–57, 67, 72–73, 79, 85, 90, 222–223, 332, 334, 336; tenże, *Śląsk śpiewa*, Kat. 1991; tenże, *Śpiewacy śląscy – fotografia XX wieku*, Kat. 2002, s. XV; tenże, *Świętochłowicki ruch śpiewaczy do roku 2000*, [w:] „Rocznik Świętochłowicki" 2001, t. 3, s. 205, 206, 209, 213, 215; tenże, *„Złoty wiek" śpiewactwo chorzowskiego*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 3: 1998, Ch. 1999, s. 286, 289, 294, 296, 301; *Jednodniówka Okręgu Królewsko-Huckiego Związku Kół Śpiewackich w Województwie Śląskim*, Król. Huta 1924, s. 2, 5–8; *Jednodniówka Śląskiego Związku Akademickiego z okazji wygaśnięcia Konwencji Genewskiej i 15-lecia wkroczenia Wojska Polskiego na Górny Śląsk*, Kat. 1937, s. 21–22; Kapała Z., *Wkroczenie wojsk polskich do Królewskiej Huty w 1922 roku*, [w:] *Wkroczenie wojsk polskich do Chorzowa...*, s. 56, 58; *Księga pamiątkowa jubileuszowego zjazdu śpiewaków śląskich w roku 1960*, Kat. 1960, s. 101–103, 109, 116, 118–120; *Księga pamiątkowa VI Ogólnośląskiego Zjazdu Śpiewaków i Śląskich Uroczystości Moniuszkowskich w Katowicach w czerwcu 1930 r.*, Kat. s. 17, 58; *Księga pamiątkowa Zjazdu Śpiewaków Śląskich w 1970 roku. 1910–1970*, Kat. 1970; Olszewski K., *Kronika teatralna Górnego Śląska 1848–1914*, Kr. 1979; tenże, *Śląska kronika teatralna 1914–1922*, Kr. 1969; *Pamiętnik V Zjazdu Śląskich Towarzystw Śpiewających w Katowicach i Król[ewskiej] Hucie dnia 28 i 29 czerwca 1925*, s. 2, 25, 30, 35, 36, 40, 42, 44, 47, 48, 61, 63; *Pamiętnik z V Walnego Zjazdu Związku Śląskich Kół Śpiewackich w Katowicach w Parku Południowym dnia 29 sierpnia 1920 roku*, Bytom [b.r.w.], s. 40; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 213; PSB, t. 27; Sieradzka D., *Królewska Huta – Chorzów w latach 1868–1945...*, s. 75, 102; *Świętochłowice. Zarys rozwoju miasta*, oprac. A. Szefer, Kat. 1970; *Towarzystwo Śpiewu „Lutnia" w Królewskiej Hucie, założone dnia 21 sierpnia 1908 r.*, Król. Huta [1933], s. 3, 4, 9–11, 13, 16, 22; Wyglenda J., *Plebiscyt i powstania śląskie...* – „Dziennik Śląski" 1909, nr 16, 42, 200, 217, 234, 243, 249; 1910, nr 25, 85; 1921, nr 54; „Katolik" 1909, nr 7, 107, 122; 1910, nr 46; „Kurier Śląski" 1908, nr 288; 1910, nr 17, 94; „Polonia" 1926, nr 148; „Śpiewak" 1947, nr 3.

Irena Nitsche



Porembski Johann (1785–1857), właściciel Świętochłowic od 25 X 1817 do 20 XI 1827, za czasów jego władania świętochłowickim dominium rozpoczęto budowę miejscowego odcinka Drogi Następcy Tronu (Kronprinzen – Chausse), w obrębie miasta Chorzowa obecna ul. 3 Maja, oraz kolonii (osiedli robotniczych) Świętochłowickiej Ligoty Górniczej i Szarloty, tzw. Szarlocińca (będących obecnie częściami Chorzowa), do których powstania w znacznym stopniu się przyczynił.

Wywodził się z polskiego, zniemczonego rodu Korniczów osiadłego w księstwie oświęcimsko-zatorskim. Na Śląsku zamieszkiwali głównie w okolicach Raciborza i Rybnika. Należeli oni tutaj do niezbyt zamożnych rodzin, głównie utrzymujących się z dzierżaw kolejnych majątków.

Do Świętochłowic P. przybył najprawdopodobniej z Ornontowic (Theophil Bronny twierdzi, że z Gardawic). Świętochłowickie dominium nabył na przymusowej licytacji, tzw. subhastacji. Majątek w wysokości ponad 75% jego wartości był obciążony długami. P. przejął go w całości za 31 tys. talarów.

Był człowiekiem bardzo przedsiębiorczym, próbował swych sił na różnych polach. Z jego nazwiskiem wiąże się m.in. powstanie Świętochłowickiej Ligoty Górniczej (Schwientochlowitzer Bergfreiheit) przy dzisiejszej ul. 3 Maja (odcinek ulicy od mniej więcej ul. Wincentego Janasa do ul. Składowej). Wybudowano tutaj potem 11 budynków mieszkalnych. Układ wstępny w tej sprawie

podpisano jeszcze za poprzedniego właściciela Świętochłowic, Josepha von Lippy w Tarnowskich Górach w dn. 13 III 1813. Z upoważnienia Wyższego Urzędu Górniczego we Wrocławiu rozmowy prowadził i transakcji dokonał naczelny dyrektor budowlany (*Ober-Baudirektor*) i zarazem pierwszy zarządca, kierownik (*Dirigent*) huty „Królewskiej", → Johann Friedrich Wedding. W wyniku zawartej 9 VII 1818 umowy od właściciela świętochłowickiego dominium nabyto w formie dziedzicznej dzierżawy kawałek gruntu długości 142 i 1/2 pręta pruskiego, a szerokość 36 prętów, który zajmował 28 i 1/2 morgi. Roczny czynsz dzierżawy wynosił 57 talarów będących wówczas w obiegu (odpis umowy w: L. Musioł, *Świętochłowice. Miasto i parafia św. Piotra i Pawła. Monografia historyczna*..., s. 182–184).

Za rosnące na tym terenie drzewa po oszacowaniu ich wartości sprzedający otrzymał odrębną zapłatę. W przyszłości poza płaceniem podatków nie miał on ponosić żadnych dodatkowych opłat z tytułu tego kawałka gruntu. Na wydzierżawionym terenie nie wolno było wznosić browarów ani prowadzić wyszynku wódki i piwa. Osiedleni na nim górnicy nie mieli też prawa do wyrębu drzew i korzystania z pastwisk na obszarze świętochłowickiego dominium. Zgodnie z umową Wyższy Urząd Górniczy przejmował na wydzierżawionym obszarze jurysdykcję i wszystkie pozostałe prawa dominialne oraz ponosił koszty powstałe z tytułu wpisu tego kontraktu do rejestru sądowego i oddzielenia wymienionego kawałka gruntu od pozostałych ziem dominium świętochłowickiego, zaś ich właściciel zobowiązał się do odpisu wydzierżawionego kawałka gruntu ze swych dóbr i przeniesienia tytułu własności na Wyższy Urząd Górniczy. Faktycznie przekazanie terenu odbyło się w dzień św. Jana Chrzciciela – 24 VI 1818. Przedtem fiskus górniczy zapłacił z góry (do 23 VI 1819) pierwszy roczny czynsz dzierżawny w wysokości 57 talarów.

Świętochłowicką Ligotę Górniczą wznoszono przy późniejszej drodze Następcy Tronu (Kronprinzen – Chaussee), nazwanej tak na cześć następcy tronu, przyszłego króla pruskiego → Fryderyka Wilhelma IV, który przyjechał nią 20 VI 1819 z Gliwic do Królewskiej Huty w towarzystwie ówczesnego nadprezydenta prowincji śląskiej, Theodora Friedricha Merckla (obecna ul. 3 Maja). Jej budowę na obszarze dominium świętochłowickiego rozpoczęto mniej więcej w tym samym czasie. P. odstąpił na rzecz budowy tej drogi i drogi szynowej (*Schienenwege*) teren długości 441 prętów (1658 m) i łącznej powierzchni 13,5 morgi (po 40 talarów za morgę). Do 1834 r. wybudowano tutaj bitą drogę, prowadzącą tędy do Zabrza i Gliwic, gdzie zaczynał się Kanał Kłodnicki. Przewożono nią transporty węgla i wyrobów hutniczych, które w Gliwicach przeładowywano na barki i wyprawiano drogą wodną w głąb Śląska i Prus. Droga należała do skarbu państwa i do czasu wybudowania linii kolejowej była główną arterią komunikacyjną w okręgu przemysłowym.

Nieopodal zbudowano osiedle Szarloty. Jego początki wiążą się z rozwojem na tym terenie przemysłu, z wybudowaniem ok. 1822 r. na zalesionym jeszcze wówczas pagórku, zwanym Kamionką, szybu górniczego kopalni „Król" – „Charlotte", tak nazwanego na cześć księżnej Charlotty, siostry późniejszego króla pruskiego i późniejszego cesarza niemieckiego → Wilhelma I, przyszłej żony cara Mikołaja I.

Dla zatrudnionych w tym szybie górników postanowiono w pobliżu zbudować mieszkania. Zadania tego podjął się P., który w umowie zawartej 13 III 1823 z fiskusem (skarbem) górniczym zobowiązał się wybudować 8 drewnianych, krytych gontem domów na przedleśnym pastwisku noszącym starą nazwę Dąbrowa, znajdującym się na wschód od szybu, a na południe od istniejącej już wówczas Świętochłowickiej Ligoty Górniczej, pod kątem prostym do wspomnianej kolonii (obecna ul. Wandy). Do każdego domu miały być przydzielone 4 morgi pruskie (ok. 1 ha) zalesionego gruntu. Na wybudowanie budynków P. uzyskał z górniczej kasy zapomogo-

wej zaliczkę wysokości 50 talarów na każdy dom. Mógł je sprzedać tylko członkom Spółki Brackiej. Cena domu wynosiła 130 talarów, z czego 65 należało zapłacić od razu, a resztę w ratach po 2 talary miesięcznie. Oprócz tego nabywcy płacili czynsz za otrzymany grunt w wysokości 2 talarów rocznie od morgi.

W l. 1823–1826 nabyło tu domy 15 górników, cieśla, przetapiacz i cynkmistrz (był nim słynny → Antoni Ziobro / Ziebro, który nabył tu dom wraz z 8 morgami. Kontrakt dziedziczny podpisał 3 IX 1825).

Wg wydanej w 1931 r. monografii powiatu świętochłowickiego do 1827 r. osiedle nie miało nazwy. Dopiero wówczas P. miał wystąpić do władz o zezwolenie na utworzenie odrębnej kolonii pod nazwą Dąbrowa. Na nazwę tę rząd pruski nie wyraził zgody, a udzielenie odpowiedniego zezwolenia uzależnił od jej zmiany. Kierując się sugestią Urzędu Hutniczego w Królewskiej Hucie, P. miał wtedy zaproponować nazwę: Charlottenhof (dwór Szarloty), którą miejscowa ludność spolszczyła na Szarlociniec.

W tych latach P. założył na terenie obecnych Świętochłowic kopalnię „Matylda", którą nazwał imieniem swojej małżonki (nadanie kopalni, z 609 miarami, nastąpiło dopiero w styczniu 1827 r.).

W 1823 r. P. został wybrany do powiatowego zgromadzenia, w którym pełnił funkcję zastępcy jego przewodniczącego.

Zapewne podejmowane w Świętochłowicach różne przedsięwzięcia nie przyniosły mu spodziewanych korzyści finansowych, gdyż w 1826 r. P. wydzierżawił majątek inspektorowi Mikecie. Rozpoczął też już wtedy wstępne rozmowy z → hr. Carlem Lazarusem Henckel von Donnersmarckiem ze Świerklańca w sprawie sprzedaży majątku. Rozmowy przeciągały się. Ostatecznie 20 XI 1827 odsprzedał Świętochłowice (tzn. wszystkie scalone już przez poprzedniego właściciela, Josepha von Lippę trzy ich części wraz z folwarkiem Charlottenhof oraz należącą do dworu „Gospodą pod Następcą Tronu / Gasthaus zum Kronprinzen", 3 wolne kuksy kopalni „Matylda", pozostałe należały już do Karola Goduli, oraz wszelkie prawa poszukiwawcze) z niewielkim zyskiem w stosunku do ceny kupna wspomnianych dóbr, Emilowi von Rheinbaben z Michałkowic, który z pomocą brata, Karla, i szwagra, Bernharda Mletzko, ówczesnego właściciela Maciejkowic, nabył posiadłość za 39 tys. talarów. Ale ten już w roku następnym odstąpił ją za cenę 41 tys. talarów K. L. Henckel von Donnersmarckowi, który wcześniej, 16 II 1829, nabył od niego młyn „Mniszeniec" i założył tam hutę „Falva", a 9 X 1829 – wymieniony majątek i prawa poszukiwawcze. Od 7 X 1850 dominium świętochłowickie, w tym wchodzące obecnie w skład Chorzowa w całości obszary dawnych jego części: Pniaków, Szarlocińca i od 1854 r. zakupionych Górnych Hajduk (części Chorzowa Batorego oraz w całości dawnych Nowych Hajduk), znajdowało się w posiadaniu jego syna, hr. (od 1901 r. księcia) Guido Henckel von Donnersmarcka ze Świerklańca.

Jeszcze za P. rozpoczął się w Świętochłowicach proces uwłaszczeniowy. W okresie od 1827 do 1846 r. na całym Górnym Śląsku uregulowano stosunki z 10 zagrodnikami, w tym z 2 zagrodnikami z Górnych Świętochłowic – zagrodnikiem i sołtysem Maciejem Białasem i zagrodnikiem Pawłem Niemczykiem. Już 16 XII 1825 sporządzony został sądownie, a 9 V 1828, czyli już za następnego właściciela Świętochłowic, E. Rheinbabena, zatwierdzony przez Królewską Generalną Komisję, akt uwłaszczenia M. Białasa.

Dalsze losy P. nie są znane. Miał prawdopodobnie tylko 2 dzieci: Rudolfa (1811–1901), późniejszego królewskiego rotmistrza, i Mathildę (1813–1887), po mężu – von Boddien.

APKat., Zespół 768: Zbiór akt gruntowych sądów w Chorzowie, sygn. 1798, k. 330, 335; Zespół nr 12/83: Akta gminy Świętochłowice, Chronik von Schwientochlowitz, sygn. 114; Zbiór kartograficzny, OBB II 424 / I. – „Amtsblatt der Königliche Regierung zu Oppeln 1823, s. 90; *Aus der Geschichte der Stadt Königshütte...*, s. 57–58; Bronny [T.], *Aus Oberschlesiens Vergangenheit. Wie die Kronprinzenstrasse in Königshütte vor*

Hundert Jahren entstand [Wycinek prasowy w: Godula F., *Materiały do dziejów miast śląskich w Zbiorach Specjalnych Biblioteki Śląskiej w Katowicach*]; tenże, *Bilder aus der oberschlesischen Vergangenheit Königshütte.* I. *Der Lagiewniker Wald und die Schwientochlowitzer Dombrowa.* 2. *Schwientochlowitzer Bergfreiheit* [Wycinek prasowy w: Godula F., *Materiały do dziejów...*]; tenże, *Kronika Świętochłowic*, tłum. z jęz. niemieckiego E. Matuszek, [w:] „Rocznik Świętochłowicki", t. 7: *Z badań nad dziejami Świętochłowic*, red. Z. Kapała, Świętochłowice 2006, s. 69–70, 78, 143–144; Brzozowski E., Marchacz W., *Powstanie i rozwój miasta do końca XIX wieku*, [w:] *Świętochłowice. Zarys rozwoju miasta*, oprac. A. Szefer, Kat. 1970, s. 41 (tu: Jan Porębski), 42; Drabina J., *Historia Chorzowa...*, s. 175; Gerlic H., *Górnośląska młodzież rycerska w Gimnazjum cysterskim w Rudach*, [w:] „Rocznik Muzeum w Gliwicach", t. 11/12, Gliwice 1997, s. 174; Igálffy von Igáli L., *Die Kornitz-Familien in Oberschlesien*, „Mitteilungen des Beuthener Geschichts – und Museumsvereins", H. 17/18: 1956/1957, Dortmund 1956, s. 104–114 (tu na s. 109 – Johann v. Porembsky auf Ornontowitz); Jaros J., *Słownik historyczny kopalń węgla na ziemiach polskich*, wyd. II popr. i zaktualizowane, Kat. 1984, s. 75 (tu: Porębski); Kapała Z., Klajmon B., *Dawne kolonie królewskohuckie...*, s. 67, 83–85, 90–91; Musioł L., Świętochłowice. Miasto i parafia św. Piotra i Pawła. Monografia historyczna, 1965 [mps], Zbiory Specjalne B. Śląskiej w Katowicach, s. 63–64; *Powiat świętochłowicki...*, s. 432–434; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 96–97; Triest F., *Topographisches Handbuch von Oberschlesien*, Breslau 1864, s. 342–343 (tu imię Porembskiego – Joseph, w dokumentach występuje jednak – Johann).

Zbigniew Kapała



Postrach Adam (1878–1933), kupiec, działacz sokolstwa śląskiego, przywódca peowiacki, współorganizator akcji plebiscytowej na Górnym Śląsku.

Ur. 18 XII 1878 w Kopaninie (pow. bytomski; obecnie w obrębie Rudy Śląskiej Goduli). Był synem Jana i Jadwigi z d. Imiela; poprzez matkę spokrewniony z Konstantym Emanuelem Imielą. W Lipinach ukończył szkołę ludową. Wychowywano go w duchu poszanowania polskich tradycji narodowych i ojczystego języka. Po ukończeniu w 1894 r. gimnazjum w Królewskiej Hucie kontynuował naukę w szkole chorążych. Z powodu polskiej postawy narodowej wydalono go ze szkoły. Postanowił wówczas zostać kupcem i ukończyć studia przygotowujące do tego zawodu.

W 1895 r. P. wyjechał do Wrocławia, gdzie rozpoczął studia, najprawdopodobniej na Uniwersytecie Wrocławskim, działając równocześnie w miejscowym gnieździe Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół". Po ukończeniu studiów powrócił na Górny Śląsk. Zamieszkał w Katowicach. Nadal aktywnie działał w szeregach Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół". Szybko dał się poznać jako dobry i inteligentny organizator życia społecznego. Wkrótce został naczelnikiem Dzielnicy Śląskiej „Sokół". Tę funkcję pełnił przez 6 lat. W 1901 r. reprezentował Okręg Śląski na Wszechsłowiańskim Zlocie w Pradze. W 1903 r. uczestniczył w podobnym zlocie we Lwowie. Należał do najaktywniejszych działaczy śląskiego „Sokoła" przed 1914 r. Dla wychowania patriotycznego i fizycznego polskiej młodzieży nie żałował ani czasu, ani własnych pieniędzy.

Podczas I wojny światowej powołany do armii niemieckiej walczył na frontach wschodnim i zachodnim, a pod koniec wojny w Rumunii. Po zakończeniu wojny powrócił do Katowic. Podjął działalność konspiracyjną. Był czołowym organizatorem Straży Obywatelskich dla Górnego Śląska i Związków Wojackich. Dn. 20 III 1919 został mianowany komendantem POW GŚl. na powiat katowicki, do którego należała wówczas gmina wiejska Chorzów. W pierwszych tygodniach swej działalności oparł się na dawnej kadrze TG „Sokół" w tym powiecie. W gminie Chorzów (obecny Chorzów Stary) do bliskich jego współpracowników

należał m.in. Marcin Watoła. P. wnet został zdekonspirowany. Zagrożony aresztowaniem w lipcu 1919 r. musiał opuścić Katowice i przenieść się do Sosnowca, skąd kierował organizacją konspiracyjną podległego sobie powiatu. W powstaniach śląskich nie odegrał większej roli. W I powstaniu śląskim walczył na odcinku od Katowic do Mysłowic. Był przeciwnikiem działań zbrojnych. Natomiast aktywnie uczestniczył w akcji plebiscytowej, głównie w powiecie katowickim.

Po podziale Górnego Śląska usunął się z życia politycznego i zamieszkał w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) przy ul. W. Styczyńskiego 17. Powrócił do zawodu kupieckiego, prowadząc przy tej ulicy restaurację.

Odznaczony był Medalem Niepodległości, przyznanym mu 31 I 1933.

Zm. 7 I 1933 w Królewskiej Hucie.

Akta USC w Ch., akt zgonu nr 11/1933/1; CAW, A. Postrach – MN z 31 I 1931. – Grzegorzek J., *Pierwsze powstanie śląskie...*, s. 25, 40, 44, 143, 146; Kwiatek A., *Postrach Adam*, [w:] EPŚl., s. 433; Ludyga-Laskowski J., *Materiały do historii powstań śląskich*, t. 1, Kat. 1925, s. 17, 36; tenże, *Zarys historii trzech powstań śląskich...*, s. 77, 85, 92; Ogrodziński W., *Dzieje Dzielnicy Śląskiej „Sokoła"...*, s. 19, 57, 65–69, 80, 91, 121; Wrzosek M., *Powstania śląskie...*, s. 22, 29; Wyglenda J., *Plebiscyt i powstania śląskie...*, s. 32, 55; *Źródła do dziejów powstań śląskich*, red. K. Popiołek, t. 1: *Październik 1918–Styczeń 1920*, wybór i oprac. H. Zieliński, Wr.–W.–Kr. 1963, s. 256.

Bogdan Cimała



Potyka Józef (1886–1955), doktor nauk prawnych, w l. 1922–1927 (do 5 IX t.r.) starosta powiatu świętochłowickiego, w skład którego wchodziła gmina Nowe Hajduki (w składzie Chorzowa od 1 VII 1934), gmina Wielkie Hajduki i tzw. Szarlociniec (dzielnica Świętochłowic), które włączono do Chorzowa 1 IV 1939, a także dyrektor Policji Województwa Śląskiego na powiat grodzki Królewska Huta (w l. 1922–1939 siedziba jej Dyrekcji w tym mieście mieściła się w obecnym budynku Muzeum w Chorzowie. Dopiero na początku 1939 zaczęto przenosić niektóre jej referaty do nowo wybudowanego budynku przy ul. J. Rostka, obecnego budynku Sądu Rejonowego w Chorzowie).

Ur. 5 VIII 1886 w Łabędach (pow. toszecko-gliwicki), w rodzinie rolniczo-kupieckiej Adama i Julii z Gojnych. Po ukończeniu w 1907 r. gimnazjum w Gliwicach studiował prawo w Berlinie i we Wrocławiu, a w 1913 r. uzyskał stopień naukowy doktora. Od 1 X 1911 do 30 IX 1912 i w czasie I wojny światowej służył w armii niemieckiej. Dn. 9 IX 1914 został ranny pod Verdun. Awansował do stopnia ppor. rezerwy. Od stycznia 1919 r. brał udział w pracach Polskiej Organizacji Wojskowej Górnego Śląska, a następnie dn. 1 IV 1919 wstąpił do służby państwowej w Warszawie, skąd Ministerstwo Spraw Wewnętrznych skierowało go na stanowisko zastępcy starosty powiatu do Mławy, a od początku lipca 1919 r. – na to samo stanowisko do Puław. Z dn. 1 VIII 1919 rozpoczął służbę ochotniczą w 1. Pułku Strzelców Bytomskich jako dowódca 8. kompanii, a od 19 X 1919 do 12 III 1920 – jako dowódca II. batalionu. W połowie marca 1920 r. został delegowany do akcji plebiscytowej i pracował jako kierownik Wydziału Statystycznego Polskiego Komisariatu Plebiscytowego. Nawiązał bliską współpracę z Wojciechem Korfantym. Jako jego specjalny wysłannik przybył 25 VIII 1920 wraz z Mieczysławem Paluchem do komendanta Alfonsa Zgrzebnioka i przekazał mu decyzję o konieczności zakończenia II powstania śląskiego. Po powstaniu był przez pewien czas komendantem obozu dla uchodźców śląskich w Sosnowcu. Od 1921 r. pracował w Polskim Komisariacie Plebiscytowym w powiecie kozielskim. W okresie

III powstania śląskiego był organizatorem sądownictwa polowego oraz utworzonego dn. 23 V 1921 Departamentu Spraw Wojskowych przy naczelnej władzy powstańczej, któremu szefował. Po zdjęciu ze stanowiska głównodowodzącego sił powstańczych Macieja Mielżyńskiego (31 V) P. był jednym z kandydatów na tę funkcję. W maju 1921 r. przebywał z delegacją polską w Paryżu. Od września 1921 do czerwca 1922 r. pracował w biurze adwokata K. Czapli w Bytomiu.

Na posiedzeniu Naczelnej Rady Ludowej (NRL) 25 X 1921, na którym omawiano strukturę administracji województwa śląskiego, P. został zatwierdzony na przyszłego starostę bytomskiego (a właściwie tej części dawnych powiatów Bytom – wieś i Bytom – miasto, które miały wejść w skład województwa) i pracował przy NRL jako doradca powiatowy na powiat bytomski. Początkowo zakładano, że siedzibą nowego starostwa będzie Królewska Huta (obecnie Chorzów), czego domagali się także członkowie Rady Ludowej tego miasta, jednak ostatecznie na posiedzeniu NRL 6 III 1922 zdecydowano – przy jednym głosie optującym za Królewską Hutą – że siedzibą starostwa będą Świętochłowice. Ostatecznie budynek Starostwa wybudowano w l. 1922–1923 nie w samych Świętochłowicach, gdzie dla pomieszczenia wszystkich jego agend brakło pomieszczeń, ale na terenie Wielkich Hajduk. Odpowiednią działkę budowlaną udostępniła tamtejsza gmina. Z dn. 1 IV 1939, równocześnie z likwidacją powiatu świętochłowickiego, tę część obszaru Wielkich Hajduk, na której stał gmach starostwa wcielono do gminy Świętochłowice. Ten stan rzeczy trwa do dzisiaj. Dn. 9 V oraz 10 VI 1922 P. przedstawił do akceptacji władzom wojewódzkim ustrój powiatu i spis etatów personelu potrzebnego do uruchomienia administracji powiatowej. W dn. 22 VI 1922 P., jako starosta powiatu świętochłowickiego (utworzonego formalnie rozporządzeniem wojewody z dn. 17 VI 1922), przejmował oficjalnie Królewską Hutę z rąk kontrolera Komisji Międzysojuszniczej → kpt. R. Pinauda, a następnego dnia uroczyście witał w bramie powitalnej na obecnej ul. Katowickiej wkraczające do miasta pododdziały Wojska Polskiego na czele z → gen. K. Horoszkiewiczem i → ppłk. W. Langnerem. Jak relacjonowała „Gazeta Robotnicza", starosta świętochłowicki wyrażał w swym wystąpieniu wielką radość ludności polskiej, która witała żołnierzy jako wybawców z wiekowej niewoli. Podkreślił, że kraj, do którego Wojsko Polskie wkracza, jest klejnotem i perłą w koronie Rzeczypospolitej nie tylko ze względu na skarby kryjące w sobie, ale także z uwagi na serce ludu tęskniącego za Polską, który nie dał sobie wyrwać gorącej miłości do Ojczyzny. W dn. 25 VI 1922 o godz. 9.30 P. dokonał w Świętochłowicach aktu uroczystego przejęcia dla Polski gmin, które weszły w skład powiatu świętochłowickiego, w tym Nowych Hajduk, Wielkich Hajduk i obszaru dworskiego Dolnych Hajduk (po likwidacji obszarów dworskich w 1924 r. Dolne Hajduki weszły w skład gmin Wielkie i Nowe Hajduki), a 26 VI tegoż roku witał wkraczających do Wielkich Hajduk żołnierzy 75. Pułku Piechoty i polskich policjantów.

Funkcję starosty świętochłowickiego P. pełnił do 5 IX 1927, kiedy został odwołany przez wojewodę Michała Grażyńskiego (P. nie był zwolennikiem sanacji). Ceniono go jako bardzo dobrego organizatora i administratora oraz gorliwego obrońcę polskości Śląska. Był jednym ze starostów, którzy przejawiali dużą aktywność w zwalnianiu obywateli niemieckich, np. w dn. 27 XII 1923 wydał okólnik, na podstawie którego można było zwalniać pewne kategorie robotników – obcokrajowców, jednak interwencja niemieckiego komisarza ds. pracy i niemieckiego konsula u wojewody zmusiła P. do odwołania zarządzenia. W marcu 1925 r. starosta był inicjatorem utworzenia w Świętochłowicach Powiatowego Muzeum, gromadzącego m.in. pamiątki z powstań śląskich i plebiscytu (w budynku obok późniejszego urzędu miejskiego), które jednak później przeniesiono do Królewskiej Huty.

P. był współorganizatorem Związku Hallerczyków (14 VI 1920) oraz współorganizatorem i aktywnym działaczem Związku Powstańców Śląskich. Od września 1925 r. był jego wiceprezesem, a od stycznia 1927 r. – honorowym prezesem. W dniach zamachu majowego w 1926 r., pracując w sztabie „kryzysowym" wojewody Mieczysława Bilskiego, był m.in. inspiratorem rozkazu z dn. 13 V części przywódców Związku Powstańców Śląskich, wzywającego podwładnych do przestrzegania zarządzeń legalnych władz, jednak ostatecznie, wraz z całym Zarządem, w imię jedności Związku, zajął stanowisko propiłsudczykowskie. Niektórzy badacze przypuszczają, że był kontrkandydatem Grażyńskiego na stanowisko wojewody śląskiego.

Po odwołaniu P. z funkcji starosty był on do 1939 r. dyrektorem Spółki Brackiej w Tarnowskich Górach. Po wybuchu wojny w 1939 r. ewakuował się do Lwowa, gdzie m.in. współorganizował Komitet Uchodźców ze Śląska, którego był prezesem, a od 1940 r., po przeniesieniu się do Krakowa, działał w ruchu oporu i strukturach polskiego państwa podziemnego. W 1943 r. został aresztowany przez gestapo i osadzony w więzieniu na Montelupich. Tam został dotkliwie okaleczony. W 1945 r. wrócił na Śląsk i objął stanowisko dyrektora Spółki Brackiej, a po jej likwidacji w 1950 r. przeszedł na emeryturę.

Zm. 15 X 1955 w Tarnowskich Górach.

APKat., Zespół: Naczelna Rada Ludowa, sygn. 16/3, k. 27; 72, 73; sygn. 16/61, k. 1, 2; sygn. 16/68, k. 1–12, 16; sygn. 16/151, k. 5. – EPŚl., s. 434; Falęcki T., *Powstańcy śląscy 1921–1939*, Wr.–W. 1990, s. 74, 75, 78, 86, 118, 126, 130, 142; Hanke E., *1 Pułk Strzelców Bytomskich. Wspomnienia i dokumenty*, Kat. 1968; Kapała Z., *Wkroczenie wojsk polskich do Królewskiej Huty w 1922 roku*, [w:] *Wkroczenie wojsk polskich do Chorzowa...*, s. 42–65; Ludyga-Laskowski J., *Zarys historii trzech powstań śląskich...*, s. 180, 379; *Ludzie miasta. Świętochłowicki słownik biograficzny*, Świętochłowice 1987, cz. 5, s. 12, 13; *Powiat świętochłowicki...*, s. 361; Sieradzka D., *Samorząd komunalny Świętochłowic i powiatu świętochłowickiego (1922–1939)*, Świętochłowice 1998, s. 14, przyp. 4. – „Gazeta Robotnicza" 1922, nr 141.

Sylwester Fertacz

Przybylski Hilary (1767–1816), ostatni miechowita w parafii pw. św. Marii Magdaleny w Chorzowie (obecnie Chorzów Stary), zarządca kopalni „Nowa Jadwiga".

Ur. w 1767 r. w Krakowie. W rodzinnym mieście odebrał wykształcenie. W 1782 r. (?) wstąpił do klasztoru miechowskiego. W klasztorze sprawował różne funkcje m.in. archiwisty i sekretarza konwentu. Potem został wikarym w parafii pw. św. Marii Magdaleny w Chorzowie, a w l. 1804–1816 – jej proboszczem. Wkrótce po objęciu w Chorzowie stanowiska proboszcza znalazł się wraz z całą gminą i parafią w kręgu ówczesnych wydarzeń. Wiele danych na ten temat znajduje się w jego zapiskach. Z jednej strony dotyczą one budującej się nieopodal huty „Królewskiej", w której do pracy na żądanie władz posyłał poddanych z Chorzowa i Dębu, a z drugiej – wojen napoleońskich, których echa docierały do parafii chorzowskiej od 1805 r. Przechodziły tędy, kwaterowały i zaopatrywały się wojska różnych państw. Bezcenną wartość ma też sporządzona przez P. tabela, prezentująca stan zaludnienia, zabudowy, inwentarza żywego, studzien w 1810 r. „Wioskę zamieszkiwały wtedy 664 osoby. Mężczyzn było wtedy w Chorzowie 284, kobiet 275. W przedziale wieku 14–18 lat tych pierwszych było 116, powyżej 45 roku życia tylko 36, a powyżej 60 roku – ani jednego. Dziewcząt do 7 roku życia było 94, starszych, do 14 roku – 88, między 14 a 45 – 136 kobiet, a jeszcze starszych – do 60 roku – 31".

Od 1810 r., po sekularyzacji dóbr zakonnych przez władze pruskie, P. był już w Chorzowie tylko duszpasterzem. Rok wcześniej, 20 XI 1809, przekazał zarządowi huty przeszło 12 morgów ziemi za roczny czynsz 2 talarów od morgi (na powierzchni tej znajdował się staw, z którego użytkowania też zrezygnował).

Obok → ks. Ludwika Bojarskiego należał do inicjatorów kopalnictwa węgla kamiennego na Wzgórzach Chorzowskich. W 1805 r. otrzymał dla bożogrobców nadanie na kopalnię „Nowa Jadwiga" („Neue Hedwig"),

w 1806 r. przepisane na Szpital Ducha Świętego w Bytomiu i parafię w Chorzowie.

P. zm. w Chorzowie 25 X 1816.

W archiwum parafii św. Marii Magdaleny w Chorzowie zachował się wolumin bez twardej oprawy opatrzony informacją „Spadek po ks. proboszczu Przybylskim" (sygn. Acta 9). Na czternastu kartach wynotowano nie tylko wszystko, co znajdowało się na probostwie, ale także w zabudowaniach gospodarczych oraz folwarku.

Drabina J., *Historia Chorzowa...*, s. 155, 156, 162, 164, 167, 168; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 33; tenże, *Przybylski Hilary (1767–1816)*, [w:] *Chorzowski słownik biograficzny...*, s. 134; tenże, *Bożogrobcy w Chorzowie*, [w:] *Chorzów w kulturze Śląska...*, s. 40; Jaros J., *Dzieje najdawniejsze do 1848*, [w:] *Chorzów. Zarys rozwoju miasta...*, s. 17; Knossalla J., *Das Dekanat Beuthen...*, s. 533; Macha J., *Monografia Starego Chorzowa, parafii św. Marii Magdaleny*, [w:] *Chorzów (Stary). Trzy historie...*, s. LXVI, LXXVII, LXXXVI; Stefańska M., *Parafia św. Marii Magdaleny...*, s. 16.

Rajmund Hanke

Przyniczyński (w metryce **Przeniczyński) Franciszek Ksawery** (1844–1896), ksiądz katolicki, dziennikarz, działacz społeczny i polski działacz narodowy na Górnym Śląsku.

Ur. 12 XI 1844 w Żerkowie w Wielkopolsce (pow. wrzesiński), syn Józefa i Michaliny z d. Cylińska. Ojciec P. był kamerdynerem prawdopodobnie u właścicieli dóbr Żółkowa (zamek w Żerkowie) Michała i Elżbiety Mycielskich. Wczesna historia życia P. nie jest znana. Po sześcioletnich studiach teologicznych przyjął 4 X 1868 święcenia kapłańskie w Rzymie, a w 1870 r. przybył do Królewskiej Huty (obecnie Chorzów) na Górnym Śląsku, gdzie pracował w miejscowej parafii jako wikary. W l. 1870–1873 wspólnie z → Karolem Miarką redagował „Katolika", a od czerwca 1873 r. zastępował go na stanowisku redaktora odpowiedzialnego. Wkrótce potem został skazany na karę więzienia za przestępstwa prasowe. Po odbyciu kary, jeszcze w 1873 r. przeniósł się do Bytomia i nadal współpracował z „Katolikiem". Ale już w roku następnym zaczął wydawać własną „Gazetę Górnośląską", będąc jej redaktorem odpowiedzialnym i wydawcą. W pracy redakcyjnej pomagał mu jego brat Stanisław, wezwany przez niego z Wielkopolski. Fundusze na założenie pisma P. uzyskał od biskupa krakowskiego Albina Dunajewskiego lub za jego pośrednictwem. Trudno jednak bliżej określić charakter kontaktów P. z Dunajewskim.

W czasie kampanii przed wyborami do sejmu pruskiego w 1873 r. P. nawoływał do wyboru kandydatów, którzy przed wyborami przyrzekną, że będą bronili „wolności wiary i sumienia, wolności nauki i szkół wyznaniowych", że będą działać na rzecz „opieki nad rzemieślnikami i robotnikami".

Do założenia nowego pisma skłoniły P. zapewne różnice poglądów politycznych między nim a Karolem Miarką. W każdym razie wkrótce po założeniu „Gazety Górnośląskiej" między nią a „Katolikiem" doszło do ostrych starć, przy czym „Gazeta" zajęła stanowisko zdecydowanie narodowe i nacechowane większą rezerwą do partii centrowej aniżeli „Katolik". Znamienne jest przychylne stanowisko krakowskiego „Czasu", „Dziennika Poznańskiego" i „Gońca Wielkopolskiego" do pisma P. „Gazeta Górnośląska" podjęła agitację narodową, wzorując się na polskich pismach ludowych w innych częściach ziem polskich, nie biorąc pod uwagę specyficznych cech umysłowych Górnoślązaków. Poziom pisma był niski. Posługiwało się ono pojęciami i wyrażeniami nieznanymi ludowi polskiemu na Górnym Śląsku. Zaważyło to ujemnie na losach „Gazety". Orientacja polityczna i program pisma nie były do końca jasne. P. nadał pismu wydźwięk antycentrowy, nie licząc się z faktem, że lud polski pozostaje pod silnymi wpływami kleru w większości popierającego Centrum. Chciał pozyskać dla pisma jak najwięcej czytelników. W tym celu w l. 1879–1880 zabiegał u biskupa wrocławskiego H. Förstera o poparcie dla swojego pisma. Starania te były bezskuteczne, Förster niechętnie bowiem odnosił się do „Gazety

Górnośląskiej" i jej programu. P. odwoływał się do polskich warstw średnich na Górnym Śląsku, nie zdając sobie dostatecznie sprawy, że były one tu jeszcze słabe. Polskie sprawy społeczne na tym terenie ukazywał na wzór Wielkopolski jako obronę polskiego stanu posiadania przed silniejszą gospodarczo konkurencją niemiecką. „Gazeta" nawiązywała do wielkiej tradycji państwowej i narodowej Polski. Na jej łamach P. w sposób programowy wskazywał na narodową łączność Śląska z innymi ziemiami polskimi, budził w świadomości czytelników polskie uczucia narodowe. W ten sposób wychodził naprzeciw rosnącym na Górnym Śląsku zainteresowaniom polską historią i polską kulturą narodową.



Grobowiec ks. F.K. Przyniczyńskiego w Berlinie-Weissensee, zdj. M. Kaganiec

W 1881 r. „Gazeta Górnośląska" przystąpiła do samodzielnej, niezależnej od Centrum agitacji przed wyborami do parlamentu niemieckiego, tworząc odrębny komitet wyborczy i wysuwając własnych kandydatów. Wobec ogromnych wówczas wpływów Centrum, które zwalczało „Gazetę", przedsięwzięcie to skończyło się niepowodzeniem. Kiedy w 1880 r., w związku z klęską głodu na Górnym Śląsku, spowodowaną nieurodzajem wskutek katastrofalnych deszczów i powodzi w roku poprzednim, nacjonalistyczne ośrodki niemieckie zaczęły głosić, że jedynym środkiem gospodarczego podniesienia tego terenu jest germanizacja, „Gazeta Górnośląska" stanowczo krytykowała ten punkt widzenia, podkreślając, iż podniesienie materialne i rozwój kulturalny Górnoślązaków może się dokonać tylko w oparciu o własny język i narodowość. P. zdecydowanie i systematycznie krytykował wszelkie przejawy germanizacji, umacniał postawy przywiązania do języka i kultury polskiej, udostępnianej Polakom górnośląskim przez „Gazetę" w coraz szerszym zakresie.

Po upadku „Gazety Górnośląskiej" w 1886 roku bracia Przyniczyńscy zaczęli wydawać w roku następnym „Opiekuna Katolickiego", wychodzącego do 1894 r. 2 razy w tygodniu, początkowo w Bytomiu, potem w Gliwicach. Wydawcą, a także redaktorem pisma był P. W redakcji zastąpił go później brat Stanisław. W końcu kwietnia 1889 r. P. sprzedał swoją drukarnię Franciszkowi Świdrowi, wydawcy „Gwiazdy Piekarskiej" wychodzącej w Piekarach, gdzie miał być drukowany również „Opiekun". Na początku 1889 r. pismo miało ok. 300 abonentów.

W Gliwicach P. założył Związek Polsko-Katolicki. Tam też położył duże zasługi na rzecz rozwoju czytelnictwa polskiego na Górnym Śląsku. Przez wiele lat interesował się kulturą ludową, a owocem tych zainteresowań były *Piosenki zabawne* wydane w 1890 r. w Gliwicach. Ponieważ dla władz niemieckich P. był niebezpiecznym agitatorem polskim, zapewne pod ich naciskiem kard. Georg Kopp przeniósł go do Weissensee pod Berlinem (obecnie północno-wschodnia dzielnica Berlina), gdzie został proboszczem. Tam zm. 8 XI 1896.

APKat., Zespół: Polizeiverwaltung Królewska Huta 333. – Całka E., *Druki i czasopisma polskie w Gliwicach*, „Zeszyty Gliwickie", nr 6: 1968, s. 165–180; Florian W., *Czasopiśmiennictwo polskie na ziemiach śląskich w okresie walki o narodowość (1845–1921)*, [w:] *Oblicze Ziem Odzyskanych. Dolny Śląsk*, t. 2, Wr. 1948; Ksiądz [J. Kudera], *Dziennikarstwo polskie na Śląsku. Zarys historyczny*, Bytom 1912, s. 32–35; Kwiatek A., *Przywódca i przywództwo narodowe na Górnym Śląskim*, Op. 1991; Łukaszewicz M.W., *Strażnica Ostrów i miasta Żerków, obrazek z dziejów przeszłości*

naszej, P. 1891; Ogrodziński W., *Dzieje piśmiennictwa śląskiego...*; Pater M., *Centrum a ruch polski na Górnym Śląsku (1879–1893)*, Kat. 1971; tenże, *„Gazeta Górnośląska" w świetle korespondencji Franciszka Przyniczyńskiego z biskupem wrocławskim Henrykiem Förstерem (1879–1881)*, „Studia Śląskie" Seria Nowa, t. 32: 1977, s. 321–344; tenże, *Polskie postawy narodowe na Śląsku w XIX wieku*, cz. 2: *1871–1890*, Wr. 1993; tenże, *Przyniczyński Franciszek Ksawery*, [w:] PSB, t. 29, s. 216; tenże, *Przyniczyński Franciszek Ksawery*, [w:] SBKDŚ, s. 333, 334; tenże, *Ruch polski na Górnym Śląski w latach 1879–1893*, Wr. 1969.

Mieczysław Pater

Pusłowski Franciszek Ksawery (1875–1968), ziemianin, poeta, oficer Wojska Polskiego, amator sztuki, lektor języków obcych krakowskich wyższych uczelni, w dniu 23 VI 1922 brał udział jako adiutant i tłumacz gen. broni Stanisława M. Szeptyckiego w przejmowaniu Królewskiej Huty (obecnie Chorzów) przez Polskę, wychodzące w Królewskiej Hucie niemieckie pismo „Der Oberschlesische Kurier", odnotowało go mylnie wśród uczestników uroczystości jako generała dywizji (Generalleutnant), gdy w rzeczywistości był rotmistrzem.

Ur. 6 VI 1875 w Sevres pod Paryżem, jako obywatel rosyjski, był synem Zygmunta i Marii z Moszyńskich.

Egzamin dojrzałości złożył w r. 1893 w Gimnazjum im. Króla Jana III Sobieskiego w Krakowie. W tymże roku otrzymał obywatelstwo austriackie. Po odbyciu w l.1893–1894 służby w kawalerii austriackiej we Lwowie i zdaniu egzaminu na oficera otrzymał stopień porucznika (leutnanta). Od r. 1894 studiował prawo na UJ. Przyjaźnił się z artystami : Jackiem Malczewskim, Ludwikiem Puszetem, Józefem Mehofferem, Olgą Bozańską, Ludwikiem Hieronimem Morstinem, jego bratem ciotecznym był literat Karol Hubert Rostworowski.

W 1914 r., po zajęciu w dn. 16–23 IX t.r. rodzinnego majątku Czarków nad Nidą, gdzie zastał go wybuch I wojny światowej, został uwięziony przez Rosjan. Poprzez Dęblin i Warszawę został wywieziony do Moskwy, gdzie był internowany do końca wojny.

Po powrocie do Polski w r. 1918, jako jedyny po śmierci ojca i braci spadkobierca, został właścicielem m.in. pałacu w Krakowie i dużego zbioru dzieł sztuki. Zweryfikowany w WP w randze porucznika, wstąpił do 8 Pułku Ułanów. W r. 1919 podczas konferencji pokojowej w Paryżu pełnił służbę przy premierze i ministrze spraw zagranicznych Ignacym Paderewskim i od 14 VII był jego sekretarzem. W 1920 r. był przydzielony do komisji międzysojuszniczej w Cieszynie. Po przegranym przez Polskę plebiscycie na Górnym Śląsku został wysłany przez → gen. S. Szeptyckiego do Polskiego Komitetu Plebiscytowego w Bytomiu w charakterze oficera łącznikowego. Miał się zająć wyłącznie pracą propagandową wśród Anglików i Włochów, którzy zajmowali mało przychylne Polsce stanowisko. W czerwcu 1922 r. w stopniu rotmistrza był adiutantem gen. Stanisława Szeptyckiego na Górnym Śląsku. W dn. 23 VI 1922 podczas uroczystości przejmowania przez Polskę Królewskiej Huty i w trakcie bankietu zorganizowanego na Górze Redena P. tłumaczył wystąpienia i toasty, dla przybyłych obcych dziennikarzy i parlamentarzystów. W r. 1923 w randze majora był szefem kancelarii wojskowej i zastępcą adiutanta generalnego prezydenta RP Stanisława Wojciechowskiego. W tym charakterze uczestniczył w goszczeniu rumuńskiej pary królewskiej (Ferdynanda i Marii) i we wręczeniu w Katowicach buławy F. Fochowi, mianowanemu w r. 1919 marszałkiem Polski i w przyjmowaniu go w Krakowie.

Z dn. 31 III 1924 został zwolniony z czynnej służby. Działał odtąd w różnych stowarzyszeniach i klubach. Prowadził bardzo bogate życie towarzyskie. Często był proszony o przyjmowanie znaczniejszych gości zagranicznych. Był wiceprezesem krakowskiego Tow. Przyjaciół Sztuk Pięknych, zbierał fundusze na budowę gmachu Muzeum Narodowego w Krakowie.

Od 1945 r. P. pracował m.in. jako lektor języków zachodnich na różnych krakowskich uczelniach oraz tłumacz przysięgły przy Są-

dzie Okręgowym w Krakowie dla języków : francuskiego, angielskiego, niemieckiego, łacińskiego i rosyjskiego. Prócz wymienionych języków posiadał bierną znajomość greki i włoskiego.

W r. 1951 ofiarował Muzeum Narodowemu w Krakowie namalowany przez Jana Matejkę portret swojego dziadka Piotra Moszyńskiego, obdarował także Państwowe Zbiory na Wawelu a w dn. 7 VIII 1953 aktem darowizny ofiarował Uniwersytetowi Jagiellońskiemu nieruchomość przy ul.Westerplatte 10 i 100 dzieł sztuki, wybranych z rodzinnego zbioru. Nigdy nie założył rodziny.

Zmarł w Krakowie w dn. 8 VII 1968. Był odznaczony Krzyżem Walecznych, Orderem Polonia Restituta, francuską Legią Honorową 4 kl., orderem szwedzkiego Miecza i Korony Rumuńskiej.

Obszerny biogram śp. dr. Marka Rostworowskiego, w: PSB, t. 29, s. 418–421. Zob. także: *Einzung der polnischen Truppen in Konigshutte*, „Der Oberschlesische Kurier"1922, nr 143 z 25 VI; Wroński M., Stolarski R.E., *Udział Wojska Polskiego w uroczystościach objęcia części Górnego Śląska w 1922 roku*, Tarnowskie Góry 1997, s. 17–18.

Irena Białas



Radziejewski (Radziejowski) Stanisław (1839–1923), ksiądz katolicki, dziennikarz, działacz społeczny i narodowy na Górnym Śląsku.

Ur. 7 V 1839 w Nowej Wsi k. Wronek w ówczesnym powiecie szamotulskim w Wielkopolsce, syn prawnika Piotra, dzierżawcy, później właściciela majątku ziemskiego, i Matyldy z d. Kurz. R. uczęszczał do szkoły Schwarzbacha w Ostrowie Wielkopolskim, potem zaś do gimnazjum w Wałczu w Prusach Zachodnich, gdzie otrzymał świadectwo dojrzałości z wyróżnieniem. Po 2 latach studiów w Seminarium Duchownym w Poznaniu kontynuował je w Akademii Teologicznej w Münster w Westfalii, gdzie uzyskał tytuł licencjata teologii. Do stanu duchowego przygotowywał się w Gnieźnie i 24 II 1866 przyjął święcenia kapłańskie. Przez 9 miesięcy był wikariuszem w Międzyrzeczu, potem przez 6 lat wykładowcą religii i pierwszym nauczycielem w Seminarium Nauczycielskim w Paradyżu. Wobec uczniów śmiało i odważnie przyznawał się do polskości. Z tego powodu był prześladowany w czasie kulturkampfu i przez pewien czas przebywał u krewnych i znajomych. Za namową → Franciszka Chłapowskiego, lekarza w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), po uzyskaniu zgody biskupa poznańskiego, w 1874 r. przeniósł się na Śląsk, angażując się w redakcji „Katolika". Przejściowo przebywał w Krakowie i Tarnowie, nie przerywając współpracy z „Katolikiem" i zasilając go artykułami.

Po aresztowaniu → Karola Marki w lipcu 1880 r. R. został redaktorem naczelnym, a w l. 1881–1886 był właścicielem „Katolika".

Z powodu artykułów ogłoszonych w „Katoliku" R. miał wiele procesów prasowych. W 1874 r. zakwestionowano numery 30. i 46. tego pisma, a przed sądem w Pszczynie oskarżono R. o obrazę kanclerza O. Bismarcka i skazano na 10 tygodni więzienia. Także w latach następnych pod byle pretekstem wytaczano mu procesy prasowe, skazując go na kary pieniężne i kary więzienia. Łącznie przesiedział 2 lata, nawet więcej niż Karol Miarka.

Obejmując kierownictwo „Katolika", R. zachował sposób wypowiedzi wypracowany przez Miarkę i językową formę wypróbowaną

przez swego poprzednika, dzięki której można było najłatwiej trafić do umysłów i wyobrażeń czytelników. R. nadał pismu bardziej niż w czasach Karola Miarki radykalny ton, zarówno w zakresie programu narodowego, jak i społecznego. Kończący się bowiem okres kulturkampfu i coraz wyraźniejsza niechęć Centrum, zniemczonego i niemieckiego duchowieństwa do angażowania się po stronie obrony języka polskiego i polskości, a także rosnące konflikty społeczne skłaniały do takiej reorientacji programu i nastawienia „Katolika". Jego redaktor sprawę języka polskiego na Śląsku traktował jako sprawę o znaczeniu ogólnonarodowym, czemu dał wyraz, m.in. publikując w piśmie wypowiedzi posłów polskich w sejmie pruskim i parlamencie niemieckim, ogłaszając lub przedrukowując, przede wszystkim z prasy wielkopolskiej i z polskich gazet na Pomorzu, liczne korespondencje oraz artykuły na temat obrony języka polskiego i walki Polaków z germanizacją. Miało to duże znaczenie dla kształtowania się poczucia wspólnoty narodowej Górnoślązaków z Polakami z innych ziem polskich. Prowadzona przez R. na łamach „Katolika" obrona polskości szła w następujących kierunkach: krytyki różnych form germanizacji oraz zwalczania przejawów niechęci do języka polskiego wśród Górnoślązaków. R. wskazywał na społeczną absurdalność germanizacji i dążył do wewnętrznego skonsolidowania Górnoślązaków na gruncie polskości.

Wiele uwagi poświęcił sprawie nauki języka polskiego, możliwej wówczas jedynie w rodzinach polskich. Za pośrednictwem „Katolika" niejednokrotnie udzielał drobiazgowych praktycznych rad w tym zakresie. W listopadzie 1881 r. wystąpił z pomysłem wydania nowego pisma polskiego na Górnym Śląsku – „Szkoła", którego celem miało być systematyczne udzielanie praktycznych wskazówek w zakresie nauczania i uczenia się języka polskiego. Zamierzeniem tego projektu było także stworzenie zastępczych warunków rozwoju polskiej inteligencji Górnego Śląska, na którą zapotrzebowanie systematycznie rosło. Z powodu rozmaitych przeszkód i trudności plan ten nie doszedł do skutku. Podobny cel miała rzucona przez niego w październiku 1880 r., ale również niezrealizowana myśl stworzenia na Górnym Śląsku Towarzystwa Języka Ojczystego. W celu krzewienia i umocnienia świadomości narodowej Górnoślązaków R. wykorzystywał m.in. rocznice narodowe, zwłaszcza zaś rocznicę powstania listopadowego i 200. rocznicę bitwy pod Wiedniem, poświęcając im wiele uwagi na łamach „Katolika".

W poglądach społecznych reprezentował stanowisko katolicyzmu społecznego. W „Katoliku" bronił przede wszystkim interesów chłopów, rzemieślników i drobnych kupców. Surowo krytykował też wyzysk robotników przez kapitalistów.

Pod koniec swojej śląskiej działalności, w 1887 r. R. zaczął wydawać ilustrowany miesięcznik „Światło", mający na celu zaznajamianie czytelników z historią i kulturą polską. Redagowane przez niego pismo, podobnie jak wszystkie gazety polskie w zaborze pruskim w tym czasie i później, nie tylko prowadziło działalność publicystyczną i oświatową, ale było także organizatorem polskiego życia narodowego. R. angażował się bezpośrednio, jak wszyscy redaktorzy i dziennikarze polscy w czasach porozbiorowych, w działalność organizatorską i oświatową wśród Górnoślązaków. Często jeździł do różnych, nieraz bardzo odległych wsi i miast, zakładając tam różnego rodzaju polskie organizacje, wygłaszając przemówienia i odczyty. Zaczął od tworzenia związków robotniczych już na początku l. 80. W końcu stycznia 1881 r., z inspiracji R., powstał w Królewskiej Hucie Związek św. Barbary, którego celem było „podniesienie stanu górniczo-hutniczego pod względem duchownym i materialnym". Dzięki staraniom R. podobne organizacje powstały w Katowicach, Wirku, Biskupicach i innych miejscowościach, przybierając różne nazwy.

R. odniósł się pozytywnie do związków organizowanych przez barona Karola Hu-

enego, skupiających chłopów, mimo obaw, że będą one działały w duchu germanizatorskim. Na polu działalności organizacyjnej dochodziło do współpracy R. z Przyniczyńskimi, mimo ostrych antagonizmów między nimi a „Katolikiem" z czasu, gdy pismo to było redagowane przez Karola Miarkę.





Kierowany przez R. „Katolik" nie zrywał radykalnie z Centrum, gdyż od czasów kulturkampfu łączyły go z nim zbyt ścisłe więzy, ale odnosił się do tej partii z coraz większym chłodem i niechęcią. Wyrazem tego była m.in. bardzo ostra krytyka poglądów ks. Adolfa Franza, jednego z niemieckich przywódców centrowych na Śląsku i w Niemczech, który na zjeździe katolickim we Wrocławiu w 1884 r. wystąpił, nie po raz pierwszy, z germanizatorskimi enuncjacjami. Również w sprawie wyborów do sejmu pruskiego i parlamentu niemieckiego R. zapowiadał odmienne od centrowego stanowisko obozu polskiego, jakkolwiek nie mógł jeszcze sobie wówczas pozwolić na samodzielną politykę wyborczą. W dążeniu do rozluźniania stosunków z Centrum R. znajdował poparcie czytelników „Katolika".

Zm. w Wilczynie w 1923 r. Tam też został pochowany na miejscowym cmentarzu.

Bednorz Z., *Nad rocznikami dawnych gazet śląskich. Studium z polskiego życia literacko-kulturalnego przełomu XIX i XX wieku*, Wr. 1971; Czapliński M., *Adam Napieralski 1861–1928. Biografia polityczna*, Wr. 1974; *Jeden z ostatnich*, „Wiadomości dla Duchowieństwa", P. 1923; Kaganiec M., *Radziejewski Stanisław*, [w:] *Bytomski słownik biograficzny...*, s. 217–218; Ksiądz [Kudera J.], *Dziennikarstwo polskie na Śląsku. Zarys historyczny*, Bytom 1912; Kwiatek A., *Przywódca i przywództwo narodowe na Górnym Śląsku*, Op. 1991; Pater M., *Centrum a ruch polski na Górnym Śląsku (1879–1893)*, Kat. 1971; tenże, *Ruch polski na Górnym Śląsku w latach 1879–1893*, Wr. 1969; SBKDŚ, s. 341–343; Szramek E., *Ks. Norbert Bonczyk*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku" 1930, s. 33–35; Tobiasz M., *Pionierzy odrodzenia narodowego i politycznego na Śląsku (1763–1914)*, Kat. 1945. – „Kurier Śląski" 1920, nr 166.

Mieczysław Pater



Reden Friedrich Wilhelm von (1752–1815), śląski starosta górniczy (Berghauptmann), potem pruski nadstarosta górniczy (Oberberghauptmann) i minister (członek

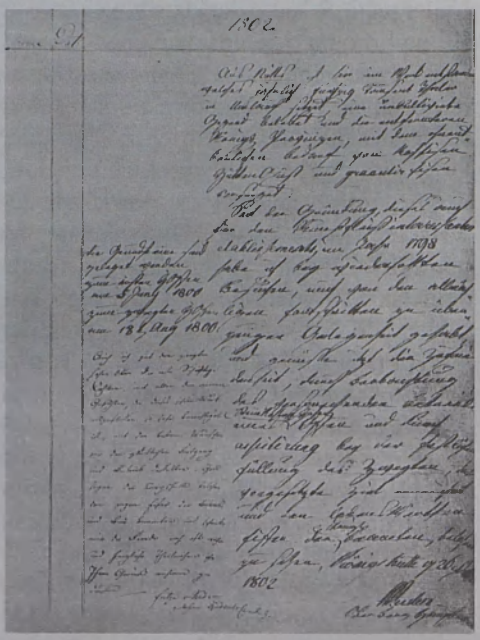
Generalnego Direktorium), jeden z twórców przemysłu na Śląsku na przełomie XVIII i XIX w., inicjator i nadzorca budowy kop. „Król" i huty „Królewskiej" w obecnym Chorzowie, człowiek bardzo zasłużony dla śląskiego i chorzowskiego górnictwa i hutnictwa, doprowadził te podupadłe już na Śląsku dziedziny gospodarcze do ponownego rozkwitu, jego imię nosił jeden z wielkich pieców huty „Królewskiej".

Ur. 23 III 1752 w Hameln nad Wezerą, pochodził ze starego dolnosaksońskiego rodu, z rodziny bardzo mocno związanej z górnictwem. Był krewnym reformatora pruskiego górnictwa i hutnictwa → Friedricha Antona von Heinitza. Jego kuzyn, Friedrich Otto Burchard von Reden był hanowerskim starostą górniczym.

Ojciec R., Johann Ernst Wilhelm, pan na Hameln i Benningstenhn, był radcą dworu królewskiej Wielkiej Brytanii oraz księstwa elekcyjnego Braunschweig-Lüneburg. Wcześnie osierocił małego Fryderyka, którym wówczas zajęła się jego siostra. Wychowywała go w duchu protestanckiego purytanizmu i tolerancji. R. od dzieciństwa wykazywał się wybitnymi zdolnościami naukowymi i organizacyjnymi, a także zainteresowaniami technicznymi. Chłopcem zainteresował się jego wuj Claus Friedrich z Clausthal, który piastował szereg wysokich urzędów, w tym górniczych; oprócz stanowiska hanowerskiego radcy kameralnego miał stopień górmistrza, honorowy tytuł dyrektora kopalń angielskich i wiele innych. Pod jego kierunkiem R. zapoznał się z teorią i praktyką górniczą. W r. 1768 odbył praktykę w różnych kopalniach Górnego Harzu. Zdobytą wówczas wiedzę uzupełnił w l. 1770–1773 na Uniwersytecie w Getyndze, a następnie w Halle, gdzie spędził jeden semestr. W Getyndze studiował prawo i nauki przyrodnicze. W 1774 r. zdał egzaminy, które utorowały mu drogę do kariery urzędniczej. Dzięki pomocy finansowej stryja w l. 1774–1776 odbył szereg podróży naukowych po Europie Zachodniej, podczas których zwiedził czołowe ośrodki przemysłowe obecnej Holandii, Belgii, Francji, a zwłaszcza Anglii (m.in. Birmigham, Manchester, Portmouth i Salisbury). W 1776 r. spotkał w Londynie swego wuja → F.A. v. Heinitza, co miało niebagatelny wpływ na jego dalsze losy. R. szczególnie zainteresowały zagadnienia związane z organizacją, wyposażeniem i działaniem nowoczesnych kopalń i hut oraz metody wytapiania żelaza za pomocą koksu. Jego uwagę zwróciły również związane z nimi zakłady pomocnicze, takie jak: koksownie, szlifiernie i wiertarnie, a także najlepsze sposoby budowy dróg i kanałów oraz wchodzące w użycie maszyny parowe. Po powrocie do Niemiec R., w 1777 r., został współpracownikiem jednego z urzędów w Hanowerze. Przyjaźń z Heinitzem umożliwiła mu wstąpienie na służbę pruską. W 1778 r. m.in. otrzymał tytuł honorowego radcy górniczego w Departamencie Górnictwa i Hutnictwa w berlińskim Generalnym Dyrektorium. Odbył wówczas uzupełniające studia w Akademii Górniczej we Freibergu w Saksonii. Studiował tam mineralogię i geologię u prof. Abrahama Gottloba Wernera. W jesieni t.r. po przeniesieniu z powrotem do Wrocławia Wyższego Urzędu Górniczego, obejmującego całe terytorium Śląska, z Dzierżoniowa w Górach Sowich powierzono mu stanowisko jego dyrektora. Funkcję tę pełnił najpierw komisarycznie. R. rozpoczął swoje urzędowanie od ponownego objazdu podległych mu terenów (pierwszy odbył latem 1779 r.) i zwołania konferencji górniczej w Wałbrzychu, na której przedstawił plan działania. Wkrótce potem otworzył faktorię kopalin we Wrocławiu, a także sieć obwodowych urzędów górniczo-hutniczych, z których jeden powołano w Tarnowskich Górach. Otworzył ponadto pierwszą śląską szkołę górniczą ulokowaną pierwotnie w Świerklańcu, a następnie przeniesioną do Tarnowskich Gór. Jego zasługą było również prawne uregulowanie kwestii związanych z handlem żelazem pomiędzy poszczególnymi prowincjami Prus. W lipcu 1781 r. R. wraz z baronem vom Steinem

towarzyszył Heinitzowi w jego podróży do Gdańska, Królewca, Kajpedy i dalej przez Toruń, Warszawę i Kraków na Śląsk. Zwiedził wówczas kopalnię soli w Wieliczce, gdzie zapoznał się z urządzeniami górniczymi miejscowej kopalni. Wcześniej przygotował dla władz specjalne memorandum, w którym uzasadnił konieczność przeprowadzenia niezbędnych badań geologicznych, pomiarów terenu, zmiany przepisów górniczych itp. Jego zasadniczym punktem było przekonanie władz, że odnowa górnośląskiego przemysłu górniczo-hutniczego może odbywać się tylko na drodze mecenatu państwowego. Pogląd ten, choć ostatecznie zaakceptowany, nie został jednak bezkrytycznie przyjęty przez króla i Heinitza, którzy opowiadali się za prywatną formą uprzemysłowienia. Wkrótce, zgodnie z proponowanymi przez R. zasadami, w Strzybnicy k. Tarnowskich Gór powstała państwowa kopalnia rud ołowiu i srebra „Fryderyk" oraz huta o tej samej nazwie. Było to częścią szerszego planu, który wprowadzano w l. 1783–1788. Polegał on na reaktywowaniu dawnego zagłębia tarnogórskiego. Z inicjatywy R. do odwadniania kopalni zastosowano sprowadzoną w 1786 r. z Anglii maszynę parową, jedną z pierwszych na kontynencie europejskim. Jednocześnie R. prowadził rozbudowę powstałych kilkadziesiąt lat wcześniej hut żelaza w Ozimku i Kluczborku. Jego celem było przekształcenie ich w centrum budowy maszyn dla rozwijającego się przemysłu górnośląskiego. Wzorem kopalni i huty w Strzybnicy R. wprowadzał maszyny parowe także w innych powstałych pod jego nadzorem zakładach. Wyjątkowo pomyślne rezultaty jego działalności sprawiły, że w 1786 r. został wyniesiony do godności hrabiowskiej. W l. 1786 i 1789 odbył kolejne 2 wyprawy do Anglii, podczas których jeszcze dogłębniej zapoznał się z niektórymi osiągnięciami w zakresie wprowadzanych w tym kraju organizacji i techniki przemysłowej.

W eskapadach tych towarzyszyli mu wybrani fachowcy, wśród nich → Johann Friedrich Wedding, którego zadanie sprowadzało się już do technicznego zakodowania i przestudiowania, a następnie zastosowania zdobytej wiedzy przy tworzeniu przemysłu śląskiego. Przeprowadzony przez R. transfer myśli technicznej był tym bardziej skuteczny, że zdołał on namówić do współpracy i przyjazdu na Górny Śląsk wielu wybitnych inżynierów angielskich, m.in. Johna Wilkinsona i Johna Baildona. Z polecenia R. rozpoczęto także zakrojone na szeroką skalę badania geologiczne, mające doprowadzić do odkrycia nowych złóż rudy i węgla. Wszystkie zatem większe inwestycje przemysłowe na Górnym Śląsku na przełomie XVIII i XIX w. dokonywały się pod czujnym okiem R.; najważniejszymi były: budowa i uruchomienie należących do skarbu państwa kopalń „Król" („König") (1791) i „Królowa Luiza" („Königin Luise") (1796), z czasem największych w Zagłębiu Górnośląskim, w obecnym Chorzowie i Zabrzu oraz hut żelaza w Gliwicach (Gleiwitzerhütte) (1796) i koło Chorzowa (Königshütte) (1802) a także zainicjowanie budowy Kanału Kłodnickiego dla przewozu w głąb Prus węgla i surówki.



Zdjęcie wpisu F.W. von Redena w księdze ruchu pieca „Reden" huty „Królewskiej"



Budowę huty żelaza k. Chorzowa rozpoczęto z końcem maja 1798 r. od stworzenia osiedla dla jej budowniczych. Wzniesiono wówczas 8 domów. Potem z uwagi na kłopoty z zakwaterowaniem pracowników huty na wniosek hr. R. wybudowano 10. dalszych. W dniu 27 V 1799, w czasie pobytu w Tarnowskich Górach, król Fryderyk Wilhelm III zatwierdził opracowaną przez → Weddinga i → Baildona dokumentację nowego zakładu. R. nadzorował jego budowę. Na jego życzenie wprowadzono do projektu dekoracje neogotyckie. Tak powstał jeden z pierwszych kompleksów fabrycznych zbudowanych w stylu neogotyckim, który dodatkowo zadziwiał zestawieniem barw; koksownie miały odcień różu, maszynownia, wieże oraz kominy miały zabarwienie oliwkowe, a piece były fioletowo-szare. Ostatni raz obszar obecnego m. Chorzów odwiedził w dn. 26 X 1802 – już jako szef Departamentu Górnictwa i Hutnictwa w Berlinie. Brał wówczas udział w uroczystym otwarciu zakładu, obok wielu wybitnych postaci życia politycznego i gospodarczego ówczesnych Prus, m.in. Ludwiga von Bülowa, ministra finansów, Heinricha Friedricha Karla vom und zum Steina i Karla Augusta von Hardenberga, późniejszych pruskich premierów. Wtedy to R. wpisał do księgi ruchu (Fahrbuch) pieca „Reden" m.in. te słowa: „Aus Nichts ist hier ein Werk entstanden, welches jährlich fünfzigtausend Thaler in Umlauf setzet, eine unkultivierte Gegend belebet und die entfernten königlichen Provinzen mit dem ohnentbehrlichen Bedarf an Roheisen, Hüttenguss und Granuliereisen versorgt" („Z niczego powstał tu zakład, który rocznie dostarcza [do skarbu państwa] pięćdziesiąt tysięcy talarów, ożywia niezagospodarowaną okolicę i zabezpiecza oddalone królewskie prowincje w niezbędną surówkę, odlewy hutnicze i żużel").

W 1803 r. R. powierzono stanowisko ministerialne po zmarłym w maju 1802 r. baronie F.A. von Heinitzu. Nowym stanowiskiem R. nie cieszył się zbyt długo. Po klęsce Prus pod Jeną i Auerstädt w dwóch następujących po sobie w dn. 4 X 1806 bitwach, chcąc uniknąć dewastacji i rabunku podległych sobie zakładów R. nie udał się wraz z królem do Prus Wschodnich, lecz pozostał na swym urzędzie w Berlinie, gdzie złożył w dn. 9 XI 1806 władzom francuskim wiernopoddańczą przysięgę, za co Fryderyk Wilhelm III zwolnił go 9 II (w innych opracowaniach 20 VIII) 1807 w Kłajpedzie ze wszystkich urzędów państwowych bez prawa do emerytury, uzasadniając swą decyzję względami oszczędnościowymi. Jednak z czasem darowano mu tę niesubordynację względem Prus. Jeszcze w 1807 r. na skutek starań jego przyjaciół i dawnych współpracowników, w dn. 8 XI król odznaczył go za zasługi dla państwa wielkim Orderem Orła Czerwonego.

Ostatnie lata swego życia R. spędził w swojej posiadłości, zakupionej jeszcze w 1795 r. z myślą o nowej siedzibie rodzinnej, ulokowanej w Bukowcu u podnóża Rudaw Janowickich. Krótko przed śmiercią zorganizował w Bukowcu Towarzystwo Biblijne.

Tam zmarł 3 VII 1815, nie powracając przed śmiercią do czynnego życia zawodowego.

Od 1802 r. był żonaty z Friederike von Riedesel zu Eisenach, małżeństwo pozostało bezdzietne.

Szczególne znaczenie R. w dziejach Śląska polegało na tym, że był on pierwszym, który poznał się na ogromnych bogactwach naturalnych tej prowincji i prawie nieograniczonych możliwościach ich wykorzystania. Nie tylko przyczynił się do zbudowania tutaj wielu nowoczesnych zakładów przemysłowych, ale także wszystkim działaniom nadawał należyty rozmach, co również zadecydowało o podniesieniu roli Śląska w gospodarce pruskiej.

Zdołał przekonać swych zwierzchników co do tego, że najlepszym gwarantem dalszego rozwoju ekonomicznego tych ziem jest stworzenie silnego sektora państwowego jako najlepszego wzoru do naśladowania dla budzącej się dopiero przedsiębiorczości prywatnej w tej dziedzinie. R. stworzył zatem właściwe podstawy rozwoju przemysłowego Śląska.

Poza wielkim piecem w hucie „Królewskiej" imię hrabiego R. nosiła na Śląsku huta żelaza w Zabrzu, jak również liczne górnicze zakłady i ulice. Na Górze Redena w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) odsłonięto 29 VIII 1853 pomnik. Z propozycją wzniesienia pomnika tego niezwykłego człowieka wystąpił już w kilka dni po śmierci R., 13 VII 1815, jako pierwszy jego dawny współpracownik i następca na urzędzie pruskiego nadstarosty górniczego → J.K.L. Gerhard. Po jego śmierci w 1835 r. powrócił do niej w sierpniu 1850 znany górnośląski przemysłowiec Franz von Winkler, właściciel m.in. Katowic, Mysłowic i Miechowic oraz wielu kopalń i hut, a po jego śmierci prace w tym zakresie kontynuował jego przyjaciel i zarządca jego dóbr, Friedrich Wilhelm Grundmann a w komitecie organizacyjnym budowy pomnika (Comitée zur Errichtung des Reden – Denkmales) zasiadało wielu ówczesnych działaczy politycznych i gospodarczych, wśród nich m.in.: → hr. Hugo Henckel von Donnersmarck, → Friedrich Adolf Leopold von Tieschowitz, → Carl von Oeynhausen, → Karl Johann Bernhard Karsten, → Carl Rudolph Mentzel, → Moritz Naglo i Rudolph von Carnall.

Brano pod uwagę różne miejsca lokalizacji pomnika poświęconego R. Ostatecznie zdecydowano się na wzgórze położone na wschód od huty „Królewskiej", której powstanie było głównym dziełem R. a poza tym leżała ona w centrum okręgu przemysłowego. Wybrano punkt położony powyżej osady hutniczej, aby monument górował nad okolicą i był z daleka widoczny. Spod stóp pomnika miał roztaczać się widok na pobliskie zakłady przemysłowe.



Postać R. wyrzeźbił znany rzeźbiarz → Theodor Erdmann Kalide, pochodzący z Królewskiej Huty. W uroczystym odsłonięciu pomnika wziął udział król pruski → Fry-

deryk Wilhelm IV. Pomnik istniał do lipca 1939 r., kiedy to z powodów politycznych został strącony i po raz drugi po odbudowaniu w 1940 r., ponownie – w 1945 r. Dn. 6 IX 2000, po odtworzeniu go przez artystę rzeźbiarza Augustyna Dyrdę i umieszczeniu w nowym miejscu, na pl. Hutników, a nie na dawnym, Górze Redena, gdyż w międzyczasie jej obszar i otoczenie zostało zabudowane, dokonano odsłonięcia wzniesionego na nowo staraniem władz miasta Chorzów pomnika hr. R., postaci bardzo zasłużonej dla powstałych tutaj na przełomie XVIII i XIX w. zakładów przemysłowych i obok nich osiedli.

O R. i jego zasługach dla obecnego m. Chorzów zob. szerzej w załączonej poniżej literaturze oraz w tym tomie w biogramach: J. Baildona, J.K.L. Gerharda, F.A. von Heinitza, J.J.F. Holtzhausena, S. Isaaka, E. Martiniego i F.J. Weddinga.

Allgemeine Deutsche Biographie, Bd. 17, Leipzig 1888, s. 510–513; Gross H., *Bedeutende Oberschlesier...*, s. 45–48; Carnall R. v.; *Das Denkmal des Staats – Ministers Grafen von Reden bei der Königshütte in Oberschlesien* (Nadbitka z: „Zeitschrift für das Berg-, Hütten- und Salinenwesen in den Preussischen Staate" Bd. 1: 1854, s. 20–24), Długoborski W., *Friedrich Wilhelm von Reden jako człowiek oświecenia*, [w:] *Friedrich Wilhelm von Reden...*, s. 52–69; Fechner H., *Geschichte der schlesischen Berg- und Hüttenlebens*, Breslau 1900, s. 334–335; *Friedrich Wilhelm Graf von Reden (1752–1815). Beiträge zur Früindustrialisierung in Oberschlesien und an der Ruhr*, Hrsg. O. Schmidt-Rutsch, [b.m.w.]; Fuchs K., *Friedrich Wilhelm Graf von Reden*, [w:] *Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schlesiens*, Dortmund 1985, s. 25–45; tenże, *Vom Dirigismus zum Liberalismus. Die Entwicklung Oberschlesiens als preußischen Berg- und Hüttenrevier*, Wiesbaden 1970, s. 48, passim; Hartmann I.B., *Friedrich Wilhelm Graf von Reden und der schlesiche Eisenkunstguss / Hrabia Wilhelm von Reden i śląskie żeliwo artystyczne*, Oldenburg 2005, s. 150; Junghann O., *–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*, s. 7–14; Kozina I., *Uwagi do dziejów architektury dawnego Chorzowa*, [w:] *U przemysłowych źródeł kultury. Z dziejów Chorzowa i Górnego Śląska w XIX i XX wieku*, pod red. J. Kurka, Ch. 2004, s. 39–41; Kwaśny Z., *Hutnictwo żelaza na Górnym Śląsku w pierwszej połowie XIX wieku*, Wr. 1968, s. 12, 54, 92, 144, 218; *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 21, s. 240–241; Niemierowski W., *Fryderyk Wilhelm Reden* (1752–1815), Kat. 1979; *Niemcy górnośląscy. Leksykon biograficzny*, oprac. Ł. Kuś, Gliwice–Op. 2004, s. 47; Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 93–94, 251–252; Piernikarczyk J., *Historia górnictwa i hutnictwa na Górnym Śląsku*, t. 1, Kat. 1935, s. 20, 168, 172–178, 181–183, 186, 187, 189, 217, 218, 454, 456, 459, t. 2, Kat. 1936, s. 2, 3, 6, 9–11, 19–23, 25, 28, 38, 39, 41, 139, 205, 215, 263, 303, 326, 328, 342, 348, 353, 358; Schwemann A., *Friedrich Wilhelm Graf von Reden*, „Beiträge zur Geschichte der Technik und Industrie. Jahrbuch des Vereins Deutscher Ingenieure", Bd. 14: 1924, s. 22 i n.; Serlo A., *Beitrag zur Geschichte des schlesischen Bergbaues...*, s. 32, 43; Serlo W., *Männer des Bergbaus...*, s. 118; Snoch B., *Górnośląski leksykon biograficzny*, Kat. 1997, s. 186; Wuttke K., *Aus der Vergangenheit des schlesischen Berg- und Hüttenlebens*, Breslau 1913, s. 25–90. – http://de.wikipedia.org/wiki/Friedrich_Wilhelm_von_Reden (dostęp: grudzień 2007).

Damian Recław



Reginek Tomasz, pseud. Tomasz Dobrzyński (1887–1974), ksiądz, działacz społeczno-polityczny i narodowy, proboszcz, wikariusz generalny biskupa polowego, publicysta, pisarz.

Ur. 7 III 1887 w Dobrzeniu Wielkim (pow. opolski) w wielodzietnej chłopskiej rodzinie Jakuba i Magdaleny z Gabrielów. Z rodziny matki wyszło kilku kapłanów, z których najbardziej znany był Jan Alojzy Nepomucen Fiecek. W trakcie nauki w szkole ludowej uległ wypadkowi i na pół roku musiał opuścić szkołę, ale dzięki pomocy brata nadrobił materiał i za namową inspektora szkolnego rodzice pozwolili mu kontynuować naukę. Po ukończeniu szkoły ludowej w rodzinnej miejscowości uczył się w gimnazjum w Prudniku (1901–1902) i w Bytomiu (1902–1909).

Mimo przejścia bardzo trudnej i skomplikowanej operacji przystąpił do egzaminu dojrzałości i w 1909 r. zdał go. Następnie studiował teologię na Uniwersytecie Wrocławskim. Uczęszczał także na zajęcia z socjologii, prawa i ekonomii. Interesowały go bowiem zagadnienia społeczne, a zwłaszcza kwestia robotnicza i działalność katolickich związków robotniczych w Niemczech. W trakcie studiów poznał polskiego arystokratę Gawrońskiego i za jego protekcją został korepetytorem w domu Tyszkiewiczów. W ich domu w Krakowie poznał zapewne Henryka Sienkiewicza, Lucjana Rydla i Włodzimierza Tetmajera. Uczestnictwo w wielu zajęciach w połączeniu z pracą na stanowisku prezesa akademickiego związku społecznego nadszarpnęło jego zdrowie. Uzyskał więc urlop dziekański, pojechał do Wiednia, zwiedził Alpy. Następnie na uniwersytecie w Monastyrze w Westfalii słuchał wykładów z ekonomii i równocześnie zapoznał się z działalnością centrali chrześcijańskich związków zawodowych w Muenster-Gladbach. Interesował się także położeniem polskich emigrantów zarobkowych w Zagłębiu Ruhry. Dn. 18 VI 1914 został wyświęcony we Wrocławiu. Był potem wikarym w Dobrzeniu Wielkim, Opolu i Byczynie. Pod koniec 1914 r. został wikarym w Szczecinie. Po wybuchu I wojny światowej był kapelanem w obozie jenieckim w Szczecinie. Kiedy w 1915 r. wybuchła w obozie epidemia tyfusu, pełnił tam obowiązki samarytańskie. Za zaangażowanie się w wymianę jeńca wojennego ze Szwajcarii zwolniono go z funkcji kapelana wojskowego, kierując na urlop zdrowotny do Jełowej w powiecie opolskim. Po 6 miesiącach skierowany został do Cottbus (Chociebuż) na Łużycach, gdzie zarządzał dużą terytorialnie parafią, składającą się z 4 miast i 230 gmin, gdyż katolicy byli tu mniejszością wśród protestantów. Uporządkował parafię organizacyjnie, założyl 5 katolickich szkół elementarnych, rozwinął duszpasterstwo rodzin, zaktywizował miejscowych robotników katolickich, by łączyli się w związki. Po roku przeniesiony został do Mikulczyc. Tu założył dla dzieci organizację Dziecięctwo Jezusowe, która zdobyła szeroką popularność. W 1918 r. wygłosił dla kapłanów w Bytomiu cykl wykładów na temat ekonomicznego położenia robotników, wskazując, iż wyzysk pcha robotników w objęcia Związku Spartakusa. Po zakończeniu I wojny światowej pojawiła się na Górnym Śląsku koncepcja, by skomplikowane narodowe problemy tego obszaru rozwiązać, tworząc samodzielne państwo śląskie, w pełni neutralne na wzór Szwajcarii. Głosicielem tej idei byli Ewald Latacz, Niemiec z Górnego Śląska – adwokat w Wodzisławiu, i brat księdza, Jan Reginek, nauczyciel w Raciborzu. R. związał się więc ze Związkiem Górnoślązaków – Bund der Oberschlesier – organizacją separatystyczną, propagującą hasło samodzielności państwowej Śląska: „Górny Śląsk dla Górnoślązaków". Jego ideologię przedstawił w pracy *Die oberschlesische Frage. Ein Beitrag zu der Geschichte und Lösung* (Königshütte 1920). Z ramienia Związku uczestniczył (grudzień 1918, styczeń 1919) w Pradze w spotkaniu z premierem państwa czechosłowackiego – E. Kramařem, był także w Szwajcarii. Z czasem zraził się do proniemieckiego kursu polityki Związku. Widząc brak szans na realizację lansowanej przezeń koncepcji, wraz z bratem opuścił organizację. Kiedy otwarcie wystąpił przeciwko prześladowaniu ludności polskiej przez Centralną Radę Robotniczo-Żołnierską dla Górnego Śląska w Katowicach, na której czele stał Otto Hörsing, musiał opuścić Górny Śląsk. Potajemnie przez Poznań wyjechał do Berlina. Tam prawdopodobnie spotkał się z W. Korfantym. Przebywał jeszcze w Münchengladbach i stąd wyjechał do Paryża, gdzie szukał kontaktu z Romanem Dmowskim. Przebywał także w Nantes. Zapewne w styczniu 1920 r. poprzez Lourdes wrócił na Górny Śląsk. Został mianowany wikarym w parafii św. Jadwigi w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Po powrocie na Górny Śląsk oddał się także do dyspozycji Polskiego Komisariatu

Plebiscytowego. W parafii dążył do rozwoju życia religijnego i narodowego. Zakładał organizacje religijno-społeczne, zespoły charytatywne dla miasta i okolicy, ochronki dla dzieci polskich, szwalnie bielizny dla biednych kobiet, tanie jadłodajnie dla bezrobotnych, kursy działaczy społeczno-charytatywnych. Po założeniu w Królewskiej Hucie Polskiego Związku Chrześcijańskiej Dobroczynności rozpoczął wydawanie miesięcznika „Chrześcijańska Dobroczynność". Niemieccy parafianie, by ograniczyć działalność niewygodnego wikariusza, oskarżyli go przed biskupem Adolfem Bertramem, kierującym diecezją wrocławską, o oszczerstwo przeciw niemu. Biskup zamierzał odwołać księdza, lecz zdecydowana postawa polskich parafian i dowody na pożyteczną dla Kościoła działalność R. spowodowały, iż kardynał Bertram anulował dekret i wikariusz pozostał w parafii. We wrześniu 1920 r. R. otrzymał propozycję z Polskiego Komisariatu Plebiscytowego w Bytomiu objęcia stanowiska doradcy technicznego Międzysojuszniczej Komisji Plebiscytowej i Rządzącej w Opolu. Biskup wrocławski nie zgodził się na opuszczenie przez niego parafii. W momencie wybuchu III powstania śląskiego bojówki niemieckie zorganizowały manifestację w Królewskiej Hucie, grożąc polskim mieszkańcom, iż zostaną wymordowani za zdradę. Kiedy zaczęto demolować polskie lokale, R. wraz z ks. Adolfem Gniłką przedarli się na rowerach do Lipin, gdzie stacjonowały siły powstańcze. Po powiadomieniu powstańców wkroczyli oni do Królewskiej Huty i położyli kres ekscesom części mieszczan. Po podziale Górnego Śląska R. uzyskał urlop od władz kościelnych i w 1922 r. mianowany został naczelnikiem Wydziału Pracy i Opieki Społecznej Naczelnej Rady Ludowej, a następnie Urzędu Wojewódzkiego Śląskiego w Katowicach. Jeszcze w 1921 r. ukazały się jego opracowania: *Kwestia górnośląska* (Bytom 1921) i *Moralność a dobroczynność* (Król. Huta 1921). Po śmierci wojewody Józefa Rymera R. wrócił do pełnienia obowiązków duszpasterskich. W l. 1923–1939 był proboszczem parafii Matki Boskiej Bolesnej w Rybniku. W 1927 r. wydał pracę *Apostolstwo w Królestwie Bożym* (Kr. 1927). Utrzymywał stałe kontakty z Polonią, odwiedzając w 1925 r. jako delegat Urzędy Emigracyjnego Brazylię, Argentynę, Peru, Boliwię i Ekwador. W 1928 r. uczestniczył w Kongresie Eucharystycznym w Sydney i z tej okazji napisał broszurę *Durch fünf Erdteile. Zusammenschluss oder Niedergang Europas* (Greiffenberg [ok. 1930]). W 1931 r. wybudował internat dla gimnazjalistów w Rybniku, w czym pomagał mu ks. Jan Kapica. W tym czasie był także kuratorem i wizytatorem kanonicznym klasztorów żeńskich. Sprawował ponadto opiekę nad Domem Rekolekcyjnym w Kokoszycach, głosząc tam rekolekcje dla świeckich działaczy katolickich. W l. 1932–1939, korzystając ze specjalnego paszportu, wyjeżdżał do Wrocławia, by głosić nauki rekolekcyjne tamtejszym Polakom. Dn. 29 VIII 1939 bp Stanisław Adamski powierzył mu stanowisko okręgowego generalnego wikariusza, gdyby w warunkach wojny niemożliwy był kontakt parafii ziemi rybnickiej z diecezją. Dzięki temu w początkach września R. mógł wizytować opuszczone parafie i ustanawiać tam następców lub zastępców za kapłanów, których aresztowano lub którzy w obawie utraty wolności opuścili swoje parafie. Inwigilowany przez gestapo po 6 tygodniach aresztu domowego i po powiadomieniu biskupa zdołał ujść na ziemie Generalnego Gubernatorstwa, a następnie przedostał się do Rzymu, potem do Paryża. Złożył wówczas egzamin doktorski z socjologii. W 1940 r. odbył w USA kurs pilotażu lotniczego. Potem zgłosił się do Polskich Sił Zbrojnych na Bliskim Wschodzie. W 1942 r. w stopniu pułkownika mianowano go wikariuszem generalnym biskupa polowego ks. Józefa Gawliny. Do jego funkcji duszpasterskich należało m.in. wizytowanie polskich szkół na Bliskim Wschodzie i w Afryce. Był wówczas także kuratorem 2 domów polskich w Jerozolimie. Po zakończeniu II wojny

światowej nie wrócił do Rybnika. Przebywał na emigracji. W dalszym ciągu związany był z ks. bp. Gawliną. Zajmował się polskimi uchodźcami przebywającymi poza Europą. W związku z tym zajęciem wizytował Iran, Irak, Liban, Palestynę, Egipt, a nawet dotarł do Indii. W 1947 r., korzystając z urlopu wojskowego, przebywał w USA. Rok później wstąpił do nowicjatu księży marianów, lecz ślubów wieczystych nie złożył. W 1950 r. opuścił zgromadzenie i został kapelanem Zakładu Świętego Józefa w Nowym Jorku, prowadzonego przez siostry niepokalanki. Po II wojnie światowej opublikował za granicą wiele dzieł religijnych: *Droga do doskonałości w duchu św. Teresy od Dzieciątka Jezus* (Londyn 1956), *W miłości Chrystusowej. Liturgiczne rozważania na każdy dzień Roku Kościelnego* (t. 1–2, Londyn 1958–1959), *Nowe życie w Chrystusie. Konferencje religijne* (Londyn 1956), *Naśladowanie Świętych Pańskich z krótkim rozważaniem na każdy dzień roku* (t. 1–2, Londyn 1973), oraz prac o charakterze historycznym: *Ku wolności* (Detroit–Michigan 1950), *Potęga katolickiej Polonii Amerykańskiej* (Detroit–Michigan 1950). Ważną rolę w historii Kościoła na Górnym Śląsku odegrały jego pamiętniki, opublikowane pod pseudonimem Tomasz Dobrzyński – *Proboszcz śląski. Wspomnienia.* (Londyn 1952) Już po śmierci R. wydana została jego praca *Ewolucyjne życie i trascendentna śmierć człowieka* (Londyn 1974). W 1950 r. został prałatem, w 1961 r. – kanonikiem honorowym kapituły wrocławskiej, a w 1962 r. – konsultorem kongregacji soborowej. Krótko przed śmiercią, już ciężko chory, wrócił w grudniu 1973 r. do Polski.

Zm. 19 I 1974 w Oleśnie. Pochowany został w Dobrzeniu Wielkim.

Odznaczony został kościelnym orderem „Pro Ecclesia et Pontifice". Otrzymał również Złoty Krzyż Zasługi.

Brożek A., *Reginek Tomasz*, [w:] PSB, t. 30, s. 734–736; Wycisło J., *Reginek Tomasz*, [w:] SBKDŚ, s. 345–348; Cimała B., *Reginek Tomasz*, [w:] EPŚl., s. 474; tenże, *Zarys dziejów gminy Dobrzeń Wielki*. [w:] *Dobrzeń Wielki i okolice. Dzieje dawne i czasy współczesne*, Op. 1993, s. 103; Dobrowolski P., *Ugrupowania i kierunki separatystyczne na Górnym Śląsku i w Cieszyńskiem w latach 1918–1919*, W.–Kr. 1972; Hauser P., *Śląsk między Polską, Czechosłowacją a separatyzmem. Walka Niemiec o utrzymanie prowincji śląskiej w latach 1918–1919*, Poznań 1991, s. 29, 30, 40, 43, 106, 107; Klein E., *Niemieckie plany separatystyczne na Śląsku w listopadzie i grudniu 1918 r.*, „Acta Universitatis Wratislaviensis", nr 138, S. Prawo, Wr. 1971, z. 34, s. 3–47; *Źródła do dziejów powstań śląskich*, red. K. Popiołek, t. 1: *Październik 1918–Styczeń 1920*, wybór i oprac. H. Zieliński, Wr. 1963, s. 77; Wyglenda J., *Plebiscyt i powstania śląskie...*, s. 34; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 152; Musialik W., *W kręgu polityki i władzy. Polskie środowisko przywódcze górnośląskiego obszaru plebiscytowego z lat 1921–1939*, Op. 1999, s. 121, 148; Nir R., *Szkice z dziejów Polonii*, Orchard Lake, Michigen 1990, s. 437, 439–454, 456–459, 462–465, 466–470, 483–485, 488–494, 498.

Bogdan Cimała

Reif Alois (1869–1927), proboszcz parafii św. Barbary w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) od 31 X 1911–1922 r.

Ur. 14 VI 1869 w Królewskiej Hucie, wyświęcony 21 VI 1893. Dn. 21 XI 1898 objął parafię marklowicką. Stamtąd został przeniesiony do parafii św. Barbary w swym rodzinnym mieście. Jego proboszczowanie przypadło w większości na trudne lata I wojny światowej i później powstań śląskich. Od 1918 r. działał w lokalnym Związku Caritas, usiłującym łagodzić skutki biedy wywołanej wojną. W 1922 r. przenosi się jako Niemiec na niemiecką część Górnego Śląska. Obejmuje probostwo w Wojsławiu, w pow. grodkowskim. Po przejściu na emeryturę przebywał od 1925 r. w domu dla nieuleczalnie chorych w Rokitnicy w ówczesnym pow. bytomskim (dzisiaj dzielnica Zabrza). Zmarł tam 21 I 1927.

Drabina J., *Historia Chorzowa od 1868 do 1945 roku...*, s. 187; *Handbuch des Bistums Breslau und seines Delegatur-Bezirks für das Jahr 1912*, Breslau [1912], s. 117; tamże, ... 1925, s. 225; tamże, ... 1926, s. 27; tamże, ... 1927, s. 27; tamże, ... 1928, s. 217; Musioł Ł., *Raszczyce. Monografia historyczna gminy i kościoła z dodaniem zarysu dziejów Adamowic*, Katowice 1998, s. 78; Myszor J., *Dzieje akcji charytatywnej...*, s. 74; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 53.

Zbigniew Kapała



Renc Nikodem (1887–1939), powstaniec śląski i obrońca Katowic w 1939 r.

Ur. 7 IX 1887 w Chorzowie (obecnie Chorzów Stary), w chłopskiej rodzinie Karola i Marii z d. Król. Po ukończeniu miejscowej szkoły elementarnej pozostawał w domu, pracując na gospodarstwie ojca. W 1907 r. został zmobilizowany do wojska niemieckiego. Przez 3 lata odbywał służbę wojskową w pułku ułanów w Poczdamie, po czym wrócił do Chorzowa i podjął pracę w górnictwie. Jako członek Zjednoczenia Zawodowego Polskiego uczestniczył w strajku górników w 1913 r. Był członkiem Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół". W momencie wybuchu I wojny światowej ponownie został zmobilizowany i walczył na froncie wschodnim do 1918 r. Armię niemiecką opuścił w stopniu sierżanta.

W kwietniu 1919 r. R. wstąpił do Polskiej Organizacji Wojskowej Górnego Śląska (POW GŚl.). W I powstaniu śląskim dowodził oddziałem peowiaków, walczącym m.in. w Lipinach, w II powstaniu śląskim jako dowódca kompanii wraz z → Marcinem Watołą stał na czele oddziałów, które zaatakowały tereny fabryki związków azotowych. Zdobycie zakładów umożliwiło podjęcie dalszego ataku w celu opanowania Królewskiej Huty (obecnie Chorzów). Od 15 VIII 1920 pracował w gminnym Polskim Komitecie Plebiscytowym w Maciejkowicach, a jednocześnie prowadził działalność wywiadowczą i dowodził oddziałem POW GŚl., zajmującym się ochroną polskich wieców, wchodzącym w skład Obrony Plebiscytu (taką nazwę nosiła POW GŚl., kiedy po II powstaniu śląskim przeszła w stan konspiracji). Po wybuchu III powstania śląskiego pododdział R. wszedł w skład 1. pułku powstańczego Walentego Fojkisa. Najpierw walczył na terenie Wirka, gdzie w miejscowej szkole stacjonowała bojówka niemiecka. Po opanowaniu tej miejscowości wyruszył na powstańczy front i walczył w rejonie Kędzierzyna, Góry Świętej Anny i Gogolina. Do likwidacji powstania R. pełnił funkcję oficera taborów w III baonie 1. Pułku Piechoty. Po powstaniu, z ramienia władz polskich, opiekował się siedzibą Polskiego Komisariatu Plebiscytowego w Bytomiu (hotel „Lomnitz") i siedzibą Polskiego Komitetu Plebiscytowego w Katowicach (hotel „Deutsches Haus").

Po podziale Górnego Śląska jako pracownik Urzędu Wojewódzkiego Śląskiego sprawował nadzór nad ówczesną siedzibą Urzędu Wojewódzkiego Śląskiego w Katowicach. W 1925 r. zrezygnował z tej pracy i odtąd aż do wybuchu II wojny światowej był dzierżawcą restauracji w poczekalni dworca kolejowego w Katowicach.

W okresie międzywojennym należał do wielu organizacji społecznych i politycznych, m.in. do Związku Obrony Kresów Zachodnich (później Polski Związek Zachodni), Ligi Morskiej i Kolonialnej, Narodowo-Chrześcijańskiego Zjednoczenia Pracy (lista wyborcza sanacji w wyborach parlamentarnych i samorządowych). Angażował się w prace Związku Powstańców Śląskich (ZPŚl.), pełniąc m.in. funkcję prezesa grupy miejscowej Karbowa w Katowicach, był członkiem Zarządu Powiatowego tej organizacji w Katowicach. W lipcu 1939 r., kiedy ZPŚl. przystąpił do tworzenia oddziałów samoobrony, R. stanął na czele miejscowe-

go Ochotniczego Oddziału Powstańczego (OOP), który miał współdziałać z oddziałami Wojska Polskiego.

Po agresji hitlerowskich Niemiec na Polskę dowódca OOP, Emanuel Tomanek, na odprawie 3 IX 1939 podjął decyzję o opuszczeniu Śląska, gdyż wycofywały się już oddziały Wojska Polskiego. R. nie skorzystał z tej możliwości. Dn. 3 IX jego oddział obsadził pozycje w rejonie Brynowa oraz parku im. Tadeusza Kościuszki i tam walczył z Wehrmachtem. Dn. 4 IX R. wraz z synem Józefem został ujęty przez Niemców i tego samego dnia rozstrzelany w masowej egzekucji powstańców i harcerzy – obrońców Katowic – na rogu ul. Zamkowej i Rynku.

R. miał 6 dzieci – 3 jego synów zginęło w okresie okupacji hitlerowskiej.

R. został odznaczony m.in. Medalem Niepodległości, Krzyżem na Śląskiej Wstędze Waleczności i Zasługi, Medalem „Polska swemu obrońcy". Obecnie jego imię i syna – Józefa nosi jedna z ulic Katowic, łącząca się z przebiegającą obok Osiedla Tysiąclecia Drogową Trasą Średnicową.

Bohaterowie spod znaku lilijki. Harcerze Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego w latach wojny i okupacji hitlerowskiej w świetle zeznań własnych i świadków, wybór i oprac. A. Szefer, Kat. 1984; Dubiel P., *Wrzesień 1939 na Śląsku*, Kat. 1963 (fot.); *Katowice 1865–1946*, red. J. Szaflarski, Kat. 1978; Sala W., *Do powstańców śląskich młodych zaciągają*, Kat. 1982; Zieliński W., *Renc Nikodem*, [w:] ŚSB SN, s. 248, 249.

Bogdan Cimała



Richter Karl (1829–1893), tajny radca handlowy, dyrektor generalny Zjednoczonych Hut „Królewska" i „Laura".

Ur. 26 II 1829 w Ozimku. Ukończył gimnazjum w Opolu, a następnie studiował na uniwersytetach we Wrocławiu i w Berlinie. Po ukończeniu studiów podjął pracę na Śląsku w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) jako urzędnik w należącej do skarbu państwa pruskiego hucie „Królewskiej". Kiedy → hr. Hugo Henckel von Donnersmarck nabył tę hutę od państwa, R. przeszedł na służbę do nowego właściciela. Był też inicjatorem powstałego 1 VII 1871 koncernu górniczo-hutniczego – Vereinigte Königs- und Laurahütte, Aktiengesellschaft für Bergbau und Hüttenbetrieb (Zjednoczone Huty „Królewska" i „Laura", Spółka Akcyjna dla Górnictwa i Hutnictwa). Siedziba spółki mieściła się w Berlinie, a jej pierwszym dyrektorem naczelnym został R., pełniący tę funkcję aż do swojej śmierci. Koncern skupiał 4 kopalnie węgla kamiennego, 2 kopalnie rudy żelaza, 2 kamieniołomy wapienia i dolomitu oraz 3 huty: „Królewską" w Królewskiej Hucie, „Laurę" w Siemianowicach i „Zgodę" w Zgodzie. W l. 1881–1883 spółka wybudowała hutę „Katarzyna" w Sosnowcu, od 1897 r. dzierżawiła hutę „Blachownia" w Częstochowie, a w 1899 r. założyła Częstochowskie Akcyjne Towarzystwo Górniczo-Przemysłowe.

R. od początku l. 70. XIX w. odgrywał nader ważną rolę w założonej w 1854 r. w Królewskiej Hucie czołowej organizacji zrzeszającej górnośląskich przemysłowców – Oberschlesischer Berg- und Hüttenmännischer Verein (Górnośląski Związek Przemysłowców Górniczo-Hutniczych). Siedzibę związku w 1882 r. przeniesiono do Katowic. Z inicjatywy R. Związek Przemysłowców w styczniu 1882 r. zmienił statut; odtąd, oprócz członków indywidualnych, prawa członkowskie mogły otrzymać poszczególne przedsiębiorstwa przemysłowe. Zmiana statutu spowodowała zdominowanie tej organizacji przez wielki kapitał. R. udało się więc stworzyć potężne lobby gospodarcze na terenie Górnego Śląska. Od 1873 r. występował, przy poparciu Związku Przemy-

słowców, przeciwko polityce celnej rządu, zmierzającej do obniżenia, a nawet zniesienia ceł na wyroby żelazne sprowadzane do Niemiec.

R. wziął udział w założeniu w 1874 r. stowarzyszenia Verein Deutscher Eisen- und Stahlindustriellen (Związek Niemieckich Przemysłowców Żelaza i Stali). Dwa lata później uczestniczył także w powołaniu do życia organizacji Zentralverband Deutscher Industrieller (Centralny Związek Niemieckich Przemysłowców). Jej działalność przyczyniła się do zmiany w 1878 r. polityki celnej Niemiec zgodnie z postulatami przemysłowców. W 1886 r. utworzono biuro sprzedaży wyrobów walcowanych pod nazwą Verkaufsbureau Vereinigter Oberschlesischer Walzwerke, którego pomysłodawcą był R. Z jego inicjatywy, jako rzecznika zrzeszenia, skupiającego wszystkich producentów żelaza i stali, utworzony został w 1887 r. Verband Deutscher Walzwerke (Związek Niemieckich Walcowni). Przewodnictwo w stowarzyszeniu objął jego pomysłodawca.

R. był zagorzałym konserwatystą. Z ramienia Deutsche Reichspartei (Niemieckiej Partii Rzeszy) ubiegał się w 1874 r. w okręgu wyborczym Katowice–Zabrze o mandat poselski do Parlamentu Rzeszy. W wyborach z 10 I t.r. zwycięstwo odniósł jednak kandydat katolickiego Centrum. Cztery lata później R. po raz kolejny wysunął swą kandydaturę na posła. Poparcia udzieliła mu ponownie Deutsche Reichspartei, występująca w okręgu wyborczym katowicko-zabrskim, w którego skład wchodziła też Królewska Huta, pod nazwą Reichstreuer Wahlverein (Związek Wyborczy Wierny Rzeszy). W kampanii wyborczej R. obiecywał poprzeć rząd w walce z socjaldemokracją i ultramontanami, a także w zwalczaniu tendencji wolnego handlu w życiu gospodarczym oraz w przestrzeganiu zasad protekcjonizmu celnego. W wyborach, które odbyły się 30 VII 1878, R. otrzymał w okręgu wyborczym Katowice–Zabrze mandat poselski do Parlamentu Rzeszy. W wyborach pokonał proboszcza Ludwiga Richarda Edlera, reprezentującego katolickie Centrum. W następnych wyborach w 1881 r. prorządowemu stronnictwu nie udało się przeforsować własnego kandydata. W 1884 r. koła prorządowe kolejny raz wysunęły kandydaturę dyrektora naczelnego Zjednoczonych Hut „Królewska" i „Laury". Wtedy w popularnej na Górnym Śląsku gazecie „Katolik" ukazał się artykuł, który ujawnił, że pracodawcy wywierali presję na urzędników i robotników, by głosowali na R. Pracownikom niepopierającym polecanego kandydata grożono sankcjami, ze zwolnieniem włącznie. W tej kampanii R. poniósł fiasko i odtąd wycofał się z życia politycznego.

Zasłużony dla niemieckiej gospodarki tajny radca handlowy R. zm. 27 VIII 1893 w nadmorskim uzdrowisku Heringsdorf.

Biały F., *Górnośląski Związek Przemysłowców Górniczo-Hutniczych 1854–1914*, Kat. 1963, s. 19, 30, 31, 50, 144; Bueck H.A., *Der Zentralverband Deutscher Industrieller 1876–1901*, Bd. 1, Berlin 1902, s. 200; Fuchs K., *Wirtschaftliche Führungskräfte in Schlesien...*, s. 273–274; Kessler G., *Die Deutsche Arbeitgeberverbände*, Leipzig 1907, s. 45; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 83; Orzechowski M., Pabisz J., Surman Z., *Wyniki wyborów parlamentarnych na Śląsku*, [w:] „Studia i Materiały z Dziejów Śląska", t. 7, Wr. 1966, s. 280, 281, 364, 365; Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 186 i n. – „Zeitschrift des Oberschlesischen Berg- und Hüttenmannischen Vereins" 1893, Juli–August, s. 284 i n.

Franciszek Biały

Rogier Antoni (Anton) (1732–1780), pierwszy pruski nauczyciel w Chorzowie (obecnie Chorzów Stary).

Mieszkaniec Bytomia, zatwierdzony przez władze pruskie nauczyciel w Chorzowie (*Bürger aus Beuthen und zu Charzow approbierter Schulmeister*), uczący miejscowe dzieci oraz z Dębu i Hajduk po polsku i niemiecku. Zm. tu 11 I 1780 w wieku 48 lat. Zastąpił go na tym stanowisku → Franciszek Gottschall (Gottschalk).

Drabina J., *Historia Chorzowa...*, s. 140; Musioł L., *Monografia Chorzowa Starego (fragmenty)*, [w:] *Chorzów (Stary). Trzy historie...*, s. 149.

Irena Białas



Rose Gustav (1798–1873), wybitny mineralog niemiecki, profesor Uniwersytetu w Berlinie, podróżnik; jako uczeń górniczy (*Bergeleve*) odbywał praktykę w kopalni „Król" w ówczesnej osadzie hutniczej Królewska Huta (obecnie Chorzów).

Ur. 18 III 1798 w Berlinie, syn Valentina, aptekarza; brat Heinricha, twórcy podstaw chemii organicznej i analitycznej, również profesora Uniwersytetu w Berlinie, członka Pruskiej Akademii Nauk. W l. 1828–1829 uczestniczył w wyprawie Aleksandra von Humboldta na Syberię. R. podróżował także po Włoszech, południowej Francji i Wyspach Liparyjskich. R. był członkiem Pruskiej Akademii Nauk i Niemieckiej Akademii Badaczy Przyrody Leopoldina (od 1860 r.), badał przede wszystkim zależności między geometrycznymi i chemicznymi właściwościami kryształów, stworzył podstawy do obowiązującej jeszcze dzisiaj systematyki kryształów.

Zm. 15 VII 1873 w Berlinie.

Brockhaus. Die Enzyklopädie in vierundzwanzig Bänden, Bd. 18, Leipzig–Mannheim 1998, s. 536; *Deutsche Biographische Enzyklopädie (DBE)...*, Bd. 8, s. 387; *Panne's Biographisches Lexikon. Nach den neuesten Quellen bearbeitet...*, Reudnitz b. Leipzig 1886, s. 358. – http://en.wikipedia.org/wiki/Gustav_Rose (dostęp: grudzień 2007).

Zbigniew Kapała

Rosiewski (imię oraz daty życia nieznane), rzeźbiarz lub stolarz utalentowany artystycznie. W 1789 r. sporządził dla kościoła w Chorzowie (Starym) Grób Pański ze statuą Jezusa Chrystusa.

Krause W., *Grundriss eines Lexikons...*, Bd. 1, s. 155.

Zbigniew Kapała

Roszczyk (Rosczyk) Anna Maria (1876–1928), zasłużona polska działaczka narodowa w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) w okresie powstań śląskich i plebiscytu.

Ur. 26 VII 1876 w Królewskiej Hucie, córka Jana Geislera i Moniki z d. Greiner. W Królewskiej Hucie mieszkała kolejno przy obecnej ul. Katowickiej 5, zlikwidowanym w l. 30. XX w. pl. Wagnera (obecnie ul. Wolności 41) i ul. Sobieskiego 1. Należała do czołowych polskich działaczek plebiscytowych w mieście. Działała w POW GŚl. (od 25 VIII 1920, po zmianie nazwy – Centrala Wychowania Fizycznego, a od końca grudnia tego roku – Obrona Plebiscytu; zmian nazwy tej organizacji, którym towarzyszyło jej pozorne rozwiązanie dokonywano ze względów konspiracyjnych). W l. 1920–1921 w ówczesnym mieszkaniu R. przy pl. Wagnera mieściło się biuro I Inspektoratu tej organizacji, obejmującego powiaty: Katowice – miasto i wieś, Bytom – miasto i wieś oraz Zabrze i Królewską Hutę. Inspektorem był ppor. Wiktor Przedpełski, który odegrał znaczącą rolę w przygotowaniu sił powstańczych do walki na podległym sobie terenie.

Nieznany jest przydział organizacyjny R. w III powstaniu śląskim. W dn. 23 VI 1922, najprawdopodobniej za zasługi dla miejscowego ruchu niepodległościowego, przypadł jej zaszczyt witania wraz z → Henrykiem Majętnym u bram miasta, między Bederowcem a Królewską Hutą, na czele kompanii honorowej, sformowanej z byłych powstańców śląskich, zbliżającego się od strony Katowic oddziału Wojska Polskiego z → gen. Kazimierzem A. Horoszkiewiczem na czele.

R. była żoną miejscowego kowala Karola Fryderyka Wilhelma Roszczyka. Jej córka, Gidonia (ur. 30 III 1898 w Królewskiej Hucie), również uczestniczka powstań śląskich, a w czasie okupacji hitlerowskiej działaczka ruchu oporu w Krakowie, wyszła za mąż za oficera 75. Pułku Piechoty, por. Bolesława Borzyma, współzałożyciela miejscowego koła Związku Oficerów Rezerwy (poległ w kampanii wrześniowej 1939 r. na Lubelszczyźnie).

Akta Oddziału Miejskiego Związku Kombatantów RP i Byłych Więźniów Politycznych w Chorzowie, ankieta Borzymowej Gidonii, córki Anny Roszczyk; Akta USC w Ch., akt urodzenia córki Gidonii nr 327/1898/1, akt zgonu A.M. Roszczyk nr 267/1928/IV; Borth W., *Z walk o niepodległość na Górnym Śląsku...*, s. 10, 39; *Einzug der polnischen Truppen in Königshütte*, „Der Oberschlesische Kurier", Nr. 143 z 25 VI 1922 (tu: Rosczyk); Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 145; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 199, 200; Zieliński W., *Rozwój życia społeczno-politycznego i kulturalnego...*, s. 100.

Zbigniew Kapała



Rumpfelt (Rumpfeldt, Rumpfeld) Wiktor (1890–1965), działacz socjalistyczny, poseł na Sejm Śląski, radny miejski w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. 1 IX 1890 w Pleszewie (Poznańskie), syn Józefa, stolarza, i Weroniki z Jasińskich. W poszukiwaniu zarobku rodzina przeniosła się do Hamburga, gdzie ojciec R. był współorganizatorem Towarzystwa Socjalistów Polskich, a następnie należał do Polskiej Partii Socjalistycznej zaboru pruskiego (PPS zp), wybijając się na jednego z czołowych działaczy w północnych Niemczech. Młody R. po ukończeniu szkoły ludowej terminował w zawodzie malarza (1905–1909), a jednocześnie uczęszczał na 2-letni kurs w Szkole Zdobnictwa Artystycznego. Wiedzę społeczno-polityczną pogłębił roczną nauką w Sozialdemokratische Arbeiterhochschule w Hamburgu. W 1908 r. wstąpił do PPS zp.

W l. 1911–1913 R. odbywał służbę wojskową. Po wybuchu I wojny światowej został powołany do wojska niemieckiego. Uczestniczył w walkach na terenie Belgii, Francji i Macedonii.

Po zakończeniu wojny przeniósł się na Górny Śląsk. Dn. 24 XI 1918 wziął udział w konferencji socjalistów śląskich w Katowicach zwołanej przez J. Biniszkiewicza, która podjęła decyzję o odbudowie PPS zp. Biniszkiewicz został przewodniczącym tymczasowego Komitetu Wykonawczego (KW), a R. sekretarzem i członkiem redakcji „Gazety Robotniczej". XVI Nadzwyczajny Zjazd 21 IV 1919 w Załężu uznał KW za prezydium zarządu partii, nie zmieniając jego składu personalnego. R. był delegatem na XVII Kongres PPS w Warszawie w maju 1920 r., na którym wybrano go do Rady Naczelnej, ale nie brał udziału w jej pracach, ponieważ całkowicie pochłaniały go sprawy Górnego Śląska. Uczestniczył też w odbudowie, a raczej budowie lewicowego Centralnego Związku Zawodowego Polskiego, wchodząc do tymczasowego zarządu tej organizacji jako sekretarz. Miał ponadto duży wkład w tworzenie różnych przybudówek partyjnych, takich jak np. Centrala Kół Śpiewaczych „Wolny Duch". W tym czasie stał się najbliższym współpracownikiem przywódcy PPS zp Biniszkiewicza i jednym z najruchliwszych działaczy socjalistycznych.

Brał czynny udział w wielu najważniejszych akcjach przygotowujących wyzwolenie Górnego Śląska. Od stycznia 1919 r. reprezentował PPS w Komitecie Wykonawczym Polskiej Organizacji Wojskowej Górnego Śląska. Opowiadał się za szybkim podjęciem walki zbrojnej. Uczestniczył w delegacjach do Poznania i Warszawy, które miały na celu ustalenie terminu powstania. Brał udział w decyzji o rozpoczęciu I powstania śląskiego. Następnie wraz z tysiącami Ślązaków schronił się w Zagłębiu Dąbrowskim. Dn. 9 XI 1919 zaczął działać w Sosnowcu Komisariat Rad Ludowych Śląskich; R. wraz z Biniszkiewiczem wszedł w jego skład, a ponadto został członkiem Komitetu Głównego Niesienia Pomocy Ślązakom. Po powrocie na Górny Śląsk uczestniczył w kampanii przedwyborczej do samorządów gminnych (w listopadzie 1919 r.) oraz w licznych zebraniach

i wiecach. W czasie II powstania należał do Rady Politycznej POW. Następnie był bardzo aktywny w kampanii przedplebiscytowej, uczestnicząc w komitetach parytetycznych. Z chwilą wybuchu III powstania (3 V 1921) został jednym z zastępców Biniszkiewicza w Wydziale Wykonawczym Naczelnej Władzy (powstańczej) na Górnym Śląsku.

Po przyłączeniu części Górnego Śląska do państwa polskiego R. pozostał w czołówce kierowniczej PPS. Nadal m.in. przez parę lat pełnił funkcję sekretarza Okręgowego Komitetu Robotniczego PPS w Katowicach (OKR). Na XVIII Kongresie PPS w Łodzi (w lipcu 1921 r.) ponownie wszedł do Rady Naczelnej. Działał też w przybudówkach partyjnych. Należał do organizatorów Stowarzyszenia Powstańców PPS, które przyłączyło się do piłsudczykowskiego Związku Strzeleckiego. W wyborach do Sejmu Śląskiego I kadencji (we wrześniu 1922 r.) uzyskał mandat poselski z okręgu Królewska Huta – Świętochłowice – Tarnowskie Góry – Lubliniec; pełnił funkcję sekretarza Klubu Posłów PPS i był członkiem komisji budżetowej. Występował przeciw germanizacyjnym tendencjom ze strony mniejszości niemieckiej. W l. 1924–1926 był radnym miejskim w Królewskiej Hucie.

Po przewrocie majowym 1926 r. dał się poznać jako gorący zwolennik rządów sanacji, popierając stanowisko przewodniczącego OKR PPS J. Biniszkiewicza. Obydwaj sprzeciwiali się opozycji wobec dyktatury J. Piłsudskiego, jaka narastała w całej partii. Józef Biniszkiewicz i jego najbliżsi poplecznicy, jak R., 17 I 1928 złożyli funkcje w Egzekutywie i Sekretariacie OKR PPS, spodziewając się, że dzięki swemu autorytetowi zmuszą organizację do kapitulacji. Manewr ten nie powiódł się, dlatego 1 IV 1928 grupa Biniszkiewicza utworzyła Śląską Partię Socjalistyczną i przystąpiła do odbudowy CZZP (poprzedni CZZP zjednoczył się z centralami klasowych związków zawodowych w Polsce). Grupa ta nie pozyskała jednak większości członków PPS i związków klasowych. Już po roku Biniszkiewicz oraz jego zwolennicy okazali się gromadką „politycznych bankrutów", mimo połączenia się z podobną grupą rozłamową w Warszawie i innych ośrodkach pod nazwą PPS – dawna Frakcja Rewolucyjna. Nic im też nie dało powołanie własnego klubu poselskiego w Sejmie Śląskim. W wyborach majowych 1930 r. R. ani nikt z jego towarzyszy nie uzyskał mandatu.

W 1933 r. został urzędnikiem w koncernie Wspólnota Interesów w Katowicach. Po napaści Niemiec na Polskę schronił się z rodziną w Krakowie. Ścigany przez gestapo, pracował dorywczo i przenosił się z miasta do miasta: do Warszawy, Lwowa, Brzeżan, Stryja, Rzeszowa i Dębicy.

Latem 1944 r. zgłosił się do Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego w Lublinie, uzyskując stanowisko w Departamencie Pracy i Opieki Społecznej. Wstąpił także do Robotniczej Partii Polskich Socjalistów, a w konsekwencji do prokomunistycznej PPS, tzw. odrodzonej. Następnie w składzie specjalnej ekipy Centralnego Komitetu Wykonawczego PPS przybył do Katowic, gdzie 21 I 1945 przy udziale miejscowych działaczy powołano Wojewódzki Komitet Robotniczy (WKR) PPS. R. został wówczas I sekretarzem WKR. Nie cieszył się jednak autorytetem, nie był akceptowany w środowisku socjalistów, dlatego wkrótce skierowano go do pracy na Dolnym Śląsku, m.in. był krótko dyrektorem huty szkła kryształowego w Szczytnej. Po powrocie do Katowic został sekretarzem okręgowym Związku Pracowników Filmowych. Wstąpił do Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, po czym w następnych latach, aż do przejścia na emeryturę w 1960 r., pracował w spółdzielczości. Od 1945 r. należał do Związku Weteranów Powstań Śląskich, a po połączeniu organizacji kombatanckich – do Związku Bojowników o Wolność i Demokrację. Był przewodniczącym Komisji Weteranów Powstań Śląskich przy Zarządzie Okręgowym ZBoWiD w Katowicach.

Zm. 20 III 1965 w Katowicach.

Hawranek F., *Polska i niemiecka socjaldemokracja na Górnym Śląsku w latach 1890–1914*, Op. 1977;

Kantyka J., *Burzliwe lata. Z dziejów ruchu socjalistycznego na Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1939–1948*, Kat.–Kr. 1977; Lesiuk W., *Polski i niemiecki ruch socjalistyczny w rejencji opolskiej w latach 1918–1922/1923*, Op. 1989; Rechowicz H., *Sejm Śląski 1922–1939*, Kat. 1965; Walczak J., *Polska i niemiecka socjaldemokracja na Górnym Śląsku i w Cieszyńskiem po przewrocie majowym 1926–1939*, Kat. 1980; Zieliński W., *Rumpfelt Wiktor*, [w:] ŚSB, t. 3; tenże, *Wiktor Rumpfelt*, [w:] *Tobie Polsko...*

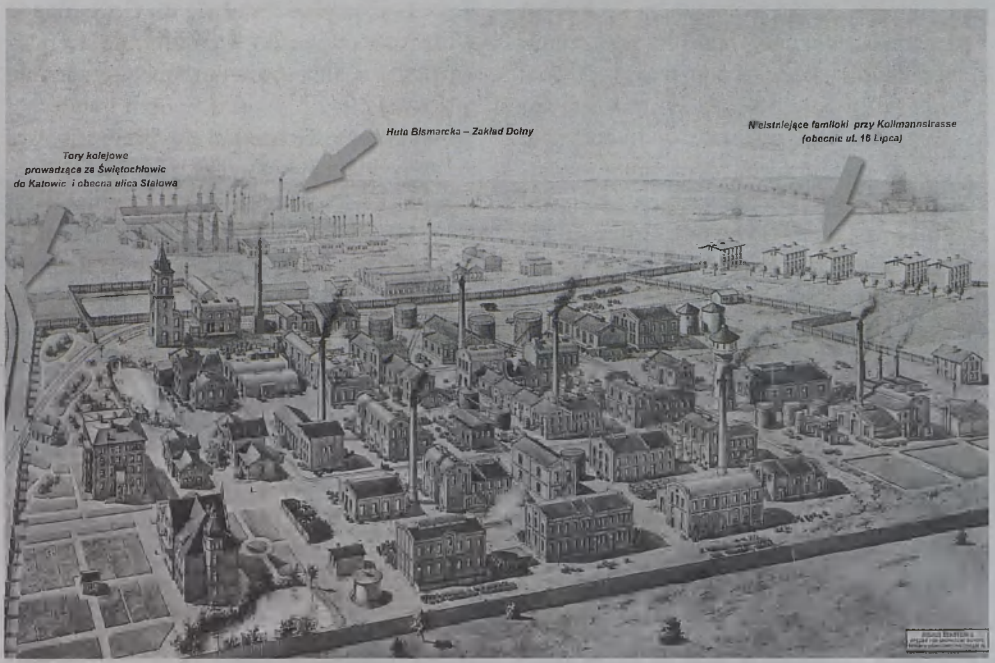
Jan Walczak

Rütgers Rudolf (daty życia nieznane), syn Juliusza, twórcy w Niemczech przemysłu destylacji smoły na przemysłową skalę, który pierwszą niewielką destylarnię smoły uruchomił – jak czytamy w wydanej w 1999 r. w Essen publikacji *150 Jahre Rüttgers Chemical AG* – w 1849 r. w Essen. Potem powstało 77 zakładów impregnacji drewna do pokładów kolejowych (48 na terenie Niemiec i 29 poza ich granicami).

W 1888 r. R. zbudował w Hajdukach Górnych (obecnie Chorzów Batory) fabrykę przerobu smoły, która dała początek najstarszym obecnie w Polsce zakładom koksochemicznym, kolebce przeróbki smoły węglowej i benzolu surowego. Fabryka szybko rozrosła się. Ok. 1900 r. pracowało w niej 500 robotników. W 1905 r. fabryka przeszła na własność firmy Teer- und Erdölindustrie A.G. Berlin. W 1909 r. nabyło ją Towarzystwo Akcyjne Zakładów Rütgersa (Rütgerswerke A.G.), które przystąpiło do gruntownej przebudowy przestarzałych urządzeń, zastępując je bardziej nowoczesnymi. Przebudowa trwała 3 lata. Oddziały dawniej znajdujące się częściowo w Sośnicy przeniesiono do Hajduk, w jednym miejscu skupiając cały przerób smoły. Wybudowano szereg nowych instalacji, pozwalających na pełny przerób smoły. Po 1920 r. fabryka przeszła na własność Związku Koksowni.

Chemiczna fabryka w Hajdukach, [w:] *Związek Koksowni SP. z ogr. odp. Katowice*, [b.r.m.w.; druk powstał prawdopodobnie po 1928 r., znajduje się w zbiorach Pracowni Śląskiej B. Śląskiej w Katowicach, sygn. II 136906]; Kisza Z., Kula J., *75-lecie istnienia Zakładów Koksochemicznych „Hajduki"*, „Chemik" 1963, nr 5 (dodatek); Kurek J., *Historia Wielkich Hajduk...*, s. 60; *75 lat Zakładów Koksochemicznych „Hajduki" 1888–1963*, oprac. J. Surowiński, Kat. 1963, s. 21.

Zbigniew Kapała



Widok na Zakłady Rütgersa (litografia)



Ryszka Józef, pseud. „Szczepon", „Gizd" (1920–1943), harcerz, działacz konspiracyjny, poeta.

Ur. 14 II 1920 w Szopienicach na Śląsku, syn Józefa, działacza polskiego ruchu śpiewaczego, uczestnika I powstania śląskiego w 1919 r. (wówczas poległ), i Wiktorii z Pilarskich. Wychowywał się w śląskiej rodzinie robotniczej, w panujcej w niej żywej atmosferze patriotycznej. Wielki wpływ na osobowość R. wywarł dziadek, górnik, Szczepan Ryszka, znany z nieugiętej polskiej postawy narodowej. R. do szkoły powszechnej uczęszczał w Szopienicach i w Chorzowie, dokąd w 1933 r. przeprowadziła się jego rodzina, matka z ojczymem i z bratem Adamem. Krótko uczęszczał do gimnazjum. Z powodu okoliczności rodzinnych powrócił do szkoły powszechnej, co pozostawiło trwały ślad w jego psychice. Po ukończeniu szkoły R. podejmował różne prace zarobkowe. Gdy został bezrobotnym, próbował zarabiać w „biedaszybach". Równocześnie działał w XIII Drużynie Harcerskiej im. Stefana Rogozińskiego w Chorzowie oraz w amatorskim ruchu oświatowo-teatralnym w szeregach Katolickiego Stowarzyszenia Młodzieży Męskiej i w Oddziałach Młodzieży Powstańczej. W tym czasie zaczął uprawiać twórczość literacką. Dla szkolnego teatru napisał wtedy utwór sceniczny poświęcony Józefowi Piłsudskiemu *Imieniny Ziuka*. Na użytek środowiska harcerskiego pisał – częściowo gwarą śląską – okolicznościowe wiersze i fraszki. Powstał wówczas m.in. poemat *930 km na kajaku. Wędrówka kajakowa zastępu od 19 VI do 17 VII 1937. Chorzów – Gdynia. Opisał druh Ryszka Józef, rysował druh Mazurek Józef*. W okresie przedwojennym powstał także jego patriotyczny utwór nowelistyczny *Mogiły na obczyźnie*. W dniu wybuchu II wojny światowej włączył się do prac pomocniczych w obronie Chorzowa. W kilka dni później musiał opuścić to miasto. Z rodziną został ewakuowany do Sambora, skąd powrócił po kilkunastu dniach i zamieszkał w Sosnowcu. Późną jesienią 1939 r. został przymusowo wywieziony na roboty do Niemiec. Najpierw pracował w Viersen w Nadrenii przy budowie autostrady, a później w fabryce samochodów w Hanowerze. Pomimo bardzo niesprzyjających warunków w ciasnych barakach pisał wiersze, w których wyrażał swe przeżycie po klęsce wrześniowej i nadzieję na zwycięstwo oraz odtwarzał atmosferę obozowego życia, a także podtrzymywał ducha polskiej młodzieży humorem i satyrą. W hanowerskim obozie powstał też jego ciekawy fragment wspomnień z pierwszych dni wojennych. W drugiej połowie 1940 r. zbiegł z hitlerowskiego obozu pracy przymusowej w Hanowerze i dotarł do Sosnowca, skąd przedostał się do Generalnego Gubernatorstwa, do Radomia, gdzie podjął pracę w fabryce wyrobów skórzanych. W końcu 1942 r. opuścił Radom i wyjechał do Warszawy. Tu spotkał się, przypadkowo, ze Zbyszkiem Bednorzem, pisarzem i działaczem podziemnego państwa polskiego, który – podobnie jak R. – przed wrześniem 1939 r. żył i mieszkał w Chorzowie. Bednorz wprowadził R. w śląskie środowisko konspiracyjne działające w stolicy. R. przyjął pseudonim „Szczepon" (ze względu na pamięć swego dziadka Szczepana). Wstąpił do organizacji „Ojczyzna" i pracował w komórce śląskiej Delegatury, pełniąc funkcję kuriera do specjalnych poruczeń Delegata Rządu na Śląsk → Ignacego Sikory (pseud. „Gliwicki") oraz jego zastępcy Alojzego Targa (pseud. „Marcin"). Uczestniczył również w tajnych kursach dziennikarskich, prowadzonych w ramach Zrzeszenia Dziennikarzy Ziem Zachodnich przez Edmunda Męclewskiego

(pseud. „Andrzej") i Tadeusza Kraszewskiego (pseud. „Marek"). Był członkiem śląskiej grupy młodzieżowej „Ojczyzna". W tym okresie R. nadal uprawiał twórczość literacką – pisał wiersze o tematyce patriotyczno-wolnościowej, antyhitlerowskie utwory satyryczne, fraszki. Część jego tekstów drukowana była anonimowo lub z podpisem „Gizd" w prasie podziemnej przeznaczonej dla Ziem Zachodnich, m.in. w „Luźnej Kartce", stanowiącej dodatek do „Zachodniej Straży Rzeczpospolitej". Powstały wtedy najcelniejsze utwory poetyckie R., m.in. *My ślązoki*, *Pon Bóczek Śląski*, *Prziszel czas* oraz opowiadanie *Dni powikłane*). Dn. 14 X 1943 został ujęty w ulicznej łapance w Warszawie i osadzony na Pawiaku. Kilka dni później rozstrzelano go. Dokładnej daty śmierci ani miejsca egzekucji nie udało się ustalić. Informacje o egzekucji podały zainstalowane przez Niemców megafony uliczne.

Bednorz Z., *Józef Ryszka*, [w:] PSB, t. 33; tenże, *Szczepon, czyli rzecz o Józefie Ryszce*, Kat. 1960; Heska-Kwaśniewicz K., *Śląski „Kolumb" – Józef Ryszka*, „Gość Niedzielny", 4 XI 1990; Hierowski Z., *Śląsk walczący*, Kat. 1946; Moskal J., Wilczek S., *Album pisarzy śląskich*, Op. 1975; ŚSB, t. 3; Widera A., *Wierszem o Śląsku*, Kat. 1956.

Zbyszko Bednorz



Sage Hugo (1849–1935), nauczyciel, dyrygent, kompozytor.

Ur. 12 XII 1849 w Ludmierzycach (pow. głubczycki) jako najstarszy syn rolnika Josepha i jego żony Petroneli z d. Borsutzky. W 1867 r. rozpoczął naukę w seminarium nauczycielskim w Pyskowicach, które ukończył 20 VII 1870. Jako nauczyciel pracował w różnych miejscowościach w rodzinnych stronach, w Białowieży, Boguchwałowie, Debrzycy. Dn. 1 I 1873 został samodzielnym nauczycielem w Żorach, skąd 1 IX 1877 przeniósł się do Królewskiej Huty (obecnie Chorzów), pracując jako nauczyciel najpierw w III Szkole Powszechnej w Klimzowcu, a od 1 IV 1882 aż do przejścia na emeryturę 1 IV 1917 w II Szkole Powszechnej. Był współzałożycielem Towarzystwa Nauczycieli Katolickich w Królewskiej Hucie.

Oprócz pracy zawodowej pracował jako organista w kościele św. Barbary. Z dn. 1 IV 1894 przejął po → Heinrichu Wernerze kierownictwo chóru parafialnego, który prowadził nieprzerwanie aż do 1 VII 1931. Jako dyrygent współpracował też z innymi królewskohuckimi towarzystwami muzycznymi Był członkiem Zarządu Towarzystwa im św. Cecyli.

Napisał wiele pieśni religijnych, stanowiących oprawę rozmaitych uroczystości kościelnych, m.in. *Tantum ergo*, *Offertorium ad St. Barbara*, 3 pieśni maryjne, hymn do św. Józefa, 2 pieśni weselne oraz jedną pieśń pogrzebową. Komponował też na zamówienie pieśni okolicznościowe.

Zm. kilka tygodni po swych uroczyście obchodzonych 85. urodzinach 30 I 1935. Został pochowany na cmentarzu św. Barbary.

Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 376, 381; *75 Jahre deutscher Kirchenchor bei St. Barbara, Chorzów II 1859–1934*, Ch. 1934.

Małgorzata Kaganiec

Salerou (Saleron) Jean (daty życia nieznane), mjr, adwokat paryski, wg W. Bortha przyjaciel prezydenta Francji, Raymonda Poincare'go, pierwszy kontroler z ramienia Komisji Międzysojuszniczej w Królewskiej

Hucie (obecnie Chorzów), przeniesiony później do Katowic.

Kontroler był władzą bezpieczeństwa i wykonawcą wszelkich rozporządzeń Komisji Międzysojuszniczej, przebywającej w Opolu. W Królewskiej Hucie kontroler urzędował w miejskim ratuszu.

Borth W., *Z walk o niepodległość na Górnym Śląsku...*, s. 9; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 143; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 192; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 176; Sieradzka D., *Królewska Huta – Chorzów w latach 1868–1945...*, s. 89; Zieliński W., *Rozwój życia społeczno-politycznego i kulturalnego...*, s. 99.

Zbigniew Kapała



Samarzewski Wojciech (1876–1966), krawiec, działacz narodowy na Śląsku, wydawca.

Ur. 13 IV 1876 w Skalmierzycach (pow. Ostrów Wielkopolski). Był najmłodszy z 13 dzieci Stanisława, kowala, i Marcjanny z Pawlaczaków. S. uczył się krawiectwa w Ostrowie Wielkopolskim u L. Andrzejewskiego, a potem w Poznaniu. Dyplom czeladniczy uzyskał w 1895 r., a egzamin mistrzowski złożył 2 X 1901. W 1899 r. osiedlił się w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), gdzie 1 X 1899 otworzył własny zakład krawiecki (z polskim szyldem), za co był szykanowany przez władze pruskie. S. działał w wielu stowarzyszeniach kulturalno-narodowych na Śląsku, m.in. w Towarzystwie Młodzieży Polskiej, Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół" w Królewskiej Hucie, którego był współzałożycielem, a w l. 1908–1914 – prezesem, w Kółku Towarzyskim, na czele którego stał w l. 1912–1914, oraz w 1919 r. Działał też w Banku Ludowym w Królewskiej Hucie. Dn. 24 X 1909 założył jedyne na Śląsku polskie stowarzyszenie rzemieślnicze – Towarzystwo Samodzielnych Polskich Krawców z siedzibą w Katowicach. Uczestniczył w pracach Towarzystwa Górnośląskich Przemysłowców z siedzibą w Bytomiu oraz Związku Przemysłowców Górnośląskich w Katowicach. W l. 1915–1918 służył w armii niemieckiej i walczył na froncie zachodnim, m.in. pod Verdun.

Po I wojnie światowej S. ponownie zaangażował się w działalność społeczno-narodową. Uczestniczył w akcji plebiscytowej na Górnym Śląsku. W 1919 r. założył Spółdzielnię Krawiecką „Byt", a potem Spółdzielnię Spożywców, która w czasie III powstania śląskiego zaopatrywała powstańców w żywność. Był członkiem pierwszego Zarządu Śląskiego Związku Samodzielnych Rzemieślników (w 1919 r.). W l. 1920–1922 redagował pismo „Rzemieślnik i Przemysłowiec" (kształtujące świadomość narodową). Po przyłączeniu części Górnego Śląska do Polski współpracował ze Śląską Izbą Rzemieślniczą w Katowicach. W okresie od 1922 do 1939 r. organizował na terenie całej Polski kursy kroju i szycia. Do 1939 r. przeszkolił ponad 5 tys. osób, a po 1945 r. dalsze 4 tys. W l. 30. założył 2 spółdzielnie krawieckie: „Odzież" i „Tekstylia" – organizował liczne wystawy. Był członkiem Komisji Egzaminacyjnej przy Izbie Rzemieślniczej w Katowicach.


Nr. 1. Królewska Huta, styczeń 1928 Rok 7.

ODZIEŻ

Pierwsze Ilustrowane Pismo Zawodowe poświęcone krawiectwu w Polsce
z dodatkiem sezonowym Żurnall mód.
Organ Związku Pracodawców krawieckich na Polskę Zachodnią.

Zajmował się ponadto działalnością publicystyczną. Od 1914 do 1932 r. (z przerwą

wojenną) wydawał czasopismo „Odzież", pierwsze ilustrowane pismo zawodowe poświęcone krawiectwu w Polsce (wydawcą była początkowo poznańska „Praca"), a następnie od 1934 do 1939 r. kwartalnik „Nowa Odzież". W 1931 r. opublikował swoje wiersze pt. *Wici*. Przygotował podręczniki fachowe przeznaczone dla krawców, m.in.: *Przewodnik dla krawców męskich i damskich, czyli zbiór cenniejszych wiadomości zawodowych z ilustracjami* (Bytom 1909; 10 wydań, ostatnie w 1950 r. w Zabrzu); *Przewodnik nowoczesnego kroju męskiego* (Król. Huta 1924); *Podręcznik do nauki kroju okryć damskich* (Król. Huta 1924). Wspólnie z Emilem Niebrójem opublikował książkę *Egzamin mistrzowski z krawiectwa męskiego, damskiego oraz bieliźniarstwa* (Ch. 1935).

W okresie II wojny światowej mieszkał w Chorzowie; zmuszony był codziennie zgłaszać się na gestapo. Po wojnie razem z synem Feliksem kontynuował działalność wydawniczą z zakresu krawiectwa. Ukazał się m.in. jego *Podręcznik do nauki kroju ubiorów dziecięcych i bielizny* (Zabrze 1949) w spółce wydawniczej „Agra" w Zabrzu. Po jej likwidacji w 1952 r. pracował wyłącznie w zakładzie krawieckim w Chorzowie.

Zm. 2 X 1966 w Zabrzu. Został pochowany na cmentarzu parafii św. Jadwigi w Chorzowie.

S. był odznaczony Srebrnym Krzyżem Zasługi (1927).

Arch.Muz.Ch., Materiały biograficzne; APKat., UWŚl., sygn. 328. – Dubiel P.M., *Dzieje Tow. „Kasyno" i „Kółko" w Chorzowie*, „Zaranie Śląskie" 1964, nr 4, s. 762; Hanke R., *Dzieje rzemiosła polskiego na Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim od przełomu XIX i XX wieku do 1948 roku*, W. 1980; tenże, *Polska droga Chorzowa...*; *Katalog prasowy „Para" 1925*, P. [b.r.w.], s. 41; toż, 1928, s. 73; toż, 1929, s. 73; toż, 1930, s. 86; toż, 1931, s. 73; toż, 1933, s. 64; toż, 1936, s. 91; toż, 1938/1939, s. 118; *Pamiętnik 50-letniego jubileuszu Kółka Towarzyskiego w Królewskiej Hucie 1872–1922*, Król. Huta 1922; Sieradzka D., *Chorzowski działacz narodowy, wydawca czasopism i podręczników krawieckich Wojciech Samarzewski (1876–1966)*, Ch. 2003; taż, *Samarzewski Wojciech*, [w:] PSB, t. 34/3, z. 142, s. 403, 404; *Spis gazet i czasopism Rzeczypospolitej Polskiej na rok 1924/25*, s. 40; toż, ... *na rok 1936/7*, s. 54. – Relacje córki Krystyny Gronek z Katowic.

Danuta Sieradzka

Sarganek Erdmann Georg (?–1834), właściciel Górnych Hajduk (obecnie Chorzów Batory) w l. 1802–1834, założyciel kolonii Erdmannswille (obecnie Chorzów, część ul. Wolności od mniej więcej ul. Kazimierza Pułaskiego do ul. Henryka Sienkiewicza).

Data i miejsce jego urodzin są nieznane. Był synem Georga Sarganka, właściciela Górnych Hajduk, który nabył je od Ignaza Paczyńskiego 1 VI 1790 za cenę 14 400 florenów reńskich. Dotąd był on dzierżawcą książęcej, pszczyńskiej domeny w Wyrach. Jako nieszlachcic potrzebował specjalnego królewskiego zezwolenia dla nabycia dóbr rycerskich, tzw. inkolatu. Uzyskał go 30 XI 1790. Ojciec S. zm. 27 I 1802. Majątek górnohajducki przejął jego syn z drugiego małżeństwa, Erdmann Georg, w którego posiadaniu znajdował się on do jego śmierci w 1834 r. Majątek był już wówczas mocno zadłużony. Jego spadkobiercy nabyli go na przymusowej licytacji (subhastacji) 22 XI 1834 za 7500 talarów. Od nich natomiast kupił go w 1841 r. były starosta powiatu strzeleckiego w l. 1832–1835 → Wilhelm Ferdinand Elsner (dopiero od jego syna → Martina, po otrzymaniu w 1852 r. tytułu szlacheckiego, rodzina ta pisała się: von Gronow).

W l. 1826–1834 S. założył na obszarze obecnego Chorzowa osadę Erdmannswille (Wola Erdmanna). Powstała ona na dawnym obszarze leśnym, który S. otrzymał jako odszkodowanie za zrzeczenie się praw do lasu łagiewnickiego (zajmował on jeszcze wówczas powierzchnię ok. 200 hektarów). Na początku XIX w. był on wspólnie użytkowany przez dziedziców okolicznych miejscowości, w szczególności Górnych i Średnich Łagiewnik oraz Górnych i Dolnych Hajduk. Prawa S. jako właścieciela dóbr rycerskich Górne Hajduki do lasu łagiewnickiego sięgały czasów, kiedy dzielono Górne Łagiewniki na

Górne i Średnie (1592) i oddzielano Hajduki Górne od Górnych Łagiewnik (1676–1682). Przy podziałach tych gwarantowano wspólne uprawnienia, np. do polowania czy wypasu bydła w lasach. Wspólnota uprawnień trwała do ukazania się pruskiej ustawy o znoszeniu powinności i serwitutów z 7 VI 1821. Wtedy na wniosek S. doszło do nowych uzgodnień. Dn. 31 I 1826 zawarł on układ sądowy z ówczesnym właścicielem Górnych Łagiewnik, Franzem von Schalsche und Ehrenfeld, który w zamian za zrzeczenie się przez S. dotychczasowych praw do lasu łagiewnickiego odstąpił na rzecz dóbr Górne Hajduki 17 mórg (bądź jak podaje Ludwik Musioł – 28) lesistego gruntu górnołagiewnickiego. Podobne ugody (umowy) zawarł S. w l. 1824–1827 ze spadkobiercami zm. w 1816 r. Antona Mikuscha. S. zrezygnował w nich na zawsze ze swoich praw, otrzymując jako odszkodowanie 32 morgi obszaru leśnego na wyłączną własność.

Te kilkadziesiąt mórg, z których jeszcze przed przejęciem zostały wycięte sosny, po uzupełnieniu ziemiami tzw. młyna Łazy (Mühle Łazy), dawnego stawu i częścią uprawnych pól dominialnych, przeznaczono na utworzenie nowej osady.

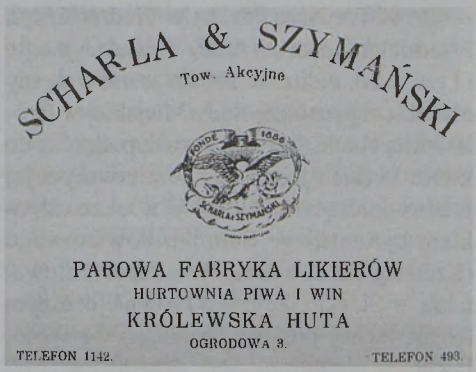
W l. 1826–1834 S. rozparcelował grunty i oddał w wieczystą dzierżawę 25 kolonistom chałupnikom. Przydziały były różnej wielkości (od 1 do 9 mórg), a dzierżawcy musieli zapłacić za nie S. od 6 do 250 talarów, zapewne w zależności od wielkości i wartości dzierżawionego gruntu. Roczny czynsz za morgę wynosił 2 talary. W kontrakcie każdy kolonista zobowiązywał się do zbudowania na parceli domu w ciągu 1–3 lat, a po jego wystawieniu do płacenia za każdego komornika tzw. ochronnego (*Schutzgeld*) w wysokości 1 talara od żonatych i po 15 srebrnych groszy od wolnych (wyłączając członków własnej rodziny), przy każdej zaś zmianie właściciela domu dziedzic miał otrzymywać 5% laudemium. W ten sposób powstała Erdmannswille. Do 1840 r. mieszkały tu 272 osoby, a na początku l. 60. ok. 500. W 1850 r. koloniści uzyskali wolność i niezależność od dworu w zamian za płacenie renty, ale i od tych sum zostali uwolnieni w 1857 r. Od 1842 r. Erdmannswille była gminą wiejską, pozostającą jednak w związku z dobrami Górnych Hajduk. W kilkanaście lat później kolonia stanowiła już część Królewskiej Huty (obecnie Chorzów). W ten sposób S. stał się założycielem późniejszej, najważniejszej i bodaj najpiękniejszej z ulic Chorzowa.

Aus der Geschichte der Stadt Königshütte..., s. 58; *Bilder aus der oberschlesischen Vergangenheit. Das Werden der Stadt Königshütte. Erdmannswille* [Wycinek prasowy w: F. Godula, Materiały do dziejów miast śląskich w: Zbiory Specjalne BŚ w Kat.]; Drabina J., *Historia Chorzowa...*, s. 175–176; Heimatbuch der Stadt Königshütte Oberschlesien, Hrsg. im Auftrage des Oberbürgermeisters von Büchereidirektor R. Schmidt, I Teil: Quellensammlung zur Geschichte der Stadt Königshütte Obersch. 1. Bd.: Von der Enstehung der einzelnen Dorfgemeinden, die später zum Stadtbezirk gehörten bis Stadtwerdung im Jahre 1868 [mps w zbiorach Pracowni Śląskiej B. Śląskiej w Katowicach]; Kapała Z., Klajmon B., *Ulica Wolności w Chorzowie – jej dzieje i architektura. Od Erdmannswille do ulicy Wolności*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 2: 1997, Ch. 1998, s. 131–132; ciż, *Dawne kolonie królewskohuckie...*, s. 117–119, 125; Kapała Z., *Dawna ulica Wolności...*; Kurek J., *Historia Wielkich Hajduk...*, s. 31, 45–46; Lubecki S., *Z przeszłości m. Chorzowa. Ze starych zbiorów i opowiadań ludowych zestawił...*, „Młody Krajoznawca Śląski" 1938, nr 6; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 61, 70; Musioł L., Chorzów Batory. Gmina i parafia..., s. 28; tenże, Łagiewniki. Monografia historyczna, 1968 [mps, Zbiory Specjalne BŚ w Kat.], s. 16, 46, 49, 53; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 97–98; Stasiak A., *Miasto Królewska Huta. Zarys rozwoju społeczno-gospodarczego i przestrzennego w latach 1869–1914*, W. 1962, s. 25; Triest F., *Topographisches Handbuch von Oberschlesien*, Breslau 1865, s. 346–347.

Zbigniew Kapała

Scharla Constantin (1849–1932), kupiec i współwłaściciel firmy Scharla & Szymański AG przy obecnej ul. Kalidego (dawniej ul. Ogrodowa, Rogowskiego), w czerwcu 1922 r. radca miejski w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. 22 V 1859 w Twardawie (pow. Prudnik), syn Stanisława i Agnieszki z d. Bayer. W 1926 r. jego firma obchodziła jubileusz 40-lecia istnienia, w 1923 r. połączyła się z firmą Szymańskiego.



Reklama firmy

Zm. 13 VIII 1932. Spoczął na cmentarzu parafii pw. św. Barbary.

Akta USC w Ch., akt zgonu nr 293/1932/2; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 414, 416.

Zbigniew Kapała



Schayer Karol Julian (1900–1971), architekt.

Ur. 25 XI 1900 we Lwowie, syn Juliana i Anieli z d. Schayer. Maturę zdał tamże w 1919 r. Za udział w obronie Lwowa w listopadzie 1918 r. był wyróżniony odznaczeniem „Orlęta". Brał również udział w akcji plebiscytowej na Spiszu, Orawie i Górnym Śląsku. W l. 1919–1926 (z przerwą na udział w wojnie w 1920 r. i w III powstaniu śląskim) studiował architekturę w Wyższej Szkole Politechnicznej we Lwowie. Dyplom ukończenia studiów otrzymał 27 III 1926 na podstawie pracy *Projekt szpitala dla 56 chorych*.

Od stycznia 1927 do 31 VII 1936 S. pracował w Wydziale Komunikacji i Robót Publicznych Urzędu Wojewódzkiego Śląskiego. Projektował budynki szkół podstawowych i gimnazjów w Gierałtowicach, Knurowie, Mikołowie, Lublińcu, Piekarach Śląskich, Katowicach-Załężu, gmach Międzynarodowego Banku Handlowego przy ul. Mielęckiego w Katowicach oraz prywatne domy czynszowe w Katowicach. Został rzeczoznawcą spraw architektonicznych przy Sądzie Okręgowym w Katowicach. Od 29 IX 1934 był głównym projektantem i kierownikiem budowy gmachu Muzeum Śląskiego w Katowicach, najnowocześniejszego wówczas gmachu muzealnego w Polsce. Budowę prowadził do września 1939 r.

Po wybuchu II wojny światowej we wrześniu 1939 r. przedostał się – wraz z żoną Bożeną (z d. Sołtys) i córką Krystyną – do Rumunii, a stamtąd do Istambułu. Po wojnie początkowo współpracował, a następnie wraz z Makdisi-Adib prowadził (do 1970 r.) jedno z największych biur projektowo-budowlanych w Bejrucie.

S. uważany jest za jednego z najzdolniejszych architektów pracujących w województwie śląskim. Konsekwentnie projektował w duchu architektury nowoczesnej. Wiekszość jego spuścizny architektonicznej, poza budynkami szkolnymi i kamienicami oraz bankiem, nie istnieje – gmach Muzeum Śląskiego został rozebrany przez Niemców w l. 1940–1943, budynki wzniesione w Bejrucie zostały niemal całkowicie zniszczone podczas wojny domowej w l. 70. i 80. XX w.

W l. 1927–1929 wspólnie z → Witoldem Eysymonttem, przebudował i rozbudowywał ratusz w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) o wieżę zegarową i skrzydło od ul. Jagiellońskiej oraz gmach szkoły powszechnej w ówczesnych Hajdukach Wielkich (obecnie Chorzów Batory). Przebudowa ratusza zmieniła pierwotnie neobarokowy budynek w wieloskrzydłowy gmach w stylu architektury funkcjonalnej o długich, tynkowanych elewacjach, pozbawionych zwracających uwagę dekoracji architektonicznych, których podziały wyznaczają rytmy wąskich prostokątnych okien, ujętych w pionowe

pasy tynkowych pseudolizen. Szybki rytm tych podziałów równoważy kierunki poziome, podkreślone wyraźną linią gzymsów podokapowych. Dominującym pionowym akcentem w elewacji frontowej gmachu jest, kwadratowa w przekroju, wieża zegarowa, posadowiona na styku dwóch skrzydeł, zbiegających się pod kątem rozwartym, tworzących wraz z wieżą uskokowy narożnik. Gmach obecnego liceum w Chorzowie Batorym jest również przykładem architektury funkcjonalnej, o przewadze podziałów poziomych w elewacjach, przeprowadzonych przez jednostajne pasy wielokwaterowych, długich, prostokątnych okien.

Zm. 15 III 1971 w Rockford (Illinois) w USA.

Arch. Urzędu Wojewódzkiego w Kat., Schayer K., Teczka osobowa. – *Avant-gard polonaise. Awangarda Polska 1918–1939*, W. 1981; Głazek D., *Budynek Muzeum Śląskiego w Katowicach w dwudziestoleciu międzywojennym*, [w:] *Z dziejów sztuki Górnego Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego*, red. E. Chojecka, Kat. 1982, s. 27–34; Kumorek U., *Zapomniany architekt. Śladami Karola Schayera*, „Górnośląski Informator Kulturalny" 2001, nr 4; Matuszczak J., *Muzeum Śląskie w Katowicach 1927–1939*, [w:] „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu", „Historia", nr 1, Bytom 1963; Odorowski W., *Architektura Katowic w latach międzywojennych*, Kat. 1994; Szopa R., *Szkoła powszechna w Wielkich Hajdukach*, „Wspólny Chorzów" 2002, nr 4; Szymiczek F., *Schayer Karol*, [w:] PSB, t. 35, s. 410, 411. – „Architektura i Budownictwo" 1936, nr 1/2; „Ilustrowany Kurier Codzienny", 18 VII 1935; „Polska Zachodnia", 18 VII 1935. – Informacje Wojciecha Migockiego z 5 II 1980 oraz prof. Tadeusza Dobrowolskiego z 14 II 1980.

Dorota Głazek

Schimmelfennig Gustav Heinrich (1823–1897), przedsiębiorca, w l. 1866–1867 oraz 1879–1881 przewodniczący Górnośląskiego Związku Przemysłowców Górniczo-Hutniczych (Oberschlesischen Berg- und Hüttenmännischer Verein), który miał bronić ich interesów, kapitan (później major rezerwy), pierwszy przewodniczący Rady Miejskiej w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), w uznaniu zasług dla miasta honorowy obywatel Królewskiej Huty, patron ulicy (obecna ul. Kazimierza Wielkiego).

Ur. w Trewirze (Trier) w Nadrenii, syn Friedricha Gustava, radcy kancelaryjnego, i Louise z d. Politz. W 1868 r. został wybrany członkiem pierwszej Rady Miejskiej w Królewskiej Hucie (był nim prawdopodobnie do końca życia) i jednocześnie pierwszym jej przewodniczącym, a w 1873 r. także członkiem bytomskiego Sejmiku Powiatowego (Kreistag). Królewską Hutę reprezentował także w Śląskim Sejmiku Prowincjonalnym (Schlesischer Provinziallandtag) we Wrocławiu.

W 1874 r. był (i pozostał do końca życia) członkiem rady kościelnej parafii ewangelickiej w Królewskiej Hucie (*Gemeinde–Kirchenrath*) oraz komisji stypendialnej dla uczniów tutejszej średniej szkoły męskiej. W 1869 r. z jego inicjatywy oraz wyższego radcy górniczego (*Oberbergrat*) Bäumlera otwarto w nieistniejącym już domu, mieszczącym się w najstarszej części Królewskiej Huty (Koloniehaus nr 11, później nr 2) szkołę męską (Familien-Vereinschule für Knaben); S. pełnił funkcję przewodniczącego Familienschulverein. Przekształciła się ona później w średnią szkołę męską (höhere Knabenschule), a w końcu, z dn. 1 X 1877 – w miejskie symultaniczne gimnazjum klasyczne. S. poprzez swe koneksje istotnie przyczynił się do wzrostu znaczenia tej szkoły.

S. mieszkał w Królewskiej Hucie we własnej willi przy Poststr. 3 (ul. Pocztowej; obecnie mieści się tam żłobek miejski). Był właścicielem położonej wówczas na terenie obszaru dworskiego w Świętochłowicach (obecnie w obrębie miasta Chorzowa, lewa strona ul. 3 Maja, powyżej nr 125 i wiaduktu nad linią dawnej kolei piaskowej) fabryki materiałów ogniotrwałych, stosowanych w przemyśle hutniczym (G. Schimmelfennig-Chamottefabrik), której biuro mieściło się w jego własnym domu. S. „podniósł ją do rangi przedsiębiorstwa wyposażonego w maszynę do tłuczenia glinki, 8 łopat suszących i 3 łopaty do cegieł oraz 2 piece do wypalania cegieł". Zakładem zarządzał upełnomocniony dyrektor (*Geschäftsführer*) Albert Kucharz.

Zakład zatrudniał w l. 60. XIX w. 620 robotników. Dn. 13 V 1896 nadano S. honorowe obywatelstwo miasta.

S. był żonaty z Clarą Schweitzer, z którą miał 2 synów, Georga i Paula, w czasach kajzerowskich oficerów armii pruskiej w randze majorów, i córkę Louise, po mężu, również majorze, Waldschmidt. Jeden z synów S. poległ w maju 1916 r. na froncie.

S. zm. 22 XII 1897.

Akta USC w Ch., akt zgonu nr 1352/1897/1; *Adressbuch für Königshütte, Bismarckhütte und Schwientochlowitz 1906/1907*; *Bericht über die Verwaltung... 1898 bis 1907*, s. 6, 28; Bronny Th., *Kronika Świętochłowic...*, s. 147; Guttmann A., *Zur Geschichte des Königlichen Gymnasiums...*, s. 1 i n.; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 72, 95–96, 298; „Oberschlesien", Jg. 15, H. 3, Juni 1916, s. 150; Piernikarczyk, *Historia górnictwa i hutnictwa...*, t. 2, s. 382; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 24, 80.

Przemysław Nadolski



Schinkel Karl Friedrich (1781–1841), wybitny architekt niemiecki, przedstawiciel i twórca berlińskiej szkoły architektonicznej, autor niezrealizowanego projektu kościoła ewangelickiego w osadzie hutniczej Królewska Huta (obecnie Chorzów). Theophil Bronny, Otto Junghann, Walter Krause i Paul Rother niesłusznie przypisują mu autorstwo kościoła im. Elżbiety w Chorzowie.

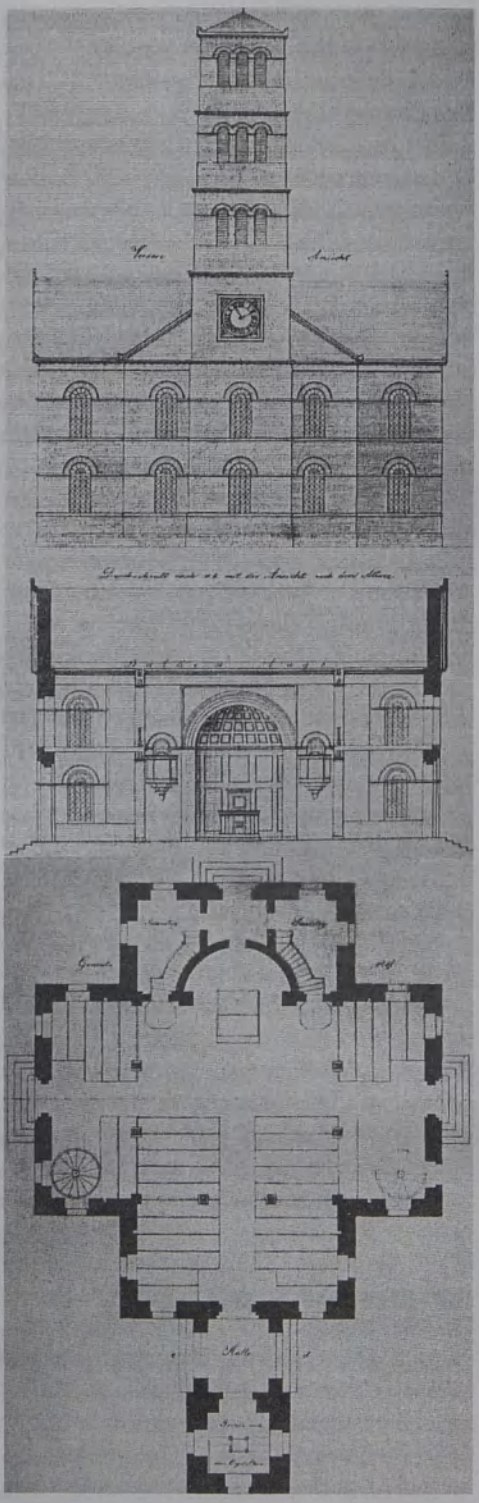
Ur. 13 III 1781 w Neuruppin (Brandenburgia), gdzie jego ojciec był proboszczem. Syn Johanna Cuno Christiana i Dorothei z d. Rose. Ojciec S. zm. w 1787 r. podczas pożaru miasta. W 1794 r. rodzina przeprowadziła się do Berlina. W tym mieście S. ukończył gimnazjum. Będąc pod wrażeniem dzieł Friedricha Gilly'ego, wybrał zawód architekta. Studia odbył w Akademii Budowlanej w Berlinie (1799–1800) właśnie u Gilly'ego. Po przedwczesnej śmierci mistrza w 1801 r. S. dokończył kilka jego prac budowlanych, a także stworzył kilka dzieł we wczesnoklasycystycznym stylu swego nauczyciela. Bardzo wiele wniosły do warsztatu i twórczości S. wyjazdy do Włoch w l. 1803–1805, a zwłaszcza w 1824 r. Ważne też były wyjazdy do Anglii i Szkocji w 1826 r. Od 1810 r. był zaangażowany w Naczelnej Deputacji Budowlanej. Działalność architektoniczną na wielką skalę rozpoczął od 1816 r., wykraczając daleko poza ówczesne Prusy. Był najwybitniejszym niemieckim architektem I połowy XIX w. Tworzył budowle reprezentacyjne i użyteczności publicznej, kościoły, miejskie pałace i kamienice czynszowe, podmiejskie wille i zamki. Twórczość jego ewoluowała od romantycznego klasycyzmu, opartego na architekturze starożytnej Grecji, do neogotyku.

Jako twórca uniwersalny (interesował się m.in. scenografią, plastyką budowlaną, malarstwem na szkle, ściennym, projektowaniem mebli, naczyń, tkanin) kształtował ogólny, obowiązujący styl, kontynuowany dalej przez kilku jego uczniów. Pod koniec l. 30. XIX w. w następstwie długotrwałego przeciążenia pracą zaczął niedomagać.

Zm. 9 X 1841 w Berlinie, po trwającej rok nieuleczalnej chorobie.

Działał głównie w Brandenburgii, przede wszystkim w Berlinie, ale także na Pomorzu, Śląsku, w Wielkopolsce (w Wielkopolsce opracował kilka realizacji dla polskich mecenasów, m.in. w l. 1821–1824 zaprojektował dla ks. A. Radziwiłła pałac myśliwski w Antoninie k. Ostrowa Wlkp.), a poza Prusami m.in. w Galicji.

Na Śląsku w 1828 r. przebudowano wg jego projektów kościół NMP w Legnicy i wzniesiono w l. 1838–1863 zamek w Kamieńcu Ząbkowickim. Zaprojektował też kilka obiektów na Górnym Śląsku: w 1819 r. kościół ewangelicki w Ozimku, w l. 1824–1834 budynek rejencji w Opolu (spalony w 1945 r.), gmach sądu krajowego w Racibo-



rzu oraz kościoły: ewangelicki w Strzelcach Opolskich i katolicki w Sławęcicach.

Dla osady hutniczej Królewska Huta wykonał w 1829 r. projekt kościoła ewangelickiego w stylu Rundbogen (zdjęcia projektu kościoła wykonanego przez Oberbaudeputation w Berlinie pod nadzorem K.F. Schinkla obok). Projekt powstał – jako kontrpropozycja – przy okazji wydawania przez S. (11 XI 1829) opinii o neogotyckim projekcie kościoła, opracowanym dla osady hutniczej przez inspektora budowlanego → Karla Friedricha Lehmanna, ówczesnego kierownika biura budowlanego huty „Królewskiej". W propozycji S. kościół miał być scentralizowaną budowlą w kształcie równoramiennego krzyża i smukłej, stojącej przed główną fasadą dzwonnicy, połączonej z ramieniem korpusu łukową halą. Wchodząc w szczegóły, należy tu wskazać: półkoliste łukowe okna (zwieńczone łukiem romańskim), kasetonowe stropy sklepienia niszy głównego ołtarza, horyzontalne prześwitowe pasy i ozdobne gzymsy wewnątrz i na zewnątrz budynku oraz zgrabny kształt wieży ze stępionym hełmem (w stylu włoskiej campanile). Wszystko to pozwala dojrzeć w projekcie włoskie inspiracje. Ten oryginalny architektonicznie projekt S. wskutek oporu Urzędu Hutniczego w Królewskiej Hucie nie został jednak zrealizowany. Później przyjęto, kilkakrotnie zresztą zmieniany, projekt → Augusta Sollera, ulubionego ucznia S. Budowlę wzniesiono w l. 1840–1844 w stylu neogotyckim.

Britannica. Edycja polska, t. 38, P. 2004, s. 277–278; *Deutsche Biographische Enzyklopädie (DBE)...*, Bd. 8, s. 646; Drabina J., *Historia Chorzowa...*, s. 190; Głazek D., *Kościół ewangelicki...*, s. 175; Grundmann G., *Schlesien*, [w:] *Karl Friedrich Schinkel*, Hrsg. von der Akademie des Bauwesens, Berlin 1941, s. 8, 169, 176, 189–191, 216; tenże, *Deutsche Kunst im befreiten Schlesien*, Breslau 1944 (wyd. I 1941), s. 167–169; tenże, *August Soller 1805–1853. Ein berliner Architekt im Geiste Schinkels*, München 1973, s. 151; Hutter-Wollandt U., *Evangelischer Kirchenbau in Oberschlesien unter dem Einfluß Karl Friedrich Schinkels (1781–1841)*, „Oberschlesisches Jahrbuch", Bd. 6, s. 143–155; Junghann O., *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*, s. 28; Koeniger E., *Die alten Bau- und Kunstdenkmäler von Königshütte...*, s. 220; Kozina I.,

Uwagi do dziejów architektury..., s. 42; Krause W., *Grundriss eines Lexikons...*, Bd. 1, s. 80; *Panne's Biographisches Lexikon. Nach den neuesten Quellen bearbeitet...*, Reudnitz b. Leipzig 1886, s. 367; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 144; *Wielkopolski słownik biograficzny*, W.–P. 1981, s. 649.

Zbigniew Kapała

Schirmeisen Ludwik Jan (1878–1926), nauczyciel, polski działacz plebiscytowy na Górnym Śląsku, dyrektor gimnazjum w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. 25 VIII 1878 w Rudach (pow. Racibórz), w rodzinie Urbana właściciela piekarni i gospodarstwa rolnego i Franciszki z Prokszów. Uczęszczał do Gimnazjum w Gliwicach, a następnie w Brzegu, gdzie w marcu 1900 r. zdał maturę. Na Uniwersytecie we Wrocławiu studiował teologię, filozofię i germanistykę. Od 1909 r. był nauczycielem w miejskiej żeńskiej szkole średniej (Cecilienschule) w Królewskiej Hucie, przy której w kwietniu 1919 r. założono gimnazjum realne dla dziewcząt. Wykonując dalej obowiązki nauczyciela, wiosną 1919 r. przyjął zaproszenie Emanuela Imieli do współpracy w organizowaniu spraw szkolnych na Górnym Śląsku przez Podkomisariat Naczelnej Rady Ludowej w Bytomiu i został w nim kierownikiem Wydziału Szkolnego. Po rozwiązaniu przez władze niemieckie bytomskiego Podkomisariatu pozostał w Królewskiej Hucie, podczas gdy inni współpracownicy w obawie przed aresztowaniem przenieśli się do Sosnowca. Pod koniec 1919 r. podjął przerwaną współpracę z E. Imielą, J. Reginkiem, a potem z J. Kopcem w składzie kierowanej przez Władysława Komischke Sekcji Szkolnej Komisariatu Plebiscytowego, która miała, pod nadzorem Wojciecha Korfantego, wykonywać funkcje najwyższych polskich władz szkolnych na górnośląskim obszarze plebiscytowym w zakresie dozwolonym przez administrację koalicyjną. Sekcja ta, powracając wkrótce do poprzedniej nazwy – Wydział Szkolny, uznała za najważniejsze następujące zadania: spolszczenie szkół, podejmowanie starań o dobór odpowiednich nauczycieli, organizowanie kursów języka polskiego, wysuwanie kandydatów do administracji szkolnej oraz wydawanie dla użytku szkolnego polskich podręczników. W kwietniu 1920 r., z okazji zbliżającego się święta 3 Maja, wraz z księdzem drem → Teodorem Kubiną, księdzem dziekanem Janem Kapicą i adwokatem Janem Kuderą wydał odezwę do polskich mieszkańców Górnego Śląska, wzywającą ich do składania ofiary na cele oświatowe, a zwłaszcza na rozwój czytelni ludowych i uniwersytetów ludowych.

W wyniku starań Wydziału Szkolnego, wspartych przez komisarza W. Korfantego w Międzysojuszniczej Komisji Rządzącej i Plebiscytowej, Polaków dopuszczono, często tylko formalnie, do administracji szkolnej opolskiej rejencji, chociaż uzyskali prawo do kontrolowania jej działalności. Podstawą był dekret Komisji Międzysojuszniczej z 9 V 1920, ustanawiający urząd naczelnego doradcy szkolnego przy rejencji oraz urzędy powiatowych doradców szkolnych i kontrolerów dyrekcji seminariów nauczycielskich. Wszyscy powołani byli nauczycielami i na czas pełnienia obowiązków doradcy uzyskali urlop od zajęć szkolnych.

Na urząd naczelnego doradcy szkolnego został powołany S., który jako urzędnik komisji koalicyjnej podlegał jej instrukcjom, ale drugą władzą był dla niego Wydział Szkolny Polskiego Komisariatu Plebiscytowego. Wkrótce po objęciu urzędu naczelnego doradcy, w specjalnym okólniku z 16 VII 1920 zwrócił się do doradców powiatowych z apelem, aby przesyłali mu sprawozdania i różne skargi. Wzywał ich też do oporu wobec ucisku niemieckiego i do nieugiętej pracy w celu osiągania równych praw dla Polaków na Górnym Śląsku. W odpowiedzi na wspomniane wezwanie zaczęły napływać do doradców szkolnych zażalenia na nauczycieli niemieckich.

O utrudnieniach w pełnieniu swych funkcji informowali S. m.in. doradcy seminaryjni, ponieważ dyrektorzy seminariów nauczycielskich odmawiali im prawa do kontroli

tych placówek oświatowych. W uzasadnieniu sprzeciwu twierdzili, że ich nadrzędną władzą jest Prowincjonalne Kolegium Szkolne we Wrocławiu, które nie podlega ustawodawstwu koalicyjnemu. W celu rozwiązania tego problemu S. zwrócił się do Międzysojuszniczej Komisji z propozycją powołania w Opolu odrębnego kolegium szkolnego. Po wybuchu III powstania śląskiego opuścił Opole, wykonując obowiązki naczelnego doradcy w ograniczonym zakresie w Bytomiu, a potem w Królewskiej Hucie. W liście z 16 VI 1921 do Naczelnej Władzy Powstańczej w sprawie przyszłego ustroju w administracji szkolnej domagał się podporządkowania całego szkolnictwa na obszarze kontrolowanym przez powstańców wraz z zajętymi przez Komisję Międzysojuszniczą miastami Wydziałowi Oświaty Naczelnej Władzy Powstańczej Górnego Śląska.

W końcu lipca 1921 r. utworzono w Katowicach złożoną z 12 przedstawicieli stronnictw politycznych Naczelną Radę Ludową, która przejęła agendy Polskiego Komisariatu Plebiscytowego i Naczelnej Władzy Powstańczej, w tym Wydział Szkolny, zwany odtąd Wydziałem Oświecenia Publicznego. W Wydziale tym obok dawnego personelu pracowali niektórzy doradcy szkolni, łącznie z S., ponieważ niemieckie władze szkolne uniemożliwiły im powrót na zajmowane stanowiska.

Działalność S. w doniosłych dla przyszłości Górnego Śląska latach powstań i plebiscytu została wysoko oceniona w publikowanych wspomnieniach adwokata z Królewskiej Huty → Władysława Bortha oraz w wydanym przez Instytut Śląski w Opolu opracowaniu Wincentego Karugi, dotyczącym organizacji Polskiego Komisariatu Plebiscytowego.

W marcu 1922 r. S. brał udział w wyborach na II burmistrza w Królewskiej Hucie. Radni oddali wówczas na niego 10 głosów, 34 otrzymał → Paweł Dombek, i on ostatecznie został wybrany II burmistrzem miasta na 12 lat.

Po przejęciu przez polską administrację części Górnego Śląska nowym problemem dla władz oświatowych, zgodnie z postanowieniami konwencji genewskiej, było



Budynek dawnego Gimnazjum Żeńskiego w Królewskiej Hucie (Chorzowie)

organizowanie w szkołach obok klas polskich również klas niemieckich. Pierwszym polskim dyrektorem Miejskiego Liceum Żeńskiego w Królewskiej Hucie została dr Felicja Kęszycka, która do września 1922 r. w trudnych warunkach organizowała zespół nauczycielski i naukę dla 263 uczennic w 15 klasach polskich i 560 uczennic w 21 klasach niemieckich. Po roku pracy w tej placówce oświatowej, ze względów rodzinnych przeniosła się do Krakowa. S. objął po niej stanowisko dyrektora szkoły w sierpniu 1923 r.

W ciągu 3 lat wykonywania obowiązków dyrektora przyczynił się do rozwoju szkoły oraz do przekształcenia w 1924 r. polskiego liceum na gimnazjum o profilu humanistycznym. Umożliwiono w ten sposób jego przyszłym absolwentkom podejmowanie starań o przyjęcie na studia wyższe. Natomiast nauka w klasach niemieckich odbywała się nadal na poziomie liceum. Grono nauczycielskie szkoły w roku szkolnym 1926/1927 składało się z 23 osób.

Z małżeństwa z Alfredą Schulz miał syna Reinholda oraz córki: Barbarę i Pryskę.

S. zm. nagle 24 X 1926 w Królewskiej Hucie w wieku 48 lat.

USC w Ch., Informacja pisemna z rejestrów zgonów z 14 VI 2005 w posiadaniu autora. – Borth W., *Z walk o niepodległość na Górnym Śląsku...*, s. 12; Długajczyk E., *Organizowanie polskich władz szkolnych na Śląsku w latach 1918–1922*, „Śląski Kwartalnik Historyczny »Sobótka«" 1971, nr 1, s. 58–59, 61, 64–65, 68; Glimos-Nadgórska A., *Polskie szkolnictwo powszechne województwa śląskiego (1922–1939)*, Kat. 2000, s. 29; Karuga W., *Organizacja Polskiego Komisariatu Plebiscytowego dla Górnego Śląska*, Op. 1966, s. 34, 36; Madeja J., *Z dziejów walk o polskie szkolnictwo na Górnym Śląsku w czasach plebiscytowych*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy" 1960, nr 2, s. 21; Musioł T., *Szkolnictwo polskie w rejencji opolskiej*, Kat. 1964, s. 61, 65, 72, 235–238; Nowacki T., *Życie pracowite Heleny Spoczyńskiej*, W. 2000, s. 52; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 156–157; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 326; Sieradzka D., *Królewska Huta – Chorzów w latach 1868–1945...*, s. 140; taż, *Z dziejów samorządu komunalnego miasta Chorzowa...*, s. 18 (tu inicjał imienia: H.); Trąba M., *Ksiądz dr Teodor Kubina. Działalność społeczna i narodowa w latach 1905–1925*, Świętochłowice 2002, s. 152.

Andrzej Paszta

Schlag Christian Gottlieb (1803–?), budowniczy organów, współwłaściciel firmy „Schlag und Söhne" w Świdnicy.

Ur. w 1803 r. w Zeitz (Sachsen-Anhalt). W I połowie XIX w. otworzył duży zakład wytwarzający organy w Świdnicy. W 1831 r. S. przejął warsztat swego nauczyciela, Gottfrieda Kisewettera, w Jaworze, a w 1834 r. przeniósł go do Świdnicy. Przez wiele lat prowadził go wspólnie z braćmi: Johannem Carlem oraz Heinrichem. W 1869 r. odłączył się od nich i wraz ze swymi synami: Theodorem (ur. 1847) i Oskarem (ur. 1848) utworzył spółkę „Schlag und Söhne". Natomiast jego bracia założyli w 1870 r. firmę „Gebrüder Schlag". Na Górnym Śląsku największe wpływy miała spółka „Schlag und Söhne". Firma ta wybudowała organy m.in. w obecnym Chorzowie Starym, w Królewskiej Hucie w kościele ewangelickim im. dr. Marcina Lutra oraz Chorzowie Batorym, w kościele Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny.

32-głosowy instrument firma wybudowała w Chorzowie Starym w 1892 r. Były to organy dwumanuałowe. W 1915 r. organy te otrzymały napęd elektryczny. W 1917 r. najcenniejsze piszczałki metalowe z prospektu wraz z dzwonami zostały zabrane przez wojsko. Pozostały piszczałki drewniane i część metalowych; tak zdekompletowane organy grały do 1927 r. Początkowo świdnicka firma „Schlag u. Söhne" chciała te organy odbudować i rozbudować do 50 głosów i 3 manuałów. Jednak brak podstawy rozliczeniowej między marką polską i niemiecką oraz inflacja uniemożliwiły realizację tego planu. Wybrano więc firmę polską z Rybnika Klimosz-Dyrschlag, znaną z budowy organów w Piekarach Śląskich, która przebudowała stary instrument. Dn. 8 X 1927 ks. bp Arkadiusz Lisiecki poświęcił nowe organy. Pierwszy koncert dał Feliks Nowowiejski. W koncercie towarzyszył mu chór parafialny i orkiestra „Skarbofermu".

Gembalski J., *Nieznany katalog organów firmy „Schlag und Söhne"*, [w:] *Zabytkowe organy śląskie*,

Łódź 1992, s. 207–253; tenże, *Nie zachowane organy zabytkowe*, [w:] *Organy na Śląsku III*, Kat. 2004, s. 15; Krause W., *Grundriss eines Lexikons...*, Bd. 1, s. 241; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 59; Scheuermann G., *Das Breslau Lexikon M–Z*, Dülmen 1994, s. 1493, Szymański W., *Mechaniczna traktura XIX-wiecznych organów*, [w:] *Organy na Śląsku III*, Kat. 2004, s. 124–125.

Zbigniew Kapała

Schmahel Johann (ok. 1786–?), rysownik, twórca 2 widoków huty „Królewskiej" i ówczesnej osady hutniczej z otoczeniem, z 1806 i 1808 r. Szkice te potem twórczo opracował i upowszechnił we wrocławskim wydawnictwie „Der Breslauische Erzähler" → Friedrich Gottlob Endler. Dzięki tym rysunkom znaczna część ówczesnej opinii publicznej mogła sobie wyrobić pogląd na temat powstającej huty i budowanej obok osady hutniczej, Królewskiej Huty, w pierwszych l. XIX w. Rysunki te stanowią obecnie ważne źródło ikonograficzne dla poznania pierwszej zabudowy śródmieścia obecnego Chorzowa.

S. wykonał też rysunki huty „Hohenlohe" (huty żelaza w obecnym Bytkowie, wygaszonej w l. 70. XIX w.) i zamku w Toszku. Również te sztychy przygotowane w l. 1806–1808 dla „Breslauische Erzähler" przez F.G. Endlera są opatrzone nazwiskiem S. jako autora rysunków wyjściowych. S. poznał Endlera, gdy uczęszczał do wrocławskiej Szkoły Sztuki i Rzemiosł Artystycznych. W jej dokumentach odnotowany był jako syn stolarza z Schurgast (Skorogoszcz). W 1805 r., w momencie zapisywania się do szkoły, miał 19 lat. Najprawdopodobniej nauki we wrocławskiej szkole jednak nie ukończył. K. Bimler, a w ślad za nim W. Krause piszą, że już w 1804 r., ale i potem do 1808 r., z wyjątkiem 1807 r., S. był uczniem budowlanym i pracownikiem (*Bauzögling und Diätenempfänger*) w różnych urzędach hutniczych. Brak informacji o jego życiu i działalności po 1808 r.

Bimler K., *Die neuklassische Bauschule...*, s. 8; Krause W., *Grundriss eines Lexikons...*, Bd. 1, s. 209.

Zbigniew Kapała



Schmidt Georg Friedrich (Fritz) Ernst (1862–1942), ksiądz ewangelicki, proboszcz parafii w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. 7 IX 1862 w Oławie (Ohlau) na Dolnym Śląsku, w rodzinie ewangelickiej. Był najstarszy spośród 5 rodzeństwa. Jego ojcem był Carl Anton Theodor (zm. 1876), powiatowy poborca podatków z tytułem królewskiego radcy rachunkowego (*Kgl. Rechnungsrat*), a matką – Friederike z d. Moll.

Egzamin dojrzałości zdał 17 II 1883. Jak sam napisał, na życzenie matki studiował teologię ewangelicką na Uniwersytecie Fryderyka Wilhelma we Wrocławiu w l. 1883–1884. Studia kontynuował na Zjednoczonym Uniwersytecie Fryderyka w Halle-Wittenberg w l. 1884–1887. Poza teologią studiował również historię, filozofię i botanikę. Szczególnie interesował się historią Kościoła, a zwłaszcza pierwszymi wiekami chrześcijaństwa i reformacją. Na studiach należał do stowarzyszenia naukowego (Wissenschaftlicher Verein) Thuringia. W Halle mieszkał w Konwikcie Śląskim. Wewnętrzne powołanie do służby duchownego poczuł dopiero w trakcie studiów.

W l. 1887–1888 odbył obowiązkową służbę wojskową w pułku piechoty w Brzegu. Zakończył ją w stopniu wicefeldfebla (*Vize-Feldwebel*). Od listopada 1888 r. pracował jako nauczyciel domowy u fabrykanta Grossera w Oławie.

Po zdaniu 20 VI 1891 egzaminu na kaznodzieję (*pro candidatura*) odbył obowiązkowy

6-tygodniowy kurs pedagogiczny w Seminarium Nauczycielskim w Kluczborku. Przejściowo przebywał na zastępstwie w parafii w Marszowicach k. Oławy (Marschwitz).

Od grudnia 1891 do października 1892 r. S. pracował jako pomocniczy kaznodzieja (*Hilfsprediger*) w parafii w Brzezimierzu (Wüstebriese) k. Oławy. Później ponownie objął posadę nauczyciela domowego u radcy komercyjnego Grossera z Oławy, gdzie pracował od listopada 1892 r. do 1 VIII 1893. Zaraz potem rozpoczął pracę jako nauczyciel domowy u pastora Breithera ze Złotowa (Schlottau) k. Trzebnicy, gdzie pozostawał do 10 I 1894.

Ordynację na duchownego otrzymał 13 XII 1894. Następnie mianowany został wikarym (*ord. Pfarrvikar*) w Szprotawie (Sprottau), gdzie pozostawał do września 1895 r. Z dn. 1 X 1895 objął stanowisko wikarego (*ord. Pfarrvikar*) w parafii w Królewskiej Hucie. Nie w pełni to go musiało satysfakcjonować, gdyż wkrótce po mianowaniu starał się, bezskutecznie, o posadę proboszcza parafii Podgórzyn (Giersdorf) k. Jeleniej Góry.

Dn. 10 VII 1898 S. objął stanowisko drugiego pastora (*Pastor secundarius, 2. Pfarrstelle*) parafii królewskohuckiej. Z powodu braku miejsca na plebanii mieszkał wówczas w wynajętym mieszkaniu obok nowego kościoła ewangelickiego. Rozwijająca się wciąż parafia, liczyła już wówczas wraz z filiami ok. 8 tys. wiernych. Po przejściu na emeryturę proboszcza Zawady S. został wybrany przez parafian 30 IV 1905 na pierwszego pastora (*Pastor primarius*), czyli proboszcza parafii. Stanowisko to objął 1 VII 1905.

Proboszczowi parafii w Królewskiej Hucie podlegał wtedy ewangelicki proboszcz w Świętochłowicach – był nim wówczas Ottokar Klejzar, a od 1909 r. Friedrich Schwencker (parafia ta usamodzielniła się rok później), jak również proboszcz w Lipinach – Hans Harder, po nim od 1915 r. Arthur Bienert, a od 1919 r. Kurt Rudel.

W maju 1908 r. dla ułatwienia pracy księży parafię podzielono na 2 rejony duszpasterskie (Seelsorgebezirke). W 1910 r. królewskohuckie kościoły ewangelickie otrzymały oficjalnie imiona – Elżbiety (Elisabethkirche) i Marcina Lutra (Lutherkirche). Parafia liczyła wówczas już 14 tys. wiernych. Powstał wówczas pomysł budowy nowej, drugiej plebanii ewangelickiej, która miała być połączona z salą parafialną na 400 osób. Jej lokalizację planowano w pobliżu kościoła im. Marcina Lutra. Plany te pokrzyżował wybuch I wojny światowej.

Poza pełnieniem obowiązków duchownego S. do 1900 r. uczył religii ewangelickiej w Gimnazjum Klasycznym w Królewskiej Hucie. Zastąpił go potem świecki nauczyciel tegoż wyznania. Do 1906 r. S. miał też lekcje w żeńskiej szkole średniej (Cecilienschule). Przez dłuższy czas pełnił funkcję zastępcy pastora Schwenckera w deputacji szkolnej (Schuldeputation) w Świętochłowicach.

W 1922 r. miasto Królewska Huta zostało przyłączone do państwa polskiego, a parafia weszła w skład Ewangelickiego Kościoła Unijnego na Polskim Górnym Śląsku, oddzielonego od organizacji ogólnopruskiej. Wielu członków tej wspólnoty, która w większości składała się z Niemców, podjęło decyzję o wyjeździe do Rzeszy, głównie do miast położonych w niemieckiej części Śląska. W l. 1920–1923 ubyło prawie 50% parafian (ponad 5 tys. osób). Od tej pory ustał dotychczasowy dynamiczny rozwój miejscowej społeczności ewangelickiej. Pomimo tego Królewska Huta i tak pozostała drugą co do wielkości, po Katowicach, parafią ewangelicką po polskiej stronie Górnego Śląska. Była samowystarczalna finansowo, utrzymywała 2 duchownych, obydwa kościoły, sierociniec i szkołę. Nie musiano więc korzystać z pomocy udzielanej przez bratni Kościół w Niemczech.

W 1921 r. S. wszedł w skład Ewangelicko-Kościelnej Komisji ds. Górnośląskich Terenów Odłączonych, przygotowującej powstanie odrębnego Ewangelickiego Kościoła Unijnego. W 1923 r. został członkiem Zarządu Synodalnego tego Kościoła.

W l. 1922–1925 był też przewodniczącym Zrzeszenia Ewangelickich Związków Mężów i Młodzieńców (Verband evangelischer Männer- und Jünglingsvereine). Kierował również pracami organizacji zrzeszającej wszystkie ewangelickie związki na polskim Górnym Śląsku – Verband der evangelischer Bundesvereine.

Na przełomie l. 20. i 30. uwydatniły się na terenie parafii problemy językowe i narodowościowe. Stopniowa polonizacja terenu województwa śląskiego i napływ polskich ewangelików, pochodzących głównie ze Śląska Cieszyńskiego, spowodowały, że połowa spośród 4,8 tys. wiernych posługiwała się językiem polskim i domagała się posług religijnych w tym języku. W 1929 r. grupa parafian w piśmie do władz Kościoła Ewangelicko-Unijnego zażądała prowadzenia nauki konfirmacyjnej również w języku polskim, a nie, jak dotąd, wyłącznie po niemiecku.

Dn. 1 VII 1930 S. przeszedł na emeryturę i wraz ze swoją rodziną przeniósł się do Rzeszy. Zamieszkał we Wrocławiu w domu spółdzielczym w dzielnicy Biskupin (Bischofswalde) przy Froschkönigweg 9 (obecnie ul. M. Jackowskiego).

Później mieszkał w Bytomiu Odrzańskim (Beuthen a. d. Oder). Dn. 1 VII 1932 na prośbę konsystorza podjął pracę jako wikariusz, dojeżdżając do kościoła – zlikwidowanej już jako samodzielna – parafii Kromolin (Schönau) k. Głogowa. Pracował tam niecały rok, do 20 IV 1933. Jego posługę oceniono jako wspaniałą, podkreślając zwłaszcza dobry kontakt z ludźmi.

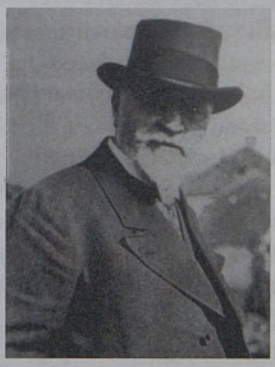
Dn. 20 VII 1897 zawarł, po 5 latach narzeczeństwa, związek małżeński z Gertrud Anną Clarą Gurn (ur. 1 X 1873) w Piekarach (Beckern) k. Oławy, córką tamtejszego nauczyciela Eduarda Gurna. Miał z nią córkę Dorotheę Friederike Christiane (ur. 7 VI 1898) i 2 synów: Gerharda Carla Eduarda (ur. 19 I 1902) i Lothara Hansa Georga (ur. 11 IV 1907). Synowie zdobyli wykształcenie prawnicze.

Zm. 22 III 1942.

Został odznaczony w 1918 r. cywilnym Krzyżem Zasługi za Pomoc Wojenną (Verdienstkreuz für Kriegshilfe), a w 1920 r. Medalem Czerwonego Krzyża (Rote Kreuz Medaille).

APKat., Zespół: Krajowa Rada Kościoła Ewangelicko-Unijnego na Górnym Śląsku, Akta personalne pastorów, sygn. 266; APWr., Zespół: Śląski Konsystorz Ewangelicki, Anstellung, Besoldung und Dienstführung... Königshütte 1876–1906, sygn. IV/400, Akta personalne Georga Friedricha Ernsta Schmidta, sygn. V/2816, Anstellung..., Schönau (Glogau) 1930, sygn. III/1824. – *Bericht über die Verwaltung... 1910*; Czembor H., *Ewangelicki Kościół Unijny na Polskim Górnym Śląsku (1922–1939)*, Kat. 1993, s. 23, 35, 79, 83; Mach H., Dzieje ewangelizmu w Chorzowie..., s. 39–42, 45, 47–48, 51, 58–60, 63; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 60; Romański J., Skoczek-Kulpa R., *Ewangelicy w Chorzowie...*, s. 13–15; Szewczyk G., Szturc J., *Luteranie...*, s. 39; Zawada M., *Bericht über die Entwickelung...*, s. 6 i n.

Przemysław Nadolski



Schmitz Josef (1860–1936), architekt, projektant królewskohuckiego (chorzowskiego) kościoła pw. św. Józefa.

Ur. 8 XI 1860 w Akwizgranie (Aachen), syn witrażysty Michaela. Studiował w l. 1880–1888 u Franza Schmitza i G. von Hauberissera. Był czynny zawodowo przede wszystkim w różnych landach niemieckich, a także w Szwajcarii i na Śląsku. Specjalizował się w zakresie sztuki sakralnej. Poza projektowaniem nowych kościołów i ich wyposażenia zajmował się również konserwacją architektury dawnej, np. kościołów pw. św. Sebalda i św. Wawrzyńca w Norymberdze. W 1904 r. zaprojektował, wraz z konstruktorem M. Wallersteinerem, zbudowany w l. 1904–1907,

neoromański kościół pw. św. Józefa w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów). Jest to trójnawowa ceglana bazylika z kryptą, na rzucie krzyża łacińskiego, z prezbiterium zamkniętym absydą z obejściem i prostopadłościenną, smukłą w proporcjach całości wieżą, tworzącą ryzalit fasady. Wieżę poprzedza otwarty domek portalowy, o bogatych płaskorzeźbionych dekoracjach, o rozbudowanym programie ikonograficznym, nawiązującym do tradycji portali romańskich. W dekoracjach elewacji kościoła zastosowano wiele różnych materiałów – tynki, sztuczny kamień, cegłę – tworzących partie o różnych fakturach i kolorach. W kreacji przestrzeni wewnętrznej kościoła nacisk położono na redukowanie jej podziałów, jednorodność osiągniętą dzięki proporcjom wysokości i szerokości naw korpusu i arkady ściany tęczowej.



Kościół pw. św. Józefa. Wnętrze – nawa główna i boczna widziane od strony chóru muzycznego

S. zm. 20 III 1936 w Norymberdze.

Bibliographie zur Architektur im 19. Jahrhundert. Die Aufsätze in den deutschsprächigen Architektur-Zeitschriften 1789–1918, Hrsg. V. Haas, Nendeln 1977, nr 26341; Głazek D., *Domus Celeberrima...*; taż, *Kościół pw. św. Józefa w Chorzowie*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 3: 1998, Ch. 1999; Kozina I., *Architektura sakralna Chorzowa na łamach „Zentralblatt der Bauverwaltung"*, [w:] *Kultura i obyczajowość mieszkańców Chorzowa...*, s. 71–74. Reicke E., *Kirchen*, „Baumeister", 9. Jg., 1910, s. 19; Schmitz J., *Neue katholische Kirche zu Königshütte in Oberschlesien*, „Süddeutsche Bauzeitung" 1905, Nr. 32, s. 1; Schulz F.T., *Neue katholische Kirche zu Königshütte in Oberschlesien*, „Süddeutsche Bauzeitung" 1905, Nr. 15, s. 253; Thieme-Becker, *Künstlerlexikon*, Bd. 30, Leipzig 1937, s. 177. – „Der Architekt" 1906, Nr. 12, s. 16; „Die Bauwelt" 1912, Nr. 3, s. 27, 28; „Schwizerische Bauzeitung" 1905, Nr. 32, s. 39, 40; „Zentralblatt für Bauverwaltung" 1904, Nr. 69, s. 429–433.

Dorota Głazek

Schneider Ludwig (1854–1943), architekt, projektant m.in. kościoła pw. Wniebowzięcia NMP w obecnym Chorzowie Batorym.

Ur. w 1854 r. prawdopodobnie w Reichenstein – Złotym Stoku. Mieszkał tam później od ok. 1910 r. do końca życia. Nie wiadomo, gdzie i kiedy studiował. Był architektem specjalizującym się w zakresie architektury sakralnej. Debiutował ok. 1885 r. w Katowicach. W latach następnych przenosił swoją pracownię do Gliwic, Opola, Wrocławia, wreszcie do Złotego Stoku. Do 1914 r., kiedy zakończył karierę zawodową, zaprojektował i zbudował ok. 50 kościołów, kaplic, klasztorów i plebanii, w większości na Śląsku. Wszystkie projekty S. odwołują się do historii architektury, wszystkich jej stylów. Eklektyk i kompilator, S. po 1907 r. eksperymentował z materiałami, proporcjami i dekoracjami projektowanych kościołów. Publikował projekty i zdjęcia prac własnych, wydał *Sammlung Katholischen Kirchenbauten-Kapelln und Pfarrhaeuser. Entworfen und Ausgefeurth von Architect Ludwig Schneider*, Selbstverlag (Oppeln 1903); zamieszczał notatki w „Oberschlesien" (Jg. 1, 1902–1903), „Oberschlesische Anzeiger" (1904, Nr. 171), „Ostdeutsche Bau-Zeitung" (Jg. 2, 1904, Nr. 33), „Bautechnische Zeitschrift" (1908, Nr. 23), „Oberschlesische Heimat. Zeitschrift des Oberschlesischen Geschichtvereins" (Oppeln 1905, Bd. 1), „Oberschlesische Volksstimme" (Jg. 52, 1926, Nr. 314, 14 XI).

W Chorzowie S. zaprojektował jeden kościół (projekt nie został zrealizowany i dlatego zapewne nie znalazł się we wspomnianym wyżej wydawnictwie), a także kościół w obecnym Chorzowie Batorym oraz kaplicę cmentarną i domek portalowy, elewacje i wyposażenie wnętrza dla kościoła pw. św. Jadwigi. Kościół pw. Wniebowzięcia NMP w Chorzowie Batorym jest ceglaną, neogotycką pseudohalą z transeptem i wieńcem

kaplic wokół zamkniętego wielobocznie prezbiterium oraz ze smukłą wieżą w ryzalicie fasady. Jego elewacje zdobią cegły glazurowane i profilowane. Podobne dekoracje znajdują się na elewacjach małej, neogotyckiej, jednonawowej kaplicy cmentarnej, która również ma wieżę w ryzalicie fasady. Natomiast projekty wszystkich elementów przeznaczonych dla kościoła pw. św. Jadwigi utrzymane są w stylu neoromańskim. Elewacje są wykonane z wielobarwnych tynków, dekorowane płaskorzeźbami i ornamentami plecionkowymi. Kamienny domek portalowy, pokryty płaskorzeźbami ma bogaty program ikonograficzny, oparty na Księdze Genezis i historii zbawienia.



Kaplica cmentarna

S. zm. w końcu grudnia 1943 r. w Złotym Stoku. Nekrolog, niezawierający daty dziennej śmierci, został zamieszczony 7 I 1944 w „Oberschlesische Wanderer" (Jg. 117, Nr. 6, s. 3).

Głazek D., *Chorzowskie kościoły Ludwiga Schneidera*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 6: 2002, Ch. 2003, s. 60–72; taż, *Domus Celeberrima...*; taż, *Ludwig Schneider – architekt kościołów*, [w:] *Architektura Wrocławia – Świątynia*, Wr. 1997, s. 268–271; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 371; Zabłocka-Kos A., *Katolickie kościoły Wrocławia w XIX wieku*, [w:] *Architektura Wrocławia – Świątynia*, Wr. 1997.

Dorota Głazek

Schoekiel (Schökiel, Schökel) Engelbert Max Klemens (1864–po 1935), adwokat i notariusz, od 1914 r. radca sprawiedliwości, przewodniczący Rady Miejskiej w l. 1914–1923, członek Sejmiku Prowincjalnego (Provinziallandtag der Provinz Schlesien), honorowy obywatel Królewskiej Huty (obecnie Chorzów).

Ur. się 7 XI 1864. Przez wiele lat był zatrudniony w Królewskiej Hucie jako adwokat i notariusz przy miejscowym sądzie. Dn. 1 I 1894 został przyjęty do Männer-Turn-Verein. W Królewskiej Hucie mieszkał najpierw przy Tempelstr. (obecnie ul. Powstańców), potem przy Parkstr. 11 (później ul. Piastowska, obecnie ul. Dąbrowskiego). W domu tym mieszkał w tym samym czasie ówczesny nadburmistrz Królewskiej Huty (do 17 I 1917), → Emil Stolle, ewangelik, patronujący miejscowej Ewangelickiej Radzie Kościelnej, i Albert Goldstein, radca miejski, zasiadający w zarządzie Związku Gmin Synagogalnych Rejencji Opolskiej (Vorstand des Synagogen-Gemeinde-Verbandes des Regierungsbezirks Oppeln), i w zarządzie królewskohuckiej Gminy Synagogalnej, jej przewodniczący, jak również lokalnego Związku Kupieckiego. S. był katolikiem i działał w tym czasie w Radzie Parafialnej przy kościele pw. św. Jadwigi.

Od 1920 r. wchodził w skład rady nadzorczej królewskohuckiej gazowni. Nie władał językiem polskim. Dlatego w marcu 1923 r. ustąpił z przewodniczenia Radzie Miejskiej. Jego odejście zakończyło się miłym akcentem – na posiedzeniu Rady w dniu 27 III 1923 otrzymał honorowe obywatelstwo miasta Królewska Huta ze względu na bezkonfliktową współpracę między polskimi i niemieckimi radnymi. Wcześniej powołany został za zgodą władz wojewódzkich w skład komisji do pertraktacji z → Hein-

richem Brahlem w sprawie ustalenia zasad jego odejścia ze stanowiska nadburmistrza. Do 1926 r. nieprzerwanie działał w mieście jako notariusz. Zapewne dopiero po 1926 r. przeniósł się do republiki weimarskiej, do Zabrza. Również tam działał jako adwokat i notariusz. W Zabrzu posiadał biuro najpierw przy obecnej ul. P. Stalmacha, później przy ul. Dworcowej. Jeszcze w 1935 r. był odnotowywany wśród członków rady nadzorczej gazowni w Chorzowie (dawniej Królewska Huta). Na temat jego późniejszych losów brak jakichkolwiek informacji.

Był żonaty z Bertą Leopoldine Marie z d. Pluta, z którą miał córkę Annemarie, ur. w Królewskiej Hucie w 1894 r.

Akta USC w Ch., akt urodzenia córki Annemarie, nr 1199/1894/1 (tu: Schoekiel); APKat., MCh, sygn. 1493: Królewsko-Hucka Gazownia Tow. Akcyjne; tamże, sygn. 1494: Królewsko-Hucka Gazownia; *Das Einwohnerbuch der Stadt Hindenburg (Oberschlesien) 1929*, s. 4 (również Schoekiel); *Führer Brancheverzeichnis Christlich Deutscher Betriebe durch Groß-Hindenburg*, [Hindenburg 1933], s. 80 (Schoekiel); *Kalendarz prawniczy na rok 1925*, red. J. Fidler, W. 1925, s. 199; Krzyżanowski L., *Sądownictwo powszechne w Królewskiej Hucie*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 8, Ch. 2005, s. 44; *Księga adresowa województwa śląskiego. Rok 1926/1927*, s. 374 (tu: Schökel); Nadolski P., *Gazownia w Królewskiej Hucie (Chorzowie)*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 8, Ch. 2005, s. 223, 229; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 80, 96; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 174, 249, 271; Sieradzka D., *Z dziejów samorządu komunalnego miasta Chorzowa...*, s. 27 (tu: Schökiel); Staszków A., *Akta notariuszy w Chorzowie jako źródło historii miasta i regionu*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 2: 1997, Ch. 1998, s. 299.

Zbigniew Kapała

Schönfelder (imię oraz daty życia nieznane), następca Adolfa (Karla) Breslaua w biurze budowlanym huty „Królewskiej", od 1846 r. Wraz z Breslauem nadzorował budowę kościoła im. Elżbiety w osadzie hutniczej Królewska Huta (obecnie Chorzów). W 1852 r. wykonywał budowle w hucie „Gliwickiej". Pochodził najprawdopodobniej z Wrocławia (Henryk Mach podaje, że z Berlina).

Bimler K., *Die neuklassische Bauschule...*, s. 49, 76; *Die preussische Berg-, Hütten- und Salinenverwaltung 1763–1865...*, s. 189, 237, 431, 491, 546; Głazek D., *Kościół ewangelicki...*, s. 179 (tu podano jego nazwisko jako: Schöfelder); Krause W., *Grundriss eines Lexikons...*, Bd. 1, s. 81; Mach H., Dzieje ewangelizmu w Chorzowie..., s. 15.

Zbigniew Kapała



Schroeder Ernst (1889–?), nadburmistrz Chorzowa (wówczas Königshütte – Królewska Huta) w czasie II wojny światowej.

Ur. 8 IX 1889 w Bartoszycach w Prusach Wschodnich. Jego ojciec, Otto, był urzędnikiem. Matką była Anna z d. Steindel. Naukę rozpoczął w gimnazjum w Bartoszycach, a ukończył ją w 1907 r. w Królewcu, gdzie zdał egzamin maturalny. Wybrał, wzorem ojca, karierę urzędniczą. Po studiach w Królewcu w 1910 r. został aplikantem sądowym. W czasie I wojny światowej ochotniczo zgłosił się do wojska – najpierw służył jako artylerzysta, a potem w oddziale zapasowym w kwatermistrzostwie. Po powrocie z wojska w 1919 r. kontynuował karierę urzędniczą. W 1920 r. zdał egzamin asesorski.

Pierwszą połowę l. 20. spędził w Kłajpedzie. Najpierw pracował jako sędzia katastralny, a potem kolejno w dyrekcji krajowej i w landraturze, znajdujących się pod nadzorem francuskiego gubernatora. W l. 1922–1923 był syndykiem miejskim odpowiedzialnym za sprawy finansowe i spisy katastralne. Nie uzyskawszy prawa stałego pobytu w Kłajpedzie, S. powrócił do Królewca, gdzie rozpoczął pracę w urzędzie miejskim. Powierzono mu najpierw nadzór nad kilkoma firmami komunalnymi, a potem administrację gruntami i parcelami budow-

lanymi. W 1930 r. został nominowany na stanowisko nadburmistrza Piły. Zajmował je do końca 1933 r. Równocześnie przez kilka miesięcy (grudzień 1931–kwiecień 1932) pełnił w Berlinie funkcję zastępcy Carla Gördelera, wówczas komisarza Rzeszy ds. kontroli cen.

W grudniu 1933 r. został powołany na stanowisko skarbnika miejskiego we Wrocławiu. Powierzono mu w ten sposób całkowitą kontrolę nad ówczesnymi finansami stolicy prowincji śląskiej: kierowanie miejską kasą oszczędnościową i bankiem miejskim. Zasiadał w radach nadzorczych licznych spółek, m.in. Linke-Hofman-Werke A.G., der Niederschlesischen Bergbau A.G. Nadzorował także finanse miejskich obiektów użyteczności: kąpieliska miejskiego, miejskiego ogrodu zoologicznego, sali koncertowej.

Do NSDAP (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiter Partei) wstąpił dość późno, dopiero w maju 1937 r. (nr legitymacji partyjnej 5 755 887). Nie był członkiem stowarzyszonych przy NSDAP struktur, a tylko od 1934 r. kilku nazistowskich organizacji afiliowanych przy partii.

We wrześniu 1939 r. ochotniczo zgłosił się do dyspozycji Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Rzeszy do służby na wschodzie. Skierowano go najpierw do Łodzi, gdzie pełnił funkcję zastępcy komisarza miasta. W grudniu 1939 r. został nadburmistrzem komisarycznym Chorzowa (wówczas Königshütte). Poprzedzali go w mieście na tym stanowisku kolejni komisaryczni burmistrzowie: → Josef Strozyk, a potem → Walter Delius. Od 11 VII 1940 S. pełnił funkcję nadburmistrza tego miasta ze wszystkimi uprawnieniami wynikającymi z niemieckiej ustawy gminnej (*Deutsche Gemeindeordnung*) z 1935 r. Stanowisko to zajmował już do końca wojny. Jego najbliższymi współpracownikami w tym okresie byli: Franz Killing z Zabrza, pełniący funkcję burmistrza i skarbnika, zastępcy honorowi – Wilhelm Rydzy, Ernst Mücke, Karl Mania i Josef Strozyk, mianowani radcy miejscy – Max Muschol, Georg Hadamik, Eduard Struhler, Oskar Wauro, Felix Otto, Günther Srocke, Paul Drobek, Georg Konietzny, August Lorck, Julius Bittner, Johann Rother, Georg Beyer, Heinrich Stellmach, Herman Kusche, Fritz Lindel, Peter Wons, Franz Schega, Adolf Smykalla, Johann Grabarz, Theodor Griegel, Alfons Belda, Karl Rösner, Felix Beiner, Ignatz Hermann.

Uprawnienia S. jako nadburmistrza w pruskiej strukturze administracyjnej były bardzo duże, wzmocnione dodatkowo panującą w III Rzeszy zasadą wodzostwa. Podlegały mu: policja, szkolnictwo i wszystkie urzędy miejskie, sprawował nadzór nad samorządem, a w okresie wojny – kontrolę nad gospodarką i zaopatrzeniem. Za swoje główne zadania w czasie pełnienia urzędu w Chorzowie uważał zniszczenie wszelkich śladów polskości i odbudowę niemieckiego wizerunku miasta. Świadczy o tym wydana w 1941 r. przez niego broszura propagandowa, w której podkreślał wyjątkowe znaczenie Chorzowa jako kolebki górnośląskiego przemysłu, odwoływał się do tradycji fryderycjańskiej oraz działalności gospodarczej → F.A. von Heinitza i → F.W. von Redena. Specjalne znaczenie przypisywał stosunkom narodowościowym, doceniając rolę odegraną przez przedwojenną mniejszość niemiecką, która – według niego – w okresie polskim potrafiła przechować niemiecki wizerunek miasta. Wyniki Niemieckiej Listy Narodowościowej (Deutsche Volksliste) częściowo potwierdzały te opinie – w Chorzowie był niewspółmiernie wyższy niż na pozostałej części Górnego Śląska procent wpisanych do I i II grupy volkslisty (ok. 42%).

S. miał żonę i 2 dzieci. Cała rodzina mieszkała w Chorzowie przy ówczesnej ul. Goethego. Jego powojenne losy nie są znane.

APKat., Akta miasta Chorzowa, sygn. 4537, Lebenslauf v. Oberbürgermeister Ernst Schroeder. – *Chorzów. Zarys rozwoju miasta...*; Kaczmarek R., *Powiat miejski Królewska Huta w latach II wojny światowej*, [w:] *Z dziejów tradycji, historii i kultury Wielkich Hajduk*, Ch. Batory 1996; *Kleines Stadtbuch...*

Ryszard Kaczmarek

Schulze Wilhelm (daty życia nieznane), lekarz huty „Królewskiej" w l. 40. XIX w., ewangelik.

Brak bliższych danych o dacie i miejscu urodzenia i śmierci. Był współwłaścicielem (wspólnie z hr. Andreasem Renardem) kopalni „Friedrich Wilhelm" na obszarze obecnego Nowego Bytomia (Ruda Śląska), nadanie górnicze (zezwolenie na działalność górniczą uzyskane z ówczesnego Ministerstwa Finansów [Departamentu Górnictwa]) z 14/24 III 1841. Jeszcze w 1841 r. połowę udziałów w tej kopalni nabył Karol Godula, a resztę w 1855 r. kupiła spółka Minerva. W 1902 r. kopalnię włączono do kopalni „Pokój".

Bronny Th., *Kronika Świętochłowic...*, t. 7; Jaros J., *Słownik historyczny kopalń węgla na ziemiach polskich*, wyd. II popr. i zaktualizowane, Kat. 1984, s. 44; Kamińska-Kwak J., *Udział elit umysłowych Chorzowa...*, s. 50; Knie J.G., *Alphabetisch-statistisch-topographische Übersicht der Königl. Preuß. Provinz Schlesien*, Breslau 1845, s. 297; Mach H., Dzieje ewangelizmu w Chorzowie..., s. 21; Szurman T., *Rola ewangelicyzmu w kształtowaniu wielkoprzemysłowego charakteru miasta Chorzowa*, [w:] *Chorzów w kulturze Śląska...*, s. 68; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 375.

Zbigniew Kapała



Schwierk (Świerk) August (1871–1943), pierwszy proboszcz parafii Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Hajdukach Wielkich (obecnie Chorzów Batory), następnie proboszcz bytomskiej parafii Trójcy Świętej.

Ur. 28 VIII 1871 w Świętochłowicach, uczęszczał do gimnazjum w Królewskiej Hucie, gdzie w 1893 r. uzyskał świadectwo dojrzałości. Święcenia kapłańskie otrzymał 21 VI 1897, wkrótce potem został mianowany wikariuszem w parafii św. Jadwigi. Tu powierzono mu zadanie doglądania budowy nowego kościoła pw. Wniebowzięcia NMP w Hajdukach Wielkich. Dn. 15 IX 1901 dokonano konsekracji kościoła, a 2 lata później utworzono samodzielną kurację. Oficjalnie nominację na kuratusa (administratora) otrzymał S. 14 XII 1903, ale posługę przy nowym kościele wykonywał już od 18 XI 1903. Zanim wprowadził się na plebanię, mieszkał na piętrze jednej z hajduckich kamienic nieopodal, przy obecnej ul. Hutniczej 12. Od 16 X 1908 był pierwszym proboszczem parafii Wniebowzięcia NMP w Hajdukach Wielkich, liczącej w tym okresie ponad 20 tys. wiernych. Uroczyste wprowadzenie pierwszego proboszcza do parafii miało miejsce 18 I 1909. Już w styczniu 1904 r. S. zaprowadził księgi parafialne. W następnych latach założył w parafii wiele katolickich, polskich i niemieckich, stowarzyszeń. Od 1898 r. były tam obecne siostry boromeuszki, które posługiwały w miejscowym szpitalu.



Dn. 12 VIII 1913 S. został przeniesiony jako proboszcz do parafii Trójcy Świętej w Bytomiu, jednej z dwóch centralnych w mieście, gdzie pozostał do śmierci. Nie tracił jednak kontaktu ze swoją pierwszą parafią, do której powstania się przyczynił. W 1941 r., na 2 lata przed śmiercią, przybył tam kolejny raz, by wygłosić kazanie z okazji 40-lecia konsekracji hajduckiej świątyni.

Zm. 27 III 1943 i został pochowany w kościele Trójcy Świętej w Bytomiu.



Bytomskie zabytki, red. J. Drabina, Bytom 2001, s. 202–206; Guttmann A., *Zur Geschichte des Königlichen Gymnasiums...*, s. 27; Knossalla J., *Das Dekanat Beuthen...*, s. 507; Kopiec J., *Schwierk (Świerk) August (1871–1943), Bytomski słownik biograficzny...*, s. 235–236; Kurek J., *Z dziejów kościoła i parafii św. Jadwigi w Chorzowie,* Ch. 1999; tenże, *Historia Wielkich Hajduk...*, s. 88–90; „Mitteilungen des Beuthener Geschichts- und Museumsvereins", H. 24, Dortmund 1962, s. 52; Myszor J., *Duchowieństwo katolickie w parafiach: Lipiny, Zgoda i Świętochłowice w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku,* [w:] „Rocznik Świętochłowicki", t. 2, red. J. Myszor, Świętochłowice 2000, s. 89; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 55; Reinelt P., *St. Trinitas Beuthen OS feiert das goldene Jubiläum,* Beuthen 1936, s. 51.

Jacek Kurek

Seidlin (poprzednio **Koplowitz) Oskar (Salo)** (1911–1984), historyk literatury, pracownik naukowy amerykańskich uczelni.

Ur. 17 II 1911 w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), syn wielkiego handlarza drewna w Królewskiej Hucie → Heinricha Koplowitza i Joanny z d. Seidler. Po ukończeniu szkoły ludowej w Królewskiej Hucie uczęszczał do gimnazjum w Bytomiu, po ukończeniu którego w l. 1929–1933 studiował na uniwersytecie we Freiburgu Bryzgowijskim, następnie w Berlinie i Frankfurcie nad Menem. Po dojściu do władzy w Niemczech nazistów wyemigrował do Szwajcarii, tam w l. 1933–1935 kontynuował studia na uniwersytecie w Bazylei; tam też doktoryzował się w 1936 r. Swoją pracę doktorską poświęcił Otto Brahmowi (1856–1912), niemieckiemu krytykowi literackiemu, dyrektorowi teatrów, współtwórcy w 1886 r. w Berlinie teatru Freie Bühne i pisma pod tą nazwą (*Otto Brahm als Theaterkritiker,* Basel 1935). Następnie w l. 1936–1938 studiował w Lozannie filozofię. Jeszcze w 1938 r. wyemigrował do Stanów Zjednoczonych, gdzie z Dieterem Cunzem przygotowywał materiały dla Tomasza Manna. W l. 1939–1946 był zatrudniony w Smith College w Northampton w Massachusetts z przerwą w l. 1942–1946, kiedy służył jako oficer (porucznik) w armii amerykańskiej. Od 1946 do 1972 pracował na Uniwersytecie Stanu Ohio w Columbus. W l. 1972–1981 był zatrudniony na uniwersytecie w Bloomington w Indianie.

Zm. 11 XII 1984.

Był członkiem wielu akademii i towarzystw naukowych, doktorem *honoris causa* Uniwersytetu Michigan w Ann Arbor, współwydawcą wielu międzynarodowych czasopism naukowych. Do końca życia współpracował ze środowiskami naukowymi w Niemczech, które uhonorowały go m.in. Medalem Eichendorffa (1974) i Górnośląską Nagrodą Kulturalną Kraju Północnej Nadrenii-Westfalii (1975).

Był wydawcą korespondencji O. Brahma z Arthurem Schnitzlerem (1862–1931), pisarzem austriackim, jednym z czołowych przedstawicieli impresjonizmu europejskiego, dramatopisarzem (*Der Briefwechsel Arthur Schnitzler – Otto Brahm,* Berlin 1953, Tübingen 1975).

Do najważniejszych prac S. należą: *Der Theaterkritiker Otto Brahm* (Bonn 1978); *Essays nn German and Comparativ Litera-*

ture (Chappel Hill, N. Car. 1961; New York 1966); *Von Goethe zu Thomas Mann. Zwölf Versuche* (Göttingen 1963, 1969); *Versuche über Eichendorff* (Göttingen 1965, 1978, 1985); *Klassische und moderne Klassiker* (Göttingen 1972); *Von erwachendem Bewußtsein und vom Sündenfall* (Stuttgart 1979).

Heiduk F., *Oberschlesisches Literatur-Lexikon...*, Tl. 3, s. 95.

Zbigniew Kapała



Sikora Ignacy, pseud. Gliwicki, Siekiera (1882–1969), działacz narodowy na Śląsku, poseł na Sejm Śląski.

Ur. 27 VII 1882 w Sośnicy k. Gliwic. Był jednym z 9 dzieci Hermana, robotnika formierza, i Agnieszki z d. Kubica. S. ukończył w 1896 r. 8-klasową szkołę podstawową w Gliwicach-Sobiszowicach. Zawodów tokarza i ślusarza wyuczył się, terminując w l. 1896–1899 w firmie Głombicy „Budowa Młynów i Maszyn" w Gliwicach. W l. 1899–1902 pracował jako tokarz w gliwickich zakładach metalowych Huldschinsky'ego. Początkowo S. był członkiem Zarządu Towarzystwa Młodzieńców św. Alojzego w Gliwicach-Sobiszowicach, a po jego rozwiązaniu w 1898 r. wstąpił do Towarzystwa Śpiewu „Harmonia".

Gdy w kwietniu 1903 r. w Gliwicach rozpoczęła nielegalną działalność organizacja „Eleusis", założona w Galicji przez Wincentego Lutosławskiego, S. – mimo młodego wieku – został członkiem jej gliwickiego ogniska. Mieszkanie jego rodziców przy Lindenstr. 47 było jednym z lokali konspiracyjnych; odbywały się w nim zebrania członków, odczyty oraz mieściła się biblioteczka ogniska. Po zdekonspirowaniu organizacji i aresztowaniu jej członków, 16–17 I 1905 odbył się proces 22 oskarżonych o przynależność do niezarejestrowanego stowarzyszenia, w tym S., jego braci, Jana i Józefa, oraz jego przyszłej żony, Jadwigi Więcek. S. został dodatkowo oskarżony o wykroczenie przeciwko porządkowi publicznemu i skazany łącznie na miesiąc więzienia. Podczas śledztwa i procesu S. odbywał służbę wojskową w Krośnie nad Odrą. Tam też odsiedział zasądzoną karę. W 1905 r. wrócił do Gliwic, a po kilku tygodniach znalazł pracę przy budowie warsztatów kolejowych. Równocześnie wznowił działalność w Towarzystwie Śpiewu „Harmonia", Towarzystwie Czytelni Ludowych i gliwickim gnieździe Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół". W 1907 r. założył Towarzystwo Oświaty „Gwiazda". W l. 1907–1920 był członkiem Banku Ludowego w Gliwicach, a od 1912 r. członkiem i prezesem jego Rady Nadzorczej.

S. rozpoczął intensywną działalność w powstałym 9 V 1909 na zjeździe w Bochum (z połączenia górnośląskiego Związku Wzajemnej Pomocy z istniejącym od 1902 r. w Westfalii Zjednoczeniem Zawodowym Polskim – ZZP) jednolitym ZZP – w jego Oddziale Hutników i Metalowców. Założył 4 filie Oddziału wśród robotników wielkich zakładów metalurgicznych Gliwic i Łabęd. Aktywność ta sprawiła, że stał się uznanym przywódcą polskich robotników w Gliwicach, a na walnym zebraniu Oddziału w Essen 18–19 III 1913 został honorowym członkiem jego Zarządu.

Wcielony do armii niemieckiej w czasie I wojny światowej walczył na froncie zachodnim, gdzie został ranny. Do Gliwic powrócił w 1917 r. Pracował jako tokarz. W czerwcu 1918 r. wznowił działalność związkową i narodową. Organizował kampanię wyborczą podczas wyborów uzupełniających do parlamentu niemieckiego w okręgu gliwickim. W wyborach tych mandat poselski zdobył

Wojciech Korfanty, co było początkiem ich późniejszej wieloletniej współpracy.

S. został członkiem utworzonej 9 XI 1918 tajnej 8-osobowej Naczelnej Władzy dla Górnego Śląska. Wybrano go także na delegata na Sejm Dzielnicowy w Poznaniu (3–5 XII 1918), na którym był jednym z 28 reprezentantów Górnego Śląska w 80-osobowej Naczelnej Radzie Ludowej (NRL). Równocześnie wszedł w skład polskiej powiatowej Rady Ludowej w Gliwicach. Dn. 9 XI 1919 w wyborach komunalnych uzyskał mandat radnego Rady Miejskiej w Gliwicach. S. brał czynny udział w akcji plebiscytowej na Górnym Śląsku jako zastępca przewodniczącego Komitetu Parytetycznego w Gliwicach. Był jednym z organizatorów strajku powszechnego na Śląsku 2 V 1921 w przededniu wybuchu III powstania śląskiego. Podczas powstania organizował w Gliwicach opiekę nad rodzinami powstańców oraz pomoc dla walczących oddziałów. Po zakończeniu powstania wszedł w skład powstałej 30 VII 1921 12-osobowej NRL na Górnym Śląsku, która reprezentowała górnośląskich Polaków wobec władz niemieckich, rządu Rzeczypospolitej Polskiej oraz Międzysojuszniczej Komisji Rządzącej i Plebiscytowej.

Na początku 1920 r. S. objął funkcję skarbnika Oddziału Metalowców ZZP, a w marcu tegoż roku został jego etatowym prezesem. Dn. 2 X 1920 w związku ze zmianą struktury organizacyjnej ZZP i nadaniem samodzielności jego oddziałom powstał Związek Metalowców ZZP z siedzibą w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów). S. został wybrany na prezesa Zarządu Głównego. Funkcję tę pełnił do 20 IX 1926. Pod jego kierownictwem Związek osiągnął swój szczytowy okres rozwoju – w marcu 1923 r. liczył ok. 43 tys. członków. Po decyzji Rady Ambasadorów o podziale Górnego Śląska S., podobnie jak ok. 60 tys. osób, w obawie przed terrorem niemieckim wobec polskich działaczy plebiscytowych i powstańców, przeniósł się do części przyznanej Polsce. Wiosną 1922 r. zamieszkał z rodziną w Królewskiej Hucie. Kierowany przez niego Związek Metalowców ZZP jako jeden z pierwszych rozpoczął organizowanie pomocy dla uchodźców. Dzięki osobistym staraniom S. Tymczasowa Rada Wojewódzka wyasygnowała na ten cel 2 mln marek niemieckich.

Funkcje pełnione w ZZP sprawiły, że S. znalazł się wśród organizatorów i przywódców górnośląskiej Narodowej Partii Robotniczej (NPR) oraz wszedł w skład Rady Naczelnej tej partii. Od 1928 r. był członkiem ścisłego kierownictwa Zarządu Wojewódzkiego. Pełnił funkcje: sekretarza (1928–1929), wiceprezesa (1929–1932 i 1934–1937), a od 1 V 1932 do 4 XII 1934 – prezesa. Z ramienia NPR wszedł w czerwcu 1922 r. w skład Tymczasowej Rady Wojewódzkiej Województwa Śląskiego, a także – z list tej partii – piastował mandat posła na Sejm Śląski przez 3 kolejne kadencje w l. 1922–1935.

Działał także w ruchu spółdzielczym: w 1925 r. wybrano go do zarządu Spółdzielni Spożywców w Katowicach, a w 1926 r. do Rady Nadzorczej Związku Spółdzielni „Społem" w Warszawie. Po ustąpieniu z funkcji etatowego prezesa Związku Metalowców w 1926 r. objął kierownictwo drukarni „Głosu Porannego" w Katowicach, a od 1930 r. był dyrektorem Drukarni Narodowej w Królewskiej Hucie. W tym czasie kupił resztówkę we wsi Łańce w pow. rybnickim.

W działalności politycznej S. był zdecydowanym przeciwnikiem sanacji i zwolennikiem zjednoczenia NPR z Chrześcijańską Demokracją. Po zjednoczeniu obu partii w październiku 1937 r. został wiceprzewodniczącym nowo powstałego Stronnictwa Pracy (SP) i organizatorem jego struktur terenowych na Górnym Śląsku.

Po wybuchu II wojny światowej od początku okupacji S. działał w podziemiu, uczestnicząc w tworzeniu konspiracyjnej Śląskiej Rady Wojewódzkiej. Zagrożony aresztowaniem, przedostał się w kwietniu 1941 r. do Warszawy, gdzie kontynuował działalność konspiracyjną w strukturach Delegatury Rządu RP na Kraj. W 1942 r. został mianowany

Okręgowym Delegatem na teren Śląska, co było równoznaczne z desygnowaniem go na stanowisko wojewody po wyzwoleniu. Chociaż na stałe zamieszkał w Warszawie, posługując się nazwiskiem Siekiera i pseud. „Gliwicki", dosyć często przyjeżdżał na Śląsk. W 1943 r. wszedł w skład 6-osobowego zakonspirowanego Zarządu SP na teren Śląska. Po upadku powstania warszawskiego w 1944 r. został wywieziony do Niemiec do obozu w Sulau (Sułów), gdzie pełnił funkcję tłumacza obozowego.

Po zakończeniu wojny powrócił na Śląsk i podjął pracę jako kierownik drukarni „Papirus" w Tarnowskich Górach. W listopadzie 1945 r. wraz z grupą działaczy SP podjął próbę reaktywowania działalności SP. Dn. 3 I 1946 powierzono mu funkcję wiceprezesa śląsko-dąbrowskiej organizacji Stronnictwa. W marcu tegoż roku władze zawiesiły funkcjonowanie organizacji na kilka miesięcy. Dn. 15 VII 1946 Zarząd Wojewódzki SP podjął decyzję o zaprzestaniu działalności. S. wycofał się z życia politycznego. Po przejściu na emeryturę osiadł w Łańcach, w domu, który pozostał mu z majątku zakupionego w okresie międzywojennym.

Od 6 IX 1906 S. był żonaty z Jadwigą Więcek. Miał 4 dzieci: Władysława (prawnik), Wincentego (farmaceuta, żołnierz Polskich Sił Zbrojnych we Francji, jeniec oflagu, po wojnie zamieszkały we Francji), córkę Stefanię (zamężna z Tomaszem Sawickim, mieszkająca w Gliwicach), syna Stanisława, który został aresztowany przez gestapo w maju 1940 r. i zginął w obozie koncentracyjnym w Mauthausen 19 IV 1941.

Zm. 4 IV 1969. Został pochowany na cmentarzu przy kościele parafialnym w Pstrążnej.

W kwietniu 1993 r. imię S. nadano jednej z ulic w Gliwicach.

Ćwierć wieku pracy dla Narodu i Robotnika. Zjednoczenie Zawodowe Polskie 1902–1927, P. 1927, s. 305–314; Dubiel P., *Ignacy Sikora – zasłużony syn ziemi gliwickiej*, „Zeszyty Gliwickie", z. 8: 1971, s. 179–181; tenże, *Spojrzenie w przeszłość*, Kat. 1973, s. 184; *Dzieje Zjednoczenia Zawodowego Polskiego 1889–1939*, Kat. 1939, s. 280 (fot.); EPŚl.; Niekrasz J., *Z dziejów AK na Śląsku*, wyd. 2, popr. i rozszerzone, W. 1993; Paździora M., *Górnośląska Narodowa Partia Robotnicza po zamachu majowym 1926–1937*, Kat. 1975, s. 107–116, 127; Potemski T., *Stronnictwo Pracy na Górnym Śląsku w latach 1937–1950*, Kat. 1969, s. 53–55, 63–65; Przybylski H., *Delegat „Gliwicki"*, „Śląsk. Miesięcznik społeczno-kulturalny", R. 2: 1996, s. 46–48 (fot.); Rechowicz H., *Sejm Śląski*, Kat. 1971; Sikora I., *Mój życiorys i wspomnienia*„„Śląsk. Miesięcznik społeczno-kulturalny", R. 2: 1996, s. 49, 50; Targ A., *Przyczynek do historii Elsów śląskich*, „Zaranie Śląskie" 1964, R. 27, z. 2, s. 279, 280 (fot.); Walter-Janke Z., *W Armii Krajowej na Śląsku*, Kat. 1986; Zabuga E., *Patron gliwickiej ulicy*, „Wiadomości Gliwickie" 1993, nr 23, s. 6 (fot.), nr 24, s. 4 (fot.), nr 25, s. 6. – Materiały z arch. rodzinnego w posiadaniu synowej S., Lubomiry (zamieszkałej w Łańcach, woj. śląskie).

Marek Paździora

Sitarski (Sitowski?) z Krakowa (imię i daty życia nieznane). W 1788 r. przerobił stare organy z Miechowa dla kościoła w Chorzowie (Starym), a w 1789 r. wykonał sygnaturę dla kościoła Świętego Ducha w Bytomiu.

Krause W., *Grundriss eines Lexikons...*, Bd. 1, s. 241.

Zbigniew Kapała

Siwy Emanuel (1884–1948), powstaniec śląski, ostatni naczelnik gminy wiejskiej Chorzów przed połączeniem z miastem Królewska Huta (obecnie Chorzów).

Ur. 27 V 1884 w Łagiewnikach Śląskich (obecnie dzielnica Bytomia), syn montera Emanuela i Elżbiety z d. Grzywocz. Po ukończeniu szkoły ludowej w Łagiewnikach Śląskich i w 1904 r. gimnazjum w Bytomiu przez 4 semestry studiował nauki techniczne na Politechnice w Berlinie–Charlottenburgu oraz matematyczno-przyrodnicze na berlińskim Uniwersytecie. Uczęszczał też na zajęcia z filozofii i ekonomii politycznej. Następnie przez 5 semestrów poświęcił się studiom prawniczym we Wrocławiu. Tych studiów również nie ukończył. Zapewne w Berlinie czy jeszcze wcześniej w Bytomiu uczęszczał na kursy stenografii. Podczas studiów we Wrocławiu udzielał lekcji języka polskiego i stenografii.

Po zakończeniu działań wojennych i zwolnieniu z wojska zatrudnił się w Urzędzie

Gminy w Łagiewnikach Śląskich jako kierownik oddziału aprowizacyjnego, a pod koniec 1921 r. został tamże sekretarzem gminy.



Fragment placu św. Jana w Starym Chorzowie

Podczas I wojny światowej zmobilizowany do wojska niemieckiego, służył w nim od 1 VIII 1915 do 15 I 1919; od lutego do października 1916 r. walczył na froncie zachodnim, a od marca do końca 1918 r. – na froncie wschodnim. W okresie między studiami uniwersyteckimi a powołaniem do wojska niemieckiego był prywatnym nauczycielem w Poznańskiem, Łodzi i Belgradzie w Serbii, gdzie zastał go wybuch wojny.

Wkrótce po powrocie do Łagiewnik Śląskich S. został wybrany przewodniczącym miejscowej Rady Ludowej. Wchodzili w jej skład przedstawiciele wszystkich organizacji polskich. Włączył się też w działalność miejscowego gniazda Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół". Należał do grona organizatorów łagiewnickiej komórki POW Górnego Śląska. Miejscowi peowiacy rekrutowali się przeważnie spośród członków „Sokoła". S. uczestniczył w I i II powstaniu śląskim. Od początku 1920 do wiosny 1921 r. działał także energicznie w łagiewnickim Polskim Komitecie Plebiscytowym. Był jego przewodniczącym. Występował często na wiecach jako mówca. Aktywnie uczestniczył też w pracach miejscowej organizacji NPR, pełniąc w różnych okresach funkcję jej prezesa lub wiceprezesa. W III powstaniu śląskim wziął udział jako zastępca dowódcy batalionu łagiewnickiego, wchodzącego w skład 4. (10.) królewskohuckiego pułku piechoty. Został odznaczony Wstęgą Waleczności i Zasługi. Niemal rok później stanął na czele komitetu obywatelskiego witającego 26 VI 1922 w Łagiewnikach Śląskich wojsko polskie, wkraczające do wioski.



Dawny Urząd Gminy w Chorzowie Starym. Widok od strony ul. Mazurskiej, zdj. R. Szopa

Od 1 IX 1921 pracował w agendach Naczelnej Rady Ludowej, a następnie, od 1 VI 1922 jako referent, a potem kierownik Oddziału Ochrony Pracy Wydziału Pracy i Opieki Społecznej Urzędu Wojewódzkiego Śląskiego.

W dn. 28 II 1923 S. został wybrany naczelnikiem gminy Chorzów na 12 lat. Po zatwierdzeniu wyboru 5 III 1923 przez starostę powiatu katowickiego, Jana Mildnera, i zaprzysiężeniu 9 III 1923 S. został wprowadzony dn. 13 III tegoż roku na urząd naczelnika gminy Chorzów. Swe obowiązki pełnił aż do połączenia miejscowości z miastem Królewska Huta, co nastąpiło 1 VII 1934. Przez ten czas pełnił też równolegle funkcję naczelnika Urzędu Okręgowego.

S. bardzo aktywnie uczestniczył w życiu gminy. Wchodził m.in. w skład miejscowej Rady Parafialnej, w 1926 r. był członkiem Komitetu Budowy Pomnika Powstańców Śląskich w Chorzowie (odsłonięcie pomnika nastąpiło 15 VII 1928). Za jego kadencji wybudowano w Chorzowie, w parku na obecnym pl. Piastowskim nowy gmach dla Urzędu Gminnego, jeden duży blok mieszkalny przy pl. Piastowskim i drugi podobny

w Maciejkowicach, przyłączonych do gminy wiejskiej Chorzów w 1930 r. Uzupełniono też wodociągi przez zbudowanie nowego z szybu „Boże, daj szczęście". Uregulowano kilka ulic oraz pl. św. Jana.

Rządy S. przypadły w znacznej części na trudne lata kryzysu ekonomicznego, dużych kłopotów finansowych gminy, które legły u podstaw m.in. trudnej decyzji o zamknięciu gminnej lecznicy, co spotkało się z ostrym sprzeciwem miejscowego proboszcza. Niemniej S. zasłynął jako dobry gospodarz. Przez wiele lat, wspierany przez Radę Gminną, bronił samodzielności gminy. Już w 1928 r. sprzeciwiał się proponowanej wówczas przez władze Królewskiej Huty fuzji Chorzowa i Nowych Hajduk z tym miastem. Sprawę tę przesądziła ostatecznie uchwała Sejmu Śląskiego z 16 V 1934, ogłoszona w „Dzienniku Ustaw Śląskich" z dn. 25 V 1934, wchodząca w życie dn. 1 VII 1934. Powstałemu w ten sposób miastu nadano nazwę Chorzów od najstarszej na tym obszarze miejscowości. S. wchodził w skład zespołu technicznego, przygotowującego połączenie gmin. W myśl dokonanych ustaleń zarząd gminy Nowe Hajduki został w pełni rozwiązany, natomiast w Chorzowie pozostały jedynie pojedyncze biura, m.in. okienko do wpłacania podatków i innych opłat. Wszystkie inne weszły w skład właściwych biur królewskohuckiego Magistratu. Naczelnicy przyłączonych gmin jeszcze przez ponad rok pobierali swe uposażenie z kasy miejskiej. Uchwałą Rady Miejskiej Chorzowa z dn. 30 X 1935 zostali z dn. 1 XII 1935 przeniesieni w stan spoczynku.

Od 1921 r. S. był żonaty z córką komisarza obwodowego w powiecie kępińskim, Janiną Szreder, z którą miał 2 dzieci: Zbigniewa (ur. 13 II 1922) i Halinę (ur. 8 XI 1923, w 1935 r. była uczennicą Gimnazjum Żeńskiego w Chorzowie).

S. zmarł w Chorzowie 17 XII 1948 r. Mieszkał wówczas przy ul. Powstańców 5.

Akta USC w Ch., akt zgonu nr 1055/48/1; APKat., Zespół 12/646 – Akta miasta Chorzowa, sygn. 322 – B50; tamże, 12/27 – UWŚl. – prac.: Akta personalne Emanuel Siwy, sygn. S/174; „Górnoślązak" z 22 IV 1928. – *Chorzów erhebt. Einspruch gegen Eingemeidung*, [w:] Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 286; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 190; Krzonkała H., *Fragmenty z historii Starego Chorzowa...*, s. 6–7; Maroń J., *Życie było walką*, Kat. 1966; *Okres powstań śląskich i plebiscytu na terenie Łagiewnik Śląskich*, „Młody Krajoznawca Śląski" 1938, nr 4–5(35–36); Skoczek-Kulpa R., *750 lat Chorzowa Starego*, Ch. 2007, s. 14, 22, 29; Wilczek W., *Jak Chorzów wojował z Królewską Hutą*, „Wspólny Chorzów" 1998, nr 7 (34).

Zbigniew Kapała



Skop Bernard (1900–1969), działacz i budowniczy obiektów sportowych.

Ur. 23 VIII 1900 w Wielkich Hajdukach (obecnie Chorzów Batory), w rodzinie Jana i Franciszki z d. Hudzik. W l. 1906–1914 uczęszczał do szkoły ludowej w Wielkich Hajdukach. Przyjęty do służby w gminie Wielkie Hajduki, w l. 1914–1917 był wysłany do nauki księgowości w Szkole Zawodowej. W gminie pracował na różnych stanowiskach w referacie finansowym.

W okresie plebiscytu wspierał polski ruch narodowy w gminie, a także ruch sportowy. W lutym 1920 r. jako mąż zaufania na prośbę → Teofila Paczyńskiego brał udział w zebraniu, które odbyło się w Bytomiu z inicjatywy dr. Maksymiliana Wilimowskiego (w towarzystwie → Edwarda Supernioka, braci Bartoszków), które zapoczątkowało tworzenie zrębów polskiego ruchu sportowego na obszarze plebiscytowym Górnego Śląska. W dn. 20 IV 1920 wziął udział w zebraniu założycielskim KS „Ruch" Chorzów. We wszystkich tych działaniach organizacyjnych wspierał go brat Paweł Skop.

W pierwszym zarządzie KS „Ruch" Wielkie Hajduki, utworzonym 27 IV 1920, powierzono mu funkcję sekretarza klubowego.

Był także czynnie uprawiającym sport piłkarzem. Występował w pierwszym w dziejach sportu śląskiego meczu międzydzielnicowym, rozegranym w obecności Wojciecha Korfantego w 1920 r. w Bytomiu. Reprezentacja Śląska zmierzyła się wówczas z zespołem Lwowa. S. grający na pozycji obrońcy należał do wyróżniających się piłkarzy na boisku.

Po 1922 r. S. zatrudnił się w Polskich Kopalniach Skarbowych „Skarboferm" w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) i od 1923 r. pracował jako księgowy w kopalni „Piast" (d. „Pole Zachodnie" kop. „Król"). Działał jednak nadal w KS „Ruch". W 1924 r. był kierownikiem budowy boiska „ Ruchu", a w l. 1924–1927 sekretarzem i wiceprezesem Klubu, w l. 1926–1927 członkiem zarządu Górnośląskiego Okręgowego Związku Piłki Nożnej (GOZPN). W 1928 r. członkiem zarządu GKS „Kresy". W 1933 r. kierował budową boiska piłkarskiego tego klubu. Mieszkał wówczas przy obecnej ul. Wolności 123. Od 6 IX 1939 został przeniesiony na stanowisko pracownika fizycznego w cegielni należącej do tej kopalni; w l. 1943–1944 był odpowiedzialny za sprawy aprowizacyjne w rosyjskim obozie jenieckim funkcjonującym przy „Westgrube", zaś w l. 40. i 50. pracował na kopalni „Barbara-Wyzwolenie". Mieszkał w tym okresie w Chorzowie przy ul. Krakowskiej 159 i przy ul. Słowackiego 1.

Od 1945 r. pracował jako trener GKS „Kresy", następnie długoletni działacz Śląskiego Okręgowego Związku Piłki Nożnej w Katowicach. W końcu l. 50. XX w. był w nim wiceprezesem ds. szkoleniowych. Później aż do chwili śmierci pełnił funkcję prezesa podokręgu katowicko-chorzowskiego tej regionalnej centrali piłkarskiej.

Był żonaty z wdową Jadwigą Kazior z d. Skowronek. Miał z nią syna Bernarda Floriana. Opieką wychowawczą objął także pasierbicę Edytę Skowronek.

Zm. nagle 2 V 1969. Pochowany został na cmentarzu przy ul. Drzymały w Chorzowie.

APKat., Zespół: „ Skarboferm", akta osobowe sygn. S. 2583; Zespół: Dyrekcja Policji w Chorzowie, sygn. 32; Zespół: Policja Województwa Śląskiego, sygn. 475; Śląski Okręgowy Związek Piłki Nożnej, Katowice sygn.16; Inskrypcja nagrobkowa na cmentarzu parafialnym św. Jadwigi przy ul. Drzymały w Chorzowie; Bagier T., Dutkowski Z., Kraszkiewicz M., *Pięćdziesiąt lat Klubu Sportowego „Ruch" Chorzów*, Ch. 1970; *40-lecie KS „Ruch" Chorzów*, Ch. Batory 1960; *40-lecie Śląskiego Okręgowego Związku Piłki Nożnej 1920–1960*, Kat. 1960 (foto, s. 33); *25 lat KS Ruch (W. Hajduki), pięciokrotnego mistrza piłkarskiego Polski*, „Sport" 1945, nr 9; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*; *Jednodniówka 25 lat Śląskiego Okręgowego Związku Piłki Nożnej 1920–1945*, Kat. 1945; *Sezonie otwórz się. Informator piłkarski 1958*, Kat. 1958; *Nekrolog* „Dziennik Zachodni" 1969, nr 104.

Antoni Steuer



Skowronek Tomasz Sylwester (1884–1966), działacz narodowy, poseł na Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, urzędnik, doradca techniczny przy Międzysojuszniczej Komisji na miasto Królewska Huta (obecnie Chorzów).

Ur. 30 XII 1884 w Królewskiej Hucie, syn Jana, rzemieślnika, i Marii z d. Bistron (Bystroń). W rodzinnym mieście uczęszczał do szkoły ludowej i do gimnazjum, z którego wystąpił przed zdaniem matury, gdyż był szykanowany przez niemieckich nauczycieli. Początkowo pracował jako inspektor w dyrekcji Towarzystwa Ubezpieczeń na wschodzie Niemiec, potem w Zagłębiu Ruhry. Przed 1914 r. mieszkał na terenie Berlina. W l. 1915–1917 w szeregach armii

niemieckiej walczył na froncie rosyjskim, a potem francuskim, gdzie trafił do niewoli. W 1918 r. został kierownikiem obozu jeńców polskich w Montluçon. Do Polski wrócił z armią gen. J. Hallera. Brał udział w wojnie polsko-bolszewickiej na froncie ukraińskim. Został zdemobilizowany w 1920 r.

Mieszkał pierwotnie w Poznaniu, a następnie w Królewskiej Hucie. W okresie plebiscytu był członkiem zarządu Powiatowej Rady Ludowej, wchodził w skład Polskiego Komitetu Plebiscytowego w Bytomiu i w Królewskiej Hucie. W swoim mieszkaniu ukrywał broń i materiały propagandowe. Działał w polskich towarzystwach społecznych, charytatywnych i religijnych. W okresie tym był pracownikiem bankowym i ubezpieczeniowym. Od października 1920 r. do czerwca 1922 r. był doradcą powiatowym w Królewskiej Hucie przy Międzysojuszniczej Komisji Rządzącej i Plebiscytowej. W okresie 1922–1927 był posłem na I Sejm Rzeczypospolitej Polskiej z ramienia Narodowego Chrześcijańskiego Stronnictwa Pracy. W wyborach w 1928 r. został zastępcą posła (obóz W. Korfantego). W Królewskiej Hucie działał w chadecji. Był radnym miasta w l. 1930–1934. Pracował jako inspektor w Syndykacie Polskich Hut Żelaznych w Katowicach.

Podczas II wojny światowej, w 1941 r. Niemcy aresztowali S. w Chorzowie i wywieźli do obozu koncentracyjnego w Dachau. Po zakończeniu wojny osiadł na stałe w Strzelcach Opolskich, gdzie od 17 VI 1945 do 28 II 1947 pełnił funkcję burmistrza miasta. Działał w Stronnictwie Demokratycznym i od 1949 r. był członkiem Związku Bojowników o Wolność i Demokrację. W 1951 r. przeszedł na emeryturę.

W 1912 r. zawarł związek małżeński z Marią ze Żmidzińskich. Miał z nią 6 dzieci.

Zm. 10 IV 1966 w Strzelcach Opolskich i tam został pochowany na cmentarzu parafialnym.

Był odznaczony Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski.

APKat., Akta miasta Chorzów, sygn. 1570; Dyrekcja Policji Chorzów, sygn. 28; Arch. Miasta i Gminy Strzelce Opolskie; USC w Ch., Księga urodzeń; USC w Strzelcach Opolskich, Księga zgonów. – EPŚl., s. 97; Guttmann A., *Zur Geschichte des Königlichen Gymnasiums...*, s. 34; *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, Kr. 1994, s. 427 (fot.); Mościcki H., Dzwonkowski W., *Parlament RP (1919–1927)*, Warszawa 1928 (fot.); *Rzepeccy T. i K., Sejm i Senat 1922–1927*, W. 1928, s. 262, 471 (fot); ciż, *Sejm i Senat 1928–1933*, Poznań 1933, s. 84 (fot.); Sieradzka D., *Z dziejów samorządu komunalnego miasta Chorzowa...*, s. 18, 29, 65; Skowronkowa M., *Wspomnienia księgarza*, „Tygodnik Handlowy" 1959, nr 15–17. – „Dziennik Zachodni" 1966, nr 85.

Danuta Sieradzka



Skowronkowa Maria Jadwiga (1892–1983), działaczka społeczna i narodowa, właścicielka księgarni w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. 9 VII 1892 w Berlinie, córka Władysława Żmidzińskiego i Jadwigi z d. Maleczyńskiej. Wychowała się w rodzinie gorących polskich patriotów. Dziadek był uczestnikiem powstania styczniowego 1863 r., a ojciec na pocz. l. 90. XIX w. przewodniczącym Polonii w Berlinie. Potem rodzina przeniosła się do Akwizgranu (Aachen) w Nadrenii-Palatynacie, gdzie S. spędziła część dzieciństwa i młodości. W l. 1906–1908 uczęszczała do pensjonatu sióstr urszulanek w Childoneck (Belgia). W 1908 r., po śmierci ojca, rodzina Żmidzińskich przeniosła się do Poznania. W 1912 r. S. wyszła za mąż za Górnoślązaka, → Tomasza Skowronka, ur. w Królewskiej Hucie, z którym wyjechała do Berlina. Tam zastał ich wybuch I wojny światowej. Do Poznania powróciła z dwójką małych dzieci pod

sam koniec wojny. Włączyła się tutaj od razu w pracę społeczną. Mąż w tym czasie, po okresie przebywania w obozie jenieckim we Francji, znajdował się już w szeregach armii gen. Józefa Hallera, a potem, po jej przybyciu do kraju, walczył w jej szeregach na froncie bolszewickim.

Mąż S. po zwolnieniu z wojska zaangażował się do pracy plebiscytowej na Górnym Śląsku. Na propozycję polskiego komisarza plebiscytowego, Wojciecha Korfantego, został zatrudniony od października 1920 r. przez Międzysojuszniczą Komisję Rządzącą i Plebiscytową na Górnym Śląsku, działającą tutaj od początku 1920 r., jako polski doradca techniczny na powiat grodzki Królewską Hutę. W ślad za nim na Górny Śląsk przybyła S. Po zgłoszeniu się w listopadzie 1920 r. w Polskim Komisariacie Plebiscytowym w Bytomiu została przydzielona do sekcji kobiecej, której przewodniczącą była Halina Stęślicka. Tam polecono jej prowadzenie działalności w Towarzystwach Polek w Królewskiej Hucie i okolicy. W tym celu został stworzony specjalny wydział, którego biuro mieściło się w Polskim Komitecie Plebiscytowym w Królewskiej Hucie przy ul. Sobieskiego 8.

Do wydziału należało 6 towarzystw: 2 w Królewskiej Hucie oraz po jednym w Wielkich Hajdukach, Nowych Hajdukach, Świętochłowicach i Piaśnikach. Poprzez S. załatwiały one korespondencję z PKPleb. w Bytomiu, odbierały pisma, materiały propagandowe itp. S. udzielała im też rad i wskazówek, sprowadzała na comiesięczne zebrania referentki i referentów, względnie sama wygłaszała odczyty lub pogadanki.

Chociaż w Królewskiej Hucie istniało silne Towarzystwo Polek, założone jeszcze w 1909 r. przez → Marię Szukalską, a w tym okresie kierowane przez Franciszkę Grabowską, to jednak zachodziła potrzeba założenia oddzielnego Towarzystwa w północnej części miasta. Zostało ono utworzone na wiecu w grudniu 1920 r., zorganizowanym w sali Keinsa, przy udziale blisko 600 kobiet. W skład jego zarządu obok S. weszły wówczas także → Maria Morkowska i Maria Mrozkowa. Dn. 20 III 1921 członkinie Towarzystwa przyczyniły się w znacznym stopniu do dodatniego dla Polski rezultatu głosowania w tej części miasta.

Jako żona polskiego doradcy powiatowego S. pełniła obowiązki towarzyskie, przyjmując u siebie rodziny członków lokalnej Komisji Międzysojuszniczej, informując je na bieżąco o sprawach polskich. Do podtrzymywania tych kontaktów w niemałej mierze przyczyniła się znajomość przez S. i jej męża języka francuskiego.

W dn. 23 VI 1922, w dniu uroczystego przejmowania Królewskiej Huty przez Polskę, podczas popołudniowego przyjęcia zorganizowanego na Górze Redena, S. pełniła obowiązki gospodyni, witającej przybyłych na uroczystość gości: → gen. Stanisława Szeptyckiego, → gen. Kazimierza A. Horoszkiewicza, towarzyszących im oficerów oraz zagranicznych parlamentarzystów i dziennikarzy, a także ówczesnych śląskich oficjeli na czele z wojewodą śląskim Józefem Rymerem i ks. Józefem Kapicą, delegatem biskupim.

Po 1922 r. na skutek rozbicia dotąd jednolitego Towarzystwa Polek na różne kobiece przybudówki działające przy różnych partiach politycznych S. włączyła się w działalność Narodowej Organizacji Kobiet na Górnym Śląsku. Była organizatorką pierwszego, założycielskiego zebrania tej organizacji w Królewskiej Hucie w 1924 r. Odbyło się ono w Hotelu Polskim przy ul. Wolności, a przewodniczyła mu nestorka ruchu kobiecego na Górnym Śląsku, → Janina Omańkowska.

W grudniu 1926 r. S. wstąpiła do Sodalicji Pań w Katowicach, potem w Królewskiej Hucie. Była jej prezydentką przy parafii św. Jadwigi.

Równolegle S. działała na innych polach. Korzystając ze znajomości w środowiskach ziemiańskich w Poznańskiem, zorganizowała przy pomocy finansowej Polskiego Czerwonego Krzyża i Magistratu m. Królewskiej

Huty w l. 1921, 1922 i 1924 wyjazdy dzieci polskich z Królewskiej Huty w Poznańskie. Gościły one m.in. u hr. Bnińskiej w Samostrzelu, hr. Łęckiej w Posadowie, p. Wichlińskiej w Dakowach Mokrych oraz ośrodku wypoczynkowym poznańskiego Towarzystwa „Stella" w Kobylnicy.

Dzięki staraniom pań z Narodowej Organizacji Kobiet i pomocy Magistratu S. przekształciła istniejące w mieście Poradnie Matek w Stacje Opieki nad Matką i Dzieckiem, upodabniając je do placówek działających w Warszawie.

Starsi mieszkańcy Chorzowa (dawnej Królewskiej Huty) zapamiętali ją jako energiczną właścicielkę księgarni, mieszczącej się przed 1939 r. i bezpośrednio po II wojnie światowej przy ul. Wolności 16. Księgarstwem zajęła się w 1927 r. poniekąd z konieczności, z braku innych źródeł utrzymania 8-osobowej rodziny. Mąż, znany działacz narodowy, w l. 1922–1927 poseł na Sejm RP z ramienia chadecji w okręgu wyborczym nr 38 (Świętochłowice – Królewska Huta – Tarnowskie Góry – Lubliniec), po nowych wyborach nie posiadał przez jakiś czas żadnego stałego zatrudnienia. Dlatego jeszcze w 1927 r. S. zakupiła w Królewskiej Hucie, w przetargu licytacyjnym, filię upadającego Towarzystwa Akcyjnego Księgarń Polskich na Śląsku. Nabytej księgarni pozostawiła nazwę „Księgarnia Polska". Poza sprzedażą książek, prowadziła w niej działy: artykułów papierniczych, zabawek, introligatornię. Zajmowała się także drukowaniem różnych akcydensów (wizytówek, ogłoszeń, zaproszeń ślubnych i innych druków okolicznościowych). Kiedy znani wydawcy i dostawcy książek (Gebethner i Wolf, Trzaska-Evert i Michalski, Arct, J. Mortkowicz i in.) nabrali do niej zaufania, mogła poszerzyć dział księgarski. Dla klientów, nie tylko osób prywatnych, ale także różnych instytucji publicznych (szkół, urzędów, zakładów pracy), sprowadzała literaturę specjalistyczną oraz obcojęzyczną z Londynu, Paryża, Lipska. Przez krótki czas prowadziła również wypożyczalnię książek, ale wobec aktywnej działalności miejscowego oddziału Towarzystwa Czytelni Ludowych zrezygnowała z tej formy działalności. Księgarnia uczestniczyła w konkursach, wystawach książek i in. Pracowało w niej kilkanaście osób (w 1929 r. – 11), w tym 2 córki S., Wanda i Janina. W l. 1929–1939 S. związana była z zarządem Śląskiego Koła Księgarzy Polskich.

W czasie okupacji rodzina Skowronków doznała wielu represji. W przededniu wybuchu II wojny S. podjęła decyzję o wyjeździe do Warszawy, gdzie przebywały córki. Ponieważ dotarła tylko do Strzemieszyc, pod koniec września powróciła do Chorzowa. Zdołała uratować jedynie dom, księgarnia została już przejęta przez lokalną placówkę Głównego Urzędu Powierniczego Wschód (Haupttreuhandstelle Ost – HTO), instytucję zajmującą się grabieżą polskiego mienia, należącego zarówno do państwa, instytucji samorządowych i organizacji społecznych, jak i do poszczególnych obywateli. Po powrocie córek z Warszawy jedna z nich, Janina, podjęła pracę w dawnej księgarni S. Pracowała tam do czasu aresztowania i wywiezienia do obozu koncentracyjnego w Ravensbrück. Podobny los w 1941 r. spotkał męża S., którego uwięziono w obozie koncentracyjnym w Dachau. Córkę Bożenę Niemcy wywieźli na roboty w głąb Rzeszy. S., pozostając bez środków do życia, podjęła pracę jako księgowa w fabryce pilników.

Mąż S., po powrocie z obozu, jeszcze w 1945 r. został mianowany burmistrzem Strzelec Opolskich. S. otworzyła w tym mieście filię chorzowskiej księgarni i prowadziła ją wraz z córkami, Bożeną i Teresą. W Chorzowie firmę przejęła najstarsza córka, Wanda. W 1947 r., w okresie tzw. bitwy o handel, doszło do likwidacji księgarń. Był to jednocześnie kres działalności zawodowej S.

Od 1912 r. była mężatką. Wychowała 6 dzieci (5. własnych i jedno adoptowane): 3 córki (Wandę, ur. w 1914 r., Bożenę, ur. w 1925 r., Teresę, ur. w 1927 r., Janinę, adoptowaną

w wieku 11 lat) oraz 3 synów (Jana, ur. w 1915 r., Witolda, ur. w 1921 r., Feliksa, ur. w 1923 r.). Dn. 9 X 1929 zmarł syn Jan, wtedy Skowronkowie powodowani boleścią po stracie syna zaadoptowali sierotę z dalszej rodziny, Janinę.

Zm. 2 XI 1983 w Strzelcach Opolskich.

Akta USC w Strzelcach Opolskich, akt zgonu nr 310/1983; *Einzug der polnischen Truppen in Königshütte,* „Der Oberschlesische Kurier" 1922, Nr. 143 z 25 VI; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 148; Kamińska-Kwak J., *Polskie organizacje kobiece w Chorzowie w latach 1922–1939*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 2: 1997, Ch. 1998, s. 213–221; Kempa G., *Uwarunkowania szans życiowych polskich kobiet na Górnym Śląsku w latach 1848–1939*, Kat. 2001, s. 195; Księga pamiątkowa pracy społeczno-narodowej kobiet...; Mazurek S., *Z dziejów polskiego ruchu kobiecego na Górnym Śląsku 1900–1907,* Op. 1969, aneks VII; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 315–316; Sieradzka D., *Drukarstwo województwa śląskiego w latach 1920–1939. Zarys dziejów,* Kat. 2001, s. 109; Skowronkowa M., *Wspomnienia księgarza,* „Tygodnik Handlowy" 1959, nr 15, 16, 17; Żerdziński T., *Księgarnie miasta Chorzowa (dawnej Królewskiej Huty) w latach 1922–1939*, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego nr 6. Prace Historyczne 1, 1970, s. 81–96. – Informacje Władysława Żmidzińskiego – wnuka M. Skowronkowej.

Janina Parysz



Skowroński Aleksander, krypt. Ks. A. Sk., Ks. Xyz, X, XL, Xy, Xyz, Xx (1863–1934), ksiądz, działacz narodowy na Śląsku, publicysta, poeta.

Ur. 9 II 1863 w Hucie Laura (dziś w obrębie Siemianowic Śląskich), syn Wojciecha, górnika, później dozorcy maszyn, i Weroniki Eleonory z d. Walkiewicz. Po ukończeniu miejscowej szkoły ludowej uczęszczał w l. 1876–1885 do Gimnazjum św. Macieja we Wrocławiu, gdzie zdał maturę. Od 1880 r. pisał wiersze, początkowo po niemiecku, czasem po łacinie. Pod wpływem nauczyciela gimnazjalnego Wojciecha Jarochowskiego zainteresował się literaturą polską. S. brał udział w wycieczkach do Krakowa (1883) i w pielgrzymkach do Częstochowy (1884) oraz w zjeździe (październik 1885 r.) przedstawicieli polskich organizacji akademickich w Gnieźnie. W l. 1885–1889 studiował teologię na Uniwersytecie Wrocławskim, słuchał wówczas wykładów Władysława Nehringa. Był członkiem Towarzystwa Literacko-Słowiańskiego, Towarzystwa Górnośląskiego oraz Polnisch-Katholisch Teologischer Verein. Wygłaszał we wrocławskich towarzystwach kulturalnych odczyty o literaturze polskiej. W l. 1886–1887 odbył służbę wojskową w armii pruskiej (1. Pułk Grenadierów).

Jesienią 1888 r. wstąpił do Seminarium Duchownego we Wrocławiu. Po uzyskaniu 27 VI 1889 święceń kapłańskich został wikarym w parafii św. Barbary, a następnie w parafii św. Jadwigi w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów). Na terenie tej parafii był od 9 IX 1890 do Wielkanocy 1892 r. nauczycielem religii w gimnazjum klasycznym. Nawiązał tutaj kontakty z polską młodzieżą, prowadził tajne kółka oświatowe. Jak większość górnośląskiego kleru, S. związany był z partią Centrum, krytykował jednak popieranie dążeń germanizacyjnych rządu. Współpracował z „Gazetą Opolską" i drukował na jej łamach liczne artykuły. Za swoje poglądy był atakowany w prasie centrowej i szykanowany przez zwierzchników. Jako jedyny duchowny z dekanatu odmówił podpisania w 1892 r. protestu wystosowanego przez dziekana dekanatu mysłowickiego Józefa Michalskiego przeciwko „Nowinom Raciborskim", broniącym polskich praw narodowych. Został za to karnie przeniesiony do Łącznika, a potem do Solca pod Białą (pow. prudnicki). Musiał tłumaczyć się przed bp. G. Koppem.

Twórczość poetycka S. była związana z jego działalnością społeczno-polityczną.

Wiersze drukował w czasopismach śląskich, głównie w „Gazecie Opolskiej" i „Nowinach Raciborskich", lub wydawał jako druki ulotne. Przekonaniu o odrodzeniu narodowym Śląska dał wyraz w wierszu *Jam zmartwychwstanie* (1886), wzorowanym na *Chorale* Kornela Ujejskiego, napisanym po ukazaniu się rozporządzenia O. Bismarcka o wysiedlaniu za granicę zamieszkałych w Prusach Polaków, obcych poddanych, tzw. „rugi pruskie". Podobne tendencje miała *Skargo Górnoślązaka* (1890). W wierszach *Mały Ślązak* i *Ha! Już świta!* uczcił w 1892 r. wznowienie Towarzystwa Górnośląskiego; wiersz *Śląski ludu* napisał w 1895 r., a z okazji zjazdu akademików śląskich w Kędzierzynie – utwór *Góra Chełmska* (1897), opublikowany dopiero w 1918 r. w „Głosach z nad Odry". Pisał także utwory o charakterze religijnym: *O św. Alojzym* (1892), *W krzyżu zbawienie* (1894), a nawet bajki polityczne: *Kura i kaczęta, czyli Centrum i Górnoślązacy* (1903). Część jego wierszy została opublikowana w zbiorze *Wybór poezji* (Mikołów 1933).

Od 1894 r. S. był administratorem, a potem proboszczem w Szymiszowie (pow. strzelecki), a od 1896 r. został mianowany – na własną prośbę – proboszczem w Ligocie Bialskiej, gdzie pozostał do kwietnia 1921 r. Wybudował tam w l. 1909–1912 kościół w stylu neogotyckim (projektu → Ludwiga Schneidera), ozdobiony witrażami wykonanymi według projektu Włodzimierza Tetmajera. Spisywał także kronikę parafialną. S. walczył konsekwentnie o prawa języka polskiego, zwłaszcza w nauczaniu religii. W 1897 r. opublikował odezwę do rodziców, aby uczyli dzieci czytania i pisania po polsku. W 1900 r. był jednym z założycieli, a następnie prezesem Towarzystwa Szerzenia Elementarzy im. ks. Roberta Engla.

W 1902 r. opublikował w Bytomiu broszurę *In welcher Sprache muss der Religionsunterricht erteilt werden?* (wyd. polskie: *Pamiątka dla katolickich rodzin polskich od redakcji „Katolika"*; 1903), w której udowadniał konieczność nauki religii w języku polskim. Równocześnie brał udział w ruchu politycznym. W czasie walki przedwyborczej do sejmu pruskiego, po ataku gazet niemieckich na „Katolika", stanął w obronie pisma. Po wyborczym zwycięstwie W. Korfantego, dążąc do zgody w środowisku polskim, wystąpił z inicjatywą utworzenia w Bytomiu Polskiego Towarzystwa Ludowego (30 VII 1903), którego został pierwszym prezesem do 1905 r. W 1903 r. wystąpił z centrowego komitetu wyborczego na pow. prudnicki. Wszedł do Polskiego Komitetu Wyborczego dla Śląska, a w 1904 r. został jego przedstawicielem w Polskim Centralnym Komitecie Wyborczym na Rzeszę Niemiecką. Kontynuował akcję propagandową na rzecz nauki języka polskiego w szkole. Na liczne ataki ze strony niemieckiej odpowiadał w artykułach ogłaszanych na łamach „Dziennika Śląskiego" w 1904 r., jak również w 1906 r. w czasie strajku szkolnego w Poznańskiem.

W 1906 r. został członkiem utworzonej w 1905 r. Straży, której celem było jednoczenie polskich działań narodowych. Wysuwał postulat stworzenia dwóch partii katolickich: polskiej i niemieckiej, co jednak duchowni Centrum odrzucili. Skupieni wokół S. księża Polacy w styczniu 1907 r. przyłączyli się do ruchu polskiego. Dn. 25 I 1907 S. został wybrany na posła do parlamentu niemieckiego z ramienia Polskiego Komitetu Wyborczego z okręgu pszczyńsko-rybnickiego. Wstąpił do Koła Polskiego, lecz już 9 XII 1907, gdy nie otrzymał zastępcy w parafii, zrzekł się mandatu, ale nadal prowadził działalność społeczno-polityczną i publicystyczną.

W czasie I wojny światowej starał się zacieśniać kontakty Śląska z resztą kraju. W 1915 r. na apel bp. Adama Sapiehy zorganizował zbiórkę dla wyniszczonej wojną ludności polskiej. Utworzył także Komitet Wykonawczy Niesienia Pomocy Głodującej Ludności Królestwa na Śląsku i był jego przewodniczącym. Był również członkiem

Towarzystwa Oświatowego im. św. Jacka w Opolu, w styczniu 1918 r. został jego prezesem. Opracował program w formie broszurki: *Oświaty kaganiec dla Śląska Polskiego* (Op. 1918). W grudniu 1918 r. był delegatem pow. prudnickiego na Sejm Dzielnicowy w Poznaniu, a następnie członkiem Naczelnej Rady Ludowej. Jako zwolennik przyłączenia Górnego Śląska do Polski, swoje artykuły na ten temat ogłaszał na łamach „Nowin Raciborskich". Dn. 30 VII 1919 napisał odezwę *Matko Polsko! Narody!*, w której domagał się połączenia Śląska z Macierzą i apelował o pomoc państw ententy.

Po upadku I powstania śląskiego (1919) wystąpił przeciwko terrorowi niemieckiemu. Działał aktywnie w czasie plebiscytu. Dn. 30 IV 1920 został mianowany dziekanem, lecz zrezygnował z tej godności wobec opozycji Niemców z Białej. Dn. 27 IV 1921, zagrożony przez bojówki niemieckie, uciekł do Polski. Przez rok przebywał w różnych miejscach, dopiero latem 1922 r. objął parafię w Mikołowie. Dn. 29 VI 1922 witał wkraczające do miasta Wojsko Polskie. W 1922 r. otrzymał godność konsultora Administracji Apostolskiej Górnego Śląska. Od 1926 r. był archidiakonem Kapituły Katedralnej w Katowicach, od 26 I 1928 – komisarzem biskupim regionu zachodniego, w 1930 r. obdarowano go tytułem prałata domowego Jego Świątobliwości, a od 29 VI 1931 mianowano prepozytem kapituły.

S. należał do Rady Naczelnej Związku Powstańców Śląskich i Byłych Żołnierzy. Mimo iż był zwolennikiem obozu narodowego, opublikował broszurę broniąca przeciwnika politycznego: *Wojciech Korfanty. Więzień brzeski, komisarz plebiscytowy polski, wicepremier rządu Rzeczpospolitej* (Mikołów 1930). Posiadał bogatą bibliotekę domową. Był honorowym obywatelem Mikołowa.

Zm. 4 X 1934 w Mikołowie. Został pochowany w kaplicy na miejscowym cmentarzu.

Odznaczony był Krzyżem Komandorskim Orderu Polonia Restituta (1923), posiadał ponadto Miecze Hallera za służbę Ojczyźnie w l. 1918–1920.

AAKat., Akta personalne A. Skowrońskiego; AAN, Konsulat RP w Opolu 130; APPoz., Akta m. Poznania 15.041; APKat., UWŚl., 1567. – Popiersie S. z brązu dłuta Bogusława Langmana w Kapitule Katedralnej w Katowicach. – Banach M., *Niezwykła uroczystość*, „Słowo na Śląsku" 1954, nr 7; Bednorz Z., *To nazwisko wykłada pewne prawdy*, „Słowo na Śląsku" 1954, nr 39; Czapliński M., *Adam Napiralski 1861–1928*, Wr. 1974; tenże, *Skowroński Aleksander*, [w:] SBKDŚ, s. 379–383; EPŚl., s. 508, 509; Guttmann A., *Zur Geschichte des Königlichen Gymnasiums...*, s. 17; Gwóźdź H., *Udział duchowieństwa śląskiego w akcji plebiscytowej i powstaniach (1919–1921)*, Kat. 1978, s. 199–205; Heda F., *Był on naszym farorzem*, „Słowo na Śląsku" 1954, nr 41; Heska-Kwaśniewicz K., *Ks. A. Skowroński kapłan, poeta, działacz narodowy*, „Gość Niedzielny" 1994, nr 44; Janicka G., *W mikołowskiej parafii*, „Słowo na Śląsku" 1954, nr 39; Korfanty W., *W 70-tą rocznicę urodzin ks. prałata Skowrońskiego*, „Polonia" 1933, nr 2991, 2993; Krzywobłocka B., *Chadecja 1918–1937*, W. 1974; Magdziarz J., *Z pism ks. A. Skowrońskiego*, „Słowo na Śląsku" 1954, nr 39; *O duszę polską. Wystawa historyczna o działalności duchowieństwa śląskiego w XIX i XX wieku*, Kat. 1991, s. 124–126; Ogrodziński W., *Dzieje piśmiennictwa śląskiego...* (biogr.); tenże, *Ks. Prałat Skowroński, jako poeta górnośląski*, „Szkoła Śląska" 1934, nr 12; Olszar H., *Duchowieństwo diecezji śląskiej (katowickiej) w Drugiej Rzeczypospolitej*, Kat. 2000, s. 24, 32, 75, 149–151, 236, 321, 361, 514, 526, 540, 645; Orzechowski M., *Narodowa Demokracja na Górnym Śląsku do roku 1918*, Wr. 1965; Pater M., *Centrum a ruch polski na Górnym Śląsku (1879–1893)*, Kat. 1971; Pawłowicz W., Księgozbiory polskiego duchowieństwa katolickiego na Górnym Śląsku w XIX i XX wieku (do 1939 r.), Kat. 2004 (praca doktorska, mps); *Pisarze śląscy XIX i XX wieku*, Wr. 1963, s. 371–385; Reiter J., *Towarzystwo Oświaty na Śląsku im. św. Jacka*, Op. 1968; *Słownik pseudonimów pisarzy polskich XV w. – 1970 r.*, II–IV, W. 1995–1996; Smak S., *Aleksander Skowroński, działacz i publicysta śląski*, „Zeszyty Naukowo-Dydaktyczne WSP w Opolu", Historia Literatury, 1957, z. 1; Szramek E., *Ksiądz Aleksander Skowroński. Obraz życia i pracy na tle problematyki Kresów Zachodnich*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku" 1936, t. 5, s. 7–214, odb. Kat. 1936; Szymiczek F., *Stowarzyszenia akademickie polskiej młodzieży górnośląskiej we Wrocławiu 1863–1918*, Wr. 1963; Świstak J., *Ks. Aleksander Skowroński (rys biograficzny)*, „Słowo na Śląsku" 1954, nr 39; tenże, *Poetyckie utwory ks. Aleksandra Skowrońskiego*, „Słowo na Śląsku" 1954, nr 40; Wolna H., *Z dziejów duchowieństwa opolskiego*, W. 1966, s. 127–150; Zajdel-Wichura E., *Z dziejów duchowieństwa śląskiego pod okupacją hitlerowską*, W. 1967. – „Polonia" 1934, nr 3587; 1935, nr 3559; „Słowo na Śląsku" 1954, nr 27, 30.

Danuta Sieradzka



Skubała Rafał Szymon (1886–1971), robotnik, działacz narodowy.

Ur. 24 X 1886 w Nowych Hajdukach (obecnie Chorzów), syn Jana i Rozalii z d. Zawioła. Po ukończeniu szkoły ludowej w rodzinnej miejscowości podjął pracę w hucie „Królewskiej" (obecnie huta „Kościuszko"). W 1904 r. wstąpił do „Kółka Towarzyskiego", założonego jeszcze w 1872 r. przez → Karola Miarkę, następnie do Związku Wzajemnej Pomocy Chrześcijańskich Robotników Górnośląskich i Zjednoczenia Zawodowego Polskiego. W sierpniu 1908 r. był współzałożycielem w Królewskiej Hucie Towarzystwa Śpiewu „Lutnia", w którym później, od 1929 do 1936 r., był wiceprezesem, wreszcie prezesem honorowym. Od sierpnia 1908 do czerwca 1916 r. działał także równolegle w królewskohuckim gnieździe Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół". W 1910 r. uczestniczył w konspiracyjnej wycieczce do Krakowa na pamiętny Zlot Grunwaldzki. Tak jak wielu Górnoślązaków w l. 1916–1918 znalazł się w szeregach wojska niemieckiego. Po powrocie z wojny światowej bardzo szybko włączył się w polską działalność narodową w Królewskiej Hucie. Od listopada 1918 do czerwca 1922 r. jako czynny członek „Sokoła" i „Lutni" działał w różnych komisjach miejscowej Rady Ludowej. W czasie akcji plebiscytowej był czynny w niej w charakterze męża zaufania, a następnie podkomisarza okręgu północnego. Podczas III powstania śląskiego, będąc prezesem filii ZZP i członkiem Rady Zakładowej huty „Królewskiej", organizował w niej sieć mężów zaufania, których zadaniem było zapobieganie aktom sabotażu ze strony bojówek niemieckich. W okresie międzywojennym działał nadal w towarzystwach śpiewaczych. Przed wyborami 14 XI 1926 wchodził w skład królewskohuckiego Magistratu. Po 1945 r., aż do przejścia na emeryturę w 1952 r., pracował w Zakładzie Ubezpieczeń Społecznych w Chorzowie.

Był żonaty z Wiktorią Krawczyk.

Zm. w Chorzowie 8 XI 1971.

Akta Oddziału Miejskiego Związku Kombatantów RP i Byłych Więźniów Politycznych w Chorzowie, tu ankieta R. Skubały wraz z dołączonymi do niej odpisami zaświadczeń m.in. Pawła Romika (z 8 III 1939), A. Pieca (z 24 XII 1925 r.), Ogólnej Komisji Orzekającej przy Wojskowym Biurze Historycznym w Warszawie (nr 2295 z dn. 26 IV 1939 r.) oraz Związku Metalowców i Pokrewnych Zawodów ZZP (z 7 IX 1921 i 28 II 1939 r.; Akta USC w Ch., akt zgonu 1319/1971). – Borth W., *Z walk o niepodległość na Górnym Śląsku...*, s. 10; *Garść wspomnień z życia „Sokoła" w Król. Hucie z okazji 25-lecia istnienia*, Król. Huta 1926, s. 24; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 145; Kaźmierczak L., *Kartka z albumu*, „Panorama" nr 44 z 30 X 1966; *Rola „Sokoła" w życiu narodowym w Chorzowie...*, s. 23, 24, 26, 35; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 250; *Towarzystwo Śpiewu „Lutnia" w Królewskiej Hucie założone dnia 21 sierpnia 1908 r. Na pamiątkę 25 letniego jubileuszu założenia*, [Król. Huta 1933], s. 6; Zieliński W., *Rozwój życia społeczno-politycznego i kulturalnego...*, s. 100.

Zbigniew Kapała



Smoleń Józef (1885–1941), działacz narodowy w gminie wiejskiej Chorzów (obecnie Chorzów Stary), wieloletni prezes miejscowego gniazda Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół", powstaniec śląski, więzień hitlerowskich obozów koncentracyjnych w Da-

chau i Mauthausen; był jednym z najaktywniejszych sokołów i powstańców śląskich w obecnym Chorzowie Starym.

Ur. 15 III 1885 w Chorzowie, syn Jana i Zuzanny z d. Gopoń. Szkołę ludową ukończył w Chorzowie. Bezpośrednio po szkole podjął pracę w kopalni „Gräfin Laura" (później „Chorzów"). W 17. r.ż. rozpoczął naukę rzemiosła kowalskiego w kuźni u Zgorzyńskiego przy obecnym pl. św. Jana, po 2 latach terminowania został wyzwolony. Następnie, w celu doskonalenia się w swoim zawodzie, praktykował przez jakiś czas u różnych okolicznych mistrzów kowalskich, potem zatrudnił się w późniejszym „Konstalu". W 1907 r. ożenił się z Heleną Olszówką, z którą miał 5 dzieci (jedno zmarło w połogu). W 1914 r. został zaciągnięty do wojska. Brał udział w walkach na froncie francuskim. Po kapitulacji Niemiec wrócił do Chorzowa przez Hamburg. Od razu włączył się w nurt miejscowego życia narodowego. W marcu 1919 r. był jednym z założycieli gniazda Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół" w Chorzowie. Powstało ono 14 III 1919. W pierwszym roku działalności skupiało ok. 150 członków. Pierwszym jego prezesem był Wilhelm Foryta, a naczelnikiem S. Wiosną 1919 r. S. wstąpił też do POW GŚl. W dn. 9 XII 1919 został wybrany do Komisji Szkolnej Gminy Chorzów, w której rozwinął szeroką działalność, walcząc głównie o właściwe traktowanie polskich dzieci w szkołach chorzowskich przez niemieckich nauczycieli. Uczestniczył w strajku szkolnym w 1920 r.

Był pracownikiem miejscowego komitetu plebiscytowego, członkiem komitetu parytetycznego. Uczestniczył we wszystkich powstaniach śląskich. Po zakończeniu III powstania został mianowany przez Komisję Międzysojuszniczą kierownikiem lokalnej Straży Gminnej (*Gemeinde Wache*) w stopniu podporucznika, a po zlikwidowaniu tejże formacji powrócił do wyuczonego zawodu. W marcu 1922 r. zabiegał o posadę egzekutora kasy podatkowej w gminie Chorzów. Do służby został przyjęty 3 IX 1924 w charakterze pomocnika egzekucyjnego poborcy. Dekret nominacyjny, ustalający go urzędnikiem, otrzymał dopiero 14 VII 1928. W sierpniu 1935 r. został zatwierdzony na funkcjonariusza Policji Miejskiej w Chorzowie. Pracował w III Komisariacie Policji Miejskiej w obecnym Chorzowie Starym. Z dn. 1 IV 1938 r. został przeniesiony do rezerwy.

W l. 20. został prezesem gniazda TG „Sokół" w gminie Chorzów (przed wybuchem wojny był jego prezesem honorowym). Z jego inicjatywy wybudowano w Chorzowie „Sokolnię". Był także prezesem miejscowej grupy Związku Powstańców Śląskich, a w 1935 r. komendantem POW na powiat Chorzów–Świętochłowice. Na zebraniu peowiaków w Chorzowie w lipcu 1935 r. apelował o zbieranie materiałów dotyczących dziejów POW w mieście i opracowanie lokalnej historii tej organizacji. Z jego m.in. inicjatywy doprowadzono do odsłonięcia 25 IX 1938 na budynku Banku Ludowego przy ul. Sobieskiego 8 (obecnie mieści się tam Miejska Biblioteka Publiczna) pamiątkowej tablicy poświęconej działalności POW w mieście.

W pierwszych dniach wojny ewakuował się w głąb Polski, skąd jeszcze we wrześniu 1939 r. powrócił do Chorzowa Starego. Aresztowany pod koniec 1940 r. trafił poprzez obóz przejściowy, ulokowany w dawnej fabryce Schöna w Sosnowcu, do obozu koncentracyjnego w Dachau, skąd w 1941 r. został przewieziony do obozu w Mauthausen, gdzie zm. 30 VII 1941 o godz. 6.30.

APKat., Zespół 12/646, Akta miasta Chorzów, Pers–66–B. 50 (tu życiorys z marca 1922 r.); Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 109; Kurek J., Witkowski M.J., *Chorzów (Stary)...*, s. 45; *Kazimierz Smoleń*, „Goniec Górnośląski" nr 51–52 z 20 XII 1991–2 I 1992; Mrowiec A., *Ślązacy zamęczeni w Dachau*, [w:] „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego", nr 6, „Prace Historyczne", t. 1, Kat. 1970, s. 159 (tu informacja, że ur. w 1886 r. i że został zamęczony w Dachau); *Uroczystości POW w Chorzowie*, „Śląski Kurier Poranny" nr 261 z 23 IX 1938; *Z zebrania Peowiaków w Chorzowie*, „Śląski Kurier Poranny", nr 133 z 17 VI 1935; Wolny A., Stosunki ogólne i strajki..., s. 8, 19, 37, 54, 55, 61, 64, 66, 77, 90, 91.

Kazimierz Smoleń

Sojka Paweł (1895–1924), technik budowlany, od czerwca 1920 do marca 1921 r. kierownik biura plebiscytowego w Chorzowie (Starym).

Ur. 29 VI 1895 w Brzezince (obecnie Mysłowice) w powiecie katowickim, syn Piotra i Pauliny z d. Kraus. Po ukończeniu w 1909 r. szkoły ludowej w Podlaryszu, od 1 IV 1909 uczył się zawodu u budowniczego Korusa w Mysłowicach. W listopadzie 1915 r. złożył egzamin uprawniający do wykonywania tego zawodu. Od 9 VII 1915 pracował przy wznoszeniu zakładów azotowych w Chorzowie.

S. był członkiem prawie wszystkich organizacji polskich w Chorzowie. Należał m.in. do Towarzystwa Śpiewu „Gwiazda", Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół", Towarzystwa Oświatowego im. św. Jacka. Był też członkiem POW GŚl. W czerwcu 1919 r. musiał uchodzić do Polski. Działał potem, po powrocie, w miejscowej Radzie Ludowej. W wyborach komunalnych z 9 XI 1919 został wybrany do Rady Gminnej, zasiadał w Komisji Szkolnej. Szczególnie bogatą i różnorodną działalność rozwijał w okresie plebiscytu. Przez krótki czas, w maju 1920 r., pracował jako redaktor w czasopiśmie „Polak". W czerwcu 1920 r. został zaangażowany jako płatny kierownik biura plebiscytowego w Chorzowie. Miał wówczas zaledwie 25 lat. W krótkim czasie dał się poznać jako aktywny działacz, świetny organizator, płomienny mówca, umiejący porwać do czynu słuchaczy. Wcześniej, w marcu 1920 r., brał aktywny udział w organizowaniu strajku szkolnego chorzowskich dzieci, podobnie w maju 1921 r. Dla dorosłych organizował kursy języka polskiego. Za swoją gorliwość i oddanie sprawie polskiej był niejednokrotnie atakowany na łamach ówczesnej lokalnej prasy niemieckiej (zob. np. nr 123 z 5 VI 1920 „Der Oberschlesische Kurier").

Podczas III powstania śląskiego był od 10 V do 1 IX 1921 komisarycznym naczelnikiem gminy, zastępując na tym stanowisku dotychczasowego naczelnika, → Johanna Tobiasa, który opuścił Chorzów po wybuchu powstania.

Od 1 IX 1921 współorganizował Wydział Pracy i Opieki Społecznej Naczelnej Rady Ludowej, który miał wówczas swoją siedzibę w Królewskiej Hucie. Był referentem Oddziału Pośrednictwa Pracy. Od 15 VI 1922 r. pracował jako kierownik Oddziału Pośrednictwa Pracy w Wydziale Pracy i Opieki Społecznej Urzędu Wojewódzkiego Śląskiego. Już wówczas poważnie chorował. Na początku 1923 r. kandydował na stanowisko płatnego naczelnika gminy Chorzów. Ostatecznie, 5 III 1923 został nim referent wojewódzki Emanuel Siwy z pobliskich Łagiewnik. Do śmierci S. mieszkał w Chorzowie przy pl. św. Jana 29.

Był żonaty z Agnieszką z Badurów, ur. 16 I 1897 r. w Chorzowie; po drugim mężu – Wipf, w l. 60. XX w. mieszkała w Szwajcarii. Miał z nią dwoje dzieci: córkę Felicytę, ur. 27 XII 1919 r. i syna Władysława, ur. 11 X 1921 r.

Zm. 4 VIII 1924. Miał wówczas 29 lat. Został pochowany na cmentarzu w Chorzowie (Starym) wśród powstańców śląskich.

Akta USC w Ch., akt zgonu nr 113/24/3; APKat., Zespół 12/646, Akta m. Chorzowa, sygn. 29–B 50 (tu życiorys P. Sojki); 12/27 UWŚl. prac.: akta personalne Sojka Paweł, sygn. S/339; Borth W., *Naczelna Rada Ludowa na Górnym Śląsku. Wspomnienia*, Op. 1980, s. 82. Wolny A., Stosunki ogólne i strajki..., s. 7, 19, 24, 31, 37, 39, 47, 54, 55, 59, 60, 61, 62, 63, 85, 86, 89, 90, 93.

Zbigniew Kapała



Solger Hugo (1818–1898), landrat powiatu bytomskiego, autor memoriału w sprawie utworzenia nowego miasta Królewskiej Huty (obecnie Chorzów).

Ur. 8 II 1818 w Berlinie. Po ukończeniu wyższych studiów o profilu klasyczno-humanistycznym rozpoczął typową w państwie pruskim karierę urzędniczą. W jego rodzinie byli ludzie znani i zasłużeni, m.in. filozof Karl Ferdinand Solger.

W 1853 r. objął w Bytomiu stanowisko referendarza, a od 1858 r. asesora w starostwie powiatowym. Został najbliższym współpracownikiem ówczesnego landrata → Adolfa Leopolda von Tieschowitza, który będąc właścicielem dóbr ziemskich w Rokitnicy, sprawował równocześnie to odpowiedzialne stanowisko. Młody S. od początku swej kariery wyróżniał się ponadprzeciętnymi zdolnościami oraz zacięciem naukowca. Często zastępował swojego szefa w razie jego choroby bądź wyjazdu służbowego.

Przez kilka lat zbierał dane historyczne i statystyczne, aby w końcu w 1860 r. opublikować we Wrocławiu dzieło życia pod tytułem *Der Kreis Beuthen in Oberschlesien mit besonderer Berücksichtigung der durch Bergbau und Hüttenbetrieb in ihm hervorgerufenen eigenthümlichen Arbeiter- und Gemeindeverhältnisse* (*Powiat bytomski na Górnym Śląsku ze szczególnym uwzględnieniem spowodowanych w nim przez działalność górniczą i hutniczą specyficznych stosunków robotniczych i gminnych*). Była to pierwsza monografia ziemi bytomskiej na przestrzeni dziejów (znana praca Franza Gramera o mieście ukazała się dopiero 3 lata później). Publikacja S. przedstawiała powiat i miasto w przededniu jego największego rozwoju, kiedy jeszcze nie było tutaj wielu udogodnień cywilizacji. Jest to bezcenne źródło historyczne również w odniesieniu do Królewskiej Huty, która wówczas nie była miastem, lecz zbiorem luźno rozrzuconych osad i kolonii robotniczych. Wszystkie podobne uwagi, trafne i dokładnie opisujące bytomską rzeczywistość w 1860 r., przestały być aktualne już 20 czy 30 lat później. Gwałtowny rozwój górnictwa węgla kamiennego, jaki nastąpił kilka lat później, spowodował boom inwestycyjny w mieście, co całkowicie przeobraziło jego oblicze. Była też w tym zasługa S., który w marcu 1860 r. został mianowany, w miejsce Tieschowitza, komisarycznym landratem powiatu bytomskiego. Był to w owym czasie powiat olbrzymi, obejmujący m.in. Katowice, Mysłowice, Tarnowskie Góry, Królewską Hutę i Zabrze. Ostateczną nominację na nowe stanowisko S. otrzymał 12 IX 1860.

S. nie ograniczał się w swym życiu wyłącznie do urzędowania. Ponieważ jego pasją była kultura, organizował publiczne odczyty na rozmaite tematy oraz popierał wszelkie badania naukowe i inicjatywy zmierzające do podniesienia poziomu kulturalnego okolicy. To dzięki niemu gościł w Bytomiu w 1860 r. znany śląski pisarz z Wrocławia Karl von Holtei. Pomimo że był ewangelikiem, współpracował z katolicką większością powiatu – w 1862 r. katolicka parafia królewskohucka podarowała mu srebrną czarkę na owoce. O zezwolenie na przyjęcie tego daru landrat musiał poprosić swoich zwierzchników.

W 1865 r. S. wystąpił z memoriałem do ministra handlu i przemysłu w Berlinie, w którym – podobnie jak wcześniej jego poprzednik Tieschowitz – wnioskował o utworzenie nowego miasta Królewskiej Huty z połączenia kilku osad i kolonii robotniczych. Inicjatorem tego wniosku nie był zresztą on sam, lecz → nadstarosta górniczy Krug von Nidda. W skład nowego miasta miały wejść: dotychczasowa osada hutnicza Królewska Huta (Königshütte), kolonia Charlottenhof, kolonia Erdmannswille, kolonia Pniaki, kolonie Pniaki Średniołagiewnickie (Mittel-Lagiewniker Pniaki), Nomiarki, Kolonia Średniołagiewnicka (Mittel-Lagiewniker Kolonie) i Wandelberg, Górnołagiewnicka Ligota Górnicza (Ober-Lagiewniker Bergfreiheit), Kolonia Górnołagiewnicka (Ober-Lagiewniker Kolonie) i Łagiewniki Południowe (Süd-Lagiewnik) oraz kolonia Klimzowiec (Klimsawiese). Obszar ten obejmował 2220,52 morgi terenu, ok. 800 budynków i 9 tys. mieszkańców. Tym razem starania S. nie pozostały bezowocne i wspo-

mniany memoriał, jak też i kolejne pismo z 1867 r. były impulsem, który skłonił władze państwowe do założenia nowego miasta. Już 18 VII 1868 król Prus wydał stosowny dekret, łączący te osady i udzielający nowej strukturze administracyjnej praw miejskich.

W 1868 r. S. był członkiem pruskiego Landtagu (Haus der Abgeordneten) w Berlinie. Urzędował w bytomskim starostwie przez 13 lat, aż do 1873 r. W tymże roku nastąpił podział wielkiego powiatu na 4 mniejsze; wydzielono z niego osobne powiaty: katowicki, tarnogórski i zabrzański. S. awansował 15 IX 1873 do rangi nadradcy rejencyjnego. W tym momencie stracił prawo do używania tytułu landrata, jako niższego w hierarchii służbowej, choć jeszcze pozostał na swoim stanowisku. Dn. 1 I 1874 złożył swój urząd i opuścił na zawsze Bytom, by udać się na nowe stanowisko do Merseburga.

W 1877 r. mianowany został radcą Wyższego Sądu Administracyjnego w Berlinie i na tym stanowisku doczekał emerytury w 1889 r. Ostatnie lata swego życia spędził również w rodzinnym Berlinie. Był żonaty.

Zm. 13 I 1898 w Berlinie i tam został pochowany.

W Bytomiu poświęcono jego pamięci ulicę (Solgerstrasse), którą po II wojnie światowej przemianowano na ul. Nawrata. Jego imieniem nazwany był również szyb (Solgerschacht) kopalni cynku i ołowiu „Bleischarley" w Brzezinach Śląskich.

APKat., Zespół Landratsamt Beuthen, sygn. 63, Die Wahl, Anstellung, Besoldung und Amtsführung des Landrats, Vol. III: 1852–1892. – Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 69; Perlick A., *Beuthener Biographien...*, s. 52; tenże, *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 207, 208; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 21; Stasiak A., *Memoriał landrata Solgera o powstaniu miasta Królewska Huta (Chorzów)*, „Zaranie Śląskie" 1963, z. 3, s. 430–441 (przedruk w: „Zeszyty Chorzowskie", t. 3: 1998, Ch. 1999, s. 410–422).

Przemysław Nadolski

Soller August (1805–1853), architekt, projektant kościoła ewangelickiego im. Elżbiety w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).



Kościół ewangelicki im. Elżbiety

Ur. 14 III 1805 w Berlinie. Studiował w l. 1824–1829 w Bauakademie w Berlinie. Do 1833 r. pracował na Górnym Śląsku (nie zachowały się prace z tego okresu), a następnie, w l. 1833–1835, w Poznaniu, gdzie był asystentem → K.F. Schinkla. Od 1837 r. S. pracował w Ober-Bau-Deputation w Berlinie, prowadząc wydział budowy kościołów. Projektował zarówno kościoły przeznaczone do zbudowania w konkretnym miejscu, jak i obiekty wzorcowe, które gminy kościelne w całym państwie mogły wykorzystywać w miarę swoich potrzeb. Jest też autorem publikacji *Entwürfe zu Kirchen, Pfarr- und Schul-Häusern zum amtlichen Gebrauche bearbeitet und herausgegeben von der Königlich Preussischen Ober- Bau- Deputation* (Potsdam 1846), w której zaprezentował niektóre ze swoich projektów. Projektował budowle zarówno w stylu Rundbogen, jak i neogotyckie. Na Górnym Śląsku był zaangażowany w l. 1848–1849 przy budowie bazyliki w Piekarach Śląskich, zaprojektował też tzw. nowy kościół pw. św. Krzyża w Bytomiu-Miechowicach. Dla Królewskiej Huty przygotował projekt ewangelickiego kościoła

im. Elżbiety, poświęconego w 1844 r. Jest to jednonawowa świątynia z dwuwieżową fasadą i małym trójbocznie zamkniętym prezbiterium. Jej tynkowane elewacje pozbawione są dekoracji architektonicznych. Styl świątyni ma w sobie zarówno elementy neogotyku, jak i Rundbogenstil. W salowym wnętrzu mieszczą się drewniane empory.

S. zm. 6 XI 1853.

Grundman G., *August Soller 1805–1853. Ein Berliner Architekt im Geiste Schinkels*, „Studien zur Kunst des neunzehnten Jahrhunderts", Bd. 18, München 1973; Börsch-Supan E., *Berliner Baukunst nach Schinkel 1840–1870*, „Studien zur Kunst des neunzehnten Jahrhunderts", Bd. 24, München 1977; taż, *Soller August*, [w:] *Dictionary of Art*, ed. Janet Turner, Grove's Dictionaries Inc., vol. 29, New York–London 1996.

Dorota Głazek



Sonsalla Paul August Johann (1868–?), właściciel Fabryki Konstrukcji Żelaznych i Metalowych w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), wielokrotny członek Rady Miejskiej Królewskiej Huty.

Ur. 29 VI 1868 w Świętochłowickiej Ligocie Górniczej (obecnie Chorzów) w rodzinie mistrza rzeźniczego Hermana i Josephine z d. Vogt. Uczęszczał do Szkoły Powszechnej nr 6, a po jej ukończeniu terminował w warsztacie mistrza ślusarskiego Wlossaka. W 1885 r. zdał egzamin czeladniczy. Kolejne 3 lata spędził, podróżując po Śląsku i Europie (był m.in. w Saksonii, Westfalii, Tyrolu, Bawarii, Szwajcarii). Po powrocie do domu prowadził ojcowską gospodę, ale już w 1893 r. rozpoczął budowę małego samodzielnego warsztatu ślusarskiego przy Schützenstr. 2 (obecnie ul. Styczyńskiego). W 1894 r. został mistrzem ślusarskim, zdając pomyślnie egzamin przed komisją cechową. Samodzielną działalność rozpoczął, zatrudniając w swym warsztacie 1 czeladnika i 2 uczniów. Specjalizował się w wytwórczości żelaznych konstrukcji budowlanych. Szybko zyskał uznanie na rynku. W 1898 r. nabył grunt przy Schützenstr. 16, gdzie wybudował fabrykę do produkcji konstrukcji żelaznych, odlewnię metalu i formiernię oraz obszerny warsztat mechaniczny. W zakładzie tym wykonywano duże żelazne konstrukcje dachowe, okna, bramy, drzwi, klatki schodowe, konstrukcje metalowe dla zakładów górniczych, w tym automatyczne drzwi wentylacyjne dla górnictwa. Prowadzono też warsztat naprawy maszyn parowych oraz wykonywano wszelkie naprawy i roboty kowalskie. Zakład Sonsalli realizował duże zlecenia dla Górnośląskich Zakładów Elektrycznych, Schlesische Aktiengesellschaft f. Bergbau und Zinkhütten w Lipinach, Zjednoczonych Hut „Królewska" i „Laura", kopalni „Giesche". Miał również swój udział w budowaniu obiektów wykonywanych na zlecenie władz miejskich Królewskiej Huty (hale targowe, rzeźnia, liczne szkoły). Za szczególne osiągnięcia w dziedzinie wyrobów kowalstwa artystycznego i wyrobów profilowanych S. otrzymał złoty medal na Wystawie Przemysłowej w Gliwicach w 1903 r. Fabryka działała przez cały okres II wojny światowej. Przed upaństwowieniem na mocy ustawy z 1946 r. zatrudnionych w niej było 60 pracowników.

S. aktywnie działał w życiu swej grupy zawodowej. Przez 20 lat pełnił urząd starszego cechu rzemiosł metalowych, jednocześnie przewodnicząc komisji egzaminacyjnej na czeladnika. Z nominacji Opolskiej Izby Rzemieślniczej został pełnomocnikiem dla wszystkich grup rzemieślniczych w Królewskiej Hucie.

Miał duże zasługi dla rozwoju miasta – nie tylko działając na rzecz jego rozbudowy, ale również biorąc aktywny udział w jego życiu. W okresie 20-lecia międzywojennego był przewodniczącym Miejscowej Kasy Chorych

i kilkakrotnie członkiem Rady Miejskiej Królewskiej Huty (Chorzowa). Jego podpis widnieje pod wieloma uchwałami Rady i różnych komisji, często bywał inicjatorem projektów uchwał. We wrześniu 1939 r. znalazł się wśród członków 15-osobowej komisarycznej Rady Miejskiej. Po 1945 r. najprawdopodobniej został wysiedlony lub sam opuścił Polskę.

S. był żonaty z Rosalią Johanną Jurczyk. Miał 4 dzieci (2 córki: Agnes i Edit oraz 2 synów: Waldemara (inż. budownictwa lądowego i dyplomowany kupiec), Huberta (dypl. inż. i prowincjonalny radca budowlany w zarządzie Urzędu Budownictwa Wodnego Nysa–Kłodzko).

APKat., Zespoły: 12/646 Akta miasta Chorzowa, sygn. 1433–1435, 1449, pers. 2713, 12/674, Sąd Obwodowy w Bytomiu, sygn. 668, 12, USC w Królewskiej Hucie I; sygn. 1/91; *Kleines Stadtbuch...*, s. 154, 293; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 71–72, 107; Rolecki M., *Karykatury śląskie. Album*, [b.m.r.w.], s. 112; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 252, 254, 255, 278, 413, 454, 528; Schmidt R., Paul Sonsalla. Ein deutscher Handwerker und Bürger der Stadt Königshütte Oberschlesien, (mps w zbiorach Pracowni BŚ w Katowicach), Königshütte 1943; Sieradzka D., *Z dziejów samorządu komunalnego miasta Chorzowa...*, s. 40, 54, 64.

Elżbieta Matuszek



Spaltenstein (Szpaltowski) Wincenty, pseud. Węgliński (1888–1958), prawnik, I burmistrz (prezydent) Królewskiej Huty (Chorzowa) od 16 XII 1925 do 31 XII 1934, a od 17 III do 10 IX 1945, jako Szpaltowski – prezydent Gliwic.

Ur. 18 I 1888 we wsi Byszów k. Stojanowa nad granicą austriacko-rosyjską (pow. sokalski), syn Juliana, stolarza, właściciela posesji w Tartakowie, i Krystyny z d. Lipiec (zm. w maju 1935 r.). Przodkowie S. byli kolonistami niemieckimi, którzy ulegli polonizacji. S. miał 4 braci: Alojzego (nauczyciel), Franciszka (1899–1918, student prawa, zginął w obronie Lwowa), Józefa (ur. 1895) i Michała (ur. 1895) oraz 2 siostry: Franciszkę i Marię.

W 1909 r. zdał egzamin dojrzałości w III Gimnazjum im. Franciszka Józefa we Lwowie. W l. 1909–1914 studiował prawo na Uniwersytecie Lwowskim. W tym czasie działał w Drużynach Bartoszowych jako zastępca skarbnika głównego Rady Naczelnej (wybrany na X Zjeździe 1 X 1912), komisarz Chorągwi Lwowskiej (1 XI 1912–27 IV 1913) i instruktor wojskowy Rady Chorągwi Kołomyjskiej (od 7 V 1914). Był też czynny w Czytelni Akademickiej Bratniej Pomocy i w ruchu sokolskim. Po uzyskaniu absolutorium (31 VIII 1911) w l. 1911–1914 zdał egzaminy rządowe z zakresu prawa i nauk politycznych. Równocześnie pracował w Magistracie Lwowa jako praktykant w dziale rachunkowym. Dn. 13 V 1914 rozpoczął przygotowawczą pracę sędziowską i powrócił do praktyki sędziowskiej, tym razem w Przemyślu.

W odrodzonym państwie polskim S. nadal pracował na poprzednim stanowisku. Dn. 22 VII 1919 Ministerstwo Sprawiedliwości mianowało go sędzią zapasowym. Przydzielony został do sądu w Buczaczu. W okresie wojny polsko-ukraińskiej był komendantem tamtejszej Miejskiej Straży Obywatelskiej (27 X 1919–1920); kierował też pracami Powiatowej Komisji Szkód Wojennych. Na krótko oddelegowano go do Sądu Okręgowego we Lwowie (16 III 1920), a 13 XI t.r. został sędzią w Sądzie Powiatowym w Buczaczu. S. postanowił jednak wyjechać do pracy na Śląsk. Na polecenie Departamentu Sprawiedliwości Ministerstwa Byłej Dzielnicy Pruskiej w kwietniu 1921 r. przybył do Poznania.

Aby zapoznać się z prawem pruskim, nadal obowiązującym na tych obszarach, pracował – kolejno – w Sądzie Powiatowym w Poznaniu, w prokuraturze w Grudziądzu i w Sądzie Grodzkim w Środzie.

Dn. 22 VI 1922 przyjechał do Królewskiej Huty, gdzie podjął pracę w Sądzie Grodzkim. W dn. 8–10 IX 1922 uczestniczył w zjeździe katolików śląskich w tym mieście, zwołanym na apel administratora apostolskiego Augusta Hlonda (zbojkotowanym przez działaczy niemieckich). Zaangażował się też w politykę lokalną w szeregach Narodowej Partii Robotniczej (NPR). Z jej poparciem został 30 XII 1924 wybrany na drugiego burmistrza Królewskiej Huty (w urzędowanie wprowadzony 29 VII 1925), a po śmierci Pawła Dombka – na pierwszego burmistrza (16 XII 1925). Dn. 14 IV 1926 Rada Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej zatwierdziła go na tym stanowisku na 12 lat. Już na początku kadencji podjął walkę z bezrobociem, zainicjował założenie Komitetu Inteligencji Pracującej dla Niesienia Pomocy Bezrobotnym (28 I 1926). Zasiadał w jego Zarządzie (obok inż. J. Kiedronia) jako wiceprzewodniczący. Był atakowany przez radnych niemieckich w związku z wydaniem okólnika (21 XII 1926) o przeprowadzeniu egzaminów z języka polskiego wśród urzędników komunalnych. W okresie jego rządów nastąpił znaczny rozwój miasta: przebudowano ratusz, wybudowano koszary, Dom Ludowy i kompleks obiektów sportowych (Stadion WFiPW), rozbudowano rzeźnię miejską. S. przyczynił się do powstania pomnika Powstańca Śląskiego (2 X 1927). Działał też w wielu organizacjach na terenie miasta: Towarzystwie Czytelni Ludowych (prezes), w Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół" (prezes gniazda, członek Przewodnictwa Dzielnicy Śląskiej i wiceprzewodniczący Rady Dzielnicowej), Towarzystwie Przyjaciół Teatru Polskiego (prezes), Klubie Sportowym „Stadion", Komisji Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego, Związku Obrony Kresów Zachodnich, Kasynie Polskim (członek Zarządu) oraz Kole Przyjaciół Harcerzy (przewodniczący). Był również wiceprezesem Rady Nadzorczej Towarzystwa Akcyjnego Królewskohuckiej Gazowni i współudziałowcem spółki Drukarnia Narodowa Zakłady Graficzne i Wydawnicze. W 1931 r. popadł w konflikt z generalną Federacją Pracy i Narodowym Chrześcijańskim Zjednoczeniem Pracy (sanacja) na tle polityki zatrudnieniowej w sektorze miejskim. Dn. 12 I 1934 dekretem bp. Stanisława Adamskiego został powołany na prezesa Rady Diecezjalnej i Diecezjalnego Instytutu Akcji Katolickiej. Na tym stanowisku (sprawowanym aż do 1939 r.) ściśle współpracował z ks. Bolesławem Kominkiem, sekretarzem Instytutu. W l. 30. pogorszyły się znacznie stosunki S. z sanacją – ostro krytykował władze wojewódzkie na konferencjach Związku Gmin Województwa Śląskiego (sprawy bezrobocia). Po przyłączeniu do Królewskiej Huty gmin Chorzów i Nowe Hajduki (16 V 1934) oraz zmianie nazwy miasta na Chorzów S. zmuszony został do rezygnacji z urzędu. Jego miejsce zajął popierany przez wojewodę Michała Grażyńskiego → Karol Grzesik (marszałek Sejmu Śląskiego). Na zjeździe wojewódzkim Narodowej Partii Robotniczej 16 XII 1934 S. został wybrany na pierwszego wiceprezesa. Dn. 1 I 1935 przeszedł na emeryturę państwową. Odtąd prowadził własną kancelarię adwokacką w Chorzowie.

Po wybuchu II wojny światowej S. wyjechał z rodziną do pow. miechowskiego. Powrócił do Chorzowa w październiku 1939 r. Był szykanowany przez władze okupacyjne (rekwizycja domu, przesłuchiwania), a 24 V 1940 został aresztowany przez gestapo. Więziono go – kolejno – w obozach koncentracyjnych: Dachau (nr 23 290), Sachsenhausen (nr 31 489), Oranienburg, Hamburg-Neugamme (nr 2451) oraz ponownie Dachau. Po zwolnieniu z obozu 25 X 1941 osiadł w Częstochowie, gdzie podjął pracę w Wodociągach Miejskich. Tam też z pomocą → Edwarda Hankego spisał wspomnienia *Dachau – Oranienburg – Neuengamme.*

Rok 1940–1941 (Bibl. Śląska w Kat., sygn. R. 519/III). Działał w Armii Krajowej. Był zastępcą Delegata Rządu Polskiego w Londynie na Okręg Śląski, → Ignacego Sikory („Gliwickiego"), a gdy ten zachorował, przejął 7 VI 1944 jego obowiązki. Był też w podziemiu komisarycznym zarządcą Biura Ziem Nowych.

Dn. 26 I 1945 wrócił do Chorzowa (gdzie mieszkał przy ul. Drzymały). Najpierw, na zlecenie wojewody Jerzego Ziętka, organizował samorząd na Opolszczyźnie, następnie, wezwany przez wojewodę Aleksandra Zawadzkiego, objął na krótko stanowisko prezydenta Gliwic. Urzędowanie rozpoczął 17 III 1945, ale już 10 IX t.r. został zwolniony na własną prośbę. Podjął też próbę powrotu do działalności politycznej. W styczniu 1946 r. przewodniczył zebraniu organizacyjno-założycielskiemu Stronnictwa Pracy w Chorzowie. Dn. 25 IX 1947 został radcą prawnym Bytomskiego Zjednoczenia w kopalni „Barbara-Chorzów". Po przejściu na emeryturę w 1953 r. pracował w miejscowym zespole adwokackim.

S. był żonaty z Kazimierą z d. Abdank-Słomka (ślub 6 IX 1917 w Sokalu). Miał 2 dzieci: Lesława Adama (5 X 1918–17 XI 1985), adwokata, oraz Danutę (9 IX 1921–1928).

Zm. 2 I 1958. Pochowany został na cmentarzu parafii św. Jadwigi w Chorzowie.

APKat., UWŚl., sygn. 39220; Akta miasta Chorzów, sygn. 1434; BŚ, Spaltenstein W., *Dachau – Oranienburg – Neuengamme*, sygn. R. 519/III; Muzeum w Chorzowie, fot. w dziale historycznym; Parafia św. Jadwigi w Chorzowie, Księgi zgonów; USC w Ch., Akt zgonu nr 7/1958. – *Akcja Katolicka na Śląsku. Powstanie, rozwój, działalność*, Kat. 1938, s. 12, 13, 15; Długajczyk E., *Oblicze polityczne i własnościowe prasy polskiej w województwie śląskim 1922–1939*, Kat. 1990, s. 202; tenże, *Sanacja śląska 1926–1939. Zarys dziejów politycznych*, Kat. 1983; Drabina J., *Historia Chorzowa...*, s. 147; tenże, „Kronika Chorzowa", nr 5 z 5 VI, 2004, s. 11; *Drużyny bartoszowe 1908–1914*, Lwów 1939, s. 66, 134, 138, 385; Dubiel P., *Spojrzenie w przeszłość (wspomnienia działacza śląskiego)*, Kat. 1973, s. 180, 242 (fot. zbiorowa), s. 342, 343; Gałuszka M., *Spaltenstein Wincenty*, [w:] *Chorzowski słownik biograficzny...*, s. 143 (fot.); Gołębiowski J.W., *Pierwsze lata władzy ludowej w województwie śląsko-dąbrowskim (1945–1946)*, Kat. 1965, s. 124; Grabowski W., *Delegatura Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj 1940–1945*, W. 1995; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*; *Historia Gliwic*, red. J. Drabina, Gliwice 1995, s. 444, 445 (jako Szpaltowski); Janicki S., *Śląsk w krzywym zwierciadle*, Mikołów [1930]; Mysłek W., *Kościół katolicki w Polsce w latach 1918–1939*, W. 1966; Niekrasz J., *Z dziejów AK na Śląsku*, Kat. 1993; Ogrodziński W., *Dzieje dzielnicy śląskiej „Sokoła"*, Kat. 1937; Paździora M., *Górnośląska Narodowa Partia Robotnicza po zamachu majowym 1926–1937*, Kat. 1975, s. 28, 117; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 70, 73, 81, 96, 103, 159, 210, 215, 216, 224 (fot. po s. 227); Potemski T., *Stronnictwo Pracy na Górnym Śląsku w latach 1937–1950*, Kat. 1969, s. 63; Rechowicz H., *Aleksander Zawadzki. Życie i działalność*, Kat.–Kr. 1969, s. 164; tenże, *Zasługi Wincentego Spaltensteina w rozwoju kultury fizycznej na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1918–1939*, Kat. 1980, s. 51–90; Sieradzka D., *Królewska Huta – Chorzów w latach 1868–1945...*, s. 93, 122, 173; taż, *Miasta województwa śląskiego i ich reprezentacje samorządowe 1922–1939*, Kr. 1996, s. 85, 118, 141, 145, 160, 175; taż, *Spaltenstein Wincenty*, [w:] PSB, t. 41/1, s. 33–35; taż, *Z dziejów samorządu komunalnego miasta Chorzowa...* (fot.); *Sprawozdanie Dyrekcji c. k. lwowskiego Gimnazjum im. Franciszka Józefa za rok szkolny 1903*, Lwów 1903, s. 123; toż, za rok szkolny 1909, Lwów 1909, s. 84; Witkowski M.J., *Dzieje Spaltensteinów – historia naszego miasta*, „Hajduczanin" 2003, nr 2, 7–9 (fot.). – „Polityka" 1988, nr 16; „Zeszyty Chorzowskie", t. 2: 1997, Ch. 1998, s. 225; „Zeszyty Gliwickie", t. 3: 1996, Ch. 1997, s. 21 (jako Szpaltowski). – Informacje Henryka Spaltensteina z Gliwic; Materiały udostępnione przez synową S. Krystynę z Hanków w Chorzowie.

Danuta Sieradzka

Spenner Carl Wilhelm Julius Arnold Theodor (1833–1882), ksiądz ewangelicki.

Ur. 2 XII 1833 w Poniatowicach (Pontwitz) k. Oleśnicy, w rodzinie ewangelickiej. Jego ojcem był Karl Friedrich – miejscowy organista i nauczyciel w tamtejszej szkole ewangelickiej, a matką Charlotte Friederike z d. Menzel. S. nie uczęszczał do szkoły, którą kierował jego ojciec, lecz był przez niego nauczany w domu. W wieku 14 lat rozpoczął edukację w gimnazjum klasycznym w pobliskiej Oleśnicy, do którego uczęszczał przez 6 lat. Po maturze, którą zdał 11 IV 1854, podjął studia teologiczne i filozoficzne na Wydziale Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Fryderyka Wilhelma we

Wrocławiu. Studiował przez 6 semestrów w l. 1854–1857, sposobiąc się do przyszłej pracy w charakterze pastora ewangelickiego. Dyplom ukończenia studiów otrzymał 9 XI 1858. Bezpośrednio potem podjął pracę w Udaninie (Gäbersdorf) k. Strzegomia jako nauczyciel domowy 4 dzieci właściciela tamtejszych dóbr von Kramsty, a później również jako ochmistrz. Już w 1859 r. wyraził chęć zdawania egzaminów na kaznodzieję (*pro licentia concionandi*) i otrzymał tematy, których pisemne opracowanie miał przedstawić wrocławskiemu konsystorzowi. Tłumacząc się jednak brakiem czasu z powodu obowiązków zawodowych, całymi latami zwlekał, mimo napomnień, z oddaniem opracowań. Niedotrzymanie terminów oddania prac pisemnych poskutkowało w końcu skreśleniem S. z listy kandydatów teologii. W następnych latach utrzymywał się nadal z kształcenia dzieci kolejnych właścicieli ziemskich. W międzyczasie odbył również służbę wojskową. Po zamieszkaniu we Wrocławiu ponownie rozpoczął starania o dopuszczenie do egzaminów z teologii. Oddał opracowane pisemnie tematy. Egzamin *pro venia concionandi* zdał 24 I 1871, następnie odbył obowiązkowy kurs pedagogiczny w seminarium nauczycielskim w Ścinawie (Steinau) nad Odrą.

Dn. 1 X 1871 objął stanowisko pomocniczego kaznodziei (*Hilfsprediger*) w Odolanowie (Adelnau), w prowincji poznańskiej (w Wielkopolsce). Przebywając w polskim w większości otoczeniu, wykorzystał okazję do nauczenia się języka polskiego i samodzielnie prowadził polskie pogrzeby, wygłaszał polskie kazania. Okazyjnie zastępował też pastora w pobliskim Ostrzeszowie (Schildberg).

W 1874 r. S. przyjęty został do seminarium kaznodziejskiego (Kgl.-Prediger-Seminar) w Wittenberdze. Doskonalił tam swe umiejętności do roku następnego. Egzamin na duchownego (*pro ministerio*) zdał 27 VII 1875 (w języku polskim i niemieckim), a ordynowany został w dn. 4 VIII 1875. Przebywał w tym czasie w Carlsthal k. Żerkowa w Wielkopolsce.

Jego pierwszą placówką była parafia w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), w której podjął obowiązki wikarego niezwłocznie po ordynacji. Zastępstwo w miejsce zmarłego pastora Feigsa rozpoczął od 1 IX 1875. Warunkiem objęcia tej parafii była znajomość języka polskiego.

Dn. 13 II 1876 został wybrany spośród 3 kandydatów, którzy wygłosili kazania konkursowe, na stanowisko proboszcza ewangelickiej parafii w Królewskiej Hucie. Nominację (*Vokation*) otrzymał 25 II, a na urząd wprowadzono go 2 IV t.r. Był pierwszym w tym mieście pastorem, który miał ustalone stałe pobory. Pracował tu bardzo krótko, bo tylko przez 7 miesięcy, a przyczyną jego odejścia był gorszący incydent, do jakiego doszło podczas uroczystego przyjęcia wydanego w hotelu Wandla z okazji wprowadzenia w urząd nowego burmistrza Girndta. W wyniku kłótni z miejscowym nauczycielem gimnazjalnym → Lubarschem S. wymierzył mu publicznie policzek. Już dn. 1 XI 1876 konsystorz wrocławski pozbawił S. stanowiska proboszcza i wydał zakaz pełnienia przez niego posługi duchownego, wyznaczając zastępstwo w osobie ks. Rhodiusa, ks. Schreiera, a potem ks. Eitnera (1877–1878), późniejszego pastora w Żaganiu. Przeciw S. wszczęto postępowanie dyscyplinarne, a od suspensy pastor się odwołał. Przyczyną tak radykalnego kroku był nie tylko incydent na przyjęciu, lecz – jak to określono – daleko posunięta krnąbrność, niezgodny charakter i zaślepienie. W październiku 1877 r. Wyższa Rada Kościelna (Ober-Kirchen Rat) w Berlinie zadecydowała o przeniesieniu S. do innej parafii.

Początkowo S. miał być przeniesiony do Wińska (Winzig) na stanowisko diakona. Zostałby więc zdegradowany, jednak nie zakazano mu całkowicie pełnienia urzędów w kościele ewangelickim. Ostatecznie jednak 15 II 1878 powołano go na stanowisko pastora polskiej gminy ewangelickiej w Mię-

dzyborzu (Medzibor) na Dolnym Śląsku przy granicy z Wielkopolską. Po śmierci tamtejszego zasłużonego polskiego pastora Roberta Fiedlera oraz rezygnacji jego następcy Georga (Jerzego) Badury (objął on później parafię po śmierci S.) placówka ta pozostawała nieobsadzona. S. miał tylko tymczasowo pełnić tę funkcję. Po jego przybyciu na miejsce 22 parafian zaprotestowało przeciw objęciu przez niego stanowiska, a to z powodu słabej znajomości języka polskiego. Jednak miał on poparcie patrona parafii, którym był książę oleśnicki. Nominację na stanowisko otrzymał 28 III 1878.

Okazało się, że nowy pastor z zapałem wziął się do pracy, a swą znajomość polskiego szybko udoskonalił. Dn. 12 VI 1878 wprowadzono go na nowy urząd. Objął też inspektorat miejscowej szkoły.

Był żonaty przez 6 lat z Olgą z d. Bieneck, córką dzierżawcy majątku ziemskiego Baben (?) k. Odolanowa w Wielkopolsce. Miał z nią 3 synów; najstarszy w chwili śmierci ojca miał 3 lata, a najmłodszy jako pogrobowiec urodził się 4 tygodnie później.

S. zm. 29 IX 1882 w Międzyborzu i tam został pochowany.

APWr., Zespół: Śląski Konsystorz Ewangelicki, sygn. IV/399, Anstellung, Besoldung... in Königshütte 1869–1875; sygn. IV/400, Anstellung... Königshütte 1876–1906; sygn. V/2998, Akta personalne Arnolda Spennera; sygn. II/2684, Anstellung... Medzibor 1877–1878; sygn. II/2685, Anstellung... Medzibor 1879–1881; sygn. II/2686 Anstellung... Medzibor 1882. – Mach H., Dzieje ewangelizmu w Chorzowie..., s. 27; Szewczyk G., Szturc J., *Luteranie...*, s. 37; Zawada M., *Bericht über die Entwickelung...*, s. 6 i n.

Przemysław Nadolski

Starzyński (Stein), pseud. Stawecki, (August) Alojzy (1886–1959), rzemieślnik, czeladnik ciesielski, kombatant I i II wojny światowej, ppor. rez. Wojska Polskiego, w III powstaniu śląskim dowódca IV batalionu 4.(10.) królewskohuckiego pułku powstańczego, obrońca Chorzowa we wrześniu 1939 r., kawaler Orderu Virtuti Militari V klasy.

Ur. 17 VII 1886 w m. Oracze (obecnie dzielnica Głogówka; pow. Prudnik), jako August Stein, syn podmistrza budowlanego Klemensa i Joanny z d. Windisch (Wyndysz). Od 24 VIII 1928 na mocy uchwałą Sądu Grodzkiego w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) używał imienia Alojzy i nazwiska Starzyński, pod którymi występował już podczas III powstania śląskiego.

Od 6. r.ż. uczęszczał do 8-klasowej szkoły ludowej w Królewskiej Hucie. Odnośnie dalszej edukacji, w materiałach źródłowych, zwłaszcza w dokumentach kierowanych do różnych instytucji, występują rozbieżności. Według niektórych dokumentów po ukończeniu 8-klasowej niemieckiej szkoły ludowej uczył się przez 3 lata w szkole dokształcającej oraz przez 1,5 roku w szkole budowlanej, gdzie uzyskał uprawnienia do pracy w budownictwie. Z innych zaś materiałów, np. z dokumentów załączonych do podania o pracę, skierowanych do królewskohuckiego Magistratu, wynika, że od 1 VIII 1908 do 31 VII 1911 uczył się zawodu ciesielskiego, a następnie od 1 VIII 1911 do 13 VI 1913 był zatrudniony jako czeladnik w przedsiębiorstwie budowlanym Franza Bartscha przy ul. Floriańskiej 42. Gdzie wcześniej uczył się jakiegoś zawodu, nie wiadomo. W każdym razie musiałoby to być jeszcze przed 1906 r., gdyż w tym roku, w wieku lat 20, został zaciągnięty do służby wojskowej. Być może wcześniej uczył się jakiegoś zawodu w miejscowym oddziale nadziemnych robót budowlanych, o czym wspomina w jednym z życiorysów.

Jeszcze przed pójściem do wojska rozpoczął działalność społeczno-polityczną. W 1904 r. wstąpił do Polskiej Partii Socjalistycznej zaboru pruskiego (PPS zp), będącej wówczas częścią składową Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (SPD). Z polecenia kierownictwa lokalnego tej partii został jej łącznikiem i kurierem z PPS na terenie Kongresówki.

W 1905 r. współorganizował strajk członków PPS zp w Królewskiej Hucie i Świętochłowicach. Uniknął aresztowania dzięki wyjazdowi w głąb Niemiec.

Po wybuchu I wojny światowej, 3 VIII 1914, został zmobilizowany. Prawdopodobnie w II połowie 1915 r. odkomenderowano go do szkoły podoficerskiej. Po jej ukończeniu został awansowany na stopień kaprala i skierowany na front pod Verdun. Dn. 16 XI 1916 dostał się do niewoli francuskiej. Trafił do obozu jenieckiego w Le Puy, w departamencie Górnej Loary. W obozie tym zaangażował się w działalność oświatową wśród jeńców niemieckich narodowości polskiej. Działał także aktywnie w Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół". Dn. 15 I 1918 zgłosił się do Armii Polskiej we Francji. W czerwcu 1918 r. w składzie 1. pułku strzelców wyruszył na front. Uczestniczył m.in. w walkach pod Reims i Saint Hilaire-le-Grande, w trakcie których wyróżniał się odwagą. Postawa jego zwróciła uwagę przełożonych, którzy awansowali go do stopnia sierżanta.

Po zakończeniu I wojny światowej Armia Polska we Francji była przewożona od marca do czerwca 1919 r. transportami kolejowymi przez Niemcy do kraju. W jednym z pierwszych transportów, bo już 14 III 1919, przyjechał do Polski S. Od maja 1919 r. uczestniczył w ramach 1. Dywizji Strzelców, dowodzonej przez francuskiego gen. Josepha Bernarda, w jej działaniach na froncie wołyńskim, aż po linię Kamionka–Stojanów–Horochów. Potem uczestniczył w dalszych polskich działaniach wojennych na Ukrainie, w ich odwrocie w kwietniu–sierpniu 1920 r. w kierunku Warszawy oraz w sierpniowym kontruderzeniu i pościgu wojsk polskich za Armią Czerwoną. W listopadzie 1920 r. został awansowany do stopnia chorążego.

Dn. 27 XII 1920 S. urlopowano z wojska na plebiscyt na Górnym Śląsku. Dn. 1 I 1921 skierowano go do pracy plebiscytowej w Królewskiej Hucie i okolicy. Tu działał z ramienia Związku Samopomocy Byłych Jeńców Polaków, późniejszego Związku Hallerczyków, zrzeszającego głównie zdemobilizowanych z WP Górnoślązaków. Jego struktura była oparta na schemacie organizacyjnym POW GŚl. Kierownictwo Związku wyznaczyło S. na jego organizatora oraz dowódcę w Królewskiej Hucie i okolicy. Efektem jego działalności i podległych mu sił było wykrycie i konfiskata kilku niemieckich składów broni oraz ochranianie polskich wieców przed uderzeniami bojówek niemieckich.

Przed wybuchem III powstania śląskiego S. zorganizował 3 kompanie piechoty, złożone głównie z byłych halerczyków. W dn. 27–29 V 1921 sformowano z nich IV batalion 4.(10.) królewskohuckiego powstańczego pułku piechoty. Był to baon wsparcia, składający się z 3 pododdziałów: kompanii karabinów maszynowych, kompanii miotaczy min i granatów oraz kompanii saperów. Liczył on w różnych okresach czerwca 1921 r. ok. 240–280 żołnierzy. Z pododdziałem tym S. wyruszył w pierwszych dniach czerwca 1921 r. na front. Walczył m.in. pod Raszową, Rokiciem, Górą Świętej Anny, Starym Koźlem oraz Kędzierzynem. Niejednokrotnie wyróżnił się w walkach. Dowódca 1. Dywizji Powstańczej, mjr Jan Ludyga-Laskowski, wystąpił do Naczelnego Dowództwa Wojsk Powstańczych z wnioskiem o nadanie S. Krzyża Walecznych. Natomiast dowódca pułku, → ppor. Karol Gajdzik, wnioskował o odznaczenie S. Krzyżem na Śląskiej Wstędze Waleczności i Zasługi. Już po powstaniu został mianowany podporucznikiem.

Dn. 8 VII 1921 wycofał się z batalionem do Czeladzi, gdzie jego pododdział został rozformowany.

Po przejęciu części Górnego Śląska przez Polskę przez krótki czas S. pracował w jednej z królewskohuckich fabryk, potem do lipca 1926 r. był bezrobotny. Od 1 VII (a w świetle innych źródeł – od 2 X) 1926 został zatrudniony przez Magistrat w charakterze dozorcy budowlanego. Z dn. 16 I 1928 przeniesiono go z oddziału robót naziemnych do tzw. podwórza budowlanego, czyli zaplecza, w charakterze jego zarządcy. Pracował tam do wybuchu II wojny światowej.

Zarazem w l. 1922–1939 był bardzo aktywnym działaczem społecznym w Królewskiej Hucie. Szczególnie aktywnie działał



w Związku Byłych Powstańców, a potem w Związku Powstańców Śląskich. Przez jakiś czas był jego prezesem w Królewskiej Hucie i powiecie świętochłowickim. Udzielał się także w bratnim Związku Peowiaków. W 1931 r. znalazł się w gronie współorganizatorów w województwie śląskim Związku Weteranów b. Armii Polskiej we Francji. Należał i działał także w Polskim Czerwonym Krzyżu, Polskim Białym Krzyżu, Polskim Związku Zachodnim, Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół", Lidze Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej, Lidze Morskiej i Kolonialnej oraz z tytułu zatrudnienia w służbach magistrackich, w Stowarzyszeniu Urzędników i Funkcjonariuszy Miejskich.

Od 24 VIII 1939 dowodził miejscową samoobroną, zorganizowaną w Chorzowie przez byłych powstańców, w związku z napiętą sytuacją na pobliskim pograniczu polsko-niemieckim, szczególnie narażonym w tych dniach na ataki hitlerowskich band dywersyjnych. Pododdziały powstańczej samoobrony wspierały wątłą sieć polskiej Straży Granicznej i u jej boku nadzorowały odcinek granicy Biała, Szarlej–Maciejkowice–Chorzów Stary–Łagiewniki. W dn. 1 i 2 IX toczyły one zawzięte walki w Chorzowie Maciejkowicach i Chorzowie Starym w obronie znajdujących się tutaj zakładów: Fabryki Związków Azotowych i elektrowni.

Po wycofaniu się z Chorzowa i Górnego Śląska S. dowodził nadal działaniami chorzowian, towarzyszących wycofującemu się wojsku, aż do 27 IX 1939. Okupację spędził w gminie Wiązowna (pow. warszawski). Działał tam w konspiracyjnym ruchu socjalistycznym. Od 20 IV do sierpnia 1941 r. był więziony na Pawiaku w Warszawie.

Bezpośrednio po powrocie do Chorzowa w 1945 r. włączył się w działalność Związku Weteranów Powstań Śląskich (nr leg. 31). Został wybrany prezesem koła w Chorzowie; było ono w tych latach jednym z największych w ówczesnym województwie śląsko-dąbrowskim. S. był jednym z inicjatorów zbudowania w mieście w 1946 r., nieopodal poczty, pomnika Orła Białego,

w miejscu zburzonego przez hitlerowców pomnika Powstańca Śląskiego, stojącego tam od października 1927 do jesieni 1939 r. Był współautorem wydanej w 1946 r. z tej okazji jednodniówki. W dn. 24 IV 1946 za działalność niepodległościową w l. 1918–1921 i 1939–1945 został odznaczony Krzyżem Srebrnym Orderu Virtuti Militari. Od 1 IV 1950 został członkiem Związku Bojowników o Wolność i Demokrację, powstałego w grudniu 1949 r. z połączenia Związku Uczestników Walk o Wolność i Demokrację ze Związkiem Weteranów Powstań Śląskich i Związkiem b. Więźniów Politycznych. W organizacji tej pełnił później obowiązki I wiceprezesa Zarządu Oddziału Miejskiego w Chorzowie. Dn. 15 VI 1955 został odznaczony Orderem Sztandaru Pracy.

Dn. 18 XI 1912 S. poślubił Gertrudę Chytrek, ur. 25 IV 1892, córkę inwalidy hutniczego, zm. 2 II 1937. Był ojcem 4 dzieci: Ernesta (ur. 28 V 1912), bliźniaczek Hildegardy i Małgorzaty (ur. 4 XI 1913) oraz Łucji (ur. 3 IX 1915). Przez wiele lat mieszkał w Królewskiej Hucie przy ul. Bolesława Chrobrego 20.

Zm. w Chorzowie 22 IX 1959.

Przed wojną był odznaczony: Krzyżem Walecznych z 3 okuciami, Krzyżem na Śląskiej Wstędze Waleczności i Zasługi, honorową Gwiazdą Górnośląską, Krzyżem Plebiscytowym, Brązowym Krzyżem Zasługi, Medalem Niepodległości, Medalem za Wojnę 1918–1921, Medalem 10-lecia Plebiscytu, medalami francuskimi: Interallieu dit La Victoire i Interallieu Commfmorative, a po II wojnie światowej: Krzyżem Srebrnym Orderu Virtuti Militari, Śląskim Krzyżem Powstańczym, Srebrnym Krzyżem Zasługi oraz Orderem Sztandaru Pracy.

Akta USC w Ch., akt zgonu nr 1044/59; APKat., Zespół 12/646, Akta miasta Chorzów, sygn. 220-B 50; CAW, A. Starzyński-MN z 12 V 1931; tamże: III powstanie śląskie, sygn. I 130. 17/8: Rozkazy dzienne nry 24 i 25 4 pp Gajdzika z 28 i 29 V 1921; Biały F., *Okres wojny i okupacji*, [w:] *Chorzów. Zarys rozwoju miasta...*, s. 176; Borth W., *Z walk o niepodległość na Górnym Śląsku...*, s. 51; Dubiel P., *Wrzesień 1939 na Śląsku*, Kat. 1960, s. 118, 132, 217, 220; EPŚl., 257; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 155, 235, 239; Materiały Związku Kombatantów RP i Byłych Więźniów Politycznych Oddziału Miejskiego w Chorzowie, ankieta A. Starzyńskiego; Ryżewski W., *Trzecie powstanie śląskie 1921. Geneza i przebieg działań bojowych*, W. 1977, s. 410; Sieradzka D., *Z dziejów samorządu komunalnego miasta Chorzowa...*, s. 73; Starzyński A., *Jak Chorzów bił się z Niemcami w sierpniu i wrześniu 1939*, [w:] *Zwycięski Orzeł Biały. Jednodniówka wydana z okazji odsłonięcia statuy Orła Białego na cokole zburzonego przez Niemców pomnika Powstańca Śląskiego w Chorzowie*, Ch. 1946, s. 8–10; Starzyński-Sławecki A., *W obronie Chorzowa*, „Co dalej", nr 16 z 8 IX 1957; Zieliński W., *Rozwój życia społeczno-politycznego i kulturalnego...*, s. 110.

Zbigniew Kapała, Mieczysław Starczewski



Steckel Karl-Ludwig Max (1870–1947), fotograf górnośląskiego przemysłu.

Ur. 26 V 1870 we Frankfurcie nad Odrą, syn mistrza krawieckiego Carla Augusta i Pauliny z d. Schüler. We Frankfurcie z dobrym wynikiem ukończył szkołę miejską, a następnie przez 3 lata uczył się zawodu u miejscowego fotografa C. Steinla. Mając 18 lat, rozpoczął wędrówkę po kilku niemieckich atelier fotograficznych. Półtora roku spędził w Hanowerze, gdzie skonstruował swoją pierwszą lampę błyskową i jako 20-latek miał swój pierwszy wykład o fotografowaniu z użyciem takich właśnie lamp. W 1891 r. przyjechał do Królewskiej Huty (obecnie Chorzów) – prawdopodobnie od pewnego już czasu mieszkał tutaj jego starszy o 9 lat brat Richard. Przez pierwsze 3 miesiące pracował jako pomocnik w jednym z ówczesnych atelier królewskohuckich → Juliusa Tschentschera. Na początku 1892 r. wraz z bratem,

również fotografem, objęli zaniedbane „Atelier Ogrodowe" mieszczące się przy Kaiserstr. (obecna ul. Wolności) 13. W tymże roku zdał egzamin mistrzowski.

W l. 1895–1896 wybudował dwupiętrową kamienicę przy Girndtstr. (obecna ul. J. Sobieskiego) 2 i na jej poddaszu urządził nowoczesny zakład fotograficzny. Jego pierwszym poważnym zleceniem było zrobienie fotografii hut i kopalń wchodzących w skład Zjednoczonych Hut „Królewska" i „Laura". Fotografie ukazały się następnie w albumie wykonanym w 1896 r. z okazji 25-lecia powstania spółki. W tym samym roku S. rozpoczął pracę dla Christiana Krafta, księcia Hohenlohe-Oehringen, dla którego m.in. fotografował dzikie zwierzęta w ich naturalnym środowisku. Od tej pory specjalizował się zarówno w fotografowaniu przemysłu górnośląskiego (w tym kopalnianych podziemi), jak i dzikich zwierząt (m.in. w lasach Górnego Śląska, w Tatrach, Prusach Wschodnich, Bułgarii).

Od 1896 r. swoje prace prezentował na wystawach organizowanych m.in. przez Deutsche Photographen Verein. Były one nagradzane na wystawach w: Trewirze (1896), Hanowerze (1897), Magdeburgu (1898), Wrocławiu (1899, 1902, 1906), Baden-Baden (1899), Düsseldorfie (1902), Kassel (1904), Wiedniu (1905, 1907), Lipsku (1907, 1915, 1922), Poznaniu (1908, 1923), Weimarze (3 nagrody w 1909 r.), Dessau (1911), Frankfurcie nad Menem (2 nagrody w 1913, 1926), Malmö (1914), Warszawie (1924), Karlovych Varach (1933).

Wiele zdjęć opublikował w swoich własnych wydawnictwach, a także w książkach innych autorów. Już w 1898 r. 41 z nich ukazało się nakładem królewskohuckiego wydawnictwa R. Gieblera w formie teczki z grawiurami zatytułowanej *Vom Oberschlesischen Steinkohlen-Bergbau 40 Anisichten vom Bergbau und dem Redendenkmal. Preisgekrönte Bilder von Max Steckel.* 30 lat później wrócił do tematyki górniczej w swoim najbardziej znanym dziele wydanym w wersji polskiej jako *Czarne Diamenty. Zdjęcie artystyczne kopalń górnośląskich wraz z opisem* (Kat. 1928); w języku niemieckim zaś jako *Schwarze Diamanten. Kunstblätter mit Begleittext vom Oberschlesischen Steinkohlenbergbau* (Kattowitz 1928). Obie wersje zawierają po 21 tablic z tymi samymi 31 grawiurami. Podsumowaniem tej tematyki był film zatytułowany *Schwarze Diamanten,* nakręcony na bazie ponad 700 fotografii, spośród których wybrał 101. Ich opis opublikował w przewodniku do filmu wydanym na prawach rękopisu jako *Schwarze Diamanten Preisgekrönte Bilder vom Steinkohlen-Bergbau in Oberschlesien. Aus eigner Arbeit und Erfahrung von 1894 bis 1936 zu einer idealen Grubenfahrt mit begleiten Text zusammengestellt von Max Steckel* (Hindenburg 1936). Premiera filmu odbyła się 5 VI 1936 w sali Marmurowej restauracji M. Stadlera w Zabrzu. Z kolei wspomnienia dotyczące fotografowania zwierząt, ilustrowane 42 zdjęciami, opisał w książce *Kamera-Weidwerk* (Neudamm 1927).

W 1904 r. jego 62 fotografie, przedstawiające proces produkcji kół kolejowych w hucie „Królewskiej", ukazały się w książce F. Castnera *Vom toten Erz zum geflügelten. Eine kurze Darstellung der Gewinnung und Verarbeitung des Eisens. Mit zahlreichen Abbildungen aus der Königshütte* (Königshütte 1904). Cztery lata później nawiązał współpracę z lipskim wydawnictwem R. Voigtländera, co zaowocowało dostarczeniem ilustracji do 3 wydanych przez nie książek. W *Eisenhütte. Eine Monographie von Dr. Oscar Stillich, Ingenieur H. Steudel* (Leipzig 1908) zamieszczono 58 całostronicowych fotografii przedstawiających kolejne etapy cyklu produkcyjnego w hucie żelaza – od wydobycia rudy i produkcji koksu począwszy, a na różnego rodzaju produktach skończywszy. Z kolei w *Kohlenbergwerk. Eine Monographie von Dr. Oskar Stillich, Arthur Gerke* (Leipzig 1908) 56 całostronicowych zdjęć pokazuje pracę górników w kopalni węgla kamiennego. W l. 1908–1912 ukazało się kilku-

tomowe dzieło *Lebensbilder aus der Tierwelt*, przygotowane pod redakcją H. Meerwartha i K. Soffela. W 3 tomach poświęconych ssakom zamieszczono 221 fotografii autorstwa S., zaś w 3 tomach poświęconych ptakom – 62 jego zdjęcia. W okresie międzywojennym 39 jego fotografii przedstawiających widoki z kilku miejscowości Górnego Śląska zreprodukowano w książce R. Kurpiuna *Entrissenes Land. Bilder aus Oberschleisien* (Gleiwitz 1922), a 41 fotografii przedstawiających Browar Książęcy w Tychach zilustrowało historię tegoż zakładu, napisaną przez J. Büchsa *Browar książęcy Tychy. Przegląd dziejów 300-letniego rozwoju* (Kat. 1929). Pojedyńcze zdjęcia S. zamieszczone zostały w wielu innych książkach, a także gazetach i czasopismach.

Począwszy od 1898 r., aż do początku l. 40. XX w., S. wydawał pocztówki wykonane według swoich zdjęć. Przedstawiały one liczne miejscowości Górnego Śląska, przemysł (serie poświęcone górnictwu i hutnictwu), zwierzęta, folklor. Do tej pory udało się skatalogować prawie 400 różnych wzorów tych pocztówek.

W 1912 r. S. przeprowadził się do Katowic, gdzie w pierszej połowie kwietnia otworzył atelier przy Friedrichsplatz (obecnie Rynek) 5. W październiku 1916 r. przeniósł zakład na Sedanstr. (obecna ul. A. Mielęckiego) 6. W czasie I wojny światowej zaangażowany został jako fotograf w naczelnym dowództwie armii niemieckiej, a w 1916 r. przebywał jako cywil w okopach pod Noyon we Francji, gdzie fotografował pozycje alianckie własnoręcznie skonstruowanym aparatem. Po zajęciu większości obszaru Rumunii przez wojska niemieckie zgłosił się na ochotnika do pracy w niemieckim biurze paszportowym w Bukareszcie. Plonem tego pobytu były pocztówki fotograficzne przygotowane z myślą o żołnierzach niemieckich stacjonujących w Rumunii.

Po zakończeniu I wojny światowej zaangażował się wraz z żoną, Theophilą z d. Dubiel, w działanie mające na celu pozostanie górnośląskiego obszaru plebiscytowego w państwie niemieckim. Z tego czasu pochodzą cykle fotografii prezentujące manifestację w Katowicach 18 V 1919, wkroczenie wojsk francuskich do Katowic w lutym 1920 r. czy w końcu objęcie części Górnego Śląska przez Polskę. Za swą działalność w okresie plebiscytowym odznaczony został odznaką „Schlesische Adler" 1 i 2 klasy.

Mimo że Katowice w 1922 r. znalazły się w Polsce, S. wraz z żoną pozostał w nich aż do 1932–1933 r. W dalszym ciągu utrwalał na kliszy najważniejsze wydarzenia (m.in. pogrzeb pierwszego wojewody śląskiego Józefa Rymera, wizytę prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Ignacego Mościckiego w Załężu), nowo powstające budynki, współpracował z władzami górniczymi. Nadal wydawał też liczne pocztówki.

W l. 1932–1933 przeprowadził się do leżącego w Niemczech Zabrza, gdzie początkowo otworzył atelier fotograficzne w dzielnicy Biskupice przy Beuthenerstr. (obecna ul. Bytomska) 107. W połowie października 1934 r. rozpoczął działalność jego nowy zakład w centrum Zabrza przy Bahnhofstr. (obecna ul. Dworcowa) 5. Pod koniec 1936 r. przeprowadził się z kolei do Gliwic. Od października 1936 r. prowadził tam zakład przy Germaniapl. (obecny pl. Piastów) 9, zaś w czerwcu 1938 r. pracował już przy Wilhelmstr. (obecna ul. Zwycięstwa) 4. Dn. 28 IX 1938 otrzymał tytuł „Starszego Cechu" zabrzańskiego cechu fotograficznego, obejmującego zasięgiem Bytom, Gliwice, Zabrze, Koźle i Racibórz. Pomiędzy czerwcem 1941 a lutym 1942 r. przeprowadził się do Łosiowa w ówczesnym powiecie brzeskim, gdzie już na początku l. 20. XX w. kupił dom.

Aż do 56. r.ż. pozostawał czynnym gimnastykiem, działał też w ochotniczych strażach pożarnych w Królewskiej Hucie i Katowicach. Był także poetą, autorem librett do śpiewogry *Tatra-Rosen* z muzyką H. Kirchnera (prapremiera – 10 V 1920 na scenie hotelu „Graf Reden" w Królewskiej Hucie) i sztuki *Der Retter 1914 (Heil Hindenburg!)*, do której

muzykę napisał M. Jarczyk (prapremiera – 2 X 1927 w Gliwicach). W różnych okresach swego życia firmował swoim nazwiskiem także zakłady fotograficzne w Hucie Laury i w Lipinach.

Zm. 12 XII 1947 w Unterröblingen am See w radzieckiej strefie okupacyjnej Niemiec.

Czarne Diamenty. Fotografie z Górnego Śląska Maxa Steckla (1870–1947), Zabrze–Ratingen 2001; Hnatyszyn P., *Schwarze Diamanten. Fotografien aus Oberschlesien von Max Steckel (1870–1947)*; Hnatyszyn P., Małusecki B., *Karl-Ludwig Max Steckel, fotograf górnośląski 1870–194[ ]*, Zabrze 1988; Skoczek-Kulpa R., *Fotografie dawnego Chorzowa. Zakład fotograficzny rodziny Tschentscher 1871–1930*, Ch. 2000.

Piotr Hnatyszyn



Steinhoff Walther (1872–1923), górnik, do 1918 r. zatrudniony w górnictwie węgla kamiennego w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), a następnie w miejscowej Inspekcji Górniczej.

Ur. 15 I 1872 w Katowicach. Na pierwszą szychtę zjechał w kopalni „Król". W 1901 r. został asesorem górniczym. W l. 1906–1918 był zatrudniony jako inspektor w Inspekcji Górniczej w Królewskiej Hucie. W 1918 r. mianowano go radcą górniczym i powierzono mu kierownictwo Inspekcją Górniczą w Zabrzu, potem kopalnią „Królowa Luiza" w tym mieście. W 1920 r. został nadradcą górniczym. W Królewskiej Hucie S. był zatrudniony jako honorowy rajca miasta. Miasto mianowało go także starszym miasta (*Stadtältesten*). Mieszkał przy Rynku 11.

Podczas wieloletniej pracy na Polu Wschodnim kopalni „Król" przyczynił się do jego rozwoju. Jako pierwszy w europejskim górnictwie (w kopalni węgla kamiennego „Królowa Luiza", Pole Wschodnie, w l. 1921–1923) poważył się na realizację pomysłu kubełkowego wybierania węgla (*Kübelförder*).

W Zabrzu znajdował się pomnik w parku jego imienia (obecnie K. Świerczewskiego).

Zm. nagle 7 VI 1923.

Adressbuch für Königshütte, Bismarckhütte und Schwientochlowitz 1906/1907, s. 119. – Jaros J., *Dwa wieki kopalni węgla kamiennego „Zabrze-Bielszowice"*, Zabrze 1991, s. 90; Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 116.

Zbigniew Kapała

Stern (Josef) (daty życia nieznane), przemysłowiec, współwłaściciel młyna parowego, istniejącego niegdyś w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) przy obecnej ul. Floriańskiej, zasiadał m.in. w Radzie Miejskiej Królewskiej Huty (po raz pierwszy wybrany 27 XI 1888), Izbie Handlowej rejencji opolskiej (Handelskammer für den Regierungs-Bezirk Oppeln) oraz w zarządzie Związku Gminno-Synagogalnego Rejencji Opolskiej (Vorstand des Synagogen-Gemeinde-Verbandes des Regierungsbezirks Oppeln).

S. zbudował młyn w 1875 r. w miejscu spalonego w sierpniu 1873 r. młyna parowego Paukscha i Freunda. Jego młyn mielił rocznie do 120 tys. cetnarów żyta, pszenicy i innych rodzajów zbóż, a działająca przy nim piekarnia mogła dostarczyć dziennie wypieki z ponad 50 cetnarów żyta, zabezpieczając w pieczywo nie tylko Królewską Hutę, ale także graniczące z nią miejscowości. Młyn parowy S. należał do 4 największych przedsiębiorstw w mieście.

Brzostowski R., Walerjański D., Zapomniani mieszkańcy..., s. 28, 56; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 299.

Zbigniew Kapała

Sternberg Wilhelm (Wolf) (1820–1885), przemysłowiec, założyciel i właściciel parowego tartaku oraz przedsiębiorstwa handlu drewnem w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), firmy znanej daleko poza granica-

mi Śląska. Zasiadał w zarządzie Królewskohuckiej Gminy Synagogalnej, w listopadzie 1868 r. został wybrany do I Rady Miejskiej Królewskiej Huty.

Ur. w Częstochowie, syn Józefa. Był żonaty z Rosalie z d. Grossmann. Zm. 26 IX 1885 w Królewskiej Hucie. Firmę odziedziczył jego syn Arthur, ur. 27 XI 1873 w Królewskiej Hucie.

W 1892 r. firma S. (tartak i handel drewnem kopalnianym) należała do I klasy podatkowej, tj. do 4 miejscowych najlepszych przedsiębiorstw (obok Vereinigte Königs- und Laurahütte, Gustav Schimmelfennig-Chamottefabrik, Stern & Co. Königsh. Dampfmehlmühle). Firma W. Sternberg została zarejestrowana w bytomskim sądzie już 6 II 1865. W 1903 r. posiadała własną bocznicę kolejową i własną zakładową kasę chorych – jako jedyne przedsiębiorstwo w Królewskiej Hucie. Pod swoją nazwą (Dampfsäge und Hobelwerke W. Sternberg) działała nawet w czasach nazistowskich (1939–1945). Mieściła się ona przy ówczesnej Schlackenstr. (obecnie ul. Floriańska), nieopodal wiaduktu kolejowego i obecnej ul. Katowickiej.

Akta USC w Ch., akt zgonu 747/885/1; Brzostowski R., Walerjański D., Zapomniani mieszkańcy..., s. 4, 80; *Kleines Stadtbuch von Königshütte Oberschlesien...*, s. 292; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 72, 76, 298, 303.

Zbigniew Kapała



Stępkowski Stanisław (?–1742), bożogrobowiec, w l. 1715–1732 proboszcz parafii pw. św. Marii Magdaleny w Chorzowie (obecnie Chorzów Stary), przełożony szpitala Św. Ducha pod Bytomiem w tym okresie, proboszcz generalny bożogrobców w l. 1732–1742.

Nie wiadomo, kiedy się urodził. Przed wstąpieniem do wspólnoty bożogrobców w Miechowie służył w wojsku, posłował do Mołdawii i Turcji, uczestniczył w odsieczy wiedeńskiej, odbył studia w Rzymie. W 1707 r. został przez kapitułę miechowską wybrany proboszczem generalnym, ale elekcja nie została zatwierdzona przez polskiego monarchę i Stolicę Apostolską ze względów formalnych (spór kompetencyjny o prawo obsady tego wysokiego stanowiska). Potem, po 8 latach objął parafię w Chorzowie (1715), a także szpital położony pod murami Bytomia przy obecnej ul. Krakowskiej, należący od 400 przeszło lat do bożogrobców. W 5 lat po ich objęciu w parafii chorzowskiej odbyła się kolejna, po 55 latach, wizytacja kanoniczna, przeprowadzona w listopadzie 1720 r. przez kanonika krakowskiego, Dominika Lachmana. Wizytator zobowiązany był sprawdzić wszystko, zarówno w kościele, na plebanii, na cmentarzu, jak i w parafii, przeto dysponujemy z tej wizytacji wyjątkowo szczegółowymi informacjami na różne tematy, nie tylko dotyczące świątyni, jej wyposażenia. Czytamy o niej w protokole powizytacyjnym, że zbudowano ją z kamienia łamanego, przykryta zaś została gontami, że otoczona jest cmentarzem, że znajduje się w niej kilka ołtarzy, w tym ołtarz główny poświęcony Chrystusowi Ukrzyżowanemu z jego rzeźbą i ołtarze boczne poświęcone świętym Łazarzowi i Marcie, że posiada kaplicę św. Grobu. Zawiera ona także informacje na temat wsi i jej mieszkańców. Wizytator podzielił ich na dwie grupy. Do pierwszej zaliczył kmieci, informując, że jest ich we wsi 21 i zwą się siodłakami. Drugą stanowią półkmiecie, tzw. zagrodnicy kościelni (*hortulani ecclesiastici*). Nie podał jednak ich liczby. Skrupulatnie odnotował również powinności chłopskie na rzecz proboszcza jako ich pana feudalnego. Opisał także folwark proboszczowski i przykościelne zabudowania gospodarcze. W sumie wizytowana parafia prezentowała się dobrze.

Wizytator zajrzał także do podbytomskiego szpitala, nad którym opieka i odprawianie mszy 2 razy w tygodniu w tamtejszej kaplicy św. Ducha należały do obowiązków S. i wikariusza Benedykta Gumeńskiego. Drewniana kaplica przeznaczona dla sprawowania liturgii dla chorych musiała być już wtedy w opłakanym stanie, skoro S. niebawem, po zebraniu odpowiednich funduszy, rozebrał ją i wybudował w 1721 r. nową, murowaną, ośmioboczną, która wraz z wyposażeniem przetrwała do dnia dzisiejszego. Nie wiemy, czy on sam, czy dopiero jego następca wyposażył kaplicę w 3 ołtarze, ambonę i organy. W aktach wizytacji kanonicznej przeprowadzonej pod koniec 1720 r. przez wysłannika biskupa krakowskiego nie wytknięto mu poważniejszych zaniedbań w pracy duszpasterskiej. Także zachowane z jego działalności gospodarczej dokumenty pozwalają wysnuć wniosek, że był dobrym gospodarzem.

S. opuścił parafię chorzowską i podbytomską placówkę w 1732 r. Po powtórnym wyborze został zatwierdzony na stanowisku proboszcza generalnego w Miechowie, na którym przetrwał do 1742 r. Zasłużył się tam w walce o emancypację klasztoru. Był pierwszym proboszczem zakonnym z tytułem *praepositus generalis claustralis infulatus*.

Drabina J., *Historia Chorzowa...*, s. 114, 115, 148; tenże, *Bożogrobcy w Chorzowie*, [w:] *Bożogrobcy...*, s. 85; tenże, Stępkowski Stanisław, [w:] *Bytomski słownik biograficzny*, red. J. Drabina, B. 2004, s. 254–255; Gorzelik J., *Sztuka bytomska doby baroku*, [w:] *Bytom i jego dziedzictwo. W 750-lecie nadania praw miejskich (Materiały z interdyscyplinarnej konferencji naukowej w Bytomiu w dniach 18–19 listopada 2004)*, B. 2004, s. 128; Hanke R., Stępkowski Stanisław (*1659–1738*), [w:] *Chorzowski słownik biograficzny...*, s. 148–149; Knossalla J., *Das Dekanat Beuthen...*, s. 531; Macha J., *Monografia Starego Chorzowa, parafii św. Marii Magdaleny*, [w:] *Chorzów (Stary). Trzy historie...*, s. XXXVIII [tam: Stępkowski], LXVI [tam: Stępkowski]; Namyślak S., *Kościół Św. Ducha*, [w:] *Bytomskie zabytki*, red. J. Drabina, B. 2001, s. 186–188; Pęckowski Z., *Miechów...*, s. 285 n; tenże, *Ziemia miechowska...*, s. 17; Piwoński H., *Bożogrobcy*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 2, Lublin 1976, kol. 882.

Jan Drabina

Stolle Emil Friedrich Ferdinand (1861–1917), nadburmistrz Królewskiej Huty (obecnie Chorzów).

Ur. 21 IV 1861 w miasteczku Lindow w powiecie Neu-Ruppin, w rodzinie ewangelickiej. Jego ojciec Fritz Stolle był właścicielem ziemskim, matka – Minna z d. Schneider (przeżyła ona zresztą syna, mieszkając jako wdowa w Konotopie [Friedenau] koło Choszczna [Arnswalde]). Uczył się w gimnazjach w Wittstock i Neuruppin, a następnie studiował prawo na uniwersytetach w Berlinie i Greifswald. Na początku swej drogi zawodowej pracował w sądownictwie, uzyskując w 1883 r. rangę referendarza, a w 1888 r. – asesora sądowego.

W lipcu 1889 r. objął stanowisko pierwszego członka Magistratu ds. prawnych (*Stadtrat*) i zastępcy burmistrza w miasteczku Glauchau w Saksonii. W październiku 1890 r. wybrany został przez Radę Miejską na wiceburmistrza w Halberstadt, mieście, gdzie pracował już wcześniej dawny burmistrz Królewskiej Huty → Bödcher.

Od 1 I 1898, po odejściu na emeryturę nadburmistrza → Leopolda Girndta, wybrany został na 12-letnią kadencję na stanowisko pierwszego burmistrza w Królewskiej Hucie. W urząd wprowadził go prezydent rejencji opolskiej von Bitter 4 I 1898. S. charakteryzował się wyjątkową sumiennością połączoną z wielką obowiązkowością i rozwagą. Cechy te przyczyniły się, mimo trudnego położenia gospodarczego, do rozkwitu miasta pod jego rządami. Miasto było zarządzane mądrze i oszczędnie. Burmistrz położył zasługi dla kościołów, opieki społecznej i życia związkowego.

W 1898 r. rozbudowano Szpital św. Jadwigi przy Peterstr. (ul. Piotra), a rok później położony obok Sierociniec Katolicki św. Józefa. Burmistrz przyczynił się do budowy Szpitala Miejskiego (1902–1904) oraz domu starców i domu dziecka przy Charlottenstr. (ul. Wandy) w l. 1902–1905.

Za jego kadencji wybudowano wiele szkół powszechnych dla gwałtownie wzrastającej

liczby mieszkańców miasta. Były to: 18-klasowa szkoła nr VIII przy Schützenstr. (ul. Styczyńskiego), wybudowana w l. 1900–1901, gmachy szkolne przy Peterstr. (ul. Piotra), wzniesione w l. 1901–1902 (24-klasowa) oraz w 1908 r., szkoła nr V przy Gneisenaustrasse (ul. Dąbrowskiego), wybudowana w l. 1903–1904, szkoła przy Lagiewnikerstr. (ul. Łagiewnicka), pochodząca z l. 1905–1907, szkoła nr X(?) przy Flurstr. (ul. Urbanowicza), zbudowana w l. 1909–1910, szkoła ewangelicka nr XI (XIV?) przy Gneisenaustr. (ul. Dąbrowskiego) z l. 1909–1911(1912) oraz szkoła nr XV przy Kronprinzenstr. (ul. 3 Maja) z 1913 r. (1914?). W l. 1905–1907 powstał nowy budynek żeńskiej szkoły średniej (*Cecilienschule* – obecnie IV Liceum Ogólnokształcące); szkołę tę uprzednio skomunalizowano w 1900 r. W l. 1909–1910 przy Peterstr. (ul. Piotra) wzniesiono nowy gmach średniej szkoły realnej (*Oberrealschule*), który oddano do użytku w 1911 r. W 1898 r. utworzono w mieście kupiecką szkołę dokształcającą, a w 1906 r. żeńską szkołę handlową. W 1913 r. w gmachu dawnego Szpitala Miejskiego (obecnie Muzeum przy ul. Powstańców) otwarto szkołę policyjną.

Z inicjatywy burmistrza rozbudowano park na Górze Redena (Kaiser Wilhelm Park), a w l. 1898–1899 powstał tam budynek restauracji. Niedługo po rozpoczęciu urzędowania przez S. 8 VIII 1898 w mieście wprowadzono światło elektryczne (energia pochodziła z elektrowni w pobliskim Chorzowie), co umożliwiło uruchomienie elektrycznej trakcji tramwajowej. Kontynuowano brukowanie i kanalizowanie ulic miasta, rozbudowano ich oświetlenie, na Rynku i Bismarckplatz (pl. Mickiewicza) urządzono skwery. Przy nowych ulicach powstawały całe kwartały nowej prywatnej zabudowy mieszkaniowej, zwłaszcza w południowej części miasta. Zbudowano w Królewskiej Hucie miejską rzeźnię (1900–1901) i halę targową (1903–1905). O budowę tej ostatniej burmistrz musiał toczyć ciężkie boje na forum Rady Miejskiej z opozycją przeciwną tej inwestycji. Aby ją zwalczyć, wysłał oponentów w głąb Niemiec, by przyjrzeli się podobnym urządzeniom w innych miastach.

W celu poprawienia zaopatrzenia miasta w wodę w 1903 r. zbudowano nową wieżę ciśnień koło remizy strażackiej, a w 1913 r. – nową gazownię. W 1902 r. utworzono zawodową straż pożarną, która w l. 1905–1906 zyskała własną remizę (umieszczono w niej też utworzony już w 1900 r. urząd probierczy, nowo otwarty lombard miejski i bibliotekę miejską), istniejącą do dziś. Miasto zyskało również dworzec kolejowy (1902–1903). W 1898 r. ukończono budowę kościoła ewangelickiego im. Marcina Lutra, a rok później miasto otrzymało własną filię Banku Centralnego (Reichsbank), która z czasem otrzymała zbudowany w l. 1904–1905 własny budynek przy Parkstr. (ul. Dąbrowskiego). W l. 1904–1907 powstał katolicki kościół św. Józefa w północnej części miasta.

W 1901 r. w mieście utworzono Górnośląski Teatr Ludowy (Oberschlesisches Volkstheater), a nadburmistrz został przewodniczącym jego kuratorium. Instytucja ta miała podnieść poziom kulturalny społeczeństwa, propagując kulturę niemiecką.

W 1905 r. S. nosił się z zamiarem odejścia ze stanowiska i wystartował w konkursie na nadburmistrza miasta Halle. Jednak po podwyższeniu mu przez Radę Miejską uposażenia zdecydował się pozostać w Królewskiej Hucie.

Jeszcze przed upływem pierwszej kadencji 8 IX 1906 został mianowany personalnie nadburmistrzem, a po upływie kadencji 1 I 1910 jednogłośnie wybrano go na kolejną 12-letnią kadencję urzędowania. Od 1899 r. był przedstawicielem Królewskiej Huty w Śląskim Sejmiku Prowincjonalnym (Schlesischer Provinziallandtag) we Wrocławiu. Wielokrotnie składano mu oferty objęcia analogicznego stanowiska w innych większych miastach, on jednak pozostał wierny Królewskiej Hucie. Mieszkał przy Parkstr. 11 (obecnie ul. Dąbrowskiego) w kamienicy należącej do Alberta Goldsteina, a pod koniec życia przy Raczekstr. 12a.

Podczas urzędowania popadał w konflikty z przedstawicielami wielkiego przemysłu, którzy często nie chcieli uwzględniać w swych działaniach interesów miasta. Zawsze z powodzeniem bronił spraw miasta.

Dn. 22 VII 1915 władze państwowe mianowały S. pierwszym burmistrzem okupowanego Sosnowca w Zagłębiu Dąbrowskim. Dn. 6 X 1915 S. zrezygnował z tego stanowiska (zastąpił go dotychczasowy drugi burmistrz Poznania Künzer), ale nie mógł też powrócić na urząd nadburmistrza Królewskiej Huty z powodu ciężkiej choroby serca i pozostawał urlopowany aż do 1 IV 1917 w celu poprawy zdrowia.

S. był członkiem zarządu Związku Miast Górnośląskich (Oberschlesischer Städtetag) i stał na czele Związku Straży Pożarnych Rejencji Opolskiej (Feuerwehr-Verband des Regierungsbezirks Oppeln). Do 1905 r. pełnił funkcję wiceprzewodniczącego Górnośląskiego Okręgowego Związku Przeciw Nadużywaniu Napojów Alkoholowych (Oberschlesischer Bezirksverein gegen den Missbrauch geistiger Getränke) w Bytomiu, był też członkiem Zarządu Górnośląskiego Związku Muzealnego (Oberschlesischer Museumsverein) oraz Rady Męskiego Związku Gimnastycznego (Männerturnverein) w Królewskiej Hucie.

Był żonaty z Elisabeth z d. Reinhard. Mieli 3 dzieci (córkę i 2 synów, jeden z nich, Bernd, służył w marynarce wojennej podczas I wojny światowej). Żona udzielała się społecznie, m.in. pełniła funkcję przewodniczącej miejscowego oddziału Vaterländischer Frauenverein. Odznaczono ją w 1907 r. Medalem Czerwonego Krzyża (Rote Kreuz Medaille) III klasy.

S. zm. 17 I 1917 w Królewskiej Hucie. Miasto urządziło mu uroczystość pogrzebową – trumnę wystawiono w sali posiedzeń Rady Miejskiej w ratuszu, a dzień później odbyła się uroczystość żałobna w hotelu „Graf Reden". Nadburmistrza pochowano na cmentarzu ewangelickim przy kościele im. Elżbiety.

Podczas II wojny światowej ku jego czci przemianowano obecną ulicę ks. Gałeczki na Emil-Stolle-Strasse.

Został odznaczony Orderem Czerwonego Orła IV klasy, w 1911 r. Orderem Korony III klasy oraz w 1909 r. Pożarniczą Odznaką Honorową (Feuerwehr-Ehrenzeichen). W sierpniu 1913 r. otrzymał od króla złoty łańcuch urzędowy (tak jak bytomski nadburmistrz Georg Brüning).

Akta USC w Ch., akt zgonu nr 29/1917/1; APKat., Zespół: Akta miasta Chorzów, sygn. 2444, Oberbürgermeister Emil Stolle. – *Adressbuch für Königshütte, Bismarckhütte und Schwientochlowitz 1906/1907*; *Bericht über die Verwaltung... 1898 bis 1907*, s. 4, 6 i n.; *Bericht über die Verwaltung... 1910*; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 33, 34, 70; *Sosnowiec: 100 lat dziejów miasta*, red. J. Walczak, Sosnowiec 2002, s. 52. – „Oberschlesien" 1917, 15. Jg., H. 11, Februar, s. 544, 545; „Der oberschlesische Wanderer" 1917, 19 Januar. – Informacje przekazane przez Gabriele Bremer z Historisches Stadtarchiv Halberstadt.

Przemysław Nadolski

Stroh Johann Karl (1764–1822), górnik, w l. 1800–1803 nadsztygar w kopalni węgla kamiennego „Król"; jego imię nosił później jeden z szybów tej kopalni.

Ur. 15 III 1764 we Wrocławiu. Do 1789 r. uczęszczał do tamtejszego Gimnazjum św. Elżbiety, a potem do 1793 r. studiował w Halle. W l. 1800–1803 był nadsztygarem w kopalni „Król", potem pracował jako urzędnik w kierownictwie rewiru górniczego w Hulczynie. Stamtąd został przeniesiony w 1810 r. jako sekretarz górniczy do Urzędu Górniczego w Tarnowskich Górach, gdzie powierzono mu kierownictwo założonej w 1803 r. Szkoły Górniczej. (W tymże roku otwarto równocześnie szkołę górniczą w Królewskiej Hucie, którą jednakże zamknięto już w 1805 r. z powodu braku uczniów). W 1810 r. do Szkoły Górniczej w Tarnowskich Górach uczęszczało zaledwie kilku uczniów. Prawdziwą szkołą stała się ona dopiero pod kierownictwem S. Wówczas wprowadzono w niej nauczanie wszystkich przedmiotów związanych z górnictwem. Nauka była połączona równocześnie z praktyką w kopalni. Szkoła przygotowywa-

ła wyższych i niższych urzędników górniczych. Główne kierunki działalności szkoły S. wytyczył już w 1811 r. w 2 memoriałach przedstawionych władzom górniczym.

Oprócz pracy w szkole od 1811 r. S. był także rachmistrzem i sekretarzem oddziału (sekcji) węgla kamiennego w Urzędzie Górniczym.

Zm. 25 IX 1822 w Tarnowskich Górach. Był wysoko ceniony przez przełożonych. O docenieniu jego górniczej działalności świadczy fakt, że jednemu z szybów kopalni „Król" nadano jego imię.

Geisenheimer L., *Festschrift zur fünfzigjährigen Jubelfeier...*, s. 15, 22–27, 30, 39; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 43; Nowak J., *Kronika miasta i powiatu Tarnowskie Góry*, Tarnowskie Góry 1927, s. 138 (tu błędna data śmierci: 1823); Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 141; Piernikarczyk J., *Historia górnictwa i hutnictwa...*, t. 1, s. 367.

Zbigniew Kapała



Strozyk Joseph (1881–1943), dyrektor wydawnictwa „Der Oberschlesische Kurier", przewodniczący Rady Miejskiej Królewskiej Huty (obecnie Chorzów) od 13 IV 1927 do 1 VII 1934, od rana 5 IX 1939 r. przez kilka godzin tymczasowy burmistrz Chorzowa.

Ur. 19 III 1881 w Oleśnie. Przed 1939 r. i w l. 1939–1943 działał aktywnie w wielu niemieckich organizacjach w Królewskiej Hucie, m.in. w Katholischer Männerverein, Wohnungsbauverein, Deutscher Schulverein, Deutsche Theatergemeinde, Deutsche Volksbank. W większości z nich był ławnikiem (członkiem zarządu), a w Wohnungsbauverein oraz miejscowym Deutscher Schulverein przez wiele lat przewodniczącym. Z Deutscher Schulverein związany był także w okresie wznoszenia w Królewskiej Hucie budynku prywatnego niemieckiego Gimnazjum im. Josepha Eichendorffa (obecnego gmachu I Liceum Ogólnokształcącego im. Juliusza Słowackiego). Od 21 II 1909 należał do Männer-Turn-Verein. Na początku l. 20. XX w. był członkiem Katholische Volkspartei (dawne Centrum). W listopadzie 1926 r. został wybrany do Rady Miejskiej z ramienia Deutsche Wahlgemeinschaft der Katholischen Volkspartei und der Deutschen Partei. Od 13 IV 1927 był jej przewodniczącym; ponownie został wybrany do Rady Miejskiej 4 V 1930, a na stanowisko jej przewodniczącego 28 V 1930. Były to lata ostrych konfliktów polsko-niemieckich w Radzie, które ostatecznie doprowadziły do powołania w Chorzowie z dn. 12 VII 1934 15-osobowej rady komisarycznej, sprawującej władzę w mieście do wybuchu II wojny światowej.

Po zajęciu Chorzowa w dn. 4 IX 1939 przez wojska niemieckie, rankiem 5 IX wojenny komendant miasta, mjr Scholz, powołał S. na jego tymczasowego komisarycznego burmistrza. Zaraz potem S. skierował do mieszkańców miasta odezwę, w której poinformował ich o objęciu władzy w mieście do czasu przybycia komisarycznego burmistrza, wskazanego przez Zarząd Cywilny przy 14. armii niemieckiej. Wezwał mieszkańców do zachowania spokoju i porządku oraz do wykonywania zarządzeń władz wojskowych i cywilnych, w tym do otwarcia wszystkich sklepów. Jednocześnie, dla wsparcia swojej pracy, powołał 15 komisarycznych radnych. Urząd tymczasowego burmistrza sprawował bardzo krótko, zaledwie kilka godzin, bo już po południu, około godz. 17.00 5 IX oficjalnie rozpoczął pracę dr → Walter Delius z Wesermünde, przysłany tu przez szefa Zarządu Cywilnego przy 14. armii, Otto Fitznera. Dn. 24 VII 1941 S. został wybrany ponownie przewodniczącym rady nadzorczej Wohnungsbauverein.

Był żonaty z Marią z d. Schega.

Zm. 12 I 1943 w Królewskiej Hucie.

Akta USC w Ch., akt zgonu nr 66/1943. – Biały F., *Okres wojny i okupacji*, [w:] *Chorzów. Zarys rozwoju miasta...*, s. 187; „Kattowitzer Zeitung" 1939, nr 241 z 8 IX; Kaczmarek R., *Powiat miejski Królewska Huta (Stadtkreis Königshütte) w latach II wojny światowej*, [w:] *Z dziejów tradycji, historii i kultury Wielkich Hajduk. Materiały z sesji popularnonaukowej 4–5 października 1995*, [red. J. Kurek], Ch. 1996, s. 73; Mitglieder-Verzeichnis der Männer-Turn-Vereins In Königshütte O.-S., MCh/H/P-15; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 284, 286, 392–394, 396, 402–403, 424; Sieradzka D., *Z dziejów samorządu komunalnego miasta Chorzowa...*, s. 29, 39, 48–49, 54, 64, 66.

Zbigniew Kapała

Suf[f]in (Ruffin) (daty życia nieznane), prawdopodobnie pochodził z Miechowa. Na przełomie 1786/1787 r. odlał dzwony dla kościoła w Chorzowie (Starym).

Krause W., *Grundriss eines Lexikons...*, Bd. 2, s. 31.

Zbigniew Kapała



Sugg Emil (1853–1938), wieloletni kierownik zakładów hutniczych Zjednoczonych Hut „Królewska" i „Laura", następnie dyrektor huty „Królewskiej".

Ur. 21 IX 1853 w Rudach k. Raciborza jako najmłodszy z 4 synów książęcego lekarza hutniczego Louisa Sugga i Constanze z d. Kurtz. Rodzina ojca przybyła na Górny Śląsk z zachodnich Niemiec, matka zaś pochodziła z rodziny rajców miejskich z Głogówka. Najstarszy brat S. wyemigrował później do Chile.

S. uczył się w prywatnej szkole dla dzieci urzędników księcia raciborskiego w Rudach. W l. 1864–1867 uczęszczał do klasycznego gimnazjum ewangelickiego w Raciborzu. Naukę kontynuował w prowincjonalnej średniej szkole przemysłowej (Provinzial-Gewerbeschule) w Brzegu w l. 1867–1871. W l. 1871–1874 studiował na Królewskiej Akademii Przemysłowej (Königliche Gewerbeakademie) w Berlinie, poprzedniczce tamtejszej politechniki. Następnie przez 2 lata praktykował w fabryce maszyn Egells und Wöhlert w Berlinie. W l. 1876–1877 odbył jednoroczną służbę wojskową.

W październiku 1877 r. powrócił na Górny Śląsk, gdzie rozpoczął praktykę w koncernie Vereinigte Königs- und Laurahütte. Z firmą tą był związany przez następne 36 lat kariery zawodowej. Jako kierownik zakładów hutniczych spółki zajął się m.in. instalacją nowych dmuchaw wielkopiecowych w hucie „Królewskiej". Asystował działaniom ówczesnego dyrektora generalnego → Karla Richtera, który po prywatyzacji niegdyś państwowego zakładu w 1870 r. kierował nim w imieniu właściciela → Hugona hrabiego Henckla von Donnersmarcka.

W 1876 r. w hucie „Królewskiej" wprowadzono bessemerowski proces wytapiania stali w nowej stalowni. S. 3 lata później awansował na stanowisko nadmistrza (*Obermeister*), w 1882 r. został mistrzem hutniczym (*Hüttenmeister*), a w 1884 r. – kierownikiem stalowni w randze nadinżyniera (*Oberingenieur*) oraz kierownikiem walcowni. W 1890 r. odbył podróż studyjną do Ameryki Północnej, podczas której zapoznał się z tamtejszym przemysłem hutniczym. W późniejszym okresie pokierował również nowymi warsztatami konstrukcji stalowych (w 1894 r. zakładem budowy mostów, w 1895 r. – fabryką wagonów, w 1899 r. – prasownią).

Nową metodą wytopu surówki w hucie „Królewskiej" był wprowadzony w 1885 r. proces zasadowy, zwany tomasowskim, który umożliwił wykorzystanie rud żelaza z terenu Niemiec, mimo dużej zawartości w nich fosforu. S. wdrożył tę technologię do praktycznego stosowania.

W 1901 r. objął funkcję dyrektora huty „Królewskiej", a w 1902 r. został członkiem

zarządu całej spółki. Dyrektor generalny koncernu, → Ewald Hilger, postanowił w 1905 r. przeprowadzić generalną modernizację zakładów hutniczych koncernu. Techniczne kierownictwo całego programu powierzył właśnie S., który w listopadzie 1907 r. objął kierownictwo wszystkich hut koncernu (oprócz „Królewskiej" były to huty „Laura" i „Zgoda" – Eintrachthütte, oraz huty w Zagłębiu Dąbrowskim, po stronie rosyjskiej) w randze naczelnego dyrektora (*Oberhüttendirektor*). W 1907 i 1911 r. rozbudowano stalownię bessemerowską, równocześnie wznosząc nową stalownię martenowską z szeregiem kominów, będących do l. 90. XX w. jednym z symboli Chorzowa. Ostatnie przestarzałe piece pudlerskie wygaszono 2 lata później. W 1907 i 1909 r. rozbudowano również wydział budowy mostów. W 1909 r. powstała nowa hala montażowa budowy zwrotnic, a w 1911 r. zmodernizowano fabrykę wagonów. Nowym wydziałem była wybudowana w 1909 r. wytwórnia resorów i sprężyn. W 1910 r. powstała nowoczesna walcownia zgniatacz. Zainstalowano wówczas walcarkę systemu Morgana. Dla usprawnienia transportu węgla kamiennego do huty w tym samym roku zbudowano napowietrzną kolej linową, prowadzącą z kopalni „Gräfin Laura" do wydziału wielkich pieców.

Dn. 1 VII 1913 S. przeszedł na emeryturę. Jedną z przyczyn były nieporozumienia z jego bezpośrednim zwierzchnikiem Hilgerem. Za swą pracę zawodową S. otrzymał Order Czerwonego Orła III klasy.

S. udzielał się również społecznie. W 1906/1907 r. otrzymał tytuł honorowego obywatela miasta. Zapamiętano go jako człowieka z poczuciem humoru. Prywatnie był stałym bywalcem restauracji dworcowej w Królewskiej Hucie, gdzie biesiadował w gronie przyjaciół. Z upodobaniem uprawiał wędrówki górskie, zwłaszcza po Karkonoszach (na Śnieżce spędził swoje 80. urodziny).

W Królewskiej Hucie mieszkał w zachowanej do dziś willi na rogu obecnych ul. Dąbrowskiego i Sobieskiego (obok kościoła ewangelickiego; obecnie przedszkole), od jego nazwiska zwanej Villa Sugg. Na emeryturze zamieszkał we Wrocławiu we własnej willi w podmiejskim osiedlu Zalesie (Leerbeutel). Do 1918 r. pełnił funkcję radnego Wrocławia. Jeszcze dłużej, do 1934 r., był przewodniczącym śląskiej grupy krajowej branżowego metalurgicznego zakładu ubezpieczeń od wypadków przy pracy (Unfallberufsgenossenschaft für Eisen und Stahl). Aż do śmierci wchodził w skład rady nadzorczej firmy ubezpieczeniowej Gerling.

Od 1882 r. był żonaty z Elisabeth z d. Treblin, krewną dyrektora Karla Richtera. Jego żona zm. w 1902 r. w Królewskiej Hucie. Ich syn zginął na froncie I wojny światowej.

S. zm. we Wrocławiu 21 VII 1938.

Leesch W., *Oberhüttendirektor Emil Sugg 1853–1938*, „Mitteilungen des Beuthener Geschichts- und Museumsvereins", H. 25/26: 1963/1964, s. 216–219.

Przemysław Nadolski



Superniok Edward (1895–1964), działacz sportowy, pionier polskiego ruchu sportowego w Wielkich Hajdukach (obecnie Chorzów Batory).

Ur. 4 X 1895 w Katowicach-Szopienicach. Syn Franciszka i Marty z d. Golla. W Wielkich Hajdukach znalazł się ok. 1920 r. Drukarz z zawodu. Był pracownikiem gminy Wielkie Hajduki. Wraz z → Bernardem Skopem, braćmi Bartoszkami, Franciszkiem Wizą brał udział 22 II 1920 w zebraniu, które odbyło się w Hotelu „Lomnitz" w Bytomiu. Do spotkania doszło z inicjatywy dr. Maksymiliana Wilimowskiego, dążącego do założe-

nia polskiego klubu sportowego w Wielkich Hajdukach. Dn. 3 IV 1920 w biurze plebiscytowym w Wielkich Hajdukach S. uczestniczył w zebraniu założycielskim Klubu Sportowego (KS) „Ruch" Wielkie Hajduki. Z jego inicjatywy wybrane zostało logo klubu, które przetrwało do dnia dzisiejszego. S. powierzono funkcję skarbnika, a kilka miesięcy później – 7 VII 1920 – naczelnika sportowego (kapitana odpowiedzialnego za rozwój zewnętrznych kontaktów sportowych). Na tym stanowisku doprowadził do rozegrania ważnego dla akcji plebiscytowej na Górnym Śląsku meczu pomiędzy KS „Ruch" a KS „Polonia" Warszawa. Wówczas w Polskim Komisariacie Plebiscytowym uznano, że Wielkie Hajduki są ważną placówką polskiego ruchu sportowego, a S. został wybrany na członka zarządu Górnośląskiego Okręgowego Związku Piłki Nożnej w Bytomiu. (Według niektórych opracowań S. miał być już członkiem Górnośląskiego Związku Towarzystw Sportowych w Bytomiu, założonego 3 III 1920). W l. 1921–1922 i 1924–1925 był prezesem KS „Ruch" Wielkie Hajduki. Również po przyłączeniu Wielkich Hajduk do Polski S. pracował jako członek zarządu Górnośląskiego Okręgowego Związku Piłki Nożnej, a po jego reorganizacji w 1927 r. – Śląskiego Okręgowego Związku Piłki Nożnej z siedzibą w Katowicach. Był sędzią piłkarskim z legitymacją nr 11, wydaną przez Okręg Sędziowski Górnośląskiego Okręgowego Związku Piłki Nożnej. W latach kryzysu gospodarczego był sponsorem ruchu sportowego.

Działał też w związkach zawodowych drukarzy. Już w 1920 r. należał do współzałożycieli polskiego Kółka Graficznego z siedzibą w Bytomiu. Od 1926 r. zaś działał w Okręgowym Śląskim Związku Drukarzy Polskich w Katowicach, początkowo w komisji rewizyjnej, a od 1928 r. do wybuchu II wojny światowej jako skarbnik. Funkcję tę pełnił również w l. 1945–1948.

Po wybuchu II wojny światowej ukrywał się; był 3-krotnie aresztowany przez gestapo. W 1945 r. (według niektórych źródeł) razem z Franciszkiem Wizą i Walentym Statecznym reaktywował KS „Ruch". Był członkiem Komisji Rewizyjnej Komitetu Wykonawczego Uroczystości 25-lecia Śląskiego Okręgowego Związku Piłki Nożnej oraz inicjatorem opracowania dziejów Klubu Sportowego „Ruch" w 1958 r.

Został odznaczony Krzyżem Niepodległości, Krzyżem Powstańczym, Złotym i Srebrnym Krzyżem Zasługi. Otrzymał Złoty Sygnet 25-lecia Śląskiego Okręgowego Związku Piłki Nożnej (1945), Złotą Odznakę 40-lecia KS „Ruch" (1960) oraz liczne dyplomy: Polskiego Związku Piłki Nożnej z okazji 10-lecia Śląskiego Okręgowego Związku Piłki Nożnej (1930), Śląskiego Okręgowego Związku Piłki Nożnej, FIFA (Międzynarodowej Federacji Piłki Nożnej), Głównego Komitetu Kultury Fizycznej i Turystyki.

Zm. 29 XII 1964 w Chorzowie.

Bagier T., Dutkowski Z., Kraszkiewicz M., *Pięćdziesiąt lat Klubu Sportowego „Ruch" Chorzów*, Ch. 1970; *40-lecie KS „Ruch" Chorzów*, Ch. Batory 1960; *40-lecie Śląskiego Okręgowego Związku Piłki Nożnej 1920–1960*, Kat. 1960 (fot., s. 33); *25 lat KS Ruch (W. Hajduki), pięciokrotnego mistrza piłkarskiego Polski*, „Sport" 1945, nr 9; Janik T., *Ruch sportowy; Jednodniówka 25 lat Śląskiego Okręgowego Związku Piłki Nożnej 1920–1945*, Kat. 1945; Konieczny A., Krawczyk K., Gorzelany F., *Piłka jest okrągła*, Kat. 1970; Kurek J., *Historia Wielkich Hajduk...*; Loch A., *O tym, który zakładał Ruch. E. Superniok*, „Goniec Górnośląski" 1958, nr 31. – „Sport" 1965, nr 1.

Antoni Steuer



Szabatowski-Stancjo Ludwik (1891–1927), działacz socjalistyczny i komuni-

styczny w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. 19 I 1891 na Śląsku Cieszyńskim, tam też ukończył szkołę powszechną i wcześnie, z powodu trudnych warunków materialnych, zaczął pracować zarobkowo w różnych zakładach przemysłowych. W konsekwencji wstąpił do Polskiej Partii Socjalistycznej Galicji i Śląska Cieszyńskiego. W 1914 r. stał się żołnierzem Legionów Piłsudskiego i brał udział w walkach aż do kryzysu przysięgowego w 1917 r. Następnie działał w Polskiej Partii Socjalistycznej (Frakcja Rewolucyjna) i Polskiej Organizacji Wojskowej na terenie Kongresówki. Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę został sekretarzem Okręgowego Komitetu Robotniczego PPS w Kielcach oraz organizował klasowe związki zawodowe. W partii reprezentował skrzydło skrajnie lewicowe, bliskie komunistom.

Nie jest jasne, kiedy Sz. przeszedł do Komunistycznej Partii Robotniczej Polski (KPRP) i przybył na Górny Śląsk. H. Rechowicz przypuszczał, że Sz. należał najpierw do rozłamowej PPS-Opozycji; jej część wiosną 1920 r. przyłączyła się do KPRP. Być może, to KPRP skierowała go wkrótce na Górny Śląsk, gdzie nawiązał kontakt z lewicowym nurtem Polskiej Partii Socjalistycznej zaboru pruskiego, która 26 IX 1920 utworzyła Komunistyczną Partię Górnego Śląska (KPGŚl.). Sz. wystąpił na pierwszym publicznym zebraniu nowej partii 3 X w hotelu „Graf Reden" w Królewskiej Hucie. Dn. 7 XI 1920 KPGŚl. połączyła się z okręgiem górnośląskim Komunistycznej Partii Niemiec. Na I zjeździe zjednoczonej KPGŚl. 12 XII 1920 Sz. został wybrany do prezydium zjazdu i wygłosił jeden z referatów politycznych. Wszedł również do Komitetu Centralnego partii. Wbrew większości KPGŚl. Sz. opowiadał się za przyłączeniem Górnego Śląska do Polski, ponieważ jego polskość nie ulegała dla niego wątpliwości. Pogląd taki wyraził m.in. w wierszu *Rota górnośląska*, ogłoszonym w „Gazecie Robotniczej" (16 VII 1920), manifestującym tendencje rewolucyjne i patriotyczne. Mimo to Wydział Wywiadowczy PK Pleb. domagał się jego wysiedlenia lub aresztowania. Zagrożony aresztowaniem przez policję, opuścił Górny Śląsk w styczniu 1921 r.

Wiadomo, że Sz. był więziony w Polsce. Na Górny Śląsk przybył ponownie na początku 1923 r. i wszedł w skład Komitetu Wykonawczego KPGŚl., stanowiącej wówczas okręg KPRP. Był to czas poważnego fermentu wśród robotników, spowodowanego nagłym kryzysem w przemyśle po podziale regionu między Polskę a Niemcy. Sz. wziął udział w organizacji ruchu radykalnych rad załogowych (przedstawicielstw załóg robotniczych), który doprowadził do wybuchu strajku powszechnego w październiku 1923 r.

Sz. nie uczestniczył w strajku, ponieważ był delegatem okręgu górnośląskiego na II Zjeździe KPRP 19 IX–2 X 1923 pod Moskwą. Odegrał w nim dużą rolę, zyskując aprobatę dla swych poglądów w kwestii niepodległości Polski. Dążył do zwiększenia popularności KPRP przez śmiałe działania, tworzenie skierowanego przeciw PPS jednolitego frontu robotniczego „od dołu" itp. Komuniści górnośląscy kontynuowali z dość dużym powodzeniem akcję radykalnych rad załogowych, ale Sz. nie brał w niej udziału, ponieważ w kwietniu 1924 r. został aresztowany i do połowy 1926 r. był więziony we Wronkach. Więzienie opuścił z mocno nadszarpniętym zdrowiem.

Jako sekretarz Centralnego Komitetu Wyborczego Bloku Jedności Robotniczej (legalnej ekspozytury partii komunistycznej, od 1925 – KPP) Sz. kierował akcją w wyborach w 1926 r. W konflikcie wewnętrznym w KPP po zamachu majowym J. Piłsudskiego Sz. stanął po stronie tzw. większości, która opierała się ultralewicowej tzw. mniejszości. Spotkał się z tego powodu z ostrą opozycją w górnośląskim okręgu KPP, który popierał „mniejszość". Na IV Zjeździe KPP w styczniu 1927 r. reprezentował okręg zagłębiowski partii. Był mocno atakowany przez przedstawicieli „mniejszości".

Zm. w czasie obrad 17 III 1927.

Rechowicz H., *Szabatowski-Stancjo Ludwik*, [w:] ŚSB, t. 1; Potemski T., *Droga Ludwika Szabatowskiego*, Kat. 1960; Hawranek F., *Ruch komunistyczny na Górnym Śląsku w latach 1918–1921*, Wr. 1966; Walczak J., *Komunistyczna Partia Polski na Górnym Śląsku i w Cieszyńskiem (1922–1938)*, Kat. 1988.

Jan Walczak



Szafarczyk Józef (1894–1978), urzędnik, powstaniec śląski.

Ur. w 1894 r. w Szarlocińcu (obecnie, od 1 IV 1939, część miasta Chorzowa), w robotniczej rodzinie Franciszka i Marii z d. Glueck. Po ukończeniu w rodzinnej miejscowości szkoły elementarnej uczył się w gimnazjach w Oświęcimiu, Lublanie i Krakowie, gdzie zdał egzamin dojrzałości. W Lublanie rozpoczął studia filozoficzne. Od maja 1916 r. do listopada 1918 r. walczył w szeregach armii niemieckiej najpierw na froncie rumuńskim, a następnie na froncie zachodnim.

Był jednym z czołowych organizatorów Polskiej Organizacji Wojskowej Górnego Śląska (POW GŚl.) w powiecie katowickim, w Nowej Wsi, Halembie, Kochłowicach, Wirku. W organizacji tej współpracował z Ludwikiem Salomonem. Od kwietnia 1919 r. pełnił funkcję adiutanta i oficera do specjalnych poruczeń w Dowództwie Głównym POW GŚl. Po powrocie ze Strumienia z częścią dowództwa w przededniu wybuchu I powstania śląskiego został aresztowany na dworcu kolejowym w Pawłowicach, przetrzymywany w więzieniach w Katowicach, Kłodzku i Świętoszowie (Neuhammer). W wyniku udanej ucieczki w połowie września 1919 r. przybył do Polski (gdyż na Górnym Śląsku groziło mu ponowne aresztowanie). Mianowany został dowódcą obozu dla uchodźców powstańczych w Jaworznie. Na przełomie 1919 i 1920 r. powrócił na Górny Śląsk i objął stanowisko dowódcy okręgu V (katowickiego) POW GŚl. Po przejęciu tych obowiązków przez Walentego Fojkisa Sz. ponownie pełnił funkcję adiutanta Dowództwa Głównego. Miało ono początkowo siedzibę w hotelu „Lomnitz" w Bytomiu, a następnie w Sosnowcu. Był też łącznikiem między Dowództwem Głównym POW GŚl. a Polskim Komisariatem Plebiscytowym.

W dniach poprzedzających II powstanie śląskie, w okresie nasilonych antypolskich i antyfrancuskich demonstracji ludności niemieckiej organizował ochronę siedziby Polskiego Komitetu Plebiscytowego w Katowicach. Był świadkiem wydarzeń w Katowicach i wieści o nich przekazywał zarówno Wojciechowi Korfantemu – polskiemu komisarzowi plebiscytowemu, jak i Alfonsowi Zgrzebniokowi – komendantowi POW GŚl. Jego zdanie odegrało ważną rolę w wydaniu rozkazu o samoobronie i rozpoczęciu II powstania śląskiego. Po likwidacji II powstania, kiedy POW GŚl. przeszła do konspiracji i przemianowała się na Centralę Wychowania Fizycznego, pełnił obowiązki komendanta POW GŚl. powiatu Strzelce Opolskie, ponadto kierował pracami sekcji „O" – opieka nad Ślązakami zdemobilizowanymi z Wojska Polskiego.

W czasie III powstania śląskiego Sz., w randze oficera, pełnił obowiązki szefa intendentury Grupy „Wschód". Wraz z grupą oficerów Górnoślązaków skierował do Naczelnej Władzy postulat przeprowadzenia zmian personalnych w NKWP, co wiązało się z tzw. buntem w dowództwie Grupy „Wschód". Po zakończeniu powstania został członkiem Komisji Likwidacyjnej na powiat katowicki.

W okresie międzywojennym Sz. pracował jako urzędnik we Wspólnocie Interesów w Katowicach, a w miesiącach poprzedzają-

cych wybuch II wojny światowej – w Sosnowcu. W momencie wybuchu działań zbrojnych w 1939 r. ewakuował się na wschód. Dn. 14 IX 1939 zgłosił się do służby wojskowej w Ośrodku Zapasowym 13. Dywizji Piechoty w Równem i brał udział w kampanii wrześniowej jako dowódca kompanii w 44. Pułku Piechoty.

W listopadzie 1939 r. powrócił do Sosnowca i rozpoczął organizowanie antyhitlerowskiego ruchu oporu. Dn. 1 V 1940 został aresztowany przez niemiecką policję i oskarżony o działanie na szkodę Niemiec w trakcie kampanii plebiscytowej i powstań śląskich. Najpierw osadzono go w sosnowieckiej fabryce Schoena, gdzie odbywały się przesłuchania, a następnie w obozie koncentracyjnym w Dachau, potem w Mauthausen-Gusen. Tam włączył się w obozowy ruch oporu, wspomagając współwięźniów, a po 4 latach katorgi 13 III 1944 został zwolniony i skierowany na roboty przymusowe w głąb Niemiec. Przebywał w Nadrenii. Pracował w fabryce w miejscowości Sinzig nad Renem k. Remagen.

Dn. 19 VI 1946 powrócił do kraju. Zamieszkał w Nowej Wsi – dzielnicy Rudy Śląskiej. Był urzędnikiem w Centrali Zbytu Produktów Przemysłu Węglowego w Katowicach, a następnie w Rejonowej Zbiornicy Złomu. Od powrotu do kraju był aktywnym członkiem Związku Weteranów Powstań Śląskich, a następnie Związku Bojowników o Wolność i Demokrację.

Opublikował wspomnienia: *Wypadki katowickie z sierpnia 1920 r.* („Studia Śląskie", t. 19, Op. 1971) i *Moja służba w grupie „Wschód" wojsk powstańczych i w czasie III powstania śląskiego* („Kwartalnik Opolski" 1972, nr 1/2).

Był żonaty z Elżbietą Bossert, miał córkę Felicję.

Zm. 6 VI 1978 w Katowicach – jako ostatni oficer sztabowy dowództwa powstań śląskich.

Brożek A., Zieliński W., *Szafarczyk Józef*, [w:] EPŚl., s. 538; Grzegorzek J., *Pierwsze powstanie śląskie...*, s. 157; Ludyga-Laskowski J., *Materiały do historii powstań śląskich*, t. 1, Kat. 1925, s. 47; tenże, *Zarys historii trzech powstań śląskich...*, s. 101, 155, 156, 161, 171, 325, 375; Wrzosek M., *Powstania śląskie...*, s. 40, 87, 90, 104, 11–113; tenże, *Przebieg działań bojowych I powstania śląskiego*, [w:] *Zanim wybuchło III powstanie śląskie. Materiały z sesji naukowych zorganizowanych w Muzeum Górnośląskim w Bytomiu w dniach 9 czerwca 1989 i 20 czerwca 1990 roku w 70. rocznicę I i II powstania śląskiego*, red. Z. Kapała, J. Przewłocki, Bytom 1991, s. 27; Wyglenda J., *Plebiscyt i powstania śląskie...*, s. 53, 205; Zieliński W., *Józef Szafarczyk (1894–1976)*, [w:] *Tobie Polsko...*, s. 466–470; tenże, *Szafarczyk Józef*, [w:] ŚSB SN, t. 1, s. 319–321.

Bogdan Cimała



Szaflik Juliusz (1844–1918), twórca polskiego ruchu spółdzielczego na Górnym Śląsku.

Ur. 11 II 1844 w Zawadzkiem (pow. strzelecki), syn Wojciecha, mistrza zmianowego w hucie, zaprzyjaźnionego z → Juliuszem Ligoniem, kowalem i poetą ludowym. Sz. przez 3 lub 4 lata uczęszczał do gimnazjum w Gliwicach. W hucie był asystentem, tj. pracował na stanowisku niższego urzędnika administracyjnego. Był człowiekiem o praktycznym umyśle. Nawiązał kontakt korespondencyjny z organizacjami spółdzielczymi w Wielkim Księstwie Poznańskim i na Pomorzu. Działał w porozumieniu z J. Ligoniem, znanym w tych dzielnicach z artykułów publikowanych w „Przyjacielu Ludu", wychodzącym w Chełmnie nad Wisłą.

Sz. zapoczątkował polski ruch spółdzielczy na Górnym Śląsku i do 1904 r. spełniał funkcję łącznika z wielkopolskim systemem

spółdzielczym. Dowiódł, że w warunkach Górnego Śląska najlepiej rozwija się spółdzielczość kredytowa. W 1869 r. założył Towarzystwo Pożyczkowe dla Zawadzkiego i Okolicy. Wzorował się na spółdzielni kredytowej w Chełmnie na Pomorzu Gdańskim, korzystając z pośrednictwa Mieczysława Łyskowskiego, przystosowując niektóre zasady spółdzielcze do warunków robotniczych Górnego Śląska. Na walnym zebraniu organizacyjno-założycielskim 13 VI 1869 do Towarzystwa przystąpiło 51 osób, podpisując statut w języku polskim. Sz. został dyrektorem zarządu, a J. Ligoń – sekretarzem. Kapitał finansowy nowo założonego Towarzystwa Pożyczkowego (udziały i wkłady oszczędnościowe) został ubezpieczony przez Bank Toruński, który przyjmował nadwyżki i udzielał kredytu. Towarzystwo Pożyczkowe prowadziło też spółdzielczy handel spożywczy. W 1870 r. z działalnością kredytową spółdzielni połączono okoliczny handel spożywczy. Zmieniono nazwę spółdzielni na Towarzystwo Pożyczkowe i Spożywcze dla Zawadzkiego i Okolicy.

Od początku polski ruch spółdzielczy ściśle łączył działalność kulturalno-oświatową z działalnością gospodarczą. W chwili założenia Towarzystwo otrzymało 50 książek od spółdzielców pomorskich i poznańskich. Księgozbiór biblioteki przy Towarzystwie obejmował 100 tytułów, co było w liczącym 300 mieszkańców Zawadzkiem liczbą znaczącą.

Niemiecka administracja huty i policja w Zawadzkiem prześladowały spółdzielnię za posługiwanie się językiem polskim i zwolniły z pracy Sz. oraz innych bez prawa do renty. Na pierwszym zjeździe delegatów spółdzielni 30 IV 1871 w Poznaniu Sz. zwrócił uwagę, że spółdzielczość polska na Górnym Śląsku upadnie, jeżeli nie otrzyma systematycznej pomocy instrukcyjnej ze strony Związku. Mimo niepowodzenia w Zawadzkiem Sz. w dalszym ciągu propagował idee spółdzielczości kredytowej na Górnym Śląsku. Jako przewodniczący rady nadzorczej Spółki Spożywczej Poczciwych Wiarusów w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), założonej 3 IX 1871, przyczynił się do uruchomienia przy niej kasy oszczędności, która udzielała kredytu krótkoterminowego. W l. 1874–1895, będąc generalnym przedstawicielem Towarzystwa Ubezpieczeniowego „Vesta" w Poznaniu, na terenie Górnego Śląska propagował zakładanie kas oszczędności przy konsumach, czyli spółdzielniach spożywców. Zakładaniu ok. 100 spółdzielni spożywców, zwanych konsumami ludowymi lub spółkami polskimi, patronował → Karol Miarka. Redakcja „Katolika" była związkiem rewizyjnym spółdzielni, a „Katolik" został jego organem prasowym. Większość konsumów działała krótko – w 1888 r. czynnych było na Górnym Śląsku 68 spółdzielni spożywców, które zrzeszały blisko 7 tys. członków.

Do powstałego 12 X 1872 Kółka Towarzyskiego w Królewskiej Hucie Sz. wszedł jako członek zarządu, a w 1873 r. pełnił w nim funkcję prezesa. Organizacja ta wraz z istniejącym wcześniej „Kasynem" odegrała znaczną rolę w uświadomieniu narodowym i społecznym mieszkańców Królewskiej Huty.

Sz. przystąpił ponownie do zakładania spółdzielni kredytowych dopiero po długotrwałej akcji propagandowej wśród chłopów, rzemieślników i kupców zrzeszonych w towarzystwach przemysłowych i rolniczych. W 1895 r. Sz. założył wspólnie z A. Napieralskim Bank Ludowy w Bytomiu, który pod jego kierownictwem (dyrektor) był największą spółdzielnią oszczędnościowo-kredytową na Górnym Śląsku. Sz. przyczynił się do założenia Banków Ludowych w Opolu (1897), Katowicach i Siemianowicach (1898), Raciborzu (1900), Królewskiej Hucie i Gliwicach (1901), Rybniku (1902) i Koźlu (1903).

W 1904 r. władze pruskie wytoczyły Sz. proces o rzekome zaciemnienie bilansu Banku Ludowego. Niczego mu nie udowodniono, ale skazano go na 3 miesiące aresztu. Sz. wyjechał do Rabki w Galicji, ale kontakt z Bankiem Ludowym utrzymywał do śmierci w 1918 r.

Dubiel P., *Dzieje towarzystw „Kasyno" i „Kółko" w Chorzowie*, „Zaranie Śląskie" 1964, z. 4, s. 752–762; Ochociński S., *Początki polskiej spółdzielczości kredytowej na Górnym Śląsku*, „Kwartalnik Opolski" 1961, nr 1 (25); tenże, *Podstawy i zasady wielkopolskiej spółdzielczości kredytowej do roku 1918*, P. 1965; Orłowski T., *Banki Ludowe na Śląsku Opolskiem w latach 1895–1939*, Op. 1962; Pajączkowski S., *Spółdzielczość spożywców na Górnym Śląsku w latach 1869–1939*, W. 1971; Rajman J., *Zawadzkie – historia i współczesność*, Op. 1990; Sieradzka D., *Królewska Huta – Chorzów w latach 1868–1945...*; Tomiczek H., *Spółdzielczość w Zawadzkiem do 1939 (1945) roku*, Op. 1969; Żyga S., *Polskie Banki Ludowe na Górnym Śląsku pod panowaniem niemieckim w latach 1895–1939*, W. 1967.

Stanisław Żyga

Szeja Jan (daty życia nieznane), autor sztuk teatralnych popularnych na przełomie XIX i XX w. w repertuarze amatorskich scen na Górnym Śląsku, działacz kulturalny.

W l. 1896–1899 Sz. był przewodniczącym Kółka Towarzyskiego w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), kontynuującego działalność rozwiązanego w 1872 r. Polsko-Katolickiego Kasyna. W ramach działalności Kółka organizowano m.in. amatorskie przedstawienia teatralne. W okresie prezesury Sz. wystawiono sztuki jego autorstwa: *Bogaty wdowiec*; *Żywot i męczeństwo św. Barbary*; *Dwaj bracia, czyli los dwóch sierot,* a także *Przygodę Michała,* zrealizowaną na scenie w styczniu 1898 r. z okazji zabawy karnawałowej urządzonej dla członków Kółka. Inna sztuka – *Zakład o biedną wesz* – znana dziś tylko z tytułu, wystawiona była po raz pierwszy w 1899 r. Jego utwory pojawiały się na scenach amatorskich Górnego Śląska także w latach następnych, np. *Przygody Michała* wystawione były do 1921 r. 15 razy, a *Żywot i męczeństwa św. Barbary* – 11 razy.

Mykita-Glensk Cz., *Polskie życie teatralne w Chorzowie (do roku 1922)*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 1: 1996, Ch. 1997; taż, *Wydawnictwo repertuarowe na Śląsku w okresie niewoli narodowej*, [w:] *Książka polska na Śląsku...*; Obrzud Z., *Polski teatr amatorski w Chorzowie w latach 1868–1918*, „Kwartalnik Opolski" 1968, z. 1/2, s. 14–27; Olszewski K., *Kronika teatralna Górnego Śląska (1848–1912)*, Wr. 1979; *Pamiętnik 50-letniego jubileuszu Kółka Towarzyskiego w Królewskiej Hucie 1872–1922*, [b.m.r.].

Jacek Lyszczyna



Szeptycki Stanisław Maria (1867–1950), hrabia, generał broni. Jako inspektor armii w Krakowie obejmował w czerwcu 1922 r. przyznane Polsce części Górnego Śląska, w tym Królewską Hutę (obecnie Chorzów).

Ur. 3 XI 1867 w majątku Przyłbice (pow. jaworowski; Lwowskie), 5 z kolei syn Jana Kantego i Zofii z Fredrów. W 1885 r. ukończył z odznaczeniem Gimnazjum im. Jana III Sobieskiego w Krakowie i rozpoczął studia w Akademii Wojskowo-Technicznej (Oddział Artylerii) w Wiedniu, którą ukończył w 1888 r. w stopniu podporucznika. W 1894 r. zdał egzaminy do prestiżowej Wyższej Szkoły Wojennej w Wiedniu, którą ukończył w 1896 r. na jednym z pierwszych miejsc. Służył w różnych jednostkach, m.in. w l. 1899–1904 – już w stopniu kapitana Sztabu Generalnego (SG) – w 12. Dywizji Piechoty w Krakowie. W okresie wojny rosyjsko-japońskiej był attaché wojskowym przy armii rosyjskiej w Mandżurii (1904–1905), a w 1906 r. zdał egzamin na majora SG i do 1909 r. służył jako szef sztabu Dywizji Kawalerii w Wiedniu. W 1909 r. został mianowany na stopień podpułkownika SG i pełnił służbę w 1. Pułku Artylerii w Krakowie, natomiast w l. 1912–1914 był attaché wojskowym w Rzymie. W maju 1914 r. – po powrocie do Wiednia – Sz. został mianowany pułkownikiem SG i po krótkim okresie pracy sztabowej w referacie spraw rosyjskich został przeniesiony na front jako szef sztabu II. Korpusu armii austro-węgierskiej, a od listopada 1915 r. – dowódca 30. Brygady Artylerii. W lipcu 1916 r. został komendantem III. Bry-

gady Legionów, później zastępcą komendanta i komendantem Legionów (Polskiego Korpusu Posiłkowego), przechodzących pod dowództwo Niemców. Zwolennik kontynuacji koncepcji współpracy austro-polskiej, od maja 1917 do lutego 1918 r., już w stopniu generała majora, był generalnym gubernatorem Lublina (teren Królestwa Polskiego okupowany przez Austriaków). Ustąpił z tej funkcji na znak protestu po pokoju brzeskim i został przeniesiony na front włoski, a w czerwcu 1918 r. został zwolniony przez cesarza z armii austro-węgierskiej.

Dn. 7 XI 1918 Sz. złożył uroczystą przysięgę na wierność Wojsku Polskiemu i od 16 XI 1918 objął funkcję szefa Sztabu Generalnego, którą sprawował do 9 II 1919. W okresie wojny polsko-bolszewickiej dowodził kolejno: od 10 III 1919 – Dywizją Litewsko-Białoruską; od 28 IV 1919 do początku kwietnia 1920 r. – Frontem Litewsko-białoruskim, a od 8 IV 1920 do końca lipca tegoż roku, kiedy ciężko zachorował – 4. Armią i Frontem Północno-Wschodnim. W czerwcu 1919 r. został mianowany generałem broni. W marcu 1921 r. stanął na czele utworzonego w Krakowie Wyższego Dowództwa Wojskowego (WDW). Sam Sz. tak to komentował: „Decyzję tę powzięło Naczelne Dowództwo, przychylając się do mojego wniosku w związku z napływającymi wieściami z Niemiec i terenów górnośląskich, stojących w danej chwili przed rozstrzygającą chwilą plebiscytu, które nakazywało się poważnie liczyć, jeśli nie z wojną, to przynajmniej z poważnymi komplikacjami, z których zbrojna interwencja Polski nie była wykluczona. Staliśmy podówczas w przededniu bodaj czy nie nowej wojny europejskiej". Sz. od początku był zwolennikiem zbrojnego wsparcia plebiscytu na Śląsku w razie prowokacji ze strony Niemiec, a w marcu 1921 r. wystąpił do ministra spraw wojskowych z wnioskiem o wprowadzenie wojska polskiego na Górny Śląsk. Kiedy wybuchło III powstanie śląskie, Sz. udzielił mu znacznego wsparcia w broni i oficerach, nie przestrzegając w pełni rozkazu zakazującego tego rodzaju działań. W sierpniu 1921 r. zlikwidowano WDW w Krakowie i utworzono IV Inspektorat Armii z inspektorem Sz. na czele. Na pewien czas generał przeniósł się do Katowic, gdzie utworzono specjalne dowództwo wojskowe. Równo rok później Sz. przypadł w udziale zaszczyt przejmowania w imieniu Rzeczypospolitej przyznanej Polsce części Górnego Śląska. Dn. 20 VI 1922 wkroczył na czele oddziałów Wojska Polskiego do pierwszej strefy, tj. do Katowic i powiatu katowickiego, obejmującego także wsie Chorzów i Maciejkowice. Witany uroczyście i owacyjnie na Rynku w Katowicach przez mieszkańców i miejscowych dostojników, odpowiadając na przemówienie posła W. Korfantego, stwierdził m.in.: „Panie Pośle! W imieniu armii polskiej, wkraczającej na Śląsk, składam w Pańskie ręce podziękowanie za entuzjastyczne przyjęcie wojska polskiego, jakim lud górnośląski zaszczycił mnie i wojsko. Ale należy ustalić fakty. Gdyby ze sprawozdań o dzisiejszych uroczystościach świat sądził, że dzisiejszy zwycięski marsz żołnierza polskiego na Ziemię Górnośląską jest zasługą wojska, to muszę stwierdzić, że przyczyną naszej tu obecności jest przede wszystkim dzielny lud górnośląski, prowadzony w pierwszym rzędzie przez duchowieństwo. Duchowieństwo to rozbudziło w ludzie śląskim nastrój wysokiej wiary w zwycięstwo prawdy i sprawiedliwości. Wiara wymaga męczenników. Tych na Górnym Śląsku nigdy brak nie było. Z posiewu krwi tych, co padli za wolność G. Śląska, zrodziło się wielkie dzieło wyzwolenia. [...] Kwiaty, którymi zarzucono dziś wojsko polskie, nie nam się należą, lecz wielkim duchom męczenników-powstańców. Więc symbolicznie rzucam wręczone mi kwiaty Tobie, Panie Pośle, czcząc w ten sposób pamięć wielkich poległych bohaterów górnośląskiego ludu". Dziękując generałowi za pomoc i wsparcie, oraz na znak złożenia broni, powstańcy powiatu katowickiego wręczyli generałowi olbrzymi miecz stalowy z okazjonalnym napisem. Dn. 23 VI t.r. Sz., witany równie owacyjnie jak w Kato-

wicach, dołączył na Rynku do pododdziałów Wojska Polskiego, przejmujących Królewską Hutę. Odpowiadając na powitanie przedstawicieli górników i hutników miasta przy bramie triumfalnej przy obecnej ul. Wolności, Sz. podziękował za gorące przyjęcie polskich oddziałów w Królewskiej Hucie – centrum śląskiego przemysłu, wyrażając uznanie śląskim robotnikom za ofiarność i przelaną w powstaniach krew. Zapewnił ich, że zawsze mogą być pewni odpowiedniej obrony i szczególnych względów ze strony rządu. Później, przed mszą św. polową, zwracając się do górnośląskiego i królewskohuckiego duchowieństwa, zapewnił, że armia polska była i zawsze będzie wierna tradycji historycznej, zawsze będzie twardo stać na gruncie wiary katolickiej i wraz z duchowieństwem stanie się fundamentem państwa. Na zakończenie oficjalnych uroczystości w Królewskiej Hucie Sz. odebrał defiladę pododdziałów przejmujących miasto. Później wziął udział w uroczystym bankiecie przygotowanym dla żołnierzy i oficerów przez cechy rzeźnicki i piekarski.

W l. 1922–1923 Sz. był ministrem spraw wojskowych, a w l. 1923–1926 ponownie inspektorem armii. Po zamachu majowym 1926 r. podał się do dymisji i zamieszkał w Krakowie. Nie uczestniczył w życiu politycznym i nie brał udziału w ruchu oporu w czasie okupacji hitlerowskiej. Po wojnie, w 1945 r., krótko był prezesem Polskiego Czerwonego Krzyża.

Sz. nie zawarł związku małżeńskiego. Jego brat Andrzej Roman był biskupem greckokatolickim, a w l. 1900–1944 metropolitą lwowskim i halickim. Drugi starszy brat, Aleksander, został zamordowany przez hitlerowców w 1940 r. Młodszy brat Kazimierz (o. Klemens), zakonnik obrządku greckokatolickiego, zm. w 1950 r. w łagrze we Włodzimierzu nad Klaźmą, natomiast drugi młodszy brat, Leon, w 1939 r. został zamordowany, wraz z żoną, przez żołnierzy NKWD.

Schorowany, cierpiący na zanik pamięci Sz. zm. 9 X 1950 w Korczynie k. Krosna. Tam został pochowany.

Odznaczony był m.in. orderami Virtuti Militari II i V klasy, Polonia Restituta II klasy i czterokrotnie Krzyżem Walecznych.

APKat., Naczelna Rada Ludowa, sygn. 16/151, k. 4–5. – *1922–1937. Jednodniówka Śląskiego Związku Akademickiego z okazji wygaśnięcia Konwencji Genewskiej i 15-lecia wkroczenia Wojska Polskiego na Górny Śląsk*, Kat. [1937], dod. 7; Kapała Z., *Wkroczenie wojsk polskich do Królewskiej Huty w 1922 roku*, [w:] *Wkroczenie wojsk polskich do Chorzowa...*, s. 56–60; Kosk H. P., *Generalicja polska*, t. 2: *M–Ż*, Pruszków 2001, s. 202; Kryska-Karski T., Żurakowski S., *Generałowie Polski niepodległej*, wyd. 2, W. 1991; Wojtaszek A., *Generał broni Stanisław Szeptycki (1867–1950)*, Szczecin 2000, passim.

Sylwester Fertacz



Szreybrowski Mieczysław Wincenty, pseud. Nowinghausen (1896–1930), urzędnik, kapitan rezerwy Wojska Polskiego, uczestnik powstania wielkopolskiego i III powstania górnośląskiego.

Ur. 23 XII 1896 w Opolu, w rodzinie kupca Mariana Wacława i Marii z Gomerskich. Uczęszczał do szkoły powszechnej w Opolu, a później, po przeprowadzce do Poznania, do szkoły wydziałowej i do Gimnazjum św. Marii Magdaleny; należał do skautingu. W 1914 r., po uzyskaniu świadectwa dojrzałości, ochotniczo (by zachować możliwość wyboru rodzaju broni) wstąpił do wojska. Odbył przeszkolenie w Poznaniu, w oddziale zapasowym trenów (taborów). Później pełnił służbę w kolumnie zapasowej nr 81. W l. 1915–1917 służył w batalionie zapasowym 73. Pułku Piechoty landwery w Hanowerze oraz jako dowódca sekcji i plutonu w 6.

Pułku Piechoty landwery. Został ranny i po wyleczeniu skierowano go na kurs aspirantów oficerskich w Biedrusku, w specjalnościach: karabiny maszynowe i miotacze min (moździerze). Dalszą służbę pełnił we Wschowie, był na froncie w Prusach Wschodnich, pod Włocławkiem i Baranowiczami. We wrześniu 1917 r. ponownie został skierowany na front zachodni, na stanowisko dowódcy plutonu, następnie kompanii w 111. Pułku Piechoty. Ranny w głowę od marca do września 1918 r. leczył się w Monachium i Poznaniu, następnie, symulując pogorszenie stanu zdrowia, uzyskał urlop. Jesienią 1918 r., odbywając praktykę rolniczą w majątku Kurnatowskich w Dusinie (pow. gostyński), w rzeczywistości prowadził potajemne szkolenie wojskowe młodzieży polskiej. W listopadzie tegoż roku otrzymał wezwanie do macierzystego pułku do Wschowy, ale oddziału tam już nie zastał. Wracając do Poznania, zorientował się w nastrojach rewolucyjnych w wojsku. Po uzyskaniu informacji o tworzeniu w Kaliskiem oddziałów polskich udał się do Szczypiorna, a następnie do Ostrowa Wielkopolskiego, gdzie współuczestniczył w organizowaniu polskich oddziałów. W pracy tej aktywnie mu pomagał krewny – proboszcz z Odolanowa, ks. K. Szreybrowski. Od 26 XII 1918 do 3 I 1919 pełnił służbę w batalionie pogranicznym w Szczypiornie. Dn. 15 I 1919 pod Ligotą dowodził grupą, która zdobyła wzgórze 284, a 17 I objął dowództwo batalionu ostrowskiego (z zachowaniem dowództwa 2. kompanii do 25 I). W walkach o Zduny 6 II tegoż roku służył przy Z. Wieliczce. Wysoko ceniony przez przełożonych jako zdolny i ofiarny dowódca, został wyznaczony do kierowania odcinkiem I Frontu Południowego. Dn. 24 I 1919 ustalono mu starszeństwo w stopniu podporucznika (na 1 X 1914). W 1919 r. pełnił kolejno funkcje: dowódcy I, a następnie II batalionu 12. Pułku Strzelców Wielkopolskich, batalionów zapasowych 8. i 11. Pułku Strzelców Wielkopolskich. W 1920 r. dowodził batalionem zapasowym 67. Pułku Piechoty, od 21 X – 1. kompanią 167. Pułku Piechoty. Podczas wojny walczył w okolicach Baranowicz. Wzięty do niewoli, zbiegł i powrócił do centralnej Polski, leczył się w lazarecie w Krakowie.

W marcu 1921 r., już w stopniu porucznika, uczestniczył w plebiscycie na Górnym Śląsku. W III powstaniu śląskim był szefem wydziału operacyjnego Grupy „Północ"; używał wówczas pseudonimu „Nowinghausen". Po zakończeniu walk na Śląsku i zwolnieniu z wojsk powstańczych pozostał w czynnej służbie wojskowej w 167. Pułku Piechoty, późniejszym (od 14 V 1922) 75. Pułku Piechoty. Odbył wówczas kurs dla dowódców baonów przy DOK IX, a od 12 XI 1921 objął dowództwo IV baonu 167. Pułku Piechoty. Dn. 12 VI 1922 został mianowany kapitanem (ze starszeństwem od 1 VI 1919). Od 22 II 1923 był dowódcą II baonu 75. Pułku Piechoty, 11 V został przesunięty na stanowisko dowódcy baonu zapasowego pułku. Dn. 31 VIII 1923 na własną prośbę przeniesiono go do rezerwy. Odczuwał skutki odniesionych ran.

Po przejściu do rezerwy pracował najpierw w Państwowej Fabryce Związków Azotowych w Chorzowie, a następnie, od 19 I 1925 był zatrudniony w administracji miejskiej w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) jako inspektor biurowy, także w Urzędzie Stanu Cywilnego. Działał społecznie jako współzałożyciel i członek zarządu koła Związku Oficerów Rezerwy w Królewskiej Hucie oraz Stowarzyszenia Urzędników i Funkcjonariuszy Miejskich w tym mieście. Był współzałożycielem Koła Byłych Żołnierzy 1. Pułku Strzelców Bytomskich – 75. Pułku Piechoty, bardziej znanego jako Koło Bytomiaków. Wszedł w skład pierwszego, tymczasowego, powołanego 25 V 1929, Komitetu Stowarzyszenia byłych Strzelców Bytomskich z l. 1919–1920, którego zamiarem było zrzeszenie w stowarzyszeniu wszystkich byłych oficerów i szeregowych pułku. Mieszkał wówczas w Króleskiej Hucie przy ul. Hajduckiej.

Związek małżeński zawarł z Marią Biskupówną, miał 2 córki: Świętosławę (ur. 1925, ekonomistka) oraz Irenę (zm. w dzieciństwie).

Zm. 28 VIII 1930 w Poznaniu i tam spoczął na dębieckim cmentarzu; jego grób się nie zachował.

Sz. został odznaczony Krzyżem Walecznych i Krzyżem Niepodległości (pośmiertnie – w 1932 r.).

CAW, Akta personalne 11 649, Komitet Krzyża i Medalu Niepodległości 24/785. – *Już nie ma cię kochany Druhu!*, „Junak" 1930, nr 37, s. 421 (fot.); Kapała Z., *Garnizon chorzowski 75. Pułku Piechoty (1922–1939)*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 8, Ch. 2005, s. 135–136; Metelski Z., *Ostrzeszów (z dziejów 1. kompanii pleszewskiej)*, [w:] *Powstanie wielkopolskie 1918–1919*, red. L. Gomolec, P. 1957, s. 6; Nowakowski S., *Z wędrówki po Wielkopolsce: między Orlą i Baryczą*, „Nowy Kurier" 1932, nr 180; Polak B., *Kadra dowódcza powstania wielkopolskiego i Wojsk Wielkopolskich*, [w:] *Biografistyka powstania wielkopolskiego 1918–1919*, Koszalin 1985, s. 29; Rezler M., *Dowódcy z południowej Wielkopolski: Mieczysław Szreybrowski (1896–1930)*, „Południowa Wielkopolska" 1989, nr 3 (fot.); tenże, *Ogólny zarys organizacji piechoty wielkopolskiej w latach 1918–1919*, [w:] *Powstanie wielkopolskie 1918–1919*, Kościan 1975, s. 196; *Słownik biograficzny powstańców wielkopolskich*, P. 2002, s. 351, 532; Sieradzka D., *Z dziejów samorządu komunalnego miasta Chorzowa...*, s. 70; *Słownik biograficzny powstańców wielkopolskich 1918–1919*, red. A. Czubiński, B. Polak, P. 2002, s. 351–352; *Słownik biograficzny Wielkopolski Południowo-Wschodniej (Ziemi Kaliskiej)*, t. 2, Kalisz 2003, s. 219; „Tygodnik Urzędowy miasta Królewskiej Huty" z 30 VIII 1930; „Tygodnik Urzędowy Naczelnej Rady Ludowej" nr 23 z 24 VI 1919, s. 113 (dekret KNRL nr 102, poz. 214); Wieliczka Z., *Od Prosny po Rawicz*, P. 1931, passim; *Wojskowe aspekty powstania wielkopolskiego 1918–1919*, P. 1985, s. 170. – „Rocznik Oficerski" 1924, W. 1924, s. 300. – Dokumentacja rodzinna; relacja siostry, Krystyny Szreybrowskiej.

Marek Rezler



Szukalska Maria Pelagia (1878–1967), zasłużona polska działaczka kobieca w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. 19 XII 1878 w Pobiedziskach (pow. Września), córka Józefa Tymkego i Franciszki z d. Matecka, była wnuczką powstańca z 1848 i 1863 r. Na Górny Śląsk przybyła w 1898 r. W Królewskiej Hucie zamieszkała w 1907 r. – chyba już po wyjściu za mąż za Zygmunta Szukalskiego, ówczesnego dyrektora polskiego Banku Ludowego w tym mieście, mieszczącego się wówczas przy obecnej ul. Sobieskiego 8 (obecnie w budynku tym znajduje się Miejska Biblioteka Publiczna). Na zorganizowanej w Królewskiej Hucie manifestacji kobiet polskich w maju 1908 r., potępiającej prawa wyjątkowe, wybrano ją do biura wiecowego. W dn. 9 I 1909 założyła w mieście – wspólnie z Niestrojową z Chorzowa, Martą Samarzewską z Królewskiej Huty przy prawnej pomocy mieszkającego tutaj wówczas poznańskiego adwokata, → dr. Włodzimierza Krzyżankiewicza – Towarzystwo Kobiet. Towarzystwo to, wzorem podobnego towarzystwa powstałego wcześniej w Bytomiu, skupiało się na pracy oświatowej wśród kobiet, na przygotowaniu ich do działalności patriotyczno-wychowawczej w domu i szerszym środowisku polskim. Na zebraniu w dn. 9 I 1909 Sz. została wybrana jego sekretarką. Na przełomie 1910/1911 r. wraz z Niestrojową i Samarzewską Sz. została oskarżona przez władze pruskie o prowadzenie działalności politycznej w duchu polskim. W sądzie wybronił je adwokat W. Krzyżankiewicz. W 1914 r. królewskohuckie Towarzystwo Kobiet wstąpiło do założonego przez → Janinę Omańkowską na Górnym Śląsku Związku Towarzystwa Polek. Sz. została przewodniczącą Towarzystwa Polek w Królewskiej Hucie. Pełniła tę funkcję do 1919 r., kiedy to zrezygnowała z niej i z pracy w jego Zarządzie, zostając zwykłą członkinią. W 1914 r. objęła też kierownictwo założonej wówczas w Królewskiej Hucie przez Kuhnerta z Bytomia czytelni dla dzieci, a później jeszcze miejscowego oddziału Towarzystwa Czytelni Ludowych, dla którego zasłużyła się szczególnie, zostając w l. 20. XX w. jego honorowym członkiem.

W 1917 r. została wybrana także przewodniczącą Towarzystwa Śpiewu „Lutnia" – była nią do 19 I 1918. Przed 1918 r. należała także do gniazda Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół" w Królewskiej Hucie, w którego Zarządzie pełniła funkcję skarbnika. W połowie listopada 1918 r. z jego ramienia weszła w skład utworzonego wówczas Komitetu Polskiego, przekształconego następnie w Radę Ludową. W skład tego Komitetu weszli przedstawiciele wszystkich organizacji polskich. Przewodniczącym był → Robert Baluch, sekretarzem – Franciszek Tuszyński, skarbniczką – Sz. Weszła ona również w skład Wydziału Wykonawczego Rady Ludowej.

Rada Ludowa w Królewskiej Hucie kierowała całokształtem spraw polskich w mieście. W strukturach Rady Ludowej działały komisje: polityczna, finansowa, straży ludowej, oświatowa i przygotowawcza. Wraz z → Franciszkiem Grzesiem z ramienia Rady Ludowej troszczyła się w tym okresie o zorganizowanie szkolnictwa polskiego w mieście. Wspólnie z → Grzegorzem Śliwą prowadziła w Królewskiej Hucie szkółkę dla polskich dzieci, a dla dorosłych kursy języka polskiego.

W dn. 3–5 XII 1918 uczestniczyła z ramienia Związku Chrześcijańskiej Dobroczynności, założonego w Królewskiej Hucie przez → ks. Tomasza Reginka, w obradach Sejmu Dzielnicowego w Poznaniu.

W połowie marca 1919 r. brała udział w zwołanym przez J. Omańkowską w bytomskim „Ulu" zebraniu przodowniczek polskiego ruchu oświatowego na Górnym Śląsku, podczas którego wstąpiła do POW GŚl. i została zaprzysiężona. W tymże roku – jak czytamy w jej wspomnieniu – na prośbę prezesa Dzielnicy Śląskiej Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół", Józefa Dreyzy sprowadzała z fabryki Sauer & Sohn z Suhl w Turyngii broń i amunicję, którą potem przenoszono do konspiracyjnych magazynów rozlokowanych w Czeladzi i Sosnowcu.

Po I powstaniu śląskim była czynna w Towarzystwie Opieki nad Powstańcami. Wśród członków TG „Sokół" i mieszkańców miasta zbierano wówczas dary na ofiary powstania. Zbiórka odbyła się pod przewodnictwem Sz. Podobne akcje odbywały się również podczas II i III powstania.

W wyborach komunalnych z 9 XI 1919 została wybrana radną, obok R. Balucha, Klemensa Dubiela, Antoniego Idźkowskiego, Nepomucena Markowskiego i Franciszka Kubocza. Tę reprezentację polskiej ludności w Radzie Miejskiej Królewskiej Huty uznano za sukces strony polskiej, choć nadal większość w Radzie stanowili Niemcy. Sz. pracowała w Radzie Miejskiej Królewskiej Huty do jesieni 1921 r. W tym okresie udało jej się załatwić w pomieszczeniach magistrackich lokal dla polskiej Czytelni Ludowej. Na złożony przez nią w maju 1920 r. wniosek Czytelnia Ludowa uzyskała lokal w budynku straży pożarnej, gdzie odtąd się mieściła.

W l. 1920–1921 działała też aktywnie w Polskim Komitecie Plebiscytowym w Królewskiej Hucie. Jego siedziba mieściła się w budynku Banku Ludowego, w którym mieszkała. Sz. była jego mężem zaufania. W marcu 1920 r. mianowano Sz. delegatką PCK na Królewską Hutę. W PCK pracowała do 1 VII 1921. Równocześnie nadal działa w Związku Chrześcijańskiej Dobroczynności. Dn. 15 VI 1920 dotknęła ją bolesna strata – wówczas w szpitalu wojskowym w Bobrujsku na Białorusi zmarł z ran odniesionych na froncie bolszewickim jej jedyny syn, który w styczniu 1919 r. zgłosił się ochotniczo do wojsk powstania wielkopolskiego.

Tuż przed plebiscytem pracowała w biurze przyjmującym polskich emigrantów, przyjeżdżających z różnych stron na głosowanie. Wyszukiwano dla nich w mieście kwatery. Przybyło ich 474.

W dniu wybuchu III powstania wywiesiła o świcie na balkonie swego mieszkania w budynku Banku Ludowego przy ul. Sobieskiego 8 polski sztandar. W następnych dniach prowadziła izbę sanitarną w Hotelu Polskim (dawniej „Reichshof") przy ul. Wolności.

W październiku 1921 r. przeprowadziła się do Poznania, gdzie w Banku Przemysłowym

od 1920 r. pracował jej mąż. W Poznaniu mieszkała do 15 II 1923. Z chwilą objęcia przez męża posady wyższego urzędnika w Zakładzie Ubezpieczeń Społecznych w Królewskiej Hucie powróciła do tego miasta. Jesienią 1923 r. po raz drugi wstąpiła tutaj do założonego przed laty przez siebie Towarzystwa Polek, z którego jednak wystąpiła już wkrótce po jego przystąpieniu do Narodowej Partii Robotniczej. W 1924 r., za namową J. Omańkowskiej, mieszkającej wówczas w Królewskiej Hucie, wstąpiła do Narodowej Organizacji Kobiet i niebawem została wybrana przewodniczącą miejscowego koła. W 1925 r. koło Narodowej Organizacji Kobiet pod przewodnictwem Sz. zorganizowało w Królewskiej Hucie przy ul. Dąbrowskiego 16 szwalnię bielizny, zatrudniając w niej również bezrobotne kobiety. W tym czasie należała również do Towarzystwa św. Wincentego à Paulo, Matek Chrześcijańskich, ponownie do miejscowego koła Polskiego Czerwonego Krzyża oraz Związku Obrony Kresów Zachodnich.

Jeszcze w trakcie wyborów do Rady Miejskiej w 1930 r. wchodziła w skład komisji reklamacyjnej okręgu wyborczego nr 2, później już nie przejawiała większej aktywności, wycofując się z życia publicznego. Od l. 20. aż do śmierci 5 I 1967 mieszkała w Królewskiej Hucie (Chorzowie) przy obecnej ul. Powstańców 19, utrzymując się z renty. Dn. 10 VII 1957 została przyjęta do ZBoWiD-u, a 27 IV 1959 odznaczono ją Śląskim Krzyżem Powstańczym. Odpowiadając na pismo górnośląskich działaczek z początku 1929 r., zbierających materiały dotyczące pracy społeczno-narodowej kobiet śląskich od 1880 do 1922 r. na Powszechną Wystawę Krajową w Poznaniu w 1929 r., swoją wypowiedź zakończyła następującymi słowami: „Spisałam to wszystko na życzenie p. prezydentowej Spaltensteinowej, lecz nie chcę być umieszczona w żadnych albumach lub itp. Spełniłam swój obowiązek jako Polka i jako wnuczka powstańca z roku [18]48 i [18]63. Moi przodkowie poświęcili za kraj majątek i życie, ja tylko pracę i syna".

Akta USC w Ch., akt zgonu nr 29/67; Bojdoł P., *Wierszem i kwiatami*, „Nasza Gazeta" VI–VII–VIII 1997; Borth W., *Z walk o niepodległość na Górnym Śląsku...*, s. 10, 17, 49; *Dziennik Polskiego Sejmu Dzielnicowego w Poznaniu 3–5 XII 1918 r.*, do druku przygotował, wstępem i przypisami opatrzył B. Polak, Koszalin 1999, s. 188; *Garść wspomnień z życia „Sokoła" w Król. Hucie z okazji 25-lecia istnienia*, Król. Huta 1926, s. 21; Grzegorzek J., *Pierwsze powstanie śląskie...*, s. 70; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 101, 109, 143, 145, 148, 151; Kamińska-Kwak J., *Polskie organizacje kobiece w Chorzowie w latach 1922–1939*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 2: 1997, Ch. 1998, s. 214, 220; Księga pamiątkowa pracy społeczno-narodowej kobiet...; Materiały Związku Kombatantów RP i Byłych Więźniów Politycznych, ankieta M. Szukalskiej; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 191, 200, 201, 204, 210, 214; *Rola „Sokoła" w życiu narodowym w Chorzowie...*, s. 47, 48, 51–54; Zieliński W., *Rozwój życia społeczno-politycznego i kulturalnego...*, s. 99.

Zbigniew Kapała

Ś



Śliwa Grzegorz (1894–1977), poseł na Sejm Śląski I kadencji.

Ur. 29 IV 1894 w Chorzowie (Starym). Był synem Anny Albiny z d. Kupka (1872–1955) oraz Józefa Ignacego Śliwy urodzonego w Chorzowie (1865–1949). Rodzina mieszkała w Chorzowie przy ul. Bożogrobców. Ojciec Ś. był hutnikiem, pracował przy maszynie, a po utracie ręki przez wiele lat pozostawał inwalidą hutniczym. Matka miała nadzieję, że syn zostanie księdzem. Ś. wstąpił nawet do seminarium. Nie odkrył w sobie jed-

nak powołania i wrócił do Chorzowa, gdzie poszedł w ślady ojca, zostając robotnikiem obsługującym maszyny.

Po zamieszkaniu w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) działał w miejscowym gnieździe TG „Sokół". W lutym 1918 r. wszedł w skład zarządu królewskohuckiego gniazda „Sokół". W tych latach uczył w salce Banku Ludowego przy obecnej ul. Sobieskiego jęz. polskiego. W l. 1920–1921 działał też w Powiatowym Komitecie Plebiscytowym w Królewskiej Hucie, był m.in. mężem zaufania. W l. 20. Ś. został urzędnikiem Polskich Kopalń Skarbowych. Przez lata pracował w „Skarbofermie". Była to górnicza spółka akcyjna polsko-francuska, powstała w 1921 r. Eksploatowała ona m.in. 4 pola górnicze kopalni „Król": „Piast", „Święty Jacek", „Święta Barbara" i „Wyzwolenie". Był działaczem Chrześcijańskiej Demokracji, z ramienia której objął 30 VIII 1927 mandat poselski do Sejmu Śląskiego I kadencji na miejsce zmarłej → Janiny Omańkowskiej. Należał jednak do mniej aktywnych posłów. Prawdopodobnie dlatego nie został wybrany ponownie. W wyborach do Rady Miejskiej Królewskiej Huty z 14 XI 1926 wybrano go radnym z ramienia Polskiego Zjednoczenia Stronnictw Chrześcijańskich. Następnie pracował na stanowisku prokurenta w Komunalnej Kasie Oszczędności, mieszczącej się w II połowie l. 30. w słynnym „drapaczu chmur" w Chorzowie. W pierwszych dniach wojny jako pracownik KKO został wraz z rodziną ewakuowany do wschodnich rejonów Polski. Powrócił do Chorzowa wiosną 1940 r. Cała rodzina zamieszkała wówczas u jego rodziców w Chorzowie Starym. Wkrótce jednak Ś. został wywieziony do Rzeszy jako robotnik przymusowy. Do Chorzowa mógł wrócić dopiero po wojnie. Podjął wówczas pracę w macierzystym zakładzie. Pracował tam do śmierci, nawet po przejściu na emeryturę.

Ś. aktywnie uczestniczył w życiu Kościoła i działał w parafii. Założył Krucjatę Trzeźwości w parafii pw. św. Barbary oraz Caritas w parafii pw. św. Antoniego. Był surowy i wymagający, ale pełen miłości wobec najbliższych. Samodzielnie pogłębiał swoje wykształcenie. Znał język niemiecki, rosyjski i łacinę. Prowadził bardzo aktywne, towarzyskie i zdyscyplinowane życie. Był bardzo religijny, do śmierci nosił szkaplerz.

W wieku 21 lat, dn. 22 XI 1915 poślubił Annę z d. Kascha (Kasza; 1894–1929), zamieszkałą w Królewskiej Hucie, córkę nieżyjącego już w tym czasie krawca Innocentego Kascha oraz Pauliny z d. Wieczorek. Rodzina zamieszkała przy ul. Styczyńskiego 16 w Królewskiej Hucie. Ś. miał 4 dzieci: Wandę (1916), Zygmunta (1918), Anielę (1921), Irenę (1926). Po śmierci żony, która zm. 29 I 1929, ożenił się powtórnie 20 IV 1929 z Klarą z d. Rogocz (1903–?). Z drugiego małżeństwa miał 4 dzieci: Felicytę (1930), Cecylię (1931), Monikę (1933), Stanisława (1935).

Zm. w Chorzowie 4 IV 1977. Pochowano go na cmentarzu przy kościele św. Jadwigi Śląskiej w Chorzowie.

Akta USC w Ch., nr aktu urodzenie 131/1894/ 3, nr aktu ślubu, 97/1929/2 USC, nr aktu zgonu 513/1977/2. – Musialik W., *W kręgu polityki i władzy*, Op. 1999, s. 75–76; Pabisz J., *Wyniki wyborów parlamentarnych (do Senatu i Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej oraz Sejmu Śląskiego) na terenie województwa śląskiego w latach 1919–1939*, [w:] „Studia i Materiały z Dziejów Śląska", t. 7, red. A. Galos, K. Popiołek, Wr.–W.–Kr. 1966, s. 315; Rechowicz H., *Sejm Śląski 1922–1938*, Kat. 1971, s. 315, 353 (stenogram I Sejmu Śląskiego, posiedzenie 166, 30 IX 1927); *Rola „Sokoła" w życiu narodowym w Chorzowie...*, s. 39, 53; Sieradzka D., *Z dziejów samorządu komunalnego miasta Chorzowa...*, s. 64. – Stammbuch der Familie – w posiadaniu rodziny; Książka rodzinna – w posiadaniu rodziny.

Michał J. Witkowski

T

Tabeński Stanisław (1890–1977), inżynier budownictwa i architekt.

Ur. 4 VIII 1890 w Krakowie, gdzie w 1911 r. ukończył, zdając egzamin dojrzałości, Instytut Techniczny Wyższej Szkoły Przemysłowej.

W czasie nauki w Instytucie praktykował w przedsiębiorstwach budowlanych, pracował jako murarz przy budowie gmachu sądu w Samborze. Po maturze przez 2 semestry miał stypendium Wydziału Krajowego we Lwowie i Izby Przemysłowej w Krakowie, dzięki którym jako słuchacz nadzwyczajny uczęszczał na wykłady na politechnice w Wiedniu, a przede wszystkim w Zurychu. Po powrocie pracował w biurach budowlanych w Krakowie, we Lwowie, w Tarnowie i Dąbrowie. W grudniu 1924 r. zdał we Lwowie egzaminy państwowe na stanowisko budowniczego i otrzymał tytuł inżyniera budownictwa. Praktykował następnie w biurze W. Ekielskiego i współpracował z architektem → Ludwikiem Wojtyczką, kierującym zespołem, który wygrał konkurs na gmach Sejmu Śląskiego i Urzędu Wojewódzkiego Śląskiego. Od marca 1924 do 31 VIII 1925 pracował jako kierownik biura projektującego gmach Sejmu i Urzędu, następnie od 1 IX 1925 do 31 I 1932 był kierownikiem budowy tego budynku. W Urzędzie Wojewódzkim Śląskim został zatrudniony najpierw jako pracownik kontraktowy, a następnie od 1 VIII 1930 jako pracownik etatowy. Zajmował się również innymi budowami, przede wszystkim budynkami szkolnymi na terenie województwa śląskiego. Od 1 VI 1931 do 31 V 1933 przebywał na urlopie bezpłatnym; w tym czasie ukończył studia architektoniczne i otrzymał stosowne uprawnienia. Dn. 31 VIII 1933 na własną prośbę zwolnił się z pracy w Urzędzie Wojewódzkim Śląskim i otworzył w Katowicach prywatną praktykę budowlaną. Od 1934 r. był członkiem katowickiego oddziału Stowarzyszenia Architektów Rzeczypospolitej Polskiej.

W 1925 r. brał udział w dwóch konkursach: na gmach Towarzystwa Ubezpieczeń Wzajemnych w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) – w tym konkursie otrzymał I nagrodę, oraz na gmach Seminarium Nauczycielskiego w Pszczynie.

W 1928 r. wraz z Józefem Rybickim projektował gmach Domu Oświatowego – Biblioteki Śląskiej w Katowicach, wzniesiony w l. 1929–1934. W t.r. projektował gmach Banku Gospodarstwa Krajowego w Katowicach, ukończony w 1930 r. Architektura obu tych gmachów ma w sobie elementy ekspresjonizmu oraz dekoracje nawiązujące do stylu tzw. szkoły krakowskiej. W l. 1936–1937 projektował i budował gmach Komunalnej Kasy Oszczędności w Chorzowie (obecnie siedziba Banku Śląskiego). Jego ostatnią przed wojną realizacją był budynek mieszkalny Zakładu Ubezpieczeń Społecznych w Katowicach przy ul. M. Curie-Skłodowskiej, zbudowany w l. 1938–1939. Te gmachy reprezentują styl architektury funkcjonalnej, bliski założeniom CIAM. Bank w Chorzowie jest 11-piętrowym wieżowcem, o zwartej bryle, którego kamienne elewacje opinają wąskie pionowe występy-lizeny, podkreślające smukłość gmachu.



Widok chorzowskiego „drapacza chmur" przy ul. Wolności

Po II wojnie światowej T. zamieszkał w Tychach, gdzie pracował do 1957 r. w tamtejszym Miastoprojekcie.

Był dwukrotnie żonaty. Miał 2 dzieci.

Zm. 4 III 1977 w Tychach.

Arch. Urzędu Wojewódzkiego w Katowicach, Akta osobowe; USC w Tychach; Instytut Sztuki, Polska Aka-

demia Nauk w W., Nitch L.A., Leksykon architektów budowniczych Polaków oraz cudzoziemców w Polsce działających, 1980, teczka 11, mps na prawach rękopisu. – Dębski J., *Architektura Banku Gospodarstwa Krajowego w Katowicach*, [w:] „Ziemia Śląska", red. L. Szaraniec, t. 4, Kat. 1997; *Konkursy architektoniczne w Polsce w latach 1918–1939*, Wr. 1970; Odorowski W., *Architektura Katowic w latach międzywojennych*, Kat. 1994; Wiśniewski M., *Ludwik Wojtyczko. Krakowski architekt i konserwator zabytków pierwszej połowy XX wieku*, Kr. 2003. – „Architekt" 1925, nr 8, nr 9; 1926, nr 2; „Architektura i Budownictwo" 1925, nr 1; „Architektura" 1968, nr 11.

Dorota Głazek

Tempel Christoph (1799–1870), komisarz górnictwa (*Bergkommissarius*), członek I Rady Miejskiej Królewskiej Huty (obecnie Chorzów) wybranej w wyborach komunalnych w dn. 12–13 XI 1868.

Zm. 22 XII 1870. Wcześniej w t.r., w wieku 64 lat, zm. jego żona Julia. Oboje zostali pochowani na cmentarzu ewangelickim.

Zapewne nie od niego, a od znajdującej się nieopodal świątyni, kościoła pw. św. Jadwigi (po niemiecku: świątynia, kościół – der Tempel, wzięła swą nazwę przebiegająca nieopodal do 1922 r. Tempelstrasse (obecna ul. Powstańców, w l. 1922–1935 ul. Gimnazjalna). W l. 70. XIX w. na tym terenie, jeszcze wówczas niezabudowanym, rozciągały się tzw. kościelne łąki.

APKat., Zespół 674, Amtsgericht Beuthen, sygn. 705. – Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 72; Pobóg-Rutkowski A., *Historia Królewskiej Huty...*, s. 24.

Elżbieta Matuszek



Tempka Władysław (1889–1942), doktor praw, major Wojska Polskiego, polityk i działacz społeczny.

Ur. 22 VIII 1889 w Krakowie, syn Błażeja, urzędnika Towarzystwa Wzajemnych Ubezpieczeń, i Heleny z d. Nowakowska, nauczycielki. W 1896 r. zmarł ojciec T., pozostawiając żonę i 4 synów: Mariana, Władysława, Zygmunta i Tadeusza, w trudnej sytuacji materialnej. Po ukończeniu szkoły elementarnej i Gimnazjum Świętego Jacka w Krakowie T. dostał się na studia prawnicze na Uniwersytecie Jagiellońskim. Edukację ukończył ze stopniem doktora praw. Następnie został powołany do służby wojskowej w armii austriackiej, lecz kiedy tylko powstały Legiony Polskie, zgłosił się do polskiego wojska, w którym dosłużył się stopnia majora i odznaczeń za udział w wojnie z bolszewikami w 1920 r. W 1921 r., po zakończeniu służby wojskowej, wraz z bratem Zygmuntem, wziął udział w akcji plebiscytowej na Górnym Śląsku, przede wszystkim na terenie Królewskiej Huty (obecnie Chorzów). Tutaj osiadł na stałe w 1924 r. jako sędzia Sądu Grodzkiego. Zamieszkał przy ul. Wolności 40. W 1925 r. przeszedł do adwokatury, obejmując notariat w Królewskiej Hucie. Poza pracą zawodową udzielał się społecznie i politycznie. Był w gronie założycieli Kasyna Polskiego powstałego w styczniu 1925 r. i zasiadał w zarządzie tego stowarzyszenia, którego zadaniem była integracja polskiej inteligencji pochodzącej z różnych stron Polski w patriotycznej pracy dla ojczyzny i regionu.

Zbliżywszy się podczas akcji plebiscytowej do Wojciecha Korfantego, wstąpił w szeregi Polskiego Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji (PSChD), biorąc aktywny udział w kształtowaniu jego linii programowej i w bieżącej polityce. Z listy PSChD nr 38 z okręgu Królewska Huta – Świętochłowice został w 1928 r. wybrany do Sejmu, gdzie ostro potępiał oszustwa wyborcze administracji państwowej. W związku z tym stał się obiektem ataków rządzącej od 1926 r. sanacji. W 1928 r. decyzją wojewódzkich władz administracyjnych odebrano mu prawa notarialne, przeciwko czemu protestował

w Sejmie, wnioskując przy tym o odwołanie sanacyjnego wojewody śląskiego, Michała Grażyńskiego. W kampanii do wyborów komunalnych w 1930 r. w Królewskiej Hucie kierowany przez T. Katolicki Blok Ludowy stanął przeciwko sanacyjnemu Narodowo-Chrześcijańskiemu Blokowi Gospodarczemu (lista nr 8). W wyborach tych zwyciężyły zblokowane listy niemieckie, sanacja zdobyła 7 mandatów, Katolicki Blok Ludowy zaś – 5 miejsc, co było osobistym sukcesem T., ponieważ w porównaniu z poprzednim składem Rady Miejskiej potrafił do niej wprowadzić 4 radnych więcej. Jeszcze bardziej efektywna była kampania prowadzona przez T. przed wyborami do Sejmu Śląskiego. W wyborach 11 V 1930 Katolicki Blok Ludowy wprowadził najwięcej posłów spośród list polskich (13 mandatów). Jednak już w sierpniu 1930 r. władze sanacyjne rozwiązały Sejm RP, a we wrześniu t.r. – nowo wybrany Sejm Śląski. Aresztowanego w dniu rozwiązania Sejmu Śląskiego i wywiezionego do aresztu w Brześciu Wojciecha Korfantego zastąpił w roli przywódcy śląskiej chadecji T., organizując akcje poparcia dla wodza ludu śląskiego, a nawet proponując strajk generalny jako sposób nacisku na rzecz uwolnienia Korfantego. T. poprowadził również rozmowy na rzecz zlikwidowania rozłamu między autonomiczną organizacją Chrześcijańską Demokracją na Górnym Śląsku a ogólnopolską centralą PSChD. W ten sposób przyczynił się do uwolnienia W. Korfantego i wybrania go na prezesa Zarządu Głównego PSChD. W kampanii do Sejmu T. znalazł się na trzecim miejscu listy państwowej PSChD i został w „wyborach brzeskich" wybrany na posła, a po ukonstytuowaniu się klubu poselskiego został jego wiceprezesem. W kwietniu 1931 r. wszedł w skład Zarządu Głównego PSChD, a na IV kongresie tego stronnictwa, 6 XI 1932, wybrano go także do Rady Naczelnej.

Realizując politykę konsolidacji umiarkowanych ugrupowań demokratycznych zwalczających sanację, zwołał zjednoczeniowy zjazd Narodowego Związku Powstańców i Byłych Żołnierzy, związanego z chadecją, oraz Związku Obrońców Śląska, związanego z Narodową Partią Robotniczą (NPR). Na zjeździe połączeniowym tych związków, który odbył się 24 I 1932 w Katowicach, powołano Związek Powstańców i Byłych Żołnierzy. T. wybrano prezesem Zarządu Głównego, a W. Korfantego – prezesem Rady Naczelnej nowej organizacji.

W 1935 r. W. Korfanty zmuszony został do wyjazdu z kraju; osiadł wówczas w Czechosłowacji. Obowiązki prezesa Zarządu Głównego PSChD pełnił wówczas T., kontynuując politykę jednoczenia antysanacyjnych ugrupowań demokratycznych. W tym charakterze uczestniczył w naradzie przywódców partii politycznych w czeskich Palkovicach 27 XI 1936 oraz w negocjacjach nad zjednoczeniem PSChD i NPR. Dn. 10 X 1937 obie te organizacje połączyły się na konstytucyjnym kongresie zjednoczeniowym w Stronnictwo Pracy (SP), a T. wszedł do jego Zarządu Głównego jako wiceprezes.

Wskutek antysanacyjnej kampanii przedwyborczej w 1938 r. T. został aresztowany wraz z redaktorami „Polonii": Bolesławem Palędzkim, Stanisławem Sopickim oraz Zbigniewem Korfantym (syn Wojciecha), i stanął przed Sądem Okręgowym w Chorzowie, który uniewinnił oskarżonych. Mimo wielu podobnych przykrości wykazał się patriotyczną postawą w obliczu niebezpieczeństwa wojny, przystępując do Naczelnego Komitetu Pożyczki Obrony Przeciwlotniczej.

Po wybuchu wojny światowej w 1939 r. udał się do Warszawy, spodziewając się powołania rządu jedności narodowej. Podczas narady z gen. Władysławem Sikorskim (2 IX 1939) zdecydowano o przeniesieniu siedziby kierownictwa Stronnictwa Pracy do Lwowa. W związku z tym T. wrócił do Chorzowa, następnie ulokował rodzinę w Krakowie u swego brata, profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego, sam zaś udał się na wschód. Do Lwowa nie dotarł, lecz jako oficer wysokiej rangi znalazł się w zgrupowaniu gen. F. Kleeberga. W jego ostatniej bitwie dostał się

do niemieckiej niewoli. Podczas transportu jeńców uciekł i przedostał się do Krakowa, gdzie otworzył (przy ul. Asnyka) kancelarię adwokacką. Wkrótce stanął na czele konspiracyjnej organizacji Stronnictwa Pracy. Zorganizował i stanął na czele Komitetu Międzypartyjnego SP, Polskiej Partii Socjalistycznej, Stronnictwa Narodowego i Stronnictwa Ludowego. W lutym 1940 r. formalnie już został prezesem Zarządu Głównego SP (od wiosny t.r. nazywanego Komitetem Wykonawczym Zarządu Głównego). Przez Józefa Korola, komendanta Podokręgu Śląskiego Służby Zwycięstwu Polski, utrzymywał kontakt z polskim podziemiem na Górnym Śląsku.

Dn. 18 IV 1940 został aresztowany przez gestapo i osadzony w jakiś czas potem w Auschwitz-Birkenau. Wkrótce aresztowano jego żonę, Zofię, która po 8-miesięcznym uwięzieniu na Montelupich urodziła córeczkę Helenę, co spowodowało jej uwolnienie.

Dn. 12 VI 1942 T. został rozstrzelany w grupie 40 więźniów.

Gajewski S., *W. Tempka*, [w:] *Słownik biograficzny katolicyzmu społecznego w Polsce*, Lublin 1995; Gryłka T., *W. Tempka*, „Odnowa" 1946, r. 1, nr 20; *Listy Wojciecha Korfantego i Karola Popielą – przywódców polskiej Chrześcijańskiej Demokracji*, oprac. H. Przybylski, Kat. 2004; Nowakowski [Tempka] Z., *Rubikon*, Kr. 1990; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*; Popiel K., *Na mogiłach przyjaciół*, Londyn 1966; Przybylski H., *Chrześcijańska Demokracja i Narodowa Partia Robotnicza w latach 1926–1937*, W. 1980; tenże, *Front Morges w okresie II Rzeczypospolitej*, W. 1972; tenże, *Władysław Tempka – wybitny chorzowianin*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 3: 1998, Ch. 1999; Sieradzka D., *Z dziejów samorządu komunalnego miasta Chorzowa...*; Staszków A., *Akta notariuszy w Chorzowie jako źródło do historii miasta i regionu*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 2: 1997, Ch. 1998; Turowski K., *Historia Ruchu Chrześcijańsko-Demokratycznego w Polsce*, t. 2, W. 1989.

Henryk Przybylski

Thallner Otto (1858–1910), oficer, specjalista z dziedziny produkcji stali, kierownik stalowni jakościowej w hucie „Bismarcka" (obecnie „Batory").

Ur. 1858 r. w miejscowości Brescia w Lombardii, wchodzącej wówczas w skład monarchii austriackiej. Po kilku latach służby wojskowej w armii austriackiej rozpoczął działalność w dziedzinie produkcji hutniczej. Praktykował w kilku hutach austriackich i niemieckich, m.in. jako „adiutant hutniczy" w hucie „Bruckbach" (Bruckbacherhütte) w Kapfenbergu, należącej do firmy Böhler.


Konstruktionsstahl.

Ein praktisches Handbuch

über die

Festigkeits-Eigenschaften von Stahl und Eisen.

Auf Grund praktischer Erfahrungen bearbeitet zum Gebrauch in Werkstätten, für Hüttenleute, Ingenieure, Abnahmebeamte usw.

von

Otto Thallner,

Hütteninspektor und Betriebschef des Gußstahlwerkes Bismarckhütte O.-S.

Mit zahlreichen Abbildungen.

Freiberg in Sachsen.
Verlag von Craz & Gerlach (Joh. Stettner).
1904.

Strona tytułowa jednej z książek O. Thallnera

W 1895 r. znalazł się w hucie „Bismarcka" (Bismarckhütte). Objął kierownictwo stalowni jakościowej. Jemu to właśnie przypisuje się szczególne zasługi w zakresie uzyskania znakomitej jakości stali produkowanej w tej hucie. Szczególne uznanie i rozgłos zdobyła stal konstrukcyjna do nawęglania, chromoniklowa, oznaczona jako gatunek NC4, zawierająca 0,13% węgla, 1% chromu i 4,4% niklu. Znalazła ona szerokie zastosowanie przede wszystkim w powstającym wówczas przemyśle motoryzacyjnym.

Wiele z wprowadzonych przez T. technologii wytwarzania stali zostało szeroko

rozpowszechnionych. W hucie „Bismarcka" T. pracował do 1909 r. Odszedł z huty w rok po wycofaniu się z życia zawodowego → Wilhelma Kollmanna, z którego inicjatywy znalazł się na Górnym Śląsku. Przeniósł się do Remscheid, gdzie zm. rok później, w wieku zaledwie 52 lat.

T. był nie tylko praktykiem. Napisał 3 poradniki z teorii hutnictwa i teorii metaloznawstwa: *Werkzeugstahl* (*Stal narzędziowa*, 1898), *Konstruktionsstahl* (*Stal konstrukcyjna*, 1904), *Über Einleitung und Namensbezeichnung des Eisens* (*Wprowadzenie do nazewnictwa żelaza*, 1907). Książki te ukazały się we Freibergu w Saksonii, w wydawnictwie Craz & Gerlach. Były szeroko wykorzystywane nie tylko przez użytkowników wyrobów stalowych i handlowców, ale także przez inżynierów i praktyków hutniczych na całym świecie. O popularności jego opracowań świadczą liczne przekłady, m.in. na angielski, francuski, a nawet japoński. Oprócz wymienionych poradników T. był autorem wielu artykułów zamieszczanych w l. 1898–1909 w fachowej prasie hutniczej.

Widuch B., Szędzielorz G., Kędzierzawski J., Kurek R., *Huta Batory*, Ch. 1993, s. 40–42; Kurek J., *Historia Wielkich Hajduk...*, s. 59, 85.

Ryszard Kurek

Thielscher Guido (1859–1941), aktor teatrów berlińskich, bohater filmów dźwiękowych pochodzący z Królewskiej Huty (obecnie Chorzów).

Ur. 10 IX 1859 w Królewskiej Hucie, syn miejscowego inspektora majątku, później pracownika fabryki narzędzi rolniczych, od 1860 mieszkającego w majątku k. Legnicy, a od 1864 r. w Zgorzelcu. Tu T. ukończył szkołę ludową i szkołę realną stopnia licealnego (*Oberrealschule*). Od 1874 r. przebywał w Berlinie, gdzie uczył się aktorstwa i śpiewu. Pierwszą rolę otrzymał w tamtejszym Belle-Alliance-Theater. Potem przez pewien czas grywał w teatrze w Szczecinie. Od 1887 r. był angażowany do różnych teatrów berlińskich, od 1883 r. do Zentral-Theater, od 1896 r. do Deutsche Theater, od 1899 r. do Metropoltheater, potem do Thalia-Theater i od 1919 r. do Lessingtheater. W 1934 r. pożegnał się ze sceną. W 1938 r. ukazały się jego wspomnienia pod tytułem *Erinnerungen eines alten Komödianten. Erlebtes und erspieltes*.

Zm. 1 VII 1941 w Szczawnie Zdroju (wówczas Salzbrunn) na Śląsku.

Deutsche Biographische Enzyklopädie (DBE)..., Bd. 10, s. 4; *Deutsches Literatur-Lexikon. Das 20. Jahrhundert. Biographisch-bibliographisches Handbuch*, Hrsg. K. Feilchfeldt, Bd. 4, Zürich–München 2003, s. 132; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 290.

Andrzej Linert

Tieschowitz Friedrich Adolf Otto Leopold Wilhelm von (1803–1862), starosta powiatu bytomskiego, dyrektor Górnośląskiego Ziemstwa Kredytowego w Raciborzu.

Ur. 21 IX 1803 w Rokitnicy (obecnie dzielnica Zabrza), w rodzinie ewangelickiej. Był synem tamtejszego właściciela ziemskiego Gottlieba Friedricha Wilhelma z rodziny osiadłej na Górnym Śląsku co najmniej od XVII w. Herbem rodowym von Tieschowitza był stojący rycerz z tarczą i mieczem; takim znakiem pieczętował się również T. Jego matką była pochodząca z Saksonii Eberhardine J.U.K.L. baronówna von Stein-Lausnitz z d. H. Miesnitz. Jego brat pełnił później funkcję landrata w Ostrowie Wielkopolskim (zm. w 1852 r. w Poznaniu).

T. pobierał pierwsze nauki w domu rodzinnym u prywatnego nauczyciela, a w 1816 r. rozpoczął naukę w szkole ewangelickiej w Tarnowskich Górach. Wykształcenie średnie zdobył we Wrocławiu w Gimnazjum św. Elżbiety, gdzie uczył się od 1820 r. Następnie poświęcił się studiom prawniczym w l. 1824–1827 na uniwersytecie w Berlinie. Odbył tam również w l. 1825–1826 ochotniczą służbę wojskową w batalionie strzelców gwardii (później uzyskał stopień podporucznika kawalerii). Studia zwieńczył dyplomem 24 II 1827. W t.r. rozpoczął praktykę w berlińskim Sądzie Miejskim

(Stadtgericht), a 2 lata później objął stanowisko referendarza w Sądzie Kameralnym (Kammergericht). Zaraz potem przeniósł się bliżej stron rodzinnych do Wyższego Sądu Krajowego (Oberlandesgericht) we Wrocławiu.

W 1831 r., po śmierci ojca, odziedziczył dobra rokitnickie i wziął urlop służbowy, a rok później odszedł ze służby państwowej, uzyskując godność deputowanego powiatowego (*Kreisdeputierter*). Mieszkał w zachowanym do dziś dworze w Rokitnicy, który zbudował na nowo lub całkowicie przebudował (przy obecnej ul. Żniwiarzy). Umiał połączyć gospodarowanie na roli z funkcjami urzędowymi. Posiadał też służbowe mieszkanie w Bytomiu w siedzibie landratury.

W 1820 r. wraz z właścicielem Wieszowej wybudował hutę cynku „Gutehoffnungshütte" („Dobra Nadzieja") w Czarnym Lesie (obecnie Nowy Bytom). Po nieistniejącej już hucie pozostał ślad w postaci ul. Dobrej Nadziei.

W lutym 1840 r. T. – z racji pełnionej funkcji deputowanego powiatowego – przejął tymczasowo z powodu choroby landrata Henckla von Donnersmarcka zarząd powiatu bytomskiego, a 4 IX t.r. został mianowany przez króla Prus landratem (starostą) powiatu bytomskiego. W jego pracy w pierwszych latach pomagał mu znany przemysłowiec Karol Godula jako deputowany powiatowy.

T. kierował powiatem podczas burzliwych wydarzeń Wiosny Ludów, zwalczając wszelkie wystąpienia przeciw królowi. W l. 1847–1848 do zajść doszło też w kop. „Król" w osadzie hutniczej Królewska Huta. Jednym z bardziej znanych jej uczestników był Wilhelm Blandowski, późniejszy badacz Australii (zob. Jaros J., *Nieznana wzmianka o pierwszym strajku w górnośląskim przemyśle węglowym w roku 1847*, „Archeion" t. 23, W. 1954; M. Syniawa, *Biograficzny słownik przyrodników śląskich...*, s. 39; Z Kapała, *Ślązacy w Australii w XIX i XX wieku*, [w:] *Wieki stare i nowe*, t. 2, red. I. Panic, M.W. Wanatowicz, Kat. 2001, s. 140). Idee demokratyczne szerzyły się nawet wśród podległych mu urzędników, czego dowodem jest sprawa niejakiego Chambessona, który spotkał się z represjami za swoje poglądy i działania. Za rządów T. zbudowano w Bytomiu gmach Sądu Powiatowego i więzienia.

W 1853 r. T. wystąpił do administracji centralnej w Berlinie z memoriałem, w którym jako pierwszy zaproponował połączenie kilku sąsiednich, okolicznych osad i osiedli, położonych w obrębie obecnego miasta Chorzowa, w jeden lub kilka ośrodków komunalnych, którym należałoby nadać prawa miejskie. Konieczność tych zmian administracyjnych T. tłumaczył narastającymi problemami związanymi z brakiem wody, oświatą, opieką socjalną, porządkiem i bezpieczeństwem publicznym. W projekcie proponował utworzenie 2 dużych gmin: Królewskiej Huty i Chorzowa. Do pierwszej miały wchodzić: Królewska Huta, Erdmannswille, Górne i Dolne Hajduki, Świętochłowice, Chropaczów, Lipiny, Łagiewniki, Pniaki, Szarlociniec oraz Czarny Las; do Chorzowa zaś: wieś Chorzów, Józefowiec, Bederowiec i Dąb. Wobec braku pozytywnej odpowiedzi w 1856 r. T. powtórzył swój pomysł. Cała sprawa wywołała jednak sprzeciw dyrekcji państwowej huty „Królewskiej", która obawiała się rozmaitych kosztów i ciężarów podatkowych na rzecz projektowanej gminy. Propozycja ta upadła – w pewnym stopniu została zrealizowana dopiero wiele lat później, w myśl założeń nowego starosty → Hugo Solgera. W tym czasie zaczęto również myśleć o podziale wielkiego powiatu bytomskiego na kilka mniejszych, co jednak doszło do skutku dopiero w 1873 r. Wówczas też dr medycyny J. Schöttländer zgłosił propozycję, aby Królewskiej Hucie nadać charakter miasta wydzielonego, czyli powiatu grodzkiego, i włączyć w jego obszar dotychczasowe samodzielne gminy: Chorzów (wieś), Świętochłowice oraz Górne i Dolne Hajduki.

W 1854 r. T. zaangażował się w sprawę ustalenia patrona dla nowo wybudowanego

w 1852 r. w Królewskiej Hucie kościoła św. Barbary. Patron pokrywał 2/3 kosztów budowy świątyń i miał prawo proponowania proboszcza. Okazało się, że państwo pruskie niechętnie podejmuje się takiej roli i sprawa pozostała w zawieszeniu. T. jako landrat był również konsultantem w sprawie ustalenia wymiaru podatku kościelnego dla poszczególnych miejscowości wchodzących w skład tej parafii.

Dzięki landratowi w 1857 r. wydano zezwolenie na otwarcie Gimnazjum Klasycznego w Bytomiu (uruchomione już po jego śmierci). T. popadł w konflikt z hrabią Hencklem von Donnersmarckiem, chcąc w każdej wsi obsadzić osobnego policjanta na koszt właściciela dóbr. Powodem tej inicjatywy był atak bandyty na żandarma w Królewskiej Hucie, która uchodziła za najniebezpieczniejszą miejscowość w okolicy.

W 1854 r. T. pełnił funkcję komisarza granicznego na terenie swojego powiatu. W 1858 r. sprzedał majątek rokitnicki Hubertowi von Tiele-Wincklerowi z prawem dalszego tam zamieszkiwania. Groziło to usunięciem go z urzędu, gdyż na stanowisku landrata mogli pozostawać wyłącznie właściciele dóbr ziemskich. Dopiero król osobiście zwolnił go z tego obowiązku. Za T. wstawili się m.in. mieszkańcy wsi powiatu, podkreślając jego znajomość języka polskiego. Problemy stwarzało również jego zamieszkiwanie na wsi, gdyż landrat musiał mieszkać w stolicy swego powiatu. T. nosił się już wówczas z zamiarem rezygnacji z urzędu, tym bardziej że zaczął chorować i jeździł na kuracje, m.in. do czeskiego uzdrowiska Frantiskovy Lazne (Franzensbad).

W 1859 r. został wybrany na dyrektora Górnośląskiego Ziemstwa Kredytowego (Oberschlesische Fürstentumslandschaft) w Raciborzu. Po rezygnacji z dotychczasowego stanowiska zachował prawo do noszenia munduru landrata. W lutym 1860 r., gdy odchodził z Bytomia, nadano mu tytuł tajnego nadradcy rejencyjnego (*Geheimer Ober-Regierungs-Rat*).

T. ożenił się w 1832 r. we wsi Postelwitz (Posadowice) k. Oleśnicy z Gertrud Adelheid Luise von Raven, z którą miał 2 synów (ur. 1832? i 1834) i córkę (1837). Synów kształcił w gimnazjum w Berlinie.

Zm. w Raciborzu 4 (5?) X 1862.

Został odznaczony Orderem Czerwonego Orła III klasy ze wstęgą (1853) oraz nadanym przez cara rosyjskim Orderem św. Stanisława II klasy (1851). Był też honorowym rycerzem ewangelickiego zakonu joannitów (1852).

APOp., Zespół Rejencja Opolska – Biuro Prezydialne, sygn. 1142, 1143; APKat., Zespół Landratsamt Beuthen, sygn. 63, Die Wahl, Anstellung, Besoldung und Amtsführung des Landrats, Vol. III, 1852–1892. – Chrząszcz J.P., *Fest-Schrift zur 50-jährigen Jubel – Feier der katholischen St. Barbara – Pfarrgemeinde...*, s. 25; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 68; Musioł L., Chorzów Stary. Monografia historyczna, 1954, mps, Zbiory Specjalne Biblioteki Śląskiej w Katowicach; Perlick A., *Beuthener Biographien...*, s. 52; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 21; Rombowski A., *Casus Chambesona*, „Zaranie Śląskie" 1948, nr 1; Sieradzka D., *Z dziejów samorządu komunalnego miasta Chorzowa...*, s. 10–11.

Przemysław Nadolski

Tobias Johann (daty życia nieznane), pierwszy płatny naczelnik gminy Chorzów w l. 1907–1921.

Za jego czasów połączono urząd naczelnika gminy z urzędem naczelnika okręgowego. W czasie jego zarządzania gminą wybudowano Szkołę nr 29, założono park Redena (obecnie pl. Piastowski), w którym w 1925 r. wybudowano ratusz. T. miał przygotowane plany dalszej rozbudowy Chorzowa, które wskutek wybuchu wojny nie mogły być zrealizowane.

Opuścił swoje stanowisko z chwilą wybuchu III powstania, wyjechał wówczas w głąb Niemiec. Jego miejsce zajął tymczasowo komisarz plebiscytowy → Paweł Sojka, po kilku miesiącach odstąpił je I ławnikowi Tomaszowi Roguli. Dn. 13 II 1923 został wprowadzony na swój urząd pierwszy i ostatni polski naczelnik gminy, → Emanuel Siwy.

Krzonkała H., *Fragmenty z historii Starego Chorzowa...*

Zbigniew Kapała



Treuding (Trauding) (imię oraz daty życia nieznane), inspektor budowlany w hucie „Królewskiej".

Pochodził najprawdopodobniej z Saksonii, gdyż często udawał się tam w sprawach rodzinnych. Posiadał tytuł królewskiego mistrza budowlanego (*Kgl. Baumeister*). Do 1858 r. pracował przy adaptacji pałacu królewskiego w Oranienburgu k. Berlina na seminarium nauczycielskie. Na przełomie maja i czerwca 1858 r. – po śmierci inspektora budowlanego Plantico – objął w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) stanowisko urzędnika budowlanego (*Baubeamte*) w miejscowym Urzędzie Hutniczym (*Hüttenamt*), z roczną pensją 800 talarów.

Oddano mu do dyspozycji jako mieszkanie służbowe pomieszczenia w północnym budynku szkoły ewangelickiej. Obok pomieszczeń mieszkalnych znajdował się tam specjalny pokój przeznaczony na bibliotekę fachową i archiwum budowlane huty. Do pomocy w pracy przydzielono mu kreślarza. Poza pracami budowlanymi na terenie huty T. pełnił też nadzór nad tzw. drogami kopalnianymi (*Bergwerksstrassen*), budowanymi i utrzymywanymi przez państwowe władze górnicze (np. szosa z Bytomia do Królewskiej Huty).

Ok. 1860 r. sporządził rysunek ołtarza głównego dla kościoła katolickiego pw. św. Barbary, który później został wykonany przez mistrza stolarskiego → Alkera. W 1861 r. T. czasowo przejął obowiązki swojego odpowiednika (mistrza budowlanego Sasse) na obszarze działania Urzędu Górniczego w Tarnowskich Górach. Z dn. 1 X t.r. nadano mu tytuł inspektora budowlanego (*Bauinspektor*). W 1864 r. współuczestniczył w zbudowaniu w hucie „Królewskiej" pierwszego na obecnych ziemiach polskich konwertora Bessemera. W listopadzie t.r. został przeniesiony na stanowisko powiatowego inspektora budowlanego (*Kreisbau-Inspektor*) do Merseburga. Jego następcą mianowano inspektora budowlanego Hesse z Wrocławia.

T. był żonaty. Nie wiadomo, czy miał dzieci.

APKat., Zespół: Hüttenamt Königshütte, sygn. 42. – Chrząszcz J.P., *Fest-Schrift zur 50-jährigen Jubel – Feier der katholischen St. Barbara – Pfarrgemeinde...*, s. 29; Junghann O., *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*, s. 60; Krause W., *Grundriss eines Lexikons...*, Bd. 1, s. 89, 136.

Przemysław Nadolski

Treutte (Traute) Christoph (Krzysztof) (daty życia nieznane), w 1790 r. sztygar w kop. „Księżna Jadwiga" („Fürstin Hedwig") w Chorzowie, protestant.

W styczniu 1791 r. wziął ślub w miejscowym kościele (?) z Marianną Wojciechowską. W Chorzowie mieszkał najprawdopodobniej poza zabudowaniami wsi. Na znajdującym się w Archiwum Państwowym w Katowicach planie z 28 X 1795, pochodzącym ze zbiorów d. Wyższego Urzędu Górniczego we Wrocławiu, budynki sztygara są zaznaczone na północny wschód od późniejszej Góry Redena, koło jednego z 4 znajdujących się tam stawów (zob. J. Drabina, *Historia Chorzowa od średniowiecza do 1868 r.*, Ch. 1998, s. 151).

Musioł L., *Monografia Chorzowa Starego (fragmenty)*, [w:] *Chorzów (Stary). Trzy historie...*, s. 147.

Irena Białas

Tschentscher Julius (1819–1895), fotograf, właściciel pierwszego atelier fotograficznego w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), radny miejski.

Ur. w 1819 r. w Strzelinie na Dolnym Śląsku w rodzinie ewangelickiej. Syn Ernsta

Tschentschera i Elizabeth z d. Geslitter. Ok. 1840 r. przybył z żoną Teklą do Królewskiej Huty. T. z d. Gajdetzka, córka szewca, pochodziła z Gliwic i była wyznania katolickiego. Po osiedleniu się w Królewskiej Hucie T., zanim otworzył atelier fotograficzne, pracował prawdopodobnie jako fryzjer, a także przedstawiciel Towarzystwa Ubezpieczeniowego „Iduna" z Halle. Od 1859 r. zaczął zajmować się profesjonalnie fotografią. Był jednym z pierwszych fotografów mieszkającym i działającym na Górnym Śląsku. Pierwsze stałe zakłady fotograficzne powstały w okolicznych miastach w l. 60. XIX w., np. w Bytomiu w 1863 r., w Mysłowicach w 1864 r. W 1871 r. wybudował w ogrodzie usytuowanym przy obecnej ul. 3 Maja 6 (dawniej Kronprinzenstr.) drewniany budynek z atelier fotograficznym. Po 6 latach pracy zmienił siedzibę zakładu i rozpoczął działalność w nowym lokalu, który był usytuowany w budynku obok ratusza przy obecnym Rynku 4 (dawniej Ring 3). Od 1873 r. był radnym miasta Królewska Huta. Pełnił tę funkcję do 1890 r. Pracował w komisji ds. szpitali miejskich i komisji sanitarnej. Po zakończeniu pracy w Radzie Miejskiej zmienił po raz ostatni adres zakładu. Przeprowadził się do nowego budynku przy obecnej ul. Powstańców 7 (dawniej Tempelstr. 8). Pracował zawodowo do końca życia.

Miał 9 dzieci: 7 synów i 2 córki. Synowie Theodor i Heinrich kontynuowali rodzinną tradycję i zostali fotografami. Syn Hermann był mistrzem budowlanym w Królewskiej Hucie, syn Emil prowadził w tym mieście zakład fryzjerski.

Zm. 3 X 1895, w wieku 76 lat, w swoim mieszkaniu, mieszczącym się w tym samym budynku co atelier fotograficzne. Pochowany został na cmentarzu ewangelickim w Królewskiej Hucie; jego grób nie zachował się.

Przez ponad 35 lat pracy w Królewskiej Hucie jako fotograf zajmował się fotografią portretową, która była podstawą jego utrzymania. Wykonywał także jako pierwszy fotograf w mieście zdjęcia obiektów architektonicznych. Do początku l. 90. XIX w. jego atelier było jedynym zakładem fotograficznym w Królewskiej Hucie i okolicy. W 1884 r. w jego zakładzie zostało wykonane tableau upamiętniające katastrofę i cudowne ocalenie 43 górników w świętochłowickiej kopalni „Deutschland".



Figura anioła na grobie braci Tschentscherów

Skoczek-Kulpa R., *Atelier fotograficzne rodziny Tschentscher w Królewskiej Hucie*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 3: 1998, Ch. 1999; taż, *Fotografowie dawnego Chorzowa*, Ch. 2000; taż, *Katastrofa w kopalni „Deutschland"*, [w:] „Rocznik Świętochłowicki", t. 1.

Renata Skoczek

Tschentscher Theodor (1850–1929), fotograf, właściciel znanego zakładu fotograficznego w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), wyznania ewangelickiego.

Ur. w 1850 r. w Królewskiej Hucie, syn fotografa → Juliusa Tschentschera i Tekli z d. Gajdetzka. Naukę zawodu na pewno pobierał w atelier ojca. W l. 80. XIX w. prowadził zakład fotograficzny w Głubczycach. Do Królewskiej Huty wrócił prawdopodobnie przed śmiercią ojca i od 1895 r. prowadził zakład fotograficzny założony przez Juliusa Tschentschera. W 1896 r. zakupił kamienicę przy obecnej ul. Powstańców 12 (dawniej Tempelstr. 12) i na początku 1897 r. rozpoczął przebudowę ostatniej kondygnacji budynku z przeznaczeniem na nowe atelier fotograficzne. Jego zakład fotograficzny na przełomie XIX i XX w. był dużą firmą, która zatrudniała pomocników i innych fotografów. Atelier oprócz fotografii portretowej oferowało usługi także z zakresu fotografii pejzażowej i przemysłowej. Reklamy i papiery firmowe zakładu świadczą o jego bogatej ofercie. Fotograf polecał wykonywanie modnych portretów, zdjęć grupowych, zdjęć dzieci, krajobrazu, budynków, zdjęć nagrobkowych oraz powiększeń zdjęć wykonywanych przez innych fotografów. Specjalnością zakładu były broszki, spinki od mankietów i spinki do krawatów z portretami oraz duże zdjęcia do oprawiania w ramy. T. posiadał filię swego zakładu w Mysłowicach, która działała na pewno pomiędzy 1896 a 1917 r. Atelier w Mysłowicach mieściło się w ogrodzie nieznanego z imienia Labaszynskiego; po 1910 r. ogród stał się własnością hotelarza o nazwisku Mühle. T. wydawał pocztówki z widokami Królewskiej Huty i Mysłowic, m.in. z widokiem tzw. trójkąta trzech cesarzy. Od kwietnia 1907 r. pracował razem z młodszym bratem Heinrichem (1856–1930), który w l. 90. XIX w. prowadził zakład fotograficzny w Nysie, a później w Mannheim. T. pracował zawodowo do końca życia.

Zm. bezpotomnie po krótkiej i ciężkiej chorobie 31 V 1929 w wieku 79 lat. Pochowany został na cmentarzu ewangelickim w Królewskiej Hucie. Pół roku później zm. bezpotomnie jego brat Heinrich, pochowany obok Theodora. Najmłodsza siostra Marta wystawiła braciom okazały nagrobek: na postumencie stanęła figura anioła. Grób zachował się do dnia dzisiejszego. Figura anioła została skradziona z cmentarza ewangelickiego w 1998 r.

Königshütter Adressbuch 1893; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 415; Skoczek-Kulpa R., *Atelier fotograficzne rodziny Tschentscher w Królewskiej Hucie*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 3: 1998, Ch. 1999; taż, *Fotografowie dawnego Chorzowa*, Ch. 2000.

Renata Skoczek

Tuczynski Franciszek Ksawery (1844–1890), nauczyciel, literat, redaktor odpowiedzialny „Wiarusa Katolickiego" w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. 1 X 1844 w Jabłówku k. Szubina w rodzinie leśniczego Andrzeja i Anieli z Rogaszewskich. Początkowe nauki pobierał w szkole ludowej w Chomętowie, a w l. 1856–1863 uczył się w gimnazjum w Trzemesznie, którego jednak nie ukończył wskutek likwidacji szkoły. Prawdopodobnie brał udział w powstaniu styczniowym.

Początkowo imał się różnych zawodów – był korepetytorem, sekretarzem adwokata, guwernerem w bogatej rodzinie ziemiańskiej. Po odbyciu obowiązkowej służby wojskowej w 1866 r. ukończył w Paradyżu 2-letni kurs metodyczny, uzyskując prawo do wykonywania zawodu nauczycielskiego. Przez kilkanaście lat pracował jako nauczyciel szkół ludowych w Wielkopolsce. W 1876 r. rozpoczął też pracę literacką, zamieszczając artykuły w „Oświacie" i „Gońcu Wielkopolskim". W 1881 r. został zwolniony z pracy nauczycielskiej. Zamieszkał wówczas w Poznaniu, gdzie pełnił funkcję redaktora odpowiedzialnego „Orędownika", a od 1883 r. – „Wielkopolanina", zamieszczając też własne artykuły, które poświęcał przede wszystkim obronie praw ludności polskiej do własnego języka, co ściągało nań liczne wyroki sądowe: grzywny i kary więzienia.

W 1886 r. zamieszkał w Rozbarku pod Bytomiem, obejmując funkcję redaktora odpowiedzialnego „Katolika". Jako redaktor odpo-

wiedzialny tego pisma wymieniony został po raz pierwszy w numerze 100 z 21 XII 1886, po raz ostatni – w numerze 62 z 12 VIII 1887. Nękany przez policję po kilku miesiącach przeniósł się do Królewskiej Huty. Od 15 IX 1887 został redaktorem odpowiedzialnym nowo powstałego „Wiarusa Katolickiego" – pisma poświęconego sprawom politycznym, społecznym i oświatowym. Gazeta ukazywała się najpierw 2, później 3 razy w tygodniu. Ostatni jej numer wyszedł w styczniu 1888 r. Przez jakiś czas T. pełnił funkcję redaktora odpowiedzialnego „Gwiazdy Piekarskiej", wydawanej przez → S. Czerniejewskiego i F. Świdra. Niebawem przeprowadził się do Mikołowa, gdzie pracował w wydawnictwie → Karola Miarki.

Jego żoną była Apolonia Błachowska, córka nauczyciela. Miał 2 dzieci – Anielę i Mieczysława.

Zm. 20 VI 1890 w Mikołowie. Został pochowany na tamtejszym cmentarzu św. Wojciecha.

Jego spuścizna literacka obejmuje ok. 40 tytułów. Niektóre ukazały się już po jego śmierci. W większości są to tzw. powiastki dla ludu, o silnym akcencie moralizatorskim, o różnorodnej tematyce. Były to zarówno powieści poruszające współczesne mu zagadnienia, m.in. problem emigracji „za chlebem" do Ameryki (*Szczęście w Ameryce*, *Nasze prawa pod zaborem pruskim*), jak i powieści humorystyczne (*Bukiet najuciesznieszych powiastek dla śmiechu i zabawy*), historyczne (*Mazepa, hetman Ukrainy*, *Na krzyżówce powieść z dawnych czasów polskich*, *Polskie czasy, błogie czasy, cztery obrazy z końca przeszłego wieku napisane dla patriotów polskich*, *Pomorzanie w Gąsawie*, *Dwie Marie*, *Raciczki, powieść dla włościan polskich*, *Jaskinia potępieńców, powieść z dawnych czasów*), podróżnicze (*Róża leśna, powieść z życia Indyan amerykańskich*, *Obrazy ziem, ludów i okolic*). Był cenionym popularyzatorem wiedzy z różnych dziedzin – fizyki, astronomii, biologii i geografii. Opublikował m.in. *Morze – zjawiska i życie w niem i na niem* cz 1–III, *Świat i jego cuda pogadanka o ziemi i niebie*.

Glensk J., *Chorzowski ośrodek prasowy (do 1945)*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 1: 1996, Ch. 1997; Kudera J., *Dziennikarstwo polskie na Śląsku*, Bytom 1912; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 169; *Powiat świętochłowicki...*, s. 338; *Słownik pracowników książki polskiej*, red. Treichel J., W. 1972; Sworzeń M., Dudek A., *Mikołowski słownik biograficzny*, Mikołów 1998, s. 185 (tu z błędnymi datami); *Wielkopolski słownik biograficzny*, W.–P. 1981; Wycisło J., *Sanktuarium Matki Bożej w Piekarach Śląskich*, t. 1, Kat. 1991.

Małgorzata Kaganiec

Twardowski Bolesław Włodzimierz (1856–1932), księgarz i wydawca „Górnoślązaka. Pisma dla ludu katolickiego" w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. 13 IX 1856 w Kępnie w rodzinie ziemiańskiej jako syn Józefa i Brunhildy z Jarnatowskich. Do szkół uczęszczał w Gnieźnie i Poznaniu, następnie studiował historię na Uniwersytecie Jagiellońskim. W Krakowie odbył praktykę księgarską u D.E Friedlandera. Po powrocie do Poznania kilka lat pracował w antykwariacie J. Jolowicza, później w Bibliotece Towarzystwa Oświaty i Bibliotece Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

Dn. 15 II 1882 wspólnie z K. Kozłowskim otworzył w Poznaniu Księgarnię Katolicką, która mieściła się przy Starym Rynku 57. W księgarni był główny skład bytomskiego wydawnictwa „Katolik". Po kilku latach otworzył filię księgarni w Królewskiej Hucie, którą kierował → Bronisław Koraszewski. Od 4 I 1888 zaczął też wydawać „Górnoślązaka. Pismo dla ludu katolickiego", którego redakcja mieściła się w Królewskiej Hucie przy Kaiserstr. 45 (obecnie ul. Wolności). Redaktorem „Górnoślązaka" początkowo był B. Widera, później B. Koraszewski. Pismo ukazywało się najpierw 2, potem 3 razy w tygodniu. Wskutek nieumiejętnego zarządu gazeta przetrwała zaledwie rok.

T. był autorem i wydawcą książek o tematyce historycznej, opublikował m.in.: *Utwory Zygmunta Krasińskiego zebrał i Życiorysem opatrzył...*, *Spis rycerstwa polskiego walczącego z Janem III pod Wiedniem oraz szyk*

bojowy wojsk polskich i sprzymierzonych dnia 12 IX 1683, *Historya powstania Kościuszki 1794*, *Spis osób, które uczestniczyły w działaniach wojennych Kościuszki Wojsko polskie Kościuszki w roku 1794 podług wiarygodnych źródeł opracował...*

Jego małżeństwo z Anielą ze Szczepańskich było bezdzietne. Pozostawiony przez niego majątek stał się podstawą Katolickiej Fundacji Twardowskich w Poznaniu, która przetrwała do września 1939 r.

Zm. 17 I 1932 w Poznaniu. Pochowany został na cmentarzu św. Marcina.

Glensk J., *Chorzowski ośrodek prasowy (do 1945)*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 1: 1996, Ch. 1997; Kudera J., *Dziennikarstwo polskie na Śląsku*, Bytom 1912; *Słownik pracowników książki polskiej*, red. J. Treichel, W. 1972, *Wielkopolski słownik biograficzny*, W.–P. 1981.

Małgorzata Kaganiec

Tylla Franciszek (1849–1930), ksiądz katolicki, proboszcz parafii św. Jadwigi w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. 1 IX 1849 w Kuźni (Trzebiczynie) k. Lasowic (pow. opolski), w rodzinie rolnika Franciszka i Marii z d. Gnoth. Po szkole ludowej dalszą naukę podjął w Opolu, maturę uzyskał w Poznaniu. Ukończywszy gimnazjum, pracował na kolei. W 1875 r. został słuchaczem Wydziału Teologicznego na Uniwersytecie Wrocławskim. Studia teologiczne rozpoczął w okresie walki kulturalnej we Wrocławiu. Ponieważ władze pruskie zamknęły alumnat przed ukończeniem przez niego nauki, udał się potajemnie do Pragi czeskiej i tam w 1880 r. zdał końcowe egzaminy. W dn. 15 VII 1881 otrzymał święcenia kapłańskie. Pomimo grożących mu niebezpieczeństw powrócił do górnośląskiej części diecezji wrocławskiej. Ze względu na pruskie ustawodawstwo majowe nie mógł oficjalnie objąć funkcji duszpasterskich, został więc skierowany do Królewskiej Huty, gdzie początkowo pełnił obowiązki sekretarza prywatnego proboszcza parafii św. Barbary, ks. radcy duchownego → Edwarda Delocha. Nawiązując kontakt ze środowiskiem miejscowych akademików wrocławskich, w 1882 r. został członkiem honorowym Towarzystwa Polskich Górnoślązaków we Wrocławiu. Prześladowany na każdym kroku, musiał uchodzić – udał się do Polskiej Cerkwi



Kościół pw. św. Jadwigi

(pow. kozielski), gdzie potajemnie zastępował ciężko chorego proboszcza.

W 1885 r. T. pełnił obowiązki kapelana w Rudach, skąd przeniesiony został do Zaborza. W dn. 10 VII 1888 władza duchowna powołała go na stanowisko starszego wikarego parafii św. Barbary w Królewskiej Hucie. Zaangażował się w budowę nowego kościoła pw. św. Jadwigi, zostając także jego duszpasterzem. Od 22 VI 1893 był proboszczem powstającej tam parafii. Urząd swój pełnił przeszło 33 lata. Dn. 1 IV 1908 został dziekanem dekanatu królewskohuckiego.

W działalności duszpasterskiej T. nie ograniczał się do obszaru swej parafii. Silne więzi ze stronami rodzinnymi skłaniały go do udzielania pomocy materialnej zamieszkującej w Trzebiczynie ludności polskiej. W 1906 r. zrzekł się swojej ojcowizny na rzecz tamtejszej szkoły ludowej i przeszkodził przekształceniu jej w szkołę symultanną, prowadzoną przez protestanckiego nauczyciela niemieckiego. Dzięki jego ofiarności 4 lata później w Lasowicach Wielkich powstała plebania. Na budowę tam nowego kościoła pozyskał z innych parafii 20 tys. marek, do których dodał 15 tys. z własnych oszczędności. Planu tego nie zdołano zrealizować, gdyż zgromadzone fundusze w wyniku wojennej dewaluacji utraciły swą wartość.

Przed I wojną światową T. współuczestniczył w powstaniu Caritasverband – Bezirk Königshütte. Był jednym z twórców Sekretariatu organizacji, która działała niezależnie od centrali związku Caritas we Wrocławiu. Po zakończeniu działań wojennych T. pośredniczył w rozdziale kościelnych zapomóg przeznaczonych przez wrocławskiego biskupa dla ubogiej ludności z terenu plebiscytowego. Z tego tytułu w październiku 1919 r. na jego ręce wpłynęła kwota 1 tys. marek, przewidziana przez kard. Adolfa Bertrama na „zapomogi dla rodzin, które popadły w nędzę z powodu ostatnich rozruchów na Górnym Śląsku".

W okresie kampanii plebiscytowej T. był jednym z informatorów biskupa wrocławskiego kard. A. Bertrama o sytuacji na obszarze Górnego Śląska. Kierownictwo Wydziału Kościelnego Polskiego Komisariatu Plebiscytowego w Bytomiu obarczało go – obok księży: Józefa Kubisa, Franciszka Buschmanna, Jerzego Thielmnana, Franciszka Strzyża – odpowiedzialnością za wydanie przez kard. Bertrama dekretu z 21 XI 1920, w którym m.in. uzależniono udział osób duchownych w wiecach plebiscytowych od opinii miejscowego proboszcza.

W 1923 r. T. przeszedł na emeryturę. Mieszkał nadal w Królewskiej Hucie, skąd wyjeżdżał na leczenie do kurortów.

Zm. 14 X 1930 w uzdrowisku Bad Langenau (Długopole, pow. kłodzki).

AAKat., Akta personalne, Tylla Franciszek. – BŚ, Dział rękopisów, ks. J. Kudera, Bibliograficzne szczegóły o członkach polskich stowarzyszeń akademickich we Wrocławiu, rkps., sygn. R 98, poz. 84. – *Handbuch des Bistums Breslau und seines Delegatur Bezirks für das Jahr 1908*, Breslau 1908, s. 56; Knossalla J., *Das Dekanat Beuthen...*, s. 415; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 257; Musialik W., *Tylla Franciszek (1849–1930)*, [w:] SBKDŚ, s. 442, 443; Myszor J., *Duszpasterstwo parafialne na Górnym Śląsku w latach 1821–1914*, Kat. 1991, s. 46; tenże, *Historia diecezji katowickiej*, Kat. 1999, s. 210; Olszar H., *Duchowieństwo katolickie diecezji śląskiej (katowickiej) w Drugiej Rzeczypospolitej*, Kat. 2000, s. 28, 29, 194; Piela M., *Duchowieństwo śląskie wobec plebiscytu i powstań*, „Kwartalnik Opolski" 1991, nr 1/2, s. 10, 18; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 361, 371; Szymiczek F., *Stowarzyszenia akademickie polskiej młodzieży we Wrocławiu 1863–1928*, Wr. 1963, s. 173, 178, 182. – „Wiadomości Diecezjalne", 23 XI 1930, nr 11, s. 123.

Wanda Musialik

U

Uherek Robert (1823–1860), administrator parafii św. Barbary w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) w l. 1853–1860.

Ur. 28 X 1823 w Hulczynie (obecnie Republika Czeska), wyświęcony 17 VI 1848. Parafię objął w 1853 r. po rezygnacji ks. Johannesa B. Kleinerta. Dokończył budowę

murów świątyni i organizację parafii, do 1859 r. wzniesiono wieżę kościoła. W międzyczasie U. przemalował świątynię, sprawił Drogę Krzyżową i pozyskał do ołtarza głównego obraz św. Barbary. Otrzymał go od Urzędu Hutniczego w Królewskiej Hucie.

Jeszcze w 1856 r. zakupił od gospodarza Sallawy znajdujący się nieopodal kościoła dom z przeznaczeniem na probostwo. W pracy duszpasterskiej pomagali mu najpierw ks. Edward Broll, a potem → ks. Edward Deloch. W czasie swego proboszczowania spacił długi, jakie zastał po objęciu parafii, ogrodził niedawno założony cmentarz.

U. zm. 9 V 1860.

Drabina J., *Historia Chorzowa od 1868 do 1945 roku...*, s. 71; Pobóg-Rutkowski A., *Historia Królewskiej Huty...*, s. 50; *Schematismus des Bistums Breslau und des ihm annectirten Delegaturbezirks für das Jahr 1853*, Breslau [1853], s. 34; *Schematismus des exemten Bisthums Breslau für das Jahr 1857*, Breslau [1857], s. 18; *Schematismus des Bisthums Breslau und des ihm annectirten Delegatur-Bezirks für das Jahr 1861*, Breslau [1861].

Zbigniew Kapała



Ulrich Theodor Ferdinand (1825–1896), dyrektor Urzędu Hutniczego w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), przejściowo komisaryczny dyrektor huty „Królewskiej", reformator królewskohuckich zakładów.

Ur. 9 X 1825 w Arnsberg. Po ukończeniu w rodzinnej miejscowości gimnazjum zainteresował się studiami hutniczymi. Po studiach, które odbył w l. 1842–1845 w Instytucie Przemysłowym w Berlinie, i odbytej tamże praktyce w zakładzie budowy maszyn F.A. Egellsa, podjął pracę w urzędach hutniczych w Królewskiej Hucie i Ozimku. W tym okresie zainteresował się nim → Ludwig Otto Krug von Nidda. W 1856 r. U. został mianowany referendarzem, w 1859 r. – asesorem górniczym, w 1861 r. – pracownikiem pomocniczym w Wyższym Urzędzie Górniczym we Wrocławiu, a w 1864 r. – radcą i nadradcą górniczym oraz zastępcą dyrektora Urzędu Hutniczego w Królewskiej Hucie. Od 1865 r. był dyrektorem tego urzędu. W dziejach huty „Królewskiej" zapisał się jako reformator zakładu. Udało mu się zwiększyć produkcję. W produkcji szyn kolejowych wyparł angielski przemysł żelazny z rynku niemieckiego. Wprowadził w zakładzie metodę Bessemera i zapewnił przedsiębiorstwu złoża fosforanowych brunatnych rud żelaza, zalegających na obszarze sąsiedniej gminy Chorzów. Pozostał w Królewskiej Hucie także po tym, jak w 1868 r. z własnej inicjatywy przeniósł się do Clausthal, odrzucając wcześniej propozycję hr. Hugo Henckla von Donnersmarcka objęcia stanowiska generalnego dyrektora huty „Laura". Jeszcze w 1868 r. został wybrany do pierwszej Rady Miejskiej Królewskiej Huty. W 1880 r. mianowano go tajnym radcą górniczym.

Zm. 8 VIII 1896 w Clausthal.

Junghann O., *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*, s. 60; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 762; Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 201; Piernikarczyk J., *Historia górnictwa i hutnictwa...*, t. 2, s. 158, 354–356; Serlo A., *Beitrag zur Geschichte des Schlesischen Bergbaues...*, s. 36; Sieradzka D., *Z dziejów samorządu komunalnego miasta Chorzowa...*, s. 59.

Zbigniew Kapała

Urbanowicz Ildefons (1900–1939/1945), mgr prawa, działacz plebiscytowy w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. 14 I 1900 w Królewskiej Hucie, syn zm. w listopadzie 1920 r. lekarza → Ludwika Urbanowicza i Zofii z d. Frankenberg. Uczęszczał do miejscowego gimnazjum klasycznego. W połowie sierpnia 1920 r. przerwał naukę w klasie przedmaturalnej i zaciągnął się do wojska polskiego. Dn. 4 XI

1920 został zwolniony z 6. Pułku Artylerii Polowej na plebiscyt. Otrzymał przydział do Polskiego Komitetu Plebiscytowego w Królewskiej Hucie, gdzie pod kierunkiem → A. Pieca do wybuchu III powstania prowadził kartotekę statystyczną. Jednocześnie należał do konspiracji wojskowej. Od połowy sierpnia do 15 XI 1921 pracował w Oddziale Politycznym NRL. Dn. 31 III 1922 złożył egzamin dojrzałości w Cieszynie, po czym do 1924 r. studiował teologię w Poznaniu i Krakowie. Studiów tych nie ukończył. W 1934 r. został magistrem prawa na Uniwersytecie Jagiellońskim. Cały czas mieszkał w Chorzowie.

Zginął w l. 1939–1945.

CAW, I. Urbanowicz – MN pismo z dn. 25 VI 1938; Długajczyk E., *Wywiad polski na Górnym Śląsku 1919–1922*, Kat. 2001, s. 291, 433.

Edward Długajczyk



Urbanowicz Ludwik (1865–1920), dr, lekarz ogólny, działacz narodowy

Ur. 13 VIII 1865 w Krotoszynie w Wielkopolsce. Syn Franciszka, kupca, i Marianny z Ołomenkiewiczów. Nie ustalono, gdzie uczęszczał do gimnazjum. Medycynę studiował od 1886 r. we Wrocławiu. Podczas studiów był stypendystą Towarzystwa Pomocy Naukowej im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu, należał we Wrocławiu do Towarzystwa Literacko-Słowiańskiego i Towarzystwa Medycznego Akademików Polaków. Dyplom lekarza uzyskał we Wrocławiu w 1891 r., a doktorat w 1893 r. w Lipsku.

W 1893 r. osiedlił się w Mieścisku w Wielkopolsce. Rok później przeniósł się na Górny Śląsk. Praktykował w gminie Roździeń-Szopienice (obecnie Szopienice, dzielnica Katowic), gdzie był pierwszym polskim lekarzem na 5 lekarzy pracujących dla ponad 11 tys. mieszkańców gminy. W 1897 r. przeniósł się na stałe do Królewskiej Huty (obecnie Chorzów), ale przez pewien czas dojeżdżał do Roździenia, gdzie kontynuował praktykę. W Królewskiej Hucie był jedynym polskim lekarzem na 13 lekarzy niemieckich pracujących w mieście liczącym prawie 45 tys. mieszkańców. W 1910 r. Królewska Huta liczyła już ponad 72 tys. mieszkańców, w tym ponad 24 tys. mówiących językiem polskim, ponad 8 tys. językiem polskim i niemieckim oraz 40 tys. językiem niemieckim. W tym czasie w Królewskiej Hucie pracowało 17 lekarzy, w tym 2 Polaków; obok Urbanowicza był to Jan Spyra (1869–1934), który osiedlił się w tym mieście ok. 1902 r.

U. był współzałożycielem Banku Ludowego w Królewskiej Hucie, który stanowił oparcie finansowe dla polskiej działalności gospodarczej; wybierany był na prezesa Banku i przewodniczącego Rady Nadzorczej. Wspomagał miejscowy ruch śpiewaczy oraz Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół". Był działaczem oświatowym Towarzystwa Czytelni Ludowych. Publikował w „Katoliku" porady lekarskie dla matek.

Do 1914 r. należał do ok. 20 polskich lekarzy czynnych w ruchu narodowym na Górny Śląsku. Lekarze ci podpisali list otwarty w 1904 r. do Niemieckiego Towarzystwa Lekarskiego Okręgu Przemysłowego w sprawie dyskryminacji polskich lekarzy, którzy nie byli dopuszczani do pracy w niemieckich kasach chorych i utrzymywali się z prywatnej praktyki. W 1908 r. U. był współzałożycielem Towarzystwa Lekarzy Polaków na Śląsku. W 1913 r. w rejencji opolskiej pracowało 551 lekarzy, w tym ok. 50 Polaków, ale tylko ok. 20 uczestniczyło w polskim ruchu narodowym.

U. związany był z Narodową Demokracją i należał do działaczy tego radykalnego ruchu narodowego na Górnym Śląsku. Brał udział w polskim ruchu wyborczym w Rzeszy

Niemieckiej o polskie przedstawicielstwo w parlamencie, sejmie prowincjonalnym, sejmikach powiatowych, radach miejskich i organizacjach społeczno-zawodowych. Wymagało to osobistego poświęcenia i wysiłku finansowego. Pracował w okręgu wyborczym na miasto Bytom, Królewska Huta oraz powiaty bytomski i tarnogórski.

W 1898 r. władze pruskie wytoczyły U. proces przed sądem wojskowym, zarzucając mu działalność polityczną. Nazwisko U. znalazło się na sporządzanych w l. 1906–1914 listach „politycznie niebezpiecznych", których działalność była obserwowana, od 1912 r. z zaleceniem aresztowania, zwłaszcza w czasie wojny.

U. został członkiem polskiej Powiatowej Rady Ludowej w Królewskiej Hucie w okresie od listopada 1918 r. do lutego 1920 r. i jednym z kilku jego kierowników. W wyborach komunalnych na Górnym Śląsku, przeprowadzonych w listopadzie 1919 r., został wybrany członkiem Rady Miejskiej w Królewskiej Hucie, zdobywając jeden z 21 mandatów uzyskanych przez Polaków (spośród 54 mandatów w tym mieście). Był czołowym działaczem Związku Chrześcijańskiego Dobroczynności na Górnym Śląsku, założonego 16 I 1920 w Królewskiej Hucie, który zajmował się biednymi i chorymi. Od lutego 1920 był członkiem Polskiego Komitetu Plebiscytowego w Królewskiej Hucie. Podczas akcji plebiscytowej przemawiał na licznych wiecach. Wykładał na Uniwersytecie Ludowym w Królewskiej Hucie, założonym w styczniu 1920 r.

Ożenił się w 1895 r. w Gnieźnie z Zofią z Frankenbergów. Mieli 4 synów: Feliksa, lekarza, Wiktora i Ildefonsa, którzy byli urzędnikami, Stefana, adwokata. Synowie uczestniczyli w akcji plebiscytowej i w powstaniach śląskich. Wojnę i okupację przeżył tylko najstarszy Feliks (1896–1960); pozostali synowie zostali zamordowani.

U. zm. nagle 4 XI 1920 w Królewskiej Hucie. Pochowany został na cmentarzu św. Jadwigi, w grobowcu ufundowanym przez Radę Miejską. W pierwszych latach, kiedy Królewska Huta znalazła się w granicach państwa polskiego, ulicy i szpitalowi miejskiemu w tym mieście nadano imię U., a na terenie szpitala znajduje się jego płaskorzeźba.

Bartkowiak L., Zasługi Towarzystwa Pomocy Naukowej im. M. Marcinkowskiego w kształtowaniu polskiego środowiska farmaceutycznego i lekarskiego w Wielkim Księstwie Poznańskim w latach 1841–1919, P. 1991 (mps pracy doktorskiej w zbiorach B. Akademii Medycznej w Poznaniu), s. 380; Brożek K., *Polska służba medyczna...*, s. 22, 30, 31, 34, 42, 46, 83, 178, 291 (fot.), 307; tenże, *Polscy lekarze na Górnym Śląsku na przełomie XIX i XX wieku*, „Medycyna Nowożytna. Studia nad Kulturą Medyczną", t. 8: 2001, z. 1, s. 111–143, fot.; Brzeziński T., *Polskie peregrynacja po dyplomy lekarskie*, W. 1999, s. 480; EPŚl., s. 256, 587, 660; Gałuszka M., *Urbanowicz Ludwik*, [w:] *Chorzowski słownik biograficzny...*, s. 158–159, fot.; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 328; Kisielewski J., *Światła w mroku. Pięćdziesiąt lat pracy Towarzystwa Czytelni Ludowych. 1880–1930*, P., s. 170; *Reichs Medicinal Kalender für Deutschland. 1895–1914*, Leipzig 1894–1914; Smereka J., *Polacy na studiach lekarskich we Wrocławiu w latach 1811–1918*, Wr. 1979, s. 111, 119, 124, 136; Snoch B., *Górnośląski leksykon biograficzny...*, s. 333; Szarejko P., *Słownik lekarzy polskich XIX wieku*, W. 1997, t. 4, s. 401; Wallis S., *Założyciele Towarzystwa Lekarzy Polaków na Śląsku [m.in.] Dr Ludwik Urbanowicz*, „Śląska Gazeta Lekarska" 1947, r. 3, s. 180–181, fot.

Krzysztof Brożek

V

Volkmann Adolf (?–1909), budowniczy organów z Gliwic.

W 1860 r. w Pilchowicach wykonał (za 2100 talarów) 22-głosowe organy dla kościoła św. Barbary w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów). W l. 60. XIX w. prawdopodobnie firma ta wybudowała, a właściwie przebudowała stare organy (nie udało się ustalić, z jakiego okresu pochodziły i przez kogo zostały zbudowane) w kościele w Chorzowie Starym. Miały one 11 głosów. W 1892 r., po wybudowaniu nowego kościoła, organy te zostały ofiarowane kościołowi w Brzezince

k. Mysłowic. W l. 70. firma A. Volkmanna (wzgl. jego ojca, Carla) zbudowała też nowe organy dla kościoła ewangelickiego im. Elżbiety w Królewskiej Hucie, które przebudowała w 1888, wzbogacając je o nowe rejestry.

V. zm. w 1909 r.

Burgemaister L., *Der Orgelbau in Schlesien*, Frankfurt am Main 1973, s. 295; Chrząszcz J.P., *Fest-Schrift zur 50-jährigen Jubel – Feier der katholischen St. Barbara – Pfarrgemeinde...*, s. 243–244; Drabina J., *Historia Chorzowa...*, s. 193; Krause W., *Grundriss eines Lexikons...*, Bd. 1, s. 243–244; Mach H., Dzieje ewangelizmu w Chorzowie..., s. 29; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 14; Szymański W., *Mechaniczna traktura XIX-wiecznych organów na terenie Archidiecezji Katowickiej*, [w:] *Organy na Śląsku III*, Kat. 2004, s. 127–128.

Zbigniew Kapała



Wachsmann (Waxman) Franz (1906–1967), urodzony w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) amerykański kompozytor muzyki filmowej, laureat dwóch Oskarów.

Ur. w Wigilię 1906 r. jako najmłodsze z 7 dzieci żydowskiego przedsiębiorcy metalowego Otto Wachsmanna i jego żony Rosalie, z d. Perl. Dzieciństwo spędził w Königshütte przy Bismarckstr. 63 (obecnie ul. 11 Listopada), w sąsiedztwie kamienicy, w której znajdowała się firma rodziców, zajmująca się handlem materiałami wtórnymi (nr 61). Jako 3-latek sparzył sobie wrzątkiem oczy i odtąd musiał nosić grube szkła, które na zawsze już towarzyszyły jego wizerunkowi; za to zmysł słuchu pracować zaczął ze zdwojoną czujnością.

Od 6. r.ż. W. pobierał lekcje gry na fortepianie, w wieku lat 12 osiągając poziom zawodowego pianisty. Ale nie mieszkał już wówczas w Królewskiej Hucie, bo na przełomie 1910 i 1911 r. Wachsmannowie przeprowadzili się najpierw na opolską prowincję (do Tworoga), by poprzez Wrocław powrócić ok. 1915 r. do Opola i tam – z niewielkimi przerwami – pozostać już do późnych l. 30.

Ojciec narzucił 16-letniemu młodzieńcowi karierę urzędniczą: posadził go za okienkiem kasy banku, czego jednak chłopak długo nie wytrzymał (pół roku, jak podają jedne, czy 2 lata, jak chcą inne źródła). Zwyciężyła miłość do muzyki. W. wyruszył najpierw, w 1922 r., do drezdeńskiej Musikakademie, by po roku przenieść się do konserwatorium berlińskiego, gdzie studiować będzie kompozycję i dyrygenturę (tę ostatnią u Fritza Zweiga, ucznia Arnolda Schönberga, który w 1940 r. wyemigrował z Paryża do Hollywood, gdzie uczył muzyki i był pianistą) oraz teorię muzyki (u Hugo Strelitzera, później także emigranta w USA).

By sfinansować studia, W. imał się różnych zajęć – grywał jako pianista w klubach nocnych, występował w kabarecie politycznym „Tingel-Tangel-Theater" Friedricha Hollaendera, a także w przedstawieniach rewiowych Maxa Reinhardta, w których przy klawiaturze zastąpił kierownika muzycznego, właśnie Hollaendera. W kwietniu 1928 r. zajął jego miejsce przy pianinie w jazzowym zespole „Weintraubs Syncopators", z którym pozostał do września roku następnego.

Dzięki Hollaenderowi W. poznał szefa Ufy Ericha Pommera, który zlecił mu orkiestrację muzyki do *Błękitnego anioła* i poprowadzenie orkiestry w czasie nagrań do filmu Josepha von Sternberga (w czołówce filmu widnieje napis: „orkiestracja" i „kierownictwo muzyczne"), co nastąpiło na przełomie 1929/1930 r. W 2 lata później rozpoczęła

się kariera W. jako kompozytora filmowego – w filmie *Das Mädel von Montparnasse* Hannsa Schwarza (1932) oraz w następujących po nim filmach: *Das erste Recht des Kindes* Fritza Wendhausena oraz *Scampolo, ein Kind der Straße* (*Um einen Groschen Liebe*) Hansa Steinhoffa z t.r. Piosenki W. z tych filmów szybko trafiły do repertuaru orkiestr tanecznych, a slowfox z ostatniego z nich (*Für 'nen Groschen Liebe*) został aż 6-krotnie nagrany przez rozmaite niemieckie firmy płytowe. *Das Mädel...* oraz film Steinhoffa były też pierwszymi, do których W. napisał muzykę samodzielnie i w pojedynkę. Jednym z największych sukcesów komercyjnych kompozytora z Królewskiej Huty w tym czasie okazał się wykonywany przez Lilian Harvey w „operetce historycznej" debiutującego w reżyserii Friedricha Hollaendera, zatytułowanej *Ich und die Kaiserin* (1933), fokstrot *Mir ist heut'so millionär zu Mut*, z muzyką obydwu autorów (była to ostatnia niemiecka produkcja Pommera, także zrealizowana w 2 wersjach językowych: francuskiej i niemieckiej).

Po tym, jak późnym latem 1933 r. został napadnięty i pobity na ulicy przez bojówki hitlerowskie, W. zdecydował się na emigrację. Wyjechał do Paryża, gdzie w jednym hotelu zamieszkał wspólnie z innymi emigrantami z Niemiec: aktorem Peterem Lorre, reżyserem Billym Wilderem i kompozytorem Wilhelmem Hollaenderem. Miał już wtedy za sobą współpracę przy prawie 20 filmach – jako „kierownik muzyczny" i kompozytor – takich reżyserów, jak m.in. von Sternberg, Robert Siodmak, Carl Boese. Pobytu w Paryżu W. nie marnował – wraz z Francuzem Jeanem Lenoirem napisał muzykę do filmu *Liliom* Fritza Langa, który miał swą premierę w 1934 r. właśnie w Paryżu, współpracował z Robertem Siodmakiem i Wilderem, a wykonawczynią songów w tych filmach była sama Danielle Darrieux.

Tymczasem z Ameryki, i to od samego Ericha Pommera, nadeszła propozycja aranżacji muzyki do filmowej adaptacji broadwayowskiego musicalu Jerome'a Kerna i Oscara Hammersteina II *Music in the Air* (1934), reżyserowanego przez innego emigranta z Niemiec, Joego Maya. Rozpoczął się hollywoodzki okres w życiu i twórczości chorzowianina, który zaowocował oryginalną muzyką do ponad 150 filmów, współautorstwem do wielu innych, nadto licznymi opracowaniami ścieżek muzycznych, kierownictwem muzycznym, dyrygowaniem orkiestrami itp., choć W. (jego nazwisko w *Music in the Air* pojawiło się po raz pierwszy w wersji: Waxman) komponował również muzykę symfoniczną i piosenki nieprzeznaczone dla filmu.

Musical Kerna i Hammersteina II stanowił świetną zapowiedź hollywoodzkiej kariery, choć wrota do „fabryki snów" otworzyła kompozytorowi muzyka do filmu *Narzeczona Frankensteina* Jamesa Whale'a (1935). Ale pierwszy spektakularny sukces – 2 nominacje do Oscara w 1938 r. w kategoriach muzyki filmowej (*best score*) i oryginalnej muzyki filmowej (*best original score*) – odniósł dzięki filmowi Richarda Wallace'a *Młode serca* (1938). Mało też brakowało, a W. zostałby kompozytorem muzyki filmowej do *Przeminęło z wiatrem* Victora Fleminga (1939) – na ścieżce dźwiękowej filmu wykorzystano jednak tylko jedną z jego ścieżek dźwiękowych (tracków).

Tym, co Hollywood pociągało w twórczości W., był niewątpliwie fortunny stop symfonicznej muzyki programowej spod znaku Richarda Wagnera i Richarda Straussa (późnoromantyczna szkoła niemiecka) – a więc muzyka traktowana jako psychogram duszy, z pewną dozą europejskiej egzotyki. Muzyka ta stała się funkcjonalna w rozmaitych kontekstach fabularnych.

W l. 1938–1963 samych nominacji do Oscara W. otrzymał aż 9. W 1941 r. nominowany został za muzykę do *Rebeki* Alfreda Hitchcocka, w następnym roku za kompozycje do innego filmu tego samego twórcy – *Podejrzenie*; w kolejnym zaś roku otrzymał nominację za *Doktora Jekylla i pana Hyde'a* Victora Fleminga, w 1945 r. za *Operację*

Birma Raoula Walsha (1945). W. został nawet powołany na członka hollywoodzkiej Akademii Filmowej, którą opuścił na znak protestu w 1954 r. I jest zapewne po dziś dzień jedynym Górnoślązakiem w tym szacownym gremium.

Ale nawet tu, w słonecznej Kalifornii, reperkusje wojny odzywały się głośnym echem. Kompozytor nie zdecydował się umieścić swojego nazwiska w czołówce filmu *Escape* Mervyna LeRoya (1940), by nie zaszkodzić krewnym pozostającym w Niemczech. Wprawdzie już od 1939 r. W. był obywatelem Stanów Zjednoczonych i miał (od 1937 r.) u boku swą żonę Alice, to jednak w Niemczech pozostawali nadal rodzice kompozytora. Wkrótce jednak i oni wraz z siostrą W. przybyli do Kalifornii.

W 1942 r. – po Universalu i MGM – W. przeszedł do Warner Bros., a od 1948 r. komponował także dla Paramountu, 20th Century Fox, RKO, dla Allied Artists, Selznicka i Columbii. W ten sposób miał na swym koncie współpracę ze wszystkimi największymi koncernami Hollywood. Najwięcej zaszczytów przyniósł jednak Paramountowi: 2 – i to rok po roku – Oscary: w 1951 r. za *Bulwar zachodzącego słońca* Billy'ego Wildera (pochodzącego zresztą z Galicji) i w 1952 r. za *Miejsce pod słońcem* George'a Stevensa. Przypadek drugiego tytułu jest dość szczególny, bo jedynie ok. 60% muzyki pochodzi od W. Reszta została poddana na prośbę Stevensa tak gruntownej przeróbce przez kompozytora Amfitheatrofa, któremu wydawała się nazbyt teutońska, iż ledwo zdradza Waxmanowskie źródła. A potem były jeszcze 3 nominacje (w l. 1955, 1960, 1963), w tym dla filmu *Historia zakonnicy* Freda Zinnemanna (1959), z nowatorskimi kompozycjami w technice 12-tonowej, co w zetknięciu z muzyką nawiązującą do melodyki gregoriańskiej dało znakomite efekty.

Trudno sprowadzić idee muzyczne W. do jednej zasadniczej formuły, bo nie istnieje coś takiego, jak „styl Waxmana". On sam przyznawał, iż „najważniejszą i główną zasadą dobrej muzyki jest [...] kolorystyka orkiestracji. Melodia ma charakter wtórny". Ale z drugiej strony to przecież walory melodyczne jego muzyki sprawiały, że na jej gruncie rodziły się szlagiery, jak choćby na bazie ścieżki dźwiękowej *Miejsca pod słońcem*.

W 1947 r. kompozytor powołał do życia Los Angeles Music Festival. Nieustannie uczestniczył także w trasach koncertowych na całym świecie (w Europie – od Amsterdamu po Kijów). W 1958 r. w Dallas odbyło się prawykonanie jego oratorium *Joshua*, a ostatniej kompozycji, zatytułowanej *The Song of Terezin*, 7 lat później podczas festiwalu w Cincinnati.

W. zm. u szczytu kariery 24 II 1967. Jego archiwum muzyczne – The Franz Waxman Collection – zostało zdeponowane w nowojorskim Syracuse University. W listopadzie 2006 r. dla uczczenia 100. rocznicy kompozytora na elewacji kina „Panorama" przy ul. Wolności odsłonięto tablicę pamiątkową zaprojektowaną przez Annę Stawiarską.

Gwóźdź A., *Z Królewskiej Huty do Hollywood. Górnoślązacy w kinie światowym*, [w:] *Odkrywanie prowincji. Z dziejów X muzy na Górnym Śląsku*, red. A. Gwóźdź, Kr. 2002, s. 25–30; tenże, *Niemieckie lata Franza Wachsmanna*, [w:] *Chorzowianie w kinie polskim i światowym*, red. M. Kosma Cieśliński, Ch. [w druku]; Kosma Cieśliński M., *Franz Waxman. Zdobywca Oskarów z Königshütte*, Ch. 2006; *Franz Wachsmann / Waxman – Komponist*, [w:] *Cinegraph Lexikon zum deutschsprachigen Film*, Hrsg. H.-M. Boch, München 1984, B1–F32.

Andrzej Gwóźdź



Wagner Wilhelm (1848–1900), lekarz neurochirurg, prof. medycyny.

Ur. 14 I 1848 w Wohnbach w Hesji jako jeden z synów pastora. W 1864 r. rozpoczął studia medyczne na uniwersytecie w Giessen, ostatni semestr ukończył w Marburgu, gdzie w 1869 r. uzyskał stopień dr. med. na podstawie dysertacji *Über die Percussion des Magens nach Auftreibung mit Köhlensäure. Ein Beitrag zur Anatomie und physikalischen Diagnostik.* Praktykę lekarską odbywał w uzdrowisku Neuheim (Hesja). W 1870 r. został powołany do służby wojskowej (wojna prusko-francuska), którą odbył w szpitalu wojskowym pod Friedbergiem. Po zakończeniu wojny pozostał we Friedbergu. W 1877 r. dowiedział się o możliwości uzyskania pracy na stanowisku ordynatora w szpitalu na Górnym Śląsku; przyjechał z rodziną do Królewskiej Huty (obecnie Chorzów), zamieszkał na terenie Szpitala Spółki Brackiej, gdzie powierzono mu obowiązki ordynatora Oddziału Chirurgicznego. Jednocześnie pracował w najstarszym szpitalu Królewskiej Huty, pod wezwaniem św. Jadwigi, który mieścił się wówczas na poddaszu jednej z kamienic.

W. był zdolnym chirurgiem: nie był nigdy asystentem żadnego ze znanych chirurgów, a mimo to już podczas praktyki w Nauheim przeprowadził wiele skutecznych operacji; wyniki swoich osiągnięć publikował w ówczesnej prasie lekarskiej. O uznaniu dla osiągnięć W. w tej dziedzinie świadczy fakt, że już w młodym wieku został członkiem zarządu Niemieckiego Towarzystwa Chirurgicznego. Własne doświadczenia w zakresie leczenia urazów kręgosłupa przedstawił wspólnie z Paulem Stolperem w książce *Die Verletzungen der Wirbelsäule und des Rückenmarks* (1898). Największą zasługą W. było wprowadzenie w neurochirurgii nowej techniki, polegającej na operacyjnym otwarciu jamy czaszki przez utworzenie płata kostno-powięziowego, składanego po zakończeniu operacji (osteoplastyczny płat czaszkowy w kraniotomii zwany płatem Wagnera lub operacją Wagnera). Metodę tę stosowano podczas ekstyrpacji guzów wewnątrzczaszkowych, ropniaków mózgu oraz resekcji kory mózgowej w padaczce. W 1894 r. otrzymał tytuł tajnego radcy zdrowia (*Geheimer Sanitätsrat*), zamieniony później na tytuł profesora. W. był znany również jako botanik, korespondujący z wieloma ośrodkami botanicznymi całego świata. Interesował się również turystyką, zwłaszcza wysokogórską. Jako członek Śląskiego Oddziału Węgierskiego Towarzystwa Górskiego przyczynił się do budowy schroniska górskiego w Tatrach, „Śląskiego Domu" (znajduje się po stronie słowackiej, poniżej przełęczy zwanej Polskim Grzebieniem). Jeden ze szczytów Tatr (po stronie słowackiej) został nazwany imieniem W.



Zajmował się również działalnością społeczną: przyczynił się do otwarcia prywatnego

gimnazjum żeńskiego w Królewskiej Hucie i przez 20 lat stał na czele komitetu opiekuńczego szkoły. Zasługą W. było też powstanie sanatorium dla górników i hutników w Goczałkowicach-Zdroju oraz szpitala-sanatorium dla chorych na płuca w Wodzisławiu.

Od 1871 r. żonaty był z Marią Herzberger. Miał 4 (lub 5) dzieci.

W 1897 r. zachorowała jego żona. W. sam podjął się wykonania operacji, niestety, po operacji nastąpił krwotok wewnętrzny i żona zmarła. W. załamał się i nigdy już nie odzyskał dawnej energii życiowej.

Zm. 7 VIII 1900. Został pochowany na cmentarzu ewangelickim w Królewskiej Hucie (Chorzowie), gdzie zachował się nagrobek, na którego odwrocie znajduje się napis: „Die Liebe höret nimmer auf" („Miłość nigdy się nie kończy"). W 1908 r. w centrum Królewskiej Huty odsłonięto pomnik poświęcony W.: na metalowej płycie z płaskorzeźbą znajdowała się inskrypcja „Allis Inserviendo Consumor" („żyłem poświęcając się dla innych"). W 1934 r., w związku z budową gmachu Komunalnej Kasy Oszczędności, pomnik przeniesiono na teren szpitala, w którym W. mieszkał i pracował. W miejscu tym pomnik stoi do dziś, lecz zamieniono tablicę pamiątkową, która poświęcona jest aktualnemu patronowi szpitala – dr. A. Mielęckiemu.

APKat., Zespół: Akta miasta Chorzów, sygn. 1488, k. 5, sygn. 2039, k. 14, sygn. 2720, k. 4. – Buchfelder M., Ljunggren B., *Wilhelm Wagner (1848–1900)* P. 1: *A Forgotten Pioneer*, „Surg. Neurol." 1988, vol. 30, nr 6, s. 423–427; ciż, *Wilhelm Wagner (1848–1900)* P. 2: *The osteoplastic Flap*, „Surg. Neurol." 1988, vol. 30, No. 6, s. 428–433; Gałuszka M., *Wilhelm Wagner (1848–1900)*, [w:] *Chorzowski słownik biograficzny...*, s. 160; Grossman A., *Zasłużony dla Królewskiej Huty. Wilhelm Wagner – lekarz, uczony i społecznik*, „Gazeta Górnośląska – Oberschlesische Zeitung" 1991, nr 16 (37), s. 4; Kamińska-Kwak J., *Udział elit umysłowych Chorzowa...*, s. 45, 51; *Kleines Stadtbuch...*, s. 97–98; Knötel F., *Professor Dr Wilhelm Wagner – geheimer Sanitätsrat sein Gedenkenblatt zur Enthüllung seines Denkmals in Königshütte*, „Oberschlesien" 1908, s. 108; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 518, 523; Syniawa M., *Biograficzny słownik przyrodników śląskich...*, t. 1, s. 393–394.

[Władysława Ślęzak], ZdzisławJedynak, Barbara Mauer-Górska



Wajda Józef (1849–1923), ksiądz katolicki, parlamentarzysta, działacz społeczny, obrońca polskości Śląska.

Ur. 18 III 1849 w Nieboczowach k. Raciborza, w rodzinie chłopskiej. Ukończył gimnazjum w Poznaniu i studia teologiczne we Wrocławiu. Należał do Towarzystwa Literacko-Słowiańskiego. Święcenia kapłańskie otrzymał 6 IV 1876 w Pradze. Pracę duszpasterską podjął w Czerwonej Wsi (Wielkopolska) jako kapelan domowy u Chłapowskich (do 1883 r.), następnie objął funkcję wikariusza w Wodzisławiu (1884), od 1885 r. był administratorem parafii w Kielczy (obejmującej również Żędowice i przemysłową osadę Zawadzkie), od 2 V 1889 – proboszczem. Odnowił kościół kielczański, zainicjował budowę nowego kościoła w Żędowicach.

W wyborach do parlamentu Rzeszy w 1908 r. przytłaczającą przewagą głosów pokonał swego przeciwnika z partii centrowej w okręgu pszczyńsko-rybnickiego. W odezwie do wyborców stanął w obronie praw Górnoślązaków do polskiej mowy, obyczajów i kultury. W duchu polskim przemawiał na wiecach politycznych. Szerokim echem w Niemczech i na Śląsku odbiła się jego mowa w parlamencie w Berlinie, wygłoszona w marcu 1911 r., w której m.in. dowiódł, że pozbawianie ludzi prawa do wyznawania wiary w języku odebranym w domu rodzinnym jest aktem przemocy przynoszącym wielkie szkody. Wspierał działalność stowarzyszeń polskich. Założył i przewodniczył Związkowi Katolickich Robotników w Kielczy, poparł działalność Związku Pomocy

Chrześcijańskich Robotników Górnośląskich w Zawadzkiem, zainicjował utworzenie Kasy Oszczędnościowo-Pożyczkowej oraz Banku Ludowego w Szczepanku.

Doceniał rolę śpiewu w kształtowaniu wspólnot parafialnych. Do Kielczy zapraszał chóry kościelne i świeckie z Gliwic, Bytomia, Nowej Wsi (obecnie Ruda Śląska), Królewskiej Huty (obecnie Chorzów) – chór „Lutnia", i z innych miejscowości. Piotrowi Niedurnemu, prezesowi chóru „Harmonia" z Nowej Wsi, udzielił pomocy finansowej „dla podźwignięcia i uszlachetnienia śpiewu polskiego, tak kościelnego, jak świeckiego, i urzeczywistnienia koncertu chóru w parafii kielczyńskiej". Był współzałożycielem chóru „Cecylia" w Żędowicach (w 1919 r.), „Róża" oraz „Paderewski" w Zawadzkiem (w 1921 r.), które sprawdziły się w walce agitacyjnej przed plebiscytem. Od 2 XII 1921 należał do Komitetu Polskiego dla Górnego Śląska w Bytomiu – była to pierwsza w części obszaru plebiscytowego przyznanej Rzeszy instytucjonalna forma zorganizowania się ludności polskiej.

Po podziale Śląska w 1922 r., w związku z zagrożeniem życia (zaatakowała go uzbrojona bojówka niemiecka), przeniósł się do Polski. Znalazł schronienie w parafii Wniebowzięcia NMP w Wielkich Hajdukach (obecnie Chorzów Batory) u → ks. Józefa Czempiela. Dn. 9 XI 1922 z ramienia Polsko-Katolickiej Partii Ludowej został wybrany przez Polaków ze Śląska Opolskiego na posła do sejmu pruskiego w Berlinie oraz sejmiku prowincjonalnego. W styczniu 1923 r. udał się jeszcze na pierwszą sesję sejmu do Berlina, lecz tam zaniemógł i do zdrowia już nie powrócił.

Zm. 3 II 1923 w Hajdukach. Tam odbył się jego pogrzeb. Ekshumacji zwłok dokonano w 1946 r. i złożono je na cmentarzu w Kielczy.

Hanke R., *Silesia, cantat. Dzieje polskiego śpiewactwa kościelnego na Śląsku*, Kat. 1996, s. 137; tenże, *Śląsk śpiewa*, Kat. 1991, s. 70, 217, 274; Porwoł P., *Józef Wajda 1849–1923 – ksiądz, poseł, działacz społeczno-narodowy*, Kat. 1986; S[teuer] A., *Wajda Józef*, [w:] *O duszę polską. Wystawa historyczna o działalności duchowieństwa śląskiego w XIX i XX w.*, Kat. 1991, s. 137, 138; Szramek E., *Ks. Aleksander Skowroński. Obraz życia i pracy na tle problematyki kresów zachodnich*, Kat. 1936, s. 137, 138; Tobiasz M., *Poseł ks. J. Wajda i jego czasy*, Kat. 1937; Wolna H., *Z dziejów duchowieństwa opolskiego*, W. 1966, s. 150–165 n.

Rajmund Hanke

Walesa Emil (1882–1926), polski działacz narodowy i związkowy w ówczesnej gminie wiejskiej Chorzów (obecnie Chorzów Stary; mieszkał przy pl. św. Jana 31).

Ur. w 1882 r. w Chorzowie, syn Jana i Marii z d. Bambenek. Jako sekretarz miejscowego oddziału Zjednoczenia Zawodowego Polskiego położył duże zasługi dla działalności i rozwoju tutejszej organizacji. Od wiosny 1919 r. działał też w ruchu sokolim. W t.r. razem z → Marcinem Watołą stworzył komórkę POW GŚl. na terenie Chorzowa. W dn. 9 XI 1919 w wyborach samorządowych został wybrany do Rady Gminy Chorzów. Od II powstania śląskiego przez kilka lat (przed → Józefem Smoleniem) piastował stanowisko prezesa chorzowskiego gniazda Towrzystwa Gimnastycznego „Sokół". W okresie plebiscytu działał w lokalnym komitecie plebiscytowym. Był odpowiedzialny za akcję propagandową, za rozprowadzanie broszur, odezw, ulotek i innych materiałów propagandowych. Był jednym z najbliższych współpracowników komisarza → Pawła Sojki. Należał do miejscowej Komisji Szkolnej. W okresie strajków szkolnych w Chorzowie, w marcu 1920 i maju 1921 r., był jednym z najenergiczniejszych organizatorów zajęć oświatowych dla dzieci polskich. Uczestniczył w III powstaniu śląskim. Po przyłączeniu wsi Chorzów do Polski prowadził oberżę.

Był żonaty z Janiną Pisulą.

Zm. 11 IV 1926 w gminnym szpitalu.

Akta USC w Ch., akt zgonu nr 56/1926/III. – Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 109, 142, 329; Sieradzka D., *Z dziejów samorządu komunalnego miasta Chorzowa...*, s. 16; Wolny A., Stosunki ogólne i strajki..., s. 19, 30, 37, 54, 55, 61–63; Zieliński W., *Rozwój życia społeczno-politycznego i kulturalnego...*, s. 97.

Zbigniew Kapała

Wałdowski (Waldowski) Julian (1854–1912), malarz scen religijnych, reprezentant późnego nazarenizmu, autor przedstawień na feretronach z wyobrażeniami Matki Boskiej z Lourdes ze św. Bernardettą (sygn. Jul. Wałdowski, 1896) oraz Matki Boskiej ze świętymi (sygn. Julian Waldowski pinx., Breslau 1902), znajdujących się w kościele pw. św. Jadwigi Śląskiej w Chorzowie.

Ur. 13 II 1854 w miejscowości Szabda k. Brodnicy. W l. 1871–1876 kształcił się pod kierunkiem Ernesta Degera, Andreasa Müllera, Karla Müllera i Eduarda von Gebhardta w Akademii Sztuk Pięknych w Düsseldorfie, a następnie także w Monachium. W l. 1883–1890 przebywał w Toruniu, gdzie malował obrazy do tamtejszej bazyliki katedralnej. Brak dostatecznej liczby zamówień skłonił go do przeniesienia się do Berlina, a stamtąd w 1893 r. do Wrocławia, gdzie otworzył pracownię malarstwa religijnego, współpracującą z warsztatem stolarskim Carla Buhla i wyposażającą kościoły śląskie wznoszone przez → Ludwiga Schneidera, → Josepha Ebersa i Alexisa Langera. Wykonał dziesiątki obrazów o tematyce religijnej, zwłaszcza maryjnej, m.in. do kościołów we Wrocławiu, Bolesławcu, Cieszynie, Piekarach Śląskich, Górze Świętej Anny, Tarnowskich Górach, Katowicach-Załężu, Siemianowicach-Michałkowicach, Gogolinie, Pyskowicach, Gliwicach i innych miejscowościach śląskich.

W. stosował obiegowe rozwiązanie kompozycyjne, często korzystając z ikonografii rozpowszechnionej graficznie. Posługiwał się tradycyjnym sposobem odzwierciedlania postaci świętych, idealizując ich rysy oraz nadając ich twarzom wyraz spokoju i łagodności. Faktura jego obrazów była gładka, a jego styl odznaczał się linearnością konturu i czystością kolorystyki. Pomimo zależności od zachowawczego warsztatu mistrzów nazarenizmu ceniony jest za talent i profesjonalizm wyróżniające go spośród wielu tuzinkowych twórców obrazów religijnych tego czasu.

Zm. 23 V 1912 we Wrocławiu, pozostawiając wielu uczniów, wśród których znaleźli się Łukasz Mrzygłód (1884–1952) i zm. w 1917 r. Piotr Rak z Bytomia.

Lubos-Kozieł J., *„Wiarą tchnące obrazy"...*, s. 137–148, 406–409 (tu dalsza bibliografia; autorka tej pozycji nie uwzględnia odkrytych niedawno dzieł chorzowskich malarza). Zob. także J. Rostropowicz, *Mrzyglod Vinzent Lukas*, [w:] *Ślązacy od czasów najdawniejszych do współczesności...*, t. 1, s. 170–171.

Irma Kozina



Watoła Marcin (1875–1923), przywódca peowiacki, dowódca powstańczy, ostatnio urzędnik Państwowej Fabryki Związków Azotowych w Chorzowie.

Ur. 26 X 1875 w Chorzowie (obecnie Chorzów Stary) w rodzinie górniczej. Po ukończeniu miejscowej szkoły powszechnej rozpoczął pracę w kopalni. Służył w niemieckiej armii w kawalerii. Ożenił się z Zofią Dittmann. Mieszkał w Chorzowie przy pl. Jana 34. Z chwilą wybuchu I wojny światowej ponownie wzięto go do wojska – walczył na froncie wschodnim. W 1916 r. powrócił z wojny jako niezbędny do pracy w górnictwie.

Jeszcze przed 1914 r. należał do Towarzystwa Śpiewu „Gwiazda". Współpracował z sekretarzem „Gwiazdy" Stanisławem Sneką. Wespół z nim rozwinął szeroką działalność artystyczną – śpiewaczą i teatralną tego Towarzystwa. Od marca 1912 r. działał też bardzo aktywnie w miejscowym gnieździe Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół" – prowadził ćwiczenia z młodzieżą starszą i zajmował się głównie stroną organizacyjną

zajęć na wspólnej sali, której głównym współwłaścicielem był niemiecki „Turnverein", ale dzięki uprzejmości gospodarza A. Frymla 2 dni w tygodniu zarezerwowane były na niej na ćwiczenia chorzowskiego „Sokoła".

Kiedy w styczniu 1919 r. zaczęto tworzyć zręby Polskiej Organizacji Wojskowej Górnego Śląska (POW GŚl.), był jednym z pierwszych, którzy zasilili szeregi tej organizacji. Wraz z → Emilem Walesą zorganizował komórkę peowiacką w Chorzowie (Starym). W sierpniu 1919 r. jako komendant obwodu POW GŚl. uczestniczył ze swoimi peowiakami w I powstaniu. Po powstaniu nie przerwał działalności konspiracyjnej. Działał również w jawnych organizacjach społecznych, był m.in. członkiem zarządu chorzowskiego oddziału Towarzystwa Oświaty na Śląsku im. św. Jacka, współpracował z Polskim Komitetem Plebiscytowym w gminie Chorzów i dyżurował z Emilem Walesą w biurze → Pawła Sojki. Podczas strajku szkolnego przed wybuchem II powstania prowadził zajęcia z dziećmi.

W II powstaniu, w sierpniu 1920 r., dowodził kompanią w grupie taktycznej → K. Gajdzika. W dn. 21–23 VIII szturmem zdobyto Chorzów (Stary), Michałkowice i Bytków. W zaciętych walkach o Maciejkowice poległ 18-letni syn W., Alojz. W zdobytych budynkach fabryki związków azotowych powstańcy wzięli do niewoli sztab niemieckiej organizacji bojowej. Tragedia rodzinna nie załamała W. W organizacji zaczął działać jego drugi syn – Henryk. „Marcin Watoła, wachmistrz kawalerii, co zresztą widoczne było z każdego jego ruchu, tęgi, mocno zbudowany brunet, lekko szpakowaty, z długimi wąsami, rubaszny i stale uśmiechający się, przyjechał z kurierem, swoim synem Henrykiem, podobnym do ojca jak dwie krople wody, tylko, że chudszym...".

Kiedy wiosną 1921 r. zaczęto przygotowywać śląską siłę zbrojną do przyszłego powstania, W. objął dowództwo baonu w taktycznej grupie W. Fojkisa. W pierwszych dniach maja 1921 r. grupa ta opanowała niemal cały powiat katowicki i skierowana została w rejon Kędzierzyna jako 1. Pułk Piechoty im. Józefa Piłsudskiego. W. został dowódcą III baonu. W dn. 6–7 V 1921 baon walczył o zdobycie Kędzierzyna i Portu Kozielskiego, wspólnie z zabrzańskimi oddziałami 2. Pułku Piechoty. Walki zakończyły się niepowodzeniem. Do ponownego natarcia ruszono 9 V. Baon chorzowski W. atakował w pasie leśnym pomiędzy torami kolejowymi linii Gliwice–Kędzierzyn a szosą Sławięcice–Kędzierzyn. Atak ten wspierał ogniem pociąg pancerny „Pieron". Tego dnia, tj. 9 V, w godzinach wieczornych powstańcy zdobyli Kędzierzyn. Niemców wyparto za Odrę. Po zajęciu Kędzierzyna nastąpił okres względnego spokoju na froncie. Dyktator III powstania, Wojciech Korfanty, dążył do zakończenia zmagań orężnych, pozostawiając sprawę przynależności państwowej Górnego Śląska rokowaniom dyplomatycznym. Większość powstańczych dowódców, pośród których był W., dążyła do kontynuacji walki. W połowie maja 1921 r. dokonano reorganizacji powstańczego wojska. Utworzono 1. Dywizję Wojsk Powstańczych, w której skład wszedł 1. Pułk Piechoty. Zadaniem tej jednostki była obrona rejonu Masywu Chełmskiego z kluczowym punktem – Górą Świętej Anny. Niemcy rozpoczęli ofensywę nad ranem 21 V. Przerwanie powstańczego frontu na tym odcinku otworzyłoby drogę do okręgu przemysłowego, a następnie doprowadziłoby do likwidacji powstania. Zdawała sobie z tego sprawę nie tylko Naczelna Komenda Wojsk Powstańczych. Ciężar niemieckiego uderzenia spadł na 8. Pułk Piechoty, który, zdziesiątkowany i wykrwawiony, cofnął się z Żyrowej do Leśnicy. Miejsce powstańców pszczyńskich zajęły baony 1. Pułku Piechoty, które podjęły próbę zahamowania niemieckiego natarcia, m.in. baon chorzowski dowodzony przez W. Takie miejscowości jak Krępna, Rozwadza, Żyrowa parokrotnie przechodziły z rąk do rąk. Podczas tych zmagań ujawniły się nieprzeciętne zdolności dowódcze W. Jego baon, przy współudziale marynarzy R. Oszka i K. Walerusa, nie tylko opóźniał natarcie niemieckie, ale również podejmował

kontrataki. Po południu 21 V tylko jeden baon W. z całego pułku zdolny był do walki. Pułk wycofał się do Leśnicy. Jeszcze przez kilka dni baon chorzowski W. uczestniczył w walkach obronnych na linii Leśnica–Lichynia–Zalesie. Na przełomie maja i czerwca wykrwawione pułki zostały wycofane do okręgu przemysłowego. Ich miejsce na froncie zajęły 3. katowicki pułk Niemczyka i królewskohucki pułk → K. Gajdzika.

Po powstaniach W. został komendantem chorzowskiej grupy Związku Byłych Powstańców Górnośląskich, a następnie (po zmianie nazwy) Związku Powstańców Śląskich.

W. zm. 12 XI 1923 (tak w aktach USC w Ch. – akt zgonu nr 51/1923/5) na skutek nieszczęśliwego wypadku (zginął podczas nieostrożnego obchodzenia się z bronią).

Dn. 27 VIII 1922 podczas uroczystości powstańczych na katowickim Rynku marszałek Józef Piłsudski udekorował W. najwyższym odznaczeniem bojowym: Krzyżem Orderu Virtuti Militari V klasy. W. posiadał także Śląską Wstęgę Waleczności i Zasługi.

Akta USC w Ch., akt zgonu nr 51/19123/5. – Benisz A., *Walki o Kędzierzyn i Górę św. Anny*, Kat. 1961; Dubiel P., *Chorzów w II powstaniu śląskim*, „Goniec Górnośląski" 1960, r. 5, nr 32/33; tenże, *W „kotle" kędzierzyńskim (fragmenty wspomnień)*, „Zaranie Śląskie" 1971, r. 34, z. 1, s. 151–156; tenże, *Walki powstańcze dookoła Chorzowa. W 40. rocznicę I powstania śląskiego*, „Goniec Górnośląski" 1959, r. 4, nr 34/35; Długajczyk E., *Niepodległościowcy śląscy. O honory, przywileje i byt materialny*, [w:] *W 85. rocznicę*, red. Z. Kapała, Bytom 2007, s. 235; Duży P., *Wspomnienia z III powstania śląskiego, 2 komp. III baonu 1 pułku wojsk powstańczych im. J. Piłsudskiego*, „Powstaniec Śląski" 1936, r. 10, nr 5; *Godzina druga. Walki pod Górą św. Anny w czasie trzeciego powstania na Górnym Śląsku w 1921 r. (Wspomnienia uczestników)*, W. 1959; Hanke R., *Watoła Marcin (1875–1923)*, [w:] *Chorzowski słownik biograficzny...*, s. 166–167 (tu: zm. 21 I 1923); Horoszkiewicz R., *Pod Górą św. Anny. Z majowych i czerwcowych dni 1921 roku*, „Kwartalnik Opolski" 1956, r. 2, s. 124–140; *Jak powstał 1 pułk wojsk powstańczych*, „Powstaniec" 1938, r. 12, nr 18; Kawa F., *Jak to było pod Kędzierzynem i Górą św. Anny*, „Powstaniec Śląski" 1931, r. 5, nr 5; Lortz J., *Moje wspomnienia z 1921 r.*, „Powstaniec Śląski" 1931, r. 5, nr 5; Ludyga-Laskowski J., *Zarys historii trzech powstań śląskich...*; Pitera R., *Gniew*, W. 1965; tenże, *Za Odrę*, WTK „Katolik" 1958, r. 4, nr 18; tenże, *Życie na wyrost. Wspomnienia dowódcy z III powstania śląskiego*, W. 1962; Ryżewski W., *Trzecie powstanie śląskie 1921. Geneza i przebieg działań bojowych*, W. 1977; WF [Walenty Fojkis], *Historia 1 pułku wojsk powstańczych. Walka o Śląsk trwa. W dwudziestą rocznicę III powstania śląskiego 1921–1941*, Londyn 1941; Wilgusiewicz A., *Marcin Watoła*, [w:] *Tobie Polsko...*, s. 496–500; Wolny A., Stosunki ogólne i strajki..., s. 63 (tu podano datę zgonu: 20 I 1923); Wrzosek M., *Powstania śląskie...*; tenże, *Powstańcze działania zbrojne w 1921 w opolskiej części Górnego Śląska*, Op. 1981; Wyglenda J., *Plebiscyt i powstania śląskie...*; Zarzycka Z., *Watoła Marcin*, [w:] EPŚl., s. 599; *Zespół śpiewaczy „Gwiazda" przy Domu Kultury Zakł. Azotowych im. P. Findera w Chorzowie. 50 lat w służbie pieśni polskiej 1910–1960*, [Ch. 1960], s. 4 nlb.

Zyta Zarzycka

Wąsowicz Józef Cyryl (daty życia nieznane), dr teologii, proboszcz parafii pw. św. Marii Magdaleny w Chorzowie w l. 1794–1803, członek Zakonu Kanoników Regularnych Stróżów Grobu Chrystusowego (popularnie zwanego zakonem bożogrobców) w Miechowie.

Do Chorzowa przybył z Uniejowa k. Miechowa, gdzie wcześniej zarządzał miejscową parafią. Będąc proboszczem w Chorzowie, w 1800 r. został kustoszem w macierzystym klasztorze w Miechowie i generalnym komisarzem bożogrobców w Prusach. Od niego 7 V 1798 Wyższy Urząd Górniczy we Wrocławiu, reprezentowany przez inspektora budowlanego, → Johanna Friedricha Weddinga, nabył pod budowę huty „Królewskiej" 12 mórg i 14 prętów kwadratowych tzw. „Dębia" (ok. 4 ha), w zamian za roczny czynsz w wysokości 40 talarów.

Z kolei z jego nazwiskiem wiązałaby się nazwa założonej w 1827 r. przez → ks. Józefa Bedera (wg Hermanna Krzonkały) kolonii przy drodze prowadzącej z Chorzowa Starego do Siemianowic, którą dla uczczenia jednego ze swych poprzedników nazwał Wąsowiec. Niemcy z tego mieli zrobić Wenzlowitz od Wenzel – Wacław, a z Wenzlowitz powstał obecny Węzłowiec.

Inną wersję pochodzenia nazwy tej osady podaje Ludwik Musioł (Chorzów Stary.

Monografia historyczna, 1954 [mps], Zbiory Specjalne BŚ w Kat., sygn. R 868 III; fragmenty tego opracowania opublikowano ostatnio, w wydawnictwie *Chorzów Stary. Trzy historie: Tomasz Klenczar „Dotacja kościelna Chorzów–Dąb", ks. Jan Macha „Monografia Starego Chorzowa, parafii św. Marii Magdaleny", Ludwik Musioł „Chorzów Stary, monografia historyczna"*, Kat. 2007, przygotowanym w ramach obchodów 750-lecia Chorzowa Starego). Wg L. Musioła osiedle powstało pod koniec XVIII w. na dawnym obszarze leśnym. Rejon ten nosił nazwę „Wężowiec", „czyli las, gdzie znajdowało się mnóstwo węży. Po raz pierwszy osiedle w tym miejscu wymienione zostało w roku 1799, właśnie jako Wężowiec. Nazwa ta utrzymywała się przez dłuższy czas. Dopiero znacznie później pojawia się Węzłowiec – pisany jako »Wenzlowitz« – pisownia niemiecka podobno wzięta od jakiegoś Wentzla. Ok. 1860 r. istniało tu kilkanaście chałup. Kolonia zaliczana była do gminy Chorzów i stamtąd była administrowana" (w: *Chorzów Stary. Trzy historie...*, s. 152).

Bronny Th., *Kronika Świętochłowic...*, t. 7, s. 142; *Kleines Stadtbuch...*, s. 55–56; Knossalla J., *Das Dekanat Beuthen...*, s. 533; Krzonkała H., *Fragmenty z historii Starego Chorzowa...*; Macha J., *Monografia Starego Chorzowa...*, s. 76; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 95.

Zdzisław Jedynak



Weber Carl Christian (?–1890), ksiądz ewangelicki.

Ur. w Brunszwiku (Braunschweig), był doktorem filozofii. Po ordynacji na duchownego pełnił funkcję substytuta generalnego we Wrocławiu, zastępując doraźnie w razie potrzeby duchownych w różnych parafiach tego miasta. W 1833 r. został powołany na zastępstwo w parafii w Tarnowskich Górach. Był tam na razie tylko administratorem (*Pfarrverweser*). Urząd ten objął 29 III t.r. Zaczął intensywnie uczyć się języka polskiego, tak że już po krótkim okresie polscy parafianie chcieli go zatrzymać w parafii. Dn. 14 XII 1833 został powołany na stanowisko pełnoprawnego proboszcza tej parafii, a 22 III 1834 kolatorzy parafii tarnogórskiej wyrazili swą wolę powierzenia mu tej funkcji. Na urząd wprowadzono go 8 VI t.r.

Pomimo wielkich oporów proboszcza tarnogórskiego, dn. 10 XI 1835 doszło do oddzielenia się od jego parafii Bytomia wraz z Królewską Hutą (obecnie Chorzów), które to gminy odtąd tworzyły wspólną parafię z jednym proboszczem, którym został → ks. Lippert. W. pozostał jednak wizytatorem szkolnym i przyjeżdżał do Królewskiej Huty w celu zwizytowania tutejszej szkoły brackiej. Nowa parafia królewskohucka obejmowała wówczas wiele okolicznych wsi i kolonii robotniczych: Bytomski Czarny Las, Hajduki Górne i Dolne, Świętochłowice z Szarlocińcem, Lipiny, Chropaczów z Brzeziną, Łagiewniki Średnie, Hutę Laury, Siemianowice, Wirek, Nową Wieś, Halembę, Radoszowy, Kochłowice, Bykowinę, Chorzów (Stary), Michałkowice, Bytków, Bańgów i Przełajkę. Po emigracji do Stanów Zjednoczonych pastora Lipperta z Bytomia w 1849 r. W. zastępował go w czynnościach duszpasterskich.

W 1852 r., po założeniu w Królewskiej Hucie osobnego cmentarza katolickiego, dotychczasowy cmentarz symultaniczny stał się wyłącznie ewangelicki. Równocześnie zniesiono pobieranie opłat od pochówków ludzi nienależących do Spółki Brackiej.

W 1870 r. W. został superintendentem diecezji Bytom–Gliwice, do której należała również parafia w Królewskiej Hucie. Był też powiatowym inspektorem szkolnym.

W 1883 r. przeszedł na emeryturę, a jego następcą został pastor Fedor Bojanowski.

W l. 1883–1890 żył jako emeryt w Tarnowskich Górach. Pod koniec życia opiekowała się nim córka Ottilie Lieber.

Zm. 13 IV 1890. Tarnogórska gmina ewangelicka ufundowała nagrobek na jego mogile na cmentarzu ewangelickim w Tarnowskich Górach przy obecnej ul. Piłsudskiego.

W. odznaczony był Orderem Czerwonego Orła IV klasy, a w 1882 r. otrzymał Order Korony III klasy z okazji 50-lecia objęcia placówki tarnogórskiej.

APWr., Śląski Konsystorz Ewangelicki, sygn. IV/255, Anstellung..., Tarnowitz 1806–1835. – Bojanowski F., *Die Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde Tarnowitz. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte Oberschlesiens...*, Tarnowitz 1892, s. 28–42; Romański J., Skoczek-Kulpa R., *Ewangelicy w Chorzowie...*, s. 7; Szewczyk G., Szturc J., *Luteranie...*, s. 36; Zawada M., *Bericht über die Entwickelung...*, s. 6 i n.

Przemysław Nadolski



Weczerkowa Józefa (1877–1929), polska działaczka kobieca w Nowych Hajdukach (obecnie Chorzów Batory).

Ur. 23 VII 1877 w ówczesnym Krawarzu (Kravaře) k. Hulczyna (pow. raciborski, wówczas w Niemczech, obecnie w Republice Czeskiej), wśród zamieszkującej te tereny ludności morawskiej; córka Wincentego Trunčika i Józefy z d. Szmal (Schmal?). Wychowywała się w zróżnicowanym środowisku językowo-kulturowym. Jak wynika z jej odpowiedzi na list śląskich działaczek kobiecych, zbierających materiały dotyczące pracy społeczno-narodowej kobiet od 1880 do 1922 r., do polskości zbliżyła się poprzez kolejne związki małżeńskie z Polakami, dzięki którym opanowała język polski w mowie i piśmie. Jeszcze w swoich stronach rodzinnych wyszła za mąż za Jana Jarczyka, a po jego przedwczesnym zgonie za Benedykta Weczerka, wraz z którym jeszcze przed I wojną światową przeniosła się na Górny Śląsk, do Nowych Hajduk. Swoich 9 dzieci wychowała w duchu polskim. W 1909 r. wstąpiła do niedawno założonego w Królewskiej Hucie Towarzystwa Polek, w którym bardzo aktywnie współpracowała z → Marią Szukalską, uczestnicząc w różnych pracach Towarzystwa. Dn. 25 XII 1919 założyła Towarzystwo Polek w Nowych Hajdukach. Przewodniczyła mu przez 6 lat. W dobie powstań śląskich i plebiscytu brała udział w akcji plebiscytowej, szkoleniu sanitarnym na potrzeby polskich organizacji konspiracyjnych oraz pielgrzymkach do Częstochowy i Krakowa. Po zgonie męża (21 III 1920) utrzymywała się z rozprowadzania polskiej prasy, m.in.: „Katolika", „Górnoślązaka", „Dziennika Śląskiego", „Weisser Adler", „Grenz-Zeitung". W dn. 26 VI 1922 zorganizowała wraz z członkiniami miejscowego Towarzystwa Polek uroczyste przyjęcie dla wkraczającego do Nowych Hajduk pododdziału Wojska Polskiego. Zm. w Nowych Hajdukach 18 III 1929.

Akta USC w Ch., akt zgonu nr 94/1929/1; Księga pamiątkowa pracy społeczno-narodowej kobiet...

Zbigniew Kapała



Wedding Johann Friedrich (1759–1830), hutnik, architekt, pierwszy zarządca

(*Dirigent*) huty „Królewskiej", współbudowniczy wielkich pieców w Gliwicach i Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. 13 III 1759 w Lenzen (Priegnitz, północno-zachodnia część dawnej elektorskiej Brandenburgii, w 1136 r. zajęta przez Albrechta Niedźwiedzia i przyłączona do Starej Marchii [Altmark], przez długi czas obszar sporny pomiędzy margrabiami brandenburskimi a książętami Meklemburgii). Był bliskim współpracownikiem → Friedricha Antona von Heinitza i → Friedricha Wilhelma von Redena przy wznoszeniu śląskiego przemysłu górniczego i hutniczego. Zaliczany jest do ścisłej czołówki pionierów uprzemysłowienia Górnego Śląska. W stopniu nadzwyczajnym łączył fachową wiedzę techniczno-hutniczą ze zdolnościami konstrukcyjno-projektowymi, architektonicznymi. Zdaniem Kurta Bimlera wszystkie państwowe zakłady hutnicze, które powstały na Górnym Śląsku do 1830 r., noszą ślady jego wizji architektonicznych. Jego przodkowie mieszkali przed wiekami w okolicy obecnego Berlina. Nazwisko rodowe Wedding pochodzi od nazwy jednej z tamtejszych wsi. Obecnie nazwę tę nosi jedna z dzielnic Berlina.

Po ukończeniu znanego berlińskiego gimnazjum „Zum grauen Kloster" W. rozpoczął studia z maszynoznawstwa, górnictwa oraz architektury (najprawdopodobniej w Akademii Górniczej we Freiburgu w Saksonii, bo Uniwersytet Berliński powstał dopiero w 1810 r.). W szczególności interesowały go sprawy związane z budową maszyn i budownictwem wodnym. W 1779 r. rozpoczął pracę w pruskiej służbie państwowej, w Himmelstedt w Brandenburgii. W hutach Marchii Brandenburskiej zdobywał też pierwsze doświadczenia zawodowe. Dn. 17 III 1785 zarządzeniem ministerialnym W. został przeniesiony do Wrocławia jako nadzorca budowlany (*Baukondukteur*). Stamtąd wysłano go do Dębskiej Kuźnicy, gdzie pod kierunkiem inspektora budowy hut, Friedricha Reinharda wykonywał swe pierwsze zadania. W aktach budowlanych fryszerki w Murowie z 1786 r. występuje już w towarzystwie specjalisty od żelaza Vossa. W 1787/1788 r. wyróżnił się przy budowie zakładów hutniczych w Osowcu Śląskim (Königshuld). W roku następnym odbudowywał samodzielnie częściowo spaloną hutę ołowiu i srebra „Fryderyk" w Strzybnicy k. Tarnowskich Gór.

Duży wpływ na jego dalszą karierę i działalność zawodową wywarł roczny pobyt studyjny w Anglii w 1790 r. Przebywał tam wraz z grupą wybranych śląskich fachowców, towarzyszących staroście górniczemu Redenowi. Miał wtedy okazję zapoznać się z hutnictwem i budownictwem maszyn tego kraju, przodującego wówczas pod tym względem. Podczas tego pobytu interesował się także komunikacją lądową i wodną, budową kanałów. Zdobytą wówczas wiedzę potrafił efektywnie wykorzystać na Górnym Śląsku. Z czasem W. stał się jednym z najbliższych współpracowników Heinitza i Redena, wybitnym specjalistą w zakresie budownictwa przemysłowego. Swoje wielkie zdolności pokazał już przy projektowaniu zakładów hutniczych w Osowcu Śląskim.

Dn. 23 V 1791 został mianowany inspektorem ds. budowy zakładów hutniczych i przeniesiony do Ozimka. Od 1800 r. był starszym inspektorem budowy hut. W 1806 r. powierzono mu jako naczelnemu dyrektorowi ds. budowy hut i członkowi śląskiego Wyższego Urzędu Górniczego nadzór nad całym państwowym budownictwem przemysłowym na Śląsku w zakresie projektowania i budowy wszystkich hut i kopalń. W 1818 r. mianowano go nadradcą górniczym.

W Ozimku W. mieszkał przez blisko 10 lat, a następnie do 1818 r. w osadzie hutniczej Królewska Huta (miał tu swoje biuro). Stąd nadzorował sprawy i bezpośrednio zarządzał budującą się obok wielką hutą państwową, którą zaprojektował. Przy samej budowie współpracował z nim szkocki → inż. John Baildon.

W pierwszym etapie budowy huty „Królewskiej" wzniesiono 2 wielkie piece, „Reden" i „Heinitz", prowadzone na koksie, wraz

z budynkami pomocniczymi oraz 2 budynki mieszkalne dla rodzin pracowników zatrudnionych przy budowie.

Obydwa wielkie piece łączyła jedna wspólna hala lejnicza. Dwie wieże gichtociągowe oraz hala lejnicza zbudowane zostały w stylu neogotyckim. Zakład był drugą hutą żelaza (po odlewni gliwickiej) na kontynencie europejskim, której produkcja prowadzona była na koksie, a pierwszą, gdzie do napędzania dmuchu użyto maszyny parowej. Wprowadzenie maszyny parowej było rewelacją techniczną w tym czasie.

W 1806 r. ruszył trzeci wielki piec huty „Królewskiej", znany pod nazwą „Wedding". Wraz z nim zbudowano w stylu neogotyckim wieżę gichtociągową oraz drugą halę lejniczą. Wszystkie te obiekty były przykładami myślenia funkcjonalistycznego w budownictwie przemysłowym. We wczesnych dziejach Królewskiej Huty w budownictwie prym wiodły założenia przemysłowe. W ich pobliżu powstawały osiedla mieszkaniowe. Tereny pod ich budowę, jak również wcześniej zakładu, W. nabywał w imieniu Wyższego Urzędu Górniczego (jego siedziba znajdowała się wówczas w Brzegu) od miejscowych właścicieli ziemskich. Jego zasługą było zaprojektowanie i nadzorowanie budowy najpierw osady hutniczej, a później pierwszej kolonii – Świętochłowickiej Ligoty Górniczej, powstałej na terenach nabytych od ówczesnego właściciela Świętochłowic, → Johanna Porembskiego. W. zakupił od niego też ziemię pod budowę, przebiegającej później obok tego osiedla, szosy łączącej Królewską Hutę z Gliwicami i dalej z Odrą, tzw. Szosy Następcy Tronu (Kronprinzen-Chausse, na obszarze obecnego Chorzowa ul. 3 Maja).

Właśnie z okresem pobytu W. w Ozimku i Królewskiej Hucie wiążą się jego największe projekty budowlane. Obok huty i kopalni ołowiu i srebra „Fryderyk" w Strzybnicy oraz huty „Królewskiej" były to także odlewnia żelaza w Gliwicach wraz z jednym z pierwszych w tej części Europy wielkich pieców na koks oraz kopalnie węgla kamiennego „Król" i „Królowa Luiza".

Z l. 1804–1825 pochodzą plany i projekty innych obiektów, m.in. fabryki armatury w Czarnowąsach (1812), fryszerek w Paruszowcu i Rybnickiej Kuźni (1815), nowego budynku urzędu górniczego w Tarnowskich Górach (1817) czy budynku szpitala Spółki Brackiej w osadzie hutniczej Królewska Huta (również z 1817 r.).

Jego działalność dla prywatnych przedsiębiorców została tylko częściowo zbadana. Potwierdzono twórczą współpracę z Baildonem i → Holtzhausenem przy konstruowaniu pieców w hutach w Wełnowcu i Nowej Wsi, należących do ks. Hohenlohe-Oehringen ze Sławęcic i hr. Henkel von Donnersmarcka z Siemianowic.

W 1792 r. W. ożenił się w Tarnowskich Górach z córką radcy komisyjnego → Johanna Ferdinanda Koulhaassa, Theresą Berthą Caroliną, a po jej śmierci w dn. 15 XI t.r., w 1794 r. z jej młodszą siostrą Henriettą Eleonorą. Pozostawił 4 synów oraz 2 córki. W ślady ojca poszedł jego syn Johann Wilhelm (1798–1872), który po ukończeniu szkoły podstawowej w Gliwicach, a następnie Gimnazjum św. Elżbiety we Wrocławiu i udziale w wojnie z Francją Napoleońską studiował najpierw matematykę i prawo na Uniwersytecie Wrocławskim, a potem budownictwo w Berlinie. W l. 1835–1838 Johann Wilhelm Wedding zbudował, wówczas najnowocześniejszą na Górnym Śląsku, hutę „Laura" w Siemianowicach, a w l. 1853–1854 w Berlinie drukarnię państwową, którą kierował do śmierci.

W ślady dziadka poszedł również drugi syn Johanna Wilhelma Weddinga, Gustav Friedrich Hermann (1834–1908), późniejszy wieloletni wykładowca hutnictwa żelaza na Akademii Górniczej oraz w Wyższej Szkole Technicznej w Berlinie, w l. 60. XIX w. budowniczy konwertora systemu Bessemera w hucie „Królewskiej".

Od 1818 r. W. mieszkał w Katowicach, w odziedziczonych w 1809 r. przez żonę

Henriettę Eleonorę (zm. w 1810 lub 1812 r.) wspólnie z najstarszą siostrą Christianą, żoną radcy górniczego Reichardta, ówczesnego dyrektora kłodzko-ziębickiego urzędu górniczego, w dawnych dobrach Johanna Ferdinanda Koulhaassa. Prawdopodobnie wcześniej odkupił udziały szwagierki. Po jego śmierci dzieci i wnuki W. sprzedały w 1832 r. majątek jego dawnemu uczniowi i współpracownikowi, → Karlowi Friedrichowi Lehmannowi, który w 1838 r. zbył go → Franzowi Winklerowi.

W Katowicach W. poświęcił się usprawnianiu własnych fryszerek (jedną posiadał w Katowicach, drugą w Ciosku k. Rybnika). W Katowicach posiadał też cajniarnię, w której, w odróżnieniu od fryszerek przerabiających surówkę na żelazo sztabowe, produkowano gotowe wyroby. Reformował położoną w Brynowie kopalnię „Beata", założoną jeszcze w 1801 r. przez Koulhaassa.

Zm. 21 IX 1830 w Katowicach. Został pochowany na cmentarzu ewangelickim w Tarnowskich Górach.

Pochodzący z Nowych Hajduk (obecnie gmina ta należy do Chorzowa) → Ludwig Peter Kowalski poświęcił mu witraż, który zainstalowano przed 1939 r. w budynku górnośląskiego zrzeszenia przemysłowców górnictwa i hutnictwa (Oberschlesischer Berg- und Hüttenmännischer Verein) w Gliwicach.

W piśmie z 1829 r. ówczesny starosta górniczy Śląska, hr. Ferdinand von Einsiedel (1775–1833), tak scharakteryzował zasługi W. dla uprzemysłowienia Górnego Śląska: „W śląskich kopalniach i hutach, a szczególnie górnośląskich, widoczne są bardzo dobre rezultaty pracowitości i gruntownej wiedzy Weddinga. [...] Dwa wielkie od początku przez Weddinga zbudowane królewskie zakłady, huta »Królewska« i gliwicka odlewania żelaza, są trwałymi pięknymi pomnikami tego, jak bardzo Wedding wyróżniał się jako kompetentny budowniczy hut".

Aus der Geschichte der Königshütte..., s. 42–43; Bimler K., *Die neuklassische Bauschule...*, s. 72–74; Chmiel P., *Wkład Niemców w rozwój potencjału przemysłowego Katowic w XIX i XX w.*, [w:] *Katowice. W 138. rocznicę uzyskania praw miejskich...*, s. 148; Christoph H., *John Baildon. Zarys biografii*, Kat. 1996, s. 14; *Deutsche Biographische Enzyklopädie (DBE)...*, Bd. 13 Suplement, s. 386; *Die preussische Berg-, Hütten- und Salinenverwaltung 1763–1865...*, s. 313, 335, 369, 413, 536, 564, 569, 575, 586; Frużyński A., *Konserwatyzm i modernizacja. Katowickie hutnictwo żelaza pierwszej połowy XIX wieku*, [w:] *Katowice. W 141. rocznicę uzyskania praw miejskich...*, s. 52–53, 59; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 34 (tu podano jego nazwisko jako Widding); *Jan Fryderyk Wedding*, „Kronika Chorzowska" nr 4 z 7 VI 2003; Junghann O., *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*, s. 10–20; Knossalla J., *Das Dekanat Beuthen...*, s. 356; Koeniger E., *Die alten Bau- und Kunstdenkmäler von Königshütte...*, s. 218; Kozina I., *Uwagi do dziejów architektury...*, s. 40; Krause W., *Grundriss eines Lexikons...*, Bd. 1, s. 92–93; Kubiciel R., *Właściciele Katowic*, [w:] *Katowice. W 136. rocznicę uzyskania praw miejskich...*, s. 34, 71; Kwaśny Z., *Hutnictwo żelaza na Górnym Śląsku w pierwszej połowie XIX wieku*, Wr. 1968, s. 93, 273, 275; *Landeskunde des oberschlesischen Industriegebietes...*, s. 390; Matschoss C., *Männer der Technik*, Berlin 1925; Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*, s. 138–139; tenże, *Das mährisch-brandenburgische Geschlecht Wedding und ihre Bedeutung für Industrie und Technik*, Dortmund 1972, s. 108–109; tenże, *Zur Geschichte des oberschlesischen Reviers (Forts.)*, „Mitteilungen des Beuthener Geschichts- und Museumsvereins", H. 31/33: 1969/1971, s. 61, 67–68; Recław D., *Wielkie postacie górnośląskiego przemysłu...*, s. 114, 121–123; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 509 (tu informacja, że prawdopodobnie był architektem budynku huty cynku „Lydognia", wzniesionego w 1825 r. obok huty „Królewskiej"); Schiffner C., *Aus dem Leben Freiberger Studenten*, Freiberg 1935; Schmidt J., *Hutnicy, artyści i modelarze oraz twórcy górnośląskiego hutnictwa (cz. III)*, [w:] „Rocznik Muzeum w Gliwicach", t. 13, Gliwice 1998, s. 88–94; Serlo A., *Beitrag zur Geschichte des Schlesischen Bergbaues...*, s. 32; Serlo W., *Männer des Bergbaus...*, s. 153–154; Stephan B., *Mark Brandenburg, Berlin und Oberschlesien (Rund um den Bergbau)*, „Mitteilungen des Beuthener Geschichts- und Museumsvereins", H. 31/33: 1969/1971, s. 437; Wirska-Parachoniak M., *Dzieje huty „Królewskiej" do 1869. Aspekty techniczne*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 1: 1996, Ch. 1997, s. 41–68; *Zarys dziejów hutnictwa i naukowo-technicznych stowarzyszeń hutniczych*, Kat. 1972, s. 28.

Zbigniew Kapała

Werner Heinrich (1819–przed 1906?), nauczyciel.

Ur. 23 I 1819 we wsi Pilszcz (Piltsch) k. Głubczyc. Jego starszy brat, Ludwig, był

katolickim księdzem, pełnił funkcję dziekana i proboszcza parafii Branice (Branitz) k. Głubczyc (1850–1903), niedaleko rodzinnego Pilszcza. W l. 1836–1839 W. uczył się w seminarium nauczycielskim w Głogówku. Jako kandydat na nauczyciela odbył 6-miesięczne przeszkolenie wojskowe w Nysie w 23. Pułku Piechoty.

Dn. 1 VI 1839 został adjuwantem (pomocnikiem nauczyciela) w Półwsi (Halbendorf) k. Opola. Potem pracował jako nauczyciel w szkole w Toszku. Z dn. 3 IV 1843 objął funkcję trzeciego nauczyciela w ewangelickiej szkole brackiej (*Knappschaftsschule*) w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) jako jedyny wówczas katolik na tym stanowisku. Razem z nim pracowało tam wówczas 2 ewangelików: rektor i pierwszy nauczyciel Johann Gottlieb Steinberg (pochodzący spod Niemczy i zatrudniony w Królewskiej Hucie od 1829 r.) oraz drugi nauczyciel Ernst Leonhard Vorwerck (urodzony w Nadrenii, w Królewskiej Hucie od 1843 r.). Patronem tej szkoły był państwowy Wyższy Urząd Górniczy (Oberbergamt), a w jego imieniu zawiadywał nią Urząd Hutniczy (Hüttenamt) w Królewskiej Hucie. Najprawdopodobniej w 1845 r. szkoła przeprowadziła się do nowego lokalu.

Od 1856 r. W. był też organistą w parafii św. Barbary. W 1853 r. objął tę funkcję na stałe. Uposażeniem organisty była (w 1864 r.) kwota ok. 150 talarów rocznie.

W l. 1854–1855 wybudowano nowy gmach dla szkoły brackiej w Królewskiej Hucie. W 1856 r. nastąpił rozdział obydwu wyznań i powstała nowa katolicka szkoła bracka. Do pracy w niej przeszli z dotychczasowej szkoły ewangelickiej 2 katolicy: W. i Jakob Wilsch. Oprócz nich zaangażowano 2 nowe siły pedagogiczne. W Królewskiej Hucie było wówczas 115 dzieci ewangelickich i aż 408 katolickich. We wrześniu tegoż roku W. otrzymał nominację na rektora (kierownika) i pierwszego nauczyciela nowej placówki.

Uroczyste wprowadzenie w urząd nowego kierownika nastąpiło 10 XI 1856 po nabożeństwie w kościele parafialnym. Dokonał tego powiatowy inspektor szkolny ks. Pressfreund z Biskupic. W. nie mógł jednak używać na razie oficjalnie tytułu rektora, gdyż nie zdał jeszcze odpowiedniego egzaminu (*pro rectorato*). W szkole podlegali mu: drugi nauczyciel Joseph Haase, trzeci nauczyciel Jakob Wilsch i czwarty nauczyciel Oscar Dürschlag. Do szkoły uczęszczało w 1859 r. 397 dzieci (213 chłopców i 184 dziewczęta). Najmłodsza klasa była tak przepełniona, że konieczne było zatrudnienie piątego nauczyciela, którym został w 1860 r. Johann Kabus. Szóstym nauczycielem był zaangażowany w 1863 r. Johann Janusch. W. uczył w t.r. najwyższą I klasę męską.

W l. 1856–1864 W. prowadził też lekcje w istniejącej wówczas w Królewskiej Hucie przygotowawczej szkole górniczej (Bergvorschule), przygotowującej młodzież męską do nauki w szkole górniczej w Tarnowskich Górach. Pracę tam rozpoczął 4 XI 1856, a naukę zaczęło 20 uczniów.

W 1875 r. W., jako organista, objął kierownictwo chóru miejscowego Katolickiego Towarzystwa Czeladników (Katholischer Gesellenverein).

Dn. 1 VI 1889 W. obchodził złoty jubileusz 50-lecia swej pracy nauczycielskiej. Zorganizowano z tej okazji uroczysty obchód połączony z mszą św. w kościele pw. św. Barbary, odprawianą przez proboszcza parafii → ks. Pawła Łukaszczyka, po której w pochodzie uczestnicy udali się do gmachu katolickiej Żeńskiej Szkoły Ludowej nr II (obok plebanii parafii św. Barbary). W uroczystości wziął udział powiatowy inspektor szkolny, nadburmistrz Królewskiej Huty → Leopold Girndt oraz landrat powiatu bytomskiego Konrad von Sydow. Odbył się uroczysty bankiet, podczas którego odegrano specjalnie skomponowany hymn ku czci jubilata. Nauczyciele miasta wręczyli W. prezent w postaci ozdobnego kompletu sztućców, a władze miasta – srebrny krucyfiks z 2 lichtarzami, na którym wyryto herb miasta i stosowną dedykację. Jubilat odznaczony został Orłem

Orderu Domu Hohenzollernów (Adler des Hohenzollerschen Hausordens). W. złożył swój urząd w 1894 r.

W. był żonaty z Marie (ur. 8 VII 1828). Miał syna Heinricha Ludwiga (ur. 14 II 1855 w Królewskiej Hucie) i córkę Marie Cäcilie (ur. 17 XI 1853 też w Królewskiej Hucie).

Dokładna data śmierci W. jest nieznana (przed 1906?).

APKat., Hüttenamt Königshütte, sygn. 49; Akten betr. die Anstellungs ...ftigen Verhältnisse der an der Knappschafts-Schule zu Königshütte angestellter Schullehrer und Adjuvanten 1835–1864, sygn. 50. – Chrząszcz J.P., *Fest-Schrift zur 50-jährigen Jubel – Feier der katholischen St. Barbara – Pfarrgemeinde...*, s. 26, 53; *Festschrift zum Goldenen Jubiläum des Katholischen Gesellenvereins Königshütte am 20., 21. und 22. Juni 1914*, [Königshütte 1914], s. 18, 20; Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 65, 229–231; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 20; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 379–380.

Przemysław Nadolski

Wilhelm I (Friedrich Wilhelm Ludwig Hohenzollern) (1797–1888), król pruski i cesarz niemiecki. Założyciel Królewskiej Huty, jego inicjały widniały w herbie miasta.

Ur. 22 III 1797 w Berlinie w Pałacu Następców Tronu (Kronprinzenpalais) przy Unter den Linden. Był drugim synem króla Prus Fryderyka Wilhelma III i królowej Luizy. Przyszedł na świat krótko przed wstąpieniem jego ojca na tron pruski. Jego starszym o 2 lata bratem był późniejszy król Prus → Fryderyk Wilhelm IV.

W dzieciństwie przeżył katastrofę państwa pruskiego w wojnie z Napoleonem. Brał później udział w wojnie przeciwko cesarzowi Francuzów jako oficer sztabowy w otoczeniu ojca. Jako żołnierz otrzymał tytuł księcia pruskiego (Prinz).

W 1829 r. pojął za żonę księżniczkę Augustę von Sachsen-Weimar-Eisenach. Pod wpływem swojej żony reprezentował w l. 40. i 50. poglądy umiarkowanie konserwatywne, a nawet liberalne, w przeciwieństwie do swojego królewskiego brata. Ze swoim bratem Fryderykiem Wilhelmem IV podzielał poglądy na temat wolności i suwerenności narodów.

Dn. 7 VI 1840 po zmianie na tronie Prus został następcą tronu (*Kronprinz*) z oficjalnym tytułem księcia Prus (*Prinz von Preussen*).

Podczas rewolucji w Prusach w marcu 1848 r. uciekł z Berlina do Londynu, gdzie pozostawał pod wpływem liberalnego brytyjskiego księcia małżonka królowej Wiktorii Alberta. Po powrocie (w czerwcu 1848 r.) wziął czynny udział w zdławieniu rewolucji w Berlinie, zyskując miano „księcia kartaczy" (*Kartatschenprinz*). Został wybrany do pruskiego Zgromadzenia Narodowego.

W 1849 r. pełnił funkcję dowódcy armii zwalczającej rewolucję w wojnie domowej na terenie księstw Badenii i Palatynatu. Na mocy tzw. punktacji ołomunieckiej z 1850 r. Prusy zostały zmuszone do wycofania się z planów zjednoczenia z Austrią, co było osobistą porażką Wilhelma. W 1850 r. Wilhelm został wojskowym gubernatorem generalnym (*Militärgouverneur*) Nadrenii i Westfalii z siedzibą w Koblencji. Cztery lata później otrzymał stopień generała pułkownika (*Generaloberst*) i stanowisko inspektora piechoty armii pruskiej, pełnił również funkcję gubernatora twierdzy w Moguncji.

Dn. 23 X 1857 w zastępstwie chorego brata przejął rządy w królestwie Prus. Król przekazał mu rządy w państwie na stałe 7 X 1858. W Prusach zaczęła się tzw. Nowa Era (*Neue Aera*). Zdaniem Wilhelma Prusy winny posiąść w Niemczech „moralne zdobycze". Tron w państwie Wilhelm objął 2 I 1861. Dn. 18 X t.r. Wilhelm samodzielnie koronował się w Królewcu na króla Prus.

Parlament stawiał mu opór przeciwko reformie piechoty, forsowanej przez króla i ministra wojny Albrechta von Roona. Konflikt w sprawie wojska przekształcił się w konflikt ustrojowy w państwie. Sam władca przeciwstawiał się dominacji szlachty w Prusach, zwłaszcza uzurpowaniu sobie przez nią wyłączności na zajmowanie wyższych stanowisk w aparacie państwowym i w wojsku.

We wrześniu 1862 r. na porządku dziennym stanęła alternatywa abdykacji władcy na rzecz syna Fryderyka lub objęcia stanowiska premiera rządu przez Ottona von Bismarcka bez ustawowego budżetu. Nastąpił konflikt w parlamencie z liberalną większością deputowanych. W tym momencie w dziejach Prus zaczęła się „era Bismarcka".

Następne lata przyniosły pasmo sukcesów militarnych Prus. W 1864 r. odniesiono zwycięstwo nad Danią w wojnie o Szlezwik-Holsztyn, a w 1866 r. nad Austrią w konflikcie o hegemonię w Niemczech. W 1870 r. wybuchła wojna przeciwko Francji, do której pretekst dała tzw. depesza emska, wysłana do cesarza Napoleona III z najbliższego otoczenia Wilhelma I.

W 1866 r. utworzono Związek Północnoniemiecki (Norddeutscher Bund), który był wstępem do zjednoczenia całych Niemiec pod hegemonią Prus. W procesie tym jedną z głównych ról odegrał właśnie król.



Dawny herb Królewskiej Huty

Dn. 18 VII 1868 król wydał w uzdrowisku Bad Ems najwyższy rozkaz gabinetowy (*allerhöchste Kabinettsordre*), na mocy którego zezwolił na utworzenie z licznych osad przemysłowych nowego miasta Królewska Huta (oficjalna nazwa Stadt Königshütte). Dn. 18 X 1869 w identyczny sposób nowemu miastu nadany został herb, a 20 VI 1884 zmieniono jego nazwę na Königshütte Oberschlesien.

Wilhelm został 18 I 1871 obwołany na terytorium pokonanej Francji w królewskim pałacu w Wersalu pod Paryżem cesarzem niemieckim (*deutscher Kaiser*). Od tej pory był ukochanym w społeczeństwie cesarzem-bohaterem (*Heldenkaiser*). Pomimo to dokonano na niego 2 zamachów, z których drugi z dn. 2 VI 1878 z trudnością przeżył. W 1879 r. zawarł dwójprzymierze (*Zweibund*) z Austro-Węgrami.

Zm. 9 III 1888 w Berlinie.

W 1896 r. władca został w Królewskiej Hucie upamiętniony płaskorzeźbą portretową na bocznej ścianie cokołu pomnika Germanii, wzniesionego ku czci mieszkańców Królewskiej Huty poległych w szeregach armii pruskiej w wojnach z Danią w l. 1864–1866 i z Francją w l. 1870–1871, a odsłoniętego k. poczty.

Istniały również plany budowy w Królewskiej Hucie osobnego pomnika ku czci cesarza Wilhelma I. Planowano lokalizację na obecnym pl. Mickiewicza. Powstał komitet budowy, napływały oferty rzeźbiarzy. Jednakże z powodu braku funduszy nie doszło to do skutku.

Z kolei w Hajdukach (wówczas Bismarckhütte) przed 1899 r. wzniesiono 2 pomniki ku czci cesarza Wilhelma I i kanclerza księcia Otto von Bismarcka. Usytuowano je przed budynkiem ówczesnej dyrekcji huty Bismarck (tzw. stara dyrekcja – obecnie teren huty „Batory" za bramą I). Były to metalowe popiersia autorstwa rzeźbiarza Arnolda Künne z Berlina. Odlała je wytwórnia Erz- und Kunst-Gießerei der A–G Schaeffer & Walcker w Berlinie. Przed I wojną światową odbywały się przed nimi wszelkie niemieckie uroczystości patriotyczne, połączone ze składaniem wieńców. Obiekty te zostały prawdopodobnie zniszczone w okresie powstań śląskich lub po przejęciu części Górnego Śląska przez Polskę. Po 1918 r. nie spotyka się już wzmianek na ich temat.

APKat., Zespół: Akta miasta Chorzów, sygn. 320, 2038, *Kleines Stadtbuch...*, s. 64–65; *Brockhaus. Die Enzyklopädie in vierundzwanzig Bänden*, wyd. XX, Bd. 24, Leipzig–München 1999, s. 210; *Deutsche Biographische Enzyklopädie (DBE)...*, Bd. 10, s. 501.

Przemysław Nadolski

Winckelmann (Winkelmann) C.R. [Carl Rudolph?] (daty życia nieznane), niemiecki miedziorytnik i litograf z Berlina, autor litografii *Królewska Huta*, z 1837 (litografia w zbiorach BŚ w Kat., reprod. na okładce t. 4 „Zeszytów Chorzowskich").

Jego życie i twórczość są bliżej nieznane. W 1837 r. wykonał też kilka litografii miasta Schwedt i okolic w Brandenburgii.

Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart, Bd. 36, Hrsg. H. Vollmer, Leipzig 1923, s. 76.

Zbigniew Kapała



Winkler Franz von (1803–1851), przedsiębiorca górniczy, właściciel Miechowic i dóbr mysłowickich.

Ur. 4 VIII 1803 w Tarnowie k. Ząbkowic Śląskich, syn Jana, zarządcy dworskiego, i Marii z d. Dittrich. W. uczył się w gimnazjum w Kłodzku, następnie w tamtejszym seminarium jezuickim i od 1818 r. w gimnazjum w Nysie. W 1819 r. podjął pracę w kopalni rudy srebra i ołowiu „Fryderyk" k. Tarnowskich Gór, potem pracował jako pomocnik mistrza zmianowego (*Schichtmeister*) w kopalni „Król" w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Od 1826 r. był zarządcą w majątku Franciszka Aresina w Miechowicach.

Dn. 11 II 1839 W. kupił od → K.F. Lehmanna dobra katowickie. Zarządcą gospodarczym jego dóbr był Fryderyk Wilhelm Grundmann (1804–1887), główny inicjator nadania Katowicom praw miejskich w 1866 r.

W uznaniu zasług dla rozwoju górnictwa i hutnictwa na Górnym Śląsku 15 X 1840 W. został nobilitowany przez króla Fryderyka Wilhelma IV.

Pierwszą żoną W. (od 1826 r.) była Alvina Kalide z Królewskiej Huty, siostra → Theodora Erdmanna. Miał z nią 2 córki: Marię, która zm. jako dziecko, i Waleskę, ur. 26 VIII 1829. Waleska, używająca nazwiska von Winkler-Domes, została potem żoną Huberta Gustawa Wiktora von Tiele, który przyjął odtąd nazwisko von Tiele-Winckler. Alwina zm. w 1829 r. W. ożenił się po raz drugi w 1832 r. z wdową po F. Aresinie (zm. 11 V 1831), Marią z d. Domes, stając się w ten sposób właścicielem rozległych dóbr miechowickich oraz licznych kopalń galmanu i węgla, a także huty cynku Marienwunsch k. Łagiewnik. Z drugiego małżeństwa nie miał potomstwa.

Dn. 31 VIII 1850 W. wystąpił z inicjatywą wybudowania szczególnie zasłużonemu dla powstania i rozwoju śląskiego przemysłu, → hr. F.W. von Redena pomnika. Zwołał w tym celu nawet zebranie w Królewskiej Hucie. Idei tej nie zdążył już zrealizować, bo niemal w rok później zmarł. Doprowadził ją do końca jego przyjaciel i zarządca jego dóbr, Friedrich Wilhelm Grundmann.

W. zm. na zawał serca 6 VIII 1851 w Bad Gastein k. Salzburga podczas zwiedzania groty w Adelsbergu. Na podstawie testamentu ogłoszonego 4 V 1857 dobra po ojcu odziedziczyła córka Waleska, żona H.G. von Tiele-Wincklera.

APKat., Zespół 1521: Parafia ewangelicka w Tarnowskich Górach (mikrofilm F 3866). – Bonczol J., *Historia dzielnic – Miechowice*, [w:] *Z dziejów dzielnic Bytomia*, red. J. Drabina, „Magazyn Bytomski" 1991, t. 8, s. 161; tenże, *W Miechowicach*, [w:] *Zabytki Bytomia*, red. J. Drabina, „Magazyn Bytomski" 1988, t. 7, s. 208–212; *Die preussische Berg-, Hütten- und Salinenverwaltung 1763–1865...*, s. 391, 423; Hoffmann G., *Historia miasta Katowice*, tłum. D. Makselon, M. Skop, Kat. 2003, s. 43; Jaros J., *Tajemnice górnośląskich koncernów*, Kat. 1988, s. 111–120, il.; Kuzio-Podrucki A.,

Nadolski P., Woźnicki D., *Herbarz bytomski*, Bytom 2003, s. 57; Rostropowicz P., *Winckler Franz von*, [w:] *Ślązacy od czasów najdawniejszych do współczesności...*, s. 293–299.

Zdzisław Jedynak

Winter August (1866–1907), działacz socjaldemokracji niemieckiej.

Ur. we wsi Dolina (pow. kłodzki). Pochodził z rodziny chłopskiej. Skończył szkołę realną w Kamiennej Górze, a następnie gimnazjum w Kłodzku. Na Uniwersytecie Wrocławskim studiował filologię klasyczną, germanistykę i językoznawstwo porównawcze. Ponadto uzyskał doktorat, który poświęcił filozofii hinduskiej. Było to w 1893 r. W. miał wówczas zaledwie 27 lat. Wykształcenie humanistyczne nie zadowoliło go; słuchał jeszcze wykładów słynnego uczonego W. Sombarta z zakresu ekonomii i historii gospodarczej.

Jeszcze w czasie studiów związał się z Socjaldemokratyczną Partią Niemiec (SPD) i zaczął współpracować z pismami socjaldemokratycznymi, zwłaszcza z wrocławską „Volkswacht", publikując różne korespondencje. Żywo interesował się sprawami społecznymi, czemu sprzyjał fakt, że po studiach zarabiał na życie jako nauczyciel domowy w dworach niemieckich na Dolnym Śląsku i w Wielkopolsce.

O dalszych losach W. przesądziło poznanie Edwarda Tuskera, z zawodu stolarza i zegarmistrza, pełnego energii działacza klasowych, czyli socjaldemokratycznych związków zawodowych, skierowanego w 1895 r. przez Komisję Generalną Związków Zawodowych (KGZZ) do zorganizowania tych związków na Górnym Śląsku. Opowieści Tuskera tak zafrapowały W., że sam postanowił udać się na Górny Śląsk. Odpowiadało to planom kierownictwa SPD, które zamierzało zaktywizować agitację socjaldemokratyczną w tym ważnym okręgu przemysłowym, ciągle pozostającym poza jej wpływami. W. został płatnym (etatowym) funkcjonariuszem i pełnomocnikiem partii na obszarze Górnego Śląska. W kwietniu 1897 r. opuścił Wrocław i zamieszkał wraz z żoną w Królewskiej Hucie.

Od razu stał się „duszą i motorem" akcji socjaldemokratycznej w regionie. W czerwcu 1897 r. uczestniczył w zjeździe organizacji śląsko-poznańskiej SPD, który obradował w Bielawie. Na jego wniosek zjazd uchwalił rezolucję przeciwko szykanom administracyjno-policyjnym, delegalizującym faktycznie zawodową i polityczną akcję socjaldemokratów na Górnym Śląsku. Dobrze obeznany z przepisami prawnymi, W. lepiej niż inni działacze radził sobie z przeszkodami ze strony władz. Utworzył 19 VIII 1897 zalążek organizacji SPD w regionie pod nazwą: Towarzystwo Socjaldemokratyczne dla Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego z siedzibą w Królewskiej Hucie (Sozialdemokratischer Verein für den Oberschlesischen Industriebezirk). Niewielka grupa Towarzystwa powstała również w Królewskiej Hucie. W połowie 1898 r. siedzibę Towarzystwa przeniesiono do Bytomia. W konsekwencji Winterowie zamieszkali w tym mieście.

Duże znaczenie miało powołanie na wniosek W. odrębnego Komitetu Agitacyjnego Socjaldemokracji dla Górnego Śląska. Decyzję w tej sprawie podjęto na konferencji partyjnej w Prudniku 1 I 1898. Na mężów zaufania wybrano W. i polskiego socjalistę J. Dylonga. W. działał bardzo energicznie: jeździł na zebrania, wygłaszał odczyty, pisał do gazet i czasopism SPD. Był autorem broszur agitacyjnych. Efekty wzmożonej aktywności niemieckich socjaldemokratów pod kierownictwem W., z udziałem polskich socjalistów, uwidoczniły się w wyborach do sejmu Rzeszy (Reichstagu) 16 VI 1898, gdy zdobyli na Górnym Śląsku 13,8% ogółu oddanych głosów, czyli 5,5 raza więcej niż w poprzednich (w całych Niemczech SPD uzyskała wówczas 27,1%).

Dużą rolę w rozwoju ruchu socjaldemokratycznego w regionie odegrała również ścisła współpraca W. z organizatorami klasowych związków zawodowych na Górnym Śląsku. Przy poparciu KGZZ i osobistym udziale

jej przewodniczącego C. Legiena 1 XI 1898 utworzono Sekretariat Robotniczy w Bytomiu pod kierownictwem W. Współpracował z nim E. Tusker i pomagała żona, a środków na działalność dostarczała KGZZ. Bezpośrednim zadaniem sekretariatów robotniczych było służenie pomocą prawną robotnikom w zakresie ustawodawstwa socjalnego, a więc emerytur, rent, odszkodowań za wypadki w pracy itp. Pośrednio sprzyjały one pracy organizacyjnej i agitacyjnej socjaldemokratów. Sekretariat w Bytomiu dobrze spełniał obydwa zadania. W 1898 r. udzielił 1425 porad, w 1901 – 10 783. Ok. 2 tys. osób pozyskano do związków zawodowych. Porad udzielano bez względu na narodowość, m.in. polskim robotnikom z Zagłębia Dąbrowskiego. Nie była to praca łatwa. Władze pruskie wielokrotnie próbowały złamać W., np. nałożono na niego karę grzywny za niezgłoszenie Sekretariatu jak przedsiębiorstwa. Chociaż sąd przysięgłych uniewinnił go, prokurator jeszcze 2-krotnie uzyskał skazanie W. w sądach apelacyjnych. Dopiero w styczniu 1902 r. minister spraw wewnętrznych Prus zalecił rezygnację z takich praktyk. Jeśli przed Sekretariatem zgromadziły się 4 osoby, to policja rozpędzała „nielegalne zebrania". W 1899 r. W. został skazany na 3 miesiące więzienia.

Socjaldemokratom nie udało się uniknąć strat. Na początku 1899 r. samorozwiązaniu uległo Towarzystwo Socjaldemokratyczne w Bytomiu, którego członkowie nie wytrzymali presji policji. Niezmordowanemu W. powiodła się niespotykana dotąd rzecz: ponieważ policja nękała właścicieli lokali, w Bielszowicach po raz pierwszy wynajęto socjaldemokratom salę. Stała się ona na dłuższy czas głównym punktem oparcia dla ich agitacji politycznej. Korzystali z niej również socjaliści polscy, którzy założyli w Bielszowicach swoją organizację pod nazwą: Towarzystwo Robotników Górnośląskich „Bratnia Pomoc".

Jeśli trudno przecenić zasługi W. dla początków niemieckiego, a także polskiego ruchu robotniczego na Górnym Śląsku, to jednak szybko nadszedł moment, gdy jego osoba stała się wręcz hamulcem dalszych postępów socjaldemokracji na tym terenie. Najważniejszą przyczyną takiego stanu rzeczy był negatywny stosunek W. do kwestii polskiej, a zwłaszcza do Polskiej Partii Socjalistycznej zaboru pruskiego (PPS zp). Partia ta wchodziła w skład SPD, lecz nie oznaczało to harmonii między nimi, ponieważ większość socjaldemokratów niemieckich niechętnie lub co najmniej obojętnie odnosiła się do polskich dążeń narodowych, a szczególnie do aspiracji narodowych ludności polskiej w Niemczech. Znacznie słabszy był nurt propolski i sprzyjający PPS zp.

W. nie wierzył w odbudowę państwa polskiego i nie uznawał istnienia kwestii polskiej w Niemczech. Należał do tego nurtu SPD, który rozwiązanie kwestii mniejszości narodowych dostrzegał w asymilacji. Wręcz opowiadał się za dobrowolną germanizacją Polaków przez dobrą szkołę. Jego zdaniem, polscy robotnicy mogli sobie pomóc przez przyjęcie niemieckiego języka i kultury. Dzięki temu staliby się też podatniejsi na wpływy socjalizmu. W. potępiał natomiast brutalną, przymusową germanizację „prusko-policyjną" i opowiadał się za pełnym równouprawnieniem obywatelskim Polaków w Niemczech. Poglądy W. w kwestii narodowej były bliskie zapatrywaniom Róży Luksemburg. Oboje hołdowali stanowisku „czysto klasowemu", które lekceważyło znaczenie narodu. Oboje też bez powodzenia wspierali mniejszościowy odłam PPS zp, eksponujący klasowe cele proletariatu polskiego i jedność z socjaldemokracją niemiecką. Róża Luksemburg przyjeżdżała na Górny Śląsk, zatrzymując się u Winterów w Królewskiej Hucie.

W. chciał w polskiej partii widzieć jedynie polskojęzyczną sekcję SPD do agitacji wśród ludności polskiej, a w końcu żądał nawet jej całkowitej likwidacji. Przywódcy PPS zp bezwzględnie zwalczali W., określali go jako „socjal-hakatystę", czyli szowinistę niemieckiego, co jednak było sporą przesadą.

Jego poglądy i działania doprowadziły do rozbratu SPD z PPS zp na Górnym Śląsku. Przed wyborami do Reichstagu 16 VI 1903 doszło jeszcze do kompromisu dzięki pośrednictwu centrali SPD. Obie partie wystawiły wspólnych kandydatów na posłów, uzyskując wynik nieco lepszy niż poprzednio. W. kandydował w okręgu bytomsko-tarnogórskim i doszedł nawet do ścisłych wyborów (II tura), ale ostatecznie przegrał z kandydatem katolickiego Centrum T. Królikiem. W czasie kampanii przedwyborczej został ciężko pobity przez centrowców w Zbrosławicach. To wydarzenie skłoniło go do opuszczenia Górnego Śląska, gdyż od pewnego czasu czuł się wyczerpany trudnymi warunkami działania na tym terenie. Przeniósł się do Szczecina, gdzie objął redakcję socjaldemokratycznego „Volksbote".

Wkrótce uległ chorobie umysłowej. Leczono go w Ückermünde, 1 XI 1904 przewieziono go do szpitala psychiatrycznego w Rybniku. Zm. tam 24 XI 1907.

Hawranek F., *August Winter*, [w:] *Dzieje ruchu robotniczego na Górnym Śląsku*, red. F. Hawranek, Op. 1982, s. 57–60; tenże, *Polska i niemiecka socjaldemokracja na Górnym Śląsku w latach 1890–1914*, Op. 1977; Lötzsch D., *Die Sozialdemokratische Partei Deutschlands und die Arbeiterbewegung Oberschlesiens Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts*, „Jahrbuch für Geschichte der deutschpolnischen Beziehungen und Geschichte Ost- und Mitteleuropas" 1958, Bd. 2; Raba J., *Rola Augusta Wintera w rozwoju ruchu robotniczego na Górnym Śląsku*, [w:] *Konferencja śląska Instytutu Historii PAN*, t. 1, Wr. 1954; Szumowski Z., *Uwagi o roli PPS zaboru pruskiego na Górnym Śląsku*, [w:] *Konferencja śląska...*; Zieliński W., *Polska Partia Socjalistyczna zaboru pruskiego 1890/1893–1914*, Kat. 1982.

Jan Walczak

Winter Ferdinand (1830–1896), artysta malarz z Wrocławia, twórca w 1861 r. 2 obrazów – św. Józefa i św. Floriana, patronów hutników – do ołtarza katolickiego kościoła parafialnego pw. św. Barbary w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów). Za ich wykonanie otrzymał 150 talarów (zachowane, w 1895 r. zostały odnowione przez malarza → Piotrowskiego).

Ur. w 1830 r. w Nysie. Początkowo studiował w Berlinie. W 1848 r. uczestniczył tam w wystawie akademickiej, prezentując obraz *Śniadanie*. Następnie, po 1850 r., kontynuował naukę w Monachium i, prawdopodobnie, w Antwerpii. Od końca listopada 1856 do początku czerwca 1857 r. przebywał w Rzymie. We Wrocławiu osiedlił się 2 lata później. Z czasem stał się wziętym twórcą obrazów kościelnych w diecezji wrocławskiej (pełny ich wykaz zamieściła w swej książce Joanna Lubos-Kozieł). Należał do działającego we Wrocławiu Chrześcijańskiego Towarzystwa Artystycznego Diecezji Wrocławskiej (Christlicher Kunstverein für die Diöcese Breslau).

Zm. 26 IV 1896 we Wrocławiu.

Chrząszcz J.P., *Fest-Schrift zur 50-jährigen Jubel – Feier der katholischen St. Barbara – Pfarrgemeinde...*, s. 29; Krause W., *Grundriss eines Lexikons...*, Bd. 1, s. 220; Lubos-Kozieł J., *„Wiarą tchnące obrazy"...*, s. 410–414; Rother P., *Chronik der Stadt Königshütte...*, s. 147.

Zbigniew Kapała

Wiza Wincenty (1882–1968), murarz, współorganizator POW GŚl. w Wielkich Hajdukach (obecnie Chorzów Batory), uczestnik powstań śląskich i działacz kulturalno-oświatowy.

Ur. 24 III 1882 w Kurowie (pow. Kościan), syn Tomasza i Małgorzaty z d. Klatkiewicz. Po ukończeniu 8-klasowej szkoły ludowej w rodzinnej miejscowości uczył się zawodu murarskiego. Pracował potem jako murarz w różnych miejscowościach Wielkopolski. W 1902 r. został powołany do odbycia obowiązkowej służby wojskowej w armii niemieckiej. Po zwolnieniu w 1904 r. do rezerwy kontynuował pracę w swoim zawodzie w Poznańskiem. Tam wstąpił w 1906 r. do Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół".

W 1908 r. przeprowadził się na Górny Śląsk, do Wielkich Hajduk i zatrudnił jako murarz w kopalni „Kleofas" w Załężu. Wkrótce po przyjeździe tutaj zaangażował się w działalność Zjednoczenia Zawodowego Polskiego (ZZP). W 1910 r. został prezesem filii ZZP w kopalni i był nim do wybuchu I wojny światowej. Aktywnie włączył się też w działalność miejscowego

gniazda TG „Sokół". Z jego ramienia brał udział w 1910 r. w Zjeździe Grunwaldzkim w Krakowie. W tym okresie, z powodu swej działalności narodowej, niejednokrotnie był prześladowany przez władze niemieckie.

W 1915 r., w kilka miesięcy po wybuchu I wojny światowej, został zmobilizowany do wojska niemieckiego. Na froncie przebywał do zakończenia działań wojennych. W grudniu 1918 r. powrócił do Wielkich Hajduk i pracy w kopalni „Kleofas". Ponownie zaangażował się w działalność polskiego ruchu narodowego. Dn. 6 II 1919 (wg innych dokumentów – 15 I 1919) wstąpił do POW GŚl. i po złożeniu przysięgi w „Ulu" w Bytomiu został wyznaczony na obwodowego, któremu podlegały komórki tej organizacji w Wielkich Hajdukach, Świętochłowicach, Zgodzie i Nowym Bytomiu. Ta jego energiczna działalność w terenie nie uszła jednak uwadze strony niemieckiej. Dn. 15 VI 1919 został aresztowany, dotkliwie pobity przez Grenzschutz i uwięziony w Bytomiu. Przebywał tam 6 tygodni, został postawiony przed sądem, ale nie udowodniono mu działalności konspiracyjnej. Dzięki pomocy polskich prawników został zwolniony z aresztu za kaucją i mógł wrócić do domu. Kontynuował też działalność w POW GŚl. Podczas I powstania uczestniczył w działaniach na terenie Wielkich Hajduk, potem przez 3 miesiące przebywał w obozie uchodźców w Szczakowej. Po ogłoszeniu amnestii powrócił do Wielkich Hajduk. Był tam współorganizatorem Klubu Sportowego „Ruch". Po wybuchu II powstania śląskiego opanował tam na czele miejscowego pododdziału ratusz i dworzec kolejowy. W III powstaniu objął tamże stanowisko komendanta placu.

W dn. 26 VI 1922 witał w imieniu miejscowej grupy Związku Byłych Powstańców Śląskich wkraczający do Wielkich Hajduk pododdział Wojska Polskiego. Po zakończeniu działań powstańczych powrócił do pracy w kopalni „Kleofas". Problemy ze zdrowiem, będące następstwem dotkliwego pobicia przez Grenzschutz podczas aresztowania w czerwcu 1919 r., spowodowały, że musiał zrezygnować w 1923 r. z pracy w kopalni. Zatrudnił się wówczas w hucie „Batory" na stanowisku mistrza wagowego. Pracę tę wykonywał do września 1939 r. W l. 1922–1939 działał głównie w miejscowych organizacjach kulturalno-oświatowych, był też prezesem miejscowej grupy Związku Powstańców Śląskich.

Brak dokumentacji nie pozwala odtworzyć jego dalszych losów w latach hitlerowskiej okupacji i po 1945 r.

Od 1903 r. był żonaty z Joanną Dreńdą (ur. 8 VII 1880 w Ciasnej, pow. lubliniecki), z którą miał 5 dzieci.

Zm. 14 III 1968 w Chorzowie.

Był odznaczony Krzyżem na Śląskiej Wstędze Waleczności i Zasługi, Srebrnym Krzyżem Zasługi, Medalem Niepodległości, Medalem za Wojnę 1918–1921 oraz Gwiazdą Górnośląską.

Akta USC w Ch., akt zgonu nr 335/1968; CAW, W. Wiza-MN z 12 V 1931; Długajczyk E., *Wywiad polski na Górnym Śląsku 1919–1920*, Kat. 2001, s. 89; EPŚl., s. 604; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*, s. 142, 160; Kapała Z., *Uroczyste objęcie Chorzowa, Królewskiej Huty i Wielkich Hajduk...*, t. 1, Ch. 1997, s. 187; Księga pamiątkowa pracy społeczno-narodowej kobiet... (tu życiorys Joanny Wizy); Kurek J., *Historia Wielkich Hajduk...*, s. 96; Loch A., Szędzielorz G., *Sto lat Huty Batory 1872–1972*, Ch. Batory 1972, s. 53; Paduchówna J., *Dzieje Wielkich Hajduk*, „Młody Krajoznawca Śląski", nr 8(31), grudzień 1937; Pawlus J., *Walki o wyzwolenie Wielkich Hajduk*, „Młody Krajoznawca Śląski", nr 4–5 (35–36), kwiecień–maj 1938; Widuch B., Szędzielorz G., Kędzierzawski J., Kurek R., *Huta Batory*, Ch. 1993, s. 86; Zieliński W., *Rozwój życia społeczno-politycznego i kulturalnego...*, s. 97.

Mieczysław Starczewski

Władysław, książę opolski (ok. 1225–1281 lub 1282), zezwolił na lokację Chorzowa.

Ur. ok. 1225 r. Był młodszym synem Kazimierza I, księcia opolskiego, i Violi, księżniczki bułgarskiej, wnukiem Mieszka Plątonogiego, który w dobie rozbicia dzielnicowego objął całą południową część Śląska (od Opola i Raciborza po Cieszyn), prawnukiem Władysława Wygnańca, najstarszego syna Bolesława III Krzywoustego, który

otrzymał dzielnicę senioralną i cały Śląsk. Po śmierci ojca (w 1229 lub 1230 r.) Władysław został z woli stryja, Henryka I Brodatego, księciem kaliskim, a po przedwczesnej śmierci brata, Mieszka II Otyłego (1246), objął księstwo opolsko-raciborskie. Kilka lat później wyjątkowo aktywnie zaangażował się w konflikty zbrojne między Piastami i dyplomatyczne układy – również z monarchami. Nie wahał się bowiem szukać poparcia w stolicach sąsiednich państw, w Budzie i Pradze (zrazu współdziałał z królem węgierskim Belą IV, a potem z królem czeskim Przemysławem II Ottokarem, wspierając jego działania zbrojne w 1260 r. pod Kressenbrunn), dla uzyskania cesji terytorialnych i zabezpieczenia granic swego władania na Śląsku. W okresie nasilających się konfliktów między Piastami włączył się od 1273 r. również do walki o Kraków, po buncie tutejszych możnych skierowanym przeciwko Bolesławowi Wstydliwemu. I chociaż nie osiągnął swego celu i sprowokował przez to wyprawę odwetową krakowskiego księcia, otrzymał odeń rok później część Małopolski między Skawą i Skawinką. Wcześniej zgłosił swe aspiracje do tronu polskiego (tak zwykło się też interpretować jego decyzję z 1262 r. o ozdobieniu własnej pieczęci koroną królewską). Tych ambitnych zamiarów nie udało się jednak zrealizować. Ośmielił się natomiast sięgnąć po ziemię opawską (po 1278 r.), co doprowadziło do przesileń w stosunkach z wdową po królu czeskim Przemysławie II Ottokarze. Był przez pewien czas (do 1280 r.) zantagonizowany ze swoim zięciem, Henrykiem IV Prawym, walczącym o scalenie rozbitych ziem polskich pod własnym berłem. Godna uwagi jest jednak i druga, społeczno-ekonomiczna strona działalności księcia Władysława. Znane jest jego wyjątkowe zaangażowanie w zakładanie na prawie niemieckim miast i wsi oraz przenoszenie na korzystniejsze dla osadników prawo miast i wsi, które funkcjonowały dotąd na prawie polskim. Jemu swą lokację zawdzięczają miasta: Bytom (1254), Żory (1272), Gliwice, Głogówek, Mikołów, Oświęcim, Rybnik, Siewierz, Sławięcice, Wodzisław, Toszek, Kęty, Cieszyn. Również wiele wsi śląskich zawdzięcza jemu lokację. Dn. 24 VI 1257 wystawił w Czeladzi dokument zezwalający prepozytowi bożogrobców miechowskich, Henrykowi, na lokację na prawie niemieckim 2 wsi: Chorzowa (w dokumencie zapisany jako „Chareu") i Białobrzezia („Belobreze" – niezidentyfikowana miejscowość). W roli świadków tej książęcej decyzji wystąpili wtedy kasztelani: cieszyński Rupert, raciborski Detko i oświęcimski Gottard, 2 podkomorzy Jarosław i Raszyc oraz skarbnik Bertold. Przyznanie Chorzowa bożogrobcom, którzy wnet wznieśli tu kościół i szpital, dziwi, bo kanonicy z Miechowa nie posiadali dotąd w regionie żadnych włości. Niemniej jednak niepodobna przeoczyć faktu, że książę sprzyjał zakładaniu klasztorów na Śląsku przez różne wspólnoty zakonne, faworyzując jednak mendykantów. Tak było w Opolu, gdzie umożliwił osiedlenie się franciszkanów (1248), w Bytomiu, gdzie fundował klasztor franciszkanom (po 1257 r.), w Rudach, gdzie osiedlili się cystersi (ok. 1258 r.), a dominikanie w Raciborzu (1258), franciszkanie zaś w Głogówku (1264) i benedyktyni w Orłowej na Śląsku Cieszyńskim (1268).

Zm. 27 VIII lub 13 IX 1281 lub 1282. Pochowany został w kościele dominikanów św. Jakuba w Raciborzu, a w kościele w Rudach Raciborskich, który stanowił własność sprowadzonych tu przezeń cystersów, znajduje się jego epitafium wykonane dopiero w 1680 r. Po jego śmierci rozległe księstwo, obejmujące cały Górny Śląsk, przypadło jego 4 synom, a wieś Chorzów, znajdującą się odtąd w księstwie bytomskim, otrzymał jeden z nich, drugi pod względem starszeństwa, → Kazimierz. Na jego cześć chorzowscy radni przed kilku laty nazwali imieniem W. jedną z ulic miasta.

AAWr., Dokumenty chronologiczne, Dokument lokacyjny Chorzowa. – *Bytomski słownik biograficzny...*, s. 206, 207; Drabina J., *Dokument lokacyjny Chorzowa*, [w:] „Zeszyty Chorzowskie", t. 1: 1996, Ch. 1997, s. 152–156; tenże, *Historia Chorzowa...*, s. 20–27; *Książęta i księżne Górnego Śląska*, red. A. Barciak, Kat.

1995, s. 120–123; *Piastowie*, [w:] *Leksykon biograficzny*, red. S. Szczur, K. Ożóg, Kr. 1999, s. 722, 723; Spórna M., Wierzbicki P., *Opolski Władysław*, [w:] *Słownik władców Polski i pretendentów do tronu polskiego*, Kr. 2004, s. 480–482.

Jan Drabina



Włodarski Adrian (1807–1875), biskup sufragan wrocławski.

Ur. 2 III 1807 w Hajdukach (obecnie Chorzów Batory), należących wówczas do dekanatu bytomskiego i diecezji krakowskiej, syn Wojciecha, młynarza, i Józefiny z d. Byczek. Zgodnie z miejscowym zwyczajem, jeszcze tego samego dnia rodzice chrzestni: Franciszek Winczowski, gospodarz w folwarku Mikuszów, i Józefa Kioubasa zanieśli dziecko do kościoła parafialnego pw. Wniebowzięcia NMP w Bytomiu, gdzie zostało ochrzczone, otrzymując dwa imiona Fryderyk i Adrian. Stosownie do regulaminu szkolnego w państwie pruskim z dn. 3 XI 1765, wydanego dla ludności katolickiej i przypomnianego w przepisach prawa krajowego 5 II 1794, W. mając ukończony 6. r.ż., zaczął uczęszczać do szkoły w Chorzowie, gdyż nie było możliwości uczenia się na miejscu. Wkrótce ojciec przeniósł go do Królewskiej Huty (obecnie Chorzów), gdzie była szkoła państwowa, w której nieodpłatnie uczyły się dzieci robotników i górników. Kierownik szkoły, protestant → Passeck, odkrył niezwykłe zdolności W. i poradził jego ojcu wysłać chłopca do Katolickiego Gimnazjum Klasycznego w Gliwicach. Tu przez 8 lat W. zdobywał solidne wykształcenie, zwłaszcza w zakresie języków klasycznych (później był najlepszym znawcą języka łacińskiego we wrocławskim kręgu kościelnym). Świadectwo dojrzałości z odznaczeniem otrzymał w 1826 r.

Według sprawozdania J. Cabatha, dyrektora gimnazjum w Gliwicach, W. zamierzał studiować we Wrocławiu filologię. Z czasem, prawdopodobnie za przykładem bliskiego krewnego ks. Bartłomieja Włodarskiego, proboszcza i dziekana w Kamieniu k. Bytomia, wybrał stan kapłański. Podjął więc studia filozoficzno-teologiczne na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Wrocławskiego. Wydział ten przeżywał w tym czasie poważne trudności z powodu braku kadry nauczającej i wystąpienia z krytyką Kościoła na Śląsku ks. Antoniego Theinera. W. należał do studentów dwujęzycznych oraz do grupy 12 kleryków tzw. fundacyjnych, którzy byli zwolnieni z opłat za utrzymanie. Studia uniwersyteckie W. ukończył 14 VIII 1829, zdobywając najwyższe oceny. Po rocznym pobycie w alumnacie, gdzie otrzymał formację ascetyczno-pastoralną, w uroczystość Zwiastowania NMP, 25 III 1830, przyjął święcenia kapłańskie z rąk bp. Emanuela Schimonsky'ego.

Po święceniach władze duchowne skierowały go do pracy duszpasterskiej do parafii św. Mikołaja w Lublińcu, w której pracował przez 2 lata. Wykazał się gorliwością i zdolnościami organizacyjnymi, skoro w 1832 r. został mianowany administratorem parafii św. Mikołaja w Pyskowicach. Zastąpił tu sparaliżowanego proboszcza ks. Jana Wyciska. W 1833 r. kuria diecezjalna we Wrocławiu mianowała go proboszczem. Dał się poznać jako gorliwy duszpasterz, wybitny kaznodzieja, doskonały organizator i dobry gospodarz. Z pomocą parafian w krótkim czasie odremontował plebanię, wieżę kościelną i zadbał o upiększenie świątyni. Drewniany kościółek św. Marka z XVII w. zastąpił w 1851 r. kaplicą murowaną. W czasie epidemii cholery w l. 1831–1832 i 1836–1837 oraz innych losowych zdarzeń W. był blisko konających i poszkodowanych, czym zyskał sobie uzna-

nie i wdzięczność parafian. Mając lat 28, w 1835 r. został dziekanem, w 1844 r. – powiatowym inspektorem szkolnym, w 1850 r. – komisarzem biskupim, a w 16 III 1855 – kanonikiem przy katedrze wrocławskiej. Jako powiatowy inspektor szkolny rozpoczął akcję szerzenia oświaty wśród rodzin, zachęcając dzieci i młodzież do regularnego uczęszczania do szkoły. W trosce o wychowanie młodego pokolenia zabiegał, z pozytywnym skutkiem, o założenie w Pyskowicach seminarium nauczycielskiego. Oficjalne otwarcie seminarium nastąpiło 3 XI 1849. Założenie szkoły stało się ważnym wydarzeniem i znacznie przyczyniło się do rozwoju miasta. W ramach działalności społecznej W. propagował w Pyskowicach Bractwo Wstrzemięźliwości, które założył w 1844 r. w Piekarach Śląskich ks. Alojzy Ficek. Dzięki W. do Bractwa Wstrzemięźliwości zapisali się niemal wszyscy dorośli parafianie. W. troszczył się o rozwój „Zwiastuna Górnośląskiego", wychodzącego w Piekarach od 1868 r. W tymże roku na jego łamach opublikował bezimiennie wiersz *List do bractwa trzeźwości na Górnym Śląsku*. Jego ideą było wskrzeszenie ruchu abstynenckiego. Za jego zgodą do redakcji „Zwiastuna Górnośląskiego" powołany został → K. Miarka, co miało na celu podniesienie poziomu pisma i zapewnienie mu popularności. W tym czasie powstało wiele utworów poetyckich na pochwałę abstynencji; niektóre z nich napisał sam W.

W czasie epidemii tyfusu w 1847 r. z poświęceniem niósł pomoc nieszczęśliwym (w Pyskowicach w t.r. ur. 275 dzieci, a zm. 406 osób), zbierał dla nich ofiary. Troszczył się o miejscową szkołę, o uczęszczanie dzieci na lekcje, o zwiększenie liczby nauczycieli. Zbudował też kościół św. Marka, dla którego kazał odlać 2 dzwony. Kiedy w 1848 r. doszło w Pyskowicach do rozruchów antyżydowskich, a władze nie mogły sobie z nimi poradzić, wtedy W. wygłosił przemówienie do tłumów, doprowadzając do ich uspokojenia. W 1850 r. władza kościelna mianowała go książęco-biskupim komisarzem.

Po śmierci kard. Melchiora von Diepenbrocka w 1853 r., Kapituła Katedralna we Wrocławiu wybrała na ordynariusza diecezji ks. Heinricha Förstera. Niestety, z grona elektorów w ciągu pierwszych 7 lat zmarło aż 7 kanoników. W ich miejsce biskup powołał nowych, a wśród nich W. Instalacja kanonicka odbyła się 16 III 1854 we Wrocławiu. W. zlecono sprawy administracyjne i biurowe. Chętnie też podejmował prace duszpasterskie, zwłaszcza w konfesjonale. Wrocławskiej Kapitule Katedralnej przysłużył się, tłumacząc na język łaciński nowo opracowane statuty. Pomagał również siostrom zakonnym, zwłaszcza urszulankom unii rzymskiej i siostrom elżbietankom. Gdy w 1860 r. został mianowany kuratorem Zgromadzenia Szarych Sióstr św. Elżbiety, pomagał im skutecznie w uzyskaniu aprobaty i zatwierdzenia przez władze państwowe.

Dn. 18 III 1861 papież Pius IX, idąc za sugestią biskupa wrocławskiego Heinricha Förstera, mianował W. tytularnym biskupem Ibora na Dardanelach i skierował go w charakterze sufragana do pracy w diecezji wrocławskiej. Sakry biskupiej udzielił mu, w asyście 2 prałatów kanoników wrocławskiej Kapituły Katedralnej: ks. Emanuela Josepha Elslera i ks. Josepha Neukircha, bp Heinricha Förster w dn. 2 VI 1861, w swojej prywatnej kaplicy. Ojciec święty w bulli nominacyjnej mocno zaakcentował trudną sytuację Kościoła katolickiego, która wymagała od biskupów solidarnej współpracy. Właśnie w tych latach W. musiał wykazać się szczególną wiernością wobec Stolicy Apostolskiej i biskupa ordynariusza. Zwłaszcza po Soborze Watykańskim I, gdy część duchownych zakwestionowała dogmat o nieomylności papieskiej, W. był zdecydowanym rzecznikiem zdefiniowanej prawdy wiary. Dobrze rozumiał nową rolę i dlatego przez 14 lat stał wiernie u boku ordynariusza Heinricha Förstera, zawsze gotowy do każdej posługi. Obowiązki biskupa traktował z całą powagą i odpowiedzialnością, zwłaszcza podczas częstych wizytacji w parafiach. Zdołał zwizytować niemal

wszystkie parafie na Górnym Śląsku oraz sporą ich część na Dolnym Śląsku. W sumie zwizytował 32 archiprezbiteraty, z których każdy liczył od 5 do 10 parafii. Jego uprzejmość, szczerość i miły charakter zjednywały mu serca wszystkich – zarówno duchownych, jak i świeckich. Okazał się człowiekiem otwartym, prawym, energicznym i dowcipnym.

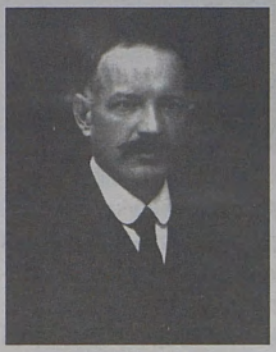
Był również znakomitym mówcą, a kazania wygłaszał piękną polszczyzną, przyciągając tłumy wiernych, zwłaszcza w czasie licznych wizytacji duszpasterskich na Górnym Śląsku. Gdy w czasie kulturkampfu bp Heinrich Förster musiał uchodzić do austriackiej części diecezji, W. udzielał święceń kapłańskich alumnom, konsekrował kościoły i ołtarze.

Zm. 30 V 1875 we Wrocławiu. Został pochowany na cmentarzu św. Wawrzyńca.

Otrzymał Order Czerwonego Orła III klasy (w 1848 r.).

Gatz E., *Włodarski Adrian*, [w:] *Die Bischöfe der deutchsprachigen Länder 1785/1803 bis 1945. Ein biographisches Lexikon*, Hrsg. v. E. Gatz, Berlin 1983, s. 822 [lit.]; Jungnitz J., *Die breslauer Weihbischöfe*, Breslau 1914, s. 408–418; Kiełbasa A., *Biskup Adrian Włodarski 1807–1875*, Trzebnica 1995; tenże, *Ks. Adrian Włodarski (1807–1875) – biskup pomocniczy diecezji wrocławskiej w latach 1861–1875*, [w:] *Ludzie śląskiego Kościoła katolickiego*, red. K. Matwijowski, Wr. 1992, s. 45–51; Ogrodziński W., *Dzieje piśmiennictwa śląskiego...*; Pater M., *Włodarski Adrian*, [w:] SBKDŚ, s. 465, 466; Szramek E., *Ks. Norbert Bończyk*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauki na Śląsku", t. 2: 1930, s. 50.

Józef Pater

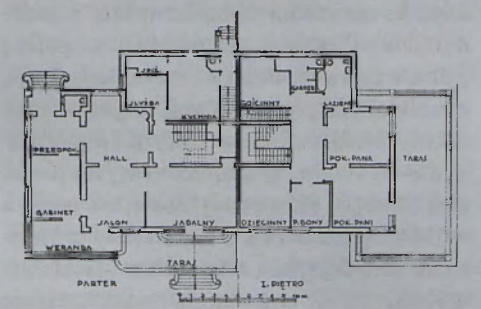


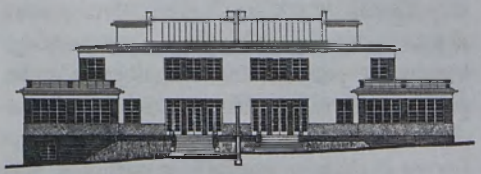
Wojtyczko Ludwik (1874–1950), krakowski architekt i konserwator zabytków działający w I połowie XX w., w 1930 r. wraz ze Stefanem Żeleńskim zaprojektował domy dla urzędników Fabryki Związków Azotowych w Chorzowie, utrzymane w nowoczesnym, funkcjonalistycznym stylu.

Ur. 6 VIII 1874 w Krakowie, jako syn Józefa i Marii z d. Pękała. Osierocony przez ojca w wieku niemowlęcym dorastał u boku matki i jej drugiego męża Józefa Oleńskiego. W l. 1885–1891 uczęszczał do Gimnazjum św. Jacka w Krakowie, a następnie studiował na Wydziale Budownictwa tamtejszej Wyższej Szkoły Przemysłowej. Studia zakończył w 1896 r. Pracował w biurach architektonicznych Zygmunta Hendla, Aleksandra Biborskiego, Tadeusza Stryjeńskiego i Władysława Ekielskiego. W 1900 r. rozpoczął dodatkowe studia w krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych, rok później związał się z Towarzystwem Polska Sztuka Stosowana, skupiającym przodujących artystów tzw. szkoły krakowskiej, z którymi współpracował w 1906 r. w tworzeniu wystroju Teatru Starego. Sławę przyniosła mu podjęta w 1908 r. przebudowa domu Celestyna Czynciela, sąsiadującego z kościołem Mariackim w Krakowie. W tym samym roku zaczęła się współpraca W. z Kazimierzem Wyczyńskim w ramach biura projektowego, restaurującego kamienice przy krakowskim Rynku, m.in. pałac Spiski, pałac Jabłonowskich i Szarą Kamienicę. W l. 1911–1913 W. i Żeleński wybudowali siedzibę Banku Przemysłowgo przy Rynku Głównym w Krakowie, a w 1913 r. wygrali konkurs na projekt nowego gmachu Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. W 1923 r. W. zastąpił przedwcześnie zmarłego Kazimierza Wyczyńskiego w zwycięskim zespole, wybranym w wyniku konkursu do realizacji gmachu Urzędu Wojewódzkiego w Katowicach, projektując tam wnętrza i umeblowanie. Wraz z wchodzącymi w skład tego zespołu architektami Stefanem Żeleńskim i Piotrem Jurkiewiczem oraz konstruktorem Wojciechem Poganym współtworzył działające do wybuchu II wojny światowej biuro projektowe specjalizujące się w kon-

strukcjach żelbetowych. Do najlepszych jego dzieł z tego okresu należą dwa domy profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego. Od 1933 r. W. budował neobarokowy kościół w Jaworznie-Ciężkowicach, pracował też w Instytucie Sztuk Plastycznych (reaktywowanym po wojnie). Przeszedł na emeryturę w 1947 r.







W 1907 r. poślubił Olgę z d. Freytag de Freudenfeld. Miał córki Marię (ur. 1908) i Urszulę (ur. 1911).

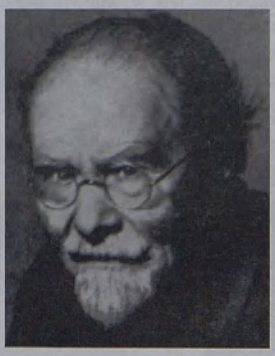
W 1939 r. Prezydium Rady Ministrów odznaczyło go Złotym Krzyżem Zasługi.

Zm. 21 V 1950.

Twórczość architektoniczna W. jest stylistycznie zróżnicowana. We wczesnym okresie architekt skłaniał się ku zmodernizowanemu neoklasycyzmowi (reprezentowanemu np. przez Bank Przemysłowy przy Rynku w Krakowie). Dom profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego przy ul. Łokietka 1 oraz willa Marii Lewalskiej przy ul. Krupniczej w Krakowie, z ich plastycznymi podziałami wielkoporządkowymi i mansardowymi dachami, łączą elementy klasycystyczne z barokowymi. Dom profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego przy ul. Inwalidów 4 z l. 1924–1926 oraz współczesne mu wnętrza katowickiego Urzędu Wojewódzkiego noszą stylizację art déco. Nowoczesny charakter ma powstały w l. 1929–1932 dom profesorów przy ul. Łobzowskiej 61 w Krakowie, z narożnikiem zaakcentowanym dwoma nadwieszonymi zaokrągleniami z pasami przeszkleń i schodkowo kształtowaną elewacją o dynamicznej bryle. W podobnym, funkcjonalistycznym stylu, silniej jeszcze nawiązującym do oszczędnej w środkach tradycji Neues Bauen i tunkcjonalizmu utrzymane są bliźniacze domy kolonii urzędniczej w Chorzowie.

Łoza S., *Architekci i budowniczowie w Polsce...*, s. 333; *Encyklopedia Krakowa*, W. 2000, s. 359–360; *Encyklopedia sztuki polskiej*, red. J.K. Ostrowski, Kr. 2001, s. 713–715; Olszewski A.K., *Nowa forma w architekturze polskiej 1900–1925. Teoria i praktyka*, Wr.–W.–Kr. 1967, s. 157–160; Wiśniewski M., *Ludwik Wojtyczko. Krakowski architekt i konserwator zabytków pierwszej połowy XX wieku*, Kr. 2003 (tu dalsza szczegółowa bibliografia).

Irma Kozina



Wysocki Jan (1873–1960), medalier, rzeźbiarz, malarz. Spuścizna artystyczna W. przechowywana jest głównie w Muzeum w Chorzowie. Obejmuje ona ok. 200 medali i plakiet, 35 rzeźb w brązie, terakocie i majolice, 75 obrazów olejnych, 73 rysunki z l. 1893–1958. Pozostałe prace znajdują się w kolekcjach muzeów krajowych (Warszawa,

Poznań, Bydgoszcz, Kraków) i zagranicznych.

Ur. 7 II 1873 w Mysłowicach na Śląsku. Syn Antoniego, właściciela stolarni specjalizującej się w wykonywaniu mebli stylowych, oraz Marii Zuzanny Poppek, właścicielki niewielkiej piwiarni. Po ukończeniu szkoły powszechnej w Mysłowicach uczęszczał od 1885 r. do gimnazjum w Paczkowie. Już jako uczeń gimnazjalny przejawiał zainteresowania artystyczne i postanowił zostać malarzem. Po uzyskaniu świadectwa dojrzałości w 1893 r. rozpoczął studia w Akademii Sztuk Pięknych w Monachium. W ich toku otrzymał stypendium umożliwiające 9-miesięczny pobyt w Akademii Juliena i Conarossiego w Paryżu. Po powrocie do Monachium ukończył studia w 1898 r., wystawiając swą pracę dyplomową pt. *Judyta*, w l. 1898–1900 przebywał we Włoszech, głównie w Rzymie, gdzie zaprzyjaźnił się z przebywającym tam stale rzeźbiarzem Antonim Madeyskim, który skierował jego zainteresowania ku medalierstwu. W jego warsztacie W. zapoznał się z techniką medalierską. W l. 1900–1904 mieszkał ponownie w Monachium, specjalizując się głównie w medalierstwie. Wystawiał tam z sukcesem także swoje prace malarskie. W 1904 r. przeniósł się na Śląsk, gdzie założył prywatną szkołę plastyczną w Katowicach, a także prowadził kursy rysunku w gimnazjach w Bytomiu i Sosnowcu. W l. 1908–1910 ponownie przebywał w Paryżu. Z dużym sucesem wystawił tam swą pierwszą kolekcję prac medalierskich. Pod koniec 1910 r. osiedlił się ponownie w Monachium. W 1917 r. zmobilizowany do armii niemieckiej, jako kartograf przebywał na froncie włoskim. Z tego okresu pochodzi wiele znakomitych szkiców miejscowości włoskich. Po demobilizacji wrócił najpierw do Monachium, później przeniósł się na Śląsk. Po krótkim tam pobycie zamieszkał w Bydgoszczy, w l. 1920–1923 był wicedyrektorem i profesorem Wydziału Rzeźby i Brązownictwa w Państwowej Szkole Przemysłu Artystycznego. Następnie przeniósł się do Poznania, gdzie objął kierownictwo Wydziału Rzeźby i Brązownictwa w Państwowej Szkole Sztuk Zdobniczych. Okres 16-letniej pracy w Poznaniu zalicza się do szczytowych zarówno w osiągnięciach artystycznych, jak i działalności społeczno-kulturalnej. Wiele czasu poświęcał propagowaniu sztuki zarówno w kraju, jak i za granicą. Współorganizował wystawy medalierskie w Pradze, Bernie, Morawskiej Ostrawie, Brukseli i Antwerpii. W 1936 r. jako prezes grupy artystów „Plastyka" zorganizował wystawę w Instytucie Propagowania Sztuki w Warszawie, a w 1937 r. w Poznaniu wystawę *Sztuka, kwiaty, wnętrze*.

W okresie międzywojennym współpracował z Mennicą Państwową, która wg jego projektów wybiła stemplem kilkanaście medali okolicznościowych oraz pamiątkową monetę o nominale 10 zł z wizerunkiem Jana III Sobieskiego.

W czasie okupacji W. wysiedlony został z Poznania, w 1940 r. zamieszkał w Sosnowcu, gdzie pracował jako robotnik fizyczny w jednej z fabryk. Zorganizował tam tajne kursy z zakresu malarstwa i medalierstwa. Po wojnie osiadł w Katowicach. Poza pracą artystyczną wykładał w liceum plastycznym i na kursach organizowanych przez Wojewódzki Dom Kultury.

Na twórczość W. znaczny wpływ wywarła grupa awangardowa medalierów monachijskich propagująca zerwanie z akademizmem i nawiązanie do sztuki renesansu i antyku. Lansowała ona medale odlewane, płasko i subtelnie modelowane o spokojnej wystudiowanej kompozycji. Przewyższający swych kolegów talentem i pracowitością W. wysunął się szybko na czoło grupy. Z jego pracowni wyszły plakietki oraz medale o tematyce fantazyjnej, np. różne wersje „tańca", lub o tematyce zaczerpniętej bezpośrednio z mitologii antycznej. Od 1911 r. w jego twórczości coraz więcej miejsca zajmował portret. Powstał wówczas jego autoportret oraz portrety żony Katarzyny i Amelii Fahrenhorst.

Prace te zapoczątkowały długą serię świetnie uchwyconych wizerunków reliefowych.

W. pracując za granicą utrzymywał kontakt z krajem: urządzał wystawy swej twórczości w Krakowie i Warszawie, na zamówienie polskich instytucji opracował szereg medali w latach I wojny światowej, m.in. medal bity w 1916 r. z okazji otwarcia Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej w 1915 r., medale: „Polonia Devastata" (1915), „Polonia Resurgens" (1916), Legiony Polskie (1916), kilka medali z okazji 100. rocznicy śmierci Tadeusza Kościuszki (1917).

W okresie międzywojennym W. należał do nielicznych medalierów uprawiających sztukę medalierską samodzielnie, posługując się techniką odlewania. Wśród ponad 150 lanych medali, plakiet i medalionów wyróżniają się studia portretowe przedstawiające jedynie głowy. W. z doskonałym rezultatem za pomocą odpowiednio ujętego rysunku i kontrastów światłocieniowych podkreślał psychologiczną charakterystykę portretowanej postaci.

W twórczości W. trudno doszukiwać się wyraźnych faz. Jedynym wyróżnikiem okresu wcześniejszego jest przewaga modelunku o walorach bardziej malarskich niż rzeźbiarskich. W późniejszych pracach przeważa głębszy relief i bardziej zdecydowany rysunek posługujący się silniejszym kontrastem światłocieniowym, choć równolegle powstawały prace o subtelnym modelunku.

Choć w twórczości W. zdecydowanie przeważają portrety ukazujące jedynie głowy, to sporadycznie występują także kompozycje wielopostaciowe, nie dorównując przeważnie pozostałym. Wśród nich wyróżnia się kompozycja dwóch postaci: upadającego wojownika i podtrzymującej go klęczącej kobiety na tle krajobrazu śląskiego z 1921 r.

W. zajmował się również malarstwem. Spod jego pędzla wyszły niewielkie kompozycje olejne o tematyce portretowej, sceny rodzajowe i martwe natury. W jego pracowni powstało także wiele rzeźb, głównie w brązie, np. *Fryderyk Chopin* (1913), *Zuzanna* (1914), *Tancerki* (1913).

W. zaliczany jest do czołowych medalierów polskich I połowy XX w. W czasie swej wieloletniej twórczości był wielokrotnie nagradzany w kraju i za granicą. Do najwcześniejszych należy nagroda krakowskiej Akademii Umiejętności za wysoki poziom artystyczny prac medalierskich z 1913 r., a ostatnią jest nagroda miasta Katowice za całokształt pracy artystycznej, przyznana w 1956 r.

W 1908 r. zawarł związek małżeński z malarką Anną Katarzyną Lach (1870–1945). Małżeństwo było bezdzietne.

Zm. w Katowicach 3 X 1960 i tam został pochowany.

Daltor W., *Medale i plakiety Jana Wysockiego*, „Tęcza" 1938, nr 12, s. 27–32; Eckhardt J., *Jan Wysocki, jego rzeźby i medale*, P. 1939; Gumowski M., *Plakiety Jana Wysockiego*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne" 1914, nr 6; 1915, nr 2–3; tenże, *Jan Wysocki. Katalog zbiorowej wystawy medali, plakiet i rzeźb*, P. 1923; Kałkowski T., *Czołowy medalier polski prof. Jan Wysocki*, „Komunikaty Warszawskiego Towarzystwa Numizmatycznego" 1949, nr 4; Kowalski M., *Jan Wysocki (1873–1960). Wspomnienie pośmiertne*, „Wiadomości Numizmatyczne", t. 6: 1962, z. l, s. 59–60; Ligocki A., *Plastycy Śląska i Zagłębia*, Kat. 1977, s. 176–177; Majkowski H., *O medalierstwie Jana Wysockiego*, „Nowy Kurier" [P.], nr 137 z 31 V 1936; tenże, *O plakietach i medalach Jana Wysockiego*, „Tęcza" 1929, nr 5, s. 4; tenże, *Wysocki Jean, medailleur polonais*, „La Metropole", 12 IV 1936; Pietroń B., *Jan Wysocki – medale i plakiety (katalog)*, Bydgoszcz 1968; Sawicka-Oleksy D., *Kolekcja Muzeum w Chorzowie. Jan Wysocki (1873–1960) Tadeusz Slimakowski 1915–1988*, Ch. 2001; Strzałkowski J., *Medale polskie 1901–1944*, W. 1981 wg indeksu; Szwagrzyk J.H., *Moneta, medal, order. Katalog wystawy własnych zbiorów numizmatycznych Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich – PAN*, Wr. 1971; Ligocki A., *Jan Wysocki*, [w:] ŚSB, t. 3; Wichura-Zajdel E., *Śląski medalier Jan Wysocki*, Kat. 1961; tenże, *Radość i trud*, „Tygodnik Powszechny" 1953, nr 25; tenże, *Życie pisane dłutem*, „Dziś i Jutro" 1953, nr 3; tenże, *Życie – Twórczość – Dzieła. (Przewodnik dla zwiedzających wystawę jubileuszową dzieł Jana Wysockiego)*, W. 1953; Więcek A., *Jan Wysocki soucasny slezsky medailer*, „Slezsky Numizmatik" 1960, nr 1–2, s. 6–7; tenże, *Dzieje sztuki medalierskiej w Polsce*, Kr. 1972 wg indeksu; Wędzki A., *Jan Wysocki*, [w:] *Wielkopolski słownik biograficzny*, W.–P. 1981; *Wystawa jubileuszowa 60-lecia pracy twórczej Jana Wysockiego*, W. 1955.

Andrzej Wędzki

Z



Zawada Martin (1837–1924), ksiądz ewangelicki, proboszcz parafii w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów), budowniczy kościoła ewangelickiego im. Marcina Lutra. Jego 27-letnia działalność w Królewskiej Hucie zapisała się znacząco w historii miejscowej parafii ewangelickiej.

Ur. 23 X 1837 we wsi Garki k. Odolanowa (Adelnau) w Wielkopolsce, w polskiej rodzinie ewangelickiej. Jego ojcem był rolnik Jan Zawada, a matką Katarzyna z d. Kotala (zm. 17 I 1857). Z. ochrzczony został w kościele ewangelickim w Odolanowie, do której to parafii należały Garki. Rodzice byli członkami tamtejszej polskiej gminy ewangelickiej. Od 6. r.ż. Z. uczęszczał do szkoły elementarnej w Garkach. Do kontynuowania nauki w szkole średniej zachęcił go miejscowy nauczyciel Marcin Kurzawski. Z. ukończył gimnazjum w Ostrowie Wielkopolskim, do którego uczęszczał przez 6 lat. Egzamin dojrzałości zdał 31 VIII 1857.

Studiował na Uniwersytecie Fryderyka Wilhelma we Wrocławiu w l. 1857–1859 (dyplom z 27 X 1859) i na Zjednoczonym Uniwersytecie Fryderyka w Halle-Wittenberg w l. 1859–1860 (dyplom z 24 I 1861).

W 1861 r. przebywał w domu rodzinnym w Garkach. Pomagał w nabożeństwach miejscowemu pastorowi, wygłaszając kazania. Był bardzo dobrym kaznodzieją.

Dn. 19 V 1862 zdał egzamin na kaznodzieję (*pro venia concionandi*) w Poznaniu. Zaraz potem objął posadę nauczyciela domowego w Morawinie k. Kalisza w Kongresówce, gdzie pracował do 1 X t.r. Później pomagał w duszpasterstwie pastorowi w Odolanowie. W 1863 r. odbył obowiązkowy 6-tygodniowy kurs pedagogiczny w seminarium nauczycielskim w Kluczborku. Nie służył w wojsku. Egzamin na duchownego (*pro ministerio*) zdał 9 V 1864. Ordynowany zaś został w Poznaniu 26 VI 1864.

W urząd wikarego parafii w Bytomiu i Królewskiej Hucie wprowadzono go uroczyście 15 i 22 I 1865. Powierzono mu również nadzór nad szkołą ewangelicką w Królewskiej Hucie. Z jego inicjatywy rozpoczęto naukę religii ewangelickiej w szkole w Lipinach, gdyż dotąd dzieci tego wyznania z tej miejscowości i okolicy były jej pozbawione.

W Królewskiej Hucie Z. stworzył silną polską gminę, złożoną z 200 do 300 osób regularnie uczęszczających do kościoła. Ludzie ci przedtem bywali tu rzadko, a nawet chodzili na kazania do kościoła katolickiego, nie rozumiejąc niemieckich kazań ewangelickich. Dzięki Z. uchronili się więc przed zagrażającą im konwersją na katolicyzm. We wrześniu 1866 r. zapadła decyzja o przeniesieniu Z. do Gliwic. W 1867 r. został wikarym parafii ewangelickiej w Gliwicach. Pracował tam jednak zaledwie przez kilka miesięcy. We wrześniu t.r. wybrano go pastorem parafii w Namysłowie na Dolnym Śląsku w kościele św. Andrzeja. Zatwierdzono go na tym urzędzie 31 X, a 13 XII uroczyście wprowadzono do tej parafii.

W 1878 r. był jednym z 3 kandydatów na wakujące probostwo w Królewskiej Hucie. Dn. 3 III t.r. tutejsi parafianie wybrali go na to stanowisko, a 29 III otrzymał nominację konsystorza. Dn. 5 V został uroczyście wprowadzony w nowy urząd. Objął też naukę religii w tutejszym gimnazjum. W 1883 r. w Królewskiej Hucie odbył się synod ewan-

gelickiej diecezji gliwickiej, co było niemałym zaszczytem dla młodej parafii.

Już w 1882 r. po raz pierwszy snuto plany budowy drugiego kościoła ewangelickiego na terenie miasta Królewska Huta. Dotychczasowy przestał już wystarczać na potrzeby wciąż rozrastającej się liczebnie parafii. Pod uwagę brano również rozbudowę już istniejącej świątyni, lecz uniemożliwiał to rozpościerający się wokół cmentarz. Nie zdecydowano się na niszczenie istniejących grobów. W 1882 r. konieczne było ponowne powiększenie cmentarza, już całkowicie zapełnionego grobami. W 1888 r. zwiększono liczbę nabożeństw, aby umożliwić wszystkim wiernym udział w nich.

Zasługą Z. było zainstalowanie w kościele w 1880 r. nowych organów gliwickiej firmy Volkmann, które w 1888 r. zostały rozbudowane przez świdnicką firmę Schlag.

Z okazji 400. rocznicy urodzin Marcina Lutra parafia założyła sierociniec Lutherstift. Jego powstanie sfinansowano z dotacji spółek przemysłowych – Schlesische AG für Bergbau und Hüttenbetrieb w Lipinach oraz Vereinigte Königs- und Laurahütte, jak również datków wiernych. Otwarto go 1 VIII 1884, a pierwszymi wychowankami było 6 dziewcząt, którymi opiekowała się jedna diakonisa. W marcu 1888 r. sierociniec mógł się wprowadzić do nowego budynku przy obecnej ul. Katowickiej.

W 1884 r. parafia zajęła się również opieką nad biednymi i chorymi. Założono też Ewangelicki Związek Mężczyzn i Młodzieńców (ev. Männer- und Jünglingsverein). W t.r. wynajęto dom w Górnych Hajdukach (obecnie Chorzów), gdzie od 8 X t.r. 2 nauczycieli uczyło 130 dzieci w szkole ewangelickiej.

W pracy proboszczowi pomagali wikarzy: ks. Buhr (1878–1879), ks. Laquitte (1879–1880), ks. Bischoff (1883–1884), ks. Runge (1884–1885), ks. Bollow (1888–1891), ks. Kob (1891–1895) i ks. Schmidt (od 1895 r.).

W Siemianowicach w 1885 r. zamieszkał wikary Runge, 2 lata później zaś założono tam własny cmentarz. Dn. 1 IV 1888 utworzono osobną parafię Huta Laury (Laurahütte), wydzielając ją z Królewskiej Huty. Tamtejsi ewangelicy 7 lat później ukończyli budowę własnego kościoła. Od 1889 r. osobny wikary rozpoczął pracę w Wirku. Podlegał on Z. jako proboszczowi. Parafia ta usamodzielniła się całkowice 10 lat później. W 1889 r. w Lipinach urządzono salę modlitwy (Betsaal). Zamieszkał przy niej od 1890 r. również osobny wikary. Od 1900 r. proboszczowi parafii w Królewskiej Hucie podlegał proboszcz w Świętochłowicach – był nim Ernst Argo, a od 1902 r. Ottokar Klejzar, jak również proboszcz w Lipinach – początkowo Hans Harder.

Największym osiągnięciem Z. była budowa drugiego kościoła ewangelickiego w mieście, niezbędnego dla wciąż rosnącej parafii. W l. 1891–1892 parafia zakupiła grunt pod budowę nowego kościoła. W 1896 r. powstał jego projekt architektoniczny i rozpoczęto wykopy pod fundamenty. Kamień węgielny wmurowano 21 III 1897. Kościół, nazwany imieniem Marcina Lutra, poświęcono uroczyście 10 XI 1898.

W 1904 r. Z. złożył wniosek o przejście na emeryturę. Ostatecznie Z. przeszedł na emeryturę z dn. 1 VII 1905, a na jego następcę wybrano ks. Schmidta. W 1906 r. mieszkał jeszcze w pobliżu nowego kościoła ewangelickiego przy Girndtstr. 10 (obecnie ul. Sobieskiego), później przeprowadził się do domu córki i zięcia w Lewinie Brzeskim (Löwen) na Dolnym Śląsku. Zm. tam w 1924 r.

Żona Z., Laura, zm. w 1905 r. i została pochowana na cmentarzu w Królewskiej Hucie.

Z chwilą przejścia na emeryturę został odznaczony Orderem Korony (Kronenorden) III klasy.

APWr., Zespół: Śląski Konsystorz Ewangelicki, sygn. IV/400, Anstellung... Königshütte 1876–1906; sygn. V/3285, Akta personalne Martina Zawady; sygn. IV/56, Anstellung... Beuthen 1863–1869; sygn. II/245 Anstellung... Namslau 1865–1874. – *Adressbuch für Königshütte, Bismarckhütte und Schwientochlowitz 1906/1907*; Mach H., Dzieje ewangelizmu w Chorzowie..., s. 8, 14–15, 19–20, 23–24, 27–28, 34, 38, 40;

Mohr H., *Geschichte der Stadt...*, s. 127, 143, 148, 149, 171, 275; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 59; Romański J., Skoczek-Kulpa R., *Ewangelicy w Chorzowie...*, s. 10–13; Szewczyk G., Szturc J., *Luteranie...*, s. 37, 38; *Silesia Sacra. Historisch-statistisches Handbuch über das evangelische Schlesien*, Görlitz 1927, s. 607; Szurman T., *Rola ewangelicyzmu w kształtowaniu wielkoprzemysłowego charakteru miasta Chorzowa*, [w:] *Chorzów w kulturze Śląska...*, s. 68; Zawada M., *Bericht über die Entwickelung...*, s. 6 i n.

Przemysław Nadolski

Zbigniewicz Stefan (1904–1942), rzeźbiarz, autor projektu pomnika Powstańca Śląskiego w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów).

Ur. 20 IX 1904 w Tarnowie, syn Jana i Ireny z Serdów (przyjaciółka O. Boznańskiej). W 1922 r. ukończył w Tarnowie Gimnazjum. W l. 1922–1927 studiował historię sztuki na Uniwersytecie Jagiellońskim (1925) i rzeźbę, u prof. X. Dunikowskiego, w Akademii Sztuk Plastycznych w Krakowie (1927). Po studiach wyjechał do Włoch i do Paryża, gdzie jako stypendysta rządu francuskiego, studiował u E.A. Bourdelle'a. Członek Związku Artystów Polskich w Krakowie, był współzałożycielem grupy „Start", członkiem redakcji „Głosu Plastyków". W 1925 r. uczestniczył w zorganizowanym przez Związek Architektów Śląskich konkursie na pomnik Powstańca



Śląskiego w Królewskiej Hucie. Jego rozstrzygnięcie nastąpiło 4 I 1926. I nagrodę zdobył projekt T. Łobosa z Katowic, II – B. Łaszczki i S. Piwowarczyka z Krakowa, a III – Stefana Zbigniewicza z Krakowa. Początkowo planowano realizację projektu, który zdobył II miejsce w konkursie. Ostatecznie zrealizowano projekt uhonorowany III nagrodą. Uroczyste odsłonięcie pomnika, wyrzeźbionego wg projektu Z. przez → W. Chorembalskiego i odlanego w firmie Mandera i Ska w Mikołowie, na ówczesnym placu Wolności (k. poczty), w obecności prezydenta RP Ignacego Mościckiego, nastąpiło 2 X 1927. Pomnik przedstawiał hutnika stojącego na formach odlewniczych i na takiej formie wspierającego swą lewą rękę, ubranego w duży skórzany fartuch. Muskularna postać była do pasa obnażona. Symboliczny hutnik-powstaniec z sumiastym wąsem miał rysy twarzy → Juliusza Ligonia, poety i polskiego działacza narodowego. W prawej ręce dzierżył nagi miecz, zwrócony na północ, w stronę Bytomia, leżącego wówczas w granicach Niemiec.

W następnych latach Z. wykonał jeszcze wiele innych realizacji, m.in. srebrne ramy dla kościoła parafialnego w Nowym Sączu (1930), 4 ewangelistów w seminarium duchownym w Krakowie (1930), ambonę w kościele cystersów w Mogile (1933), ołtarz dla kościoła w Chełmie Lubelski (1935), pomnik Ignacego Krasickiego w Dubiecku (1935), pomniki S. Staszica i K. Druckiego-Lubeckiego w Akademii Górniczej w Krakowie (1935), Salę Kawalerii na Wawelu (1936), a także liczne biusty portretowe.

W kwietniu 1942 r. został aresztowany w Kawiarni Plastyków przy ul. Łobzowskiej w Krakowie; wielu znanych, cenionych krakowskich plastyków pracowało tam jako kelnerzy, kasjerzy i szatniarze. Dn. 16 IV 1942 gestapo dokonało w tym lokalu aresztowań. Z. nie było wtedy na Łobzowskiej.

W trosce o bliskich mu ludzi nie opuścił jednak Krakowa, postanowił dzielić ich los. Aresztowano go w Kawiarni Plastyków kilka dni później. Z więzienia na Montelupich został przewieziony do obozu koncentracyjnego w Auschwitz (nr oboz. 32 581), gdzie 27 V 1942 został rozstrzelany.

Czy wiesz, kto to jest?..., t. 2, s. 841; Jaworska J., *„Nie wszystek umrę..." Twórczość plastyczna Polaków w hitlerowskich więzieniach i obozach koncentracyjnych 1939–1945*, W. 1975, s. 21–22, 46, 48, 115–116 (tu mylna informacja, że otrzymał I nagrodę na pomnik Powstańców Śląskich w Świętochłowicach); *Kronika*, „Architekt" 1926, s. 2, s. 24–28; Kowalik-Dura D., *Pomniki Powstańców Śląskich*, [w:] *Obraz powstań śląskich w sztuce*, Kat.–Op.–Cieszyn 1996, s. 50–51 [Wszechnica Górnośląska XIV]; Kwiatkowski T., Puget J., *Monografia Stefana Zbigniewicza 1904–1942*, Kr. 1949, s. 4–5; Nadolski P., *Pomniki Królewskiej Huty, Hajduk Wielkich i Chorzowa (do 1945 r.)*, [w:] *Chorzów w kulturze Śląska...*, s. 160–161.

Zbigniew Kapała

Zielonkowski Emanuel (1862–?), administrator parafii św. Barbary w Królewskiej Hucie (obecnie Chorzów) w l. 1905–1911.

Ur. 28 II 1862 w Lubniowie (gm. Pokój, pow. opolski), wyświęcony 24 VIII 1885. Po święceniach kapłańskich pracował m.in. w parafiach w Szywałdzie k. Gliwic i św. Barbary w Królewskiej Hucie. Po śmierci → ks. P. Łukaszczyka w dn. 17 II 1805 przez 6 lat w parafii św. Barbary nie mianowano proboszcza, obowiązki tegoż w charakterze administratora parafii od 6 IV 1905 sprawował Z.

W 1908 r. przeprowadził on w parafii reorganizację Konferencji św. Wincentego à Paulo. Zgodnie z ogólną tendencją w ruchu wincentyńskim podzielił parafię na rejony. W każdym rejonie ustanowił odpowiedzialną członkinię Konferencji, tzw. Bezirksdame. Odtąd każda prośba o wsparcie była najpierw sprawdzana przez odpowiedzialną za rejon opiekunkę.

Z. pełnił funkcję administratora parafii do czasu mianowania nowego proboszcza, nastąpiło to w końcu października 1911 r. Potem przebywał w Rozbarku k. Bytomia. Data i miejsce jego śmierci nie są znane.

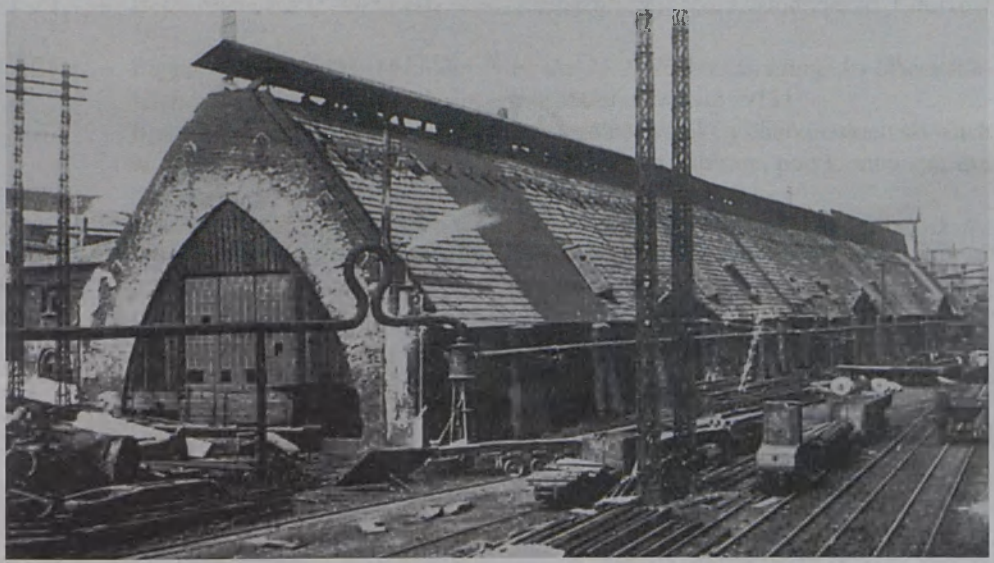
Myszor J., *Dzieje akcji charytatywnej...*, s. 72; Pobóg-Rutkowski A., *Historia miasta Królewskiej Huty...*, s. 53; *Schematismus des Bisthums Breslau und seines*

Delegatur – Bezirks für das Jahr 1896, Breslau [1896], s. 30; tamże, ... 1906, s. 55; *Handbuch des Bistums Breslau und seines Delegatur – Bezirks für das Jahr 1907*, Breslau [1907], s. 141; tamże, ... 1908, s. 56; tamże, ... 1911, s. 47.

Zbigniew Kapała

Ziobro (Ziebro) Antoni (Anton) (ok. 1780– po 1825 r.), cynkmistrz w hucie „Lydognia", która była jednym z wydziałów produkcyjnych huty „Królewskiej", doradca → Carla Johanna Bernharda Karstena, jednego z pionierów górnośląskiego przemysłu, założyciela huty „Lydognia" oraz dawny współpracownik Johanna Christiana Ruberga, któremu pod koniec XVIII w. udało się uzyskać (wydestylować) cynk z osadów wielkopiecowych, zawierających jeszcze dużo cynku, twórcy technologii wytopu cynku, która była wówczas pilnie strzeżoną tajemnicą, gdyż produkcja cynku przynosiła spore zyski, inwestowane następnie w innych dziedzinach gospodarki, umożliwiając ich rozwój. W początkach XIX w. hutnictwo cynku było najważniejszą dziedziną górnośląskiego przemysłu.

Z. urodził się w miejscowości Krasowy k. Mysłowic jako poddany księcia pszczyńskiego. Przez kilka lat pracował u boku Ruberga w będącej własnością książąt pszczyńskich Anhalt-Coethen hucie szkła w Wesołej, w której tenże dokonał wspomnianego wynalazku. Z. poznał tam technologię wytopu cynku. Musiał być nieprzeciętnym i bystrym hutnikiem, skoro natychmiast po jego ucieczce z huty, podjętej z powodu panujących tam trudnych warunków, ruszyła w pogoń za nim służba księcia. Ścigany stale zmieniał miejsca pobytu. Najpierw zatrudnił się u hr. Karla Hugo Henckel von Donnersmarcka, któremu zaoferował swoją wiedzę, a potem trafił do huty w Danielcu (dziś część Radzionkowa), w której od 1800 r. prowadzono próby nad wytwarzaniem cynku. W Danielcu Z. prowadził próby nad wytwarzaniem cynku wspólnie z przysięgłym górniczym Heppnerem. Jednakże nie uzyskując satysfakcjonujących go warunków finansowych, porzucił pracę. Następnie zajmował się przemytem. Kiedy został na tym procederze przyłapany i groziło mu więzienie, zgodził się na wstąpienie do służby państwowej. W ten sposób trafił do osady hutniczej Królewska Huta (obecnie Chorzów). Pomagał tam Karstenowi w uruchomieniu huty cynku „Lydognia". Zakład budowany w obrębie huty „Królewskiej" od 1807 r., uruchomiono w 1809 r. Z. został



Huta cynku „Lydognia"

zatrudniony w nim w charakterze głównego technologa i mistrza cynkowego (*Zinkmeister*), a zawarta umowa gwarantowała mu tygodniowe wynagrodzenie w wysokości 5 talarów oraz prowizję 2,5 dobrych groszy za każdy wytworzony cetnar cynku (lub tlenku cynku). Było to na owe czasy bardzo wysokie wynagrodzenie. Z. z kolei ustalał płace swoim robotnikom, którym zapewniono pełne utrzymanie. Trzy lata później huta „Lydognia" zatrudniała już 52 ludzi i osiągała produkcję 357 t cynku. Z. był już wówczas osobą dość majętną. W l. 1815–1817 figurował w tablicach produkcyjnych dystryktu śląskiego na stanowisku sztygara, czyli mistrza huty cynku „Lydognia". Z. widnieje również w wykazie urzędników huty „Królewskiej" z 1820 r. jako „Zinkmeister", zaprzysiężony w 1812 r. Dn. 3 IX 1825 nabył zadrzewioną 8-morgową działkę w powstającej dopiero kolonii „Szarlota" (rejon obecnej ul. Wandy w Chorzowie), którą zgodnie z umową zobowiązany był najpierw wykarczować, a potem zbudować na niej dom. Na temat dalszych losów Z. brak jest wiarygodnych informacji.

APKat., Akta OBB, sygn. 877–955; tamże, zespół akt landratura Katowice, sygn. Kat. 126, 127, 178, 200, 201, 208. – Bronny Th., *Kronika Świętochłowic...*, s. 144; Dziewulski W., *Dzieje ludności polskiej na Śląsku Opolskim*, red. J. Kokot, t. 1: *Od czasów najdawniejszych do Wiosny Ludów*, Op. 1972; Hanke R., *Polska droga Chorzowa...*; Jamrozy T., Rączka E., *Johann Christian Ruberg. Twórca technologii produkcji cynku na ziemiach polskich*, Kat. 1999; Jamrozy T., *Rys historyczny huty cynku Lydognia*, Kat. 1907; Jaros J., *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnośląskim do 1914 roku*, Wr.–W.–Kr. 1965, s. 15–16; tenże, *Dzieje polskiej kadry techniczne...*, s. 57–58; Karoten H.G., *Umrisse zu Carl Johann Bernhard Karsten. Leben und Wirken*, [w:] „Archiv für Mineralogie, Geognosie, Bergbau und Hüttenkunde", Nr. 26: 1855; Krantz F., *Die Entwicklung der oberschlesischen Zinkindustrie*, Kattowitz 1911; *Landeskunde des oberschlesischen Industriegebietes...*; Liebig M., *Zink und Cadmium*, Leipzig 1913; Perlick A., *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute...*; Piernikarczyk J., *Historia górnictwa i hutnictwa...*, t. 2, s. 50–51; Recław D., *Wielkie postacie górnośląskiego przemysłu...*; Wilczok E., *150 lat hutnictwa metali nieżelaznych w Szopienicach. Dzieje Huty Metali Nieżelaznych „Szopienice" i jej załogi*, Kat. 1984; tenże, *Przemysł cynkowy na Górnym Śląsku do 1870 roku*, „Ziemia Śląska", t. 6, red. L. Szaraniec, Kat. 2005, s. 161; Wunster C., *Oberschlesien, wie es in der Sagewelt erscheint*, Liegnitz 1825; Wuttke K., *Geschichte der Bergwerkgesellschaft bis zum Jahre 1851*, Breslau 1904; Zivier E., *Johann Christian Ruberg der oberschlesische Faust*, „Oberschlesien" 1904, H. 10; tenże, *Zur Geschichte der Zinkindustrie in Oberschlesien*, „Oberschlesien" 1904, H. 7.

Roman Adler, Eugeniusz Rączka

Spis ilustracji

s. 1. – Adamek Józef (*Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. J.M. Majchrowski przy współpracy G. Mazura i K. Stepana, Warszawa 1994, s. 223)
s. 3. – Alder Kurt Joseph (H. Gross, *Bedeutende Oberschlesier.Kurzebiographien*, Dülmen 1995)
s. 5. – Altaner Berthold Ignaz (G.J. Ziebertz, *Berthold Altaner (1885–1964). Leben und Werk eines schlesischen Kirchenhistorikers*, Weimar–Wien 1997)
s. 8. – Arct Eugeniusz (*Czy wiesz, kto to jest?*, red. S. Łoza, Warszawa 1939, t. 2, s. 5)
s. 9. – E. Arct, *Huta „Piłsudski" w Chorzowie*, 1935 (Z. Krzykowska, *Malarstwo polskie. Katalog zbiorów Muzeum Śląskiego w Katowicach*, Katowice 1996, s. 59)
s. 10. – Aschner Simon (Ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 12. – Baildon John (J. Piernikarczyk, *Historia górnictwa i hutnictwa na Górnym Śląsku*, t. 2, Katowice 1936, s. 201)
s. 15. – Kościół pw. św. Antoniego (Ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 16. – Baluch Robert Feliks (*Zjednoczenie Zawodowe Polskie*, Poznań1927, s. 269)
s. 17. – Pomieszczenie do kąpieli mineralnych, wg sztychu z początku XIX w. (W. Korzeniowska, *Kurorty górnośląskie. Dawniej i dziś*, Opole 1992, s. 18)
s. 18. – Bańczyk Augustyn („Hajduczanin" 2002, nr 7)
s. 22. – Kościół w obecnym Chorzowie Starym, rozebrany w 1886 r. (Ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 23. – Bełza Stanisław (*Chorzowski słownik biograficzny*, red. J. Modrzyński, Chorzów 1997, s. 20)
s. 25. – Berger Michael (*1888–1913. Zur Feier der 25. Halb-Versammlung des Oberschlesischen Synagogen – Gemeinden – Verbandes*, Gleiwitz 1913)
s. 27. – Białasowa Gertruda (A. Wolny, Stosunki ogólne i strajki w chorzowskich szkołach w dobie powstań i plebiscytu. Praca magisterska napisana pod kierunkiem dra Alfonsa Mrowca, Katowice 1970)
s. 28. – Huta „Królewska" ok. 1880 r. wg ryciny T. Blätterbauera (P. Rother, *Chronik der Stadt Königshütte Oberschlesien, Dülmen* 1994, s. 52)
s. 29. – Znak bożogrobców (J. Kurek, M.J. Witkowski, *Chorzów (Stary) 1257–1934*, Chorzów 2007, s. 29)
s. 32. – Borth Władysław (W. Borth, *Naczelna Rada Ludowa na Górnym Śląsku 1921–1922*, Opole 1980)
s. 33. – Borys Franciszek Teofil (K. Olszewski, *Kronika teatralna Górnego Śląska (1848–1914)*, Kraków 1979, s. 91)
s. 34. – Bödcher Gustaw Carl Gottlieb (Ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 37. – Widok na kościół ewangelicki im. Marcina Lutra (Ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 38. – Brahl Heinrich Theodor (Ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)

s. 39. – Breslau Adolf (Karl) (O. Junghann, *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte (Oberschlesien). Festschrift zur 100 jährigen Jubelfeier ihres Betriebes*, Berlin 1902, s. 38)
s. 41. – Budynek królewskohuckiego gimnazjum klasycznego (Ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 44. – Buydecki (Bujdecki) Mateusz Kasper (*Chorzowski słownik biograficzny...*, s. 34)
s. 45. – Caro Nikodem (A. Kempa, M. Szukalak, *Żydzi dawnej Łodzi. Słownik biograficzny Żydów łódzkich oraz z Łodzią związanych*, t. 2, Łódź 2002, s. 27)
s. 47. – Chłapowski Franciszek (Ze zbiorów dr. Krzysztofa Brożka. Zdjęcie wykadrowane ze zdjęcia zarządu Kółka Towarzyskiego w Królewskiej Hucie)
s. 49. – Chorembalski Wincenty (M. Rolecki, *Karykatury śląskie*, [b.m.r.w.], s. 88)
s. 50. – Chrząszcz Johannes, (*Skarby Muzeum w Gliwicach*, Gliwice 2006, s. 49)
s. 51. – Cieślikówna Klara (Księga pamiątkowa pracy społeczno-narodowej kobiet na Śląsku od roku 1880 do roku 1922, Muzeum Górnośląskie, Dział Historii, sygn. H. 3055)
s. 52. – Kościół pw. św. Józefa (Ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 53. – Główne wejście do kościoła pw. św. Józefa w Królewskiej Hucie (Chorzowie) (P. Knötel, *Kunst in Oberschlesien. Ein Wegweiser für Oberschlesiens Volk und Jugend*, Kattowitz 1912, s. 86)
s. 54. – Budynki chorzowskich koszar (M. Walancik, *Z dziejów Pomnika Poległych Żołnierzy 75 Pułku Piechoty. Chorzów, 2 czerwca 1934 – 2 czerwca 2000*, Chorzów 2005, nr 20)
s. 55. – Czempiel Józef (J. Kurek, Z. Hojka, *Śląski Machabeusz. Ksiądz Józef Czempiel i jego parafia*, Chorzów–Wielkie Hajduki 1997)
s. 59. – Ćwikliński Edward (Nowak F., *Edward Ćwikliński – działacz plebiscytowy*, „Farmacja Polska" 1964, nr 21–22, s. 848)
s. 61. – Deloch Edward (*Chorzowski słownik* biograficzny..., s. 40)
s. 63. – Długosz Jan (*Wielka encyklopedia PWN*, t. 7, Warszawa 2002, s. 215)
s. 64. – Dombek Paweł (A. Pobóg-Rutkowski, *Historia miasta Królewskiej Huty*, Królewska Huta 1927)
s. 65. – Dombkowa Teodora (Księga pamiątkowa pracy społeczno-narodowej kobiet na Śląsku...)
s. 69. – Dubiel Klemens (Biblioteka Śląska w Katowicach, Zbiory Specjalne, sygn. R 2715 III, Dokumenty osobiste K. Dubiela)
s. 70. – Dubiel Paweł (*Chorzowski słownik* biograficzny..., s. 45)
s. 72. – Kościół pw. św. Marii Magdaleny (Ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 73. – Eck Heinrich Adolf von („Oberschlesien" 1916–1917, Bd 15, s. 490)
s. 75. – Eck Karl Ludwig (O. Junghann, *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*, s. 32)
s. 80. – Endler Friedrich Gottlob, 2 miedzioryty dot. Królewskiej Huty („Der Breslauische Erzähler" z 1806 i 1808 r.)
s. 83. – Nowy ratusz (A. Pobóg-Rutkowski, *Historia miasta Królewskiej Huty...*)
s. 84. – Faska Jan (*Encyklopedia powstań śląskich*, Opole 1982, s. 123)
s. 89. – Ferche Joseph (H. Gross, *Bedeutende Oberschlesier...*, s. 76)
s. 91. – Ficek (Fietzek) Stefan (Stephan) (O. Junghann, *1802–1902. Die Gründung und Wieterentwickelung der Königshütte...*, s. 62)
s. 94. – Friedländer (Friedlaender) – Fuld Friedrich Victor (*Żydzi gliwiccy. Materiały z konferencji Muzeum w Gliwicach 17–18 listopada 2005,* Gliwice 2006, s. 69.

s. 96. – Fryderyk Wilhelm IV (S. Salmonowicz, *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Warszawa 2004, s. 352)
s. 98. – Gajdzik Karol (*Encyklopedia powstań śląskich...*, s. 133)
s. 101. – Gallus Józef (*Chorzowski słownik biograficzny...*, s. 56)
s. 102. – Gawlina Józef Feliks (Ks. J. Bańka, *Arcybiskup Józef Gawlina 1892–1964*, „Duszpasterz Polski Zagranicą", nr 3, Rzym 1970)
s. 105. – Gerhard Johann Karl Ludwig (*Kleines Stadtbuch von Königshütte Oberschlesien*, Hrsg. R. Schmidt, Berlin–Königshütte OS. 1941, s. 18)
s. 106. – J.E.A. Gillern, *Widok Królewskiej Huty w 1820* (A. Pobóg-Rutkowski, *Historia miasta Królewskiej Huty*, Królewska Huta 1927; P. Rother, *Chronik der Königshütte Oberschlesien*, Dülmen 1994, s. 41)
s. 107. – Girndt Leopold Johann Eduard Emil (Ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 109. – Glowalla Leopold (Ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 110. – Goetz (Götz) Wilhelm August (Ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 112. – Golasiowa Petronela (Księga pamiątkowa pracy społeczno-narodowej kobiet na Śląsku...)
s. 114. – Dom Hugo Goldbergera przy ul. Wolności (Ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 117. – Grobowiec rodziny Gorgolewskich na cmentarzu Łyczakowskim we Lwowie (*S.S. Nicieja, Cmentarz Łyczakowski we Lwowie w latach 1786–1986*, Wrocław 1989, s. 337)
s. 117. – Grafika: *Pierwotny kościół pw. św. Barbary* (Ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 120. – Nieistniejący już gmach sądu w Królewskiej Hucie (Ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 121. – Stary ratusz w Królewskiej Hucie (Ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 121. – Dawna synagoga w Królewskiej Hucie (Chorzowie) (zdjęcie widokówki ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 123. – Grzbiela Jan (*Z dziejów harcerstwa śląskiego. Rozwój i działalność harcerstwa na Górnym Śląsku w latach 1920–1945*, Katowice 1985)
s. 124. – Grzesik Karol (*Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej...*, s. 290)
s. 126. – Grześ Franciszek (*Garść wspomnień z życia „Sokoła" w Król. Hucie z okazji 25-lecia istnienia*, Królewska Huta 1926, s. 15)
s. 128. – Zdjęcie z okładki książki A. Guttmanna (*Zur Geschichte des Königlichen Gymnasiums in Königshütte O./S.*, Königshütte 1902)
s. 128. – Hanke Edward (Ze zbiorów dr. Krzysztofa Brożka)
s. 131. – Harald Jerzy (R. Wolański, *Leksykon polskiej muzyki rozrywkowej*, Warszawa 1995, s. 67).
s. 133. – Szpital Górnośląskiej Spółki Brackiej przy obecnej ul. Strzelców Bytomskich (I. Kozina, *Działalność architektoniczna Arnolda Hartmanna w Katowicach, Zabrzu i innych miastach górnośląskich*, [w:] *Oblicze secesji w Katowicach i na obszarze województwa śląskiego. Materiały z sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki Oddziału Górnośląskiego w Katowicach 24 listopada 2005 roku*, red. T. Dudek-Bujarek, Katowice 2006, s. 27–39)
s. 135. – Redakcja „Der Oberschlesische Kurier" (Ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 135. – Heinitz Friedrich Anton von (O. Junghann, *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*, s. 2–3)

s. 136. – Heintzmann (Johann) Heinrich (K. Mews, *Heinrich Heintzmann (1778–1858, ein Bergmanns- und Beamtenleben*, „Beiträge zur Geschichte von Stadt und Stift Essen", H. 48, Essen 1930)
s. 138. – Henckel von Donnersmarck Hugo I Karl Anton Lazarus (*Bytomski słownik biograficzny,* pod red. J. Drabiny, Bytom 2004, s. 80)
s. 142. – Henckel von Donnersmarck Carl Lazarus (*Bytomski słownik biograficzny...*, s. 83)
s. 143. – Henckel von Donnersmarck Guido-Georg Friedrich Erdmann Heinrich Adalbert (*Bytomski słownik biograficzny...*, s. 79)
s. 147. – Hildebrandt Paul (Ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 147. – Hilger Ewald (P. Rother, *Chronik der Stadt Königshütte Oberschlesien...*, s. 58)
s. 149. – Holtzhausen (Holzhausen) Joahann Justus Friedrich (O. Junghann, *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte (Oberschlesien...*, s. 17)
s. 150. – Maszyna parowa zbudowana w 1802 r. dla huty „Królewskiej" (O. Junghann, *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*, s. 17)
s. 151. – Horoszkiewicz Kazimierz Andrzej (H.P. Kosk, *Generalicja polska*, t. 1: *A–K*, Pruszków 1998, s. 182)
s. 153. – Huldschinsky (Huldschinski) Salomon (Siegfried) (Ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 154. – Idźkowski Antoni (A. Pobóg-Rutkowski, *Historia miasta Królewskiej Huty*, Królewska Huta 1927)
s. 156. – Jackisch Paul Adalbert Emil (*Bytomski słownik biograficzny...*, s. 101)
s. 158. – Janiczek Wilhelm (Ze zbiorów dr. Krzysztofa Brożka)
s. 159. – Jaszkowski Tytus (*Chorzowski słownik biograficzny...*, s. 73)
s. 160. – Junghann Otto (O. Junghann, *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*, s. 65)
s. 161. – Zdjęcie okładki książki O. Junghanna *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte. Festschrift zur 100 jährigen Jubelfeier ihres Betrieb,* Berlin 1902
s. 162. – Kalide Johann Gottlieb (O. Junghann, *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*, s. 20)
s. 163. – Kalide Theodor Erdmann (Zdjęcie medalionu w: P. Rother, *Chronik der Stadt Königshütte Oberschlesien...*, s. 158)
s. 165. – „Chłopiec z łabędziem" („Zeszyty Chorzowskie", t. 2: 1997, Chorzów 1998, s. 85)
s. 166. – Zdjęcie rysunku królewskohuckiego spichlerza, wykonanego przez Wilhelma Gottfrieda Kalidego (K. Bimler, *Die Neuklassische Bauschule in Schlesien*, H.3: *Industrieanlagen in Oberschlesien*, Breslau 1931, s. 52)
s. 166. – Dom rodzinny T.E. Kalidego (P. Rother, *Chronik der Stadt Königshütte Oberschlesien...*, s. 158)
s. 167. – Kamiński (Kamieński) Paweł (W. Tokarz, *Kraków w początkach powstania styczniowego i wyprawa na Miechów*, t. 2, Kraków 1915, il. zbiorowa: *Kurowski i jego oficerowie*)
s. 170. – Kania Franciszek Borgias (*Chorzowski słownik biograficzny...*, s. 78)
s. 172. – Karsten Carl Johann Bernhard (C. Schiffner, *Männer des Metallhüttenwesens,* Freiberg Sa. 1942, s. 79; O. Junghann, *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*, s. 23)
s. 174. – Bytomskie kwartniki przypisywane Kazimierzowi (Zdjęcie monet ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)

s. 175. – Keins Martin Paul (P. Rother, *Chronik der Stadt Königshütte Oberschlesien...*, s. 253)
s. 176. – Klama Walenty (I. Libura, *Z dziejów domowych powiatu. Gawęda o ziemi rybnickiej*, Opole 1984, s. 297)
s. 178. – Obraz Augusta von Kloebera w kościele ewangelickim im. Elżbiety (J. Lubos-Kozieł *„Wiarą tchnące obrazy". Studia z dziejów malarstwa religijnego na Śląsku w XIX wieku*, Wrocław 2004, s. 342)
s. 180. – Litografia Ernsta Wilhelma Knippla *Widok Królewskiej Huty* z ok. 1850 r. (ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 181. – Kollmann Wilhelm („Oberschlesien" 1908, H. 9 (Dezember)
s. 184. – Brama triumfalna w Królewskiej Hucie (widokówka ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 185. – Koraszewski Bronisław (K. Olszewski, *Kronika teatralna Górnego Śląska 1848–1914...*, s. 289)
s. 186. – Kornke Rudolf (*Encyklopedia powstań śląskich...*, s. 243)
s. 189. – Kosterlitz Salo (P. Rother, *Chronik der Stadt Königshütte Oberschlesien...*, s. 253)
s. 190. – Szkic odsprzedanego przez M. Kosia gruntu (B. Widuch, G. Szędzielorz, J. Kędzierzawski, R. Kurek, *Huta Batory*, Chorzów 1993)
s. 192. – Koulhass Johann Ferdinand („Mitteilungen des Beuthener Geschichts- und Museumsvereins", H. 34/35: 1972/1973, Dortmund 1973)
s. 194. – Kowalski Ludwig Peter (W. Schulz, *Große Schlesier*, Berlin 1984, s. 80)
s. 196. – Kraszewski Józef Ignacy (*Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 3, Warszawa 1997, s. 548)
s. 198. – Krauze Kazimierz (W. Jerzykiewicz, *Drogiści w walce o wolność Śląska*, Katowice 1939, s. 106)
s. 199. – Krug von Nidda Otto Ludwig (O. Junghann, *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*, s. 58)
s. 201. – Krzyżankiewicz Włodzimierz (*Władze miasta Poznania*, t. 2: *1793–2003*, Poznań 2003, s. 75)
s. 202. – Kubina Teodor Filip (*Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej...*, s. 195)
s. 205. – Kucia Jan (A. Wolny, Stosunki ogólne i strajki w chorzowskich szkołach w dobie powstań i plebiscytu...)
s. 206. – Kucianka Jadwiga (A. Jarosz, *W trójkącie Przemszy. Z Krakowa na Śląsk i do Zagłębia Dąbrowskiego*, Katowice 2007)
s. 209. – Kuryatto Czesław („Zaranie Śląskie" 1958, z. 1–2, s. 87)
s. 210. – Walcownia Huty „Kościuszko" („Zaranie Śląskie" 1958, z. 1–2, s. 89)
s. 212. – Kwiatkowski Eugeniusz Felicjan (*Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej...*, s. 49)
s. 216. – Lange Karl (Carl) Ludwig (zdjęcie ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 217. – Langer Joseph (zdjęcie ze zbiorów Muzeum Gospodarstwa Domowego w Ziębicach)
s. 218. – Langner Friedrich Carl August (zdjęcie ze zbiorów Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Chorzowie)
s. 219. – Langner Władysław Aleksander (*Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej...*, s. 132)
s. 224. – Ligoń Adolf (*Chorzowski słownik biograficzny...*, s. 95)
s. 225. – Ligoń Jan (K. Olszewski, *Kronika teatralna Górnego Śląska 1848–1914...*, s. 66)
s. 227. – Ligoń Juliusz (zdjęcie ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 230. – Pomnik *Popiersie Juliusza Ligonia* (*Chorzów*, Katowice 1962, s. 35)
s. 232. – Ligoń Stanisław (*Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej...*, s. 346)
s. 238. – Lompa Józef (K. Popiołek, *Śląskie dzieje*, Warszawa–Kraków 1976, s. 178)

s. 242. – Maciejewski Józef (J. Maciejewski, *Dwudziestopięciolecie spółdzielni: Bank Ludowy. Spółdzielnia z odpowiedzialnością nieograniczoną. Królewska 1901–1926*, Tarnowskie Góry 1926)
s. 243. – Majętny Henryk (*Chorzowski słownik biograficzny*..., s. 108)
s. 246. – Malczewski Rafał (*Rafał Malczewski i mit Zakopanego*, Katowice 2007, s. 29)
s. 247. – R. Malczewski, *Kondensatory w Chorzowie* (ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 249. – Malinowski Lucjan (*Bajki śląskie ze zbiorów Lucjana Malinowskiego*, wybór, wstęp i opracowanie Elżbiety Jaworskiej, pod. red. Heleny Kapełuś. Słowo wstępne Juliana Krzyżanowskiego, Warszawa 1973)
s. 251. – Marcinkowa Maria (Księga pamiątkowa pracy społeczno-narodowej kobiet na Śląsku...)
s. 253. – Martini Ernst (O. Junghann, *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte*..., s. 26)
s. 254. – Willa dyrektora E. Marxa w Chorzowie Batorym („Hajduczanin" 2007, nr 4)
s. 254. – Mayer Kurt (*Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*..., s. 533)
s. 256. – Meitzen Volkmar (J. Jaros, *Dwa wieki kopalni węgla kamiennego „Zabrze – Bielszowice"*, Zabrze 1991, s. 90 nlb.)
s. 259. – Mende Edward (ze zbiorów Muzeum w Zabrzu)
s. 260. – Mentzel Carl Rudolph (O. Junghann, *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte*..., s. 38)
s. 262. – Menzel Adolf (*Der Große Brockhaus. Handbuch des Wissens in zwanzig Bänden*, Bd. 12, Leipzig 1932, s. 409)
s. 264. – A. Menzel *Walcownia żelaza. Nowocześni cyklopi (Kleines Stadtbuch von Königshütte Oberschlesien*... 1941, s. 197; P. Rother, *Chronik der Stadt Königshütte Oberschlesien*..., s. 53)
s. 265. – Miarka Karol (*Chorzowski słownik biograficzny*..., s. 110)
s. 266. – Winieta „Katolika" (Ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 267. – Michejda Tadeusz (*SARP 1925–1995. 70 lat działalności organizacji architektonicznych na Górnym Śląsku*, Katowice 1998, s. 12)
s. 268. – Michejda Tadeusz w mundurze Legionów Polskich (*SARP 1925–1995. 70 lat działalności organizacji architektonicznych na Górnym Śląsku*..., s. 18)
s. 269. – Herb rodu Mikuschów (R. Kubiciel, *Właściciele Katowic*, [w:] *Katowice. W 136. rocznicę uzyskania praw miejskich*, red. A. Barciak, Katowice 2002, s. 76)
s. 271. – Zdjęcie strony tytułowej książki Hugo Mohra *Geschichte Stadt Königshütte in Oberschlesien*, Königshütte O.-S. 1890
s. 271. – Widok huty „Królewskiej" z 1820 r. (*Kleines Stadtbuch von Königshütte Oberschlesien*..., s. 39)
s. 272. – Morkowska Maria (Księga pamiątkowa pracy społeczno-narodowej kobiet na Śląsku...)
s. 272. – Mościcki Ignacy (*Chorzowski słownik biograficzny*..., s. 120)
s. 277. – Mrozek Jan Piotr (ze zbiorów prof. Mariana Mrozka z Krakowa)
s. 279. – Münzer Michael (*Kleines Stadtbuch von Königshütte Oberschlesien*..., s. 216–217)
s. 280. – Mzyk Ludwik (ze zbiorów o. A. Labuddy)
s. 284. – Naglo Moritz (O. Junghann, *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte*..., s. 27)
s. 285. – Netzel Heinrich (Ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 286. – Nowak Ignacy (*Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*..., s. 379)

s. 288. – Nowak Józef (M. Rolecki, *Karykatury śląskie* [b.m.r.w.], s. 23)
s. 289. – Oeynhausen Carl August Ludwig von (M. Syniawa, *Biograficzny słownik przyrodników śląskich*, t. 1, Katowice 2006, s. 263)
s. 291. – Budynek obecnego Zespołu Szkół Ogólnokształcących nr 2 w Chorzowie (ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 292. – Gmach obecnego III Liceum Ogólnokształcącego im. Stefana Batorego w Chorzowie (*Szkoła powszechna w Wielkich Hajdukach*, „Wspólny Chorzów 2002, nr 4)
s. 292. – Omańkowska Janina Antonina (Księga pamiątkowa pracy społeczno-narodowej na Śląsku...)
s. 296. – Hotel „Graf Reden" (ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 297. – Paczyński Teofil (J. Maciejewski, *Dwudziestopięciolecie spółdzielni: Bank Ludowy...*)
s. 299. – Plan Królewskiej Huty z 1866 r. (Z. Kapała, *Dawna ulica Wolności*, Chorzów 2001, s. 20)
s. 302. – Pierwsza szkoła ewangelicka w Królewskiej Hucie (M. Zawada, *Bericht über die Entwickelung evangelischen Kirchengemeinde*, [b.m.r.w.], s. 8)
s. 303. – Paul W. (O. Junghann, *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*, s. 56)
s. 304. – Pautex Henri Jean (ze zbiorów prof. dr. hab. D. Sieradzkiej)
s. 304. – Pautex Henri Jean (D. Sieradzka, *Królewska Huta – Chorzów. Szkice do portretu miasta*, Chorzów 2001, s. 91)
s. 305. – Piec Aleksander (*Towarzystwo Śpiewu „Lutnia" w Królewskiej Hucie założone dnia 21 sierpnia 1908 r.*, Królewska Huta 1933, s. 29)
s. 307. – Pietruszka Józef Jan (*Encyklopedia powstań śląskich...*, s. 256)
s. 307. – Miejskie Zakłady Użyteczności Publicznej w Chorzowie (ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 308. – Pietrzak Jan (*Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej...*, s. 395)
s. 310. – Członkowie Komisji Międzysojuszniczej na dworcu kolejowym w Królewskiej Hucie (Ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 311. – Strona tytułowa publikacji J. Pipreka i J. Ippoldta
s. 312. – Pogrzeba Valentin (własność Adama Tomanka)
s. 313. – Pohle Johann Wilhelm (ze zbiorów Muzeum w Tarnowskich Górach)
s. 313. – Pol Wincenty (J. Rosnowska, *Dzieje poety. Opowieść o Wincentym Polu*, Warszawa 1973, il. 31)
s. 314. – Poniecki-Ostoja Leon (*Chorzowski słownik biograficzny...*, s. 132)
s. 316. – Porembski Johann (L. Igálffy von Igáli, *Die Kornitz – Familien in Oberchlesien*, „Mitteilungen des Beuthener Geschichts- und Museumsvereins", H. 17/18: 1956/1957, Dortmund 1956, s. 108)
s. 319. – Postrach Adam (*Encyklopedia powstań śląskich...*, s. 433)
s. 320. – Potyka Józef (*Powiat świętochłowicki. Monografia*, red. T. Szaliński, Katowice 1931, s. 361)
s. 324. – Grobowiec ks. F.K. Przyniczyńskiego w Berlinie – Weissensee (własność dr. Małgorzaty Kaganiec)
s. 326. – Radziejewski Stanisław (*Bytomski słownik biograficzny...*, s. 217)
s. 328. – Grobowiec ks. S. Radziejewskiego w Wilczynie (własność dr. Małgorzaty Kaganiec)
s. 328. – Reden Friedrich Wilhelm von (O. Junghann, *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*, s. 22–23)

s. 330. – Zdjęcie wpisu F.W. von Redena w księdze ruchu pieca „Reden" huty „Królewskiej"
s. 331. – Pomnik F.W. von Redena na Górze Redena
s. 332. – Obecny pomnik F.W. von Redena na pl. Hutników w Chorzowie
s. 333. – Reginek Tomasz (Ze zbiorów Muzeum w Rybniku)
s. 337. – Renc Nikodem z synami (P. Dubiel, *Wrzesień 1939 na Śląsku*, Katowice 1963, s. 190)
s. 338. – Richter Karl (O. Junghann, *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*, s. 64–68)
s. 340. – Rose Gustav (http://de.wikipedia.org/wiki/Gustav Rose)
s. 341. – Rumpfelt (Rumpfeldt, Rumpfeld) Wiktor (*Encyklopedia powstań śląskich...*, s. 489)
s. 343. – Widok na Zakłady Rütgersa (litografia) („Hajduczanin" 2005, nr 11)
s. 344. – Ryszka Józef (Z. Bednorz, *Lata krecie i orłowe*, Warszawa 1987, s. 110)
s. 345. – Sage Hugo (P. Rother, *Chronik der Stadt Königshütte Oberschlesien...*, s. 379)
s. 346. – Samarzewski Wojciech (*Chorzowski słownik biograficzny...*, s. 141)
s. 346. – Winieta czasopisma „Odzież" (Ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 349. – Reklama firmy Scharla & Szymański (A. Pobóg-Rutkowski, *Historia miasta Królewskiej Huty...*)
s. 349. – Schayer Karol Julian (*Czy wiesz, kto to jest?...*, s. 652)
s. 351. – Schinkel Karl Friedrich (*Encyklopedia Britannica. Edycja polska*, t. 38: *Sa–Se*, Poznań 2004, s. 277; *Brockhaus. Die Enzyklopädie in vierundzwanzig Bänden*, Zwanzigste, überarbeitete und aktualisierte Auflage, Bd. 19 *SAG – SEIE*, Leipzig–Manheim 1998, s. 320)
s. 352. – Zdjęcia projektu K.F. Schinkla kościoła ewangelickiego w Królewskiej Hucie z 1829 r. (G. Grundmann, *Schlesien*, [w:] *Karl Friedrich Schinkel*, Hrsg. von der Akademie des Bauwens, Berlin 1941, s. 190, 1931; U. Hutter-Wolandt, *Evangelischer Kirchenbau in Oberschlesien unter Einfluß Karl Friedrich Schinkels (1781–1841)*, „Oberschlesisches Jahrbuch" 1991, Bd. 7, s. 153)
s. 354. – Budynek dawnego Gimnazjum Żeńskiego w Królewskiej Hucie (Chorzowie) (Ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 356. – Schmidt Georg Friedrich (Fritz) Ernst (Ze zbiorów osób prywatnych; *Ewangelicy w Chorzowie 1844–2004*, Chorzów 2004, s. 14)
s. 358. – Schmitz Josef (R. Herrmann, *Ite ad Josef. 100 lat Kościoła św. Józefa w Chorzowie*, Chorzów 2008, s. 11)
s. 359. – Kościół pw. św. Józefa. Wnętrze – nawa główna i boczna widziane od strony chóru muzycznego (D. Głazek, *Kościół pw. św. Józefa w Chorzowie*, „Zeszyty Chorzowskie", t. 3: 1998, Chorzów 1999, s. 204)
s. 360. – Kaplica cmentarna, szkic z wydawnictwa *Sammlung Katholischen Kirchenbauten und Pfarrhaeuser* Ludwiga Schneidera.
s. 361. – Schroeder Ernst (P. Rother, *Chronik der Stadt Königshütte Oberschlesien...*, s. 461)
s. 363. – Schwierk (Świerk) August (*Bytomski słownik biograficzny...*, s. 236)
s. 364. – Kościół WNMP w Chorzowie Batorym (Szkic z wydawnictwa *Sammlung Katholischen Kirchenbauten und Pfarrhaeuser* Ludwiga Schneidera)
s. 365. – Sikora Ignacy (*Dzieje Zjednoczenia Zawodowego Polskiego 1886–1939*, Katowice 1939, s. 280)
s. 368. – Fragment z placu św. Jana w Chorzowie Starym („Młody Krajoznawca Śląski" 1934, nr 5)

s. 368. – Dawny Urząd Gminy w Chorzowie (obecny Chorzów Stary). Widok od strony ul. Mazurskiej („Wspólny Chorzów" 2002, nr 2)
s. 369. – Skop Bernard (*40-lecie KS „Ruch" Chorzów*, Chorzów Batory 1960)
s. 370. – Skowronek Tomasz Sylwester (*Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej...*, s. 427)
s. 371. – Skowronkowa Maria Jadwiga (Księga pamiątkowa pracy społeczno-narodowej kobiet na Śląsku...)
s. 374. – Skowroński Aleksander (Ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 377. – Skubała Rafał Szymon (L. Kaźmierczak, *Kartka z albumu*, „Panorama" nr 44 z 30 X 1966)
s. 377. – Smoleń Józef (A. Wolny, *Stosunki ogólne i strajki w chorzowskich szkołach w dobie powstań i plebiscytu...*)
s. 379. – Solger Hugo (*Bytomski słownik biograficzny...*, s. 244)
s. 381. – Kościół ewangelicki im. Elżbiety (Ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 382. – Sonsalla Paul August Johann (M. Rolecki, *Karykatury śląskie...*, s. 112)
s. 383. – Spaltenstein (Szpaltowski) Wincenty (A. Pobóg-Rutkowski, *Historia miasta Królewskiej Huty...*)
s. 389. – Pomnik Orła Białego (*Chorzów*, Katowice 1962, s. 41)
s. 390. – Steckel Karl-Ludwig Max (Ze zbiorów Muzeum w Zabrzu)
s. 393. – Steinhoff Walther(Ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 394. – Stępkowski Stanisław (*Bytomski słownik biograficzny...*, s. 254)
s. 398. – Strozyk Joseph (*Kleines Stadtbuch von Königshütte...*, s. 154)
s. 399. – Sugg Emil (O. Junghann, *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*, s. 78)
s. 400. – Superniok Edward (*40-lecie KS „Ruch" Chorzów*, Chorzów Batory 1960)
s. 401. – Szabatowski-Stancjo Ludwik (T. Potemski, *Droga Ludwika Szabatowskiego*, Katowice 1960)
s. 403. – Szafarczyk Józef (*Encyklopedia powstań śląskich...*, s. 538)
s. 404. – Szaflik Juliusz (Ze zbiorów prywatnych)
s. 406. – Szeptycki Stanisław Maria (*Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej...*, s. 143)
s. 408. – Szreybrowski Mieczysław Wincenty („Południowa Wielkopolska" 1989, nr 3)
s. 410. – Szukalska Maria Pelagia (Księga pamiątkowa pracy społeczno-narodowej kobiet na Śląsku...)
s. 412. – Śliwa Grzegorz (zdjęcie w posiadaniu rodziny)
s. 414. – Widok chorzowskiego „drapacza chmur" (Ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 415. – Tempka Władysław (*Dziesięciolecie koła Związku Oficerów Rezerwy Rzeczypospolitej Polskiej w Chorzowie (Królewska Huta) 1924–1934*, Chorzów 1934, s. 13)
s. 417. – Zdjęcie strony tytułowej podręcznika Otto Thallnera *Konstruktionsstahl...*
s. 421. – Treuding (Trauding) (O. Junghann, *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*, s. 61)
s. 422. – Zdjęcie rzeźby anioła na grobie Heinricha i Theodora Tschentscherów na cmentarzu ewangelickim w Chorzowie
s. 425. – Kościół pw. św. Jadwigi (Ze zbiorów Muzeum w Chorzowie)
s. 427. – Ulrich Theodor Ferdinand (O. Junghann, *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*, s. 59)
s. 428. – Urbanowicz Ludwik (*Chorzowski słownik biograficzny...*, s. 158)
s. 430. – Wachsmann (Waxman) Franz (*Niemcy górnośląscy. Leksykon biograficzny*, Gliwice/Opole 2004, s. 96)

s. 432. – Wagner Wilhelm (M. Syniawa, *Biograficzny słownik przyrodników śląskich*, t. 1, s. 393)
s. 433. – Grobowiec Wilhelma Wagnera („Wspólny Chorzów" 1997, nr 11)
s. 434. – Wajda Józef (*Chorzowski słownik biograficzny...*, s. 161)
s. 436. – Watoła Marcin (A. Wolny, *Stosunki ogólne i strajki w chorzowskich szkołach w dobie powstań i plebiscytu...*)
s. 439. – Weber Carl Christian (Ze zbiorów Muzeum w Tarnowskich Górach)
s. 440. – Weczerkowa Józefa (Księga pamiątkowa pracy społeczno-narodowej kobiet na Śląsku...)
s. 440. – Wedding Johann Friedrich (O. Junghann, *1802–1902. Die Gründung und Weiterentwickelung der Königshütte...*, s. 12–13)
s. 446. – Dawny herb Królewskiej Huty (D. Sieradzka, *Królewska Huta – Chorzów w latach 1868–1945. Szkice do portretu miasta.* Chorzów 2001, s. 25)
s. 447. – Winkler Franz (J. Piernikarczyk, *Historia górnictwa i hutnictwa na Górnym Śląsku*, t. 2..., s. 229)
s. 453. – Włodarski Adrian (*Powiat świętochłowicki...*, s. 32)
s. 455. – Wojtyczko Ludwik (M. Wiśniewski M., *Ludwik Wojtyczko. Krakowski architekt i konserwator zabytków połowy XX wieku*, Kraków 2003).
s. 456. – Zdjęcie i projekt zaprojektowanego przez L. Wojtyczko domu dla urzędników Fabryki Związków Azotowych w Chorzowie. (M. Wiśniewski M., *Ludwik Wojtyczko...*, s. 48–50)
s. 456. – Wysocki Jan (E. Wichura-Zajdel, *Śląski medalier Jan Wysocki*, Katowice 1961)
s. 459. – Zawada Martin (Ze zbiorów Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Chorzowie)
s. 461. – Pomnik Powstańca Śląskiego w Królewskiej Hucie (Chorzowie) (*Chorzów*, Katowice 1962, s. 41)
s. 463. – Huta cynku „Lydognia" (P. Rother, *Chronik der Stadt Königshütte Oberschlesien...*, s. 509)

Hasła 2. i 3. tomu *Chorzowskiego słownika biograficznego. Edycji nowej*

Adamek Franciszek
Alszer-Duczek Henryk Antoni
Anasiewicz Aleksander

Badian Jerzy
Balcar (Balzar) Antoni Paweł
Bandura Jerzy
Baranowski Edmund
Batko Marian
Bazarnik Wawrzyniec
Bednorz Józef
Bekier Antoni Henryk
Berger Janina
Bernhard Józef
Bethge Roman Aleksander
Bialas Ginter
Bieniosek Stanisław
Bimler Fritz
Blacha Paweł
Blacha Wilhelm
Blatt-Borowski Tadeusz
Blisch Kurt Jan
Bobrownicki Włodzimierz Marian Tadeusz
Boczek Robert
Bojanowski Józef Lucjusz
Borzym Bolesław
Bosskówna Alicja
Brachaczek Augustyn
Brandys Jan
Braszka Zbigniew
Broda Rudolf
Brudek Józef
Brudniak Józef
Brudnicki Eugeniusz Szczepan

Buchwald Karl
Budniok Antoni
Bujara Jan
Bujara Piotr
Bunsch Adam
Burdowa Marta
Buzek Paweł

Caspari Emil Edmund
Cebertowicz Romuald Adam
Cebulski Ryszard
Chmielewski Stanisław
Chodorowski Tadeusz
Ciołkosz Jan
Ciszewski Aleksander
Cwienk Ewald
Czaja Alojzy
Czajor Antoni Mikołaj
Czarnecki Augustyn
Czechowicz Tadeusz Karol
Czekańska Wanda
Czopnik Józef Antoni

Ćwiżewicz Józef Marian

Dalbor Bolesław
Damm Henryk
Dec Józef Wincenty
Doleżyk Karol
Domin Rajnhold Tomasz
Dominik Walenty
Drozdowski Witold
Droździok Paweł
Dubiel Paweł Mikołaj
Dudek Józef

Dudek Walter
Dudzik Antoni
Dunikowski Xawery
Dworaczek Ignacy
Dyduszyński Jan

Filipowicz Wincenty
Fiszkal Robert
Fojcik Jan
Fósko Alfons
Franke Hans
Franke Maksymilian
Friedländer Günther
Fritz Kazimierz Rudolf
Froehlich August
Fryszkowski Erazm
Fuhrmann Ernst

Gadomski Janusz
Gadomski Felicjan Józef
Gaertner Paul
Gajda (Gaida) Jan
Gajda (Gajdzianka) Janina Matylda
Gajda Robert
Galocz Aureliusz
Gapińska Zofia
Gawlas Jan
Gina Ludomir
Globisz Aleksander
Glücksman Stanisław Franciszek
Gładki Rajmund
Głuch Józef
Głut Marian
Goldmann Wilhelm
Goldschmidt Ernst Daniel
Gondzik Jan
Gonsior Jan
Górka Władysław
Górkiewicz Eugeniusz Szymon
Górny Jan
Górski Andrzej
Grabianowski Edmund
Grabianowski Roman Paweł
Grabiński Wincenty
Graczykowski Tomasz
Gregorczyk Janusz
Gregorczyk Karol Franciszek
Grunewald (pierwotnie **Grünewald) Max**
Grządziel Juliusz
Grzesiecki Wiktor
Grzesiewski Władysław
o. **Grzyśka Izydor** OFM
Gunia Antoni

Habowski Stanisław Antoni
Hadryan Leon
Hajkowski Józef
Hanke Wit (Wilhelm)
Harasowski Adam
Hartlik Maksymilian
Hildebrand Paul
Hobler Tadeusz
Hoffman Maria
Horoszko Eugeniusz Jan
Horoszkiewicz Roman
Hul Stanisław
Hurysz Jan

Imach Jan

Jakubiński Roman Michał
Jakubowski Józef Władysław
Janczar Robert
Janicki Leopold
Janiszewski Eugeniusz
Jankowski Bernhard
Jańczak Wawrzyniec
Jarzyński Józef
Jegliński Franciszek
Jeleń Alojzy
Jesionek Wiktor
Jędral Władysław
Jopek Franciszek

Kabiesz Ferdynand
Kaleta Ernest
Kallenborn Claus
Kałużowa-Tabacka Otylia
Kandora Jan Piotr
Kańdziora Piotr
Kapusta Bolesław
Karbowiak Tadeusz Józef Marian
Karuga Wincenty
Karwat (Karwath) Roman

Kawka Antoni
Kempiński Józef
Kempka Paweł
Kiedroń Józef
Kisiel Jerzy
Kissinger Philipp
Kiwer Edward Andrzej
Klaczyński Wacław Michał
Klama Ludwik
Klarner Czesław Romuald
Klauza Jan
Klejnot Antoni Bartłomiej
Klenczar Tomasz
Kleski Artur Fryderyk
Kliś Jan
Kluck Maksymilian
Klytta Rajmund
Kłoś Czesław
Knothe Józef Wacław Stanisław
Kober Rudolf
Kohlberg Teodor
Komander Paweł
Korek Zygmunt
Korol Józef
Korsak Zygmunt
Kosz Wilhelm
Koszówna Marta
Kotlarski Telesfor
Kowoll Johann
Koziełek Jerzy
Kozubek Paweł
Kozubski Stanisław
Koźlik Augustyn
Krawczyński Józef
Kreutzberger Max
Krogulski Henryk
Krotkiewski Zygmunt Wiktor
Krygiel Józef
Krygiel Teodor
Kryszczukajtis Bronisław
Krząkała Teodor
Krzoska Emanuel
Kubicki Franciszek Zbigniew
Kubiczek Tadeusz Aleksander
Kuczewski Władysław
Kula Tomasz
Kuśmierska Maria Irena
Kuśmierski Jan Ludwik
Kuśmierz Stanisław
Kwiatkowski Kazimierz
Kwieciński Stanisław

Lazar Ksawery
Lenczowski Franciszek
Ligacz Ryszard
Ligęza Józef
Loch Alojzy
Lorych Alfons Józef
Lubrich Fritz jun.
Luranc Franciszek

Łowiński Marian Antoni Jerzy

Macha Jan Franciszek
Machinia Helena
Maier-Hultschin Johanes Carl
Majętny Bronisław
Makarewicz Juliusz
Malanda Paweł
Malkiewicz Tadeusz Marian
Mańka Wilhelm
Marcinek Brunon
Marcinów Stanisław
Margules Dawid Samuel
Marmurowicz Władysław
Maroń Józef
Martinowski Konrad
Marzec Jerzy (Jan)
März Rudolf
Maśliński Stanisław
Matejczyk Jan Alfons
Matejko Stefan Witold
Mayre Ludwik Antoni Marian
Mazanek Eugeniusz
Mazanek Roman
Mazanek Tadeusz
Mazurek Józef
Michatz Leopold
Michejda Józef
Michel François Marie Auguste Clement
Mierzwa Paweł
Milik Karol
Mirecki Stanisław
Misliwietz Rudolf

Mittek Franciszek
Moj Marian
Morkowski Edmund
Mroszczak Józef Michał
Mrozek Monika
Mrózek Józef
Murgot Jan
Muschol Max
Musioł Ludwig
Murski Cezary

Namysło Karol
Nardelli Walerian Paweł
Nawrot Henryk
Nehrebecki Lucjan
Nęcka Marianna
Nowak Leopold
Nowak Roman
Nowoczek Robert
Nowotny Adolf

Oberfeld Charlotte
Obidowicz Witold Jan
Obrzud Zdzisław Andrzej Otto
Ochman Wilhelm
Ogorzał Robert
Olek Jerzy
Orzechowski Stanisław Piotr
Osiecki Zygmunt Teodor
Oszek Robert

Pant Eduard
Pańczyk Jerzy
Paulus Stanisław
Pernak Elżbieta
Pernak Stanisław
Perrin Louis
Peterek Teodor
Peyerimhoff de Fontenelle Henri de
Piasecki Jan
Picco-Rückert Ria
Piecha Henryk
Pietrzykowski Bronisław Ignacy
Pięta Franciszek
Pięta Henryk
Piontek Leonard
Pirszel Ludwik Karol
Plaszczek Izydor
Pniak Karol
Pobóg-Rutkowski Adam
Podgórzec Eugeniusz Franciszek
Podoski Adam
Podoski Roman
Pogoda Eugeniusz
Polaniak Włodzimierz
Polednia Józef
Poradowski Stanisław
Powalisz Stanisław
Powroźniak Józef Jan
Priebe Stanisław
Przedpełski Józef Antoni
Przybyła Alfons Edward
Puławski Jakub
Pytloch Augustyn Ignacy

Rabek Tadeusz Ignacy
Rachniowski Tadeusz Stanisław
Radwański Henryk
Rak Edmund
Ratyński Janusz
Rayske Anna Maria
Reif Alojzy
Renka Wincenty
Reumaux François Xavier Jacques Géry
Rieger Roman Zygmunt
Ringmann Heribert
Ringwelski Franciszek
Robaczyk Józef
Rokus Albert August
Rowiński Antoni
Rubaszewski Stanisław
Rudnicki Teodor
Rübner Juliusz
Rychlik Paweł
Rygielski Stanisław Kazimierz OSB
Rymarski Witold Zbyszko
Ryłko Józef
Rymer Benedykt
Rymer Michał
Rzepus Karol
Rzeźniczek Adolf Franciszek

Sachse Feliks
Sajdel Stanisław

Salamonówna Irena
Sałabun Józef
Sałaciński Zbigniew Jan
Schicha Johannes
Schier Robert Józef
Schillak Aleksander
Schmidt Richard
Schneider Marian
Schneider Wilhelm
Sikora Aniela
Sikora Franciszek
Simiński Wiktor
Skotarek Józef
Skowronek Jan
Skrzyniarz Władysław
Sladkowsky Heinrich
Słupik (Słupik) Alfred
Smogorzewski Tomasz
Sobek Roman
Sobolewski-Cyrus Marian
Soboń Wojciech
Soboszczyk (Soboszczykówna) Helena Maria
Sossalla Jan Paweł
Spoczyńska Helena
Staniszewski Władysław
Stanoszek Konrad
Stańczyk Zygmunt
Staśko Stanisław
Stateczny Walenty
Stawski Jan
Stefański Jan Gerwazy
Stempurski Władysław
Stera-Sawa Teodor
Strabel Władysław
Strzeszewski Wiktor Roman
Strzoda Jan
Stupnicki Adam
Suchodolski Józef Tadeusz
Swoboda Leon
Szaliński Tadeusz
Sznapka Robert Jerzy
Szcześniak Stanisław
Szczęsny Piotr Paweł
Szczotka Andrzej
Szeller Zygmunt
Szeruda Józef
Szonowski Brunon
Szukalski Zygmunt
Szwajnoch Stefan
Szweda Konrad
Szymkowiak Bronisława
Szymoński Władysław

Ślązak Stefan
Ślimakowski Tadeusz
Śniegoń Karol
Świerc Jan SDB

Til Jerzy Karol
Tomanek Emanuel
Tomaszewski Józef
Trenarowski Józef
Turkiewicz Władysław
Tuszyński Franciszek
Tymosławski Konstanty
Tymowski Janusz

Urban Paweł
Urban Władysław
Urbanowicz Feliks Marian
Urbanowicz Stefan
Urbanowicz Wiktor Ludwik

Wallis Stanisław
Wanner Karol
Warcholik Adolf Stanisław
Waroński Józef
Weiss Wilhelm
Weißler (Georg) Friedrich
Węglarczyk Antoni
Węgrzyk Zygmunt Stanisław
Wiatr Józef Albin
Wideł Stanisław
Wieczorek Józef
Wilczewski Mieczysław
Wilimowski Ernst
Winnicki Mikołaj
Wochnik Teodor
Wodarz Gerard
Wojciech Ludwik
Wolny Paweł
Wołkowicki Tadeusz Józef
Wójcik Andrzej

Wrazidło Jerzy
Wrześniowski Romuald
Wyrębski Stanisław
Wystrychowski Karol Wilhelm
Wystrychowski Walter Andrzej OSB
Wystrychowski Wojciech

Zabel Erich
Zagórowski Julian Tytus
Zagrodzki Kazimierz Franciszek
Zając Michał
Zając Stefan
Zajchowska Janina
Zakrzewski Władysław
Zbroja Franciszek Józef
Zgrzebniok Alfons Alfred
Zielonacki Józef
Ziętek Jerzy Jan Antoni
Ziolko Bruno
Zwierzycki Zbigniew Hieronim
Zyska Emil

Żagan Artur
Żagan Ignacy
Żeliński Rudolf Wacław
Żemajtis Kiejstut Gabriel
Żmudziński Tadeusz
Żołnowski Mieczysław
Żórawik Piotr

ISBN 978 - 83 - 926587 - 0 - 2
ISBN 978 - 83 - 926587 - 1 - 9